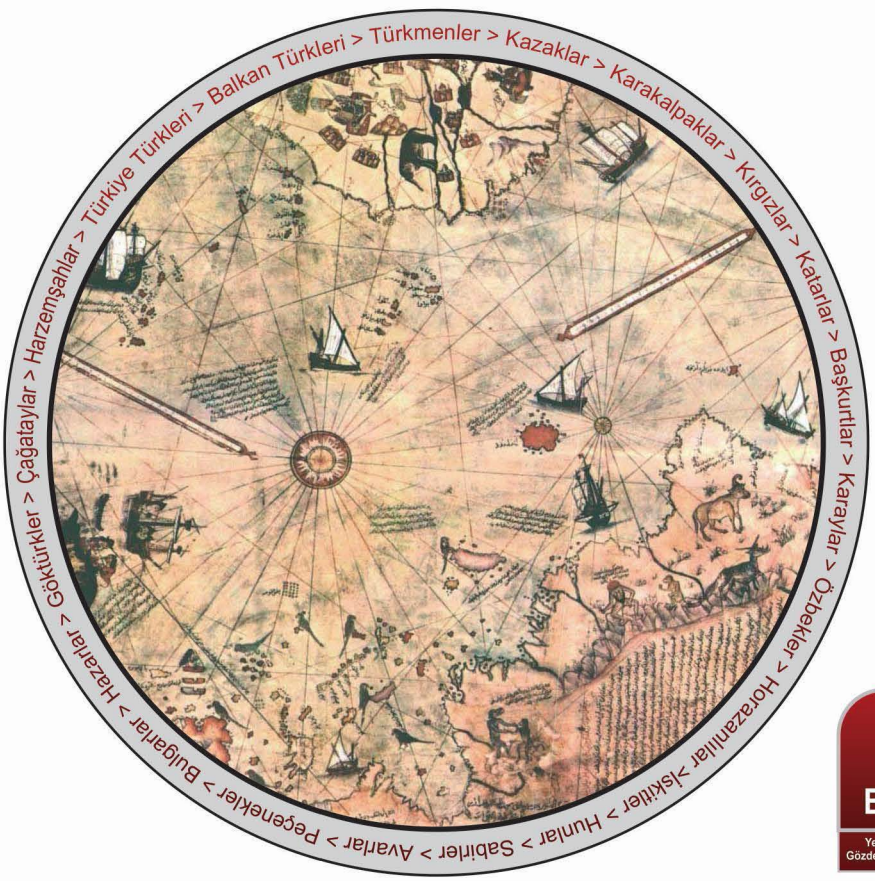
EĞİTİM
yayınevi

TÜRKLERİN DİLİ

PROF. DR. FUAT BOZKURT

5. BASKI
Yenilenmiş
Gözden Geçirilmiş

TÜRKLÜK BİLGİSİNE GİRİŞ
TÜRKLERİN DİLİ

TÜRKLERİN DİLİ

Prof. Dr. Fuat BOZKURT

5. Baskı

EĞİTİM
yayınevi

EĞİTİM YAYINEVİ

Türklerin Dili

Prof. Dr. Fuat BOZKURT

Copyright © Bu kitabın Türkiye' deki her türlü yayın hakkı Eğitim Kitabevi Yayınlarına aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

Eğitim Yayınevi® Eğitim Kitabevi'nin Tescilli Markasıdır.

DİZGİ & KAPAK TASARIMI

Eğitim Yayınevi - Dizgi Birimi

BASKI VE CİLT

Olgun-Çelik Ofset
Yeni Matbaacılar Sitesi Yayın Cad. No: 91
TEL: 0332 342 32 20
Sertifika No: 18394

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YAYINCI SERTİFİKA NO: 14824

Ağustos - 2012
ISBN: 978 - 605 - 4392 - 62 - 9

EĞİTİM KİTABEVİ
Rampalı İş Merkezi Kat: 1 No: 121
Tel&Faks: (0332) 351 92 85 Meram/KONYA
egitimkitabeviyay@hotmail.com

İnternetten sipariş için
www.kitapmatik.com.tr

İÇİNDEKİLER

Önsöz I
2. Baskı için II
3. Baskı İçin IV
Kısaltmalar V
Terimler VI
Çevriyazı VI

I. ÖNCÜLER
Giriş 3

1. İSKİTLER 6

2. HUNLAR 10
2.1. Hiung-nular 10
2.2. Ak-Hunlar 13
2.3. Batı Hunlar 14
2.3.1.Köken 15
2.3.2. Din 17
2.3.2.1. Kurt Ata 17
2.3.2.2. Gök-Tanrı 17
2.3.2.3. Kutsal Ata 17
2.3.2.4. Doğaya Tapınım 18
2.3.2.4. Yer-Su 18
2.3.3. Dil Özellikleri 18

3. SABİRLER 21

4. AVARLAR 22

5. PEÇENEKLER 26

6. BULGARLAR 29
6.1. Büyük Bulgaristan 30
6.2. Tuna Bulgarları 30
6.3. Volga Bulgarları 31
6.3.1. Köken 32
6.3.2. Din 32
6.3.3. Dil Özellikleri 32

7. HAZARLAR 39
7.1. Din 41
7.2. Dil 43

8. TÜRK DİLİNİN KONUMU 44
8.1. Biçim Bakımından 44
8.2. Köken Bakımından 45
8.2.1. Altay Dilleri 46
8.2.1. Moğolca 48
8.2.2. Tunguzca 48
8.2.2.1. Re'leşme 49
8.2.2.1. Le'leşme 49

8.2.5. Sümerce 50
8.2.6. Korece 51
8.2.7. Japonca 51

9. TÜRK DİLİNİN EVRELERİ 53
9.1. Altayca 53
9.2. Eski Türkçe 53
9.3. İlk Türkçe 53
9.3.1. Ana Bulgarca 53
9.3.2. Ana Türkçe 54
9.3.3. Eski Türkçe 55
9.3.5. Orta Türkçe 55
9.3.6. Yeni Türkçe 55
9.3.7. Çağdaş Türkçe 55

II. ESKİ TÜRKÇE
1. GÖKTÜRKLER 59
1.1. TU-KİULAR 59
1.1.1. "Türk" Adı 60
1.1.2. Anayurt 61
1.1.3. Bölünüş 61

1.2. KUTLUG DEVLETİ 62
1.2.1. Yaşam 63
1.2.2. Din 64
1.2.2.1. Gök-Tanrı 64
1.2.2.2. Şamanlık 64
1.2.2.3. Doğaya Tapıncı 65
1.2.2.4. Ata Tapıncı 66
1.2.2.5. Ölüm Töreni 66
1.2.3. Yazıtlar 66
1.2.4. İçerik 67
1.2.5. Örnek 67

2. UYGURLAR 70
2.1. Yaşam 70
2.2. Din 71
1.2.2.1. Mani 71
1.2.2.2. Nestroyan 72
1.2.2.3. Budizm 72
2.3. Yazı 73
2.3.1. Göktürk Yazısı 73
2.3.2. Sogut Yazısı 73
2.3.3. Uygur Yazısı 74
2.3.4. Süryani Yazısı 74
2.3.5. Mani Yazısı 74
2.3.6. Brahmi Yazısı 74
2.3.7. Tibet Yazısı 74
2.4. Yazın 74
2.4.1. Sevilen Halk Yazını 75
2.4.2. Yargı Belgeleri 75
2.4.3. Dinsel Metinler 75

2.4.3.1. Sekiz Yükmek ... 76
2.4.3.2. Bögü Hanın Mani Rahipleri ile Konuşması ... 76
2.4.3.3. Altın Yaruk ... 76
2.4.3.4. İyi ile Kötü Prens Öyküsü ... 77
2.4.4. Destanlar ... 80
2.4.4.1. Türeyiş Destanı ... 80
2.4.4.2. Göç Destanı ... 81

2.5. Eski Türkçe 81
2.5.1. Sözvarlığı ... 81
2.5.2 Ağız ... 82
2.5.2.1. Göktürk Ağzı ... 83
2.5.2.2. Uygur Ağzı ... 83
2.5.3. Ses Dizgesi ... 83
2.5.4. Yapıtaşları ... 84
2.5.6. Örgü ... 88
2.5.7. İlgi ... 92
2.5.8. Devinim ... 93

3. TÜRKEŞLER ... 96

III. ORTA DÖNEM
Orta Türkçe ... 101
1. DOĞU TÜRKLERİ ... 103
1.1. KARAHANLILAR ... 103
1.2. GAZNELİLER ... 104
1.2.1. Yazı ... 104
1.2.1.1. Arap Yazısı ... 104
1.2.1.2. İbrani Yazısı ... 105
1.2.1.3. Yunan Yazısı ... 105
1.2.1.4. Ermeni Yazısı ... 105
1.2.1.5. Slav Yazısı ... 105

1.2.2. Yazılı Ürünler ... 105
1.2.2.1. Türk Dili Divanı ... 105
1.2.2.1.1. Uzun Ünlü ... 108
1.2.2.1.2. Örnek ... 108
1.2.2.1.3. Şamanlık ... 112
1.2.2.2. Kutadgu Bilig ... 115
1.2.2.3. Atabetü'l-Hakayık ... 122
1.2.2.4. Ahmet Yesevi'nin Hikmetleri ... 123
1.2.2.5. Kısasü'l Enbiya ... 127
1.2.2.6. Oğuz Kağan Destanı ... 128

1.2.3. Karahanlıca ... 132
1.2.3.1. Sözvarlığı ... 132
1.2.3.2. Ses Dizgesi ... 133
1.2.3.3. Örgü ... 136
1.2.3.4. Devinim ... 143

1.3. HARZEMŞAHLAR ... 151
1.3.1. Yazılı Ürünler ... 152

1.3.1.1. Nehcü'l Feradis ... 152
1.3.1.2. Muinü'l Mürid ... 154
1.3.1.3. Mukaddemetü'l-Edeb ... 154
1.3.1.4. Muhabbet-Name ... 155
1.3.1.5. Kıssa-i Yusuf ... 155
1.3.1.6. Hüsrev ü Şirin ... 156
1.3.1.7. Revnakü'l İslam ... 156

1.3.2. Harezmce ... 156
1.3.2.1. Ses Dizgesi ... 156
1.3.2.2. Örgü ... 159
1.3.2.3. İlgi ... 161
1.3.2.4. Devinim ... 161

1.4. ÇAĞATAYLAR ... 169
1.4.1. Yazılı Ürünler ... 169
1.4.1.1. Muhakemetü'l Lugateyn ... 169
1.4.1.2. Bedai'ül Lugat ... 172
1.4.1.3. Abuşga Lugati ... 173
1.4.1.4. Babürname ... 175
1.4.1.5. Türklerin Soy Kütüğü ... 177
1.4.1.6. Türk'ün Soy Kütüğü ... 177
1.4.1.7. Senglah Lugati ... 177
1.4.1.8. Feth-Ali Kacar Lugati ... 178

1.4.2. Çağatayca ... 178
1.4..2.1. Ses Dizgesi ... 178
1.4.2.2. Örgü ... 180
1.4.2.3. İlgi ... 187
1.4.2.4. Devinim ... 187
2. KIPÇAKLAR ... 197
2.1.KÖLEMENLER ... 199
2.1.1.Yazılı Ürünler ... 199
2.1.1.1. Tercüman-ı Türki Arabi ... 199
2.1.1.2. Gülistan Çevirisi ... 200
2.1.1.3. Kitab'ül- İdrak ... 201
2.1.1.4. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye ... 202
2.1.1.5. Kitab'ü Bulgati't-Müştak fi ... 203
2.1.1.6. El Kavanenü'l- Külliyye ... 204
2.1.1.7. Ermeni Kıpçakçası Ürünler ... 204

2.1.2. Kıpçakça 204
2.1.2.1. Ses Dizgesi ... 205
2.1.2.2. Örgü ... 206
2.1.2.3. İlgi ... 210
2.1.2.4. Devinim ... 210
2.1.2.5. Örnek ... 215

2.2. ALTINORDU ... 216
2.2.1. Yazılı Ürünler ... 216
2.2.1.1. Codex Cumanicus ... 216
2.2.1.2. İbni Mühenna Lugati ... 219

3. OĞUZLAR ... 221
3.1. Oğuz Türkçesi ... 223
3.2. Anadolu Beylikleri ... 224
3.2.1. Anadolu Beylikleri Türkçesi ... 226
3.2.2. Kuruluş Yılları Türkçesi ... 226
3.2.3. Yazlı Ürünler ... 227
3.2.3.1. Şeyyat Hamza ... 227
3.2.3.2. Ahmet Fakih ... 227
3.2.3.3. Hoca Dehhani ... 228
3.2.3.4. Behcetü'l-Hadaik ... 229
3.2.3.5. Kitab-el Feraiz ... 229
3.2.3.6. Dede Korkut ... 229
3.2.3.7. Müyesseret-ül-Ulum ... 231
3.2.3.8. Ahter-i Kebir ... 232
3.2.3.9. Kamus Çevirisi ... 232
3.2.3.10. Burhan'ı Kati ... 233
3.2.3.11. Tuhfe-i Asım ... 233
3.2.3.12. Tuhfe-i Vehbi ... 233
3.2.3.13. Nuhbe-i Vehbi ... 233
3.2.3.14. Lugat-i Naci ... 233
3.2.3.15. Lehçe-i Osmani ... 234
3.2.3.16. Kitab-ı Müntehabat-ı Osmani ... 234
3.2.3.17. Kamus-u Türki ... 234
3.2.3.18. Resimli Kamus-u Türki ... 234
3.2.3.19. Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan ... 234

3.2.4. Eski Anadolu Türkçesi 236
3.2.4.1. Ses Dizgesi ... 237
3.2.4.2. Örgü ... 239
3.2.4.3. İlgi ... 242
3.2.4.4. Devinim ... 242

IV. ÇAĞDAŞ TÜRKLER

1. TÜRKİYE TÜRKLERİ 251
1.1. Sözvarlığı ... 252
1.2. Vurgu ... 253
1.3. Ses Dizgesi ... 253
1.4. Örgü ... 256
1.5. Dizgi ... 257
1.6. İlgi ... 257
1.7. Devinim ... 258
1.8. Örnek ... 260

2. BALKAN TÜRKLERİ ... 261

2.1. GAGAVUZLAR ... 262
2.1.1. Yaşam ... 264
2.1.2. Yazın Dili ... 265
2.1.3. Sözvarlığı ... 266
2.1.4. Vurgu ... 266

2.1.5. Konum ... 266
2.1.6. Ses Dizgesi ... 266
2.1.7. Örgü ... 268
2.1.8. İlgi ... 272
2.1.9. Devinim ... 272
2.1.10. Örnek ... 278

2.2. GACALLAR ... 279
2.3. SURGUÇLAR ... 279

3. 1.AZERİLER ... 280
3.1.1. Kuzey Azerbeycan ... 282
3.1.2. Güney Azerbeycan ... 285
3.1.3. Yazın ... 287
3.1.4. Sözvarlığı ... 288
3.1.5. Ses Dizgesi ... 288
3.1.6. Örgü ... 290
3.1.7. İlgi ... 294
3.1.8. Devinim ... 294
3.1.9. Örnek ... 300

4.1. AFŞARLAR ... 302
4.1.1. Ses Dizgesi ... 303
4.1.2. Örgü ... 304
4.1.3. Devinim ... 305
4.1.4. Örnek ... 305

4.2. KAŞKAYLAR ... 305
4.3. KAÇARLAR ... 307

5. HORASANLILAR ... 308
5.1. Yaşam ... 308
5.2. Yazın ... 308
5.3. Konum ... 308
5.4. Sözvarlığı ... 310
5.5. Ses Dizgesi ... 310
5.6. Örgü ... 314
5.7. İlgi ... 317
5.8. Devinim ... 317
5.9. Örnek ... 319

6. TÜRKMENLER ... 320
6.1. Yazın ... 321
6.2. Sözvarlığı ... 322
6.3. Agız ... 322
6.4. Ses Dizgesi ... 322
6.5. Örgü ... 324
6.6. İlgi ... 328
6.7. Devinim ... 329
6.8. Örnek ... 336

7. SALARLAR ... 337

7.1. Sözvarlığı 337
7.2. Ses Dizgesi 337
7.3. Örgü 339
7.4. İlgi 341
7.5. Devinim 341

8. ÖZBEKLER 345
8.1. Yazın 347
8.2. Sözvarlığı 348
8.3. Vurgu 348
8.4. Ağız 349
8.5. Ses Dizgesi 349
8.6. Örgü 353
8.7. İlgi 357
8.8. Devinim 358
8.9. Örnek 365

9. 1.YENİ UYGURLAR 367
9.1.1. Yazın 368
9.1.2. Sözvarlığı 369
9.1.3. Ağız 370
9.1.4. Ses Dizgesi 370
9.1.5. Örgü 376
9.1.6. İlgi 381
9.1.7. Devinim 381
9.1.8. Örnek 388

9.2. TARANÇİLER 391
9.2.1. Ses Dizgesi 391
9.2.2. Örgü 392
9.2.3. İlgi 392
9.2.4. Devinim 392

10. SARI UYGURLAR 394
10.1. Sözvarlığı 394
10.2. Vurgu 395
10.3. Ses Dizgesi 395
10.4. Örgü 400
10.5. Devinim 403
10.6. Örnek 406

11. KAZAKLAR 407
11.1. Kazak Adı 407
11.2. Geçmiş 408
11.3. Yazın 410
11.4. Yazı 411
11.5. Konum 412
11.6. Sözvarlığı 412
11.7. Vurgu 412
11.8. Ses Dizgesi 412
11.9. Örgü 416
11.10. İlgi 421

11.11. Devinim 421
11.12. Örnek 428

12. KARAKALPAKLAR 430
12.1. Yazın 431
12.2. Sözvarlığı 431
12.3. Vurgu 431
12.4. Ses Dizgesi 431
12.5. Örgü 434
12.6. İlgi 438
12.7. Devinim 438
12.8. Örnek 443

13. KIRGIZLAR 445
13.1. Kırgız Adı 448
13.2. Yazın 448
13.3. Sözvarlığı 452
13.4. Ağız 453
13.5. Ses Dizgesi 453
13.6. Örgü 457
13.7. İlgi 460
13.8. Devinim 461
13.9. Örnek 468

14.TATARLAR 469
14.1. KAZAN TATARLARI 469
14.1.1. Yazın 471
14.1.2. Ses Dizgesi 473
14.1.3. Örgü 477
14.1.4. İlgi 481
14.1.5. Devinim 481
14.1.6. Örnek 486

14.2. KIRIM TATARLARI 488
14.2.1. Yazın 490
14.2.2. Ağız 491
14.2.3. Ses Dizgesi 492
14.2.4. Örgü 494
14.2.5. İlgi 496
14.2.6. Devinim 496
14.2.7. Örnek 500

14.3. BATI SİBİRYA TATARLARI 501
14.3.1. Ağız 503
14.3.2. Ses Dizgesi 503
14.3.3. Örgü 503
14.3.4. Devinim 503

15. BAŞKURTLAR 504
15.1. Yazın 505
15.2. Sözvarlığı 505
15.3. Ağız 506

15.4. Ses Dizgesi 506
15.5. Örgü 509
15.6. İlgi 513
15.7. Devinim 514
15.8. Örnek 518

16. KARAYLAR 520
16.1. Din 522
16.2. Yazın 522
16.3. Sözvarlığı 523
16.4. Ağız 524
16.5. Ses Dizgesi 525
16.6. Örgü 526
16.7. İlgi 530
16.8. Devinim 530
16.9. Örnek 533

17. NOGAYLAR 535
17.1. Sözvarlığı 536
17.2. Ses Dizgesi 536
17.3. Örgü 537
17.4. İlgi 540
17.4. Devinim 540
17.5. Örnek 543

18. KARAÇAYLAR/ BALKARLAR 546
18.1. Yazın 548
18.2. Sözvarlığı 548
18.3. Ağız 548
18.4. Konum 549
18.5. Ses Dizgesi 550
18.6. Örgü 554
18.7. İlgi 559
18.8. Devinim 559
18.9. Örnek 565

19. KUMUKLAR 567
19.1. Yazın 568
19.2. Ağız 568
19.3. Konum 569
19.4. Ses Dizgesi 569
19.5. Örgü 571
19.6. İlgi 575
19.7. Devinim 575
19.8. Örnek 579

20. TUVİNLER 581
20.1. Yazın 582
20.2. Sözvarlığı 583
20.3. Konum 584
20.4. Ses Dizgesi 584
20.5. Örgü 588

20.6. İlgi 591
20.7. Devinim 591
20.8. Örnek 594

21.1. HAKASLAR 596
21.1.1. Sözvarlığı 597
21.1.2. Vurgu 597
21.1.3. Ses Dizgesi 597
21.1.4. Örgü 602
21.1.5. Devinim 604
21.1.6. Örnek 606

21. 2. ŞORLAR 611
21.2.1. Yazı Dili 611
21.2.2. Ağız 611
21.2.3. Ses Dizgesi 611
21.2.4. Örgü 613
21.2.5. İlgi 616
21.2.6. Devinim 616

21.3. KAÇLAR 619
21.4. KOYBALLAR 619
21.5. KIZILLAR 619
21.6. BELTİRLER 619
21.7. SAGAYLAR 619
21.8. ÇULIMLAR 619

22. ALTAYLILAR 620
22.1. GÜNEY ALTAYLILAR 620
22.1.1. ALTAY KİJİ 620
22.1.2. TELEVÜTLER 621
22.1.3. TELEGİTLER 624

22.2. KUZEY ALTAYLILAR 625
22.2.1. TUBALAR 625
22.2.2. KUMANDILAR 625
22.2.3. LEBETLER 625
22.2.3.1. Sözvarlığı 625
22.2.3.2. Ağız 626
22.2.3.3. Ses Dizgesi 627
22.2.3.4. Örgü 631
22.2.3.5. Devinim 632
22.2.3.6. Örnek 634

22. 3. KARAGASLAR 636
22.3.1. Sözvarlığı 636
22.3.2. Ses Dizgesi 636
22.3.3. Örgü 636
22.3.4. Devinim 637

22.4. BARABALAR 638
22.4.1. Ses Dizgesi 638

22.4.2. Örgü 639

23. HALAÇLAR 640
23.1. Konum 641
23.2. Sözvarlığı 642
23.3. Ses Dizgesi 642
23.4. Örgü 645
23.4. İlgi 647
23.5. Devinim 647
23.6. Örnek 649

24. YAKUTLAR 651
24.1. Yaşam 651
24.2. Yazın 653
24.3. Sözvarlığı 653
24.4. Ağız 654
24.5. Vurgu 655
24.6. Ses Dizgesi 655
24.7. Örgü 657
24.8. İlgi 662
24.9. Devinim 663
24.10. Örnek 666

25. ÇUVAŞLAR 668
25.1. Konum 670
25.2. Yazın 671
25.3. Sözvarlığı 671
25.4. Ağız 672
25.5. Vurgu 672
25.6. Ses Dizgesi 672
25.7. Örgü 677
25.8. İlgi 679
25.9. Devinim 680
25.10. Örnek 681

Kaynakça 683

ÖNSÖZ

Yirminci yüzyılı geride bırakırken, herşeyin hızla değiştiği, bütün değer yargılarının allak bullak edildiği, bir ortamda yaşamanın sancılarını çekiyoruz. Zamanın akışına ayak uydurabilmek, var olan değerlerin gerisinde kalmamak için çırpınıp duruyoruz. Çağdaş insan, karanlıkları yok etme, aydınlıkları yaratma özlemiyle gelmiş dayanmış yirmi birinci yüzyılın kapısına. Bu bir hesaplaşmadır! Çağımız insanının kendisiyle, geçmişiyle, yarattığı ve yaratamadığı şeylerle savaşımıdır sözkonusu olan. Çağıyla hesaplaşmada kendini sınama, kendini tanıma durumuyla da karşı karşıya kalıyor günümüz insanı.

Kendimizi ne kadar tanıyoruz? Bizim diyerek sahip olduğumuz değerleri gerçekten özümseyebiliyor muyuz? Yoksa önyargılar, bilgisizlikler, engellerle mi çevrili dört bir yanımız? Çağın gerisinde kalmamak için verdiğimiz uğraşlar da mı boşa gidiyor yoksa?

Genelde çağını kavramada ve kendini tanımada, önüne büyük engeller koyan bir toplumuz. Özdeğerlerine kaygısız bir yapımız var. Burada, özellikle Türk soylu halkların bizim insanımız için Vietnam'dan, Peru'dan, Arabistan'dan daha uzak olmadığını vurgulamak istiyoruz. Toplumumu-zun sahip olduğu denizi görmesini diliyoruz. Kanımızca bundan çok daha önemlisi, insanımızın kendini tanıma, kimliğini belirleme konusunda atmış olduğu her adımın, bilinçli ve planlı biçimde engelleniyor olmasıdır. Ne acıdır ki, tarihte yaşadığı tam bilinmeyen kişileri, onların söylencelerle karışık yaşam öykülerini büyük bir beceri ile anlatan inanç sahibi insanlarımız; Latin Amerikalı devrimcilerin eylemlerini dillerinden düşürmeyen gençlerimiz, kendi uluslarının diline, tarihine, kültürüne âdeta düşman olmuşlardır. Siyasal odakların bir ulusun dilini, tarihini, kültürünü, kendi tekellerine almaları, kültür konularında kendilerini tek söz sahibi görmeleri kadar saçma bir yaklaşım olamaz. Ne yazık ki, bu olumsuz durum, bizim ülkemizde bu biçimde gerçekleşmiştir. Tek bir tümceyle belirtecek olursak, şöyle söyleyebiliriz: Türk insanı, henüz kendini tanımıyor. Bunda kuşkusuz en büyük payı olanlar, ülkemizin Türk soylu aydınlarıdır. Bu çalışma, bu bakış açısından hareketle, köklü bir sorumluluk duygusuyla kaleme alınmıştır. Yazarına, bir kültür hizmetini yerine getirmenin mutluluğunu vermiştir.

Bu çalışma kapsamı ve boyutlarıyla da büyük bir boşluğu doldurma çabasındadır. Bugüne kadar, ilk kez bu çalışmada, belli başlı Türk halkları, tarihleri ve dilleri ile bir bütünlük içerisinde okuyucuya sunulmuştur. Okuyucu ağır, karmaşık bir bilgi yerine, kolay anlaşılır, uygulamada kullanılabilecek bilgilerle karşılaşacaktır. Bu bakımdan yalın bir anlatım yolu izlenmiştir. Pek çok bilimsel kaynağın yanı sıra anı, gezi, roman türünde birçok yazın ürününe el atılmıştır. Özellikle A. Dilaçar, Ahmet Caferoğlu, Saadet Çağatay, Reşit Rahmeti Arat, Ferhad Zeynelova'nın yapıtları ile Fundamenta'dan geniş ölçüde yararlanılmıştır.

Ancak, on üç yıllık sürekli çalışma sonunda ortaya konan bu yapıtın, eksiksiz ve kusursuz olduğu gibi bir sav ileri sürülemez. Bu uzun zaman diliminde özellikle kaynak eksiği yazarı zorlamıştır. Tüm uğraşlara karşın, çalışmanın her bölümü aynı düzeyde işlenememiştir. Türk dillerinin birçoğu yeterince araştırılmış değildir. Koşul, ortam ve olanaklar göz önünde tutularak, görülecek eksikler hoşgörüyle karşılanmalıdır. Özellikle çevriyazıda birlik sağlama, yazarı en çok uğraştıran sorunlardan biri olmuştur. Türk dillerini inceleyen değişik kaynaklarda, değişik çevriyazılar uygulanmıştır. Bunları sağlıklı biçimde birleştirmek, nerdeyse olanaksızdır. Öte yandan geniş okur için düşünülen bir çalışmada ayrıntılı bir çevriyazı düzeninin ne ölçüde yararlı olacağı da tartışma konusudur. *Türklerin Dili* okurun yalın kaynak gereksinimini karşılama düşüncesiyle hazırlanmıştır.

Çalışmada Türk dillerinin en çok ses özellikleri üzerinde durulmuştur. Buna neden, Türk dillerinde değişimlerin daha çok sesbilgisinde gerçekleşmiş olmasıdır. Ayrıca yapıbilgisi özellikleri de verilmiştir. Ancak özellikle kaynak eksiği nedeniyle, bu bölüm her zaman istenen biçimde işlenememiştir. Gerçekte tüm Türkçenin yapısının yeniden ele alınıp incelenmesi gerekir. Şimdiye dek yapılan dilbilgisi araştırmaları, Latin dilleri için geliştirilmiş dilbilgisi yöntemi iledir. Türkçenin dil yapısına uymayan bu yöntemle Türk dillerinin ele alınması sağlıklı değildir.

Başka bir sorun da terminolojide karşımıza çıkmıştır. Eski Türk Dil Kurumu'nun ve günümüzdeki Dil Derneği'nin benimsediği Türkçe dilbilgisi terimleri benimsenmiştir. Tüm çalışma boyunca da arı dil yeğlenmiştir. Türklerin dilini inceleyen bir çalışmanın arı dil ile yazılmasından daha doğal ne olabilir?

Her çalışma bir anlamda kişinin çevresi ile ortak ürünüdür. Bu çalışma için de sözkonusu kural geçerlidir. Kitabın yazılmasına, 1978 Ağustos'unda, evliliğimizin ilk günlerinde Bornova'da başlanmıştır. Yaşadığım gözaltılar, üniversiteden atılmalar, yurt dışında yeni bir yaşam kurma koşulları altında sürmüştür. Tüm serüveni **Sahil Bozkurt'**la birlikteliğimizle yürümüştür. On üç yıl boyunca çalışmanın ortaya konması için, Sahil büyük özverilerde bulunmuştur. Çalışma son biçimini aldıktan sonra da, baştan sona okuyup, mantık örgüsündeki aksaklıkları, tümce düşüklüklerini ve dizgi yanlışlarını düzeltmiş, yinelemeleri ayıklamıştır. Yine Çalışma arkadaşım Doçent **Erol Sanburkan,** çalışmayı baştan sona okuyup gerekli uyarı ve düzeltileri ile çalışmanın düzgün çıkmasına emek vermiştir. Böylesine bir çalışma ancak bilgisayarla yazılabilirdi. Bilgisayarımı Türkçeye uyarlayan **Martin Wendler** bu açıdan önemli bir görevi yerine getirmiştir.

Bu dayanışmalar olmasaydı, eksik ve yanlışlarıyla bu çalışma ortaya çıkamazdı. Adı geçen bütün bu kişilere eşsiz teşekkürlerimi bildirmek, mutlu bir görevdir.

11 Aralık 1991 Rotterdam

2. BASKI İÇİN

Türklerin Dili'nin ilk taslağı oldukça zor bir ortamda yazıldı ve basıldı. Kitabı yazmaya başladığımızda Türk dilleriyle uğraşmak, devrimci çevrelerde tabu gibiydi. 1990'dan sonra dünya toplukonmunda olan değişimler Türk halklarını yeniden gündeme getirdi. Türk halkları üzerine bir yayın patlaması oldu. Önceleri iki satır kaynak bulamazken, bu kez kaynak bolluğu içinde şaşırıp kaldık. Günlük gazeteden, bilimsel dergilere her tür yayın aracında Türksoylu halklarla ilgili yazılar birbirini izledi. Bu durum, bu kitabın ilk baskısında , "bilinçli sorumluluk" savı ile yola çıkan yazarı haklı çıkardı. Çünkü ulusal çıkarlar siyasal seçenek aracı olmamalıydı.

Böyle bir ortamda ikinci baskı için düzeltme ve genişletme çabasına giriştik. Elden geldiğince tüm yayınları izlemeye çalıştık ve yeni verilerle çalışmayı donattık. Salt dil özelliklerini değil, yaşam biçimi ve kültür tarihi ile ilgili kesimleri de genişletme yoluna gittik. Dil verilerinin tarihsel dönem içinde önem kazandığı bilinen bir gerçek. Kimi bölümler, kimi okurlara ayrıntılı gelebilir. Kitap yeni baskıda "Türkolojiye giriş" olarak düşünüldü. Bireyin bildiği şey kendisine kolay. Bu nedenle, geniş okuru kucaklama düşüncesiyle yola çıkan bu çalışmada, üst düzey okurun bildiği kimi bilgiler yinelenmiş olabilir.

Çalışmada dipnot verilmediği için, kullanılan kaynaklar sıcağı sıcağına, sayfa altında anılamadı. Ne ki, bu, başkasının emeği üzerine konmak anlamına gelmemeli. El atılan en küçük kaynak bile kaynakçada gösterildi. Kimi önemli bilgi kaynaklar da doğrudan gerekli bölümlerde anıldı.

Bu baskıda bir başka nokta da dizgide gerçekleşti. İlk baskıda, kullanılan bilgisayar dizgisi, yazarı pek rahatsız etmişti. İkinci baskıda, en yeni bilgisayar yöntemi ile dizgi yapıldı. Böylece, daha az sayfaya daha çok yazı sığdırılmış oldu.

1990'dan bu yana beş Türk devleti bağımsızlığını kazandı. Bunlar latin yazısına geçtiler. Ancak yazı düzeni yerine oturmadı. Kiril yazısında yer alan gereksiz göstergeler, yoğun biçimde latin yazısına taşındı. Bu yüzden, yazı diline göre bir dil incelemesi gerçekleşemedi. Öte yandan, şimdilerde bağımsızlığını kazanamamış Türk halklarında da kimi değişimler oldu. Elden geldiğince bu değişimler izlendi ve ikinci baskıda bunlar gösterilmeye çalışıldı. Sonuçta çalışma yaklaşık iki katına varan bir büyüklükte okura sunuldu.

Tüm bu çabalara karşın, kitaba istenen olgunluk verilemedi. 9 Eylül 1995 günü kitabın ikinci basıma hazır olduğu yazılmış. Aradan beş yıl geçmiş. Çalışma, sürekli düzeltilmiş, ama hemen hiç son biçimini almamış, almayacak da. İlerdeki baskılarda eksikler, elverdiğince daha aza inecek yalnızca. Unutulmaması gerekir ki, böylesine kapsamlı bir çalışma, ancak kurulların yapacağı bir iş; bireyin değil. Böyle bir gerekçe ile eksik ve yanlışların ilerde, daha aza inmesi dileğiyle.

24 Temmuz 1999 Antalya

3. BASKI İÇİN

Yazık ki çok kötü çıkan 2. basımın ardından, bu baskıda bir dizi yenilik yapıldı. En önemlisi kitap yeni dilbilgisi yöntemi ile düzenlendi. Dil özellikleri, *ses dizgesi, örgü, ilgi* ve *devinim* başlıkları altında ele alındı. Eski dilbilgisi anlayışının sözcük türleri kargaşası bırakılarak, sözcükler, işlev ve kavram alanlarına göre sıralandı. Böylece yinelemeler, gereksiz alt başlıklar ayıklandı. Ayrıca her dil için örnek kesit verildi.

Son bir kaç yıl içinde incelenen konularla ilgili çok değerli birkaç tarih ve kültür kitabı yayımlandı. **Gyula Németh**'in *Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila,* **Denis Sinor**'un *Erken Ön Asya Tarihi,* **Jean-Paul Roux'**nun *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*; **A. T. Kaydarov/ M. Orazov'**un *Türklük Bilgisine Giriş* çok önemli kaynaklardır. Yeni baskıda bu çalışmalar da elden geçirildi. Ancak kitabın oylumunu fazla artırma kaygısı ile sınırlı eklemede bulunuldu.

Son olarak, bu baskı için, Horasanca ve Halaççа üzerine yeni gereçler yollayan sınıf arkadaşım, **Wolfram Hesche**'ye teşekkürlerimi bildiririm.

18 Haziran 2002 Viyana

KISALTMALAR

A: Arapça
AT: Ana Türkçe
CC: Codex Cumanicus
Çin: Çince
Çu: Çuvaşça
DLT: Divan-ü Lügat it Türk
ET: Eski Türkçe
F: Farsça
GT: Genel Türkçe
Hak: Hakasça
Hal: Halaççça
İÖ: İsa'dan Önce
İT: İlk Türkçe
KB: Kutadgu Bilig
KM: Kaşgarlı Mahmut
Ma: Mançuca
Mo: Moğolca
Os: Osmanlıca
OT: Orta Türkçe
Sa: Sanskritçe
So: Sogutça
SU:Sarı Uygurca
Tat: Tatarca
Ti: Tibetçe
Tu: Tunguzca
Türkm: Türkmence
Uy: Uygurca
Yak: Yakutça
yy: Yüzyıl

TERİMLER

Çalışmada elden geldiğince Türkçe terimlerin kullanılmasına özen gösterilmiştir. 1980'e değin Türkçe dilbilgisi terimleri, öğretmenler ve dilseverler arasında beğeni kazanmıştı. Günümüzde yeniden bir terim kargaşası yaşanıyor. Bu durumda çalışmada 1980 Eski TDK'nın önerdiği terimleri kullandık. Herhangi bir güçlükle karşılaşılmaması için terimleri eski kaşılıklarını burada vermek istiyoruz. Gerektiğinde şu kaynaklara bakılabilir:

Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü (Prof. Dr. Vecihe Hatiboğlu)

Dilbilimi ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü (Prof.Dr. Berke Vardar yönetiminde N. Güz E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E. Sözer)

adıl: Zamir
belirteç: Zarf
eylem: Fiil
ilgeç: Edat
ortaç: Partisip
seslem: Hece
sözvarlığı: Kelime hazinesi
ulaç: Gerindium
yazaç: Harf

ÇEVRİYAZI

Bu çalışmada, Türk dillerinin özellikleri yalın biçimde verilmek istenmiştir. Geniş okur kesimini ilgilendirmeyecek ayrıntılı çevriyazıdan kaçınılmıştır. Zorunlu görülen yerlerde çevriyazıya başvurulmuştur. Yaygın olarak kullanılan çevriyazı imleri şunlardır:

à : yuvarlak a ünlüsü. o ünlüsüne yakın bir söylenişi vardır. Özbekçede kullanılır.
ä: a'ya yaklaşan açık e sesi.
é: i ile e arası kapalı e sesi.
x: boğazdan söylenen h sesi.
ñ: genizsil n sesi.
ø: o ile ö arası ünlü, Özbekçede geçer.
ó: o ile u arası ünlü.
ú: u ile ü arası ünlü. Kumukçada geçer.
ì : kısa i ünlüsü. Hakasçada geçer.

I.
ÖNCÜLER

GİRİŞ

Asya doğurgan bir ana gibidir. Geçmişin karanlık dönemlerinden beri sayısız ulusu bağrında büyütür. Değişik uygarlıkları barındırır. Göçebe uygarlıklardan, yerleşik uygarlıklara pek çok uygarlık onun üstünde gelişir. Onun kuş uçmaz kervan geçmez küçük bir bucağında başlayan kıpırdanma kimi zaman tüm yeryüzüne yayılır. Toplumları alt üst eder. Bir bakıma acımasız bir anadır Asya kara parçası. Üstünde kanlı boğuşmalara sahne olur. Oğullar birbirini ortadan kaldırır. Güçlü uluslar yaşamını sürdürür. Güçsüzler silinip gider. Böylesine yaşlı ve yorgun ananın çocuğudur Türkler.

İç Asya'dan batıya doğru bir ulu çınar gibi uzar gider. Süreç içinde bu çınar dal budak salar, kollar birbirinden ayrılır. Kardeşler birbirini tanımaz olur. Asya üzerinde doğup büyüyen Türk ırkının kökü aranmaya kalkıldığında zaman çarkının acımasız karanlıklarında kişi yolunu yitirir. Çıkış yolu güçleşir. Artık kimi varsayımlar sözkonusudur. Bunlar ünlü kılavuzların görüşleridir.

Sanki yer, yer değilken yer su iken, başka birşey bulunmazken, Asya'nın karanlık bozkırlarında insanlar vardır. Bir uçsuz bucaksız boşlukta göçebeler birbirine tutunmak ister gibi yaklaşırlar, birlikler oluştururlar. Yeterince güçlendiklerini sezdiklerinde Altaylardan doğuya doğru uzanan alanda devlet kurarlar. Güçlerinin gerilediğini anladıkları an ise gözlerini güney komşuları Çin'e çeviriler. Böylece İç Asya'da halklar devinimi başlar. Bu kimi zaman büyük bir kıtayı, kimi zaman iki üç kıtayı sarsacak boyutlara ulaşır.

Göçebeler çoğunlukla Cungarya kapısı ve Baykaş Gölünün aşağısındaki doğal yol üzerinden batıya yayılırlar. Ama Asyalı göçebeler bir başka yoldan da Avrupa'ya geçerler. Nedir, bu yol boyunca göç daha sessizdir. Yolun doğal yapısı burada at üzerinde hızlı akınlara el vermez. Yol boyunca otlu bozkırlar bulunmaz. Çevre ormanlarla kaplıdır. Doğanın bu yapısı nedeniyle göçebeler kimi acı yenilgilerden sonra buraya sığınırlar. Süreç içinde eski yaşam biçimlerini yitirirler ve bir daha atalarının otlaklarına dönmezler. Böylece sürüsünü otlatan eski göçebe ormanda yaşayan balıkçı avcı durumuna gelir.

İç Asya'da başlayacak bir halklar devinimi genellikle önce Çin'i baskısı altında tutacaktır. Gerçekten Kuzeyden Çin'e yönelen saldırı dalgaları şaşılacak biçimde düzenli aralıklarla birbirini izler. Ancak bu saldırı dalgalarının kırılması da aynı düzenlilik içinde sürer. Ardından göçebelerin Avrupa'ya yolculukları başlar. Böylece İç Asya bozkırlarında başlayacak göçebe birliği yolculuğu çok kez Avrupa ovalarında son bulur. Ama bu karmaşık göçebe birliklerinin uluslarını saptamak genellikle olanaksızdır. Türk dili ve tarihinin baş döndürücü geçmişi de böylesine göçebe birliklerinin içinde gelişir. Asya'da, önce Çin'i baskı altında tutan, ardından Avrupa'ya yönelen halklar dalgası arasında her defasında Türkler aranacaktır.

Yaşam biçimi bakımından göçebelerle yerleşikler arasında önemli ayrımlar bulunur. Türkler savaşçı göçebelerdir. Göçebe yaşam düzeninin kendine özgü sıkı örgüt yapısı içinde yaşam sürerler. Koca ulus boylara ayrılır. Boylar, oymaklara, oymaklar obalara bölünür. Örgütlenme, birkaç çadırdan oluşan ocaklara değin uzanır.

Ne var ki, çağların akışı içinde çok şey değişecektir. Asya'nın kuytu bir bucağından çıkan bir topluluk, koca kıtayı aşacak, uzak alanlara ulaşacaktır. Boylar, oymaklar çağlarca birbirinden ayrı kalacaktır. Artık Türk dilli halklar değil; Türk dilli uluslar vardır. Bu uluslarda salt diller değil, yaşam biçimleri de değişecektir. Çağların kopukluğuna karşın yine de arada kimi ortak bağlar kalacak; bunca geniş alana yayılmış Türk halkları arasında şaşırtıcı yakınlıklar bulunacaktır. Sibiryalı orman avcısı bir Yakutla, bozkırda hayvan yetiştiren bir Kazak, arasında kimi iletişimler sürecektir. Sinkianglı bir çiftçi, İs-

tanbullu satıcıya yakınlık duyacaktır. Fransız bilim adamı Jean- Paul Roux, "ortak payandalar" adını verdiği bu değerleri şöyle sıralıyor:

"Türklerde maddi ve manevi sağlamlık egemen. Yüksek onurlu insanlar. Verilen söze bağlılar. Hainlere karşı acımasızlar. Aralarında ırkçılık bulunmaz. Çok belirgin askeri anlayışları vardır. Buna bağlı özgün nitelikler taşırlar: Gözüpek insanlardır. Savaşçılar arasında dayanışma vardır. Üstlere kesin bağlılardır. Bu konuda kendilerinin ve başkalarının yaşamını hiçe sayarlar. Yöneticilik ve muhasebe anlayışı taşırlar. Belgeleme konusunda özel eğilimleri vardır. Toplumsal sınıflar çok güçlü biçimde yapılanmış olmasına karşın, büyük bir kolaylıkla bir sınıftan öbürüne geçerler. Bilim ve sanatı korurlar. Din alanında bitmek tükenek bilmeyen bir merakları vardır."

Değişik kaynaklarda Altay halklarının yaşam biçimi bakımından üç öbekte derlenişleri ilginçtir. Sözgelimi 13. yüzyıldan kalan Moğolların Gizli Tarihi'nde ilk kez bu ayrım yapılır. Toplum, kerpiç duvarlı, sağlam konutlarda yaşayanlar; keçe çadırda yaşayanlar ve orman halkı olarak bölümlenir. Orman halkı, büyük özgürlükleri ve bağımsız yaşamları nedeniyle mutlu orman halkı olarak tanımlanır. Aynı ayrımı 17. yüzyılda Ebül Gazi Bahadır Han'da buluruz. Ayrımın ilginç yanı şu: Günümüzde çok önemli olan, kent ve köy halkı arasındaki ayrılık, Eski Türk toplumlarında görülmüyor. Tümü **"kerpiç duvarlı konut halkı"** olarak tanımlanıyor. Yaşam biçimi ayrımında daha başka ölçütler ağırlık kazanıyor. Sözgelimi bir kaynakta orman avcıları şöyle betimleniyor: *"Sığır besleme yerine, balık, kunduz, samur, sansar, sincap avlarlar. Et yerler ve deri giyerler.*" Bu toplumların birbirinin yaşam biçimini hiç de sevmedikleri anlaşılıyor. Bir ana kızına kargış verdiğinde şöyle diyor: *"At besleyen, koyun sürüsü olan bir adamla evlenesin. Onun eline düşesin. Et yiyip, kımız içesin. O zaman kötü günlerin ne olduğunu anlarsın."*

Altay halkları arasında geçmişten günümüze bu ayrım özgünlüğünü korumuş gibidir. Çağdaş Türklerde bu üç yaşam biçimi ayrımı şu biçimlerde gözlenir:

Günümüzde, Eski Türklerin yaşam biçimi olan "göçebe çobanlığıı en iyi korumuş olanlar İç Asya Türkleridir. İçlerinden pek azı, bir yere yerleşmiş ve kökende kendine yabancı olan çiftçiliğe başlamıştır. Eski atalarının dini, yerini İslamlığa bırakmıştır. Aralarında seyrek biçimde Şamanlığın izleri yaşamasına karşın, günümüzde bunların tümü koyu müslümandır. Sözgelimi ölü kaldırma ve gömme törenleri eski töreleri anımsatır. Yüz görünümleri Asya ırkını andırır. Basık kafalı, geniş yüzlü, elmacık kemikleri çıkık, yüz çizgileri çekik insanlardır. Deri çadırlarda yaşarlar. Yazları serin havalı yaylaklarda konaklarlar. Kışları soğuk yellerden korunmalı, kuytu kışlaklara çekilirler. Hayvansal ürünlerle geçinirler. Özellikle koyun ve at gibi hayvanların et ve sütü ile beslenirler. Tek başkanlı yönetim düzenine yatkınlardır. Bu başkan şahtır ya da sultandır. Ezgilerinde Altay özelliği egemendir. Altay yazınının etkisini taşırlar.

Ancak çağdaş Türk uluslarının büyük bir bölümü "toprağa yerleşmiş" durumdadır. Çağların akışı içinde tarımda uzmanlaşmış; kent yaşamının gereklerine alışmış, alışverişle uğraşır olmuşlardır. Bu öbeğe sokabileceğimiz Gagavuzlar ile Çuvaşlar Hıristiyandır. Ancak öbür yerleşikler tümüyle İslamı seçmişlerdir. Ölü kaldırma ve gömme törenleri tümüyle İslamlığın damgasını taşır. Yaşamlarında Şamanlıktan pek seyrek izlerle karşılaşırız. Onlarda şimdiki dinlerinin ardına sığınmış durumdadır. Yerleşik Türk ulusları yüzyıllardır Arap ve Fars kültürleri ile yüz yüze gelmişlerdir. Dillerinde Arapça-Farsçanın etkisi büyüktür. Arap müziğinin etkisi tüm ezgi dünyalarını sarmıştır. Yazınları Arap-Fars yazınının etkisi altındadır. Tek başkanlı yönetim biçimini severler.

Sibirya'nın uçsuz bucaksız ormanlarında yaşayan Türkleri "Orman Avcıları" olarak saymamız gerekiyor. Ormanlarla kaplı bu alanlara göçebeler, çok kez kimi acı yenilgil-

erin ardından sığınmışlardır. Süreç içinde eski yaşam biçimlerini unutmuşlar, bir daha atalarının otlaklarına dönmemişlerdir. Sürüsünü otlatan eski göçebe, orman avcısı ve kıyı balıkçısı olmuştur. Yakutlar ve Dologanlar bu yaşam biçiminin özgün örneğini oluştururlar. Kurşunu andıran sivri çadırlarda yaşarlar. Erkekler ayı avcılığı yapar. Kadınlar ayı besler. Bey ile yönetilmeyi severler. Bey en kutsal varlıktır. Aralarında ilkel bir demokrasi türü uygulanır. Bu toplum düzeni yüzünden yerleşiklerce yadırganmışlardır. Eski kaynaklardan birinde bunlar için şöyle denir: *"Irmak ve vadi halkı büyük küçük tanımaz, iyi kötü bilmez. Baş ile ayağı ayırmaz. Her şey eşittir. Bunun için onları yok etmek gerekir."* Altaylardan başlayan bu yaşam biçimini benimsemiş Türk halklarının dilinde Moğolcanın ağır etkisi duyulur. Arap-Fars kültürünün soluğu bu topraklara ulaşamamıştır. Müzik, Altay dağlarının yelinden esinlenmiş gibidir. Yazın, destansı Altay yazınıdır. Ve çağların içinden süzülüp gelen Şamanlık ayaktadır. Ölü kaldırma, ve gömme törenleri bu törelere göre yapılacaktır.

Radloff, 1891'de Kutadgu Bilig'e yazdığı önsözde bütün Türk halklarını siyasal, yasal ve toplumsal yaşamda temel saydığı bu özelliklere dayanarak üç bölümde inceler.

Asya'nın karanlık tarihde Türklerin geçmişini izlemek öylesine kolay bir iş değildir. Çok eskilere değil, İnsanlık tarihinde fazla uzak sayılmayan İsa'dan önceki 3-4. yüzyıllara dönelim. Avrupa'ya yayılan Asyalı göçebelere göz atalım, kimliklerini saptamada bilim adamları çelişkiye düşecekler, kesin bir şey söyleyemeyeceklerdir. Hangi etnik kökenden geldiği konusunda kesin yargılara varılamayan Asyalı göçebe ulusların başında İskitler gelir. Türk tarihi ve Türk dili üzerindeki sis perdelerini aralamaya katkıda bulunmak amacıyla ele alınan bu çalışmamızda konuya İskitlerle başlamayı uygun görüyoruz. Avrupalılar genellikle doğudan batıya göç etmiş halklara İskit adı veriyorlar.

1. İSKİTLER

İskitlerin ilk yurtlarının Tanrı Dağları-Fergane-Kaşgar bölgesi olduğu sanılır. İÖ 7. yüzyılda burdan batıya göçerler. İÖ 3. yüzyıla değin Avrupa içinde adları anılır.

İskitlerin soyu günümüze dek tartışma konusudur. Bilginlerin büyük çoğunluğu İran kökenli oldukları görüşünde birleşirler. Eski Yunan kaynaklarında Skythos (İskit) ve İran kaynaklarında Sak adı ile geçen bu halk, İran halkıdır. Bunların dili, olan Sakca Hint-Avrupa dilleri ocağından Hint-İran koluna giren bir dildir. Bu dilin iki ağzı vardır. Hotanca ya da Hotan Sakacası, öbürü de Kaşgar'ın doğusunda konuşulan Maralbaşı ağzıdır. Hotan Sakacasının Orta İran dillerinden olduğu çoktan beri bilinir. Bu dilin sözlüğü de yayınlanmıştır.

Ancak V. F. Müller'e göre İskitler birçok halkların birleşiminden oluşmuş bir topluluktur. Bu bakımdan aralarında Türk halkları da bulunmalıdır. İskitlerin bizi ilgilendiren yanı buradan gelir. Neumann, İskitçe özel adlar üzerine yaptığı bir araştırma sonucunda İskitlerin tümüyle Ural-Altay halkı olduğunu savunmuştur. Geza Nagy de bu görüşe katılır. Nitekim geçmişte İskitlerin yaşadıkları Altaylar ve Balkanlardaki ırmak adları karşılaştırılmıştır. Birbirinden çok uzak iki bölgedeki adlarda benzerlikler bulunmuştur.

Kazakistan'ın Alma-ata kenti yakınlarında yapılan kazılarda, İskitlerden de kimi veriler ele geçer. Eksik kurganından çıkarılan kaçak bir kap üzerindeki yazı ilginçtir. Orhun Yenisey yazısını anımsatan bir yazı ile yazılmıştır. Yirmi altı harften oluşan bu küçük belgeyi Süleymanov 1970 yılında okumuştur. Yazıyı **"Khan uya üç otuzı yok boltı utıgsa tozıldı"** biçiminde çözmüştür. Süleymanov'a göre yazı, "Hanın üç oğlu yirmi üç yaşında yok oldu (halkın?) adı sanı yok da yok oldu" anlamına gelir.

İskitlerden kalan adların Türkçe ile açıklanması denenmiştir. Sözgelimi, İskitçe "akshü" ve "Karthasis" adları bunlardandır. Heredot'a göre, "askhü" yaban vişne ezmesinden yapılan bir içkidir. "Karthasis" İskit kıralının kardeşidir. Bu sözün Türkçe "kardeş" sözü olduğu görüşü ileri sürülür. Ne ki, özel ad olduğu için, bu adların kökeni saptanamaz. İskitler Orta Asya bozkırları ile Altay-Moğolistan alanına yayılmış durumdaydılar. Öyleyse bu topluluğa öbür ırklarla birlikte Türkler ve Moğollar da katılmışlardır. Bu nedenle, Türklerin de aralarında bulunduğu halklar birliği olarak değerlendirmek en doğru yöntem sayılmalıdır.

Grousset'e göre İskitler kesinlikle İran halklarındandır. Ancak asıl sorun bundan sonra başlar. Dillerinden belge bulunmayan halkların başka özellikleri ile ulusları saptanmaya çalışılır. İskitler için de aynı durum sözkonusudur. Ne ki, göçebe yaşam biçimi aynı çağlarda uzak alanlarda bile büyük ayrılıklar göstermez. Sözgelimi Avrupa'da gözüken İskitlerle, bozkırın öbür ucunda ya da Çin sınırında kaynaşan Hun aşiretleri arasında yaşam bakımından büyük ayrım bulunmaz. Göçebe yaşam koşulları, ister Karadeniz'in ve Hazar'ın kuzeyinde olsun, isterse Moğolistan'da olsun, birbirine benzemektedir. Tüm bu halklar keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda yaşarlar. Kımız içerler ve yoğurdu kurutarak "kurut" yaparlar. Dahası Avrupa'daki İskitlerle, Asya'daki Hunların görünüşleri de aynıdır. Yunan tarihçileri İskitlerin görünüşlerini pek açık biçimde betimlerler. Ayrıca İskit görüntüleri Yunan, İskit vazolarına yansımıştır. Aynı dönemlerde ise Çin tarihçileri Hunları anlatırlar. Çin sanatkarlar Hun yüzleri çizerler. Sonuçta İskitlerle, Çinlerin betimledikleri ya da çizdikleri Hunlar, Göktürkler, Moğollar birbirini andırır. Ayrıca kültür durumu ve genel yaşam biçimi bakımından şaşılacak ölçüde birbirine benzerler. İki ayrı öbek arasında birçok tören ortaktır. Bu bir yerde benzer yaşam biçiminin

İskitlere ve Hunlara aynı çözüm yollarını sağlamasından kaynaklanmaktadır. Sözgelimi HUN ATLI OKÇUSU GIBI İSKIT ATLI OKÇUSU DA PANTOLON, ÇIZME VE HATTA ÜZENGI KULLANMAKTADIR. Üzenginin bulunuşu Kuzeyin göçebelerine uzun süre yerleşik atlılara göre bir üstünlük sağlayacaktır. Oysa aynı dönemde Akdenizli ve ilkel Çinli entari giymektedir. Yine İskitlerdeki ölü gömme törenleri Türk ve Moğollarda olduğu gibidir. İskitlerde ölüye şeref sağlama düşüncesi ile kollar, alın ve burun boydan boya yarılır. Ölünün çevresine hizmetçilerin ve atların kurban edilip gömüldüğü olur.

İskit kralı öldüğü zaman, kare biçiminde bir mezar kazılır. Gövdesi mumyalanan ölü bir arabaya konur. Törene katılanlar saçlarını çepçevre kazımışlardır. Kulak memelerini keserler, kollarını çizerler, burunlarını yırtarlar. Kral mezara konunca, karılarından birisi, bir haberci ve atları da boğulup aynı mezara konur. Kullandığı kimi eşyalarla birlikte gömülür.

Ölü gömme törenleri kazılarda ele geçen verilerle belgelenmiştir. Pazırık'ta mumyalı ölüler bulunmuştur. Bu vucutlar dövmeyle kaplıdır. Yine Pazırık'tan on at çıkarılır. Bunların kulakları farklı enlerle donanmıştır. Atların kuyruk ve yeleleri kesilmiştir. Bu ise, eski Türklerde yas göstergesidir.

İskit kurban törenlerinde kurbanın ön ayakları iple bağlanır. Kurbanı adayan kişi kurbanın arkasında durur. Elinde tuttuğu ipi çekerek kurbanı yere yıkar. Hayvan yere düşünce, kurbanı sunduğu tanrıya dua eder. Kurbanın boynuna ip dolar. İpin arasına bir sopa sokar. Sopayı çevire çevire ipi sıkıştırıp kurbanı boğar. Sonra kurbanı yüzüp etini pişirirler.

Heredot'un bildirdiğine göre İskitlerde yemin ve kardeşlik töreni de bulunur. Toprak bir kupanın içine şarap doldururlar. Yemin edecek olanlar bir kesici ile derilerini çizip kabın içine kan damlatırlar. Kabın içine bir pala, birkaç ok, ve bir balta daldırılır. Uzun bir duanın ardından yemin edilir. İleri gelenler kaptaki kan karıştırılmış şaraptan içerler.

Bu özellikleri göz önünde tutan Zeki Velidi Togan'a göre İskitler Türk'tür. Eski "Şu" Türklerine dayanırlar. Skit sözü Cengiz'in dayandığı boylardan, Sakait adı gibi, Saka adına -t çoğul ekinin gelmesiyle oluşur. İsa'dan önce 7.-8. yüzyıllarda Doğu Avrupa, Önasya ve Çin sınırları arasında yaşamışlardır. İÖ 750 ile 700 yılları arasında Ural ırmağını geçerek Güney Rusya'ya gelmişlerdir. Ordan Kimerleri kovmuşlardır. Dev alanlara yayılan ve tek bir devletçe yönetilen siyasal yaşamın merkezi Orta Asya'dır. Biz bunu ancak İran ve Türk destanlarından öğrenebiliriz.

Türk destanlarında "Tunga Alp Er", İran destanlarında "Afrasiyab" adı ile tanınan kahraman, bu büyük İskit devletinin yükseliş ve çöküş çağını yaşatan büyük kahramandır. Yaşamı söylenceye dönüşmüş, Tunga Alp Türk hakan soyunun büyük atasıdır. Onun yaşamı çevresinde yakınları, oğulları ve soyu anlatılır. Ne ki, destanın tümü günümüze kalmamıştır. Kaşgarlı Mahmut, Divan'da Alp Er Tunga ağıdından kesitler sunar. Kutadgu Bilig'de onun üzerine bilgiler verilir. Tüm bu veriler destanın 11. yüzyılda Türk halkları arasında çok yaygın olduğunu gösterir. Ama Alp Er Tunga'nın ilginç izleri İran destanı Şehname'dedir. Şehname'de İran-Turan savaşı geniş yer tutar. En büyük Turan kahramanı önce prens, sonra han olan Afrasiyab'dır. Aynı savaşlarda İran utkusunu sırasıyla önce Kabil şahı Zâl, ardından Zâloğlu Rüstem, sonra da İran şahı Keyhüsrev kazanır. Destanın kısa özeti şöyledir:

"Turan beyi Afrasiyab babasının öğüdüyle, İran üzerine yürüdü. İki ordu Dihistan'da karşılaştı. Afrasiyab'ın boyu selvi, kolları arslan gibiydi. Fil kadar güçlüydü. Afrasiyab İranlıları yendi. İran şahı Afrasiyab'ın eline tutsak düştü. İran'ın ilk öcünü o zamanlar İran'a bağlı Kabil şahı Zâl aldı. Afrasiyab elindeki İran padişahını kurtaramadı. Şah öldürüldü.

Afrasiyab İran'ı almak için yeni bir savaş açtı. Artık Zâl yaşlanmıştı. Afrasiyab'a karşı kendi yerine oğlu Rüstem'i yolladı. Rüstem İran ülkesinin yetiştirdiği en büyük kahramandı. Bitmez tükenmez savaşlar oldu. Teke tek vuruşmalar oldu. Ordular karşılaştı. Bu savaşları çok kez Rüstem, arada bir de Afrasiyab kazandı. Kahraman Rüstem orduları Turan'a girdi. Çin'e değin ilerledi. Turanlıları nerde bulsa öldürdü. Buna karşı Afrasiyab da boş durmuyordu. Arada bir İran içlerine dalıyor, ekinleri yakıyor, kıtlığa neden oluyordu.

Bir ara İran şahı Keykavus, oğlu Siyavuş'la Rüstemi darılttı. Siyavuş Afrasiyab'a sığındı. Türk kahramanlardan Piran'ın kızıyla evlendi. Bundan Keyhüsrev adlı oğlu dünyaya geldi.

Afrasiyab Turan'da hüküm sürerken, Keyhüsrev büyüdü. İranlılarca kaçırılıp İran'a padişah yapıldı. Keyhüsrev, Zaloğlu Rüstemle işbirliği yapıp Turan ordularını yendi. Tüm İran'ın büyük sultanı oldu. Afrasiyab'la pek çok kez savaştı. Şavaşların çoğunda Afrasiyab'ı bozguna uğrattı. Sonunda Afrasiyab, ordusuz yapayalnız kaldı. Kayalık bir dağda bir mağraya sığındı. Uzun süre insanlardan uzak yaşadı. Ama İranlılar izini buldular. Bir suya atlayıp kaçmak istedi. Ancak Keyhüsrev'in adamları yakalayıp öldürdü."

İran yorumuna dayanan bu anlatım kuşkusuz Türk destanı Alp Er Tunga'yı doğru yansıtmaz. İran destanındaki izleri üzerine bir bilgi verebilir.

Sonuçta İskitler Doğu Avrupa'da eğemenliklerine aldıkları yerleşik halkların arasında eriyip yitmişlerdir.

Heredot İskitlerin inanç ve yaşamları üzerine kimi bilgiler verir. Heredot'a göre, *İskitler arasında bol sayıda kahin bulunur. Mesleklerini uygulamak için çok sayıda söğüt çubuğu kullanırlar. Ortaya kalın çubuk demetleri getirirler. Bunları yere koyup çözerler. Sonra çubukları birbirinin yanına korken kehanetlerini yaparlar. Aralarında konuşurken çubukları toplarlar. Onları yeniden arka arkaya yere koyarlar.* Bu bağ çubuk taşıyan bir erkeği betimleyen Oxus Hazinesi içindeki temsil Heredot Tarihinde anlatılanlara uyar.

Sus yöresinde İskitlerden kaldığı sanılan kimi kalıntılar ele geçmiştir. Çiviyazısı ile yazılmış bu kalıntılarda geçen sözcükler ile Türkçe arasında birtakım koşutluklar bulunduğu varsayılır. Söz konusu sözcükleri ve Türkçe karşılıklarını -eleştirel gözle bakılması dileğiyle- verelim:

anira- 'onamak'	arta- 'oturmak'
ata 'ata'	atıva 'ortasında'
atza 'uzak'	dalva 'dolu'
dalva açtı 'dolduruldu'	daldu 'doldurmak'
du 'tutmak'	gami 'gemi'
dalduka 'doldurulmuş'	gik 'gök' <ET kök
gikka 'gök'	ı 'ırmak'
irçigi 'artık, artmak'	ivika 'ayaklanmak'
kappika 'kapamak'	karata 'kart, yaşlı'
katzavana 'kazımak'	kutis 'getirmek'
kutta 'katmak'	piri 'varmak', <ET. barmak
çagrı 'oğul'	taka 'tuğ'
çatanika 'uzun, uzatmak, çat.'	tan 'tanrı'
tari 'talamak'	tarna 'tanışmak'
taufa 'dayamak'	tırı 'demek'
ufarri 'obiri'	ut- 'itmek'
vara 'dedi, dedim'	val 'yol'
tarra 'doğru', <ET töre	vit- 'gitmek'
vurun 'yer', <ET. orun	

2. HUNLAR

2.1. HİUNG-NULAR

Çok eski çağlardan beri kuzeyli göçebeler Çin'e akınlar düzenlerler. Türklerin kesin biçimde bu akınlarda ne zaman yer aldıkları bilinmez. Ama ilk kez Hiung-nular birliği içinde bu akına katıldıkları sanılır.

Hunlar, Asya'nın ilk büyük göçebe hanlığının kurucularıdır. İÖ 3. yüzyılda Altay'ın doğusunda, bugünkü Moğolistan'da bozkır imparatorluğu kurulur. İmparatorluk, daha sonra ortaya çıkacak tüm bozkır imparatorlukları gibi, kendini önce klanına, daha sonra da yavaş yavaş, önemli sayıdaki boylar topluluğuna kabul ettirmeyi başaran bir insanın enerjisi sayesinde doğmuştur. İÖ 210 yılında ölmüş olan bu kişinin yalnızca adının Teoman, sanının ise Şan-yu yazılışı bilinmektedir. Klanı ve çevresindekiler üzerine hiçbir bilgi bulunmaz

Güneye doğru akan bu birlik, kuzeyli göçebelerin ilk önemli birlikleridir. Gerçekte irili ufaklı kimi göçebe boyların büyük çölü daha önce de geçtikleri olmuştur. Uzun ya da kısa süreli aralıklarla, Çin'i tedirgin ettikleri bilinen bir olaydır. Ama bu geliş pek öncekilere benzemez ve kalıcı sonuçlar vereceği açıktır.

Hiung-nuların kim olduklarından çok, onları kimin yönettiği; onları oluşturan çeşitli halkların oranları merak konusudur. Çinliler onları şöyle tanımlarlar: *Kısa boylu, kalın gövdeli, yuvarlak ve büyük başlı, geniş yüzlü, çıkık elmacık kemikli, geniş burun kanatları olan, kalın kaşlı, çekik gözlü, insanlardır*. Tüm bu tanımlar Asyalı olduklarını göstermektedir. Ama hangi Asya halkı olduğu yine büyük bir bilmece gibidir.

Hiung-nular, Teoman'dan sonra yönetime geçen Mao-tun döneminde güçlerinin doruklarına ulaşmışlardır. Mao-tun bir mektubunda *"Yay germesini bilen bütün boylar birleşti"* diye yazar. Batıda Yü-ençilerle çarpışır. Onları Kansu'ya sürer. Görkemli Han Çin'in kuzeyindeki tüm ülkelerin kendine bağlı olması ile övünür. 26 Beylik, Hun bayrağı altında bir araya gelmiştir. Avar, Sabir ve Bulgar gibi Türk dilli halklar da bu birliğe girmişlerdir. Kore'den Aral'a dek uzanan çağın en görkemli hanlığı kurulmuştur. İlk kez bütün Türk boyları bir birlik altında toplanmıştır. Birliğin merkezi Moğolistan'ın kuzeyindeki Orhun ve Selenga ırmakları bölgesindeki, sonraları Türkçe, Ötüken adını alacak bölgedir.

İÖ 209-174 yılları arasında yaşayan Hun hanı Mao-tun'un yaşamı Türk insanı arasında efsaneleşir. Çok sonraları yazıya geçen destandaki adı Oğuz Kagan'dır. Babası Türk söylencelerinde "Karahan" adı ile anılır. Güzel üvey anası tahtı öz oğluna bırakmak için Oğuz'a iftira eder. Kendine iliştiğini söyler. Onu öldürmek ister. Büyük uğraşlardan sonra Oğuz, bir ordu kurar. Üvey anası ile kardeşini yener, ülkenin başına geçer.

Bundan sonra Çin ile yüz yüze gelirler. Bu sırada Çin en gönençli dönemlerinden birini yaşamaktadır.

Hiung-nularla Çinliler çağlar boyunca boğuşup durdular. Savaş arabasına alışık, uzun giysiler içinde rahat hareket edemeyen Çinliler, bu kasırga hızıyla kendilerine çarpan ve yine ortadan yiten atlı savaşçılara karşı başlangıçta gerçekten ne yapacaklarını bilememişlerdi. Nedir çok geçmeden kendilerini topladılar. Bu düşmanı ancak kendi savaş yöntemleriyle yenebileceklerini anladılar. O zaman bu saldırgan atlılara karşı yavaş yavaş karışık bir savunma sistemi düşündüler. Kuzey eyaletlerinin elden çıkmasından korkan Çin imparatorları doğudan batıya doğru sınır boyunca korkunç bir duvar

çektiler. Bunu birbirinden belli uzaklıklarda kalelerle ve karakollarla desteklediler. Yapımı binlerce tutsak ve sürgünün yaşamına mal olmuş Çin duvarları böyle oluştu.

Çin seddi karakollarında sürekli askerler bulunurdu. Gözcüler buralardan kuzeyin göçebelerinin her kıpırdanışını izlerlerdi. Verecekleri bir işaret üzerine askerler derhal silaha sarılırdı. Bu savunma düzeni gittikçe daha sağlamlaştırıldı. Gerektiğinde destek birlikleri anında yollamak için, önemli sınır kalelerinden imparatorluğun içine yollar yapıldı. Bir yandan da sınırı savunan askerlerin iaşesini kolaylaştırmak ve ucuzlatmak için sınır boyunda köyler kuruldu.

Bu uzun savaş döneminde Çinli savaşçıların giysileri ve donatımı da değişti. Ağır yol alan savaş arabaları bir yana bırakıldı. Çin askerleri de tıpkı karşıtları Hunlar gibi, ata bindi. Keçeden ya da bezden yapılan eski pabucunu çıkararak atçı çizmesi giydi. Kuşkusuz bol, topukları döven ve hareketi güçleştiren Çin giysisini de çıkardı. Vücuda yapışan don, dar setri giydi. Bunu eskisi gibi bezden, beline sarıp önüne bağladığı kuşakla değil, tokalı bir kayışla sıktı. Hatta başına da samur kuyruğu ile süslü göçebe kalpağı geçirdi.

Ama bu büyük duvar, Hiung-nuların Çin'e ardı ardına akınlar yapmalarına engel olamadı. Kuzeyli savaşçılar birkaç kez bugünkü Pekin' in bulunduğu bölgede istedikleri gibi at oynattılar.

Bütün bunlardan, Çin ile Hiung-nuların sürekli savaştıkları, da sanılmamalıdır. Hiung-nu yaşamında giderek bir Çin hayranlığı başladı. Han ve ileri gelenler arasında giderek Çinli kadın alma modası yayıldı. Kuşkusu tümü de bir imparator kızı almak istiyordu. Fakat Hun ileri gelenlerinin tümüne yetecek kadar prenses bulmak zaten olanaksızdı. Öte yandan Çinli prenseslerin de bu uzak diyarların atlılarına ve kendilerini orada bekleyen yabancı yaşama pek bayıldıkları yoktu. Başlangıçta Çinliler birçok kez sıradan kızlarla Hunların gözünü boyamayı başarmışlardı. Fakat sonunda ince yapılı gerçek Çin prenseslerinin de ister istemez bozkır yolu tuttuğu olacaktı.

Bu prenseslerin acılı yaşamlarını dokunaklı biçimde anlatan şiirler kalmıştır. Hun gelini olmuş bir Çin prensesi, döneminin en parlak kadın şairi, derdini şu dizelerle yansıtıyordu:

Yurdumdan ayrıldım; kara bağlarım
Şimdi de Hunların çadırı yurdum
Ocağım kül oldu, ona ağlarım
Dünyaya gelmemiş olmak isterim.
Yapağı eğirir keçe giyerler,
Gözüme bet gelir, gönlüme kötü.
Koyunun o kokmuş etini yerler,
İçemem bakırla sunulan sütü.
Davulu her gece durmaz döverler,
Dönerler ta güneş doğana kadar.
Fırtına bozkırda gök gibi gürler,
Yolları toz duman boğana kadar.

Şiirin ilginç yanı Hun yaşam biçimini yalın olarak betimlemesinden geliyor. Ne var ki, Hun yaşam biçimi Çinli gelinin yadırgadığı ölçüde kötü değildi. Bir kez Hun İmparatorluğu şurdan burdan toplanmış, gelişigüzel topluluğun zorbalığı ile ayakta duran bir dev-

let değildi. Toplumun en küçük birimi olan aileye varıncaya değin tüm kurum ve örgütleri vardı. İmparatorluğun bütünü sağ ve sol olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Daha küçük birlikler bu ikisi içinde bölümlenmişti. Askeri ve siyasal birliğin başında, rütbesi ve yetkisi tam belirlenmiş bir bey bulunurdu. Devletin toplam 24 erkanı vardı. Bunların her biri "on bin atlı" sanını taşırdı. Bu rütbeler babadan oğula geçerdi.

Hunlarda kılıç çeken adam, kılıçla öldürülürdü. Suçlulara ağır cezalar uygulanırdı. Ölüm cezası, sıradan olaylar için pek düşünülmezdi. Buna karşılık tutukluluk seyrekti ve on günü pek geçmezdi.

Hunların göçebe oldukları açık. Bir yerden, başka bir yere sürülerini önlerine katarak göçerlerdi. Atlarının koyun ve sığırlarının sayısı belirsizdi. Eşeği, katırı ve deveyi de bilirlerdi. Toprağı işlemezler, bu işi aşağı görürlerdi. Bununla birlikte devlet ileri gelenlerinin tümü ve savaşçılar kendilerine toprak ayırırlardı. Toprağı işlemekte tutsakları ya da borçlandırdıkları yabancıları zorunlu tutarlardı.

Hunlar atçı halktı. Atı başka halklar da bilirlerdi, ama yalnızca yük çekmek için kullanırlardı. Asyanın bu bölümünde at sırtına ilk binen halk Hunlar oldu. Ava, savaşa at üstünde giderlerdi. Çocuklarını ata alıştırmak için, daha küçükken oyun biçiminde, onları kuzuların, koyunların sırtına bindirirlerdi. Ellerine ok, yay vererek kuşlara, gelincik ve sıçanlara atış yaptırırlardı.

Savaş tutkusu tavsar düşüncesiyle, barış dönemlerinde büyük avlar düzenlerlerdi. Ancak vurdukları hayvanın etine pek darda kalmazlarsa el sürmezlerdi. Besledikleri hayvanların etini yerlerdi.

Onlar için yaşamın anlamı savaştı. İrili ufaklı birlikler biçiminde toplanırlar, düşmanın üzerine şaşırtıcı hızla baskınlar yaparlardı. Karşılarına haklarından gelemeyecekleri bir güç çıkmışsa, karmakarışık biçimde yüz geri ederlerdi. Ama bu kaçışları bile savaş tuzağı olarak değerlendirirler, bir aralık şimşek gibi bir hızla geri döner; çabucak ve sıkı bir düzenle sıraya girerler, ne olup bittiğini anlamayan düşmanın üzerine saldırırlardı.

Hun birliği Mao-tun'un son dönemlerinde bozulmaya başlar. Mao-tun'un ölmünden sonra boy beyleri arasında çekişmeler çoğalır. İÖ. 130 sıralarında çöküş ilerlemektedir. Giderek sınırlar daralır. Devlet merkezi kuzeybatıya kayar. Merkezi yönetim zayıflar. Güneyde kalan Hunlar çinlileşir. Çinliler bundan yararlanarak eski düşmanlarını sınırlarının dışına sürerler.

Hiung-nu İmparatorluğu tüm bu nedenlerle İÖ 55 yılında devlet, Huhane yönetimde Batı, Çi-çi yönetiminde Kuzey olmak üzere ikiye bölünür.

Kuzey Moğolistan'da derlenen halk, Çi-çi yönetiminde Kuzey Hun birliğini oluştururlar. Batıda yaşayan Türklerden Ogur ve Ting-lingleri kendilerine bağlarlar. Çi-çi İÖ. 36'da Çinlilere karşı yaptığı bir savaşta ölür. Bunun üzerine Batı Moğolistan'daki Hunlar da batıya göç ederler. Kuzey Hun Birliği çökmüştür. İsa'nın doğum yıllarında Kuzey Hunlar geçmişin anılarına karışmışlardır.

Asya'nın ilk göçebe imparatorluğunun kurucuları kötü bir gelenek bırakırlar. Gerek Hunlar gerekse sonraki Asya göçebeleri kısa sürede genişler, güçlenirler. Nedir, güçlerinin doruğundayken çökmeye başlarlar. Asya Hunları, gerek büyüklüğü, gerekse çöküşü bakımından daha sonraki tüm göçebe hanlıkların kuruluş ve batışlarının özgün bir örneğidir.

Büyük Hun imparatorluğunun Çinlilerce yıkılmasından sonra bir bölüm Hun halkı Batıya yönelir. Volga ile Ural arasına yerleşirler. Hunlar Doğu Avrupa'nın kapısına çaldığında arkasında eşi görülmedik bir göç yolu bırakmıştır. Hiung-nuların yurdu Çahar ve batı Cehol'dur. Oysa şimdi aşağı Don'da bulunurlar. Buraya kuzey İran sınırları boyunca yürüyerek gelinmiştir. Uzun göçün önce birlikleri hızla ilerlemişlerdir. Asıl kitle arkadan ağır ağır gelmiştir.

Geçilen yolda silinmez izler bırakmışlardır. Bu dönemde İran dilinden alınan sözcükler, Hun ve Proto-Bulgarların diline yerleşecektir. Kuzey İran saray-yapı biçimi benimsenecektir. Fars yöntemi kaya kabartmalarına özenilecektir. Böylece iki halkın uzun süreli komşuluk ettiği, karşılıklı kültür alışverişinde bulunduğu açıktır. Ama Hunlar hiçbir nok-

tada İran'ın savunma çizgisini aşıp içeri sokulamazlar. O dönemde Ceyhun ırmağının yukarı yatağında bir baraj zinciri gibi uzanan kaleler vardır. Bunlar Jaxartes'teki eski sınırına bağlanır. Kaleler Küros (İÖ. 559-529) yapılmış, İskender ve onun ardılları döneminde bitirilmiştir. Bu savunma çizgisi Hunlara soluk aldırmaz.

Fars sultanlarının sıkı savunma gücü karşısında birşey yapamayacakların bilen Hunlar, güney yönünde tek başarısız saldırı ile yetinirler. kendilerine açık olan Aral ile Hazar'ın kuzeyinden geçen bozkır yolunu izlerler. Asıl kitlenin başaramadığı işi yalnız bir artçı güç başaracaktır...

Büyük Hun göçü, başka Türk boylarının geleceği için bir örnektir. Hunlar, bin yıl sürecek, batıya doğru bir göç dalgasının başlangıcı olacaklardır. Ardından Avarlar, Onogurlar (On-Uygur) onları izler. Sonra Peçenekler, Uzlar, Kumanlar sökün eder. Bunları korkunç bir kapanış perdesi olarak Moğollar izler.

Franz Altheim'a göre, böyle kısa aralıklarla süregiden atılımlar Türk göçünün bir özelliğidir. Her yeni gelen boy, daha önce yola çıkmış olan eski boyların kalıntılarını içine alarak yürüyüşünü sürdürür. Bu çok kolaydır, çünkü gerçekte tümü aynı halktandır, Türk'tür. Bir tarihsel birimin batışı yeni, ama özü aynı bir birimin doğmasıyla sonuçlanır. Türklerin göçleri ile çalkalanan bin yıllık süre, hep böyle yenileşme ve yeniden doğmalarla doludur. Hiç kesilmeyen bu tarihsel oluşum görülmedik bir süreklilik, bir değişmezlik örneğidir. Büyük Türkçe'nin kolları ve dalları sürekli birbirine yakın kaldıkları gibi, kök-dilin ana kurallarını ve kuruluş özelliklerini de olduğu gibi korumuşlardır. Karşılaştırmalı dilbilim bu olayda hiç alışık olmadığı bir durumla karşılaşmıştır. Büyük göç yollarının üsütünde bulunan bölgelerde, diyelim Batı Türkistan ile Karadeniz' in kuzeyinde karışık ağızlar konuşur. Bu, ardı arası kesilmeyen yeni göçlerin getirdiği dil kaynaşmasının bütün özellikleri belirsiz eden birbiri üstüne binmenin bir sonucudur. Bunların dışında yalnız genel yoldan pek sapa düşen ağızlar, sözgelimi Yakutça ve Çuvaşça ayrı bir gelişme yolu tutmuş, yeni diller oluşabilmiştir.

Türk Çin ilişkilerinde bir nokta araştırmacıların dikkatini çeker. Sürekli kavgalar, tarih boyunca sürekli etkiler yapmamış, sonuçlar doğurmamıştır. Türkler yayılıcı saldırgan oldukları dönemlerde bile, Çinlilerce sömürülmekten, özümsenmekten kurtulamamışlardır. O amansız karıştırma kazanında eriyerek, iz bırkamadan silinmişlerdir. Ancak Altay'ın batısında kalan topraklarda -Kırgız Bozkırlarında, doğu ve Batı Türkistan'da Volga boyu ile Kırım'ın Başkurt ve Kalmuk köylerinde Türkler, gerçekten Türk olarak kalabilmişlerdir.

Uzakdoğu'da Türklerin anayurtların Çinliler ile Moğolların eline giçmiştir. Orada Türklerden ne kalmışsa onu da, Yenisey boylarına dek sokulan Tunguzlar kuzeye sürmüşlerdir. Tarihte yalnız batı Türkleri önem kazanabilmişlerdir. Türkler anayurtlarını yavaş yavaş genişleterek değil, göçtükleri uzak yerlerde tutunarak ve ancak, Altayların batısında az çok sürekli devletler kurarak yaşayabilmişlerdir. Az çok kapalı Türk yurtları bile, Orta Asya'dan Volga'ya kadar, Hazar denizi ile Karadeniz'in kuzey ve güneyine düşen bölgelerde bulunmaktadır.

2.2. Ak Hunlar

Chinoit ve **Heftalit** adları **Hiung-nu** adının bozulmuş biçiminden başka birşey değildir. Bunlar tarihe Ak Hunlar olarak geçeceklerdir.

Ak Hunlar, 4. yüzyılda Altay'dan çıkmıştır. Doğu İran'a geldiklerinde Kuşan hanedanı gücünü yitirmiş, çökmüştür. Bu fırsattan yararlanırlar. İran topraklarına girmeyi başarırlar. 440 yılına doğru, Soğdak ve Semerkant bölgesini ele geçirirler. Kuzey Afganistan'a girmeyi başarırlar. Sasani hanı Firuz döneminde İran'a amansız bir saldırı düzenlerler. Firuz Hanı yenip öldürürer. Sasani İmpatorluğunun kuzey doğudaki sınır kentleri Belh ve Herat'ı topraklarına katarlar. Orta Asya'da korkulu bir güç durumuna geldiler. Belh'in doğusundaki Gor kentini başkent yaparlar.

Bu topraklarda Akhunların Farslarla, Ermenilerle ilişkileri olur. Kısa bir süre Doğu Hindistan'ı da eğemenliklerine alırlar. 563 yılından sonra Göktürkler, Ak Hunları yıkarlar.

Ak Hunlar da büyük olasılıkla Türktür. Eski yazıtlarda Türk olarak anılırlar. Ne var ki, bunlar da kısa sürede kendi soy özelliklerini yitirirler. Yerli halklar, özellikle İranlılar içinde erirler.

2.3. Batı Hunlar

Dağılan Hun birliğinin ağırlık merkezi kuzeyden çok batı olur. Altay Dağları ile Ural arasındaki bozkırlar türkleşir. 350 yılında Hunlar Hazar Denizi kıyısındaki Alanların ülkesini alırlar. Ardından Anadolu' nun zenginliği onları çeker. O zamanlar Edessa adlı Urfa'ya değin sokulurlar. Edassa piskoposu onlar için *"Yecüc Mecüc'ün süvarileridir bunlar, atlarının üstünde fırtına gibi uçarlar, onlara hiçbir kimse karşı koyamaz"* diye yazar. 375'te Balamir adlı önderleri yönetiminde Don ve Dinyeper ırmağını geçerler. Böylece Doğu Avrupa sınırlarını aştıkları zaman, tarihte ikinci kez önem kazanacakları bir alana girmişlerdir. Dönemin büyük tarihçisi **Ammianus Marcellinus** bu olayı anlatır. Bu tarihçinin Hunlara bakışı da olumlu değildir. Hunları şöyle betimler:

"Yabancı taşkınlıkta benzerleri yok. Yüzleri kara izleriyle kaplı. Gövdeleri çarpık, beden uzuvları kalın ve küt. Enseleri boğanınki gibi, biçimsiz, eğri... Öyle ki, iki ayaklı hayvana benzer. Sürekli göç durumunda bulunurlar. Evleri arabaların üstündedir. Nerede bir umut yeli eserse oraya yönelirler. Herşiye içlerinden gelen duygu yellerine uyarak yaparlar... Öfkeli ve dönektirler. Aynı günde bir şözleşmeyi bozup başka birini yaptıkları, dün düşman saydıklarını bugün dost gördükleri olur. Çiğ et ve ot kökleri yerler. Bu et, at sırtında ve kıçlarının altında iyice ezilmiştir. Oturdukları yerleri, başlarının üstünde damları yoktur. Sırtlarında parça parça olup dökülünceye kadar çıkarmadıkları keten bezleri ve sıçan derileri taşırlar. Yürürken ağır aksaktırlar. Ama at üstünde pire gibi çevik ve dayanıklıdırlar. Korkunç savaşçılardır. Yay ve kement kullanmada eşsizdirler. İçten pazarlıklı, yalancı, vefasız ve kararsızdırlar. Ne tanrılardan korkar, ne de inzandan utanırlar. Altına karşı delice düşkünlük gösterirler. Kendilerine hükmedemezler, dönektirler."

Tarihçi Marcellinus'un laf kalabalığı ile dolu ağzında Hunlar için pek çok kötüleyici sıfat vardır. Onları sayıp dökmekten zevk duyar. Ama gerçek pek onun sayıp döktüğü gibi değildir. Sözgelimi *"Çiğ et yerler. Bu et, at sırtında ve kıçlarının altında iyice ezilmiştir"* biçimindeki savında gerçek şudur: Gerçekete atların sırtına ve kıçların altına koydukları et, yenmek için değil, atın sırtını yumuşak tutmak içindir! Ayrıca devlerle yarışan bir yazgıyı gerçekleştirmek için tarih sahnesine çıkmış Hunları, daha kötü bir alınyazısı vuracaktır. Eski dünyanın yüksek kültürleri -Doğuda Çin, Batı'da antik çağ- Hunlara öldürücü darbeler indirecektir.

Sonuçta Avrupa kapılarına dayanan Hunlar, Asyalı Alanları önlerinde sürerler. Çin üzerinden boşalan insan dalgası Avrupa'yı sarsar.

Devletin ağırlık merkezi Hazar Denizi ve Volga çevresidir. Bir ordu çıkararak Antakya kentini alırlar. Filistin'e değin sokulurlar. Batıya doğru yola çıkan ordu ise Karpatlara ulaşır. Bir dizi Germen halkını yerlerinden oynatarak Roma Devleti sınırlarına sürerler. Hunlara karşı yenilginin karşılığını Romalılar ödeyecektir. Pannonia'nın en büyük kesimini vererek ödeşmeyi umarlar. Eyaletler çoktan elden çıkmış ve imparatorlukla bağlantısı sözde kalmıştır. Böylece Theis ovasındaki Pannonia Hunların yurdu olur. Doğu ve Batı Roma'yı birleştiren dikiş yerinde oturacak olan bu halk her ikisini yakından tehdit edecektir. Bu tehdidin ne yaman şey olduğu ise yakında görülecektir.

Hun kralı Rua 434 ilkyazında ansızın ölür. Rua bütün Hun boy ve oymaklarını kendi denetiminde toplama çabasındadır. Ölüm haberi Bizans başkentine ulaşınca geniş bir

soluk alınır. Çünkü Rua gerçekten amansız bir düşmandır. Çetin ve tedirgin edici bir komşudur. Ama bu sevin boşunadır. Yağmurdan kaçanlar doluya tutulmuştur. Ölen kralın yerini iki yeğeni alır: Bleda ve Attila. Az sonra Bleda'yı öldüren Attila, tahtta kalır. Hun'un asıl gücü Attila ile (445-453) doruğuna ulaşacaktır.

Attila üzerine en sağlam bilgileri **Bizans Tarihi** yazarı **Priskos** verir.

Attila, kısa sürede Asya'dan Avrupa'ya uzanan çok geniş toprakları, denetimine alır. İran ve Germen kökenli halkların da aralarında bulunduğu, Hun birliği çağının en büyük siyasal birliği durumundadır. Attila'nın sarayında Hun-Türk dili yanında Gotça ve Latince de konuşulur. Hun-Germen ilişkileri Avrupa halklarının yerleşmelerinde etkili olur. Germenler doğu ve güney yerine, batıya yönelirler. Attila, Doğu Roma İmparatorluğu üzerine yürür. Trakya'yı boylu boyunca geçerek Gelibolu boğazına dek ilerler. Bizans imparatoru İstanbul'a bu ölçüde yaklaşan Attila ile ağır koşullarda barış yapmak zorunda kalır. Belgrat yöresindeki bir bölüm toprağı Hunlara bırakır. Her yıl vergi vermeyi kabul eder.

Attila'nın hükümet merkezinde herşey kendine özgüdür. Herşey özel ve özgün bir kültürün damgasını taşır. Hun başbuğunun otağı ağaçsız ve taşsız bir ovanın ortasında, atların alabildiğine koşabileceği bir düzlükte kurulmuştur. Kullanılan eşyaların tümü ağaçtandır. Tüm otağ yeri ağaç parmaklıklarla çevrilmiştir. Başka ileri gelenlerin evleri bu açıklıklarla burasını çevreler. Bu yapılar arasında yalnız hamam taştandır. Bu lüksü bir Romalı tutsak yaratmıştır.

Attila gerçek bir Hun, özgün bir Hun başbuğudur. Tanrı eli ile yedildiğine inanır. Bu kanıyı besleyen başlıca belirti Tanrının ona çoktandır aranan kutsal kılıcı buldurmasıdır. Bu kılıç Hun başbuğlarınca tanrısal savaş kılıcı olarak çoktandır kutsanır. Uzun süredir yitmiştir. Şimdi bir inek onu meydana çıkarmış, çoban da bulup getirmiş, Attila'ya vermiştir. Böylece Attila kendini tanrının seçtiği başbuğ olduğuna inandırmıştı. Bu inanç Cengiz Han'ın yaşamında da hiç eksik olmayacaktı. İnsanların eylemlerini hayvanların etkileyip yönelttiğine inanılacaktı. Hunları Maiotya bataklığından (Azak gölünden) bu yana bir geyik getirmişti.

Hunların, özellikle Attila'nın Germen edebiyatına etkisi pek büyüktür. Yüzyıllarca halkın yaratıcısı, fantazisi bu taslak üstünde işlemiştir. Almanların soyundan halkların yaşadığı yerlerde doğup bize kadar gelmiş yalnız bir kahramanlık destanı vardır. Bunun temelinde de İran söylencesi Rüstem ile Zohrap yatar. Doğu Gotlar bunu ancak Hunlardan öğrenmiş olabilirler. Bütün bu geçmişi ile Attila, Germenlere ilk kez tarihsel kişiliklerini sezdirir, ayrı bir halk olduklarını öğretir.

Attila 451 yılı nisanında Metz kentini ele geçirir. Ama Batı Gotlara karşı yaptığı meydan savaşında ilk kez yenildi. Katalaun yenilgisi Hunlar için yalnız yitirilmiş bir savaş değildi. Talihin de tersine dönüşü idi. Hem Attila'nın hem de Hunların tarihinde bir yaprağın geri çevrilişiydi. Ancak Attila'ya son bir başarı yine de nasip oldu. Batı Gotların aradaki anlaşmayı bozduğunu öğrendi.

453 yılında Attila orduları ile, Alpleri aşıp Po ovasındaki belli başlı şehirleri ele geçirir. Roma önlerine dek gelir. Bu sırada Batı Roma İmparatorluğu kargaşa içindedir. Papa başkanlığında, birçok hediyeyle barış için Attila'nın yanına gelirler. Attila, Roma'nın yıkılmaması dileğine uyar. Macaristan'daki merkezine geri döner. Aynı yıl orda ölür.

Attila'nın ölümünden sonra kardeş kavgaları Hunları zayıf düşürür. Hun egemenliğindeki boylar devleti dağıtırlar. Attila'nın oğullarından Dengiz, bir süre Macaristan'da eğemenliğini sürdürür. Ancak onun ölümünden sonra devlet tümden ortadan kalkar (468). Kalan Hunlar yeniden doğuya dönmek isterler. Nedir, Avarların batıya göçü, geri dönüşlerine engel olur. Hunların bir bölümü Rusya içlerine çekilir, kalan kesim ise Avrupa halkları arasında erir.

2.3.1. Köken

Tüm araştırmalara karşın, çeşitli boylardan oluşan Hun Birliğinin ulusu kesin bilinmez. Ancak elimizdeki belgeler, kültürel motifler, siyasal ve askeri alandaki örgütlenme-

ler, genel olarak yaşam biçimi, içinde yaşanılan toprak parçası ile Hunca ile Türkçe arasındaki ilişki, Hunların Türk soylu halklardan birisi olduğu savını güçlendirmektedir. Hiung-nular ile Hunların aynı halk olup olmadıkları da tartışmalıdır. Avrupa Hunlarının, Asya Hunlarının bir bölümü ile aynı olduğu üzerine en önemli belge 4. yüzyıldandır. 311'de Hiung-nular Lo-yang kentini alırlar. Çinliler kenti alanların Hiung-nu'lar olduğunu bildirirler. Oysa bu olaydan sözeden Sogotça bir mektupta kenti alanların adı "**Khun**" biçiminde geçer. Sogotcada "h" sesi bulunmaz. Bu belge Asyalı Hiung-nuların, Avrupa Hunları ile aynı olduğunu gösterir. Ad benzerliği, savaşçı yaşam düzeni gibi koşutluklara dayanan Batılı bilginler, Hiung-nuları kavimler göçü sırasındaki Hunlar ile aynı halk olarak düşünürler. Ama bu sav kesinlik kazanmamıştır. Ünlü türkolog Doerfer şöyle yazar:

"4. yüzyıldan kalma bir mektupta adı geçen ve bir Doğu Asya ulusundan Hun, Çin kaynaklarında bildiğimiz Hiung-nu'lar ve Doğu Avrupada devlet kurmuş olan Attila Hunları birbirinin aynı ya da aynı soydan sayılamaz. Bu üç ulustan hiçbirinin dili üzerine kesin sayılabilecek bir bilgimiz yoktur ve yaşayan dillerden hiçbiri ile aralarında bir bağlantı kuramayız. Bunların ölü diller arasında kalması daha doğrudur."

Franz Altheim Hunların kökeni konusundaki tartışmaları şöyle özetler:

Hun ve onların soyundan gelen proto-Bulgarların Kök-Türkçe konuşmaları, yalnız bu gerçek bile onların Uzakdoğudan geldiklerini göstermeye yeter. Ayrıca bunların, batıya doğru göç yolları çevresinde ele geçen arkeolojik kanıtlar da çoktur. Orta Yenisey'de Hunlarla ilgili kalıntılar bulunur. Gerçi bu kalıntılar İran halklarından Sarmatlardan kalan kalıntılarla birbirine karışmıştır. Tüm bunlara karşın ölülerin alçı maskları Altay'da mezarlardan çıkan kafatasları Uzakdoğudan gelen Moğol tipinin yavaş yavaş üstünlük kazandığını gösterir. İÖ 1. yüzyılda Kırgızlardan kalan kalıntılarla, Bargöl ve Balkaş gölü arasında bulunanlar aynı görüşü kanıtlayan başka örneklerdir. Bunlardan daha önemli olan yazılı kalıntılılar da vardır.

Kuşkusuz en önce ad gelir. Hun ve Hiung-nu adlarındaki yazılış ve söyleyiş yakınlığına bakarak, her iki halkı bir, hiç değilse aynı kökten saymak gerekir. Bu gibi kanıtlama yöntemlerinden bugün için haklı olarak vazgeçilmiştir. Ama artık Hiung-nu adının Jaxartes'e dek uzandığı kanıtlanmıştır. Orda yerli halk bunlara Ak Hun adını vermiştir. Doğuda da Hun ile Hiung-nu adları birbirinin yerine kullanılmıştır. Hiung-nuların Doğuda kaybolmaları ile batıda, Özellikle Kafkasya'da (Volga ve Don ırmaklarının aşağı yatağında) gözükmeleri aynı zamana rastlar. Onları burada, İÖ 2. yüzyılda coğrafyacı Ptolemeus tanıtmıştır.

Hunların Moğol, Fin ve Slav kökenli oldukları da ileri sürülmüş, ancak bu görüşler hiçbir zaman kanıtlanamamıştır. Franz Altheim'a göre, Hun boy ve soylarının ortak dili Türkçedir. Bulgar adı o zamanlar, bir Slav halkının adı değildir. Gerçek Bulgarlar, Asya'dan gelen bir atlı beyler soyudur. Önlerine çıkan Slavları sıkıştırarak, 6. yüzyıldan bu yana Tuna'nın güneyine inip yerleşmeye zorlamışlardır.

Hunlar, tarım, hayvancılık, avcılık, balıkçılık özellikle ticaretle uğraşan bir İç Asya halkıdır. Üstün bir göçebe uygarlığı yaratmışlardır. Tuna'dan Fransa içlerine değin Avrupa yapı biçiminde izleri vardır. Çin kaynakları yazılarının bulunduğunu bildirir. Çeşitli kazılarda altından ve gümüşten yapılmış eşyalar ve bol miktarda savaş aleti ele geçmiştir.

2.3.2. Din

2.3.2.1. Kurt Ata

Hunlar da hayvan atadan geldiklerine inanırlardı. Hayvanı kendisine uyulacak, ders alınacak bir örnek sayarlardı. İnsanın davranışları hayvana bakılarak ayarlanır, düzeltilirdi. Hayvanda düşünmek erkeğin, savaşçının davranışını belirlerdi. Göçebeyi, yaratıcılığa, akıncılığa ve amansız başbuğluğa yönelten işte bu inançtı. Böylece göçebe dünyayı kendisi için var olan bir yağma ve talan yeri sayıyordu. Ancak böyle düşünebiliyordu.

Türklerde totem inancına uygun kimi inanç ve davranışlar izlenir. Türkler kurt'u ata tanırlar.

Söylenceye göre, Asya Hunlarının hanı Mo-tun'un soyu ejdere dayanır. Büyük olasılıkla, ejder çok eski dönemlerde tapınç olmalıdır.

2.3.2.2. Gök-Tanrı

Bozkır halkları inancında Gök-Tanrı tek yaratıcı olarak görülür. Tengri (gök) din sisteminin merkezinde yer alır. En yüksek varlıktır. Bu inançta Gök-Tanrı yaratıcı, tam güç sahibidir. Ona kurbanlar sunulur. Eliade'ye göre, Gök-Tanrı inancı, Orta ve Kuzey Asya topluluklarına özgü, özgün inanç anlayışıdır. Giraud için doğrudan "bütün Türklerin ana tapınımı"dır.

Gök-Tanrı genellikle kişilerin yaşamına aracısız karışır. Buyurduğu istemlerine uymayanı cezalandırır. Gök'ün istemine karşı gelinmez. Ant içme, şükür Gök-Tanrıya yapılır.

Asya Hunlarının hanı Mao-tun İÖ 176 yılında Çin imparatoruna yolladığı bir mektupta utkularını önce Gök-Tanrı'nın yardımıyla kazandığını bildiriyor. 4. yüzyıl başlarında Hun devletini kuran Liu Yüan, genç yeğeninin yiğitliği karşısında "Gök-Tanrı, bu kişiyi Hunları düşünerek dünyaya getirdi" diyor.

Asya'da tarih sahnesinde görülen halklarda gök tanrı inancının izleri görülüyor. Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar Gök-Tanrıya kurbanlar sunarlar.

2.3.2.3. Kutsal Ata

Ata tapıncında, baba/ata, öldükten sonra ruhları aracılığı ile, aile bireylerini korur. Bu yüzden onlara saygı gerekir. Ataya tapınçta en özgün özellik insan kurban etme geleneğidir. İnsan kurbanı geleneği, Uzakdoğu halklarında vardır. Hunlarda insan kurbanı olayının kimi izleri sezilir. Sözgelimi, Hunlarda yakın akrabaların birlikte gömülmesi olayından söz edilir.

Ata tapıncının bir özelliği de ata anılarının kutlu sayılmasıdır. Hunlar her yıl mayıs ortalarında atalarına kurbanlar sunarlar. Ata mezarlarına yapılan saldırılar ağır cezaları gerektirir. Hun Hanları aile mezarını Bizans psikoposunun soyması yüzünden, Atilla ,2. Balkan seferini yapar. Bu inanca göre ölülerin silahları değerli eşyaları, takıları ile birlikte gömülür. Böylece öteki dünyada, ölen kişinin rahat yaşamı sağlanmış olur.

Hunlarda yenilen düşmanın kafatasını altınla kaplatıp kadeh yapma geleneği de vardır. Asya Hun hanı, Yüe-çi Hanının kafatasını içki kabı olarak kullanmıştır. İbrahim Kafesoğlu bu inancı güney kültürü olarak gösterir. Ancak bu inanç Türkler arasında uzun süre yaşamışa benzer. Bulgarlar da aynı geleneği uygulamışlardır. Çok sonra Safeviler arasında da bu gelenek sürmüştür.

2.3.2.4. Doğaya Tapınım

Asya Hunları ilkyaz ve sonyazda atalara ve doğa tanrılarına kurbanlar keserler.Saldırıyı ve savaşı ancak ayın büyümekte olduğu ya da dolunay biçimine geldiğinde göze alırlardı. Büyük han her sabah çadırından çıkar ve tapınır biçimde doğan güneşi selamlardı. Uğur getiren yeni ay gördüğü zaman da aynı saygı ile ayı selamlardı.

2.3.2.5. Yer-Su

Bu inançta dağlar, ırmaklar, göllerin tümü canlı nesnelerdir. Bunlar,. konuşan, duyan, evlenen, çoluk çocuk sahibi olan varlıklardır.

Çin kaynaklarına göre, Orta Asya Şamanizminin esasları Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata, ateş (ocak) tapınçlarıdır. Dinsel törenler belirli bir düzen içinde yapılır. Hakanın otağındaki tapınakta her yıl başında tören yapılır. Törene 24 Hun boyunun başbuğu katılır. Yılın beşinci ayında Lung-çeng kentinde toplanırlar. Atalara, Gök-Tanrı'ya, yer-su ruhlarına kurbanlar sunarlar.

Sonyazda atlar iyi beslenmişlerdir. Orman yanında toplanırlar. Çevreyi dolaşırlar. Halk ve hayvan sürülerinin sayımı yapılır. Hakan günde iki kez tapınım için çadırından çıkar. Sabah güneşe, geceleri aya tapar.

İÖ 121 yılında Çinliler bir Hun prensini yenip otağını ele geçirirler. Savaş kazancı arasında bir de altın put vardır. Çin tarihçilerine göre, Hun prensi bu put karşısında Gök-Tanrı'ya kurbanlar sunar.

3. Dil Özellikleri

Hiung-nu'lara ilişkin dil gereçleri Çin kaynaklarında Çince yazı ile geçer. Çoğu özel ada ya da unvan olan ve anlamları bilinmeyen bu sözcüklerin sayısı bir araştırmacıya göre 190'dır. Ancak Çincedeki Hunca sözcüklerin sayısı böylesine çok ve kesin değildir.

Huncadan, değişik yabancı kaynaklarda, 30-40 sözcük, birkaç sözden oluşan bir tümce, bir ağıt çevirisi vardır. Sözcüklerin çoğu askeri terimler, devlet örgütü sözleridir. Bunlar çok kolay ödünçleme olabilirler. Çincede geçen Hunca sözlerin gerçek biçimini saptamak ise nerdeyse olanaksızdır. Çin yazısında /l/ ve /r/ ünsüzleri ayırt edilmez. Ayrıca /ö/ ve /ü/ ünlüleri bulunmaz. Bu nedenle, anlamları verilen 20 dolayında Hiung-nu sözcüğü ile 10 hecelik Hunca ikiliği okuyup yorumlamak bilginler için büyük sorun olmuştur. Nemeth, çeşitli kaynaklarda geçen Hunca sözleri derler ve açıklamaya çalışır. Bunlardan bir bölümünü Türkçeyle açıklamak ister. Türkçe olması olası sözler şunlardır:

akatziri: Bir Hun ileri geleni. Sözcüğün, Moğolca 'baba' anlamındaki 'aga' sözü ile 'ordu' anlamındaki 'çerig' kökeninden geldiği söylenir.

atakam: Bir Hun ileri geleni. Bu adın 'ata' ile 'kam' sözlerinden oluştuğu savunulur.

attila: Ünlü Batı Hun hanının adı olan sözcük, Macar bilgin Rasony'e göre "Etil" ırmağından alınmıştır. Volga'nın eski adı "Etil" ile aynıdır. Türk ad verme geleneğine göre bu ırmağın kıyısıda doğan cihangire "Etil" adı verilmiştir. Oysa Alman Schönfeld bu adı başka biçimde açıklar. Ona göre sözcük Germence "atta" sözü ile -cık anlamındaki "-ila" küçültme ekinin bileşimidir. "Apacık" anlamındadır.

dengizih: Attila'nın oğlunun adı. Sözcüğü Türkçe açıklamak isteyenlere göre "deniz" sözünden gelir.

ernakh: Attila'nın oğlunun adı. "Er" kökünden geldiği ileri sürülür.

ilek: Bey, han, hükümdar. Ülke anlamındaki "el" sözüne "-k" ekinin getirilmesinden oluştuğu söylenir.

kara-ton: "Giysi" anlamına gelen bu sözcüğün "kara" ile "ton" sözlerinden oluştuğu savunulmuştur.

kimos: Bir Hun içkisi. Sözcüğün "kımız" sözü olduğu söylenir. Ancak Doerfer'e göre bu içki Hunlar gelmeden önce de Avrupa'da vardır. Bu yüzden "kımız" sözü ile ilişkisi bulunamaz.

ki-ts'u : Kız. Türkçe "kız" sözü olduğu sanılır.

krekal / rekan : Attila'nın baş hatunu. "arı" ile "kan" sözlerinden oluştuğu sölenir.

mundiukhos: Attila'nın babası. Türkçe "boncuk" ya da "moncuk" sözü olduğu sanılır.

oibars: Attila'nın amcalarından biri. Türkçe "ay" ve "pars" sözlerinden geldiği savunulur.

Talat Tekin, Hunların Dili adlı incelemesinde Huncadan kalan sözcükleri Türkçe olarak açıklamak ister. İÖ 206- İS 220 yılları arasında yedi yüz yıl sürecek bir imparatorluk kuran Hiung-nu'ların kimliği ve dili üzerinde bugüne değin 10 ayrı kuram ileri sürüldüğünü söyler. Bu kuramlardan en çok yandaş bulanın Hiung-nu'ların Türk soylu oldukları ve eski bir Türkçe konuştukları olduğunu vurgular. Tekin'e göre aşağıdaki sözcükler Türkçedir:

ç'engli	<* t'eng-li : tangri 'gök; tanrı'
ç'eng-li ku-t'u şan-yü	'gök kutu, ya da oğlu'
ku-tu	< *kuo-d'uo: ET kut ya da kut-ı 'hazret, hazretleri'
şan-yü	<*dian-giwo: *d'abgu, *cabgu: ET yabgu
king-lu	<*king-lak Hsiung-nu'ların tören kılıcı, kıngrak (Kıngırak sözü, Televütçe, Yeni Uygurca ve Kırgızcada 'iki yüzyü bıçak", "büyük bıçak' anlamlarında kullanılır. 'Eğri, kıvrık' anlamındaki 'kıngır' kökünden türemiştir.
***yen-çi ya da *yem-çi**:	Hükümdarın eşi, hatun. ET. abçi. "Eş, hanım"
teu-lo:	Mezar, bu sözcüğün toplu ya da tuplu olduğu ileri sürülür. Eski dönemlerde mezar anlamına gelen bu sözcüğü Çince **sin** sözcüğünün unutturduğu olasılığı üzerinde durulur.
tieh-fah	"demir" < *teit-bat, *tieba: *tebär: ET tämir
eu-ta	"gözetleme yeri, pusu, siper, konunma yeri"
wo-lu-to, ao-t'ot	"ordu karargahı": ET ordu, ordo, "karargah"

Tekin, T'opa'ların dilini de Hunca ile birlikte değerlendirir. T'o-pa ya da T'u-fa adıyla anılan bu göçebe halk, İS 220 yılında Hiung-nu İmparatorluğunun yıkılışından hemen sonra, Kuzey Çin'de, şimdiki Şansi ilinin kuzeyinde kurulur. Bu halk önceleri, büyük Hsien-pi konfederasyonunun bir bölüğünü oluşturur. Bu boyun öncüsü Li-wei 248'de daha önce bağımlı olduğu Mo-lu-hui ordusunun başçısını öldürür. 200.000 Okçudan oluşan bir göçebe boylar birliğinin başına geçer. Li-wei 10 yıl sonra Çin'in kuzey sınır bölgesine yerleşir. Ts'ao-wei imparatorluğu ile yakın ilişki kurar. T'o-pa'lar bundan yarım yüzyıl sonra Çin imparatorluğunun yıkılışı ile sonuçlanan büyük "Barbarlar" eyleminin içinde bulunurlar. İS. 450 yılından 550'ye değin bütün Kuzey Çin'e egemen olurlar.

Çin kaynaklarında T'o-pa ya da T'u-fa adıyla anılan bu halkın kimliği, daha doğrusu nasıl bir Barbar dili konuştuğu da kesin saptanamaz. T'o-pa'lardan kalan kimi san ve özel adlarla bu gizem çözülmeye çalışılır. Tekin, Türkçe olduğu kanıtlanabilen T'o-pa sözcükleri olarak şunları verir:

k'o-po-çen	< k'â-pâk-çin "kapı muhafızı, kapıcı": T'o-pa *kapagçın: ET kapagçı

pi-te-çen	< pyi- (ya da b'yi-)-tik-çin "yazıcı": T'o-pa *bıtıgçin: ET bitigçi
hsien-çen	<gam-çin "atlı ulak": T'o-pa *d'amçin, *camçın: Osmanlıca yamçı. (Bu sözcüğün Çince **cam** ya da **gyam** kökenli, posta istasyonu anlamındaki **yam** sözcüğüne Türkçe -çı ekinin gelmesi ile türediği ileri sürülür. Çok eski bir tarihte Türkçeye geçtiği sanılır.)
hu-la-çen	<*guo-lâk-çin "'hükümdarı silahla donatan, kuşandıran görevli, techizatçı başı' : T'o-pa ***kurlagçın** < *kur+la-g-çın: ET kur 'kursaş, Ana Türkçe *kurla- 'kuşandırmak'.
to-po-çen	< *tâ-p'âk-çin 'piyade, yaya': T'o-pa *ta:pakçın: Ana Türkçe *ta:pan (ve *ta:pak?) 'taban, ayağın alt kısmı'
a-çen	<*a-çin 'T'o-pa sarayının mutfak kısmı': K'o-pa *aşçın ya da *alçın: ET aşçı
hu-lo	'silah': T'o-pa 'kural': Genel Türkçe kural 'silah, alet'
k'ih-wan-çen	< *k'iet-mi an-çin 'çevirmen': T'o-pa 'kelmerçin': Moğolca kelemürçi ay.
muh-kuh-lü	'kabak başlı, dazlak': T'o-pa *mukur, *mukurı ya da *mukulig: Mo. mukur 'kör, küt (bıçak vb.); boynuzsuz, kuyruksuz; yuvarlak' Mo. mukulig 'yuvarlak'
teu-lu, tou-lu	< *d'eu-luo 'töreye uymak, sadık olmak': T'o-pa *törü, *töre: ET törü 'örf, adet, yasa'

İS 329 yılında Lo-yang'da gelişen bir olay nedeniyle 10 Çince imden oluşan Hunca bir beyit ya da tümce saptanır. Bu Hunca beyit 20. yüzyıl başlarından beri bilinir. Ancak bugüne değin inandırıcı bir açıklaması yapılmamıştır. Beyit çok değişik seslendirmelerle, çok değişik biçimlerde açıklanmış, yorumlanmıştır. Tekin, Çin-şu'daki Hunca beyti Pulleyblank' ın yazı çevrimine göre, şöyle okuyup yorumlar:

sûx-keh the-let-kang buk-kok goh- thok-tang
sü:kä tılıkang bugukgu tuktang
'(Düşmana karşı) savaşa çıkın, Bukuk'u (öncü) tutun!"

Beyit küçük bir düzenleme ile şu biçime sokulur ve daha düzgün bir anlam kazanır:
sü:gg (i)ti tılıkang bugukgı tuktang!
Orduyu düzenleyip çıkın, Buguk'u tutun!

İbrahim Kafesoğlu, Çin yıllıklarında Hiung-nu dilinden *"Tanrı", "kut", "böri", "il", "ordu", "tuğ", "kılıç"* gibi sözlerin geçtiğini bildirir. Bunların Türkçenin en eski dil anıları olduğunu söyler. "*Hun"* sözünün 'insan' anlamındaki Türkçe *"khun"* sözü olduğunu savunur.

Hunca, Türk dili sayılırsa, *"ki-ts'u"* ve *"dengizih"* sözlerine göre Türkçenin "Z Türkçesi" kolundan olması gerekir. Bu bakımdan "R Türkçesi" kolunda sayılan Bulgarcadan ayrılır. Bir çok araştırmacı Huncayı Türk dili ailesinden kopmuş bir kol sayar. Türk dillerinin gelişim evresinde bir aşama saymaz. Doğu Hunca ile Yakutça arasında bağlantı kurmaya çalışır. Ancak, Hunca ile Bulgar, Hazar ve Eski Çuvaş dilleri arasında bağlantı kurmak isteyen bilim adamları da vardır.

3. SABİRLER

Hun Birliği içinde yer almış halklardan Sabirlerin de Türk oldukları ileri sürülür. Sabirler, Hun birliği dağıldıktan sonra Ural Dağlarının güneybatı kesimlerine, Tobol ve İşim ırmakları çevresine yerleşirler. Bizans kaynakları 460'larda Sabir (başı boş dolaşan) adını verdikleri Türklerden bu göç nedeniyle söz ederler. Yüksek düzeyde bir teknolojileri olduğunu ve, 100. 000 kişilik bir ordu çıkartabileceklerini bildirirlerlerse de, bu sayı abartılmış olmalıdır. Ancak Sabirler, yüksek savaş tekniği ile donanmış, örgütlü bir halk olarak çevre halklara etki ederler.

Kimi bilim adamları Sibirya adının Sabir adından geldiğini ile sürerler. Sibir adı ile ilk kez 13. yüzyılda karşılaşılır. Ad daha sonra "Sibirya"ya dönüşecektir. Bu söz, önceleri Sabirlerin yaşadığı küçük bir alanın adıdır. Sonradan bütün Kuzey Asya'nın adı olmuştur.

Sabirler bu topraklarda yarım yüzyıl barınmalarına karşın, bugün bile Vogul, Ostyak yigitlik destanlarında ve Altaylı Türk oymakları destanlarında, birçok yer adında iz bırakmışlardır. 515 yıllarında Kafkasya-Don-Volga üçgeninde görünürler. Kuban alanına uzanırlar. Çok gelişmiş savaş kültürleri ve savaş araçları ile dikkatleri üzerlerine çekerler.

6. yüzyıl başlarında Kafkasları aşıp Anadolu'ya akın ederler. Kapadokya'ya değin sokulurlar. Kimi zaman Bizanslıların, kimi zaman Perslerin yanında yer alarak 558 yılına değin yaşamlarını sürdürürler. 558 yılında Avrupa'ya akın eden Avarların bozgununa uğrarlar ve tarihten silinirler.

Macar türkoloğu Németh yaptığı araştırmalara dayanarak Sabirleri Türk sayar. Sabirlerden de elde yeterli gereç bulunmaz. Yalnız birkaç ad günümüze gelebilir:

Sabir	*İliger*
Akkagan	*Boğhan*
Boğarık	*Balak*

Bu sözcüklerse, ulusların dilinde çok ödünçlenen yer ve kişi adları oldukları için sağlam belge sayılmazlar.

4. AVARLAR

Hunlardan sonra Karadeniz'in kuzeyi ile Balkanlara Avarlar egemen olurlar. Avarlar da İç Asyalı savaşçı, atlı bir halktır. Çinliler bu halka Juan-Juan adını verirler. Bir süre Altaylarda kimi Türk boylarını egemenliklerinde tutarlar. Onları demircileri olarak çalıştırırlar. Bumin ve kardeşi İstemi yönetiminde ayaklanan Türk boyları 552'de Avar yönetimine son verirler. Göktürk hanlığı kurucuları Avarları batıya sürerler.

Batıya yürüyüşe geçen Avarlar 558'de Karadeniz'in kuzeyi ile Kafkasları tutarak denetimleri altına alırlar. Aynı yıl Bizanslarla anlaşıp onların paralı askerleri olurlar. Bizans sınırlarını savunmayı üstlenirler. Bu arada batıya yürüyüşlerini aksatmazlar. Tuna, Dinyeper, Dinyester kıyılarını ele geçirirler. 560'ta başlarına Bayan Kagan geçer. Onun yönetiminde Orta Avrupa ve Balkanlarda geniş alanları ele geçirirler. Balkanlarda güçlü bir devlet kurarlar. Avrupa içlerine büyük akınlar yaparlar, dört bir yana yayılırlar. 570'te Don boyuna dek ele geçirirler. Bu ileri yürüyüş Göktürkleri sinirlendirir. Göktürkler, eski efendilerini hiçbir zaman bağışlamazlar. Hemen saldırıya geçerler. Kırım'a dek uzanan toprakları Avarların elinden alırlar. Böylece Karadeniz'in kuzey ve doğusu Göktürk, batısı Avar toprağı olur.

7. yüzyıl ortalarında Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgar Türkleri günden güne güçlenirler. Kendi hanları yönetiminde bir devlet kurarlar. Avarların yıldızı sönmeye başlar. Bunun üzerine Avarlar yine batının yolunu tutarlar. Tuna boylarına yerleşirler. Bir süre Franklara karşı savaşırlar. Bu arada iç çatışmalar ilerler Büyük Karl 796-805 yıllarında askeri güç ve örgüt olarak Avarlara son verir. Avar boyları başta Slavlar olmak üzere öbür halklar içinde erirler.

Avarcanın Asya'nın hangi dil kolundan olduğu da kesin bilinmez. Kimi bilginler Türk olduklarını ileri sürerler. Avarlardan da çevre ulusların yazılı kaynaklarında geçen birkaç yer, kişi, rütbe adı dışında bir belge bulunmaz. Kültürleri üzerine de elde sağlam veriler yoktur. Ama onlar da bozkır göçebeleridir. Hunlarda olduğu gibi iyi bir uygarlık yaratmışlardır. Köklü bir askerlik gelenekleri vardır. Altın işlemede ilerlemişlerdir. Avarcadan kimi özel adlar ve sanlar Çin kaynaklarında geçer. Ama Çin yazısı ile saptanmış bir sözcük bulmacayı andırır. Sözcüğün özgün biçimini bulmak hemen hemen olanaksızdır. Avarlardan kalan kimi adlar Türkçe sözcükleri andırır:

Avar	*Apsyq*
bagan	*Bayan*
Bo-qolabatur	*Çulluq*
Çunu	*qagan*
qapqan	*Qansavçi*
Kök	*Mergen*
Solaq	*Talan*
Tohan	*tarqhan*
Tolu	*tudun*
yugrış	

Sözgelimi "Avar" adının eski biçiminin "Abar" olduğu söylenir. Bu sava göre sözcük Türkçedir. "Karşı koyan, direnen" anlamlarına gelir.

Türkçe açıklanabilecek en eski ad ise "Abaris"tir. Bu ad eski Yunan kaynaklarında geçer. Söylenceye göre Apollo'nun rahibidir. İÖ.7. yüzyıl başlarında Altay dağlarının kuzeyine düşen bozkırlardan kalkmıştır. Apollo'nun kutsal kuşları, şarkı söyleyen kuğuların ülkesinden uçan bir oka binerek Yunanistan'a gelmiştir. "Şarkı söyleyen kuğular" ve "ok üstüne binerek uçmak" motifleri Türk şamanlığında da geçer.

Yakın dönemde Janos Harmatta "Avarların Dili Sorununa Dair" adlı incelemesinde yeni belgeleri incelemiştir. Araştırmacı Németh'in on yıllık araştırmasının sonucunu özetler. Avarların dili üzerine kaynak gereçlerin topu topu birkaç sandan ve addan oluştuğunu vurgular. Bunlar şu san ve adlardır:

qagan	*qatun*
tarqan	*tudun*
yuguruş	*Bayan*
Qamsavçı	*Kök*
Solaq	

Tüm bu sınırlı gereçler Avarların dil konusunda kesin yargıda bulunmamıza yetmez. Gerçi bu kişi adları ve sanlar Türkçe ile açıklanabilir. Ancak bu tür sözcükler kültürler arasında gezebilen sözcüklerdir.

Son dönemlerde Avarlardan oyma yazı türünde belgeler ele geçmiştir. Bunların değerlendirilmesi ile yeni bilgiler ortaya çıkmaktadır. Sözgelimi Avarlardan kalan **Jánoshíd iğneliği**ndeki oyma yazılı veri bunlardandır. Yazıdaki ses eksikleri bütünlenerek şöyle okunur:

qızıñ kügi yedi 'kızın ünü dikiş', 'dikiş kızın şanıdır'

qıblıg bol içe 'mutlu ol abla'

teñriñ ıdugı qıl inç eb bötäg añа 'Tanrı meleği, huzurlu mekan ve marifet kıl ona'

Bu iğneliğin uzun bir kullanma dönemi ardından mezara konduğu anlaşılıyor. Mezara gereç koyma düşüncesi, ölen kişinin aygıtı öbür dünyada kullanması düşüncesinden kaynaklanır. Bu, ailede o dönemlerde Hırıstiyan düşünce dünyası az çok bilindiğini gösterir. Hırıstiyan bir Avar, baş meleğin (Mikail ya da Cebrail) kaba görüntüsünü ve *(ta)ñriñ ıduqı qıl inç eb böteäg añа "Tanrı (ya da Gök" meleği huzur yeri ve marifet kıl ona"* yazısını oymuş olmalı. Bu söyleyişe koşut bir tümce, gümüş kap yazıtında geçer: *atlıg bol Sepinlig 'adlı (ünlü) ol Sepinlig'*

Jánoshíd iğneliği oyma yazısından kimi sonuçlar çıkabiliriz: En önemlisi, bu üç tümce dili Moğolca değil Türkçedir. Buradan yola çıkarak Avarların en azından önemli bir bölümünün dili Türkçedir. Bilindiği gibi Avar etnik topluluğu oldukça karışıktır. Erken Avar çağında (yaklaşık 570-630) burada Germen ve İran etnik halkları bulunur. Ayrıca asıl Avar halkları ve Kuturgurlar vardır. Kuturgurlar da kendi içlerinde bir bütünlük oluşturmazlar. Araştırmalar Orta Avar döneminde (yaklaşık 630-680) yeni etnik ögelerin göçünü bildirir. Geç Avar döneminde (680 sonrası) ise doğrudan yeni göçler olmuştur. İki etnik birlikten oluşan halk bu sırada ortaya çıkmıştır. **Jánoshíd İğneliği**nin 7-8. yüzyıllardan kaldığı sanılır. Böylece iğnelik geç Avar döneminden kalmıştır. Bu durumda iğnelik yazıtı, yayılmacı Avarların değil, Grifon-Sarmaşık bezekli halkın dilini yansıtır. Jánoshíd iğneliği, sözvarlığı ve dil bakımından şu özellikleri gösterir:

bol- 'olmak' bol 'ol'	*bötäg 'ahiret mutluluğu marifet'*
eb 'ev, konut'	*içe 'abla'*
ıduk 'kutsal melek' ıduqı 'meleği'	*ınç 'esenlik, dinginlik, esen'*
küg 'ün, şöhret', kügi 'ünü'	*ol 'o', añа 'ona'*
kıl- 'yapmak, kılmak,sağlamak'	*kıb 'talih, mutluluk'*
kıblıg 'talihli, mutlu'	*kız 'kız' qızıñ 'kızın'*
[t]äñri 'gök, tanrı'	*[t]äñriñ 'tanrının'*
yed- 'dikmek'	*yedi 'dikiş'*

Bu üç tümcelik yazıttaki dil kuralları şöyledir:	
Yalın durumda sözcükler eksizdir:	
yedi 'dikiş'	*içe 'abla'*

İyelik, Türkçenin genel yapısına uygun biçimdedir. Bir iki örnekteki bu ek üçüncü kişide *-ı/-i* biçimde gözükmektedir.	
kızıñ kügi 'kızın ünü'	*[t]äñriñ ıduqı 'göğün meleği'*
inç eb 'esenlik yeri'	

Tamlayan durumu yukardaki örneklerde görüldüğü gibi *-ıñ* eki ile sağlanır:	
***kızıñ kügi** 'kızın ünü'*	*[t]äñriñ ıdıukı 'göğün meleği'*

Yönelme yalnız *añа* 'ona' sözcüğünde geçer.

Buyurum durumunda ***qıl*** eylemi geçmektedir. Yine ***qıblıg bol*** 'şanslı ol' tümcesi buyrum kullanımı ile dilek, istek biçiminde anlatılmıştır. ***qızıñ kügi yedi*** 'kızın ünü dikiş' sözü ad tümcesi olarak kullanılmıştır.

Tüm bu verilere göre, Avarların dili Orhun-Yenisey yazıtlarına ve Uygurcaya yakınlık gösterir. Geç dönem Avar halkının, Altay bölgesinden gelen ***z'***li bir Türk dili konuştuğu sonucu çıkar.

Geç dönem Avarları olarak anılan Grifon-Sarmaşık Bezekli halkın kökeni yeniden tartışma konusu olur. Daha önce oratаya atılan iki kuram da inandırıcılığını yitirir. Bunlardan birincisi şöyledir: Avarların, Kubrat'ın dördüncü oğlu Kuber'in Bulgarlarıdır. Bulgarlar Pannonia'ya göç etmişler, orada Avarlarıın eğemenliği altında yaşamışlardır. Bu durumda geç Avar yazıtlarının Bulgar, yani /r/'li Türk diliyle yazılmış olması gerekirdi. Öbür kurama göre, Grifon-Sarmaşık Bezekli Avarlar Macar dilli bir halktır. Bu durumda Janoshid belgelerinin Macar dilli olması gerekirdi. Oysa bu belgeler */z/'li Türkçe* ile yazılmıştır. Ancak bu veriler şu olasılıkları ortadan kaldırmaz: Geç dönem Avarları arasında */r/li Türkçe* konuşanlar vardır. Macar halkları da bu birlik içinde yer almışlardır.

Jánoshíd İğneliği ile Yenisey Yazıtlarının yazımında kimi koşutluklar vardır. Orhun yazıtlarında söz sonundaki sesler önemle gösterilir. Buna karşılık Jánoshíd yazıtında söz sonundaki sesler gösterilmez. Yenisey yazıtlarında da sözsonu sesleri pek çok örnekte belirtilmez. Talas yazıtlarında da benzer özellik vardır. Bu yazım özelliği Jánoshíd yazıtı ile Yenisey yazıtlarını oldukça yaklaştırır ve Grifon-Sarmaşık Bezekli Geç Dönem Avarlarının kökenine ışık tutar. Buna göre, Batı Türk kağanı Ho-lu Çinlilere yenilir. Çin egemenliği Batı Türklerine ve Karluklara yayılır. 650 ve 658'de Orta Asya'da

çıkan olaylar, bu halkların Çin egemenliği önünden Batı Avrupa'ya kaçmasına neden olur. 7. Yüzyıl sonlarında Avarlar da bu halklara katılır. Bu varsayım gerçekten, Avar iğnelik yazıtının ve kökenini açıklamada inandırıcıdır. Onun ötesinde Grifon- Sarmaşık Bezekli halkın iki dalının daha önceki yerleşim alanına ışık tutmaya yarar. *"Bu geç Avar dalgası gerçekten, bir "Sarmaşık Bezekli" ve bir "Grifon" kolundan oluşur. Bunların kökenini sarmaşık bezek veya grifon süslemeli kemer dövmelerini, bronz dökümün bilindiği yerde aramamız gerekir"* biçimindeki yerleşmiş kuram doğruysa, bu kolların asıl yerleşim alanları değil, Karluk ve Batı Türkistan alanları düşünülebilir.

Kazıbilim verilerine göre, grifon kuşak döğmeleri yalnız İran alanının kuzey komşusunda bulunur. Sarmaşık bezekli döğmeler ise bozkır kuşağının kuzeyinde yaygındır. Grifon İran mitolojisinde ve dinsel dünyasında önemli bir rol oynamıştır. İranlılarla sıkı ilişki içinde bulunan Orta-Asya Türk halkları da oradan geçmiştir. Böylece, "Grifon-Sarmaşık Bezekli" geç Avarların 680 sıralarında Karpat yöresinde ortaya çıkışı, Batı Türk halklarının batıya göçü ile açıklanabilir. Bu göç, bozkırın kuzey kuşağı ile ormanlık alanın güney çizgisi üzerindeki *Güney-Ural, Beleya, Kuybişev* yolu boyunca olmalıdır. Karluk ve batı Türklerden bir kol Beleya boyunca yerleşmiş olmalı. Burada 7. yüzyıl sonlarında hiçbir geçmişi olmadan Karayukupovo kültürü ortaya çıkar. Bu kültürün kökleri Karluk ve Batı Türklerinin Orta Asya kültürüyle oldukça tam biçimde birleştirilebilir.

5. PEÇENEKLER

Peçenekler, Göktürk, Oğuz uruğlarından biridir. 8. yüzyılda Issık Göl ve Balkaş Gölü yakınlarında yaşarlar. Batı Göktürk Hanlığının yıkılmasından sonra yerlerinden kalkarlar. 9. yüzyıl ortalarında Hazar Hanlığı üzerinden İdil Irmağının batısına doğru göçe başlarlar. Bu kıpırdama, yeni bir göç dalgasına neden olur. Peçenekler bu göç dalgasının öncüleridir. Onları Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar izlerler. Peçenekler Karadeniz'in kuzeyinden Don'dan Tuna'ya dek uzanan geniş bozkırları baştan başa ele geçirirler. Zaman zaman Ruslarla savaşırlar. Birkaç kez Kiev kentini kuşatırlar.

Bu geniş alanda koyu göçebe yaşam düzenlerini sürdürürler. Sekiz oymaktan oluşan bir birlik altında örgütlenirler. Her oymak özerk bir yapıya sahiptir. Güçlü bir oymak örgütlenme biçimleri olmasına karşın bu topraklarda kendi başlarına bir devlet kuramazlar. Devlet kurumunu yürütecek bir örgüt ve belli bir vergi düzeni getiremezler.

Peçeneklerden, Macaristan, Balkanlar, Anadolu ve Rusya'da kimi yer adları kalmıştır. Kökenleri kesin bilinmez. Kişi adları, yaşam biçimleri, kazıbilim kalıntıları, ölüm törenleri, töre, gelenek ve görenekleri bakımından Türk kökenli olmaları gerekir. Tarihsel bilgiler de bu savı doğrular. Peçeneklerden söz eden en eski belge 745 yılındandır. Tibetçe yazılmış bu belgede **Be-çe-nag** boyu Uygur, Karluk ve Türkeşlerle birlikte anılır.

/y-/ Türkçesini konuştukları sanılır. Kaşgarlı Mahmut yirmi iki Oğuz boyunun ondokuzuncusu olarak Peçenekleri gösterir. Ne ki, Kaşgarlı'nın bu savı kanıtlanamaz. Kaşgarlı Peçeknekler üzerine şu bilgileri verir: *"Rum alanına yakın bir yerde yaşayan ve Oğuzlardan olan bir Türk uruğudur. Bunların damgaları &I biçimindedir."* Ayrıca Kaşgarlı Peçenek dilinin kimi özelliklerine ve Kıpçak, İdil Bulgarcası ile ilişkilerine değinir. Yer, zaman ve araç adlarından kimi örnekler verir.

Reşidüddin'e göre de Peçenekler Oğuz boyunun Üç-Oklar kolundandır. Ongunları **şahin**'dir. Ebü'l Gâzi Bahadır han bu bilgileri doğrular. Ama Bahadır Han'a göre, ongunları "ala tuğnak"tır. Rus, Bizans ve dönemin Arap Fars kaynakları, Peçenekleri Oğuz ve Kuman Türklerinin kolu gösterirler. Tüm bu kaynaklar Türk kökenli oldukları konusunda görüşbirliğindedir. Ayrıca sekiz Peçenek uruğunun adı bilinir:

yavdı erdim	'Parlak Erdim'
kabukşin güla	'Ağaç kabuğu donlu Yula'
suru külbey	'Kül rengi Külbey'
küerçi çur	'Gök donlu Çur'
kara bay	'Kara Bay'
yazı kapan	'Bozkır donlu Kapan'
boru tolmaç	'Boz donlu Dilmaç'
bula çoban	'Alaca Çoban'

Németh'e göre her uruğ adının ilk bölümü at rengidir. Buna göre ordunun bölünüşü eski Türk, özellikle Hun geleneğine göredir. Györffy'ye göre, renkler oymak bayrağının rengi ile ilgilidir. Buna atlı halklarda pek çok örnek vardır.

Akdes Nimet Kurat'ın sıraladığı uruğ adları biraz değişiktir. Kurat'a göre 8 uruğ'dan egemen kesimi oluşturan üç uruğ **Kangar** adını taşır. Bu sözcük "*cesur, kahraman, soylu"* anlamlarına gelir. Kangar uruğları şunlardır: **Ertim, Çur, Yula.** Öbürleri ise **Külbey** (Kulbay), **Karabay, Talmat, Kopon** (Kaban) ve **Çoban** uruğladır.

Anna Komnena Peçeneklerin Kumancaya yakın bir dil konuştuklarını ileri sürer. Benzing Bulgarlardan olduklarını savunur. Macarcadaki Bulgarca sözlerin Peçenekçe üzerinden geçtiği sanılır.

"Peçenek" adının anlamı üzerine kimi görüşler ileri sürülmüştür. Ne ki, genel kabul görmüş bir açıklama getirilememiştir. Barthold ve Pritsak Türkçe "bacanak" sözü ile açıklar. Buna göre, göçebeler birliği içinde belli bir uruğa, "han uruğuna" kız vermek ve almak ayrıcalığını elde ettikleri için bu boya "bacanak" denmiştir. Başka bir açıklamaya göre, Peçenek adı, "*Beçe"* sözünden gelir. *Beçe* sözü önceleri bir kişi adıdır, giderek Beçenek biçini alır. Macarlar arasında sıkça kullanılan Beçe adı buradan kaynaklanır.

İnsanlığın geçmişinde Peçeneklerin 300 yıllık bir işlev ve etkinlik süreçleri vardır.

1, 7. yüzyıl ortalarından, Peçeneklerin İdil ırmağını geçişlerini olan 889'da dek geçen dönem, 2. Kıpçak bozkırlarında kaldıkları dönem (890-1040), 3. Bizansla yakın ilişki ve Macaristan'a göç dönemi.

Peçeneklerin en az bilinen dönemleri İdil Irmağının doğusundaki dönemleridir. Peçenek adı ile bilinen bu Oğuz uruğları, 6.-7. yüzyıllarda Göktürk kağanlığının batısında bulunmuş olmalarıdır. Göktürk anıtlarında bunların adı anılmadığına göre, o sıralarda bu topluluğun oluşmamış olduğu sanılır. 745'ten az sonra yazılan bir Uygur belgesinde Peçeneklerin 5000 asker çıkaran bir boy olduğu belirtilir. Uygurlar, 745'te Doğu Göktürk devletini yıktıkları zaman onlara karşı savaşan ve yeni han soyunu tanımak istemeyen boylar arasında Türkeşlerle yakın ilişkileri olur. Balkaş gölü yöresinde göçebe yaşam sürerler. Oğuz, Karluk ve Kimeklerle sürekli çarpışırlar. Onların baskısı sonucunda batıya doğru kayarlar. Yayık ve İdil kıyılarına doğru çekilmeleri de Oğuz baskısı yüzündendir. Hudud-al 'alam'da Peçenek dağlarından söz edilir. Büyük olasılıkla bu adla Ural dağları anılmak istenmiştir.

Etkin dönemleri, Karadeniz'in kuzeyinde Kıpçak bozkırlarında yaşam sürdükleri yıllardır. Sekiz Peçenek uruğu Emba, Yayık ve İdil ırmakları yöresinde yüzyılı aşkın bir süre kalırlar. Yerleşik bir devlet olan Hazarlar için tehlike oluştururlar. Harezm'den İdil'e giden kervan yolunu tehdit ederler. Bu yüzden 860'tan sonra Hazarlar ile Oğuzlar - Oğuzları Hazarlar yönlendirmiştir- Peçenekleri baskı altında tutmaya başlarlar. 889'da bu baskılara dayanamayan Peçenekler İdil'in batısına göçmek zorunda kalırlar. Peçeneklerden kimi oymaklar Oğuzlara katılır. İbni Fadlan Bulgarlara giderken 922'de yayık yöresinde bunlarla kaşılaşır. Bu dönemde bu Peçenekler perişan bir yaşam sürerler. 889'da Peçenekler Don boyuna gelirler ve burayı yurt edinirler. Bundan sonra Peçeneklerin Kıpçak Bozkırı dönemi başlar. Bu dönemde Azak denizini ve Karadeniz bozkırlarının tek egemeni olurlar. 950-1000 yılları arasında İdl ırmağının batısından, Tuna ovasına dek, geniş bir alanda yaşarlar.

Peçeneklerle uzun süreli savaşlara tutuşmak zorunda kalan Hazarlar güçsüz duruma düşerler. Peçeneklerin Don boyu ve Dinyeper kıyılarını ele geçirmeleri ile buralardaki egemenliklerini yitirirler. 860 yılında Hazarların güçten düşmeleri üzerine, Ruslar egemenlik alanlarını orta Dinyeper'e, Kiev kentine dek genişletirler. Böylece Doğu Avrupa'da Kiev prensliği olarak yeni bir güç doğar. Ne ki, Peçenekler 9. yüzyıl sonlarında Karadeniz'in kuzeyini tutmuşlardır. Bir yandan Kiev öbür yandan Kırım kıyılarına uzanmışlardır. Dönemin en güçlü devleti ortodoksluğun merkezi olan Bizans devletidir. Peçenekler Bizans ile ilişkiye girerler. 896'da Bulgar çarı Simeon bunları Macarlara karşı savaşa çağırır. 917'de Bizans, Peçenekleri Bulgarlar üzerine sürmek ister. Bu olaydan elli yıl sonra Peçenekleri Kiev şehrini kuşatmış olarak görürüz. Bundan sonra geçen 120 yıllık süre içinde 11 Peçenek akınının adı geçer. Ne ki, Ruslarla ilişkiler yalnız savaş biçiminde değildir. Bol bol alışveriş de yapılır. Ruslar Peçeneklerden çok sayıda hayvan alırlar, karşılığında üretilmiş eşya ve besin maddesi verirler.

1035'te Peçenekler buz tutmuş Tuna ırmağını geçerek, Tuna'nın güneyini yağmalarlar. Bu akın ertesi yıl üç kez yinelenir. Peçeneklerin bundan sonraki etkinlikleri Bizansla yakından ilgilidir. Balkanlarda Peçenekler bastırırken, Anadolu'da Selçuklu saldırısı da Bizans'ı iyiden iyiye yormaktadır. Bizans siyaseti gereği, Peçeneklerden düşmanlara

karşı yararlanlmak istenir. Peçenekleri hoş tutmak için, başbuğlarına ve eşlerine hediyeler yollanır. Öte yandan Peçeneklerde iç huzursuzluk başlamış, Bizans'a yönelen akınlar azalmıştır.

Bu dönemde Özü ve Tuna ırmakları arasında bulunan 13 uruğdan oluşan Peçeneklerin başında **Kilter oğlu Turak** *(Durak-Direk ?)* adlı bir han vardır. Peçenekleri sürekli doğudan Oğuzlar sıkıştırır. Turak bu savaşlar sırasında korkak davranır. Oğuzlara karşı savaşmaktanba, Tuna boylarındaki sazlıklara çekilmeyi yeğler. Bu yüzden iki Peçenek uruğu kendinden kopar. Balçar oğlu Kegen adlı çok yiğit birini bey seçerler. Kegen'in yönetimindeki iki uruğ Bizans topraklarına göçmek zorunda kalır. Bizans bu iki uruğu çok iyi karşılar. Tuna boylarında sınır bekçiliği görevini verir. Silistre yöresinde toprak ayırır. Bunlar toplu olarak Bizans'a katılır ve Hırısyanlığı seçer. Bizans'a katılan bu iki uruğ, ırkdaşlarından öç almak için, Tuna'yı geçip ırkdaşlarına akınlar yapar. Bu akınlar sonucunda asıl Peçenekler yenilgiye uğrar. Turak ve 140 Peçenek başbuğu Bizans'ın eline geçer. Bizans yönetimi asker olarak bunlardan yararlanma düşüncesi ile tutsaklara dokunmaz. Bunlardan askeri alanda yarlanılır ve Selçuklulara karşı 15.000 kişilik bir güç harekete geçirilir. Ne ki sonra bu ordu dönüp yeniden Bizans'a saldırır. Balkanlardaki soydaşlarının katılımı ile Edirne'yi kuşatırlarsa da başarılı olamazlar. 1050'de Peçenek Bizans savaşları çok şiddetlenir. Peçenek akınları Marmara kıyılarına dek uzanır. Üç yıl sonra Bizanslılar çok ağır bir yenilgiye uğrarlar. 30 Yıllık bir barış antlaşması yaparlar. Ne ki barış kısa sürer ve yeniden Peçenek akınları başlar. Peçenek başbuğu Selte bu akınlarda önemli görev üstlenir. Bu sırada Balkanlara Oğuzlardan bir kol sarkar. Peçenekler için yorgun ve perişan eski düşmanlarından öç almanın sırası gelmiştir. Oğuzların birçoğunu öldürürler. Kılıçartığı Oğuzlar Bizanslılarca Balkanlarda değişik alanlara yerleştirilir. Bir bölümü Dobruca'da kalır. Bir süre sonra bunlar yerleşik yaşama geçecek ve Hırıstiyanlığı seçeceklerdir. Hırıstiyan Türklerin başlıca temsilcisi olan Gagavuzlar bunların torunlarıdır.

Büyük Oğuz eyleminden sonra, Tuna boyları yine Peçeneklerin denetiminde kalır. Kimi Peçenek boyları Bizans'ın korumalığını üstlenir. Esas Peçenek ağırlığı ise Tuna boylarında önemli bir güç durumundadır. Bunlardan bir bölümü Bizans yönetiminde, Selçuklulara karşı savaşamak üzere Malazgirt'e gidecektir. Ne ki, orada soydaşları ile bağlantı kurup karşı yana geçeceklerdir. Balkanlardaki Peçenekler Malazgirt bozgunundan sonra 1078'de Edirne'yi yeniden kuşatırlar. Bizans'a sürekli akınlar düzenlerler. Selçuklu Türkleri Anadolu'dan Bizans'ı sıkıştırırken, Balkanlarda Peçenekler akınlarını sürdürür. Nitekim 1087'de Silistre'de Bizans'ı ağır bir yenilgiye uğratırlar. Ancak, sonuçta Bizans siyasetinin yenilgisine uğrarlar. Peçenekler Kuman-Kıpçakları Peçeneklere karşı kışkırtır. Bir göçebe halkı öbürünün üzerine yollama biçimindeki üstün siyasetini bir kez daha kanıtlar. Oysa bu sırada Selçuk Türkleri de Bizans'ı Anadolu'dan sıkıştırmaktadır. İzmir beyi Çaka, Peçeneklerle ile birlikte Bizans'a son vuruş yapma uğraşı içindedir. Bizans, Meriç boyuna inmek üzere olan Peçeneklere karşı Kumanları harekete geçirir. 1091 Nisanında Peçenekler Meriç boylarında ağır bir yenilgiye uğrar. Yalnız küçük bir Peçenek topluluğu bu savaştan kurtulup Tuna boylarına, Macaristan'a çekiliebilir. Bu savaştan sonra Peçenekler etkin bir askeri ve siyasal güç olmaktan çıkarlar. Gerçi arada bir Bizans'a cılız bir saldırıda bulunurlar. Son saldırıları ise 1197'dedir. Bu tarihten sonra Bizans tarihlerinde adları anılmaz. Balkanlarda öbür halklar arasında eriyip giderler.

6. BULGARLAR

Bulgarlar 5. yüzyılda tarih sahnesinde gözüken bir Türk halkıdır. Kimi yazarlar Bulgarları Slav gösterirler. Ancak Arap yazar Mesudi'nin anlattıklarına göre, Halife Muktedir zamanında hacca gelen Bulgarlar kendilerini Slavlarla Türklerin karışımı bir halk olarak tanıtmışlardır. Günümüzde Bulgarların Türk oldukları kesinleşmiştir.

Bulgarlar üzerine en eski yazılı belge 3. yüzyılda Suriyeli Mar-Abas-Katinu'dan kalmıştır. Ona göre, Bulgarlar İÖ 149-127 yıllarında, Kafkasların kuzeyinde bulunurlar. Tataristan'da yapılan kazılarda Bulgarların en eski bağlantıları, Orta Asya'daki Usun'lara dek çıkar. Usunlar İÖ 3. yüzyıl sonlarında Tanrı dağları eteklerinde yaşamışlardır. Büyük olasılıkla Türk soylu halklardandır.

Büyük Hun (Hiyung-nu) devletinin çöküşü ile, İÖ 1. yüzyılda birtakım boylar batıya doğru kaymıştır. Bulgarların da bu boylar arasında oldukları anlaşılmaktadır. Attila'nın kurduğu Büyük Hun İmparatorluğuna bağlıyken Bulgarların, Karadeniz'in kuzeyi ve doğusunda bulundukları sanılır. Attila'nın 453 yılında ölümünden sonra yerine geçen küçük oğlu babasının oymaklar üzerinde kurduğu egmenliği kısa süre sürdürebilir. Hun birliği Attila'nın ardından kısa sürede çözülüp dağılır. Bu Hun devleti dağıldıktan sonra iki boya ayrılırlar. Bizans tarihçileri 463 yılında "Onogur" adlı Hun oymaklarının Karadeniz'in kuzeyinde, Tuna boyları ile Volga arasındaki bozkırlara yerleştiklerini bildirirler. Bizans tarihçileri yirmi yıl sonra ise Hun birliğinin en önemli oymağının Bulgarlar olduğunu söylerler. Bu Bulgar adının tarihte ilk anılışıdır (482). Bulgar birliği Kafkas Dağlarının kuzeybatısındaki Kuban bozkırlarını kapsar. Bulgar birliği iki büyük koldan oluşur. Kuturgurlar ile Uturgurlar. Kuturgurlar birliğin batı kesimine, Uturgurların ise doğu bölümüne yerleşmişlerdir. Birliğin merkezi, büyük olasılıkla doğuda, Kuban ırmağı kıyılarındadır.

Kuturgurlar, Dinyeper yatağından Tuna'ya dek uzanan alana yayılmışlardır. Aralıklarla Bizans'a akınlar düzenlerler. Bizanslılar, imparatorluğunun Balkan sınırlarını güvence altına almak için, Kuturgurlarla Uturgurları birbirine kışkırtır. Bu savaşta yenik düşen Kuturgurlardan 200 aileyi 482 yılında Trakya'ya yerleştirir. Bizans siyasası sonucu, 482 yılında Tuna kıyılarına yakın bir yerde, Kuturgurlar Bizans hizmetine girerler. Böylece, Bizans kaynaklarında ilk kez anılırlar.

Hunların ardılı olan Hun-Bulgar devleti 6. yüzyıl ortalarında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Azak yarımadasının doğusundaki kesim Uturgurların, batısındaki bölüm ise Kuturgurların yönetiminde bulunuyordu. Bu iki Bulgar devleti Göktürklerden kaçan Avarların boyunduruğuna girdi. Avarlar Göktürk baskısından bir türlü kurtulamıyorlardı. Bu yüzden daha batıya, Balkanlara, Avrupa içlerine doğru ilerleme zorunluğunu duydular. 567'de bugünkü Macaristan'ı ele geçirip merkez yaptılar. Avarlar, bu göçlerde Kuturgurları da birlikte sürüklediler. Avar Hanının Dalmaçya'ya 10.000 Kuturgur savaşçısı yolladığı bilinir. Bu sayı Avar ordusundaki Bulgar sayısının yüksekliğini göstermektedir. Hatta Avar yurdundaki Kuturgurlar, 630 yılında, anayurttaki akrabalarına uyarak, Avarlara karşı bir ayaklanma girişiminde bulunmuşlardır.

6.1. Büyük Bulgaristan

Bulgar beyi Kubrat Bizansla işbirliği yaparak Avarlara karşı ayaklanır. Beş yıl süren bir uğraştan sonra Kubrat, 635 yılında Bulgar devletini kurar. Böylece Bulgar adını taşıyan ilk devlet ortaya çıkar. Kafkasların kuzeyi ile Azak Denizi arası ana yerleşim alanları olur. Büyük Bulgaristan Devleti ortaya çıkmıştır. Nedir, devletin yaşamı uzun sürmez. Kurucusu Kubrat'ın 665 yılında ölümü ile devletin de yaşamı son bulur. Oğullar arasında yönetim kavgaları başlar. Hazar Devletinin baskısına dayanamayan Bulgar birliği çöker. Ülkeden kalabalık kitleler biçiminde göçler başlar. Dağılan Bulgarlardan iki kol tarihte önemli rol oynar. Büyük oğul Bayan, kuzeye doğru çekilir. Kazan çevresinde Volga Bulgarları Devletini kurar. Üçüncü oğlu Asparuh ise kendine bağlı kitle ile batıya yönelir ve Tuna Bulgarları devletinin başına geçer.

6.2. Tuna Bulgarları

Hazar baskısı sonucu Batı Bulgarlar (Kuturgurlar), Asparuh yönetiminde Dinyeper kıyılarından geri çekilip Tuna yatağına yerleştiler. Dobruca yönünde akınlara başladılar. 668 yılında 300 yıl yaşayacak olan Tuna Bulgar devletini kurdular. Bulgaristan'da Şumnu yakınlarındaki Aboba Pliska kentini başkent yaptılar.

Bizans bu sırada Arap akınlarını durdurmaya uğraşıyordu. Halife Muaviye komutasındaki Arap orduları, Anadolu'ya yönelik saldırılarını artırmış, bu arada İstanbul'u da kuşatmıştı (674-678). Bu fırsattan yararlanan Bulgarlar 679'da Asparuh komutasında Tuna'yı geçtiler. Dobruca' yı ele geçirdiler. Bunun üzerine Bizans İmparatoru büyük bir ordu topladı. Tuna'ya yöneldi. Ancak Tuna bataklıkları Bizans ordusunun hareketine engel oldu. Bizans güçleri düzensiz biçimde çekilmeye başladılar. Bu fırsattan yararlanan Bulgarlar, Bizans ordusuna karşı saldırıya geçtiler. Ona büyük kayıplar verdirdiler (680). Bu utku sonucunda Tuna ile Balkan dağları arasındaki bölgeyi ele geçirdiler. Ardından Trakya'da kimi illeri aldılar. Bizans, bu oldubitti karşısında Bulgarlarla barış yapmak zorunda kaldı. 681 güzünde imzalanan barış imzası ile, Bizans Tuna Bulgar devletini resmen tanımış oluyordu. Tuna Bulgarları artık Balkanlarda ve Orta Avrupa'da çok önemli bir siyasal varlık durumuna gelmişti. Merkeziyetçi ve çok disiplinli bir askeri örgüte sahipti. Gittikçe zayıflayan Bizans'ı kuzeyden gelen halkların göç ve akınlarına karşı koruduğu oluyordu. Maddi ve manevi kültürün gelişmesine de katkıları büyüktü.

Asparuh'tan sonra yerine oğlu Tervel geçiyor. Tervel döneminde 705 yılında, Bulgarları Bizans imparatorunu zor durumdan kurtarmak için davetli olarak Bizans surları önünde görüyoruz. Bulgarlar gerçekten Bizans imparatorunun yönetimde kalmasını sağlıyorlar. Bir süre sonra, 718 yılında Araplar ikinci kez Bizans'ı kuşatıyorlar. Bulgarlar, Bizans'ın yardımına koşuyorlar. 20.000 kişilik Arap ordusunun yenik düşmesini sağlıyorlar. Araplar kuşatmayı bırakıp çekilmek zorunda kalıyorlar. Tervel 718'yılında ölüyor. Bundan sonra Bizans kaynakları, 37 yıl boyunca Bulgarlardan söz etmiyor. Bu suskunluk, Bizans'ın iç kargaşalarla ve dışta Arap saldırısı ile başının ayık olmamasından kaynaklanıyor olmalı. Bulgar hanlar dizininde bu dönemde iki han değiştiğini izliyoruz. Bundan sonra Bulgar tahtına Kormisoş geçiyor. Bu süreçte Bizanslar kesin biçimde Arapları geri püskürtmüşler, doğuda rahatlamışlardır. Kormisoş döneminde Bizans, Bulgar devletini ortadan kaldırmak için saldırıya geçiyor. Bu amaçla Trakya'da kaleler yaptırıyor. Sınır bölgelerine Suriyelilerle Ermenileri yerleştiriyor. Bulgarlar Trakya'da Bizans'a karşı akınlarda bulunuyorlarsa da başarı sağlayamıyorlar. Yenik düşüyorlar. Bizans imparatoru Bulgaristan saldırısı sonucunda birçok tutsak alıyor. Bulgarlar barış istemek zorunda kalıyorlar. Bundan sonra Bulgar ülkesinde bir süre kargaşa sürüyor.

Bulgar Hanlar dizininde son olarak Umor Hanın adı anılır. Umor Han yılan yılında tahta geçmiştir. Bu, bugünkü tarihle 765 mayısına denk gelir. Hanlar dizini yazıldığında Umor Han kırk gündür tahttadır. 770 yılında ise Bulgar tahtına Telerig Han geçer. Telerig, Bulgar devletindeki iç karışıklıkları gidermeye çalışır. Bizans saldırısında yenilirse de devleti ayakta tutmayı başarır ve Bizans'a boyun eğmez. Onu izleyen dönemde

Makedonya Slavları Bulgar devleti içine alınır. Böylece devletin sınırları genişler. Bulgar ordusu Balkanlarda Bizans'ı bozguna uğratır.

Artık Bulgar devletinin altın çağı başlamıştır. 803 yılında Bulgar tahtına Kurum Han geçer. Bulgar devletinin sınırları genişlemeye başlar. Kurum Han, Güney Macaristan ile Sofya'yı toprakları içine katar. Bizans saldırısını geri püskürtür. Ve savaşta Bizans imparatoru yaşamını yitirir. 813'te yaptığı savaşta da Bizans ordusunu darmadağın eder. Bizans'a karşı kesin bir utku kazanmak için büyük bir ordu kurar. 814'te İstanbul'u kuşattığı sırada ölür.

Yerine oğlu Omurtag Han geçer (814-831). Omurtag döneminde ekonomik ve kültürel bakımdan Tuna Bulgarlarının altın çağı sürer. Omurtag Han, geniş sınırlara ulaşmış Bulgar devletini korumak için, içte esenlik, dışta uzun süreli barışa gereksinim olduğunu sezer. Artık Sofya Niş- Belgrat alışveriş yolu Bulgarların elindedir. Bulgaristan'ı ekonomik bakımdan kalkındırmak için Bizansla iki yıllık barış yapar. Franklarla dostça ilişkiler kurar. Düşlediği ekonomik kalkınmayı sağlar.

852 yılında Bulgar tahtına Boris geçer. Bu Bulgaristan'ın yazgısını değiştirecek önemli bir dönemin de başlangıcı olur. Boris 864 yılında Bulgaristan resmi dini olarak Hıristiyanlığı seçer. Bu arada Trakya ve Makedonya'nın alınışı ile Bulgar devleti içinde Hıristiyan sayısı da artar.

Boris'in isteği ile 864 yılında Bulgaristan'a gelen Yunan papazlar halkı vaftiz etmeye başlar. Boris Hıristiyanlığı seçmesine karşın, Bizans kilisesinden uzak durmaya özen gösterir. Ama çeşitli baskılarla sonunda Bulgar kilisesi Batıya değil, yine Doğuya, Bizans'a bağlanır. Din kitapları Bulgarcaya çevrilmeye başlar. Boris, 889'da kendini tümden dine vererek manastıra kapanır. Ancak oğlu ve ardılı Vladimir Bulgarların eski dinine eğilim gösterir. Bunun üzerine Boris, manastırı bırakıp oğlunun üzerine yürür. Vladimiri yenip üçüncü oğlu Simeon'u tahta oturtur (893-927).

Simeon döneminde Bulgar Türkleri slavlaşıp eridiler. Bu özümlenme sonucunda Bulgar Türkçesi Güney İslavca içinde silinip gitti.

Tuna Bulgar Devleti kardeşi Volga Bulgar Devletinden daha küçük olmasına karşın, daha uzun süre yaşamıştır.

6.3. Volga Bulgarları

Bayan yönetiminde Orta Volga ve Kazan yöresine yerleşen Bulgarlar burada 670'te Volga Bulgarları Devletini kurarlar. Bunlar doğrudan bugünkü Çuvaşların ataları sayılırlar. Bizans kaynakları bunlar üzerine bilgi vermez. Böylece 7-9. yüzyıllardaki yaşamları konusunda bilgi yok denecek ölçüde azdır. İslam kaynakları 9. yüzyılın bitiminden sonra bilgi verir. Bulgarlar bu yeni yurtlarında kendilerini ticarete ve tarıma verirler. Önemli yerleşim merkezleri kurarlar. Bulgar kenti, 9-12. yüzyıllarda Avrupa'nın en önemli ticaret merkezidir. Deri, kürk ve balı ile ünlüdür. Volga ırmağı doğal ulaşım aracıdır. Bulgar satıcılar Kuzeyin uzak ülkelerine değin uzanırlar. Harezm ve Ruslar ile sürekli ilişkide bulunurlar. İslamlık aralarında yayılır. 921 yılında İslamlık resmi din olur. 9. yüzyılda kültürde ileri küçük beyliklere bölünürler. 1237 ilkyazında Moğol vuruşuna dek böyle yaşalar. Batu Han öncülüğündeki güçlü Mogol ordusunun vuruşu ile yıkılırlar. Moğollar Bulgar kentlerini yakıp yıkıp halkı kılıçtan geçirirler. Moğol kasırgası Bulgar ülkesinde taş taş üzerinde bırakmaz. Kimi Bulgar toplulukları komşu uluslara sığınır. Bulgar Hanlığı ancak Altınordu Devleti kurulduktan sonra Batu Han'dan alınan yarlıg ile varlığını sürdürür. Bulgar Hanlığı Altınordu'nun bir eyaleti olur. Bulgar kenti yeniden onarılıp eski durumuna getirilir. Bulgar Kenti ancak 1437'de Kazan kenti kurulduktan sonra önemini yitirir. Bulgar halkı Kazan Hanlığına katılır. Bu dönemde Çuvaşça'ya Macarca'dan birçok sözcük girer. Kazan Hanlığı ile birlikte Bulgarlar da 1552 yılında Rus egemenliğine girerler.

6.3.1. Köken

Kimi araştırmacılar Bulgarların geçmişini İÖ 210-174 yıllarına Mete dönemine dek götürürler. Bizans kaynakları ilk kez 482 yılında Bizans imparatoru Zenon'un, Doğu Gotlara karşı Bulgarları yardıma çağırışı nedeniyle onlardan sözeder. **Bulgar** adı *'bulgamak'* sözcüğündendir. Günümüde *bulamak* biçiminde kullanılan eylemdir. Eyleme **-re** eki eklenerek yapılmıştır. *'Karışık, karışmış'* anlamındadır.

Büyük Bulgar Devletinde On-Ogurların çoğunluğu oluşturdukları sanılır. Çin kaynaklarına göre, On-Ogurlar İÖ 3. yüzyıl sonlarında, Asya Büyük Hun İmparatorluğunun batı kanadını oluştururlar. Adlarında ortak Türkçenin /z/ ünsüzü yerine /r/ ünsüzü bulunur. Türkçedeki bu ses olayının İÖ 3. yüzyılda kesin biçim aldığı anlaşılır. /r/ ünsüzünü koruyan Batı Türk lehçelerinde /z/ sesini koruyan Doğu Türk lehçelerine göre daha az yaygılıkta bir dizi ses değişimi daha gerçekleşir.

6.3.2. Din

Eski Bulgarlar, doğa güçlerinin kutsallığına (yer-su), atalar ruhuna ve Gök-Tanrı'ya inanırlardı. Gök-Tanrı inancına göre ulu güç, tek egemen "Tanğra" (Tanrı) dır. Yalnız ona tapılır. Tanrı sonsuzdur. O, her şeyi görür bilir. Asya'daki mağara kültünün Bulgarlar arasında da yaşadığı anlaşılır. Birtakım taşların sihirine inanırlar. Kılıç üzerine yemin ederler. Bulgarlar arasında yer-su inancına uygun kimi törenlerin yaşadığı görülür. İstanbul'u kuşatan Kurum Han bir ara Marmara kıyısında denize girer. Elini ayağını suya batırdıktan sonra, alkışlar arasında yıkanır. O sırada askerleri uğur getirsin diye, üzerine su serperler. Otağına dönüşü sırasında kendini iki sıra olmuş güzel giyimli kadınlar deyiş söyleyerek karşılarlar. Aralarında düşman hükümdarının kafatasını altın ile kaplatarak içki kadehi yapma geleneği de vardır. Kurum Han savaşta yendiği imparator 1. Nikephoros'un kafasını gümüşle kaplatır. İçki kadehi yapar. Yakınlarına onunla içki sunar.

Sonraları Bulgarların din değiştirdikleri bilinir. 921 yılında Abbasi halifesine din değiştirme kararlarını bildirirler. Ondan küçük tabyalar yapımında uzman kişiler ve yeni dinlerinde bilgilendirici uzmanlar isterler. Bu isteme karşılık ünlü Arap gezgini İbni Fadlan yollanır. İbni Fadlan'da Bulgarlar üzerine canlı betimlemeler bulunur. İbni Fadlan şöyle yazar:

> *"Onlar köpek havlamasını çok uğurlu sayarlar. Böyle bir şey duyunca sevinirler. O yılın bolluk, bereket ve barış yılı olacağını söylerler."*

İslama girme, Bulgar yaşamında köklü değişimler yapmaz. Pek yararlanmamakla birlikte, Bulgarlar yazıyı öğrenirler, Kent yaşamları değişir. Bulgar kentinde yapılan kazıda, kenti süsleyen hamamlar ve iki caminin kalıntıları bulunur. 12. yüzyılda bu kentte, Bağdat'taki halife adına gümüş para basılır. Kentte küçük çaplı sanayi de doğmuştur. Bu ayakkabıcılığa yönelik deri sanayisidir.

Ancak İslam dinini seçme de Bulgarların Slavlar arasında erimelerine engel olamaz. Slav akınları Bulgarların Müslümanlığı seçtikleri 10. yüzyıla rastlar. 12. yüzyılda ise Bulgar sınırlarında bugünkü Gorki kenti kurulur.

6.3.3. Dil Özellikleri

Bulgarların dilleri konusunda yeterli bilgi bulunmaz. Bilim adamlarının çoğu Bulgarları en eski Türk boylarından sayarlar. Çuvaşlar ile aralarında bağlantı kurarlar. Bulgarların Hun birliği içinde yer aldıkları bilinir. Macar türkoloğu Nemeth'in dil incelemelerine göre Bulgarların Türk oldukları kesindir. Çuvaşça uzmanı Aşmarin Bulgarca olduğu söylenen gereçleri beş bölümde toplar:

1.	*Hunlardan kalmış kimi sözler*
2.	*Tuna Bulgarları Hanlar dizinindeki sözler*
3.	*Bizans kaynaklarındaki Bulgar han adları*
4.	*Rus kaynaklarındaki kimi Bulgarca sözler*
5.	*Volga Bulgarları mezar taşı yazıtları*

Tuna Bulgarlarından ilk belge Omurtag Handan kalan 11 yazıttır. Onlardan kalan 29 belgede olduğu gibi bunlar da Yunanca yazılmıştır. İçine serpiştirilmiş durumda çeşitli Türkçe sözler bulunur. 1905 yılında Bulgaristan'ın Çatallar köyünde Bulgarlardan kimi belgeler ele geçer. 16. yüzyıldan kalan bir dergide Yunanca yazılmış Tuna Bulgarları Hanları dizini bulunur. Dizin 765 yılına dek uzanan bir tarihsel sırayı içerir. Her hanın hükümdarlık süresi, kaç yıl yaşadığı atası, soyu belirtilir. Bu belgedeki verilerden Mikkola, 12 hayvanlı Türk takviminin kimi bölümlerini tamamlamayı başarır. Bulgularını 1930'da Türk Yurdu Dergisi 20'de yayınlar. Mikkola'nın doğru saptadığı sözcükler şunlardır:

şegor	'sığır': İkinci yılın adı.
davanş	'tavşan': Dördüncü yılın adı.
dilom	'yılan': Altıncı yılın adı.
toh	'tavuk': Onuncu yılın adı.
dohs	'domuz': On ikinci yılın adı.
mor	'at' <Mo. 'morin'? : Yedinci yılın adı.
kuçi	'koyun' <Mo. 'husa'? : Sekizinci yılın adı.

Takvimin on birinci yılı olan 'it yılı' Hanlar dizininde bulunmaz. Üç yıl dışında dokuz hayvan adı dizinde geçer. On iki hayvanlı Türk takviminin tamamı şöyledir:	
sıçan yılı:	Birinci yılın adı.
öküz yılı:	İkinci yılın adı,
pars yılı:	Üçüncü yılın adı.
tavşan yılı:	Dördüncü yılın adı.
ejderha yılı:	Beşinci yılın adı.
yılan yılı:	Altıncı yılın adı.
at yılı:	Yedinci yılın adı.
koyun yılı:	Sekizinci yılın adı.
maymun yılı:	Dokuzuncu yılın adı
tavuk yılı:	Onuncu yılın adı
köpek yılı:	On birinci yılın adı.
domuz yılı:	On ikinci yılın adı.

Ay adları sayılarla anlatılır. Ay adları ise şöyledir:	
alem	'birinci'< al 'ilk' + -m: Birinci ayın adı
veçem	'üçüncü' < veç 'üç' : Üçüncü ayın adı.
tutom	'dördüncü'< tut 'dört': Dördüncü ayın adı.
altom	'altıncı' < alta 'altı': Altıncı ayın adı.
şehtem	'sekizinci'< şeh 'sekiz': Sekizinci ayın adı.
tvirem	'dokuzuncu'< tver 'dokuz': Dokuzuncu ayın adı.

On iki hayvanlı yılbilgisi Çin kökenli olmasına karşın, Türkleri derinden etkilemiştir. Avarlar aracılığı ile Ukrayna bozkırlarına gelmiştir. 7. yüzyıl başlarında Bulgarlarca kullanılmıştır. On iki hayvanlı yılbilgisi, on iki aylı bir çevirime dayanır. Bu çevirimde her yıl, her ay, her gün ve her saat başka bir hayvan adıyla anılır.

13-14. yüzyılda Volga Bulgarlarından kalan mezar taşı yazıtları Bulgarca için önemli belgelerdir. Bu belgeler, Bulgarcanın kişiliğini çağımıza yansıtır. Yazıtlarda yaklaşık tüm sayı, ay, gün ve yıl adları bulunur. Bu sözcükler Çuvaşçayı andırır. Çuvaşçanın dil özelliklerini yansıtır. Kimi sözcüklerin değişik yazıldığı olur. Nedeni, bu yazıtların Altınordu Hanlığı döneminden kalmasıdır. O dönemde Bulgar Hanlığı Altınordu'nun bir ili durumundadır. Yazıtların dili Altınordu yazın Türkçesinin etkisi altındadır. Bu yazın dili Orta Asya yazın Türkçesinin bağımsız bir kolu gibidir. Böylece yazıtlar güçlü biçimde yeni lehçelerin de etkisindedir. Karışık bir yazın dili özelliği gösterir. Yazıtlar Arap yazısı iledir. Arapça ve Türkçe yazılmışlardır. Yazıdilinde Arapçanın etkileri görülür. Aşmarin, Mezar taşlarının dili ile Çuvaşçayı karşılaştırır.

Arap tarihçiler Volga Bulgarlarını (Büyük Bulgarlar, İdil Bulgarları) Hazarlar ile kardeş gösterirler. 10. yüzyıldan sonra Volga Bulgarları üzerine bilgi verirler. Ancak bu bilgiler yetersizdir. Bulgarların dil ve kültürleri konusunda bildiklerimiz sikke, mezartaşı yazıtı türünden az sayıda sınırlı belgeye dayanır.

Bulgarcada, büyük ünlü uyumu genellikle egemendir. Yalnız eldeki gereçlerin sınırlı oluşu nedeniyle, kesin bir görüş bildirmek zordur. Ayrıca kimi kural dışı örneklerle de karşılaşılır:

awli 'oğlu '	*xır-i 'kızı'*
ayxi 'ayı'	*altı-şi 'altıncı'*
bacne 'başında'	*şıvne 'suyuna'*
bal-ti 'oldu'	

İlk seslemdeki uzun *e* ünlüsü Volga Bulgarcasında genellikle *ie* ile yazılmıştır:	
bielim 'beşinci'	*cieti' yedi'*

Uzun *ö* ünlüsü *öe* ile kullanılır olmuştur.	
töwetim 'dördüncü'	*kövelci 'göçmek'*

Ana Bulgarcadaki kimi gerçek uzun ünlülerin Volga Bulgarcasında kısaldığı varsayılır. Eski Türkçede *'ây'* biçimindeki *'ay'* sözü Volga Bulgarcasında '*ayxi'* biçimindedir. Sözcük Çuvaşçada '*uyuh'* olarak geçer.

'olmak' karşılığı '*bal-tuwi'* sözcüğü vardır. Bu örnek Çuvaşçada *'pul-'* biçimindedir. Talât Tekin bu ses olayına bir dizi örnek verir:

bir-im 'birinci' Çu. pirre, pire	*bélic 'beşinci'*
eki "iki' Çu. iki	*céti 'yedi' Çu siççi*
cür 'yüz' Çu sir	*cal 'yıl' Çu sul*
kün 'gün' Çu kun	*wan 'on' Çu vun*
cirém 'yi'rmi'	

Bulgarcada ünlü düzleşmesi olayı vardır. Genel Türkçedeki yuvarlak ünlülerin düz ünlülerle karşılandığına bir dizi örnek vardır. Bu bağlamda şu dönüşümleri örnek gösterebiliriz:

İlk seslemde *o* ünlüsünün *a* ünlüsüne dönüştüğü olur:

awli 'oğlu'	*bal- 'olmak'*
wan 'on'	

u ünlüsünün ı ile karşılandığı izlenir:	
sıv 'şu'	*dinya-ran 'dünyadan'*

ü ünlüsünün e ile karşılandığı olur:	
weçim 'üçüncü'	*töwetim 'dördüncü'*
köwelçi- 'göçmek'	*küwen 'gün'*

ö ünlüsünün e ünlüsüne dönüştüğüne de örnek vardır:	
wel- 'ölmek'	

Volga Bulgarcasında kimi ünlülerin yittiği izlenir:	
awli 'oğlu'	*ayxi 'ayı'*
işne 'içinde'	*bacne 'başında'*
cirem 'yirmi'	

Birtakım sözcüklerde ise ünlü türemesi olmuştur:	
türükmen 'Türkmen'	*marihum 'merhum'*
xırıx 'kırk'	*kövelci- 'göçmek'*
	küwen 'gün'

Genel Türkçenin içte ve sondaki ş ünsüzü Bulgarcada *l* ünsüzü ile karşılanır:	
biel 'beş'	

Bulgarcada Türkçenin *b-* önsesi genellikle korunmuştur:	
beka 'kurbağa' < bâga 'dan	*bélyeg 'işaret' < belge 'den*
boryu 'dana' < buzâgu 'dan.	*borşo 'burçak'*
buza 'buğday'	*bölcsö 'beşik'*

Genel Türkçedeki ç ünsüzü genellikle ş ünsüzüne dönüşmüştür:	
altış 'altıncı'	*işne 'içinde'*
ciyermiş 'yirminci'	*baç 'baş'*

Eski Türkçede sonsesteki *-g* ünsüzünün, Bulgarcada *-w* ünsüzü ile karşılandığı olur:
belüw 'mezar taşı'

Türkçenin *q-, -k* ünsüzü Bulgarcada *x-, -h* gibi ünsüzlere dönüşmüştür:	
xan ET. qan 'kan'	*xırıx / qırq 'kırk'*
toxur DLT toquzon 'dokuz'	*toxci ET taqıgu 'tavuk'*
xır ET qız 'kız'	

Türkçe ç- önsesi, Macarcadaki Bulgarca ödünç sözlerde genellikle cs- ile

karşılanır:	
*csiger 'şarap' <*çakır 'dan.*	*csipa 'çapak'*

Türkçenin *y-* önsesi Macarcaya geçmiş Bulgarca sözcüklerde *gy-* ile karşılanır. Bu ses olayının Macarcada mı geliştiği, yoksa tüm Bulgarcayı mı kapsadığı gereç yetersizliği yüzünden bilinmez:	
gyarlo 'hasta, arık'	*gyümölcs 'yemiş'*
gyürü 'yüzük'	

Türkçedeki k- önsesi, Bulgarcada genellikle korunmuştur.	
kiçi 'küçük'	*köç- 'göçmek'*
küwen 'gün'	

Macarcaya geçmiş sözcüklerde ise şu örnekler vardır:	
karo 'kazık	*kék 'mavi, gök'*

Genel Türkçenin *s-* önsesi genellikle korunmuştur. Türkçeden Macarcaya geçmiş sözcüklerde, bu ses olayına şu örnekleri saptıyoruz:	
sarga 'sarı'	*szur- 'süzmek'*
szaru 'kiriş, sırık'	*seper 'süpürmek'*
saru 'ayakkabı' < çaruk sözünde	*szam 'sayı'*

Yalnız Tuna Hanları dizininde *"sığır"* yılı için *"şegor"* sözü kullanılır. Belki de birtakım sözlerde sözkonusu ses değişimi vardır.

Günümüz Türkiye Türkçesinde bir bölümü *d-* sesine dönüşen, Eski Türkçenin *t-* önsesi de genellikle korunmuştur:	
tenger 'deniz'	*tilo 'tokaç'*
tino 'tosun' < tana	*tuzok 'toy kuşu' < togdak*
tyuk 'tavuk'	

Macarcadaki Bulgarca sözlerde bu ses olayına bir aykırı örnek vardır:	
dizno 'domuz'	*< ET. 'toñuz' sözünden.*

Genel Türkçe *y-* önsesinin Bulgarcada kurallı biçimde *c-* sesine dönüştüğüne tanık oluruz:	
câl 'yıl'	*ciyeti 'yedi'*
cür 'yüz' (100)	*cirem, ciyerme 'yirmi'*

Bunlar Macarcada varlığı kesin Bulgarca sözlerdir. Birkaç kuşkulu örnek daha vardır. Macarcadaki Türkçe ögelerde şu ses olayları saptanır:

Genel Türkçenin içte ve sondaki *z* sesi Bulgarcada *r* ünsüzü ile karşılanır. Aynı ses olayı Çuvaşçada da bulunur. Bu ses olayına Volga Bulgarlarından kalan yazıtlarda birkaç örnek vardır:

cür 'yüz'	*hır 'kız'*
tohur 'dokuz'	*wotur 'otuz'*
sekir 'sekiz'	

Bulgarcadan Macarcaya girmiş birtakım sözcükler vardır. Bunlara şu örnekleri gösterebiliriz:	
gyürü 'yüzük'	*iker 'ikiz'*
ır- 'yazmak'	*ökör 'öküz'*
szur- 'süzmek'	*tenger 'deniz'*
tar 'kel' < taz 'dazlak' sözünden	*karo 'kazık'*

Kaşgarlı Mahmut'un Divan'da, Bulgarlar üzerine verdiği bilgiler karışık ve yetersizdir. Kaşgarlı'nın Bulgarca için verdiği örneklerde *z* sesi yerine *r* sesi bulunmaz. Oysa Macarcaya girmiş Türkçe sözlerden, o çağda bu ses değişiminin tamamlandığı anlaşılır. Bu durumda söz konusu çelişki nereden gelir? Macarcaya bu sözler Peçenekçeden girmiş olabilir. Macarcadaki Türkçe ödünç sözler çoğunlukla tarım ve çiftçilikle ilgilidir. 12. yüzyıla değin, Macarların Peçeneklerle ilişkisi olmamıştır. Peçenekler, 12. yüzyılda Macarlarla kaynaşmaya başlamışlar; 13. yüzyılda da tümden Macarların arasında erimişlerdir. Sonuçta Macarlarla Peçeneklerin ilişkileri Peçeneklerin erime sürecine girdikleri bir döneme rastlar. Macarların bu sözleri, 11. yüzyıldan sonra erimekte olan bir halkın dilinden almaları inandırıcı olamaz. Macarlar sözkonusu sözleri, 817 yılında Volga Boylarındaki yurtlarından ayrılmadan Bulgarlardan almışlardır.

Kaşgarlı Bulgarcada *'ayak'* sözcüğünün *'azak'* biçiminde kullanıldığını bildirir. Bu durumda Eski Türkçedeki *d* sesinin Bulgarcada *z* biçiminde kullanılması gerekir. *d* > *r* değişimi gerçekleşmemiştir.

Alman türkoloğu **Prof. Dr. Doerfer,** Kaşgarlı'daki bu çelişkiyi şöyle açıklar: "Bulgarcada *r* sesi *rz* biçiminde söyleniyor olmalıdır. Arap yazısında başka olanak olmadığı için Kaşgarlı *rz* yerine, *z* yazmak zorunda kalmıştır. 14- 15. yüzyıldan sonra *rz* sesi tümden *r* sesine dönüşmüştür."

Bir iki örnekte ise Genel Türkçede *d* ya da *t* sesi ile karşılanan durumlarda Bulgarcada *r* ünsüzünün kullanıldığı görülür:	
köc-rüwi 'göçtü'	*tan-ruwi 'yaptı'*
dünyâ-ran 'dünyadan'	*hicrat-ran 'hicretten'*

Türkçedeki bu ünlü ses olayının koşutu durumundaki *l* sesine dönüşme de Bulgarcada gerçekleşmiştir. Genel Türkçenin içte ve sondaki ş sesi Bulgarcada *l* ünsüzü ile karşılanır. Bu değişimde de Bulgarca ile Çuvaşça koşutluk gösterir.

15-16. yüzyıllarda, Kazan Hanlığı döneminde, Bulgarcadan Volga Fincesine birtakım sözler girmiştir. Bu sözler ise şunlardır:	
xırzi 'kıyı'	*belüv 'belli'*
cieti 'yedi'	*cürz 'yer'*
bol- 'olmak '	*van 'on'*
altış 'altı'	*sâl 'yaş'*
ayıx 'ay'	*ciermişi 'yirmi'*
erni küön 'cuma'	*-eti 'imek, idi'*

Böylece Volga Bulgarcasından Çuvaşçaya bir çizgi uzanır. Kimi zaman eldeki gereçler azdır. Ama zaman şeridi kesintiye uğramaz. 15-16. yüzyılda Çuvaşçadan Çeremisçeye birtakım sözcükler geçmiştir.

Bulgarca Altay dillerinin akrabalığı sorununa kimi yaklaşımlar getirir. Ortak Türkçedeki *z* sesleri Bulgarcada *r* ile karşılanır. Moğolca, Tunguzca ve Çuvaşçadaki

örnekler de Bulgarcaya koşuttur. Ramstedt ve Poppe gibi Altay Dilbirliğini savunan bilginlere göre bu, Altay dillerinin akraba olduğuna kanıttır. Altaycanın *r* ünsüzü Moğol, Tunguz ve Bulgarcada *r,* Ortak Türkçede *z* ile karşılanır olmuştur.

Tüm bu konumu ile Bulgarca, Türk dili tarihi açısından büyük önem taşır.

7. HAZARLAR

Hazar adı, ilk kez Kuzey Asya'da On Uygur birliği içinde geçiyor. Bu nedenle Güney Avrupa'ya bu Uygurların bir bölümüyle birlikte geldikleri sanılır. Kimi bilginler Hazarları, Batı Hunların soyundan sayar.

Hazar adı, Batı Gürcü ve Ermeni belgelerinde 2-3. yüzyıllarda geçer. Kesin biçimde 626 yılında ortaya çıkarlar. Bu tarihte Bizanslardan Sasani İran'a saldırıya geçmek için yardımcı güç olarak 40 bin kişilik atlı birlik ister. Bizans imparatoru ile Hazar önderleri Tiflis surları altında görüşme yaparlar. Bu olayı anlatan metin Hazar tarihiiçin güzel bir başlangıçtır. Kuşkusuz bu görüşme Hazarların güç ve ün kazanmalarından sonradır. O sıralar Hazar Denizi çevresi ile Karadeniz yöresindeki geniş alanda yaşarlar. Kimi ülkeler onların adıyla anılır olmuştur.

Bizans - Hazar işbirliğinin yapıldığı dönem Bizans'ın gücünün gerilediği yıllardır. İşbirliği iki yan için de yararlı olur. Bizans askeri bakımdan güçlü bir bağlaşık kazanmıştır. Hazarlar ise Uzakdoğu malları için iyi bir pazar bulmuştur. Bu bağlaşma, iki yan arasında herhangi bir bunalım nedeniyle pek zarar görmez. İki yüzyıl boyunca soğumadan sürer. Sözgelimi bir keresinde ülkesinden kaçmak zorunda kalan Bizans imparatoru, Hazar önderlerine sığınır. Hazar hanının kızkardeşiyle evlenir. Bir keresinde de Bizans imparatoru Hazar hanının kızıyla evlenir ve bu evlenmeden doğan çocuk daha sonra "Hazar Leon" adıyla Bizans tahtına oturur.

Hazarların asıl karşıtları Araplardı. Hazar ülkesi Arapların doğal ilerleme yolu üzerinde bulunuyordu. Muhammed'in ölümünden (632) birkaç yıl sonra daha Halife Ömer döneminde Halifelik orduları Kafkaslara yönelmişlerdi. Kuzey ovalarda kendilerine pazar arıyorlardı. Her şeyi önlerine katarak kuzeye doğru ilerliyorlardı. Doğal bir engel olan Kafkas dağlarına varmışlardı. Bu engel aşıldığında Doğu Avrupa topraklarının yolu açık demekti. Arapları Kafkas engelinde düzenli, güçlü bir ordu bekliyordu. Araplarla Hazarlar arasında yüz yılı aşkın bu savaşlar sürdü.

Yecüc-Mecücler, Araplara eskilerden kalmış bir deyim. Kutsal kitaplarda geçiyor. Tevrat'ta Türkler için Togorma ya da Togarma gibi adlar geçiyor. Bunun dışında bir ad daha var. Bu kimi yorumculara göre, Türklerin ilk atası sayılır. Magog başka bir söyleyişle Mecüc. İşte bu ad Kur'an'da Yecüc adıyla birlikte anılacaktır. Tüm bu adlar Ahd-i Atik, Tekvin-ül-Mahmukat ve Tevarih-i Evvel ile iki kez de Hazkıyal kitabında anılacaktır.

Ancak 12. yüzyılda Antakyalı Süryanı rahibi Yakubî yazdığı Vakayîname'de konuyu daha ayrıntılı ele alır. Türk ırkı konusunda şu bilgileri verir:

"Turkaye ya da Turkâye milleti Yasef soyuna dayanır. Çünkü bunların soyları Magog= Mecuc'dan gelir." Süryani yazarlarının yorumuna göre Türk ırkının ilk yayılması İÖ 510 yılında oluyor. Aynı yazar ikinci yayılmayı kendi dönemindeki (12. yüzyıl) Selçuklu yayılması olarak gösterir. Yecüc Mecüc Tekvin'de birer kişi adı olarak geçer. Kur'an'da bu iki ad halk adı olarak anılacaktır. Kehf suresinin 83. ayetinden 101 ayetine değin sürer. Toplam 19 ayetten oluşur. Kur'an'da Zülkarneyn önce batıya sonra doğuya ve ondan sonra da Kuzeye doğru akına çıkar. Zülkarneyn bu bilinmeyen yönde iki dağ arası önünde oturan bir halkla karşılaşır. Bu halk ona Yecüc ve Mecüc akınlarından yakınır. Bu akınlara engel olacak bir "sed" yapmasını ister. Bunun üzerine bu iki dağ arasına demirle bakırdan büyük bir set yapılır. Yecücle Mecüc işte bu seddin arkasında kalır. Kur'an'daki bölüm bu içeriktedir.

642-652 yılları arasında Araplar defalarca Derbend'den geçerek Hazar topraklarına girdiler. Her defasında geri püskürtüldüler. 652'de karşıtlar arasında büyük bir savaş oldu. Her iki yanda mancılık kullandı. Dört bin Arap öldü. Ölenler içinde Arapların ordu komutanları da vardı. Bundan sonra kırk yıl Araplar Hazar ülkesine girmeye cesaret edemediler. Saldırılarını Bizans'a yönelttiler. Bu arada Hazarlar, Bulgarlarla Macarları egemenlikleri altına aldılar. Batıda Ukranya ve Kırım'a ulaştılar. 8. yüzyıl başlarında Hazar devleti Araplara yüklenecek ölçüde güçlenmişti.

"İkinci Arap savaşları" (722-732) denen bu savaşlar sürekli yinelenen, tekdüze, yöresel savaşları andırır. Tümünde olaylar aynıdır: Hazarlar Derbent kapısından Arapların topraklarına girerler. Bir süre sonra Arap karşı saldırısı başlar. Hazarlar aynı yollardan Volga'ya doğru geri çekilirler.

Bu savaşların belirgin özelliği, ölüme meydan okuyan bir fanatizmdir. Sözgelimi, bir Hazar kenti teslim olmaktansa kendini yakıp yok eder. Başka bir olayda bir Arap komutanı Bab-ül Ebvab geçidinin suyunu zehirler. Bozguna uğrayıp kaçan bir Arap ordusunun yolunu, yine bir Arap ordusu keser. Adamlar tek kişi kalmayıncaya dek savaşa zorlanırlar. "Cennete gidelim, ey Müslümanlar, cehenneme değil" diye bağrışırlar. Savaşta şehit olan her Müslüman cennete gidecektir.

On beş yıl süren savaşlar sırasında Hazarlar Gürcistan ve Ermenistan'ı silip geçiyorlar. 730'da Arap ordularını büyük ve kesin bir yenilgiye uğratıyorlar. Musul ile Diyarbakır'ı alıp halifeliğin merkezi Şam'a yaklaşıyorlar.

Daha sonraki yıllarda, Arap baskıları (722-732) arttı. Hazar başkentini yakıp yıktılar. Hazar hanını kendileri için sakıncalı gördükleri bu bölgeden sürdüler. Hazar hanı Volga'nın ağzında İtil kentini kurdu. Daha sonra Don Irmağı kıyısında başka bir kent kurmak zorunda kaldı.

Son Arap saldırısını daha sonra 2.Mervan adıyla halifeliğe geçecek olan komutan yönetiyor. Mervan, önce barış elçileri yolluyor, sonra da her iki geçitten şaşırtıcı saldırılara geçiyor. Hazar ordusu bu şaşkınlığın etkisinden kurtulamıyor ve Volga'ya değin geri çekiliyor. Kağan barış istemek zorunda kalıyor. Mervan, alınan öbür ülkelerdeki yönteme uyarak Kağan'dan Hak dinine dönmesini istiyor. Kağan da bunu kabul ediyor (737). Ama bu Müslümanlığa geçiş lafta kalıyor. Görünüşe göre, halk üzerinde hiçbir iz bırakmıyor. Bu yenilgiden sonra Hazarlar kendilerine çekidüzen veriyorlar, güçlerini artırıyorlar.

Bu tarihte Müslümanlar eski cihad ruhunu yitirmişlerdir. Halifelik iç karışıklıklar içindedir. Bu yüzden Arapların kuzeyde güçlü bir üs kurmalarına olanak bulunmaz. Nitekim bir süre sonra Mervan, Şam'da halifeliğe oturuyor ama da sonra halifelik Abbasi soyunun eline geçiyor ve Mervan öldürülüyor.

Bu arada Hazarlar Araplara karşı saldırıya geçtiler. Kafkasya'yı aştılar. 779 yılında Harun Reşit döneminde Irak'a kadar ilerlediler.

7.1. Din

Hazar tarihinin önemli yanını, Bizans bağdaşıklığı ve dinsel siyasası oluşturur. Bizansla barış, Hazar ülkesine belli bir düzen ve kültürel gelişme getirmiştir. Hazarlar öbür Türk halkları arasında çok erken dönemlerde yerleşik yaşama geçmişlerdir. Hazarlar geldikleride ilerde bir bölümü Rusya'ya kalacak olan bu topraklar işlenmez. Ülkeye hiçbir şey yetmez. Ticari yaşamda büyük bir gelişme kaydetmişlerdir. Hazar Hanlığının ekonomik yapısı daha çok alışverişe dayanmıştır. Dışalım ve dışsatımda büyük başarı kazanmışlardır. Bu yüzden başta İtil kenti olmak üzere bir kaç büyük alışveriş merkezi oluşturmuşlardır. İtil Volga Irmağı kıyısında olması nedeniyle özellikle alışveriş için uygun bir yerdir. Don boylarında, 835 yılında Bizans ustalarının yardımı ile Sarkel kalesini yapmışlardır. Kale olarak kurulan bu gibi yerleri de alışverişte kullanmışlardır. Hazar kentlerine ve konaklama yerlerine akın akın gezginler ve satıcılar gelmişlerdir. Böylece Hazar ülkesi döneminde dünyanın çok kültürlü ülkelerinden biri olmuştur. Hazarlar erken dönemde kent yaşamına geçmiş Türk halklarındandır. Bu kentleşmeye karşın Hazarların esas kitlesi yarı yerleşik göçebelerdir. Yılın bir bölümünü sürüleriyle birlikte otlaklarda geçirirler, kışın belli yerlerde otururlar.

Bizansla olan ilişkiler Hazarları belli ölçüde Yunan uygarlığının etkisine sokmuştur. Ancak Hazarlar sürekli savaşır durumda olmalarına karşın İslam uygarlığı ile bağlantılarını da sürdürmüşlerdir. Tüm öbür Türklerde olduğu gibi Hazarlar da dışa açık kişilikteydi. Ancak tüm bu koşullara karşın uzun süre kimliğini korudu. Türk dilli, yarı göçebe toplum olarak kaldı. Kentler Hazar yaşamında belirleyeci olmadı. Sözgelimi kentlerde Müslümanlığın yayıldığı oldu. Ancak Şamanlık her zaman önemini korudu. İbni Fadlan zamanında İtil kentinde 10.000 dolayında Müslüman oturuyordu. Bunlar alışverişle uğraşıyordu. Öbür ünlü Hazar kentlerinden Semender, Hanbalık gibi yerleşme merkezlerinde kalabalık Müslüman ve Hırıstiyan topluluklar oturuyordu. Tüm bu dinlere inanlar ayrı konuma sahiplerdi. Dinsel seçim tümüyle özgürdü.

8. yüzyılda Hazar hanı, sarayı ve askeri komutanları Yahudi dinini benimsiyor. Bu din değiştirmenin kesin yılı bilinmiyor. Tarihçi Mesudi'ye göre Harun Reşid (786-809) döneminde gerçekleşiyor. Ve bu din Hazarların resmi dini durumuna geliyor. Oysa aynı dönemlerde Bizanslıların da Hırıstiyanlığı kabul ettirmek için girişimde bulundukları biliniyor. Bizanslılar Aziz Kiril'i Hazarları inandırması için Hazar hanına yolluyorlar. Aziz Kiril büyük bir saygıyla karşılanıyor. Hanın masasında hahamlarla tartışma ortamını buluyor. Ne ki sonuçta din yayma konusunda başarılı olamıyor.

Hazarların en güçlü dönemlerinde Yahudi dinini seçmesi tarihçileri şaşırıyor. En mantıklı açıklama şöyledir:

8. yüzyıl başlarında dünya iki büyük gücün elinde kutuplaşmıştı. Bir yanda Hırıstiyanlık, öte yanda da Müslümanlık vardı. Her iki grubun ideolojik doktrinleri, kuvvet politikası ilkelerine göre işliyor, klasik propoganda yöntemleri, ikna ve fetih yollarıyla inançların yayılmasına çalışıyordu. Hazar İmparatorluğu bu sırada üçüncü güç görünümündeydi. Bu imparatorluk her iki büyük güçle de boy ölçüşebileceğini daha önce ortaya koymuş bir topluluktu. Ama kendi bağımsızlığını sürdürebilmenin tek yolu, ne Hırıstiyanlığı ne de Müslümanlığı kabul etmeyerek yaşamını sürdürmekti. Çünkü, bu inançlardan hangisini kabul etse, ya Doğu Roma İmparatorluğu'nun ya da Bağdat halifesinin nüfuzu altına girecek demekti. Ata inancı Şamanlık ise görkemli yerleşik bir devletin yaşam koşullarının gerisinde kalmıştı. Sözgelimi, insan kurban etme geleneği vardı. Krallık dönemleri sonunda kırallarını törenle öldürme geleneği bulunuyordu.

Hazarlara inançlarını kabul ettirmek için her iki yandan da çok çaba harcadı. Ancak Hazar Krallığı kendi askeri gücüne dayanarak üçüncü güç durumunda kalmaya kararlıydı.

Hazar Hanlığının Yahudiliği seçişi üzerine Arap tarihçi **El-Bekri'**nin "**Kırallık ve Yollar**" adlı kitabında ilginç bir söylence var. Söylence şöyle:

"Daha önce putperest olan Hazar Kağanı önce Hırstiyanlığı seçiyor. Ancak bu dinin yanlışlığını görüyor, duruma çok canı sıkılıyor. içini emrindeki yüksek rütbelilerden birine döküyor. O yüksek rütbeli adam krala şöyle diyor:

"Ey kağanım, kutsal yazılar üç ayrı toplumun elindedir. Onlardan birer kişi çağırtıp inançlarını anlatmalarını emredin. O zaman doğru olanı seçip onun yolunda gidebilirsiniz."

Bunun üzerine kağan Hırıstiyanlara haber gönderip bir piskopos istiyor. Kağanın yanında tartışma yeteneği çok üstün olan, onunla sık sık konuşan bir de Yahudi bulunuyor. Psikopos gelince bu Yahudi ona:

"Amaran'ın oğlu Musa hakkında ve ona gönderilen Tevrat hakkında görüşün nedir?" diye soruyor. Piskopos buna,

"Musa bir peygamberdir ve Tevrat'da yazılanlar da doğrudur." diye karşılık veriyor. O zaman Yahudi, krala dönüp,

"Bakın, daha şimdiden benim inancımın doğruluğunu kabullendi. Şimdi ona kendisinin neye inandığını sorun" diyor.

Kağan bu soruyu sorunca, piskopos:

"Benim inancıma göre, kurtarıcı İsa, Meryem'in oğludur, esas gerçek onun sözüdür, bize Tanrı'nın sesini yansıtan da odur" diyor. O zaman Yahudi yine kağana dönüyor ve şöyle konuşuyor:

"Onun söyledikleri benim bilmediğim şeyler. Oysa o, benim dediklerimi kabul ediyor."

Piskopos söylediklerini kanıtlarla desteklemeyi başaramayınca, davayı kaybediyor.

Bunun üzerine kral, huzuruna bir Müslüman çağırtıyor. Müslümanlar ona çok okumuş, akıllı, iyi tartışan bir adam yolluyorlar. Ama krala yakın olan o Yahudi, birisine para verip o Müslümanı yolculuğu sırasında zehirletiyor. Böylelikle Yahudi, kralı ikna etmeyi başarıyor ve kral da Yahudi dinini kabul ediyor."

Gerçekte din değiştirme, çıkarcı amaçlarla yapılmış kurnaz bir manevradan başka bir şey değil. Ancak salt Hazarlar tümden Yahudiliğe yabancı değillerdi. Nitekim Yahudi olduktan sonra da dinsel hoşgörüleri sürdü. Hazar başkentinde bulunan yedi yargıçta ikisi Müslüman, ikisi Yahudi, ikisi Hırıstiyan birisi Rusların ve putperestlerin davasına bakmak için seçilmiş görevlilerdi. 10. yüzyılın başlarında, Hazar hanlığı âdil ve geniş görüşlü yönetim biçimiyle bir masal ülkesiydi.

Her şeye karşın bu din değiştirme ardından hiç akla gelmeyen, ön hesaplara girmeyen birtakım kültürel gelişmeleri de birlikte getirdi. Hazarlar ekonomik ve askeri bakımdan güçlü oldukları için Yahudiliği seçmeyi göze almışlardı. Öbürleriyle karşılaştırıldığında uzun yaşayan Türk devletlerinden biri oldu.

7.2. Dil

Hazar Hanlığı bu ölçüde büyük devlet olmasına ve en az 300 yıl yaşamasına karşın Hazarca yazılı dil anıtları kalmamıştır. Hazar dilinden ancak Bizans ve Arap kaynaklarında kimi özel adlar ve bir iki sözden başka birşey kalmamıştır. Bu veriler de Hazarca üzerine görüş belirtecek düzeyden uzaktır. Kuşkusuz Hazarca Türkçe idi, ancak Türkçenin hangi kolundan olduğu bilinmiyor. Bu nedenle Hazar Hanı ile Kordubalı Yahudi Hasday İbni Şarbut arasındaki mektuplaşma büyük bir önem taşıyor. Korduba'da dışişleri bakanlığı yapan Hasday İbni Şarput, Yahudi dininde olan Hazar Kırallığının varlığını öğreniyor. Hazar Hanına 960 yılında bir mektupla başvuruyor. Hazar Hanlığının Museviliğe nasıl girdiği üzerine bilgi istiyor. Bu mektup birçok maceradan sonra Hazar hanının eline geçiyor. Hazar hanı İbranice bir mektup yazıyor. Hazar Hanlığı üzerine bilgi veriyor. Bu yazışma Mısır'da İstanbullu Yahudi İsak Akriş'in eline geçiyor. Akriş 1577'de bu belgeyi yayımlıyor. Bu belgenin uydurma olup olmadığı kesin bilinmiyor.

9. yüzyılda Hazarlar siyasal bakımdan gerilemeye başladı. Giderek Rusların gücü artıyordu. Bu dönemde Bizans ünlü oyunlarından birini oynadı. Eski sadık dostu Hazarları bırakıp Rusları destekledi. Rus ordusunu desteklemek amacıyla donanma yolladı (1016). Bundan kısa bir süre sonra Hazarların sonu geldi. 1030 yılından sonra artık adlarından söz edilmeye değer yanları kalmadı.

Hazarların kalıntılarının kimler olduğu bilinmiyor. Yahudi dinin bir mezhebinden olan Karay Türkleri, genellikle Hazarların torunu olarak görülmüyor. Bu durumda, salt Hazarların değil başka Türk halklarının da Musevilikle ilişkileri olduğu anlaşılıyor.

8. TÜRK DİLİNİN KONUMU

Karanlık geçmişten günümüze uzanan çizgide Türk halklarının varlığı giderek daha belirginleşiyor. Yazılı belge kalmasa bile, Türk ulusundan olduklarını kesinlikle söyleyebiliyoruz. Türkçenin baş döndürücü yolculuğu içinde bir de akraba diller olayı ile karşılaşıyoruz. Tük dili ile aynı aileden geldiği söylenen diller sorunu üzerinde durmamız gerekiyor. √Burada Türk dili terimini, Türkçeden ayırmak istiyoruz. Türk dili sözünü geniş anlamda kullanıyoruz. Burada kulanılan Türk dilinden kastımız, bütün, geniş bir zaman uzam diliminde tüm Türk halklarının konuştuğu dildir.√ Tüm dünya dillerinde Türk dilinin de kimi dillerle soy bakımından akraba olduğu ileri sürülüyor. Peki nerden geliyor bu akrabalık?

Dil akrabalığı, birtakım ölçütlere dayanıyor. Buna göre, akraba dillerin ses dizgesinde koşutluklar olacak. Biçim, yapı, sözdizimi bakımından kesin benzerlikler bulunacak. Dil akrabalığında özellikle biçim ve yapı yakınlığı önemlidir. Sözvarlığındaki benzerlikler değerlidir.

Ancak dil akrabalığı, akraba dilleri konuşan ulusların aynı soydan gelmesi demek değildir.

Yeryüzü dilleri genellikle biçim ve kaynak bakımından olmak üzere iki ana açıdan incelenir.

8.1. Biçim Bakımından Türkçe

Türkçenin son derece sağlam doğal bir yapısı vardır. Belçikalı türkolog Van der Walle'nin benzetmesi ile satranç gibi bir dildir. Az ama kesin kuralları bulunur. Sınırsız kullanım olanağına sahiptir. Pek çok uygarlıkla ilişkisine ve onların etkisine karşın asıl benliğini, elde var olan ilk yazılardaki gibi koruyabilmiştir. Bu yanı ile Türkçe dünya dilleri içinde en çok özüne bağlı olanlarından biridir. Öyle ki, Çuvaşça ve Yakutça dışındaki lehçeler arasında bin yılı aşkın uzun bir zaman dilimi bulunmasına karşın aralarında çok açık bir birlik ve dilbilgisi koşutluğu bulunur.

Bugün yeryüzünde yaklaşık 3000-3500 dil saptanıyor. Bunlar içinde, o dili konuşan kişilerin sayısı bakımından bir sıralama yapıldığında Türkçe beşinci sırayı alıyor.

Biçim ya da yapı bakımından dilleri öbeklere ayıran ünlü Alman dilcisi August Schleicher'dir. Onun koyduğu kuram geliştirilmiştir. Günümüzde dünya dilleri yapı bakımından üç bölümde incelenir:

1.	*Bağlantılı ve kaynaştıran diller.*
2.	*Bükümlü diller.*
3.	*Yalınlayan diller.*

A. Biçim bakımından Türkçe Bağlantılı Diller'e girer. Eklerin çeşitliliği ona geniş anlatım olanakları sağlar. Bu dil öbeğinde Türkçeden başka Moğol, Mançu gibi Altay dilleri ile küçük ayrılıklarla Japonca, Fince, Macarca, Samoyetçe gibi Ural dilleri ve kimi Asya Afrika dilleri vardır. Öbeğin en önemli özelliği ayrı biçimlerin ve sözlerin birbirine bağlanmasıdır. Değişmeyen bir köke yetenek, işteşlik, olumsuzluk, zaman, kişi gibi çeşitli görevleri olan ekler, yapısal ögeler getirilir. Bu ögeler ek yerleri belli olmayacak

biçimde sıkıca birbire kaynaşır. Türkçe öbeğin en özgün örneğidir. Sözgelimi aşağıdaki örnekte bu olayı görmekteyiz: *bil-dir-il-e-bil- me*

Bu sözcüğe sırasıyla ettirgen, edilgen, yeterlilik, ekleri gelmiştir. Bunu izleyen bir yardımcı eylem ve ona eklenen eylemlik eki vardır. Dünyanın birçok dilinde birkaç sözcükle anlatılacak bir karam bir sözcükle anlatılmaktadır.

Kaynaştıran Diller'de biçimbirimler ve sözcükler birbiriyle bir tümcenin tek bir sözcüğe sığacağı ölçüde kaynaşır. Eylem tümcedeki öbür ögeleri kendisiyle birleştirir. Sonekler önemli işlevler üstlenir. Amerika yerlilerinin (Kızılderili) dilleri ile Eskimoca ve Gürcüce bu öbeğe girer. Kökün değişik biçimde zenginleştirilmesi nedeniyle bu öbek bağlantılı dillere yakınlık gösterir. Bu özelliği dolayısı ile de kimi dilcilerce bağlantılı dillerle birlikte düşünülür.

Bükümlü Diller'de çekim sırasında kök, özellikle de kökteki ünlünün değişmesi en tipik özelliktir. Büküm adların çoğul biçimlerinde de görülür. Arapça bükümlü dillerin en önemli örneğidir. Bükümlü diller ikiye ayrılır.

a.	*Kökbükümlü Diller*
b..	*Gövdebükümlü Diller*

Arapça kökbükümlü diller koluna girer. Hint-Avrupa dilleri gövdebükümlü dillerdir. Bunlarda sözcüğe sonekler eklenir.

Yalınlayan diller'in en özgün özelliği bu tür dillerde çekimin bulunmayışıdır. Sözler ek almazlar, büküme uğramazlar, değişmezler. Tümce içindeki yerlerine ve başka sözlerle yan yana bulunmalarına göre çeşitli anlam ve görev üstlenirler. Yalınlayan dillerin en tipik temsilcisi Çincedir. Çincede vurgu çok önemlidir. Bir söz tonlamasına göre ayrı anlamlar kazanır. Eşadlı ögeler pek çoktur. Vietnam, Himalya ve Afrika dilleri ile Bask dili de bu dil öbeğine girer. Yalınlayan dillerin bir türünü Endonezya dilleri oluşturur. Cava dili bunların en önemlisidir.

8.2. Köken Bakımından Diller

Dillerin kaynak bakımından bölümlenmesi olayı da temelde yine diller arasındaki biçim ve yapıyla ilgili özelliklere dayanır. Biçim ve yapı yönünden yakınlıklara, ses ve sözdizimi açısından ortaya konan yakınlık ve ilişkiler de eklenince diller arasında bir akrabalık olasılığı güç kazanır. Sözcüklerin en eski biçimleri arasındaki eşlik ve benzerlikler gerekir. Dillerin akraba sayılabilmesi için şu benzerlikler gerekir:

1.	*Bütün dillerde akrabalık ve sayı adları ile kesinlik kazanır. Özellikle 2-5 arası sayı adları akraba dillerde ortaktır.*
2.	*'Ben, sen, o' gibi kişi sözcükleri benzer olmalıdır.*
3.	*'Kardeş, amca, dayı, yeğen' gibi akrabalık adlarının benzer olması gerekir.*
4.	*'Baş, ayak, yürek' gibi vücut bölümlerinin adları benzer olmalıdır.*

Bu durumlardaki benzerliklerin raslantı ya da ödünçlemeye dayanmadığı kanıtlanırsa dil akrabalığı kesinleşir.

Kaynaklarına göre yapılan ayrımda dil ailelerinin sayısı tam olarak bilinmez. Diller Hint-Avrupa, Hami-Sami, Ural-Altay, Kafkas gibi dil ailelerine ayrılır.

Kaynağa göre yapılan ayrımda Türkçe, Ural-Altay dil ailesinin bireyi sayılır. Ancak bu öbeğe giren diller arasındaki benzerlikler bir akrabalığı kanıtlayacak ölçüde somut değildir. Ural-Altay dil ailesi en önce Ural ve Altay olmak üzere ikiye ayrılır. Ural-Altay dil

ailesi adını iki dağ dizisinden alır. Bu dil ailesinin ilk belirleyicisi l709 yılında Poltova savaşında Ruslara tutsak düşen Philip von Strahlenberg adlı İsveçli bir subaydır. Strahlenberg, on üç yıl süren tutsaklığını Sibirya'da geçirir. Bu süre içinde yerli halklardan pek çok gereç derler. Ülkesine döndüğünde "Asya ve Avrupa'nın kuzeyi ile doğu kesimleri" (**Das nord und östlicher Teil von Europa und Asia**) adlı incelemesini l730 yılında Stockholm'da yayınlar. Yapıtında değişik dil ve lehçelerden yaklaşık 60 sözcüğü karşılaştırır. Sibirya ve Volga boylarında konuşulan Türk lehçelerini inceler. Doğu Asya'dan Kuzey Avrupa'ya uzanan alanda konuşulan dilleri altı öbeğe ayırır:

1.	*Fin-Ugor*
2.	*Türk- Tatar*
3.	*Samoyet*
4.	*Moğol-Mançu*
5.	*Tunguz*
6.	*Karadeniz-Hazar*

Böylece Strahlenberg Ural-Altay öbeğinin ilk taslağını çizer. O zamandan günümüze dek uzanan sürede bu ayrıma oldukça çekidüzen verilir. Ancak tüm çalışmalara karşın Ural-Altay dil ailesinin akrabalığı kesin biçimde kanıtlanamaz. Ural-Altay dilleri arasında akrabalık bulunduğunu düşündüren benzerlikler şunlardır:

	Tüm Ural-Altay dillerinde:
1.	*Ünlü uyumu vardır.*
2.	*Sonekli yapı kuruluşu vardır.*
3.	*Sözcüklerde erkek, dişi biçiminde dilbilgisel tür ayrımı bulunmaz.*
4.	*Kimi ekler çekim eki olmalarına karşın yapım eki olarak da kullanılır.*
5.	*Birtakım ses, yapı, sözdizimi ve sözcük benzerlikleri vardır.*
6.	*Türkçe ve Macarcada durum ekleri çoğul ve iyelik eklerinden sonra gelir.*

8.2.1. Altay dilleri

"*Altay"* sözü Türkçe *"altın",* Moğolca *"altan"* sözleri ile aynı köktendir. Türkçe, Moğolca, Tunguzca gibi diller ile kimi bilginlere göre Kore ve Japon dilleri Altay dil ailesini oluştururlar. Bu dillerden Türkçe, Moğolca ve Tunguzca arasındaki ortak ögeler daha yoğundur. Bu nedenle Altay dilleri denince daha çok bu diller düşünülür.

Altay dilleri arasındaki yakınlık ve benzerlikler üzerine 19. yüzyıl ortalarından beri kimi tutarlı bilimsel incelemeler yapılmıştır. Finli bilgin **Castren,** Altay dillerindeki kişi adları üzerine doktora tezi hazırlar. l850 yılında Helsinki'de yayınlanan yapıtında Altay dillerindeki kişi sözcüklerinin yakınlığını ortaya koyar:

Türkçe	**Moğolca**	**Tunguzca**	**Mançuca**	**Fince**
ben	*bi*	*bi*	*bi*	*mine*
sen	*çi*	*şi*	*si*	*sine*

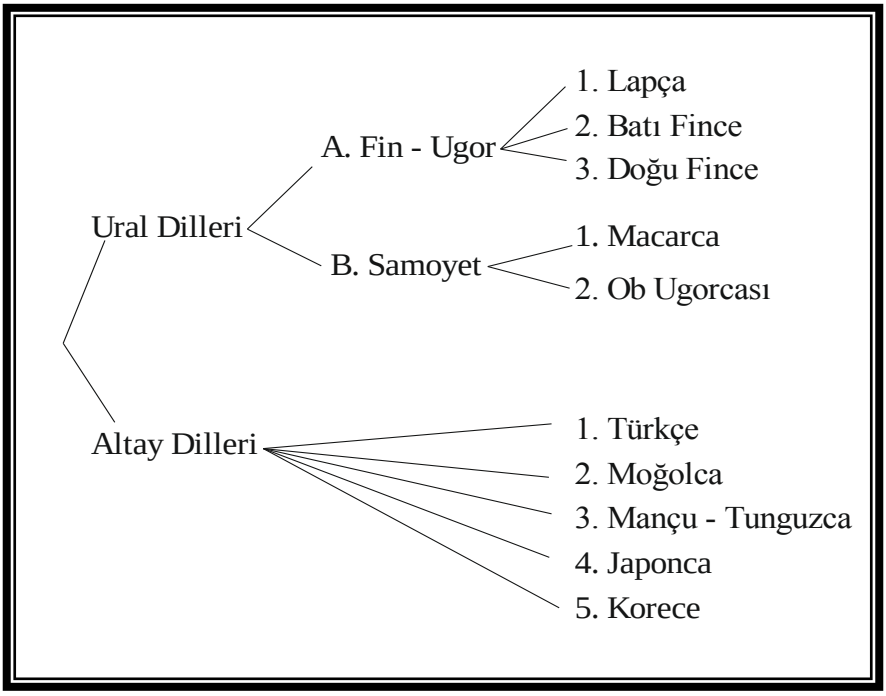
Altay dilleri arasındaki akrabalık da tüm bilim adamlarınca kabul edilmiş değildir. Ramstedt, Rasanen, Menges, Poppe gibi kimi ünlü bilim adamları Altay dil ailesi akrabalığına inanırlar. Ancak kimi bilimadamlarına göre Altay dilleri arasındaki ortak ögeler bu dilleri akraba saymaya yetmez. Ünlü türkolog Prof. Gerhard Doerfer'e göre Altay dillerindeki benzerlikler bu dilleri akraba saymaya yetmez. Dillerin akraba sayılabilmeleri için geçerli olan ölçütler Altay dilleri arasında bulunmaz. Sözgelimi sayı adları ve akrabalık arasında kökene dayanan berzerlikler bulunmaz.

	Altay dillerinin akraba olduğunu düşündüren benzerlikler şunlardır:
1.	*Bu dillerde ünlü uyumu vardır.*

2.	*Altay dilleri ünlü bakımından ünsüzlere göre daha zengindir.*
3.	*Altay dillerinde sözcükler çift ünsüzlerle başlamaz.*
4.	*Bu dillerde cins ayrımı bulunmaz ve buna bağlı yapı değişikliği olmaz.*
5.	*Sayılardan sonra adlar tekil olarak kullanılır.*
6.	*Dilbilgisi anlatımları son eklerle sağlanır.*
7.	*Eylem tabanı buyuru, ad tabanı tekil durumundadır.*
8.	*Bu dillerin sözvarlığında birtakım ortak sözler vardır.*

Winkler, Ural Altay dil ailesini geniş biçimde ele alıyor. Ölü dillerden Sümer ve Akat dillerini de bu aileden sayıyor. Öte yandan kimi bilim adamları Japoncayı Altay dillerine sokuyorlar.

Tüm bunlara karşın Türkçe Ural-Altay dil ailesi içinde incelenir. Bu öbekte Moğol, Mançu, Tunguz dilleri ile akraba sayılır. Kimi bilimadamları ise Kore ve Japoncayı da ailenin uzak akrabaları sayarlar. Böylece Ural-Altay dil ailesinin görünümü şöyledir:

	Altay dilleri ile birlikte Türkçenin ortak özellikleri şunlardır:
1.	*Ünlü uyumu vardır.*
2.	*Ünlü bakımından ünsüzlere göre daha zengindir. Sözgelimi Türkiye Türkçesi yazıdilinde 21 ünsüze karşın, sekiz ünlü bulunur.*
3.	*Sözcükler çift ünsüzlerle başlamaz. Tren, spor, traktör gibi sözcükler yabancı kökenlidir.*
4.	*Dilde tür ayrımı yapılmaz. Dişilik-erillik ayrımı bulunmaz. Kadın ve erkekler için aynı adlar kullanılabilir. Buna bağlı olarak sözcüklerde yapı değişikliği olmaz.*
5.	*Sayılardan sonra adlar tekil kullanılır. 'Beş kitaplar' değil, 'beş kitap' biçiminde söylenir.*
6.	*Dilbilgisi anlatımları soneklerle sağlanır.*

7. Eylem tabanı buyurum, ad tabanı tekil durumdadır.

8.2.1.1. Moğolca

Altay dilleri içinde birbirine en çok yakınlık gösteren, Türkçe ile Moğolcadır. Moğol adı ilk kez 7.yüzyılda Çin kaynaklarındageçer. 12. yüzyılda tarih sahnesinde gözükürler. Yüzyıl içinde Moğol birliği sağlanır. Bu dönemde, ağızların dışında kalan ve standart bir bütünlüğe sahip, bütün bir Moğol dili bulunmaz. Çeşitli ağızlar konuşulur. Cengiz Han döneminde Uygur yazısını alırlar ve kendi yazıdillerini kurarlar. Moğolca 18. yüzyıla değin kendi içinde gelişir. Bu tarihlerde batılı araştırmacılar Moğolcayı araştırmaya başlar.

En eski Moğol yazıtı Onon ırmağı kıyısında granit bir taş üstüne yazılmıştır. Toplam beş satırlık yazıtta Cengiz Hanın yeğeni anılır. Böylece Moğolcanın en eski yazılı ürünü 13. yüzyıldandır.

Moğolcanın Türkçeyle biçim, sözvarlığı, sözdizimi açısından birçok yakınlığı vardır. Kimi ekler her iki dilde de eşittir.

Sözvarlığı açısından şu benzerlikler bulunur: Türkçe *'kulak'* sözü Moğolcada "*kulagu"* biçiminde '*kulak ve kulak kiri'* anlamında kullanılır. Türkçe *'omuz'* sözü Moğolcada *"omurugun"* biçimindedir. *'Göğüsün üst bölümü'* anlamına gelir. Türkçe *'saç'* sözü Moğolcada "*saçug"* olarak geçer. '*Alın perçemi'* yerine söylenir. Türkçe '*topuk'* sözü Moğolcada "*toyik"* olarak geçer. *İnek, öküz, buzağı, teke, koyun, koç, kuzu* gibi hayvan adları arasında da yakınlık ve benzerlikler vardır. Ayrıca '*anlamak', 'yapmak, etmek' 'çağ', 'yıl', 'katı', 'güç', 'güçlü'* gibi soyut kavramların karşılıkları arasında koşutluklar bulunur. *'Yeşil', 'sarı', 'kara', 'gök'* gibi renk adları arasındaki benzerlikler de göz önüne alınacak olursa aradaki ortaklık küçümsenemez.

Ayrıca Türkçe ile Moğolca arasında kimi ses koşutlukları bulunmuştur. Sözgelimi Moğolca /i/ ünlüsünün */ı/* ya da */u/* ünlüsü ile karşılandığı söylenir:

Günümüzde 'sarı' biçiminde söylediğimiz Eski Türkçe *'sarıg'* sözü Moğolcada "sira" biçimindedir. Moğolcada 'yeni' anlamında "nira" sözü vardır. Bu söz ile Türkçe *"yaz"* sözü arasında arasında koşutluk olduğu düşünülür. Yine Moğolcada '*var'* anlamında *"bu"* sözü geçer. Bu sözcükle Eski Türkçe "*bar"* sözü arasında yakınlık olduğu gözlenir.

Türkçe İçsesteki */g/* sesi Moğolcada korunur. Eski Türkçe *"buzagu"* sözü Moğolcada "*biragu"* biçimindedir. *'Temiz'* anlamındaki Eski Türkçe *"arıg"* sözü Moğolcada *"arigun"* olarak geçer.

Türkçede olduğu gibi Moğolca da ünlü bakımından zengindir. Kısa ve uzun ünlüler kolayca ayrılır.

8.2.1.2. Tunguzca

Tunguzca İki ana kola ayrılır. Kuzey kol daha çok, "Tunguzca", güney kol "Mançuca" olarak adlandırılır. Birkaç ağızdan oluşan Tunguzca Sibirya'da konuşulur. Mançuca ise Çin Halk Cumhuriyeti topraklarında kullanılır. 16. yüzyılda yazıya kavuşmuştur. En eski yazılı anıtı 1632 yılındandır. Tunguzca, Sovyetler Birliğine bağlı Evenki ulusal bölgesinin resmi dilidir.

Tunguzcanın Altay dilleri içinde kesin konumu belirlenmiş değildir. Altay dil akrabalığını savunan bilginler Tunguzcayı Türkçenin Moğolcanın ardından en yakın akrabası sayarlar.

Doerfer'e göre Altay dilleri sayılan Türkçe, Moğolca, Tunguzca arasında bir kopukluk vardır. Türkçe ile Moğolca arasında ortak ögeler bulunur. Moğolca ile Tunguzca arasında ise ayrı ortak ögeler bulunur. Türkçe ile Tunguzca arasında koşutluklar yok. Açıkçası üçünü birden bağlayan ortak ögeler bulunmaz. Bu üç dili bir üçgenin üç köşesine yerleştirirsek, üçgenin Türkçe Tunguzca arasındaki bağlantısı eksik kalır. Altay dilleri akrabalığına kanıt olarak gösterilen örnekler Türkçe ile Moğolca, Moğolca ile Tunguzca arasındaki ortak söz ve eklere dayanır. Bu benzerlikler bireysel örneklerde

doğrudur. Ancak bunlar kökende ödünçlemedir. Türkçe, Moğolca ve Tunguzca gibi üç ayrı dilde 350 ortak sözcük vardır. Bunlardan 120 dolayında sözcük temel kavramlarla ilgilidir. Bu sayı % 5 düzeyindedir. Altay dillerinde yalnız önemsiz vücut bölümleriyle, organlarda yakınlık görülmektedir. Sonuçta Ural Altay akrabalığı için şu iki durumdan biri geçerlidir:

1.	Az kanıtla yetinip bütün bir Ural-Altay akrabalığını varsayılabilir. Çeşitli Ural dilleri ile Altay dilleri arasında birtakım ortak yanlar vardır. Sözgelimi kimi sözcüklerde benzerlikler sözkonusudur. İyelik, çoğul ve çekim eklerinde kimi koşutluklar bulunur.
2.	Bu diller arasında bir ödünçleme; çok eski bir kültürel akrabalık sözkonusu olabilir. Bu eski kültürel ilişkinin ortak ögeleri günümüzde akrabalık kanıtı gibi gözükmektedir.

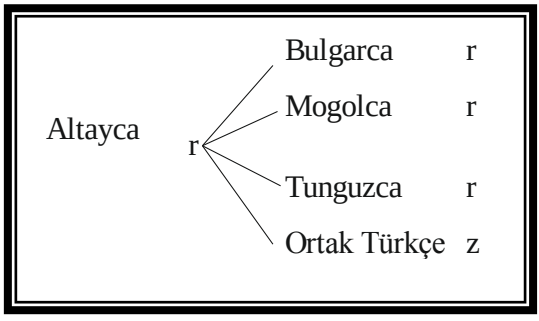
Sonuçta Ural- Altay dillerinin akrabalığını savunan, ya da bu akrabalığın varlığına karşı çıkan bilimadamlarının birleştikleri bir nokta vardır: Her iki koşulda bu diller; özellikle Altay dilleri birlikte ele alınmalıdır.

8.2.1.2.1. Re'leşme

Altay dilleri arasında birtakım ses kuralları bulunduğu saptanır. Varlığı kesinleşen ses kurallarından biri *releşme* ya da *rotasizm* olayıdır. Bu ses kuralının özü, Genel Türkçe sözcüklerdeki /z/ sesinin Türk dillerinden Çuvaşçada ve Altay dillerinden Moğolca ve Tunguzcada /r/ sesine dönüşmesidir.

Türkçe	Çuvaşça	Bulgarca	Moğolca	Tunguzca
buzagu	*paru*	*borcu*	*biragu*	*pıru*
öküz	*vakar*	*ökör*	*hüker*	*ukur -hukur*
kız	*xer*	*ekir*	*eger*	*ikire*
buz	*par*	*karan*	*huran*	
omuz	*amar*	*ayaz*	*çır*	

Sonuçta, /r/ sesi bakımından Altay dilleri şöyle bir değişim izliyor:

Nemeth ve Clauson gibi bilim adamlarına göre bu durum akraba diller arasında bir ses değişimi olayı değildir. Kökü Bulgarca ile Moğolca arasındaki ödünç sözcüklere dayanır. Bu örnekler ödünç sözcükler oldukları için Altay dillerinin akrabalığına kanıt gösterilemez.

8.1.2.1.2. Le'leşme

Re'leşmeye koşutluk gösteren bir ses olayı ise leleşme ya da öbür adıyla lamdasizmdir. Le'leşme olayında, Genel Türkçenin /ş/ sesi Çuvaşça ve Moğolcada /l/ sesi ile karşılanır.

Türkçe	Çuvaşça	Moğolca
taş	*çılagun*	*çul*
tiş (diş)	*şıl*	
kış	*xel*	
eşik	*alak*	
yetmiş	*sitmel*	
beş	*pilek*	

Birtakım bilginler Altay dillerine yaşayan ve ölü dillerden başka kimi dilleri de katarlar. Bu dillere şöyle göz atabiliriz:

8.2.1.3. Sümerce

Sümerler, İsa'dan üç bin yıl önce Mezepotamya'nın Nippur (Nuffar) Urur gibi kentlerinde ve çevresinde yaşarlardı. Sayılarının üç milyon dolayında olduğu sanılır. Çağlarında yüksek bir uygarlık yaratmışlardı. Günümüzde Sümercenin kesin kişiliği bilinmez, belli bir kaynağa bağlanamaz. Fritz Hommel Sümerceyi Altay dili sayar ve l9l5'te 200 Sümerce sözü Türkçe ile karşılaştırır. Bu iki yüz sözcüklük karşılaştırmanın bir çok örneği akrabalığı kanıtlayacak ölçüde inandırıcı değildir. En ilginç benzer sözcükler şunlardır:

Sümerce	Eski Türkçe
ai	*ay 'ay'*
dingir	*tengir 'tanrı'*
ab	*eb 'ev'*
dağ	*tag 'dağ'*
gus	*üç 'üç'*
agar	*ekin 'ekin'*

Prof.Dr.Osman Nedim Tuna Sümerce ile Türkçeyi karşılaştırdığı bir çalışmasında ses koşutlukları üzerinde durmuştur. Verdiği örnekler arasında kimi ilginç koşutluklar vardır:

Sümerce /d/ sesi Türkçede /y/ sesi ile karşılanmakta ya da düşmektedir.

Sümerce	Türkçe
dar	*yarmak*
dip	*yip 'ip'*
diğ	*yağ*
dugud 'zor'	*yoğun*

Sümercede baştaki /g-/ sesleri Türkçede ya düşer, ya da y- ünsüzü ile karşılanır:

Sümerce	Türkçe
garim 'ırmak'	*ark*
gaz	*ezmek*
gid 'sıkıştırmak'	*itmek*

Osman Nedim Tuna'nın 168 sözcükteki ses değişimi üzerine yaptığı incelemede ilginç koşutluklar vardır. Ancak Osman Nedim Tuna da bu benzer sözcüklerin çok eski dönemdeki ödünçlemeye dayandığı görüşündedir. Başlangıçtan beri Sümerce ile Türkçe arasında kimi benzerliklerin bulunduğu bilinir. Ne ki, iki dil arasında korkunç bir

zaman boşluğu vardır. Sümerler İsa'dan üç bin yıl önce yaşamışlardı. Türklerden ilk yazılı belgeler İsa'dan sonra 7-8. yüzyıllardan kalır. Arada dört bin yıllık bir zaman boşluğu vardır. Bu süreç içinde gelişen bir dilin öbür dille aynı değişim özellikleri bulundurması gerekir. Akrabalığın kesin biçimde kanıtlanabilmesi için dört bin yılı dolduracak belgelere gereksinim vardır. Yine de var olan örneklerden yola çıkarak, Sümerceye en yakın dilin Türkçe olduğunu söyleyebiliriz.

8.2.1.4. Korece

Birtakım bilim adamları Koreceyi de Altay dilleri ailesi içinde sayarlar. Altay dilleri ile Korece arasında kimi benzerlikler vardır. Polivanov'a göre Altay dillerindeki *z, ş* seslerinin r, l seslerine dönüşümü olayı Korecede bulunur. Korece r*, l* seslerini bulundurması bakımından Çuvaş, Moğol ve Mançucayı andırır. Ancak Korecede *l* ile *r* sesleri arasında büyük ayrım yoktur. Polivanov Korecenin Altay dili olduğuna ayrıca şu kanıtları gösterir:

1.	Tüm Altay dilleri gibi Korece de ekli bir dildir.
2.	Altay dillerinde vurgu vardır. Moğolcada vurgu ilk seslemdedir. Türkçe genellikle son seslemde vurgulanır.
3.	Altay dilleri ile Korece arasında özgün benzerlikler vardır. Bu bakımdan Korece Türkçeye benzer. Sözcüklerin yapısı kısadır. Her iki dilde de sözcükler genellikle tek, kapalı bir seslemden oluşurlar. Oysa Moğolcada Türkçe ile ortak olan sözcükler iki seslemlidir. Sözgelimi:
4.	Tüm Altay dillerinde olduğu gibi Korecede de ses uyumu vardır.

Türkçe	***Moğolca***	***Korece***
taş	*çilagun*	*tol 'taş'*
	muren	*mu/ mur 'su'*
	nidun	*nun 'göz'*
	tala 'step'	*tol 'tarla'*

Finli bilgin Rasmtedt Japonca ile Eski Türkçe arasında akrabalık belirtileri olduğunu söylüyor. Ama Ramstedt'in asıl savı Korece ile Türkçenin akrabalığı üzerine. Ramsted Koreceyi, öbür Altay dilleri ile aynı düzeyde kardeş bir dil sayıyor. Sözgelimi, Türkçe *'ağız'* sözü ile Korece *'aguri'* sözlerini bu diller arasındaki akrabalığa kanıt örneklerden biri gösteriyor. İki dil arasındaki akrabalığı kanıtlama amacıyla 1500 sözcüğü karşılaştırıyor. Bu karşılaştırmada kimi ilginç benzerlikler vardır:

Türkçe	***Korece***
kum 'kum'	*so-kum'kum'*
kümüş 'gümüş'	*kım 'altın, ziynet'*
sekü 'seki'	*siek 'oturma yeri'*
teniz 'deniz'	*t'en 'bozkır, alan'*
tam 'dam'	*tam 'duvar, yapı'*
tat 'leke', 'pas'	*t'at 'leke'*
çom 'dolmak'	*çom 'dolmak'*

Ne var ki 1500 sözcüklük bu çaba akrabalığı kanıtlamaya yeter bilimsellikte bulunmaz. Sonuçta Korecenin Altay dillerinden olduğu kesinleşmiş değildir.

8.2.1.5. Japonca

Japonca yapı bakımından bitişken dillerdendir. Altay dilleri ile arasındaki bu yapı benzerliği kimi bilimadamlarını Japoncanın Altay dillerinden olduğunu düşündürür. Klaproth ve Siebold bu görüşü ilk savunanlardır. Daha sonra aynı düşünceye Schott (l958) De Rosny ve Japoncayı iyi bilen J. Hoffman(1857) katılır. Japonca ile Altayca arasında sözvarlığı bakımından da kimi benzerlikler vardır.

Japonca ile Ural Altay dilleri arasında soyca bir akrabalık olduğu savı kimi Japon bilimadamlarınca da desteklenmiştir. Katsuki Fujiko' nun 1908'de ileri sürdüğü savlar ilginçtir. Fujioka'ya göre bu diller arasında birçok ortak özellik bulunur. Araştırmacıya göre, Ural-Altay dillerinin kendine özgü ayırdedici özellikleri şunlardır:

1.	*Sözbaşında ünsüz grupları bulunmaz.*
2.	*Sözbaşında /r/ ünsüzü bulunmaz.*
3.	*Ünlü uyama vardır.*
4.	*Adlarda belirli-belirsizlik önbirimi bulunmaz.*
5.	*Erkek-dişi biçiminde tür ayrımı bulunmaz,*
6.	*Bükün yerine bitişkenlik bulunur.*
7.	*Eylem ekleri boldur.*
8.	*Adlar Hint-Avrupa dillerindekinden değişik biçimde çekilir.*
9.	*Önek yerine sonekler bulunur.*
10.	*"Malik olmak" anlamında bir eylem bulunmaz.*
11.	*Sıfatların karşılaştırma biçimleri, çıkma durum eki ile oluşturulur.*
12.	*Soru ilgeçleri azdır.*
13.	*Bağlaçlar azdır.*
14.	*Belirteçler belirtilenden, nesne eylemden önce gelir.*

Ural-Altay dillerinin bu ortak özellikleri ortaya koyan Fujioka'ya göre, Japoncada biri dışında, bu özelliklerin tümünün vardır. Japoncada ünlü uyumu bulunmaz. Bugünkü Japonca'da bulunmayan ünlü uyumu ise belki eski Japoncada egemendir.

Gerçekten, daha sonra eski Japoncada çok sınırlı da olsa ünlü uyumunun bulunduğu kanıtlanır. Bu önemli buluşlarla Japoncanın Korece ve Altay dilleri ile akrabalığı olasılığı daha da artmıştır.

Altay dilleri kuramının kurucusu Ramstedt, çekinceli biçimde Japoncanın Altay dilleri ile akrabalığına değinir. Altay Dillerinin Japonca ile Karşılaştırması (1924) adlı yazısında pek az sözcük eşitlemesi yapar:

Japon	**Moğol**	**Tunguz**
kata 'yarım'	*kalta(sun)*	*kalta*
kataki 'katı'	*katagu*	*kata*

Japon	**Kore**	**Moğol**	**Türkçe**
hata-ke 'tarla'	*pat*	*atar*	*atız*
*ha < *pa 'diş'*	*pal 'azı dişi'*	*arag<*arıga*	*azıg 'azı'*
*hi <*pi 'ateş'*	*pıl, pul*	*ör*	*ört*

Eski Japonca ile Türkçe Moğolca arasında da kimi koşukluklar saptınır:			
Eski Japonca	Türkçe	Moğolca	Tunguzca
irö 'renk,	*beniz,*	*yüz*	*düri 'görünüm'*
yo 'gece'		*dolbo*	
yu 'ılık su'		*dulagan*	*dul- 'ılımak'*
mit-u 'bitme			

Kimi bilim adamlarının da bu akrabalığı savunmalarına karşın günümüze değin Japoncanın Altayca içindeki durumu çözülememiştir.

9. TÜRK DİLİNİN EVRELERİ

Türkçenin eldeki en eski gereçleri sayılan Orhun ve Yenisey yazıtları ancak 8. yüzyıla dek iner. Daha eski dönemden elde belge bulunmaz. Bu bakımdan Türkçenin evrelerini belirtmek çok zordur. Ahmet Caferoğlu Türkçenin geçmişini yedi evrede inceler:

9.1. Altayca

Bu dönemde Türkçe, Moğolca ve öbür akraba dillerle birlikte Ana Altayca içindedir. Altay dillerinin hiçbiri henüz oluşmamıştır. Zaman olarak bu dönem geçmişin karanlık çağlarına uzanır. (Kuşkusuz bu çağ ancak Altay dil ailesine inananlar için söz konusudur.)

9.2. En Eski Türkçe

Türkçe, Ana-Altaycadan ayrılmıştır. Bağımsız olarak gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde Türkler anayurtlarında otururlar. Eski Türkçe çağının zamanını da kestirmek olanaksızdır. (Varsayım doğruysa Sümerce ile Türkçe sayılan kimi eski diller bu dönem Türkçesi içindedir.)

9.3. İlk Türkçe

Varlığı bilinen ve Türk oldukları kabul edilen kimi halkların dillerini içine alır. Başlangıçtan İsa'nın doğum yıllarına dek olan süreyi kapsar. İlk Türkçenin en özgün özelliği öndamaksıl **r* ve **l* fonemlerini korumuş olmasıdır. Bu durumu Doğuş yıllarında Ana Samoyedceye girmiş en eski Türkçe ödünç sözlerden anlarız. Bu sözcüklerde *z* yerine *r; ş* yerine *l* ünsüzü geçer.

Ana Samayedce	İlk Türkçe	Eski Türkçe
**yür '100'*	*<*yür>*	*yüz*
**kil 'samur'*	*<*kil >*	*kiş*
"kil 'kış'	*<*kıl >*	*kış /Çuv. hil*

Hükümdar ve yer adları, yabancı kaynaklarda geçen sözcükler ve özel adlar Hun, Bulgar, Hazar, Avar uluslarının dilleri bu evreye girer. Dil bilginleri bu dönem Türkçesini Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayırırlar. Bunlar arasında *l / ş* ve *r / z* değişimine göre, batıdakine **lir-**, doğudakine **şaz-** Türkçesi denir. Tâlat Tekin Türk Dilleri kitabında bu evreyi Ana Bulgarca ve Ana Türkçe olmak üzere iki başlıkta inceler. Aynı süreçte iki ayrı alanda, iki ayrı Türkçe gelişir. Çağdaş Türk dillerinden Çuvaşça Batı Türkçesinin uzantısı sayılır. Öbür Türk dillerinin ise Doğu Türkçesinden geldiği kabul edilir.

9.4. Ana Bulgarca

1.-6. yüzyılları kapsayan bir süreçte konuşulmuştur. Ana Bulgarca 5. ve 6. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Bulgar Türklerinin dilidir. Macarların ataları o yüzyıllarda aynı bölgede yerleşmiş Bulgar Türklerinin komşularıdır. Bulgar Türkleri ile ilişkiler sonucu o dönemde birçok Bulgar Türkçesi sözcük Eski Macarcaya geçer. Macarcadaki bu eski Bulgarca sözcükler Ana Bulgarcanın bir **r* ve **l* dili olduğunu kanıtlar.

Macarca	Ana Bulgarca	Çuvaşça
ökör 'öküz'	*< *buragu >*	*pıru*
nyar 'yaz'	*< *nãr >*	*sur 'ilkyaz'*
kölyök 'enik'	*< *köläk: Trkm. köşek 'deve yavrusu'*	
dél 'öğle'	*< *dül: OT tüş 'öğle, güney'*	

Ana Bulgarcanın başlıca özelliklerinden biri de daha sonra Çuvaşçada öndamaksıl /s/ fonemine, Ana Türkçede de /ş/ ye değişecek olan söziçi ve sözsonu /lç/ ünsüz grubunun henüz bu biçimde kendini korumasıdır.

Çuvaşça	Volga Bulgarcası	Ana Bulgar	Ana Türkçe
pus 'baş'	*baç*	**balç*	**baş*
hıs 'kaşımak'	*< *kaç-*	*< *kalçı-*	*ET kaşı-*
sis- 'parlamak'	*< *yaç-*	*< *yalçı-*	*ET yaşı-*

9.5. Ana Türkçe

1.-6. yüzyıllar arasını kapsar. Çuvaşça dışındaki öbür tüm Türk dillerinin atası olan Ana Türkçedir. Önemli ses özellikleri şunlardır:

Söziçi ve sözsonundaki r ünsüzü z ünsüzüne dönüşmüştür:	
İlk Türkçe	Ana Türkçe
kîr 'kız'	*kîz*
tokur '9'	*tokuz*

Söziçi ve sözsonunda /l/ sesi /ş/ ünsüzüne dönüşmüştür:	
İlk Türkçe	Ana Türkçe
kıl 'kış'	*kış*
bêl '5'	*bêş*

Söziçi ve sözsonu /lç, lc/ ünsüz çiftleri /ş/ ünsüzüne dönüş-müştür:	
İlk Türkçe	Ana Türkçe
**alçuk*	*aşuk 'aşık kemiği'*
**balç*	*baş 'baş, başlangıç'*

Sözbaşı /c, d, n/ ünsüzleri /y/ ünsüzüne dönüşmüştür:	
İlk Türkçe	Ana Türkçe
**cürük*	*yüzük 'yüzük'*
**dül*	*tüş 'öğle, güney'*
**nuduruk*	*yudruk 'yumruk'*
**nãr*	*yãz 'ilkyaz'*

Sonseste kısa ünlüler düşer:	
İlk Türkçe	Ana Türkçe
**kona-*	*kon- 'konmak'*
**bütä-*	*büt- 'yara kavuşmak'*
**alı-*	*al- 'almak'*
**käli-*	*käl- 'gelmek'*

9.6. Eski Türkçe

Türkçenin belgelenmeye başladığı dönemdir. Türkler için Türk sözü kullanılır. 6-9. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsar. Batı Moğolistan'daki Altay dağları bölgesinde yaşayan ve aynı tarihlerde Çin'in kuzeyinde, bugünkü Moğolistan'da, büyük bir göçebe devleti kuran (550-630/ 680-745) eski Türkler (Göktürkler)in dilidir. Ayrıca 8. yüzyıl ortalarında Moğolistan'daki Göktürk egemenliğine son vererek orada bir devlet kuran (745-840) göçebe Uygurlarla, Doğu Türkistan'da, Tarım havzasında Koço Uygur Devletini (840-1250) kuran yerleşik Maniheist ve Budist Uygurların dilidir. Orhun ve Yenisey yazıtları ile Uygurca belgeler bu dönemin ürünleridir.

Bu evrenin dili sayılan Eski Türkçe birörnek bir değildir. Dönem Göktürkçe ve Uygurca olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlar iki ayrı ağızdır. Ayrıca Uygurca nın en az üç ağzı bulunur.

9.7. Orta Türkçe

11.-16. yüzyıllarda Türkçe yaygın bir alanda konuşulur. Türklerin büyük çoğunluğu İslamlığı seçer. Türkçe, Eski Türkçenin özelliklerini korumakla birlikte, Doğu Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Batı Türkçesi diye üç yazı diline ayrılır. Yazın dilleri öz yapıtlarını vermeye başlar. Bu siyasal bakımdan Karahanlı, Selçuklu, Moğol ve ilk Osmanlı dönemlerini içine alır.

9.8. Yeni Türkçe

Türkçenin 17-20. yüzyılları içine alır. Osmanlı, Azeri, Türkmen, Çağatay, Özbek dil ve yazınları bu çağa girer. Bu lehçelerde oluşan yazının geliştiği çağdır. Bu çağı, Orta Türkçeden kesin biçimide ayırmak çok güçtür. Sözkonusu bölümleme için belli ölçüler ya da kesin bir zaman sınırı bulunmaz.

9.9. Çağdaş Türkçe

Bugünkü yaşayan Türk Dilleri dönemidir. Türk lehçe ve ağızları bağımsız yazı dili olurlar. Kimi siyasal sınırlar içinde bilim ve sanat dili olarak kullanılırlar. Ayrı yazı düzenleri ile yazılırlar.

Günümüzde Türk dili çok renkli Türkmen kilimi gibidir. Geniş alanlarda ayrı oymaklar, boylarca konuşulur. Ana ilkeleri aynı kalmak koşuluyla biçimsel değişimlere uğramıştır. Benzetme yerindeyse, nakışlar aynı kalmış, renkler değişmiştir. Nakış ve renk bolluğu içinde uyumlu bir görüntü sunar. İşte, konuşan insan sayısı bakımından dünyada beşinci sırayı alan Türk dili budur. Bu dili sömürge halkları değil, öz ulusu konuşur. Makedonya'dan Çin'e, Sibirya'dan Afganistan'a, Kafkaslar'dan Romanya'ya değin, geniş alanlarda, Türk soylu halkların yüzlerce yıllık direnişi, salt silahla değil, aynı zamanda Türk dili iledir. Aynı kökten, kardeş ulusların, değişik yaşam biçimi ve ayrı söyleyiş içinde bir ruh birliğidir. Evrensel dostluk sofrasında ses bayrağıdır. Kırgız otağında kımız, Türkmen çadırında kilim, toprak ananın ak sütü gibidir. Bozkırda tan ağarması, dünya yalnızlığında güneş türküsüdür. Geçmişten günümüze uzanan çizgide, değişimler, savaşımlar arasında ayakta kalmaya çalışan ulusal direnişin en önemli ögesidir.

Bugün İç Asya haritasına göz atan biri onun geçmişte bağrında dev devletleri yaşattığına inanmaz. Peki, o eski sahiplere ne oldu ki bu büyük kavgada sesleri bile duyulmaz? Onlar yüzyıllardan beri sürüp giden boğuşmalarda birbirini adam akıllı yıpranmışlardır. Son dönemde Asya'nın paylaşım kavgası ortaya çıktığı zaman artık kımıldayacak güçleri kalmamıştır. Güçlerini yaratan örgütlenme biçimi ise çağın çok gerilerinde kalmıştır.

II
ESKİ TÜRKLER

1. GÖKTÜRKLER

1.1. TU-KİULAR

6. yüzyılda İç Asya'daki halklar görüntüsü daha aydınlıktır. Açık seçik, ulusal adları ile ilk Türkler gözükmüşlerdir.

Çin kaynaklarında Tu-kiu adı ile anılırlar. Kendileri ise Kök-türk adını kullanırlar. 6. yüzyılın ilk yarısında Altay Dağları ile İrtiş Irmağı yatağının yukarı kesimlerinde Juan-juanlara bağlı yaşarlar. Uzun bir kölelik yaşamı sürmüşlerdir. Altayların geçit vermez vadilerinde madencilik yapmış, Juan-juanların demircileri olmuşlardır. Efsanevi adı ile Ergenekon denen bu vadide gelişip derlenirler. Sonunda kurtuluş günü gelir. Tu-kiu beyi Bumin, Tölislerin Juan-juanlara karşı ayaklanacaklarını gününden önce bildirir. Böylece Juan-juanlar Tölis ayaklanmasını bastırırlar. Bu hizmetine karşılık olarak Juan-Juanlardan bir han kızıyla evlenmek ister. Ama bu isteği "siz bizim Altay'da silah yapan kölemiz değil misiniz?" diye geri çevrilir. Bu olay bağımsızlık eyleminin başlamasına kıvılcım olur. Ayaklanan Türk hakanı Bumin 552 yılında Juan-Juan devletini öylesine ağır bir yenilgiye uğratır ki, umutsuzluğa kapılan Juan-Juan hanı kendini öldürür. Bumin Han, Göktürk devletini kurar. Devletin merkezi Altaylardan Orhun Irmağı yakınlarına alınır. Yaklaşık İki yüzyıl (550-745) sürecek ve İki döneme ayrılacak Göktürk devleti, Aşina (Bozkurt) oğulları yönetimindeki böyle kurulur.

Bu dönemden Bugut yazıtı kalır. Anıtın, Magan Tigin adlı bir Türk prensinin olduğu bilinir. Yaklaşık 581 yılında dikilen Bugut anıtında Göktür Kağanlığının 572-580. yılları aydınlatılır. Magan Tigin, Bumin Kağan'ın oğludur. Bumin Kağan'dan sonra 553-572 yılları arasında Göktürk tahtına oturan Muhan Kağan'ın kardeşidir.

Türkçe yazılmamış olmasına karşın, Bugut anıtının Türk tarih ve kültürü içinde önemli bir yeri var. Sogutça yazıtın üzerinde Bozkurt-Ergenekon söylencesinin kabartması yer alır. Taşa Bozkurt'tan süt emen, elleri kesilmiş bir çocuk kazılmıştır.

Bozkurt-Ergenekon söylencesinin Türkçe özgün anlatısı elde bulunmaz. Söylence 556-581 yılları olaylarını anlatır ve 629 yılında tamamlanır. Chou-shu adlı Çin soyu belgeliğinde yer alır. Çok yaşlı bir Türkün sözlü anlatısına göre saptanmıştır.

Çin kaynakları, Göktürklerin Asya Hunlarına dayandıklarını, bildirirler. Bumin ailesi soyağacını Huing-nu köküne bağlar. Soyun tanrısal olduğunu bildirir. Bumin, olağanüstü bir doğumla dünyaya gelmiştir. Söylenceye göre, Başbuğ ocağı Aşina adlı bir kurttan türemiştir. Chou-shu'da yer alan söylence şöyledir:

Büyük bir bataklığın kıyısında yaşayan Türklerin atalarını, komşu boyların orduları yok etti.

Sağ kalan tek insan, düşmanların acımasızca sakat bıraktığı on yaşındaki bir erkek çocuktu. Dişi kurt çocuğu büyüttü, sonra onun karısı oldu. Düşmanlardan kaçan dişi kurt, Kao-ch'ang'ın kuzeyine (Turfan vadisine) sığındı. Orada bir mağaranın içerisinde, kurtardığı çocuktan on oğlu oldu. Dişi kurtun oğulları Kao-ch'ang'lı kadınlarla evlendi. A-shih-na adındaki oğullarından birisi kendi adını taşıyan yeni bir boyun beyi oldu. Sonraları A-shih-na'nın ileri gelenleri boylarını Altay'a götürdüler. Orada "Türk" adını aldılar.

Fransız bilim adamı Roux'a göre "Aşina" adının Türkçe "aşmak" kökünden geldiği savı inandırıcı olamaz. Tıpkı bunun gibi ilk hanların adı da Türkçe kökenli değildir. Daha çok Hint-Avrupa kökenli izlenimini verir. Mavi gözlü, kızıl sakallı betimlemeler de bu savı destekler.

Böylece Göktürklerin eski geçmişleri söylencelerle karışıktır. Daha önce değindiğimiz gibi kurttan türeme söylencesi Hunlarda da vardır. Bozkurt'un, Türkleri geçit vermez dar yollardan esenliğe ulaştırması, Hunlarda da bulunur. Bu durum Hun-Türk ilişkisine dayanır.

Juan-Juanları yenen Bumin Kağan'ın erkek kardeşi İstemi Kağan (552-575) ağabeyisine büyük destek olur. Çin kaynaklarına göre, İstemi Kağan on büyük boy başkanıyla, (On Ok'larla) ağabeyinin yanında Cungarya'nın alınışına katılır. Daha sonra Bumin'in ölümü üzerine "yabgu" sanıyla devletin başına oturur. İmparatorluğun tüm batı bölgelerini elinde tutar. Başkent olarak Yukarı Moğolistan'da, Orhun ve Selenga ırmakları arasındaki kutsal Ötüken'i seçer. Oradan Çin'i baskı altında tutar. Ötüken daha önceleri Hiung-nu ve Juan-juanlara da başkentlik yapmıştır.

568 yılında Kilikyalı Zemarkhos yönetiminde bir Bizans elçiler kurulu Göktürk ülkesini ziyaret etmiştir. Bu ziyaretten günümüze kimi canlı betimlemeler kalmıştır. Elçiler kendilerini şaşırtan birçok olaya tanık olmuşlardır. Sözgelimi Göktürk kağanı ile ilk kabul töreni taştan yapılmış bir sarayda değil, kocaman bir çadır içinde geçmiştir. Büyük göçebe hanı, süslü ve yaldızlı som altından bir taht üzerinde oturmaktadır. Tahtın tekerlekleri bile vardır. Çadırın içi halılarla döşelidir, heykelciklerle donanmıştır. Çadırın ortasında altın güğümler, ibrikler ve başka kaplar yan yana dizilmiştir. Bizans elçisi gördüğü bu eşyanın güzelliğinden överek söz edecektir. Göktürklerin ziyafette sundukları şarap bilinen türden üzüm şarabı değildir. Çünkü onların ülkesinde üzüm yetişmez.

Devlet, İstemi Kağan'ın oğlu Tardu (575-603) döneminde Batıda olağanüstü başarılar kazanmıştır. İstemi, Sasaniler ve Bizansla diplomatik ilişkiler kurmuştur. Zaten Bizanslılar Zemarkhos kurulunun başarısından sonra Göktürklerle bir dostluk kurma hevesine düşmüşlerdi. Bizanslılar yeni bir kurul yolladılar. Ne var ki, bu elçiler kurulunun somut başarı elde edemediği anlaşılıyor. Elçilerin ziyaretinden bir süre sonra, 576 yılında, Göktürkler Kırım'ın Bosforus kentini alıyorlar.

Böylece Tu-kiu devletinin sınırları otuz yıl gibi kısa sürede Mançurya'dan Kırım yarımadasına dek uzanır. Devlet Doğu ve Batı olmak üzere iki bölümden oluşur. Doğu ile Batı'yı ayıran ya da birleştiren çizgi Altay Dağları ile Cungarya kapısıdır. Düzenli ordularla Çin, İran ve Bizans'a akınlar yapılır. Ak Hun yönetimine son verilir. 6. yüzyıl sonlarında Göktürk imparatorluğu Asya'nın en güçlü devleti durumundadır.

1.1.1. "Türk" Adı

Göktürklerin Türk geçmişinde özgün bir yeri vardır. Türk adını taşıyan ilk Türk boyudur.

Türk adı tarihte oldukça geç dönemlerde ortaya çıkıyor. Başlangıçta Türk adı tüm bir ulusu kapsayan bir ad olarak kullanılmıyor. Gerçekte ulus kavramının bulunmadığı çağlarda boyların adları, bir yerde ırk ve soy adlarının önüne geçiyor. Bu nedenle geçmişte önemli işlevler üstlenmiş, kimi halkların Türk olup olmadıklarını kestirmek zorlaşıyor. Günümüzde giderek "ırk" kavramını karşılayan sözcüğün kökeni ve anlamı, bu bakımdan önem kazanıyor.

Türk adı **t'ou-kiue** biçiminde çevriyazıyla ilk olarak 6. yüzyıl Çin kaynaklarında görülür. Bu çevriyazının aslı Moğolca Türk-üt çoğul biçimi olsa gerektir. Türkçedeki ana kök "güç" -Divan'da **türk:** olgunluk zamanı, olgunluk, güneşin olgunluk zamanı, gün ortası, gençlik çağının ortasında olan genç, cesur, sert- anlamına gelen *türküt* sözüdür.

Türk belgelerinde "türk" sözü ilk 8. yüzyılda Orhun yazıtlarında geçer. Yazıtlarda özel ad ve tür adı olarak kullanımları vardır. "Türk" ya da "türük" biçiminde yazılmıştır. Sözgelimi eski Türk yazıtlarında "türk budun" 'Türk halkı, türk ulusu' (Orhun yazıtlarında), "kamug türk budun" 'bütün Türk ulusu' (Mani yazılarında) "sen türk yigit sen" 'sen güçlü ve gençsin', "adıncıg Türkçe başik" 'bir başka Türkçe ilahi' (Mani yazılarında) gibi kullanımlar vardır. Batı dünyasında bu ad 6. yüzyılda Yunan çevriyazısı ile Menandros Protekor'da 'tourkus' biçiminde saptanır.

1.1.2. Türklerin Anayurdu

İç Asya'dan çıkan bu insan selinin ilk yurdunun neresi olduğu ayrı bir sorun olarak bilim adamlarını uğraştırır.

Kimilerine göre "Biz Altay'dan gelen erleriz", kimilerine göre "Türklerin anayurdu Orta Asya'dır". Gerçekte Türklerin anayurdu sorunu da bilimadamlarını oldukça uğraştırmış durumda. Ama bu durum salt Türklere özgü de değil. Pek çok ulusun anayurdu tam bilinmiyor.

Tarihçiler Çin kaynaklarına dayanarak Altay Dağlarını Türklerin anayurdu sayarlar. J. Klaproth (l824), Hammer (l832), Vambery (l835), Castren (l856) gibi ünlü tarihçiler bu görüşü savunurlar. Kimi bilimd amlarına göre kuzeybatı Asya'daki İrtiş, Ural arası Türklerin anayurdudur. Kimilerine göre ise Altaylar ile Kızgız bozkırları arasında bir yer olmalıdır. Öte yandan Baykal Gölünün güneybatısını Türklerin anayurdu olarak gösteren bilim adamları vardır. Radloff ve Ligeti gibi ünlü bilim adamları Türklerin anayurdunun Altayların doğusu olduğunu ileri sürerler. Ramstedt, bir yandan Türkçe ile Moğolca arasındaki benzerliği göz önüne alır, öte yandan Türkçe-Moğolca-Türkçe yakınlığını düşünerek Türklerin anayurdunun Moğolistan olması gerektiğini vurgular. Barthold da anayurdun Moğolistan olduğu görüşüne katılır. Nemeth, Türkçe ile Ural dilleri arasındaki benzerlikleri düşünür. Hint-Avrupa dilleri ile Türkçe arasında sözcük alışverişi olmasını da göz önünde tutar. Anayurdun tüm bu ilişkilere elverişli bir yerde olması gerektiğini ileri sürer. Türklerin anayurdunun Altay ile Ural dağları arasındaki bölge, günümüzdeki Kazakistan, olması gerektiğini söyler.

Dil, tarih ve kazıbilim verileri ışığı altında Türklerin anayurdu şu bölge içinde olmalıdır: Batıda Aral Gölü, doğuda Orhun ve Tula Irmakları, kuzeyde Lena Irmağının kaynağı, İrtiş dolayları Yenisey kesimleri, güneyde Talas, Sırderya yatakları arasında uzanan bölgede Türklerin anayurdunu aramak gerekir. Büyük olasılıkla Yenisey bölgesi ile Altay yöresi ana çekirdeği oluşturur. Altay yöresinde gelişen göçebe yaşam düzeni dışarı taşma zorunluğunu duyar. Buna göre Türk boyları en geç İÖ 5. yüzyılda Altaylardan batıya, Aral Gölüne doğru yayılırlar.

1.1.3. Bölünüş

Asya'nın kuytu bir köşesinde, doğup gelişen Türkler, 6. yüzyılda öz adları ile Orta Asya'da geniş alanlara yayılmış bir devlette birleşmişlerdir. Türklerin genişlemelerini hiçbir şey önleyecek gibi gözükmektedir. Ama kurdukları devletin toprakları çok geniştir ve Çinliler tetiktedir.

Göçebe imparatorlukların örgütlenme biçimi, kuruluşunu olduğu gibi yıkılışını da kolaylaştırır türdendir. Göktürk Devleti, ayrı beylerin yönetiminde çeşitli boyların birleşiminden oluşmuş feodal göçebe bir devlettir. Kuruluşundan beri Doğu ve Batı olmak üzere iki büyük birlikten oluşur. Ötüken merkezinden yalnız Doğu Göktürk devleti yönetilir. Baykaş Gölünün güneyindeki İli Vadisinden yönetilen Batı Göktürkler de Doğu'ya bağlıdır. Geniş bir alana yayılmış Göktürk imparatorluğunun birliği çok sürmez. 582'de İmparatorluk ikiye bölünür.

Batı Göktürkler batı ve doğuya doğru yayılmayı düşünürler. Bu amaçla Bizansla birlik kurmak isterler.

Nedir, bu iki kardeş devletin yaşamı da uzun sürmez. Bir yandan birbiri ile çekişirler. Öte yandan Çin'in sinsi politikası iç ayaklanmaları körükler. Böylece Doğu Göktürkler güçlerini günden güne yitirirler. 630 yılı Türkler için yas yılı olur. Doğu Göktürk Devleti Çin egemenliğine girer.

Batı Göktürkler ise önce ikiye bölünürler. Uygurlar ve Çin güçleri kimi bölgeleri koparınca 659 yılında tüm Batı Göktürk devleti Çine boyun eğer.

1.2. KUTLUG DEVLETİ

Çin boyunduruğu Göktürklere çok ağır gelir. Bumin soyundan Kutlug, Tokuz Oğuzların başına geçerek Çin'e karşı ayaklanır. Çin devlet örgütünde yetişmiş, deneyimli devlet adamı Tonyukuk da ona katılır. Kuzey Moğolistan Türkleri bu direnişi destekler. O sralarda Batı Türk Devletinin bir bölümü *Türgiş* boyunun kılavuzluğunda bağımsızlığına kavuşmuştur. Böyle bir ortamda Doğu Göktürkler yeniden canlanır (682). Tonyukuk göçebe devletin danışmanı ve baş veziri olur. Kutlug, sırası ile Oğuz, Kırgız ve Uygurları Göktürk birliğine katar. Bu katkıları nedeniyle "İl-teriş" il toplayıcı sanını alır.

692'de on yıldan beri Göktürk kağanı olan İlteriş ölür. Babaları öldüğü zaman Bilge 8, Kültegin 7 yaşındadır. Kağanlık tahtna İlteriş'in kardeşi geçer. Kapagan yiğitçe savaşarak devletin sınırlarını genişletir. İli vadisinde *Türgiş*, Tarbagatay'de *Karluk*, Barköl'de *Uygur*, Baykal'da *Bayırku* halkından dokuz boyu kendisine bağlar. Çin'e korku salan bu hakana Çinliler *Mo-ço* derler. Kuzeyden yayılmaya başlayan Kitay halkının yenilgiye uğratılmasında Çin'e de yardım eder. Çin'e karşı yaptığı savaşlardan büyük ganimet sağlar. 714 yılı fiubat ayında Çin'e yapılan bir akını Çin tarihinin önemli kaynaklarından birinde, Tzu chih t'ung-chien şöyle anlatır:

"K'ai-yüan saltanat döneminin ikinci yılının fiubat ayında Kapagan Kağan, oğlu Tonga Tegin ve kayınbiraderini Po-t'ing tu-hu-fu adlı (Çin) garnizonunu kuşatmaya yolladı. Fakat garnizon komutanı yenilgiye uğratıldı. Bir gün Tonga Tegin, tek başına ata binerek kentin surlarının dibine dek sokuldu. Fakat daha önce kale komutanı yolun iki yanına en iyi askerlerine pusu kurdurmuştu. Saklanan Çin askerleri tam zamanında ansızın kalkıp Tonga Tegin'i öldürdüler. Göktürkler önce, ellerindeki tüm donanımı verip Tonga Tegin'i kurtarmak istediler. Fakat onun öldürüldüğünü öğrenince, hüngür hüngür ağlayarak kuşatmayı kaldırdılar, savaşı kestiler."

Ancak Kapagan Kağan, aşırı şiddet gösterdiği için sevilmez Bayurkulara karşı yaptığı savaşta ölür. 716 yılı Haziranında geçen olayları Çinli tarihçi Tzu-chic t'ung-chuen şöyle anlatır:

"Önce Kapagan Kuzeye doğru bir akın yaparak Bayırku'ları Tola ırmağı kıyılarında büyük bir bozğuna uğrattı. Fakat zafer şarhoşluğu içinde bulunan Kapagan yurduna dönerken, kendisi için gerekli güvenlik önlemlerini almamıştı. Bir gün Kapagan, söğütlük bir alandan geçiyordu., Bu sırada bozguna uğramış Bayırku askerlerinden Hsieh-chicoc-lo ağaçların içinden çıkarak Kapagan'ı öldürdü. O sırada Ta-wu-chün ordusunda Tzu-chiang rütbesini taşıyan Hao Ling ch'üan, Çin elçisi olarak Göktürk yönetiminde bulunuyordu. Hsieh-chic-lo, Kapagan Hanın başını Hao Ling-ch'üan'a teslim ettikten sonra onunla birlikte Çin sarayına geldiler. İmparator Hsüan-tsung, Kapagan Hanın başının Çin başkenti Ch'ang-an'ın ana caddesinde bir direğe asılıp halka gösterilmesini buyurdu. Bu sırada Kapagan Han'ın küçük oğlu Küçük Han, tahta çıktı. Fakat çok geçmeden Kutlug'un oğlu Kültegin onu bir baskında öldürdü. Kültegin ayrıca Kapagan Han'ın bütün oğullarını ve candan adamlarını öldürüp, ağabeyi Sağ fiad olan Bilge Han'ı Kağan ilan etti."

716'da Elteriş oğlu Bilge Han tahta çıkar. Üç Göktürk hanına hizmet etmiş deneyimli devlet adamı Tonyukuk yine başbakandır. Aynı zamanda Bilge Han'ın kayınatasıdır. Yukarda adı geçen Çinli tarihçi Bilge Han'ı şöyle anlatır:

"Bu kişi, Bilge Han'dır. Bilge Han, Göktürkler arasında Küçük fiad olarak tanınırdı. Bilge Han, kardeşi Kültegin'e kağan olması konusunda baskı yaptı. Ne ki, Kültegin bu öneriyi kesinlikle geri çevirdi. Sonuçta, Bilge Han, Kültegin'i Sol fiad atadı. Bütün askeri yetkileri ona verdi."

Tonyukuk'un ilginç bir yaşamı vardır. 682 ayaklanmasından önce Çin'de doğmuştur. Doğduğu yılarda Türkler Çin'in buyruğu altında tutsaktır. Tonyukuk, Türk ulusunun Çin'e karşı bağımsızlık savaşı verişi izler. Bu savaş çok kanlı olar. Çinliler Türk ulusunu tarihten silenmek ister. Ormana dağa kaçan Türkler bir araya gelerek ancak yedi yüz kişilik bir topluluk oluşturur. Üçte ikisi atlı, üçte biri yaya olan bu topluluk kendisine İlteriş'i kagan seçer. Tonyukuk, İlteriş'in yardımcısı ve askerlerin başı olarak Türk tarihinde yerini alır. Büyük devlet adamı Tonyukuk Göktür tarihinde "bilge" sanı ile anılır. Onun bilgeliğine hayran Alman bilim adamları ona 'Türk Bismarkı' sanını yakıştırırlar. 730'lara dek yaşayacak Tonyukak üç Hakan döneminde de başbakanlık, danışmanlık yapar. Ancak Yaşamının son yıllarında bu görevden uzaklaştığı sanılır.

Barışçı yaratılışlı Bilge Han kendine surlarla çevrili bir kent kurmak ister. İçinde Buda ve Lao-tse tapınakları da bulunacaktır. Tonyukuk ona karşı çıkar. "Surla çevrili bir kente yerleşir ve bir kez yenilirsen tutsak olursun. Buda ve Lao-Tse tapınakları insanlara uysallığı ve miskinliği aşılar. Bunlar savaşçı bir ulusa uymaz." Bu gerekçeler karşısında Bilge Han düşüncesinden vazgeçer.

731 yılında Bilge Han'ın kardeşi Kültegin'in ölümü üzerine dünyanın her yanından elçiler baş sağlığına gelir. Çin elçisi de bunlar arasındadır. Elçi, Çin İmparatorunun bir önerisini de birlikte getirir. Bu Kültegin'in anısına mezarı başına yazılı taş ve heykel dikilmesi önerisidir. Bilge Han bu dileği severek yerine getirir. Eski Türklerden yazılış yılı belli ilk yazıt bu olaya dayanır.

733 yılında Bilge Han ölür. Yine yasçı elçiler gelir. Mezarı başına bir yazıt dikilir (735). Nedir, ölen yalnız Bilge Han değildir. Onunla birlikte koca hanlık da toprağa giriyor gibidir. 740'larda Uygurlar, öncüleri Kül Bile Han yönetminde başkaldırır. Göktürk prensi gittikçe bozulan, dağılan hanlığın işlerini yoluna koymak için didinir. Ama her yandan ayaklanma haberleri gelir. Kaganın otağında moral çöker. Kagan da çevresindekiler de ne yapacaklarını bilmezler. Otağ yorgun ve perişandır. Basmil ve Karluklar da Uygurlara katılır. Kül Bilge Han, son Türk prensi Ozmış Tigin'i öldürerek Moğolstan'daki ikinci Doğu Türk Kağanlığına son verirler (744).

1.2.1. Yaşam

Göktürk Hanlığı, çoğunluğu Türk, çeşitli boylardan oluşan bir birliktir. Göktürk hanlığı, oymak ve boyların Türk birliğinde toplanma evresidir. Orhun yazıtlarında Türk adı ilk kez etnik ad olmaktan çıkıp siyasal birliğin adı olur. Yazıtlarda Türk boyları olarak Oğuz, Kıpçak, Karluk, Kırgız, Tölös, Tarduş, Türgiş, Çık, Az, Kurıkan, Bayurkı, Tonra, Basmil adı geçer.

Devletin örgütlenişi Hunlarınkine çok benzer. Merkeziyetçi bir devlet değildir. Boylardan oluşan illerin ayrı beyleri vardır. Boyların da beyleri bulunur. Beylik soydan gelir. Büyük ve etkin beyler özgürce hareket edebilirler. Çevre devlet ve aşiretlerle ilişkide bulunabilirler.

Göktürk toplumunda sınıfların varlığı bellidir. Genellikle aristokrat düzen üzerinde tabakalaşma görülür. Toplumda "kara budun" 'halk' ve "begler" 'beyler' olmak üzere iki büyük katman vardır. Ülke yönetiminde bulunan beyler kendi aralarında birimlere ayrılır. Her bey kendine bağlı halkı koltuğuna alır. Yabgu, Tekin, fiad, Tarkan, Buyruk, Çur gibi devlet örgütünde çeşitli ünvanlar vardır. Kagan ailesinden olanlara fiad, Tekin, devletin büyük memurlarına Buyruk, halktan olup da soyluluk sanı verilenlere Tarkan denir. Yabgu ve fiad hakan yardımcısıdır. Tümünün üstünde kağan bulunur. Kağan her zaman değişen oymak ve il birliğinin başıdır. Kağan, bey ve oğullarının kulları cariyeleri ve kara budunu vardır. Birliğe bağlı kimi boyların başı handır. Yenilerek devlete katılan halkların yönetimine hakan, ilteber adlı vali yollar.

Halkın büyük bölümü göçebedir. Avcılık ve hayvancılıkla geçinirler. Göçebelikleri oraya buraya konan gelişi güzel bir göçerilik değildir. Her boyun, her oymağın yaylağı, kışlağı, otlağı, sulağı bellidir. Günümüzde Kazak ve Moğollar arasında görülen post

çadırlarda yaşarlar. Halkın küçük bölümü yerleşiktir. Bunlar tarımla uğraşırlar. Kentler bile vardır. Kentliler genellikle alışverişle yaşarlar. Kervan işletirler, madencilik yaparlar. Ana besin kaynakları et, süt gibi hayvansal ürünlerdir. Silah kullanma ve binicilikte ustadırlar. Boynuzdan yayları, keskin kılıçları, ıslık gibi ses çıkaran okları vardır. Vücutlarını süslü zırhlarla örterler. Kısrak sütünden yaptıkları kımız ile darı şarabı içerler.

Çin kaynaklarında Göktürkler üzerine ilginç gözlemler vardır. Çeşitli kaynaklarda verilen bilgilere göre Göktürk halkı uzak kuzeyde Orhun ve Yenisey çevresinde yaşar. Sürülerini otlatarak oradan oraya göçer. Keçe çadırlarda otururlar. Halk kahramanlık yaşamına bayılır. Gelenekleri eski Asyalı Hunların geleneklerine benzer. Yaşlıları saymazlar. Taşkın güçlü erkeklere hayranlık duyarlar. Yakınlarından biri ölünce garip biçimde yas tutarlar. Gözyaşları yüzlerinden fışkıran kanla birlikte aksın diye yüzlerini bıçakla çizerler. Soyluları toprağa gömerken savaşta kaç adam öldürmüşse başına o kadar taş dikerler. Hanın otağı kendi dillerinde "Ötüken Yış" 'Ötüken Çayırı' adı verilen yerdedir. O çevrede bir dağda bulunan mağara atalardan kalma ziyaret yeridir. İleri gelenler her yıl kağan başkanlığında o mağaraya gidip kurban adarlar.

1.2.2. Din

Eski Türklerin dini kesin biçimde bilinmez. Değişik halk kesitleri ayrı dönemlerde başka başka dinlere inanmışlardır. Türkler arasında şu inançlar yaşamıştır:

1.2.2.1. Gök-Tanrı

Bilinen ilk Türk inanç düzeni Gök-Tanrı dinidir. Orhun yazıtlarında bu inanç geçer. Gök, insan ve yer kavramlarına dayanır. Tanrı en yüksek kavram olarak inancın merkezinde yer alır. Tanrı insan yaşamını aracısız etkiler. Gücüne uymayanı cezalandırır. Yaraşmayana bağışladığı kısmeti geri alır. fiafak söktürür, bitkiyi canlandırır. Ölüm de onun istemine bağlıdır. Tam güç sahibidir.

Yaratıcı göksel olduğu için "Gök-Tanrı" diye anılır. Kağan gökten inmiş ve göğün elçisi sayılır. Dünyada en güçlü yaratık olarak insanları yönetir. Gök erkeğin, yer kadının sembolüdür. Bu, Eski Türklerin ata-erkil anlayışına uygun bir tiplemedir. Ancak Eski Türklerde kadın hiç bir zaman aşağı görülmez. Yer de önemli ve kutsaldır. Kültegin yazıtında "üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında kişi oğlu yaratılmış" tümcesi vardır. Burada Gök-Tanrının gökyüzü olduğu ortadadır. Tanrı düşüncesinde gökyüzünden başka ulu varlığa doğru bir gelişme görülür.

Yere de büyük saygı duyulur. Yere saygının bir belirtisi olarak ülkede bir dağa "Tanrı Dağı" adı verilir. Hunlar döneminde güneş, ay ve yıldız tanrıları da vardır. Göktürklerde yer ve yer-sular kutsallar (azizler) durumundadır. VII. yüzyılda Bizans tarihçisi Simocattes Göktürklerin ateşe, suya, toprağa saygı gösterdiklerini yazar.

Kutsal Gök kavramı, Çin'de de vardır. Yazıtlarda ayrıca "Kalan Umay" adlı bir tanrı adı geçer. Umay tanrıça, çocukların koruyucusu olduğuna inanılan bir tanrıdır.

1.2.2.2. Şamanlık

Şamanlık, Göktürklerde kagan ve çevresinden çok halk arasından yayılmış ve benimsenmiştir. Yazıtlarda bu inançtan söz edilmez. Bizanslı gezginler Menander (6. yy) ve Theophylakt (7. yy) şamanlığın günümüzde iyi biçimde tanınmasını sağlamışlardır.

Şamanlık kökende gerçek din olmaktan çok, doğanın katı koşullarına karşı bir yaşama biçimidir. Eski Türkler arasında fiamanlığın bir türü yaşar. fiamanlığın büyük araştırıcısı Eliade, Şamanlığı şöyle anlatır: Tüm Kuzey ve Orta Asya halklarında fiamanlık, daha çok şaman çevresinde toplanır. Ancak, şaman dinsel işlevinin tümünde uygulayıcı değildir. Birçok törenlere, sözgelimi Tanrıya sunulan kurbanlara şaman katılmaz. Hatta, her aile reisini bunu yapabileceğini belirtir. Sihirsel ve dinsel yaşamın fiamanlıktan oluşmadığını vurgular. Her sihirbazın şaman sayılmadığını anlatır. fiamanlıkta esas ögelerden birinin hastaları iyileştirme olduğunu, ancak her iyileştiricinin şaman sayılamayacağını öğütler. fiamanlığı kısaca "extase" (esirime ve dalgınçlık) tek-

niği olarak tanımlar. Nedir ona göre esirime olaylarının da tümü fiamanlık değildir. fiaman her şeyden önce kendi özel yöntemleri ile edindiği esirime durumu içinde ruhunu göklere yükseltir ya da yer altına indirir. Oralarda gezip dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını duyar. Bu sırada şaman bir araç durumuna düşmez. Tam karşıtı kendi ruhları denetimi altına alır. Ölü, şeytan, cin ve perilerle bağlantı kurmayı başarır. Hastalara sağlık vermesi, ölülerin isteklerini yerine getirerek zararlarını önlemesi, insanların dert ve dileklerini bildirmek üzere gökteki ve yerdeki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilmesi böylece olanaklıdır. Bu özellikleri ile ilkel topluluklarda şaman korku ve saygı uyandırır. "İnsan ruhunun uzmanı" olarak halk kitlesinin maneviyatına bakar. Ancak işlevi başka dinsel-sihirsel din adamlarında olduğu ölçüde kapsamlı değildir. Ruh doğrudan işe karışmazsa, hastalık, ölüm ya da başka bir şanssızlık sözkonusu olmazsa ya da bir kurban töreninde herhangi bir "esirime" tekniği (göğe ya da yer altına gidiş) yer almazsa şamana iş düşmez.

Böylece, şamanlık dinden çok büyü kişiliğinde bozkır Türk inanç sistemidir. Eski Türk toplumunda görülen, Tanrı ve "Yer-su" inançları ile ilgisi bulunmaz. Ancak Türk inancı ile fiamanlık arasında şaşırtıcı bir uyum olmuştur. Özellikle Türklerdeki atalar kültü, kartal inancı, demircilik ve at kurbanı şamanik özellikler kazanmıştır. Kökende fiamanlığın en büyük özelliği, yayıldığı bölge halkının ruh yapısına bürünme yeteneğidir. "Esirime" ruhun gezip dolaşması, tanrılarla bağlantı kurma konusunda Eski Türk toplumu doğaya bağladığı gizli güçleri özümler, yavaş yavaş geliştirerek, ona yeni ögeler ekler. Böylece tüm manevi alemini belirli bir kadro içine almayı başarıp bir din sağlamlığı kazanır. Yine de dıştan etki yalnız Türk dinine özgü değildir. Din tarihçilerine göre, her dinde bu tür etkiler, birleşimler, yenilemeler bulunur.

Kimi araştırmacılara göre eski Türkler arasında **totemcilik** vardır. Ancak sınırlı bir çevrede kalır. Run yazılı anıtlarda bu inançtan sözedilmez. Totem insanların, soy, boy gibi toplulukların çok kez hayvanlarla dar bir düğümde bulunduğu bir inançtır. Totem inancına göre İnsanlar hayvandan gelir. Hayvanlar insana iyilik ya da kötülük getirebilir.

Eski Türklerde kurt, ata sayılır. Bu hayvana saygı duyulur. Çin kaynaklarında geçen bir söylenceye göre, eski Türklerin atasını bir kurt emzirir. 19. yüzyıl sonlarında Orta Asya Türkleri arasında totemcilikteki "şuringa" yı anımsatan putfetişler saptanır. 14. yüzyılda Raşüd'üd-dün Câmi'üt-tevarih'te 24 Oğuz boyunu sıralarken her dört boyun bir ongon kuşu olduğunu bildirir. Eski Türklerde kartal inancı önemli bir yer tutar. Kültegin kabartmasında başlığının önünde kanatları açık bir kartal bulunur.

Nedir, tüm bunlar eski Türklerde totem inancı olduğunu tam kanıtlamaz. Totemcilik salt bir hayvanı ata saymak değildir. Bir inanç sistemi olarak toplumsal ve hukuksal yönleri vardır. Sözgelimi, totemde ana hukuku, Eski Türklerde baba hukuku egemendir. Totemcilikte mülkiyet ortaktır. Eski Türklerde özel mülkiyet vardır. Totemde bir toteme bağlı olanlar akraba sayılır, Türklerde kan akrabalığı vardır. Totemde her klanın ata saydığı bir totem bulunur, Türklerde bütün bir boyun kutsal saydığı totem bulunmaz. Totemde boy, totemine tapar, Türklerde kurta tapılmaz.

Böylece özgün totem inancı ile Türk inancı arasında önemli ayrılıklar bulunur. Eski Türklerde yalnız kimi totemik inanç benzerlikleri saptanır.

1.2.2.3 Doğa Tapıncı

Eski Türkler doğada birtakım gizli güçler olduğuna inanırlar. Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, deniz, demir, kılıç bu gizemli güçlerdendir. Ayrıca güneş, ay, yıldırım, yıldız, şimşek, ruh tanrıları sayılır. Ruhlar iyi ve kötü ruhlar olarak ikiye ayrılır. Erkek tanrılar yanında Umay adı verilen tanrıça vardır. Asyalı Hunlar ilkyaz ve sonyazda atalara ve doğa tanrılarına kurbanlar keserler. Han Tanhu, gündüz güneşi, gece dolun ayı ulular. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar girişimlerini ay-yıldız hareketleri ile denetlerler. Tabgaçlar ilk ve sonyazda atalara kurbanlar sunarlar. Kurbanlar taş-ev tapınağı içinde kesilir, çevreye kayın ağaçları dikilir. Bunlardan kutlu ormanlar oluşur.

Göktürkler döneminde doğa ruhlarına Yer-sular denir. Bu terim Uygurlarda da vardır. Yer-sular kutsal sayılır. Yazıtlarda "ıduk Ötüken" ve "tamıg iduk baş" olmak üzere iki yer-su adı anılır. "duk Ötüken" kağanlığın merkezidir. Kutsal Tamıg, Tamır suyunun kaynağıdır. Uygurlarda Kutlu Dağ söylencesindeki kayalık ulusa güç ve mutluluk veren ruhtur. Yine eski Türklerde yağmur taşı olarak kullanılan Yada taşı vardır. Tüm bunlar doğaya tapınım ögeleridir.

Bizans kaynaklarına göre Türkler ateşi de kutsal sayarlar. Gök-türklerde görülen bu inanç Zerdüştlüğün etkisiyledir.

1.2.2.4. Ata Tapıncı

Bu inanç, ölmüş büyükleri kutsama ile başlar, ölmüş kimi güçlü kişilerin yarı tanrı sayılmasına değin uzar.

Türklerde Atalar kültü inancı da vardır. Hun ve Tabgaçlarda atalara kurbanlar kesildiğine yukarıda değindik. Türklerde ata anıları kutsal sayılır. Mezarlara karşı yapılan saygısızlıklara ağır cezalar verilir. Ata mezarlarına silah, değerli eşya, mücevher gömülür. Böylece öbür dünyada yaşamalarının sağlandığı düşünülür.

1.2.2.5. Ölüm Töreni

Eski Türklerde özgün ölü gömme töreni vardır. Yuğ adı verilen bu törende, ölü çadırın içine yatırılır. Her akrabası, koyun, at, sığır, gibi bir hayvan keser. Kurbanlar çadırın dışına dizilir. Tüm akrabalar ata biner. Çadırın çevresinde feryat ederek yedi kez dönerler. Kapıya gelince yüzlerini bıçakla çizerler. Kan göz yaşına karışır. Ölüyü gömme için uğurlu bir zaman seçilir. İlkyaz ve yazın ölenler yapraklar dökülünceye dek, sonyaz ve kışın ölenler, yapraklar yeşirinceye dek bekletilir. Ülünün atı yakılır. Külü ölünün eşyaları ile birlikte gömülür. Gömüldüğü gün yeniden kurbanlar kesilir. Mezarın çevresini atlılar kuşatır. Mezarın üzerine sahibinin öldürdüğü sayıda taş ya da heykel dikilir. Bunlara "Balbal" denir.

1.2.3. Yazıtlar

Yazılış yılı belli ilk Türkçe belgeler Göktürklerden kalan yazıtlardır. Bilge Kagan kültegin adına dikilmiş bu anıtlar genellikle 'Orhun Yazıtları' adı ile anılır. Bunun nedeni yazıtların Orta Moğolistan'da, Orhon ırmağının eski yatağında yakınında Koço-Çaydam adlı göl yanında dikilmiş olmasdır. Yazıtları 1899'da Yadrintsev bu topraklarda bulur. Aralarında bir kilometrelik bir uzaklık bulunan iki anıt 732 yılında Kültegin adına ve 735 yılında Bilge Kağan adına dikilen yazıtlardır.

Orhon yazıtları İkinci Doğu Türk Kağanlığı döneminde (682-744) yazılmış bize ulaşan en eski belgelerdir. Son yıllarda Moğolistan'ın Arhangay bölgesinde 581 yılında, birinci Kağanlık döeminde dikilmiş Bugut yazıtı bulunmuştur. Yazık ki, bu yazıt Türkçe değildir. Yazıtın üç yüzü Sogdca bir yüzü de Sanskritçedir. Bugut yazıtının Türkçe olmaması 6. yüzyıl sonlarında Türklerin henüz kendilerine özgü bir yazıları olmadığını gösterir.

İkinci Kağanlık döneminden kalan üçüncü yazıt Tonyukuk yazıtıdır. Tonyukuk yazıtını, Klementz 1897'de bulur. Yazıt Orhun yazıtlarından çok daha doğuda yer alır. Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'un 50 km güney-batısında, Nalayha kenti ile Tola ırmağının sağ kıyısı arasında bulunur.

Moğolistan'da İkinci Kağanlık döneminden birkaç küçük yazıt daha vardır. Bunların en önemlisi Küli Çor ve Ongin (Işbara Tarkan) yazıtlarıdır. Küli Çor yazıtının 719-723 yılları arasında, Ongin yazıtının ise, 732-735 yıllarında dikildiği sanılır.

Bir de Yenisey yazıtları vardır. Kırgızlardan kalma runik yazılı anıtlaın yazılış tarihi bilinmez. Yazıtlardaki özensiz dil kullanımı nedeniyle daha eski dönemlerden olduğu savunulmuştur. Gerçekte Orhun yazıtları ile Yenisey yazıtlarının yazılış yılları arasında küçük bir zaman oynar. Yalnızca başka siyasal toplumların ürünleridir.

Orhun Yazıtlarından ilk Cihangüşa (1252-1256) adlı yapıtında İranlı tarihçi Cüveyni sözeder. Ancak yazıtları Batı'da bilim dünyasına İsveçli subay Philipp von Strahlenberg tanıtır. Strahlenberg, uzun yıllar süren tutsaklık yaşamından sonra, 1730'da "Avrupa'nın ve Asya'nın kuzey ve doğu bölümleri" adlı Almanca kitabını yayınlar. Yapıtında, Yenisey Irmağı kıyısında mezar taşını andıran taşlar gördüğünü bildirir. Taşlar üzerinde birtakım yazılar vardır. Bundan sonra Avrupalı bilim kurulları İç-Asya'ya akın ederler. Rus, Fin, Alman, Fransız araştırmacılar İç Asya'nın yolunu tutarlar. Burada Koşo-Çaydam Gölü çevresinde Selenga Irmağının sağ kolunda Orhun Anıtları bulunur. Fin-Ugr Birliği 1890'da Heikel'i Selenga vadisine yollar. Heikel görebildiği tüm anıtların benzerini çıkarır. Yıkıntıların görüntülerini alır. Bunlar 1892'de bir yapıtta yayınlanır. Yazıtların bir yüzü Çince yazılıdır. Bir yılı aşkın bir uğraştan sonra Danimarkalı W.Thomsen 25 Kasım 1893'te yazıtları okumayı başarır.

1.2.4. İçerik

Orhun Yazıtları büyük tarihsel içeriği olan belgelerdir. Üç ayrı anıt biçim, zaman ve içerik bakımından birbirini bütünler. Kültegin ve Bilge Han yazıtları bir tür söylevdir. 732'de ölen Kültegin yazıtında kısaca Bumin'in kurduğu devletin geçmişi anlatılır. Halk uyarılır. Eski görkemli günler, çöküş ve yeniden diriliş betimlenir. Yeniden diriliş kesimini Tonyukuk kaleme alır ve uzun uzun anlatır. Kültegin ve Bilge Han yazıtlarını Yuluğ Tegin yazar.Yuluğ Tegin, toplumun yüksek katından seçkin bir aydın ve bilgindir. Türkçeye iyiden iyiye egemendir. Anlatımı güçlüdür.

Her üç yazıtta tarihsel içerik önde gelir. Yer yer düşünce çatışmalarına girişilir. Devlet büyüklerinin düşünceleri tartışılmaz doğrular sayılır. Düşmanın hileleri, düzenleri, tuzakları anlatılır. Tonyukuk yazıtı Kültegin ve Bilge Han yazıtlarına yanıt verir gibidir. Kimi kez çarpıcı bir anlatım ile olay ve kişilerin işlevine ilk iki yazıttakinden başka türlü bakılır. Düzeltme yapmak istenir.

Anlatım, küçük aksamalara karşın coşkun ve canlıdır. Rahat bir söyleyiş vardır. Gerçekçi ve mantıklı bir düşünce örgüsü egemendir. Atasözü ve deyimlerden yararlanılır. Gerektiğinde alaylı bir anlatım kullanılır. Abartmaya yer verilmez.

Yazıtlarda atlara büyük önem verilir. Kültegin ve Bilge Han gibi kahramanların bindikleri atlar adları ile anılır. Çok kısa çizgilerle anlatılmış bir yazıtta at adları verilir, kimin hangi ata bindiği belirtilir. Savaşın kazanılmasında atların uğuruna inanılır.

1.2.5. Örnek

Yazıtlardan kimi bölümler, onlar konusunda bir düşünce vermesi bakımından ilginçtir. Sözgelimi, Kültegin yazıtından kimi kesitler şöyledir:

Tengri teg Tengride bolmış Türük Bilge Kagan bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil, ulay iniygünüm, oglanım, birki uguşum bodumun, birye fiadapıt begler, yırya Tarkat buyruk begler, Otuz (Tatar.....) Tokuz Oguz begleri bodını, bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıngla:

İlgerü, kün tugsıkka, birgerü kün ortasıngaru, kurıgaru kün batsıkınga yırgaru tür ortasıngaru, anta içreki bodun kop manga körür. Bunça bodun kop itdim. ol amtı ayıg yok. Türük kagan Ötüken yış olursar ilte bung yok.

ilgerü fiantung yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim; birgerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Tüpütke kiçig tegmedim; kurıgaru Yençü ügüz keçe Temir kapıgka tegi süledim; yırgaru Yir Bayırku yiringe tegi süledim; bunça yirke tegi yorıtdım. Ötiken yışda yig idi yok edmiş! İl tutsık yir Ötiken yış ermiş!

Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle tüzültüm. Altun kümüş, işgiti kutay bungsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig sabın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş. Yagru kontukda kisre anyıg bilig anta öyür ermiş. Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yorıtmaz ermiş; bir kişi yangılsar, uguşı bodunı, bişükinge tegi kıdmaz ermiş. Süçig sabınga yımşak agısınga arturup, üküş Türük bodun, öltüg! Türük bodun, ölsiking! Biriye Çugay yış Tögültün yazı konayın tiser, Türük bodun ölsikig! Anta anyıg kişi ança boşgurur ermiş: "Irak erser, yablak agı birür, yaguk erser edgü agı birür" tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi, ol sabıg alıp, yagru barıp, üküş kişi öltüg. Ol yergerü barsar, Türük bodun, ölteçi sen! Ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar, neng bungug yok. Ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçı sen. Türük bodun, tokurkak sen: Açsık toksık ömez sen; bir todsar açsık ömez sen. Antagıng üçün, igidmiş kaganıngın sabın almatın yir sayu bardıg kop anta alkıntıg arıltıg. Anta kalmışı yir sayu kop toru ölü yorıyur ertig.

Tengri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün, kagan olurtum. Kagan olurup yok çıgany bodunug kop kubrattım: Çıgany bodunug bay kıltım, az bodunug üküş kıltım. Azu sabımda igid bar gu?

Türük begler, bodun, bunı eşiding! Türük (bodun) tirip il tutsıkıngın bunta urtum; yangılıp ölsikingin yeme bunta urtum. Neng neng sabım erser benggü taşka urtum. Angar körü biling. Türük matı bodun, begler, bödke körügme begler gü yangıltaçı siz?

"Ben Tanrı gibi, Tanrı'dan olmuş, Türk Bilge Kağanı, bu dönemde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona dek işitin. Önce (siz) erkek kardeşlerim ve oğullarım, birleşik boyum ve ulusum, sağdaki fiadapıt beyleri, soldaki Tarkanlar ve buyruk beyler, Otuz-Tatarlar, Dokuz-Oğuz beyleri ve bütün halkı, bu sözlerimi iyice işitin, sıkıca dinleyin.

İleride gündoğusuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar olan yerlerde bulunan bütün uluslar bana bağlıdır. Bunca ulusu hep ben düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü durumda değiller. Türk hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan yönetir) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.

Doğuda fiatung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu yürüttüm, Tibet'e az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) irmağı(nı) geçerek Demir kayı kadar ordu yürüttüm. Kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu yürüttüm. Bunca diyara dek (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki) Ötüken dağlarından daha iyi bir yer kesinlikle yok imiş! (Türk halkının yurt edinceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş!

Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın, gümüş, ipeği, ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece bize veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları tatlı imiş.Tatlı sözlerle ve yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzaklara halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşürler imiş. İyi ve akıllı kişileri, iyi ve yiğit kişileri ilerletmezler imiş; (öte yandan) bir kişi suç işlese, onun boyuna, halkına ve hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş. (Çin halkının) tatlı sözlerine, yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp, (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün. (Ey) Türk halkı öleceksin! Güneyde Çugan dağlarına ve Tögültün ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı öleceksin! Orada kötü niyetli kimseler şöyle akıl verirlermiş: (Çinliler, bir halk) uzak(t yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise, iyi hediyeler verir' deyip öyle akıl verirlermiş. (Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinliilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz. O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı öleceksin! Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin'e ve öbür ülkelere) kervanlar yollarsan, hiç sıkıntın olmaz. Ötüken dağlarında oturursan sonsuza dek devlet sahibi olup egemen olacaksın. (Ey) Türk halkı, (sen) tok gözlüsün: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin. Böyle olduğun için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve olurlarını) almadan her yere gittin, oralarda bittin, tükendin. Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanlarınız da haman her yönde bitkin ve güçsüz yürüyor idiniz.

Tanrı lutufkar olduğu için, benim de şansım olduğu için, hakan olarak tahta oturdum. Tahta oturup yokul ve perişan halkı hep derleyip topladım. Yoksul halkı varsıl yaptım, az halkı çok yaptım. Yoksa bu sözlerimde yalan var mı?

Ey Türk beyleri ve ulusu işitin. Türk ulusunun canlanıp yurt sahibi olacağını buraya (taş üzerine) kazdırdım, yanılıp nasıl öleceğini de buraya yazdırdım. Söyleyecek ne sözüm varsa tümünü buraya bu bengi taşa kazdırdım. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) sadık Türk halkı ve beyleri, bu dönemde (yönetimime) bağlı beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?

Kültegin'in yiğit yaşamı onun yasını tutan Bilge Kağan'ın ağzından böyle anlatılır.

2. UYGURLAR

Uygurlar Hun Devletinin bocalama dönemlerinde kuzeydoğu Asya'da Selenga Irmağı kıyılarında otururlar. 418-512 yıllarına düşen bu dönemde Hun'lara bağlıdırlar. Hunların çöküşü ile Juan-juan'lara bağlanırlar. 5. yüzyılda Juan-juan'lara karşı savaşarak güneyde küçük bir devlet kurarlar. Bu devletcik yarım yüzyıl dayanır. Ardından bu topraklardan göçmek zorunda kalırlar. 7. yüzyılda ise Göktürk egemenliğine girerler. Nedir, Uygurlar bu kardeş boyun yönetiminden pek hoşnut gözükmezler. Orhun yazıtlarında, ilk kez, 717 yılındaki ayaklanmaları nedeniyle anılırlar. Nitekim Göktürk İmparatorluğunun çökmesinde önemli etkileri olur. Göktürklere karşı bir çok kez savaştıktan sonra yıkmayı başarırlar.

Uygurlar, 745 yılında bir çok Türk boyunu birliklerine alarak Uygur Hanlığını kurarlar. Başkentleri Orhun Irmağı kıyısındaki Karabalgasun kentidir. Yayılmacılıkta oldukça gayretli yapıları vardır. Daha ilk kağanları döneminde Mançurya'yı topraklarına katarlar. Sınırlarını Altaylarda Tiyenşan'da yaşayan Karluk topraklarına dek genişletirler. Başkentlerini Ordubalık'a taşırlar. Buradan Çinlilerle ilişkide bulunmak daha kolaydır. Tüm bunlara karşın Göktürklerden aldıkları Turfan vahasının egemenliğini ancak 100 yıl ellerinde tutabilirler. Uygur Hanlığı 840 yılında Kırgız baskısına dayanamayarak yıkılır.

Uygur Hanlığı çeşitli Türk boylarının birliğinden oluşur. Sözgelimi Basmil ve Karluklar birliğe bağlı uruklardır. Göktürklere karşı Uygurların yanında yer almışlardır. Çin kaynaklarına göre, Uygur birliği Tölis halk kitlesinden türemiştir. Tölis halk kitlesi Uygurlardan başka Sır-tarduş, Tuba, Kurıkan, Teleng, Baku, Bayırku, Tonra, Sığır, Aygır, Ediz, Kun boylarından oluşur.

Uygur Hanlığının çöküşünden sonra Uygurlar, göçebe geleneğine uygun olarak dağılmaya başlarlar. Çin kaynaklarına göre, bir kesimi Ansi ve Tibet'e göçer. Önemli bir bölümü ise Turfan çevresine yayılır. Uygur Hanlığının kalıtına Turfan Uygur'ları sahip çıkacaklardır. Doğu Türkistan'ın Hami ilinde yeni, bağımsız bir beylik kurarlar. Beylik Hami'den Kaşgar'a dek uzanan alana yayılır. Bu birlik Moğol yayılmasına dek bağımsızlığını korur. Moğol akını karşısında İdikut Uygurları Moğol egemenliğini tanımak zorunda kalır.

Turfan Uygurlarının siyasal önemleri öyle, eski Uygurların görkemli dönemleri ile boy ölçüşecek türden değildir. Nedir, onlar Tarım havzasının kendine özgü uygarlıklarını büyük bir tutku ile benliklerine sindirmişlerdir. Orada yaşayan dinlere yürekten bağlanırlar. Sanatların, yazı bilgisinin, kitap basımının gayretli ve güçlü işçileri olurlar. Tüm bu özellikleri ile İç Asya'nın tartışmasız en uygar halklarından biri sayılırlar.

Uygur adı 10. yüzyıldan başlayarak etnik bir ad olmaktan çok siyasal bir anlam kazanır. Orhun bölgesinden gelen Uygurları olduğunca öbür Türk boylarını da kapsar. Sözcüğün anlamı için ileri sürelen savdan ikisi akla yatkındır. Bunlardan birinciye göre, 'Oymak, baskı yapmak' anlamındaki "oy-" eylemi ile "-gur" ekinden oluşur. Bir başka sava göre Türkçe 'akraba, yandaş' anlamındaki "uy" sözü ile "-gur" ekiden gelir. Çin kaynakları, Uygurların Asya Hunlarından geldiklerini bildirirler. Bir Uygur söylencesine göre Uygurların atası, Hun Hanının kızı ile bir kurttan türer.

2.1. Yaşam

Çin yazmaları Uygur örgütlenme biçiminin Göktürk örgütlenme biçiminin aynı olduğunu bildirirler. Ata binme, ok-yay kullanmada usta, anlayışlı, doğru sözlü, namuslu

Türk dil ve kültürüne sıkı bağlı, din ve inanç konusunda son derece hoşgörülü altın, gümüş, bakır eşya yapmakta becerikli insanlardır. Yü taşını işlemeyi çok iyi birler. En yoksulları bile etle yaşar. Topraklarında hububat yetişir, yalnız buğday bitmez. Soylular at eti yer. Halk ördek ve kaz etiyle yetinir. Ülke çok zengindir. Sansar, samur derisi, beyaz aba, işlemeli çiçekli kumaşlar pek boldur. Bu eşya o denli çoktur ki, başka ülkelere de yollarlar.

Tüm ülkede Çin takvimi kullanılır. Toprak tanrısına adadıkları kurbanı Çin yıl düzenine göre keserler. Gezmeyi çok severler. Ne zaman uzunca sürecek bir geziye çıkacak olsalar müzik gereçlerini yanlarına alırlar. Müziğe büyük tutkuları vardır. Aralarında düşün yaşamı yüksektir. Uygur sarayında yerli ve yabancı tarihçiler, ozanlar, bilginler, müzikçiler, sanatçılar korunur. Han ailesinin ve soyluların çocuklarına özel öğretmenler ders verir. Kentlerde yaklaşık elli Budist tapınağı bulunur. Manastırlarda yığınla Budist kitap korunur. Turfan Uygurları inançlı Budistlerdir. İlkyazda topluluklar halinde çevredeki manastırlara akın ederler. Bu kutsal yerler kentlerden oldukça uzaktır. Ata binerler, ok-yaylarını yanlarına alırlar. Kötü ruhlardan kurtulmak için eşya üzerine atışlar yaparlar.

2.2. Din

Eski Türklerin değişik dinlere inandıkları bilinir. Dinsel hoşgörü Türk toplumsal yapısının bir parçasıdır. Bu hoşgörü Türklerde bol bol din değiştirmeye dek uzanır. Göktürkleri izleyen Uygur egemenliği dönetiminde Eski Türkler arasında şu inançlarla karşılaşılır:

2.2.1. Mani

Türkler arasında yayılan ilk yabancı din Manihaizm sayılır. Mani dinini 3. yüzyılda Babilli Mani kurar. Babil'de gelişmiş inançlardan yararlanır. Kimi Hıristiyan ve Zerdüşt ögelerini birleştirir. Böylece Manihaizm öğretisini yaratır.

Bu dinin kökeni ikileme dayanır. Mani'nin anlayışına göre dünyayı iyi-kötü, ışık-karanlık olmak üzere iki zıt nesne doldurur. Bunlar birbirine karşı sonsuz bir savaşım içindedirler. Her birinin ayrı yaratıkları, ayrı ülkeleri vardır. Savaş doğal olarak iyi öge olan ışığın utkusuyla biter. Evrenin oluşumu, ilerde sona erişi, o zamana dek sürecek savaş, tüm ayrıntısıyla anlatılır.

İlke ve törelerinin yayılması için Mani sağlığında kilisesini kurar. Bir süre İran'da dinini başarı ile yayar. Dindaşlarının ve din adamlarının rütbelerini derecelerini belirler. Nedir çok geçmeden gözden düşer. Yalnız kilisesi izlenmekle kalmaz, kendisine de baskı yapılır. Sonunda acımasızca öldürülür. O zaman kimi yandaşları ve papazları zorunlu birer din salıkçısı olarak İç Asya'nın yolunu tutarlar. Bu kovalanan dine orda yeni alan, kendilerine yeni geçim yolu aramaya koyulurlar. Gerçekten İç Asya'da Manihaizmin yazgısı değişir. Manihaizm Ön-Asya'da yitirdiği saygınlığı çok geçmeden İç Asya'da bulur. VI. yüzyılda Batı'da özellikle Afrika ve küçük Asya'da bir çığ gibi yayılır. Bir ara Hıristiyanlığı iyice sıkıştırır.

732 yılında Orhun bölgesi Uygurları güçlerinin doruklarında oldukları günlerde atlı güçleriyle Çin'in başkenti Lo-yang kentine girerler. Uygur hanı Bögü Han, Çin başkentinde Manihaizm'i öğrenir. Pek beğendiği bu dini salt kendisi kabul etmekle kalmaz. Orhun yöresindeki otağına dönerken halkına da Mani dinini öğretmeleri için dört Mani din adamını birlikte götürür. O zamandan sonra Manihaizm Uygur devletinin resmi dini olur. Hanlarının sözüne uyan Uygurlar bir direnç göstermeksizin bu dine girerler. Uygur illerinde ve Çin'in kimi kentlerinde Manihaist merkezler kurulur. Gerçekte, bu batı dini Çin'de Uygur yumruğu ile gönülsüz yayılır. 840 yılında Uygur Devleti Kırgız vuruşu ile yıkılınca Çin'de tüm Mani kiliseleri yıkılır. Resimler yakılır, malları ellerinden alınır. Mani dinine inananların en az yarısı ortadan kaldırılır. Yalnız Turfan Uygurları Mani inançlarına bağlı kalırlar.

Böylece, Mani dini sonraları savaşımı sürdüremez. Batı'da Hıristiyanlık, Doğu'da daha sonra doğacak olan İslamlık onu yeryüzünden tümden silmekle kalmaz, onun

yazılı belgelerini bile ortadan kaldırır. Böylece Mani ilkeleri gizemli bir sis tabakasının arkasında kalır. Onun hakkında bildiklerimiz Hıristiyan ve Müslüman din adamlarının kimi öznel savlarına dayanır.

Mani'nin karışık ilke ve töreleri Uygurlar arasında geniş ilgi uyandırır. Dönemin tanıklarına göre Uygurlar arasında Mani yandaşları Budistlerden çoktur.

Manihaizmin kendine özgü sanatı vardır. Dinin kurucusu Mani aynı zamanda ünlü bir ressamdır. Onun düşmanı olan Müslümanlar bile resimdeki ustalığını takdir ederler. Mani'nin sanat duygusu ve ressamlık yeteneği dinine de damgasını vurur. İç Asya'da bulunan Manihaist metinler en iyi mürekkeple, en ak kağıda, en özenli ve güzel yazı ile yazılıdır. Dinsel metinler sanatsal minyatürlerle süslüdür.

2.2.2. Nestroyan

Nestorayanlık, Hıristiyanlığın İç Asya'ya uzantısıdır. İstanbul patriği Nestorius'un düşüncelerinden oluşan Hıristiyanlık mezhebidir. Nestorius, geniş bilgili, ama zaptolunmayacak ölçüde hırslı, inanılmaz biçimide kendini beğenmiş bir papazdır.

Nestorius, Suriye'nin Germenica ilçesinde doğar. Antakya'da manastıra katılır. Sesinin güzelliği, söz söyleme gücü ile çevresini hayran bırakır. Çevresinde inançlı ve bilgili bir sofu olarak tanınır. Mesleğinde hızla ilerler. 428'de Bizans patriği olur. Burda, İsa'nın tanrısal nitelikleri olduğunu ama Tanrı olmadığını, Meryem'in Tanrı anası değil, bir insan anası olduğunu ileri sürer. Nestorius'a göre insan nitelikleri ile Tanrı nitelikleri aynı özde birleşemez. Bu nedenle İsa'nın tek bedende iki kişilikli olduğunu var saymak gerekir. Bir bakıma Hıristiyanlık açısından İsa'yı insan saymak zorunluğu vardır. Nedeni, İsa bütün insanlar için Tanrı yanıyla değil, insan yanıyla acı çekmiştir. Nestorius'un bu düşünceleri sofu Hıristiyanlarca sapkınlık sayılır. Nestorius 431 yılında afaroz edilerek Mısır'a sürülür. Orda yaklaşık 451 yılında yalnız ve perişan bir durumda ölür.

5. yüzyılın sonlarında İran ve Irak'ta Nestorius'un ilkelerine dayanan bir tarikat kurulur. Bu din bir yangın gibi komşu ülkelere yayılır. İç Asya'yı saran Nasturilik işte budur. Nedir, bu dinin ilkelerinin ne kadarının kurucusunun olduğu bilinmez. Kısa sürede İran'ın resmi dini durumuna gelir. Bir-iki yüz yıl geçmeden de yavaş yavaş İç Asya'ya doğru yayılır. Önce Hint yarımadasında ufak tefek başarılar elde eder. Önemli aşamasını 5. yüzyılın sonlarında Merv ve Herat piskoposluklarının kurulması ile yapar. 7. yüzyılın ilk yarısında Amuderya'ya girer.

Nasturiliğin İç Asya'ya yayılışı buradaki sade insanların yüreğine pratik yoldan girmekle olur. Gerçekte Nasturi din adamları din bilgisine pek bakmazlar. Ticaretten anlarlar. Hastaları iyileştirmesini bilirler. Gezgin satıcılar olarak uzak ülkelere dek giderler. Geniş halk yığınları ile ilişkide bulunurlar. Para için kimseye el açmazlar.

845 yılında Çin'de Nasturiliğin kökü kazınır. Ancak Moğollar döneminde yeniden canlanır. Orhun vadisinde yaşayan büyük Moğol boyu Kereitler bu dini seçerler. Böylece Nasturilik Moğol sarayına sızar. Mengi, Kubilay ve Hülagu'nun anneleri Kereit prensesidir ve inançlı bir Nasturidir.

Nasturilik Türkler arasında fazla yayılmaz. fiato Türklerinden Ongutlar bu dine girerler. Nasturilik Moğol yönetiminin çöküşü ile geriler ve 15. yüzyılda tümden İç-Asya'dan silinir.

2.2.3. Budizm

Budizm Türkler arasında çok yayılmış bir inançtır. Uygurlar arasında Sogd, Saks ve Toharlarca yayılır. Günümüzde de insanlığın büyük bir bölümüne egemen olan bu inancı, 6. yüzyılda, Hindistan'da yaşayıp yaşamadığı tartışma konusu olan Gautama Sakyamuni ortaya atar.

Bir kıral soyundan gelen Sidharta, Magadha eyaletinde dünyaya gelir. 29 yaşına gelince kırlara çekilir. Bir derviş yaşayışı içinde yaşamın anlamı üzerine düşünmeye başlar. Yıllarca düşünce âleminde kalır. Sonunda bir gece mucize gerçekleşir. Düşüncesi aydınlanır. Budha olur.

Budizmin ilk biçimi çocuksu bir düşüncedir: İnsanlar istediklerini elde edemedikleri için dünyada mutsuzdurlar. İsteklerinden vazgeçerlerse mutlu olurlar. Acı çekmemek için hiçbir şey istememek gerekir. İşte o zaman mutsuzluğun bulunmadığı duruma, nirvanaya varılır. Budha'nın düşüncesi aydınlığa kavuşur. Bundan sonra tanrısal gerçeğini yaymaya başlar. Kilisesini (sangha) kurar. Budizm böyle doğar.

Eski Türkçede pek çok Budist gereç vardır. Ancak pek çoğu çeviridir. Budizm Uygurlar arasında uzun süre yaşar. Günümüzde de Sarı Uygurlar bu dine inanırlar.

2.3. Yazı

Eski Türkçe dediğimiz Göktürk ve Uygur dönemini kapsayan süreçte Türkler birçok inanç değiştirdikleri gibi birçok yazı da değiştirirler. Eski Türk dilinin saptandığı yazılar şunlardır:

2.3.1. Göktürk Yazısı

5-6. ve 9-10. yüzyıllar arasında Türkler bu yazıyı kullanmıştır. Orhun ve Yenisey yazıtları bu yazı ile yazılmıştır. Eski Germenlerin "run" yazısına benzediği için bu yazı bilim dünyasında "Runik Türk Yazısı" diye de anılır. 38 yazaçtan oluşur. Ünlüler çok kez yazılmaz. Ünlüye göre kimi ünsüzlerin biçimi değişir. Sağdan sola yazılır. Yazının kökeni konusunda çeşitli görüşler ileri sürülür. Bunların en önemlileri şunlardır:

1.	*Finli bilgin Heikel'e göre Türkler bu yazıyı İskandinav uluslarından almışlardır. "Run" ya da "Runik yazı" adı da İskandinavların ataları olan Runlara dayanılarak verilir.*
2.	*Finli bilgin Donner'e göre, bu yazı eski Anadolu halklarının (Hititler vs) yazılarına dayanır.*
3.	*Yazıyı çözen Thomsen'e göre Göktürk yazısı Sogd, Arami, Pehlevi yazı düzenlerinden çıkar.*
4.	*Aristov ile Mallitskiy'e göre bu yazı eski Türk damgalarından çıkmıştır.*

.

Kökeni nerden olursa olsun kimi yazaçlar Türklerce eklenmiştir:

:ok, ku gibi /k/ ünsüzünü karşılar. Doğrudan oka benzetilmiştir.
: ay, ya biçiminde kullanılır. Kökende /y/ ünsüzünü karşılar. Yaya ve yarım aya benzetilmiştir.
: /t/ Ünsüzünü karşılar. Dağa benzetilerek yapılmıştır.
Eski Türkçede sözcük 'tag' biçiminde olduğu için /t/ ünsüzü olarak kullanılır.
: sü < süngü'den
: l < el'den
: eb, be Eski Türkçede ev yerine kullanılan çadıra benzetilmiştir.
: ğ < ağ'dan
: r < er'den

2.3.2. Sogut Yazısı

8-11. yüzyıllarda oldukça eski birkaç belgede kullanılmıştır. Yalnız Budacı belgelere uygulanmıştır. Kökende İrancanın Sogd dili için oluşturulmuş bir yazıdır. Run yazısına göre daha güzeldir ve kolay yazılır. Ancak a/e, o/u, ö/ü, ı/i, p/b, k/k sesleri arasında ayrım yapılmaması açısından zayıftır. Tüm yazı düzeni 22 yazaçtan oluşur.

2.3.3. Uygur Yazısı

Run yazısından sonra bütün Türklerin yazısı olur. Sogut kökenli olan yazı batıda oturan Türklerce Doğu İran'dan alınır. İlk olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı tam bilinmez. 8-15. yüzyıllarda yaygın biçimde kullanılır. İlk olarak Budist metinlerin Türkçeye çevirilerinde geçer. Bu yazı ile saptanmış metinlerin çoğu Uygurlardan kaldığı için yazıya "Uygur yazısı" adı verilir. Tüm Uygur kültürü bu yazı iledir. Yazı 23 yazaçtan oluşur. Türklerin kullandıkları yazılar içinde Türkçenin yapısına en ters düşen yazılardan biridir. Yazıda k/g, p/b, h/ğ ve o/u, ö/ü sesleri ayırtılmaz. Önceleri sağdan sola yazılır. 14. yüzyıldan sonra Çin yazısının etkisiyle yukardan aşağı yazılmaya başlanır. 8. yüzyılda bu yazıyı Moğollar Uygurlardan alarak kendi yazılarını geliştirirler. Hakanilerin resmi yazısı olur. Mançular da bu yazıyı kullanırlar. İslamlıktan sonra bu yazı önemini yitirir.

2.3.4. Süryani Yazısı

Yalnız 8-11. yüzyıllar arasında Yedi-Su'daki Hırıstiyan Ugurlar arasında kullanılmıştır. Nasturi mezar taşları bu yazı ile yazılmıştır. Türkler arasında en az kullanılan yazılardandır. Sami kökenli olan yazı düzeni, ünsüz esaslıdır. 22 yazaçtan oluşur ve sağdan sola yazılır. Türkçe sesleri ayırt etmek için kimi imler eklenmiştir.

2.3.5. Mani Yazısı

Süryani yazısından çıkmıştır. İran ve Türk Manilerince kullanıldığı için Mani yazısı adı ile anılır. 8-11. yüzyıllarda Uygurlar bu yazıyı Mani metinlerinde kullanmışlardır. Çok süslü bir yazıdır. 22 yazaçtan oluşur. Türkçe sesleri göstermek için 14 im eklenmiştir. Ulusal kimlik kazanmış Türk yazılarından sayılır.

2.3.6. Brahmi Yazısı

Uygur beylikleri döneminde kullanılır. Yalnız Budist Uygurlarca kullanılan bu yazı Hint kökenlidir. Toharca'dan alınmıştır. Eski Türk yazıları içinde o ile u, ö ile ü , i ile e ünlülerini ayıran tek yazıdır. Bu yazı ile az gereç olmasına karşın söz konusu özelliği nedeniyle önemlidir.

2.3.7. Tibet Yazısı

7-10. yüzyıllar arasında, çok seyrek olarak Budist Eski Türkçe metinlerde kullanılmıştır. Hint yazısına dayanır. Yazaçlar sesi değil seslemleri karşılar. 35 yazaçtan oluşur. Soldan sağa yazılır. Türkçenin /ı/ ve /i/ ünlüleri ayırt edilmiştir.

2.4. Yazın Dili

Eski Türkçe, Göktürk ve Uygur yönetiminde iki siyasal dönemde konuşulan yazı dilinin adıdır. Eski Türkçenin yazın ürünleri 732 yılından başlar, 1678 yılına dek sürer. Bin yıl gibi bir süreç içinde, geniş bir alanda, türlü halklarca çeşitli konumlarda kullanılır. 9. yüzyıldan sonra kullanılan Eski Türkçe, eski özellikleri koruyan, arkaik yapay bir dil olmalıdır. 11. yüzyıldan 17. yüzyıla dek Halk Türkçesi ile Eski Türkçe yan yana kullanılır. Halk Türkçesi sevilen türkü, masal gibi ürünlerde kullanılır. Oysa Eski Türkçe yüksek yazın dilidir. Tüm resmi ve dinsel konularda o kullanılır. Kimi Eski Türkçe belgelerin arı ve eski bir dil ile yazılmış olmaları onların kesinlikle eski olmalarını gerektirmez. Runik yazılı bir metnin oyma baskıdan eski olduğu açıktır. Nedir, Uygur yazısı ile yazılı bir belgenin yazıldığı zamanı kestirmek zordur.

Eski Türkçe iki evrede incelenir. Bunlar Göktürk ve Uygur dönemleridir. Kuşkusuz Göktürkçe, Uygurca ölçüsünde gelişmemiştir. Uygurlar, Göktürkleri yenip ülkelerini ele geçirirlerken halkını da kendi kültürleri içinde eritirler. Dil bakımından onların mirasçıları olurlar. 9. yüzyıldan başlayarak yüksek bir kültür geleneği kurarlar. Bu gelenek 8. yüzyıldan sonra Türk-Moğol hanlıklarının kültür kaynağı olur. Uygur Kağanlığının başkenti Hoço'da yapılan kazılarda, Uygur dil ve yazınının zengin ürünleri ele geçer.

Bu gereçlerde eski Türk kültürünü aydınlatan pek çok bilgi bulunur. Budist, Manihaist ve Nasturi tapınaklarında ele geçen çok sayıdaki yazma, Uygur dil ve yazının görkemini yansıtır. Bunlar yerleşik Uygurlardan kalma belgelerdir. Nedir, özgün metinler değildir. Türkler arasında yayılmış Önasya ve Güney Asya dinlerinin ürünleridir. Genellikle çeviri metinlerdir. Aralarında gökbilim, tıp ve yazın konularında olanlar da vardır. İlahiler, dualar, tövbeler, göksel içerikli metinlerdir. Hıristiyan metinleri içinde Doğudan Üç Yetim öyküsü, Kutsal Geor'un fiehitliği gibi parçalar yer alır. Süryani Hıristiyanları aracılığı ile Esop masallarının bir bölümü Uygurcaya yansır. Yedi-Su'da 13-14. yüzyıllardan oldukça çok Süryani ve Hıristiyan mezar taşı vardır. Profam metinleri içinde Çinli gezgin Hün-tsang'ın yaşam öyküsünün çevirisi ele geçer. Aynı belgeler içinde bir iki takvim, fal kitabı, tıp metinleri de bulunur. Uygurlardan kalan çok sayıdaki yasa metinlerinden biri bölümünü Radloff ve Malov yayınlar. Bunlar kültür tarihinin yapı taşlarıdır. Çoğu 13-14. yüzyıllardan kalır. Biraz da Moğol tarihini aydınlatacak yapıdadır. Belgeler, köle alım satımından toprak icarına, satımına, eşya değişiminden veraset ve vergi çeşitlerine, kumaş gıda ve tarım ürünlerinin dağılımına dek çok çeşitli konuları içerir. Bunlar Uygur toplum düzeninin ögeleridir.

Uygurcada dinsel metin çevirileri önemli bir yer tutar. Çevirinin Uygurca'nın anlatım biçimine kimi etkileri olur. En önemlisi 8. yüzyıla dek Uygurca'ya girmemiş terim ve deyimlerin akınına yol açar. Bu dönemde Uygurca'ya Hint, Sogd, İran ve Çin dillerinden sözcükler girer. Uygurca'da tutunan bu ögeler Moğolcaya da geçer. Bunun dışında Uygurcaya giren terim ve deyimler daha çok alımsatım ilişkileri iledir.

Daha sonraki dönemlerde Uygurlardan çoğunlukla halk metinleri kalır. Bunlar sevilen halk yazını örnekleridir. Eski Turfa'dan türküler, Mani metinleri, alletrasyonlu dörtlükler, Oğuz Han Destanı, bu öbeğe girer. Bu metinler 13 -14. yüzyıllardan, Moğol dönemindendir. Genellikle çok sayıda Moğolca ve Farsça sözcüğü içerir. Sözgelimi, Oğuz Kağan Destanı'nda Moğolca'dan şu sözcükler bulunur:

müren 'ırmak'	*çıda 'süngü'*
aka 'ağabey'	

Bütünü içinde Uygurcadan kalan yazın ürünleri üç öbekte incelenir:

2.4.1. Sevilen Halk Yazını

Eski Turfan'dan şarkılar ve Oğuz Kağan Destanı bu öbeğe girer. Bu tür daha çok halk tipidir. Moğolca ve Farsça'dan çok sayıda sözü barındırır. Dil yapısı Orta Türkçe'yi anımsatır. Sözgelimi, *-sa/-se* koşul ve -gan/-gen ortaç eki kullanılır.

2.4.2. Yargı Belgeleri

Bu metinler, daha çok eski dilin özelliklerini taşır. Yapısı da arkaiktir. Ama kimi İran ve Moğol terimlerini içerir. Bunlar daha çok, geniş bir alana yayılmış olan Moğol yönetimi ve Moğol yargı düzeninin yerleştirdiği sözlerdir. Sözgelimi şu sözler birçok ülkeye yayılır. 'Nişan' sözü Mançuca'da bile bulunur.

aka 'ağabey' < Mo.	*nişan 'damga' < Fa.*

2.4.3. Dinsel Metinler

Bu metinler dil bakımından özellikle eski ve arkaiktir. Bu kural 1678 yılından kalan gereçler için bile geçerlidir. Yapı bakımından Eski Türkçedir. Tutunmuş Moğolca ve Farsça sözler bu gereçlerde bulunmaz. En çok Hint, Sogut ve Çince sözcükler bulunur. Seyrek olarak Tibetçe sözcükler yer alır. Bu öbeğe giren metinlerin çoğu çeviridir.

2.4.3.1 Sekiz Yükmek

Kısa ve yalın tümceleri, varsıl sözvarlığı ve açık analtımı, kavramları anlatmadaki gücüyle ilgileri üzerinde toplamış Uygur metinlerinden biridir. Yapıtta Buda dininin ilke, inanç ve töreleri üzerine görüşler açık ve yalın bir dille, inananlara anlatılır.

2.4.3.2. Bögü Han'ın Mani Rahipleri ile Konuşması

Monyuçur Kağan'ın oğlu Bögü Kağan'ın Mani dinini benimsemesi ve dinin ilkelerine uymayan davranışları sonucunda duyduğu korku ve pişmanlığı anlatır. Öğüt ve ders verici sözleri de içeren yazmanın, bir mektup mu yoksa dinsel bir belge mi olduğu belli değildir. Yazma 22 sayfadır. 4 de resim bulunur. W. Bang'ın okuduğu metnin 4. bölümü "Budist Tövbe İstiğfarı" adını taşır. Burası çeşitli kişilerin yazdığı tövbe parçalarından oluşur.

2.4.3.3. Altun Yaruk

Kitabın adı "Altın Işık" anlamına gelir. Yapıt Buda dininin kutsal kitabıdır. Budizmin türlü yönleri üzerine Buda'nın konuşmalarını içerir. Her bölümde, ayrı bir konu ele alınır. Buda'ya yöneltilmiş bir soru ile konuya girilir. Sorulan soru, araya öyküler de katılarak, Buda'nın ağzından yanıtlanır.

Alman bilimadamı Malov Budist Sarı Uygur tapınımevinde bulmuştur. Doğu Türkistan'da bulunmuş yeni metinlerden biridir.

Özgün yapıt Sanskiritçedir. Eldeki tam örnek 1007'de yazılmıştır. Sanskritçeden Çinceye, Çinceden Uygurcaya çevirisi yapılmıştır. Yapıtta çevirenin adı olara fiingko fieli Tutung geçer. Çeviri yılı belirtilmez. İlk çevirmenin 10. yüzyılda yaşadığı sanılır. Dil özelliklerine bakılarak Uygurcaya 13-15. yüzyılda çevrildiği sanılır.

Yapıt on bölümden oluşur. Her bölüm 31 altbölüme ayrılır. Türkçe çeviri, ayrıca eklerle genişletilmiş, işlenmiştir. Yapıtta düzyazı öyküler arasına şiirsel seslenme tümceleri ve yanıtlar yerleştirilmiştir. 1913'te Malov tıpkıçekimini ve çevirsini birlikte yayınlamıştır. Son olarak Ceval Kayra Uygurca Altun Yaruk adı ile TDK yayınları arasında, giriş, metin ve dizin olarak Türk okuruna sunmuştur:

> ol ödin üstünki tengriler bo savıg körüp angsız ulug mungadıp tanglap Bodısatva'nıng antag mungadınçıg çatıglıg işinge iyin ögirip öge alkayu inçe tip şlök sözlediler: Ulug tınlıg udunguz.. umug, ınag bolgalı.. ulug yarlıkançuçı köngülüngüz üze.. tüp tüz körür siz tınglıgların: özde togmış ogulça kızça.. yiti kınıg ögrünçlüg esirgençsiz ıduk köngülüngüz üze.. et'özüngüzni ıdalap.. emgekdin tartmaklıg buyanıngız yitinçsiz titir.. odgurak bolgay siz teggeli.. mengülüg kirtü yig orunka .. birtem öngi üdrülgeysiz.. togmak ölmeklig bek bagdın.. terkkeye üdün teggey siz.. tenggeşisiz burkan kutınga.. yanmaksızın tanuklap.. inçkü mengi tapgay siz.. tip tidi:: ol ödün ol aç bars kaçan bodısatavnıng ömgenintin kan akmışın körti.. ötrü ol kanıg yıglayu etin barça yip kodtı:: yalanguz kurug süngükleri ök turu kaltı.. ançagınça bodısatav tiginning ulugı içisi yir tepremişin körüp inisinge inçe tip tidi:: yagız yir bütürü tepreyür:: ögüzler taglar birle kalısız:: bulung yıngak kararıp.. öles boltı kün tengri.. kökdin tüşer tengridem.. hua çeçekler bulgaşu: odgurak erki inimizning.. et'özin timek belgüsi.. (Ceval Kaya, s. 324-325)

O zaman üstteki Tanrlar bu durumu görüp ölçüsüz ulu bunlayıp danlayıp Buda'nın o denli bunaltıcı ilahi işine sevinip öğerek alkışlayarak şöyle diyerek şoluk söylediler:

Ulu yaratık oldunuz
Umut sığnak olalı.
Ulu yarlıgayıcı gönlünüz üzre
Düz düz görürüz yaratıkları
Öz doğmuş oğulca kızca
Kesin, cesur, neşeli,
Esirgemez kutlu gönlünüz üzere
Vücudunuz feda kılıp
Minnetten kurtarıcı kudretinizi yetişilmezdir
Layık olucaksınız tümden
Ebedi gerçek tek makama
Birinci ve en önde erdirilirsiniz
Ölümlü doğmanın pek bağrından
Ayrılıp diriliğe değerceksiniz
Değişmez ilahi mutluğa
Yanmaksızın erişip
Rahatı ebedi bulacaksınız.

dedi. O zaman Aç pars o anda Bodisatva'nın boyun damarından kan aktığını gördü.. Sonra, o kanı yalayıp etini olduğu gibi yiyiverdi. Yalnız kuru kemikleri önde durakaldı. O esnada şehzade odisatva'nın büyük ağabeyi yer sarsıntısı görüp küçük kardeşine şöyle dedi:

Kara yer tümden depreniyor
Irmaklar dağlar ile farksız
Her taraf her yan kararıp
Ölür oldu Gün Tanrı
Gökten düşer ilahi
Hub çiçekler bulaşıp
Kesinlikle küçük kardeşmizin
Vücudun almak göstergesi.

2.4.3.4. İyi ile Kötü Prens Öyküsü

Budacılığa ilişkin İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nün özgün adı Prens Kalyanamkara, Papamkara Hikayesidir. Yapıtın Uygunca çevirisi 11. yüzyıl başlarında Dunhuang'daki bir mağaraya konularak mühürlenmiş ve mağara 1900'lü yıllara doğru bulunup açılmasıyla ortaya çıkmış on binlerce el yazmasından biridir. Paulo Pelliot, bu yazmayı 1908 yılında bulur ve bunu da öbürleriyle birlikte Paris'e getirir. Gerçekte, yazıcının belki bir deneme ya da araştırma amacıyla bitirmeden bıraktığı, Budacılıkla ilgili bir metnin bozuk bir kopyası söz konusudur. Yok edilmemelerini önlemek ve böylece bir günahtan kaçınmak amacıyla, 11. yüzyıl başlarında anılan mağarada koruma altına alınan bozuk, yırtık ya da çok kullanılıp eskimiş öbür onbinlerce kutsal elyazması ya da belge arasında yer alır.

Öykünün özgün anlatısı Çincedir. Çeşitli Asya dillerine çevrilmiştir. Uygurce çevirisi özgün bir biçem ve zevkli bir anlatım içerir. Paris Ulusal Kitaplığında bulunan Türkçe yazmanın birçok sayfası eksiktir. Elde seksen sayfa bulunur.

Öykünün özeti şöyle:

Çok eski zamanlarda Benare adlı bir krallık vardı. Ülkenin kralı çok iyi, çok akıllı bir kraldı. Altmış küçük krallığı, sekiz yüz kalesi beş yüz fili, yirmi bin karısı vardı. Fakat oğlu yoktu. Kralın buyruğu ile halk dağ, ırmak, göl, ağaç tanrılarına dua etti, Kurbanlar kesti. On iki yıl sonra kralın birinci karısı ile ikinci karısı gebe kaldılar. Birer erkek çocuğu doğurdular.

*Önbiliciler birinci çocuğun **İyi dost,** ikinci çocuğun **kötü dost** olacağını söylediler. Gerçekten **Kalyanamkara** sevimli ve akıllı idi. **Papamkara** ise kötü bir kişiydi. Bunun için kral ve kraliçe Kalyanamkara'yı sever, Papamkara'yı sevmezlerdi. Bir gün, Kalyanamkara şehir dışına gezmeye çıktı. Çiftçilerin, avcıların, dokumacıların, kasapların eluğraşçılarının yaptıklarını görünce çok üzüldü. Babası neden üzüldüğünü sorunca:*

-Bu zahmetli yerde ben neden doğdum? Birçok yoksul, düşkün canlıları görüp ağladım. Geçim uğruna ne güçlükler çekiyorlar, canlıları öldürüp ne büyük günaha giriyorlar. Hazineni bana ver, bu yoksullara dağıtayım. Yeryüzünden bi sıkıntılar, günahlar kalksın- dedi.

Kral sevgili oğlunun sözünü kırmadı. Hazinedara "Gelenlere hazinemi dağıt" buyruğunu verdi.

Bir süre sonra hazine tamtakır olma durumuna geldi. Dağıtım durdu. Prens Kalyanamkara gene üzülüp ağlamaya başladı. Halka yetecek kadar kazancı kazanmaya karar verdi. Danışmanlara danıştı: "Bütün dünyadaki canlıların gereksinimlerini karşılayacak kazancı sağlamak için ne yapmalayım?" dedi. Kimi çiftçiliği, kimi alışverişi öğütledi. Sonunda bir bilge kişi bunun için ancak erişilmeyen "Çintemani" incisini ele geçirmek gerektiğini söyledi.

Prens, bu inciyi bulmak için denizlere açılmaya karar verdi. Deniz tehlikelerle doluydu. Kral ilkin izin vermedi. Sonra oğlunun üzüntüsüne dayanamayıp izin verdi. Seksen yaşında bilge bir denizcinin öncülüğünde beş yüz usta denizci ile denize açıldılar. Papamkara da "Onu severler, beni sevmezler. Bir de o, inciyi bulup getirirse, ben iyice gözden düşerim" diye kafileye katılmıştı.

Yol boyunca Prens Kalyanamkara, adamlarına isteyenin geri dönebileceğini söylüyor, fakat kimse ondan ayrılmıyordu. Sonunda mücevherli adaya vardılar. Mücevherleri, incileri gemiye doldurdular. Fakat prensin aradığı "Çintemani" bunlar arasında yoktu. İnci ve mücevherlerle dolu gemileri geri yolladı. Yaşlı, bilge yol göstericisi ile ikisi yola devam ett. Yolda bu bilge yaşlı da öldü. Prens tek başına- yaşlıdan öğrendiklerine göre- yolunu sürdürdü.

Zehirli yılanlardan, ejderlerden, güzel kızlardan kurtularak ejderha kralının katına çıkmayı başardı. Ejder kralı onu "Buda" bilerek sevdi, kulağındaki "Çintemani" incisini verdi.

Kalyanamkara, Çintemani incisini alıp döndüğünde, kardeşini deniz kıyısında bekler buldu. Meğer kötü dost Papamkara, geri dönen gemilerle gitmemiş, Kalyanamkara'ya bir oyun oynamak için kalmıştı. Kalyanamkara da ne bilsin, inciyi saklasın diye Papamkara'ya verip kendisi uykuya daldı. Papamkara, iki kamış şişi uyuyan kardeşinin iki gözüne sapladı. İnciyi da alıp kaçtı. Kalyanamkara, gözlerinde kamış, şişler saplı orada kaldı. Tanrı "Yer-Su" İrşi, kardeşinin hayınlığını ona haber verdi. Kılavuzluk ederek ülkesine ulaştırdı. Papamkara ise, kardeşinin ve bütün gemicilerin öldüğü yalanını uydurmuştu.

Kalyanamkara bir gün beşikkertme nişanlısı kral kızının yurduna vardı. Yolda kralın sığırtmacı ile karşılaştı. Bir boğa prensi yere yıkılarak üstüne gölge edip durdu. Dil ve gözlerindeki kamış şişleri çıkardı. Yarasını iyi etti. Kralın sığırtmacına kendini dilenci diye tanıttı. Sığıtmacın konuğu oldu. Bir ay sonra bir kopuz buldu. şehre çıktı. Kopuz çalıp topladığı sadakalarla beş yüz dilenciyi besledi.

Sonra dilencilerden ayrılıp kralın bahçvanına bahçe bekçisi durdu. Her ağaca bir çan astırdı. Çanların iplerini eline aldı. Kuş sesi duydukça ipleri çekti. Çanlar ötünce kuşlar da kaçtı. Bahçeyi böyle bekliyordu. Kimse onun prens Kalyanamkara olduğunu bilmedi. Nişanlısı kral kızı da bilmiyordu. Fakat kız bu kör bekçiyi gördükçe, ona kanı kaynıyordu. Sonunda kral kızı bu kör bekçiye vuruldu, onunla evlendi.

Bir gün bu iki sevdalı karı-koca tümden önemsiz bir konuda birbirinden kuşkulandılar. Acaba birbirlerine hep doğruyu mu öylüyorlardı, yoksa gizledikleri bir şey var mıydı? Bunun için her ikisi de "Gözleri" üztüne yemin etti. İkisinin de kalbi doğru olduğundan Tanrı Kalyanamkara'nın gözlerini açtı. Ancak o zaman Kalyanamkara kim olduğunu açığa vurdu. Hep birlikte sevinip mutlu oldular.

Sonra Kalyanamkara kendi ülkesine döndü. Gördü ki, anasınınbabasının ağlamaktan gözleri kör olmuş. Kardeşi Papamkara da yaptığı kötülüklerden ötürü zindana atılmış. Kalyanamkara gözlerini açtı. Sonra da Papamkara'yı zindandan çıkarıp suçunu bağışladı.

Papamkara'nın kaçırdığı "Çintemani" incisini de geri aldı. Bütün yoksulları eziyetli çalışmalarından, dünyalık sıkıntılarından ve canlıları öldürüp günaha girmekten koruyacak geçim kaynağını sağladı. Ülkesine ve halkına böylece mutluluk getirdi.

Örnek

ol lexua yolug yoguru usar siz ötrü lö kanı erdinilig balıkka orduka teggey siz ol balık tegre yéme yetti kat karam içinte alku agulug lö-ler yılanlar yatur anı yoguru usar siz içgerü balıkka kirgey siy lö kanıña közüngey siz erdeni bulgaysiz. men amtı ölür men. siz yalñuskıya kalır siz. teñrim korkmañ busanmañ esén tükel teggey siz. inçip kayu kün burxan kutın bulsar meni titmeñ edgü köni yolçı yerçi bolup iñe tegdi kapagda ekki arıg kızlar turur elgi erdinilig yıp eñirer elginde ötrü tegin kim sizler.. tep ayıttı ol kızlar kapagçı biz tep tedi. ötrü tegin balık içiñe kirdi öñtün kapagka tegdi. ötrü tört körkle kırkın yürüñ kümüş yıp eñirer bu kapag közedü tururlar.. tegin ayıtsar kapagçı kırkın biz tediler.. ötrü takı içgerü kirdi ordu kapagka tegdi ol kapagda sekiz körkle tañ arıg kızlar sarıg altun yıp eñirerler tegin körklerin tañlap sizler löler kanı kunçuy-ı mu sizler ayıtsar biz ordu kapag közetçi biz tep tediler.

Eğer bu lotus yolunu aşabilirseniz bir süre sonra, Ejderhalar Hanı'nın mücevherli şehrine ve sarayına ulaşacaksınız. O şehrin çevresinde, yedi katlı hendek içinde her yanda, zehirli ejderhalar ve yılanlar yatar. Onların arasında yürürseniz (onları çiğnerseniz) şehrin içine gireceksiniz, Ejderhalar Hanı'na görüneceksiniz ve mücevheri bulacaksınız. fiimdi ben ölüyorum. Siz yalnız kalıyorsunuz. Haşmetlim korkmayın, üzülmeyin. Sağ salim ulaşacaksınız. Böylece, birkaç gün içinde, Buda'nın sonsuz mutluluğunu bulursanız beni terketmeyin. İyi ve doğru sözlü bir yolcu, bir rehber olarak (Prens surların?) eteğine ulaştı. Kapıda tertemiz iki kız duruyordu. Elleri mücevherli ipleri eğiriyordu. O zaman prens sordu: "Sz kimsiniz?" O kızlar: "Biz kapının bekçisiyiz dediler.

Sonra prens şehrin içine girdi. Doğudaki kapıya ulaştı.

O zaman, dört güzel kızın, beyaz gümüş bir ipi eğirdiklerini ve bu kapıya bekçilik ettiklerini (gördü). Prens sorunca, biz kapıcı kızlarız" dediler.

Sonra, daha da içeri girdi ve saray kapısına ulaştı. O kapıda sekiz güzel, olağanüstü temiz kız, sarı altın bir ipi eğiriyordu. Prens, onların güzelliğini hayranlıkla seyrettikten sonra sordu: "Sizler, Ejderhalar Hanı'nın eşleri misiniz?" Onlar da "Biz saray kapısının bekçisiyiz" dediler.

2.4.4. Destanlar

Uygurlardan birçok dinsel çevri metnin kalmıştır. Ayrıca iki Uygur destanı yabancı kaynaklarda geçer. Yazık ki bu destanların Uygurca özgün anlatısı bulunmaz. Türeyiş ve Göç destanları çok önceleri doğmuş katıksız ulusal destanlardır. Bu destanların Çin ve İran kaynaklarındaki kısa özetleri bize ulaşmıştır. Göç destanı biraz daha ayrıntılı olmasına karşın, eski çağlarda doğmuş türeyiş destanı çok kısadır:

2.4.4.1. Türeyiş Destanı

Eski Türk hanlarından birinin çok güzel iki kızı vardır. Böylesine güzel kızları insana yaraşır görmez. Hakan bir düş görür. Düşünü yorumlatınca, kızların Tanrı ile evlenmek üzere yaratıldığına iyice inanır. Eninde sonunda tanrı gelecek bu kızları alacaktır. Bu inançla yüksek bir kule yaptırır. Kızlarını bu kuleye kapatır. Artık gece gündüz, gelip kızları ile evlenmesi için tanrıya yalvarır. Sonunda birgün beklenen Tanrı gelir, kulenin önüne dikilir.

Gök Tanrı bir erkek boz kurt biçimindedir. Bu erkek boz kurt bir süre durup bekler. Sonra kulenin çevresinde döner. Bunu gören kızlar, evlenecekleri tanrının bu boz kurt olduğunu anlarlar. Kuleden çıkıp kurda varırlar.

Boz kurt kızları alıp gider. Onlarla evlenir. Bu evlilikten Dokuz Oğuz ile On Uygur boyları türer.

2.4.4.2. Göç Destanı

Tuğla ırmağı ile Selenga ırmağı arasında, Hulin dağı eteklerinde çoğalıp yerleşen Dokuz Oğuz-On Uygur devletini kurmuşlardır. Bu sulak, verimli topraklarda bolluk ve mutluluk içinde yaşarlar.

İki ırmak arasında bir ulu ağaç vardır. Gökten mavi bir ışık iner. Işıkla birlikte bir tatlı müzik yayılmaya başlar. Yer-gök günlerce bu ışığın aydınlığı ve bu tatlı ezgilerle dolup taşar. Bir yandan da ağacın gövdesi şişmeye başlar.

Günü saati geldiğinde ağacın şiş gövdesi yarılır. İçinde beş odacık görünür. Her odacıkta birbirinden güzel beş bebek uyur. Bebeklerin en tüçüğü Buğu Han'dır. Uygurlar, onu kendilerine han seçerler.

Uygurlar, Buğu Han döneminde eskisinden daha bolluk içinde, daha mutlu yaşarlar. Ne var ki, sonra gelen hanlar Buğu hanın yerini tutmazlar. İleriyi görüp dostu düşmanı seçemezler.

Bu dönemde Çinlilerle savaş sürüp gider, bitmek bilmez. bu hakanlardan biri bu savaşa bir son vermek ister. barış yapıp Çinlilerle dost olmak ister. Bu nedenle Çin prensesi ile evlenmeyi kurar. Dünür salıp Çin prensesini istetir.

Uygur ülkesinde, Hulin dağında bir kaya vardır. Bu kaya üstünde ot bitmez, çıplak bir kayadır. Ama içinde bir giz saklıdır. Uygur ilinin kutu, mutluluğu, bolluğu bu kayadan gelir. Bu kaya olmasa tüm büyü bozulacaktır. Bu nedenle bu kutlu Kaya'ya Kutlu Tag denir. Bugu Han, kutlu Dağın kutunu bildiği için, onu gözü gibi kormuştur.

Uygur hanı Çin prensesini isteyince Çinliler de karşılık olarak bu gizemli kayayı isterler. "Sen bize Uygur ilindeki kutlu dağı verirsen, biz de sana prensesi veririz" derler. Akılsız kağan, Kutlu Dağın kutunu bilmez. "Ne olacak, bir işe yaramaz, çıplak kaya... Verdim gitti" der.

Çinliler gelip Kutlu dağı parçalar, bölük bölük ülkelerine taşırlar. Uygur ilinin kutu, bereketi kalmaz. Kuraklık, kıtlık birbirini izler. Irmaklar kurur, topraklar ürün vermez olur. Cennet ülke yaşanmaz duruma gelir.

Her yandan çağrılar yükselmeye başlar. Yer gök, bu çağrı sesi ile yankılanır: "Göç, göç!" Herkes, bu tanrısal buyruğa uyar. Toparlanıp, yüklenir, göç başlar. Giderler, giderler... Nereye konmak isterlerse ses kesilmez. "Göç... Göç.." Batıya, daha batıya giderler.

Sonunda bir gün beş Balığın bulunduğu yere gelince ses kesilir. Buraya konup yerleşirler. Yeniden çoğalıp düzene girerler. İlli, kağanlı ulus olurlar.

2.5. Eski Türkçe

2.5.1. Sözvarlığı

Orhun Yazıtları, Türk dili tarihinde en arı Türkçe ile yazılmış metinleri kapsar. Türkçe sözvarlığının yabancı etkilerden en uzak olduğu dönemdir. Bu dönemde Türkler arasında ulusal denebilecek bir din egemendir. Doğal olarak bu dinin deyimleri genellikle Türkçe'dir. Yalnız, bu dönemden kimi sözcüklerin kökeni konusunda türkologlar arasında tartışma vardır. Türkçe ve komşu dillerle açıklanamayan birtakım sözcüklerin ölü dillerden arta kaldığı sanılır. Hun, Hiung-nu, Avar ve Toba dilleri bu ölü dillerdir. Sözgelimi şu sözcüklerin bu dillerden (özellikle Avarcadan) girdiğine inanılır:

kagan	*hakan*
xan	*xatun*
tarkan	*tegin*
batur	

Uygur dönemi Eski Türkçenin ikinci evresidir. Türkler bu dönemde çeşitli dinleri seçerler. Dinler, Türkler arasına kendi yazı ve terimleri ile birlikte girerler. Gerçi bu terimlere elden geldiğince Türkçe karşılık bulunmaya çalışılır. Ancak dinsel ve düşünsel terimler Türkçeyi etkilemeye başlar. Kimi kültür sözcükleri Türkçeye girer. Bu sözcük ve terimler İslamlığın kabulünden sonraki Orta Türkçe'de kullanımdan düşerler.

Türkçenin Çince, Tibetçe, Süryanice ve Asya'da konuşulmuş ölü dillerden Sogutça, Toharca, eski ve orta Farsça, Sakaca, Sanskiritçe gibi Hint-Avrupa dilleri ile ilişkisinin başlangıcı kesin bilinmez.

Çince sözler eski dönemlerden beri Türkçede bulunur. Bu sözlerin çoğunluğu kültür sözleridir. Sözgelimi:

biti- 'yazmak' <Çin.bit 'kalem'	*baxşi 'hoca' < Çin. po-şi*
xua 'çiçek'	*kög 'şarkı'*
küin 'tomar, kitap'	*likriz 'takvim'*

Sanskritçeden de Eski Türkçede çok sayıda sözcük vardır.	
adriya 'güneş	*erdeni 'mücevher'*
çambudivip 'dünya'	*açari 'hoca'*
arxan 'aziz'	*asuri 'cin'*
buyan 'mutluluk'	

Ayrıca yazın ve günlük konuşma dilinden pek çok sözcük vardır.

Sogutçadan Eski Türkçede birtakım sözcükler vardır. Ancak Sogutçanın sözvarlığı kesin bilinmez. Bu nedenle Sogutçadan geçmiş sözlerin başka dillerden olması olasıdır.

acun 'dünya'	*arzi 'eren'*
bekini 'şarap'	*ked 'pek'*
kagda 'kağıt'	*kent 'şehir'*
mişik 'kedi'	*tamu 'cehennem'*
uştmak 'cennet'	

Bunlar dışında Eski Türkçede az sayıda Tohar, Tibet, Süryani, Moğol dillerinden sözcük vardır.

2.5.2. Ağız

Eski Türkçedeki ağız ayrılıkları daha ilk metinlerde görülür. Ancak bu ağız ayrılıkları öylesine büyük olmadığı için bütün bir Eski Türkçeden söz edilebilir.

İlk ağız ayrılıkları 8. yüzyıldan kalan Orhun yazıtlarında sezilir. 'Ben' sözü Tonyukuk yazıtında "ben", Kültegin yazıtında "men" biçiminde geçer. Kültegin'de 'geldin' karışılığında "keltig" ve "keltiñ" kullanımları vardır. Yine aynı yazıtta "on erig sançtı" (tekil ve belirtme durumu ile) 'on kişiyi öldürdü' ve "on eren sançtı" (çoğul ve yalın durumda) 'on kişiler öldürdü' söylenişleri aynı anlamda kullanılır. Tarihsel durum ve yazı biçimi göz önünde tutularak Eski Türkçe iki ana ağızda incelenir. Bunlar Göktürk Ağzı (Run yazılı ağız) ve Uygur Ağzıdır.

2.5.2.1. Göktürk Ağzı

Eski Türkçenin en eski gereçleri Run yazısı ile yazılı bu ağıza girer. Mani uygur ağzı da bunun içinde sayılır.

Run yazılı ağızda n sesi vardır. Bu ses Tonyukuk yazıtında *ny* biçiminde yazılır. Mani ağzında n sesi iledir.

Çoğul eki genellikle *-lar/-ler'*dir. Ancak *-gün, -t, -n* çoğul ekleri de kullanılır.
İkinci tekil kişi *-g/-g* eki ile karşılanır.
Tamlayan durumu *-ñ* eki ile karşılanır.
Çıkma durumu *-ta/-te* biçimindedir.
Gereklik anlatımı *-sıg/-sig* eki ile sağlanır.
Ulaç eki *-pan/-pen* biçimindedir.

2.5.2.2. Uygur Ağzı

840'tan sonraki dönem Uygur ağzı ürünleri, birinci dönem ürünlerinden oldukça ayrılır. Eski Türkçenin sayısız ürünü bu ağız içinde incelenir. Bu dönemde Uygur Türkleri arasında Buda dini ve Nasturilik de yayılmıştır. Bu dinlerle birlikte Türkçeye bu dinlerden terim ve sözcükler girer. Ayrıca bu dönemde Göktürk yazısı bırakılmış, Sogut kökenli Uygur yazısı kullanılmıştır. Bu dönem ürünü olan ve bir manastır kütüphanesinde ele geçen metinlerin büyük bir bölümünü Budist ve Maniheist metinler oluşturur. Bunlar arasında Nasturi metinler de vardır. Dinsel metinler dışında tarih, hukuk, coğrafya ve tıp kitapları bu dönemden kalmadır. Brahmi Uygur Ağzı da bu ağıza girer.

ny/ sesi Uygur ağzında *y* sesine dönüşmüştür. Bu ses Karahanlıcada da *y* biçiminde kullanılacaktır.

İkinci tekil kişi *-n* eki ile karşılanır.
Yalnızca *-lar/-ler* çoğul eki kullanılır.
Tamlayan durumu *-nıñ/-niñ* eki ile karşılanır.
Çıkma durumu *-tın/-tin* biçimindedir.
Gereklik anlatımı *-guluk/-gülük* eki ile sağlanır.
Ulaç eki *-p* biçimindedir.

2.5.3. Ses Dizgesi

Eski Türkçede dokuz ünlü vardır. Ayrıca Eski Türkçede uzun ünlüler de vardır. Bütün ünlüler sözbaşında ve ilk seslemde kullanılır. İkinci ve daha sonraki seslemlerde *o/ ö* ünlüleri kullanılmaz.

Büyük ünlü uyumu egemendir. Ama küçük ünlü uyumu oluşmamıştır:	
kıl-zun 'yapsın'	*kel-zün 'gelsin'*

Günümüz Anadolu Türkçesinde ötümlüleşen kimi ünsüzler Eski Türkçede ötümsüz biçimdedir. Böylece önseste k-, ötümsüzü pek bol kullanılır:'görme'	
küç 'güç'	*kün 'gün'*
keyik 'geyik'	*köñül 'gönül'*
köp 'çok'	*körmeklig 'görme'*
kezmek 'gezmek'	*kiçe 'geçe'*
kerek 'gerek'	*kenç 'genç'*

Eski Türkçede önsesesde *d-* ünsüzü bulunmaz. Sözcükler ötümsüz karşıtı *t-* ünsüzü ile başlar:	
temir 'demir'	*tiş 'diş'*
tokuz 'dokuz'	*tökül- 'dökülmek'*
tişi kişi 'kadın'	*teri 'deri'*
temir 'demir'	*tegirmen 'değirmen'*

Önseste b- sesi korunmuştur. Günümüz Batı Türkçesinde *v-* ye dönüşmüş kimi örnekler *b-* önsesi ile kullanılır:	
bar 'var'	*bol- 'olmak'*
bir- 'vermek'	*barça 'bütün'*

Günümüz Türk dillerinde değişik seslere dönüşmüş iç- ve son-seste *-ð-, -ð* sesi vardır. Türkiye Türkçesinde *-y-, -y* sesine dönüşmüştür.	
aðrıl- 'ayrılmak'	*aðgır 'aygır'*
eðgü 'iyi'	*beðü- 'büyümek'*
aðak 'ayak'	*boð 'boy'*
uðımak 'uyumak'	*yaðag 'yaya'*

Run yazısında 31 tek, 3 bileşik; toplam 34 ünsüz bulunur. Orhun yazıtlarında *h, j, v, c* sesleri bulunmaz. *b-, ç-, k-, q-, t-, s-, y-* ünsüzleri ile sözcükler başlar.

2.5.4. Yapıtaşları

Eski Türkçe, yapım ekleri bakımdan zengindir. Türkçe kollarında kimi ses değişimleri ile sürecek bu ekleri şöyle özetleyebiliriz:

Addan ad yapan bir dizi ek karşımıza çıkar. Bunların kimileri az, kimileri çok örnekle belgelenmiştir. Bizim değerlendirmemiz de elde var olan verilere göre olacak.

Küçütme sevgi bildiren sözcük kurda -ç eki kullanılır: *ögüçüm <ög 'anna' 'anneciğim', ata-ç-ım 'babacığım'*

Eşitlik eki -ça biçimindedir: *an-ça 'biraz', azrak-ça 'pek az', anta-ça 'tam orada', azuça 'ya da, ve ya' bar-ça 'bütün' <* bar-ır-ça.*

Küçültme eki olarak kullanılan -çak eki yaşar*: bı-çak 'küçük bıçak' <bı- 'kesmek', kolı-çak 'kolcuk'*

Uğraş, meslek, tutkunluk anlamı yükleyen -çı/-çi eki Eski Türkçede de şlektir: *añ-çı 'avcı' <añ 'av hayvanı', yad-çı 'yağmur büyücüsü' <yad 'yağmur taşı', içreki orun-çı 'saray görevlisi' <içreki orun 'harem'*

San, unvan belirtmede kullanılan -an eki vardır. Sevrek olarak -kan/-ken kullanımları da bulunur: *bur-xan 'Buda' <Ç. fo <*bi'uat), teñri-ken 'tanrısal', tar-xan 'bey, soylu'*, Ayrıca bu ek ile *Kardırkan, Ötüken* dağ adı ile *yitti-ken (yed bey) 'Büyük adı yıldızı'* adı vardır.

Çoğul eki işlevli -kun/-kün, eki kimileyin yapım eki işlevi ile gözükür: *alku-gun 'toplam, bütün', kama-gun 'toplam' <*kamag-gun <kamag-kün 'tüm'.*

Addan ad yalan -lag/-leg canlı biçimde işlevini sürdürür. *baş-lag 'başlangıç', kış-lag 'kışlak', yay-lag 'yayla'.*

Günümüz Türkiye Türkçesinde -lı/-li biçimine dönüşmüş ek, Eski Türkçede -lıg/-lig biçimindedir: *ilig 'han, bey' <*il-lig; il 'ülke', tın-lıg 'canlı' <tın 'nefes, can', kul-lıg 'kulluk'*

Türkiye Türkçesinde de çok canlı olan -lık/-lik eki bütün işlevleri ile Eski Türkçede de yaşar: *agı-lıg 'hazine' <agı 'mal, varlık', adgır-lık 'hara' <adgır 'aygır', yimiş-lk 'yemiş bahçesi' <yimiş 'yemiş', kıın-lık 'tutukevi' <kıın 'işkence', suw-luk 'su fıçısı'*

Güven veren sözcük yapmada kullanılan -an/-en eki canıdır: *er-en 'adam' <er 'adam', ogl-an 'genç, çocuk' <ogl, ört-en 'alav' <ört 'yangın'*

Küçütlme, sevg bildirmede kullanılan -k eki var: *gük 'annecik' ög 'anne', çöbik 'boş şekil, çöp, bulanıklık' <çöp 'pislik', yul-ak 'derecik' <yul 'dere',*

Yönelme ekini anımsatan -ka/-ke eki, iki örnekte yapım eki işlevinde gözükür: *baş-ka <baş 'kafa', ürk-ke 'hep, sürekli' <ür 'uzun'*

Addan ad yapan -kak/-kek eki bulunur: *er-kek 'erkek' <er 'insan', toz-gak <çiçek tozu <toz, eren-gek 'insanlar>parmak', <eren, eş-gek 'eşek' <iş, eş 'eş, yoldaş'.*

Eski Türkçede *-gu/-gü, -ku/-kü* eki canlıdır: *inç,kü 'sessizlik' <inç 'ses', esen-gü 'esenlik' <esen, meñigü 'mutluluk', <meñi 'sevinç, mut', oglan-gu 'nazik' <oglan.*

Yokluk belirten *-sız/-siz* eki de işlevini sürdürür: *körk-süz 'çirkinlik' <körk 'yapı, görkem', ög-süz 'annesiz, öksüz' <ög 'anne', ig-sez 'sağlıklı' <ig 'sayrılık'.*

Seyrek kullanımlı *-suk/-sük* eki bulunur: *bagar-suk 'barsak <bagır, tañsuk 'değerli, şaşırtıcı' <tañ 'hayret'.*

Yine seyrek kullanımlı eklerden biri *-suş/-süş* ekidir: *suw-süş 'içki' <suw 'su'.*

Addan ad yapan *-ş* eki de seyrek kullanımlıdır: *bagış 'halat' <bag, bügü-ş 'direnç, dirayet' <bügü: dirayetli, büyücü'.*

Seyrek geçen eklerden biri *-tag/-teg* ekidir: *al-tag 'hile' <al 'hile'*

İşlek biçimde kullanılan -dam/-dem eki var: *er-dem 'güç, erkeklik, güven' <er 'erkek', bir-dem <birlik, birkezlik' <bir, teñri-dem 'tanrısal' <teñri 'tanrı', bog-dam 'küflü' <bog 'küf', kün-dem 'güneş gibi' <kün 'güneş'.*

Bulunma eki -ta/-te üzerine ortaklık -ş ekinin gelmesi ile oluşmuş -taş/-teş eki de eşitlik eki de birkaç sözcükte geçer: *ka-daş 'akraba' <ka 'yakın, hısım', karın-daş 'kardeş' <karın.*

'Gibi' işlevindeki *-teg* eki de yapım eki işlevi ile kullanılır: an-tag 'böylece' <an 'o'.

Sıfat yapan *-tın/-tin* eki de Eski Türkçede bulunur: *oñtun-tın-ta 'düzeninde' <oñ 'doğru, düzgün'.*

Eski Türkçede -ki ilgi eki sık kullanımlıdır. Sıfat işlevinde de kullanılan sözcükler yapar: *ay-kı 'aylık' <ay, sö-ki 'eski' <sö 'zaman', içre-ki 'içsel' <iç, suw üzeki 'su üzerindeki <üze 'üst', ilkisizdin berü-ki 'ezeli" <berü*

İlgi eki özellikle bulunma durum eki ile çok kulllanılır: *yir-de-ki 'yerdeki' <yir 'dünya. yer', tört yıñal-da-kı 'dört gökte bulunan' <yıñal 'çevre'. oñ-dın-ki tiz 'onun sağ dizi'*

Birkaç sözcükte -l yapım eki kullanılır: *yaş-ıl 'yeşil' <yaş 'taze, canlı', kız-ıl 'kırmızı' <*kız 'kızgın'.*

Çok kez addan eylem yapan -la/-le Eski Türkçede sıfat olarak kullanılan sözcük da yapar: *körk-le 'güzel' <körk 'yapı', kur-la 'kez, defa', <kur 'sıra, dizi', tün-le 'geceleyin' <tün 'gece'.*

Türkiye Türkçesindeki -lı/-lı eki Eski Türkçede -lıg/-lig biçimindedir: *ada-lıg 'tehlikeli' <ada 'tehlike', burxan kutun-lıg 'buda onuru ile donanmış' <kut -ın (iyelik eki ile), ed-lig-siz 'değersiz' <ed 'malzeme'.*

Eski Türkçede -ñ eki de vardır. -lıg ekine yakın bir işlevde kullanılır: *ayanç-an 'saygıdağer' <ayañç 'saygı', kaç-añ 'böyle' <kaç 'kaç, bir', öl-eñ 'ıslak' <öl 'ıslaklık', küjenç-eñ 'güvençli' <küwenç 'güvenç', kal-añ-ur 'oynamak, zıplamak' <kal 'deli, delilik', ot-uñ 'odun' <ot 'ateş'.*

Eski Türkçede sıfat yapım eklerinden biri de -sak/-sek ekidir. -sa ve -k eklernin bileşiminden oluşur: *kek-sek 'iğrenç, uğursuz' <kek 'öç', tapıg-sak 'saygılı, uğurlu' <tapıg 'saygı'.*

Sıfat yapım eklerinden -sıg/-sig, -Türkiye Türkçesindeki -lık/-lik işlevine yakın işlevde kullanılır: *kul-sıg 'kulluk' <kul, beg-sig 'beylik' <beg, adın-sıg /adın-çıg'ayrıca, başkaca' <adın 'başka'*

Bu -sıg eki giderek -ç eki ile genişler. Böylece ek -csıg üzerinden -cıg olur: *küsen-cig 'dilenmiş' <küsenç 'dilek', korkın-çıg 'korkunçluk' <korkınç.*

Seyrek kullanılan -sır/-sir eki 'olmaksızın, olmadan' anlamlarında sıfat işlevli sözcükler yapar: *il-sir-et 'ülkesiz yapma' <il-sir-e-t-, il 'ülke'.*

Yokluk belirten ve 'olmaksızın' anamı katan -sız/-siz eki de canlıdır: *yazuk-suz 'günahsız' <yazuk 'günah', agı-sız 'varlıksız' <agı 'varlık', ilki-siz 'ilksiz ' <ilk.*

Seyrek geçen -ta/-te eki de sıfat işlevli sözcükler yapar: kan-ta 'kanlı' <kan.

Addan eylem yapan ekler de tüm canlılığı ile yapıtaşları içinde yerini alır. Sözgelimi ünlü' olarak adlandırabileceğimiz addan eylem yapım eki çok işlevlidir: *küç-e- 'çabalamak, zorlamak' <küç; at-a- 'tanınmak, çağrılmak' <at; mün-e- 'borçlu olmak' <mün 'borç'; öl-i- 'ıslak olmak' <öl 'ıslak', boş-u- 'kurtarmak' <boş 'boş'.*

Bir şey olmak ya da yapmak işlevinde kullanılan sözcükler yapan -d- eki sık kullanımlı eklerdendir: *kut-ad- 'mutlu olmak' <kut; ulg-ad- büyümek' <ulug 'ulu', yagı-d- 'düşman olmak' <yagı 'düşman'; ed-ed- 'bir madde olmak' <ed 'madde'; yig-ed- 'daha iyi olmak' <yiy 'daha iyi'; muñ-ad- 'şaşmak' <muñ keder, üzüntü'; kök-ed- 'göğe kaldırmak, yaşasın' <kök.*

Eski Türkçede addan eylem yapan eklerden biri de -kar/-ker, -gar/-ger ekidir: *köñülker- 'düşünmek' <köñül; tüp-ker- 'temel atmak' <tüp 'dip'; bir-ger-ü 'birlikte' <bir; çın-garu- 'kesin olmak' <çın 'gerçek', töz-ker-inç-siz 'bilinmez' <töz 'kök'.*

Seyrek kullanımlı eklerden biri de -l- ekidir: *tus-ul- 'yarar vermek' <tusu 'yarar', yok-l-un- 'ortadan kaldırmak' <yok.*

Kimi adlar -n- eki ile eylem yapılır: *kirtü-n- 'gerçek olmak' <kirtü 'gerçek', uz-an- 'uzanmak, yola çıkmak' <uz 'yollanmış', sak-ın-, düşünmek' <sak 'dikkatli'.*

Birkaç örnekte -k eki adları eylem yapmada kullanılır: *iç-ik- 'içeri girmek, atmak' <iç; tag-ık- 'çıkmak, tırmanmak' <tag 'dağ'; yol-K- 'karşılaşmak' <yol.*

Birkaç sözcükte -ka-/-ke- ve türevleri işlevini sürdürür: *irinç-ke- 'acımak' <irinç 'yoksul'; yarlıg-ka-, yar-l-ka- 'buyurmak' <yarlık 'buyruk'; kiñgeş- 'öğük vermek' <kiñ 'geniş, ayrıntı'*

Daha çok yansıma adlarından 'çağırma, tonlama' işlevleri kazandıran eylemler yapmada -kır/-kir ve türevleri kullanılır: *ay-kır- 'haykırmak' <ay 'yansıma sözü'; kı-kır-uş- 'karşılıklı bağırma' <kı 'yansıma sözü'; yañ-kır- 'çınlamak, yansıtmak' <yañ 'yankı', alakır- bagırmak <al 'yansıma sözcü'*.

Birkaç sözcük de -r- eki ile eylem yapılır: *belgü-r- 'belirmek' <belgü 'belge, belirti'; yañ-ır-tı- 'yeniden' <yañı+ ettirgen -t-.*

Yine birkaç örnekte -rka-/-irke- eki kullanılır: *al-pır-kan- 'yiğitlenmek' <alp 'yiğit' -n- dönüşlü çatı eki; kıw-ırka-k-la-n- 'hasislik etmek' <kıw 'hasis'; tsu-y-urka- 'merhamet etmek' <Ç. tsu 'iyilik'.*

Seyrek kullanılan -sı-/-si- eki var: *erk-si-n- 'egemenliğini eline almak' <erk 'güç'.*

Bileşik eklerden -sıra-/-sire- 'olmaksızın olmak' anlamı katar. Kuruluşu -sır-a-, ya da -sız-ra- biçiminde olmalıdır. Sık kullanımlı değildir: *il-sire- ülkesiz kalmak' <il 'ülke'; inç-sire-t- 'rahatsız etmek' <inç 'barış'; tatıg-sıra- 'tatsız olmak' <tatıg 'tat'.*

Birkaç örnekte -ta/-te eylem yapım eki ile karşılaşırız: *ün-te- 'çağırmak' <ün 'ses'; iste- 'aramak' <iz 'iz'; al-ta- 'aldatmak, kandırmak' <al 'hile'.*

Bu dizide birtakım ekler sıfat işevinde kullanılan sözcükler yapar. -lig, -sız, -sıg ekleri sıfat işişlevli sözcükler kurar: *edgü-lüg 'iyilik' <edgü 'iyi'; arıg-sız 'pislik' <arıg 'arı, temiz'; edlig-siz 'değersiz' <adlıg 'değerli'; sewig-lig 'sevgil' <sewig 'sevgi'; kızıl-sıg 'kızıllı' <kızıl.*

Eylemden ad yapan ekler de tüm görkemi ile eeski Türkçede ayakta.

Bu eklerden biri yine ünlü diye adlandıracağımız bir ek. o/ö dışında altı ünlü bu işlevde kullanılır. Belki de eski ulaç eki idi: *ög-e 'ün' <ög- 'öğmek'; ud-u 'mahiyet, çevre' <ud- 'izlemek', kutad-a 'kadın adı' <kut-ad- 'mutlu olmak'; kal-ı-sız 'fani' <kal- 'kalmak'*

Sık kullanılan sıfat yapım eklerden biri -dık/-dik ve türevleridir: *um-duk 'umut' <um-un- 'ummak' (dönüşlü çatı ile); kon-duk 'bırakılmış' <kon-terk etmek, bırakmak'; küse-dük 'dilek, istek' <küse- 'istemek'*

Çeşitli anlamlar veren -g eki daha çok eylemin sonucunu belirten işlevler katar: *tap-ıg 'saygı, hizmet' <tap- saygı göstermek'; öt-üg 'dua' <öt- 'dilemek, istemek'; ayg 'söz' <ay- 'söylemek'; sür-üg 'sürü' <sür- 'sürmek'; bil-ig 'bilgi' <bil- 'bilmek'. ö-g 'düşünce, anlayış' <ö- 'düşünmek'.*

Bir-iki örnekte -ga/-ge eki ile karşılaşırız: *bil-ge 'bilge' <bil- 'bilmek'; kıs-ga 'kısa' <kıs- 'kısmak'.*

Araç adı yapan -gaç/-geç eki birkaç örnekte geçer: aç-gaç 'açar, anaptar' <aç- 'açmak'; kıs-gaç 'kıskaç' <kıs- 'sıkmak'.

Seyrek kullanılan ve unvan adı kuran -glı/-gli vardır: *yarat-ıglı 'yaratan'; edgü ögli 'dost' <ö- 'düşünmek'; er-ikli 'olan bulunan' <er- 'olmak'*

Yukardaki -glı ekine yaklaşık işlevde *-gma/-gme* eki de kullanılır: *bagran yorı-gma 'karın üzerinde durma' <yoru- gitmek'.*

Birkaç örnekte -gın/-gin ve türevleri kullanılır: *tez-kin 'tezmiş' <tez- kaçmak, tezmek'; tir-gin 'kalabalık' <tir- 'toplanmak, derlenmek'; baz-gan 'bastırma, çekiç' <bas-.*

Bilinen işin yapını işlevinden ad kurmada -gak/-gek eki kullanılır: *iç-kek 'çok içen' <iç-; yul-gak 'aydınlık' <yul-a 'meşale ile aynı kökten; kaz-guk 'kazık' <kaz-; tir-gük 'direk' <*tir-gük, tire- 'diremek'; ar-kag 'argaç' <ar- 'dolaşmak'*

Soyut ad, araç adı gibi değişik türde adlar yapmada -gu/-gü ve türevleri kullanılır: *urun-gu 'savaşçı' <urun- 'vuruşmak'; bel-gü 'belge, özellik' <bel-gür- 'belirmek'; bıç-gu 'bıçak' <bıç- 'kesmek'; yilpi-gü 'yelpaze' <yilpi- 'yellemek'.*

Bu ekten türemiş -guluk/-gülük eki de kullanılır.

Eylemi gerçekleştime adı olarak kullanılan sözcük yapmada -guçı/-güçi eki kullanılır: *öltür-güçi 'katil' <ölür, öldür-; kol-guçı 'dilenci' <kol- dilemek'; kına-guçı 'rahatsız eden' <kına- taciz etmek'.*

Yine yapan adı olan -agul/-egül seyrek geçen ekerdendir: *tirn-egül 'derleyen' <tirin- 'derlemek'*

Eski Moğolcada da geçen -l eki Eski Türkçede de kullanılır: *ina-l 'yüksek san, yaklaşık "bakan" <inanmak; kıs-ıl 'boğaz, vadi' <kıs-; osa-l 'eringeç' <osa-n 'tenbel', tüke-l 'dolu' <tüke- 'tükenmek'.*

Günümüz Türkiye Türkçesinde de büyük kullanım alanı bulan -m eki Eski Türkçede canlıdır: *tal-ım 'çalma, soygun' <talı- 'soymak'; ked-im 'giyim' <ked- 'giymek', tug-um 'doğum' <tug- 'doğmak'; iste-m 'dilek, istek' <iste- 'aramak'.*

Ad yapım eki olarak pek seyrek, sıfak olarak daha sık kullanılan -ma/-me eki var: *yel-me 'binici' <yel- 'binmek'.*

Kökende eylemlik eki olan -mak/-mek ad işlevleri yapan sözcük olarak da işlev görür: *uk-mak 'düşünce, görüş' <uk- 'düşünmek'; tüzül-mek 'sessizlik' <tüzül- 'düzülmek, sırada olmak'.*

Birkaç örnekte -mır/-mur eki ile karşılaşılır: *yag-mur 'yağmur' <yag- 'yağmak'; al-mır 'hırs, tamah' <al-; köm-ür 'kömür' <köy-mür, köy- 'yanmak'.*

Eski Türkçede seyrek geçen, kimileyin sıfat işlevli de kullanılan sözcükler yapan -n eki vardır: *tüt-ün 'tütün' <tüt-; tir-in 'dinsel topluluk' <tir- 'dermek'; tüg-ün 'düğüm' <tüg- 'dügümlemek', yal-ın /yal-an 'yalın, alev' <yal- 'yanmak'.*

Eylemden ad yapan -nç, -ncu/-ncü ekleri eş işlevli biçimbirimler. Çok kez aynı eylemde kullanılır. Duruma göre, dönüşlü -n- çatı eki gelir: *ögr-ünç / ögr-ünçü 'sevinç' <ögir- 'sevinmek'; tegzi-n-ç 'tomar, başlık, bölüm' <tegzin, 'dönmek'; abı-nç 'teselli, refah'<abınçu teselli; alkı-ncu öd 'ölüm saati' <alı- 'sonu gelmek'; bul-unçsiz 'bulunmaksızın' <bul- 'bulmak'; ına-nç 'inanç' <ınan- 'iinamak'; iri-nç 'yoksulluk'*

Çok seyrek kullanılan -p eki de bu arada anılmalı. belki kökende ulaç eki ile aynı idi: *tol-p 'toplama' <tol- 'dolmak'; to-p 'tüm' <*to- dolmak'; ko-p 'bütün' <*ko- 'bırakmak'*

Edilgen işin sonucuna ad olan sözcükler yapan -k ekinin konumu biraz karışık. Yine de değinmeden olmaz: *an-uk 'hazırlık, hazır' <anun- 'hazırlamak'; közün-ük 'pencere'*

*<közün- 'gözükmek'; sar-k 'varlık' <*bar- 'var olmak'; yañlu-k 'yanılgı' <yañıl- 'yanılmak'; yo-k 'yok' <yo-, ya da yo-du-n'dan; to-k 'tok' <*to-l- 'dolu olmakla aynı kökten.*

Geniş zaman kavramı da taşıyan sıfat türü sözcükler yapan -r eki ile karşılaşırız: *tile-r 'diler' <tile- 'dilemek', ot öç-üri 'ateş söndürmek' <öç- söndürme; ög-di-r 'eder, değer' <ög-üt- 'değer vermek'.*

Sıfat işlevli sözcükler yapmada -sık/-sik eki de kullanılır: *tük-sük 'tütsü, buhur değneği' <tüt-; kün batsıkınaru 'gün batsına doğru' <bat-; kün tugsundunkı 'gün doğusundaki' <tug- 'doğmak'.*

Addan eşyem yapan -ş ekine şu örnekler verilebilir: *ur-uş 'savaş' <ur- 'vurmak'; küs-üş 'dilek, istek' <*küs-ü-ş, *küs-e- 'dilemek'; buş-uş 'keder, üzüntü' <busan- 'üzülmek'; yara-ş 'esenlik' <yara- 'uymak yaramak'; sıg-ış 'sıkıntı' <sık- 'sıkmak'.*

Birkaç örnekte -t yapım eki geçer: *sıg-ıt-çı 'cenaze alayı' <*sıg- 'ağlamak'; adır-t 'ayırma' <adır- 'ayırmak'; boşgu-t 'öğüt' <boşgun- 'öğünmek'; urun-t 'kavga, döğüş, hakaret, vurma' <ur-u-n- 'vurunmak'; ar-t 'geçir' <ar- 'dolaşmak'*

Türkiye Türkçesindeki -ıcı/-ici işlevinde Eski Türkçede -taçı/-teçi eki kullanılır: *kel-teçi 'gelici' <kel-.*

Çok seyrek geçen -yak/-yek eki var: *tut-yak 'tutan' <tut-.*

Bir ki örnekte sıfat yapan -yuk/-yük eki geçer: *sı-yuk 'yıkıntı, enkaz' <sı- kırmak.*

Eski Türkçede de yaşamını yitirmiş bir olarak -z eki de geçer. Sıfat işlevli bir kaç sözcükte geçer: *u-z 'usta' <u- 'yapabilmek'; söz- 'söz' < Türkiye Türkçesindeki sö-y-lemek ile aynı kökten; sem-iz 'yağ' <sem-r-it- ile aynı kökten.*

Eski Türkçe, Türkçenin genel özelliklerini tümüyle yapısında bulundurur. Bütün Türk dillerine en kestirme geçiş Eski Türkçe üzerindendir. Genel özellikleri şöyle özetleyebiliriz:

Sözlerde tür ayrımı bulunmaz. Bütün eylemler kurallıdır.

2.5.5. Örgü

Göktürk ağzında bir dizi **çoğul eki** bulunur. Bu çoğul ekleri şunlardır:

-lar/-ler: Yalnız adlara ve kişilere gelir. İlk Türkçe metinlerde seyrek kullanılır. Ahmet Caferoğlu'na göre o dönemde yeni türemiş olabilir.

-gun/-gün: Topluluk anlatmak amacıyla kişilere gelir.

kelin-gün 'gelinler'	*iniyi-gün 'küçük kardeşler'*

-n: Çok az kullanılır:

oğl-a-n 'oğullar' *bod-u-n 'halk' < bod 'kişi'*	*er-e-n 'erkekler'*

-t: Bu ek Moğolcadan. Esk yapıda yabancı çokluk eki olarak kimi sözcüklerde geçer:

tarka-t 'soylular' < tarkan 'soylu' *tigi-t 'prensler' < tigin 'prens'* *uruñ-at 'savaşçılar' <urungu 'savaş'* *tagşu-t 'şiir' Aynı kökten tagşu-r 'şiir söylemek'*	*sü-t 'süt' (Mo. sün)*

-z: Genellikle ikizleme eki olarak kullanılır:

bi-z 'biz'	*si-z 'siz'*
eki-z 'ikiz'	*kö-z 'göz'*
ti-z 'diz'	*yü-z 'yüz'*

kög-üz 'göğüs'	*müy-üz 'boynuz'*

Belki *agız, meñiz, boguz* sözcükleri de bu ek ile kurulmuştur.

İyelik:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi:	*-m teñri-m 'tanrım'*	*-mız*
2. kişi:	*-ñ,-g/-g*	*-ñız, -gız/-giz , -ñızlar*
3. kişi:	*-ı/-i*	*-ı/-i*
(ünsüzlerden sonra) -sı/-si -sı/-si, -ları/-ler i (ünlülerden sonra)		

Tamlayan durumu eki Run yazısında *-ñ* biçimindedir. Seyrek olarak *-g* sesi ile de karşılanır. Uygurcada *-nıñ* biçiminde kullanılır:

monçuk-ıñ 'boncuğun'	*taş-lar-ıñ 'taşların'*
ilig-niñ 'hakanın'	*ton-nıñ 'giysinin'*
budun-ın 'ulusun'	
türk budunıg atı 'Türk ulusunun adı'	

Yönelme durumu eki genelikle *-ka/-ke* dir. Seyrek olarak *-a/-e* ve ünlü ile biten sözlere *-ya/-ye* biçiminde geldiği olur. 3. kişi iyelik ekinden sonra *-na/-ne* biçiminde kullanıldığı olur:

biz-ke 'bize'	*yış-ka 'ormana'*
yazı-ka 'ovaya'	*yir-ke 'yere'*
ogl-ı-na 'oğluna'	*baş-ı-na 'başına'*

Belirtme durumu eki üç türlüdür. Çoğunlukla *-g/-g ,-ıg/-ig* eki kullanılır. İyelik ekinden sonra *-n* gelir. Kişi ve gösterme sözcüklerinden sonra *-nı/-ni* kullanılır:

kiçi-g 'küçüğü'	*yagı-g 'düşmanı'*
eb-i-n 'evini'	*sab-ım-ı-n 'sözümü'*
a-nı 'onu'	*bu-nı 'bunu'*
biz-ni 'bizi'	*siz-ni 'sizi'*

Bulunma durumu eki *-ta/-te* biçimindedir. Bu ek Göktürkçede çıkma ekini de karşılar.

bodun-da 'halkta, halktan'	*yol-ta 'yolda, yoldan'*
kagan-da 'kağanda, kağandan'	

Çıkma durumu eki Uygurcada *-tın/-tin* eki ile sağlanır. Bu kullanım Göktürkçede yalnız iki örnekte geçer:

kan-dın 'nereden'	*taşdın-dın 'dışardan'*

***-dın/- din* Uygurcada işlerlik kazanır:**	
balık-dın 'şehirden'	*bulıt-dın 'buluttan'*

Araç durumu eki *-n* dir. Bu ek Eski Türkçede çok canlıdır.	
ok-u-n 'okla'	*sab-ı-n 'sözle'*
törü-sün 'töre ile'	

Yön eki *-garu/-gerü, -karu/-kerü* 'dir. Kökende bu ek *-ga/-ge* ve *-ru/ -rü* eklerinin bileşiminden oluşur.	
kün-gerü 'güneye doğru'	*sañ-garu 'sana doğru'*
yok-karu 'yukarıya'	*iç-kerü 'içeriye'*
il-gerü 'ileriye'	

***-ñaru/-ñerü* biçiminde iyelik eklerinden sonra kullanılır:**	
eb-i-ñerü 'evine doğru'	*orta-sı-ñaru 'ortasına doğru'*

***-ya/-ye* biçiminde kullanıldığı olur:**	
beri-ye 'güneye doğru'	*yırı-ya 'kuzeye doğru'*

Eşitlik durumu eki *-ça/-çe'*dir. '*gibi, dek, göre'* ilgeçlerinin işlevini karşılar. Kimi durumlarda ekin önüne **-n-** sesinin geldiği olur.

tag-ça 'dağ gibi'	*bu-n-ça 'bunca'*
öz-i-n-çe 'kendine göre'	*sub-ça 'su gibi'*
törü-si-n-çe 'töresince'	

***tag / teg* ilgeci de bu ekin işlevinde kullanılabilir:**	
böri teg 'kurt gibi'	*koy teg 'koyun gibi'*

Birliktelik *-lı/-li* eki ile sağlanır. Ek yaygın kullanımlı değildir.	
ini-li içi-li	*'büyük küçük kardeşli'*
edgü-li ayıg-lı	*'iyili kötülü'*
beg-li bodunlıg	*'beyli halklı'*

İlgi eki *-kı/-ki,-gı/-gi,-gu/-gü* 'dir. İyelik ve ilgi kavramları verir.	
balık-da-kı 'şehirdeki'	*iç-re-ki 'içerdeki'*
tag-da-kı 'dağdaki'	

Kişi sözcükleri

Yalın	***ben***	***sen***	***ol***	***biz***	***siz***	***olar***
Tamlayan	*beniñ*	*seniñ*	*anıñ*	*biziñ*	*siziñ*	*olarıñ*
Yönelme	*maña*	*saña*	*aña*	*bizke*	*sizke*	*anta*
Belirtme	*bini*	*seni (sini)*	*anı*	*bizni*	*sizni*	*olarnı*
Bul./ Çık	*minte*	*sinte*	*anta*	*biztte*	*sizde*	*olarda*
	minitin	*sinitin*	*antatın*	*biznidin*	*siznidin*	

Gösterme sözcükleri:	
bo 'bu'	*ol 'o'*
bunı 'bunu'	*anı 'onu'*
bunta / munta 'bundan'	*anta 'ondan'*

añar ' ona'	*añaru 'ona doğru'*
bunça 'bunca'	*ança 'onca'*
bunteg 'bunun gibi'	*anteg 'onun gibi'*
anın 'onunla'	

Soru sözcükleri günümüz Türkçesine göre oldukça değişik görünümdedir. Ama kullanımlarında ayrım görülmez.	
kaçan 'ne zaman'	*kanı 'hani, nerede'kanta 'nerede'*
kantan 'nereden'	*kanyu garu 'kime karşı'*
kayu 'hangi'	*kayuda 'nerede'*
kayusı 'hangisi'	*kem 'kim'*
kim kayu 'her'	*kimni üçün 'kimin için'*
kimniñ 'kimin'	*ne 'ne'*
ne üçün 'niçin'	*neçeke teg 'ne zamana değin'*
neçök 'nasıl'	*nede ötrü 'neden'*
negüde 'nerede'	*neke 'niçin'*
nelök 'niçin'	

Belgisiz sözcüklere birkaç örnek var:	
kamag 'herşey'	*barı 'tümüt'*
büntegi 'böylesi'	*neñ 'hiç, herhangi biri'*
kaç kün 'birkaç gün'	*nen yirdeki 'bir yerdeki'*
neme 'herhangi birşey'	*kaçan kata 'kaç kez'*

Dönüşlü "*kentü*" ve "*öz*" sözleridir:	
öz tili 'kendi dili'	*kentünüñ 'kendinin'*
kentü budunım 'kendi ulusum'	

Sayı adları şöyledir:

bir, eki, üç, tört, biş, altı, yiti, sekiz, tokuz, on, yigirmi, otuz, kırk, elig, altmış, yitmiş, sekiz on, tokuz on, yüz , mıñ/ biñ, bir tümen '10,000', tört tümen '40,000', on tümen '100,000'

Eski Türkçenin onlu sayı düzeni Genel Türkçeden değişiktir. Onluklara-rası sayılar bir sonraki onluğa atılacak adımlar olarak düşünülür ve buna göre adlandırılır. Orhun yazıtlarında 40'a; Yenisey yazıtlarında 80'e kadar olan ara sayılar bu biçimde adlandırılır.

bir yegirmi '21'	*eki yegirmi '12'*
sekiz yegirmi '18'	*bir otuz '21'*
eki elig '42'	*yeti yetmiş '67'*

Orhun yazıtlarında 30'dan sonraki sayılar genellikle katmalı yapılardır. Bu yapılarda *artukı* 'fazlası, artı' sözcüğü birleştirici olarak kullanılır:

otuz artukı bir '31' ama	*bir kırk '31'*
otuz artukı sekiz '38'	*kırk artukı yeti '47'*

Sıra sayıları *-kı, -tı* ve *-nç* ekleri ile sağlanır:

baştınkı 'birinci'	*ekinti 'ikinci'*
üçünç 'üçüncü'	*törtünç 'dördüncün'*
bişinç 'beşinci'	*Altınç 'altıncı'*

Üleştirme sayıları -ar/-er eki ile yapılır:	
birer 'birer'	*ekirer 'ikişer'*
üçer 'üçer'	*bişer 'beşer'*

Topluluk sayıları *-gu/-gü* ekili ile yapılır:	
biregü 'birlikte'	*ikigü 'ikisi birden'*
üçegü 'üçü'	*bişegü 'beşi birden'*
yüzögü 'yüzü'	*kamagu 'tümü'*

Belirteçler Eski Türkçede de kökende sıfatlardan ayrılmazlar. Ayrım kullanımdaki işlevlerde belirir. Bu bakımdan sıfat ve ad olarak kullanılan birçok sözcük, belirteç olarak da işlev yapar. Belirteç işlevinde kullanılan sözcüklere birkaç örnek verecek olursak:

Yer ve yön sözcükleri	
*üze 'yukarıda' <*üz 'yukarı'*	*birye 'güneyde'*
yırya 'kuzeyde'	*kurya 'geride, batıda'*
öñdün 'doğuda, doğuya'	*kedin 'batıda, batıya'*
ilgerü 'ileri, öne doğru'	*kurıgaru 'geriye doğru, batı'*
asra 'aşağıda, altta'	*içre 'içeride, içte'*
taşra 'dışarı, dışarıda'	*öñre 'ileride, doğuda'*
kisre 'geri, geride'	*berü 'beri, bu yana doğru'*
bunta 'burada'	*anta 'orada'tegre 'dört bir yanda'*

Zaman sözcükleri	
kün 'gün'	*tün 'gece'*
kiçe 'akşamleyin'	*küntüz 'gündüzün'*
yayın 'yazın'	*kışın 'kışın'*
küzün 'güzün'	*yazın 'ilkyazda'*
amti 'şimdi'	*beñgü 'ebedi, sonsuz'*
takı 'henüz'	

2.5.6. İlgi

İlgeç olarak kullanılan sözcükler çoktur. Ancak bu sözcüklerin belirteç işlevinde de kullanıldığı olur. Kökende Türkçede sözcükleri işlevlerine göre değerlendirmek gerekir.

teg 'kadar'	*aşa 'öte'*
aşnu 'önce'	*birle 'ile'*
keçe 'ötesi, öbür yanı'	*öñi 'başlayarak'*
ötkürü 'ötürü'	*tapa 'doğru, karşı'*
utru 'karşı'	*iye 'göre'*
üçin 'için'	*tiyin 'diye'*
tip 'diyerek'	

Bağlaç işlevinde şu sözcükler kullanılır:	
azu 'veya, yoksa, yahut'	*artukı 'fazlası, artı'*
takı 've, dahi'	*udu 've'*
ulayu 've'	*yeme 've, dahi'*

2.5.7. Devinim

Geniş zaman ünsüz ile biten eylemlere *-ur/-ür*, ünlü ile biten eylemlere -yur/-yür biçiminde gelir:

barır sen 'varırsın'	*ukar men 'anlarım'*

Geniş zamanın olumsuzu *-maz/-mez* eki ile sağlanır.

Geçmiş zaman Eski Türkçede üç türlüdür:

-t: **Belirli geçmiş** zamanı anlatır. İçinde bulunan zamandan önce olup bitmiş kesin olayı bildirir.

-yuk/-yük: İçinde bulunan zamandan önce olmuş bir olayı belirler.

-mış/-miş: **Belirsiz geçmiş** zamanı bildirir. Geçmişte, belirsiz bir olayı ve uzak geçmişi anlatır.

Gelecek zaman iki türlüdür:

-taçı/-teçi: Daha çok Run yazısı ile olan metinlerde geçer.

altaçı men 'alacağım'

-gay/-gey : Daha sonraki dönemin **gelecek** zaman ekidir.

bergey men 'vereceğim'

Koşul *-sar/-ser* eki ile sağlanır.

barsar 'varsa'	*erser 'ise'*
sakınsar sen 'düşünsen'	*inmeser 'inmese'*

barsar bargıl 'gidersen git'
kim korksar yorıñlar 'kim korkarsa gitsin'

Buyurum, istek, dilek şu eklerle anlatılır:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi:	*-ayın/-eyin*	*-alım/-elim*
2. kişi:	*-gıl/-gil*	*-ñ(-lar/-lar)*
3. kişi:	*-zun/-zün*	*-zunlar/-zünler*

Bileşik zaman er- ekelmelemle kurulur:

ögir-ür men erser 'seviniirsem'	*umazmen erser 'yapamazsam'*

erksintimiz erser 'gücü eli geçirmiş olsaydık'
kımadım erser 'yapmamış olsaydım'
kirü yarlıkadı erser 'eğer saygıyla içeri girdi ise'

Dönüşlü çatı -n- eki aracılığı ile yapılır:

kıl-ı-n-duk-ta 'yapıldığında'

Edilgen çatı -l- eki yardımı ile kurulur:

tir-i-l- 'dirilmek'

İşteş çatı -ş- eki aracılığı ile sağlanır. Eylemdeki kavramı birden çok öznenin yaptığını belirtir:	
amra-ş- 'sevişmek'	*süñü-ş- 'savaşmak'*

Ettirgen çatı eki Eski Türkçede çok zengindir:	
-dur-/-dür-	*-gur-/-gur-*
-ır-/-ir-	*-t-*
-z-	

Ortaç

-duk/-dük: Geçmiş zaman kavramı verir. Çok kez önad işlevinde sözcükler yapar. **-mış/-miş: Geçmiş zaman ortacı yapar.**	
barmış 'varmış',	*tegmiş 'değmiş'*

-daçı/-deçi: Gelecek zaman ortacı yapar.	
olurtacı 'oturacak'	*ölürteçi 'ölecek'*

-gma/-gme: Geniş zaman ortacı yapar.	
barıgma 'varan'	*bitigme 'yazan'*

-glı/-gli: Türkiye Türkçesindeki -an/-en ve -ıcı/-ici ortaçlarının anlamını verir.	
alıgılı kelti 'alan geldi'	*ölgüli 'ölen'*

-gu/-gü: Türkiye Türkçesindeki *-ıcı/-ici* ortacının işlevine yakın bir işlevdedir. Kimi kez iyelik eki ile anlamı genişletilir.	
bargusı yok 'varacağı yok'	*sözlegü 'söyleyeceği'*

-guçı/-güçü: Türkiye Türkçesindeki -ıcı/-ici ortacının anlamını verir.	
öltürgüçi 'katil'	*kınaguçı 'rahatsız edici'*
kolguçı 'dilençi'	

-guluk /-gülük:-ıcı/-ici ortaç ekinin anlamını verir.

tegmegülük 'değmeyici'

-**sık /-sik: -acak/-ecek** ortaç ekinin işlevine yakın bir işlevdedir.

il tutsık yir 'il tutacak yer'

-maz/-mez: Olumsuz geniş zaman ortacıdır.

bilig bilmez kişi 'bilgi bilmez kişi'

Ulaç

-ünlü (-a/-e,-ı/-i,-u/-ü): Ana olayla aynı zamanda ya da birlikte geçen olayı tanımlar:	
aça 'açarak' *kılu 'yaparak'*	*kese 'keserek'*

-galı/-geli: Bir olayın amacını anlatır. Günümüzde -alı/-eli biçimindedir:	
algalı 'alalı' *kelgeli 'geleli'*	*bargalı 'gideli'*

-gınça/-ginçe: Belli bir süreçte oluşan olayın zaman kavramını belirler:	
açgınça 'açınca' *inanmagınça 'inanmayınca'*	*bolmagınça 'olmayınca'*

-p: Ana olaydan hemen önce geçmiş, ana olayı tanımlayan bağlama ulacı kurar:	
başlap 'başlayıp'	*verip 'verip'*

-pan/-pen: Türkiye Türkçesindeki *-p ve -arak/-erek* ulaçlarının anlamını üstlenir:	
agıpan 'yükselerek'	*barıpan 'giderek'*

-matın/-metin: Günümüzdeki *-madan/-meden* ekinini işlevindedir. Olumsuzluk kavramı verirken durum da belirtir:	
kirmetin 'girmeden'	*yazmatın 'yazmadan'*

-ken: Ekeylem olan er- eyleminin ulacıdır.

3. TÜRKEŞLER

Göktürklerle aynı çağda yaşamış ve devlet kurmuş Türk boylarından biri de "Türkeşler" ya da "Türgişler" dir. Kültür bakımından önemli kalıt bırakmamışlardır. Türk tarihinde Arap ordularına karşı direnişleri ile önemli bir yer tutarlar. Bu bakımdan Türk kültür köprüsünün ulusal bir yapı taşını oluştururlar. Eski Türkçeyi Orta Türkçeye bağlayan zincirin bir halkasını oluştururlar.

Türkeşler, Onokların Tulu kolunu oluşturan beş boydan biridir. Zamanla onların en güçlü boyu, öncüsü, sözcüsü durumuna gelirler. Göktürklere karşı savaşırlar, ama başarılı olamazlar. Göktürk yenilgisinden sonra Türkeş Beyi Su-lu, boyu yeniden derler. Zamanla tüm Onokları yanına almayı başarır. Çin'e bağlı Kuça, Hotan, Kaşgar, Karaşar kentlerini almak için akın düzenler. Çin İmparatoru, Su-lu Han'la başa çıkamayacağını anlar. Gerçekte Çin o sıralar Doğu Göktürklerle uğraşmaktadır. Türkeşleri karşısına almak yerine yanına almayı, uygun bulur. 719 yılında Türkeş beyi Su-lu'yu kağan tanır. Böylece Türkeşler Çinlilerin de desteği ile beyleri Su-lu yönetiminde İli yöresinde yeni bir yönetim kurarlar.

Arapların doğuya yürüyüşleri 633 yılında Irak üzerinden başlar. Halife Ömer döneminde Araplar Ön-Asya'ya girmeye çalışırlar. Emeviler döneminde Önasya'da Arap yürüyüşü sürer. Bölgenin siyasal bir birlikten uzak olması Arapların işini kolaylaştırır. Araplar karşısında tutunamayan Sogutlar doğudaki Türkeşlere başvururlar. Türkeşler kendi başlarına girişimde gecikmezler. Su-lu, sevinerek bu fırsattan yararlanır. Ordularını Ön-Asya'ya sürer. Bir yıl sonra (720 sonu) Köl-Çur yönetimindeki küçük bir Türkeş gücü Sogut soyluları ile birleşir. Bir Türk birliği de Semerkant'a yürür. Bölgedeki beylerin yaklaşık tümü Araplara karşı Türkleri destekler. Türkler Semerkant önlerinde Arapları bozguna uğratır. Bu arada 17 yıl süresince Türklerle Araplar arasında sürekli savaşlar olur. Araplar, Horasanda aldıkları kentlere sürekli göçmenler getirip yerleştirirler. Yeni güçlerle desteklerler. Aldıkları kentlerde büyük kıyımlar yaparlar. Halkı yıldırmak isterler. Arap ırkçılığı doruklardadır. Ancak Türkeşler karşısında hemen hiçbir başarı elde edemezler. Su-lu Han, Çu vadisindeki karargahını 27 gün içinde Hutal'a alır. Hanın ilerlediğini duyan Arap komutan, Ceyhun Irmağının güneyine geçmeye hazırlanır. Türkeş Hanı, ırmağı geçerken yakaladığı Araplara ağır bir yumruk indirir. Araplar büyük kayıp verir. Türkler Ceyhun'un güneyine iner. Su-lu Han, Arap birliklerini sürekli izler. Araplar Belh'e çekilir. Su-lu Han kışı Toharistan'da geçirir. Su-lu Han Arap güçleri dağılmışken saldırıyı sürür. Belh yakınlarınlarına değin ilerler. İleri yürüyüşünü Cuzcan'a dek sürdürür. Başkenti alır. Orda bir süre konaklar. Her yana atlılar yollar. Gibb'e göre akının amacı Merv'i almak değil, Batı Toharistan'ı Araplara karşı ayaklandırmaktır. Ne ki, Cuzcan egemeni, Araplarla birleşir. Su-lu Hanın yanında az bir güç kalır. Arap komutan Su-lu Hanı Haristan'da sıkıştırır. Su-lu Hanın yanında yalnız 4 bin kişi kalmıştır. Su-lu Han güçlükle kuşatmayı yarıp kaçabilir. Gibb'e göre Türkeş ilerlemesi bir dönüm noktasıdır:

Yenilgi, savaşçılığı nedeniyle Arapların "Boğa" adını verdikleri Su-lu Han'ın da sonu olur. Bu biraz da savaş yöntemini değiştirmesinden kaynaklanır. Utkulardan sonra, Su-lu Han önceleri kendisi pay almaz, tüm savaş kazancını boylara dağıtır. Son yıllarda bu töresini unutur. Bu durum huzursuzluk çıkmasına neden olur. 736 yılında Çin'e, 737'de Araplara karşı bu yüzden yenilir.

Çin ve Arap yenilgisinin ardından Boylar ayaklandı. Bir boybeyi olan Bağa Tarkan, 738 yılında bir gece Su-lu'nun otağını basıp onu öldürdü. Hanın öldürülmesi kargaşayı artırdı. Sarı Türkeş boyu ile Kara Türkeş boyu arasında kıyasına bir boğuşma başladı. Kimi Türk boyları Çin buyruğunu istedi. Çin, Issık göl ve İli vadisine yeniden girdi. Seyhun-Ceyhun bölgesinde Arap'a karşı direniş zayıfladı. Bunun sonucunda Çayırardı - Maveraünnehr'i Türkler bu adla anarlar- yeniden Arap eğemenliğine girdi. Araplar Seyhun'un doğusuna sızmaya başladı. Araplar 738'de Su-lu Han'ın ölümünden sonra Semerkant'a girdi.

Ancak bu arada Horasan'da Emevi etkisi de siliniyor, yerini Abbasi etkisi alıyordu. Bilindiği gibi Emeviler koyu Arap ulusçuluğu yapıyorlardı. Abbasiler daha çok İslamlığın yayılmasına özen gösteriyorlardı. Horasan, Türkistan halkı İslamlığa değil Arap milliyetçiliğine, Araplara tümden teslim olmaya karşıydı. Bu yüzden Abbasi propoğandasi bölgede sıcak yandaşlar buldu. 747'de Horasan'da Emevilere karşı açık ayaklanma başladı. Bu ayaklanma giderek yayıldı. 750 yılında Emevi yönetiminin yıkılmasına neden oldu. Abbasiler yönetime geldiklerinde Arap yayılma politikasını değiştirdiler. Özellikle Türkler yönetimin üst katmanlarında söz sahibi oldular. Böylece Türklerin İslamı seçmeleri kolaylaştı.

Her nedense Arap tarihçiler bu somut durumu kabule yanaşmazlar. Arap tarihçisi Taberi, Horasan'a doğru uzanan Arap yayılmasının öyküsünü, övünerek uzun uzun anlatır. Arap tarihçilere göre, Türkler ancak 20 yıl dayanabilir. Sonuçta 738 yılında kesin biçimde yenilip dağılırlar.

Kısaca özetlediğimiz gibi, Türklerin İslamlığı seçmeleri öyle kendiliğinden ve kolay olmamıştır. Tüm araştırmalar bu işin üç yüz yıl gibi bir süreçte, sancılı bir biçimde olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu geçişi Prof.Dr. fierafettin Turan üç evreye ayırır:

1.	*Bireysel olarak İslama Geçiş (642-761)*
2.	*Öbek öbek din değiştirme ve orduda ve yönetimde görevler üstlenme (761-868)*
3.	*Toplu din değişterme ve ilk islam Türk devletlerinin kuruluşu (868-940)*

III
ORTA DÖNEM

ORTA TÜRKÇE

Eski Türkçeyi (Uygur dönemi) izleyen Türk yazıdiline Orta Türkçe çağı denir. O çağda Türk boyları uzak alanlara yayılmaya başlar. Bir yanda Uygur yazı dili yaşar. Öte yanda ayrı bir alanda, başka bir uygarlığın etkisi altında yeni bir yazı dili gelişir. Bu yazı dili Orta Türkçedir.

Orta Türkçe dönemi 11-15. yüzyılları kapsar. Nedir, gerek bu süreç, gerekse Orta Türkçe evresi tüm bilim adamlarınca kabul edilmiş değildir. Orta Türkçe döneminde Türkler, yeryüzünün uzak alanlarına yayılırlar. Dil için doğal bölünme koşulları doğar. Türkçe dal budak salır. Bu nedenle bütün bir Eski Türkçeden söz edilmesine karşın, bütün bir Orta Türkçeden söz edilemez.

Orta Türkçe döneminin en belirgin özelliği yeni bir uygarlık çevresinde gelişmiş olmasıdır. Bu İslam uygarlığıdır. İslam uygarlığına girme Türk yaşam biçiminde önemli değişmeler yapmıştır. Her şeyden önce yerleşik yaşama geçiş çabuklaşmıştır. Buna bağlı olarak yerleşik uygarlığın ürünleri doğmuştur. Bir yandan cami, medrese gibi yapılar ortaya konurken, yazılı sanat ürünlerinin de sayısı artmıştır. Uygur yazısından sonra kullanılmaya başlanan Arap yazısı ile çeviri ve özgün yapıtlar verilmeye başlanmıştır. Türk yazını destan dönemini aşarak, değişik halkların yazınlarından aldığı esinlerle kendini yenileyip gelişmiştir.

Bu dönemde Türkçenin sözvarlığında önemli değişmeler olur. Eski Türkçeye, Çin ve Orta Asya halklarından sözcükler girmişti. Bu dönemde onların yerini Arapça ve Farsçadan giren sözler alır. Türk okumuşları arasında din dili olarak Arapça, yazın dili olarak Farsça önem kazanır. Medreselerde bu diller öğretilir. Türk ozanlar, sanatçılar, bilginler arasında Arap ve Fars dillerinde ürünler vermek üstünlük sayılan bir özellik olur. Yavaş yavaş Türkçe önemsenmemeye başlar. Türkçe halk dili olarak gelişme sürecine bırakılır.

Orta Türkçe en az üç yazı dili olarak gelişimini sürdürür. Bunlar, Karahanlıca, Oğuzca (Eski Anadolu Türkçesi) ve Kıpçakçadır. İçlerinde en iyi belgelenmiş olanı Karahanlıcadır. Karahanlıca Eski Türkçeden fazla ayrılmaz. Onu, Harezm ve Çağatay Türkçeleri izler. Özbekçe bu yazı geleneğine dayanır. Kıpçakça ve Eski Anadolu Türkçesi ise çok önce Eski Türkçeden kopar uzaklaşmaya başlar. Böylece üç ayrı kolda ilerleyen Orta Türkçeyi değişik Türk boyları konuşur.

Orta Türkçenin belirgin üç kolunu ve onların ardıllarını şöyle sıralayabiliriz:

1.	*Karahanlı Türkçesi: Üstün bir yazın dili yaratacak bu kolu, Harezm ve Çağatayca izleyecektir.*
2.	*Kıpçak Türkçesi*
3.	*Oğuz Türkçesi*

Öncelikle şunu söylemek gerekir: Türkler bir çok dine girmişlerdir. Eski dönemlerden başlayarak birçok din değiştirdiklerine bu çalışmanın şimdiye değin geçen bölümlerinde belirttik.

Peki, bu neden böyle olmuştur? Fransız bilimadamı Jean Paul- Roux'a göre bu durumun açıklanması şöyle:

"Türk kimliği, bilinmeyeni açıklama çabasındaki inançlara, her dönemde büyük ilgi duyuyor. Son durak olacak İslamlığı bulmalarına değin, birbiri ardına dünyanın bütün dinlerini deniyorlar. Din, inanç bağlamında sonuna değin hoşgörülü yaşıyorlar. Ayrı ve çeşitli dinsel anlayışa bağlı kalmakla yetinmiyorlar. Birbiri ardına çeşitli dinlere giriyorlar. Büyük ülkelerin halkları arasında ayrı dinsel inançların insanları oluyorlar. Kendilerine uygun görmedikleri dini bırakıp, yerine uygun bulduklarını almakta sakınca görmüyorlar. Değişik din ve mezhepte olmayı düşmanlık ya da yabancılık nedeni saymıyorlar. Müslüman olmalarından sonra bile, öncekinde olduğunca sık olmamakla birlikte, öbür dinsel inançlara ilgi göstermeyi sürdürüyorlar. Dinsel metinleri dillerine çeviriyorlar. Tanrıbilimcilere sorular soruyorlar. Dinsel konularda tartışmalı söyleşiler düzenliyorlar. Bu toplantılara, değişik dinsel inançlardan olabildiğince çok sayıda sözcü çağırıyorlar."

Türk ruhuna inanç bakımından kökende evrensellik egemen. Bu anlayışa göre, tüm inançlar, bir arada, barış içinde kesinlikle yaşayabilir ve yaşamalıdır. Anlayışları çağdaş laiklik kavramına yakın bir düşüncedir. Jean-Paul Roux'a göre *"Bu Türklerin uygarlığa en büyük katkılarından biri olmuştur."*

Bütün halkıyla birlikte İslamlığa ilk katılan göçebe hanı Satuk Buğra Han olur. Bu önemli olay 960 yılında gerçekleşir. Ancak bu halkın o dönemde İç Asya'da yaşayan Türk boylarından hangisi olduğu bilinmez. Satuk Buğra Han İç Asya'da eski İslam kaynaklarında adı Karahanlı ülkesi diye geçen yeni ve büyük bir Türk devleti kurmuştur. Bu devletin iki önemli büyük kenti vardır. Biri bugün de iyi bilinen Kaşgar, öteki ise eski zamanlarda adı çok anılan Balasagun'dur. Artık Karahanlılar İslamı yayma görevini üstlenmişlerdir. Böyle bir görev Türklerin hoşuna gitmeyecek bir iş değildir. Karahanlılar birbiri ardınca Yarkent, Kotan gibi Budist uygarlığının eski kalelerini alırlar.

Sonuçta Türklerin İslama girmelerine neden olan üç önemli etken şunlardır:

1.	*Göçebe Türk dini, kitaplı dinlere karşı geride kalmıştır ve çağın gereksinimlerini karşılayamamaktadır.*
2.	*Türkler değişik inançlara çok ilgilidir. Din değiştirmeyi severler. Özellikle bir ilerigelenin girişimde bulunması bu işi kolaylaştırır. İslama girişte de böyle olmuştur. Satık Buğra Hanın İslamı seçmesi, Tüm halkın İslamı seçmesini sağlamıştır.*
3.	*İslamlık başlangıçtaki yayılma felsefesinden uzaklaşmış, savaşla dini yayma yöntemini bırakmıştır. Bu arada Abbasiler döneminde Türkler, önemli devlet katmanlarına tırmanmışlardır. Ayrıca İslam dininin savaşçı yapısı Türk ruhuna uygun düşmektedir.*

1. DOĞU TÜRKLERİ

1.1. KARAHANLILAR

840 yılında Kırgız saldırısı sonucu koca Uygur devletinin çökmesi üzerine Türk tarihinde yeni bir dönem başlar. Uygur egemenliği yüz yıl sürmüştür. Oysa onları ortadan silen Kırgız egemenliği o kadar bile sürmez. Kırgızlardan kaçan Uygurların büyük bir bölümü Tarım havzasında toplanırlar. Çoğunluğu kentlere yerleşir. Yerleşik yaşamı seçerler. Çağına göre çok ileri bir uygarlığın kurucuları olurlar. 13. yüzyıl başında Moğol yayılmasına dek bu Uygurlar bağımsızlıklarını korurlar. Siyasal bakımdan önemsiz, kültürel yönden etkin bir devlet olurlar. Gün gelip de Moğollar, tüm Asya'da tarihte eşi görülmedik bir devlet kurduklarında Uygur kültürü onlara kılavuzluk edecektir.

Uygurların çöküşü ile Karluklar ve kimi Türk boyları Kaşgar ve yöresine yerleşirler. Başka boyların da katılımı ile Kaşgar yöresinde Türk derlenmesi sürer. Giderek Kaşgar'da yoğunlaşan Türk boyları kendi devletini kurarlar. İşte, 10. yüzyıl ortalarında Tanrı Dağları çevresinde, yöneticileri "Kara" sanı taşıyan Türk devletinin kısa geçmişi budur. Devlete, yöneticilerinin bu sanına dayanılarak "Karahanlı Devleti" adı verilir. 22 ya da 24 boydan oluşan Devletin kurulduğu yıl tam olarak belli değildir; kurucusunun ise Satuk Buğra Han olduğu ileri sürülür. Ancak Karahanlı halkının hangi Türk boyu olduğu da tam bilinmez. Karluk Türkleri oldukları varsayılır. Dokuz Oğuz ya da Yağma Türkleri olmaları da söz konusudur. Devlette, sultanların adına "erkek deve" anlamındaki "buğra" sanı eklenir. Bu san, deve ya da aslanla ilgili köken söylencesine bağlanır. Öte yandan, boğayı ata sayarlar. Kimi seçkin katmanların yabancı kültürlerin etkisine girmelerine karşın, halkın temel kültürü Türk yaşam biçiminden kaynaklanır. Devlet 960 yılında Satuk Buğra Han öncülüğünde İslamlığı benimser. Ancak islamlığı seçme öyküsü, düşçülük ve kılavuz hayvanla ilgili şamanik tasarımlarla karışıktır. 10. yüzyıldan 12. yüzyıla değin islamlaşma sürer. Geniş yığınlar eski inançlarını yeni dinlerine uyarlayarak sürdürürler.

İslamlığı benimseyen ilk Türk devleti olan Karahanlı Devleti ve yöneticileri, yeni dinin yayılması konusunda da yoğun bir etkinlik yürütürler. Sırasıyle Yarkent, Hokant gibi Budist uygarlığının eski kalelerini alırlar. Girdikleri yerlerde Budist tapınaklarının yıkıntıları üzerine camiler kondururlar. İslam kültürü yeni bir çevrede, yeni koşullar altında, değişik boyutta Türk bilim ve yazını doğurur.

Karahanlı Devletinin doğudaki komşusu kardeş Uygur Hanlığıdır. Uygurlar Budizme inanırlar. Bu nedenle iki kardeş devlet arasında savaş eksik olmaz. Karahanlı toplumu İslamlıkla yeni bir kültür ve uygarlık çevresine girerken Uygur Hanlığı eski yapısını korur.

Karahanlı Devleti, bir yandan Uygurlara karşı savaşırken, öte yandan Samanoğulları devletini ortadan kaldırdı. Horasanı ele geçirmek için Gaznelilere karşı giriştiği savaşta yenildi.

Karahanlı Devletinin görkemli dönemi çok sürmedi. Devlet eski Türk devlet biçimini korumuştu. Devletin başında ailenin büyüğü bulunuyordu. Aileden öbür kimseler çeşitli illerde bey olarak görev yapıyorlardı. Kendi adlarına para bastırabiliyorlardı. Bu durum yönetim soyu ailesi arasında kimi çekememezliklere neden oldu. Devlet 1047 yılında Tanrı Dağlarının doğusunda ve batısında olmak üzere iki bölüme ayrıldı. Doğu devletinin başkenti önceleri Balasagun, daha sonra Kaşgar oldu. Bu devlet 1130 yılında Kara-hitaylarca yıkıldı. Batı devletinin başkenti Semerkant'tı. Burası bağımsızlığını yeterince koruyamadı. Sırası ile Selçukluların, Karahıtayların ve Harzemşahların yüksek

eğemenliğini tanımak durumda kaldı. 1212 yılında sultanlarını Harzemşahların idamı ile devletin yaşamı tümden son buldu.

Asya'nın önemli kentlerine yerleşen İslamlık oralarda Arap dil ve bilim geleneğini kurar. Asya dillerinden birçok yapıt Arapçaya çevrilir. Bu ortamda Türkler de bilim dili olarak Arapçayı kullanırlar. Farabi (öl.950), Cevheri (öl.1002) yapıtlarını Arapça yazarlar.

1.2. GAZNELİLER

10. yüzyıl ortalarında Afganistan ve Horasan'ın birbölümünü kaplayan geniş alanda Gazneli Türk Devleti kurulur. Devlet, Samanoğullarından kopmuştur. Samanoğulları ordusunda yetişen Alp Tekin, Horasan valiliğine atanır. Daha sonra burda kesin bir haksızlığa uğrayacağını anlar ve buyruğundaki Türklerle birlikte Afganistan'daki Gazne şehrini ele geçirir. Böylece başlayan Türk yönetimi giderek gelişir. Sevük Tekin döneminde İran ve Hindistan'ın kimi bölgelerini ele geçirir. Ancak Gazne Devletinin en güçlü hanı Gazneli Mahmut (998-1030)'tur. Kölemenler soyundan gelir. Babasından Gazne'de kurulmuş küçük bir beylik alır. Kendi sınırlarını Hint Denizinden Karahanlıların batı sınırına dek uzatır. Hindistan'a pek çok akın düzenler. Mathura kentinin ünlü tapınaklarını yıkar. Hindistan'ın zenginlikleri ile saray kasasını doldurur.

Gazneli Mahmut, görülmemiş zenginlik ve saygınlığı ile adı söylencelere girmiş bir padişahtır. Döneminde Gazne gibi bir kent Bağdat yanında Müslüman Asya'nın başkenti durumundadır. Uygarlık bakımından Karahanlılarınkinden daha üstündür. Ne yazık ki Gazneliler de öz dillerini değil, Farsçayı yükseltmişlerdir. Kendilerini İran kültürünün savunucusu olarak ortaya koymuşlardır. İslam dünyasının dört bucağından sanatçılar, bilginler, seçkin aydınlar çağırmışlardır. Biruni gibi matematik, gökbilim ve tıp ustası bir bilgin Gazne'ye yerleşmiştir. Firdevsi ünlü Şehnamesini Gazneli Mahmut'un sarayında yazmıştır.

Mahmut'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mesut, yiğit bir asker ama kötü bir yöneticidir. Yanlış davranışlarıyla, yakınındaki devlet adamlarını ve çevre devletleri karşısına alır. Babası döneminde ayaklanma girişiminde bulunmuş Selçuk beylerine karşı yanlış bir siyaset izler. Günden güne güçlenen Selçuk beyleri Gazne ordularına karşı başarılı savaşlar yaparlar. Horasanı'n kimi illerini ele geçirirler. Bunun üzerine Selçuk sorununu tümden çözmek için Sultan Mesut, büyük bir ordu ile Selçuklara karşı akına çıkar. Tuğrul ve Çağrı Beyler, umutsuz bir savaşa girmek zorunda kalırlar. Ancak Gazne ileri gelenlerinden bir bölümü kendilerine katılır. Sultan Mesut'un birtakım yanlışları Selçukların parlak bir utku kazanmasına neden olur. Tüm Horasan Selçukların eline geçer ve Selçuk Devleti kurulur (1040). Ardından Gaznelilerin elinde bulunan iran, Harezm ve Maveraünnehr toprakları Selçuklara geçer. Gazne egemenliği yalnız, Afganistan ve Hindistan'da sınırlı kalır. Gazneliler oldukça uzun süre buralarda yönetimlerini sürdürürler. Ancak giderek önemlerini yitirirler. Selçuk İmparatorluğunun yükselişi ile bir süre Sultan Sancar'ın yüksek egemenliğini tanırlar. 1161 yılında Gazne'yi Gurların ele geçirmesi üzerine başkenti Lahor'a alırlar. Egemenlik alanları Hindistanla sınırlı kalır. 1183 yılında ise burdaki yönetimleri de son bulur. Gurlar buraya saldırırlar ve Gazne Sultanını tutsak alırlar. Böylece Gazne Sultanlığının Hindistan'daki son kalıntısının yaşamı da noktalanmış olur.

1.2.1. Yazı

Orta Türkçe geniş alanlarda değişik Türk boylarınca değişik yazılarla saptanmıştır. Kuşkusuz bunların başında gelen Arap yazısıdır.

1.2.1.1. Arap Yazısı

11. yüzyılda Türkler bu yazıyı kullanmaya başlamışlardır. 20. yüzyıla değin yaklaşık tüm Türk halklarının genel yazısı olmuştur. Sami kökenli olan yazı 31 yazaçtan oluşur. Kimi yazaçların başta, ortada ve sondaki biçimleri değişiktir.

1.2.1.2. İbrani Yazısı

Museviliği seçen Hazar Türkleri bu yazıyı kullanmışlardır. Kırım'dan Polonya'ya değin yayılmış durumdaki Karay Türklerinin de yazısı olmuştur. 22 yazaçtan oluşur. Buna Türkçe sesleri karşılamak için kimi imler eklenmiştir.

1.2.1.3. Yunan Yazısı

Hırıstiyanlığa inanan Karamanlı Türklerince 15-20. yüzyıllar arasında kullanılmıştır. 24 yazaçtan oluşur. Sağdan sola yazılır. Yunancada bulunmayan Türkçe sesler için özel imler konmuştur.

1.2.1.4. Ermeni Yazısı

Altın Ordu döneminde, Ukrayna Ermenilerince Kıpçak Türkçesi için uyarlanmıştır. 15-20. yüzyıllar arasında Türkiye'de ve yabancı ülkelerde ana dili olarak Türkçe konuşan Ermeni topluluklarda kullanılmıştır. 38 yazaçtan oluşur. Soldan sağa yazılır.

1.2.1.5. Slav Yazısı

17-20. yüzyıllarda Rusya'da Hırıstiyanlığı seçmiş Türklerce (özellikle Çuvaş türkleri ve Gagavuzlarca) kullanılmıştır. Rusçada bulunmayan kimi Türkçe sesler için özel imler eklenmiştir. 1939 yılında Sovyetlerde yaşayan Türk halklarınca kabul edilmiştir. Şimdilere değin bu yazı kullanılmaktadır.

1.2.2. Yazılı Ürünler

1.2.2.1. Türk Dili Divanı

Meşrutiyetin ilk yıllarında, (1910-1911 yılları) Sahaflardaki kitapçı Burhan Efendi'ye bir kitap gelmiştir. Kitabı getiren eski Maliye Nazırlarından Vanizade Nazif Paşa'nın akrabası bir kadındır. Kitapçı, yapıtı satmak üzere dönemin Eğitim Bakanlığına başvurur. Bakanlık, istenilen 30 sarı lirayı çok görerek almaz. Bunun üzerine kitapçı, onu Ali Emiri Efendi'ye gösterir. Ali Emiri Efendi kitabın değerini hemen anlar, 30 sarı lirayı bastırır. Burhan Efendi'ye de aracılığından ötürü üç lira verir.

Bu, bir ikinci örneği bulunmayan Divanü Lügat-it Türk'tür. Emiri Efendi onu ele geçirdiği için sadrazamlıkla sevindirilmiş gibi olmuştur. Artık herkese kitabın öneminden açıyor, ama onu kimseye göstermeye yanaşmıyordur. Kitabı bir kez görmek isteyen Ziya Gökalp'in ricalarını bile geri çevirmiştir. Kitabı basmak isteyenlere de, ona bir şey olur korkusuyla olumsuz bir karşılık verir. Sonunda, Sadrazam Talat Paşa'nın işe karışmasıyla buna evetlik gösterirse de basım işlerine Kilisli'nin bakmasını önkoşul olarak ileri sürer.

Şu bir düşüncedir ki, bu kitap Ali Emiri Efendi'den başka birinin eline geçseydi, bugün belki kitaplıklarımız Divanü Lügat-it Türk'ten yoksun kalacaktı.

Ali Emiri Efendi su katılmamış bir kitap kurdudur. Bütün yaşamı boyunca kitap toplamıştır. Parasıyla elde edemediği kitapları binbir rica, binbir yalvarmalarla ödünç olarak alır, onları elyazısıyla kopye ettikten, ya da ettirdikten sonra geri verir. Yaşamının sonlarına doğru Millet Kütüphanesine armağan ettiği 14 bin kitabın içinde 721 tanesi bu elyazması kitaplardır.

Ali Emiri Efendi o tek yazma Divanü Lügat-it Türk'ü Macar Bilim akademisine satmaya yanaşmaz. Oysa akademi bu iş için Hazrete tam on bin sarı altın önermiştir. Türklük dünyasına yeni ufuklar açacak kitabın öyküsü böyle bir raslantıya dayanır.

Kaşgarlı'nın sözlüğü zamanımıza tek yazma olarak ulaşır. Bu yazma Kaşgarlı Mahmut'un kendi eli ile yazdığı özgün yazma değil. 1266 yılı 1 Temmuzunda Muhammed İbni Ebu Bekir İbni Ebu'l-Feth es-Savi'nin örneklediği yazma. Yazma günümüzde İstanbul Millet Kütüphanesinde korunuyor. İlk kez Kilisli Rifat 1915-1917 yıllarında üç cilt olarak yayınlıyor. Günümüze dek birçok kez basılıyor. 1940 yılında Besim Atalay yeni

bir çeviri ile yayınlamaya başlıyor. Sovyetler Birliği'nde 1960, 1961, 1963 yıllarında, Muttalibov Özbekçe yayınlıyor. 1981'de Sincan'da Uygurca çevirisi basılıyor. 1982 yılında, Harvard universitesi yayınları içinde Robert Dankoff ile James Kelly yeni bir yöntemle ingilizce çevirisini yayınlamaya başlıyorlar.

Divanü Lügat-it Türk, Türklükbiliminin en önemli yapı taşlarındandır. O, Türk'ün Divanı'dır; Türklüğün Divanı'dır. Bir ülkünün, bir bilincin ürünüdür. Türk'ün kültür savaşının öncüsüdür. Böyle bir yapıtın doğması için, sanki Göktanrı 11. yüzyılda bir bilgeyi görevlendirmiştir. Bilge, yapıtı aynı yüzyılın son yarısında bitirecektir. Bu bilge Kaşgarlı Mahmut'tur. Yaşamı üzerine bilgiler kendi yapıtında serpiştirilmiştir.

Alman doğubilimcisi Martin Hartmann, Divan'ın birinci cildi basıldığı yıllarda Milli Tetebbular Mecmuasında bir makale yazar ve Kaşgarlı Mahmut'un yaşamına değinir. Divan'da, Kaşgarlı Halefoğlu Hüseyin adında bir bilgin, Mahmut'un hocası gösterilir. Tac ül İslam Semani'nin Kitab ül-Ensab'ında bilgi bulunduğunu bildirir. Semani Kaşgar'da yetişen bilginlerden sözderken Hüseyin'i de anar. Onun erdemli zahit bir şeyh olduğunu bildirir. Ne var ki anlattığı rivayetlerden dinlenmeye değer olmadığını da vurgulamaktan kalmaz.

İşte gerek Semani'nin kitabından, gerekse başka tarihsel kaynaklardan, o sıralarda Karahanlı devleti topraklarında doğu illerinde bile İslam bilimlerinin yüksek bir gelişme gösterdiği anlaşılır. Martin Hartmann bunu açıkyüreklilikle söyler. Hartmann bununla da kalmaz. O sıralarda İslamlar arasında yalnız din bilimlerine değer verildiğini de ekler. Onun dışında sözlük, tarih, soybilgisi, coğrafya gibi bilgilere önem verilmez. Ve bunun büyük olasılıkla bir çöküş belirtisi olduğunu ekler. Hartmann, yalan yanlış hadis anlatanların adlarının yaşamöyküsel kaynaklarda anılmasını Kaşgarlı Mahmut gibi bir bilgine yer verilmemesini buna bağlar. Böylece Kaşgarlı üzerine bilgiler, Divan'da verilen bilgilerle sınırlı kalır.

Kaşgarlı Mahmut'un babası Hüseyin, dedesinin adı ise Muhammet. Barshanlı. Babası Barshan'dan Kaşgara göçmüş. Mahmut burada doğmuş. Nitekim Divan'da Barshan'ı anlatırken, "bu şehir Mahmut'un babasının şehridir. Yani, Mahmut'un babası oradandır" diye açıklıyor. Ünlü Türk hanı Gazneli Mahmut'un babası Sevük Tekin de kökende Isık Göl dolayındaki bu Barshan kentinden. Mahmut da soylu bir aileden. Divan'da bunun içindir ki "bizim atalarımız olan Beyler *emir* sözcüğüne *Hamir* derler, çünkü Oğuzlar emir diyemezler" diye yazar. Öyleyse Mahmut kendi soyunun Oğuzlarca bu ağızda *e* sesi yerine *h* sesi kulllanılması nedeniyle "*hamirler"* diye tanındığını bunun "emirler" anlamına geldiğini söylüyor. Soyunun Oğuzların oturduğu illeri yönettiğine mi değinmek istiyor? Yoksa onların buyruğundaki ordular Oğuzlardan mı oluşuyor? Bunu Divan'dan çıkarmak olanaksız. Ancak Mahmut Divan'ın bir yerinde, atalarının, Emir Berherkin olduğunu söyler. Ataları Türk ülkelerini Samanoğullarından almışlardır.

Tüm bu verilere göre, Kaşgarlı, Karahanlı ailesinden değilse bile o aileye yakın yüksek Türk soylularından. Nitekim kendisi de yapıtının başında soyca Türk ilerigelenlerinden olduğuna değinir. Kendisinin iyi silah kullananlardan olduğunu ekler. Karahanlı soyuna giren kimi tanınmış adamlardan söylentiler iletir. Ve de yapıtında savaş şiirleri, askeri terimler Karahanlı devlet örgütü ve saray gelenekleri üzerine bilgi verir. Tüm bunlar sözkonusu yargımıza kanıttır.

Kaşgarlı Mahmut'un doğum ve ölüm yılları kesin bilinmiyor. Yapıtını Bağdat'ta yazmaya başladığına göre Kaşgar'dan Irak'a göçmüş olmalı. Ne ki, niçin geldiğini söylemiyor. Yalnız Türk bozkırlarında gezi yaptığını birçok Türk lehçesini görenek ve geleneklerini yerinde öğrendiğini söylüyor. Tarım, İli, Çu ve Sırıderya ırmakları yöresindeki Türk kentlerini doğrudan gördüğünü belirtiyor. Türlü şehir ve boy halkının ağız ayrımlarını, sözcük konusundaki kimi ayrılıklarını bildiğini anlatıyor. Bağdat'a gelip yapıtını yazmaya başladığında tüm bunları öğrenmiş, saptamış, yaşı da ilerlemiştir. Arapçayı eksiksiz yazabilir. İslam bilimlerini büyük olasılıkla Türk illerinde Karahanlı döneminin İslam Türk bilginlerinden okumuş olmalıdır. Hartmann'ın da belirttiği gibi bu durum Kaşgar ve Bargsan bölgelerinin o zaman uygarlıkça ilerlemiş olduğunu gösterir.

Karahanlılar 960 yılında Budacılığı bırakıp İslamlığı seçiyorlar. Arapçanın İran ve Orta Asya dilleri üzerine yoğun eğemenliği başlıyor. Sogotça gibi yok olma tehlikesi ile yüzyüze. 11. yüzyılda Karahanlı'dan iki kişi Balasağunlu Yusuf ile Kaşgarlı Mahmut, Türkçenin gönüllü savunmasını ele alıyorlar.

Kaşgarlı 1072-1074 yıllarında yapıtını Bağdat'ta yazıp bitiriyor. Abbasi halifesi El-Muktedi'ye sunarak şöyle diyor:

"Tanrı yeryüzündeki erki Türklere vermiştir; bunların dilini öğrenmekte yarar vardır. Bu kitabı Araplara Türkçe öğretmek için yazdım, buyurun" Uzun bir birikimden sonra, yapıtını, büyük olasılıkla 25 Ocak 1072'de Bağdat'ta yazmaya başlar. 10 Şubat 1074'te (bu konuda değişik görüşler var. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi II'de yapıtın 1077'de tamamlandığını söyler) bitirip Bağdat'ta Abbasi halifesine sunar.

Kaşgarlı Mahmut, yapıtını iki ana amaç için kaleme alır: Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçenin Arapça gibi büyük bir dil olduğunu kanıtlamak. Tüm amacı ve düşüncesiyle Mahmut, büyük bir Türk uluscusudur. Nitekim o yapıtında yazış yöntemini şöyle anlatır:

"Türklerin hemen tüm illerini, obalarını, bozkırlarını inceden inceye gezip dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız, boylarının dillerini tümüyle belleğime yerleştirdim. Bu konuda her boyun dilini eksiksiz öğrenecek ölçüde başarılı oldum."

Türk dilleri sözlüğü, karşılaştırmalı dilcilik yöntemine uyan bir çalışma. Türk dil ve kültür tarihinden üstün bir yapıt. Divan, genel çizgileriyle o dönem Türk dili ve uygarlıklarını betimleyen eşsiz bir yapıttır. Yazar yapıtında çok değişik bilgileri bize akıcı bir anlatımla vermeyi başarır. O çağda Türk boylarından derlenmiş sözler yanında Türk gelenek, görenek, inanç ve coğrafyası konusunda bilgileri de içerir. Derlenmiş Türkçe sözler Arapçanın sözcük düzenine göre, ünsüz sayısınca vezin kalıplarına ayrılarak sıralanır. Sözcük açıklamalarında ağızlarda karşılaştığı anlam sapmalarını ve ses değişmelerini karşılaştırır. Sözgelimi *"Yagma, Tohsı, Kıpçak, Yabagu, Tatar, Kay, Çumul ve Oğuzlar her zaman **/z/**'yi söziçinde **/y/**'ye dönüştürürler. Hiçbir zaman /z/ ile söylemezler. Bu yüzden onların dışındakiler kayı ağacına kazın derler. Bu boylardan kişiler kayın derler"* diye açıklar. *Evet* sözünü ise şöyle açıklar: *"Bu sözcük üç türlü söylenir. Yagma, Tohsı, Kıpçaklar evat, Uygurlar emet ya da evat der. Başka Türkler yemet derler."*

Kaşgarlı sözlükte dilbilgisi kuralları üzerinde de durur. Sözgelimi, "Oğuzlar zaman ve yer adlarındaki *-gu* ekinin yerine *-ası* ekini kullanırlar, *bargu* diyecek yerde -varacak yer anlamında- *barası* derler" diye bilgi verir.

Yalnız halk ağzından seçilmiş sözcüklerle kalınmaz, o dönemin klasik yazı dilinden de alıntı yapılır. Nedir, alıntıların kimden alındığı belirtilmez. Yalnız **Çuçu** adlı bir Türk ozandan söz edilir.

Seçilen sözcüklerde konu ve anlam bakımından ayrım yapılmaz. Sesbilgisi, yapıbilgisi ve ağız ayrılıkları birbirine bağlı olarak ele alınır. Yansıma sözcükler, saray dilinden kimi ögeler, dilbilgisi kuralları bu ayrıma girmez. Yer ve ülke adlarından yalnız belli başlıları alınır. Bu adlardan kimileri Divan'a eklenen haritada gösterilmez.

Yapıt, sözvarlığı bakımından olağanüstü zengindir. Sözlükte dokuz bini aşkın sözcük ve sözbirliği verilir. Halk yazınından örnekler sunulur. Boy, halk ve yer adları sıralanır. Bulgar lehçesine oldukça az yer verilir. Orhun ve Hazar Türkçelerine hiç değinil-

mez. Türkçe olmayan sözcükler üzerinde durulmaz. Ancak kimi yabancı sözcükler Türkçe sanılarak açıklanır.

Sözbaşı olarak seçilen Türkçe sözler Arap yazısı ile verilir. Bu sözlerin Türkçeye özgü ses özelliklerini belirtmek için Arap yazısının duraksama, dışünlüleme, çift ünlüleme ve yineleme (sükun, hareke, med ve teşdid) imlerinden yararlanılır. Arap yazısında bulunmayan Türkçeye özgü kimi sesler için özel çevriyazı imleri konur. Sözgelimi, Türkçenin uzun a ünlüsü için iki elif yazacı yanyana yazılır. "w" sesini göstermek için üç noktalı f kullanılır. Böylece Kaşgarlı Arap yazım geleneği ile yetinmez. Türkçe sözlere özgü yeni bir yazım yaratır.

1.2.2.1.1. Uzun Ünlü

Kaşgarlı, Türkçenin kimi ses özelliklerini başarı ile saptar. Türkçenin uzun ünlülü yapısını ilk kez o ortaya koyar. Sözgelimi kimi sözleri şöyle gösterir:

aaw 'av'	*aasmaq 'asmak'*
aaq 'ak'	*aal 'hile'*
aaç 'aç'	*aaş 'yemek'*
aat 'ad, san'	*aay 'ay'*
aaz 'az'	*baal 'bal'*
baalıg 'yaralı'	*baar 'var'*
baaş 'yara'	*çaal 'laca, kır'*
qaan 'kan'	*qaar 'kar'*
saag 'sağlam, sağ'	*saan 'sayı'*
taan 'inkar etmek'	*taaş 'taş'*
taaz 'kel'	*yaap 'hile'*
çııq- 'nemlenmek'	*qıın 'kın'*
qıız 'kız'	*tıın 'nefes'*
beeg 'bey'	*nee 'ne'*
iil 'memleket'	*iin 'çukur, iniş'*
bood 'boy, vucut'	*bool- 'olmak'*
soogun 'soğan'	*yoog 'yas'*
kööz 'göz'	*ööç 'öc'*
söök- 'sövmek'	*buut 'but, bacak'*
küü 'ün, şöhret'	*küüç 'güç, zor'*

Türkçe sözbaşları Arapça olarak açıklanır. Açıklama örnekleri genellikle atasözlerinden ya da halk yazınından seçilir. Bu yüzden yapıtta Türk halk yazınından dört önemli uzun ağıt ile birlikte birtakım destan, hikmet, özdeyiş, pendname ve bahriyeler bulunur. Sözgelimi Türk abcesine göre yeniden düzenlenmiş bir kesit şöyledir:

1.2.2.1.1. Örnek

alıqtı / **er alıqtı**: Adam alçaldı. **baş alıqtı**: Yara azdı, bozuldu. Cünup aybaşı, lohusa olan kimselerin bakmasından bozulan her şeye de böyle denir. **alıqar**, **alıqmaq**. Şu kesitte de geçer:

başı anıñ alıqtı	Yarası onun azdı
qanı yozup turuqtı	Kanı çok akıp durdu
balıg bolup tagıqtı	Yaralanıp dağa çıktı
emdi anı kim yeter	Şimdi ona kim yetişir

alış:	Su ağzı ve suyun havuza döküldüğü yer.
alış:	Borçluyu borcu yüzünden sorguya çekme. **alış bériş**: Bir hakkı alma, bir hakkı verme.
alışdı / **ol maña alım al-**	O, bana alacağını almakta yardım etti. Başkası da

ışdı:	böyledir. **alışur**, **alışmaq**.
almıla:	Elma.
alp:	Yiğit. **alp yagıda alçak çogıda** 'yiğit düşman karşısında, yumuşak huylu adam savaşta belli olur". Şu kesitte de kullanılmıştır: **alp er toña öldi mü** Alper Tunga öldü mü **êsız ajun qaldı mu** Kötü dönya kaldı mı **öðlek öçin aldı mu** Felek öcün aldı mı **amdı yürek yırtılur.** Şimdi yürek yırtılır. *(Afrasiyap Han öldü mü? Kahpe dünya kurtuldu mu? Zaman ondan öcünü aldı mı? Şimdi onun ülkesi üzerine -zamaneye kızarak- yürek parçalanır.)*
alpagut:	Tek başına düşmana saldıran, hiçbir yandan yakalanmayan yiğit. Şu keskesitte de geçer: **buðraç yeme qudurdı** Budhraç yine kudurdu **alpagutın aðırdı** Yiğitlerini ayırdı **süsin yana qadırdı** Askerini yine döndürdü **kelgelimet irkişür** Gelmek için toplaşıyorlar *(Yabaku oymağının beyi Budhraç yine askerleriyle döndü, yiğitlerini seçti, gelmek için toplandı).*
alqaldı / begke alqış alqaldı:	Bey öğüldü, alkışlandı./ **alqalur**, **alqalmaq**.
alqaşdı / ol menig birle alqış alqaşdı:	O, benimle alkış alkışladı. Öğmekle alkışta yarış yapmak da böyledir. **alqaşur**, **alqaşmaq.** Şu kesitte de geçer: **alplar arıg alqışur** Yiğitler temiz öldürüşür **küç bir qılıp arqaşur** Güç birleştirip arka verir **bir bir üze alqaşur** Birbirini övüşür **eðgermedhip oq atar** Düşünmeksizin ok atar
alqındı / alqındı neñ:	birşey tümden bitti, tükendi./ **er alqındı**: Adam öldü./ **alqınur**, **alqınmaq**.
alqış:	Dua etme, öğme, birinin iyiliklerini sayma. **ol begke alqış bérdi**: o beyi öğdü. **yalavaçqa alqış bérgil** 'Yalvaç Muhammet'e selavat getir'.
alqıştı / boy êkki bile alqıştı:	İki boy birbirini yok etti. Herhangi birşeyi yok etmek için, yarışmak da böyledir. **alqışur**, **alqışmaq**.

alqtı /ol tavarın alqtı:	O, malının bitirdi./ Başkası da böyledir. **alqar**, **alqmaq**.
alsadı / ol at alsadı:	O, at almak istedi./ Başkası da böyledir. **alsar**, **alsamaq**.
alsıqtı / ol tawarın alsıqtı:	Onun malı alındı, soyundu./ **alsıqar**, **alsıqmaq**.
altın:	Aşağı, alt.
Altun tarım:	Büyük kadınlara verilen bir san.
alturdum / men andan yarmaq alturdum:	Ben ondan para aldırdım. **altururmen**, **alturmaq**.
aluç:	Soğutulmuş nesne.
aluçın:	Yenilen, boğumlu ot.
Aluş:	Kaşgar'da bir köy adı.
altun:	Altın.

Divan'da bir de dünya haritası bulunur. Bu, ilk Türk dünya haritasıdır. Haritada, 11. yüzyılda Türklerin oturdukları alanlar ve ilişkide bulundukları uluslar pek az yanılgı ile sağlıklı biçimde gösterilir. Türklerle ilişkisi olmayan uluslara yer verilmez. Denizler yeşil, bozkırlar sarı, ırmaklar mavi, dağlar kızıl ile gösterilir. Haritanın merkezi Türk hanlarının oturduğu Balasagun kentidir. Dünyanın merkezi olarak da orası gösterilir. Öbür Türk ülkeleri ona göre yerleştirilir.

Divan'da Türk boylarının 20 ana kökten geldiği belirtilir. Ama asıl boylar göz önüne alınır. Ayrıca her boy birkaç uruğa ayrılır. Uruğlar çok olduğu için adları verilmez. Yalnız herkesin bilmesi gerektiği vurgulanan 22 Oğuz boyu damgaları ile birlikte açıklanır. Yerleşme durumlarına göre Türk boyları sıralanır. Yer, ulus, kişi adları ile boy, soy, uruğ, aşiret adları gösterilir. Türk yaşam biçimi ve yerleşmesi üstüne bilgi verilir.

Kaşgarlı o dönem Türk lehçeleri arasındaki ayrılıkları şöyle özetler: "Asıl sözde değişiklik az olur. Değişmeler yalnız birtakım seslerin yerine başka sesler gelmesi ya da kimi seslerin atılması nedeniyle doğar." Buradan çıkarak yer yer kimi lehçe ayrılıklarına değinir, birtakım yargılara varır. Ona göre en doğru Türkçe, Tuhsı ve Yağma boylarınındır. Uygur bölgesine dek uzanan alanda Ila, Ertiş, Yamar, İtil ırmakları çevresindeki Türklerin dili doğru dildir.

Kaşgarlı "Hakaniye" diye adlandırdığı Karahanlı Türkçesini "Çağın en ince ve açık Türkçesi" olarak tanımlar. Bu dil ona göre Hakaniye şehzadeleri ile çevresinin dilidir. Gerçekten Hakaniye Türkçesi Karahanlı devletinin yazın ve resmi devlet dilidir. Nitekim, Yusuf Has Hacip ünlü yapıtı Kutadgu Bilig'i "Han tilince" yazdığını bildirir. Kaşgarlı ayrıca Çiğil, Yağma, Argu ve Uygur ağızlarını, Hakaniye ağzına en yakın ağız olarak gösterir. Türk ağızları içinde Hakaniyeyi esas alır. Öbür lehçelerdeki ayrılıkları ona göre açıklar. Çiğillerin Karlukların bir boyu olduğunu belirtir. Issık Gölünün kuzeybatı kıyılarında yaşadıklarını söyler. Kent ve köyleri olduğunu, üç boya ayrıldıklarını belirtir.

Kaşgarlı, Oğuzcaya başka bir ayrıcalık tanıyor. Oğuzlar, Oğuzeli ve Oğuzca üzerinde oldukça fazla duruyor. Bu Oğuzların 10-11. yüzyıllarda Orta Asya dünyasındaki önemlerinden kaynaklanıyor. Oğuz Türkmen boyları daha 10. yüzyılda Sırıderya kıyısındaki bozkırlardan başlayıp Sırıderya, Maveraünnehir, Harezm ve Horasan bölgelerinde önemli bir yer tutmuşlardır. 11. yüzyılda Selçuklar batıya göç etmişlerdir. Yeni toprak kazanımları ile Oğuz egemenliği Azerbeycan, Irak bölgelerine ve dönemin büyük kültür merkezlerinden biri olan Bağdat'a dek uzanmıştır.

O çağda Oğuzca Karahanlıcadan bütün yönleriyle ayrılmış değil. Bu yüzden Kaşgarlı yapıtında ortak özellikler üzerinde ayrıca durmuyor. Karahanlı Türkçesi için verdiği yüzlerce örnek aynı zamanda Oğuzca için de geçerli. Kaşgarlı 'Oğuzcadır' uyarısı ile salt Karahanlı yazı dili ve öbür ağız ve lehçelerde bulunmayan ve Oğuzcaya özgü sözcükleri veriyor.

Oğuz Türkçesini, Kaşgarlı, "Dillerin en yeğnisi Oğuzların, en doğrusu ise Tohsı ve Yağmaların dilidir" der. Yağmaların dilini "en kolay Türkçe" olarak tanımlar. Hakaniye'den sonra ikinci Türk yazın dili olduğunu söyler. "Oğuz Türkçesine Kıpçak, Yimek, Peçenek, Bulgar lehçeleri girer. Oğuzlar Farslarla çok karıştıkları için, birçok Türkçe sözü unutup Farsçalarını almışlardır" diye açıklar. Bu konuda bir de atasözü verir:

Başsız börk bolmas, tatsız Türk bolmas.
Başsız börk olmaz, Farssız Türk olmaz.

Kaşgarlı, Oğuzca ve öbür Türk lehçelerinin dil özelliklerini ise şöyle verir:

Oğuzca ve Kıpçakçada Hakaniceye göre *y-* ulaması vardır. Sözgelimi:	
yılıg suv/ ılıg suv 'ılık su'	*yelkin / elkin 'konuk'*

Oğuzca ve Kıpçakçada ön ve iç *y-, -y-* sesinin *c-, -c-* sesine dönüştüğü olur.	
cincü - yincü 'inci'	*cugdu - yugdu 'deve kılı'*

Oğuzca, Kıpçakça ve Suvarca'da *m-* önsesi *b-* biçimindedir:	
Karahanlıca	**Oğuzca**
men	*ben 'ben'*
mün	*bün 'çorba'*
maynak	*baynak 'pislik'*

Ne ki, *b-> m-* değişimine uğramış *mınar* sözcüğünü de Oğuzca gösteriyor.

Oğuzcada önde ve içte *t-, -t-* sesleri *d-, -d-* sesine dönüşür. Böylece 11. yüzyılda Oğuzda bu değişim başlamıştır:	
bögde - bökte 'hançer'	*yigde - yikte 'iğde'*

Nitekim karşı örnekleri de verdiği olacaktır. Kaşgarlı'ya göre *t-* ile başlayan şu sözcükler de Oğuzcadır:	
tamar 'damar'	*tarıg 'darı'*
tamak 'damak'	*telü 'deli'*
tön-'dönmek'	*tubul- 'delinmek'*

Oğuzca ve ona yakın ağızlarda eski Türkçenin *b* sesi *v* ile karşılanır:	
ev 'ev'	*suvıg / suvuk 'cıvık'*
tavar 'cansız mal'	*savaş 'savaş' savçı*
sevük 'sevgili'	*yavlak 'kötü, düşkün'*

Ancak Kaşgarlı'da, Oğuzcada sözbaşındaki *b-* sesleri korunuyor. Henüz *v-* sesine dönüşmüş değil.	
barmak 'varmak'	*birmek 'vermek'*
bolmak 'olmak'	

Oğuz, Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabgu, Kay, Çumul lehçelerinde Çağataycadaki *d* sesi yerine *y* sesi kullanılır. Kimi zaman ise hiç kullanılmaz:	
kayın / kadın 'kayın ağacı'	*ayıg 'ayı' (adıg)*
ayrık 'ayrık otu' (adrıg)	

Genizsil *ñ* sesi Oğuzcada da korunur. 11. yüzyılda Eski Türkçenin genizsil *ñ* ünsüzü Oğuzcada kullanılır.	
iñek 'inek'	*yaña 'dere kıyısı'*
yalñuk 'cariye'	*teñgelgüç 'dölengeç kuşu'*
bardıñız 'vardınız'	

Hakaniye Türkçesinde kimi zaman yer adlarının sonunda *-g* sesi bulunduğu durumlarda Oğuzcada "elif: a" bulunur:

bargu yir / barası yir 'varılacak yer'
turagu ogur / turası ogur 'kalkılacak zaman'
Oğuz ve Kıpçakça'da ad ve eylemlerde söz içindeki -g- sesi düşer.
çumuk / çumguk 'ala karga'
tamak / tamgak 'damak'
o evge baran ol / ol evge bargan ol 'o eve gidicidir'
ol er kulını vuran ol / ol er kulını urgan ol 'o adam kulunu dövücüdür'

Argu lehçesinde Hakaniye Türkçesindeki iç ve sondaki *-y-, -y* sesleri *-n-,-n* ile karşılanır:	
kon / koy 'koyun'	*çıgan / çıgay 'yoksul'*
kanu nen / kayun nen 'hangi'	

Çiğillerde ve Bizans'a dek uzanan kimi Kıpçak ağızlarında Çağatay-canın *d* sesi *z* sesine dönüşür. Bu ses Oğuzca ve kimi başka lehçe-lerde *y* sesi ile karşılanır:	
karın toztı /	*karın todtı 'karın doydu'*
azak /	*adak ' ayak'*

Hakaniye Türkçesinde *a-* ile başlayan kimi sözlere Peçeklerde ve Hotanlılarda *h-* ulaması olur:	
hata / ata 'baba'	*hana / ana 'ana'*

Türkçede h- ile başlayan sözcük bulunmadığı için Kaşgarlı, yukardaki örnekleri Türkçe saymaz ve üzerlerinde pek durmaz.

Geçmiş zaman eki Çin'e varıncaya dek Uygur, Tuhsı, Çigil, Argu, Yagma boylarında *-dı/-di* biçimindedir. Suvar ve Kıpçak ağızlarında -duk/-dük durumundadır. (Kaşgarlı bu ek üzerinde uzun uzun durur.) Suvar ve Kıpçaklardan kimi örnekler verir:

ol anı vurduk 'o onu vurdu'
men munta turduk 'ben burda durdum'
olar evge irdük 'onlar eve vardı'
men yarmak tirdük 'ben para topladım'

Kaşgarlı'nın lehçe ayrılığı olarak gösterdiği özellikler genelde çok yüzeysel özellik-lerdir. Ancak Divan'daki gereçlerde başka pek çok özellik bulunur. Bunların pek çoğuna Kaşgarlı değinmez.

1.2.2.1.3. Şamanlık

Türk'ün Divanı, Türklükle ilgili her bilgiyi verme çabası içinde yoğun bir yapıttır. Böyle bir uğraş içindeki Kaşgarlı, yeri ve sırası geldiğinde Türklerin eski inanç düzeni olan Şamanlıkla ilgili birçok açıklamalarda bulunur. Divan inanç ve töreleri yansıtması ile ayrı bir önem taşır. Abdülkadir inan ve Mustafa Canpolat Divan'ın bu özelliği üzerinde

durmuşlardır. Şamanlık ve eski Türk inançlarına bakış açısından Divan ilginç özellikler sergiler.

İslamlık Türkler arasında yayılmaya başlayınca eski kamlar, yeni hocalar ve imamlar oluyorlar. Cübbelerini, külahlarını, davullarını bırakıp sarık bağlıyorlar. Böylece büyük bir güçlükle karşılaşmadan eski eylemlerini sürdürme olanağını buluyorlar. Anadolu'da cinci hocalar muhabbet muskaları yazıyorlar. Tılsımlar yapıyorlar. Hırsızın sidik yolunu bağlıyorlar. Anlaşılmaz sözlerle cinleri toplayıp tövbe ettirerek ruh hastalarını sağaltıyorlar. Yiten eşyanın bulunmasını sağlıyorlar. Fala bakıyor bu hocalar. Halk bunların birçoğunun şeytanla ilişki kurduğuna da inanıyor. Korku ile birlikte saygı da besliyorlar. Bu hocaların çoğu okuma yazma bilmiyor. Sözkonusu kamların günümüze gelmiş uzantıları bunlar.

Kaşgarlı dinine bağlı bir Müslüman. Bu yüzden başka dinlerden sözederken dili sertleşiyor. Onları lanetlemekten kendini alamıyor. Budist Uygurlar üzerine ağır hakaretlerle dolu deyişleri alıyor yapıtına. Şamanizme tutumu ise daha değişik.

Şamanlığa atalardan, dedelerden kalan ve bir yerde saygı gösterilmesi gereken inançlar gözü ile bakıyor. Ne ki, bu hoşgörülü bakış, daha çok Müslüman Türkler arasındaki eski inançlar için. Müslümanlığı benimsemeyenler üzerine yargıları ağır. Tengri maddesinde şu ilgi çekici açıklama var:

"Yere batası kâfirler göğe tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler. Yine bunlar bilgin kimseye tengrigen derler. Bunların sapıklıklarından ulu tanrıya sığınırız."

Yine de zaman zaman duygusal oluyor Kaşgarlı. Şamanlığa yaklaşımları daha yumuşak. Sevecenlikle bakıyor. İnanmasa bile gülümseme ile veriyor şaman geleneklerini. Kaşgarlı kamlara karşı saygılı dil kullanıyor. Duyduğu yakınlığı gizleyemiyor. Oysa Budist dinadamlarından söz ederken aynı hoşgörüyü gösteremeyecektir. Ondan yüce tanrıya sığınma gereğini duyacaktır:

***yagış**: İslamdan önce Türklerin adak için, yahut Tanrılara yakınlık elde etmek için kestikleri kurban.*

Kamlar salt dinsel törenleri yöneten din adamları değil. Birtakım büyü ve afsunlarla sayrıları sağaltan sihirbazlardır. Divan'da bir *arwa-, arwal-, arwaş-, arwış-* sözcükleri geçiyor. Şaman dualarında anlamı bilinmeyen tümceler demek. Şamanistlere göre etkin sözler. Müslüman bakşıların afsunlarında da anlamı olmayan benzer sözler kalıplar var. Günümüzde Anadolu'da benzer dualar yapılıyor. Cin tuttuğu söylenen bir kişiyi iyileştermek için bölgedeki yüksek dağların, ıssız koyakların adları sıralanıyor.

Divan'da bununla ilgili bir iki sözcük daha var:

***egit:** Göz değmesinden korunmak için çocukların yüzüne çalınan bir ilaç.*

Şamanın bir görevi de büyü yapmak. Kur'an'da büyü kesin biçimde yasaklanıyor. Bu yüzden Kaşgarlı, büyü olayına pek değinemiyor. Yalnızca *yewli* veriyor. *Yelwi:* büyü sihir anlamı ile açıklanıyor. Örnek olarak da uyaklı bir dörtlük veriliyor:

Onun gözü büyülüdür
Onun özü konuktur
Yüzü ayın on dördüdür
Yüreğim bundan yaralı

Şamanlıkla ilgili birçok sözcük Divan'da açıklanıyor:	
abaçı:	Umacı, bununla çocuklar korkutulur
abakı:	Göz değmesin diye bostanlara, bahçelere dikilen korkuluk.

arva:	Afsunlamak. "Kam arvaş arvadı".
arvaş:	Birlikte afsun söylemek. "Kamlar kamug arvaşdı" Kamlar anlaşılmayan sözler söyledi. Cin çarpmasına karşı yapılan üfrüklerde de böyledir.
arvaş:	Afsun. "Arvaş arvadı" büyük afsun yapıldı demektir.
çıvı:	Cinlerden bir bölük. Türkler şuna inanırlardı ki: İki bölük birbiri ile çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilayetlerinde halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilayet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilayetin halkı da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarında saklanırlar. Bu Türkler arasında yaygındır, görenektir.
ıduk/ ıdık:	kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Buhayvaa yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırkılmaz, sahibinin yaptığı bir adak için saklanır.
ırk:	Falcılık, kahinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek. ırkla-: Önbilicilik yapmak. "Kam ırkladı: Şaman önbilicilik yaptı, ırka baktı.
ısrık:	Çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı afsunlamak için ilaç yapıldığı zaman söylenir. Çocuğun yüzüne tütsü verilerek "ısrık, ısrık" denir ki, "ey peri ısırılmış olasın" demektir.
kam:	Önbilici, şaman.
kaş:	Ak ve kara temiz taş. Bunun akını yüzük kaşına korlar. Bununla şimşekten, susuzluktan ve yıldırım düşmesinden korunurlar. Kaş taşı bulunanlara yıldırım düşmez. Türklerin inancına göre böyledir.
kovuç:	Cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serperler. Sonra kovuç kovuç denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Bu kaç, kaç demek olsa gerektir.
kovuz:	Oğuzlar "kovuç" kullanırlar. "Yel kovuz bitigi" denir ki, cin çarpmasına karşı afsun üfürük demektir.
kösgük:	Göz değmesinden sakınmak için üzüm bağlarına ve bostanlara dikilen nazarlık.
monçuk:	Atın boynuzuna takılan değerli taş; arslan tırnağı, muska gibi şeyler.
temür:	Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde, yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar. "Bu gök girsen kızıl çıksın" derler. "Sözünde durmasan kılıç kanına bulansın, demir senden öcünü alsın" demektir. Çünkü onlar demiri kutsal sayarlar.
tiki:	Geceleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlar ki, ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her sene bir kere toplanırlar, halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu Türkler arasında yaygındır.
uçguk:	Uçuk, ingi.
umay:	Son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna çocuğun ana karnında eşi denir. Şu atasözünde de gelmiştir: "Umaya tapınsa oğul olur". Kadınlar onu uğur sayarlar.
us:	Kerkes kuşu. Bu kuş bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz. Bu ölüm işaretedir.
üngüjin:	Çölde insan öldüren umacı, gulyabani.
ürüng:	Afsuncuya, arbagcıya verilen para.
yarın:	Kürek kemiği. Türklerde şöyle bir atalar sözü vardır: "Kürek kemiği karışırsa memleket karışır".
yat:	Taşlarla yağmur ve rüzgar getirmek için yapılan bir büyücülük.
yatla-:	**"yatçı yatladı":** yada taşı kullanan yadacı yada taşı ile afsun yaptı.
yel:	Cin. "er yelpindi" denilir. Adama yel (cin) çarptı demektir.
yelpin-:	Cin çarpmış, "oğlan yelpindi" denir ki, "oğlan yele, cine çarpıldı" de-

	mektir.
yélpik:	Cin çarpması, yele uğraması.
	üzüne soğuk su serpilir, sonra kovuç kovuç denir" diye anlatıyor.
yelvi:	Büyü, sihir, büyücüye "yelviçin" denir.
yelbüke:	Ejderha, şu savda dahi gelmiştir: yedi başlıg yıl büke: Yedi başlı ejderha.
yog:	Ölü gömüldükten sonra, üç yahut iki güne kadar verilen yemek.
yogla-:	Ölü için yemek vermek. Türklerin göreneği böyledir.
yog basan:	Ölümden sonra, yedi gün verilen yemek.

Ve bir de "bal" başlığı var. Kimi Türk boylarının "arı yağı" dediklerini söylüyor ve sonra bir dize veriyor. Çevirisi şöyle:

Vardı sana şeytan tutarak bal

İpek giyip aklı yufka olarak kal

Şeytan önüne çıktı, sana bal sundu. İpek giysi giydirdi, sen ona kandın. Artık sen deli olarak yaşa" demek istiyor. Afrasiyab'ın kızı olan Kaz'ın kocası Siyavuş'un öldürüldüğü yer "Yenkend". Sözü ile ilgili açıklaması daha da ilginç:

"Ateşe tapanlar her yıl bir gün buraya gelirler, Siyavuş'un öldüğü yerin yöresinde ağlar, kurban keserler. Kurban kanını mezarın üzerine dökerler. Görenekleri budur."

Kuşkusuz bu kanlı kurbanlar, yer altındaki kötü ruhlar için. Siyavuş onların kötülüklerinden korumak için kesiliyor.

Eşük: Hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman, mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaş. Bu kumaş sonra parçalanarak yoksullara dağıtılır.

Kaşgarlı bilinçli olarak eksik açıklamada bulunuyor: Umay'ı doğrudan doğruya "çocuğun eşi, son" olarak veriyor. Tanık olarak gösterdiği savdaki Umay'ın bir tanrıça olduğunu da görmezlikten geliyor. "Tapınsa": ibadet etse sözcüğünü de Arapçaya "hizmet etse" biçiminde çeviriyor.

Yarın *"kürek kemiği"* sözü ile gelen açıklama da ilginç. *"Yarın bulgansa il bulganır".* Anlamı şu; Kürek kemiği karışırsa il karışır. Eski Türklerde kürek kemiğine bakarak fal açma geleneği var. Kürek kemiği ile fala bakma, birçok ulusca da bilinen bir şey. Wilhelm Rubruk'a göre Moğol sarayında kürek kemiği falı büyük önem taşıyor. Kürek kemikleri özel fırınlarda yakılıyor. Üzerlerinde oluşan çizgilere bakarak, gelecekle ilgili bilgiler çıkarılır. Kaşgarlı bilerek Şamanlıkla ilgili birçok bilgiyi vermekten kaçınıyor. O soylu ulusculuk duygusu soydaşlarını kötülemek anlamına gelecek açıklamalardan alıkoyuyor. Üstelik bir gelenek görenek olarak gördüğü bu ata inançlarına karşı, inanmasa bile saygısını yitirmiyor.

1.2.2.2. Kutadgu Bilig

11. yüzyıl İslamik Türk kültürünün ilk dönemini oluşturur. Türk tarihinde askeri ve siyasal gelişme evresi olduğunca, kültür tarihi bakımından büyük önem taşır. Orta Asya'da Karahanlılar, Horasan ve Kuzey Hindistan'da Gazneliler, İran, Irak, Anadolu'da Selçuklular gibi Türk devletleri ayaktadır. Türk yükseliş dönemi başlamıştır. İslam dünyasının egemenliği Türkler eline geçmiştir. Bu İslami Türk çağında Türk bozkır kültürü, İslam uygarlığı değerleri ile zenginleşir. Gazneli ve Büyük Selçuklu devleti dinginliğe kavuşmuştur. Böylece Fars dili ve yazınının en ünlü yazarları yetişir. Karahanlılar devlet-

inde yavaş yavaş Arapça yazılı belgeler ortaya çıkar. Arapça tarihsel ürünler yazılır. Bu Türk devletleri örgütlerinde çok güçlü bir İslam İran etkisi görülür.

Divan-ü Lügat-it Türk, Türk dünyasının dış cephesini belirler. Kutadgu Bilig ise tinsel, siyasal ve yönünü sergiler. Türk devletinin siyasal ve toplumsal yapısını tanımamız için gerekli yaklaşık tüm gereçleri kapsar. Divan'da Mahmut "gözlemci toplumbilimci"dir. Çağının yöntemlerini iyi bilen bir dilcidir. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig'de, düşüncesinde tasarladığı bir siyasal örgütü betimler. Hacib bir düşünür olduğunca, Türk devlet örgütünde "Has Haciblik" sanı alacak ölçüde görev alan bir devlet adamıdır.

Tüm bu konumu ile Kutadgu Bilig Türk kültürünün yargı ve yasa konularını aydınlatan en değerli kaynaklardandır. Bu yüzden bilim dünyasında tanındığı 1825 yılından beri üzerinde en çok düşünülen Türk yapıtlarından biri olmuştur. Yerli yabancı birçok dilci, tarihçi, hukukçu, edebiyatçı bu yapıttan sözeder. Onu kendi uzmanlık alanı ve bilgi ölçüsünde değerlendirmeye çalışır.

Vambery, 1870'te Divan'dan "ilk kez bize Türklerin toplum ve yönetim durumunu yansıtan yapıt" diye söz açar. Yazara göre, yapıta büyük ölçüde İslamcıl bir ruh egemendir. Ya da genellikle Doğu'da yaygın düşünceler yanında temiz ve saf Altaylı, daha doğrusu Türk anlayışının yer aldığı ahlaksal eğitimdir. Vambery, bir zamanlar yapıtın Çince ya da Farsçadan çeviri ya da uyarlama sandığını da ekler. Sonuçta yarın yargısı şudur: *Bu bir Türk ürünüdür.*

Kutadgu Bilig'in bir yönetim ve siyaset kitabı olduğu konusunda, araştırmacılar birleşir. Ancak doğuya özgü, sıradan bir siyaset kitabı değildir. Doğu'da alışılmış siyaset kitaplarında sürekli ahlak değerleri sunulur. Bunlar benimsetilmeye çalışılır. Buyruk ve öğütlerle doludur. Geçmiş tarihsel kişinin yaptıklarından örnekler veren ders ve öğüt kitabı konumdadır. Oysa Kutadgu Bilig'de devlet yönetimi ve örgütü ile toplumsal kesimler bir bir sergilenir.

Kutadgu Bilig'de sergilenen toplum, yönetenlerle, türlü iş ve meslek sahibi kimselerden kuruludur. Tarımcılar. tüccarlar, hayvan besleyenler, zenaatçılar yanında tabibler, şairler ve yazarlar vardır. Ayrıca yıldızlara bakanlar, yorumcular önmeli bir yer tutar. Peygamber soyu oldukları için, Ali oğullarına özel bir yer ayrılmıştır. Tüm bu meslek ve uğraş sahibi kesemlerin başında, "avam halk" anılır. Kara Bodun adıyle verilen bu kesim için, "Yaratılışı, bilgisi, akıl ve tavrı ayrı, işi gücü karın doyurmak" olduğu biçiminde söz edilir. Genel çizgileriyle kitapta Karahanlı toplumu yönetenler ve yönetilenler biçiminde iki kesimde ele alınır. Kutadgu Bilig'de toplumsal durum, sınıf ayrımından uzak görünür. Oysa, eski ve orta çağlarda, topluluklar toplumsal katmanlardan oluşur. Bütün devletlerde toplumsal sınıflar bulunur. Din adamları, soylular (askerler büyük toprak sahipleri) ve köleler toplumsal sınıf kesitleridir. Yüksek sınıfların özel hak ve üstünlükleri vardır. Bunların her birinin toplumdaki konumları, devletteki işlevleri ve birbirleriyle ilişkileri belirlenmiştir. Kutadgu Bilig'de böyle kesin kuralları gözükmez. Sözgelimi, batıdaki gibi toprak serfliğine dayanan bir feodalite ya da Çin'deki gibi gentry tabakasına rastlanmaz. Toplumda ayrıcalıklı sınıfların bulunmaması eski Türk devletinin en önemli özelliklerinden birisidir. Bozkır yaşamında, yaşam koşulları yüzünden askerlik seçkin bir meslek biçiminde gelişmez. Feodalite ise toprak işçiliği üzerine kurulur. Bunun koşulları da Türk toplumunda bulunmaz. Öte yandan, eski Türk toplumunda özel haklarla donatılmış din adamı kesimi de bulunmaz. Tarihsel Türk toplulukları, dinsel yapı üzerine kurulmuş toplumlar değildir. Eski Türk "Gök Tanrı" dinsel egemenlik ve toplumsal yönetim anlayışı dışında, günlük yaşam ilişkilerinde önemli bir işlevi bulunmaz. Eski Türk tarihinde din adamlarının toplumsal ve siyasal önemli bir işlevleri bulunmaz. Bu bakımlardan Eski Türk toplumu, Hint, Çin, Mısır, Yunan gibi yerleşik ve dinsel toplumlandan ayrılır. Kutadgu Bilig'de de vurgulandığı gibi, Türk toplumu, ulus bütünlüğünü ve yaşam uyumunu sağlayan kesimlerden oluşur.

Bu nedenle Kutadgu Bilig'in yazıldığı, "Kaşgar toplumu" çevresi tümden islami bir kişilik yapısında değildir. Yusuf, kuşkusuz, İslamın tinsel değerlerini savunan inanmış bir Müslümandır. Ancak yapıtında İslami ilke ve anlayış etkilerinden uzak kalmıştır. "Akıbet" ile dile getirdiği "zühd" kavramı büyük olasılıkla Budizm etkisine dayanır. Kadın konu-

sundaki düşüncelerinde de İslam düşüncesi sınırlıdır. Kadınlar konusunda söylenenler daha çok eşlerle ilgili, aile bağını güçlendirici uyarmalardır.

Yapıta bir "Tevhid" ve "naat" yazılmış, sahabeler için bir bölüm ayrılmıştır. Fakat sözgelimi, şeirat ve hilafet gibi İslamın temel ilkelerinden ve islamın hukuksal ve dinsel kurumlarından söz edilmez. Yine halifeler, fakihler, müderrisler, kadılar anlatılmaz. Hatta Allah ve Peygamber sözleri de kullanılmaz. Bunların Türkçe karşılıkları (Tanrı, İdi, Bayat, Yalvaç) sözcükleri seçilir. Arapçadan geçen matematik terimleri ile birlikte Arapça, Farsça sözcük sayısı 100-120 dolayındadır. Bu da 13.000 dolayında dizeden oluşan bir yapıtta pek küçük bir orandır. Kaldı ki, çok yerde Arapça ve Farsça terimlerin Türkçe karşılıkları kullanılır. Özellikle açıklamalarda Kur'an'a, hadislere değil, Türk atasözleri ve *Ötüken beyi, İl beyi, İla bitekçisi, Uc-ordu Hanı, Türk Buyruk* vb. gibi eski Türk büyüklerinin düşünce ve öğütlerine başvurulur.

Kutadgu Bilig'de tinsel anlayışın imgesi olarak Akıbet sergilenir. Akıbet, insanı dünyadan caydırıcı düşünce ile "akıl"ın karışımıdır. Olumlu ve gerçeğe dayanan yanıtları ile akıl, yaşama bağlı eski Türk toplumunun bir yönünün ortaya kor. Bu dinsel düşünce ilkesine dayanmayan bir toplum anlayışıdır. Toplumsal katmanlar ve onlarla yapılacak ilişkiler sürekli "akıl" ile açıklanır.

Akıl her şeyden önce, bilgi ve olumlu düşünceyi gerektirir. Duygu yerine akılı, kuşku yerine gerçeği ister. Kutadgu Bilig'de bu düşünceden yola çıkılır. Devlet yönetiminde olduğunca, mesleksel değerlendirmede ve bunları uygulamada sürekli bilgiye öncelik tanınır. Bu ise mucizeden çok, gerçekçi düşünceye inanan bir toplumun düşün yapısını gösterir. Yapıta yazgıya boyun eğen bir anlayış değiş, akılcı bir varoluş düşüncesi egemendir. Özellikle düşüncenin koyu dinsel bağnazlık altında bulunduğu o dönemde, bir Türk yazarının akıl ve olumlu bilgiye üstünlük tanıması önemli bir olgudur.

Yapıt toplumsal konum olarak yönetenler ve iş ve uğraş sahibi kişilerden kuruludur. Tarımcılar, alışverişçiler, hayvan besleyenler ve elişi uğraşçıları, doktorlar, ozanlar, edipler iç içedir. Yıldız bakıcılar, gelecekten ve geçmişten bilgi aktaran önbiliciler önemli yer tutar. Yalvaç soyu olması nedeniyle Hz. Ali soyuna özgün bir yer tanınır. Bu iş ve uğraş sahipleri arasında yukarıda sayılan sıra herhangi bir hukuksal ve toplumsal ayrımdan ileri gelmez. Tüm bu toplum kesitleri bütün olarak "avam halk" olarak anılır. "Doğanın, bilgisinin, akıl ve tavrın ayrı, işi ve gücünün karın doyurmaktan" ibaret olduğuna dikkat çekilir. 11. yüzyıl Karahanlı toplumunda ayrıcalıklı sınıfların izi ile karşılaşılmaz. Yapıtta savunulan yasa ve yargı anlayışı katmanlara bölünmüş toplum düzenine karşıdır. Toplum yönetenler ve yönetilenler olarak ikiye bölünmüştür. Böyle bir ayrım günümüz toplum düzeni çin olağan sayılır. Ne ki, eski ve ortaçağlarda toplumların gerçek kişiliği toplumsal katman ayrımına dayanır. O dönemlerde yaklaşık tüm devletlerde kimi katmanlar vardır. Genellikle din adamları, soylular (asker ve büyük toprak sahipleri) ve kullardan oluşan katmanlarda yüksek katmanların özel hakları ve ayrıcalıkları vardır. Katmanların toplumdaki konumları, devletteki işlevleri ve birbiri ile ilişkileri belirlenmiştir. Kutadgu Bilig'deki toplumsal konum böyle bir sınıf tablosundan uzaktır. Sözgelimi orada Batı'daki serfliğe dayanan bir feodaliteye ya da Çindeki "gentry" tabakasını ile karşılaşılmaz. Toplumda ayrıcalıklı sınıf bulunmaması eski Türk devletinin en belirleyici özelliklerinden biridir. Bozkır yaşam düzeni böyle katı ayrımlara el vermez. Bozkır yaşamında askerlik bir meslek olarak gelişmez. Feodaliteyi belirleyen toprak işçiliği, bozkır yaşamında, birincil ekonomik etken değildir. Yine eski Türk devletinde özel haklarla donatılmış dinsel katmanlarla karşılaşılmaz. Tarihsel Türk toplumları dinsel yapıda topluluklar değildir. Esk Gök tanrı dini, siyasal egemenlik ve yönetim tutkuları dışında, günlük yaşamın sıradan ilişkilerini düzenleyen bir işlevdedir. Eski Türk din adamlarının siyasal ve toplumsal önemli etkinlikleri bulunmaz. Çin, Hint, Mısır, Yunan gibi yerleşik ya da dinsel toplumlardan Türk toplum yapısı kesin çizgilerle ayrılır. Kutadgu Bilig'de bu Türk toplumsal yapısı, ulus bütünlüğünü oluşturmak için birbirini bütünleyen ve yaşam uyumunu sağlayan toplumsal birimler biçiminde vurgulanır.

"Akıbet" bireyi yaşamdan soğutan, gizemci bir anlayıştır. Yazar yapıtında, akıbeti, akıl ile karşılaştırır. Olumlu ve gerçeğe dayanan yanıtları ile us, yaşama bağlı Eski Türk

Toplumunun bir boyunu ortaya koyacak özellikte sunulur. Dinsel düşünce üzerine oturtulmamış bir toplumdan başka türlüsü beklenemez. Toplumsal katmanlar ve onların ilişkileri hep akıl ile açıklanır.

Us, herşeyden önce, bilgiyi ve olumlu düşünceyi gerektirir. Duygular dünyası yerine akılcılığı, kuşkular yerine gerçeğe bağlanmayı öne getiren Kutadgu Bilig'de, devlet yönetiminde olduğunca, meslek değerlendirilmesinde, onların uygulanışında sürekli bilgi göz önünde tutulur. Bu da mucizeden çok, gerçekçi düşünceye inanan bir toplumun düşün yapısını gösterir.

Kutadgu Bilig'de "**Töre**" sözcüğü yasayı karşılar. Bu en eski devletbilim yapıtında, Han Töreyi temsil eder. Töre şöyle betimlenir: Bir gümüş taht, birbirine bağlanmış üç ayak üzerinde durur. Elinde büyük bir bıcak tutan hükümdar (töre) ın solunda acı ot, sağında şeker bulunur. Üç ayak üstünde olan şey bir yana eğilmemesi, sarsılmaması için her üçünün düz durması gerekir. Ayaklardan biri yana yatarsa, öbür ikisi de kayar. Üzerinde duran yuvarlanır. Üç ayaklı her şey doğru ve düz durur. Elinde büyük bir bıçak tutan Han'ın (törenin) solunda acı ot (uragun), sağında şeker bulunur.Yapıtta töre şu ilkelere bağlanır:

a. Doğruluk (Könilik):	Törenin doğru olması gerekir. Doğru ilkelerle belirlenmeyen bir töre, eksik ayaklı üç ayaklı masayı andırır. Yanılgı ve haksızlıklara yol açar. Böyle durumda devlet tahtı çöker. Devletini korumak isteyen Han doğru töre uygulamak zorundadır.
b. İyilik, yararlılık (Uzluk):	Töre iyi olmalıdır. Toplum ve toplumu oluşturan bireyler yararına olmalıdır. Birey hakkını korumayan, toplum için elverişli olmayan töre, devleti sarsamaya yeter. Törenin yararlılık ilkesi üzerinde durmaya değer. Düzeni korumak için, yeterli otorite ile yürütülen herhangi bir töre söz konusu değildir. Birey hukukunu ve toplum yararını gözetmemesine karşın, bir baskı yönetimi altında, insanları kıpırdatmayan yine devleti sürdüren kimi uygulamalar da vardır. Bunlar da töre diye adlandırılır
c. Eşitlik (Tüzlük):	Töre "oğul ile yabancıyı ayırmadığını" ve katında "bey ile kul ayrımı yapılmadığı" söyler
d. Kişilik (insanlık):	Törede insanlık yani evrensellik düşüncesi de yer alır. "Yasanın güneşi tüm insanlara ulaşmalı ve bütün cihanı aydınlatmalı. İnsanoğlularının kökü birdir. Onları ayıran yalnız bilgi dereceleridir.Yasa ne ölçüde insanlığı kuşatırsa, o ölçüde halk mutlu ve devlet kalıcı olur? Devleti çökerten iki neden vardır: Birincisi görevi yerine getirmeme, ikincisi kıyım! İnsan oğulları arasında seçkinler ancak bilgileri ile gelişmişlerdir.

İbrahim Kafesoğlu'na göre, **töre** teriminin 1600 yıllık bir geçmişi vardır. Günümüzde elde bulunan belgelere göre, ilk kez Tabgaçlarda geçer. Tabgaçlar Asya Hunlarının çocuklarıdır. Atalarının geleneklerini sürdürürler. Böylece Töre Asya Hunlarında da vardır. Asya Hunlarının büyük ve görkemli örgütleri de bunu doğrular. Törenin olduğu yerde Kut da vardır. Günümüzdeki kutlu sözünün kökü olan sözcük, "uğur" anlamındadır. Kut terimi Hun İmparatoru Mao-tun (İÖ, 209-174)'un sanlarından biridir. Göktürk ve Uygurlarda da bu sözcük kullanılır. Töre geleneği 11. yüzyılda da yaşar. Türkçe Sözler Divanı'nda şu atasözleri geçer: "Zor kapıdan girse, töre bacadan çıkar", "İl kalır, töre kalmaz." Kitabı Türkçeye çeviren Besim Atalay, **törü** sözünü şöyle açıklar: "Görenek, adet." Divan'da geçen atasözlerine bakarsak, töre sözcüğü genellikle, il sözcüğü ile birlikte kullanılır. İl devlet, töre -yazılı olamayan- yasa anlamında kullanılır. Ancak töre sözü salt yasa sözü ile sınırlı değildir. Töre geniş kapsamlı bir toplumsal uygulayım ilkeleridir. Giderek yazıya geçen yasaların yanı sıra, yazıya geçmeyen yaşam kurallarını da kapsar. Hukuksal yaptırımdan başka, dinsel ahlaksal töreler de vardır. Eski Türklerde atalardan kalan tüm kurallar bütünü olarak tanımlanabilir.

Töre Türk toplum düzeninde yargılar bütünüdür. Sadri Maksudi Arsal'a göre, bu terim, Türklerde toplumsal yaşamı düzenleyen zorunlu kurallardır. Genellikle "Kanun,

nizam" anlamı ile açıklanan töre, geleneklere dayanan hukuksal kurallar" olarak açıklanır. Töre Türk gelenek ve göreneklerinin kesin yargı birliğidir. Orhun yazıtlarında töresiz bir devlet veya topluluk bulunmadığı vurgulanır. Hakanlar yarlıg (buyruk, ferman) larını, yarganlar (yargıç) kararlarını töreye göre verirler. Türk hakanlarının tahta çıkışları da töre hükümlerine göredir.

Töre, kişiyi ana kucağında kavrar. Onun kişiliğini berlirler. Yaptırım gücü, kişiliğin derinliklerine işlenen caydırıcılığından gelir. Kimileyin toplum yasalarına da yön verir. Kimi zaman ise, yasalarla çelişir. Geleneksel toplumların insanlar arası ilişkilerini düzenlemede önde gelen gelen ilkelerdir. Geniş boyutlu kapsamına gelenek, görenek, yaşam biçimi girer. İnançlarla bütünleşir. Kimileyin tabu ile bir suçluluk kavramını birlikte taşır. Töre geçmiş ile bütünleşmiştir. Çünkü, geçmişin uygulayım biçimine dayanır. Geçmişin gelenek göreneğinin, kurallaşmış türüdür. Öbür yandan inanç ile içiçedir. Pek çok töre inanç değeri de taşır aynı zamanda.

İşte, 1069-1070 yılında ortaya konan İslami Türk yazınının ilk büyük yapıtı, Kutadgu Bilig, özetle bu özellikleri yapısında barındırır. Yapıtın adı, "Kut", mutluluk, "bilig" bilgi anlamına gelir. Yaklaşık olarak 'kutlu bilgi' demektir. Yazar kitabın adını şöyle açıklar: "Kitaba Kutadgu Bilig adını koydum, okuyanı kutlu kılsın ve ona yol göstersin" (350. Beyit) Kutadgu sözü **kut+ad+gu** kuruluşunda olup *kutlu olma* anlamındadır. Ne ki, kut kökünün anlamı tam belli değildir.

Olgun yazın dili, güçlü anlatımı, 6645 beyitlik oylumu ile Orta Türkçe döneminin en seçkin yapıtıdır. Bize dek ulaşmış biri nazım (77 beyit), öbürü düzyazı iki önsöz vardır. İkisi de yapıta sonradan eklenmiştir.

Yusuf Has Hacib, o zamanlar "Kuz Ordu" diye anılan, Balasagunludur. Balasagun'un yeri günümüzde de bilinmez. Yedi-Su yöresinde olduğu söylenir. Yusuf, yapıtını Kaşgar'da bitirir. Tabgaç Kara Buğra Han'a sunar. Bu hizmetine karşılık Han ona "Has Hacib" sanını verir. Yapıtını bitirdiği sıralarda 50 yaşının üstündedir. Koca kitabı 18 ay gibi kısa sürede yazmıştır.

Yusuf Has Hacip konusunda yeterli bilgi bulunmaz. Hangi aileden geldiği, nerede öğrenim gördüğü, başka yapıtlarının olup olmadığı bilinmez. Kimi bilim adamlarına göre Yusuf, İbni Sina'nın öğrencisidir. Bu Kutadgu Bilig'in içeriğine dayanan bir yorumdur. Yapıtın içeriğinden yazarın gökbilim, coğrafya, kimya gibi doğa bilimlerinden anladığı anlaşılır. Bozkır yaşam biçimi yapıtta kimi motif ve inançlarda işlenir.

Yusuf, İslamın tinsel değerlerine saygılı inanmış bir Müslümandır. Ne ki yapıtı, islam ilke ve kurallarının üstünde, ötesinde bir anlayışla yazmıştır. Sözgelimi, akıbeti dile getirdiği zühd'de Budizimin etkisi sezilir. Kadınlar konusundaki önerilerinde İslami etki sınırlarını geniş tutar. Burada söylenenler eşlerle ilgili, aile düzenini sağlayıcı uyarlamalardır. Gerçi yapıtta bir "tevhid" ve bir "naat" vardır. Sahabelere bir bölüm ayrılmıştır. Ancak şeriat ve hilafet gibi İslamın ilkelerinden ve hukuksal dinsel kurumlarından söz edilmez. Yine halifeler, fakihler, müderrisler, kadılar anılmaz. Hatta Allah ve peygamber sözleri bile kullanılmaz. Sürekli bunların Türkçe karşılıkları *Tanrı, Bayat, İdi, Yalavaç* sözleri geçer.

Yapıt dört kahramanın konuşması ile yürür. Bu dört kahraman dört kavramı temsil eder. Yapıtın kahramanlarından Kün Togdı, "köni törü" diye tanımlanan 'doğru yolu', Ay Toldı "kut" diye betimlenen 'devlet, ikbal'i, Öğdilmiş "ukuş" diye anlatılan 'usu, akılı', Odgurmuş "akıbeti" temsil eder. Bağdaşan bu iki öge, Kün Togdı ve Ay Toldı'nın kişiliklerinde sergilenir. Yapıtta bu kişiler ana görevleri üstlenirler. Yapıtın özü şöyledir:

Kün Toğdı erdemli bilgili bir handır. Ay Toldı adındaki zeki, çalışkan ve erdemli bir kişi onun ününü işitir. Kün Togdı'nın hizmetinde çalışmak ister. Bir yolunu bulup onun veziri olur. Sözü, düşüncesi han tarafından pek beğenilen bu kişi ile han arasında yaşam, devlet ve yönetim sorunları üzerine konuşmalar geçer. Mutluluk, adalet, söz ve sözün yararları gibi konular üzerinde dururlar. Söz arasında Ay Toldı'nın mutluluk, Kün Togdı'nın da adalet olduğu anlaşılır. Nedir, her mutlulukta olduğu gibi Ay Toldı'nın da yaşamı uzun olmaz. Vezir hastalanır. Ölmeden önce oğlu Ögdilmiş'e öğütler verir. Han'a da bir vasiyet bırakır. Devleti ve halkı nasıl ve ne türlü bir adaletle yöneteceği konusunda bilgi verir. Bir çok iyilik eder. Tüm varlığını yoksullara dağıtıp ölür. Han bu kez vezir yapmak üzere oğlu Ögdilmiş'i çağırır. Onunla akıl, bilgi, gönül zevki, göz zevki, beylik, doğruluk, özveri, siyaset konularında söyleşiler yapar. "Hanların çevresindeki insanların iyi ya da kötü olmaları Hana bağlıdır. Hanlar kötü olmadıkça yanlarında kötü insanlar toplanamaz" yargısına varırlar. Han Öğdilmiş'i bulduğuna çok sevinir. Ama bir gün onu da yitiririm korkusuyla ondan bilge birini salık vermesini ister. Ögdilmiş de Odgırmış adlı çok bilgili bir akrabası olduğunu, onun hana büyük yararı olacağını söyler. Ancak Odgırmış, dünya heves ve gösterişinden uzak, kendini ebedi aleme adamış bir derviştir. Bu yüzden Odgırmış'la Ögdilmiş arasında kimi zaman mektupla kimi zaman yüzyüze din ve dünya konularında tartışmalar olur. Odgırmış dünya nimeti istemez. Sonunda han, Odgırmış'ın dünya işlerine karışmadan kendi köşesinde ibadetle uğraşmasının nedenini anlar. Onu haklı bulur.

Tüm bu yönleri ile yapıt epik Türk yazının ilk özgün anıtlarındandır. Sözgelimi, Kutadgu Bilig'in "Dil" konusunu işleyen dizelerinin günümüz Türkçesine uyarlaması şöyledir:

Dil ve Söz

Dildedir mutluluk dildedir değer;
Dili olmayana insan mı derler?
İnsanda dilince değişir kader;
Ya yurda baş olur ya başı gider
Dil bir arslandır ki eşikte yatar,
Başıboş kalırsa başını yutar
Bir söz söyleyim ki kalsın seninle,
Dilinden şikayet edeni dinle:
"Bana zindan etti cennet ilimi
İl kesmesin ben keseyim dilimi"
Dilin çok oynarsa sökülür dişin,
Diline dikkat et gitmesin başın.
Ağzından uygunsuz bir söz kaçırma;
Dilinle taş atıp başını kırma
Çoğu faydasız, iyisi özdür;
Söz, asıl, bilerek söylenen sözdür.
Dinlenir, akılda kalır kısa söz;
Binlerce düğümü bir tek sözle çöz.

Behcet Kemal Cağlar

Yapıt kişiye iki dünyada da mutlu ve esen olmanın yolunu göstermeyi amaç edinir. Yazar kendisini Karahanlı devlet biliminin kuramcısı sayar. Daha önceki devlet düzenlerini açıklar. Çağı için yeni öneriler getirir. Han'ı, halkı, uygarlığı ile Karahanlı devletini dört başı bayındır bir devlet görmek ister. Düşüncelerini ve anlatımını halk yazını ve folklor ögeleri ile destekler. Böylece yazar klasik yazın yanında, sözlü halk yazını geleneğinden de yararlanır. Özdeyişlere bol bol yer verir. Çok sayıda ses yinelemesi kullanılır. Ses yinelemesi yalnız ünsüzlerin yinelenmesi değildir. Sesler arasında gizemli bir uyum sağlanır. Müzikli bir yansıma yaratılır.

Kutadgu Bilig elde var olan ilk İslamsal Türk yazını örneğidir. Arap ve İran etkilerini taşır. Bu etkilenme konusunda kimi düşünceler ileri sürülmüştür. Sözkonusu yorumlar şu başlıklarda toplanır:

1. Hint-İran anlayışlarını içeren bir ahlak, öğüt kitabıdır. Kelile ve Dimne, Kabusname türünden öğretici bir yazın ürünüdür
2. İbn Sina aracılığı ile Aristoteles'in, Farabi yoluyla Eflatun'un düşüncelerini yansıtır. Ayrıca sunduğu betimlemelerle Yunan tanrıçalarının sembolleri arasında kesin koşutluklar vardır.
3. Konfuçyüs öğretisi biçiminde Çin etkisi taşır.
4. İslami yoruma bürünmüş olarak kimi Türk toplum düzen biçimine yer verir.

Dil bakımından daha önceki Uygur metinlerine göre arıdır. Ancak bu yapıtta ilk kez Arapça-Farsça sözler Türkçeye girmeye başlar. 120 dolayında olan bu sözlerin çoğu dinseldir. 100'ü Arapça, 20'si Farsçadır. Yapıt sözdizimi bakımından, eski özellikleri taşır. Eski Türkçeyi andırır. Büyük olasılıkla yapıtın dili Karahanlıcadır.

Kutadgu Bilig'in elde üç yazması vardır. Bunlar Herat, Fergane ve Kahire yazmalarıdır.

Herat yazması Uygur yazısı iledir. Arap yazısı bir yazmadan yazıldığı sanılır. Yazımı çok bozuktur. 1439'da yazıldığı sanılır. Yazma 1474'te Tokat'a, ordan İstanbul'a gelir. Avusturyalı tarihçi Hammer sahaflarda bulup satın alır ve Viyana'ya götürür. Günümüzde Viyana kütüphanesindedir. Bu nedenle "Viyana yazması" diye anıldığı da olur.

Fergane yazması, Arap (sülüs) yazısıyla yazılmıştır. Yazı kişiliğine bakarak 12-13. yüzyıllarda yazıldığı söylenir. Yazmanın başında ve sonunda eksikler vardır. Fergane kütüphanesindedir.

Kahire yazması da Arap yazısı ile, okunaklı (güzel bir nesih yazı) yazılmıştır. Günümüzde Kahire kütüphanesindedir.

Kutadgu Bilig üzerine ilk Vambery ve Radloff gibi bilim adamları çalışır. Reşit Rahmeti Arat üç yazmayı karşılaştırarak doğru metni saptar. Bunu 1947'de Türk Dil Kurumu yayınlar. Arat'ın Türkiye Türkçesine çevirisi ise 1959'da yayınlanır.

togardın ese keldi öngdün yeli	*Bahar yeli doğudan eserek geldi*
ajun edgüge açtı uçmak yolu	*Dünya iyilere cennet yolunu açtı*
yalgız yip yıpar toldı kafur kitip	*Kara yer kokan çiçekle doldu*
bezenmek tiler dünye körkin itip	*Dünya güzelliğini bezemek diler*
irinçig kışıg sürdi yazkı esin	*Yaz esintisi kederli kışı sürdü*
yaruk yaz yana kurdı devlet yasın	*Işıklı yaz yine egemenlik kurdu*
yaşıg yandı bolgay yana ornınga	*Gündönümü oldu ve Güneş/ Balık*
balık kudrukındın Kuzı Burnınga	*Kuyruğundan Kara Buruna döndü*
kurugmış yıgaçlar tonandı yaşıl	*Kurumuş ağaçlar yeşile donandı*
bezendi yigün, al, sarıg, kök, kızıl	*Mor, al, sarı, mavi çiçekle bezendi*
yagız yir, yaşıl torku, yüzge badı	*Kara yel yüzüne yeşil kadife bağladı*
Hıtay arkışı yadtı Tavgaç edi	*Hıtay kervanı, sanki Çin malını yaydı*
Yazı, tag, kır, obri töşendi yadıp	*Ova, dağ, kır, vadi yayılıp döşendi*
İtindi kolı, kaşı kök, al kedip	*Dağ, tepe al yeşil giyinip süslendi*
tümen tu çeçekler yazıldı küle	*Onbin süslü çiçek gülüp açıldı*

yıpar toldı kafur ajun yıd bile	*Karla kaplı dünya, kokuyla doldu*
saba yili koptı karanful yıdın	*Sabah yeli karanfil kokusuyla kalktı*
ajun barça bütpü yıpar burdı kin	*Dünya baştan başa misk gibi koktu*
kaz, ördek, kugu, kıl kılıkıg tudı	*Kaz, ördek, kuğu, tüyünü döktü*
kıkılayu kaynar yokarı, kodı	*Aşağı yukarı çapkınca dolaşıyorlar*

1.2.2.3. Atabetü'l Hakayık

Yazarı Edip Ahmet'tir. Edip Ahmet'in soyu sopu tam bilinmez. Onun hakkında bildiklerimiz daha çok, dönemin yazarlarından Emir Arslan Edip'in anlattıklarına dayanır. Emir Arslan Edip Yükneki'yi yakından tanımış olmalıdır. Emir Arslan'a göre ozan doğuştan kördür. Semerkant yakınlarındaki Yüknek köyünde doğmuştur. Babası Mahmut'tur. Yapıtını İspehsalar Beye sunmuştur.

Yapıt, konu, içerik, dünya görüşü ve yapı bakımından tümüyle Kutadgu Bilig ile Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inin etkisi altındadır. Oylumu küçük olmasına karşın "Kaşgar Tili" ile yazılmış yapıtların en önemlilerindendir.

Atabetü'l Hakayık, "gerçeklerin eşiği" demektir. Büyük olaslıkla 13. yüzyılın ilk yarısında yazılmıştır. Türk İslam kültürü içinde kişi terbiyesi için yazılmış manzum ahlak kitabıdır. Bütünü gazel türünde söylenmiş 40 beyit ve 101 dörtlük olmak üzere toplam 484 dizeden oluşur. 13 bölüme ayrılır. Sonradan eklenen bölümle 14 bölümdür. Yapıtın bölümleri şunlardır:

1.	*Tanrıya övgü*
2.	*Peygambere övgü*
3.	*Dört Halifeye övgü*
4.	*İspehsalar Mehmet Beye övgü*
5.	*Kitabın yazılışı*
6.	*Bilginin yararı, bilgisizliğin zararı*
7.	*Dile egemen olma*
8.	*Dünyanın dönekliği*
9.	*Özveriye övgü*
10.	*İstemezliğe yergi*
11.	*Alçak gönüllülük, kendini beğenmişlik*
12.	*Zamanın bozukluğu*
13.	*Yazarın özürü*

Anlatım kuru, söyleyiş ozansı olmaktan uzaktır. Yazar kendi görüşlerinden çok bilinen düşünceleri anlatır. Sözgelimi dile egemen olma bölümünde Kutadgu Bilig'i anımsatan şu dizeler yer alır:

Bilgenin sözüdür öğüt, nasihat, edep
Bilgeyi hem Acem övdü hem Arap
Malsıza bilgi tükenmez maldır
Nesepsize bilgi yerilmez soydur.
İşit, bilge kişi ne demektedir
Edeplerin başı dil gözetmektir.
Dilini sıkı tut dişin kırılmasın
Yok, sahip olmazsan kırılır dişin

Kutadgu Bilig'de nerdeyse hiç yabancı sözcük kullanmadan anlatılan konu ve düşünceler Atebetü'l Hakayık'ta yabancı sözcükler katılarak söylenir. Çok sayıda Arapça ve Farsça sözcüğe yer verilir. Sözgelimi:

asal <F 'bal'	*kitap <A 'ET. bitig'*
fazilet < A' erdem'	*pend <F 'öğüt'*
nasihat <A 'öğüt'	*nesep<A 'soy'*

Böylece sözcük varlığı ve dil özellikleri bakımlarından Kutadgu Bilig'den ayrılır. Sözgelimi:

-g/-g (kalın) belirtme eki yerine Kaşgar Türkçesine özgü *-nı/-ni* eki kullanlır.

Kimi sözlerde *t* ve *p* sesleri yerine *f* sesi kullanılır.

3. kişi buyurum eki olarak, *-ın* eki yerine *-v* ekinin kullanıldığı olur:

kılsuv - kılsun	*kalsuv - kalsun*
alsuv - alsun	*bilsüv - bilsün*

1.2.2.4. Ahmet Yesevi'nin Hikmetler'i

Batı Türklerini İslama çağıran en önemli kişi, Ahmet Yesevi'dir. Adı ile anılan gizemci okulun kurucusu olan Yesevi, ll. yüzyılın ikinci yarısında Batı Türkistan'ın Sayram ilçesinde doğar. İbrahim adlı bir şeyhin oğludur. Babasının ölümü üzerine yedi yaşında iken Yesi kentine gelir. Yesi'nin Türk tarihinde önemli bir yeri vardır. Türk söylencelerinde Oğuz Han'ın başkenti olarak geçer. Ahmet, öğrenimine burada başlar. Sonra Buhara'da ünlü gizemci Şeyh Yusuf Hemedani'nin öğrencisi olur. Güçlü bir biçimde onun etkisinde kalır. Onunla birlikte birçok yer gezer. Hemedani'nin üçüncü halifesi olarak 1160'ta Buhara'da şeyhinin postuna oturur. Ama bir süre sonra Şeyhinin eski bir sözüne uyarak Yesi'ye döner. ll67 yılında Yesi'de ölür. Efsanevi yaşamının 130 yılı bulduğu söylenir. Ahmet Yesevi'nin soyunun Hz. Ali'ye ve dolayısı ile Muhammet'e bağlanışı da ilginçtir. Söylencesel bu soykütüğü ile düşünsel değil, bir de soy bağlantısı kurulmuş olur. Muhammet'in yaşamında olağanüstülükler bulunmaz, ama onun peşinden koşanlar birçok olağanüstülükler yaratırlar.

Böylece Ahmet Yesevi öğretisinin de doğrudan İslamlık olduğu vurgulanmak istenir. Söylencesel soyağacına göre, Türkistanı'ın Sayram kentinde Hazreti Ali soyundan Şeyh İbrahim adlı bir şeyh vardır. Şeyh ölünce, kızı Gevher Şehnaz ile, yedi yaşındaki oğlu Ahmet kalır. Ahmet, küçük yaştan beri yaşı ile uyuşmayan olağanüstü durumlar gösterir. Hızır ona kılavuzluk eder. Yedi yaşında yetim kalınca manevi bir baba yanında eğitim görür. Bu Şeyh Baba Arslan'dır. Kendisi ashabın ileri gelenlerindendir. Muhammed'in manevi göstergesi ile Sayram'a gelip Ahmed'i irşad eylemiştir. Yine söylenceler göre iki ya da yedi yüzyıl yaşar.

Onun Ahmet Yesevi'yi aydınlatma ile görevlendirilmesi manevi bir göstergeye dayanır. Muhammet'in savaşlarından birinde, ashab aç kalıp onun katına gelir. Biraz yiyecek dilerler. Muhammed'in duası üzerine Cebrail cennetten bir tabak hurma getirir. Ne ki, o hurmalardan biri yere düşer. Cebrail, "Bu sizin ümmetinizden Ahmet Yesevi adlı birinin kısmetidir" der. Muhammet ashabtan birini bu hurmayı Ahmet Yesevi'ye ulaştırmakla görevlendirmek ister. Bu görevi kimse almaz. Muhammet, hurmayı Arslan Baba'nın ağzına atar. Ahmet Yesevi'yi nasıl bulacağını anlatır. Onun eğitimi ile uğraşmasını buyurur. Bunun üzerine Arslan Baba Sayram'a (ya da Yesi'ye) gelir. Üzerine aldığı görevi yerine getirir ve ertesi yıl ölür. Huriler ipek donundan kefen biçer. Yetmiş bin melek ağlaya ağlaya cennete yolcu eder.

Yesevi'nin bundan sonraki yaşamı da olağanüstülüklerle dolu. Bu dingin, sessiz küçük çoçuğun ünü gün geçtikçe Türkistan'a yayılıyor. Günlerden bir gün, hükümdar o bölgedeki, Karaçuk dağında avlanamadığı için dağı kaldırmak istiyor. Bütün evliyaları dağı yerinden kaldırmakla görevlendiriyor. Ancak evliyaların gücü dağı kaldırmaya yetmiyor. Küçük Ahmet'i çağırmadıklarını anımsıyorlar. Ahmet'i çağırıyorlar. Ahmet bu evliyalar toplantısına bir ekmek ile geliyor. Ekmeği o toplulukta bulunanlara bölüyor. Evliya ve padişahın adamlarından 99.000 kişi bulunuyor. Ekmek tümüne yetiyor. Bu kerâmet üzerine Ahmet'in büyüklüğüne inanıyorlar. Ve Ahmet'in duası üzerine gökten bir yağmur boşanıyor. Karaçuk dağı ortadan kalkıyor. Yerinde Karaçuk ilçesi doğuyor.

Hikmetlere Yesevi'nin yedi yaşından sonraki yaşamından kesitler serpiştirilmiştir. Yine bu gizemli dörtlüklerinde Budist rahiplerin çocuklukta başlayan eğitim evreleri sayılır. Bu dörtlükler Budist ilahilerde olduğu gibidir. Ahmet'in yaşam serüveni yedi yaşında, Arslan Baba'nın eğitimine girmesi ile başlar. Arslan Baba gizemli bir buyrukla çocuğun eğitimini üstlenir. Bu belki Muhammet'in emanetidir. Aydınlanma simgesidir. Hurmanın Ahmet Yesevi'ye dört yüz yıl sonra ulaşmasının gizemidir. Arslan Baba, bu gizemi perdeler, saklar. *"Bir sır görüp perde ile büküp örtmüştür."* hikmetlerde bundan sonraki dönemde Ahmet Yesevi, garip gibi yaşar. Yoksullara hizmet eder. Günlük yaşamın tutkularından kaçar. Zor konularda kan yutarak eğitim görür. On ikisinde gizem perdesi aralanır. On dördünde toprak gibi alçakgönüllü olur. On sekizinde sevi dolusunu (aşk badesini) kanıncaya dek içer, kanatlanıp uçar. Yirmi ikisinde Tanrı katına ulaşır. Yirmi üç, yirmi beşinde Haktan ırak düşer. Bu yıllar Yesevi'nin yaşamının suçluluk yıllarıdır. Bundan pişmanlık duyar, nefret eder. Ölüsünün taşlanmasını, sürüklenip çukura atılmasını ister. Deyişlerde şu suçluluk dizeleri vardır:

Ben yirmi dörde girdim, Hak'tan ırak,
Cenazemin ardından taşlar atın!
Ayağımdan tutup sürün, çukura itin!

Arslan Baba'nın ölümünden sonra, mürşidin ruhu, Ahmet Yesevi'ye gurbet acısı çekmesini ister. *"Babam ruhu saldı beni bu gurbete"* diye dizeye yansır. Peygamberin Muna yokuşunda Medinelilerden sığınma hakkı isteyip vatanına göçtüğü gibi Ahmet Yesevi'de dağları aşıp gurbetçi olmuştur. Ahmet Yesevi'i Buhara'ya göçmüştür. Buhara'yı o dönemde Hakani Türk soyunun batı kolu yönetir. İslamlığın önemli kültür merkezlerindendir. Hakani yazını ve uygarlığı ise, altın çağını yaşar. Büyük sanat ürünleri, yazın ürünleri yaratılır. Buhara görkemli camileri, yapı örnekleri ile Doğu geçmişinde özlenen yerlerden biridir. Aynı zamanda Sünni İslam öğretisinin merkezidir.

O sırada Merv'de İslam bilgini Yusuf Hemedani yaşamaktadır. Merv Selçukluların başkentidir. Yesevi Türkçe bilmeyen Hemedani'nin öğreti okuluna bağlanır. Yusuf Hemedani, peygamberlerin yaşamını tek kurtuluş yolu olarak tanımıştır. Yoksulluk içinde yaşar, günlük yemeğini bile yoksullara dağıtır. Hakanların çevresinden kaçar. Kendisine tümüyle dinsel bilimlere vermiştir. Selman-ı Farisi'nin kılıcını ve sarığını saklar. Doğum yeri olan Hemedan'ı çok özlemesine karşın, dönmez. Orta Asya halkına İslamı öğreterek yaşamını sürdürür. Ahmet Yesevi, Yusuf Hemedani'nin üçüncü halifesi olarak, Buhara'da onun postuna oturacaktır. Bu olay, yaklaşık 1140'ta olmalıdır. Yesevi'nin ölümü ise 1166'tadır. Böylece Yesevi yaşamının uzun bir bölümünü Buhara'da geçirmiş olmalıdır. *"Doğduğum yer o mübarek Türkistan"* dediği, iline vatanına ve mürşidinin *ak türbesine* özlem içindedir. Arslan Baba'nın gizemli buyruğu ile en sonunda Ahmet Yesevi Türkistan'a dönecektir. Gizemli deyişlerde bu olay şöyle anlatılır:

Arzularım, ben kardeşlik ilini
Ulu Babamın kutsal ak türbesini

Türkistan'a döndüğü zaman Ahmet Yesevi çoktan ermiş, manevi kılıçla, nefsini kurban etmiş, "fena-fillah" katını aşmış, yaşlı bir "eren" dir.

Nefsi kılıçla parçalaması olayı, belki Yesevi söylencelerinde geçen, bir evreyi vurgulamak içindir. Söylenceye göre, Yesevi, oğluna Peygamberin ölen oğlu İbrahim'in adını verir. Muhammet'in yaşamını örnek aldığı için, evlat acısını bile tatmak ister. Yesi yakınlarındaki Oğuzların savran kenti halkı Yesevi'nin bu dileğini duyar. Yesevi'nin oğlunun başını kılıçla kesip önüne getirler. Yesevi bu zulmü de iyilikle karşılar. Yaratılış gününde,

insanlar "bela" diye Tanrının varlığını inkar etmişlerdir. Oysa Ahmet Yesevi'nin ruhu, yaratılış nedeni olarak, acıya razı olur, boyun eğer.

Çin'de yaşayan Salarlar arasında bir söylence anlatılır. Salarlar Oğuzların 24 boyundan Salurlardan gelirler. Söylenceye göre, Salur uruğu Akman ve Karaman diye kardeş iki boydan oluşur. Karamanlar ile Akmanlar Ahmet Yesevi'nin oğlunu öldürürler. Ahmet Yesevi onlara kargış verir. Bunun üzerine Salurlar Türkmenistan'da yaşayamaz olurlar. Topraklarını bırakıp Çin'e göçerler.

Ahmet Yesevi böylece, çocukluğundan başlayarak Hz. Muhammed'in sünnetlerine bağlı kalır. Peygamberin öldüğü 63 yaşına gelince, Mustafa'nın yasını tutmak için ölmek ister, diri iken mezara girer. Yer altınının karanlıklarında Mustafa'nın ümmetini karşılar. Tüm yaşamını bu çile evinde geçirir. Yaşamı boyunca bir çok keremat ve mucizat gösterir. Ölümünden sonra da kerametleri sürer. Nitekim Timur Han'ın Yesevi türbesini yaptırması da şeyhin ölümünden sonra gösterdiği bir kerametine dayanır.

Timur Buhara'ya giderken Türkistan'a uğrar. Ahmet Yesevi Timur'un düşüne girer. Ahmet Yesevi, düşünde Timur'a *"Ey yiğit ivedi Buhara'ya git. Ordaki hanın ölümü senin elinden. Senin başından çok şey geçse gerektir. Tüm Buhara halkı da seni bekliyor."* der. Ertesi gün Timur düşten uyandığında Türkistan beyini çağırtır. Ahmet Yesevi'nin mezarına görkemli bir türbe kondurmasını buyurur.

Yesevi, gizemci görüşlerini uygun bir zamanda ve ortamda yaymaya başlar. O çağda Asya İslam çevrelerinin her yanında tarikatler yükselir. Doğu Türkistan ve Yedi-Su çevresi güçlü biçimde İslamlaşma sürecine girmiştir. Ahmet Yesevi bu elverişli ortamda Türkistan göçebe insanı arasında büyük saygınlık kazanır. Çevresinde toplananlar İslamlığa yeni girmiş köylü ya da göçebe Türkmenlerdir. Bu nedenle onlara anlayabilecekleri bir dil ile seslenmesi gerekir. Türk halk yazınından aldığı nazım biçimleri; hece ölçüsü ve duru dil ile gizemci şiirler yazar. Halk bunları gelişigüzel şiirden ayırmak için Hikmet diye adlandırır. Bu şiirlerden bir bölümü günümüze değin gelir. Ancak Hikmetlerin Yesevi'nin olup olmadığı kesin bilinmez. Bunlar Asya'da Nakşıbendi tarikatının kuruluşundan, hatta 15. yüzyılda Osmanlı ülkesine yayılmasından sonra yazıya geçirilmişlerdir. Bu nedenle Ahmet Yesevi'yi tümüyle Nakşıbendi görüşüne uygun bir biçimde tanıtırlar. Nakşibendilik Türkleri kolayca çevresine alabilmek için Yesevilikle kimi bağlar kurma gereksinimini duymuştur. Oysa Ahmet Yesevi konusunda Babai, Haydari ve Alevilerin söylenceleri daha doğru ve tarihsel gerçeklere yakındır.

Yesevi yayılmasını genellikle göçebe ve köylü bozkır Türklerine yöneltmiştir. Argu, Harezm, Fergane yöresi, Yesevi ilkelerinin yayılma alanı olmuştur. Bu bölgede, 11-12. yüzyıllarda Türklerle İranlı halklar yaşar. Türkler, Mazdeizm, Mogoç, Mani gibi dinlere inanırlar. Yesevilik bu alanda, yayılma ilkelerini çevre koşullarına uyarlar. Sözgelimi Hikmetler-de "Pir Mugan" deyimi geçer. Bu deyim açıkça, Batı Türkistan'daki Mogoç inancının kalıntısıdır. Yesevilikte yer altında çile doldurma geleneği vardır. Bu töre, nefsine egemen olma gibi bir yaşam anlayışından kaynaklanır. Bu benzeri etkiler, Türklere Budizm'den geçmiştir.

Yesevi'nin yaşadığı dönemde, Balasagun'a Budist Karahitaylar egemendir. Budizm yeniden canlanmıştır. Hikmetlerdeki kimi terimler, Budist Türk metinlerinde de geçer. Sözgelimi "eren" terimi bunlardandır.

Yesevi dervişlerinde baş yülüme geleneği vardır. Bu da kökende Budist rahiplerin baş yülüme inancına dayanır. Yine Hikmetlerdeki kimi simgeler, benzetmeler, süslerde, açıkça Budist yazınının etkisi görülür. Yesevi'nin yaşam evrelerini sıralayan Hikmetler, Budist ilahileri anımsatır. Uygur ilahilerin "sakınçlıg yiti kılıç" diye bir kavram geçer. Günümüz Türkçesine "tartışmanın, düşünmenin keskin kılıcı" diye çevirebileceğimiz bu kavram, Hikmetlerde "Batın Tığı" deyimi ile anlatılır.

Tüm araştırmacılar Yeseviliğin Türk törelerinden doğduğu konusunda birleşirler. Fuat Köprülü'ye göre Yesevilikteki "içki" zikri, şaman törenlerindeki davulun yankısıdır.

Yesevlikte, Kurban kanını gömme inancı vardır. Bu ise Kangılı Türklerindeki Tanrı kurbanı törenlerine dayanır.

Yesevi törenlerinde dinsel oyun vardır. Alevilikteki Semah, Mevlevilik-teki Sema oyunlarının dedesi diyebileceğimiz bu oyun da çok eskilere dayanır. Gerçi raks ile birçok eski dinde karşılaşılır. Nitekim Türk olmayan gizemcilerde de raks bulunur. Ancak Tabgaç ve Göktürk dönemi şaman törenlerinde belirgin biçimde ivedi dönüşlere dayanan bu oyun saptanır. 6-9. yüzyıl arasında dinsel törenlerin en özgün özelliklerinden biri bu oyunlardır. Böylece semahların ilk izleri belirgin biçimde ortadır. Budist dönemde döne döne oynanan bu dinsel dönüşler, "göksel oyun" (tengirdem oyun) adı ile sürer.

Kendinden geçip dünyayı unutma, kadeh çizimi ile anlatılır. Bu inanç gizemcilikte olduğu gibi sürer. Türkler arasında özellikle "ant içme" tönenini karşılar. 922 yılında İslamı seçen Bulgar Türkleri hanı Almuş, halifeyi anarak, İskit, Hun ve Türk töresi üzerine "sucu" baş şarabı kadehi ile ant içer. İbni Fadlan, içki ile yapılan böyle bir ant törenine karşı çıkar. Bunun üzerine Bulgarlar bal şarabının henüz olgunlaşmadığını söylerler. Hızır ise Ahmet Yesevi'ye kadeh sunar. Kadeh içinde yeşim taşından yapılmış, ölümsüzlük iksiri vardır. Türkçe adı ile bu "tirilik suyu", bengisu'dur. Bu inanç ile büyük olasılıkla Taoizme dayanır.

Hikmetlerde dünyayı unutma dolusu sunan kişilerden biri de Pir Mugan'dır. Pir Mugan, kimileyin İslam Peygamberi, kimileyin, Hızır, kimileyin Satuk Buğra Handır.

Yesevi, Yusuf Has Hacib'de olduğu gibi her şeyden önce İslamdır. Bu bağlamda Tanrı ile insan arasındaki buluşmayı sağlayan bir eren-ozandır. Çevresini, bozkırlarda at koşturan, savaşan, destan dinleyen coşkun ruhlu, yiğit yarı göçebe Türklerle kuşatmıştır. Bu ortamda Hikmetler bu insanların ruhuna seslenecektir. Bu dörtlükleri söyleyen "eren-ozan" şanlı bir manevi gazi olarak belirecektir. Soyut düşünceler, kavramlar yalın bir Türkçe ile anlatılacaktır. Eren-Ozanın böylece gizeme bürünen sesi, bozkır Türkleri ile birlikte Orta Asya kültürünün yankısı olarak İslami huşu içinde, Tanrıya yakarış, peygambere bağlılık okur. Türk halk ruhunun bu islamlık anlayışı, Yunus Emre ile birlikte Alevi deyişlerini muştular.

Yesevilik göçebe Türkler çevresinde, eski Türk boy, gelenek ve töreleri ile paganizminin kalıntıları ile karışmıştır. Kadın ile erkeklerin bir arada bulunması göçebe Türk yaşamının bir gereğidir. Yesevi meclislerinde kadın ve erkekler bir arada bulunur. Yesevi tarikatında zikir biçimi ise tümüyle Türk paganizminden alınır. Kısa sürede Türkmen boylarının yaşam ve düşünce biçimlerine uyar. Baba, ata ya da dede adı verilen Yesevi dervişleri islam inançlarını yüzeysel ve yalın bir biçimde yorumlayıp yandaşlarına sunarlar. Tüm bu konumu içinde Yeseviliği Sünni bir tarikat saymak olası değildir. Kentlerde Yesevilik daha çok Sünnilik yönünde gelişir ve Nakşıbendiliği doğurur. Köylü ve göçebeler arasında ise yukarda anlattığımız biçimde yayılır. Yesevilik bozkırlarda hiç bir biçimde Vahdet-i Vucut düşününün derin ve karmaşık düşünceleriyle bağdaşmaz. Göçebe Türkmen çevrelerine uyar. Bir halk gizemciliği durumuna gelir.

Yesevi dervişlerinin Anadolu'ya ilk gelişleri 13. yüzyıldadır. Yoğun biçimde Cengiz ordularının önünden kaçıp Anadolu'ya sığınırlar. Ahmet Yesevi ile ilgili tüm töre ve sözlü gelenekleri de birlikte getirirler. Onun ve halifelerinin gizemci düşüncelerini yine aynı yalınlıkla öğretirler. Bu sözlü gelenekler aracılığı ile "kuş donuna girmek, taşları ve kayaları harekete getirmek, ejderha öldürmek" gibi daha sonraki dönemlerde Anadolu' da kaleme alınan söylencelerde ortaya çıkacak ögeler yayılır. Anadolu'da gezen bu babalar, atalar, dedeler eski Kam-ozanlara büyük benzerlik gösterirler. Eski söylencelerin koruyuculuğunu yaparlar. Aynı zamanda büyücü, ozan, doktor ve din adamı işlevindedirler. l3.Yüzyıldan sonra Anadolu'da Alevi tarikatlerinin doğuşuna neden olurlar.

Yesevi, gizemciliğin kurallarını kolayca yaymak amacıyle deyişlerini halk dili ve hece ölçeği ile söyler. Karahanlı devlet dilini halka indirmek gibi büyük bir görevi yerine getirir. Yabancı ögeleri Türkçe içinde eritir, halk diline uydurur. İslamlığın Orta Asya'da yerleşip yayılmasında büyük görev üstlenir. Deyişler gerektiğinde sazla söylenir. Yesevi dinsel törenlerinde dinsel oyunlar oynanır. Deyişler öğreticidir. "Hikmet" ya da "Münacaat" adı verilen deyişlerinin tümünde gizemci görüşleri işler. Hikmetleri halk arasında ağızdan ağıza yayılır. Adı Yusuf Has Hacip, Edip Ahmet gibi çağdaş ustaları geride bırakır. Dil ve

düşün öğretisi kendi öldükten sonra öğrencilerince sürdürülür. Bakırganlı Hakim Ata Süleyman en önemli öğrencisidir. Yesevi'den 20 yıl sonra ölür.

Hikmet, özlü, gizemli söz demektir. Evrendeki nesnelerin, özünü ve özelliklerini anlatan bilgi anlamındadır. Ahmet Yesevi'nin gizemci düşüncesini, güzel ahlaka dayanan inanışlarını hece ölçeği ile ve halk diliyle söylediği derviş deyişlerdir. Aruz ölçeğiyle yazılmış hikmetler de vardır. Ancak bunların sayısı çok değildir.

Halk arasında pek sevilen ve Yesevi'ye mal edilen deyişlerin gerçekten onun olup olmadığı bilinmez. Yesevi'nin deyişleri ağızdan ağıza yayılırken gerçekliğini ve özgünlüğünü yitirir. Yesevi'nin olduğu sanılan en eski deyişler 15. yüzyılda yazıya geçirilir. Yazmalardaki deyişler yazıcı yanlışları ile doludur. Yesevi'nin deyişlerinde en çok Kul Hace Ahmet olmak üzere 13 takma ad kullanılır. Kazan'da pek çok kez basılan ve onun şiirlerini kapsayan Divan'ı için bu durumu göz önüne almak gerekir. Böylece onun gerçek deyişleri ve dili konusunda bir yargıda bulunmak olanaksızdır. Aşağıdaki kesit Divan-ı Hikmetin bize uzanan biçimine bir örnektir:

ol kaadirim kudret bilen nazar kıldı
hurrem bolup yer astıga girdim mına
garip bendeng bu dünyadın güzer kıldı
mahrem bolup yer astıga girdim mına

zakir bolup, şakir bolup haknı taptım
şeyda bolup, rüsva bolup candın öttüm
andın songra vahdet meydin katra tattım
hemdem bolup yer astıga girdim mına

nefsim meni hava kıldı, harıp kaldım
dıngıl destar pöçek pulga satıp aldım
"Şeyh men" tiyü davi kıldım, yolda kaldım
bigam bolup yer astıga girdim mına

altmış üçke yetti yaşım, bir günce yok
va Diriga, Haknı tapmay könglüm sınuk
yer üstide "sulatan men" dip boldum ulug
pürgam bolup yer astıga girdim mına

1.2.2.5. Kısasü'l Enbiya

Rabguzi takma adlı Burhane'd-din oğlu Nasurü'ddin 1310 yılında yazmıştır. Yazar Ribat Oğuzi ilçesinde doğmuştur.

Kısasü'l Enbiya ortak Orta Asya Türkçesinin en özgün örneklerinden biridir. Yalın bir dille, düzyazı türünde yazılmıştır. Yer yer birçok şiir bölümünü de içerir. Peygamberlerin yaşamından kimi kesitleri öykü biçiminde anlatan bir yapıttır. Yapıtı İlminski, 1859'da Petersburg ve Kazan yazmalarını karşılaştırarak yayınlamıştır.

Yapıtın dil özellikleri şöyledir:

Orhun Yazıtları ve Kutadgu Bilig'de iç ve sondaki *-b-, -b-* sesi yerine -f-, -f sesi kullanılır:	
af <ET ab 'av'	*ef <ET eb 'ev'*
suf <ET sub 'su'	*söfmek <ET sev- 'sevmek'*
safcı <ET sabcı 'peygamber'	*küfenmek <ET kövenç 'güvenmek'*
yafuz <ET yabız 'yavuz'	

Orhun Türkçesindeki *-g, -g* belirtme eki yerine *-nı/-ni* kullanılır.

Orhun yazıtları ve Kutadgu Bilig'deki *∂* sesi burda *∂* sesi ile karşılanır. Ancak yazacın gerçek ses değeri bilinmez.

Seyrek olarak *-gar/-ger* yönelme eki kullanılır.	
angar 'ona'	*mungar 'buna'*

Bu yapıt için özgün olan -**gaç/-geç** ulaç eki kullanılır.

Manzum bölümlerde seyrek olarak **-uban/-üben** ulaç eki kullanılır.

-ikli Ortaç ekinin kullanıldığı olur:	
birikli 'verili'	*işitkili 'işitici'*

Yapıtta kimi arkaik sözler kullanılır.

Yapıt kuş, hayvan yıldız adları ile sözvarlığı bakımından zengindir.

Züleyha'nıng sabrı kalmadı. Bir kün Yusuf'nı bustanga kirgürdi ayttı: ey Yusuf, sen bilür mü-sen könglümde bir sözim bar, kimse ge ayta bilmesmen, sen bilürmü-sen didi. Yusuf: Ey Züleyha, sening könglüngdegini men ne bileyin didi. Züleyha ayttı: Ey Yusuf mening könglümde sening sevüklügüng bar, seni begayet sevemem didi. Yusuf ayttı: Men sevgünçe öz eringi sevgil; Züleyha ayttı: Men bari sensiz sabır kılmasmen, neteg karar kılayın ögrete birgül tidi. Yusuf ayttı: Anıng ilacı sabır turur, sabır kılgıl mening yüzümge bakmagıl. Züleyha ayttı: Mening tirikligim senge tapug kılmak turur. Takı canım hoşlugi sening tatlıg lebing turur. Közüm yaruglugı sening didarıng turur. Senge tapug kılmagınca, sening didarıngnı körmegince tirilmes-men. Yusuf Züleyha'dın ol söz işitti erse, özini Züleyha aldıdın kiterdi, ol kün kelmedi. Yana tanglası kün Züleyha Yusuf'ka keldi, aytur: Ya Yusuf, bustan begayet körklenmiş, çeçekler açılmış, ni'metler yegü dek bolmış, turgıl, bustanga bargıl, nimetler yegil, çeçekler eslegil, bir sa'at tamaşa kılgıl.

1.2.2.6. Oğuz Kagan Destanı

Kaşgar dili ile yazılmış önemli yazın ürünlerindendir. Destan İÖ. 3. yüzyılda doğar. Büyük olasılıkla 13. yüzyılda Kaşgar dilinde yazıya alınmıştır.

Destanla Hun tarihi arasında önemli koşutluklar görülür. Çin kaynakları İÖ 1500 yıllarından beri Hiung-nulardan söz ederler. Ancak Hun geçimişi, bu yazmalarda İÖ 3. yüzyılda belirginleşir. Aydınlık dönem Tümün (Teoman) Hanla başlayan bir dönemdir. Bu Hun tarihinin altın dönemi olan yayılma dönemidir. Ondan önceki Hun ve Türk geçmişi daha karanlıktır.

Çinlilerin yazdıklarına göre, Tümen Han Çinlilere karşı bir dizi savaş yapar. Bu arada oğlu Mete ile arası açılır. Bu çağda Hun tarihinin en ünlü hanı Mete, üvey anasının kışkırtmasıyla, kendisine kötülük yapan babası Tümen Han'a karşı savaşır. Bir av töreni sırasında onu okla öldürerek yerine geçer. Bütün Türkleri bir bayrak altında toplar. Büyük bir devlet kurar. Ülkesini 24 yönetim birimine ayırır. İÖ 174 yılında ölür.

Destanda Oğuz Han'ın ve oğlu Gün Han'ın savaşlarıyla tarihteki Hun hanı Mete'nin savaşları ve yaşamı arasında büyük benzerlik bulunur.

Bu tarihsel gerçekler destanda da işlenir. Ayrıca Çin kaynakları Mete Han için yazılmış bir destandan söz ederler. Bu verileri ve destan ile Hun tarihi arasındaki kişi-olay benzerliklerini göz önüne alan bilim adamları Oğuz Han'ın Mete olduğunu düşünürler.

Ancak, elde bulunan biçimiyle Oğuz Kağan Destanı, Türk destan döneminin dil ve söyleyişini yansıtmaz. Destanın özgün biçimi değildir. Bir yıl gibi uzun bir süre sonra yazıya geçirilmiş biçimidir. Daha çok, Oğuz Destanının olay, dil ve anlatım ögelerini taşır. Anlatının başı ve sonu eksiktir. Şiirsel kesitlerde sağlam bir şiir örgüsü vardır. Hece ölçeği ile 4+4 duraklı, tam ya da yarım uyaklı bir şiir özelliği içerir. Büyük olasılıkla bu şiir kırıntıları, özgün destanın kalıntılarıdır.

Bu konuda bize ulaşan destansı söylencelerden biri **Reşidüddin**'in **Camiü't-tevarih'**inde yer alır. Farsça olarak yazılmış anlatı "Oğuzname" adını taşır. Reşidüddin ile onu izleyen Türk-İslam tarihçileri Oğuz'un soyunu çok eskilere uzatır, Nuh'un oğlu Yasef'e bağlarlar. Reşidüddin halk içinde dinlediklerini şöyle özetler:

Nuh Peygamber yeryüzünü üçe ayırıp üç oğlu, Ham, Sam, Yasef'e üleştirir. Türk soyu Yasef'ten ürer. Yasef'ten Bulce (Ulcey / Olcay) Han, ondan Dıbbakuy, ondan Kara Han, Dingiz Han, Gür Han doğar. Başyerleri, Ortak ve Gürtak'tır. Burada Belas ve Kara Sırım gibi kentler vardır.

Dıbbakuy'un oğlu Kara Han yönetime geçer. Kara Han'ın bir oğlu olur. Üç gün üç gece süt emmez. Anasının tanrıya inanmasını, hak dinine girmesini ister. Anası bu istenenleri yapar. Kara Han oğluna ad koyma törenleri düzenler. O sırada oğlan bir yaşındadır. Babasının ad koymasına kalmaz, oğlan dile gelir: "Benim adım O/UZ" der. Böylece adı Oğuz olur.

Evlenme çağına geldiğinde Oğuz'u amcası Dingiz'in kızı ile evlendirmek isterler. Oğuz kızı hak dinine çağırır. Kız benimsemez. Oğuz da onunla evlenmez. Öbür amcası Gürhan'ın kızı bu çağırıyı benimser. Oğuz onunla evlenir.

Öteki kızlar, gelinler bunu çekemezler. Oğuz'un din değiştirdiğini söyleyip Kara Han'ı kırkıştırlar. Kara Han Oğuz'u öldürmeyi kurar. Bir gün Oğuz avda iken Kara Han ordusu ile Oğuz'u bastırır. Ne ki, savaşta Kara Han ölür. Oğuz Talas, Sayram, Buhara'ya dek olan yerleri alır.

Amcası oğulları ile de yetmiş beş yıl savaşır. Bu savaşta kendisi uyan yandaşlarına UYGUR adını verir.

Oğuz, İtburak adlı bir boyla savaşırken bir çarpışmada yenik düşer. İtburaklar Oğuz'u iki ırmak arasında kuşatırlar. Kocası bu savaşta ölen bir kadın, bir ağaç kovuğunda doğum yapar. Oğuz bu çocuğu oğul edinir. Ona Kıpçak adını verir.

Bir savaşta da çok vuruşkazancı (ganimet) alır. Bunca vuruşkazancı sırtta ya da binekle taşınacak gibi değildir. Bir bey bu kazancı kucaklayacak bir kağnı yapar. Oğuz bu beye KANKLI adını verir.

Birgün de GUR ülkesinden kendi yurduna dönerken kar fırtınasına tutulur. Kimileri geride kalır. Bunlara da KARLUK adını verir.

İsfahan yakınlarına geldiklerinde doğum yapmış bir kadın görür. Ne ki kadının sütü yoktur. Kocası hemen bir çakal yakalayıp pişirir, kadına yedirir. Oğuz o adama -'Çakal yenir mi, sen aç kal!' anlamında- KAL-AÇ adını verir. Sonunda İran, Turan, Mısır, Rum, Efren... ülkelerini alarak kendi yurdu Ortak ve Gürtak'a döner.

Oğuz'un altı oğlu vardır: Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ, Deniz. Oğullarının savaştaki yaralıkları şerefine büyük bir sölen düzenler. 900 Kısrak, 90.000 koyun kestirir. Şölenden sonra ava çıkarlar. Avda oğlanlar bir altın yay ile üç gümüş ok bulurlar. Oğuz üç oğluna yayı verir. "Adınız BOZOK olsun" der. Üç oğluna da üç oku verir: "Adınız ÜÇOK olsun" der. Üçokları soluna oturtup ülkenin sol yanının yönetimine ve ordunun sol kanadının komutanlığına getirir. Bozokları sağına oturtur, sağ yanını verir. Ülkeyi böylece örgütledikten sonra bin yıl yaşar.

Oğuzname'nin bu örneğini, sonradan kimi değişikliklerle 15. yüzyılda Yazıcoğlu Batı Türkçesine çevirir. Aynı anlatıyı 17. yüzyılda **Ebülgazi Bahadır Han** Doğu Türkçesine aktarır. Ebülgazi'nin anlattıkları, anlatım ayrımları dışında aynıdır:

Kara Han'ın bir oğlu oldu. Aydan, güneşten güzeldi. Üç gün, üç gece anasının sütünü emmedi. Her gece anasının düşüne girer "Hak dinini seç, seçmezsen sütünü emmem" derdi. Anası oğluna dayanamadı. Tanrının birliğine inandı. Ama bunu kimseye söylemedi.

O dönemin Türk töresine göre, oğlan çocuk bir yaşını doldurmadan ad konmazdı. Oğlu bir yaşın gelince Kara Han bütün ülkeye çağrı yolladı, büyük bir şölen düzenledi.

-Şimdi oğluma ne ad koymak gerek?- diye sordu.

Beyler daha yanıtı düşünüp söylemeden bebek dile geldi:

-Benim adım Oğuz'dur- dedi.

Konuklar şölenden sonra evlerine dağılmak üzereydi ki, bebeğin "Allah... Allah!" diye bağırdığı duyuldu. İşitenler:

-Ne der bu çocuk? Bu sözün anlamı ne- Çocuktur, ne dediğini bilmez dediler.

Nedeni, Allah sözü Arapça idi. Hiçbir Türk bu sözü işitmemişti, anlamını bilmezdi. Cenab-ı Hak Oğuz'u veli yaratmış, kutsal adını onun gönlüne yerleştirmişti.

Bundan sonra Reşidündin'de olduğu gibi Oğuz'un savaşları aynı biçimde anlatılır. Ancak bu anlatıda artık Oğuz hak dini yaymak için savaşşır.

Bu anlatılar özgün Oğuz destanının bütünü üzerine bize kuşbakışı bilgi vermek bakımından büyük önem taşır. Bize ulaşamamış özgün Oğuz destanının içeriği, ana çizgilerle bu anlatılardan çıkarılır.

Günümüzde özgün destanın değişmiş biçimi ile yüzyüzeyiz. Öyküleşmiş, özgün söylencesel anlatıdan uzaklaşmış bir gereç vardır elimizde. Sözlü anlatı yazıya geçirilirken kimi söylenceler, kimi kesitler unutulmuştur. Tüm bu olumsuz koşullara karşın, destan İslam dönemine uyarlanmamıştır. Bu yönden anlatı, bir ölçüde duru kalmış, eski özelliğini korumuştur. Büyük Oğuz Destanından kopmuş ve değişmiş bir tür olarak ayrı bir değer taşır.

Destanda olay, Oğuz Kağan'ın çevresinde toplanmıştır. On iki yerde şiirsel söyleyiş yeğlenir. Bu şiirlerin onu ikili dizelerdir. Öbür ikisi daha uzundur. Büyük şiirlerden birincisi, belki de Türk yazınının en eski şiirleindendir. Türk ruhununun, yiğitliğinin sözcüklere yansımasıdır. Türk ruhunun engin derinliğidir.

men sinlerge boldum kagan	*Ben sizlere oldum kağan*
alalıñ ya takı kalkan	*Alalım yay ile kalkan*
tamga bizge bolsun buyan	*Damga bize olsun buyan (uğur)*
kök böri bolsungıl uran	*Bozkurt olsun uran (savaş çığlığı)*
temür çıdalar bol orman	*demir kargı olsun orman*
av yirde yürüsün kulan	*Av yerinde yürüsün kulan*
takı taluy, takı müren	*Daha deniz, daha ırmak*
Kün tug bolgıl, kök kurıkan	*Güneş tuğdur, gök çadır!*

Oğuz Han'ın yurdunu oğullarına verişindeki sözleri ise tarihsel bir söylevdir. Bu kesitte eski Türk ülüş geleneğinin izleri gizlidir. (Destanın bu yönü şimdiye dek ele alınmamıştır.) Han, yaşlılığında ülkeyi oğullarına dağıtır:

ay ogullar, köp men aşdum	*Ey oğullar ben çok aştım,*
uruşgular köp men kördüm	*Vuruşmalar, çok ben gördüm,*
çıda bile o köp attum	*Kargı ile çok ok attım*
aygır birle köp yürüdüm	*Aygır ile çok yürüdüm*
düşmanlarnı ıglagurdum	*Düşmanları hep ağlattım*
dostlarumnı men kültürdüm	*Dostlarımı ben güldürdüm*
kök teñrige men ötedim	*Gök tarıya ben ödedim*
senlerge bire men yurdum	*Sizlere veririm yurdum*

Oğuzname'de önce Oğuz'un soyu, doğuşu ve büyümesi anlatılır. Ardından Oğuz'un utkuları boylara ad vermesi bölümleri gelir. Bunu Oğuz'un yurdunu ikiye bölüp oğullarına dağıtması izler. Destan Oğuz'un sonöğüdü (vasiyet) ve töresi ile biter. Oğuz Kağan Destanı bu anlatının ikinci bölümünü içerir. Oğuz'un utkuları ve boylara ad verme bölümünü kapsar.

Destanın tek yazması Paris'te ulusal kütüphane'dedir. Uygur yazısı ile saptanmış bu yazmayı, güvenilir bir çevriyazı ve çeviri ile W. Bang ve Reşit Rahmeti Arat 1932'de Almanya'da, 1936'da Türkiye'de yayınlamışlardır. Yazma dil bakımından oldukça yenidir. Öyle ki, Türkistan'daki kimi ağız özelliklerini bile içerir. Bu nedenle, Ahmet Caferoğlu yapıtın dilini yeni Doğu Türkçesi sayar. Destanın kimi dil özellikleri şunlardır:

Genizsil *ñ* sesi kullanılır.

Eski Türkçenin *-∂-, -∂ (z)* sesi ile *-y-,-y* sesi yan yana kullanılır.

ko∂mak yerine	*koymak*

i sesi yerine genelllikle u sesi kullanılır.

Önseste *y-* sesi seyrek olarak *ç-* sesine dönüşür. kimi zaman *y*'li ve *ç*-'li örnekler yan yana kullanılır.

çaruk / yaruk 'yarık'	*çalguz / yalgul 'yalnız'*

Belirtme eki *-nı/-ni* biçimindedir.

Çıkma *-dın/-din* eki ile anlatılır.

İyelik eki almış adların yönelme ve bulunma durumlarında eski ***adıl -n*** sesi çok kez yitmiştir. Seyrek olarak kullanılır.

Koşul eki *-sa/-se* biçimindedir.

Örnek

kene künlerdin bir kün ay kaganuñ közü yarık bodadı, irkek ogul togurdı. oşol ogulnuñ öñlüki çıragı kök irdi, agızı ataş kızıl irdi, közleri al, saçları kaşları kara irdiler irdi. yakşı nepsikilerdin körüklügrek irdi.

oşul ogul anasınıñ kögüzündün oguznı içip, mundın artıkrak içmedi. yig eş, aş, sürme tiledi. tili kile başladı. kırık kündin soñ bedükledi, yüridi, oynadı. adakı ud adakı teg, billeri böri billeri teg, yagrı kiş yagrı teg, kögüzü adgu kögüzü teg irdi. bedeninüñ kamagı tük tülüklük irdi. yılkılar küteye turur irdi; atlarka mine turur irdi; kik av avlaya turur irdi. künlerdin soñ, keçelerdin soñ igit boldı.

bu çakda, bu yirde bir ulug orman bar irdi; köp mürenler, köp ögüzler bar irdi. bunda kilgenler kik köp köp, bunda uçkanlar kuş köp köp irdi. oşol orman içinde bedük bir kiyandtak bar irdi. yılkılarnı, il künlerni yir irdi. bedük yaman bir kik irdi. birke emgek birle il künni basup irdi.

Yine günlerden bir gün Aykağan'ın gözü parladı. Doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök,; ağzı ateş, kızılı, gözleri ela; saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi.

Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi. Dile gelmeye başladı; kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi; beli kurt beli gibi; omuzları samur omuzu gibi; göğsü ayı göğsü gibi idi. Vücudu baştan aşağı tüylü idi. At sürüleri güder, ata biner ve av avlardı. Günlerden ve gecelerden sonra yiğit oldu.

Bu çağda bu yerde bir ulu orman var idi. Çok çaylar, çok ırmaklar var idi. Buraya gelen avlar çok çok, burada uçan kuşlar çok çok idi. O ormanın içinnde büyük bir gergedan var idi. At sürülerini ve halkı yer idi. Büyük, yaman bir av idi. Bir nice zulümle halkı basardı.

1.2.3. Karahanlıca

Karahanlıca, İslamın seçiminden sonra, Orta dönemde Orta Asya'da art arda sıralanan üç klasik Türk yazıdilinin birincisidir. Onu Harezmce ile Çağatay Türkçesi izleyecektir.

Karahanlı Türkçesi, Türk dilinin bölümlenmesinde genel olarak "güneydoğu" ya da "Orta Asya" kolunda sayılır. Bu kol, "güneybatı" ya da Oğuz koluna en yakın koldur. Eski Türk dillerinden Harezmce ve Çağatayca Karahanlı Türkçesinin ardıllarıdır. Çağdaş Türk dillerinden Özbekçe, Yeni Uygur, tarançi, Sarı Uygur ve Salar Türkçeleri Karahanlıcanın torunları sayılır.

Karahanlıca birçok bakımdan Eski Türkçeye benzer. Eski Türkçe yazı dilinden gelişen ilk yazı dilidir. "Karahanlıca", "Hakaniye" gibi adlarla anılır. 11-12. yüzyılların İslamsal Türk yazın ürünlerini kapsar. Nedir, etnik ögelerin başka olması ve başka zaman kesitinde kullanılması yüzünden Karahanlıca ile Eski Türkçe arasında birtakım ayrılıklar doğar.

Karahanlı Türkçesi ürünleri çoğunla Arap yazısı ile saptanmıştır. Uygur yazısı ile yalnız Kutadgu Bilig'in bir Viyena yazması ile Atabetü'l-Hakaik'in 1444 yılında Semerkand ve 1480'de İstanbul yazmalarında kullanılır. Her iki yapıtın da Arap yazısı ile yazılmış örnekleri de vardır.

1.2.3.1. Sözvarlığı

Uygurcaya birçok yabancı din ve bilim terimleri girmiştir. Karahanlı Türkçesinde, bu eski alıntıların birçoğu atılır. Birkaç örnek kalır bu eski alıntılardar:

burxan <Ç. buddha 'put'	*tawgaç 'Çin, Buğra Han'ın sanı'*
ajun <Sog. 'dünya'	*tamu <Sog. 'cehennem'*
uştmax <Sog. 'cennet'	*yek <Sans. 'şeytan'*
muyan <Sans. 'hayrat'	*sart <Sans. 'tüccar'*
Buxara <Sans. 'manastır'	

Buna karşılık İslam dininin seçimi nedeniyle Farsça ile Arapçadan çok sayıda sözcük girmiştir:

bor <F. 'şarap'	*pend <F 'öğüt'*
namaz <F 'namaz'	*cülap <F gulab 'gül suyu'*
hacib <A 'mabeyinci'	*halal <A 'helal'*
haram <A 'haram	*'hile <A 'hile'*
dua <A 'dua'	*ömür <A ömr 'yaşam'*
şair <A 'şair'	*vefa <A 'vefa'*

Karahanlıcanın sözvarlığı Eski Türkçeye göre, daha gelişmiştir. Yazıt dilinden çok, yazınsal dil konumuna gelmiştir. Eski sözcük ve deyimlerin kimi kullanılmaz. Sözgelimi aşağıdaki sözcükler Eski Türkçede kullanılan, Karahanlıcada kullanılmayan sözcüklerdir:

bünteg 'serseri'	*ecü apa 'soy, atalar'*
ançulayı 'öyle'	*kubratmak 'toplamak'*
yutuz 'eş, zevce'	*yıta 'boşuna'*
yıgaru 'sola, kuzeye'	*yılsıg 'varsıl, gönençli'*
yerçi 'kılavuz'	*yiçe 'yine'*
yargan 'yangıç'	

1.2.3.2. Ses Dizgesi

Büyük olasılıkla Karahanlıcada da 9 ünlü bulunur. Uzun ünlülerin varlığını saptamak zordur. Divan'daki açıklamalara göre Karahanlıcada uzun ünlüler vardır. Kaşgarlı uzun ünlülerden yalnız uzun a'yı gösterebilir. Bunu çift "elif" ile gösterir:

aat 'ad'	*aac 'aç'*
aar 'sırtlan'	*aay 'ay'*
aaş 'aş'	*aak 'ak'*

Uzun /kısa ünlü kullanımlar arsında anlam ayrımı bulunur.	
at 'at'	*aç- 'açmak'*
aş- 'aşmak'	

Büyük ünlü uyumu tamdır. Dudak benzeşmesi bulunmaz. Eski Türkçede olduğu gibi düz ünlülerin yanına dar yuvarlak ünlüler de gelebilir:	
ulı- 'ulumak'	*yaguş- 'yaklaşmak'*
edgü 'iyi'	*böri 'kurt'*
ögdi 'ödül'	*köşik 'perde'*
tanukluk 'tanıklık'	*ukuşlug 'akıllı'*
kutsuz 'bedbaht'	*almıla 'elma'*
tüpi 'dibi'	*ınanmak 'inanmak'*
sözi 'sözü'	*yüzi 'yüzü'*
yorımak 'yürümek'	*okıglı 'okuyan'*

Kapalı *é* ünlüsü ile *i* ünlüsü yer değiştiririr. Kimileyin biri kimileyin ikincisi kullanılır. Genellikle ilk seslemde kapalı *é* ünlüsü yerine *i* ünlüsü yeğlenir.	
yémek / yimek 'yemek'	*él / il 'il'*
éşitmek / işitmek 'işitmek'	*étmek / itmek 'düzeltmek'*
yél / yil 'yel'	*Ér- / ir- 'utanmak'*

Ayrıca dudak ünsüzlerinin ve yuvarlak ünlülerin etkisiyle kimi ünlüler yuvarlaklaşır:

kapug <ET kapıg 'kapı'	*teblüg <ET teblig 'tebliğ'*
evlüg <ET evlig 'ev sahibi'	*çavlug <ET çavlıg 'ünlü'*
*sevdüm <*ET seb- 'sevdim'*	*bulut / bulıt <ET bulıt 'bulut'*
körküt - körkit- 'göstermek'	*açuk <ET açuk 'açık'*
erdemlüg <OT erdemlig 'erdemli'	*mün 'çorba'*

Dişeti ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlak ünlülerde düzleşme görülür:

umınç <ET umunç 'umma'	*kendi <ET kendü 'kendi'*
yumıt <ET yumut- 'toplamak'	*yaşık <ET yaşuk 'miğfer'*

Dişeti ve diş ünsüzlerinin etkisiyle kalın ünlülerin inceldiği olur. Ancak bunların bir bölümünün iki biçimde kullanıldığı görülür:

biçgil- <ET bıç- 'biç'	*isig <ET ısıg 'sıcak'*
til / tıl <ET tıl 'dil'	*tişi / tışı 'dişi'*
yörit- / yorıt-'yürütmek'	*iş / ış "iş'*
biçek / bıçak 'bıçak'	*ıt / it 'it'*

Kökende Karahanlıcada *f, v* ve *c* ünsüzleri bulunmaz. Bunlar yabancı dillerden alınan sözcüklerde kullanılır. Ayırca çoğunluk yabancı sözcüklerde ve pek seyrek olarak Türkçe sözcüklerde *j* ünsüzü gözükür. Köktürkçede olduğu gibi, Karahanlıca da *h* ünsüzü bulunmaz. Bunun yerine *x* ve *k* ünsüzleri kullanılır. Eski Türkçenin ünsüzleri büyük ölçüde korunur. Karahanlıca kimi noktalarda ünsüz bakımından Eski Türkçeden ayrılır:

Eski Türkçenin söz içi ve söz sonu *-b-, -b* sesi yerine Karahanlıcada -w-, -w (üç noktalı vav) sesi kullanılır.

yawuz <ET yabız 'yavuz'	*ew <ET eb 'ev'*
suw <ET sub 'su'	*öwke <ET öpke 'öfke*
âw <ET ab 'av'	*saw <ET sab'söz'*
sewinmek <ET sebinmek 'sevin-' yawlak	*<ET yablak 'kötü'*
yalawaç <ET yalabaç 'peygamber'	
yalwarmak <ET yalbarmak 'yalvarmak'	

Uygurcada *n* sesinde gelişen *n> ny> y* ayrışması Karahanlıcada *y* biçiminde sürer:

koy <ET.kony 'koyun'	*çıgay <çıgan 'yoksul'*
kayda <ET kayda 'nerede'	*kayu <ET kayu 'nerde'*

Karahanlıcada belirli sözlerde *j* sesi ortaya çıkmaya başlar.

jagıla 'çağlar'	*korıgjın 'kurşun'*
erejlen- 'sağlıklı olmak'	

Bu özellikler dışında ünsüzler Eski Türkçede olduğu gibidir. Önseste Eski Türkçenin b- ünsüzü genellikle korunur:

bar- <ET bar- 'varmak'	*ber- <ET ber 'vermek'*
bar <ET bar 'var'	*bol- <ET bol- 'olmak'*

Karahanlı Türkçesindeki *d* ünsüzünün Köktürkçedeki *d* sesi ile daha sonraki *y* ünsüzü arasında geçiş değerinde bir ünsüz olduğu söylenir:

bedük <ET beðük 'büyük'	*bod <ET boð 'boy'*
ked- <ET keð- 'giymek'	*udı- <ET uðı 'uyumak'*

kudug <ET kuð ıg 'kuyu'	*kod- <ET koð- 'koymak'*
adak <ET aðak 'ayak'	*adır- <ET aðır- 'ayırmak'*
edgü <ET eðgü 'iyi'	*yadag <ET yaðag 'yaya'*
kudruk <ET kuðruk 'kuyruk'	*kod- <ET koð- 'koymak'*
adıg <ET aðıg 'ayı'	*adgır <ET aðgır 'aygır'*

Ancak Divan'daki açıklamalardan 11. yüzyılda *-ð-, -ð > -y-, -y*; ya da kimi durumlarda *-z-, -z* değişiminin başladığını öğreniriz:	
ayru <ET aðrı 'ayrı'	*eygü <ET eðgü 'iyi'*
koy- <ET koð- 'koymak'	*key <ET keð 'katı, iyi'*
kıy- <ET kıð-'kıymak'	*kıyık <ET kıðık 'cayma'*

önseste Eski Türkçenin *k-*, ünsüzü korunur:	
keç <ET keç- 'geçmek'	*kez- <ET kez- 'gezmek'*
keyik <ET kiyik 'geyik'	*kümüş <ET kümüş 'gümüş'*
köz <ET köz 'göz'	*köl <ET köl 'göl'*

Eski Türkçenin *t-* önsesesi de korunur:	
tawar <ET tabar 'davar'	*tag <ET tag 'dağ'*
teg- <ET teg- Değmek'	*temür <ET temür 'demir'*
tirig <ET tirig 'diri'	*tokuz <ET tokuz 'dokuz'*
tuy- <ET tuy- 'duymuk'	*tüş- <ET tüş- 'düşmek'*

Karahanlıcada 2. kişi iyelik ekinde, tamlayan ekinde ve sözcüklerde genizsil *ñ* sesi kullanılır:	
teñri <ET teñri 'tanrı'	*tırñak <ET tırñak 'tırnak'*
saña 'sana'	*siñek <ET siñek 'sinek'*
iñek <ET iñek 'inek'	*yañıl- <ET yañıl- 'yanılmak'*
beñiz <ET beñiz 'beniz'	*öñ <ET öñ 'ön'*
teñiz <ET teñiz 'deniz'	*añla-<ET añla- 'anlamak'*
yalñuz <ET yalñuz 'yalnız'	*tañ <ET tañ 'tan'*
süñüg <ET süñüg 'süngü'	

Kimi sözcüklerde genizsil *ñ* kullanımı ile olağan *n* kullanımı anlam ayrımana neden olur:	
men <ET ben, men 'ben'	*meñ <ET meñ 'yüzdeki ben'*
ton <ET ton 'giysi'	*toñ <ET to 'buz tutma, don'*
on <ET on 'sayı'	*oñ <ET oñ 'kolay'*
kan <ET kan 'kan'	*kañ 'baba'*
en < ET en 'genişlik'	*eñ <ET oñ 'yanak'*

Türkiye Türkçesinde *b-* önsesi ile kullanılan kimi sözcükler Karahanlıcada *m-*, ünsüzü ile kullanılır:	
maña <ET maña 'bana'	*men <ET men / ben 'ben'*
meñ <ET beñ 'yüzdeki ben'	*meñgü <ET meñgü 'bengi'*
meñiz <ET beñiz 'beniz'	*meñzemek 'benzemek'*
miñ <ET miñ / biñ 'bin'	*min- <ET min- 'binmek'*
monçuk <ET monçuk 'boncuk'	*müüz <ET mügüz 'boynuz'*

Kimi sözcüklerde Eski Türkçenin *-b-* ünsüzü *-w-* ünsüzü ile karşılanır:	
öwke <ET öbke 'öfke'	*yawuz <ET yabuz 'yavuz'*

Söz ve ek sonu *-g/-k* sesi ile yapım eki başındaki *g-* sesi korunur.	
ersig <ET ersig 'yiğit'	*batıg <ET batıg 'derin'*
boşlag ET boşlag 'boş, serbes'	*keçig <ET keçig 'geçit'*
kısga <ET kısga 'kısa'	*kurtga <ET kurtka 'yaşlı'*
eşgek <ET eşgek 'eşek'	*kapgak <ET kapgak 'kapak'*
kergek <ET kergek 'gerek'	*emgek <ET emgek 'emek'*
sıçgan <ET sıçgan 'sıçan'	*yalgan <ET yalgan 'yalan'*
yavgan <ET yabgan 'yavan'	*satıgıç 'satıcı'*
tirig <ET tirig 'diri'	*ulug <ET ulug 'ulu'*
tarlag <ET tarlag 'tarla'	*ölüg <ET ölüg 'ölü'*

Kimi sözcüklerde içses ve seslemdüşmesi ile karşılaşılır:	
bek <ET berk 'pek, sağlam'	*bile <ET birle 'ile'*
akru <ET akuru 'yavaş'	*kadaş <ET kagadaş 'arkadaş'*
şaş <ET sayış 'ödeme'	

Özellikle sayı adlarında ses ikizlemesi görülür:	
ikki <ET eki 'iki	*yetti <ET yiti 'yedi'*
sekkiz <ET sekiz 'sekiz'	*ellig <ET elig 'elli'*
arrıg <ET arıg 'arı'	*bakku <ET baku 'tepe'*
bassık <ET basık 'basık'	*essig <ET esig 'acıma'*
ırra <ET ıra 'utanma'	*tokkız <ET tokız 'dokuz'*

Özellikle sayı adlarında ses ikizlemesi görülür: **Kimi sözcüklerde göçüşüm olayı ile karşılaşılır:**	
yamgur 'yağmur'	*örgenmek 'öğrenmek'*
örçüğ <ET örgüç 'örülmüş'	*kargılaç <karlıgaç 'kırlangıç'*
samursak <sarmusak 'sarımsak'	*otra <orta 'orta'*
adguk <ET agduk 'bozuk'	*çamgur <ET çagmur 'yağmur'*
ogrıla- <ET ogırla- 'çalmak'	*koşnı <ET konsı 'komşu'*

1.2.3.3. Örgü

Çoğul *-lar/-ler* eki ile karşılanır. Ne ki Eski Türkçenin *-t* ve *-en* çoğul eklerinin izleri ile karşılaşılır:

oglıt 'oğullar'	*tegit 'prensler'*
eren 'erler'	*örten 'alevler'*

Tamlayan eki *-nıñ/-niñ, -nuñ/-nüñ* biçimindedir.

atanıñ ananıñ ölümi tükel 'atanın ananın ölümü değil'
kamugnıñ fırakı yakın ya yırak 'tümünün ayrılığı yakın ya uzak'
erniñ öpkesi uçdı 'adamın öfkesi geçti'

Belirtme eki Eski Türkçede olduğu gibi üç biçimdedir:

-g/-g: Adlara gelir. Büyük olasılıkla 13. yüzyıl ortalarında kullanımdan düşer. Düşme olayından sonra bağlantı ünlüsü ekin görevini üstlenir.

söz-üg 'sözü'	*olar-ıg 'onları'*
bular-ıg 'bunları'	*aş-ı-g 'yemeği'*
dünya-g 'dünyayı'	

bu adam ol açıg todurgan 'bu adam o açı doyurandır'
ajunug kezer men maña yok orun 'dünyayı gezerim bana yer yok'

-nı/-ni: İyelik eki almış sözcükler gelir. Kökende yalnız kişi sözcüklerine gelirdi. Sonradan iyelik eki almış sözlerle kullanılır oldu. Çok kullanılan bir ektir.

Ay Toldı-nı 'Aydoldu'yu'	*aş-ın-nı 'aşını'*
kişi-ni 'kişiyi'	*til-in /-ni 'dilini'*
kim-ni 'kimi'	*edgü-ni 'iyiyi'*

ol bu evni evsindi 'o bu evi evsindi'
ol anıñ evin arkadı 'o, onun evini yokladı'

-n/-n: 3.Kişi iyelik ekinden sonra kullanılır.

ana-sı-n 'anasını'	*bilig-i-n 'bilgiyi'*
til-i-n 'dilini'	*ukuş-ı-n 'anlayışını'*

bulun bolup başı tıgdı 'tutsak olup baş eğdi'

Yönelme durumu da üç biçimdedir:

-ka/-ke: Genellikle bu ek kullanılır:

aş-ka barmak 'yemeğe gitmek'

men evge bargılı men 'ben eve gitmek üzereyim'
meniñ közüme neñ ilerdi 'gözüme birşey ilişti'

adı-ın-ka 'adına'	*bayat-ka 'tanrıya'*
ilig-ke 'hana'	*bular-ka 'bunlara'*

biz-ke yagı boldı 'bize düşman oldu'

aña kul boldı 'ona kul oldu'	*alar-ka 'onlara'*

Ne ki bu ekin öbür durum eklerinin işlevinde kullanılığına da örnekler vardır:

közi yolka bol-	*'gözü yolda olmak'*
işke aşnu	*'işten önce'*
aşlaka tergi ur-	*'yemek için sofra kurmak'*
igke ot	*'hastalık için ilaç'*

-a/-e:	Seyrek kullanılır.
-na/-ne:	Seyrek kullanılır.

maña destur ber 'bana izin ver'
muña mınkır men 'buna inanmıyorum'

Bulunma durumu *-da/-da, -ta/-te* eki iledir. 3. kişi iyelik ekinden sonra -nda/-nde biçiminde kullanıldığı olur:

kişi evde tıkıştı 'halk evde tıkıldı'
agır neñ üçün ornı başta erür 'ağır nesne için yeri baştadır'

iş-te 'işte'	*kün-de 'günde'*
til-de 'dilde'	

Çıkma durumu üç biçimdedir:

1. *-dın/-din, -tın/-tin:* Gerçek ek budur. Kutadgu Bilig ve Atebetü'l Hakayık'ta bu ek kullanılır. Ek dudak benzeşmesine uymaz.

köz-din 'gözden'	*mun-dın 'bundan'*
ön-din 'önden'	*sin-din 'senden'*
sol-dın 'soldan'	
yaş közdin savruldı 'yaş gözden savruldu'	

Kimi durumlarda Eski Türkçede olduğu gibi bulunma durum eki ile karşılanır:	
tilde çıkar edgü söz	*'dilden çıkar iyi söz'*

2. *-da/-de:* seyrek olarak Göktürkçenin çıkma durum eki de Orta Türkçede kullanılır:

ev-de 'evden'	*til-de 'dilden'*
an-ı-n	*onunla'*

3. -dan/-den: Daha sonraki dönemlerde pek seyrek olarak geçer.

Araç eki *-n* biçimindedir. Karahanlıcada genellikle bu ek canlıdır:

til-in 'dili ile'	*anın 'onun için, onunla'*
yulduz-u-n 'yıldızla'	*küç-in tut- 'güçle tutmak'*

***-la/-le* eki pek seyrek kullanılır.**	
tün-le	*'geceleyin'*

Yön eki dört biçimdedir:

-garu/-gerü: Eski Türkçenin bu eki Kutadgu Bilig ve Atebetü'l Hakayık'ta seyrek olarak kullanılır.

teñri-gerü tapgın öter 'tanrıya karşı tapkısını öder'
kış yaygaru sövlenür 'kış bahara doğru fısıldıyor'

***-ru/-rü:* Seyrek kullanılır.**	
be-rü 'beri'	*içkerü kirmek 'içeri girmek'*
yoka-ru	*'yukaru'*
aşıg başra kakar	*'yemeği başına kakar'*

***-r:* Adıllara gelen yön ekidir.**	
a-n-a-r 'ona doğru'	*mu-n-ar 'buna doğru'*

-tapa/-taparu:
Atebetü'l Hakayık'ta seyrek olarak kullanılır.

Eşitlik *-ça/-çe* eki ile karşılanır. "Gibi", "göre" ilgeçleri işlevinde işlek olarak kullanılır. Ancak Kutadgu Bilig ve Atebetü'l Hakayık'ta pek az geçer. Kutadgu Bilig'de "teg" ilgeci işlektir.

tilek-çe 'dilediğe göre'	*bar-ça 'varına göre'*
bulıt teg 'bulut gibi'	*kuş teg 'kuş gibi'*
bir ança yorıdı yana öldü kör	*'bir böylece yaşadı, yine öldü gr'*

Eski Türkçenin araç -n araç eki Karahanlıcada canlıdır:	
küç-i-n tut- 'güçle tutmak'	*til-i-in tüg- 'dil ile düğümlemek'*
yılkı otlap anın etlenür	*'hayvan otlar, onunla eğlenir'*
aşlıg tarıg anın öner	*'yemeklik buğday onunla biter'*

Bunun yanında -la/-le eki de araç işlevinde kullanılır:	
tün-le bulıt örtense	*'tanlayın bulut kızarırsa'*

Ortaklık *-rak/-rek* eki ile sağlanır:

Çoğul eki *-lar/-ler* biçimindedir. Seyrek olarak *-t* ve *-en* ekleri ile çoğul işlevinde karşılaşılır:

nen-ler 'şeyler'	*ogl-ıt 'oğullar'*
er-en 'erenler'	

Kişi sözcükleri Karahanlıcada " *men, sen, ol, biz, siz, olar"* biçimindedir. Kullanımları Eski Türkçede olduğu gibidir.

Birinci kişi sözcüğ *men* sözüdür. Bu sözcük eylem çekimlerinde birinci kişi eki olarak da çok kullanılmıştır. Ayırca ad soylu sözcüklere gelir ve onları ekeylem gibi devinime sokup bildirme anlatır:

barır men 'varırırm'	*bolsa men 'olsam'*
arıg men 'hastayım'	*kiçig men 'küçüğüm'*

Birinci kişi sözcüğü tamlayan eki ile *meniñ* biçimindedir. Karahanlıcada tamlayan eki almış sözcüğün üzerine öbür örgü eklerinin gelmesi ilginç bir durumdur:	
meniñ 'benim'	*meniñde basa 'bana'*
meniñde kidin 'benden sonra'	*meniñdin 'benden'*

Birirnci tekil kişi sözcüğü belirtme durumunda *mini/ meni* biçiminde kullanılır: *mini teg 'benim gibi'* Yönelme durumunda *maña*, bulunma durumunda *minde/ mende,* ayrılma durumunda *mindin/ mendin;* araç durumunda *menin/ minin,* eşitlik durumunda *mençe/ minçe,* yön gösterme durumunda *mañar/ mañaru* biçimindedir.

İkinci tekil kişi sözcüğü *senl sin* sözüdür. Gerektiğinde kişi eki olarak da kullanılır:	
munı tilemesen ayru ne kerek	*' bunu dilemesen başka ne gerek'*

Sözcüğün tamlayan durumu *seniñ* biçimindedir. Tamlayan eki üzerine bulunma ve ayrılma durum ekleri ile -sız yokluk eki de eklenebilir:	
seni*ñde 'sende'*	*seniñdin 'senden'*
seniñsiz 'sensiz'	

Sözcük belirtme durumunda *seni/ sini,* biçiminde kullanılır. Bu durum eki üzerine de kimi başka durum eklerinin geldiğine tanık olunur:	
sini birle 'seninle birlikte'	*sini teg 'senin gibi'*
sini mü 'seni mi'	*sinde 'sende'*
sinidin 'senden'	

Adılın yönelme durumu *saña,* bulunma durumunda *sende,* ayrılma durumunda *senden* bçimindedir. Yönelme durumu s*añar* sözü ile karşılanır. Sözcüğün yokluk eki ile s*eniñsiz 'sensiz'* soru eki ile *sini mü* kullanımı vardır.

Üçüncü tekil kişi sözcüğü *ol* sözüdür. Sözcüğün yalın biçimi tümcede değişik görevler üstlenir. Güçlendirme, bildirme işlevinde Türkiye Türkçesindeki *-dır/-dir* eki yerine kullanılır:

bir ança yarutmış halayıkka ol 'bir öylece yaratmış halayıkadır'
ukuş ol burunduk anı yetse er 'Önce ona yetişecek er akıldır'

Üçüncü tekil kişi sözcüğünün, tamlayanı *anıñ* sözüdür. Sözcükte kök değişmiştir.

anıñ boldı dünya fü nimet bile 'onun oldu dünya nimet ile'
anıñ şükrü kılgu okıp miñ atı 'onun şükrü kılıcı okuyup bin adı'

Bulunma ve ayrılma eklerinin tamlayan üzerine geldiğine örnekler vardır:

telim türlüg atlar anıñda bolur 'çok türlü adlar onda olur'
anıñda bütün çın özüñ bil munı 'onda bütün gerçek kendin bil bunu'
anıñsız orun yok bütün bol muñar 'onsuz yer yok bütün ol buna'

Üçüncü tekil kişi sözcüğü belirtme durumunda *anı,* yönelme durumunda *añа,* bulunma durumunda *anda,* ayrılma durumunda *andın/ andan,* araç durumunda *anın,* yön gösterme durumunda *añar 'ona doğru',* eşitlik durumunda ança biçiminde kullanılır.

anı kurt bastı 'onu kurt bastı'
anı tutmagı sen bu sözke teñe 'onu tutma sen bu söze
anı bildeçi er mañа ked küsüş 'onu bilecek er bana çok sevinç'
anı teg bolur kim yaruttıñ tilig 'onun gibi olur ki yarattın tili'
bu dünya begisen, añа bolma kul 'bu dünya beyisin, ona olma kul'
bu kün munda erse yarın anda bil 'bugün bunda isa, yarın onda bil'

Birinci çoğul kişi sözcüğü Karahanlıcada da *biz* sözüdür. Adıl tamlayan durumunda *biziñ*, belirtme durumunda *bizni,* yönelme durumunda *bizge,/ bizke,* bulunma durumunda bizde, ayrılma durumunda *bizdin* biçimindedir:

biz bardımız 'biz vardık'
bu kün biz kılurmız özümke küç 'bu gün biz kendimize güç kılarız'
biziñ kelgümüzün küdezip yatur 'bizim gelişimizi gözetip durur'

İkinci kişi sözcüğüı siz sözüdür. Tamlayan durumunda *siziñ,* yönelme durumunda *sizge/ silerke/ sizlerke* biçimini alır. Tamlayan eki üzerine *-sız* yokluk ekinin geldiği olur:

ajun kalmasunı siziñsiz kurug 'dünya sizsiz boş kalmasın'
silerke asıg kılsa ay edgü işe 'sizlere yararlı olsa iyi iş'
silerke meniñdin asıg söz söz kerek 'sizlere benden yararlı söz gerek'

Üçüncü kişi sözcüğü *olar/ anlar* sözüdür. Tamlayan durumunda *olarnıñ,* belirtme durumunda *olarıg/ olarnı,* yönelme durumunda *olarka,* bulunma durumunda *olarda,* ayrılma durumunda olardın biçimleri kullanılır.

Gösterme sözcükleri "*bu, bular, ol, olar"* sözleridir.

Bu sözcüğü tamlayan durumunda *munıñ,* belirtme durumunda *munı/ munı, bunı,* yönelme durumunda *muña,* bulunma durumunda *munda,* ayrılma durumunda *mundın,* araç durumunda *munın,* yöngöstermede *muñar,* eşitlikte *munça* biçiminde kullanılır. Tamlayan durum eki üzerine bulunma ve ayrılma ekinin geldiği olur.

Bular sözcüğü, *bu* sözcüğünün çoğuludur. Tamlayan durumunda *bularnıñ,* belirtme durumnda *bularnı,* yönelme durumunda *bularka,* bulunma durumunda *bularda,* ayrılma durumunda *bulardın*, araç durumunda *buların*, eşitlik durumunda *bularça* biçiminde kullanılır.

Dönüşlü sözcük olarak *kendü, öz* sözcükleri kullanılır. *Kendü* sözü daha çok vurgulama işlevinde görev yapar. Tüm anlatılarda yalın biçimdedir. Gerçek dönüşlü sözcük *öz* sözüdür. Tamlayan durumunda özü*ñ,* belirtme durumunda *özüg/ özni,* yönelme durumunda *özke,* bulunma durumunda *özde,* ayrılma durumunda *özdin,* araç durumunda *özün* biçiminde geçer. Tümcede değişik tümleç olarak görevler

Soru sözcükleri " *kim?, ne?, kayusı? 'hangisi'*" biçimindedir	
kim	*kimniñ*
kimke	*kimde*
kimdin	

Belgisiz sözcük olarak şu sözcükler sık kullanılır:	
kim 'kimse'	*ikindi 'öbürü'*
kayu 'bazı'	*kayusı 'bazısı'*

1.2.3.4. Devinim

Ekeylem, Eski Türkçede olduğu gibi, "*er-*" biçimindedir. Şimdiki zamanda kişi sözcükleri ekeylem gibi işlev görürler.

1. ve 2. tekil kişide yalnız "*men*" ve "*sen*" kişi sözcüğünün gelmesi ile ad tümcesi oluşturulur. Herhangi bir ek kullanılmaz.

men sana bargılı men 'ben sana geliyorum'
men ök men 'ben oyum'
mukır men 'ikrar ediyorum'
kim sen 'kimsin?'
budunka baş sen 'ulusun başısın'
sen artak sen 'sen mahvolmuşsun'
sen ganc bulmış turur sen 'sen hazine bulmuşsun'

Üçüncü kişide değişik kullanımlar vardır. Kimileyin 1. ve 2. tekil kişide olduğu gibi *"ol"* kişi sözcüğü gelir:

kün ol ajunug yarıtkan 'güneştir dünyayı yaratan'
körklüg ol 'güzeldir'

Kimi durumlarda hiçbir ek almadan söylenir:

anıñ tüpi tüzi kim 'onun soyu sopu kimdir'

Ekeylemin geniş zaman çekimi *"erür"* kullanılabilir:

yagı erür 'düşmandır'

Kimi durumlarda eksiz anlatılır:

agırlıkı boldı bilig, ög, ukug 'onun değeri bilgi, akıl, anlayıştır'

Kimi durumlarda '*turur*' eylem kullanlır:

osuglug turur 'benzer'
köni söz turur 'doğru sözdür'
atın ne turur 'adın nedir'
bayat kullarımız 'tanrının kullarıyız'

Çok seyrek olarak *'erür'* biçimi de ad tümcelerinde kullanılır:	
yagı erür 'düşmandır'	*esizke erür 'kötüler için'*

Belirli geçmiş zaman *-dı-/-di-* eki ile yapılır. Ekeylemin belirli geçmiş zamanı "erdi" biçimindedir. Bu zaman ekeylemin geçmiş zamanı ile genişletilebilir:

ay-dı-m 'söyledim'	*eşüt-tüm 'işittim'*
ay-dı-ñ 'söyledin'	*ögren-di-ñ 'öğrendin'*
bak-tı 'baktı'	*ur-dı 'vurdu'*
aç-tı-mız 'açtık'	*keç-ti-miz 'geçtik'*
bar-dı-ñız 'vardınız'	*bul-dı-lar 'buldular'*

Belirsiz geçmiş zaman *-mış/-miş* eki iledir. Ekin ünlüsü her zaman düz biçimdedir.	
kör-miş-im 'görmüşüm'	*özüm yör-miş ol 'yürümüşüm'*
bekle-miş-sen 'beklemişsin'	*kıl-mış-ıñ 'yapmışsın'*
ay-mış 'söylemiş'	*kaç-mış 'kaçmış'*
ol kel-miş 'o kelmiş'	

Geniş zaman *-r* eki ile sağlanır. Ünlü ile bitenlerde *-ur /ür;* ünsüz ile biterlerde *-yur/-yür* biçimindedir. Olumsuz geniş zaman *-maz/-mez* eki ile yapılır.	
men kelür men.'gelirim.'	*aç-ar men 'açarım'*
men kelmez men. 'ben gelmem.'	*bak-ar men 'bakarım'*
sen kelür mü sen? 'gelir misin?'	*ay-ur sen 'söylersin'*
kelür 'gelir'	*öldür-ür 'öldürür'*
tur-ur miz 'dururuz'	*kılur miz 'yaparız'*
ay-ur-lar 'söylerler'	*ur-ur-lar 'vururlar'*

Gelecek zaman üç türlü sağlanır:*-ga/-ge:*	
bol-ga men 'olacağım'	*kel-ge-men 'geleceğim'*
kaç-ga sen 'kaçacaksın'	*kör-ge sen 'göreceksin'*

bir-ge 'verecek'	*kal-ga 'kalacak'*
kel-ge-ler 'gelecekler'	*ünde-ge-ler 'sesleyecekler'*

-gay/-gey:	
bar-gay men 'varacağım'	*iç-gey men 'içeceğim'*
keçür-gey sen 'geçireceksin'	*unut-ma-gay sen 'unutmayacaks.'*
ayıt-gay 'söyleyecek'	*kel-me-gey 'gelmeyecek'*
kör-me-gey-ler 'görmeyecekler'	*al-gay-lar 'alacaklar'*

-taçı/-teçi: **Eski Türkçede sıkça kullanılan bu ek, Karahanlıcada oldukça az kullanılır.**	
men ay-taçı-men 'söyleyeceğim'	*öl-deçi 'ölecek'*

-galır/-gelir **eki ile ayrıca yakın gelecek anlatımı sağlanır:**	
bar-galır men	*'hemen geleceğim'*
tur-galır men	*'hemen duracağım'*
at-galır 'hemen atacat'	*yet-gelir 'hemen yetecek'*

Buyurum kipi eki, kişilere göre değişik biçimdedir: Buyurum, istek, dilek kipleri çekimi şöyledir:

1. Tekil kişide *ayın/-eyin, -yın/-yin, -ay/-ey, -ayı/-eyi, -yı/-yi; -eyim* **ekleri kullanılır:**	
ay-ayın 'söyleyeyim'	*bar-ayın 'varayım'*
ay-ayı 'söyleyeyim'	*bar-ayı 'varayım'*
sevme-yin 'sevmeyeyim'	*sözle-yin 'söyleyeyim'*
it-ey 'iteyim'	*kel-ey 'geleyim'*

2. Tekil kişi buyurum kipi eksiz söylenebildiği gibi, *-gıl/-gil, -gın/-gin* **ekleri ile de anlatılır. Ayrıca *-a/-e*** **eki kullanılır.**	
bas 'bas'	*körme 'görme'*
birme 'verme'	*okı 'oku'*
bil-e 'bil'	*tur-a 'dur'*
ay-gıl 'söyle'	*küdez-gil 'gözet'*
bol-gın 'ol'	*işid-gin 'işit'*
okı-gın 'oku'	*tut-gın 'tut'*

3. Tekil kişi *-u/-sü, -sun/-sün, -sunı/-süni* **ekleri ile anlıtılır:**	
bilme-sü 'bilmesin'	*keç-sü 'geçsin'*
al-sun 'alsın'	*keçür-sün 'geçirsin'*
kesme-süni 'kesmesin'	*yaşa-sunı 'yaşasın'*

1. Çoğul kişi *-alıñ, -eliñ, -alım/-elim, -lım/-lim* **ekleri ile karşılanır:**	
kir-eliñ 'girelim'	*bar-alıñ 'varalım'*
köç-elim 'göçelim'	*kıl-alım 'yapalım'*
okı-lım 'okuyalım'	*sına-lım 'sınayalım'*

2. Çoğul kişi için *-ñ/-ñlar* **ekleri kullanılır:**	
al-ı-ñ 'alın'	*boşa-ñ 'boşayın'*
bar-ı-ñ 'varın'	*tut-u-ñlan 'tutun'*
ber-i-ñ 'verin'	*yaşa-ñ 'yaşayın'*

3. Çoğul kişi *-sular/-süler, -sunlar/-sünler* ekleri ile karşılanır:	
ögren-süler 'öğrensinler'	*öğret-süler 'öğretsinler'*
bilme-sünler 'bilmesinler'	*körme-sünler 'görmesinler'*

Gereklik kipi *-gu/-gü* ekleri ile karşılanır. Ayrıca bu ekin *"gerek"* sözcüğü ve *-...-sa/-se"* eki ile birlikte genişlemiş biçimi kullanılır:	
öte-gü kerek men 'arzetmem gerek'	
itin-gü kerek men '	*içür-gü kerek 'içirmeli'*
sen ay-gu kerek 'söylemelisin'	*yetür-gü 'yetirmelisin'*
akıt-gu 'akısmalı'	*almagu 'almamalı'*
ögret-gü ol 'öğretmeli'	*eşit-gü kerek 'işitmemeli'*

bu iki kişike kerek sözlese 'bu iki kişiye söylemeli'

er edgü kerek tutsa edgü kılınç 'er iyi ise iyi iş tutmalı'

Koşul iki ekle sağlanır. *-sa-/-se-* yaygın kullanılan koşul ekidir. Birkaç örnekte *-say/-sey* eki de kullanılır. Koşul çekimi kişi sözcükleri ile yapılır. Birinci çoğul ve üçüncü çoğul kişi çekiminde sözcük, ekleşmiş *-mız/-miz, -lar/-ler* biçimlerine girmiştir.

bar-sa men 'varsam'	*kör-se men 'görsem'*
bak-sa sen 'varsan'	*bir-se-ñ 'versen'*
bak-sa 'baksa'	*krme-se 'girmese'*
buz-sa-mız 'bozsak'	*ur-sa-mız 'vursak'*
bol-sa-lar 'olsalar'	*kork-sa-lar 'korksalar'*

***-sar-/-ser-:* Seyrek kullanılır.**	
kal-ı-sar	*'kalsa'*

Birleşik kipler Karahanlı Türkçesinde, iki ayrı çekimli eylemin art arda getirilmesi ile yapılır. Birleşik kipler, öykülü, söylenti ve koşul çekimleridir. Tüm birleşik kipler *er-* ekeylemi aracılığı ile kurulur. Öykülü birleşik zamanlar, ekeylemin belirli geçmiş zamanı olan "er-di" sözcüğü ile anlatılır. Kişi eki genellikle eylem üzerine gelmiştir. Kişi ekinin kimi örneklerde ekeylem üzerine geldiği de olur:

aydı-m erdi 'söylediydim'	*agırladı-ñ erdi 'ağırladıydın'*

Belirli geçmişin öyküsü şöyledir:	
küser erdi-m 'küserdin'	*ay-dım erdi 'söylediydim'*
sev-dim erdi 'sevdiydim'	*sizinme-dim erdi 'sezinmediydim'*

Belirsiz geçmişin öyküsü:	
törütül-miş	*erdiñ*

Geniş zamanın öyküsü:	
eşit-mez mü erdiñ 'işitmezmiydin'	*tut-ar erdim 'tutardım'*
tile-r erdi 'dilerdi'	*yor-ır erdim 'yürürdüm'*

Gelecek zamanın öyküsü:	
bil-gey erdiñ 'bilecektin'	*kalma-gay erdi 'kalmayacaktı'*
ked-gey erdi 'gidecekti'	*sür-gey erdiñ 'sürecektin'*

Buyurum kipinin öyküsü:	
öl-sün erdi	*'ölseydi'*

Gerekliğin öyküsü:	
barma-gu erdiñ	*'varmamalıydın'*

Söylenti ekeylemin "er-miş" biçimi ile kurulur.	
Geniş zamanın söylentisi:	
tile-r ermiş 'dilermiş'	*sever ermiş 'severmiş'*

Koşulun söylentisi:	
sev-se ermiş	*'sevse imiş'*

Belirli geçmiş zamanın koşulu:	
bar-dıñ erse 'vardın ise'	*bitime-di erse 'yazmasıysa'*
kıl-dıñ erse 'yaptıysan'	*kör-düm erse 'gördümse'*

Belirsiz geçmiş zamanın koşulu:	
bol-mış erse 'olmuşsa'	*öl-miş erse 'ölmüşsü'*

Geniş zamanın koşulu:	
bar-maz erse 'varmazsa'	*bul-ur erse sen 'burur isen'*
kıl-ur erse sen 'yaparsan'	*tıñla-r erse 'dinlerse'*

Gerekliğin koşulu:	
bar-gu erse 'varmalıysa'	*ay-gu erse 'söylemeliyse'*
bir-gü erse 'vermeliyse'	*eşitme-güm erdi 'işitmemeliydim'*

Yeterlik anlatımı genellikle *bil-* yardımcı eylemi ile kurulur. Bunun yanında *u-* eylemi ile birkaç örnekte *bol-* eylemi de kullanılır.

negü teg bar-u-gay saña bu özüm 'senin yanına nesal gelebilirim'
adın kim it-ü-gey ot, em ya tolum 'artık kim ona ilaç, deva ve silah bulabilir'
hakıñnı ötey-ü-medim men seniñ 'hakkını ödeyemedim ben senin'
ötüg ötün-ü-mez men 'söz söyleyemedim'

Soru tümceleri, soru sözleri ya da *mu/ mü* soru eki aracılığı ile kurulur. Karahanlıcada şu soru sözcükleri kullanılır:

handa / kanda 'nerede'	*kaç 'kaç'*
kança/ kançuk 'nereye'	*kanı 'hani, nerede'*
kayda / kayuda 'nerede'	*kaydın / kayudın 'nerede'*
kayu 'hani'	*ne / ni / nü 'ne'*
neçe / niçe 'nasıl, ne kadar'	*neçük / niçük 'nasıl, niçin'*
negü 'nasıl, niçin'	*nelek / nelük 'niçin, neden, nasıl'*
nerek 'niçin, niye'	

Soru eki hangi sözcük sorulacaksa onun ardına eklenir. Yüklemin sorulması durumunda çekimli eylemden sonra gelir.

ayu birmedi mü anañ ya anañ 'söylemedi mi atan ya anan'
maña birmegey mü birigli idi 'bana vermeyecek mi, verici idi'

taşra mu 'dışarı mı'	*esen mü 'esen mi'*
düşman mu 'düşman mı'	

Dönüşlü çatı *-n-* eki ile yapılır:

okı-n-mak 'okunmak'	*ba-n- 'bağlanmak'*
köz-ü-n- 'görülmek'	*sakı-n- 'düşünmek'*

Edilgen çatı *-l-* eki ile sağlanır:

kör-ü-l-mek 'görülmek'	*adır-ı-l- 'ayrılmak'*
ört-ü-l- 'örtülmek'	*tir-i-l- 'dirilmek'*

İşteş çatı *-ş-* eki ile kurulur:

tanu-ş-mak 'danışmak'	*kül-ü-ş- 'gülüşmek'*
ar-ı-ş- 'aldatmak'	*uk-u-ş- 'düşünmek'*

Ettirgen çatı eklerinin sayısı fazladır:

-ar-

çık-ar-mak 'çıkarmak'	*kit-er-' uzaklaşmak'*
it-er- 'yitmek'	*kayıt-ar- 'geri dönmek'*

-dar-, -tur-, -tür-, -dur-, -dür-

yum-dar-mak 'toplamak'	*ur-tur- 'vurdur'*
yükün-tür- 'pişman ettirmek'	*kon-dur- 'kondurmak'*
bil-dir- 'bildirmek'	

-gar-, -ger-, -gur, -gür-, -kar-, -ker-

kut-gar-mak 'kurtarmak'	*kir-gür 'girdimek'*
tir-gür- yaşatmak'	*ar-gur- 'yorulmat'*
ar-gar- 'yorulmak'	*odı-gar- 'uyandırmak'*

-t-

kaç-ı-t-mak 'kaçırmak'	*ag-ı-t- 'yükselmek'*
bedü-t- 'büyütmek'	*tüke-t- 'tüketmek'*

Ortaç

-duk/-dük: Geçmiş zaman ortacı kurar. Hep yuvarlak ünlü ile kullanılır. Genellikle tekil iyelik ekleri ile birlikte kullanılır.

özi bilmedükin anıdın kolur	*'kendi bilmediğini ondan diler'*
sök-dük-üm 'söğdüğüm'	*ti-dük-üñ 'dediğin'*
bir-dük-i 'verdiği'	*elig tegme-dük 'el değmedik'*
yüzin körme-dük	*'yüzünü görmedik'*

-daçı/-deçi,-taçı/-teçi: Gelecek zaman ortacı yapar. Türkiye Türkçesindeki uğraş adı yapan -ıcı/-ici eki ile gelecek zaman eki -acak /-ecek'in işlevlerindedir:

elig tut-açı kıl 'eli tutucu kıl'	*anı kol-daçı-lar 'isteyenler'*
kiter-teçi 'gideren'	*bul-daçı er 'bulucu'*
yet-teci 'yetici'	

-gan/-gen: Geniş zaman ortacı ekidir. Kişi eki aldığında çekimli eylem olarak da kullanılır. Karahanlıcada yalnız adeylem (ortaç) olarak kullanılır. Oğuzcada ek başındaki g-/g- sesini yitirerek -an/-en biçimine gelmiştir. Geçmiş zaman yanında şimdiki zamanı da kapsar:

törüt-gen 'türeten'	*işit-gen 'işitici'*
ökün-gen 'pişmanlık getiren'	*özin bas-gan er 'kendini basan'*

-glı/-gli: Uğraş adı yapar. Geniş zaman ortacıdır.

ay iç taş bili-gli 'ey içi dışı bilici'	*ögret-igli 'öğretici'*
buzu-glı 'bozucu'	*haram yi-gli 'haram yiyici'*
uçu-glı 'uçucu'	*tıd-ıglı 'engel olan'*
yorı-glı 'yürüyücü'	*kutlug biri-gli 'mutluluk verici'*

-gu/-gü: Gelecek zaman ortacı yapar. Çekimli eylem olarak da kullanılır:

kel-gü yol 'gelecek yol'	*sargu bez 'sarılacak bez'*
ayma-gu 'söylenmesi gereken	*'kit-gü yirde 'gidecek yerde'*
ayıt-gu sözüm 'söyleyecek sözüm'	*kel-gü kün 'gelecek gün*

-guçı/-güçi: Geniş ve gelecek zaman anlamları verir. Doğu Türkçesinde son zamanlara değin yaşamıştır. Önünde bir ad bulunmazsa uğraş adı yapar:

bar-guçı kişi 'varan kimse'	*yi-güçi er 'yiyici insan'*

-mış/-miş: Ortaç işlevi yanında geçmiş zaman eki olarak da kullanılır. Dudak benzeşmesine uymaz. Kimi başka ortaçlarda olduğu gibi eklerle belirteç olarak da kullanılır.

ökün-miş kişi 'pişman olmuş kişi'	*büt-miş 'bitmiş'*
kutad-mış 'kutlu olmuş'	*keç-miş 'geçmiş'*

-r: Geniş zaman ortacı kurar. Ad durumu ekleriyle belirteç işlevinden sözcükler yapar.

yorı-r-da 'yürürken'	*bil-ir-de 'bilende'*
kal-ır-ka 'kalana'	*yar-ar 'yarar'*
yor-ır-ka 'yürüyüşe'	*kör-ür 'görür'*

-yuk/-yük: Eski Türkçede daha çok kullanılan bu ek, Karahanlıcada giderek az kullanılır olmuştur:

sözle-yük	'söylenmiş'

Ulaç

-a/-e,-u/-ü: Şimdiki zaman ulacı yapar. Türkiye Türkçesindeki -arak/-erek eki işlevindedir. Yardımcı eylemlerden önce de gelebilir.

uzat-u yatur 'uzanmış yatar'	*iv-e kirme iş 'işe ivedi girme'*
iv-e kılmış işler ökünçi yarın	*'ivedi yapılmış işlerin pişmanlığı yarın'*
elig yüzig öp-e	*'eli yüzü öperek'*

-galı/-geli: 'Bir şey için' anlamında ulaçlar kurar:

tapın-galı geldim	*'hizmet etmek için geldim'*
kör-geli	*'görmek için'*

-gınça/-ginçe: '*Bir zamana dek'* anlamında ulaçlar yapar. Dilimizdeki '*-ıncaya dek', '-madan önce'* ulaçlarının anlamını verir:

bar-gınça	*'varıncaya dek'*

-madın/-medin: Ünlü ile yapılan ulaç ekinin olumsuzudur. Dilimizdeki -madan/-meden eki ile aynı işlevdedir:

bil-medin 'bilmeden'	*anla-madın 'anlamadan'*
özge tapındur-madın	*'hizmet ettirmeden'*

Addan ad yapan ekler, Eski Türkçede olduğu gibidir. Büyük bir ayrım görülmez.

1.3. HARZEMŞAHLAR

13. yüzyıldan sonra Karahanlı Türkçesinden bir kol kopar. Harezm ve Sirderya'nın aşağı bölümünde konuşulan bu Türkçeye "Harezmce" ya da "Harezm Türkçesi" adı verilir.

Harezm, Ceyhun ırmağının aşağı yatağında bitek toprakların bulunduğu alandır. Son dönemlerde bu topraklar Hive Hanlığı içinde yer alacak ve bu nedenle de Hive adıyla ünlenecektir. Bu topraklar Orta Asya'nın siyasal ve kültürel geçmişinde özel bir önem taşır. 4. yüzyıldan başlayarak bu topraklara egemen olan hanlara Harezmşahlar adı verilir. İslam'ın yayılmasından sonra da burdaki Harezmşahlar soyu yerini koruyacaktır. Ancak sırasıyla Emevi, Abbasi, Samanoğullarının yüksek eğemenliklerini tanıyacaklardır. Harezmşahların başkenti Ceyhun'un sağ kıyısındaki Kât kentidir.

Türk Harezmşah soyunun kurucusu Selçuk İmparatorluğunun büyük beylerindendir. Melikşah Harezm valiliğini ona vermiştir (1077). Gerçekte bu beylik ile Harezm'de bir Türk devletinin çekirdeği atılmış olur. Bu soydan Atsız, Selçuklu sultanı Sencer'e karşı ayaklanır. Bağımsızlığını kazanmak ister. Ancak birçok savaştan sonra Sencer'in yüksek egemenliğini tanımak zorunda kalır. Atsız ile Harezmşah Devleti sağlam biçimde kurulmuş olur. 12. yüzyıl sonlarında Selçuklu devletinin bölünmesi Harezmşahların işine yarar. Sürekli topraklarını genişletirler. Horasan, Rey ve İsfahan'ı topraklarına katarlar. Ardından tüm İran ve Afganista'nı alırlar. Böylece sınarlar Seyhun'dan Dicle'ye değin uzanan büyük bir Türk imparatorluğu durumuna gelir (1231).

Harezmşahlar Devleti görünüşte Asya'nın en güçlü devleti olmasına karşın, içte çürük bir yapıya dayanıyordu. Yönetimde ve aile içindeki çekişmeler orduda düzen, disiplin bırakmamıştı. Komutanlar ve yöneticiler arasında çekememezlik alıp yürümüştü. İmparatorluğu oluşturan çeşitli boylar arasında düşmanlıklar sarmıştı. Mezhep çatışmaları ülkeyi bölmüştü. Hazermşahlar yönetimine zorla girmiş olan birçok bey bağımsızlığını kazanmak için fırsat bekliyordu. Bu çelişkiler içindeki imparatorluk bir de Cengiz Han'ı karşısına aldı. 1219 yılında Cengiz'e karşı yaptığı savaşta yenildi. Böylece gerçekte Harezmşah Devletinin Harezm' deki yaşamı son buluyordu. Celâlettin Harezmşah Batı İran ve Irak'ı eline geçirdi. İran'a girmek isteyen Moğollara karşı başarılı savaşlar verdi. Ancak Anadolu Selçukların karşı giriştiği savaşta Erzinca'da ağır yenilgiye uğradı. Yaptığı sürekli savaşlar nedeniyle ordusu yorgun ve bitkindi. Yeniden Moğollar üzerine yürüyünce yanında kimseyi bulamadı. Yakın adamlarını yanına alıp kaçtı. Parasını almak isteyen biri kendisini öldürdü (1231). Harezmşah soyunun son hanı iyi bir komutan, yiğit bir asker olmasına karşın; kötü bir yöneticiydi. Bu yüzden askeri başarılarından yararlanamadı.

Harezmşahlar döneminde Harezm'de bilim ve yazın alanında büyük etkinlikler oldu. Harezm illerinde düzenli medreseler, büyük kitaplıklar vardı. Sultanlar bilginleri, sanatçıları koruyorlardı. Saraylarda bilim toplantıları düzenliyorlardı. Bu dönemde Harezm'de Farsça yazan şair yetişti. Harezm'de devlet dili Türkçe idi. Yazın dili olarak da Türkçe önem kazanıyordu. Medreselerde Türkçe eğitim dili olarak kullanılıyordu. Zemahşeri, Mukaddemet-ül edeb adlı yapıtında, dönemin Harezm Türkçesinden örnekler sunmaktadır. Harezm'de Türk dili üzerine kimi yapıtların yazıldığı sanılır. Büyük olasılıkla bu yapıtlar Moğol yayılması sırasında yok edilmiştir.

Ülkenin başkenti Ürgenç kenti düzeni ve bayındırlığı ile çağının en ileri Türkistan kentidir. Büyüklüğü ve kültür düzeyi ile doğu yazınında yerini alır. Semerkantlı Aruzi'nin ve İbni Sina'nın yaşadığı dönemdir. Birçok bilgin ve düşünürün toplandığı merkezdir. Han, her yandan akın eden bilgin ve yazarı koltuğu altına almıştır. Nitekim, İbni Sina da bu amaçla buraya gelmemiş midir? Doktor Abulhayr-al Hammr, riyaziyeci Abunasr Arran, düşünür Abusahl Mazıran ve El Birunî gibi çağın yetkin bilginleri Harezm' de yaşayıp yetişirler.

Ünlü Arap gezgin İbni Batuta 1333 yılında Harezm'i ziyaret eder. Bu seçkin Arap gezgininin dediği gibi, görkemli pazarı, geniş sokakları, çok süslü yapısıyle burası

Türklerin en güzel kentidir. Kentte oturanların sayısı âdeta belirsizdir. Sokaklarda her zaman büyük bir kalabalık itişir, kakışır. Gelip geçenlerin adımları sanki yeri titretir. Uzaktan bu insan seli âdeta köpüren, dalgalanan bir denizi andırır. Batuta, bayındır ve kalkınmış bir Türk kenti diye sözederken büyülenmiş gibidir. Nitekim, aynı duyguyu yedi yıl sonra bu bölgede dolaşacak olan Avrupalı gezgin Pegolotti yineleyecektir.

Bu dönemde Harezm Özbek sultanının egemenliğinde bulunuyordu. Vali, ise Kutlu Demür adlı bir Türk, gerçek bir Müslümandı. Nedir, Harezm'de her yerde görülmeyecek bir kurum vardı: Bu da bir sayrıeviydi. Buranın yönetimi için Kutlu Demür Suriye'den çok ünlü bir uzman hekim getirtmişti.

İbni Batuta'nın büyük bir tutkusu vardır. Nereye varsa, kadının şeyhin, valinin kim olduğunu ve de parasız hacıların nereye inmelerinin iyi olacağını soruşturup öğrenir. Nitekim, Harezm'de de böyle yapar. Sonra, önünde açılan gönüllerin ve keselerin yalnız bu düzeydeki kişilerin değil, tüm kent halkının özveri ve konuk severlikte birbiriyle yarıştığını gördüğünde hayranlığını gizleyemez. Harezmlileri övmekle bitiremez: Yeryüzünde onlardan daha sıcak kanlı, daha Müslüman insanlar, hiçbir yerde bulunmaz!

Gerçekte Harezm'in siyasal yaşamı ve yönetim biçimi ayrı ayrı eyaletlerden oluşur. Harezm, ancak 12-13. yüzyıldan sonra büyük bir devlet durumuna gelir.

Harezm'in eski dili İran dilinin eski ağızlarından biri olan Harezmce' dir. Türk yazı dili olarak Harezmce, bölgenin türkleşmesinden sonra oluşur. Harezm'de yazılan Türkçe yapıtların dili genellikle Harezm-Altınordu Türkçesi diye anılır. Çoğu 14. yüzyılda yazılmış bir dizi değerli yapıtın dili bu yazı dili iledir.

Harezm Türkçesi 13-14. yüzyılları kapsar. Daha sonra bu alanda Çağatay Türkçesi egemen olacaktır.

1. 3.1. Yazılı Ürünler

1.3.1.1. Nehcü'l- Feradis

Yapıtın ikinci adı "**Uştmahların Açuh Yolu"** 'dur. 'Cennetlerin açık yolu' anlamındadır. 1358 yılından önce yazılmış olmalıdır. Günümüzde İstanbul (iki tane), Kazan, Bahçesaray olmak üzere dört yazması vardır.

Yazarı büyük olasılıkla Ali oğlu Mahmut'tur. Kerderli Mahmut diye anılır. Kerder o dönemin önemli kültür kentlerindendir.

Yapıt Harezm yazı dilinin en iyi örneklerindendir. Dili Kaşgar, Kıpçak, Oğuz özelliklerini taşır. Yapıtta ünlülerin gösterilmesi (harekelemesi) Harezm Türkçesine göredir. Tüm bu konumu ile dil bakımından değeri yazınsal değerinden üstündür. Açık ve yalın bir dil ile yazılmıştır.

Nehc'ül-Feradis kökende Kırk Hadisleri açıklamak için yazılmıştır. Kitap 444 sayfadır. Tüm yapıt dört bölüme ayrılır. Her bölüm on dilimden oluşur. Her dilimin başında Türkçe çevirisi ile birlikte bir hadis yer alır. Hadisin amacı açıklanır. Bu amaca yardımcı olması amacıyle çeşitli İslam bilginlerinin düşüncelerinden yararlanılır. Anlamı açıklamaya yarayacak dinsel, tarihsel olaylar, öyküler anlatılır. Peygamberlerden, Dört halifeden, Ehlibeyitten, dört imamın erdeminden Tanrıya hoş gelen ve gelmeyen işlerden söz edilir. Sözgelimi yapıtta yer alan öykülerden biri şöyledir:

"Bağdat ilinde Salih adlı bir müezzin vardı. Kırk yıl müezzinlik yaptı. Camiye yakın bir yerde bir Hıristiyan otururdu. Onun çok güzel bir kızı vardı. Bu müezzin ezan okumak için minareye çıktığında hep onu görürdü. Böylece ona baka baka aşık oldu. Artık dayanamadı.

Yine bir gün minarede ezan okurken bu kızı evin damında gördü. Minareden kıza uzun süre baktı. Sevgisi çok ağır geldi. Minareden inip onun damına vardı. O Hıristiyan kızına sarılmak istedi. Ancak kız kaçıp gitti, babasına haber verdi. Babası gelip müezzini yakaladı. Baba müezzine:

-Sen Müslümanların müezzini olacaksın. Nasıl, böylesine kötü iş yaparsın? Ben seni müslümanların kadısına götüreyim de cezanı anlayasın, deyince müezzin çok korktu. Müezzin şöyle karşılık verdi:

-Ben senin kızına aşık oldum. Kızı benimle evlendir.

Hıristiyan:

-Ne zaman benim yaptığım işleri yapar, benim dinime girersen, bu kızımı sana veririm. Domuz

-Senin dinine girmem imkânsız. Domuz eti yemek de çok kötü bir şey. Ancak şarap içerim, dedi.

Bunun üzerine gidip şarap getirdiler. O kız sâki oldu. Müezzine içirdi. Müezzin şarabı içince sarhoş oldu. Ondan sonra acıkınca domuz etini getirdiler. Onu da yedi. Ardından kızın babası şöyle dedi:

-Şimdi benim dinime girmezsen bu kızı vermem. Hıristiyan olman gerek.

Müezzin kızdan vazgeçemedi.

-Peki Hıristiyan oldum, dedi.

Bunun üzerine babası kızı müezzine verdi. İkisini yalnız bırakıp odadan çıktılar. Müezzin kıza:

-Dama çıkıp bir su dökeyim. Sonra seninle sohbet ederiz. Başbaşa kalırız, dedi.

Dama yukarı çıktı. Ama geri dönerken tepe üstü düştü, dileğine ermeden öldü. Şarap yüzünden inancından oldu. Sonsuza dek cehennemlik oldu.

Ey büyük Tanrı, tüm inananları kereminle böylesi durumdan koru."

eti yersen, şarap içersen, dedi.

Müezzin:

Yapıt, dil bakımından Karahanlı Türkçesini Çağataycaya bağlayan Altınordu-Harezm Türkçesinin önemli ürünlerindendir. Dil özellikleri şöyledir:

Kimi sözcüklerde ünlü uyumu bozulmuştur:	
agırlik 'ağırlık'	*bulit 'bulut'*

Kimi sözlerin üç-dört türlü söylenişi vardır. Kimi garip söylenişler vardır:	
sofra yediler	*'yemek yediler'*
yedi beş kişi	*'bir iki kişi'*

Yapıtın ünlülerinin belirtilmesine (harekelenmesine) karşın kalın ve ince ünlüler ayırtılmaz. Sözgelimi şu sözcükler aynı biçimde yazılır:	
oltursan 'otursan'	*öltürsen 'öldürsen'*

Kimi yazaçlar karışık yazılır.

Genizsil n ve üç noktalı v sesleri kullanılır.

Çeşitli Türk lehçelerinden sözcüklerle karşılaşılır.

1.3.1.2. Muinü'l – Mürid

1313 Yılında yazılmıştır. Yazarı tam bilinmez. "İslam" ya da "Şeyh Şerif Hoca" nın yazdığı sanılır. Dinsel bir kitaptır. 900 Beyittir. Tüm kitap dörtlüklerden oluşur. Göçebe Türkmenlere fıkıh ve tasavvuf bilgileri vermek amacıyle yazılmıştır. Yazın bakımından önemsizdir.

Yapıtın yazımında kimi bozukluklar vardır. Dili Nehc'ül-Feradis'e yakındır. Oğuzcanın Harezm Türkçesine etkileri kitapta açıkça görülür. Sözgelimi:

Eski Türkçenin genizsil ñ sesi yapıtta n sesi iledir.

-ga/-ge, -ka/-ke yönelme eki yerini -a/-e ekine bırakmıştır.

1.3.1.3. Mukaddemetü'l- Edeb

Yazarı Kasımoğlu Zemahşeri'dir. Zemahşeri, 1075 yılında Harezm'in Zemahşar ilçesinde doğar. Küçük yaşta babası Harezm'e getirir ve medreseye verir. Ayağı sakat olduğu için gençliğinde doğduğu yerden ayrılmaz. Burada Harezm bilginlerinden yazın ve dinsel bilgiler öğrenir. Daha sonra Buhara, Horasan, Bağdat'a gider, bilim ve görgüsünü oralarda genişletir. Mekke'ye gidip orada beş yıl kalır. Bu nedenle ona "Tanrı'nın komşusu" sanı verilir. Daha sonra Harezm'e döner ve orada Mukaddimetü'l- edeb adlı yapıtını yazar. Yapıtı dönemin hanı Atsız'a sunar. 1144 yılında Ürgenç'te ölür. Arap dili, yazını, dilbilimi, İslam dini tarihiyle ilgili elliden çok bilimsel yapıt yazar. Kur'an yorumu, dilbilgisi kitabı, sözlük, eski Arap Atasözleri ve hadislerle ilgili kitaplar kaleme alır. Ancak tümü günümüze ulaşmamıştır. Ürünlerinin kazandırdığı ün nedeniyle Fahr-ı Harezm 'Harezm'in övüncü sanı ile anılır.

Mukaddemet'ül -Edeb' adı 'Yazınsal öğetime giriş' anlamındadır. 1128-1144 yılları arasında yazıldığı sanılır. Çünkü yapıtın sunulduğu Atsız, 1127-1156 yıllarında ülkeyi yönetmiştir.

Yapıt, Arapça bilmeyen Türk ve Farslara Arapça öğretmek amacıyla yazılmıştır. Böyle bir amaca yönelik çalışma Harezm bölgesindeki Türkçe, Arapça, Farsça ve Moğolca gereçleri toplayan ilk ürünü olur. Arapça sözcük ve tümcelerden oluşan pratik bir sözlüktür. Seçilen sözcük ve tümceler arasında bir bağ bulunmaz. Kitap beş bölüme ayrılır: Birinci bölümde adlar ikinci bölümde eylemler, üçüncü bölümde yardımcı sözler (ilgeçler), dördüncü bölümde adların ek alıp çeşitlenmesi, beşinci bölümde eylem çekimleri anlatılır. kitabın sözlük bölümünde kimi Arapça sözcüklerin Türkçe ve Arapça karşılıkları verilir.

Önsözde, dönemin hanı Atsız'ın tüm bu diller içinde Arap dilini seçtiği belirtilir. Zengin saray kütüphanesi için bir kitap istediği belirtilir. Bu buyruğa uyularak kitabın yazıldığı vurgulanır. Türkçeden, önsözde söz edilmez. Ama yazar Türkçeyi de iyi bilir. Yapıtın önemi, içerdiği deyim, terim ve kültür sözlerinden gelir. Orta Asya Türk yaşam biçimini yansıtan deyim, yer, giysi, ay, yıl, hayvan adları, inanç sözleri ile yapıt zengindir. Yapıt, ad, eylem, ses ve yapıbilgisi kuralları, durum ekleri, çekim ekleri sırasına göre düzenlenmiştir. Özellikle Oğuz. Kıpçak, Kanklı Türk lehçeleri konusunda aydınlatıcı bilgi verir. Böylece Divan'da Kaşgarlı Mahmut'un eksik bıraktığı Batı-Oğuz dillerini tamamlar.

Zemahşeri'nin yazdığı özgün yazma günümüze ulaşmamıştır. Bu yazmadan pek çok örnek yazılmıştır. Yapıtta Arapça satırlar altlarına Harezm Türkçesi, Farsça, Moğolca, Çağatayca gibi çeşitli dil ve ağızlarda çeviriler yapılmıştır. Arapça öğrenmek isteyenler, özgün metni kalın uçlu kalemle yazmışlar, satır altlarına ince uçlu kalemle Arapça sözcüklerin kendi dillerince karşılığını yazmışlardır.

Çağlarca Türk İslam medreselerinde ders kitabı olarak okutulur. Geniş alanlara yayılır. Değişik Türk lehçelerine çevrilir. Pek çok yazması vardır. Bu yazmalar çevrildikleri dilin özellikleri yansıtır. Bilinen en eski yazmada satır altı çevirileri Harezmce ve Farsçadır.

Yazmalar içinde Harezm Türkçesinin özelliklerini en iyi biçimde yansıtan yazma Şuster yazmasıdır. İran'ın Şuster ilçesndeki Şeyh Taki kitaplığındadır. Yazmanın baş ından 50-60 yapraklık bir bölüm yittiği için örneklenme yılı ve örnekleyen üzerine bilgi

bulunmaz. Dil özelliklerinden 13. yüzyılda örneklendiği anlaşılır. Bartold, Zemahşeri'nin yapıtındaki Türkçe sözlerin 12-13. yüzyıllardaki Orta Asya Türk halklarının sözvarlığını gösterdiğini belirtir.

Yazmada Karahanlıcanın özellikleri ağır basar. Ne ki, Oğuz, Kıpçak ve öbür Türkçe kollarının dilbilgisi ve sözcük özellikleri yoğun biçimde bulunduğu için özgün Harezmce sayılır. Kimi kavramlar Türkçe karşılanmak istenir:

mektep:	*oglan okur yer*	***misafirhane:***	*konukluk ef*
tavan:	*evin kökesi*	***matbah:***	*aş pişirgü ef*
şark:	*kün dogar yer*	***hemşehri:***	*bir illig*
garp:	*kün batar yer*	***hamam:***	*ısıg suf*

Örnek

(1) at/ bu at yügürmeki/ (2) xabar berdi aña iş-ni, tegürdi aña işni, bildürdi aña işni/ eksük kıldı (3) er terazunı / bozdı söz kesişmekni/ (4) artgaru tartındı andın, yüz ewürdi andın / bu sınıkıp kaytmakı (5) añdurdı aña / çekledi yıgaç / sarkut (6) koydı idiş içinde, kalundu koydı idiş içinde, kalundu koydı idiş içinde / seher vaktınga kirdi / yarudı tañ / (7) açıldı yüz / oyag tutdı anı / maşhur kıldı anı / duyurdı (8) aña işni, bilürdi aña işni / belgüledi kurban tewesini, nişanlıg kıldı kurbanlıknı / bu kurban nişanı.

(1) at / bu at yürümesi / (2) haber verdi ona işi, ulaştırdı ona işi bildirdi ona iş / eksik kıldı (3) er teraziyi / bozdu söz kavgayı arkaya yüz çevirdi ondan, yüz çevirdi ondan bu yenilip geri dönmeyi (5) andırdı ona çiçekledi ağaç artık (6) koydu kap içinde, kalındı koydu kap içinde / seher vaktine girdi / aydınlandı tan / (7) açıldı yüz / uynık tuttu onu / ünlü etti onu/ duyurdu (8) ona işi bildirdi ona işi / belgeledi kurban devesini, nişan kıldı kurbanlığı / bu kurban nişanı.

1.3.1.4. Muhabbet-name

1352 Yılında Seyhun Irmağı boyunda Harezmi adlı ozanca yazılır. Yapıtta geçen Harezmi adı takma ad olmalıdır. Kim olduğu bilinmez. İki yazması vardır. Harezm'de yazılmış yapıtlar içinde Kaşgar ağzının en az etkisinde olanıdır. Sözvarlığı genellikle Harezm ağzına dayanır.

1.3.1.5. Kısse-i Yusuf

Kısse-i Yusuf'un 13. yüzyılda yazılan Türkçe yapıtlar arasında özgün bir yeri vardır. Yazarı Ali'dir. Bu yapıt Yusuf-u Züleyha adı ile de anılır. Yazıldığı yer ve zaman belli değildir. Karışık bir Türkçe ile yazılmıştır. Değişik yazmalarda değişik Türk lehçelerinin özellikleri ağır basar. Dresden ve Berlin yazmalarını inceleyen Brockelmann, dil özelliklerine bakarak yapıtı Oğuz Türkçesinin ilk ürünü sayar. İncelemesinde çeşitli Türk lehçelerinden çok sayıda örnek verir. Yapıtın dil özellikleri şöylece özetlenebilir:

Önseste *d-* ve *t-* sesleri karışık kullanılır.

Önseste *b-* ünsüzü kendinden sonra genizsil *ñ* ünsüzü geldiğinde *m-* ünsüzüne dönüşür:

men < ben	*miñ- < binmek*

İçseste *-d-* sesi kimi sözlerde kullanılır.

İçseste ve sonseste *-p-, -p* ünsüzü *-f-, -f* ünsüzüne dönüşür:

arfa 'arpa'	*taf- 'tapmak, bulmak'*

Yönelme durumu *-ga/-ge* eki iledir. Ancak *-a/-e* ekinin kullanıldığı da olur.

-gan ortaç eki kimi sözcüklerde kullanılır.

Sonseste *-g* ünsüzünün kullanıldığı ve kullanılmadığı örnekler vardır.

Yapıtta eskicil dil özellikleri görülür.

Belirtme eki *-ı/-i* yanında *-nı/-ni* biçiminde de kullanılır.

1.3.1.6. Hüsrevü Şirin

Ozan **Kutub 1341** yılında bu yapıtı Genceli Nizamİ'nin aynı adlı yapıtından çevirir. Altınordu alanının en eski Oğuz Kıpçak karışımı Türkçe ürünüdür. Eldeki tek yazmasını 1383 yılında Mısır'da Berke Fakih, İskenderiye'de **Altın Boğa** adına yazıya geçirir. Yapıt Altınordu tahtına oturan **Tını Bek Han** ile hanımı için özenli bir Türkçe ile Farsçadan Türkçeye çevrilir. Yapıtın başında her ikisinden de övgü ile söz edilir. Kitap üzerine Polonyalı Zayançkovski ile Necmeddin Hacıeminoğlu çalışmıştır.

Yapıt sevgi konusunu işler. İçinde yer yer doğa betimlemeleri, söyleşiler yer alır. Yapıtın sözvarlığı zengindir.

1.3.1.7. Revnakü'l İslam

Yazarı bilinmez. Türkmenler yazanının Şeyh Şeref adlı Hive'li bir veli olduğunu söylerler. 1464 yılında manzum olarak yazılmıştır. Yapıt Orta Asya Türkçesinin Türkmen kolunun en iyi örneği sayılır. Muinü'l-Mürüd'de olduğu gibi, Türkmenler arasında geniş ilgi ve beğeni kazanmış eski okullarda ders kitabı olarak kullanılmıştır.

Yapıt, Orta Asya Türkçesi ile yazılmasına karşın, Türkmencenin yerel etkilerini de bulundurur. Özgün dil özellikleri şunlardır:

Eski Türkçenin özgün *-d-, -d* sesleri kimi sözcüklerde *-z-, -z* ünsüzüne dönüşür. Ancak aynı sözün her iki sesle kullanıldığı da olur.

Ortak Orta Asya Türkçesinde olduğu gibi *v* sesi *f* ya da üç noktalı *v (w)* sesi ile karşılanır.

"olmak" yardımcı eylemi yapıtta *"bolmak"* biçiminde geçer. Bu bakımdan yapıt 'bolmak' öbeğine girer.

Çıkma durumu yapıtta *-dın/-din* biçiminde kullanılır.

-uban/-üben ulaç eki kullanılır.

Sözvarlığında eskcil sözler bulunur.

1.3.2. Harezmce

Ses düzeni bakımından Karahanlıca ile Harezmce arasında önemli ayrım bulunmaz.

1.3.2.1. Ses Dizgesi

Tüm ünlüler yerlerini korur. Açık e sesinden kapalı e sesine, kapalı e sesinden ise i sesine dönüşme eğilimleri sezilir. Ancak bu eğilim kurallı değildir. Kimi yapıtlarda açık e ünlüsü korunur. Kimilerinde ise kapalı ya da i sesine dönüşür:

ti- <ET té- 'demek'	*yir <ET yér 'yer'*

it- <ET ét- 'etmek'	*bir- <ET bér- 'vermek'*
iş <ET éş 'eş'	

Harezmcenin Kahanlıcadan ayrıldığı kesitleri şu başlıklarda toplanır:

Ünlü uyumu egemendir. Ancak kimi Arapça-Farsça sözcüklerde ince ünlü ile biten sözcüğe kalın ünlülü ekin geldiği görülür. Nedir, bu olay kurallı değildir. Aynı sözcüklerin ince ünlülü eklerle kullanıldıkları da olur.

arif-ga 'arife'	*kafir-ga 'kafire'*
âlim-rak	*'bilginden iyi'*

Dudak benzeşmesi tam oluşmamıştır. Kimi ekler dudak benzeşmesine uymaz. Kimi ekler (sözgelimi 3. kişi iyelik eki *-sı/-si,* belirtme eki *-nı/-ni,* çıkma eki *-dın/-din,* belirli geçmiş zaman 3. kişi eki *-dı/-dı,* belirsiz geçmiş zaman eki *-mış/-miş*, ile *-glı/-gli,-çı/-, -çi, -kı/-ki* ekleri) yalnız düz ünlülerledir. Birtakım ekler ise (sözgelimi yönelme eki *-ru/-rü,* ulaç eki *-u/-ü, -yu/-yü* ile *-duk/-dük, -mug/-müg, -uk/-ük, -dur/-dür, -gur/-gür ve -ur/-ür*) yalnız yuvarlak ünlü iledir. Ayrıca ünsüzlerin etkisiyle dudak benzeşmesinde bozulmalar görülür.

Dudak ünsüzüyle biten sözcüklere gelen bağlantı ünlüleri bu ünsüzlerin etkisiyle yuvarlaklaşır. *-lıg/-lig* sıfat ve *-p* ulaç eklerindeki ünlüler yuvarlaklaşmışlardır:

azab-um 'azabım'	*ayıb-un 'ayıbın'*
sevab-lug 'sevaplı'	*ilm-üm 'ilmim'*
rabb-üm 'rabbim'	*tap-up 'bulup'*

Aynı yuvarlaklaşma söz içinde de görülür:	
sabur <Ar sabr	*yabuz <ET yabız 'yavuz'*
kapug <ET kapıg 'kapı'	*tapug < ET tapıg 'tapu'*
münara <A minare	

Önseste *b-* ünsüzü, sık sık *m-* ünsüzüne dönüşür. Bilndiği gibi bu değişim Eski Türkçede de gözlenen bir ses olayıdır:	
mün- <ET bin- 'binmek'	*men <ET ben, men 'ben'*

Birkaç sözcükte *-ç->-ş-* değişimi görülür:	
iş- <ET ç-- 'içmek'	*kaş- <ET kaç- 'kaçmak'*

Önseste *k-, q-, t-* ünsüzleri yerlerini korurlar:	
kel- <ET kel- 'gelmek'	*kudug <ET kudug 'kuyu'*
tudak <ET tudak 'dudak'	*kaş- <ET kaç- 'kaçmak'*

Önseste *k-, q-, t-* ünsüzleri yerlerini korurlar:	
kel- <ET kel- 'gelmek'	*kudug <ET kudug 'kuyu'*
tudak <ET tudak 'dudak'	*kaş- <ET kaç- 'kaçmak'*

İçseste *-t-> -d-* değişimi görülür. Ayrıca bulunma ve çıkma durumu eklerinin ötümsüz ünsüzle biten sözcüklere de ötümlü biçimde geldiği izlenir:	
budak <ET butak 'budak'	*kök-din 'gökten'*
hakikat-da <A. 'hakikatta'	*kindik <ET kintik 'göbek'*
kök-de 'gökte'	*kulak-da 'kulakta'*
toprak-dın 'topraktan'	*daratt-dın 'ağaçtan'*

Harezmcede de genellikle üç noktalı *-w-, -w* ünsüzü yerini korur. Seyrek olarak *-f-,-f* ya da *-v, -v* ünsüzü ile karşılandığı olur. Bunun yanında Eski

Türkçenin *-b* ünsüzünün *-w* sesi ile karşılandığı görülür:	
ew <ET eb 'ev'	*suw <ET sub 'su'*
tewe <ET tüyü 'deve'	*yawuz <ET yabuz 'yavuz'*
yawu <ET yagı 'düşman'	*sowuk <ET sogık 'soğuk'*
yawuk <ET yaguk 'yakın'	

Eski Türkçenin *-d-, -d* ünsüzü genellikle korunur. Ancak kimi yapıtlarda (sözgelimi Nehc'ül-Feradis'te) yer yer *-y-, -y* ünsüzüne dönüştüğü olur:	
adak <ET adak 'ayak' NF ayak	*kadgu 'kaygı'*
kudug 'kuyu'	*NF koy- <ET kod, 'koymak'*

Genellikle *-k-* ünsüzü korunur. İki ünlü arasında *-k->-x-* değişimi görülür:	
axsur <ET aks- 'aksırmak'	*oxşa- <ET okşa- 'benzemek'*
yaxşı <ET yakşı 'iyi'	*axşam <ET akşam <Sans. 'akşam'*

Eski Türkçedeki *ny* sesi Harezmcede ayrışmaya başlar. Harezmcede genellikle *y* biçiminde kullanım yaygındır:	
kayu <ET kanyu	*'hangi'*

Çok sayıda *y-* ulaması ile karşılaşılır:	
yırak <ET ırak 'ırak'	*yinçke <ET inçke 'ince'*
yıgaç <ET ıgaç 'ağaç'	*yıgla- <ET ıgla 'ağlamak'*
yipek <Et ipek 'ipek'	*yinçü <ET inçü*

Kimi sayı adlarında ikizleşme olayı ile karşılaşılır:	
ikki <ET iki, eki 'iki'	*yetti <ET yiti 'yedi'*
sekkiz <ET sekiz 'sekiz'	*tokkuz <E tokuz 'dokuz'*

Genel Türkçede olduğu gibi, Harezmcede dilin yapım olanakları zengindir. Addan ad, eylemden ad, addan eylem, eylemden eylem yapım ekleri yeni sözcük yapımında işlevlerini sürdürürler.

Addan ad yapım eklerinden *-an /-en* eki ile *ogl-an 'oğlan', er-er 'ermiş'* işlevlerindedir.

-ça/-çe eşitlik işlevi ile yaşamını sürdürür. *an-ça 'böylece', bar-ça 'bütün',, ne-çe 'nice'* gibi örnekleri vardır.

-çı/-çi eki uğraş belirten sözcükler yapar: *yol-çı 'yolcu', tewe-çi 'deveci' -daş* ortaklık belirten adlar yapar: *karın-daş 'kardeş', kol-daş 'koldaş'*

*-le e*ki bir iki örnekte yaşar. Araç ekine yakın bir işlevdedir: *tün-le 'gecede', bir-le 'birde'*

-ıg/-lig, -lug/-lüg eki Günümüzdeki -lı/-lı ekinin eski biçimidir: *körk-lüg 'güzel',, yüzlüg 'yüzlü', at-ıg 'adlı'*

-ık/-lik, -luk/-lük soyut ad ve sıfat türü sözcükler yapmada kullanılan bir ektir. Türkiye Türkçesindeki *-ık/-lik* ekidir: *aç-lık 'açlık', edgü-lük 'iyilik'*

-sız/-siz, -suz/-süz yokluk bildiren sıfat olarak kullanılan sözcükler yapar: *edeb-süz 'edepsiz', iman-sız 'imansız'*

Ayrıca *-ge* eki ile *öz-ge, -suk* eki ile *bagar-sık, -sı* eki ile *yan-sı, -kek* eki ile *er-kek* örnekleri vardır.

Eylemden ad yapan ekler de zengindir. *-mak/-mek* eylemlik eki Türkçenin bütün kollarında olduğu gibi Harezmcede de işlevini sürdürür: *agla-mak 'ağlamak', öldür-mek 'öldürmek'. -du/-dü, -dı/-di* eki *ög-dü 'alkış'; -g* eki *arı-g 'temiz', biti-g 'yazı', kork-u-g 'korku', yunlu-g 'yıkama'* sözcüklerinde; *-gu/-gü biç-gü 'biçki', yırat-gu '*

1.3.2.2. Örgü

Çoğulun Orta Türkçede yalnız *-lar/-ler* eki ile karşılandığını biliyoruz. Harezmcede de bu kural geçerlidir. Gerçekte çoğul anlamı içeren kimi yabancı sözcüklerin tekil sanılıp yeniden çoğul yapıldığı da olur:

tewe-ler 'develer'	*ew-ler 'evler'*
âlim-ler 'bilginler'	*ulema-lar 'bilginler'*
İyelik 1. tekil kişide genel Türkçede olduğu gibi -m eki ile anlatılır:	
ata-m babam'	*kavm-u-m 'akrabam'*

2. Tekil kişide *-ñ* sesi iyelik ekini karşılar. Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüzle biten sözcüklere bağlantı ünlüsü ile eklenir:	
ata-ñ 'baban'	*ogl-u-ñ 'oğlun'*
ew-ü-ñ 'evin'	

3. Tekil kişide iyelik eki *-ı/ -i, -sı/-si* biçimlerndedir.	
adag-ı 'ayağı'	*din-i 'dini*
ata-sı 'babası'	*aya-sı 'kız kardeşi'*

1. Çoğul kişi iyelik eki *-mız/-miz, -muz/-müz* biçimindedir:	
haber-i-miz 'haberimiz'	*karındaş-ımız 'kadeşimiz'*

2. Tekil kişi iyelik eki *-ñız/-ñiz, -ñuz/-ñüz* biçimindedir.	
ata-ñız 'babanız'	*ew-ü-ñüz 'eviniz*

3. Çoğul kişi iyelik *-ları/-leri* eki ile karışılanır:	
emgek-leri 'zahmetleri'	*at-ları 'atları'*

Tamlayan durumu *-nıñ/-niñ, -nuñ/-nüñ* eki ile karşılanır:	
düşman-nıñ 'düşmanın'	*mülk-nüñ 'mülkün'*

Belirtme durumu *-ın/-in, -un/-ün* eki ile sağlanır. Ek, iyelik eki almış sözcüklerde yalnız *-n* biçiminde de görülülür. Kimi yapıtlarda Oğuz'dan girmiş olan *-ı/-i* de kullanılır.	
bitig-ni 'kitabı'	*ata-m-nı 'babamı'*
mallar-ñını 'mallarınızı'	*at-ı-nı 'atını'*
yol-lar-ı-ın 'yollarını'	

Yönelme durumu *-ka/-ke,-ga/-ge* ile anlatılır:	
ogul-ka 'oğula'	*arslan-ka 'arslana'*
kul-ga 'kula'	*kün-ke 'güne'*

ikinci ve üçüncü kişi iyelik ekleri üzerine geldiğinde ekin ünsüzü genizsil *n* sesine dönüşür ve *-ña/-ñe* biçiminde kullanılır:	
nefs-ü-ñe 'senin nefsine'	*ümmet-i-ñe 'senin ümmetine'*
kapıg-ı-ña 'onun kapısına'	*evle-i-ñe 'onların evlerine'*

ikinci ve üçüncü kişi iyelik ekleri üzerine geldiğinde ekin ünsüzü genizsil

n **sesine dönüşür ve** ***-ña/-ñe*** **biçiminde kullanılır:**	
nefs-ü-ñe 'senin nefsine'	*ümmet-i-ñe 'senin ümmetine'*
kapıg-ı-ña 'onun kapısına'	*evle-i-ñe 'onların evlerine'*

Bulunma durumu ***-da/-de, -ta/-te*** **eki iledir.**	
ara-mız-da 'aramızda'	*elg-im-de 'elimde'*
kat-ı-ñ-da 'katında'	*ew-de 'evde'*
kat-ta 'katta'	

Çıkma durumu ***-dın/-din, -tın/-tin*** **ile karşılanır.**	
çeşme,din 'çeşmeden'	*börü-din 'kurttan'*
it-ler-i-ñ-din 'itlerinden'	*ara-sı-n-dın 'arasından'*

Araç eki ***-ñ, -ın/-in, -un/-ün*** **biçimlerinde kullanlır. Harezmcede canlı biçimde işlevini sürdürür. 'ile' işlevinde kullanıldığı gibi, yer ve zaman göstermede belirtir. Ayrıca 'ile' sözü 'birle' biçiminde Harezmcede kullanılır:**	
elig-in urdı 'eliyle vurdu'	*üstü-n baktım 'üstüne baktım'*
ol vakt-ı-n 'o zamanda'	*ok birle ursam 'okla vursam'*

Eşitlik eki ***-ça/-çe*** **biçimindedir. 'Kadar', '...e göre, ...de olarak' işlevleri ile kullanılır:**	
âdet-imiz-çe 'töremizce'	*miktar-ı-n-ça 'miktarında'*

Yön eki *-ra/-re, -ru/-rü, -garu/-gerü* biçimlerindedir.

Kişi sözcükleri bakımından Karahanlıca ile ayrılık göstermez:	
men	*biz*
sen	*siz*
ol	*olar*

Dönüşlü sözcük, "*öz"* sözüdür. Küçük ünlü uyumuna girmez. İyelik eki almış biçimi *"özi"* sözüdür.

Gösterme sözcükleri *bu, ol, uşbu, uşol* sözcükleridir.

Belgisiz sözcükler olarak şu sözler kullanılır:	
kimerse 'kimse'	*adın, ögin 'başka*
özge 'başka'	*ne erse 'birşey*
nemerse 'birisi'	*nemeçe 'nesne'*

Sayı adları Karahanlıcada olduğu gibidir: *bir, iki, üç, tört, biş, altı, yiti, sekiz, tokuz, on*

Sıra sayıları ***-nç*** **eki ile yapılı:**	
iki-nç 'ikinci'	*bişinç 'beşinci'*

Ortaklık ***-agu/-egü*** **eki ile sağlanır:**	
üç-egü 'üçüncü'	*biş-egü 'beşinci'*

Üleştirme sayıları ***-ar/-er*** **eki ile yapılır:**

bir-er 'birer'	*üç-er 'üçer'*

Belirteç olarak sık kullanılan sözcükler şunlardır:	
astın 'aşağıda'	*üstün 'üstte'*
kodı 'aşağıda'	*öri 'yukarda'*
kayra 'yeniden'	*aşnu 'önce'*
burun 'önce'	*kidin 'sonra'*
tutuş 'sürekli'	*ulaşu 'sürekli'*
inen 'çok'	*öküş 'çok'*
yavlak 'pek'	*oza 'önce'*
hemişe 'her zaman	

1.3.2.3. İlgi

İlgeç olarak kullanılan sözcükler şunlardır:	
menizlik 'gibi'	*yanlıg 'gibi'*
öze 'ile'	*sayu 'her'*
teg 'gibi'	*sarı / sınar 'doğru'*
önin 'başka'	*ötiri '-den dolayı'*
tapa / taparu'-a doğru'	

1.3.2.4. Devinim

Ekeylem olarak 1. ve 2. kişilerde kişi sözcükleri, 3. kişide genellikle "turur" sözcüğü kullanılır. 3. tekil kişi ekeylemi olarak seyrek olarak "*erür, irür, bolır, ol"* sözcükleri de kullanılır. 3. Çoğul kişi eki *"-lar, tururlar, erürler, irürler"* sözcükleri kullanılır:

men zaifa men 'ben zayıf bir kadınım'

sen kimsen? 'sen kimsin?'

ışk tili bir acaip til turur 'aşk dili bir acaip dildir'

ömr kıska irür 'yaşam kısadır'

bu âlem kitab ol 'bu âlem kitaptır'

biz uyabız 'biz akrabayız'

en cebrail turur men 'ben cebrailim' (seyrek)

biz tanrı ferişteleri tutut miz 'biz tanrı melekleriyiz'

(seyrek kullanımlardan).

Ekeylemin olumsuz biçimi *"ermez / irmez"* sözcüğüne kişi eklerinin gelmesi ile yapılır:	
ermez men ersük	*'ben sarhoş değilim'*
senden heç hoşnut ermezmiz	*'senden hiç hoşnut değiliz'*

Pek seyrek olarak "*degül"* sözünün kullanıldığı da olur.

-mak/-mek eylemlik eki Harezm metinlerinde "bol-" yardımcı eylemi ile istek, amaç

ve karar anlatır:	
timek bolır	*'demektir'*
bularnı öltirmek boldılar	*'bunları öldürmek istediler'*

Geniş zaman eki kökende *-r* biçimindedir. Bu ek daha çok tek seslemli sözcüklere gelir. Sözcüğün konumuna göre bu ek dört biçimde gözükür:	
kel-ir-men 'gelirim'	*ayt-ur-men 'söylerim'*
kel-i-r-sen 'gelirsin'	*agırla-r-sen 'ağırlarsın'*
kel-ir 'gelir'	*ünde-r 'seslenir'*
kel-ir-biz 'geliriz'	*kör-er-biz 'göreriz'*
kel-i-r-siz 'gelirsiniz'	*al-ır-siz 'alırsınız'*
kel-ir-ler 'gelirler'	*bir-ir-ler 'verirler'*

Ünsüzle biten çok seslemli sözcüklere *-ar/-er* ya da *-ur/-ür* ekleri gelir. Ünlü ile biten sözcüklere *-yur/-yür* geniş zaman eki eklenir.

Geniş zaman kipi aynı zamanda şimdiki zaman için de kullanılır. Olumsuzu -maz/-mez, *-mas/-mes* eki iledir. Kimi zaman *-man/-men* biçiminde kullanıldığı da olur:	
bil-mez-men 'bilmem'	*bil-mez-biz 'bilmeyiz'*
kıl-man 'yapmam'	*bil-men 'bilmem'*

Belirli geçmiş zaman *-tı,* -eki ile yapılır. Sözcükteki seslere göre *-tı/-ti, -tu/-tü, -dı/-di, -du/-dü* biçimlerinde değişimleri kullanılır:	
bar-dı-m 'vardım'	*bir-di-m 'verdim'*
bar-dı-ñ	*bir-di-ñ*
bar-dı	*bir-di*
bar-dı-k	*bir-di-k*
bar-dı-ñız	*bir-di-ñiz*
bar-dı-lar	*bir-di-ler*

Belirsiz geçmiş zaman *-mış/-miş* eki ile sağlanır. Adıl kökenli kişi ekleri kullanılır:	
kel-miş-men 'gelmişim'	*tap-mış-men 'bulmuşum'*
kel-miş-sen 'gelmişsin'	*tap-mış-sen*
kel-miş 'gelmiş'	*tap-mış*
kel-miş-biz 'gelmişiz'	*tap-mış-biz/ miz*
kel-miş-siz 'gelmişsiniz'	*tap-mış-siz*
kel-miş-ler 'gelmişler'	*tap-miş-lar*

Gelecek zaman *-gay/-gey* eki ile anlatılır. Seyrek olarak *-ga /-ge, -gu/-gü + iyelik eki + dur + kişi sözü kökenli kişi eki* ve dağınık olarak *-ısar/-iser* eklerinin gelecek zaman işlevinde kullanıldıkları olur:	
bar-gay-men 'varacağım'	*tap-ga-men 'bulacağım'*
al-gu- men 'alacağım'	*algu-mdur 'alacağım'*
bar-gay-sen 'varacaksın'	*tap-ga-sen 'bulacaksın'*
bar-gay	*al-gı-sıdur 'alacak'*
bar-gay-biz/ miz	*al-gu-mızdur 'alacağız'*
bar-gay-siz	*al-gu-sıñızdur 'alacaksınız'*
bar-gay-lar	*al-gu-sılardur 'alacaklar'*

Koşul *-sa/-se* eki ile sağlanır. İyelik kökenli kişiekleri eklenir:	
al-sa-m 'alsam'	*bir-se,-m 'versem'*
al-sa-ñ	*bir-se-ñ*
as-sa	*bir-se*
al-sa-k	*bir-se-k*
al-sa-ñız	*bir-se-ñiz*
al-sa-lar	*bir-se-ler*

Buyurum kipinin kullanımı oldukça değişiktir.

Birinci tekil kişi ünsüzle bitiyorsa *-ayın/-eyin;* ünlü ile bitiyorsa *-gayın/-geyin* ekini alır:	
b*ak-ayın 'bakayım'*	*ay-ayın 'söyleyeyim'*
otur-ayın 'oturayım'	

Birinci tekil kişi ünsüzle bitiyorsa *-ayın/-eyin;* ünlü ile bitiyorsa *-gayın/-geyin* ekini alır:	
b*ak-ayın 'bakayım'*	*ay-ayın 'söyleyeyim'*
otur-ayın 'oturayım'	

İkinci tekil kişide *-gıl/-gil* eki kullanılır:	
korkma-gıl 'korkma'	*kılu ber-gil 'yapıver'*

Üçüncü tekil kişi *-su* eki ile anlatılır:	
bak-sun 'baksın'	*al-sun 'alsın'*

Birinci çoğul kişide *-alın, -galın/-gelin, -alım* gibi ekler kullanılır:	
bak-alın 'bakalım'	*bırak-alım 'bırakalım'*

İkinci çoğul kişide *-n, -ın, -ıñız* ekleri kullanılır:	
bak-ı-n 'bakın'	*gayt-ıñız 'dönünüz'*

Üçüncü çoğul kişide *-sunlar/-sünler* ekleri görev yapar:	
bak-sunlar 'baksınlar'	*kör-sünler 'görsünler'*

Çatı ekleri dilimizde eylemden eylem yapan ekler başlığında ele alınır. Buradan yola çıkarak dört çatı türü incelenir:

Dönüşlü çatı *-n-* eki ile kurulur:	
alda-n- 'aldanmak'	*sev-ü-n- 'sevinmek'*
añla-n- 'anlaşılmak'	*bize-n- 'bezenmek'*

Edilgen çatı -*l*- eki iledir:	
ört-ü-l- 'örtülmek'	*sözlet-i-l- 'söyletilmek'*
ig-i-l- 'eğilmek'	*tüz-e-l- 'düzelmek'*

İşteş çatı -ş- eki ile sağlanır:	
ayt-ı-ş- 'söyleşmek'	*kül-ü-ş- 'gülüşmek'*
kiñe-ş- 'genişlemek'	*kuç-u-ş-*

Ettirgen çatı ekleri oldukça kalabalıktır:	
-dur-/-dür-	***-ar-/-er-***
al-dur- 'aldırma	*kayt-ar- 'geri dönmek'*
yi-dür- 'yedirmek'	*çık-ar- 'çıkarmak'*

-guz-/-güz-	***-gur-/-gür-***
kör-güz- 'göstermek'	*bit-gür, 'bitirmek'*
tir-gür-	*'yaşatmak'*

-t-	***-ur-/-ür-***
agrı-t- 'ağrıtmak'	*art-ur- 'artırmak'*
bagla-t- 'bağlatmak'	*iç-ür- içirmet'*
il-t- 'götürmek'	*öt-ür- 'geçirmek'*

Ortaç

-daçı/-deçi (-taçı/-teçi): Gelecek zaman ortacı yapar. Harezmcede kullanımdan düşmüştür. Nehcü'l-Feradis'te arkaik biçimde kullanılır:

kılmış kıldaçı zelletler 'kılmış ve kılınacak günahlar'
kelmiş dakı keldeçi yazukı 'gelmiş ve gelecek günahı'

-duk/-dük: Geçmiz zaman ortacı yapar.	
bir-dük	*'verdik'*

-gan/-gen: Geçmiş zaman ortacı yapar. Kimi kez ad çekim eki ile belirteç işlevinde kullanılır:

bir saat adl kılganıng sevabı 'bir saat adalet kılmış olmanın sevabı'

Yusuf için yıglaganım 'Yusuf için ağlamışım'

Müslüman bolganını bildi 'Müslüman olduğunu bildi'

Mısır'dın çıkganmızda 'Mısır'dan çıktığımızda'

Kimi kez bitmiş ya da bitmemiş işleri gösterir edilgen bir kullanımdadır:

sana ingen Kur'an hak turur 'sana inmiş olan Kur'an haktır'

Bu kitabı okıganlar 'bu kitabı oyuyanlar / okumuş olanlar'

Gerektiğinde bu ek -rak/-rek karşılaştırma eki ile genişletilir:

tañrıdan korkganraknız 'tanrıdan korkmuş gibisiniz'

Bu ek yardımcı eylem ile çekimli eylem işlevini görür:

men okıgan ermez 'ben okuyamam - okumuş değilim'

-glı/-gli: Daha çok gelecek ve geniş zaman işlevi üstlenen ortaçlar yapar. Türkiye Türkçesindeki -an/-en ve -ıcı/-ici ortaçlarının yerini tutar. Muhabbetname'de bol kullanılır:

maña sevap birgili tanrı turur 'bana sevap verecek tanrıdır'

bu alem kitab ol okıglı kerek 'bu alem kitaptır, okuyacak gerek'

-mış/-mış: Geçmiş zaman ortacı yapar. Harezm metinlerinde *-mış+ iyelik+ bar+* (ya da *yok)* biçiminde çok yaygın kullanımı vardır:

men Ayşe'din yaman iş körmişim yok 'ben Ayşe'den kötülük görmedim'

kayu ata oglını kurban kılmışı bar 'Hangi baba oğlunu kurban etmiş'

Bu ek ayrıca türlü çekim ekleri alabilir:

Muhammed togmışta 'Muhammet doğunca'

olar aytmışınça 'onların söylediği gibi'

tan atmışta kidin 'tan attıktan sonra'

-r (-ar/-er,-ur/-ur,-yur/-yür): Geniş zaman ortacı yapar. Bu bölgede çok kullanılır. Gerektiğinde iş adı işlevinde geçer. Bütün ortaçlar gibi belirteç işlevinde kullanılabilir:

konarga ev tiledi 'konacak ev diledi'

akşamka tegerinni bilmezsen 'akşama ereceğini bilmezsin'

kün togarda 'güneş doğarken'

-maz/ -mez: Geniş zamanı kapsayan olumsuz işlevde ortaç yapar. *-r* Ortacının olumsuzu diye de tanımlayabiliriz.

Ulaç

-a/-e,-u/-ü,-ı/-i (Ünlü): Tümcenin yüklemi ile aynı zamanda yapılan işi anlatan ulaçlar yapar:

ol sevünü kirdi 'o sevinerek girdi'

Hasan Hüseyni isteyü bardı 'Hasan Hüseyin'i ziyaret için vardı'

ol menü köri keldi 'o beni görmek için geldi'

Çeşitli yardımcı eylemlerle kullanıldığı da olur. Kimi kez ulaçlı bileşik eylem kurar:

bire aldı 'vere bildi' kite almış 'gidebilmiş'

-gaç/-geç: Kendinden sonra bir iş yapıldığını anlatan ulaçlar yapar:

Yakub könlekni közike sürgeç közleri açıldı 'Yakup gömleği gözüne sürünce gözleri açıldı' yir öpgeç ayttı 'yeri öptükten sonra söyledi'

-galı/-geli: Bir amaç gösteren ulaçlar yapar:

Kabe'ke ziyaret kıgalı bardım 'Kâbe'ye ziyaret için vardım'

"Bir zamandan beri" anlamında ulaçlar yapar. Bu ek Türkiye Türkçesinde *-alı/-eli* biçimindedir. Ek zamanla gücünü yitirir ve "beri" ilgeci ile birlikte kullanılır:

ol bargalı 'o vardığından beri'
er ölgeli 'adam öleliberi'

-gınça/-ginçe: "Bir zamana dek" anlamında ulaçlar yapar. Türkiye Türkçesindeki "-dıkça, -e kadar, -madan önce, -maktansa, -acak yerde" gibi değişik kullanımların işlevini üstlendiği olur:

men kelginçe saklagıl 'ben gelinceye dek sakla'tan atgınça 'tan atıncaya dek'
tirigi bar erginçe 'yaşadıkça'
elgin, adakın baglap kudugka kemişelin 'elini ayağını
bağlayıp kuyuya atalım'
evüm içinde şeytannı körmek sevüglügrek turur sini
körginçe 'evimin içinde seni görmekten şeytanı görmek daha iyidir'

-p: Ünlü ile biten sözlere doğrudan, ünsüz ile biten sözlere bir ünlü ile birlikte gelir. Dudak ünsüzü bulunan sözcüklerde düz ünlülerden sonra yuvarlak kullanılır:

ti-p 'deyip' *bagla-p 'bağlayıp'*
ölüp tirilmek hak turur 'ölüp dirilmek haktır'
alıp keldi 'alıp geldi'
tirip kodtu 'derip koydu topladı'

-madın/-medin: Ünlü ve, -p ulaç ekinin olumsuzudur. Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden ulacı ile aynı işlevdedir:

emgenmedin rahat yok 'eziyet çekmeden rahat yok'
sual sormadın cevab yok 'soru sormadan karşılık yok'

-mayın/-meyin: -madın/-medin eki ile aynı işlevdedir. Pek seyrek olarak yalnız şiirlerde kullanılır.

-pan: Pek seyrek olarak ölçü gereği şiirlerde kullanılır.

1.4. ÇAĞATAYLAR

Çağatayca, Kutadgu Bilig ile başlayan Orta Asya Türkçesinin üçüncü evresini oluşturur. 13. yüzyılda Cengiz'in Moğol imparatorluğu yaklaşık olarak tüm Türk dünyasını bir bayrak altında toplar. Cengiz, ölümünden önce topraklarını dört oğlu arasında paylaştırır. Türkistan ikinci oğlu Çağatay'a düşer. 14. yüzyılda burada türkleşmiş bir Çağatay devleti kurulur.

Cengiz ve Timur döneminde Orta Asya kültürel gelişimini sürdürür. Timur Semerkant'ı başkent seçer. Burası kısa sürede bir kültür merkezi olur. Timur 1405 yılında ölünce oğulları arasında Timur'dan kalan toprakların paylaşım kavgası başlar. Timur'un oğlu Şahruh (1404-1447) kendine düşen Horasan'la yetinmez. Semerkant'ı da alır. Onun döneminde Semerkant dünyaca tanınan bir kültür merkezi olur. Şahruh oğlu Uluğ Bey (1409-1449) döneminde Semerkant'ın kültürel görkemi sürer. Uluğ Bey'in acıklı biçimde öldürülmesi Semarkant'ın da yazgısını etkiler. Semerkant Orta Asya kültür öncülüğünü Herat'a kaptırır. 15. yüzyılda Orta Asya'nın kültür merkezi Herat'tır. 1569'da Hüseyin Baykara Herat'ı başkent yapar.

16. yüzyıldan başlayarak Haremz'de, İran şiir tekniği ile Türk dilinde şiir yazılır. Bu Türk diline halk "Türkü" adını verir. Batılı araştırmacılar ise 19. yüzyılda Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay Han'ın adına dayanarak "Çağatayca" derler. Çağatayca, Türk dili tarihinde sürekli gelişen bir dil olur. 15-16. yüzyıllarda yetenekli ozan ve sanatçıların elinde üstün bir yazın dili durumuna gelir. Yeni, bağımsız bir yazın dili olarak gelişir. Bugünkü Özbek yazın dilinin ilk örneğini oluşturur. Çağatay ulusunun ortak yazın dili olarak Türkistan'ın değişik alanlarında gelişir.

Ali Şir Nevai, Hüseyin Baykara, Babur gibi usta sanatçılar Çağataycayı işlerler. Farsçanın üstün dil, İran yazını ve şiirinin üstün yetkinlik ve zevk olarak tanındığı bir çevrede Nevai gibi güçlü bir ozan, yazar, dilci Türkçeye yön verir. O halka kendi anadilini konuşma ilkesini benimsetir, yazarlara kendi dillerini işlemelerini salık verir. Türkler arasından çıkan Haydar, Horezmü, Atai, Sekkâti, Mukimi, Yakıni, Emiri, Gedai, Lutfi gibi ozanlardan yalnız Lutfi'nin İran şairleri düzeyine ulaştığını söyler. Nevai'nin yazın dili olarak işlemeye başladığı bu dilden çağımıza birçok önemli yapıt kalır.

1.4.1. Yazılı Ürünler

1.4.1.1. Muhaketü'l-Lugateyn

Büyük ozan Ali Şür Nevai'nin 15. yüzyılda yazdığı Türkçe sözlüktür. Nevai 9 Şubat 1444'te Herat'ta doğar. Uygur Türklerindendir. 3 Ocak 1501'de ölür.

Büyük Çağatay ozanı Nevai, bu yapıtında Türkçe ile Farsçayı ile karşılaştırır. Türkçenin, Farsça karşısında büyük bir dil olduğunu kanıtlamak ister. Türkçenin üstün basan yönlerini belirtir. Türkçenin inceliklerini ve öbür dillerden ayrılan yanlarını gösterir. Bilinçli bir ulusçu olan Nevai, Farsçanın yazın dili olarak egemen olduğu bir dönemde yabancı dil ve yabancı törelere karşı Türkçeyi savunur.

Yapıtın Türkçe sözlükler arasında özgün bir yeri vardır. Nevai'in tüm yapıtlarında olduğu gibi bu sözlüğünde de güçlü bir ulusal bilinç ve sağlam bir mantık örgüsü egemendir. Büyük ozan bu yapıtı ile Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lügat-it Türk'ünü bütünler gibidir. O'nun Türkçeyi Arapça ile karşılaştırmasına karşılık, Nevai çağlar ötesinden Türk ulusçuluğunu dil bilinci ile birleştirir:

İster bir, ister bin olsun birdir
Bütün Türk ulusu tümüyle benimdir

Bu dizelerinin bilinci içinde şöyle seslenir:

"Öyle bilinir ki Türk Sart'tan daha keskin zekâlı, daha üstün anlayışlı ve daha temiz yaratılışlıdır. Sart ise zihin yorarak anlamada ve bilimde Türk'ten daha ince, erdem, olgunluk ve düşünde daha derin görünür.

Bu durum Türklerin doğru, temiz ve iyi niyetinden Sartların ise bilim ve fendeki yapıtlarından bellidir. Ancak her ikisinin de dillerindeki olgunluk ve noksanlıktan dolayı aralarında aşırı ayrımlar vardır. Sözcüklerin ve tümcelerin üzerinde Türk Sart'tan daha üstündür.

Yine Türk'ün Sart'tan daha üstün yaratılmış olduğunun bundan açık, bundan parlak bir kanıtı olabilir mi: Bu iki ulustan genç, yaşlı, büyük küçük herkes aynı yaşam koşulları içinde yaşamalarına karşın Türkler, büyüklerinden küçüklerine; beylerinden kölelerine varıncaya değin Fars dilini öğrenmişlerdir. Fars kadar Fars dilini öğrenmişlerdir. Hatta Türk şairleri Fars dili ile çeşitli şiirler söyleyip güzel sözler yaratırlar. Buna karşı Sart ulusu eşrafından halkına değin, hiç biri Türk diliyle konuşamaz. Konuştuklarının da anlamını bilmezler. Eğer yüzde, belki binde biri bu dili öğrenip konuşsa bile dinleyenler onun Acem olduğunu anlar ve kendi diliyle kendisini gülünç düşürür."

Nevai, Türkçenin eylemler, cinaslar, uyaklar dili olduğunu bilir. Ses ve anlam inceliklerini sezer. Bu yetilerle sağlanacak anlatım üstünlüklerini görür. Türkçenin özellikle Farsçaya karşı üstün yanları bulunduğunu kanıtlama gereğini duyar. Ancak ozanın anadilini savunması öylesine kolay olmaz. Dönemin kimi ozanları bu inançlı Türkçeciliği eleştirirler, gereksiz bulurlar. Oysa Nevai yazın ürünlerinin doğrudan Farsça yazılmasına karşı çıkar. Türkçenin ağır ve üstün basan yanlarını belirler. Salt bununla da kalmaz. Yukardaki satırlarında olduğu gibi, yer yer ulusunun genel özelliklerini sıralar. Ulusunun üstün yanlarını belirtir. Sart adı ile tanınan Türkistanlı İranlılardan üstün özelliklerini anlatır.

Bundan sonra Nevai yapıtında yüz dolayında Türkçe sözcük verir. Bu sözcüklerin incelik ve özelliklerini Farsçada karşılayacak sözcükler olmadığını bildirir. Sözkonusu kavramları Farslara anlatmak için Arapça sözcüklerin yardımıyle uzun tümceler yapmak gerektiğini yazar. Savını kanıtlamak için örnekler verir. Bu Türkçe sözcüklerin inceliklerini belirtmek için Farslara hangi sözcükleri olduğunu sorar. Benzer denemeyi çeşitli sözcük öbekleri üstünde yapar. Adlara ve eylemlere getirilen eklerle Türkçenin yeni sözcük yaratmadaki zenginliğini anlatır. Sonra o dönem Türkçesinde zevkle kullanılan "süzmek, içmek, yudum yudum içmek" gibi Türkçe eylemlerin Farsçada karşılıkları bulunmadığını gösterir. Farsçanın bu eylemleri kullanma zevkinden yoksun olduğunu vurgular. Kavramları anlatmayı örneklerle sergilemek amacıyle Türkçeden örnek şiirler

verir. Adlara ve eylemlere getirilen eklerle Türkçenin yeni sözcük yaratmada zenginliğini anlatır. Türkçenin zengin eylem dili olduğunu ortaya koyar. Bu yanı ile Farsçadan üstünlüğünü kanıtlar. Türkçe yazmayan Türklere şu yönde sitem eder:

> Ve hünersiz Türkning sitemzarif yigitleri asanlıkka bola farisi elfaz bile nazim ayturga meşgul bolubturlar. Ve filhakıka eger kişi yahşı mulâhaza ve teemmül kılsa çün bu lafızda munça vüsat ve ve meydanıda füshat tapılur, kirek kim munda her nevi sühangüzarlıg ve fasihgüftarlıg ve nazımsazlıg ve fesanedperdazlıg asânrak bolgay; ve vaki asanrakdur. Andın songra kim Türk tilining câmiyeti munça delail bile sabit boldı; kirek irdi kim bu halk arasından peyda bolgan tabı ehli salahiyet ve tabıların öz tilleri turgaç özke til bile zâhir kılmasa irdi; ve işke buyurmasalar irdi ve eger ikelesi til bile aytur kabiliyetleri bolsa öz tilleri bile köprek ayıtsalar irdi; ve yana bir til bile azrak ayıtsalar irdi; ve eger mubalaga kılsalar ikelesi bile ting ayıtsalar irdi.
>
> Bu ihtimalga hod yol birse bolmas kim Türk ulusının hoştabıları mecmuu Sart tili bile nazım ayıtkaylar; vi bilkül türk tili bile ayıtmagaylar. Belki köpi ayta almagaylar; ve ayıtsalar hem Sart, Türk tili bile nasım ayıtgan dik fasih Türkler kaşıda okuy yüz ayıb tapılgay; ve her terkıblarıga yüz itiraz bolgay.
>
> *"Türk'ün bilgisizsiz ve değersiz gençleri, kolaydır diye Farsça şiir söylemeye özeniyorlar. Gerçekte eğer kişi iyi düşünürse, o ki Türk dilinde bu kadar genişlik, bu ölçüde enginlik vardır; gerekir ki her şekilde ve her türde şiir söylemek ve sanat göstermek kolay olsun. Gerçekten kolaydır da. Türk dilinin genişliği bu denli tanıklarla anlaşıldıktan sonra, yetenekli Türk gençlerinin kendi dilleri dururken başka dille yapıtlarını yazmamaları gerekir. Eğer bir iki dilde de şiir yazacak yetenekte iseler, kendi dillerinde daha çok ürün vermelidirler. Hiç olmazsa başka dille yazdıkları ölçüde öz dilleriyle de yazmaları gerekir. Yoksa Türkçe söyleyebildikleri durumda, Türk ozanlarının, Türkçe söylemeyip Farsça söylemeleri düşünülemez. Doğrusu bu ki bunlar Türkçe şiir söyleyecek güçte değiller. Eğer Türkçe şiir yazacak olsalar, Sartların Türkçe şiirleri gibi bunları şiirden anlayan Türklerin yanında okuyamazlar. Okusalar da her sözünde yüz yanlış bulunur."*

Nevai, bundan sonra kendinden sözeder. Bu gerçeği nasıl sezdiğini, bu dalgınlıktan nasıl kurtulduğunu canlı benzetmelerle anlatır. Türk dilinin özelliklerini zenginliğini Muhakemetü'l-Lugateyn'de şöyle sıralar:

1.	*Türk dilinin sözvarlığı çok zengindir. Sözgelimi ağlamanın her türlüsü (gizlice, yavaşça, yüksek sesle, hıçkırarak vs.) başka sözlerle karşılanır.*
2.	*Türk dili aynı zamanda bir "cinas ve iham" sanatına çok elverişlidir. Tuyuğlar buna tanıktır. Sözgelimi,"at, it, bar, gök" sözleri türlü anlamlara gelir. "Ot, düz, tür" sözleri ise okunuşlarına göre değişik anlamlara gelir. Türkçedeki "kök" sözü 'gökyüzü' ve 'beste, makam'*

	anlamlarını karşılar. Ayrıca bu sözcük 'ağaç kökü, iri kazık, köğermek (yeşermek)" anlamlarına gelir.
3.	*Türkçe uyak dilidir. Ses incelikleri vardır.*
4.	*Her kavram için ayrı sözcük vardır. Sözgelimi, büyük-küçük kız ve erkek kardeşler ayrı sözlerle karşılanır.*
5.	*Türkçede "ş" eki ile kolayca işteş çatı sağlanır. "Tapışmak, koçuşmak, öpüşmek" buna örnektir.*
6.	*Arapçadaki ettirgen eylemler Sartarda bulunmaz. Türkler söze bir ses ya da buna benzer bir adıl ekleyerek bu ihtiyacı karşılarlar: "yügürt, kıldurt, yasut" gibi.*
7.	*Sözcüklerin sonuna -cı eki eklenerek yer, sanat, uğraş sahipleri belirtilir.*
8.	*Sözcüklere "dek" ilgeci getirilerek anlama başkalık verilir: "bargu dik, yargu dik, kilgü dik, bilgü dik, aytku dik" gibi.*
9.	*Kimi sözlere -geç/-gaç eklenerek eylemde tezlik gözetilir. "itgeç, bargaç, tapgaç" gibi.*
10.	*Kimi sözlerin sonuna -gör eklenerek bir işte gösterilmek istenen çaba belirtilir: "bilgör, kılagör," gibi.*
11.	*"p" ya da "s" harfi eklenerek renk bildiren bir ad ya da sıfatı pekiştirmek olasıdır: "kapkara, kıpkızıl" gibi.*
12.	*"-y- ve-l- ekleri getirilerek bir işte alışkanlık belirten sözcükler yapılır. "yasal,bukal, tuskal" gibi.*

Böylece Nevai yaklaşık 500 yıl önce Türk dilinin sözvarlığı ve yapısındaki zenginliği betimler. Biçimlerdeki kolaylığı sezer. Anlama göre meydana gelen değişikliği görür. Çağının olanakları içinde kendi ölçü ve anlayışına göre bu özellikleri açıklamaya çalışır. Bu savlarında duygusallık olmadığını şu sözlerle belirtir:

> *"Benim Türkçeyi övüşüm, Türk olduğumdan ve Türkçe sözlere alışık olduğumdan, Farsça bilmediğimden sanılmasın. Farsçayı öğrenme konusunda, gerçekte hiç kimse benim kadar güç harcamamıştır. Bu dilin doğrusunu yanlışını benim kadar iyi öğrenmemiştir."*

Tüm bu yaklaşımları ile Nevai, anadili Türkçe bilincini Kaşgarlı Mahmut'tan sonra en iyi biçimde kavrayan ve işleyen kişidir. Onun bu uğraşı sonuçsuz kalmaz. Çağatayca onun elinde güçlü bir yazın dili olur. Bu dile **"Nevaice"** dedirtecek ölçüde damgasını vurur.

1.4.1.2. Bedai'ül-Lugat

Çağatay Türkçesinin en eski sözlüklerindendir. Yazarı bilinmez. Yazarının "Tâli" mahlası ile yazan İmânü olduğu söylenir. Eldeki tek yazma 1705 yılında örneklenmiştir. Leningrat devlet kitaplığındadır. Yazmanın girişinde yapıtın (1438-1506 yıllarında saltanat süren) Sultan Hüseyin Baykara'nın buyruğu ile Ali Şir Nevai'nin yapıtlarından yararlanmak için yazıldığı anlatılır.

Sözlük, kendinden sonraki birçok sözlüğe önemli kaynak olur. Mirza Mehdi Han, Feth Ali Kacar Kazvini gibi tanınmış Türk dilcileri sözlükten yararlanır. Borokov yapıtın tıpkıçekimini yayınlamıştır.

1.4.1.3. Abuşka Lugati

Çağataycadan Osmanlıcaya sözlüktür. Yapıtın yazarı, gerçek adı, ne zaman ve nerede yazıldığı kesin bilinmez. Osmanlıca dil özelliklerinden 16. yüzyıl başlarında Anadolu'da yazıldığı anlaşılır. Çeşitli adlarla anıldığı olur. Sözlük Çağatayca "yaşlı kadın" anlamında "abuşka" sözcüğü ile başladığı için "Abuşka Lugati" adı ile anılır. Yapıt, kökende Ali Şir Nevai'de geçen Çağatayca sözcüklerin Osmanlı Türkçesi ile açıklamasını kapsar. Ancak Çağatay yazının öbür büyük yazarlarının yapıtlarından da sözcükler alınır. Mevlana Lutfi, Mir Haydar Meczup, Sultan İskender Mirza, Sultan Hüseyin Baykara, Babur yapıtlarından örnek alınan yazarlardır.

Sözlük 2000 dolayında sözcüğü içerir. Giriş bölümünde ve birkaç yerde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri anlatılır. Özenli bir çalışmanın ürünüdür. Bütün sözcükler harekelidir. Sözcükler Arap yazısına göre dizilmiştir. Tüm bu özellikleri ile yapıt, kendinden sonraki Çağatay sözlüklerine kaynak olur.

Yapıtın birçok yazması vardır. Ayrı adlar taşıyan bu yazmalar tam olmak bakımından da birbirinden değişiktir. Eldeki en eski yazma Viyana kütüphanesindedir. "Kitab-ül-Lügat fi-lisan-ı Çağatay" adını taşır. 1552 yılında yazılmıştır.

Leningrat kütüphanesindeki yazmayı 1869 yılında Veliaminoff Zernof Fransızca bir önsözle "Dictionarie djagatai Turc" adı ile metin olarak Leningrat'ta yayınlar. Macar türkoloğu Vambéry ise başka bir yazmayı madde başlarını latin yazısı ile vererek 1862'de Budapeşte'de bastırır. Sözlüğün son yayını Besim Atalay'ındır. 1970'te Ankara'da yayınlanır. Atalay, Fatih Kütüphanesi yazmasını esas alarak birkaç yazmayı karşılaştırır. Aşağıdaki kesit Atalay'ın yayınından alınmıştır:

***çub**: Rast ve lâyık ve gerçek manasına kelür ki Seb'a-i Seyyare'de altıncı hikâyede Şah Haver kızı rast manasına kelür ki:*

Beyit

Hükema eyleben ilâcın köb
Kilmey anıng mizacıga biri çub
(Hekimler ona birçok ilaç yaptılar.
Hiçbirisi onun doğasına uygun gelmedi)

Ve yine Seb'a-i Seyyare'de Rast manasına Sultan Hüseyin vasfında kelür:

Beyit

Şahlık hil'ati kadding bile çub
Şahlar kaddı ham ayagınka köb
(Hakanlık kaftanı senin boyuna yaraşıyor
Hakanların beli senin ayağına eğilerek öper)

Ve yine Sedd-i İskenderi'de İskenden mateminde laâyık manasına İskender anası hükemâya eytdi:

Beyit

Ki mindin bu matem irür sizge köb
Sikender gamı bar durur sizge çub
(Bu yas benden çok size dokundu
İskender'in ağıtını tutmak da size yaraşır)

Ve yine Sedd-i İskenderi'de lâyık manasına Ray-i Hind İskender'e çekdüki piş-kerler vasfına kelür:

Beyit

Mürettib kılıb piş-keş esrü köb
Sikender cenabıga tartarga çub
(İskender'e yaraşır birçok
armağanlar düzenleyib hazırladılar)

Ve yine Mecnun u Leyli'de rast ve gerçek manasına Mecnun'un aşkını Leyli kabilesine nisbet etdükleri mahalde kelür ki:

Beyit

Bu deştde köb durur kabayil
Kim köngli imes birige mâyil
Gûya ki usul gümanı çubdur
Kim işge delil köbdür

(Bu çölde bir çok boylar vardır
ki gönlü birine eğilmiyor
Sanki halkın şüphesi vardır.
Çünkü bu işin tanığı çoktur)

1.4.1.4. Babur-nâme

Zahirettin Muhammet Babur, Timur'un torunlarından Fergane Beyi Ömer Şeyh Mirza'nın büyük oğludur. 14 Şubat 1483'te Fergana'de doğdu. Babasının ölümü üzerine on iki yaşında tahta geçti. Timur'dan sonra devleti torunları arasında bölünmüş, Fergane Babur'un babasına düşmüştü. Bölünmenin ardından Timur soyu değişik yerleri birbirinden almak için birbirine düşmüştü. Babur, böylesine bir ortamda, çocuk yaşta beyliğe başlıyordu. Çocukluk yaşamı tehlikelerle ve gerilimli maceralarla dolu geçti. Egmenlik bölgesi sürekli toprak savaşları ile, etkinlik alanı genişletme kavgaları ile geçiyordu. Beyliğinin ilk yıllarında Semerkant beyi olan amcası ve Moğol Bey olan dayısına karşı savaştı. Bunlarla savaşı sürekli olmadı ve ikisiyle de barıştı. Her olay Babur'un deneyimini ve direncini artırıyordu. İki kez dedesi Timur'un başkenti, görkemli Semerkant'ı ele geçirdi. Ancak Özbek Hanı Şeybani'ye karşı yaptığı savaşta ağır yenilgiye uğradı. Babur, Semerkant ve Fergana'yı elden çıkarmış, Pamirlerde tahtsız ordusuz kalmıştı. Ancak umut ve direncini yitirmemişti. Sadi'nin şiirlerini okuyarak ve kendisi şiir yazarak o günleri geçirmeye başladı. Olayları da yakından izliyordu. Şeybani yönetimindeki Özbeklerin etkinliği giderek artıyordu. Şeybani'nin yendiği beylerin askerleri Babur'un yanında toplanıyordu. Babur buyruğuna giren 20.000 asker ile 1504 yılında Kabil'i ele geçirdi. Gerçekte Kabil ve Gazne verimli yerler değildi. Yalnızca Hindistan kapısını tutması bakımından önem taşıyordu. Sakalar, Yueçiler, Akhunlar, Gazneliler ve Timur tümü buradan geçerek Hindistan'a girmişlerdi. Babur da aynı yolu izledi. Ardı ardına Lahor, Delhi ve Agra'yı ele geçirdi. Kuzey Hindistan ve Afganistan'ı kapsayan çağında dünyanın en büyük, en görkemli Babur İmparatorluğu'nu kurdu. 28 Ekim 1530 yılında Agra'da 48 yaşında öldü. Kendi dileği üzerine Kâbil'e gömüldü.

Babur, Türk tarihinin en büyük kişiliklerinden biridir. Büyük bir devlet kurucusu, iyi bir devlet adamı, becerikli bir yönetici, yüksek ruhlu bir insandır. Tüm bunların yanında büyük bir yazın ustasıdır. Yaşamının yaklaşık kırk yılını savaşlarla geçirmesine karşın Çağatay yazınının Ali Şir Nevai'den sonra en büyük yazarıdır. Yapıtları arasında en ünlüsü Babur-nâme'dir. Babur-nâme, kendi yaşamını ve savaşlarını anlatan anılarıdır. Akıcı ve içtenlikli bir dille yazılmıştır. Düzyazı türünde salt Çağatay yazınının değil, tüm Türk yazınının başyapıtlarından sayılır. Dili Nevai'nin dilinden daha yalın bir Türkçe iledir. Bu bakındam Nevai'nin düzyazılarından daha üstündür. Tümceleri, Nevai'den daha açık, daha düzgündür.

Babur-nâme'de yazar, yaşamını çocukluğundan başlar anlatmaya. Yaşamının son yıllarına dek sürecek tam bir özyaşam öyküsüdür. Yaklaşık tüm özyaşam öyküleri öznel yapıtlardır. Yazarın bir anlamda savunmasıdır. Oysa Babur-nâmede bu öznellik en aza inmiştir. Yazar salt büyüklüklerini başarılarını değil; yenilgi ve yanılgılarını da büyük bir içtenlikle yazmıştır. Babur-nâme'de kişi gerilimli bir savunma okuduğuna inanmaz. Babur yaşamını anlatırken, tümüyle dingin ve doğaldır. Okuyucu Babur-nâme'yi bitirdiğinde, bir devlet kurucunun yaşamöyküsünü okuduğuna inanamaz. Karşısındaki kişi, kişisel yaşamıyla karşılaştığı, tanıdığı pekçok kişiden biridir. Ancak Babur tümüyle yansız bir kişi de değildir. Nitekim, Şeybani gibi güçlü bir karşıtını küçük düşürmek için hiçbir fırsatı kaçırmaz. Tüm bu duygusal yönlerine karşın, yapıt bir dönemin görüntüsü gibidir. Yazar, gördüğü sanat anıtlarını, gezdiği yerlerin hayvan ve bitkilerini, yollarını, tanıdığı halkların ruhlarını, görüştüğü insanların kişiliklerini canlı tümcelerle betimler.

Örnek

Aşağıdaki kesit Reşit Rahmet Arat'ın yayınladığı Baburname baskısından alındı:

> Şekl ü şemayili bülent boyluk, kunkar sakal, yaş kızıl yüzlük tembel kişi irdi. Sakalı engekide idi... bisyar hoşmuhavere kişi irdi. Destarnı o zaman düsturu bile çarpiç çırmap alakasın kaşının üstüge koyar idi. ahlak ve etvarı hanefi mezheplik pakize itikad kişi irdi, biş vakıt namazını biterk öter idi. Sürp mahalleride hem namazı terk kalmas idi. Hazreti Hace Übeydullah'ga iradeti bar idi. Alelhusus Hace sohbetide dirler kim herkiz Hace mecliste tizi biribiri tizige yavutkegen imestür. Bir nöbet Hazreti Hace sohbetide hilaf-ı âdet ayagını yavutkep olturuptur. Mirza kopkandın, soñ Hazret-i Hace sohbetide buyurupturlar kim Mirza olturgun yirini bakkaylar, bir süngek bar ikendür. Hiç ne okugan imes idi, ami idi, kuşçu kişi irdi, kuş galaba salur irdi. Ulug Big Mirzadın seng ança, kuşçu padişah yok irdi, esrü köp hayvası bar irdi.... Gâhi kim içkülüge tüşer idi, yigirmi otuz kün peyapey içer irdi. Gahi kim çagırdın çıkar irdi, yne yigirmi otuz kün içmes idi. Tab'ıga imsak galip irdi. Kemsuhan ve ademi kişi irdi.

Uzun boylu topsakallı, genç ve al yanaklı, levent kişi idi. Sakalı çenesinde idi... Çok hoşsohbet bir adamdı. Sarığını o zamanın adetine göre dört kat sarıp ucunu kaşının üstüne getirirdi. Ahlak ve tavırları Hanefilere yakışır tarzda, temiz itikatlı bir kimse idi. Beş vakit namazın terk etmeden kılardı. İçki yerlerinde de namazı bıakmazdı.Hoca İbadetullah'a iradeti vardı. Hocadan bahsederken onun meclislerinde daima dizlerinin birbirine yaklaştırmadan oturduğunu söylerler. Bir kez Hoca hazretlerinin sohbetinde, alışkanlığı dışında ayağını yaklaştırıp oturmuştu. Mirza çıktıktan sonra Hoca, onun oturduğu yere bakmalarını buyurdu ki, bir kemik bulundu. Okuması hiç yoktu, ümmiydi. Kuşa meraklı bir adamdı. Çok kuş uçururdu. Uluğ Bey Mirza'dan sonra onun kadar kuşçu padişah yoktu. Çok haya sahibi idi. Bazen işrete kendini kaptırır, yirmi otuz gün arka arkaya içerdi. Bazen de şaraptan kesilir, yine yirmi otuz gün içmezdi. Taibatın kendisini iradesiyle zaptetmek tarafı galipti. Toksözlü ve insan kişi idi...

1.4.1.5. Türklerin Soykütüğü

Doğu yazınında anı türünde değerli yapıtlar vermiş bir kişi de Ebülgazi Bahadır Han'dır (1603-1666). Hive hanı, Bahadır Han Özbek Hanlarından Yâdigar Han'ın torunlarındandır. Kardeşleri arasında çıkan taht kavgasını ortadan kaldırarak 1642 yılında Hive'de tahta oturmuş 21 yıl sultanlık yapmıştır. Türkmenlere ve Ruslara karşı başarılı savaşlar vermiştir.

Ebulgâzi Bahadır Han'ın en özgün özelliği, bilinçli bir ulusçu oluşudur. Bilinçli bir biçimde ulusunun geçmişini öğrenmiştir. Çevresinde bir Türk tarihi yazdıracak kimse bulamadığı için bu zor işe de kendisi koşulmuştur.

Ebulgazi Bahadır Han'ın Ulusal bir bilinçle yazdığı en önemli yapıt, Şecere-i Terakime'dir (1660). Yapıtta, 12. yüzyıl Moğol tarihçisi Reşideddin'in Câmi'üt-tevarih adlı eserindeki Oğuz destanı alınır. Başka yirmi Oğuzname ile karşılaştırılır. Halk arasında bulunan yazılı ve sözlü söylenceler bir araya getirilir. Karşılaştırılan Oğuznâmeler beylerin ve hocaların ellerinde bulunan soykütükleri ile Türkmenler arasında yaşayan söylencelerdir.

Ebülgazi Bahadır Han, yapıtını Türkmen hocaların dileği üzerine yazdığını söyler. Hindistan'daki Tuğluklar, Halaçlar ve Horasan Türkleri üzerine değerli bilgiler verir.

Yapıt, Nevai ve Babur'da olgunlaşan Çağatay Türkçesidir. Yapıtta yüsek yazın dilinden çok halk dili kullanılmıştır. Halkın anlaması için yalın, duru bir anlatım yeğlenmiştir. Bu nedenle yapıt tarihsel ve destansal bakımından olduğunca, dil ve yazın yönünden de önem taşır.

Yapıtın birçok yazması vardır. En güvenilir yazmalar Taşkent ve Leningrat yazmalarıdır. Leningrat yazmasının tıpkıçekimini 1937 yılında Türk Dil kurumu yayınlamıştır. Taşkent yazmasını ise Prof. Kononov 1958'da yayınlamıştır. Kononof, yayınında metinin yanı sıra yapıtın dil özelliklerini ve Rusça çevirisini de vermiştir. Bu çalışmayı daha sonra Muharrem Ergin, "Türklerin Soykütüğü" adı ile Türkçede yayınlamıştır.

1.4.1.6. Türk'ün Soykütüğü

Yazar, Şecere-i Türk adıyla yazdığı bu yapıtını bitiremeden ölmüş daha sonra oğlu tarafından bitirilmiştir. Yapıtta yazar, kendi soyunun öyküsünü ele alır. Adem'den Ebülgâzi'ye dek uzanan Türk Tarihini dokuz bölüme ayırır. Destan, anı, tarih karışımı bir anlatımla Moğol Hanları ve Cengiz Han üzerine değerli bilgiler verir.

Yapıt yine yalın bir halk Türkçesi ile kaleme alınmıştır. "Bu tarihi iyi ve kötü herkes anlasın diye Türk dili ile yazdım Türkçeyi öyle söyledim ki, beş yaşındaki çocuk bile anlar. Açık olsun diye Çağatay Türkçesi ile Arapça ve Farsçadan bir kelime bile katmadım" diye gerekçesini açıklamıştır.

Ne var ki yapıtta oldukça fazla Arapça-Farsça sözcük vardır. Ancak sözcükler, Türkçede yaygın kullanılan sözcüklerdir.

Yazar yapıtın 313 sayfasını kendisi yazmıştır. Ölümünden sonra oğlu 16 sayfa daha ekleyerek kitabı bitirmiştir.

Şecere-i Türk'ün batı dillerine çevirileri yapılmıştır. Türk Moğol tarihi açısında önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. Türkiye'de ise Ahmet Vefik Paşa ve Rıza Nur yayınlamışlardır. Ancak iki yayın da günümüzde yetersiz durumdadır.

1.4.1.7. Senglâh Lugati

Yazarı, Mirza Mehdi Han'dır. Sözlüğün adını Doğu Türkçesinde "Taşlık" anlamındaki "senglah" sözünden alır. Mirza Mehdi Han kitabın 4. sayfasında "*lafzların sertliği ve lügatların güçlüğü yüzünden kitaba senglah denmiştir"* diye kitabın adını açıklar. Yazar, İran'ın kuzey doğusundaki Astarabad kentinde doğar. Nâdir Şah'ın başyazmanı ve zamantarih yazarı görevlerinde bulunur. Nâdir Şah'ın son yıllarında büyükelçi olarak İstanbul'a gelir. Kendisi üzerine sözlüğün giriş bölümünde bilgi verir. Gençliğinde Ali Şir Nevai'nin yapıtları ile çok ilgilendiğini bildirir. Onlarda karşılaştığı birçok sorunu çözmek

için bu sözlüğü yazar. Böylece sözlükte Nevai'nin 12 cilt manzum ve 9 cilt düzyazı yapıtını kullanır. Salt Nevai'den örnek almakla yetinmez. Fuzuli'den Babur'a dek bir çok yazardan örnek verdiği olur. Dilinin arı olmamasına karşın yapıt bütünü içinde Çağataycanın en iyi sözlüklerindendir. Yazıldığı yıl tam bilinmez.

Kitap iki bölüme ayrılır. Mebanü'l-lüga denilen birinci bölüm dilbilgisine ayrılır. Burda Çağataycanın dilbilgisi özellikleri verilir. İkinci bölüm ise sözlüktür. Yazar bu bölümden "öğrenmek isteyenler için altı bölümde yazılmış, tanıklarıyla ve tutanakları ile açıklanmıştır" diye söz eder. Öte yandan yapıtın tıpkı basımını yayınlayan Besim Atalay'a göre yapıt üç bölüme ayrılır. Birinci bölüm başlangıçtır. Mirza Mehdi Han burda yapıtı niçin yazdığını belirtir. Ali Şir Nevai'nin yapıtlarından hangilerini okuduğunu anlatır. Çağataycanın seslerinden söz eder. İkinci bölüm yapı özelliklerini içerir. Üçüncü bölüm ise yazıma ayrılmıştır. Mehdi Han Türkçenin yapısını ve kuruluşunu iyi bilir. İyi bir yöntemle Türkçeyi ele alır. O zamana dek İslam çevrelerde ve Doğuda Arap dilbilgisi geleneği egemendir. Türkçe ve Farsçayı işleyen bilginler Arap dilbilgisini örnek alırlar. Mehdi Han böyle yapmaz. Türkçede eylem çekiminde ve türetmelerde buyuru kipinin temel olduğunu ileri sürer. Kurala uymayan eylemler verir. Kimi yazım kurallarından söz eder. Sözcüklere gelen eklerde ötümlü - ötümsüz ünsüz benzeşmesini sezer.

Sözlüğü, ilk kez 1910 yılında Sir Denison Ross, Mebani'ül-luga adı ile Kalküta'da yayınlar. Daha sonra Macar Janos Eckmann Budapeşte' de (l942-1947) yayınlar. Besim Atalay 1950 yılında İstanbul'da yapıtın birinci bölümünü bastırır. Yapıta eklediği sekiz sayfalık önsözde Atalay, Mirza Mehdi Han ve sözlük üzerine bilgi verir. Son olarak sözlüğü İngiliz Sir Gerald Clauson 1960'ta Londra'da yayınlar. Bu yayın tıpkıbasım, giriş ve dizinden oluşur.

1.4.1.8. Feth-ali Kaçar Lugati

Yazarı Kazvinli Feth-Ali Kacar'dır. Feth-Ali Kacar, Safevilerin Gence'den Gazvin'e gönderdikleri Karakoyunlu soyundandır. Yapıt 1862'de tamamlanır. İran'da yazılan Çağatay sözlüklerinin en büyüğüdür. Bu sözlük de Ali Şir Nevai'nin yapıtlarına dayanır. Senglah Lugatı'ndan yararlandığı anlaşılır. Sözlükte örnekler çok değerlidir. Yapıtta özellikle Ali Şir Nevai'nin ürünlerine öncelik tanınmasına karşın, başka birçok ozanın yapıtından da örnekler verilir.

1.4.2. Çağatayca

Çağatayca, Karahanlıcayı Özbekçeye bağlayan klasik yazın dilinin son halkası sayılır. Özbekçenin anası durumundadır. Özbekler 16. yüzyıl başlarında Kama bölgesinden bugünkü yurtlarına göçerler. Orda, Doğu Türkçesinin bir tabakası ile karışırlar.

Kimi değişimlere karşın, Çağatayca, Karahanlıca ve Harezmce ile büyük benzerlikler gösterir. Çağatayca oldukça iyi araştırılmış Türk dillerindendir. Bu alanın uzmanlarından Janos Eckman'ın araştırmalarına dayanarak Çağataycanın dil özelliklerini şöyle özetlemek olasıdır:

1.4.2.1. Ses Dizgesi

Çağataycada dokuz **ünlü** bulunur. Büyük ünlü uyumu genel olarak korunur. Kimi ince ünlülü sözcüklere kalın ünlülü eklerin geldiği olur. Ancak kökende büyük ünlü uyumuna uymayan örnekler seyrektir. Genellikle yabancı sözcüklerde büyük ünlü uyumu bulunmaz.

Dudak uyumu tam oluşmamıştır. Birtakım ekler dudak uyumuna girmiştir. Ancak kimi eklerde bu uyum yerleşmemiştir. Kimi eklerin yalnız düz ve yuvarlak biçimleri vardır. Böylesi durumlarda dudak uyumu bozulur. sözgelimi -çı ekinin salt düz biçimi vardır. koy-çı 'çoban' örneğinde dudak uyumu bulunmaz. Öte yandan **-çuk** ekinin yuvarlak ünlülü biçimi bulunur. *tağar-çuk* 'dağarcık' örneğinde de dudak uyumu bozulmuştur. Bu olaya pek çok örnek vardır.

e > é (Kapalı e)

Karahanlıcada ilk seslemde bulunan e sesi genellikle 14. yüzyıl ortalarına değin Harezm Türkçesinde korunmuştur. Ancak daha sonraları giderek daralmaya başlamıştır. Eski yazının yetersiz ünlü yazacı nedeniyle sesi tam saptamak olanaksızdır. Ancak Çağataycada eski e sesinin i sesi ile yazıldığı görülmektedir. Bu durumda ilk seslemde olan bu değişme ya Kazan Türkçesinde olduğu gibi i, ya da Orta Asya Türkçesindeki gibi kapalı é sesi biçimindedir. Büyük olasılıkla kapalı é kullanımı biçimindedir:

érmek 'ermek'	*éşik 'eşik'*
kés- 'kesmek'	*kél- 'kelmek'*
mén 'ben'	

Kimileyin ilk seslemdeki düz ünlü, ikinci seslemdeki yuvarlak ünlünün etkisiyle yuvarlaklaşır. Böylece a ünlüsünün o ünlüsüne dönüştüğü olur:

osru < asru 'çok, fazla'	*oruk < arık*
oşuk-< aşuk-' acele etmek'	*ocun < acun 'dünya'*

Aynı biçimde e ünlüsünün ö ünlüsüne dönüştüğü izlenir:	
çöküş 'çekiç'	*öçkü < eçki 'keçi'*
öksük 'eksik'	*örük 'erik'*
ötük < etik 'çizme'	*töşük 'deşik'*

İlerleyici benzeşme olayı ile eklerde ve bağlantı ünlülerinde yuvarlaklaşma görülür. Sözgelimi -v ile biten eylemlerden sonra buna tanık oluruz:

kav-up <kav-ıp 'eziyet edip' sev-düm 'sevdim'

Buna karşılık -v ile biten adlardan sonra genellikle yuvarlaklaşma olmaz:	
ev-im 'evim'	*çav-lıg 'ünlü'*

Ünsüzler bakımından şu özellikleri gösterir:

Önseste *b*- genellikle korunur:	
bagır 'bağır, göğüs'	*bar 'var'*
bar- 'varmak'	*barmak 'parmak'*
bér- 'vermek'	*bış- /biş- 'pişmek'*
bol- 'olmak'	*boyun 'boyun'*

Önseste *b*- genizsil *n, ng* seslerinden önce geldiğinde birkaç örnekte m-sesine dönüşmüştür:	
mamuk < banbuk 'pamuk'	*man- <ET bañ- 'banmak'*
mén <ET ben, men 'ben'	*mengiz <ET beñiz 'beniz'*
mengze- <ET beñze- 'benzemek'	*miñ- <ET biñ- 'binmek'*

Eski Türkçenin iki ünlü arasındaki -b- ünsüzü, Karahanlı ve Harezmcede -w- biçimine dönüşmüştür. Bu ses Çağataycada -v- biçiminde kullanılır:	
av 'av'	*çav 'ün şöhret'*
év 'ev'	*évür- 'evirmek'*
sév 'sevmek'	*tavar 'davar*
tavışkan 'tavşan'	*téve 'deve'*

İçseste -p- ünsüzü birkaç örnekte -f- ünsüzüne dönüşür:	
tofrak 'toprak'	*yafrak 'yaprak'*

Önseste genelikle ötümsüz ünsüzler korunmuştur. Sözgelimi Türkiye Türkçesinde *d-* ile karşılanan sözcükler Çağataycada *t-* ile söylenir:

tag <ET tag 'dağ'	*tal <ET tal 'dal'*
tiş <ET tiş 'diş'	*tog- <ET tog- 'doğmak'*
tüz <ET tüz 'düz'	*tün <ET tün 'gece'*
tap- <ET tap 'bulmak'	*tüş <ET tüş 'rüya, düş'*

Önseste *k-* sesi de korunmuştur:

kéçe <ET keçe 'gece'	*kéme <ET keme 'kayık'*
két- <ET ket-'gitmek'	*kir- <ET kir- 'girmek'*
kizle <ET kizle-- 'izlemek'	*kök <ET kök 'mavi, gök'*
köp <ET köp 'çok, fazla'	*kül- <ET kül- 'gülmek'*
*közgü <*ET köz 'ayna'*	*küvey <ET küdegü 'güveyi'*

Ünsüzler bakımından Çağataycanın en özgün yanı Eski Türkçenin iç- ve sonsesteki *-d-, -d* ünsüzü Çağataycada tümüyle *-y-, -y* ünsüzüne dönüşmesidir:

boy < ET.bod 'boy'	*ayır-<ET. adır- 'ayırmak'*
ayak < ET. adak 'ayak'	*eye <ET. idi 'sahip'*
béyik < ET. bedük 'büyük'	*boy <ET. bod 'boy'*
kéyin <ET. kedin- 'giyinmek'	

Eski Türkçenin söz sonu -b sesi Çağatay Türkçesinde -v sesine dönüşür:

ev < ET. eb 'ev'

Eski Türkçenin önsesteki *k-, k-, t-* ötümsüz ünsüzleri Çağataycada yerini korur.

1.4.2.2. Örgü

Tamlayan durumu *-nıñ/-niñ* eki ile karşılanır:

téñri-niñ'tanrının'	*kuyaş-nıñ'Güneş'in'*
su-nıñ'suyun'	*Husrev-niñ'Hüsrev'in'*
köñül-niñ'gönülün'	*közüñ-niñ'gözünün'*
atı-nıñ'atının'	ok-nuñ'okun'

Seyrek olarak *-nıñ/-niñ* yerine bugünkü Özbek ağızlarındaki gibi *-nı/-ni* ekinin kullanıldığı görülür:

Efrâsiyab-nı oglı 'Efrasiyâb'ın oğlu'
bir kırgavul-nı iskelesi 'bir sülün butu'
yıglamak-nı sebebi '(senin) ağlamanın nedeni'

Yönelme durumu ötümlü ünsüzlerden ve ünlülerden sonra *-ga/-ge;* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-ka/-ke* eki iledir:

sâkü-ga 'sakiye'	*su- ga 'suya'*
arab-ga 'Arap'a'	*Esrâsiyab-ka 'Efrasiyab'a'*

derd-ga 'derde'	*maksad-ka 'amaca'*
yol-ga 'yola'	*âlam-ga 'aleme'*
tañ-ga-ça 'tan zamanına dek'	*şeher-ga 'şehire'*
	körer-ge 'görmeye'

Belirtme durumu *-nı/-ni* eki ile anlatılır:	
baş-nı 'başı'	*su-nı 'suyu'*
bogzum-nı 'boğazımı'	*köñlüñ-ni 'gönlünü'*
inisi-ni 'küçük kardeşini'	*okı-nı 'okunu'*

on yeti aga inisini dagı öltürdi '(o) on yedi büyük kardeşini de öldürdü'

bozdı köñlüm kişverin hicran gamı 'ayrılık üzüntüsü, gönlümün ülkesini bozdu'

yetti sekkiz kişini ilgeri xaber algalı yiberildi 'yedi sekiz kişi ileri, haber almak için, yollandı.'

Çıkma durumu *-dın/-din, -tın/-tin* eki ile karşılanır. 3. kişi iyelik ekinden sonra -ndın/-ndin biçimindedir:	
Heri-din 'Herat'tan'	*at-dın 'attan'*
ot-tın 'ateşten'	*susalık-tın 'susuzluktan'*
yar-dın 'yardan'	*yüzin-din 'yüzünden'*

kémedin çıktılar 'gemiden çıktılar'

kéldi cennet ravzasından ab-ı Kevser sarı hur 'cennet bahçesinden Kevser suyuna doğru bir huri geldi'

Bulunma durumu, ötümlü ünsüzlerden sonra *-da/-de,* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-ta/-te* biçiminde kullanılır. Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra genellikle adıl n'si gelir ve *-nda/-nde* biçiminde söylenir:	
kéçe-de 'gecede'	*âlem-de 'âlemde^*
yolı-da /yolı-nda 'yolunda'	*su-da 'suda'*
altı yaşımda 'altı yaşımda'	*suyı-da 'suyunda'*
könglüm-de 'gönlümde'	*baş-ta 'başta'*

kabri guya ki Esterâbâd vilayetindedir 'mezarı olasılıkla Esterâbâd ilindedir.'

ışk yolıda xatarlar öküş turur 'aşk yolunda tehlikeler çoktur'

ol toyda Firengdin kélgen élçi hazır érdi 'o toyda Firenkten gelen elçi hazır bulunuyordu

Eşitlik durumu *-ça/-çe* eki ile anlatılır. 3. kişi iyelik ekinden sonra *-nça/-nçe* biçiminde kullanılır. Çağataycada sık kullanılan bir durum eki değildir. Nitelik ve nicelik bakımından durum, zaman eşitliklerini anlatır:	
tofrag-ça	*'toprak gibi'*
it-çe	*'it gibi'*
barı-nça	*'varınca'*
kıl-ça beliñ'	*kıl kadar belin'*

her biri bir çupçuk yumurtasıça 'her biri bir serçe yumurtası kadar'

eşik-iñde itçe hem bolmadı bizge iʃtibar 'eşiğinde, köpek kadar değer görmedik'

rubʃ-ı meskunda Semerkandça latüf şehir kemrakdur 'dünyada Semerkant kadar latif şehir azdır'

Araç anlatımı *-n, -ın/-in, -un/-ün* eki ile karşılanır. Çağataycada kalıplaşmış durumdadır:	
barçaların kaçtı	*'hepsi kaçtı'*

boldı bu sözdin barısın şâdmân 'bu sözden tümü menmun kaldı'
köñlüm tilerin hakkın edâ kılgay sén 'gönlümün dileğini hakkıyla yerine getireceksin'
öben kara yerge kirdi 'ok dip tarafı ile kara yere girdi'
kulsuzın sultan xoş érmes 'kulsuz sultanlık hoş değildir'

Yön durumu da kalıplaşmış durumdadır. -ra/-re, -g, /-karı/-keri ekleri ile anlatılır:

ilgeri 'ileri'	*taşra 'dışarı'*
soñra 'sonra'	*yokkarı / yokarı 'yukarı'*

Kişi sözcükleri Orta Türkçenin genel özelliklerini korur:						
Yalın	*mén*	*sen*	*ol*	*biz*	*siz*	*alar*
Tamla.	*méniñ*	*seniñ*	*anıñ*	*bizniñ*	*sizniñ*	*alarnıñ*
Yönel.	*maña*	*saña*	*aña*	*bizge*	*sizge*	*alarga*
Belirt.	*méni*	*séni*	*anı*	*bizni*	*sizni*	*alarnı*
Bulunma	*ménde*	*sénde*	*anda*	*bizde*	*sizde*	*alarda*
Çıkma	*méndin*	*séndin*	*andın*	*bizdin*	*sizdin*	*alardın*

Çağataycada kökende 3. kişi sözcüğü bulunmaz. Yerine gösterme sözcüğü *ol* kullanılır.

Gösterme sözcükleri "*bu" , "bular", "ol", "alar"* sözleridir. *"ol"* sözcüğünü çekimini yukarda gösterdiğimiz için burda vermiyoruz. Öbür gösterme sözcüklerinin çekimi şöyledir:			
Yalın	*bu*	*bular*	*alar*
Tamlayan	*munıñ*	*bularnıñ*	*alarnıñ*
Yönelme	*muña*	*bularga*	*alarga*
Belirtme	*munı*	*bularnı*	*alarnı*
Bulunma	*munda*	*bularda*	*alarda*
Çıkma	*mundın*	*bulardın*	*alardın*

Nevai'den önce *"alar"* aözcüğü *"olar"* biçiminde kullanılır. Seyrek olarak araç eki ile kullanım vardır:

anın	*'bu nedenle'*

Eşitlik durumu ile gösterme sözcüklerinin kullanımı yaygındır:

munça 'bunca'	*ança 'onca'*

Öbür gösterme sözcükleri şunlardır:

uşbu '(tam) bu'	*uşol 'tam şu'*

uşbu maraz ilacını sén né bilür sén éy tabib 'bu hastalığın ilacını sen ne bilirsin ey tabib'
kördüm uşal Yusuf-ı dilhastanı 'gördüm şu gönlü hasta Yusuf'u'

Dönüşlü "*öz"* ve "*kendi*" sözleridir.

Belirsiz sözcük olarak kullanılan sözler bakımından da kökende Çağatayca büyük ayrılık göstermez:	
kimse 'kimse'	*başka 'başka'*
özge 'başka'	*yana 'başka'*
néme 'şey'	*némerse 'şey'*
némegine 'bir parça'	*bir néçe 'nice'*

Türkçede kökende sıfatların adlardan ayrılmadığını biliyoruz. Genel Türkçenin bu kuralı Çağatayca için de geçerli. Sıfatlar durum eki aldıklarında ad işlevi üstlenirler:

az ve köpniñ tefâvüti 'az ile çoğun farkı'
vahşet ve muhâlefet açıkını sulhuniñ şerbeti bile çüçüg kıldılar 'vahşet ve muhalefet acısını barış şerbeti ile tatlandırdılar'
yolniñyırak yavuını bilmey 'yolun uzak ve yakınını bilmeden'

Karşılaştırma *-rak, /-rag / -rek* ekinin sözcüğe eklenmesiyle yapılır:	
az-rak 'daha az'	*köp-rek 'daha çok'*
kiçig-rek 'daha küçük'	*savug-rak 'daha soğuk'*

Karşılaştırmalarda, karşılaştırılan çıkma durumunda korunur:

akrak kardın 'kardan daha ak'
xoşbuyrak ıpardın 'miskten daha güzel kokulu'
Şah Kasım'dın köp yaxşırakdurur '(o) Şah Kasım'dan daha iyidir'

Kimileyin sıfattan önce gelen belirteç, karşılaştırma eki alır:

köprek muhtaclar 'daha çok muhtaç olanlar'

Karşılaştırma kimileyin 'daha' ya da 'çok' anlamlarına gelir:

hayası kemrek érdi 'utanma duygusu çok az idi'

Ayrıca *-ça/-çe* eki de eklenebilir:

azrakça toxtadılar 'çok az bir zaman için alıkoydular'

Sayı adları bakımından Türkiye Türkçesinden ayrılmaz. Kimi ses değişimleri vardır. İki sayının yan yana kullanılması ile yaklaşık sayılar anlatılır:

bir ikki kün 'bir iki gün'üç tört yıl mundın burunrak 'bundan üç dört yıl önce'

tuli tahminen on tört on beş karı bolgay 'uzunluk olarak on dört ya da on beş arşın olacak

tört beş miñkişi birle Bâki kéldi 'dört beş bin kişi ile Bâki geldi'

Sıra sayıları *-(ı/u)nçı / -(i/ü)nçi* ya da *-lançı / -lençi* ekleriyle yapılır:	
birinçi 'birinci'	*burungı 'birinci'*
ikinçi, ikkinçi 'ikinci'	*üçinci 'üçüncü'*

törtünçi 'dördüncü'	*béşinci 'beşinci'*
altınçı 'altıncı'	*yetinçi 'yedinci'*
sekizinçi / sekizlençi'sekizinci'	
tokuzunçu / tokuzlançı 'dokuzuncu'	
onunçı / onlançı 'onuncu'	

Topluluk sayıları *-av/-ev* eki ile sağlanır:	
birev 'her bir'	*ikev 'her iki'*

uşbu dem kéldi birev xan katıga 'her biri han katına işte bu zamanda geldi'

ol kelagpalarını birev okumas 'o karga ayaklarını (karga ayağı gibi yazıları) hiç kimse okumaz'

Ayrıca *-la(sı) / -le(si)* ya da *-ele(si)* eki ile topluluk sayıları yapılabilir:

uluk kardaş ve kiçig kardaşnı ikelesin birâder dérler 'büyük kardeş küçük kardeşin her ikisine de 'birader'derler'

Üleştirme sayıları ünsüzle biten sayılara *-ar/-er;* ünlü ile bitenlere *-şar/-şer* eki getirilerek yapılır:	
birer 'birer'	*ikirer 'ikişer'*
üçer 'üçer'	*béşer 'beşer'*
altışar 'altışar'	*yédişer 'yetişer'*

Belirteçler ad durumları ile kişi sözcüğü ve ulaçlardan oluşan az çok kalıplaşmış sözcüklerdir. Belirteç yapımı için özel ekler bulunmaz. Birçok Arapça ve Farsça sözcük de belirteç olarak kullanılır. Belirteçlerin işlevleri eylemleri, sıfatları ve öbür belirteçleri belirtmektir.

Üleştirme sayıları ünsüzle biten sayılara *-ar/-er;* ünlü ile bitenlere *-şar/-şer* eki getirilerek yapılır:	
birer 'birer'	*ikirer 'ikişer'*
üçer 'üçer'	*béşer 'beşer'*
altışar 'altışar'	*yédişer 'yetişer'*

Yer belirteci olarak çok kullanılan sözcüklere şunlar örnek gösterilebilir:	
añaça 'ona kadar'	*anda 'orada'*
anda ok 'aynı yerde'	*andın 'oradan'*
béri 'beri'	*béridin 'beriden'*

kérü 'geri'	*naru 'öte, ileri'*
narıdın 'oradan'	*narurak 'daha öte'*
ilgeri 'ileri'	*taşkarı 'dışarı'*
yokkarı 'yukarı'	*ileydin 'önden'*
kéyin 'arka'	*artınça 'ardı sıra'*

Zaman sözcüklerine şunları örnek gösterebiliriz:	
basa 'hemen, sonra'	*bıltur 'geçen yıl'*
burna 'önce'	*burnarak 'daha önce'*
émdi 'şimdi'	*érteñ'sabahleyin'*
érte çagda 'çok zaman önce'	*kéçkurun 'akşamleyin'*
tañerte 'yarın sabah'	*soñra sonra'*
tañla 'yarın'	*tün kün 'gece gündüz'*

Soru sözcükleri:	
kim 'kim'	*kimler 'kimler'*
né 'ne, hangi'	*néler 'neler'*
né yerge 'nereye'	*néçe 'nice'*
nagu 'niçin, niye'	*nédin 'neden'*
néçege 'ne zamana kadar'	*néçük 'nasıl'*
néçükdin 'niçin, nasıl'	*nétük 'nasıl'*

1.4.2.3. İlgi

İlgeçler, değişik işlevlerde kullanılan çekimsiz sözcüklerdir:	
ara 'iç, içinde'	*bigi 'gibi'*
birle / bile 'ile'	*çaglıg 'gibi'*
dék 'dek, değin'	*ésre 'alt, aşağı'*
içre 'iç, içinde'	*ile 'ile'*
kibi 'gibi'	*méñizlig 'gibi, kadar'*
misillig 'gibi, kadar'	*sarı 'doğru'*
sıñarı 'gibi'	*tapa 'doğru'*
üze 'üst, üste'	*üçün 'için'*
yañlıg 'gibi, kadar'	*baka 'göre'*
dégin 'kadar'	*köre 'göre'*
karşu 'karşı'	*utru 'karşı'*
béri 'beri'	*kéyin 'sonra'*

1.4.2.4. Devinim

Ekeylem Çağataycada *"é(r)-* biçimindedir. Ortacı "*é(r)ken",* ulacı "é(r)geç" durumundadır. Şimdiki ve geniş zaman kullanımı şöyledir:	
érün mén '-im'	*érür biz '-uz'*
érür sén '-sin'	*érür siz '-sunuz'*
érür	*érürler '-ler'*
é(r)mes mén 'değilim'	

Belirli geçmiş zaman -di eki ile kurulur:	
é(r)dim 'idim'	*é(r)dük 'idik'*

Belirsiz geçmiş zaman-miş eki getirilerek yapılır:	
é(r)miş mén 'imişiz'	*é(r)miş siz 'imişsiniz'*

Bilindiği gibi, kişi ekleri eylemde yapanı belirtir. Çağataycada da kişi ekleri değişik kiplerde küçük ayrımlar gösterir. Geçmiş zaman ve koşul kipinde, şu kişi ekleri kullanılır:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m*	*-k/-k*
2. kişi	*-ñ*	*-ñız*
3. kişi	-	-lar

Belirli geçmiş zaman *-t-* eki ile yapılır. Sözcükteki ünsüze göre ötümlü / ötümsüz uyumuna girer:

kel-t-im 'geldim'	*oku-d-um 'okudum'*
kel-t-iñ'geldin'	*oku-d-uñ'okudun'*
kel-t-i 'geldi'	*oku-dı 'okudu'*
kel-t-ük 'geldik'	*oku-d-uk 'okuduk'*
kel-t-iñiz 'geldiniz'	*oku-d-uñuz 'okudunuz'*
kel-t-iler 'geldiler'	*oku-d-ılar 'okudular'*

Geçmiş zaman genellikle geçmişte olmuş bir olayı belirler:

ey Nevâyi 'ışk ara vasl istedük, keldüñbesi
bizni uşbu müdde'ada mülzem ettiñâkıbet
'Ey Nevâyi, aşk içinde, kavuşmayı istedik, çok güldün
Sonunda bizi bu isteğimizden dolayı ayıpladın'

Belirsizlik anlatmak için kimi zaman, geçmiş çekiminden sonra "*bolgay" 'olacak'* eylemi getirilir.

on miñévlük kişi çıktı bolgay 'on bin aile yola çıkmış olacak'

Belirsiz geçmiş zaman *-mış* ortacına kişi eklerinin getirilmesi sağlanır:

Bolmışım

Geniş zaman *-ur/-ür* eki ile sağlanır. Kişi eki olarak kişi sözcükleri kullanılır:	
al-ur mén 'alırım'	*al-ur biz 'alırız'*

al-ur sén 'alırsın'	*al-ur siz 'alırsınız'*
al-ur 'alır'	*al-ur-lar alırlar'*

her kün béş yüz beyt âsânlıg bile bitir 'her gün beş yüz beyiti kolayca yazar'

Gelecek zaman *-gay/-gey* eki ile anlatılır. Ötümsüz ünsüzlerden sonra *-kay/-key* biçiminde kullanılır. Bu ek şiirde daha çok *-ga/-ge* biçimindedir.

kıl-gay mén 'yapacağım'	*kıl-gay biz 'yapacağız'*
kıl-gay sén 'yapacaksın'	*kıl-gay siz 'yapacaksınız'*
kılgay 'yapacak'	*kıl-gay-lar 'yapacaklar'*

Koşul, Genel Türkçede olduğu gibi *-sa/-se* eki iledir:

kel se-m 'gelsem'	*kel-se-k 'gelsek'*
kel-se-ñ'gelsen'	*kel-se-ñiz 'gelseniz'*
kel-se 'gelse'	*kel-se-ler 'gelseler'*

İstek çekimi yalnızca 1. kişide bulunur. Bir eylemi yapma isteğini ya da önerisini anlatır. 1. tekil kişide *-ay/-ey, -ayin/-eyin, -ayım/-eyim* gibi eklerle kullanılır:

bitiy 'yazayım'	*neyleyin 'ne eyleyim'*
baray 'varayım'	*kılayım 'yapayım'*

1. çoğul kişide *-(a)lı /-(e)li, -(a)lıñ/-(e)liñ, -(a)lım/-(e)lim* ekleri kullanılır.

okulı 'okuyalım'	*olturalı 'oturalım'*
içeliñ'içelim'	*kılalı 'yapalım'*

Buyurum kipi eylem kök ve gövdesine çeşitli kaynaklardan kişi ekleri getirilerek yapılır.Yalnız 2. ve 3. kişilerde vardır. 2. tekil kişide, eksiz ya da *-gıl/gil, kıl/-kil, -gın/-gin* ekleri ile anlatılır:

al/ algıl/ algın'al'	*tutkıl 'tut'*
yıglama 'ağlama'	*éşitkil 'işit'*

2. çoğul kişi *-ñ, -ıñ, -iñ, -ñız* eklerinin değişik kullanımları ile anlatılır:

eyleñ'eyleyin'	*almañ'almayın'*
körüñ'görün'	*salıñız 'salın'*

3. tekil kişi *-sun/-sün* ve *-dék* ekleri ile karşılanır:

barsun 'varsın'	*kirsün 'girsin'*
asradék 'korusun'	*kördék 'görsün'*

3. çoğul kişi *-sunlar/-sünler, -dékler* ekleri ile anlatılır:

kılsunlar 'yapsınlar'	*sordékler 'sorsunlar'*

-ar/-er **ile biten eylem kök ve gövdelerine, Buyurum çekiminin 2. tekil kişi de kimileyin -u/-ü ekini alır:**	
baru 'git'	*kaytaru 'dön'*
kutkaru 'kurtar'	*yiberü 'yolla'*

Ettirgen çatı ekleri birkaç tanedir. ***-ar-/-er-,*** **eki bunlardan biridir:**	
çıkar- 'çıkarmak'	*kéter- 'gidermek'*
çömür- 'batırmak'	*aşur- 'aşırmak'*
yaşur- 'gizlemek'	*tapşur- 'vermek'*

-dur-/-dür- **çatı eki de işlektir:**	
açtur- 'açtırmak'	*atlandur- 'ata bindirmek'*
köydür- 'yakmak'	*toldur- 'doldurmak'*

-gar-/ger- **Ettirgen eki vardır:**	
bütker- 'bitirmek'	*ötker- 'geçirmek'*
toygar- 'doyurmak'	*azgur- 'azdırmak'*
yétkür- 'yetirmek'	

-guz-/-güz- **Ettirgen eki de kullanılır:**	
körgüz- 'göstermek'	*tirgüz- 'diriltmek'*

-t- **ettirgen eki işlek eklerden biridir:**	
avut- 'avutmak'	*méñzet- 'benzetmek'*
çırmat- 'saldırtmak'	*oxşat- 'benzetmek'*
bélgürt- 'belirtmek'	*yalbart- 'yalvartmak'*

-t- **ettirgen eki işlek eklerden biridir:**	
avut- 'avutmak'	*méñzet- 'benzetmek'*
çırmat- 'saldırtmak'	*oxşat- 'benzetmek'*
bélgürt- 'belirtmek'	*yalbart- 'yalvartmak'*

Ayrıca ***-z-*** **ettirgen eki de kullanılır:**	
akız- 'aktırmak'	*émiz- 'emdirmek'*
ötüz- 'geçirmek'	*tamız- 'damlatmak'*

Edilgen çatı ***-l-*** **eki ile kurulur:**	
bilil- 'bilinmek'	*bitil- 'yazılmak'*
boyal- 'boyanmak'	*évrül- 'dönmek'*
kılıl- 'yapılmak'	*ükül- 'toplanmak'*

Dönüşlü ve edilgen çatı eklerinden biri de ***-n-*** **ekidir:**	
agızlan- 'ağız açamak'	*küçlen- 'güçlenmek'*
örten- 'alevlenmek'	*sagın- 'düşünmek'*
yasan- 'düzenlenmek'	*tilen- 'dilenmek'*

İşteş çatı ***-ş-*** **eki ile yapılır:**	
bériş- 'verişmek'	*çapgulaş- 'dövüşmek'*
dostlaş- 'dost olmak'	*körüş- 'görüşmek'*

Eylemlik eki bakımıdan Türkiye Türkçesinden ayrılmaz. *-mak/ -mek* en yaygın eylemlik ekidir:

söz aymak siz bigin dânâ katında, kuduk kazmak turur derya katında 'sizin gibi bilgili kişi önünde söz söylemek, denizde kuyu kazmaktır'
bolmas érdi tirig démek anı 'onun diri olduğunu söylemek mümkün değildi'

Söz konusu eylemlik eki iyelik ve durum eki alabilir:

Mirzânı körmekleri mümkin émes édi 'Mirzayı görmeleri mümkün değildi'
çıkmakka istidâd kıl 'çıkmak için hazırlan'

Eylemlik eki 'kararlaştırmak, belirlenmek, üzere olmak' anlamlarında *-makçı / -mekçi bol-* ya da ér- biçimlerinde kullanılır:

bular kélmekçi édiler 'bunlar gelmek üzere idiler'
bu yagılarnıñüstige atlanmakçı édük 'bu düşmanların üstüne atlanmaya karar vermiştik'

Ortaç ekleri bakımından Karahanlıcayı andırır.

***-gan /-gen* ortacı Türkiye Türkçesindeki *-an/-en* ortaç eki ile aynı kökendendir. Süren ya da bitmiş olayın deviniminin adıdır.**	
karıgan 'yaşlanan'	*kaçkan 'kaçan'*
bitigen 'yazan'	*içken 'içen'*

***-gu/- gü* gereklik ve gelecek anlatan ortaç yapar:**	
yıglagu 'ağlama isteği'	*uruşgu 'vurma isteği'*
külgü kélmedi	*'gülme isteği gelmedi'*

***-gu/- gü* gereklik ve gelecek anlatan ortaç yapar:**	
yıglagu 'ağlama isteği'	*uruşgu 'vurma isteği'*
külgü kélmedi	*'gülme isteği gelmedi'*

Yukardaki ortaçtan türemiş birtakım ortaçlar da vardır. Sözgelimi *-guçı/-güçü* bunlardan biridir:	
alıp satkuçı	*'alıp satıcı, tüccar'*
kişver açkuçı 'ülke açıcı'	*degüçi 'deyici'*

bar étküçi 'var edici,	*Tanrı'okugıçı 'okuyucu'*

Türemiş eklerden biri de *-guluk/-gülük* ekidir:	
kéygülük 'giymelik, giysi'	*yégülük 'yiyecek'*

***-r* eki ile geniş zaman ortacı kurulur. Sözcüğün durumuna göre bağlantı ünlüsü alır:**	
okur 'okuyan'	*oynayur 'oynayan'*
örteyür 'yanan'	*miner 'biner'*
batar 'batan'	*kéyer 'giyen'*

Bu ekin olumsuzu *-mas/-mes* biçimindedir:

şehri ve bâzârıda türki bilmes kişi yoktur 'şehir ve çarşısında Türkçe bilmeyen kişi yoktur'

Ulaçlar bir eylemin bildirdiği devinimi, belirteç-eylem biçiminde anlatır.

***-a/-e, -y* eki belirsiz ulaç yapar:**	
yaşura 'gizlice'	*yıglayı 'ağlayarak'*
ala 'alarak'	*köre 'görerek'*
kıya bak- 'yan bakışla bakmak'	*yandura bér- 'geriye vermek'*

méne köre kéldi 'beni görmeye geldi'
soñımızdın érişe yéttiler 'arkamızdan yetişip geldiler'

Bu ulacın olumsuzu *-ma-y /-me-y* eki ile kurulur:	
okumay 'okumadan'	*bilmey 'bilmeden'*

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, bu ulaç ekiyle bileşik eylemler kurulur.

Yeterlilik ve olabilirlik *"-a almak"* eylemi ile anlatılır. Ancak asıl yeterlik eylemi "bilmek" tir:

bola alur 'olabilir'
bu kitabnı Türk tilige terceme kıla algay-mu mén 'bu kitabı Türk diline çevirebilecek miyim'
körmegen kişi ınana almas 'görmeyen kişi inanamaz'
hiç kim méni xalas éte bilmes meger xuda 'beni Tanrıdan başka hiç kimse kurtaramaz'

Tezlik "*bérmek" 'vermek'* eylemi ile yapılır. Başkaları için yapılan bir eylemi anlatır:

xan yıgıp oglan uşagın yeksan örgete bérdi barıga iman 'han oğul ve çocuklarını bir araya toplayıp, onlara iman öğreti verdi'

Sürerlik *"kalmak" 'kalmak'* eylemi ile anlatılır.

yol başında tu kaldı Mirza 'Mirza yol başında durup kaldı'
atalarımnı köre kalgan siz 'benim atalarımı görüp kalansınız'

Sürerlik ayrıca "*turmak" 'durmak'* eylemiyle de sağlanır:

yarımnı köre turmak üçün 'ömr tiler mén 'yaşamı yarimi görüp durmak için dilerim

Yakınlık "*yazmak*" 'yazmak' eylemi ile anlatılır:

gark bola yazdı 'boğuluyordu'
âlem örtene yazdı demindin 'soluğundan az daha dünya yanıyordu'

-gaç /-geç ulacı asıl olayın hareketinden hemen önce yer alan bir hareketi anlatır:

ol bu sözni éşitkeç oldı xamuş 'o bu sözü işitince sustu'la'lı köñülüm halını sorgaç tirildim 'dudağı gönlümün durumunu sorunca dirildim'

-galı/-geli ulacı Türkiye Türkçesindeki -alı/-eli ulacını anımsatır. Asıl eylemin başlama noktasını belirtir:

köñlüm hazindür dilnevazım bargalı 'gönül okşayanım gideli beri gönlüm üzüntülüdür'
mén ölgeli köp oldı 'ben öleli çok oldu'

-gunça/-günçe Türkiye Türkçesindeki *-ınca/-ince* ulaç eki ile aynı köktendir. Ana olayla aynı zamanda ya da ana olayın sonunda olan bir bir işi belirtmek için kullanılır:

âlem bolgunça bu söz bolgusı turur 'dünya oldukça bu söz de olacaktır'
bühud édi bolguça vakt -i seher 'sabaha değin aklı başında değildi'
köz yumup açkunça 'göz yumup açıncaya kadar'
köz açup bakkuça 'göz açıp kapayıncaya değin'

Bağlama ulacı yapmak için *-p* ve *-ban/-ben* ekleri kullanılır. Çağataycada da sık kullanılan ulaç ekleridir. Özellikle aynı kişi, kip ve zamanlı, iki ya da daha çok eylemi birleştirmek için kullanılır:

ilgeri barıp turdu 'ileri varıp durdu'
sén olguñbarı bolup nâbud 'herşey yok olup sen (kalıcı) olacaksın'
üç top bolup uruşuñlar 'üç grup olarak savaşın'

Söz konusu bağlama ulacı birtakım eylemlerle bileşik eylemler oluşturur:

"*bar-" 'varmak'* eylemi ile yapılan bileşik eylem uzaklaşmayı anlatır:	
kaçıp bar-	*'kaçıp gitmek'*
yumalanıp bar-	*'yuvarlanıp gitmek'*

"bol-" 'olmak' eylemi olanaksızlığı belirtir. Olumsuz bir anlam taşır.
sözini fi'l-hâl añlap bolmas édi 'sözünü hemen anlamak olanaksızdı'
bu élni kişi men kılıp bolmas 'bu halkı kişi engelleyemez'

Yaklaşmayı anlatmak için "*kél-*" eylemi kullanılır:

xaber bilip kél- 'haber öğrenip gelmek'
börini tutup kéledür biz saña 'kurdu tutup sana getiriyoruz'

-may/-mey ulaç eki *-a/-e, -y ve -p* ulaç eklerinin olumsuz biçimidir.

sözümge cevab tapa almay demi tutuldı 'sözüme yanıt bulamadan soluğu tutuldu'

körmey, bilmey méni vefasız dép sén 'görmeden, bilmeden bana vefasız demişsin'

kélse, ölmey koymagıl agzını '(o) gelirse, ağzını öpmeden bırakma'

2. KIPÇAKLAR

Orta Türkçe döneminin büyük halk topluluklarından biri Kıpçaklardır. Avrupalı kaynaklar onları "Kuman", İslam yazarlar "Kıpçak" adı ile anarlar. Ayrıca "İmek" (Yemek) ve "Kimek" adları da sık sık kullanılır. Göktürk yazıtlarında bu adlardan hiçbiri geçmez. Irtış Irmağının adı geçer. Nedir, orda hangi halkın yaşadığı söylenmez. Oysa, Arap coğrafyacıları aynı dönemde Irtış boylarında "Kimek" (Kemek) adlı bir boyun yaşadığından söz ederler. Bu halk Oğuzların kuzeyinde çok geniş alana yayılmıştır. Batı İdil ya da Kama Irmağına dek yayılmıştır. Kimek halkının birçok uruğa bölündüğü ve bunlar arasında en önemlilerin "Emek" (Yemek) ve "Kıpçakların oluşturduğu anlaşılır. Kaşgarlı Mahmut'ta "Emek" (Yemek) adı geçer.

Kıpçaklar 11. yüzyılda Harezm ile komşu olurlar. Kaşgarlı Mahmut zamanında Kıpçak-Yemeklerin güneydoğu sınırı Talas Irmağına dayanır. Türk halkları arasında en geniş alana yayılmış olanıdır.

Kıpçak sözünü araştırmacılar değişik anlamlarda açıklar. Ebülgâzi Bahadır Han halk etimolojisine dayanarak "ağacın içindeki boşluk" anlamına geldiğini yazar. Kimi araştırmacılar ise "sert, amansız, uğursuz, bedbaht, sağlam" gibi anlamlara geldiğini ileri sürer. Sözcük Uygur belgelerinde kişi adı olarak da geçer. Kaşgarlı Mahmut, sözcüğü "1. Türklerden büyük bir bölüm, 2. Bu halkın oturduğu Kaşgar yakınlarında bir yer" biçiminde açıklar. Kutadgu Bilig'de dört yerde "kovı" (:içi kof ve çürümüş) sözü ile birlikte geçer. Bu nedenle Radloff, bu iki sözcük arasında koşutluk kurar. Halk anlayışına göre de, Kıpçak sözü, **kovı** ve **kovuk** sözleri ile aynı anlamdadır. Nemeth'e göre, Kıpçak adı, Sagay Türkçesinde geçen "hiddetli, kızgın" anlamlarına gelen Kıpçak sözü ile aynıdır.

Kuman adı büyük olasılıkla "solgun, sarımtırak" anlamına gelir. Rusça, Almanca ve Ermenicede bu halka, "açık sarı", "saman renginde olan sarı saç" anlamında adlar verilir. Bu üç dilde de Kumanlara takılan ad bu halkın sarışın -daha doğrusu sarı kırmızı saçlı- olduğunu anlatır. Böylece Kumanlarla ilişkiye geçen Ruslar, Almanlar ve Ermeniler Kumanları yalnızca "Sarışınlar" diye anmışlardır.

Kıpçaklar kökende büyük göçebe Türk boy birlikleridir. İÖ 6. yüzyılda Hunların buyruğunda yaşarlar. Sonraları ise Tukiyu göçebe devletinin egemenliğine girerler. İsa'dan sonraki ilk yüzyıllarda yurtlarından kalkarlar. Kazakistan'ın büyük bir bölümünü tutarlar. 1017'de Karahitay'ların baskısı ile batıya doğru göçerler. 10. yüzyılda Karadeniz kıyılarına ve Kafkasya'ya göçerler. Tiyenşan Dağlarından Tuna'ya değin büyük toprakları egemenliklerine alırlar. Deşt-i Kıpçak adı verilen bu alanda birçok boy birliği oluştururlar. Hayvancılıkla uğraşırlar. Bizans, Macar ve Bulgar devletleri ile sıkı ilişkiye girerler. Bu kaynaklarda Kuman Rus kaynaklarında Poloverstler adı ile anılırlar. 1051'de Doğu Avrupa'ya gelirler. Karadeniz'in kuzeyini tutarak daha önce buralarda kalan Peçenek ve Oğuz boyları ile birleşirler. Rus ve Bizanslıların kışkırtmaları sonucunda Peçeneklerle savaşarak onları yenerler. Ardından Rus güçleri 1031 yılında Kumanları ağır bir yenilgiye uğratır. Bu yenilgi sonunda Kumanlar dağılır. Ancak Kumanların yerini doğudan gelen yeni Türk göç dalgası alır. Bu yeni dalga Kıpçaklardır. Artık Kıpçak adı altında

birleşen bu Türk boyları Avrupa'da Kuman adı ile anılmaya devam ederler. 12. yüzyıldan bu yana Kuman ve Kıpçak adları aynı anlamda kullanılır.

Kıpçaklar, İran ve Anadolu'daki gibi kalıcı devletler kuramazlar. Oysa onları da arkalarından gelen yeni Türk boyları destekler. Bunda coğrafya ve iklim koşullarının etkisi büyüktür. Kuzeye açılan bu uzun alanları Şevket Süreyya Aydemir şöyle betimler:

"Rus ovalarının ruhta uyandırdığı ilk etki, bir genişlik duygusudur. Bir ormanın küçük bir boşluğunda kaybolup da birkaç yüz metre, birkaç bin metre ilerinizdeki ağaçlıkların bir adım ötesini göremezsiniz. Kendinizi gene de, içinde milyonlar ve milyonlarca insan kaynaşan uçsuz bucaksız bir enginliğin ortasında hissedersiniz.

Bu enginlik hem çokluk, hem yalnızlık duyguları uyandırır. Hatta ruhunuza, melankolik bir hürriyet arzusu da verir. Bu hürriyet arzusunda ancak ekstremlere yer vardır: Ya toplumdan tümden çekiliş, bir ormanın sessizliğinde yaşam boyunca kayboluş, bir meçhul hatta bir hiç olmak arzusu, mutlak yalnızlık, mutlak bir başıboşluk hevesi. Yahut da bütünüyle bunun karşıtı: Kendini topluma veriş, cemiyete terkediş, milyonların içinde milyonlardan biri olarak fakat o milyonlar için bir çöl ermişinin mistik duygusu..."

Orta Asya'dan Tuna bölgelerine dek yayılan Kıpçakları kuşatan yalnız geniş bozkırlar ve Slav halkları değildir. 13. yüzyıl ortalarında Moğol yayılması onları bir daha bellerini doğrultamayacak biçimde dağıtır. Önemli bir bölümü Macaristan olmak üzere Bulgaristan, Romanya, Rusya'da oraların halkları arasında erirler.

Vernadski ise Rusya bozkırlarındaki halklar savaşımını şöyle betimler: *"Rus tarihinin eksenini, Euroasya orman ve bozkır bölgesinin bütününü elde etmek için atlı göçebelerle yapılan savaş oluşturur. Rus tarihinin ilk evresinde Ruslar ormanlardan sızarak bozkıra da ayaklarını attılar. İkinci evrede (927-1238) Peçenek ve Kumanlar onları yeniden orman kuşağına sürdü. Üçüncü evrede (1238-1452) orman bölgesi de bozkırlı atlıların eline geçti. Bu Moğol veya Altınordu yönetimi çağıdır."* Kıpçak tarihinin ikinci dönemi olan Altınordu çağı artık Türk tarihi içindedir.

Kıpçaklar, kendi egemenliklerine son veren Moğol İmparatorluğu'nda önemli katmanlarda görev alırlar. Mısırda memlük sultanlığında aynı konumlaı sürer.

2.1. KÖLEMENLER

Kıpçakların bir kolu ise Mısır'dadır. Kıpçakların bu topraklara gelmeleri yayılma amacıyla değildi. Kıpçak çocukları bu topraklara köle olarak satılmışlardı. Uzun süre devlet katmanlarında görev yapmışlar ve yüksek katmanlara yükselmişlerdi. 13. yüzyıl başında Selâhaddin'den sonra gelen Eyyubi Sultanları döneminde sayıları çok artmıştı. Çoğunluğu Ravza adasında üstlenen seçme bir birlik oluşturmuşlardı. Aralarından çok üst düzeylere tırmananlar oldu. Sonuçta yine üst düzeydeki subaylardan Aybey Mısır'daki Eyyubi Devleti'ni ortadan kaldırarak Memluk Devletini kurdu. Sultan Baybars döneminde ise Memluk Sultanlığının gelişmesi sürdü. Memluklar ya da öbür adlıyla Kölemenler, Mısır ve Suriye'yi bir yönetim altında birleştirdiler. Bu dönemde Moğol yayılması başlamıştı. İlhanlılar büyük bir ordu ile Suriye üzerinden Mısır'a doğru yürüyorlardı. Baybars, Moğolları yendi ve bu yayılmayı durdurdu. Anadolu Selçuklularını Moğol basıksından kurtarmak ve kendi topraklarını genişletmek için Anadolu'ya bir akın düzenledi. Moğolları Elbistan ovasında bozguna uğratarak Kayseri'ye dek ilerledi. Ama Anadolu'da fazla kalmayıp geri döndü. Moğolların Hanı Hulagu' nun 1258 yılında Abbasi halifeliğine son vermişti. Baybars Halifeliği Mısır'da yeniden kurdu.

Yavuz Sultan Selim 1517'de Ridaniye savaşı ile bu devletin yaşamına son verdi.

Kölemenler Devletinde Türk sultanların başta bulunmaları Türkçe ürünler verilmesine neden oldu. Türkçeye karşı ilgi arttı. Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kitaplar yazıldı. Arapça Farsçadan çeşitli yapıtlar Türkçeye çevrildi. Bu alanda yazılan yapıtlar Türkçe içinde ayrı bir yer tutar. Genellikle bu dil üç başlıkta incelenir:

1.	Asıl Kıpçakça
2.	Oğuz-Kıpçak karışımı ağız.
3.	Anadolu Oğuzcası (Osmanlıca

Asıl Kıpçakça ürünlerin dili, **Kumanca** ve **Kıpçakça** olarak iki kolda ele alınır. Kıpçak kolu içinde Memluk Kıpçakçası ile Ermeni Kıpçakçası yer alır.

Memluk-Kıpçak alanına giren ürünler arasında sözlük ve dilbilgisi yazmaları önemli bir yer tutar. Bunların yanında yazınsal ürünler, fıkıh kitapları da vardır. Jale Demirci, Memluk Kıpçak Edebiyatına Katkılar adlı yazısında yeni bulunan fıkıh kitaplarına değinir.

2.1.1. Yazılı Ürünler

2.1.1.1. Tercüman-ı Türki Arabi

Mısır'da Kıpçak Türkçesiyle yazılan en eski yapıtlardandır. Yapıtı, 1245 yılında **Konevli Halil b. Muhammed b. Yusuf** yazmış ya da örneklemiştir. Memluklu egemenliğinden kısa süre önce yazılmıştır.

Kitabın tek yazması Hollanda'da Leiden kütüphanesindedir. Yazma 76 yapraktan oluşur. Sözcük türlerine göre düzenlenmiş bir sözlüktür. 1260 sözbaşını kapsar. Yazar bunlardan 70 dolayında sözcüğü Türkmence, kalanı Kıpçakça olarak tanımlar. Hollandalı bilimadamı M. Th. Houtsma (1851-1943) yapıtı tıpkıbasım olarak yayınlamıştır. Ayrıca dil özellikleri üzerine bir inceleme yapmıştır. Houtsma, bu incelemeyi ve Arap yazısına göre düzenlenmiş dizinini 1894 yılında Almanca olarak yayınlamıştır. Yapıt üzerine bilgiler, bu yayına dayanır. B. Flemming'e göre kitap, 25 Ocak 1343'te bitirilmiştir. Yapıtın yazarı **Konevli Halil b. Muhammed b. Yusuf'**tur. Ne ki, bu görüş tüm bilginlerce benimsenmiş değildir. Kimi bilginler Konevli'yi örnekleyen ve Oğuz-türkmen dili konuşan kişi sayarlar. Örnek çekenin *koyun, akın, ötmek* gibi Oğuzca sözcükleri bilmediğini ve yapıtın Türkmenceye benzemediğini belirterek, Oğuz eseri olduğu düşüncesini benimser. Ne var ki, yapıt *"Bu kitabı yazan Halil bin Muhammed ibni Yusuf el-Konevi"* tümcesiyle biter. Kitabın yazılış tarihini de tam söylemek de zordur. Yapıttaki

gereçlere göre 13. yüzyılda yazılmış olduğu söylenebilir. Yapıtın dili, Kıpçak diline benzer, ancak bol bol Türkmen dili gereçleri de verilir. Houtsma'nın yayınladığı çevirinin dilini irdeleyen değerli bilimadamı Melioranskiy, onu dilinin Codex Cumanicus'un diline çok yakın olduğunu gösterir.

Kıpçaklar, Suriye ve Mısır'a Moğolların Orta Asya'yı ele geçirmelerinden önce yerleşmeye başlarlar. Sayıları, Moğol yayılmasından sonra giderek artar. Hülagu'nun ordusu arasında gelen Kıpçaklar'dan başka köle olarak satılıp gelende çok olur. Sözgelimi 1299'da Nogay ile Toktı'nın savaşında Nogay büyük bir yenilgiye uğrar. Onun buyruğundaki on binlerce Kıpçak'ın tutsak edilip köle olarak Mısır'a satıldıkları bilinir. Mısır sultanı bu kölelerden asker olarak yararlanır. Bu köleler daha sonra Memluklar (Kölemenler) devletini kurarlar. Öte yandan, Mısır'daki Kıpçaklar Altın Ordu'yla bağlarını tümden koparmazlar. Aralarındaki ilişki uzun süre devam eder. Bu bağlardan biri dil bağıdır. Bu yapıtın çevirisinde açıkça görülür.

Sözlük dört bölümden oluşur. Birinci bölümde adlar, ikinci bölümde eylemler, üçüncü bölümde eylem çekim biçimleri incelenir. Burada eylemin üç zamanı ve üç kişisi olduğu, olumlu-olumsuz, tekil-çoğul kişiler belirtilir. Ancak zaman ekleriyle kişi ekleri ayrılmaz. Türk dillerinde, Arapçadaki gibi tür gösteren, özel eklerin bulunmadığı vurgulanır. Fakat sözlükte *ana, giçe, yakız (rakip anlamında), yéñé, kız karındaş kız oglan (genç, evlenmemiş kız)* gibi sözcükler dişilik gösteren; *ata, açkı (büyük torun), tıga (dayı), ogul, küyegü* gibi sözcükle erkeklik gösteren sözcükler olarak tek tek ayrılır. Dördüncü bölümde, kimi ekler ayrılıp incelenir. İlgeçler, kişi - gösterme sözcükleri ve yardımcı sözcüklerin Arapça çevirileri verilir.

Böylece, yapıtın birinci ve ikinci bölümleri sözlük, üçüncü ve dördüncü bölümü dilbilgisi olarak düzenlenmiştir. Sözlük bölümünde Arapça sözcüklerin Türkçe karşılıkları verilir. Yalnızca bir alt bölümde (22. bölüm) Türkçe sözcüklerin Arapça karşılıkları gösterilir. Sözlük bölümünde Türkçe sözcüklerin doğru söylenişlenişleri belirtilmek için, çeşitli yöntemlerle açaklamalar yapılır. Sözgelimi *adım* sözcüğündeki *d* ünsüzü, Arapçadaki *t* ünsüzü gibi sert söylenir, *og (anlama, düşünme)* sözcüğünde *g* Arapçadaki *kaf* ünsüzüne benzer, gibi açaklamalar yer alır. Sözcüklerin ses değişimleri verilir, değişik kullanım örnekleri sergilenir. Sözgelimi *bozguş, doğrusu bozkuş(özel ad); Hutlaba, doğrusu Kutlaba; timür, doğrusu temür; bakırçı, doğrusu bakırşı; korgaşun, doğrusu korgasın vb.* biçiminde açıklamalar yapılır. *Korgasın, korşun* biçiminde de söylenir, bu Türkmencedir. İnsan yüzünün hangi durumda olduğuna, görünüşüne *meñiz*denir, bunu *beñiz* olarak gösterir ki, bu da Türkencedir. Kimi sözcüklerin tarihi, etimolojisi ve hangi dilden geldiği üzerinde de durulur, açıklamalar yapılır. Sözgelimi, *yinjüinjü*, merüvert. Buna *tana* da derler, aslı Farsça *dânâ* sözcüğüdür. *Mahaltı-makaltı,* tam biçimi *mah altı*. Bu da Farsça *mah (ay)* ile Türkçe *altı* sayı adının birleşmesiyle yapılmıştır vb. Dilbilgisi ile ilgili bölümde kimi ekler üzerinde durulur, işlevleri gösterilir. Sözgelimi buyrum kipi ikinci kişi ekinin *-gıl/-gil, -kıl/-kil* olduğu belirtilir. Buyrum kipi ikinci kişinin başka eklerle de yapıldığı anımsatılır.

2.1.1.2. Gülistan Çevirisi

Gülistan, İran'ın büyük ozan ve yazarlarından Sa'di'nin dünya yazınında tanınmış ünlü yapıtıdır. Yapıt 1258 yılında yazılır. Yaklaşık tüm dünya dillerine çevrilir. Yapıt Türk yazınında da büyük ilgi görür. Değişik dönemlerde değişik kişilerce Türkçeye kazandırılır. Bu çevirilerden en eskisi, Seyf-i Sarâyî'nin yaptığı Kıpçakça çeviridir. Sarãyi yapıtı 1391 yılında Türkçeye çevirir.

Gülistan, doğuda ve batıda çok tanınmımş özellikle İslam dünyasında sevilerek okunmuştur. Yapıtta, şiir ve düzyazı iç içe kullanılmıştır. Bir giriş dışında sekiz bölümden oluşur.

Girişte Tanrıya ve peygambere övgü, yakarma, yazılış nedeni, yapıtın sunulduğu Atabek Ebu Bekr'e övgü yer alır. Birinci bölümde asıl konuya geçilir. Burada padişihların kişiliği, doğası anlatılır. İkinci bölümde dervişlerin kişiliğine yer verilir. Üçüncü bölümde

var olanla yetinmenin erdemi anlatılır. Dördüncü bölüm susmanın yararlarına ayrılır. Beşinci bölümde aşk ve gençlik işlenir. Altıncı bölüm güçsüzlük ve yaşlanmayı ele alır. Yedinci bölümde eğitimin etkisi üzerinde durulur. Sekizinci bölüm konuşma ve söyleşi kural ve görgüsünü kapsar. Yazar çalışmasına her bölümle ilgili öyküler serpiştirmiştir. Böylece yapıt, doğuda öreneği çok görülen öğretici, eğitici kitaplardandır.

Sarâyî konusunda elde yeterli bilgi bulunmaz. Adından yola çıkılarak Altınordu'nun başkenti Saray kentinden olduğu sanılır. Ancak daha sonra Mısır'a yerleşmiştir. Bu Memluk bölgesine nasıl geldiği bilinmez.

Gülistan çevirisi Mısır'da Kıpçak Türkçesi ile yazılmıştır. İslam çevresinde yazılmış Kıpçak ürünlerindendir. Yapıt, yazıldığı yer ve zaman açısında ayrı bir önem taşır. Bu dönem Oğuzların Kıpçaklarla yeniden bağlantı kurdukları evredir. Kıpçakça oğuzlaşma sürecine girmiştir. Gülistan tüm bu olumsuz koşullara karşın, Kıpçakçanın özelliklerini en iyi korumuş ürün sayılır. Yapıtın bu özelliği ayırca, o dönemde, Mısır'da türkmenleşme sürecinin başlamadığını gösterir.

2.1.1.3. Kitabü'l-İdrak li Lisanü'l- Etrak

Kahire'de 1312 yılında yazılır. Yapıtı Granada doğumlu **Nasirrü'ddin Ebû Hayyan** (1256-1334) kaleme alır. Orta Çağ'da Türk dilini araştırmasında büyük emeği olan yazar 1206'da doğar. İspanya'nın Malaga, Velez, Almeriya şehirlerinde öğrenim görüp yetişir. 1280-1281 yıllarında Mısır'a gider. Bu gezi sırasında Mısır, İran uygarlıkları ve bilimlerine ilgi duyar. Arap, Fars Türk dllerini iyi öğrenir. Bu dillerin dilyapısı ve sözlükleri üzerine eser yazar.

Ebu Hayyan'ın Türk diline ilgisini bilim adamları farklı açıklarlar. Ebu Hayyan, Arap ülkelerini on yıl dolaşıp, Kahire'de ölür. Tam o yıllarda Kölemenler Mısır ve Suriye'de egemenlik kurmuşlar (1250-1517) ve ülkenin resmi dili Türkçe olmuştur. Ebu Hayyan'ın Türk diline ilgisini ve Türkçe üzerine kitap yazmasını burada aramak gerekir. Bize ulaşan bilgilere göre, Ebu Hayyan Türk dili üzerine dört eser yazar. Bunlardan yalnız biri bize ulaşır ve şu anda elimizde bulunur. Bu, Kitab'l-İdrak li-lisani'l- Etrak'tır. Yazar yapıtını 1312 yılında Kahire'de yazmıştır.

Yapıt iki bölümden oluşur. Bunlar, dilbilgisi ile abc sırasına göre düzenlenmiş sözlük bölümleridir. Kölemenlerin dili karışık bir dildir. Ama dillerinde Kıpçak unsurları yoğundur. Nitekim bu yapıtta da çevirisi verilen sözcüklerin çoğunluğu Kıpçakçadır. Bu nedenle Baskakov, yapıtı Kıpça dilli ürünler arasına sokar. Fakat kitapta Oğuzca öğler de verilmiştir. Sözgelimi *ağla-, almurt (armut), aşaka, aduk, amak, asrı, bayni (beyin), ban (ben), bilegü (bileği), bin, bildirşın (bıldıcın), büyküz (boynuz), bunçuk (boncuk), pamuk, yavuz, yagmur, yumurkla (yumurta)* gibi sözcükler Oğuz-Türkmen dilini ögeleri olarak gösterilirler.

Ebu Hayyan Kıpçak dilinin ses özelliklerinin tümünü bilir ve bu özellikleri sıralar: 1. Önseste y ünsüzü kullanılır. Sözgelimi *yamgur (jañbır değil), yiku (çizik), yılan* vb. 2. İçseste g, ğ ünsüzleri y ünsüzüne dönüşür. Sözgelimi, *egin> eyin, bugday> buyday,*

Kitab'ul İdrak'ta verilen sözcükler çağdaş Kazak dili ile karşılaştırıldığında şu ses değişmeleri ile karşılaşılır: b ünsüzü p ünsüzüne dönüşür: *aba > apa, abak> appak.* b ile m ünsüzleri değişir: *ben> men, baçin> meçin (maymun), bin> mıñ,* ş ile s ünsüzleri değişir: *baş> bas, aş> as (yemek), taşı> tası, taşkun> taskın.* d ile t ünsüzleri değişir: *budak> butak, dap> tep, damir> temir.* g ile v ünsüzleri değişir: *bagır> bavır, bag> bav.*

Yapıbilgisi bakımından da Kitab'l idrak ile çağdaş Kazak dili arasında kimi koşutluklar vardır. Sözgelimi toplama sayı adı *-avu/-evü* ve *-agu/-egü, -avla/-eve* eklerinin asıl sayı adlarına getirilmesiyle yapılır: *ikevü, ikegü, ikeleve, ikile.* Buyurum kipi birinci kişide *-gayım/-geyim,* ikinci kişide *-gıl/-gil, -kıl/-kil, -gul/-gül* ekleri kullanılır. Ortaçlardan *-daçı/-deçi,* ulaçlardan *-u/-ü, -yu/-yü* ve *-ban/-ben* kullanılır.

İki yazması vardır. Bunlardan biri 1335 yılında örneklenmiştir. 132 sayfadır. Bu yazmayı 1895 yılında Selanikli Mustafa, yayınlamıştır. Daha sonra 1931 yılında Ahmet Cafeoğlu bastırmıştır. 1936 yılında Veled İzbudak yazmanın kıyılarına yapılan ekle-

meleri "El-idrak Haşiyeleri" adı ile yayınlamıştır. İkinci örnek ise 1402 yılında Lazkiye'de örneklenmiştir. 194 sayfadır.

2.1.1.4. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye

Fi'l-Lugati't-Türkiyye

Kıpçakça üzerine yazılmış bir dilbilgisi çalışmasıdır. Mısırda yazıldığı sanılır. 1425'ten önce yazıldığı anlaşılır. Yazarı belli değildir.

Kitabın tek yazması İstanbul Beyazıt Kütüphanesindedir. Kitap üzerine ilk bilgileri Fuat Köprülü verir. Şimdiye dek eser dört kez basılmı ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Ne ki, yine de bilinmeyen yanları vardır. Sözgelimi, kitabın nerede yazıldığı konusunda bilim adamları arasında görüş birliği bulunmaz. A. Zayanckovski, sözlüğün Arapça bölümündeki ağız özelliklerine bakarak, Suriye'de yazıldığını var sayar. Zayanckowski'nin bu düşüncesini Macar bilgin Halasi Kun da katılır. Et-Tuhfe'yi Özbekçeye çeviren ve önsöz yazan Muttalibov, eserin Mısır'da yazıldığını ileri sürer. Özbek bilgin Daniyerov Kıpçak bozkırlarında yazıldığını savunur. Yapıtın dil özeliklerine dayanak, bilim adamlarının çoğu Mısır ya da Suriye'de yazıldığı görüşünde birleşir.

Nerede ve kimin yazdığı bilinmese de, yazarın Türk dilini (özellikle Kıpçakçayı) iyi bildiği açıktır.

Yapıt giriş, sözlük ve dilbilgisi bölümlerinden oluşur. Girişte yazar, Kıpçak dilini esas aldığını bildirir. Buna gerekçe olarak, Kıpçakçanın çok kullanılması olduğunu, Türkmen diline çok gereksinim duyduğu zaman başvurduğunu anımsatır. Bununla birlikte kitabı yazarken, kendinden önce yazılanlara başvurduğunu belirtir. Bu arada Ebu Hayyan'ın adını anar. Bu yüzden Ebu Hayyan'ın sözlüğüyle Et-Tuhvet arasında koşutluklar çoktur.

Birinci bölümde sesbilgisi hakkında kısaca bilgi verilir. İkinci bölümde, sözlük verilir, üçüncü bölümde ise dilbilgisi üzerinde durulur. Sözgelimi, yazar Kıpçakçada 23 ses olduğunu, bunun 19'unun asıl sesler bildirir. Bunlar; *a, b, t, c, r, z, s, s, t, g, q, k, l, m, h, v, i* sesleridir. Bunların dördü yinelenme ile yapılmıştır: b ünsüzü f ünsüzü ile karışmış (p), c ünsüzü ş ünsüzüyle karışmış (ç), k (g) ünsüzü genizsi n ünsüzüyle karışmış (ñ) doğmuştur. bunların söylenişine gırtlaktan başlanır ve burun ucunda biter, denilmiştir.

Ayrıca yapıtta, Kıpçak dilinin ses özellikleriyle ilgili özel bilgler de verilir. Sözgelimi, yinelenme ile yapılan dört sesin üçünün altına nokta konur. Burundan çıkan genizsi *n, kef* ile gösterilir. Örneğin, *ıñar anak* diye söylenir

Sözlük bölümüde Türkçe sözcükler abc sırasına göre dizilmiş, Arapça karşılıkları verilmiştir. Çoğunlukla bir sözcük ikincisiyle denk gelecek biçimde verilir. Ama bir yada daha çok sözcükle açıklandığı da olur. Sözgelişi *sarsagan 1. saksağan, 2. Soyka; açtı: 1. Açtı, 2. Yendi; azdı: 1. Bozdu, 2. Yanıldı, aldandı; kıçkırdı: 1. Bağırdı, 2. çağırdı, 3. Ağladı* biçiminde açıklanır. Bunun gibi Türkçedeki iki ya da üç sözcüğün Arapçadaki bir karşılığı da verilir. Sözgelimi *yün; esirgedi, yarlıgadı "sevimli", şirinlik gösterdi; kovaladı, kovdı, tiledi, "sevimliliği, şirinliği istedi, kovaladı, kovdı"* biçiminde verilir. Sözlükte bileşik sözcüklerle deyimler de yer alır. Örneğin, *kayın ana<kaynana; yalañ ayak< yalın ayak, yan bastı "savundu", ant içti"ant içti", tabu ayladı "askerlik yaptı", kabarçaklı baga "kaplumbağa", semirdi> semiz boldı "şişmanları"* geçer. Bu bölümün oylumu 39 yapraktır.

Dilbilgisi bölümünde esas olarak biçimbilgisi konularına yer verilir. Kişi sözcükleri üzerine bilgi verilirken, bunların üçüncü kişi ile bağlantılı oldukları ve tekil-çoğul biçimlerinin olduğu anımsatılır. Ne ki, yazar kişi sözcükleri, çekim ekleri ve iyelik eklerini tek tek ele almaz. Tümünü bir bölümde verir. Sözgelimi, kişi eklerini ayrı yazılan ve bileşik yazılan olmak üzere ikiye ayırır. Ayrı yazılanlara birinci kişide *man, biz* ikinci kişide *san, siz* ve *ñız, ñiz;* üçüncü kişide *özi, kansı, kanda* örneklerini verir. Çoğul anlamı vermek için çoğul eklerinin getirildiğini söyler. Bileşik yazılan kişi sözcükleri, geçmiş zaman için

birinci tekil kişide *-m,* çoğulda *-k* diye belirtir. Geçmiş ve değişken şimdiki zaman için, *-lık, -lik* ve *-lim* eklerini verir. İkinci kişi tekilde *-ñ,* çoğlunun *-ñız;* üçüncü kişi için *-uñ, -üñ* ve *-añ, añar* geldiğini vurgular. Çoğul kişide çoğul eklerinin kullanıldığını söyler. Başka bir yerde ise, "bileşik yazılan kişi sözcükleri adlara da gelebilir" diyerek, birinci kişide *başım, közüm,* ikinci kişide *başıñ, közüñ,* üçüncü kişide *başı, közi* örneklerini verir.

Yapıtta, sıfat, eylem ve ilgeçler üzerine bilgi verilmez. Ancak kimi eklerin işlevleri incelenir. Sözgelişi, Türkmencedeki *-çı, -çi* eki üzerine bilgi verilir. Ekin eylemlere de adlara da geldiği, eklendiği sözcüğe süreklilik anlamı kattığı belirtilir. Sözgelimi *ötmekçi "ekmekçi", keliçi "her gün gelen kimse"* örnekleri gösterilir.

Yapıtı Besim Atalay 1945 yılında çeviri-dizin ve tıpkıbasım olarak TDK yayınları arasında bastırmıştır. Ayrıca Halasi Kun Macaristan'da yayınlamıştır.

2.1.1.5. Kitabü Bulgati't-Müştak fi

Lugati't-Türk ve'l Kıfçak

Yazarı Türk kökenli **Celaleddin Ebu Muhammed Abdullah Türki**'dir. Celaleddin Türki'nin yaşamı ve yapıtları üzerine kesin bilgimiz yoktur. Yalnızca 14-15. yüzyıllarda yaşadığını, Arapça ve Türkçeyi iyi bilen bir bilgin olduğunu biliyoruz. Birçok ürün vermiş olmalıdır. Bize yalnız, Türk dili ile ilgili bir yapıtı uluşmıştır. Bunun da yazılış yılı kesin bilinmez. Ancak Ebu Bekr adlı biri yapıtı 1451 yılında okuduğunu not düşer. Böylece bu tarihten önce yazılmış olmalıdır. Eserin nerede yazıldığı da belirtilmez. Yalnızca Türkçe sözcüklerin Arapça karşılığı verilirken, bu karşılıkların Suriye Arapçasından verilmesi dikkat çeker. Zajanczkowski'ye göre yapıt Suriye'de yazılmıştır.

Arapça-Türkçe bir kitap durumundadır. Yapıtın 71 yapraktan oluşan tek yazması Paris'tedir. Fazılov'un bildirdiğine göre, el yazması dört bölümden oluşur.

Birinci bölümde Tanrının, meleklerin, gün, ay, yıldız, kuş yolu ve benzeri adlar ve onlarla ilgili bilgiler verilir.

İkinci bölüm yer üstü ve yer altı, gereçlere ayrılmıştır. Bu bölüm birkaç alt bölümde ele alınır.

1.	Yer üstündeki varlıklar: *yer, kır, sırt, yar, orman.*
2.	Yer altı zenginlikleri: *altın, gümüş, bakır, kurşun.*
3.	Alım satım malları: *yaldırım (şişe), sırça (ayna), yamcu (inci).*
4.	Din ve İnanç sözleri: *mug (ateş töreni), namaz, abdest.*
5.	Askerlik ve silah adları: *kazari (casus), çeri, galış (güreş).*
6.	Bitki adları: *ekin, buğday, arpa, darı vb.*
7.	Hayvan adları: *koçkar (koç), kubas (köpek türü), kulan, kuluk (iki yaşında kuzulamış koyun), kulun, kutuk (sıpa) vb.*

Üçüncü bölümde zaman ve uzam adları, ay, gün adları, yılın dönenceleri, kişi ve gösterme sözcükleri ile ilgi sözcükleri sıralanır.

Dördüncü bölümde eylemlerin geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanları, buyrum kipi ile eylemlik konusunda bilgi verilir.

Cemalettin Türki, yalnız sözcüklerin anlamlarını vermekle kalmaz, Türkçenin dilbilgisi ile ilgili bilgiler de verir. Sözgelimi, üçüncü bölümün sonunda çoğul eklerine değinir. İyelik ekleri üçüncü kişiye bağlı olarak olarak anlatılır. Birinci kişide *-um/-üm, -ım/-im;* ikinci kişide *-un/-ün, -ın/-in;* üçüncü kişide *-ı/-i* ekleri kabul edilir.

Örgü eklerinin işlevi Arap dilindeki biçimleriyle karşılaştırılır. Arapçada kullanılan *ila-* öneki yinelme eki *-a; fi* öneki **bulunma** *-da; min* birimi **ayrılma** *-dan* ekinin karşılığı olduğu belirtilir. Yapıtta yedi örgü eki verilir:

1.	**Yalın** (eksiz),
2.	**Tamlayan** *(-nıñ, -ıñ, -um/-üm*),
3.	**Yönelme** *(-a)*,

4.	**Belirtme** *(-nı/-ni),*
5.	**Kurarlık** *(-un/ -ün/ -ın/ -in*,
6.	**Bulunma** *(-da/-de)*,
7.	**Ayrılma** *(-dan/-den).*

Ayrıca eylemin **geçmiş zamanı** *(-dı/-di)*, **gelecek zaman** *(-ar/-er)* ekleri, **çatı ekleri**nin *(-n-, -l-, -dur-, -ur/-ür-, -gur-, -p),* **ortaç ekleri**nin kullanımına örnekler verilir.

Çok az olmakla birlikte sözcüklerin kullanım özelliklerine değinilir. Sözgelimi "*tor"* sözcüğünün Kıpçakça olduğu belirtilir. Ş. A. Feyzullayeva' nın bildirdiğine göre, Kitabu Bulgat'ta 986 sözcüğün anlamı açıklanır. Bunladan 479'u tür adı, 60'ı bileşik sözcük, 4318'i eylem, 11' sıfat 22'si adıl, 25'i belirteç, 44'ü sayı adı, 14'ü ilgi sözü, 8'i bağlaç, 4'ü yardımcı sözcük, biri olumsuzluk sözüdür.

Zajanczkowski yapıtın ad ve eylemler bölümlerini iki ayrı kitapta işlemiş, 1938-1954 yıllarında Varsova'da yayınlamıştır.

2.1.1.6. El-Kavanenü'l-Külliyye li-Zabti'l

Lügati't-Türkiyye

Mısır'da yazılmıştır. Yazırı bilinmez. 15. yüzyıl başlarında yazıldığı sanılır. Araplara Türkçe öğretmek amacıyle yazılmış bir dilbilgisi çalışmasıdır. Yazarı Türk olmamasına karşı, Türkçeyi iyi bildiği belli olmaktadır.

Yapıtın tek yazması İstanbul Şehit Ali Paşa Kütüphanesindedir. 169 sayfadan oluşan yazmada yalnızca dilbilgisi bölümü bulunur. Sözlük bölümü yer almaz. Yazar bu eserde, yalnız Kıpçakçayı esas alır, Türkmence sözcüklere yer vermez. Bu özelliği nedeniyle öbür Kıpçakça ürünlerden ayrılır.

2.1.1.7. Ermeni Kıpçakçası Ürünler

Ermeni devletinden sonra 11. yüzyılda Kırım'a göçen Ermeniler, Kıpçak Türkçesini resmi dil ve dinsel dil olarak benimserler. Kırım'da Kıpçakçayı benimseyen Ermeniler daha sonra Ukrayna'ya yerleşirler. Ukrayna'da Ermeni yazısı ile Kıpçakça yazmayı sürdürürler. Ermeni Kıpçaçası adı verilen ürünler bunlardan oluşur

Ermeni Kıpçakçası belgelerin büyük bölümü Kamenets-Podolsk Ermeni Ceamati'nin 1559-1664 yıllıklarıdır. Bu belgeler yazık ki 1944 yılında Almanların Ukrayna'nın başkenti Kiev'de çıkardıkları yangında yanmıştır. Bunlar dışında Paris, Venedik, Viyana ve Krakov kitaplıklarında Ermeni Kıpçakçası 28 yazma bulunur.

2.1.2. Kıpçakça

Kıpçaklar uzun süre Türkmenlerle birlikte yaşamışlardır. Bu iki halk kesimi arasındaki tarihsel yazgı birliğine dayanan olgu sonucunda Kıpçakça metinlerin Türk dili içinde kesin bir yere konamamasına neden olur. Kıpçakça Türk dilinin Kuzey kolundandır. Türkmence ise Güney kolunda yer alır. Ne ki, söz konusu iletişim nedeniyle Kıpçakça ürünlerde Güney kolunun özellikleri ile de karşılaşılır. Bunun sonucunda Codex Cumanicus'u Kumanca, öbür ürünleri Kıpçak diye ayırmı ortaya çıkar. Ayrıca Kıpçakça denilen eserlerin Kıpçak-Türkmen kolu diye adlandırıldığı olur.

Gerçekte, bu iki halkın tarihsel birlikteliği bu karışıklığın nedenidir. Kaşgarlı çok kez, Oğuzca ile Kıpçakçayı birlikte anar. Bundan, o dönemlerde bile bu iki Türkçe kolu arasında büyük ayrım olmadığı anlaşılır. Zamanla Türkmenler güneye, Kıpçaklar kuzeye göçerler. Bu süreç içinde iki kol arasında kimi ayrımlar ortaya çıkar. Sonra yeniden yazgı iki halkı bir araya getirir. Mısır'da ortak yönetim çarkında birleşirler. Bu evreden kalan ürünlerde Kıpçakça sözcüklerle Türkmence sözcükler birbirinden ayırt edilmez durumdadır. Yine bu ürünlerde geçen "Halis Türkçe" teriminin neyi karşıladığı kestirilemez.

2.1.2.1. Ses Dizgesi

Türkçedeki sekiz **ünlü** Kıpçak Türkçesinde kullanılır. Ne ki uzun ünlü ile kapalı *e* ünlüsünün varlığı tartışmalıdır. Eski yazının yetersizliği Kıpçakçanın ses düzenini sağlıklı saptamamıza engeldir.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu'na göre, Kıpçakça ürünlerde ünlü uyumu, yuvarlaklaşma ve yuvarlaksızlaşma biçiminde görülür. Ne ki bu olay, sözcük kökünde bulunan, özellikle ilk hece ünlüsünün etkisiyle, bir tür benzeşme niteliğindedir. Böylece ünlü uyumları Kıpçakça'da pek yaygın değildir. Çok kez bir sözün bütün ürünlerde uyuma girmediği görülür. Sözgelimi, Codex Cumanicus'un iki ayrı bölümünde iki ayrı yazımla karşılaşıldığı olur. Bu ses değişmeleri, Arap yazısı ile saptanmış ürünlerde yazının yetersizliği yüzünden her zaman açıkça görülmez. Oysa Codex Cumanicus'ta bu tür ses değişmeleri açık bir biçimde görülür.

Dudak benzeşmesi ise tam oluşmamıştır. Bu yüzde yazımda yer yer ikili kullanımlarla karşılaşılır. Bağlantı ünlüsünün kullanımında da bu ikircikli yazım sürer. Sözgelimi şu örneklerde dudak benzeşmesine uyulmaz:

burungı <ET burın 'önceki'	*tuttılar <ET tut- 'tutlular'*
söz-ni <ET söz 'sözü'	*Sındurdı <ET sındur- 'sındırdı'*
oglını <ET ogıl 'oğlunu'	*öpdi 'öptü'*
koştı <ET koş 'koştu'	*közgüçi 'aynacı'*
uruşçı <ET ur- 'savaşçı'	*türli 'türlü'*
kutlı <ET kut 'kutlu'	*keydür 'giydirmek'*

Öte yandan kimi sözcüklerin dudak uyumuna girdikleri görülür:	
inci <ET yinçü 'inci'	*karşı <ET karşu 'karşı'*
ölü <ET öli 'ölü'	*süngü <ET süngi 'süngü'*
bulut <ET bulıt 'bulut'	

Karamanlıoğlu "yuvarlaksızlaşma olayına şu örnekleri verir:	
belgir-(CC)	'göstermek'

Önseste kapalı e ünlüsünün i ünlüsüne dönüşür:	
il <ET el 'el'	*imdi <ET emdi 'şimdi'*
iski <ET eski 'eski'	*ni <ET ne 'ne'*
tig <ET teg 'gibi'	*il <ET el 'el'*
irdem <ET erdem 'erdem'	

İçseste vurgusuz ünlüler düşer:	
burnı <ET burın 'bur(u)nu'	*alnı <ET alını 'al(ı)nı'*
ayrıl- <ET ayırıl- 'ayrılmak'	*oyna- <ET oyuna- 'oynamak'*
yalguz <ET yalanguz 'yalnız'	*bagrım <ET bagır 'bağrım'*

Ünsüz uyumu gelişmemiştir. Eklerin kullanımında çok kez ötümlü-ötümsüz uyumu gözetilmez:	
öp-di	*'öptü'*

Kimi örneklerde ses ikileşmesi görülür:	
issig <ET ıssıg 'sıcak'	*kiççig <ET kiçig 'küçük'*
ikki <Et iki, eki 'iki'	

Oğuzcada *v-* sesine dönüşmüş Eski Türkçenin kimi *b-* sesleri

Kıpçakçada korunur:	
bar- <ET bar- 'varmak'	*bir- <ET ber- 'vermek'*
bol- <ET bol- 'olmak'	*bar <ET bar 'var'*

Sözcük içinde *n* sesi bulunursa, baştaki *b-* ünsüzü *m-* ünsüzüne dönüşür:	
men <ET ben, men 'ben'	*miñ- <ET biñ- 'binmek'*
meñze- <ET beñize- 'benzemek'	

Kimi örneklerde önseste y- ünsüzü düşer:	
inçü <ET yinçü 'inci'	*üzgüçi <ET yüzgüçi 'yüzücü'*

Kimi sözcüklerde içseste *-r-* ve sonseste *-l* ünsüzleri düşer:	
bek <ET berk 'berk'	*kutul- <ET urtul- 'kurtulmak'*
ketür- <ET keltür- 'getirmek'	

Eski Türkçenin söz içi ve söz sonu *-d-, -d* ünsüzü Kıpçakçada genellikle *-y-, -y* ünsüzüne dönüşür:	
baydam <ET. badram 'bayram'	*ayak <ET adak 'ayak'*
buyur- <ET budur- 'buyurmak'	*kuyruk < ET kudruk 'kuyruk'*
boy < ET bod 'boy'	*kuyı <ET kudug 'kuyu'*
koy- <ET kod- 'koymak'	*toy- <ET tod- 'doymak'*

Eski Türkçedeki ötümsüz */k-/* sesi kalın ve ince ünlülerle bulunduğu içi konumdada Kıpçak Türkçesinde korunur. Bilindiği gibi bu ses Oğuzcada ötümlü karşıtı olan */g-/* sesi ile karşılanır:	
kemi <ET kemi 'gemi'	*kiçe <ET kiçe 'gece'*
kir- <ET kir- 'girmek'	*kör- <ET kör- görmek'*
kül- <ET kül- 'gülmek'	*kün <ET kün 'gün'*

İçseste Esk Türkçenin *-k-* ünsüzü Kıpçakçada ötümlüleşir ve *-g-* ünsüzüne dönüşür:	
dagı <ET takı 'da, de, dahi'	*baga <ET baka 'bağa'*
ayağı <ET ayakı 'ayağı	*kulagın <ET kulgak 'kulağın'*

Yine Eski Türkçenin ötümsüz */t-/* önsesi Kıpçakçada korunur.	
tag <ET tag 'dağ'	*taş <ET taş 'daş'*
teli 'deli'	*temür <ET temir 'demir'*
tış <ET tış 'dış'	*togru <ET togrı 'doğru'*
tokuz <ET tokuz 'dokuz'	*tört <ET tört 'dört'*

Yalnız bir iki örnekte *t-> d-* değişimi görülür:	
degül <ET tegül 'değil'	*dur- <ET tur- 'durmak'*

2.1.2.2. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* biçimindedir.	
altun-lar 'altınlar'	*irdem-siz-ler 'erdemsizler'*
köz-ler 'gözler'	*bu-lar 'bunlar'*

iren-ler 'kişiler, dostlar'	*karındaş-lar-ı 'kardeşleri'*

İyelik Eski Türkçedekine yakın bir söylenişle kullanılır. Türkçenin genel ilkesine uygun olarak tamlayan ekinin işlevini üstlenmiş durumdadır:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m,-ım/-im,-um/-üm*	*-mız/-miz, -ımız/-imiz*
2. kişi	*-ñ, -ıñ/-iñ, -uñ/-üñ*	*-ñız/-ñiz, -ıñız/-iñiz*
3. kişi	*-ı/-i, -sı/-si*	*-ları/-leri*

ata-m 'babam'	*ata-mız*
baş-ım 'başım'	*baş-ımız*
ata-ñ 'baban'	*ata-ñız 'babanız'*
baş-ıñ 'başın'	*baş-ıñız 'başınız'*
ata-sı 'babası'	*ata-ları 'babaları'*
baş-ı 'başı'	*baş-ları*
kilmeg-i 'gelmesi'	

Tamlayan durumu *-nıñ/-niñ* biçimindedir. Ekin yuvarlak ünlülü kullanımı pek seyrektir.

böri-niñ 'kurtun'	*kul-nıñ 'kulun'*
kara-nıñ 'karanın'	*söz-niñ 'sözün'*
sen-iñ 'senin'	*bu-lar-nıñ 'bunların'*

Belirtme durumu *-nı/-ni* ve *-n* eki ile karşılanır. 3. tekiil kişi iyelik eke almış sözcüklerde yalnızca -n sesi ile bu durum anlatılır:

balık-nı 'kenti'	*köz-ni 'gözü'*
yir-i-n 'yerini'	*iklim-e 'mimlekete'*
söz-ni 'sözü'	*il-i-n 'elini'*
köz-in 'gözünü'	

Yönelme durumu *-ka/-ke, -ga/-ge,* (iyelik eklerinden sonra *-a/- e, -na/-ne*) ekleri ile karşılanır.

altun-ga 'altına'	*böri-ge 'kurta'*
ot-ka 'ateşe'	*yir-ke 'yere'*
kök-ler-e 'göklere'	*oglan-ga 'oğlana'*
köletke-sin-ne 'gölgesine'	

Bulunma durumu -da/-de eki ile anlatılır.

av-da 'avda'	*il-de 'elde, ülkede'*
uruş-ta 'vuruşta, kavgada'	*cennet-de 'cennette'*
teve-de 'devede'	*iç-in-de 'içinde'*

Çıkma durumu *-dan/-den* eki ile karşılanır. Seyrek olarak *-dın/-din* eki ile de

karşılaşılır:	
köz-ün-den 'gözünden'	*taka-dan 'pencereden'*
ayak-tan 'ayaktan'	*barça-dan 'tümünden'*
bulut-dan 'buluttan'	*kul-dın 'kuldan'*

Araç durumu *birle, bile, birlen* ilgeçleriyle kurulur. Eski Türkçenin özgün *-n* araç eki yalnız kalıplaşmış örneklerde görülür. Ayrıca seyrek olarak *-la, -layın* ekleri kullanılır.	
vaktı-n 'zamanda'	*kündüz-ün 'gündüzleyin'*
yaz-ın 'yazın'	*yıl-la 'yıllarca'*
matlap-layın 'istenilen biçimde'	*feraset bilen 'sezgiyle'*

Eşitlik eki *-ça/-çe* biçimindedir. Genellikle 3. tekil kişi iyelik eki almış sözcüklere eklenir. Seyrek olarak yalın durumdaki sözcüklerle de kullanılır.	
zerre-çe 'zerre kadar'	*Süleyman-ça 'Süleyman kadar'*

İlgi eki *-kı/-ki, -gı/-gi* biçimlerinde Kıpçakçada da vardır.	
başında-gı 'başındaki'	*karşı-gı 'karşıki'*
sondagı 'sondaki'	

Yönlem durumu *-ra/-re, -garu/-gerü, -karu/-kerü, -saru* biçimlerinde Kıpçakçada yaşar.	
il-geri /ileri /ilgerü "ileri'	*taş-karı 'dışarı'*
soñ-ra 'sonra'	*üz-re 'üste'*
ard-garu 'geriye doğru'	*içeri /içkeri 'içeri'*

Kişi sözcüklerinin durum ekleri ile kullanımları şöyle:					
men	*sen*	*ol*	*biz*	*siz*	*anlar*
menim	*seniñ*	*anıñ*	*biziñ*	*siziñ*	*anlarıñ*
meni	*seni*	*anı*	*bizi*	*sizi*	*anları*
maña	*saña*	*aña*	*bizge*	*sizge*	*anlarga*
mende	*sende*	*anda*	*bizde*	*sizde*	*anlarda*
menden	*senden*	*andan*	*bizden*	*sizden*	*anlardan*

Gösterme sözcükleri *bu, ol, oşbu, munlar, anlar, oşol* sözleridir. bunların durum ekleri almış biçimlerinde kimi değişimler olur. durum ekleri ile kullanımları aşağıdaki gibidir:					
bu	*ol*	*oşbu*	*munlar*	*anlar*	*oşol*
munuñ	*anıñ*	*oşmunun*	*munlarnıñ*	*anlarnı*	*oşanıñ*
munı	*anı*	*oşmunı*	*munlarnı*	*anlarnı*	*oşanı*
muñar	*añar*	*oşmuñar*	*munlarga*	*anlarga*	*oşangar*
munda	*anda*	*oşmunda*	*munlarda*	*anlarda*	*oşanda*
mundan	*andan*	*oşmundan*	*munlardan*	*anlardan*	*oşandan*

Kimi Soru sözcükleri şöyledir. Bunlar durum ekleri ile birlikte de kullanılırlar.	
kim 'kim'	*kaysı 'hangi'*
kimniñ'kimin'	*kaysınıñ'hanginin'*
kimni 'kimi'	*kaysını 'hangisini'*
kimge 'kime'	*kaysıga 'hangisine'*
kimde 'kimde'	*kaysıda 'hangisinde'*
kimden 'kimden'	*kaysıdan 'hangisinden'*

Dönüşlü sözcük olarak *"öz"* ve *"kendü"* sözcükleri kullanılır.

Belgisiz sözcük olarak şu sözcükler işlektir:	
barça 'tümü'	*barçası 'tümü'*
bir ançası 'bir kaçı'	*bir niçe 'birçok'*
bir niçesi 'birçoğu'	*biraz 'biraz'*
biri kimerse 'kimse'az 'az'	*birkaç 'birkaç'*
cümlesi 'tümü'	*herbiri 'her biri'*
ziyade 'çok'	

Sayı adları bakımından önemli ayrılık göstermez:

bir, iki, üç, tört, biş, altı, yeti, sekiz, tokuz, on, yigirmi, otuz, kırk, elli, altmış, yitmiş, seksen, toksan, yüz, miñ

Sıra sayıları *-inçi/-üngü* ekleri ile sağlanır:	
törtüngü 'dördüncü'	*bişinçi 'beşinci'*

Karşılaştırma sıfatları *-rak/-rek* ekleriyle yapılır:	
açukrak 'daha açık'	*kıskarak 'daha kısa'*
beyükrek 'daha büyük'	*öküşrek 'daha çok'*

Üleştirme sayıları *-ar/-er* eki ile kurulur:	
ikiçer 'ikişer'	*üçer 'üçer'*

Kesir sayıları Türkiye Türkçesinin aynıdır:	
buçuk 'yarım'	*üçde bir 'üçte bir'*
törtde iki	

Zaman sözleri şunlardır:	
axşam 'akşam'	*bayram*
ikindi 'ikindi'	*kiçe 'gece'*

Yer belirten sözler şunlardır:	
alın 'ön'	*art 'arka'*
taş 'dışarı'	*orta 'orta'*
üst 'üst'	*yakın 'yakın'*

Durum belirten sözler:	
boş 'boş'	*katı 'katı'*
uzun 'uzun'	*yaman 'kötü, yaman'*
artuk 'fazla'	*biraz 'biraz'*
köp 'çok'	

2.1.2.3. İlgi

İlgeç olarak şu sözcükler geçer:	
birle 'ile'	*kibi 'gibi'*
özge 'başka'	*dagı 'da, de dahi'*

2.1.2.4. Devinim

Kişi ekleri bakımından genel Türkçeden ayrılmaz. İkinci tekil ve çoğul kişilerde genizsil ñ sesi korunur. Eylemlerde iyelik kökenli ve kişi sözü kökenli kişi ekleri olmak üzere iki tür kişi eki kullanılır. İyelik kökenli kişi ekleri 1. tekil kişide *-m,* ikinci tekilde *-ñ,* üçüncü tekilde eksiz, 1. tekil kişide *-k,* ikinci çoğul kişide *-ıñız,* üçüncü çoğul kişide *-lar* biçimindedir.

Buyurum kipi oldukça değişik biçimdedir.

1. tekil kişide *-ayım/-eyim, -gayım/-geyim* ekleri kullanılır:	
tüş-eyim 'düşeyim'	*okı-gay-ım 'okuyayım'*

2. tekil kişinin değişik kullanımları vardır. Eksiz kullanımın yanında *-gıl* ve *-gın* eklerinin ünlü-ünsüz uyumuna uygun türleri kullanılır:	
al-gıl 'al'	*bırak-kıl 'bırak'*
tur-gul 'dur'	*kel-gin 'gel'*
ayt 'söyle'	*bagışla 'bağışla'*

3. tekil kişide *-sun* eki gelir:	
bil-sün 'bilsin'	*kit-sin 'gitsin'*
bol-sun 'olsun'	*besle-sün 'beslesin'*

1. çoğul kişi *-alım* ve *-gelim* ekleriyle anlatılır:	
kit-elim 'gidelim'	*tüş-elim 'düşünelim'*
bar-galım 'varalım'	*kel-gelim 'gelelim'*

2. çoğul kişi *-ñ, -ñız, -ñuz* ekleri ile kurulur:	
tur-u-ñuz 'durunuz'	*çız-ıñ çizin'*
kör-ü-ñüz 'görün'	*kıl-ı-ñız 'yapın'*

3. tekil kişi -sınlar/-sinler, -sunlar ekleri ile anlatılır:

bil-sünler 'bilsinler'	*kal-sunlar 'kalsınlar'*
yaz-sunlar ' yazsınlar'	*ur-sınlar 'vursunlar'*

İstek Kipi *-a/-e* eki ile karşılanır. Ne ki Kıpçak Türkçesinde istek kipi işlek değildir. İstek yerine, daha çok buyrum, gelecek zaman ve koşul kipleri ile kullanılır. Seyrek olarak -a/-e biçimindeki istek kipinin kullanıldığına tanık olunur.

kit-e 'gite, gitsin'	*yan-a 'yanasıca, yansın'*

Koşul kipi *-sa/-se* eki ile anlatılır. Kip iyelik kökenli kişi eki ile kullanılır.

bil-se-m 'bilsem'	*bol-sa-m 'olsam'*
kel-se-n 'gelsen'	*ayt-sa-ñ 'söylesen'*
bil-se 'bilse'	*kör-se 'görse'*
kör-se-ñiz 'görseniz'	*kıl-sa-lar 'yapsalar'*

Belirli Geçmiş Zaman *-dı* eki ile anlatılır. Ünlü ve ünsüz uyumlarına göre sekiz ayrı söylenişi vardır.

kör-dü-m 'gördüm'	*kıl-du-k 'yaptık'*
çek-ti-m 'çektim'	*kit-ti-k 'gittik'*
bar-dı-m 'vardım'	*ayıt-tı-k 'söyledik'*
kal-dı-ñ 'kaldın'	*yit-ti-ñiz 'yittiniz'*
bol-du-ñ 'oldun'	*buyur-du-ñuz*
tut-tu 'tuttu'	

Belirsiz Geçmiş Zaman *-mış* eki ile kurulur. Bu dönem gereçlerinde ekin sürekli düz ünlülü biçimi kullanılır. Ekin yuvarlak ünlülü biçimi bulunmaz. Eke kişi sözü kökenli kişi ekleri eklenir:

kel-miş-men 'gelmişim'	*tur-mış-biz 'durmuşuz'*
bol-mış-sen 'olmuş'	*tur-mış-siz 'durmuşsunuz'*
öl-miş 'ölmüş'	*otır-mış-lar 'tormuşlar'*

Belirsiz geçmiş anlatımı ayrıca *-p* ulaç ekinin *tur-* yardımcı eylemi ile genişlemesi ile kurulur. Yardımcı eylem olar *turur* sözünden sonra kişi sözü kökenli kişi ekleri getirilir.

beslenip turur-men 'beslenmişim'	*bol-u-p turur biz 'olmuşuz'*
kal-ıp turur-sen 'kalmışsın'	*aytı-p turur 'söylermiş'*

Bu kullanımda *turur* yardımcı eyleminin yutulduğu olur ve kişi eki doğrudan *-p* ulaç eki üzerine getirlir:

bislen-i-p-men 'beslenmişim'	*iti-p biz 'itmişiz'*
kalı-p-sen 'kalmışsın'	*bil-ip-sen 'bilmişsin'*

Ancak üçüncü tekil kişi kullanımında *turur* yardımcı eylemi *tur* biçimine dönüşür:

al-ı-p tur 'almış'	*kiç-i-p tur 'geçmiş'*
bol-u-p tur 'olmuş'	*it-i-p tur 'yitmiş'*

Geniş Zaman *-r* eki ile karşılanır. Ünlü uyumuna göre ekin *-ar/-er, -ur/-ür* biçimleri vardır. Adıl kökenli kişi ekleri ile kurulur.	
çık-ar-men 'çıkarım'	*kel-ür-biz 'geliriz'*
til-er-men 'dilerim'	*ayt-ur-biz 'söyleriz*
çek-er-sen 'çekersin'	*bul-ur-siz 'bulursunuz'*
kör-er-sen 'görürsün'	*tirül-ir-siz 'dirilirsiniz'*
biş-er pişer'	*kör-er 'görür'*

Şimdiki Zaman kipi, genel olarak geniş zamandan yararlanılarak anlatılır. Ayrıca bu dönemde, şimdiki zaman için *-a/-e* ulaç eki ile *tur-* yardımcı eyleminin geniş zaman kullanımı ile oluşturulan bir bileşim kullanılmaya başlanmıştır.	
biş-e turur 'pişiyor'	*kil-e turur 'geliyor'*

Zamanla *tur-* eyleminin geniş zaman kullanımı, seslem düşmesi ile *-a-dır/ -e-dir* biçiminde kullanılmaya başlar:	
kel-e-dir-men 'geliyorum'	*kel-e-dir-biz 'geliyoruz'*
al-a-dır-men 'alıyorum'	*al-a-dır-biz 'alıyoruz'*
kel-edir-señ 'geliyorsun'	*al-a-adır-siz 'alıyorsunuz'*
al-a-dır 'alıyor'	*kel-e-dir-ler 'geliyorlar'*

Bu kullanım kimileyin 2. tekil kişi buyurum kipin olarak da görev yapar:	
ayt-a-dır 'söyle'	*bak-a-dır 'bak'*

Kıpçakçada bunlar dışında seyrek de olsa *-yor-/ -yorur-* eki ile şimdiki zaman kullanımları ile karşılaşılır:	
başla-yor 'başlıyor'	*yumrukla-yor 'yumruklıyor'*
başla-yorur 'başlıyor'	*kel-i-yorlar 'geliyorlar'*
ket-e-yorur 'gidiyor'	*kel-e-yorur 'geliyor'*

Gelecek Zaman üç ayrı ek kullanılır. *-gay/-gey, -ga/-ge, -ısar/-iser.* Tüm bu eklere kişi sözü kökenli kişi ekleri eklenir:	
al-gay-men 'alacağım'	*bagla-gay-biz 'bağlayacağız'*
bil-gey-sen 'bileceksin'	*bol-gay-siz 'olacaksınız'*
çız-gay 'çizecek'	*kel-gey-ler 'gelecekler'*
al-ga-sen 'alacaksın'	*iç-ke-sen 'içeceksin'*
kıl-ga 'yapacak'	*bol-ı-sar 'olacak'*
öl-iser 'ölecek'	*kel-iser 'gelecek'*

Ekeylem Kıpçakçada da *imek* eylemidir. Bilindiği gibi asıl işlevi ad görevli sözcükleri yüklem yapmaktır. Bunun yanı sıra bileşik kip kurmayı sağlar. Olumsuzu "*değül"* sözü ile yapılır. Ayrıca bar *'var', 'yok*' da ad tümcesi kurarlar. Ekeylemin dört yalın kipi vardır.

Geniş Zaman 1. ve 2. kişilerde kişi sözü kökenli kişi eki, üçüncü kişide "*dur-/ tur-*" yardımcı eylemi ile kurulur.	
alim men	*'bilginim'*
derviş biz	*'biz dervişiz'*
sen alim değülsen	*'bilgin değilsin'*
derviş siz	*'siz dervişsiniz'*

ogul turur	*'oğuldur'*
ogul degüldür	*'oğul değildir'*
yaxşırak turur	*'daha güzeldir'*

Belirli Geçmiş Zaman *i-* eylemi üzerine *-di-* öyküleme eki gelmesi ile yapılır. Bu kullanım öykülü bileşik kiplerin kurulmasını da sağlar.

Belirli Geçmişin Öyküsünde iyelik kökenli kişi eki birinci zamandan sonra gelir. Ardına *idi / edi* biçimindeki ekeylemin öykülü kullanımı gelir:	
buldum idi 'bulduydum'	*eşittim idi 'işitiydim'*
bolduk edi 'olmuyduk'	

Belirsiz Geçmişin Öyküsünde kişi eki ekeylem üzerine gelir. Gereçlerde bu kipin kullanımı ile seyrek karşılaşılır:	
añla-mış edim 'anlamıştım'	*turmuş idim 'durmuştum'*
tur-muşidiñ 'durmuştun'	*oltur-muş idi 'oturmuştu'*
(örü) tur-muş-lar idiniz 'örmüştünüz'	
(örü)tur-rmuş-lar idi 'örmüşlerdi'	

Geniş Zamanın Öyküsü de yine aynı yöntemle sağlanır. Geniş zaman eki *-r* temel eyleme eklenir. Kişi eki ekeylemiden sonra gelir. 3. çoğul kişide *-lar* çoğul ekinin temel eyleme geldiği olur.	
ay-ur idim 'söylerdim'	*bil-ür idi 'bilirdi'*
sögüş-ürler idi 'söğüşürlerdi'	

Gelecek Zamanın Öyküsüne de kimi gereçlerde örnek vardır:	
bol-gay idim 'olacaktım'	*bol-gay idik 'olacaktık'*
kıl-gay idi 'yapacaktı'	

Koşulun Öyküsü şu biçimdedir:	
bol-sa-m idi 'olsaydım'	*kel-se-ñ idi 'gelseydin'*
bol-se-di 'olsaydı'	

Ekeylemin Koşulu *i-se* biçimindedir. Koşul kipi ile de bileşiki kipler kurulur. Belirli geçmişin koşulunda, koşulun öyküsünde olduğu gibi kişi eki belirli geçmiş zaman ekine eklenir. Böyle bir kuruluştaki belirli geçmiş koşulu *'-ınca, -dığı zaman'* anlamlarını içerir.	
eşit-mez-se 'işitmezse'	*al-dı-m-a 'aldıysam'*
kıl-dı-m ise 'kıldıysam'	*kıl-dı-ñ ise 'kıldınsa'*
bol-dı ise 'bolduysa'	*tur-dı ise 'durduysa'*
kett-ük-se 'gittikse'	*ket-ti-ñiz-se 'gittiyseniz'*
ket-ti-ler-se 'gittilerse'	*al-dı-sa-lar 'aldıysalar'*

Geniş Zamanın Koşululan da birkaç örnek vardır:	
ket-er-se-m 'gidersem'	*bil-ür ise-ñ 'bilirsen'*
bol-ur ise 'olursa'	*al-ur-sa 'alırsa'*
ket-er-se-ñiz 'giderseniz'	

Ortaçlar, bakımından Kıpçak Türkçesi Genel Türkçeden çok uzaklaşmaz. Kimi ses ayrımları gözlenir. Kullanımlarında da önemli bir ayrım bulunmaz.

Geniş zaman ortacı işlevinde *-gen/-gen* ortacı vardır. Ünlü ve ünsüz uyumuna göre çeşitlilik gösterir. Kimi durumlarda çekimli eylem anlamı verir. Türkiye Türkçesindeki *-an/-en* ortacı ile aynı işlevdedir. Yine geniş zaman ortacı olan *-ır* ünlü uyumuna göre ortaya çıkan çok renkliliği ile Kıpçakçada işlevini sürdürür. Geçmiş zaman ortacı *-mış* yanında gelecek zaman ortaç ekleri *-ası, -açak, -daçı* tüm görkemi ile kullanılır. Bunlardan *-gan* ortacı kimi durumlarda devim içindeymiş gibi kullanılır. *-mış* ortacı sıfat işlevinde kullanıldığında edilgen anlamı verir.

at-kan ir 'atan er'	*başla-gan 'başlayan'*
bil-gen 'bilen'	*kör-me-gen idi 'görmemişti'*
anı kör-gen-de 'onu görünce'	*bol-ma-ganda 'olmayınca'*
işit-ken-iñ bar mı	*'işittiğin var mı'*
anı işi-ken-de sögerler	*'onu işitince söverler'*
biş-miş et 'pişmiş et'	*kızar-mış yüzlü 'kızarmış yüzlü'*
okı-mış-ıñ yok 'okumamışsın'	*ayt-mış bolsa 'söylemş olsa'*
kavur-mış bugday	*'kavrulmuş buğday'*
şişle-miş kaz	*'şişlenmiş kaz eti'*
ak-ar 'akar, akan'	*bil-ür 'biler, bilen'*
uçar 'uçar, uçan'	*yat-ası "yatacak'*
kel-esi 'gelecek'	*kel-eçek 'gelecek'*
oltur-açak 'oturacak'	*kel-deçi 'gelecek'*
yarat-taçı	*'yaratıcı, yaratan'*

Ulaçların durumu ortaçları anımsatır. Ünlü ulacı (a-/-e, -u/-ü) yanında *-p, -ban/-ben, -gaç/-geç, -galı/-geli, -gınça/-ginçe, -acak/-icek, -mayın /-meyin, -ınça/ -ince* ve ekeylemin ulacı *-ken* kullanılır. Ünlü olarak tanımladığımız -a/-e ulacı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, betimlemeli eylem kuruluşuna da yardımcı olur. *-gaç/-geç* ulacı *'ınca'* anlamı verir. -galı/-geli ise '-mek için' işlevindedir. *-ıçak/-içek* Türkiye Türkçesindeki -ince ekine koşut işlevdedir. *-malın/-meyin, -meyek* anlamı katar ve olumsuz ulaçtır. Ek kimi örneklerde -ça eki ile genişler. Tüm bu eklerin kullanımında gereçten gerece yer yer ses değişimleri ile karşılaşılır. İşlevleri Genel Türkçede olduğu gibidir. Topluca verecek olursak, şu örnekleri sıralayabiliriz:

it-e bil	*'yitebilmek'*
oltur-a kal-	*'oturakalmak'*
oynay kül-e kil-	*'oynaya güle gelmek'*
kork-a yürü-	*'korkarak yürümek'*
di-y-ü 'diye, diyerek'	*agla-y-u 'ağlayarak'*
yorı-y-u 'yürüyerek'	*bar-ı-p 'varıp'*
bol-ı-p 'olup'	*kör-ü-p 'görüp'*
kork-u-p 'korkup'	*al-ıban 'alarak'*
kül-üben 'gülerek'	*al-gaş 'alınca'*
tur-gaş 'durunca'	*kör-geli 'görmek için'*
di-ginçe 'diyince'	*kil-ginçe 'gelince'*
at-kınça 'atıncaya dek'	*it-kince 'itinceye dek'*
çık-ıçak 'çıkacak'	*kiç-içek 'geçecek'*
ölemin añ-mayın ' ..anmaksızın'	*ayt-mayın 'söylemeksizin'*
bil-mey idi 'bilmemişti'	*tat-mayın 'tammamıştı'*
kil-meyin-çe 'gelmeyince'	*kör-meyin-çe 'görmeyince'*
sor-mayınça 'sormayınca'	*başla-y-yor-ken 'başlarken'*
tüşürgey-egeç 'düşürecekken'	*kız-egeç 'kızken'*

2.1.2.5. Örnek

Eyle kim irdem tevede yok dagı arslanda bar. Düşmen çerisi hadsiz köp idi, dağı bular az cemã'at kaçmaga yüz tutılar şi'ir oglan ayttı: "İy irenler yat çerige ot uruñ ya barıp 'avrat kumaşın kiyip ivde oturuñ." Ol irenler bu sözni işitip gayretlenip oglanga uydılar. O sã'at içinde düşmen çerisi sındurdılar. Oglan kilip atası xıdmatınga yir öpti. Ol kız tãkadan kördi kim, karındaşına aş içinde agu birdiler. O kız takanı yaptı ise oglan feräset bilen bardı. İlin aştan çekip ayttı, bu muhãl irür kim, irdem iri ölgey, dagı irdemsizler anıñ yirin tutkay. Şi'r kitse cihãn velãyetini terk idip hümãy baykuş köletkesine kişi kilmegi muhãl bu xaber sultãnga yitti ise karındaşların ündep yigirip her birini bir yerde hãkim koydı fitne oturup nizã' ortadan kitgey. Şi'r sıgar, bir hucraga on ikki mihmãn bir iklime sıgışmas ikki sultãn hikãyet bir niçe harãmiler tag başında yir itip oturur irdiler. Sultãnga ayıttılar. Fülãn tag başında harãmiler bar. Kiçken kãrvannı urup yol kesip otururlar. Sultãn bir niçe bahãdur irenlerni birip idi kim alarnı tutup ketürgeyler. Ol irenler kilip bir yirde kizlendiler. Ol harãmiler magribden soñra kilip kãfile urup mãl ve ni'met kitürdiler. Silãhların şişip yattılar. Ol irenler vakt saklap fursatnı gãnimet könüp çıktılar. Bularnıñ ser-vaktına kilip bastılar. İllerin bağlap sultãn xıdmatına kitürdiler. Sultãn buyırdı kim barçasın öldürüñ." tip bunlarnıñ içinde bir oglan bar idi, kim 'ömriniñ bustãnı yaşarıp hüsni güli yañla açılıp turur idi. Vezirlerden biri ilgeri kilip sultãnga yir öpüp ayttı. "Bu oglan 'ömri bãgından yimiş yimişi yok turur. Cihãn sulãnı öz kereminden yazukın bagışlap ãzãd kılsa ni bolgay idi. Bu söz sultãnga xoş kilmedi. Yüzin bir yanı çıkarup ayttı. "Şi'r terbiyet gayr ehline kılmak künbed üstünde koz koymaktur. Öltür anı kim, yoluksa soymaktur" ayıttı. Bu fesãd ehliniñ nesli münkati' bolsa kirek yoksa ot söndürüp köz koymak yılan öltürüp balasın beslemek 'ãkiller işi degül. **(Gülüstan Çevirisinden)**

Öyle ki, erdem tevede yok da arslanda var. Düşman askeri sınırsız çok idi. Ve bunlar topluluk kaçmaya yüz tuttular. Yiğit oğlan dedi: "Ey erenler ya askere ateş edin, ya da varıp avrat kumaşı giyip evde oturun." O ereler bu sözü işitip gayretlenip oğlana uydular. O saat içinde düşman askeri kırdılar. Oğlan gelip babası hizmetine yer öptü. O kız pencereden gördü ki kardeşlerine aş içinde ağu verdiler. O kız pencereyi kapatınca, oğlan sezgiyle bildi. Elini aştan çekip dedi: "Bu mümkün değildir ki, erdem eri ölecek de erdemsizler onun yerini tutacaklar. Arslan gitse, cihan ilini terk edip devlet kuşu baykuş gölgesine kişi gelmesi olası. Bu haber sutana yetti. Kardeşlerini çağırıp azarlayıp her birinin bir yere vali koydu. Hatta fitne oturup dalaşma ortadan gidecek. Şir sığar ir hücreye on iki konuk bir ülkeye sığışmaz. İki sultan hikayesi bir nice haramiler dağ başında yer edip oturuyorlardı. Sultana dediler: Filan dağ başında haramiler var. Geçen kervanı vurup yol kesip otururlar. Sultan bir kaç yiğit erlerini vermişti, ki onları tutup getirecekler. O erler gelip bir yerde gizlendiler. O eşkıyalar akşamdan sonra gelip yolcuları soyup mal ve nimet getirdiler. Silahlarını çözüp yattılar. O erler zaman gözleyerek fırsatı ganimet görüp çıktılar. Bunların kimsenin olmadığı yere gelip bastılar. Ellerini bağlayıp sultanın katına götürdüler. Sultan buyurdu ki "tümünü öldürün" dedi. Bunların içinde bir oğlan vardı ki, yaşamının ilkyazı yeşerip güzelliğinin gülü yeni açmıştı. Vezirlerden biri ileri çıkıp sultana yer öpüp dedi: "Bu oğlan yaşam bahçesinden yemiş yememiştir. Cihan sultanı öz cömertliğinden günahını bağışlayıp özgür bıraksa ne olacaktı?" Bu söz sultanın hoşuna gitmedi. Yüzünü asıp "Arslan eğitmek ehlileştirmek, tepe üstüne ceviz koymaktır. Öldür onu ki, o yürüyüp sürekli sanatı ki rastladığında soymaktır. Bu fesat ehlinin soyu kesilmiş olmalı. Yoksa, ateş söndürüp köz koymak, yılan öldürüp yavrusunu beslemek bilgelerin işi değildir.

2.2. ALTINORDU

13. yüzyılda Moğol yayılmasının ardından Türk dili geniş bir yayılma ve gelişme olanağı elde eder. Asya ve Avrupa halkları üzerine inen Moğol yumruğu kısa süre sonra kültürel bakımdan susar. Onun yerine kültürlü uluslar söz sahibi olur. İşte Altınordu devletinin doğuşu ve yükselişi Moğol yayılması sonrasında böyle bir ortamdadır.

Altınordu 13-14. yüzyıllarda en güçlü Türk devletlerinden biridir. Halkın büyük çoğunluğunu Türkler oluşturur. Yalnız üst tabakada Moğollar bulunur. Onlar ise kısa süre içinde türkleşeceklerdir. Devlet örgütü Cengiz'den önceki Türk devlet örgütüdür. Ekonomik bakımdan Asya'yı Avrupa'ya bağlayan doğal yol üzerindedir. Sağlam yollarla Kırım, Rus beylikleri, Kafkasya, Bulgar illeri ile bağlantı içindedir. Kimi eski ve yeni kültür ve alışveriş kentlerine sahiptir.

Altınordu Moğol birliği içinde Çağatay Devleti'nin kuzeyinde yer alır. Don Irmağı kıyılarından Kırım'a, Azerbeycan'a değin geniş topraklara yayılmıştır. Volga boylarındaki Bulgar ili ona bağlıdır. Burası tarım ve alışveriş merkezidir. Bulgar kenti Moğol yayılmasından önce Doğu Avrupa ile Orta Asya-İran arasında geçittir. Kültür bakımından da doğu ile batı arasında köprü işlevini sürdürür.

Kırım yarımadası önemli bölümlerinden biridir. Eski bir kültür yaşamına sahiptir. Önemli kültür kentleri vardır. Batı uygarlığının Doğu'ya girmesinde etkin yeri vardır. Bizans, Suriye, Mısır, Anadolu arasında kültür ve iktisadi bağı vardır. Tarım ve alışveriş ile kalkınmıştır.

Asıl merkezi Kıpçak bozkırlarıdır. Kıpçak bozkırları 11. yüzyılda tümüyle Türk egemenliğine girmiştir. Batı kaynakları bu halka "sarı saçlı" anlamında 'Kuman' derken, Arap ve Fars kaynakları 'Kıpçak' adını verirler. O tarihlerde henüz eski dinleri olan Şamanlığa bağlılardır. Yaşadıkları bu toprakları ise yine Fars ve Arap kaynakları "Kıpçak Çölleri" anlamında 'Deşt-i Kıpçak' diye adlandırırlar. Kıpçak alanı Kırım, Bulgar ülkeleri, Rus beylikleri ile Orta Asya arasında bir köprü başı tutar. Düzenli yollarla bu ülkeleri birbirine bağlar. Saksın, Suğnak gibi zengin alışveriş kentleri vardır. Moğol yayılmasından sonra Batı Saray ve Berke Saray gibi iki yeni önemli kent daha kurulur. Bu iki kent göçebe yaşamı ile kent yaşamını birleştiren merkezler olur. 1333 yılında İbni Batuta bu kentlerin çok karışık halkların yerleşim merkezi olduğunu söyler.

Volga boylarında yer alan Bulgar ili de Altınordu'nun bir bölümüdür. Burası alım satım merkezi olduğunca tarım bölgesidir. Kültür bakımından Doğu ile Batı arasında bir geçittir. Bir İslam kültür merkezi durumundadır.

Harezm ili ise Altınordu'nun en zengin ve en uygar bölümüdür. 12. yüzyıl başlarında gelişiminin doruklarındadır. Ürgenç kenti merkezidir. Türk dili ve kültürü açısından çok önemli işlevi olacak bu ülke türkoloji çalışmalarının ayrı bir bölümünü oluşturur.

Böylece Altınordu ulusunun temelini oluşturan ülkeler değişik yapıları kapsar. Dil ve kültürün değişik alanlarda gelişimi ayrı ayrı olur.

2.2.1. Yazılı Ürünler

2.2.1.1. Codex Cumanicus

13. yüzyıl sonları ile 14. yüzyıl başlarında yazılmış olmalıdır. Kıpçak Türkçesinin olduğunca Orta Türkçenin de önemli yapıtlarındandır. Kıpçak Türkçesinin biricik derli toplu yapıtıdır. Tek yazması Venedik Saint-Marcus kitaplığındadır. Kütüphaneye 1362 yılında Floransalı ozan Petrarkue'nin kitapları arasında girmiştir. Kitabın üzerinde 1303 tarihi bulunur. Bu tarihin neyi anlattığı bilinmez. Alman türkoloğu Von Gabain'e göre yapıt 1303-1362 yılları arasında yazılmıştır. İçinde bulunan metinler İtalyan ve Almanlarca derlenmiştir. Bunlar büyük olasılıkla Volga'nın aşağı yatağında işlevlerini sürdüren Fransiskan mezhebi din adamlarıydı. Nitekim Kıpçak Hanı Özbek, 1338 yılında Fransiskan mezhebi din adamlarına bir manastır bağışlamıştır.

Yapıt gotik yazı ile, değişik kişilerce yazılmıştır. İlk 55 yaprağın yazımı, geriye kalan 26 yaprağın yazımından açıkça ayrılır. Her bölüm kendi söyleyişine göre bir çevriyazı düzeni denemiş olan İtalyandan, öbürü Almanlardan kalır. Her iki bölüm kendi içinde de bir birlik göstermez. Türkçenin kimi sesleri din adamlarınca iyi tanınmaz. Bu yüzden çeşitli seslerin yaklaşık değerlerinde yer yer sapmalar görülür.

Yapıtı ilk kez 1880 yılında yayınlayan Geza Kuun'un düşüncesine göre yazma, sonradan birbirine yapıştırılmış iki defterden oluşur. Birinci defter tümüyle aynı yazıyla yazılıdır. İkinci defterde değişik birkaç yazı bulunur. Birinci defterle ikinci defter arasındaki ayrımlar salt bununla kalmaz.

Yapıt içerik olarak, Latin yazısı ile yazılmış Latince-Farsça-Kumanca sözlüktür. Kumanlara Hıristiyanlığı benimsetmek amacıyla yazılmıştır. Moğol yayılmasından önce Kırım'da Kıpçaklar, Cenevizli ve Venedikli katolik din adamlarının din yayma çabası ile karşılaşırlar. Dinsel yayılmayı kolaylaştırmak için alım satım ve günlük yaşamda kullanılan 2500 sözü kapsayan bir sözlük düzenlerler. Yapıta, birtakım dilbiligisi kurallı, İncil'den çeviriler, birtakım Katolik ilahilerin çevirileri, kimi Türkçe atasözleri eklerler. Böylece Codex Cumanicus adlı yapıt ortaya çıkar.

Birinci defter üç sıra üzerine düzenlenmiş Latince-Farsça-Kıpçakça sözlükle başlar. Burda 1560 sözcük vardır. Sözcükler Latince abece sırasına göre dizilirler. Ardından sözcüklerin anlamlarına göre öbeklere ayrıldığı ikinci bir sözlük gelir. Her öbeğin başına söz öbeğinin türüne göre bir başlık bulunur. Bu bölümde 1220 sözcük bulunur. Böylece İtalyan bölümü biri alfabetik, biri anlam öbeklerine ayrılmış iki bölümden oluşur. İki bölümdeki 2680 sözcükten 200'ünün Farsça ve Kumanca karşılığı verilmez. Bu bölümün Latince yazım yanlışları İtalyan yazıcılarca yazıldığını gösterir. Bu nedenle sözkonusu bölüme "İtalyan bölümü" de denir.

İkinci deftere "Alman Bölümü" denir. Daha değişik, çok renkli gereçleri içerir. Alman Bölümü Kıpçakça-Almanca sözlükle başlar. Bölümde Kıpçakça-Almanca, Kıpçakça-Latince dizinler yer alır. Nedir bu dizinler İtalyan bölümündeki Latince-Farsça-Kıpçakça dizin ölçüsünde düzenli değildir. Çeşitli anlamlarda sözcük ve tümcelerden oluşan karmakarışık bir yığın durumundadır. Yine de Kıpçak Türkçesinin özelliğini iyi biçimde yansıtır. Bunu Kıpçakça dua ve ilahilerle 47 bilmece izler. Alman bölümünün özgün yanı Kıpçakça Hıristiyan metinlerin yer almasıdır. Kıpçakça metinlerin üzerinde Latince çevirileri bulunur. Yer yer Kıpçakça dilbilgisi kurallarına değinilir. Çeşitli günler için vaaz gereçleri, tövbe duaları verilir. Böylece Alman bölümü otuza yakın dilimi içerir. Son on dilim Kıpçakçanın eklerine ayrılır. Tüm bu içeriği ile Alman bölümü, İtalyan bölümünden daha değerlidir.

Yapıtın yazıldığı yer ve yazarı bilinmez. İçerdiği gereçlere bakarak İtalyan bölümü, büyük olasılıkla, İtalyan kolonilerinin yerleştikleri Karadeniz'in kuzeyinde bir yerde kaleme alınır. Alman bölümü Kıpçak bozkırlarına yakın bir yerde yazılır. İtalyan bölümünün koloni İtalyanları için bir sözlük olduğu sanılır. Gerçekten yapıtta dinsel bilgilerle yetinilmez. Toplum için gerekli tüm sözler vardır. Ünlü Alman türkoloğu Bang'a göre yapıt, 11 Temmuz 1303'te rahiplerce Saray'da Fransiskan manıstırlarında yazılmaya başlanır. Öbür türkologlar ise o çevrede başka kentlerde yazıldığını ileri sürerler. Blau, Azak çevresinde bir yerde; Jirecek, Kefe'de ya da Kırım'da; Rasovsky, Solhat'ta yazıldığını savunur. Solhat böyle bir yapıtın yazılmasına uygun bir yerdir. Ama yapıtın iki ayrı bölümü iki ayrı çevrenin ürünüdür. Tümünün nerede ve ne zaman yazıldığını saptamak çok zordur. Bütünü içinde yapıt bir sömürgecilik el kitabıdır. Yapıtın bu yönü şimdiye değin incelenmemiştir.

Yapıtta Kıpçak sözü bir ülke adı olarak geçer. Buna karşılık yapıtın dili Tatarçe ve Tatar tili olarak gösterilmiştir. Gerçekten bu dil gereçleri, bügünkü, eski Kıpçak İmparatorluğu toprakları üzerine kurulan ağızlarla, özellikle Kırım Tatarcasıyla birçok benzerlikler taşır. Sözgelimi:

Codex	Tatarca	Eski Türkçe	Anlamı
açuv	*açuu*	*açıg*	*acı*
sili	*sılu*	*silig*	*temiz*
yı-	*yıy-*	*yıg-*	*toplama*
kaygı /kagı	*kaygı*	*kadgu*	*kaygı*
key- /kiy-	*kiy-*	*ked-*	*giymek*

Codex'in dili ile Karaimce arasında da önemli benzerlikler bulunur. Üte yandan Doğu Türkçesi ögeleri çok azdır.

Codex, Latin yazısı ile yazıldığı için seslerini saptamak çok kolay olur. Ses düzeni ve ağız özellikleri açıkça bellidir. Yapıtta, Türkçenin sekiz ünlüsü yanında kapalı é ile uzun ünlüler de yer alır. Uzun ünlüler değişik biçimlerde gösterilir. Uzun ünlülü kimi sözcüklerin yazılışları şöyledir:

toodak/ todak <ET todak 'dudak'
ééşit-/ işit- işitmek'

béér- /bir- 'vermek'	*kééçe / kice 'gece'*
aai 'ay'küyna- 'kınamak'	

Büyük ünlü uyumu egemendir. Dudak benzeşmesi oluşmamıştır:

açuv 'acı'	*yazuk 'günah'*

Önseste *b-* ünsüzü korunur:

bar <ET bar 'var'	*bar- <ET bar- 'varmak'*
barça <ET barça 'bütün'	*barlu <ET barlıg 'zengin'*
barmak <ET barnak 'parmak'	*ber- <ET ber- 'vermek'*
bişür- <ET bişür- pişirmek'	*bol- <ET bol- 'olmak'*
börü <ET böri 'kurt'	

Kimi örneklerde *b-* önsesinin *m-* ile karşılandığı görülür:

meyiz <ET beñiz 'beniz'	*men <ET ben 'ben'*
meñü <ET bengi 'bengü'	*min- <ET bin- 'binmek'*
miñ <ET biñ 'bin'	*munça <ET bunça 'bunca'*

Ünsüz düzeni Eski Türkçe ile aynıdır. *h, c, f* ünsüzleri yalnız yabancı sözcüklerde kullanılır.

Eski Türkçenin *-ð-, -ð-* ünsüzü burda *-y-, -y* sesi ile karşılanır:

uyhu <ET uðku 'uyku'	*eygi <ET eðgü 'iyi'*
ayak <ET aðak 'ayak'	*key- <ET keð- 'giymek'*

Sözsonu -g/-g ünsüzünün -v ya da -y ünsüzüne dönüştüğü olur:

tav <ET. tag 'dağ'	*bav <ET bag 'bağ'*
tey- <ET. teg- 'deymek'	*açuv <ET açıg 'acı'*

Önseste *k-* ünsüzü korunur:

keç <ET keç 'geç'	*keçir- <ET keçir- 'geçirmek'*
keyit <ET ked- 'giysi'	*kelin <ET kelin 'gelin'*

keme <ET keme 'gemi'	*keñlik <*ET keñ 'genişlik'*
kerek <ET kergek 'gerek'	*kertek <ET kertek 'gerdek'*

Önsesete Eski Türkçenin *t-* ünsüzü korunur:	
tağ / tav <ET tag 'dağ'	*talaş- <ET tala- 'dalaşmak'*
tamak <ET tamak 'damak'	*tamu <Sansk. tamu 'cehennem'*
tap- <ET tap 'bulmak'	*tar <ET tar 'dar'*
teg- <ET teg- 'değmek'	*temir <ET temir 'demir'*

İç- ve son-seste Eski Türkçenin *-g-, -g* sesinin kimi örneklerde *-x-, -x* sesi ile değiştirildiği görülür:	
toxdı < ET.togdı 'doğdu'	*bax- <ET bak- 'bakmak'*
agrıx < ET. agrıg 'ağrı'	*axluk <ET ak 'aklık'*
çax <ET çag 'çağ', 'zaman'	

Yabancı sözlerde önseste h- türemesi görülür:	
haziz <A aziz 'aziz'	*hakıl <A akl 'akıl'*
hersek <ET. ersek 'erkek delisi'	

Buna karşılık kimi yabancı sözcüklerde *h-* düşmesi izlenir:	
anus 'henüz'	*amaşa 'hemişe, daima'*

Yapıtın İtalyan ve Alman bölümleri arasında ağız ayrılıkları sezilir. Sözgelimi:		
İtalyan	**Alman**	**Anlamı**
bitik	*bitiv*	*kitap*
todak	*todak*	*dudak*
ipek	*yipek*	*ipek*
ilan	*yilan*	*yılan*

İtalyan bölümünde genellikle başta y- düşmesi görülür. İtalyan bölümü daha eski özellikleri taşır. Alman bölümünde k > x değişimi ile daha çok karşılaşılır.

2.2.1.2. İbni Mühenna Lugati

13 yüzyıl sonları ile 14. yüzyıl başlarında yazılmış olmalıdır. İstanbul Müze-i Hümayun yazmasında, yapıtın adı "Hilyetü'l- İnsan ve Heybetü'l- Lisan", yazarı Cemalüddin İbni Mühenna olarak belirtilir. Sözlük Farsça, Türkçe ve Moğolca sözleri içeren üç bölümden oluşur.

İbni Mühenna sözlüğü Türk dili tarihi açısından büyük önem taşır. Yapıt üç Türk yazın dilinden sözcükleri içerir.

1.	*Türkistan dili diye adlandırılan Hakanice (Karahanlıca*
2.	*Bizim Türkçe diye tanımlanan Azerice*
3.	*Türkmence*

Yazar yapıtında İran Azerbeycan'ının toplumsal yaşamı ve din anlayışı konusunda açıklamalar yapar. Yüzü aşkın sanat ve tarım terimini verir. Azerice dil özelliklerine ilk

kez bu yapıtta değinmiş olur. Seyrek olarak Türkmenceden örnekler verir. Böylece yapıt bütünü içinde İlhanlılar dönemi Türkçesinin bir kesiti durumundadır.

Yapıtta Arap-Fars etkisi gösteren ögelere değinilmez. Günümüz Türk dilinde karşılığı bulunmayan kimi sözlere yapıtta ilginç örnekler geçer:

kobızçı 'ozan'	*çagırçı 'şarapçı'*
yapıgçı 'mimar'	*yarmakçı 'para basan'*
sakışçı 'muhasebeci'	*yer yagı 'petrol'*

Sözlüğün ikinci bölümünün dizinini 1900'da Melioranskiy Petersburg'da "Türk dili hakkında Arap filoloğu" adı ile yayınlamıştır. Bu yayın, yapıtın Avrupa kütüphanelerindeki beş yazmasının karşılaştırılmasının ürünüdür. Melioranskiy sözlüğün üçüncü bölümünü 1903 yılında yayınlamıştır. İstanbul yazmasını 1919'da Kilisli Rifat (Bilge) bastırmıştır. Eski yazı ile yapılan bu yayından sonra İstanbul yazmasının Türkçe bölümünün dizinini 1934 yılında Abdullah Battal (Taymas) yayınlamıştır.

3. OĞUZLAR

Oğuzlar ilk kez 6-8. yüzyıllarda Şamanist göçebeler olarak tarihte gözükürler. 552 Yılında Göktürk imparatorluğunu kuran boylar arasında yer alırlar. Adları Orhun ve Yenisey yazıtlarında anılır. Yenisey Yazıtları'nda "altı oguz budunı" biçiminde geçer. Bu dönemde Oğuzlar altı boy düzeni içinde Göktürklere bağlı yaşarlar. 744 Yılında Göktürkler Uygurlarca yıkılınca Oğuzların bir bölümü Uygur egemenliğine girer. Bir bölümü ise batıya çekilir, Aral Gölü'nün kuzeyinde başlarına buyruk yaşarlar. Çin ve Göktürk kaynaklarına göre, Oğuzlar 7-8. yüzyıllarda kutsal Ötüken Dağı ve çevresinde otururlar. Efsanevi büyük ataları Oğuz Han'dır. Onun altı oğlu vardır. Türklerin doğu kolundan olurlar. Dillerinde *s / z* sesleri egemendir. Soydaşları Oğurlar batı kollarını oluşturur. Onların dillerinde ise *r / l* sesleri egemendir.

10. yüzyılla birlikte büyük topluluklardan oluşan Oğuz boyları batıya göçe başlar. Kalabalık oymaklar İran, Azerbeycan, Küçük Asya'ya gelip yerleşir. Birtakım oymaklar ise bugünkü Türkmenistan'da kalır. 10. yüzyılın ikinci yarısında iyiden iyiye güçlenirler. Kıpçak bozkırlarında (o zamanlar Deşt-i Oğuzhan diye anılır) Büyük Oğuz Devletini kurarlar. Dede Korkut destanında adı geçen Karacık Dağı otağlarıdır. 11. yüzyılda İslamlığı seçerler. Bundan sonra göçebe Oğuz boyları yerleşmeye başlar. Oğuz yaşamı kentlileşme sürecine girmiştir. Sırderya kıyısında Yenikent'i kurarlar. Bir süre burası başkentleri olur.

Devlete adanı veren Selçuk Bey, Oğuzların Üç-Ok kolunun Kınık boyundandır. Selçuk tüm yandaşları ve ağırlıkları, sürüleri ile Seyhun kıyısında Cent şehri çevresine yerleşmiştir. Burda müslümanlığı seçmiştir. Kendine katılan yeni boylarla güçlenmiştir.

Oğuz adının kökeni üzerine kimi görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan en beğeni kazananları şöyledir: Birinci açıklamaya göre Oğuz adı "boy" anlamındaki "ok" sözcüğü ile "-z" çoğul ekinin bileşiminden oluşur. "Boylar" anlamındadır. Eski dönemde "ok" boy anlamına gelmektedir. Nitekim Batı Göktürkler on boydan oluşurlardı. Bu nedenle onlara "on-oklar" denilirdi. Başka bir açıklamaya göre Oğuz adı memeli hayvanların yavrularına verdikleri ilk süt için söylenen "ağız / ağuz" sözünden gelir.

Horasan'a yerleşmek için Gaznelilerle savaşmak zorunda kaldılar. Horasanda elli bin kişilik çağın ağır donanımlı ordularından biri olan Gazne ordusunu dağıttılar (1040). Selçuk utkusu ile biten savaşın sonrasında Selçuklu İmparatorluğunun temeli atıldı.

Ardından Tuğrul Bey İsfahan'dan Azerbeycan'a dek olan alanı ele geçirdi. Rey'i başkent yaparak dev bir imparatorluk kurdu. Bu Türk imparatorluğu Önasya'da korku ve kuşku yarattı. Tuğrul Bey Bağdat'a girerek Şii mezhebindeki Büveyh ailesinin son beyini tutakladı. Bunların Bağdat'taki egemenliğine son verdi. Böylece Fatimiler dışında, tüm Ortadoğu ülkeleri Selçuk eğemenliği altına girmişti (1059). 1063 Yılında Tuğrul Bey öldüğü zaman Selçuk Devleti güçlü bir imparatorluktur.

Tuğrul Beyin yerine Çakıroğlu Alparslan geçti. Gazvin'de adına hutbe okutu. O zamana dek pek çok askeri başarılar kazanmıştı. Hemen imparatorluğu genişletmeye

başladı. Şirvan, Gürcistan ve Ermenistan'a akınlar yaptı. Halep, Diyarbakır'ı ülkesine bağladı.

Alpaslan'ın en büyük askeri başarısı kuşkusuz 26 ağustos 1071'de kazandığı Malazgirt savaşıdır.

1070 yılında Alp Arslan güçlü ordusunun başında Mısır üzerine yürüyüşe geçmişti. Malazgirt şehrini kolayca aldıktan sonra güneye doğru ilerleyerek Urfa önlerinde durdu. Şehri kuşatı. Ağır saldırılara karşın burayı alamadı. Ordan ayrılarak Halep önlerine geldi. Bu sırada Bizans imparatorunun doğuya ilerlediğini ve Azerbeycan'a girmek istediğini öğrendi. Bunun üzerine geri döndü.

Romanos Diagenes, bütün güçlerini toplamış, Bizans hizmetine girmiş olan Rumeli'deki Uzlarla Peçeneklerden ve paralı askerlerden büyük bir ordu sağlamıştı.

Alp Arslan bir kısım güçlerini Suriye'de bırakmıştır. Yeni güçler toplaması için zamana gereksinimi vardır. İmparatora dostça bir mektup yazarak bağlaşıklık kurup barış içinde kalmalarını ve birbirlerine ihanet etmemelerini önerdi. Ne ki, Romanos Diagones "Barış ancak Rey kentinde olabilir" sözleriyle barış önerisini geri çevirdi. İki ordu Malazgirt ovasında karşılaştı. 26 Ağustos 1071 Cuma günü öğleye doğru savaş başladı. Alp Arslanın gücü 50 bin kişi, Romanos Diagenes'in ise en az onun iki katıydı.

O gün sabahla birlikte Türk ordusunda yoğun bir hazırlık başladı. Cuma namazı kılındı. Tanrıya dualar edilidi. Alp Arslan beyazlar giyinip kılıncını kuşandı. Atının kuyruğunu kendi eliyle bağladı. §onra askerinin cesaretini artırmak için bir konuşma yaptı. Ve düşmana saldırı buyruğu verdi. Savaş Türk ordusunun korkunç saldırısı ile başladı.

Türk atlıları her yandan saldırırlar. Ancak Bizans ordusunu yerinden oynatmak olası değildi. Bunun üzerine Türk ordusu savaşa savaşa ve önemli yerlere pusular kurarak geri çekilmeye başladı. Hava kararırken Bizans ordusunun sağ kanadında bulunan Uzlarla Peçenekler karşı ordunun kendi soydaşları olduğunu anlayıp Selçuklu yanına geçtiler.

Karargahtan çok uzaklaşmış olar imparator, bu durum karşısında ordusuna geri çekilme buyruğu verdi. Alp Arslan fırsatı kaçırmadı. Yoğun biçimde düşman üzerine yüklendi. Pusudaki askerler de yerlerinden çıkıyorlar, Bizan ordusunu hilal kuşatmanın içine alıyorlardı. Oğuz savaş yöntemi ilk büyük utkusunu kazanıyordu. Bizans ordusu darmadağın oldu. Romanos Diagones sonuna kadar yiğitçe savaştı. Yaralı biçimde tutsak düştü.

Alp Arslan imparatora çok iyi davrandı. Tutsak aldığı askerleri serbest bıraktı. İmparatorla elli yıllık bir barış antlaşması yaptı. Buna göre, İmparator her yıl Selçuklulara vergi verecekti. Gerekirse askeri yardımda bulunacaktı. Doğu Anadolu Türklerin olacaktı.

Alp Arslan, imparatoru yanına kattığı korumacılarla ülkesine yolcu etti. Ancak bu şırada Bizans tahtına 7. Mihael geçmişti. Romanos Diagenes Anadolu'da tutuklanıp gözleri oyuldu. Romen Diagenes acıya dayanamayıp öldü. Bu olayı duyan Alp Arslan çok üzüldü ve şöyle konuşutu:

> *"Romalıların Allahı yoktur. Onlarla yapılmış antlaşma ve dostluk, bağdaşıklık yemini bugün çözülmüş oldu. Bundan sonra haça tapan tüm uluslar kılıçtan geçirilecek, tutsak edilecek."*

Malazgirt savaşı dünya tarihinde bir dönüm noktasıdır. Türkler bu utkudan sonra bir daha geri dönmemek üzere Anadolu'ya yerleşeceklerdir.

Alp Arslan Anadolu'nun fethini komutanlarına bıraktı. Kendisi Maveraünnehr'e döndü. Ceyhun kıyısında bir kaleyi ele geçirdi. Tutsak aldığı bir kale komutanınca bıçakla yaralandı. Birkaç gün sonra da öldü (1072).

Alp Arslan, Nizamülmülk gibi büyük bir devlet adamını başbakan atamıştı. Onun yardımı ile güçlü bir devlet örgütü kurmuştu. Ölümü ile yerine, tüm komutanların onayı ile on sekiz yaşındaki oğlu Melikşah geçti. Melikşah zamanında Selçuklu imparatorluğu en görkemli dönemini yaşdı. Malazgirt utkusundan hakkıyla yararlandı. Selçuklu uç beyleri Anadolu'ya yayılmaya başladı. Dört beş yıl gibi kısa bir sürede Konya Ankara gibi şehirler alındı. Boğazlara ve Ege denizine dek olan yerler Türklerine eline geçti. Marmara kıyılarına uzanan Anadolu topraklarının dörtte üçü Türk egemenliğine girdi.

Suriye'de de önemli başarılar kazanıldı. Kudüs Fatimilerden, Antakya ve Urfa Bizans'tan alındı. Bu bölgenin alınması ile görevli Tutuş (Melikşah'ın kardeşidir) kendisine Şam'ı merkez yaptı.

Melikşah döneminde yönetim merkezi Rey kentinden İsfahan'a alındı. İmparatorluğun sınırları doğuda Seyhun ırmağı ile Tanrı Dağlarından batıda Marmara ve Akdeniz'e, kuzeyde Kafkaslardan güneyde İran körfezi ve Mısır'a dek uzanıyordu.

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, Oğuzların 22 boydan oluştuklarını yazar. Boyların adını ve damgalarını verir.

Tarihçi Reşidüddin de Oğuz boylarını damgaları ile birlikte verir. Reşidüddin Oğuzları Bozok ve Üçok diye ikiye ayırır. Onda Kaşgarlı'nın verdiği **Çaruklug** boyu bulunmaz. Buna karşı Kaşgarlı'da bulunmayan **Yaparlı, Kızık, Kargın** adları yer alır. Böylece Reşidüddin'de 24 Oğuz boyu bulunur. 17. yüzyılda Hiveli Ebülgazi Bahadır Han Oğuz soyunu yineler. Ebülgâzi'ye göre Oğuz Han'ın altı oğlunun herbirinin 4 oğlu vardır. Böylece 24 Oğuz boyu bulunur. Ebülgâzi'de verilen Karkın ve Yazır boyları Kaşgarlı'da bulunmaz.

10-12. yüzyıllar arası olayları aydınlatan bilgiler bulunmaz. Bu bakımdan Anadolu'da yazı ve yazın dilinin ne zaman gelişmeye başladığını kestirmek güçtür. Büyük olasıkla Oğuzlar Orta Asya'dan Anadolu'ya önemli bir dil ve yazın geleneği getirmezler. Anadolu'da Arap ve Fars etkisiyle yeni bir yazı ve yazın dili geleneği yaratmaya başlarlar. İlk ele alınıp yazılan halk yazını ürünleridir. Oğuzların savaş kahramanlıkları (sözgelimi Oğuznameler) o zamanlar kopuzcular ve aşıklarca söylenir.

Oğuzcanın Önasya'daki geçmişi tarihsel ve toplumsal süreç içinde üç başlıkta incelenir:

a.	*Selçuklu Türkçesi*
b.	*Anadolu Beylikleri Türkçesi*
c.	*Kuruluş Yılları Türkçesi*

3.1. Oğuz Türkçesi

Orta Türkçenin üçüncü bölümü, Batı Türkçesidir. Bilim çevrelerinde "Eski Osmanlıca", "Eski Anadolu Türkçesi gibi adlarla anılan bu Türkçenin kökünü Oğuzca oluşturur.

Oğuz Türkçesinin ardılı olan **Selçuklu Türkçesi**nin 12. yüzyıl sonlarında başladığı varsayılır. Bu Türkçe dönemi yaklaşık olarak yüzyıl sürer. Karahanlı ve Oğuz Türkçesinin özelliklerini taşır. Selçuklu dönemi Anadolu'sunda bilim, öğretim, ve dışyazışma dili Arapçadır. Yazın dili olarak Farsça kullanılır. Türkçe yalnızca halk dili olarak işlevini sürdürür. Devletin halka yönelik yazışmaları da Türkçe olmalıdır. Nitekim halka seslenen yalın içerikli ve dinsel ürünlerde Türkçe kullanılır. öyleyse yazı ve konuşma dili olarak bir Selçuklu Türkçesi vardır Anadolu'da. Bu Türkçe sesbilgisi, yapıbilgisi ve sözvarlığı bakımından belli ölçüde Karahanlı yazıdili geleneğinin ardılıdır. Tarihsel bakımdan Anadolu Selçukluları yıllarının dili olması bakımından Selçuklu Türkçesi diye adlandırılır.

Ali'nin **Kıssa-i Yusuf** (Ali) ve **Behçetü'l-Hadaik fi Mevi'zeti'l-Halaik** bu dönemin ilk ve en önemli ürünleri sayılır.

Selçuklu Türkçesinin başlangıç yıllarında yazılan ürünlerin dili, Orta Asya Türk yazı dili ile Eski Anadolu Türkçesi arasında bir köprü oluşturur. 13. yüzyılda ortaya çıkan Anadolu Türkçesi, sonradan oluşacak Osmanlıca değildir. Elde var olan ürünler, karışık

dili ürünler sayılırlar. Bunlarda hem Doğu Türkçesnin hem de Eski Anadolu Türkçesinin özellikleri bir arada bulunur. Doğu Türkçesinin etkisi daha belirgindir. Bu etki 13-15. yüzyıllarda giderek azalacaktır.

Selçuklu dönemi ürünlerinin dili, ile Eski Türk yazıdili arasındaki ortak özellikler şöyle özetlenebilir:

Önseste *b-> m-* değişimi bakımından *m-* li örnekler Selçuklu Türkçesinde yaygındır:	
ben <ET ben 'ben'	*min-üm 'benim'*
munça 'bunca'	

Daha sonra Anadolu'da *v-* ünsüzüne dönüşen Eski Türkçenin *b-* önsesi bu dönemde korunur:	
bar- <ET bar- 'varmak	*barlık <*ET bar 'varlık'*
bir- <ET ber- 'vermek'	

Yardımce eylem *bol- /ol-* sözcüğünün bol- kullanımı yaygındır.	
bolmasın 'olmasın'	*bolmaya kim 'olmasın ki'*
boldı 'oldu'	

Çok seslemli sözcüklerde *-g* sonsesi genellikle korunur:	
kapug 'kapı'	*tapug 'tapu'*
sarıg 'sarı'	*otag 'oda'*

Yapım eklerindeki *g-* önsesis yer yer korunur:	
kav-gan 'kovan'	ey-gü 'iyi'
sar-gar- 'sararmak'	

Yönelme eki *-ga/-ge,* gelecek zaman ve istek kipi *-ga/-ge* eki *-gan/-gen, -gası/-gesi* ortaç eklerindeki *g-* önsesi korunur:	
biz-ge 'bize'	*kör-ge men 'göreceğim'*
yat-ga sen 'yatacaksın'	*tut-ma-gan 'tutmamış'*
öl-gesi 'ölesi'	

3.2. Anadolu Beylikleri

Türkmen boylarının Anadolu'ya yerleşmeleri eski Türk örgütlenme yöntemine göre olmuştu. Bir anlamda çadırlar eve dönüşmüştü. Bu yöntem yönetim biçimini kolaylaştırdığı ölçüde zorlaştırıyordu. Türkmen boylarının geleneksel yapısı da buna yardımcı oluyordu. Türkmenler "beğ" adı verilen ve her türlü yetkiye sahip otoritenin başkanlığında kendi geleneksel örgütlenmesine sıkı sıkıya bağlıydı. Her boy kendi beğine koşulsuz bağlı olduğu gibi onlar da aşiret reisine bağlıydılar. Bu boylarda yürülükte olan tek yasa, öz geleneklerine dayanan kabile düzeniydi. Bu nedenle Selçuklu yönetimi daha başlangıçta Türkmen boylarının yarı bağımsızlıklarını kabul etmişti.

Devletin güçlü dönemlerinde boy beyleri merkezi devletle uyumlu yaşamı, işleri kolaylaştırıyordu. Ancak her fırsatta bu beylerin bağımsızlıklarını açıklamaları işleri karıştırıyordu. 13. yüzyılda da durum böyle oldu. Anadolu Selçuklu yıkılıp da Moğol eğemenliği zayıflayınca uç güçleri olarak yerleştirilen aşiretler bağımsız birer beylik kurdular. Bunların bir bölümü devlet gücüne ulaştı ve oldukça uzun süre yaşayanlar oldu. Bir bölümü ise daha küçük ve kısa yaşamlı kaldı. Sözgelimi, beyliklerin içinde bile küçük beylikler ortaya çıkıyordu.

Karamanoğulları önemli Anadolu beyliklerinden biridir. Kimi kesintilerle 200 yıl yaşamıştır. Karamanoğulları Oğuz boylarındandır. Ermenilere karşı İçel ve Ermenak yöresine yerleştirilmişlerdir. Zamanla Ermenilerden aldıkları topraklarla yaşam alanlarını genişlettiler. İlhanlılara karşı başarılı savaşlar verdiler. Mehmet Bey döneminde Konya'yı alıp güçlü bir devlet kurdular. İlhanlı valisi Demirtaşa karşı direndiler. Ancak başarılı olamayınca onun yüksek eğemenliğini kabul zorunda kaldılar. Daha sonra yakın beyliklerden aldıkları topraklarla egemenlik alanlarını genişlettiler. Ancak Osmanlı Yıldırım Beyazit Konya Ovasında Karamanlıları bozguna uğratıp Konya'yı ele geçirdi. Böylece bu beyliğe son verdi. Ancak Ankara savaşından sonra Karamanlı Beyliği yeniden kuruldu. Osmanlıları uzun süre uğraştırdı. Fatih Sultan Mehmet Konya'yı alınca Niğde yöresine çekildiler. Osmanlılar son kalıntıları 1487 yılında ortadan silebildiler.

Karamanoğullarının Türk kültür tarihinde önemli bir yeri vardır. Karamanoğlu başbakanı Mehmet Bey, 1277 de Konya'yı aldıktan sonra, güzel Türkçenin devlet dili olarak kullanılmadığını gördü. 15 Mayıs 1277 perşembe günü şu buyruğu yayımladı: "Bugünden sonra divanda, dergahta, barigahta, mecliste, meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır." Böylece ulusal bilinç ve kültür açısından Karamanoğlu Beyliği, Türk geçmişinde önemli bir yer tutar. O, Selçukluda ve Osmanlıda horlanan Türk dilini baştacı etmiştir. Yine Karamanoğullarının bir bölümünün ilginç bir yazgısı olmuştur: Karaman oymağının bir bölümü Hıristiyanlığı seçmiştir. Kurtuluş savaşından sonra bunlar, Yunan sayılmıştır. Yunanistan'a göçmüşlerdir.

Bu bunalım döneminde Türkmen boylarından **Germiyanoğulları** ise Kütahya, Tavşanlı, Emet yöresinde güçlü bir beylik kurdular. Bizanslılar üzerine akınlar yaptılar. Ege ve Marmara kıyılarına dek uzanan toprakları ele geçirdiler. Beylik 14. yüzyılın ilk yarısında en güçlü dönemini yaşadı. Sonra zayıflamaya başladı. Beylik bölündü. Bizans da kimi şehirleri geri aldı. Yıldırım Beyazıt Germiyan Beyliğini 1390'da ortadan kaldırdı. Ankara savaşından sonra Germiyan Beyliği yeniden kuruldu. Kurucu Yakup Bey Osmanlı Beyleri ile de iyi geçindi. Erkek oğlu olmadığı için ölürken devletini II.Murat'a bıraktı (1428).

Aydınoğulları, Germiyanoğullarından kopmuştur. Aydınoğlu Mehmet Bey Birgi, Selçuk, Tire ve İzmir'i alarak bir beylik kurdu. Başkent Birgi kentiydi. Aydınoğulları özellikle deniz seferlerinde büyük başarı kazandılar. Donanmaları ile Bozcaada Sakız, Rumeli Kıyıları, Eğriboz ve Mora'ya akınlar yapatılar. Umur bey Bizanslılardan Sakız adasını aldı. Kıbrıs kralı ile çarpıştı. Teselya, Silkat adaları sonra da Eflak yörelerini vurdu. Umur Beyin bu başarılı akınları karşısında Papa, Venedik, Kıbrıs ve Rodos donanmaları birleşip İzmir'e ağır bir saldırı düzenlediler. Kenti Türklerden aldılar (1347). Umur Bey kenti yeniden almak için askerlerin önünde saldırdığı savaşta okla vurulup öldü. Bundan sonra Aydınoğulları beyliği önemini yitirdi. Venediklere karşı ağır bir antlaşma imzaladı. 1390 yılında Aydınoğlu İsa Bey beyliği Osmanlılara kattı. Ankara savaşından sonra beylik yeniden kuruldu. Osmanlıları çok uğraştırdı. II. Murat döneminde beylik ortadan kaldırıldı (1425).

Saruhanoğlu Beyliğini Germiyanoğulları komutanlarından Saruhan Bey kurmuştu. Saruhan Bey Manisa'yı alıp kendine merkez yaptıktan sonra Menemen ve Foça yerelerini de ele geçirdi. Saruhanoğulları da Aydınoğullarında olduğu gibi denizciliğe önem verdiler. 1390 yılında Osmanlılar Saruhanoğlarını ortadan kaldırdılar. Ankara Savaşından sonra yeniden ortaya çıktıysa da 1410 yılında Çelebi Mehmet bu bölgeyi Osmanlı topraklarına kattı.

Karasioğullarını, Germiyan Beylerinden olan Karasi Bey kurdu. Beylik Balıkesir, Bergama, Edremit, Turuva gibi geniş bir alana yayılmıştı. Karasi Beyden sonra bu beylik Bergama de Balıkesir de olmak üzere ikiye bölündü. İç savaşlardan yararlanan Orhan Bey, bu beyliği ortadan kaldırdı.

Anadolu Beylikleri içinde en önemlilerinden biri **Çandaroğulları**'dır. İlhanlılar Şemsettin Yaman Çandar'ın bir hizmetine karşılık Kastamonu yöresini ona vermişlerdi. Bir süre sonra burada bir beylik kuruludu. Sinop ve Safranbolu alınarak devletin sınırları

genişledi. Sonraları beylik Kastamonu ve Sinop kollarına ayrıldı. Yıldırım Beyazit 1392 yılında Kastamonu kolunun topraklarını kendi devletine kattı.

Bunlar dışında *Beyşehir'*de **Eşrefoğlları**, *Eğridir, İsparta ve Antalya'*da **Hamitoğulları**, *Milas* ve *Beçin*'de **Menteşoğulları**, *Afyon'*da **Sahiboğulları**, *Deniz*li'de **İnançoğulları**, *Sivas'*ta **Ertena Beyliği** yerine kurulan **Kadı Burhanet**tin Beyliği bulunuyordu.

3.2.1. Anadolu Beylikleri Türkçesi

Selçulklu devletinin yıkılışından Osmanlı Devletinin imparatorluk döneminin başlangıcına dek uzanan Anadolu Belikleri dönemi Türkçesi olarak tanımlanabilir. 13. yüzyıl sonlarından 14. yüzyıl ortalarına dek süren dönemdir. Gerçekte bu dönemleri kesin biçimde ayırmak olanaksızdır. Sözgelimi, 13. yüzyıl sonlarında yazılan ürünlerde her iki dönemin özellikleri bulunur. Ne ki, az çok bir ayrışma açıkça belli olur. İlk dönemde kullanılan Doğu Türkçesi özellikleri bu dönemde silinmeye yüz tutmuştur. 14. yüzyılda ağız özellikleri yoğun biçimde yazı diline yansımaya başlar. Oğuzcaya dayanan yerli bir yazı dili oluşum sürecine girilmiştir.

Bu dönemde hiç de kolay olmayan koşullarda, Eski Osmanlıca ya da Eski Anadolu Türkçesi denen yazıdili gelişmeye başlar. Özellikle Fars dil ve yazını bu çağlarda Türkçeyi zorlar. Türk saraylarında Türkçe kaba dil sayılır, konunuşulmaz. Sultanların sarayında halk türküsü yerine Farsça şiir söylenir. Onların ölçü ve uyak güzellikleri övülür. Yönetimde Arapça yazmak gelenektir. Antlaşmalar ve resmi işlemlerin tümü Arapça olarak yapılır. Medreselerde din eğitimi de Arapçadır. Böylece Türkçe yalnız halk arasında konuşulan bir dil durumunda kalır.

Derken bu ortamda Türkçenin sesini küçük bir beylik duyurur. 13. yüzyılın ikinci yarısında, Anadolu'ya Karamanoğulları girmiştir. Ünderleri Mehmet Bey 1277'de Konya'yı alıp başkent yapar. Türkçenin devlet dili olarak kullanılmadığını gören Mehmet Bey 15 Mayıs 1277'de şu buyruğu yayınlar:

"Bugünden sonra, divanda, dergahta, barigahta, mecliste, meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır."

Bu buyruk ve Karamanoğlu'nun özendirici tutumu sonucunda Türkçe belli bir ivme kazanır. Türkçe çeviri ve yaratıcı ürlünlerle işlenmeye başlanır. Öğretici düzyazı ürünler, dinsel ve destansı içerikli halk anlatıları, şiirsel ürünler ortaya konur. Halkyaratısı ve halkın beğenisi için sunulmuş ürünlerde dil yalındır. Arapça Farsça yoğun sözcüklerden kaçınılır. Tamlamalar kullanılmaz.

Ne ki, yine Türkçenin yazgısı değişmemiştir. Çadır kültüründen kent kültürüne geçiş olmuştur. Kentlerde filizlenmeye başlayan dönemin aydını halktan uzaklaşmaya başlamıştır. Bu kesim yoğun bir dil kullanmaya özenir. Bu durumdan Kırşehirli Ali Paşa 1330 yılında Garibnâme'de şöyle yakınır:

Türk diline kimesne bakmaz idi
Türklere hergiz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri
İnce yolu o ulu menzilleri

3.2.2. Kuruluş Yılları Türkçesi

Bu dönemde aydın kesim ile halk arasındaki uçurum giderek derinleşir. Aydın yazını olarak tanımlayabileceğimiz divan yazını oluşum sürecindedir. Arap Fars yazını aydın kesimde büyük beğeni ve hayranlık toplar. Yazı dilinde değişim başlar. Arapça Farsça

sözcükler Türkçenin sözvarlığına akın eder. Farsça resmi kuruluşlarda ve yazın çevrelerinde etkin bir dildir. Bu dönem 15. yüzyıl ortalarına dek sürer.

Onu izleyin dönemse Osmanlıca dönemidir. Türkçenin geriye itildiği bir evredir.

Bağdat'ta Farsça 17. yüzyıla dek resmi kuruluşlarda etkinliğini sürdürecektir. Anadolu'da yargı kurumlarında Arapça kullanılır. Yargı dili ancak 16. yüzyıldan sonra Türkçeleşecektir.

3.2.3.Yazılı Ürünler

3.2.3.1. Şeyyad Hamza

13. yüzyılda yaşadığı sanılan Şeyyad Hamza'nın Nasreddin Hoca ile çağdaş olduğu söylenir. Doğum yeri ve yaşadığı yer kesin bilinmez. Kızı Aslı Hatun'un mezar taşı yazıtı Akşehir mezarlığındadır. Şeyyad Hamza'nın da bu yörede yaşadığını sanılır.

Şeyyad Hamza'nın kimi şiirleri ve Yusuf ve Zeliha mesnevisi vardır. Bu mesnevi ile 1232 yılında Ali'nin Doğu Türkçesi ile yazdığı arasında büyük koşutluklar vardır. Şeyyad Hamza Kur'an'daki anlatıya sıkı sıkıya bağlı kalınmış, tefsirdeki açaklamalardan yararlanılmıştır. Böylece konuyu kendi duygu ve düşünceleri ile işleyerek yalın ve içten bir dille oldukça canlı biçimde anlatmıştır. Dehri Dilçin 103 sayfada anlatılan 657 ikilikten oluşan yazmayı 1946'da TDK yayınları içinde yayınlamıştır. Bu yazma, ölçek ve yazım bakımından kimi aksamaları barındırmasına karşın, Eski Anadolu Türkçesinin ses ve yapı özellikleri geniş ölçüde yansıtır. yapıttan bir kesit şöyledir:

budur ãxir qıssalaruñ görkl üsi
Kurãn içre musha flarıñ y azusı
imdi diñleñ sözüme tutuñ qulaq
bir söz aydum kim şekkerden tutluraq
var-ıdı Ken'ãn'da bir server kişi
adı Ya'qub kendü peygãmber kişi
Yusuf adlu bir oglı vardı anuñ
imdi işit bu sözi varsa canuñ
yidi yaşında idi Yusuf nebi
suretin xub yogıdı anuñ gibi
bir gice yaturken ol düş görür
irte turur anı Ya'kub'a sorur
aydur iy baba yaturdum bu gice
bir 'aceb düş görürem işit nice
aydı vir ta'birini anuñ baña
aydayım ol gördügüm düşi saña
gördüm ay ve güneş on bir yılduz
secde qılurlar qamusı baña düz
döndi Ya'qub söyledi aytdı canum
saqla düşüñ sözümi işit benüm
olmaya kim söylesin daxıya
işide düşüñ saña qaxıya
xoşdur ya ogıl senüñ düşüñ
sultanlıg ile geçiser 'ömrüñ yaşuñ

3.2.3.2. Ahmet Fakih

Anadolu'da 13. yüzyılda yaşamış gizemci şairlerdendir. Bektaşi ve Mevlevi geleneğine bağlı kalmıştır. Gerçek adı Kıdvetü'l-Abdal Hoca Ahmed Fakih'tir. "Sultan Hoca" ve "Mevlana Ahmed" gibi adlarla da anılır. 13. yüzyılın birinci yarısında, Horasan'dan

Anadolu'ya gelmiş, burada medrese eğitimi görmüştür. Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled'in yanında fıkıh öğrenmiş, bu nedenle fakih adını almıştır. Ardından Hicaz'a gitmiş, bir süre Kudüs'te kalmıştır. 1252 yılından önce, ölmüş olmalıdır. Yaşamı üzerine Bektaşi Velayetnamelerinde, Saltukname'de ve Eflaki'nin Menakıbü'l-Arifin'de bilgiler vardır. Şeyh Piri Mehmed'in 'Hızırname'sinde, Anadolu'nun belli başlı velilerinden biri olarak söz edilir.

Gizemciliğin Anadolu'da büyük beğeni bulduğu bir dönemde yaşamış; ozanlığını sanat kaygısından çok, halkı eğitme yolunda kullanmıştır. Bu nedenle şiirleri öğretici özellik taşır. Adının 13. yüzyılda Anadolu'da yazılan bir dergiye alınmış olması, onun yaygın ünüden kaynaklanmış olmalıdır.

Ahmed Fakih'in **Çarhname** ve **Kitabu Efsafı Mesacidi'ş-Şerife** adlı iki ürünü günümüze ulaşmıştır,

Çarhname Fakh'in en önemli yapıtıdır. 88 ikilikten oluşan bir kasidedir. Yapıt 13. yüzyılın ilk yarısında yazılmıştır. Bu nedenle günümüze ulaşabilmiş Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin en eskisi sayılır. Dünyanın geçiciliği, dünya zevklerine kapılmanın anlamsızlığı üzerinde durulur. Bu dünyada öbür dünya için hazırlık gerektiği vurgulanır. Hazırlık tapınım, alçak gönüllülük gibi din ve ahlak ilkeleri ile yapılabilecektir.

Yapıt İran biçem ve söyleyişinin etkisindedir. Şiir tekniğ yer yer aksar. Arapça-Farsça sözcükler oldukça çok kullanılmıştır. Bu nedenle Farsçadan çeviri olasılığını düşündürür. Ne ki, canlı Türkçe sözcüklere bol bol yer vermesi, Eski Türkçenin ilk örneği olması bakımından özgün bir yeri vardır. Yapıttan bir kesit şöyledir:

diriga çarxuñ elinden hezaran
ki qılmışdur mu'attal karan
işid imdi bu ahvali iy qardaş
çün ümmetdür biri birine ıxvan
yavuz sanmaya qardaş qardaşına
haqiqatdur bu sözüm, baña inan
işitdüñ ise sözüme qulaq tut
gidermegil sözümi qulaguñdan
bilür misin n'içün geldüñ cihana
seni qullug içün yaratdı sultan
sana ni'met virüpdür bi nihayet
xususa kim qılupdur ehl-i iman

hünerün var ise gel uşda meydan
sana bir qaç ögütler vireyin ben
ki her birisi dürr ola ya mecan
ögüdüm bu: günehden tevbe eyle
ki iman qaşdın eyler bil ki şeytan
uşañ olma başuna 'aqluñı dir
yol uzaqdur ki yoqdur hadd u payan
gözüñ aç gaflet içre yatma ey dost
ki göçmege tutupdur yüzi kervan
yol erenleri göçüp yola girdi
döge yorur axır dünbegi servan
niçe bir yatasın gafletde ey yar
ecel ermezdin öñdin imdi uyan

3.2.3.3. Hoca Dehhani

Horasan'dan gelip Konya'ya yerleşip, Selçuklu sultanı çevresine katılmıştır. Sultanın beğeni ve övgülerini kazanmıştır. Yaşamı üzerine yeterli bilgi bulunmaz. 13. yüzyılda III. Alaeddin Keykubad (1298-1300) döneminde sarayda gözükür. Sultan, Dehhani'ye Farsça bir Selçuklu Şehnamesi yazdırır.

Dehhani mahlasını niçin seçtiği binmez. Bir varsayıma göre, "Nakışçı" anlamına gelen "Dehhani" ozanlık adını seçmesi, minyatür gibi süslü şiirler yazmasından olmalıdır. Mecdut Mansuroğlu ise, Amu-derya vadisinde yer alan Dehhan-ı Şir (Türkçesi Düldül Atlayan) kesiminden esinlenerek bu adı almıştır.

Yaşadığı dönemde Selçuklu saray dili Farsçadır. Türkçe, yavaş yavaş devlet dairelerinde ve tekkelerde yayılmaktadır. Dehhani bu iki dille de şiirler yazar. Anadolu'da klasik Türk yazınının temelini atan şairlerdendir. Döneminin şairlerinden Ahmed Fakih ve Sultan Veled çoğunlukla gizemci şiirler yazmalarına karşın, Dehhani genellikle dünya zevklerini işler.

Dehhani'nin dili, çağdaşlarına göre, oldukça yalın ve akıcıdır. Türkçeyi başarı ile kullanır. Bu nedenle, Türkçeye karşı Farsçayı yeğleyen Selçuklu sarayında beğeni bulur. Ezgili biçemi ile kendinden sonra gelenlere örnek olmuştur.

zihi gevher ki arulıqa güher, veşdür dişi lü'lü
yüzin görüp urur yire özin gül-i xoz-ru
yüzi güldür sünbül boyı servü lebi şekker
melek siret hasen suret qaşı fettan gözi cazu
bilüsüzlik idüp bu kim muqabil oldı yüzine
qamuya ruşen oldı kim qatı yüzliymiş gözgü
yiridür taglara düşsem bugün Ferhad veş andan
ki şirin sözleri şekkerden hem daxı tatlu
niçe gözleyem ol qaşı xışmı yasını qurmış
atar kiprükler oxını peyapey gözüme qarşu
belinden kimsene hergiz xaber virmeye bir qılca
kemer ger qıl yaranlara xaber virmez-ise gizlü
degül mümkin göñülden ögütle çıqaram anı
agarmaz hiç Dehhani yuyuban suret-i hundu

3.2.3.4. Behcetü'l-Hadaik

13. yüzyılda yazılmış dinsel buyruk ve yorum kitabıdır. Yazarı kesin bilinmez. Dinsel ve ahlaksal buyrukları içeren öğretici bir üründür. Kitap 41 dilime ayrılır. Bu dilimlerde Tanrının birliği, İslamın dört kutsal ayı, aşerinin erdemi, İbrahim, Yakup ve Musa Peygamberlerin ölümleri, Yusuf'un öyküsü gibi anlatılar yanında ayet yorumlarına yer verilir. Düzyazı ile yazılmış yapıtta yer yer aruz ve hece ölçeği ile yazılmış şiirsel kesitler yer alır. Bu şiirsel kesitlerin çoğu Türkçedir. Bir bölümü ise Arapça ve Farsçadır. 353 sayfalık yazmayı İsmail Hikmet Ertaylan bilim dünyasına tanıtmıştır. Şeyh Ali bin Muhammet 1303-1304 yıllarında, bu örneği yazmıştır.

3.2.3.5. Kitab-el Feraiz

13. yüzyılda yazılmış karışık dilli ürünlerin özgün örneklerinden sayılır. 24 yaprak oylumundaki kitabın bu örneği 1334 yılında yazılmıştır. Dinsel içerikli bir kitaptır. Bu dönem yazıdilinin özelliklerini içermesi bakımından önem taşır.

3.2.3.6. Dede Korkut

Birçok toplulukta olduğu gibi, Eski Oğuzlarda da ilk yazınsal ürünler atalarını öven destansı bir söylencedir. Ozanların yapıtı olan bu destan önce Şamanlık, sonra İslamlık çevresinde işlenip büyümüş, gelişmiştir. Birçok türevleri ve kolları oluşmuştur. Yapıtın Şaman kökenli özgün örneği günümüze ulaşamamıştır. Ancak ondan Oğuzname adlı kesitler ve türevler günümüze kalmıştır. Batı Oğuzların Dede Korkut öyküleri de bu köke bağlıdır. Çin, İran ve Arap yazınında söylenceden kimi koşutluklarla karşılaşılır. Bu öykülerin kökeni büyük olasılıkla, Eski Oğuz destanına çıkar. Ancak olaylar, kişiler zamanla değişmiş; Anadolu'nun yerli öyküleri kişiliğine bürünmüştür.

Yapıtta esas olarak Oğuzların 9-11. yüzyılardaki direnişleri konu edilir. Daha sonra Batıya göçen Oğuzlar, Doğu Anadolu'da giriştikleri uğraşlardan kimi ögeler katıp işlerler. Oğuzlar bu topraklarda Gürcüler, Abazalar, Trabzon Rumları ile savaşırlar. Eski anlatıya bu ögeler eklenir. Ağızdan ağıza anlatılan bu olaylar zamanlar bağımsız öykülere dönüşür. Anlatının yeniden yoğruluşu 12-14. yüzyıllar arasında olmalıdır. Araştırmacılar yapıtın 15. yüzyıl ortalarında ya da sonunda yazıya geçirildiği görüşünde birleşirler.

Yapıtın yazarı bilinmez. Boratav, Ruben, Rossi, Araslı gibi araştırmacılar bir yazarın kaleminden çıktığını bildirirler. Buna karşı Gökyay, böyle birşeyin olası olmayacağı görüşünü savunur.

Dede Korkut kitabı on iki öyküden oluşur. Öykülerden ikisinde Oğuzlar arasındaki iç çatışmalar ele alınır. İki öyküde doğaüstü ve insanüstü güçlerle savaş konu edilir. Sekiz öyküde ise Oğuzların dış düşmanlarla çatışmaları anlatılır. Öykülerde anlatılan olaylar, destan özelliğinin yanı sıra öykü özelliği de taşırlar. Bu nedenle yapıt, destansı öyküler kitabı olarak tanımlanır.

Öyküler halk diliyle yazılmıştır. Şiir ile düzyazı karışıktır. Olaylar düzyazı ile anlatılır. Kahramanların konuşmaları ve kimi betimlemeler şiirlerle söylenir. Düzyazı kesimi alışılmış düzyazı değildir. Türkçenin benzetme, uyak gibi olanaklarından yararlanılır. Ezgili bir anlatımla şiir düzeyine yaklaşılır. Böylece salt şiir bölümleri değil, düzyazı tümcelerde de dorukta bir ses güzelliğine ulaşılır.

Şiirsel kesimlerde, içerik bakımından olduğunca, biçimsel bakımdan da destansı Türk şiiri özelliği ile sergilenir. Genellikle yarım uyaklı şiir biçimi kullanılır. Kimi yerlerde uyak yerine yinelemeler verilir.

Yapıtın dili, İslamlık etkisi ile kimi Arapça-Farsça sözcükler kullanılmasına karşın yalındır. Günlük halk dil ve anlatım ağırlıklıdır. Bu dil Eski Anadolu Türkçesinin özgün özelliklerini içerir. Bir yandan Eski Türkçenin izlerini korurken, öte yandan Osmanlı Türkçesi özelliklerini içerir. Bu nedenle yapıt Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi arasında bir geçiş ürünüdür. Eski Anadolu Türkçesinin son döneminde yazıya geçirilmiş olmalıdır. Yapıtta kullanılan yer adları, sözcükler ve deyimler, yapıtın Oğuz Türkçesinin Azeri alanından olduğu düşüncesini pekiştirir.

Dede Korkut'un iki yazması vardır. Bunlardan biri Almanya'da Dresden kitaplığında öbürü İtalya'da Vatikan kitaplığındadır. Dresden yazması on iki anlatıdan oluşur. Vatikan yazmasında ise yalnızca altı öykü vardır. Dresden yazmasına göre yazımı daha kötüdür. Dresden yazmasında okunamayan kimi sözcükler atlanmıştır, ünlü göstergelerinde birçok yanlışlık yapılmıştır.

Yapıt üzerinde günümüze dek pek çok araştırmacı çalışmıştır. Bartold, Kilisli Rifat (Bilge), Pertev Naili Boratav, Fuat Köprülü, Orhan Şaik Gökyay bu konuda ilk akla gelenlerdir. Orhan Şaik Gökyay 1938'de 77 sayfalık girişle birlikte, tüm anlatıyı vermiştir. Muharrem Ergin, yapıt üzerinde doktora çalışması yapmış, iki cilt olarak yayınlamıştır.

Hazret-i Resul aleyhi's-selam zamanında yakın Bayat boyundan Korkut Ata derler, bir er kopdu, Oğuzuñ ol kişi tamam bilicisiydi, Oguzuñ içinde tamam velâyeti zâhir olmışıdı. Ne derse olurdu, gayibden dürlü haber söylerdi, Hak Taâlâ anuñ göñlüne ilham ederdi.

Korkut Ata ayıtdı: Âhır zamanda xanlık gerü Kayıya dege, kimsene ellerinden almaya, âhır zaman olup kıyamet kopunca.

Ve dahı nice buña beñzer söz söyledi.

Korkut Ata Oğuz kavminüñ müşkilini hallederdi; her ne iş olsa Korkut Ataya danışmayınca işlemezlerdi; her ne kim buyursa kabul ederlerdi.

Bir gün Dede Korkut cuşa gelüp Oğuz begleri içinde soy soylamış, anlara nasihat yüzünden söylemiş, görelüm imdi Xanum ne demiş; Dede Kortuk soylamış, aydur:

Allah Allah demeyince işler oñmaz; kaadir Tañrı vermeyince er bayımaz; ezelden yazılmazsa kul başına kaza gelmez; ecel va'de ermeyince kimse ölmez; ölen adam dirilmez; çıxan can gerü gelmez; bir yigidüñ kara dağ yumrusunca malı olsa yığar, der-

ler, taleb eyler, nasbinden artuğun yeyebilmez. Orlaşuban sular taşsa deñiz dolmaz. Tekebbürlük eyleyeni Tañrı sevmez. Göñlün yüze tutan erde devlet olmaz. Yad oğlu saklamağla oğul olmaz; büyüyende salur gider, seni gördüm demez. Kül depecük olmaz; güyegü oğul olmaz. Kara eşek başına uyan ursañ katır olmaz. Karavaşa ton geyürseñ katun olmaz. Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz; yapağılu gökçe çemen güze kalmaz. Eski panbuk bez olmaz. Karı düşman dost olmaz. Karagoça kıymayınca yol alınmaz. Kara polat öz kılıcı çalmayınca kırım dönmez. Er malına kıymayınca adı çıkmaz. Kız anadan görmeyince öğüt almaz. Oğul atadan görmeyince sufra çekmez; oğul atanuñ sırrıdur, iki gözünüñ biridür; devletlü oğul kopsa tirkeşinde tiridür, devletsüz oğul kopsa ocağınuñ körüdür; oğul dahı neylesün, baba ölüp malı kalmasa; baba malından ne fâyide, başda devlet olmasa. Devletsüz şerrinden Allah saklasun kamumuzu, Xanum hey, Begüm hey.

3.2.3.7. Müyessiretü'l-Ulum

Müyessiret-ül-Ulum, Türkçenin elde bulunan ilk dilbilgisi olarak bilinir. 16. yüzyılda düzenlenir. Yaşamı üzerine yeterli bilgi bulunmayan Bergamalı Kadri 1530 yılında yapıtı İstanbul'da Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa'ya sunar.

Yazarın iyi bir dil bilinci taşıdığı anlaşılıyor. Nitekim şöyle söylüyor:

> *"Her halk kendi söz kurallarını iyi anlar, öyle ki sonra başka sözleri kendi sözleri ile karşılaştırıp kolayca kavrar. Bu kitabın da Türklere yararı olsun. Başka dilleri bununla karşılaştırıp öğrensinler"*

Yazar, dönemin "en yüksek dil Arapçadır" yargısına uyarak yapıtını Arapçayı örnek alıp yazmıştır. Ancak, zaman zaman Farsçanın dil kurallarının etkisinde kaldığı da anlaşılıyor. Türkçenin kural ve sözcüklerini Arapçaya uydurmaya çalışıyor. Sözgelimi Arapça dilbilgisi kurallarına uyarak eylemliği temel alıyor. Eylemden "-mek/-mak" eylemlik ekini atıyor. Kalan tabana birtakım ekler getirileceğini söylüyor.

Müyesset-ül-Ulum iki bölümden oluşur.

Birinci bölümde sözcük üzerinde durulur. Sözcüğün tanımı yapıldıktan sonra üçe ayrılır. Bu ayrıma göre sözcük üç türden oluşur: Ad, eylem, harf. Bunlar açıklanır. Adın açıkması şöyledir:

"Ad odur ki, yalnızca anılmakla ondan bir anlam çıka, üç zamandan biri bile belirtilmeye. Zaman üçtür. Biri geçmiş zamandır, biri şimdiki zaman, biri gelecek zamandır."

"Eylem odur ki, yalnızca anılmakla ondan bir anlam çıkar. Ancak üç zamandan birinin yanına gelmesi gerekir. Sözgelimi "bildi" desek belirli geçmiş zaman olur. Bundan bir anlam çıkar. Geçmiş zamanda bir kimsenin bilmesini haber vermektir. Ve de "bilür" dersek, bununla şimdiki durumda bir kimsenin bilmesi belirtilmiş olur. Ve de "bile" dersek gelecek zamanı anlatmak isteriz."

"Harf odur ki, yalnız söylendiğinde ondan bir anlam çıkmaz. Bir başka sözcüğe eklenmesi gerekir."

Tüm eylemlerin olumlu / olumsuz, etgen / edilgen biçimleri gösterilir. Çekimleri yapılır. Ardından yer, zaman, alet, küçültme, abartma adları verilir.

İkinci bölümde ad türleri, bükün biçimleri, sayılar, kişi ve gösterme sözleri belirteçler, sorular, ilgeçler, ad takımları ve yapılışları, tümleçler, durum ekleri, kuraldışı kullanımlar, gösterme adları anlatılır. Bu arada birtakım deyimlerin kullanış biçimlerine de değinilir. Bu bölüm 83 sayfadır.

Tüm bu konumu ile yapıt Oğuz Türkçesinin dilbilgisi türünde bir başlangıçtır. Yazık ki, onu izleyen ve onun bıraktığı boşlukları tamamlayan kişiler çıkmamıştır. Bu durum Türkçe dilbilgisi geleneğinin oluşmamasına neden olumuştur. Bergamalı Kadri'den

sonra ilk Türkçe dilbilgisi yazarı olarak Alman A. Megiser gösterilir. "Institutionum linguae Turcicae libri kuatuor" adlı çalışmasını 1612 yılında Leipzig 'de yayınlamıştır. 15. yüzyıldan başlayarak Osmanlı İmparatorluğu Batı'da büyük önem kazanmıştır. Buna koşut olarak Osmanlıcayı öğrenmek ve öğretmek amacıyla Avrupa'da kurumlar açılmaya başlanmıştır. Üniversitelerde bölümler kurulmuş, dilbilgisi ve sözlükler yazılmıştır. Avrupa'da ve Türkiye'de irili ufaklı birçok çalışma yayınlanmıştır.

Müyessiret-ül-Ulum'u 1946 yılında Besim Atalay, tıpkıbasım, çevriyazı ve dizin olmak üzere yayınlamıştır. Ancak çalışma günümüze değin yeterince incelenmiş ve değerlendirilmiş değildir.

3.2.3.8. Ahter-i Kebir

Afyonkarahisarlı Mustafa Ahteri 1545'te Arapçadan Türkçeye bir sözlük düzenler. Sözlük 1545 yılında Kütahya'da yazılmıştır. Yazarın ilk yapıtıdır. Türk-İslam öğretim dünyasında yıllarca elden ele dolaşmış kaynaklardandır. Yazar önsözde, Sıhah-ı cevheri, Düstur-ül-lüga, Tekmile, Mücmel-ül-Luga ve Mukaddimet'ül-edeb gibi kitaplardan sözcük derleyerek ve bunları Türkçeye çevirerek yazdığını bildirir. Arapça sözleri karşılamak için kullanılan Türkçe sözler bakımından da önemli bir çalışmadır. Tanımlamalar ve çeviriler bakımından aynı çağda düzenlenmiş, Abdullah Kesteli'nin sözlüğünü andırır. Yapıtın özelliklerinden biri de Afyon ve Kütahya bölgesinin dil özelliklerini yansıtmasıdır. Bu özelliği sözlüğü, ağız araştırmaları bakımından önemli kılır.

Ahteri Mustafa, 1496 yılında Afyon'da doğmuştur. Babası hattat Şemsettin Ahmet'tir. Gerçek adı Muslihittin Mustafa'dır. Ahteri adlı sözlüğü ile ün kazandığı için bu adla anılmıştır. Öğrenimini Kütahya medresesinde yapmış, iyi biçimde Arapça öğrenmiş ve müderris olmuştur. Müderrislikte büyük başarı sağlamış, kısa sürede ünlenmiştir. 1561 yılında yine Kütahya'da ölmüştür. Sözlüğün tamamı bin sayfanın üstündedir. Kırk bini aşkın maddebaşını kapsar. Maddeler abece sırasına göre dizilmiştir. Birçok yazması bulunan sözlük ilk kez 1826 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu baskıda maddeler satırbaşı yapılmadığı için kullanımı zordur. Daha sonra İstanbul, Mısır, İran, Hindistan ve Kazan'da birçok baskısı yapılmıştır. 1886 Kazan baskısı yanlışsız ve eksiksiz olması ile ünlüdür.

Ahteri sözlüğü, kolay kullanılır olması nedeniyle öbür sözlüklerden daha çok tutulmuştur. Büyük ve küçük baskıları vardır.

3.2.3.9. Kamus Çevirisi

Yapıtın gerçek adı Kamusü'l Muhit'tir. Arapça açıklamalı sözlüktür. 1328 yılında İran'da doğan Muhammet Mecdüddin Yakup Firuzabadi yazmıştır. Şiraz ve Bağdat'ta eğitimini yapmıştır. Birçok geziler yapmış, Arap göçebeleri ağızlarından sözcükler derlemiştir. Tüm bu çalışmaları ile yazar gittiği yerde büyük saygı görmüştür. Sözgelimi Yıldırım Beyazıt'ı Bursa'da ziyaret etmiş bundan pek memnun kalmıştır. Timur'dan ödüller almıştır. Daha sonra Mekke ve Medine'yi ziyarete gitmiştir. 1414'te doksan yaşında ölmüştür.

Mütercim Asım, 1755'lerde Gaziantep'te doğmuştur. Soyca bilgin yetiştirmiş bir aileden gelir. Babası dönemin ünlü bilginlerindendir. Gençliğinde Arapça ve Farsçanın yanı sıra dinsel bilgiler edinmiştir. Üç dilde şiir yazmıştır. Yazar kırkına doğru İstanbul'a göçmüştür. Orda Burhan'ı Kati'yi Türkçeye çevirmeye başlamıştır. Bu işi altı yılda bitirip padişah III.Selim'e sunmuştur. Bundan sonra padişahın sürekli yardımlarını görmüştür. 1796'da müderris olmuştur. 1805'lerde Kamus'u çevirmeye başlamıştır. Bundan iki yıl sonra vakanüvistliğe atanmıştır. Ölünceye değin bu görevi sürmüştür. Kamus çevirisini 1810 yılında bitirerek padişah II.Mahmut'a sunmuştur. Bu olaydan sonra Asım'ın sarayda ve devlet adamları arasında saygınlığı artmıştır. Yapıt 1814-1817 yılları arasında padişahın buyruğu ile basılmıştır. Bir süre Selanik kadılığında da bulunan Asım, 27 kasım 1819'da ölmüştür.

Asım, Kamus-ül Muhit'i iki bin kitaptan yararlanarak Türkçeye çevirmiştir. Altmış ciltlik asıl yapıtın kısaltılmış biçimidir.

Beş yıl gibi kısa bir sürede böylesine dev bir yapıtı çevirmenin insanüstü bir çalışmayı gerektirdiği açıktır. Asım'ın asıl başarısı ise Türkçe çevirideki yeniliklerdedir. Ömer Asım Aksoy, Asım çevirisini üstün kılan özellikleri sıralar. Bizim açımızdan en belirgin özellik şudur:

Asım, Arapça sözlere Öztürkçe karşılıklar göstermiştir. Bu karşılıkları titizlikle seçmiştir. Genel yazı dilinden karşılık bulamadığında Antep halk ağzından karşılıklar vermiştir. Anlamları açıklarken oldukça sade bir dili yeğlemiştir.

Yapıtın Asım'ın el yazısı ile özgün örneği Hamidiye kitaplığındadır. 1887 baskısı büyük boy 3 cilt 2854 sayfadır.

3.2.3.10. Burhan-ı Katı

Tebrizli Muhammed Hüseyin'in yazdığı Farsçanın açıklamalı sözlüğüdür. Yazar yapıtını birçok sözlükten yararlanarak düzenlemiştir. Bu nedenle Farsçanın ana sözlüklerinden biri sayılır. Yazar yapıtı 1652 yılında bitirmiştir. 837 büyük safyadan oluşur.

Mütercim Asım, bu sözlüğü altı yıllık titiz ve sabırlı bir çalışma ile "Tıbyan-ı Nâfi' der Tercüme-i Bürhan-ı Katı" adı ile 1797'de Türkçeye çevirmiştir. Çeviriyi yaparken otuzu aşkın sözlüğe başvurmuş, maddeleri ve anlamları araştırmıştır. Ancak yapıta tümüyle bağlı kalmamıştır. Kamus çevirisinde olduğu gibi Farsça sözlere Öztürkçe karşılıklar aramıştır. Bu karşılıkları titizlikle seçmiştir. Gerektiğinde Antep ağzından örnekler vermiştir.

3.2.3.11. Tuhfe-i Asım

Mütercim Asım'ın Arapçadan Türkçeye şiirsel sözlüğüdür. 1251 ikilikten oluşur. 1798 yılında yazılmıştır. Gençlerin ezberlemesi için yazılan şiirsel sözlüktür. O dönemde bu tür sözlüklere "hediye, armağan" anlamında "tuhfe" sözcüğü kullanılmaktadır. 1839 yılında Mısır' da Bulak Basımevinde basılmıştır.

3.2.3.12. Tuhfe-i Vehbi

Sünbülzade Vehbi'nin Farsçadan Türkçeye şiirsel sözlüğüdür. 1782 yılında, oğlunun Farsça öğrenmesi için yazmıştır. 58 dörtlükten oluşur. Yazarın Arapçadan Türkçeye sözlüğünden daha başarılıdır. Yazar yaşarken ve öldükten sonra otuza yakın baskısı yapılmıştır. Uzun süre okullarda ders kitabı olarak kullanılmıştır.

3.2.3.13. Nuhbe-i Vehbi

18-19. yüzyılın ünlü şairlerinden Sünbülzâde Vehbi'nin düzenlediği Arapçadan Türkçeye şiirsel sözlüktür. Yazarın Farsçadan Türkçeye sözlüğünden daha kapsamlıdır. Çok sayıda kaynaktan yararlanmıştır. Mesnevi türünde yazılmıştır. Sözlüğün bölümleri gazel biçiminde dörtlüklerden oluşur. Uyaklar abecesel sıra izler.

Sözlüğün birçok baskısı yapılmıştır. Kırkağaçlı Ahmet Reşit Efendi sözlüğün açıklamasını yazmıştır.

Vehbi, 18. yüzyılın sonlarında ünlenmiş bir divan şairidir. Maraş'ta doğmuştur. Maraş medresesinde okumuş müderris olmuştur. İstanbul'a geldikten sonra kadılık yapmış ve 1775 yılında elçi olarak İran'a gitmiştir. 1809 yılında doksan yaşının üzerinde ölmüştür.

3.2.3.14. Lugat-ı Naci

Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça sözcükleri en doğru biçimde açıklayan sözlüklerdendir. Sözlüğün yazarı 19. yüzyıl şairlerinden Mualllim Naci'dir. Naci bu sözlüğü "fetva" sözcüğüne değin yazmıştır. Sözlüğün yazılmasını yazarın ölümünden sonra Müstecâbizâde İsmet Bey bitirmiştir. İsmet Bey, bu durumu sözlüğün "Nâci" maddesinde anlatmıştır.

3.2.3.15. Lehçe-i Osmani

19. yüzyılın ünlü devlet adamı Ahmet Vefik Paşa'nın yapıtıdır. 3 Temmuz 1823 yılında İstanbul'da doğan Paşa, divan çevirmenlerinden Ruhiddin Beyin oğludur. Paris'te öğrenim görmüştür. İki kez sadrazam olmuştur.

Önemli devlet adamlığının yanı sıra kültür ile de yakından ilgilenmiştir. Lehçe-i Osmani, Anadolu Türkçesinin ilk sözlüğü sayılır. Yapıtın ilk bölümünde yüzyıllardan beri ilk kez Türkçe sözler bir araya getirilmiştir. Ancak yapıtta Fransızca, İtalyanca ve Yunanca sözcükler de bulunur. Yapıtın sonlarında Arapça- Farsça sözler önemli yer tutar. Ancak Osmanlıcada ilk kez bu yapıttta Türkçe sözlere geniş yer verilmiştir. Bu bakımdan sözlük kendinden sonraki çalışmalara örnek olmuştur.

3.2.3.16. Kitab-ı Müntehebat-ı Lugat-ı Osmaniye

Türkçe sözcüklerin de karşılıklarını veren ve ilk tutunan sözlüklerimizdendir. 1852-53 yıllarında İstanbul'da iki cilt olarak yayınlanmıştır. Sözlükte Arapça Farsça sözler maddebaşlarında egemendir. Sözcüklerin hangi dilden oldukları belirtilmemiştir. Açıklamalarda yazıldığı döneme göre sade bir dil kullanılmıştır. Sözlüğe alınan sözcükler günlük yazı ve konuşma dilinde çok kullanılan sözcüklerdir. Bu iki etken sözlüğün çok tutunmasına neden olmuştur.

3.2.3.17. Kamus-ı Türki

Şemsettin Sami Beyin düzenlediği sözlük Türkçe için bir dönüm noktasıdır. Osmanlı döneminde ilk kez "Türkçe" sözü bir sözlüğe ad olarak kullanılmıştır. Yazar önsözde, Türk dilini oldukça eski geçmişten alıp, gününe değin getirir. Türkçeyi, Doğu ve Batı Türkçesi olarak iki bölüme ayırır. Batı Türkçesinin en ince Türkçe olduğunu bildirir. Çağatayca olarak adlandırdığı Doğu Türkçesini Batı Türkçesinden daha arı bulur. Çağatayca sözlerin de asla savsaklanmaması gerektiğini vurgular.

Arapça ve Farsçadan birçok sözcüğü içermesine karşın yazar yapıtına bilinçle Kamus-i Osmani yerine Kamus-ı Türki adını vermiştir.

3.2.3.18. Resimli Kamus-ı Osmani

Ali Seydi, Lehçe-i Osmani ve Kamus-i Türki gibi sözlüklerden yararlanarak yazmıştır. Ancak sözlüğün sınırları iyi çizilememiştir. Yapıtta hangi dönemin, düzeyin, bölgenin sözleri verildiği belli değildir. Ağızlardan alınma sözler yanında en koyu Arapça Farsça sözler de açıklanmıştır. Fransızcadan alınmış ama henüz tutunmamış sözlere gereksiz özen gösterilmiştir.

3.2.3.19. Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan

Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Beyin günümüz Türkçesine *Dil ölçeği, söylem ölçütü* diye çevirebileceğimiz *Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan*, adlı çalışması yazılış tarihi bakımından Türkçede ikinci dilbilgisi kitabıdır. Bergamalı Kadri'nin *Müyessiretu'l-Ulum* adlı kitabından sonra Batı Türkçesinin ilk dilbilgisi çalışmasıdır.

Abdurrahman Fevzi Bey, 1802 yılında Kütahya'da doğmuştur. İlk eğitimini, memleketinde babasından din bilgisi olarak aldıktan sonra, 1829 yılında medrese eğitimi görmek için İstanbul'a gitmiş dönemin ölçüleri içinde yüksek öğretimini yaparak müderrisliğe yükselmiştir. Harp Okuluna Arapça öğretmeni olarak yirmi yıl aralıksız Türkçe, Arapça ve tarih dersleri vermiştir. 1863'de emekliye ayrılmış ve bir yıl sonra İstanbul'da ölmüştür.

Türkçe öğrenimine ve öğretimine önem verildiği bir dönemde yetişen Abdurrahman Fevzi Bey, zamanının bu akımına uyarak, 1847'de eserini yazmaya başlamış ve 1851'de bitirmiştir. Eser, bir kurulca incelenmiş ve dilbilgisi açısından değerli görülerek

kitabın basılmasına ancak yazarının ölümünden sonra karar verilmiştir. 1882'de Darüşşafaka adına basılmış ve Türkçe dersleri bu esere göre okutulmuştur. Bu nedenle yazar, Tanzimat'ın ilk Türk dilcisi, kitabı da ilk Türkçe dilbilgisi sayılmıştır.

Ne ki, kitabın basım tarihi dikkate alındığında, ilk dilbilgisi sayılmaz. Çünkü basılmış ilk dilbilgisi kitabı Keçecizade Mehmed Fuad'la Ahmed Cevdet Paşa'nın birlikte yazdığı, yarım yüzyıl ders kitabı olarak okunan *Medhal-i Kavîd'*dir (1851). Yazarların geleneksel medrese eğitiminden gelmeleri nedeniyle, kitap Arapça dilbilgisi yöntemi örnek alınarak yapılan ilk çalışma konumundadır.

Abdurrahman Fevzi, yöntem bakımından çağdaşlarından iki noktada ayrılır: Yazar öncelikle dilbilgisi terimlerini belirlemekle işe koyulur. Arapça köklerden Türkçenin yapısına uygun terimler üretir. Bütün yapım ve çekim ekleri ayrı terimlerle karşılar, her anlam değeri için de yeni terim kullanır. Eserde, Türkçenin ses değerleriyle Arap yazısını karşılaştırarak yeni bir yazı düzeni geliştirilmesi görüşünü savunur. Her sese bir yazaç, her yazaca bir ses ilkesini benimseyen Latin yazısının Türkçeye uygun düşeceği görüşünü savunur. Bu görüşlerini dilin kolay okunup anlaşılması, eğitim ve öğretimin hız kazanması için zorunlu sayar.

En önemli görüş olarak, *dilbilgisi* başlığı altında *yazım, yapı bilgisi*, *sözdizimi* ve *türetme bilgisi konularının* birleştirilmesi gerektiğini ileri sürer ve ünlülerin kullanılmasının kaçınılmaz olduğunu savunur. Türkçenin ünlü dizgesini göstermek için Batıda *(ünlü)* denilen işaretlere benzer yazaçların kullanılması veya her harfin ince ve kalın sıralı şekillerinin geliştirilmesi üzerinde durmuştur. Ona göre yazım kılavuzunun olmayışı öğrenenin sözcük kalıplarını öğrenmesini güçleştirmekte, zaman kaybına yol açmaktadır. Türkçenin ses dizgesinin kökenini ince ve kalın ses uyumu oluşturur. Türkçede yuvarlak-geniş ünlüler ancak ilk seslemde yer alır. Bu kuralları kanıtlamak için yazar, kimileyin yazı dilinin dışına da çıkarak, Anadolu ağızlarından, Azeri ve Çağatay Türkçesinden de örneklerle yapıtını zenginleştirir. Böylece, eserinin genel Türkçeyi kapsayan bir dilbilgisi olduğunu söyler. Yapıbilgisinde öz Türkçe sözcüklere yer vererek Türkçenin zenginliğini göstermeye çalışır. Çalışmanın bu yönü ancak Cumhuriyet döneminde dikkat çekmiş, tercümesinde Ali Ulvi Elöve'ye öncülük etmiştir.

Kitap 207 sayfa oylumundadır. Bir önsöz, beş amaç ve bir sonuç bölümünden oluşur. Temel bilgilerden sonra, konulara, konular alt başlıklara ayrılır. Konular açıklanırken "amaç" ana başlığını kullanılır. Yazar, eserini kaleme alma nedenlerini belirttikten sonra dil öğretiminin önemi üzerinde durur. Avrupa'da dil öğretiminin nasıl önemsendiği belirterek bizlerin de bu konuyu önemsememiz gerektiği vurgular. Eserin en önemli özelliklerinden biri, yeni dilbilgisi terimlerinin kullanılmasıdır. Yazarın kullandığı terimler, ne kendisinden önce yazılmış *Müyessiretü'l-Ulûm'*daki ne de daha sonra yazılmış dilbilgisi kitaplarındaki terimlere benzer. Yazar doğrudan kendisi terimler üretmiştir.

Çalışmada, önemli bir başka özellik de eylem yapısının *zaman, hades* ve *nispet* diye bölümlenmiş olmasıdır. *Zaman,* eylemin gerçekleşme sürecini, *hades* eylemin devinimini, oluşunu, *nispet* ise eylem, köklerinin ek alarak oluşturduğu biçimleri anlatır.

Yazara göre Türkçede bütün eylem çekimleri 2. tekil kişi buyurum kipi üzerindendir. Yazarın bu konudaki bir özdeyişi ünlüdür:

"Her dilde eylem kiplerinin çekimi, o halkın yaratılış ve doğası ile ahlak özelliklerini yansıtır. Sözgelimi Arapçada bütün eylem çekimleri geçmiş zaman kipi üzerinden yapılır. Bundan Arapların bakışlarının her zaman geçmişe yönelik olması çıkar.

Türklere gelince Türklerin dilinde eylemler buyurum kipinden çekilir. Bu nedenle Türkler her zaman buyurum ve egemenlik altında yaşayan bir ulustur!"

Yalın ve birleşik bütün sözcüklerde kurallar istisnasızdır. Bunların her birine ait kökler bulunması bakımından Türk dili büyük bir dildir. Türkçenin Arapçanın kalıplarından çıkarılarak kendi özelliklerine göre incelenmesi gerekir. Bu durumda Türkçenin Arapçayı geçmesi bile düşünülebilir. Arap yazısı, Türkçe için uygun değildir. Özellikle harekeler Türkçedeki bütün ünlüleri karşılamaz. Kesinlikle kimi değişiklikler

yapılması gerekir. Bir dildeki sözcüklerin çeşitli kullanım biçimini gösteren birçok sorununu içeren dilbilgisinin bilinmesi gerekir. Öncelikle, Türkçe sözcükleri doğru söylenip yazma ilkelerini gösteren bir kılavuza gereksinim vardır.

İkincisi, Arap yazısı Türkçenin ünlü ve ünsüzlerini karşılamak bakımından kusurludur, bunun için kullanılan yazı dizgesinde yeni bir düzenleme yapmak gerekir. Kimi yazaçlar atılıp, kimi yeni yazaçlar eklenmelidir. Çünkü gerçekte Türkçe sözcükler kısa sürede okunup yazılacak yapıdadır. Böylece eli kalem tutanlar okuyup yazmayı öğrenmek için ömür tüketmeksizin Türkçeyi kuralınca yazma yolunda zaman kazanacaklardır.

Dil, öncelikle dilbilgisiyle kavranır. Türkçeyi kolay kavratmak için Arapça ve Farsçadan arındırmak gerekir. Gerekli durumlarda, bu iki dil ayrıca öğrenilebilir.

Değişik dillerden halklar, tek egemenlik altında, milletçe birleşik olsalar da birbirleri ile anlaşamadıkları sürece aralarında soğukluk olur, nefret doğar. Bu nedenle devleti oluşturan halklar ayrı uluslardan olsalar bile, aralarında birlikteliği sürdürebilmek için, devlet dilini bilip kullanmaları gerekir. Avrupa okullarında öğrenciler çocukken ana dili kuralları yanında bir kaç yabancı dilin kurallarını da okuyup öğrenirler. Bu nedenle Türkçe dilbilgisi kitabı yazmak istediği doğmuştur.

Böyle bir gerekçe ile işe koyulan yazar, Türkçe sözcük türlerine ve özelliklerine değinir. Sözcük değişimlerini irdeler. Sözce ve tümce türleri üzerinde durur. Sözcükleri doğru söyleyip yazma ilke ve kurallarını anlatır, bunları açıklayan örnekler verir. Türkçenin bütün sorunlarını saptamaya çalışır.

Çalışma yazarın olgunluk dönemi ürünüdür. Sultan Abdülaziz'in halifeliği zamanına eserini tamamlar ve adını *Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan* koyar. Bu eseri yazarken her bakımdan Türkçenin kurallarını kendi yapısına göre düzenlenmiş sistemin içerisinden çıkarmaya özen gösterir. Böylece Türk dili büsbütün kaybolma derecesine gelmişken, bütün kuralları içeren örnekli bir çalışma ortaya koyar.

Fevzi Beyin bu unutulmuş kitabı, yıllar sonra dikkati çeker. Türk Dil Kurumu'nun aldığı bir kararla kitabı Ali Ulvi Elöve 1942 yılında yeni dille yayınlar. İkinci basımı 1962'de yapılan bu yayın –tıpkı Jean Deny Grameri çevirisinde olduğu gibi- ne yazık ki başarılı değildir.

3.2.4. Eski Anadolu Türkçesi

Oğuzca gelişimini yalnız başına tamamlamaz. Kıpçak, Karluk ve Orta Asya yazı dili geleneğinden etkilenir. Bu nedenle Eski Anadolu Türkçesi, Doğu Türkçesine yaklaşan bir çok özellikler taşır.

Gerçekte, Oğuzca kendi içinde Eski, Orta, Yeni Oğuzca olmak üzere üç evrede incelenir. Eski Oğuzca 11. yüzyıla değin bir süreci kapsar. Bu evre konusunda kesin bilgi bulunmaz. Eski Oğuzlardan dedelerini öven ilk destansal söylenceler vardır. Sözlü yazın ürünü olan bu destan önce Şamanlık, sonra İslamlık çevresinde serpilip gelişir. Birçok biçimleri kolları doğar. Destanın Şamanlığa bağlı özgün biçimi elde bulunmaz. "Oğuzname" adı verilen kimi kesitleri ve biçimleri günümüze kalır. Uygur yazısı ile eksik bir kesiti Paris kütüphanesindedir. Dili Uygur-Karluk karışımıdır. Dede Korkut Kitabı da Oğuzname'ye dayanır. Kafkasya ve Anadolu'ya yerleşen Batı Oğuzlar Destanı, 12-14. yüzyıllarda işlerler. Dede Korkut'un 14. yüzyıldan kalan bir yazması Dresden'dedir.

Orta Oğuzcadan Divanü Lügat-it Türk'te az sayıda sözcük ve kısa metin bulunur. Kaşgarlı Mahmut yer yer Oğuzcanın kimi özelliklerine değinir. Kaşgarlı'nın söylediklerine göre 10-11. yüzyıllarda Oğuzca ile Kıpçakça arasında ortak özellikler vardır. Oğuzca, Uygurcadan kimi ses ve biçim özellikleri ile ayrılır. Sözgelimi:

Kıpçakça-Oğuzca	Uygurca
tiz 'tez'	*çapsan*
köp 'çok'	*tola*
cetti 'yedi'	*yetti*

Kaşgarlı'ya göre Eski Türkçenin sözbaşı *y-* sesleri *c-* sesine çevrilir. Bu kural tümüyle Oğuzca'daki Kıpçakca etkisiyle olmalıdır. O çağlarda Türk dilleri arasında etkileşim çok daha güçlüdür. Günümüzde Türkiye Türkçesinde "özge" yerine "başka" sözü kullanılır. Bu Karluk Uygurcasının etkisi iledir.

Yeni Oğuzca 13. yüzyılda başlar. Bu evreden de yeterli belge bulunmaz. Eski Anadolu Türkçesi, Türkmence , Horasanca, Azericeyi Yeni Oğuzca saymak gerekir. Tüm eksiklerine karşın içlerinde en iyi belgelenen Eski Anadolu Türkçesi olur.

3.2.4.1. Ses Dizgesi

Eski Anadolu Türkçesinde de 9 ünlü vardır. Büyük ünlü uyumu tamdır. Ancak kimi ince ünlülü eylemlere kalın ünlülü eylemlik ekinin geldiği olur. Yine kimi başka sözlerde ünlü uyumuna aykırı örnekler görülür. Ayrıca, günümüzde -ki biçiminde söylenen ilgi eki yalnız kalın ünlülü söylenir. Yine ekeylemin *-dık* ortaç ekili kullanımı kalın ünlü ile *ıdıgun* biçimindedir:

ölmax < ölmek	*boyundagı 'boyundaki'*
başundagı 'başındaki'	*hisardagı 'kaledeki, hisardaki'*
az ıdugın 'az olduğun'	*hak ıdığun 'hak olduğun'*

Dudak benzeşmesi oluşmamıştır. Eski yazıdilinde ayrı olarak birçok sözcükte yuvarlaklaşma ortaya çıkmıştır. Bu olay Eski Anadolu Türkçesinin önemli ses özelliklerinden birdir. Bu dönemde ortaya çıkan ünlü yuvarlaşlaşmasına şu nedenler etkin olur:

Sonseste -g ünsüzü düşmesi nedeniyle önceki ünlü yuvarlaklaşır:	
aru <ET arıg 'ası, temiz'	*bilü <ET bilig 'bilgi'*
saçu <ET saçıg 'saçı, hediye'	*kapu <ET kapıg 'kapı'*
sevü <ET sevig 'sevi'	*açug <ET açıg 'açık'*

Bunların yanı sıra kimi örneklerde düzleşme görülür:	
acı <ET açıg 'acı'	*çeri <Mo çerig 'asker'*
katı <ET katıg 'katı'	

Dudak ünlüslerinin bulunduğu sözlerde ünlü yuvarlaklaşması olur. Bilindiği gibi *b, p, m* gibi dudak ünsüzleri, düz ünlüleri yuvarlaklaştırma özelliği taşırlar:	
kirpük <ET kirpik	*tapu <ET tapıg 'tapu'*
tırmuk <ET tırnak	*tırmuk <ET tırnak 'tırnak'*

Kimi yapımeklerinin yapısında bulunan ünlüler yuvarlaklaşır. *-uk, -garu* eklerin bunun özgün örnekleridir:	
art-uk 'artık'	*aç-uk 'açık'*
del-ük 'delik'	*içgerü 'içeri'*
yok-garu 'yukarı'	

Birtakım ekler, Eski Türkçeden beri yuvarlak ünlü ile kullanlılır. *-up/ üp, -uban/-üb* ortak ekleri, *-dur/-dür, -ur/-ür, -gür* ettirgen çatı eti, *-sun/-sün* buyurum eki, *-dur/-dür* bildirme eku bu türdendir. Sözkonusu ekler,

Bir nedene bağlanamayan yuvarlaşlaşma örnekleri vardır:	
altun <ET altın 'altın'	*berü <ET beri 'beri'*
azuk <ET azık 'azık'	*ılduz <ET yıldız 'yıldız'*

Sözbaşında *b-, ç-, d-, g-, k-, s-, y-* ünsüzleri bulunur.

Sözbaşında *b-* ünsüzü yerine giderek *m-* ünsüzü yoğunluk kazanır:	
men 'ben'	*minüm 'benim'*

munça 'bunca'	

İç ve son seste *-k-, -k* ünsüzünün *-x-, -x* ünsüzüne dönüştüğü olur. Azericede bu özellik günümüzde de yaşar:	
yaprax <ET yapırgak 'yaprak'	*yoxsul <OT yokıul 'yoksul'*
çox / şox < çok	*budax <ET butık, budıg 'budak'*
dutmax <ET tut-' tutmak	*koxu 'koku'*
arxası <ET arka 'arkası'	*uyxu <ET udık 'uyku'*

Günümüzdeki ses değişiminden yola çıkılarak, Eski Türkçenin *k-* önsesinin, Eski Anadolu Türkçesinde *g-* ünsüzüne dönüştüğü düşünülür. Ne ki, Arap yazısında iki sesin de aynı yazaçla gösterildiği için bu değişimin dönemini ve yaygınlığını kestirmek güçtür.	
gel- <ET kel- 'gelmek'	*git- <ET ket- 'gitmek'*
göger- <ET kök 'yeşil' 'göğermek	

Nitekim aşağıdaki sözcüklerde bu sesin korunduğu sanılır:	
kendü <ET kentü 'kendi'	*kiçi <ET kiçig 'küçük'*
kişi <ET kişi 'kişi'	*kendüzi 'kendisi'*

Sonseste *-k* ünsüzü, tek seslemli sözcüklerde *-g* ünsüzüne dönüşür. Bunun yanında kimi çok seslemli sözcüklerde aynı değişim izlenir:	
balıg <ET balık 'balık'	*toprag <ET toprak 'toprak'*
ırag <ET ırak 'ırak'	*açug <ET açık 'açık'*
ag <ET ak 'ak'	*çog 'çok'*

Birkaç sözcükte günümüzde *p-* sesine dönüşmüş Eski Türkçenin *b-* sesi Eski Anadolu Türkçesinde korunur:	
barmak 'parmak'	*bıñar 'pınar'*

Günümüz Türkiye Türkçesinde *m* ünsüzüne dönüşmüş olan, Eski Türkçenin genizsil *ñ* sesi, Eski Anadolu Türkçesinde korunur:	
toñuz <ET toñuz 'domuz'	*koñşu <ET konşı 'komşu'*

Bir iki sözcükte Eski Türkçenin *b-* sesis *v-* sesine dönüşür:	
var <ET bar 'var'	*vir- <ET bir- 'vermek'*
var- <ET bar- 'varmak'	

Önseste Eski Türkçenin t- ünsüzünün konumu değişiktir. Eski Türkçenin sonlarına doğru bu ünsüz çoğunlukla d- ünsüzüne dönüşür.

Günümüzde *y-* ile başlayan kimi sözcükler Eski Anadolu Türkçesinde *ı-, i-* ile başlar:	
ılan <ET yılan 'yılan'	*ımşak 'yumuşak'*
ılduz <yıldız 'yıldız'	*ıldırım <ET yıldırım 'yıldırım'*
ıl <ET yıl 'yıl'	*ırak <ET yırak 'uzak'*
ırla- <ET yırla- 'şarkı söylemek'	

3.2.4.2. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* biçimindedir.

İyelik ekleri şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-um/-üm, -m*	*-umuz /-ümüz,-muz/-müz*
2. kişi	*uñ/-üñ, -ñ*	*-uñuz/-üñüz, -ñuz/-ñüz*
3. kişi	*-ı/-i, -sı/-si*	*-ları/-leri*

yaş-umda 'yaşımda'	*ılduz-u-muz 'yıldımız'*
ömr-ü-m-üñ 'ömrümün'	*ömr-ü-müz 'yaşamımız'*
saç-u-ñ 'saçın'	*baba-ñuz 'babanız'*
yoldaş-u-ñ 'yoldaşın	*iş-ü-ñüz 'işiniz'*
düş-ü-ñ 'düşün'	*ata-ñuz 'babanız'*
göz-i-ni 'gözünü'	*baş-ları-na 'başlarına'*
ulus-ı 'ulusu'	*leb-leri-nüñ 'dudaklarının'*

Yapıbilgisi özelliklerinin bir bölümü Doğu Türkçesinde olduğu gibidir.

Tamlayan eki *-nıñ/-niñ b*içimindedir. Birinci ve ikinci kişi sözlerinde *-um* eki kullanılır:

cân-uñ içinde 'canın içinde'	*lale-nüñ 'lalenin'*
Yusuf-nuñ^Yusuf'un'	*nefes-i-nüñ 'nefesinin'*
kuş-uñ 'kuşun'	*ben-üm adum 'benim adım'*
biz-üm kulumuz 'bizim kölemiz'	

Belirtme durumu *-ı/-i, -yı/-yi,* ekleri ile sağlanır. Ancak 3. kişi iyelik ekinden sonra *-ın/-in* eki kullanılır. Aynı konumda seyrek olarak *-nı/-ni* ekinin kullanıldığı olur:

yol-ı 'yolu'	*cega-yı 'cefayı'*
serxoş-ı 'sarhoşu'	*biz-i 'bizi'*
yol-ın 'yolunu'	*yavru-sı-nı 'yavrusunu'*
huri-ni 'huriyi'	*kuş-nı 'kuşu'*

Yönelme durumu *-a/-e, -ya/-ye* ile karşılanır. Seyrek olarak *-ga /-ge* biçimi ile karşılaşırız.

alur-ga 'alırda'	*biz-ge 'bize'*

Yönelme durumunun çıkma durumu gibi kullanıldığına garip bir örnek vardır:

başa geçmiş işler	*'baştan geçmiş olaylar'*

Çıkma durumu genellikle *-dan/-den* eki ile karşılanır:

kiyametten öndin	*'kıyamatten önce'*

Ancak Uygurcada olduğu gibi *-da/-de* ekinin de çıkma durumunu belirttiği olur:

añsuz-da	*'ansızın'*
iki yaña-dın	*'iki yandan'*
kiyamet-ten öñdin	*'kıyametten önce'*
sag-dın yaña	*'sağdan yana'*
berdin yaña	*'berinden y.'*

Bulunma durumu *-da/-de* eki ile anlatılır. Kimileyin Uygurcada olduğu gibi yönelme durumu eki yerine bulunma durumunun kullanıldığı olur:

anuñ çün kim içinde ay düştü 'onun için ki içine ay düştü'

çavuşı hisarıñ içinde kodı 'çavuşu hisarın içine kodu'

gece ol terslikten kale'nin içinde girdilir 'gece o terslikten kalenin içine girdiler'

Ancak bulunma durumunun çıkma gibi kullanıldığı örnekler vardır:

anda dolar sen 'ondan dolarsın'

kırk yıl geçdi arada 'aradan kırk yıl geçti'

alnında bir öpdi 'alnından bir öptü'

Türkçenin *-ra/-re* biçimindeki yön eki Eski Anadolu Türkçesinde canlıdır. Bilindiği gibi günümüz Türkçesinde bu ek *"taşra, içre, sonra"* gibi sözcüklerde taşlaşmış biçimde kalmıştır. O dönemlerde bu ek adlara eklenerek eyleme yönelen ikinci nesneyi belirtir.

Eşitlik eki *-ça/-çe'*dir. Günümüz Türkçesinde "*ben-ce", "Türkçe"* gibi örneklerde sınırlı kullanılan bu ek Eski Anadolu Türkçesinde daha işlektir:

türki til-çe 'Türk diline göre, Türk dilinde'

sunarsın elüñsen dilek-çe eyü 'elini sen dileğince sunarsın'

Araç anlatımı *-ın/-in* eki ile sağlanır. Eski Anadolu Türkçesinde bu ek oldukça güçlüdür ve türlü biçimlerde kullanılır.

1. Sıfatlara ve adlara gelerek o sözcüğü belirteç yapar:	
bir-in bir-in 'bir bir, birer birer'	*az-ın az-ın 'az az'*
dün-in gün-in 'dün ve gün'	*gâfıl-ın 'gafil olarak'*
dün-in geceliyen'	*bu gez-in bu kez'*
ogrı-n 'gizlice'	*yalñuz-ın ^yalnız'*
gündüz-in 'güzdüzleyin'	

2.*-layı-n* biçimde adlara eklenir ve 'gibi' anlamında kullanılır. Bu biçim araç ekinin en yaygın kullanımıdır:	
ırmak-la-yı-n 'ırmak gibi'	*sen-ci-le-yi-n 'senin gibi'*

3.*-sız* yokluk eki ile birlikte kullanılır:	
emek-siz-in 'emeksiz olarak'	*añ-sız-ın 'ansızın'*
xatasız-ın 'yanılmaksızın'	

Kişi sözcükleri yalın ve durum ekleri ile şu görünümdedir:					
ben	*sen*	*ol*	*biz*	*siz*	*onlar*
benim	*senin*	*anın*	*bizim*	*sizin*	*onların*
beni	*seni*	*anı*	*bizi*	*sizi*	*onları*
banga	*sanga*	*ana*	*bize*	*size*	*onlara*
bende	*sende*	*anda*	*bizde*	*sizde*	*onlarda*
benden	*senden*	*andan*	*bizden*	*sizden*	*onlardan*

Gösterme sözcüklerinden *bunça, bunçulayın* kullanılır. Ayrıca *oşbu, oşbundan* kullanımları ile sıkça karşılaşılır.

Dönüşlü sözcük Eski Anadolu Türkçesinde de *kendü* sözcüğüdür. *kendüye, kendüyü* biçimlerinde durum ekleri ile kullanılır. Bunun "**öz**" etki ile bitişik biçimi olan *"kendüz"* < *kendü-öz* kullanımı da bulunur.

Soru sözcükleri Eski Anadolu Türkçesinde oldukça çoktur:	
kaçan 'ne zaman'	*kança 'ne kadar, nerde'*
kançak 'ne kadar'	*kançaru 'nereye'*
kanda 'nerde	*kandan 'nerden'*
kandın 'hangisi'	*kangı 'hangi'*
kanı 'hani'	*kanık 'nasıl'*
kankı 'hangi'	*kay 'kaç'*
kayda 'nerde'	*kayra 'nereye'*
kaysı 'kim'	*néme 'ne*
néte 'nasıl'	

Sayı adları bakımından, Eski Anadolu Türkçesiyle büyük bir ayrım göstermez. Ayrımlar kimi ses değişimleri ile sınırlıdır.

-rak/-rek artıklık derecesi eki Eski Anadolu Türkçesinde canlıdır:	
şevkat-lı-rak	*'çok şefkatlı'*
yég- rek	*'iyice'*
şakkardan tatlurak	*'şekerden daha tatlı'*
sevdüm yaxşırak	*'çok sevdim'*
teñri biliçirekdür	*'Tanrı en iyi bilicidir'*

Türkçede belirteçlerin sıfatlardan ayrılamadığını biliyoruz. Bu durum Eski Anadolu Türkçesi için de geçerlidir. Belirteç işlevinde çok kullanılan sözcüklere şunları örnek gösterebiliriz:

gérü 'yeniden'	*dükeli 'tüm'*
geñez 'hafif, kolay'	*gérü 'yeniden'*
gez 'defa, kez'	*ilerü 'ileri'*

Bunlar dışında günümüzde kullandığımız tüm belirteçler küçük ses ayrılıkları ile Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılır.

3.2.4.3. İlgi

"Ancak, yalnız" anlamlarında *-kına/-gine* küçültme ilgeci ile de karşılaşılır. İlgeç işlevinde sık kullanılan sözcükler şunlardır:

arkurı 'arkaya doğru'	*bigi 'gibi'*
bile 'ile"	*deg 'dek'*
değin 'kadar'	*deñlü 'denli'*
ötürü 'yüzünden'	*saru 'doğru'*
tapa 'doğru'	*teg 'gibi'*

3.2.4.4. Devinim

Ekeylemin dört yalın kipte kullanımı vardır. Bunlardan geniş zaman kipi yalnız kişi ekinin gelmesi ile sağlanır. Kişi eki günümüz Türkçesine göre biraz değişiktir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-am/-em; -van/-ven*	*-uz/-üz*
2. kişi	*-sın/-sin*	*-sız/-siz*
3. kişi	*-durur, -dur/-dür*	*-durlar/-dürler*

ışkuñ şehidi-y-em, ben-em 'aşkın şehidiyim, benim'
her işüñe nazır-am 'her işine bakanım'

konuk-sın 'kunuksun'	*kişi-sin 'kişisin'*
nadan durur 'bilgisizdir'	*gözüme tag durur 'gözüme dağ'*
peşiman-uz 'pişmanız'	*kem-üz 'azız'*
biz-üz 'biziz'	*konug-uz 'konuğuz'*
dermanlarum-sız	*'dermanlarımsınız'*
kem-dürler 'azlar'	*dost-durlar 'dostlar'*

Belirli geçmiş zamanda *i-di, i-dü* biçimindedir:	
gül idüñ 'gül idin'	*varıdı 'vardı'*
gürbiz idi 'gürbüzdü'	*pür safa-y-idük 'tüm neşeydik'*

Belirsiz geçmişte ekeylem *-imiş* biçimindedir:	
işümüz ah ü vay imüş	*'işimiz ah vah imiş'*

Dilek-koşul kipinde i-se biçimindedir:	
ne-y-sem 'ne isem'	*er iseñ 'er isen'*
değül-señ 'değilsen'	*gün ise 'gün ise'*
hakikat ehli-y-iseñ	*'hakikat ehiysen'*

Eylemlere gelen kişi ekleri üç başlıkta derlenir:

a. Şimdiki, geniş, belirsiz geçmiş, gelecek zaman ile istek ve gereklik kiplerinde kişi sözü kökenli kişi ekleri kullanılır. **Kişi sözü kökenli kişi ekleri** şu biçimlerde gözükür:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-van/-ven* *-am/-em* *-ın/-in*	*-vuz/-vüz* *-uz/ -üz*
2. kişi	*-sın/-sin*	*-siz/-siz*
3. kişi	*Eksiz, -durur, -dur/-dür*	*-lar/-ler*

bil-even 'bilirim'	*var-avam 'varırım'*
gel-ür-ven 'gelirim'	*di-y-iser-ven 'dersem'*
okı-mış-am 'okumuşum'	*bak-ar-ır 'bakarım'*
di-miş-sin 'demişsin'	*bul-ur-sın 'bulursun'*
karar-mış 'kararmış'	*ol-mış-dur 'olmuştur'*
ol ısar durur 'olacatır'	*gel-e-vüz "geleceğiz'*
sor-a-vuz 'soracağız'	*uç-avuz 'uçarız*
kes-e-vüz 'keseceğiz'	*var-ur-uz 'varırız'*
bil-ür-üz 'biliriz'	*bil-miş-iz 'bilmişiz'*
okı-mış-lar 'okumuşlar'	*ol-a-lar 'olacaklar'*

Belirli geçmiş ve dilek koşul kipinde **iyelik kökenli kişi ekleri** kullanılır:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m*	*-k/ -h*
2. kişi	*-ñ*	*-ñuz/ -ñüz*
3. kişi	*Eksiz*	*-lar/-ler*

git-dü-m 'gittim'	*bil-dü,k 'bildik'*
gör-se-ñ 'görsen'	*yaz-du-ñuz 'yazdınız'*
gel-di 'geldi'	*bul-dı-lar 'buldular'*

Buyurum kipi Uygurca ve Doğu Türkçesinde olduğu gibi 2. tekil kişide *-gıl/ -gil* eki ile yapılır. Kimi örneklerde ekin ince ünlülü sözcüklere de *-gıl* biçiminde geldiği olur. Kişilere göre çekimi şöyledir:

1. Tekil kişide *-ayın/-eyin, -ayım/-eyim* eki kulallanılır:	
var-ayın 'varayım'	*bul-ayın 'bulayım'*

benim iki gözüm bilgil canumsun 'benim iki gözüm bil, canımsın'

2. Tekil kişi eksiz ya da *-gıl/-gil* eki ile anlatılır:	
itme-gil 'etme'	*kılma-gıl 'yapma'*

işit-gil 'işit'	*agla 'ağla'*

3. Tekil kişi *-sun/-sün* eki ile sağlanır:	
öldür-sün 'öldürsün'	*tap-sun 'bulsun'*
gözle-sün 'gözlesin'	

1. Çoğul kişide *-alum/-elüm* eki kullanılır:	
bil-e-lüm 'bilelim'	*dut-alum 'tutalım'*
geç-elüm 'geçelim'	

2. Çoğul kişi ekleri oldukça kalabalıktır. *-ñ, -uñ/-üñ, -ñuz/-ñüz; -uñuz/ -üñüz* ekleri bu görevde kullanılır:	
dinle-ñ 'dinleyin'	*getür-üñ 'getirin'*
yap-uñ 'yapın'	*kal-uñuz 'kalınız'*
bil-üñüz 'biliniz'	*eyle-ñüz 'eyleyin'*

3. Çoğul kişi *-sunlar/-sünler* eki ile anlatılır:	
di-sünler 'desinler'	*gelme-sünler 'gelmesinler'*

İstek kipi *-a/-e* eki ile sağlanır:	
bil-e-m 'bileyim'	*ol-a-vuz 'olalım'*
yaz-a-m 'yazayım'	*gör-e-vüz 'görelim'*
san-a-sın 'sanasın'	*birik-e-siz 'birikesiniz'*
gör-e-sin 'göresin'	*an-a-sız 'anasınız'*
bul-a 'bula'	*iç-e-ler 'içeler'*
del-e 'dele'	*sun-a-lar 'sunalır'*

Eski Anadolu Türkçesinde istek kipinin kendi işlevi dışında kullanıldığı görülür. Hemen her tümce İstek kipiyle anlatılabilir. Çağdaş Türkçede bu tür kullanımlar değişik zaman ve kiplerle karşılanır:

Gelecek zaman işlevinde kullanılır:

pes bilüñ kim gelmedi hem gelmeye

'sonra bilim ki gelmedi ve gelmeyecek'

nice bir çalına bu tabl-ı heves 'nice bir çalınacak bu'

Geniş zaman yerine geçer:

bir çare bulam diyü anıñ çarelerinden

'bir çare bulurum diye onun çarelerinden'

Dilek koşulda ki *-sa /-se* kullanılır:	
ugra-sa-m 'uğrasam'	*eyle-se-ñ 'eylesen'*
düş-se 'düşse'	*bul-sa-k 'bulsak'*
bul-sa-ñuz 'bulsanız'	*vir-se-ler 'verseler'*

Gereklik kipi için Eski Anadolu Türkçesinde ayrı bir ek bulunmaz. Bu kip genellikle, dilek-koşul kipine *'gerek'* sözünün eklenmesiyle anlatılır. Bunlardan bir bölümü gelecek zaman alamı da verir:

iste-se-m gerek	*'istemeliyim'*

Geniş zaman *-r-* eki ile sağlanır. Değişik kişi ekleri kullanılır:	
bil-ür-ven 'bilirim'	*gel-ür-ven 'gelirim'*
bak-ar-am 'bakarım'	*al-ır-van 'alırım'*
sevin-ür-sin 'sevinirsin'	*bul-ır-sın 'bulursun'*
vir-ür 'verir'	*aldan-ur 'aldanır'*
bil-ür-üz 'biliriz'	*gel-ür-üz 'geliriz'*
id-er-siz 'edersiniz'	*gel-ür-siz 'gelirsiniz'*
yürü-r-ler 'yürürler'	*göster-ür-ler 'gösterirler'*

Şimdiki zaman için Eski Anadolu Türkçesinde ayrı bir kip bulunmaz. Şimdiki zaman kipi genellikle geniş zamanla karşılanır. Seyrek olarak eyleme *-a/-e* ulaç eki getirilir sonra y*orı-* eyleminin geniş zamanı olan *yorır* biçimi eklenir. Bu kullanım biçimi daha sonraki dönemlerde seslem düşmesi yaşar. Böylece bugün kullandığımız şimdiki zaman kipi ortaya çıkar.

dög-e-yorır	*'dövüyor'*

Gelecek zaman *-ası-* ve *-ısar-* ekleri ile anlatılır. *-cak/-cek* gelecek zaman eki genellikle 15. yüzyıldan sonra ortaya çıkar. Daha önceki dönemde seyrek olarak görülür:	
di-y-iser-ven 'diyeceğim'	*bul-ısar-sın 'bulacaksın'*
kal-ısar 'kalacak'	*gitme-y-iser-üz 'gitmeyeceğiz'*
bul-ısar-sız 'bulacaksınız'	*gel-iser-ler 'gelecekler'*
öyle ola-ası-sın 'öyle olacaksın'	*olsa gerek 'olacak'*

savaş eylesi yer 'savaş edecek yer'
ne akıl olısar odı bırakmak 'ateşi bırakmak ne akıl olacaksa'

Belirli geçmiş zaman *-dı/-di; -du/-dü* eki ile karşılanır. Ek yalnız üçüncü kişi çekimlerde düz, öbür kişilerde yuvarlaktır:	
git-dü-m 'gittim'	*git-dü-k*

git-dü-ñ 'gittin'	*git-dü-ñüz 'gittiniz'*
git-dü 'gitti'	*git-di-ler 'gittiler'*

Belirsiz geçmiş zaman *-mış/-miş; -up/-üp* ekleriyle anlatılır:	
okı-mış-am 'okumuşum'	*okı-mış-uz 'okumuşuz'*
okı-mış-sın 'okumuşsun'	*okı-mış-sız 'okumuşsunuz'*
oku-mış 'okumuş'	*okı-mış-lar 'okumuşlar'*
okı-mış-dur 'okumuş'	*okı-mış-lar-dur 'okumuşlar*
gel-üp-dür 'gelmiş'	

Ortaç

-dık /-dik: Geçmiş zaman ortacı yapar. Birçok ekle genişletilebilir. Çok işlek bir ektir:

elif okuduk ötürü 'elif okuduğu için'

Bu ek ile yapılmış ortaçlar adların önünde sıfat olarak da kullanılırlar. Ancak bu kullanım daha çok olumsuz biçimdedir:

gördük yer 'görülmüş yer'

dikilmedik bagçenin bitmedik narın yedüm

'Dikilmemiş bahçenin bitmemiş narını yedim'

egrilmedik ipligi üstad cüllaha verdüm

'Eğrilmedik ipliği cullah ustaya verdim'

ayagung basduk yere rahmet gele

'Ayağının bastığı yere rahmet gele'

-*mış:* Ad ve sıfat olarak az kullanılır:

elin düşmüşüng her ki tutmuş ola 'Eline düşmüşe her ki tutmuş ola'

ellerinle götüresin düşmüşü 'Ellerinle götüresin düşmüşü'

-an/-en: Belirli durum ortacı yapar. Bu sözcükler ad ve sıfat olarak kullanılırlar:

bize bizim deyen gelsün 'Bize bizim diyen gelsin'
bu ışk zehrin kana kana içübeni kanan gelsin. 'Bu aşk zehrini kana kana içiv-erip kanan gelsin'

-r / -maz: Şimdiki ve gelecek zamanı da kapsayan belirsiz geniş zaman ortaçı yapar. *-an/-en* geniş zaman ortacına göre bir işin daha sürekliliğini, onun özelliklerini yansıtır:

koyun hisarına gider yolda defnettiler
'Koyun Hisarına giden yola gömdüler.'
olmaz sözü dimezem ben 'olmaz sözü ben demem'

-ası: Gelecek zaman ortacı yapar. Eski Anadolu Türkçesinde oldukça çok kullanılır:

çıkası yol olmasa 'çıkacak yol değildir'
nidesini bilmeye 'ne yapacağını bilmiyor'

-ısar/-iser: **Gelecek zaman işlevi olan bu ek, yüklem görevinde kullanılır.**	
içeling badeni güller solısar *tenimiz akibet toprak bolısar*	*"İçelim şarabı güller solacak* *Tenimiz sonunda toprak olacak"*

Ulaç

-p: Türkçenin bu işlek ulaç eki Eski Anadolu Türkçesinde de canlıdır. Ünlü ile biten eylemlere -y- koruma ünsüzü alarak eklenir. Üç özelliği vardır:

1. Asıl eylemle aynı zamanda olan işi yansıtır.

sıçrayub hançerle şahı urdu ol 'Sıçrayıp hançerle şahı vurdu'

2. Asıl eylemden bir an önce bitmiş işi belirtir.

düşüp yere toprak oldı yavaş 'yere düşüp yavaşca toprak oldu' arslanı alup bir kuyu üzerine iletti 'arslanı alıp bir kuyu üzerine iletti'

iller alıp halka galip oldılar 'ülkeler alıp halka galip geldiler'

3. *ol-* yardımcı eyleminin ulacı bir işin nedenini anlatır.

galip olup helak kıldılar 'galip olup helak ettiler'

4. Arka arkaya sıralandığı zaman bir oluşu betimler.

dağlar aşup, derya geçip ey uzak sefer edenler.
saflar bağlanup alaylar düzülüp mukabil olup küsler
çalınıp ceng harbi çalınırken, nagah tatar çerisi hain
olup tatarıng beyleri oglı vardı, evvelden Timür han
katında olurmuş hemen Timür hanı gördi kaçtı...

-ban/-ben (-pan/-pen): -p ulaç ekine yakın bir ulaçtır. Bang ve Brockelman'ın görüşlerine göre -p ulaç ekine -n araç ekinin gelmesinden oluşur. Eski Anadolu Türkçesinde oldukça yaygındır.

IV
ÇAĞDAŞ TÜRKLER

1. TÜRKİYE TÜRKLERİ

Türkiye Türkçesi, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde, Kıbrıs Türk Cumhuriyetinde ve Yugoslavya'nın Makedonya eyaletinde işlenir. Kökende İstanbul ağzına dayanan eski bir yazı dilidir. Makedonya ve Kıbrıs daha çok yazı dili olarak kullanılır. Bu dili konuşanların sayısı Türkiye'de 60 milyon dolayındadır. Kıbrıs'ta 200 bin ve Makedonya'da da bir o kadardır.

26 Ağustos 1071 Malazgirt utkusu ile Anadolu kapıları Türklere açılır. Gerçekte bu topraklara Türkler daha önce de gelmişlerdir. Bulgar, Suvar ve Sabirler bu öncülerden sayılır. Eski Yunan ve Arap kaynakları 1. ve 2. yüzyıllarda çok sayıda Türk boyunun geldiğini bildirir. 375 yılında Türk akınları yoğunlaşır. Hunlar Kafkasya, Frigya üzerinden batıya akın ederler. Peçenekler Balkanlarda etkin durumdadır. 8-10. yüzyılda Orta Asya'da İslamlığı seçmiş boyların Anadolu' ya akını başlar. Bunlar Oğuz boylarıdır. Kınık, Karaman, Afşar, Kayı, Bayındır boyları bunlar arasındadır.

İran'da kurulan Selçuklu Devleti Irak, Suriye ve Azerbaycan'ı içine alan geniş topraklara yayılır. Malazgirt utkusundan sonra tüm Anadolu da onlara katılır. Nedir, bu geniş alanlara yayılan Selçuklar, devlet dili olarak Türkçeyi değil de Farsça'yı seçer. Böylece zor bir uluslaşma dönemi başlar. Selçuklu ozanları yazın dili olarak Farsçayı kullanırlar. Türkçe konuşma dilidir.

Anadolu hemen her dönemde büyük uygarlıkları bağrında yaşatmış bir alandır. Oğuz boyları kısa sürede bu uygarlığın içine girerler. Bir yandan da Anadolu'ya Oğuz akını sürer. Bu arada yeni gelenlerle eski gelenler arasında düzen kavgası başlar. Bu iki Türk tabakası arasında çıkan savaşta Selçuklu devleti zayıf düşer. Bir süre sonra da parçalanır. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Türk beylikleri doğar.

Anadolu'ya yerleşen Oğuzlar da devlet dili olarak Farsçayı seçerler. 13. yüzyılda Anadolu'da kimi yazarlarca Türkçe işlenmeye başlar. Ahmet Fakih, Çarhname'yi, Şeyyat Hamza Yusuf-u Züleyha'yı, Hoca Dehhani şiirlerini Türkçe yazarlar.

14. yüzyıldan başlayarak Türkiye Türkçesi Osmanlıca adıyla anılır. Bu ad 1299'da Söğüt ilçesinde Osmanlı Beyleğinin kuran Osman Bey'in adından gelir. Osman, Oğuzların Kayı boyundandır. Beylik giderek büyüyüp büyük bir imparatorluk olacaktır. 1394'te tüm Anadolu Türkleri Osmanlı bayrağı altında toplanır. 1453'te İstanbul alınır. 1517 de Mısır'ın alınması ile Osmanlı Sultanları aynı zamanda Halifelik katını da temsil etmeye başlarlar. Bu dönemde devlet, gücünün doruklarındadır. 1526'da Macaristan İmparatorluğa katılır. Bundan sonra İmparatorluk yavaş yavaş dağılır. 1923'te ise bugünkü topraklarda Türkiye Cumhuriyeti kurulur.

Osmanlı Devleti'nde bir ulusçuluk kaygısı olmadığı gibi, ulusal dil düşüncesi de bulunmaz. Bu yüzden Osmanlı döneminde yazı dili olarak kullanılna Osmanlıca, Türkçe saymak olanaksızdır. Tıpkı Osmanlı Ulusçuluğu gibi yapay bir dildir Osmanlıca. Türkçenin sözdizimi kurallarına göre oluşturulmuş, Arap, Fars ve Türk sözlerinden oluşan yapay bir dil. O yalnız sarayın yazışma dili olarak kullanılır. Bir anlamda ölü bir dildir. Halk hep kendi dilini konuşur. Aydınsa, hemen hiçbir zaman o yapay dili günlük yaşamında uygulayamaz. Oysa Anadolu'da Türkçenin savaşı çok önce başlamıştır. Bu

savaşı Anadolu Türkü çoktan kazanmıştır. Sözgelimi, Karamanoğlu Mehmet Bey daha 13. yüzyılda birgün canına tak der ve şöyle buyurur:

*"Bugünden sonra divanda, dergahta, barıgahta, mecliste, meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır." (*15 Mayıs 1277)

Anadolu'da Türkçe Karamanoğlu Mehmet Beyin buyruğuna uygun biçimde devlet ve yazın dili olarak gelişir. Nedir, kısa süre sonra Türkçeye çevre dillerin etkileri başlar. Türkçe doğu dillerinin saldırısına uğrar. Edebiyat dili olarak Farsça, bilim dili olarak Arapça ağırlık kazanır. Türkçenin sözcük yapım gücü ve anlatım yeteneği geliştirilmez.

Cumhuriyetten önce başlayan dilde arılaşma akımı Cumhuriyetle birlikte hız kazanır. Türkçe önce yabancı dilbilgisi kurallarından kurtarılır. Ardından sözvarlığının arılaşması başlar. Arılaşma şu kaynaklara dayanır:

1. *Anadolu ağızlarından derlemeler yapılır.*
2. *Eski yapıtlar taranıp Türkçe kökler bulunur.*
3. *Anadolu dışında konuşulan Türk dillerinden yararlanılır.*
4. *Türkçenin sözcük yapım ögelerine işlerlik kazandırılır.*

Tüm bu çalışmaların düzenli biçimde yürümesi için Türk Dil Kurumu kurulur.

1.1. Sözvarlığı

Türkçe geçmişten günümüze uzun bir yol kat eder, çeşitli kültür çevrelerinde bulunur. Buna bağlı olarak pek çok dille arasında ilişki vardır. Asya'daki komşuları olan Çin ve Moğollardan dilimize birtakım sözcüklerin girmesine yol açar. Ancak Türkçedeki alıntıların çoğalması İslam kültürü çevresine girme ve Anadolu'ya gelişle başlar. İslamlığın dili Arapçadır. Öte yandan Türkler İslamlık ve divan yazınını Farslardan öğrenirler. Bu yüzden dilde Arapça ve Farsça alıntılar çoğalır. Öte yandan Anadolu bitki ve hayvan varlığı bakımından Asya'dan oldukça farklıdır. Bu bağlamda Türkçeye Yunancadan sözcükler girer: *kerevi, ıspanak, kestane, vişne, kiraz, torik, palamut, hamsi, lahana,sünger, kefal , istavrit, lago, karnabahar* bu tür ödünç sözlerdir.

Komşuluk yoluyla Arapçadan: *kebap, aşure, şarap, rakı, baklava;* Ermeniceden: *petek, pancar*; Rusçadan: *semaver;* İtalyancandan: *dümen, kadırga, pırlanta*. Batı kültürü etkisine girdikten sonra Türkçeye İngilizce ve Fransızcadan sözcükler girmeye başlar.

Öte yandan Türkçe başta komşuları olmak üzere yaklaşık tüm Avrupa dillerine sözcük vermiştir. Balkan dillerine Türkçe eklerin girdiği bile olmuştur.

Cumhuriyet öncesi Türkçesinin sözvarlığı aşırı bir sayıma göre % 60 Arapça, % 20 Farsça olarak gösterilir. Türk Dil Kurumunun kurulmasından bir yıl önce 1931 yılında, gazete haber dilinde ortalama ancak % 35 oranında Türkçe sözcük kullanılır. Oysa 1965 yılında ortalama % 60.5 Türkçe sözcük kullanılır olur. 70'li yıllarda bu sayı daha da artar ve ortalama % 70'i bulur. Böylece Türkiye Türkçesi giderek gelişir. Ülkenin ulusal bağımsızlığına koşut olarak dil devrimi de ilerler.

Türkçenin ses düzeni yardımıyla bir sözcüğün Türkçe olup olmadığını kestirmek olasıdır. Bu ilkeler şunlardır:

1. Ünlü ve ünsüz uyumlarına uymayan sözcükler Türkçe değildir: a*teş, berduş, bekâr, diyar, süvari*
2. İçinde uzun ünlü bulunan sözcükler Türkçe değildir: *hâlâ, rüzgâr, hikâye*
3. *f, j* ünsüzleri kökende Türkçede bulunmaz. Bu ünsüzlerin içinde bulunduğu sözcükler Türkçe değildir.
4. Meyve, bitki ve balık adlarının çoğu Türkçe değildir.
5. Hukuk ve tıp bilimdalı terimlerinin çoğunluğu Türkçe değildir.
6. Önseste *c-, f-, ğ-, h-, j-, l-, m-, n-, p-, r-, ş-, z-*ünsüzleri bulunmaz. Bu ünsüzlerle başlayan sözcüklerin yaklaşık tümü yabancı sözcüklerdir. Bu kurala aykırı pek az Türkçe örnek vardır. Sözgelimi: *ne, nerede, şimdi, parmak.*

7.	Sözcükler çift ünsüzlerle başlamaz. Şu sözler yabancıdır: *spor, tren, stop, klasik*
8.	Sonseste *-lç, -lk, -lp, -lt, -nk, -nt, -rç, -rk, -rp, -rt, -st, -şt* çift ünsüzleri bulunabilir: *ölç-, ilk, alp, dinç, denk, ant, burç, Türk, sarp, ters, sert, üst.* Bunun dışında çift ünsüz türünün tümü Türkçeye yabancıdır.
9.	Sözcüklerin içinde aynı cins ünsüz yanyana gelmez. *Elli (50), belli* sözcükleri bu kuralın dışındadır.
10.	Sözcüklerin içinde yanyana çift ünlü bulunmaz. Şu tür sözcükler yabancıdır: *saat, şiir, saadet.*

1.2. Vurgu

Türkçede vurgu ilgeçler dışındaki sözcüklerin son seslemindedir:

okul, gelsin, öğretmen

Eylem köküne -ma olumsuzluk eki getirildiğinde vurgu bu ekten önceki sesleme gelir: *gelmedi, kaçınmıyor, sorulmadı*

Olumsuzluk eki olmazsa zaman eki vurgulanabilir: *soruyor, kaçtı, bilmiş*

Bileşik zamanlı eylemlerde ilk zaman eki vurgulanır. Kimi belirteçlerde vurgu ilk seslemdedir: *şimdi, hemen, derhal.*

Türkiye Türkçesi üzerine yazılan dilbilgisi kitaplarında, sözcükler, ad, adıl, sıfat, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem ve eylem olmak üzere sekiz öbekte incelenir. Ne var ki, bu ayrım kesin değildir. İşlevsel olarak asıl belirleyici **eylem, ad** ve **ilgi** sözcüğü türleridir.

1. 3. Ses Dizgesi

1928'den bu yana Türkiye Türkleri Latin yazısı kullanırlar. Latin yazısı Türk dilinin yapısına en uygun sesçil yazıdır. Konuşulduğu gibi yazılır ve hemen tüm sesler yazıda gösterilir.

Türkiye Türkçesi Genel anlamda Türk dili içinde en gelişmişidir. En iyi işlenmiş ve en çok araştırılmış Türkçe koludur. Birçok bakımdan Türk dilinin öncüsü durumundadır. Gelişim ve evrimi ile ilginç bir çizgi izler. Eski Türkçenin kimi özellikleri büyük bir bağlılıkla korur. Eski Türkçeden ayrılan kimi yanları da vardır.

Günümüze dek Türkçenin yapısını belirleyen bir dilbilgisi ortaya konmadı. Yazılan dilbilgisi kitapları tümüyle eski 19. yüzyılın dilçözümü anlayışı ile konan kurallara dayanır. Bu çalışmalarda kurallar sürekli birbiri ile çelişir. Oysa Türkçe satranç oyununa benzetilir. Çok az kural, ve sonsuz kullanım olanağı içerdiği bilinir. Peki ama böylesine kurallı bir dil, nasıl olur da sürekli çelişen kuralları barındırır?

Oysa Türkçe, gerçekten yalın bir dildir. Türkçede sondan başa doğru bir dizge içinde, anlam bütününe, yargıya ulaşılır. Sözcükler doğrudan devinime girebilen sözcükler ve durağan sözcükler ilkesine uygun biçimde tümcede görev üstlenir. En önemli ayrım, bir sözcüğün iyelik ya da kişi eki alabilmesi biçimindedir. Devingen sözcükler kişi eki, durağan sözcükler iyelik eki alabilirler. Kuşkusuz, durağan sözcükler de kişi eki alıp yüklem olurlar. Ama bu işi bir başına başaramazlar. Durağan sözcüğün yüklem olabilmesi ekeylem aracılığıyledir. *Ben masa-y-ım / benim masa-m* söylenişlerini düşünelim. Bir adı iki değişik ekle değişik işlevde görüyoruz. İki söylenişin anlamları ayrıdır.

Türkçenin, bağlantılı dil yapısı, sağlam bir ses dizgesini birlikte getirir. Eklerin sıralanışında, seslerin dizilişi belli kurallara göredir. Ses yapısına dayalı birimler, eklerin dizilişinde önem kazanır. Anlamsal içerik bu kurallara bağlıdır. Bir ses biriminin yerine, bir başkasının geçmesi, anlam değişmesine ya da bozulmasına neden olur, kullağı tırmalar.

Buradan yola çıkarak Türkçede sözcükler eylem ve ad türü sozcükler olmak üzere ikiye ayrılır. Doğrudan devinime girmeyen bağlaç ve ilgeçler de ad türü sözcükler arasında sayılırlar. Ne ki onlar anlamsız, işlevli sözcükler olmaları bakımından adlardan ayrılırlar. Ve sonuçta belirgin üç biçimbirim türüne göre tümce kurulur: *Devinim, Örgü, İlgi*

Eski Türkçenin uzun ünlüleri kısalmıştır:	
var <ET bâr	*kal- <ET kâl*
kız <ET kîz	*geç <ET kêç*
diş <ET tîş	*odun <ET ôtuñ*
öç <ET ööç	*güç <ET kûç*

Eski Türkçenin uzun ünlülerinden sonra gelen *p, ç, t, k* ünsüzleri iki ünlü arasında sırası ile *b, c, d, g, ğ* ünsüzüne dönüşür:	
kaba <ET kâpa	*ad <ET ât*
tad <ET tât	*acık- <ET âçık*
ağar- <ET âkar-	*bağır- <ET bâkır-*

Genizsi *ñ* ünsüzü olağan '*n*' ünsüzüne dönüşür:	
bıñ > bin	*buñnal- > bunal-*
öñ > ön	*soñ > son*
tañ > tan	*teñiz > deniz*
yañı > yeni.	

Eski Türkçenin *t-* önsesi genellikle *d-* ünsüzüne dönüşür:	
taş > dış	*tıl> dil*
tîş > diş	*tur- > dur-.*
tag> dağ	

Önseste ince *k-* ünsüzü *g-* ye dönüşür:	
käl- > gel-	*keçä > gece*
kör- > gör-	*kûz > güz*

Buna karşın başta *t-* ve *k-,* seslerinin korunduğu da olur.

Önseste *b-* sesi üç sözcükte *v-* sesine dönüşür:	
bar- > var-	*bâr> var*
bêr- > ver-.	

Eski Türkçenin içte ve sondaki *-d-, -d* sesi *-y-,-y* sesine dönüşmüştür:	
ayak <ET aðak	*giy- <ET keð-*
iyi <ET eðgü	*kuyu <ET kuðug*
uyku <ET uðku	*boy <ET boð*
büyük <beðük	*buyur- <ET buður-*

Sekiz ünlü, kalın ince, geniş dar, düz yuvarlak olmak üzere altı öbeğe ayrılır. Her ünlünün üç özelliği vardır. Ses dizgesinde, bu üç özellikteki karşıklıklara göre yerini alır.

B**üyük ünlü uyumu** önemli bir ses kuralı olarak dile egemendir. Bu kurala göre, bir sözcüğün ilk ünlüsü kalınsa, sonraki ünlüler de kalın, ilk ünlüsü inceyse sonraki ünlüler de ince olur:

yolculuklar	*ayaklarımızdan*
bilinçlendirmek	*yılgınlık.*

Büyük ünlü uyumuna uymayan sözcükler genellikle yabancı sözcüklerdir: *insan, taksi, telefon.* Büyük ünlü uyumuna uymayan Türkçe sözcük pek azdır: *hani, hangi, anne, elma, şişman.* Türkçede kimi bileşik sözcükler ünlü uyumuna uymaz:*salkımsöğüt, önyargı, gecekondu.*

Ekler de büyük ünlü uyumuna uyar. Yalnız kimi ekler bu kurala uymaz:	
-ken 'koşarken',	*-iyor 'geliyor'*
-leyin 'sabahleyin'	*-imtırak 'yeşilimtırak'*
-ki 'sabahki'	

Türkiye Türkçesinde bir de **küçük ünlü uyumu** egemendir. Ünlülerin dudağın durumuna göre çıkışlarına dayanır bu kural. Küçük ünlü uyumu üç biçimde kendini gösterir:

Türkçe bir sözcükte ilk ünlü düzse, öteki ünlüler de düz olur:	
beslemek	*bildirmek*
baktırmak.	

Türkçe bir sözcükte ilk ünlü yuvarlaksa, öteki ünlüler de ya, dar yuvarlak u, ü, ya da geniş düz a, e olur: *olgunluk, büyüklük.*

Türkçede geniş yuvarlak *o, ö* ünlüleri, bir sözcüğün yalnız birinci sesleminde bulunabilir. Öteki seslemlerde bulunmaz. Bu kurala az sayıda aykırı örnek vardır. Sözgelimi, kimi sözcüklerde, düz geniş ünlülerden sonra b, m, v ünsüzleri varsa, sonra gelen düz ünlü dar yuvarlak olur:

kabuk	*kavurmak*
avuç	*yavru*
savurmak	*yağmur*

Kimi bileşik sözcüklerin ünlüler ve yabancı sözlerin ileri seslemlerinde *o, ö* bulunabilir: *çörekotu, doktor, profesör, horoz.*

-iyor eki küçük ünlü uyumuna da uymaz: *akıyor, gülüyor.*

Ünlü uyumu kurallarına göre Türkçede kalın ve ince ünlülerin diziliş sıraları şöyledir:

Bir sözcüğün ilk sesleminde *ö* ünlüsü varsa bunu izleyen seslemde ya *ü* ya *e* gelir. Sözcük ü ile başlarsa ünlüler yukarda okların gösterdiği biçimde *e, i* ve yeniden *e* ünlüsü gelir.

Türkiye Türkçesinde **uzun ünlü** bulunmaz. Kimi yabancı sözcüklerde uzun ünlülü vardır. Yazıda uzun ve ince ünlüler "^" düzeltme imi ile gösterilir: *âlem, âdet, hâlâ, kâgir.*

Kimi iki seslemli sözlere ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde sözcüğün ikinci seslemindeki *ı, i, u, ü* gibi dar ünlüler düşer. Böylece orta seslem yok olur. Buna **ünlü düşmesi** ya da orta seslem yutumu denir: *ağız> ağzım, alın > alnım, burun > burnum, göğüs > göksü, fikir > fikri, sabır > sabrım.*

Türkçede ünsüzler de kimi kurallara göre dizilir. **Ünsüz Uyumu** adı ile anılıyor bu kural.

Türkçede sözcükler *b, c, d, g* gibi ötümlü ünlülerle bitmez. Bunların ötümsüzleri olan *p, ç, t, k* sesleri ile biter: *açık, yakıt, yurt, kitap, söğüt, sokak.*

p, ç, t, k gibi ötümsüz ünsüzlerle biten sözcükler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında bu ünsüzler *b, c, d, ğ* ötümlü ünsüzlerine dönüşürler: *kılıç > kılıcım, kitap > kitaba, yurt > yurdum.*

Kimi tek seslemli Türkçe ve yabancı sözcüklerde son ses değişmez: *at-ı, et-imiz, tek-imiz, üst-ünde, süt-ü, alt-ında.*

Türkçede ötümsüz bir ünsüzle biten sözcüğe gelen eklerin önsesleri de ötümsüz

olur: *ağaç-tan, süt-çü, çalış-kan.*

Türkçede kökün ünlüyle bitip ekin ünlüyle başladığı durumlarda kökle ek arasına ya da ekler arasına birtakım sesler girer. Buna kaynaştırma sesleri ya da bağlayıcı sesler denir. *y, n, s* sesleri bağlayıcı ünsüzlerdir. *komşu-y-a, o-n-a, kapı-s-ı.* Yalnız üleştirme sıfatlarında kullanılan *ş* ünsüzünü de bu bağlamda incelememiz gerekir: *altı-ş-ar, yedi-ş-er.*

1. 4. Örgü

İyelik bir ada kimin egemen olduğunu belirler. Terimin kökeni de "sahip" anlamındaki *ege/ iye* köküne dayanır. Tamlayan eki ile koşutluk içindedir. Bir sözcükte bir iyelik eki varsa, kendisinden önce bir tamlayan sözcük var demektir. Tamlamanın birinci bölümünü söylememize genellikle gerek kalmaz. İyelik eki sözcüğün kime ait olduğunu, kaçıncı kişinin malı olduğunu belirtir. Söyleyiş vurgulanmak istendiğinde *tamlayan* söylenir: *ev-im/ ben-im ev-im.* İyelikte tamlayan sözcüğün kullanılması tümcede öznenin vurgulanışını andırır.

Tamlama kuruluşunun, bir bilimadamı (S. S. Mayzile), Türkçe sözdiziminin çekirdeği sayıyor. O'na göre, bileşik sözcük kuruluşunun da çekirdeği durumundadır. Bir sözcüğün ad işlevinde mi, sıfat işlevinde mi olduğunu da tamlama belirler. Tamlamada her tür sözcük adlaşmıştır. *Küçüğün şapkası / kadının küçüğü* örnekleri üzerinde düşünelim. Bu sözcükler su katılmamış ad işlevindedir. Ama *küçük şapka* söyleyişinde durum değişmiştir.

Tüm bu özellikleriyle tamlamalarda yapılan yanlışlar Türkçede en çok kulak tırmalayan yanlışlardır. Yabancıların Türkçede en sık yanlışları da tamlamalarda görülür.

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m ev-im baba-m*	*-miz ev-imiz baba-mız*
2. kişi	*-n ev-in, baba-n*	*-nız baba-n-niz ev-iniz baba-nız*
3. kişi	*-i, -sı ev-i baba-sıı*	*-leri ev-leri, baba-ları*

Ne ki, iyelik eki ile birlikte tamlama kuruluşunda unutulan bir nokta daha var. Tamlayan eki deyince salt 3. kişi tamlama kuruluşu akla geliyor ve ek yalnız *-ın/-nın* biçiminde tanımlanıyor. *Ahmet-in evi/ o-nun kapısı* örneklerinde ekin bu biçimini görüyoruz. Ancak 1. ve 2. kişiler için de tamlayan kuruluyor. *ben-im evim/, sen-in evin/, biz-im evimiz/, siz-in eviniz* biçiminde kişi sözcükleri tamlayan eki alıyor.

Eklerin seslerinin birbirine benzemesi, kimi kargaşaya neden oluyor. *Doktor benim/ benim doktorum* söylenişleri üzerinde düşünelim. Bu iki söylenişte üç ayrı işlevde ek var. *Doktor ben-im* söylenişinde -im eki kişi ekidir. *Ben* sözcüğünü yüklem işlevine sokmuştur. *Ben-im doktor-um* şöylenişinde ise ilk ek tamlayan ikincisi iyelik ekidir. Ancak üç ek de *-m* sesi ile karşılanmıştır. Söylenişteki işlev gözardı edilmesi durumunda kişiyi yanıltabiliyor.

Çoğul -ler/-ler eki ile yapılır.		
Yalın sözcük	*ev*	*kapı*
Tamlayan eki *-in* iledir.	*ev-in*	*kapı-n-ın*
Belirtme eki *-ı/-i, -yı* ekidir.	*ev-i*	*kapı-y-ı*
Yönelme eki *-a/ -e, -ya/ -ye* ekidir.	*ev-e*	*kapı-ya*
Bulunma eki *-da/ -de* ekidir.	*ev-de*	*kapı-da*
Çıkma eki *-dan/ -den* ekidir.	*ev-den*	*kapı-dan*

Kişi sözcükleri *ben, sen o, biz, siz, onlar.*

Dönüşlü sözcük işin yapana döndüğünü anlatır ya da kişi kavramını pekiştirir. *Kendi* sözü ile yapılır.

Gösterme sözcükleri: *bu, şu, o, bunlar şunlar onlar.* Bu sözcükler örgü, dizgi ve ilgi yöntemleri kulalanılır. Yalnız *işte* sözcüğü bağımsız kullanılır.

Belgisiz sözcükler: *herkes, kimse, kimin, birisi, biri, hepsi, bazısı, falan, filan, birkaçı, birazı, birçoğu, başkası, birtakımı, insan, adam, şey, bir, hiç, birtakım, birkaç, birçok, biraz, bazı, çoğu, kimi, herhangi, filan, falan, fazla, bütün, öteki, hep.*

Niteleme ve durum sözcükleri, kendinden sonraki adın niteliğini gösterirler: *doğru, böyle, şöyle, öyle, yavaş, ağır, yalnız, yine, ancak, kuşkusuz, büyük, küçük, dar, geniş, düz, yuvarlak, sert, yumuşak, güzel, çirkin, çalışkan, iyi, kötü, boş, dolu, uzak, yakın, sert*

Ölçü sözleri: *az, çok, pek, biraz, az çok, daha, en, epeyce, oldukça.*

Yer belirten sözcükler: *aşağı, yukarı, içeri, dışarı, ileri, geri, sağ, sol, üst, alt, karşı, yan, ön, arka, bura, şura, ora.*

Zaman belirten sözcükler: *şimdi, dün, demin, sonra, önce, evvel, erken, akşam, bugün, birazdan, yarın, daima,*

Sayı adı başka bir adın sayısını, ölçüsünü, sırasını belirtince o adla eksiz tamlama oluşturur.

Soru sözcükleri bir adın yerini aldıklarında adıl işlevini üstlenirler: *ne, neyi, neden, kim, kimi, kaça, kaçtan, nasıl, kaç, kaçıncı, kaçar, hangi, ne biçim, nerede, nereden, hani.*

1. 5. Dizgi

Sözcüklerin eksiz anlam bütünü oluşturmaları olarak tanımlayabiliriz dizgiyi. Birden çok sözcüğün yan yana dizilerek anlam bütününe geçen bu tür biçimbirimler geneksel dilbilgisinde 'nitem (sıfat) ve belirteç (zarf) başlıklı sözcük türlerinde ele alınır. Buna karşılık *taş ev* örneğindeki gibi bir birliğin nasıl bir tamlama olduğu uzun uzun tartışılır.

Eksiz anlam bütünü oluşturan bu sözcükler -ki bir ad ile birlik oluşturduklarında **nitem** (sıfat); eylemle birlik oluşturduklarında **belirteç** (zarf) olarak tanımlanırlar- sonra alt başlıklarda incelenirler. Sözgelimi renk adları, eksiz birlik kurdukları için nitem sayılırlar. Öte yandan bir gösterme sözcüğü, kimi durumlarda adıl (zamir), kimileyin nitemdir. Sözgelimi *yan* sözcüğü şu örneklerin her birinde değişik işlevdedir: *sag yan/ yan bakıyor/ yan yol/ kimden yanasın/ yanlamış yatıyor/ paradan yana sıkıntısı yok'* Bu yüzden Türkçe dilbilgisi kitapları karşık yumağı andırır. Aynı sözcük çok kez üç dört yerde verilir. Oysa bu ayrımlar tümüyle gereksiz ve karışıktır. Türkçe eklemeli ve son ağırlıklı bir dil olması açısından yapısal özelliklere göre incelenmelidir. Biz, bu çalışmada tüm Türk dili için bu yöntemi uyguladık. Giderek olgunlaşan **Türkiye Türkçesi** (2. basım, Hatiboğlu yayınevi Ankara 2000) adlı çalışmamızda ise, bu yöntemle Türkiye Türkçesini inceledik.

1. 6. İlgi

Türkçede anlam ilgisi sağlayan iki tür sözcük var: ilgeçler ve bağlaçlar. Geleneksel dilbilgisi bunları, 'anlamsız sözcükler' diye tanımlar. Geleneksel dilbilgisinin kuralları, tartışılacak ilkeler. Nitekim, çağdaş dilbilim akımı, sözcük değil; biçimbirimleri ölçü alır. Gerçekten, Türkçede sözcükleri eklerden ayırmak olanaksız. Tümüyle işlevsel sözcükler bunlar. Ek gibi görev yaparlar. Sözcüklere eklenmemeleri, bağımsız kullanılmaları bakımından ve ses kurallarına girmemeleri bakımlarından eklerden ayrılırlar.

ilgeçler, sözcüklerin ya da tümcelerin sonuna gelirler. Kendinden önceki sözcük ya da tümcede işlev değişikliği yaparlar. Bir ad ile bağlantı kurarsa, kendinden önceki bölümü, -eski dilbilgisi tanımına göre- o adın nitemi işlevine sokar: *Öküz gibi adam*. Yok, yükleme etki ediyorsa, -yine eski dilbigisi tanımı ile- belirteç işlevine sokar: *Öküzün trene baktığı gibi bakıyor.*

Türkçede salt ilgeç olan sözler azdır: *gibi, göre, için, kadar, ile, dolayı.* Ancak öbür sözcük türleri de ilgeç işlevinde kullanılırlar: *üzeri, karşı, beri, doğru, öte, ötürü.*

Bağlaçlar işlevsel sözcüklerin ikinci kesimini oluşturur. Bağlaçları ilgeçlerden ayıran en önemli özellik şudur: Bağlaçlar iki ögeyi eşdüzeyde bir işlevde birleştirir.

Eşgörevli sözcük ya da tümceleri birbirine bağlayan ögelerdir. Türkçedeki bağlaçların büyük çoğunluğu yabancı kökenlidir. Sık kullanılanlar şunlardır: *de, ile, ne... ne, ancak, yalnız, oysa, gerek... gerek, ister... ister, nitekim, üstelik, örneğin, ve, çünkü, fakat, hattâ, hem... hem de.*

1. 7. Devinim

Eylem türü sözcük kök ya da tabanı doğrudan devinim içine girer, tümce işlevi kazanır. Buyrum ikinci kişi, tümcesi böylece doğar. Buyrum tümcesi, kişi ekinin doğrudan eyleme gelmesi ile kurulur.

Kişi eki bir sözcüğün devinim içinde olduğunu gösterir. Bir sözcük, İster eylem olsun, ister ad olsun, kişi eki aldığında devinime girmiş demektir, yüklem olmuştur, yargıyı tamamlamıştır. Buna göre, kişi eki özne görevini üstlenmiştir.

1.	**Geçmiş** zaman: Belirli geçmişte *(-di),* belirsiz geçmişte *(-miş)* eki getirilerek oluşturulur.
2.	**Şimdiki** zaman -yor ekinin eylem kök ya da gövdesine getirilmesiyle oluşturulur.
3.	**Gelecek** zaman (bildirme kipi) eylem kök ya da gövdesine *-acak/-ecek* ekinin getirilmesiyle oluşur: *al-acağ-ım, al-acak-sın, al-acak, al-acağ-ız, al-acak-sınız, al-acak-lar.*
4.	**Geniş** zaman: Türkçede geniş zaman, eylem kök ya da gövdesine *-r (-ir, -ır, -ur, -ür), -er, (-ar)* eklerinin getirilmesiyle oluşur.

Istek *–a/e*, **koşul** *–sa/-se,* **gereklik** *–malı/-meli*, ekleri ile kurulur.

Buyurum eylemlik ekinin kalkması, daha açıkçası eylemin devinime geçmesiysle kururlur. Kişi ekleri değişir yalnızca: *gel/ gel-iniz, gel-sin, gel-in, gel-sinler.*

Olumsuzluk kavramı *-ma(-me)* ekiyle katılır: *bilmeyecek, görmemiş.* Olumsuzluk eki *-ma/-me'*nin ünlüleri şimdiki zaman *-ıyor* ekinden önce daralır: *bil-mi-yorum, gör-mü-yorum, anlata-mı-yorum.* Olumsuzluk eki eylem kök ya da gövdesiyle zaman ve kip ekleri arasında yer alır.

Yardımcı Eylemler, kimi ad soylu sözcükleri devinime sokan sözcüklerdir. *etmek, olmak, kılmak, eylemek* yardımcı eylem işlevini görür: *söz etmek, kuduz olmak, acele etmek, hasta olmak.*

Ekeylem ad soylu dil birimlerinin yüklem işlevi üstlenmesini sağlayan eylem. Türkçede ekeylem, eklerden oluşan bir yardımcı eylem niteliği taşır. *-im, -sin, -dir, -iz, -siniz, - dir, -ler.* Ekeylemin dört zamanı var.

Geniş zaman doğrudan kişi eklerinin ad durumundaki ögelere eklenmesi ile kurulur: *öğrenci-y-im, öğrenci-sin, öğrenci-(dir), öğrenci-yi-iz, öğrenci-siniz, öğrenci-(dir)ler.*

Belirli geçmiş **-di;** belirsiz geçmiş **-miş,** dilek / koşul **-se** ekleri üzerine kişi eklerinin gelmesi ile kurulur.

Ekeylemin olumsuzu "*değil"* biçimbirimiyle sağlanır.

Eylem olmayan tüm ögeler bu yöntemlerle yüklem olurlar.

Ad türü sözcükler gerektiğinde yapım ekleri aracılığı ile eylem yapılıp yüklem olarak kullanılırlar. Yapım ekleri aracılığı ile eylem yapılma ad kavramını eyleme dönüştürmede yerterli olmaya bilir. Bu durumda, ad olan sözcükler yardımcı eylemlerle ya da ekeylemle yüklem işlevinde kullanılabilirler.

Türkçede tümce düzleminin hazırlanışı eylemdeki çatı ulamı aracılığı ile yapılır. Öznenin eylemi nasıl gerçekleştirecektir, eylemin etkisi altında kalacak mıdır ya da belli biçimde onunla ilgili mi olacaktır? Çatı eylemin sunduğu bu durumdur. Türkçede çatılarına göre eylemler, etken, edilgen, dönüşlü, işteş, ettirgen türlerine ayrılabilir.

Eylemler ***-l-*** ve ***-n-*** ekleri ile **edilgen** yapılır. *-l-: l-* ile biten eylemler dışında ünsüzle biten tüm eylemler bu ek ile edilgen yapılır: *Sigara içilmez, kırılacak eşya. -n-: l-* ünsüzü ile biten ünlülerle biten tüm eylemle gelir: *Eren tahtayı sildi,/ Tahta silindi.*

Dönüşlü, eylem, bir işin belli bir özne tarafından yapıldığını anlatır. Türkçede *-l-, -n-, -ş-* ekleri ile kurulur. Dönüşlü eylem kimi zaman dönüşlü *"kendi"* sözcüğünün yerini tutar.

İşteşlik, eylemin birden çok öznece yapıldığını anlatan çatı ulamı. Türkçede *-ş-, (-ış-, -iş,-uş,-üş-)* eki ile sağlanır: *görmek / görüşme; bulmak / buluşmak*

Ettirgen çatı ile, bir işi birisine ya da birşeye yaptıran özne isteyen eylem türetilir. Türkçede *-ır-, -dır-, -t-,* ekleri ile kurulur: *sız-dır-; ez-dir; gül-dür-; dol-dur-; küs-tür-*

Soru tümceleri öğrenmeyi, kuşkuyu gidermeyi, aydınlanmayı amaçalayan yanıt tümceleri amaçlar. Bu bakımdan soru tümceleri iki temel üzerine kurulur:

1. Kuşku gidermeyi amaçlar.

2. Bir bilgi eksiğini doldurmayı amaçlar.

Kuşku gidermeyi amaçlayan sorular "mı" soru eki ile kurulur. Hangi kavram sorulmak istenirse, soru eki o sözcüğün ardına takılır. Eylemde **soru eki,** belirsiz geçmiş, şimdiki, geniş ve gelecek zamanlar ile gereklik kipinde kişi ekinden önce gelir. Belirli geçmiş zamanla dilek koşul, istek ve buyurum kipinin 2. kişi tekilinde ve çoğulunda kişi ekinden sonra gelir: *kal-mış mı-y-ım? / bil-sin mi?*

"mi" soru eki eklendiği sözcükten ayrı yazılır. Bağlandığı eylemin ünlülerine göre değişiklik gösterir.

Bir bilgi eksiğini tamamlamayı amaçlayan soru tümceleri, soru sözleri ile kurulur. *Kim, nerede, nasıl, niçin, nereye, ne ?*

Türkçede **tümce,** yapıbilgisinden ayrılmaz bir bütünlük içerir. Sözcük birlikleri oluşturmaya koşut biçimde tümce yöntemle kurulur: 1. Dizgi, 2. İlgi 3. Kaynaşık örgü.

Sıralı tümce dizgi yöntemi ile kurulur. Bağlı, ilgeçli, değil koşaçlı, mı soru ulamlı, ki bağlaçlı gibi tümceler **ilgi** yöntemi ile; eylemlik, ortaç ve ulaçlı tümceler kaynaşık örgü yöntemi ile kurulan tümcelerdir.

Kaynaşık tümceler daha zor bir yapı gösterirler. Eylemsiler aracılığı ile kurulurlar. Yantümce ad, sıfat, belirteç konumunda bir birim olarak bileşik tümcenin ögelerinden biri olmuştur. Eylemlik, ortaç ve ulaçlar eklemeli dil yapısının özgün biçimbirimleridir.

Eylemsiler Türkçeye ayrı bir anlatım gücü ve kıvraklığı kazandırırlar. Tümcede değişik görevleri üstlenmeleri ve ayrı eklerden oluşmaları bakımından eylemsiler üç bölüme ayrılır. 1. Eylemlik, 2. Ortaç, 3. Ulaç.

A. Eylemlik bir olay ya da kılışın adı, daha doğrusu adlaşmış biçimidir. Eylemin belirttiği oluşu gösterirler.. Eylem kök ve gövdelerine *-mek, -me, -iş* ekleri getirilmesiyle oluşturulur: *bilme, başlayış.* Adın tüm özelliklerini gösterirler. Gerektiğinde bir tümce eylemlik aracılığı ile ada dönüşür: *Adamı görünce tanıdınız. Ben daştım > Adamı görünce tanımanıza şaştım.*

B. Ortaç, eylemsilerin çoğunlukla sıfat, arada da ad olarak kullanılan kesimini oluşturur. Çok kullanımlı birimlerdir. Belli bir zaman kavramı da taşırlar. *-mış, -dık* geçmiş zaman, *-maz, -r, -en, -ıcı* geniş zaman,*-ası, -acak* gelecek zaman kavramı yansıtır. Geçici devingen adlardır: *Adam karşıdan geldi. Hemen tanıdım > Karşıdan gelen adamı hemen tanıdım.*

C. Ulaç ekleri ile soyut devinimi anlatan sözcükler yapılır. Belli bir zaman bağlı olmazlar. Bu bakımdan ortaçlardan ayrılırlar. Eylemin belirtece ödüşmüş biçimleridir. Çatı ekleri ve olumsuz almaları bakımından eylem özelliği gösterirler. Ne ki, eylemlerin belirteç biçimi olarak sürekli çekimsiz kullanılırlar. Bağlama -p */koşup düştü/*; durum -arak **/gülerek anlattı/** -a */koşa koşa geldi/,* **-madan** */Durmadan çalıştı/,* **-meksizin** */görmeksizin geçti/*, **-ken** */Evdeyken dinlenmedi/;* zaman ulaçları **-ınca** */çalışınca anlarsın/*, -alı */gideli çok oldu/*, **-madan** */bilmeden konuşur/* ve neden **-dığından** */çalışmadığından sınıfta kaldı/* işlevleri ile birimleri belirteç işlevine dönüştürür.

Kıvamlık, kimi ulaç ekleri aracılığı ile yapılır. *-e/-a* ve *-eli* ulaçlarına "*vermek, bilmek, kalmak, yazmak"* eylemlerinin getirilmesi ile eylemler yeni bir anlatım kıvamı kazanır.

Batı dillerindeki kip kullanımları ile örtüşen bu anlatım olanağı, Türkçenin ayrı bir varsıllığıdır. Kıvamlık kullanımı Türkçede dört tür işlev sunar:

Yeterlik eylemi **-e-bil-** bileşimi ile yapılır: *düşünebiliyoruz.* Olumsuzluk kullanımında bir ayrım bulunur. Olumsuzluk eki ulaçtan sonra, zaman ve kip ekinden önce gelir: *anlatamıyorum, tanımayabilirsin.*

Tezlik *-e* ulacı üzerine "ver" eyleminin gelmesi ile oluşturulur: *söyleyiver, açıver.*

Sürerlik *-e* ulacına *"kal-, dur-, gel-"* eylemlerinin gelmesi ile kurulur: *bakakaldım, anlatadurur, süregelir.*

Yakınlık "*yaz-*" eylemi aracılığı ile yapılır: *düşeyazdı, öleyazdım.*

Tüm bu konumu ile Türkiye Türkçesi anlatım olanaklarını geliştirmiş bir dildir. Öbür Türkçe kollarına bir öncü, bir kılavuz olarak evrimini sürdürecektir.

1. 8. Örnek

Sâlihat-ı Nisvadan Saffet Hanımefendiye
hatırlarım bir akşam bir yokuşa durmuştum
iri atlarınız macar'dı dantelleriniz alman
ne göksu'da bülbül dinlemek ne abdülhak şinasi bey
ıpıılık bir sevgi geçerdi arasıra içimden o zaman
siz ne zaman öldünüz allahaşkına yani ne zaman
kirli karlar bile erimemişti haber yoktu nisandan
rüştü paşaydı deli rüştüye çıkmıştı adı osmanlı ordusunda
hamit'ti padişah kocaman bıyıkları kocaman
o günlerde herşey akıp giderdi biz de şaşardık
hürriyet meşrutiyet otuz bir mart falan filan
gemiler de öyle boğaz'dan aşağı boğaz'dan yukarı
bıyıklarını burardı umursamazdı paşa kocam o zaman
rüştü paşaydı sakallıydı belki sadece sakallıydı
ki sakallar geçmişinde herhalde bir orman
bir oğul bir kız iki gelin bir damat isviçre lozan
nasıl ağladığımı bir ben bilirim bir yangının ardından
uykularım bölünüyor artık şu konağı bekliyorum
söyle ey muhabbet kuşunun tüyü söyle ölüm ne zaman
hep birşeylere baktım birşeyleri korudum kızdım
kızgındı haremi vardı sakallıydı rüştü paşa o zaman
hatırlarım bir akşam bir yokuşa durmuştum
iri atlarınız macar'dı dantelleriniz alman
bahriye nazırı tevfik paşa mütarakeler filan
dünya nasıl çekilirdi ayaklarımın altından
annemin sonsuz giysileri bir telaşı bileyen tramvay
ben ne güzel çocuktum yalnızlıkların ardından
yeniköy'de bir yalı fatih'te evler ayışıklı bir zaman
rüştü paşaydı adı yıldız'da ve dömeke'de kahraman
herkes ne zaman ölür elbet gülünün solduğu akşam
aldım anlayamadım öldüm anlayamadım almadığım akşam
ne zaman gülüm solar ne zaman deniz ne zaman akşam
ne zaman gemilerdi ne zaman paşa kocam
artık başucum dinlendirir bir şamdanın süsünü
söyle ey göksu akşamı hafız burhan ölüm ne zaman
mevlut okunur dalgalar kalır bir geminin ardından
öldüm ben saffet hanımefendi salihat-ı nisvadan

Turgut Uyar

2. BALKAN TÜRKLERİ

Balkanlara Türk göçleri, eski dönemlerde başlar. Karadeniz'in kuzeyinden akan Türklerin, bu topraklara nasıl yerleştiklerine önceki bölümlerde değinmiş bulunuyoruz. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise Anadolu'dan Türkmen göçleri yapılmıştır. Böylece Balkanlar, çok renkli Türk boylarını topraklarında büyütür.

Balkanlarda yaşayan Türk boylarının konuştukları bu dile, bilim çevrelerinde "Balkan Türkçesi" adı verilir. Bağımsız bir dil değildir. Türkçenin bu kolu Balkanlara Osmanlıcadan önce girer. Türkler bu topraklara Hazar, Kırım, Tuna üzerinden gelip yerleşirler. Peçenek ve Uz Türkleri ile karışırlar. 14. yüzyılda güneyden gelen Osmanlı Türkleri ile ilişkiye girerler. Balkan Türkçesi bu karışımların sonucunda doğar. Gagavuzcaya bağlı değil, ona koşut olarak gelişir.

Balkan Türklerinin bir bölümü Hıristiyan bir bölümü İslamdır. Bu din ayrılığı ağız ayrılıklarına da neden olur. Böylece Balkan Türkleri iki öbekte incelenir:

1.	*Müslüman Türkler (Osmanlı, Gacal, Tozluk, Gerlovolu, Kızılbaş, Yürük, Konyar)*
2.	*Hıristiyan Türkler (Karamanlı, Makedonya Gagavuzu, Surguç).*

2.1. GAGAVUZLAR

Gagavuzca, Güney Batı Türkçe diye da anılan Oğuz dilleri öbeğinden 2001 verilerine göre iki yüz otuz bin kişinin konuştuğu bir dildir. Gagavuzların büyük çoğunluğu Moldavya Cumhuriyetinin güney kesimlerinde oturur. Burada yaşayanların sayısı l71.070 dolayındadır. Ayrıca Ukranya, Orta Asya ve Kazakistan'da yaşarlar. 20 bin dolayında Gagavuz ise Bulgaristan ve Romanya'da bulunur.

Gagavuz adı eski bir açıklamaya göre "Kök-Oğuz" "Gök-Oğuz" adından gelir. Bu adı "kara-oğuz" biçiminde açıklayanlar da olmuştur. Son dönemlerde ise "Keykaus" adından geldiği ileri sürülmüştür.

Gagavuzların kökeni üzerine kimi varsayımlar ileri sürülür. Bulgar tarihçilerine göre, Gagavuzlar sonradan türkleşmiş Bulgarlardır. Salt dinlerini korumuşlardır. Sözde Osmanlıların baskısı ile dillerini yitirmişlerdir, de dinlerini korumuşlardır. Deliorman kesiminde oturan Müslüman Türkler ise, yine aynı baskı yüzünden hem dillerini, hem de dinlerini değiştirmişlerdir! Yunan tarihçiler ise Gagavuzları Rum kökenine bağlama çabası içinde gözükürler.

Bu savların bilimsel gerçekliği bulunmaz. Öncelikle Osmanlı'da ulusal bir bilinç bulunmaz. Osmanlı için önemli olan Türklük değil, genel anlamda İslamlık eğilimidir. Hele, Deliorman Müslümanlarını Osmanlı baskısına bağlamak akıl almaz bir savdır. Çünkü Deliorman Müslümanları olarak tanımlananlar Kızılbaş Türklerdir. Kızılbaşlar ise Osmanlıda en yoğun baskıya uğramış halk kesimidir.

Oğuznamede geçen Seyit Lokman söylencesine göre, Gagavuzlar, Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzettin Keykavus ile (1261-1282) Bizans İmparatoru 8. Mihail'e sığınan Türklerdir. Bulgar tarihçisi Balasçev'in bir söylenceden yola çıkarak ortaya koyduğu savda gerçeklik payı olsa gerektir. Balasçev'e göre, Gagavuzlar, Anadolu Selçuklularının torunlarıdır. "Gagavuz" adı da Keykavuz adından gelir. 14, 15. yüzyılda Dobruca yöresi Türkçesinde *k-> g-* değişimi olur.

Gagavuzların Anadolu'dan geçtikleri ve Selçuklu Türklerinin soyundan geldikleri birçok Türk tarihçinin de ileri sürdüğü görüştür. Ama bu konuda görüş birliği bulunmaz.

Balkanlar, Tuna boylarına Orta Asya halklarının akınları çok eski dönmlerde başlar. Batı tarihleri en büyük halklar göçü olarak Hun akınlarını sayarlar. Bu akınların başlangıcı 1. yüzyıla iner. 4. yüzyılda Avrupa'da Hun imparatorluğu vardır. Büyük Rus tarihçisi Pakrovski'ye göre, Hırıstiyan kültürü Rus ovalarına girmeseydi, Ruslar pekâlâ finlileşebilirlerdi. Hele güney Rusya ovalarına Orta Asya'dan gelen çeşitli halklar, sözgelimi Kumanlar, Ukrayna bozkırlarını türkleştirmişlerdi. Daha önce değindiğimiz gibi, doğudan batıya akan Sibirler, Avarlar, Macarlar, Bulgarlar, Kumanlar, Hazarlar, Guzlar ve Oğuz Türkleri özellikle Tuna boylarına yüzyıllarca egemen oldular. Daha Osmanlılar yokken, 12. yüzyılda Bizanslar, Deliorman Türklerinin yurdu için "Deliorman" adını kullanırlar.

Kökende Gagavuzlar Oğuzların bir koludur. Geçmişte Oğuz birliğinden ayrılarak Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya göçmüşlerdir. Güney Rusya bozkırlarına yayılmaları Osmanlılardan önceki dönemlere rastlar. 11-12. yüzyıllarda Tuna'nın aşağı bölgelerine hatta Makedonya'ya uzanan alanda yerleşmiş durumdadırlar. Yolda Bulgar-Kıpçak ögeleri ile karışmışlardır. Uzun süre Bulgar Devletinin egemenliğinde yaşamışlardır. Bu dönemde dillerine Bulgar-Kıpçak ögeleri etki etmiştir. Nitekim Kowalski, Gagavuzları üç katmandan oluşan bir toplum karışımı olarak değerlendirir. Bu üç katman şunlardır:

1.	*En eski tabaka, kuzeyli Türk topluluğunun kalıntısıdır.*
2.	*İkinci katman, Osmanlılar Balkanlara gelmeden, güneyden gelen Türk topluluktur.*
3.	*Osmanlı döneminde yerleşen Türk göçmenlerin katmanıdır.*

Kowalski'nin ulaştığı bu sonuç, Gagavuzların salt Karadeniz'in kuzeyinden gelen Peçenek, Uz, Kuman, Karakalpakların torunları olmadıklarını ortaya kor. 13. Yüzyılda

Anadolu'dan göçüp Balkanlara yerleşen Türkmenler etkin bir katman olarak Gagavuzlar içinde yer alır. Bunlar Anadolu Selçuklularının Hıristiyanlığı seçen torunlarıdır. Sonuçta, Gagavuzlar, Peçenek, Uz ve Kumanlarla Anadolu Selçuklu Türklerinden oluşmuş bir Türk toplumudur.

Böylece Gagavuzlar bağırlarında değişik kültürlerin etkisini korumuş bir halktır. Gagavuzcada uzak dillerden ögeler bulunur. Sözvarlığında çok değişik dillerden sözcüklerle karşılaşmak olasıdır. Ama Oğuz ögelerini de korumayı savsaklamazlar. Osmanlıların bu topraklara sahiplenmesinden sonra yeniden Oğuzca ile ilişkileri başlar. Bu Osmanlıcanın eritme eylemi gibidir. Ama Gagavuzca Osmanlıcadan Bulgarcaya, Kıpçakçadan Karaycaya değin tüm Türk dillerinin ögelerini günümüze getirecektir. Romence, Moldavca, Rusça, Bulgarca etkisi ise daha sonraki dönemlerdendir. Bu diller Gagavuzcanın ses düzenine hele sözdizimine etki edecekler ve yapısında kimi bozulmalara neden olacaklardır. Ama Gagavuzcada Osmanlı Türkçesinin ögeleri çoğunluktadır.

Gagavuzların yazgısı, Doğu'dan batıya akan halklar göçü zincirinin bir halkasını oluşturur. Batı Göktürk devletinin çözülmesi ile Orta Asya'dan batıya bir göç dalgası başlar. Peçenekler ilk göçen halktır. 7. yüzyıl ortalarında Batı Göktürk devleti yıkılmıştır. Türk illerinde başlayan halk arasında çalkantı doruklardadır. Peçenekler bulundukları yerden batıya itilirler.

Dobruca çok eski ve köklü Türk yerleşim alanlarındandır. Doğudan Batıya akan Türk boyları için Balkanlara açılan kapı; Tuna ötesine sürülenlere için sığınak işlevi görmüştür. Buraya ilk Türk göçlerinin İÖ 5. yüzyılda başladığı sanılır. Hunların (İS 408) izinden Avarlar (679), Peçenekler (1048) ve Kumanlar (1091) Dobruca'yı tutmaşlardır. Göçler 13. yüzyıla dek aralıklara, kuzeyden ve güneyden sürer. Dobruca'da Kumanların siyasal ve etnik işlevleri, Osmanlının gelişine dek yaşar. Çeşitli dönemlerde yerleşmiş Türk boyları, Anadolu üzerinden gelen Türklerle renklenir. Gizemci Türk dervişi Sarı Saltuk'un adı Anadolu'dan Dobruca'ya geçen Türklerle birlikte anılır.

Evliya Çelebi'nin Sarı Saltuk üzerine verdiği bilgiler söylencesel bir dünyanın izlerini taşır. Evliya Çelebi'ye göre, Sarı Saltuk, Hacı Bektaş Veli müritlerindendir. Hacı Bektaş, Saltuk'u üç yüz dervişe baş eder. Rum diyarına seccade etmek üzere Sultan Orhan'a yollar. Sarı Saltuk' un gerçek adı Muhammed Buhari'dir. Seved Nikola adlı bir rahipi öldürüp onun giysileri giyer. "Ben Sarı Saltuk'um diye nice insanı İslam'a kazanır. Dobruca kralının dileğine uyarak onun yardımına koşar. Kralın ülkesinde insanları yiyen ve son olarak da kralın kızını yiyen bir ejderhayı tahta kılıcı ile öldürür. Ne ki bu başarıya bir papaz sahip çıkar. Bunun üzerine kral, gerçek kahramanı bulmak için, ikisinin de bir kazanda kaynatılmasını buyurur. Sarı Saltuk bu sınavdan başarı ile çıkar. Dobruca kralı bu olağanüstülük gösterisinden sonra, yedi bin adamı ile İslam'ı seçer. Sarı Saltuk ölmeden önce yedi tabut yapılmasını, ve yedi ülkeye gömülmesini vasiyet eder. Dileği öylece yerine getirilir. yedi tabut Rus, çek, İsveç, Edirne, Boğdan ve Dobruca kralları kendi topraklarına bu tabutları gömerler.

Yine Evliya Çelebi'ye göre, Sarı Saltuk, Türkler arasında birkaç adla anılır. Bunlar arasında *Kaligra Sultan* adı ilginçtir. Kaligra *yedi başlı ejderha* demektir. Hıristiyanlar ise Sarı Saltuk'u Seved Nikola olarak tanırlar. Tümü ona inanırlar.

Evliya Çelebi'nin verdiği söylencelerle karışık bu bilgileri, Fuat Köprülü bir yere dek onaylar.

Gagavuzlar, 1036 yılından başlayarak sürekli olarak Dobruca'da yaşamışlardır. Bir ara Kavarna Balçık dolaylarında bağımsız devlet kurmuşlardır. 1263 yılında kurdukları devlet 1383 yılına değin 120 yıl bağımsız yaşamıştır. 1365'te Dobruca'da hıristiyanlaşmış bir Türk aile denetiminde bağımsız bir Türk devleti vardır. Devletin sınırları Tuna deltasından Varna'nın güneyindeki Emine Burcu'na uzanır. Devletin ilk başkenti Kalliakra'dır. 1368'de Varna başkenti olur. Bir söylentiye göre Gagavuzların bayrağı da bulunmuştur. Bayraklarında al zemin üzerine horoz görüntüsü yer alır.

11. yüzyılda Bizans papazlarının özendirmesi ile Hıristiyanlığı seçmişlerdir. 18. yüzyıl sonlarına değin Varna, Silistre Rusçuk, Balçık kentleri yöresinde kalabalık topluluklar biçiminde yaşamışlardır. Hıristiyan Avrupa halkları ile Türk halkları arasında itilip kakılan bir yazgıları olmuştur. Kim zaman Bulgar, kimi zaman Rumlar bu küçük azınlığı korur gözüküp kullanmak istemişlerdir. Bilindiği gibi Bizans kilisesinin papaz sınıfını Rumlar oluşturur. Fatih'in 1453'te İstanbul'u almasının ardından, Fener Patrikevi Osmanlı Hıristiyanlarının sözcüsü durumuna geçer. Rum papazlarının etkinlik alanları genişler. Papazlar aracılığı ile Helenizm dalgası yayılır. Bu dalgadan öbür Balkan halkları gibi, Gagavuzlar da etkilenir. Gagavuzlar ulusal kiliselerini kuramamışlar, yazı dili geleneğini oluşturamamışlardır. Böyesine bir çıkmazda Gagavuzlar Rum dilini ve yazısını öğrenmek zorunda kalırlar. 1770'te Gagavuzların bir bölümü Moldavya Bucak'a göçerler. Dobruca'da kalan Gagavuzlar 1870'te kurulan Bulgar kilisesinin etki alanına girerler. Rum ve Bulgar kiliselerinin yoğun yayılım girişimleri sürer. Daha sonraları ise tüm sabırlı bekleyişleri ile Ruslar sahnededir. Osmanlıdaki Hıristiyan azınlığın gerçek koruyucusu görüntüsü ile Balkanlara doğru sarkarlar. Nitekim bu durum Gagavuz azınlığı rahatsız eder. 1768-1774 Türk Rus savaşları düzenlerini iyiden iyiye bozar. Gagavuzlar, Ruslarla Osmanlılar arasında kalırlar.

Rus egemenliği döneminde birkaç Gagavuz ayaklanmasından sözedilir. Ruslaştırma politikasına karşı 1906 Komrat ayaklanması yapılır. 1917-1920 arasında yine kimi ayaklanmalar olur. 30'lu yıllarda ise Stalin baskısı doruklardadır. 1947'de Basarabya Sovyet Rusya'ya bağlanır. Gorbaçov ile başlayan yeniden yapılanma politikası ardından Gagavuz aydınları bir araya gelip Gagavuz Halk Hareketi'ni derlerler. 1989'da yapılan ilk kurultayda başkanlığa Stefan Bulgar seçilir. 1990 Ağustosunda Moldavya'dan ayrı, bağımsız bir devlet olduklarını açıklarlar. Gagavuz Ulusal Kamutayını kurarlar. Gök rengi üzerine yaldızlı bir bozkurt başı konmuş göstergeyi ulusal bayrak seçerler. Moldavya Cumhuriyeti ise 1994 yılı ortalarında Gagavuzeline özerk yönetim yetkisi tanır. Buna göre, Gagavuzelinin resmi dili Gagavuzca, Rusça ve Romence'dir. 31 yerleşim birimi Gagavuzeline bağlıdır.

2.1.1. Yaşam

Osmanlı yönetiminde Gagavuzlar, Hıristiyan olmaları nedeniyle sürekli göz ardı edilmişlerdir. Rum ve Bulgar papazlarının eline bırakılmışlardır. Ancak gelenek, görenek ve yaşam biçimiyle Türk töresine bağlılıkları her dönemde sürmüştür. Şölen, eğlenti ve toplantıları severler. Uzun kış gecelerinde genç kız ve oğlanlar karşılıklı oturup deyişler söylerler. Aralarında şöyle bir oyunun bulunduğu bildirilmektedir:

"Şölen bittikten sonra, gençlerden biri tavşan kılığına girer. Başına tavşan kulağı gibi iki pabuç bağlar. Sırtına bir kürk giyer. Yüzüne maske takar. Müzik çalar. Bunun üzerine tavşan gibi seğirte seğirte ortaya çıkar. Oynamaya başlar. Seyirciler çalgıcıya bağırırlar:

-Üfle balam, üfle.

Kimi izleyiciler de oyuncuya seslenir:

-Oyna balam oyna.

Gençlerden biri eline bir kadeh şarap alır. Dolaşarak izleyicilere sorar:

-Sana ne vereyim, şarap ister misin?

Delikanlı yanıt verir:

-Şarap istemem, kımız ver!

Bu gencin arkasından başka bir genç elinde meze tepsisi ile gelir. Ortada dolaşır bu kez de o sorar:

-Ne meze vereyim?

-Meze istemem, ceviz ver!"

Gagavuzlar sürekli olarak Türkçeye bağlı kalmışlardır. Hangi ülkede yaşadılarsa, o ülkenin yazısı ile Türkçe yazışmışlardır. Ama birleştirici yazı dilleri olmamıştır. 1933 yılında Rumence olarak basılmış Gagavuz Tarihi kitapları vardır. Bu yıllarda yazılmış kimi kitapları bulunmaktadır.

Yakın zamana dek çifçilik ve bağcılıkla dirliklerini sürdürmüşlerdir. Kentlerde yaşayanlar el sanatları ve başka işlerle yaşamışlardır.

2.1.2. Yazındili

Gagavuzca uzun süre yazı dili olarak kullanılmamıştır. Osmanlı döneminde Yunan yazısı ile yazılmış Karamınlıca kitaplar okurlar. Bunlar dinsel metinlerve yalın halk yazını ürünleridir. Anadolu Türkleri arasında yaygın öyküler, türküler böylece Gagavuzlar arasında beğeni bulur.

Gagavuz dili için yazı düzeni kurma çabaları l9l0-1930 yıllarında yoğunlaşır. Özellikle Kişinev piskoposluğu Mihail Çakır adlı Gagavuz papazın çevirdiği kitapları önce Rus yazısıyle sonra Romen yazısıyla basar. Dinsel ve tarihsel kitaplar yazar. Çakır ayrıca bir de küçük Gagavuzca-Rumence sözlük hazırlar. Büyük Rus etnoloğu V. A. Maşlov Beserabya'daki Gagavuz köylerinden dil ve folklor gereçleri derleyip yayınlar. Bunlara dayanarak Dimitriyev "Gagavuz Etütleri" adlı yapıtı yazar. Daha sonra Türk Dili Tarihi adlı yapıtında yine bu konuya değinir. Tüm bunlara karşın yazı dili geniş halk katmanlarına yayılmaz. l940 yılında Moldavya Sovyet Cumhuriyeti oluştuktan sonra Gagavuzca daha ciddi biçimde işlenmeye başlar. Gagavuzcada gazete, dergi ve kitaplar yayımlanır. Ortaokullarda Gagavuzca öğretilir. Sanat ürünlerinde yazın dili olarak işlenir. Dil, bilimsel olarak araştırılmaya başlanır. Ses, yapı ve tümce bilgisi bölümleri değişik araştırmalara konu olur. Dilin toplumsal işlevi artar.

Yakın dönemde Gagavuz Türkleri arasında ortaya çıkan ulusal uyanış, dili de doğrudan etkilemiştir. Latin yazısı yazı dili olarak oturmaya başlamıştır. 80'li yıllarda başlayan bu uyanış, Moldavya'nın bağımsızlığını kazanması ve üç dilli halkın yönetimde eşit haklar kanzanması ile güçlenmiştir. 1983'te Bükreş'te basılan küçük kitaplar bu bakımdan ilginçtir. "Nasrettin Hoğa'ga Dair Masallar" adlı kitapçıkta latin yazısının başarılı kullanımına tanık oluruz.

2.1.3. Sözvarlığı

Gagavuzca sözvarlığı bakımından çok renkli bir görünümdedir. Sözvarlığında bir yandan eski özgün Türkçe sözleri içerir. Sözgelimi aşağıdaki örnekler bu türdendir:

haçan 'ne kadar'	*alma "elma"*
alıcı "tüccar"	*dâ "orman"*

Öte yandan çok sayıda Rus, Bulgar, Moldavca ve Rumen kökenli sözü barındırır:	
bedra <Rus. 'kova'	*markidan <Rom.*
daskal <Yun. 'kilise memuru'	*grah <Bul. 'bezelye'*
natra <Rus-Mold. 'aralık'	*pışnıca <Rus-Mol. 'eldeğirme'*
ploşniça <Rus-Mol. 'tahtabiti'	*ap <Rus-Mol. 'keçi'*
becar <Rus-Mol. 'arabacı'	

Gagavuzcaya Arapça ve Farsça sözcüklerin çoğunluğu Osmanlıca aracılığı ile girmiştir. Buna karşın aynı sözcükler Gagavuzcada ya bir anlam kazanmışlar, ya da başka anlamda kullanılır olmuşlardır. Sözgelimi:

azat olmamak "yitmek"	*helal "hediye"*
delikanlı "genç kimse"	*fendi "araç"*
dam "saray"	

Gagavuz Türkçesi, özellikle son dönemde Rusça ve Rusça aracılığı ile Batı dillerinden gelen sözcüklerin akınına uğrar.

2.1.4. Vurgu

Vurgu Türkçenin genel yapısına uygun olarak son seslemdedir. Seyrek olarak vurgusu ilk seslemde olan sözcükler de vardır.

2.1.5. Konumu

Gagavuzca kendine özgü özellikleri ile öbür Oğuz dillerinden ayrılır. Bu bakımdan Gagavuzcayı Oğuzca içinde bağımsız bir kol gibi ele almak doğru olur. Boy adlarına göre yapılan ayrımda, Oğuz-Bulgar öbeği içinde yer alır. Tarihsel Türkçe kollarından Peçenek, Uz, Kuman ve Eski Bulgarca ile, Oğuz öbeğinden Türkmen, Azeri Türkiye Türkçesinden kimi özellikleri yapısında barındırır. Değişik Türkçe kolları ile beslenmesine karşın, en çok Türkiye Türkçesine yakınlık gösterir.

Yazıdili dilleri ortak paydada birleştiren en önemli araçlardan biridir. Bu nedenle değişik etkilerle oluşan ses olayları olduğu gibi yazıya, yazıdiline yansımıştır.

2.1.6. Ses Dizgesi

Gagavuzcada dokuz ünlü bulunur. Kimi sözcüklerde Eski Türkçenin birincil uzun ünlüleri korunur:

âç <ET âç 'aç'	*ârı <DLT arı 'yaban arısı'*
ârt <ET ârt 'ard'	*bêri <ET bääri 'beri'*
gêri <ET kêrü 'geri'	*kâr <ET kâr 'kar'*
kâz <ET kâz 'kaz'	*kõr <ET kõr 'kor'*
dõru <ET tõru 'doru'	*yârın <ET yârın 'sabah'*

Çağdaş Gagavuzcada bulunan uzun ünlüler ikincil uzun ünlülerdir. Gagavuzcada en çok */-ğ-/, /-g-/* ve seyrek olarak */-y-/* ünsüzünün düşmesi sonucu uzun ünlüler doğmuş-

tur. Sözbüzülmesi olarak tanımlayabileğimiz seslem yutumu da bu türden ikincil uzun ünlülerin doğmasına neden olur:

aaç <ET yıgaç 'ağaç'	*eşee <ET eşkek 'eşeğe'*
booday <ET bugday 'boğday'	*büük <ET bedük 'büyük'*
sıır <ET sıgır 'sığır'	*ceer <F ciger 'ciğer'*
buaz <ET bogaz'boğaz'	*ooıl <ET ogıl 'oğul'*
düün <ET tügün 'düğün'	*imeeler <ET ye- 'yemekler'*
bâcı <ET bağcı 'bağcı'	*dîl <ET tegül 'değil'*
âz <ET agız 'ağız'	*aşâ <E aşak 'aşağı'*

Benzer ses olayları öbür ünlülerde de görülür.

Türkçe sözcüklerde büyük ve küçük ünlü uyumuna büyük ölçüde uyulur. Türkiye Türkçesinde büyük ünlü uyumu bozulmuş kimi sözcük de Gagavuzcada özgünlüğünü korur:

alma <OT alma 'elma'	*kardaş <ET karındaş 'kardeş'*

da bağlacının genellikle kalın ünlülü biçimi kullanılır. Böylece büyük ünlü uyumuna girmez.

Öte yandan *-ki* ilgi eki kalın ünlülü sözcüklere -kı biçiminde gelir, kalın ünlü ile kullanılır.

yukardakı 'yukardaki'	*çoktankı 'çoktanki'*

Kimi Arapça-Farsça sözcükler ünlü uyumuna girmiştir:	
nışan < F nişân 'nişan'	*barabar <F berâber 'beraber'*
tene <F tâne 'tane'	*duşman <F düşmân 'düşman'*
kazal <Ar gazel 'gazel'	*ıcıran <Ar hicrân 'hicran'*

Oğuz dillerinden ve Türkçeden değişik olarak Gagavuzcada çok yaygın biçimde sözbaşında *y-* ulaması bulunur.	
yev <ET eb 'ev'	*yemir <Ar emr 'emir'*
yetek 'etek'	*yet<ET et 'et'*
yilik 'ilik'	*yerkek 'erkek'*
yeski 'eski'	*yel <ET el 'el'*

Gagavuzcada 22 ünsüz vardır. Öbür Oğuz dillerinde olduğu gibi sözbaşında */d-/, /v-/, /g-/* sesleri bol bol kullanılır. Bu ünsüzlerin ötümsüzlerinin kullanılmasına pek az örnek bulunur. Öte yandan ünsüzlerde (Karay ve Çuvaşçada olduğu gibi) damaksılaşma vardır:

ba'n 'ben'	*ev'a 'eve'*
d'armiş 'dermiş'	*ke'm'a 'kesmek'*
üs'tu'na	*'üstüne'*

Önseste */h/* ünsüzü çok kez düşer. Bu ses kimileyin içseste de yiter:	
afta <F hafte 'hafta'	*akikat <A hakikat 'gerçek'*
ani <ET kanı 'hani'	*angı <ET kangı 'hangi'*
ava <A hava 'hava'	*açan <ET açan 'ne zaman'*
anatar 'anahtar'	*pâlı 'pahalı'*
enez <F henüz 'henüz'	*ayin <A hain 'hain'*

Genellikle /a/ ve /u/ ünlüleri arasında /ğ/, /v/ ünsüzleri düşer:	
auç 'avuç'	*aul <ET agıl 'ağıl'*
buaz <ET boğaz 'boğaz'	*suan <ET sogan 'soğan'*
kaun <F kavun 'kavun'	*tauk <ET takıgu 'tavuk'*

Önseste */y-/* ünsüzü düşer:	
ük <ET yük 'yük'	*üz <ET yüz 'yüz'*
emin <A yemin 'yemin, ant'	*ürük 'yüğrük'*

Çok sayıda benzeşme olayı ile karşılaşılır. Özellikle *-nl-,-nd->-nn-* dönüşümü yaygındır:	
onnar 'onlar'	*altınnarı 'altınları'*
cannan 'candan'	

2.1.7. Örgü

Çoğul eki, tüm Türkçede olduğu gibi *-lar/-ler* biçimindedir. Ancak benzeşme nedeniyle ekin *-nar/-ner* biçiminde kullanıldığı da olur. Sözgelimi:	
insan-nar 'insanlar'	*burun-nar 'burunlar'*

İyelik eki tüm Oğuz öbeğindeki gibi olmasına karşın kimi ayrılıkları da içerir. *-k* ile biten sözcüklere iyelik eki geldiğinde bu *-k* ünsüzü düşer ve ünlü uzar:	
soka-am 'sokağım'	*soka-amıs 'sokağımız'*
soka-an 'sokağın'	*soka-anıs 'sokağınız'*
sokaa 'sokağı'	*sokak-ları 'sokakları'*

2. ve 3. kişi çoğul ekinde *-z* ünsüzü *-s* ünsüzüne dönüşür ve ek kurallı biçimde *-mıs, -nıs* olarak söylenir.	
alma-mıs	*qızı-mıs*
alma-nıs	*qızı-nıs*

Gagavuzcada Oğuz dilleriden ayrı olarak yalnız 3.tekil kişi iyelik eki ile kullanılır:	
ool-u "oğlu"	*aqlı 'aklı'*

Böylece bu tür sözcükler ikinci bir iyelik eki alabilirler:	
oolu-su "oğlu"	*aqlı-sı "aklı"*

Öte yandan Gagavuzcada *-dır/-dir* bildirme eki nerdeyse hiç kullanılmaz. Gagavuzcada altı durum eki vardır. Bu ekler görünüşte Oğuzcadaki gibi gözükmesine karşın Gagavuzcaya özgü kimi özel kullanımları da vardır.

Yalın durum eksizdir.

Tamlayan durumu *-ın,-nın,-an,-en* ekleri ile sağlanır. Ünül benzeşmesi sonucu *-an/-en k*ullanımı da ortaya çıkar. Türkçenin genel anlatım kurallarına uygun biçimde salt iyelik kullanımı ile belirsiz tamlama biçiminde de kullanılabilir:

soka-an <sokak-ın

başka padişahlıkların politsiyası 'başka padişahlıkların polisi'

Tunanın kavakları 'Tuna'nın kavakları'

yarimin yanakları 'yarimin yanakları'

Hep bu vakıt ölünün evinde toplandılar hısımnarı

içerde sofra üstünde şıladı gaz lambası

gece yarısı, gündüz zamanında

Belirtme durumu *-ı/-i,-a/-e* ekleri ile sağlanır. Genellikle ek alır. kimileyin ek almaksızın kullanılır. Kimi durumlarda ekin ünlüsü düşer, *-y* bağlantı ünsüzü ekin işlevini üstlenir:

sardılar insannarı 'insanları sardılar'

bana gözünü kıptı 'bana göz kırptı'

emişleri o toplamış aaçtan 'yemişleri o ağaçtan toplamış'

kedi deliy tıkadı 'kedi deliği tıkadı'

sarmaşıpta öptü klanetçiy 'sarılıp da öptü klarnetçiyi'

Yönelme durumu *-a/-e; -ya/-ye* eki ile kurulur. Kimi durumlarda ünlü düşer koruma ünsüzü *y* ekin işlevini üstlenir:

pazara varayım 'pazara gideyim

biz gittik suya 'biz suya gittik'

bir öküz gelmiş oray ap-ak 'oraya bir öküz gelmiş apak'

nerey şimdi çöktü duman 'nereye şimdi duman çöktü'

git sor bir kimseye 'bir kimseye git, sor'

Bulunma durumu *-da/-de,-ta/-te* ekleri ile sağlanır.

şaşmalı temizlik saanda 'temizlik sabahında şaşmalı'
gölgeler yok olalar erde 'gölgeler yok olurlar yerde'
çii boncuu yalabar yaprakta 'çiğ boncuğu parlar yaprakta'
bu şennikte türkü öter 'bu şenlikte türkü öter'

Çıkma durumu *-dan/-den,-tan/-ten* ekleri ile sağlanır:

tavşan gelmiş yamaçtan 'yamaçtan tavşan gelmiş'
tırnakları kamadan 'tırnakları kamadan'
parmakları çividen 'parmakları çeviden'
kulakları deriden 'kulakları deriden'
dedelerden bize kalmış 'dedelerden bize kalmış'

Gagavuzcada durum eklerinde olagelen ses değişimleri yanında, zaman zaman ek yığılması ile de karşılaşılır. Kimi sözcüklerde ek devinim içinde sözcüğün bölümü gibi algılanmış, yeniden aynı ek eklenmiştir:

*ani pek hani**denden** görüşmedik da duydun 'hani pek çoktan(dır) görüşmedik de duydun'*

Araç durumu *-lan* eki anlatılır. Ek, *ile* ilgici üzerine *-n* araç ekinin gelmesi sonucu kalıplaşmıştır. Eski Türkçe *-n* araç ekinin burada yerini *-dan* çıkma durumu ekine bıraktığı söyenir:

keskin bıçaklan ayırardı eti kemiklerden 'keskin bıçakla eti kemiklerden ayırırdı'

demir dişlen mi bozmuş 'demir dişle mi bozmuş'

ansızın girişti 'ansızın girişti'

bu iş oldu öle ansızından 'bu iş öyle ansızın oldu'

tez çekti bir tekme ansızdan 'ansızın o bana hızlı bir tekme vurdu'

o dereden geçmiş ilkten 'ilkin o dereden geçmiş'

Eşitlik durumu *-ça/-çe* eki ile karşılanır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi benzerlik, gibilik, eşitlik anlatır. Ek yığılması sonucu *-casına/-cesine* kullanımı da var:

kadınca 'kadınca'	*aklımca 'aklımca'*

körce usturaylan 'körce usturayla'

doçu hep ölece yatardı 'Doçu hep öylece yatardı'

pekçe deliceymiş bir vakit 'bir zamanlar pek deliceymiş'

sizde azçana bilmek 'sizde azca bilmek'

Kişi sözcükleri aşağıdaki biçimdedir. Durum ekleri almış biçimlerinde kimi küçük değişik söylenişler vardır. Ancak genelde Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir:

ben	*sen*	*o*	*biz*	*siz*	*onnar*

Görüldüğü gibi değişim üçüncü çoğul kişi sözcüğünden. Sözcüğün çoğul eki benzeşme nedeniyle *-nar* biçimine dönüşmüştür. Tüm kullanımlarda *"onnar"* biçiminde işlem görür. Böylece *onnar, onnarın, onnarı, onnara, onnardada, onnardan* biçiminde söylenir.

Kişi sözcüklerine eşitlik eki kimileyin tamlayan durumu eki üzerine gelir. Eki yığılması sonucu değişik biçimde söylenir: *senince 'sence', bizimce 'bizce'* gibi bir kullanım doğar.

Dönüşlü sözcük *kendi* sözüdür. Kullanımında Türkiye Türkçesine göre herhangi bir değişiklik görülmez: *kendim, kendin, kendi, kendimiz, kendiniz, kendileri* sözleri üzerine istenen durum eki getirilir.

Gösterme sözcüğü olarak *bu, şu, o, bunnar, şunnar, onnar* sözleri kullanılır. Yalnızca çoğul eki benzeşme sonucu -nar biçimindedir. Bunun dışında Türkiye Türkçesinden ayrılan yanı bulunmaz. Durum ekleri ile çekimleri de Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir.

Soru sözcükleri Türkiye Türkçesinden ayrılmaz. Tümü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi durum eki alır.

angı 'hangi'	*kaç 'kaç'*
kim 'kim'	*ne 'ne'*
ne 'ne'	*nesi 'nesi'*

Belgisiz sözcükler belgisiz olarak kullanılır:

angıları 'kimileri'	*azı 'azı'*
başka 'başka'	*biri 'biri'*
birkaçı 'birkaçı'	*birkaçı 'birkaçı'*
çoğu 'çoğu'	*epsi 'tümü'*
heresi 'neresi'	*herkez 'herkes'*
kimi 'kimi'	*kimileri 'kimileri'*
öbürü 'öbürü'	

2.1.8. İlgi

İlgeçler bakımından büyük ayrım göstermez. Bunun yanı sıra kimi değişik kullanımlar da vardır. Özellikle ses olayları yüzünden ilgeçlerin söylenişinde kimi ayrımlar doğmuştur. Şu sözckükler ilgeç işlevinde kullanılır:

kadar 'kadar'	*dan, -nan,*
gibi,	*göre*
başka,	*deyni 'diye'*
için	*üzere*
kaari	*başka*
bile 'ile'	*dek/ dak 'değin'*
betere'yüzünden,	*nedeniyle'*

Ses olayları sonucu, kaynaşma, ünlü uyumuna girme ve böylece bağımsız sözcük özelliğini yitirme gibi durumlarla karşılaşılır.

avşamakaa	*'akşama dek'*
baştan ayaadak	*'baştan ayağa dek'*
bir metre kadar	*'bir metre kadar*
sabaya karşı	*'sabaha karşı'*

Bağlaç işlevinde kullanılan sözcükler önemli ayrımlar bulunmaz. Kimi ses değişimleri gözlenir yalnızca. *açan, allem, ama, ancak, ani, baari, baarkim, bile, bolay, da, de, makar ki, neçin ki, onuştan, osa, sansın, sanki* sözleri tümce bağlaçları olarak işlev görürler. Bunun yanında Türkiye Türkçesinde bulunan çoğu yabancı kökenli bağlaçlar Gagavuzcada sözcük bağlamada kullanılır.

2.1.9. Devinim

Ekeylem kullanımında Gagavuzca Türkiye Türkçesinden ayrılmaz. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, dört yalın kipi vardır.

Ekeylemin **geniş zaman** çekimi, kişi eklerinin gelmesi ile sağlanır. Kişi ekleri *-ım, -sın, -dır, -ız, -sınız, -dırlar* biçimindedir.Bunların kullanımları, ünlü ve ünsüz uyumuna göre kimi değişimlere uğrar.

işteyim 'işteyim'	*oyuncuyum 'oyuncuyum'*
hastaysın 'hastasın'	*gözelsin 'güzelsin'*
yıldızlıydır 'yıldızlıdır'	*çiçektir 'çiçektir'*
uzakız 'uzağız'	*yabancıyız 'yabancıyız'*
sırnaşıksınız 'sırnaşıksınız'	*yorgunsunuz 'yorgunsunuz'*
usta(dırlar)	*uşak(tırlar)*

Öykü *-dı-* eki ile kurulur. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, iyelik kökenli kişi eklerinin eklenmesi ile kurulur:

hastaydım 'hastaydım'	*bendim 'bendim'*
şaşkındın 'şaşkındın'	*yoktun 'yoktun'*
akıllıydı 'akıllıydı'	*diri idi 'diriydi'*
azdık 'azdık'	*kimdik 'kimdik'*
hastaydınız 'hastaydınız'	*gençtiniz 'gençtiniz'*
hastaydılar 'hastaydılar'	*gençtiler 'gençtiler'*

Söylenti *-mış-* eki ile kurulur. Kişi ekleri bakımından kimi küçük ayrılıklar gösterir. Sözgelimi 1. çoğul kişide *-mışık* biçimindedir. Yine 2. tekil kişide *-mışın*, 2. çoğul kişide *-mışınız,* 3. çoğul kişide *-mışılar* biçiminde kullanımlar vardır:

böleymişim 'böyleymişim'	*körmüşün 'görmüşsün'*
başkaymış 'başkaymış'	*diilmişik 'değilmişiz'*
oradaymışınız 'oradaymışsınız'	*akıllıymışlar 'akıllıymışlar'*

Koşul kullanımı *-sa-* eki ile kurulur. Kişi eklerinde herhangi bir değişiklik bulunmaz. Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir.

çıplaksam 'çıplaksam'	*çıplaksan 'çıplaksan'*
kızgınsa 'kızgınsa'	*düşmansak 'düşmansak'*
kızgınsanız 'kızgınsanız'	*varsalar 'varsalar'*

Ekeylemin **olumsuzu** *diil 'değil'* sözü ile kurulur:

diilseydin dooru 'doğru değildiysen'

Belirli geçmiş zaman *-dı-* eki ile kurulur. Kullanımlarında herhangi bir özgünlük bulunmaz.

verdim	*okudum*
verdin	*okudun*
verdi	*okudu*
verdik	*okuduk*
verdiniz	*okudunuz*
verdiler	*okudular*

Belirsiz geçmiş *-mış-* eki ile sağlanır. Türkiye Türkçesine göre yalnız kimi kişi eklerinde deşiklik vardır. Sözgelimi ikinci tekil ve çoğul kişide *s* ünsüzü söylenmez. Ayrıca birinci çoğul kişi eki *-muşuz* değil; *-muşuk* biçimindedir:

almışım	*bulmuşum*
almışın	*bulmuşun*
almış	*bulmuş*
almışık	*bulmuşuk*
almışınız	*bulmuşunuz*
almışlar	*bulmuşlar*

Geniş zaman *-r* eki ile kurulur. Ekin bağlantı ünlüsü olarak *-a, -e* ünlüleri kullanılır. Yine yuvarlak ünlülerden sonra ekin bağlantı ünlüsü *-a, -e* ünlüsü *-ü, -a,, -u, -er, -ür* biçiminde söylenebilir. Böylece ekin altı biçimde söylenişi ortaya çıkar. Bu bakımdan Türkiye Türkçesinden değişik söylenişle karşılaşılır:

alarım	*bilerim*	*olarım*	*görerim*
alarsın	*bilersin*	*olarsın*	*görersin*
alar	*biler*	*olar*	*görer*
alarız	*bileriz*	*olarız*	*göreriz*
alarsınız	*bilersiniz*	*olarsınız*	*görersiniz*
alarlar	*bilerler*	*olarlar*	*görerler*

Ekin **olumsuz** biçimi Türkiye Türkçesinden biraz ayrıdır. Türkiye Türkçesindeki *-maz* eki yanında *-mar,-mer* de kullanılır:

almarım /almam	*vermerim / vermem*
almarsın/ almazsın	*vermersin / vermezsin*
almar / almaz	*vermer / vermez*

Bu kip Gagavuzcada **belirsiz gelecek** zaman adı ile anılır. Belli bir oranda, gelecek zaman ağırlıklı bir geniş zamanı kapsar. Sözgelimi söyle bir söyleniş, Türkiye Türkçesindeki şimdiki zamanın gelecek işlevinde kullanılmasını anımsatır:

yarın panayıra giderim 'yarın panayıra gideceğim'

Şimdiki zaman *-er-* eki ile kurulur. *-ar, -er, -ye, -yu, -yo, -yor* gibi değişik kullanımları biçimleri vardır. Ayrıca *-makta* ad kuruluşu şimdiki zaman dilimini belirtir:

al-ár-ım 'alıyorum'	*al-ár-ız*
al-ár-sın	*al-ár-sınız*
al-ár	*al-ár-lar*

Olumsuz kullanımında da ses düşmesi ile karşılaşırız:

al-má-ár-ım 'almıyorum'	*al-má-árız*
al-máa-ár-sın	*al-má-ár-sınız*
al-má-ár	*al-má-ár-lar*

Zayanckowski, Bulgaristan Gagavuz ağzında *-yo, -yu* ekinin kullanıldığını belirtir. Kumanova, Belgarevo, Brestak gibi yerleşim merkezlerinde kullanılan şimdiki zaman çekimlerinde küçük sey değişimleri vardır, ancak genel olarak şöyledir:

alıyom	*alıyuz*
alıyosun	*alıyusunuz*
alıyo	*alıyo*

Gelecek Zaman *-ar-/-er-* ekinin yanı sıra *-ır-* eki ile de anlatılır. Ama Türkiye Türkçesinin *-(y)acak/-(y)ecek* eki kesin gelecek bildirmede kullanılır. Bölgesel ağızlarda kimi ses değişimleri vardır. Genel kullanım biçimi şöyledir:

alacam 'alacağım'	*alacez*
alacan	*alacenız*
alacek	*alacékler*

Belirli geçmiş zaman *-dı* eki ile karşılanır. Ünlü ve ünsüz uyumlarına göre *-di, -du/-dü, -tı/-ti, -tu, -tü* gibi değişik kullanımları vardır:

verdim	*verdik*
verdin	*verdiniz*
verdi	*verdiler*

Belirsiz geçmiş zaman Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-mış* eki ile anlatılır. Ses olayları nedeniyle *-miş, -muş, -müş* kullanımları da vardır:

almışım	*almışık*

almışın	*almışınız*
almış	*almışlar*

Olumsuz eylem kullanımında kimi değişik söyleyişlerle karşılaşılır:

almadım	*almamışım*
almayacam	*gelmemişin*
almamışık	*gelmemişik*
almamışınız	*gelmemişiniz*
almamışlar	*gelmemişler*

İstek *-(y)a* eki ile kurulur. Ünlü ile biten eylemlerde *-ya* ekinin düştüğü olur:

başlayayım	*başlayalım*
başlayasan	*başlayasınız*
başlaya	*başlayalar*

Koşul *-sa/-se* eki ile kurulur:

alsam	*alsak*
alsan	*alsanız*
alsa	*alsak*

Gereklik *-malı/-meli* eki ile karşılanır. Türkiye Türkçesinden ayrı olarak eyleme kişi eki getirilmez. kişi kavramı kişi sözcükleri ile sağlanır:

ben almalı	*biz almalı*
sen almalı	*siz almalı*
o almalı	*onnar almalı*

Çatı ekleri genelde Oğuzda olduğu gibidir. Çatı eki almamış tüm eylemler etken eylem sayılır. Bunlar Türkçenin kök sözleridir. Tek seslemli sözcüklerdir.

Edilgen çatı *-l-, -n-* eki ile sağlanır. Gerçek edilgenlik eki *-l-* ekidir:

veril- 'verilmek'	*alın- 'alınmak'*
bakıl- 'bakılmak'	*vurul- 'vurulmak'*

Dönüşlü çatı *-n-* eki ile kurulur. Bilindiği gibi bu ek, dönüşlülük yanında edilgenliği de karşılar. Bu bakımdan, anlatılmak istenene göre işlev kazanır:

taran- 'taranmak'	*süslen- 'süslenmek'*
boyan- 'boyanmak'	*aran- 'aranmak'*

İşteş çatı *-ş-* ekleri ile kurulur. Ancak bu ek ile yapılan eylemler Türkiye Türkçesinde olduğu gibi çok kez karşılıklı yapılan işleri anlatırken, kimi durumlarda toplu yapılan işleri anlatmada kullanılır:

görüş- 'görüşmek'	*tanış- 'tanışmak'*
bakış- 'bakışmak'	*konuş- 'konuşmak'*
baarış- Bağırışmak'	*aalaş- 'ağlaşmak'*

Ettirgen çatı *-t-, -r-, -tır-* ekleri ile sağlanır. Bunların yanında yalnız bir sözcükte, Eski Türkçenin *-gut-* eki, ettirgen çatı işlevini sürdürür:

çıkar- 'çakırmak'	*kızar- 'kızarmak'*
geçir- 'geçirmek'	*doyur- 'doyurmak'*
uçur- 'uçurmak'	*daldır- 'daldırmak'*
dindir- 'dindirmek'	*giydir- 'giydirmek'*
durgut- 'durdurmak'	

Ortaç ve ulaçlar bakımından öbür Oğuz dillerinden ayrılık göstermez. *-an, -ar, -acak, -mış, -dık, -maz* ekleri ortaç ekleri olarak kullanılır. *-an, -ar* ekleri geniş zaman ortacı olarak kullanılır, *-maz* olumsuz geniş zaman ortaç ekidir:

aaç kıran 'ağaç kıran'	*elimde duran 'elimde duran'*
korkan tavşan 'korkan tavşan'	*pişiren yaz 'sıcak yaz'*
akar su 'akar su'	*biliner adam 'bilinen adam'*
dindir- 'dindirmek'	*giydir- 'giydirmek'*
durgut- 'durdurmak'	

çaarılmadık musaafir 'çağrısız konuk'

cenkten geldiynen sakatlar 'savaştan gelmiş sakatlar, yaralılar'

annadılmaz gözel duygu 'anlatımaz güzel duygu'

dayanılmaz kızgınnık 'dayanılmaz kızgınlık'

kullanılmamış kilit 'kullanılmamış kilit'

bitmemiş ıcranımdan 'bitmemiş hicranımdan'

-a, -arak, -madan, -ıncak, -ken, -dıkça, -dıktan, -dıcaanan, -dıynan ekleri ulaç ekleridir. Türkiye Türkçesinden büyük ayrım göstermezler:

yıldızlara baka baka seni çaararım gene 'yıldızlara baka baka...'

çocucak oynaya oynaya yımaşıda 'çocuk oynaya oynaya yoruldu'

gittikçe çok sevdim 'gittikçe çok sevdim'

biraz dinnedikten sora 'biraz dinledikten sonra'

sabaalen uyandıynan 'sabahleyin uyanınca'

Slav dillerinin etkisiyle dişilik gösteren *-ka/-yka* eki kullanılır.

baldıska 'baldız'	*komşuka 'komşu kadın'*

-mak/-mek eylemlik ekinin sonundaki *-k* ünsüzü düşmüş, Bu ek *-mâ* biçimine dönüşmüştür.

gitmek > git'm'â

"*da"* ilgeci *"ve"* anlamında da kullanılır.

a kız da beklemiş bir bakıda da o da uyumuş 've kızda biraz beklemiş ve o da uyumuş'

Sözdizimi bakımından Gagavuzca öbür Oğuz ve Türk dillerinden kimi ayrılıklar gösterir. Sözdizimdeki bu ayrımlar sözvarlığındaki değişikliğe koşuttur. Birçok dilin etkisinde kalmasından kaynaklanır. Gagavuzcada söz sıralamasında belli bir kural bulunmaz. Eylemin başta kullanıldığı bile olur. Anadolu ve Rumeli Türkçesinde devrik tümce sayılan bu kuruluşlan Gagavuzlarda olağandır. Sözgelimi:

kazıy kuyusun. "Kuyusunu kazıyor"

Tamlama ve kişi sözcüklerinin kullanımında da Slav dillerinin etkisi görülür. Adıllar çok kez eylemden sonra kullanılır. Sözgelimi:

yıka onu 'onu yıka'
geliy kırdan 'kırdan geliyor'

Eylemin genellikle tümce başında kullanımı Slav dillerinin Gagavuzcaya etkisinin özgün özelliği olmalıdır. Bu durum Gagavuzcada değişik bir anlatım biçimi doğurur:

Getir, biraz odun sobaya 'sobaya biraz odun getir'
şinden sora diil lazım 'senden sonra gerekli değil'

Slav dillerinin etkisi ile üzerindeki etkisi sile Gagavuzcanın sözdizimini de bozulur. Sözkonusu dillerin etkisi ile, devrik tümce Gagavuzcada arışı yaygınlık kazanır. Bu nedenle, atasözleri ve özdeyişler büyük ölçüde özgün söylenişlerini düztümce olarak korur. Ne ki, günümüz Gagavuzcasında sözdizminde devrik tümce çok yaygındır. Öte yandan devrik tümceler oturmuş da değildir. Böylece Gagavuzcada Slav dillerinin anlatım kuralları etkindir.

2.1.10. Örnek

Nastradinin aalemin akılınnan

Nastradin Hoca çekettirmiş dışarda bir yaz fırını düzmää. Ölä o işlärkän gelmiş, komsusu da demiş:

-Üülen tarafına yapmışın fırın aazını . Bu dül islä.

-Neçin dül islä e?- sormuş Hoca.

-Neçin ki buyansı yılma. Baksana fırırn sansın baş-aşaa durêr. Nası ekmekleri atacan? Lääzım iyläsin, iki kat olasın. Hiç uydurmamışın Hoca, - başarmış lafını komşu adam.

Nastradin Hoca, bu laftan sora komşusunnan, alıp yıkêr fırını da düzer gün duusuna doru aazını.

Bu yolluk gelmiş bir başka Nastradinä da demiş, ani fırın düzülü heptän naafilä.

-Neçin? - sormuş Hoca.

-Neçin ki böle fırının içinä var nası su gelsin. Tä nası yanından sel dooru içinä uuraycêk da yıkalacêk.

Düşünmüş Hoca da enidän yıkmış fırını...

-Gün duusuna- uymêêr, üülenä uymêêr, düzecäm aazınnan gün batısına, - sölenmiş hoca da öle dä yapmış.

Tamam Nastradin işını başarmiş geler ona bir eski dostu. Çekeder bunnar bakmaa eni fırını . Eski dost demiş:

-Hoca, bana geler, sän erleştirmemişin isle fırını. Baksana nası bu er yılma, dili düz. Lääzımdı ilkin eri düzelsin da sora fırın düzäsın. Tä bu duvarını onun var nası su yıksın. Tää olacêydi poyraza aazı olsun.

Hoca ne kalmış üfkedän dostunnan. Akılnca düşünmüş:

-Dur bunun da sesleyim. Kafadarı gittiynen taa, yıkmış fırını da düzmüş enidän aazınnan poyraza...

Geçer bir-kaç gün, Nastradinä genä gelmiş bir musaafir. Hoca göstermiş ona da fırını.

-Pek islä fırıncık, - çeketmiş musaafır sölemää kendi fikirini, - ama bän olaydım aazını poyraza düzmäzdim. Nända sän var gürdüün düzülsün bir yapı poyraza aazınnan?! Kaar yayaacêk, içini dolduracêk, kaarlar eridi - fırın yıkılacêk...

-Ah, - demiş kendi kendinä Hoca, - genä uydurmadım!

Gittiцään musaafırı Hoca yıkêr fırını da düzer onu bir döşemä üstündä. Bölä ona kolaymış aalemin aklına uymaa. Kim nası deyärmiş, Nastradin öle fırını çevirirmiş...

(Gagauz Sesi Gazetesi, 17 avgust 2001)

2.2. GACALLAR

Kuzeydoğu Bulgaristan'da Deliormanlarda yaşarlar. İslama inanırlar. Deliorman Türkleri, Çıtaklar gibi adlarla anılırlar. Yürükler Osmanlı Türçesine bağlı Balkan Türkçesini konuşurlar. Yıldırım Beyazıt döneminde (14. yüzyıl sonunda) Anadolu'dan bu topraklara göçerler.

Evliya Çelebi bunları Çıtaklar diye anar ve şu bilgileri verir:

> *"Tatar, Bulgar, Eflak ve Buğdanlılardan doğmuş Dobruca'da yaşayan bir topluluktur. Bunlar ilk olarak Orhan Gâzi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın askerlerinin soyundan gelirler. Daha sonra buralara Yıldırım Beyazit Tatarları yerleştirmiştir. Bunlarla Bulgar, Eflak, Boğdan kızlarının evlenmesinden Çıtak adı verilen topluluk doğmuştur. Kadınları yassı başlı olup renkli çuha ve kirliva abası ferace giyerler. Gayet dindar, örtülü, terbiyeli kadınlardır. Bütün halkı Hanefi mezhebinden olup namazı sürekli kılarlar. Bolluk memleket olduğundan her yolcuya ilgi gösterir, ikram ederler. Yumuşak huylu, halm selim yaratılışlı insanlardır"*

Paul Wittek, Gacalların Gagavuzlarla aynı soydan olduklarını savunur. Wittek'e göre, Gacallar büyük olasılıkla, Şeyh Bedrettin'in Deliorman Ayaklanması sırasınıda Müslüman olan topluluktur. Kökleri Gagavuzdur. Bu yüzden dilleri, Osmanlı Türkçesine daha yakındır. Atanas Manof ve Müstecip Ülküsal'a göre, Gacallar Müslüman Peçeneklerden gelirler.

Deliorman ve Gerlovo Kızılbaşlarının Türkçesi Osmanlı Türkçesine bağlıdır. Gerlovo dolaylarında otururlar.

2.3. SURGUÇLAR

Edirne dolayında yaşarlar. Sayıları 7000 dolayındadır. Peçeneklerin soyundan gelirler. Adları da Peçenekler ile ilgilidir. "Surguç" sözü "Sur- oğuz" anlamındadır. "sur" bir Peçenek oymağının adıdır. "-guç" Oğuz sözünün ekleşmiş biçimidir. Makedonya Gagavuzcasını ise Doğu Makendonya'da yaşayan 4000 kişi konuşur.

Bu ağızlar yeterince araştırılmamıştır. Gagavuz, Osmanlı ve Azeri Türkçesine benzer yanları vardır. Genellikle "e" sesinde bir genişleme sezilir. Sözgelimi "sen" sözü "a" ünlüsüne yakın bir ses ile karşılanır ve "s'an" biçiminde söylenir.

3. AZERİLER

Azerbeycan adı İÖ 328 yılında bu topraklara egemen olan Büyük İskender'in generali **"Atrapates"** in adından gelir. Bu ad önce "Atropatene" biçiminde bu bölgenin adı olur. 3. yüzyıldan sonra "Azurbazagaan" diye anılmaya başlar. Sonraları bu adı Araplar "Azerbeycan" biçiminde kullanırlar.

Geniş yığınlar, Azerbeycan adının Farsça "ateş" anlamına gelen, "azer" sözünden çıktığına inanırlar. Bu düşünceye göre Azerbeycan "ateş ülkesi" demektir. Adı yerel petrol kaynaklarının ateşlerini beslediği sayısız Zerdüşt tapınağından almıştır. Tarihçi **Taberi,** "tapınım yapılan ateşin en büyüğü burda olduğu için, bu bölgeye 'Azerbeycan' denilmiştir" biçiminde açıklar. Ancak bu bir halk köken açıklamasıdır.

2001 verilerine göre 30 milyon dolayında kişinin Azerice konuştuğu sanılır. Bunun önemli bölümü Bağımsız Azerbeycan Cumhuriyetinde yaşar. 1999 sayımına göre bunların sayısı sekiz milyonun üzerindedir.

Azerbeycan toprakları, İÖ 4. yüzyılda beliri, bir bölge olarak siyasal ve tarihsel açıdan önem kazanır. Azerbeycan olarak tarihte boy göstermeye başlar. Sınırları ve genişliği zaman zaman değişen doğu ve kuzeyden, batı ile güneye doğru göçen ya da fetihlere girişen halkların uğrak yeri olur.

Kafkaslarda Hazar kıyılarında yer alan bu ülkenin acı bir yazgısı var: Sürekli seki taşı işlevi görüyor. Derbent, Hazar Denizi ile Kafkas dağları arasında, tarihin ve eski dünyanın kilit noktalarından biridir. Kafdağı'nın kapısıdır. Masallara göre Yecüc Mecücler bu kapıların ardında yaşarlar. Açılsın diye sürekli bu kapıları zorlarlar. Çağlar boyunca halklar kuzeyden güneye sürekli burdan geçmişlerdir. Yayılma dalgalarının geçit yeridir burası. İskitler, Kimeriler, Medler burdan geçmişlerdir. İran, Bizans, Roma, Arap, Selçuk, Osmanlı imparatorluklarının sınırları burada sona ermiştir. Bu devletler için buranın sonrası dünyanın sonu sayılmıştır.

Azerbeycan'a İlk Türk akınları İÖ 1. yüzyılda olur. İskitler ve Sakaların büyük göçleri sırasında Türkler ilk kez gelerek yerleşirler. Kıpçak, Bulgar ve Oğuz boylarından değişik Türk oymakları bu topraklara yerleşir. Çeşitli kaynakların bildirdiklerine göre Utiler Türk kökenli halklardandır. İsa'dan sonra 4. yüzyılda ise, Hun boyları gelip yerleşirler. Bulgarlar, Hazarlar Sabirler daha sonra Azerbeycan'a yerleşen belirgin Türk boylarıdır. Uygurlar ise 4. yüzyılda Azerbeycan'a gelmişlerdir. 7. yüzyılda Azerbeycan Hazarların yönetimindedir. Daha sorları Sasaniler bu topraklara eğemen olurlar. Sasaniler savaşta yendikleri Göktürk ordusu kalıntılarını Azerbeycan'a yerleştirirler. Oğuz akınları dalgası bu dönemde yeniden canlanır. Hazar devletinin sonlarına doğru kimi Hazar boyları da Azerbeycan'a yerleşirler.

10-11. yüzyılda Azerbeycan'a yoğun Oğuz akınları olur. Selçuklular bu toprakları ele geçirmeye başlar. Selçuk Bey'in torunu Çağrı Bey Azerbeycan'ı alır. Kimi Oğuz boylarını Azerbeycan'a yerleştirir. Kısa süre içinde bölgede Selçuklu egemenliği kurulur. Bir ara Kutalmış Azerbeycan'da bağımsızlığını bildirir. Selçuklu akınları sonucunda bölge tümüyle türkleşir. Alp Arslan'ın seferi ile Azerbeycan (1064) kesin biçimde Selçuklu ülkesi olur. Büyük Selçuklu Devleti'nin bir eyaleti durumuna gelir. Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra Azerbeycan'da iki Türk devleti doğar:

Gence başkentli Atabeyler.

Şemahı'da, Şirvanşahlar.

Atabeyler beyliğini eski Kıpçak ordusu komutanlarından Şemsettin İldeniz kuruyor. Şemsettin İldeniz, Sultan Tuğrul'u yetiştirmiş ve ona atalık yapmıştır. Bu yüzden kendisine "Atalık" sanı verilmiştir. İldeniz, Gence ilini merkez yapıyor (1146). Azerbeycan'da bağımsızlığını açıklıyor. Yerine geçen Muhammet, Azerbeycan atabeyi olarak yiğitlik ve kahramanlık gösterilerinde bulunuyor. Bu yüzden kendisine "Cihan Pehlivanı" deniyor. Ve bu soy da Pehlivanoğulları adı ile anılıyor. Devlet 1225 yılına değin yaşıyor. Celaleddin Harezmşah'ın Tebriz'i almasıyla Azerbeycan atabeyliği sona eriyor. Azerbeycan Harezm devletinin egemenliğine giriyor.

Harezmşahlar yönetiminin başlamasıyla Moğol saldırıları da gündeme geldi. Azerbeycan yeni Türk boylarına sığınma alanı oldu. 1221 Moğol dalgası ülkeye ağır darbe vurdu. Moğol birlikleri Azerbeycan'a girdiklerinde Celaleddin Harezmşah onları püskürttü. Ne ki, büyük Moğol orduları daha sonra Azerbeycan'ı ele geçirdi (1230). Moğol egemenliğine giren Azerbeycan Cengiz'in ölümü üzerine Altınordu'ya bağlandı.

Hulâgu Han'ın kurduğu koca İlhanlı Devleti sınırları içinde her şeye karşın Azerbeycan ekonomik ve kültürel gelişimini sürdürdü. Tebriz, çağın bilgin ve sanatçılarının merkezi oldu. Moğol yönetimi Azerbeycanı bir birliğe soktu. Timur'un ölümünden sonra Azerbeycan Moğol yönetiminden sıyrıldı. Akkoyunlu ve Karakoyunlu oymakları bölgeye yerleşti. Kara Yusuf bu bölgede Karakoyun devletini kurdu (1410). Daha sonra Uzun Hasan'ın Akkoyunlular devletini güçlendirmesi ile Azerbeycan Akkoyunlular devletinin denetimine girdi. İki kardeş oymak sürekli birbiri ile savaşıyordu.

Bu sırada Erdebil'de Safevi Tekkesi belirdi. Kızılbaş Türkler 1499'da kenti ellerine geçirdiler. O dönemde Azerbeycan hanlıklara bölünmüştü. 1501'de Şah İsmail, döneminde Erdebil Tekkesi konargöçer Türk boylarını denetiminde topladı. Birer birer çevredeki tüm beylikleri ortadan kaldırdı. Bütün Azerbeycan'a egemen oldu. Şah İsmail büyük bir devlet adamı olduğunca güçlü bir ozandı. Devletin sınırlarını günden güne genişletti. Batıda Erzincan, doğuda Horasan devletin toprakları içindeydi. Bundan sonra Azeriler, batıda soydaşları Osmanlılarla amansız bir savaşa girişti. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran savaşından sonra Tebriz'e girdi. Burdaki birçok Azerbeycanlı sanatçıyı İstanbul'a getirdi. Kanuni Süleyman, Bağdat seferine çıktığında (1534), Azerbeycan'ı Osmanlı topraklarına kattı. Doğu Anadolu ve Azerbeycan, İran- Osmanlı savaşlarında uzunca süre el değiştirdi. 1639 Kasrı Şirin antlaşması ile Safevilerin elinde kaldı. 1722 yılında İran'da karışıklık başgösterince Osmanlı ordusu Güney Azerbeycan'ı yeniden aldıysa da bu da kalıcı olmadı. Sonuçta Azerbeycan İran'ın elinde kaldı. Ne ki, uzun savaşların sonunda onlar da yorgun düşmüştü. Safevi hanedanları iki yüz yıldan çok ülke egemenliğini ellerinde tuttular.

Rusların Azerbeycan'la ilişkileri eskilere dayanır. İlk ilişkiler alışveriş düzeyindedir. 1720'de Büyük Petro, Hazer Denizine açıldı. Derbent'e bir çıkarma yaptı. Bölgeye Rus ilgisini çekecek birçok neden vardı. En önemlisi ise Kafkasya'nın stratejik konumuydu. Büyük Petro, Rusya'nın varlık alanını Hint Okyanusuna doğru genişletme amacını açıkladı. Ruslar Hazar Denizi kıyısında Lenkeran'a varan bir sınıra ulaştılar. Bu dönemde Ruslarla Safevi devleti, Osmanlıları bölgeden atmaya anlaştı. İran tahtına oturan Afşarlardan Nadir Şah, Osmanlı ordusunu Tebriz yakınlarında bozguna uğrattı (1729). İki yıl sonra Osmanlılar yeniden Tebriz'i aldılar. Ancak hemen ardından Nadir Şah, Tebriz'i yeniden ele geçirdi (1734). Bu sıralarda Ruslar da aşağılara sarkmışlardı. Nadir Şah, Rusları geri attı ve Terek Irmağına dek sürdü (1735). Azerbeycan'daki İran egemenliği Nadir Şah'ın bir saray darbesi (1747) sonunda öldürülmesine değin sürdü. Bundan sonra Azerbeycan'da hanlıklar dönemi başladı.

Kimi Hanlıklar gerçekte bağımsız ama İran şahlığı ile zayıf bir bağlantı içindeydiler. Hanlıklar arasında derin siyasal bölünme ve iç savaşlar vardı. Yine de bu dönem yarım yüzyıl sürecek Azerbeycan bağımsızlık döneminin başlangıcı oldu.

18. yüzyıl hanlıkların en parlak çağıdır. Karabağ, Gence, Şeki, Bakü, Derbent, Kuba, Nahcivan, Taliş, Erivan, Tebriz, Urmi, Erdebil, Hoy, Maku, Meracin hanlıkları bu Devinimte işlev görüyor. 19. yüzyılda Rus orduları Güney Kafkasya'da etkin bir yayılma dalgası başlattılar. Bu topraklardaki hanlıklar birer birer yere serildi. Ruslara karşı en önemli direniş Gence Hanı Cevat Han'dan geldi.

Gence Hanlığı, İran ile Rusya arasında Rusya'nın yolu üzerinde bulunuyordu. Hazar kıyısı hanları, tümden onun etkisindeydi. İran'ı zayıflatmak için Gence'nin bağımsızlığına son vermek gerekiyordu. Gürcü kökenli Tsitsilişli "Müthiş Knez" diye tanınan Tsitsianov, büyük bir güçle Gence (1804) kalesi önüne geldi.

Gence'ye dayanmış olan Rus saldırısı, bu kalenin önünde Gence Beyi Cevat Han'ın yiğit direnişiyle karşılaştı. Savaş uzun ve kanlı oldu. Ruslar başarısızlıklarla karşılaştılar.

İki kesim de ağır kayıp verdi. Gerçi sonunda Cevat Han, Gence'nin burçları üzerinde oğlu Hüseyin Kulu Hanla birlikte savaraşak öldü ve kale düştü. Genceliler sokak sokak; ev ev çarpışarak kentlerini savundular. Durum Genceli Hasan'ın şu dörtlüğünde söylediği gibi oldu:

Baydakları burç üstüne gurdular
Tıfil uşakları hamı gırdılar
O zaman ki Cevat Hanı vurdular
Sanasın gırıldı beli Gence'nin

Ama bu savunma Azerbeycan tarihinde eşi olmayan bir kahramanlık anısı olarak kaldı. Bundan sonra öbür Kafkas hanlıklarının ortadan kaldırılması kalıyordu. Rusya bu işi de büyük bir ustalıkla başaracaktı. Bakü (1806) ve Taliş'e (1809) boyun eğdirdiler. Ancak 1812'de Osmanlılarla savaş bittikten sonra İran'a karşı etkin bir harekete giriştiler. Kısa ama başarılı Rus seferi, aynı yıl imzalanan Gülistan antlaşması ile son buldu.

1813 yılında Azerbeycan yüzünden Rusya ile İran arasında savaş çıktı. Savaş yıllarca sürdü. Ancak, uzun süreli savaş İran'ın yenilgisi ile sonuçlandı. Rus askerleri Tebriz'in güneylerine dek ilerledi. Artık Tahran yolları açılmıştı. İran barış istedi 10 Şubat 1828'de Türkmençay antlaşması yapıldı. Buna göre Erivan, Nahcivan hanlıkları ile, Ordubad bölgesi Rusya'ya kalıyordu. Böylece Azerbeycan doğrudan ikiye bölünüyordu. Azerbeycan'ın yaklaşık üçte ikisi İran'da kalıyordu. Kalan bölüm ise Rusya'ya katılıyordu. Yarım milyon dolayındaki Azeri ilk kez Avrupalı bir ulusun egemenliğine giriyordu. Bundan sonra aynı ulustan iki halkın yazgısı değişik çizgiler izleyecekti.

3.1. KUZEY AZERBEYCAN

Rus egemenliğine karşı Azerbeycan direnişleri çeşitli nedenlerle sürdü. Toprak sorunu, yeni uygulamalar, ağa ve beylerin konumlarının sarsılması gibi türlü etkenler direnişlere kıvılcım oldu.

1834'te Şeyh Şamil, Dağıstan'da tarihine geçecek ayaklanmasını başlattı. Ayaklanmanın ilk yıllarında Ruslara büyük kayıplar verdirdi. Onları yarım yüzyıl önce bulundukları sınıra değin sürdü.

Rus ihtilaline gelindiğinde Azerbeycan'ın topludurumu şuydu:

Azerbeycan'da geçmişte hiçbir zaman tam anlamıyla bağımsız, bütün bir devlet kurumu olmamıştı. Eski çağlardan beri böyle bir birliğin anısı yoktu. Tarihte Azerbeyca'nın yazgısı sürekli, ya İran, ya Osmanlı ya da son dönemlerde Rus Çarlığının müdahalesine bağlı kalmıştı. Gerçi Bakü, Şirvan, Şeki, Gence gibi feodal hanlıklar yaşamışlardı. Ancak bunlar birer devlet özelliği göstermezdi. Zaten bunlar kendi aralarında da sürekli çarpışmışlardı. Her biri bir devletin korumasını kabul eden gölge oterite olarak kalmışlardı. Sonuçta Azerbeycan'ın tarihi, sürekli küçük hanlıkların tarihi olarak kaldı. Hanlıklar çökünce de sömürgecilik dönemi başladı.

Halk mezhep bakımından, Sünni ve Şii olmak üzere ikiye bölünmüştü. 1830 yılında Rusların yaptığı bir sayıma göre Sünniler küçük bir farkla daha yüksektir. Sünnilik ülkenin kuzey ve batı kesimlerinde daha yaygındır. Sünniliğin dağlık kalesi Dağıstan'dır. 1860'larda Sünni nüfus giderek azalma gösterir. Rusya'nın Dağıstan'a girmesinden sonra Sünniler Osmanlı topraklarına göçe başlamışlardır. Giderek derinleşen Sünni-Şii ayrılığı 19. yüzyılda Rus savaşlarında Azerbeycan'ın takındığı tavrı da etkiler. Çarlık, Şiiliği 1828 ve 1853-1855'de Osmanlılara karşı olduğu gibi, Dağıstan'da yayılan Rus aleyhtarı direnişe karşı da kullanır. Buna karşılık, Sünniler Osmanlı Rus çatışmalarında Dağıstan'a destek oldular. Sonunda da çoğu Rusya'dan göçmek zorunda kaldı. Mezhep ayrılığı ve mezhep kavgaları halk içinde ulusal ruhun doğmasını da önlemişti.

Böylesine koşullarda Azerbeycan ulusallık özelliği kazanamadı. 1905 Rus-Japon savaşında Rusya'nın yenilgisi, Rus topluluğu içindeki halklar arasında ulusal eylemlere neden oldu. Bu durum Azerbeycan'a da yansıdı. Bir aralık Ermenilerle Türkler arasında kavgalar oldu. Ne ki, bu direnişler, aydınların azlığı ve ulusal kıpırdanışın tomurcuk biçiminde olması nedeniyle geniş yığınları içine alamadı. Zamanla ulusal akım dar anlamda bir eğitim seferberliğine dönüştü. Şiir, edebiyat ve özellikle tiyatro gibi yazınsal eylemlerle sınırlı kaldı.

Türkçe yalnız bir halk dili olarak kalmıştı. Bu dilin, aydınların edebiyat, tiyatro alanındaki çabalarına karşın dil kuralları belirlenmemişti. Dil işlenmemişti. Giderek dilin kuralları Rusçanın etkisiyle bozulmaya başlamıştı.

Rusya, 16 Aralık 1917'de, Erzincan'da Osmanlı Devleti ile ateşkes yaptı. Güney Kafkasya'da Gürcüler Ermeniler ve Azeriler başlarının derdine düşmüşlerdi. Çarlık Rusya'sının çöküşü ile öbür uluslarda başlayan ulusal uyanış Azerbeycan'ı da sarmıştı. Ancak Azeri toprakları bağımsızlık eylemine hazır değildi. Çarlık Rusyası Kuzey Kafkasyalılara, Ermeni ve Gürcülere gösterdiği hoşgörüyü Türklere hiçbir zaman göstermemişti. Öbür Türk bölgelerinde olduğu gibi, Azerbeycan'da da çağdaş okulların kurulmasına izin verilmemişti. Azerbeycan'da yüksek eğitim görmüşlerin sayısı iki elin parmaklarıyla sayılacak kadar azdı.

Azerbeycan'da Rus okulları ve liselerinin sayısı da azdı. Yüksekokul yoktu. Azerice gazeteler bin bir izin ve sıkıdenetimle çıkabiliyordu. Bunların da sayısı ve baskısı yürekler acısıydı. Edebiyatta yalnız, tiyatro kolu güçlüydü. Roman yoktu. Son dönemin ürünleri halk yazını düzeyini pek aşmış değildi. Aydınlarını yetiştirmemişti. Yarı aydınlar ise tüm iyi duygularına karşın yetersizdi.

Çarlık çökünce, Rusya'nın iç durumu karışmış ve bu durumdan yararlanmak isteyen Azerbeycanlı düşünür ve aydınlar ulusal kurtuluş yollarını aramaya başlamışlardı. İlk akla gelen düşünce Kafkas halklarının birlikte bağımsızlıkları idi. Bu düşünce ile Maverayı Kafkas Komiserliği kuruldu. Komiserlik tüm Kafkas uluslarını içeren federatif bir devlet biçimi düşünüyordu. Başkent Tebriz olacaktı. Gürcü, Ermeni ve Azerilerden olaşan Kafkas federasyonunu bir meclis yönetecekti. Ancak böyle bir kuruluşun uzun bir yaşamı olmazdı. Kurulan hükümette Azerilere yalnız Sağlık Bakanlığı verilmişti. Azerbeycan'ın başkenti Baku Azerbeycan'ın denetiminde değildi. Ermeni ve Gürcüler hızla silahlanıyorlardı. Dağılan Rus ordusunun silah ve gereçlerini Ermeniler kapıyorlar düzenli birlikler oluşturuyorlardı. Rusya'nın çöküşü ile doğan yıkıntıda kendi kurtuluşlarını arıyorlardı. Bu iki ulus, Rus Çarlığı döneminde ulusal bütünlüklerini korumuşlardı. Ulusal kültürlerini geliştirmişlerdi. Aydın kadrolarını yetiştirmişlerdi. Oysa Azerbeycan için aynı konum söz konusu değildi. Azerbeycan din bakımından Sünni-Şii olmak üzere ikiye bölünmüştü. Başkent Bakü petrol kenti olması nedeniyle kozmopolit bir yapı gösteriyordu. Rus, Fars ve Osmanlı kültürü birbirine karışıyordu.

Sonuçta Azerbeycan birşeyler bekliyordu. O da Osmanlı ordusu ile Osmanlı aydınları arasında milliyetçi duyguların yardımı ile olacaktı. Açıkçası, Osmanlı Ordusu gelip savaşlar yapacak, kanlar dökecek, Azerbeycan'daki kardeşlerini kurtaracaktı. Ardından da tek dil, tek kültür, tek din ve tek ülkü temeli üzerine bir Azerbeycan Devleti tarihte yerini alacaktı.

28 Mayıs 1918'de Kuzey Azerbeycan'da bağımsız Milli Azerbeycan Cumhuriyeti, kuruldu. Geçici hükümetin başkanlığına M. Emin Resulzâde getirildi. Devlet Ulusal Ant ile tüm dünyaya açıklandı. Buna göre:

Azerbeycan halkı bağımsız yaşama hakkına sahiptir. Bundan sonra Azerbeycan, hukuksal olarak bağımsız bir devlettir. Devletin yönetim biçimi halk cumhuriyetidir. Azerbeycan devleti ulusal ayrım yapmadan, tüm yurttaşlarına eşit işlem yapar. Tüm devletlerle dostluk ilişkisi kurabilir. Azerbeycan içindeki öbür uluslara yaşama alanı tanır. Yeni bir meclis toplanıncaya değin geçici bir hükümet oluşturur."

Böylesine umutlu günlerde Müsavaat Hükümeti, Türk ordusunu Azerbeycan'a çağırıyordu. Savaş bakanı Enver Paşa bu çağrıya doğrudan kardeşi Nuri Paşa'yı görevlendirdi. Nuri Paşa Haziran ayında İran üzerinden Güney Kafkasya topraklarına ayak bastı.

Osmanlı ordusu komutanı Nuri Paşa'nın Kafkas Azerbeycan'ında seçtiği ilk hareket merkezi Gence'ydi. Nuri Paşa, Azerbeycan'ın Kür Nehri vadisinde ve Tiflis-Bakü demiryolu üzerinde Gence şehrine yerleşti. Gence'nin Azerbeycan tarihinde, Cevat Han savunması nedeniyle şanlı bir anısı vardı. İşte burada şimdi yeni bir bayrak dalgalanıyordu. Nitekim, Nuri Paşa Gence'de coşkulu insanlarca karşılandı. On bin kişilik bu güç gönüllü birliklerin katılımıyle güçlendi. Bu sırada Bakü'de yerli bir Bolşevik yönetim bulunuyordu. İran'dan gelen İngiliz birlikleri Bakü'yü ele geçirip Bolşevik yönetimini devirip yönetimde bulunan 26 yöneticiyi Hazar'ın doğusundaki Kızılsu'da kurşuna dizmişlerdi. Bu durumda Türk güçlerinin karşısında Ermeni ve İngiliz güçleri bulunuyordu. Ayrıca Alman karargahı, Türk ordusunun Azerbeycan'a girmesine karşıydı ve el altından Ermenilere yardım ediyordu. Savaş bakanı Enver Paşa bunalımlı günler yaşıyordu. Türk ordusu dönüşü olmayan yola girmişti. Alman ortaklarımızın tüm diretmelerine karşın, Türk ordusu ileri yürüyüşünü sürdürdü. Nuri Paşa komutasındaki ordu Bakü önlerine geldi. Korkunç çarpışmalar başladı. Sonuçta Osmanlı ordusu Bakü'ye girdi. Azerbeycan başkenti Gence'den, Bakü'ye alındı. Yakında ulusal meclisini toplayacaktı.

Tüm olumsuz koşullara karşın önemli adımlar atıldı. Basın özgürlüğü, sendika hakkı, toplanma ve dernek hakkı, vicdan özgürlüğü gibi temel haklar tanındı. Kadın erkek eşitliği sağlandı. Ulusal ordunun temelleri atıldı. Üniversite ve teknik okullar kuruldu. Petrol, balıkçılık, maden ve tarım gibi alanlarda yeni düzenlemelere gidildi. Genç Türk devleti kısa sürede uluslaşma sürecine girdi. Üç renkten oluşan bayrağı dalgalanıyor, genç izciler ulusal marşlarını söylüyorlardı:

Türkistan yelleri öpüp alnını
Şarkılar söylüyor sana bayrağım
Üç rengin aksini Kozgun denizden
Armağan yolla sen yâre bayrağım

Kurulan devleti Japonya ve Ankara Hükümeti tanımıştı. Devletin Ankara'da bir büyükelçiliği bulunuyordu. Ne ki her şey bıçak sırtında yürüyordu. Derbent'ten gelecek yelin yönüne bağlıydı. Kuzey ovalarda patlayan Kızıl İhtilal Derbent kapılarına doğru hızla kayıyordu. Bozkırlarda yine birşeyler kaynıyordu. Derbent gene sarsılmıştı. Derbent sarsıldığı zamansa dünya birşeylere gebeydi. Derbent kapısı bir kez açıldı mı ordan güneye boşalacak selleri hiç bir güç durduramazdı. Kızılordu' nun kimi yan güçleri Kafkaslara inmişler, Gürcüstan ve Azerbeycan'a saldırmaya başlamışlardı. Bu sırada hapisten kaçan Nuri Paşa Bakü'ye geldi. Azerbeycan hükümetinin kararı ile, Kızılordu'ya karşı savaşan güçlerin başına geçti. Kızılordu'ya karşı başarılı savaşlar verdi. Ama Azerbeycan Devleti Ermeni, Rus; İngiliz tehditi altındaydı. Ayrıca Bakü yine karmaşık bir görüntüdeydi. İttihatçıdan Mustafa Suphi'nin komunist partisine değin her kanattan dü-

şüncenin yaşadığı bir yerdi. Ve Derbent 27 Nisan 1920 günü çöktü. Derbent'in çökmesi, Azerbeycan'ın da çöküşü demekti. Mehmet Emin Resulzâde mecliste bir konuşma yaparak, bütün dünyayı Azerbeycan'ın bağımsızlığı için yardıma çağırdı. Ruslar Kuzey Azerbeycan'ı ele geçirdikten sonra Güney Azerbeycan'a girdiler. Şeyh Hiyabani'nin kurduğu **Azadistan Devletin**i de ortadan kaldırdılar.

Sovyet İhtilali Azerbeycan icra komitesi başkanlığına Dr.Neriman Nerimanof'u getirdi. Bu bir tür devlet başkanlığıydı. Dr. Nerimanof Azerbeycan Sovyetlere bağlandıktan sonra ölümüne değin en önemli karar merkezlerinde bulundu. Azerbeycan'ın yetiştirdiği az sayıdaki aydınlardan biriydi. 1923'te Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi oldu. Ardından, Dışişleri Bakanlığı Doğu bölümü başkanlığına getirildi. Sultan Galiyev çizgisinde bir ad olarak tanınmıştı. 1923'te Sultan Galiyev parti dışına itilmiş, yandaşları ayıklanmıştı. Böylece sıra Nerimanov'a gelmişti. Ne ki, Azerbeycan'da çok sevilen bir ad olması nedeniyle doğrudan tutaklanamadı. 1925'te Moskova'da, hiçbir rahatsızlığı olmamasına karşın, ansızın öldü. Azerbeycan halkı bu ölümü kuşkulu buldu. Hep Nerimanov'un öldürüldüğüne inandı. Dedikodular, ölüsünün Kremlin'in avlusuna gömülmesi ile önlenmek istendiyse de, ölümünün üzerindeki gizemli örtü, hiçbir zaman aralanamadı. Kızıl ihtilal içinde yer alacak Azeri aydınlarının sonu hep karanlık bitti. Kimi kurşuna dizildi, kimi bir gecede ortadan kaldırıldı. Bu durum 1990'a dek sürdü.

Sovyetler Birliğinin dağılmasını Azerbeycan bağımsızlığa hazır durumda bekliyordu. Dağılma yıllarında Ermenistan ile aralarında Karabağ yüzünden savaş çıkmıştı. Bu dönemde Halk Cephesi adlı örgüt Azerbeycan ulusal direnişini eline almıştı. 18 Mayıs 1992'de Halk Cephesi bir halk eylemi ile yönetimi ele geçirdi. Haziran başında Ebülfeyz Elçibey'i cumhurbaşkanı seçtirdi. Yeni yönetim bir yandan ekonomide liberalleşme yapıyor bir yandan da dışa açılma çabası veriyordu. Ancak ülkenin Ermenistan ile savaş içinde bulunması ekonomik sorunları güçleştiriyordu. Uzun yıllar süren baskıcı bir yönetimden sonra bağımsız devlet kurulmuştu. Ancak toplumda demokrasi geleneği yoktu. Ülke savaş durumu yaşamasına karşın, muhalefet acımasızca yönetimi eleştiriyordu. Elçibey ise yönetim çarklarından gelmemiş bir kişiydi. Devlet çarkını elinde tutamıyordu. 1993 Haziranında bir darbe ile görevinden ayrıldı. Yerine yıllarını Sovyet yönetim çarkında geçirmiş yaşlı politikacı Aliyef geldi. Ancak bu arada köprülerin altından çok sular geçmiş, Ermeni ordusu Dağlık Karabağ'ı ele geçirmişti. Aliyef, Bağımsız Devletler topluluğuna katıldı, barışçı bir çizgi izlemeye koyuldu. Rusya ile Batı devletleri arasında dengeli bir politika izlemeye başladı. Günümüzde Azerbeycan Bağımsız devleti böylesi bir geçmişe dayanıyor.

3.2. GÜNEY AZERBEYCAN

Rusya, Osmanlılar ve İran arasındaki paylaşım kavgasında Güney Azerbeycan İran'ın elinde kalmıştır. Kuzey ile Güney Azerbeycan'ı Aras Irmağı ayırır. Gerçi İran tahtını bin yıla yakın Türkler doldurdu, ama İran hiçbir zaman Türk olmadı. Yine de Azerbeycan için İran iki bakımdan büyük önem taşır: Birincisi, Azerilerle İran ortak din ve kültürü 19. yüzyıla dek taşımışlardır. İkinci anlamı ise kendi dillerini konuşan halk Azerbeycanda yaşar.

Ekonomik bakımdan İran'ın en kalkınmış eyaleti olan Azerbeycan, eskiden beri özgürlükçü eylemlerin merkezi olmuştur. Tebriz sürekli Rus Azerbeycanı ile bağlantısı sürmüştür. Bir bakıma Tebriz'de esen yelin yönü Bakü'den Gence'den gelmiştir. Yüzyılın başlarında Tebriz' de, **Hayat, İrşad** gibi Bakü gazeteleri okunur. Rus yenilikçi hareketine ilgi duyulur.

Bu dönemde İran tam bir anarşi içindeydi. Ülke Türk soylu **Kaçar** ailesinin elinde şahlıktı. Ancak şahlık düzeni ve otoritesi çürümüştü. İran aşiret beyleriyle, İranlı prenslerin üzerinde Şahlığın hiçbir etkisi yoktu. Valilikler her yıl açık artırma ile dağıtılıyordu. Meşrutiyet ile irtica kıran kırana yarışıyordu. İran toprağına İran Devleti hiç de egemen değildi. Dört devletin askeriyle yerli çete ve kolluk güçleri çarpışıp duruyordu.

Kuzeyde Rusya'nın askerleri vardı. Güneyde İnglizler at koşturuyordu. Büyük devletlerin çıkar hesaplarının cirit attığı bir alandı.

Bu konumda Güney Azerbeycan'da da önemli kıpırdanışlar görülür. 1906 Tahran meşrutiyetinin ilanında Azerbeycanlıların önemli etkinliği oluyor. İki yıl sonra karşı devrimci bir darbe düzenlenmesiyle yeni bir dönem başlıyor. İran Kazak tugayının Rus komutanı buyruğundaki birlikler meclisi bombalayıp dağıtıyor. Mutlakçı yönetim yeniden kuruluyor. Tebrizli meşrutiyetçiler hemen kentin yönetimini ele geçirip bir milis gücü oluşturuyorlar. Milisin yöneticisi okuma yazma bilmeyen Tebrizli at tüccarı **Sattar Han** ile **Bakır Han** ayaklanmayı başlatıyorlar. Bu sırada İstanbul'da da genç Türkler iktidara geçmişlerdir ve Sattar Han eylemine sevecen bakarlar. Bu ilişkiyi sezen Rus yetkililerin kulakları kiriştedir.

Ekimde Tebriz, şahın güçlerince kuşatıldı. Ancak Tahran ordusu kente giremedi. Bu kez İngiltere'nin de onayını alan Rus birliği Tebriz 'i ele geçirdi. Rus-Kozak birliği kente yerleşti. Kozaklarla Azeriler arasında zaman zaman ağır çatışmalar oldu. Sürekli saldırılara karşın bu birlik 1. Dünya Savaşına değin Tebriz'den çıkmadı. 1915 yılı sonlarında Rus birliği Tebriz'den çekildi.

1.Dünya Savaşı sonrası Kuzey Azerbeycan'da başlayan bağımsızlık girişimleri Güney Azerbeycan'a da yansıdı. 1920 yılı sonlarına doğru **Şeyh Muhammet Hiyabani** *Azadistan* adlı bir devlet kurmayı başardı.

Şeyh Muhammet Hiyabani adı, ilk kez, İran'da meşrutiyet için verilen uğraşlarda duyulmuştu. O zamanlar 26-27 yaşlarında başı sarıklı, eli silahlı yiğit bir özgürlük savaşçısıydı. Genç yaşta siyasete atılmıştı. Rusya İngilizlerle anlaşıp İran'a ültümatom verip silah gücü ile meclisin kapatılmasını sağlamıştı. Şeyh Muhammet, Tahran'da yapılan gösteride ateşli bir konuşma yaptı. İngiliz ve Rus sömürgeciliğini ağır biçimde eleştirdi. Bunun üzerine İran hükümetince kovuşturmaya uğradı. Horasan ve Türkistan üzerinden Mahaç kaleye gitti. Ancak 1.Dünya Şavaşı yıllarında Tebriz'e dönebildi. Tebriz'de Teceddüd gazetesini çıkarmaya başladı. 1917'de Tebriz'de Azerbeycan Demokrat Partisini topladı. Teceddüd'de bağımsız Azerbeycan düşüncesini yaymaya başladı.

Şeyh Muhammet Hiyabani ancak 9 ay hüküm sürdü. Bu kısa sürede Tebriz'de bir Ticaret Yüksekokulu açtı. Kuzey Azerbeycan'dan öğretmenler getirdi. Tebriz'de tiyatro kurdu, kütüphane açtı. 5 Eylül 1921'de Rıza Şah yönetimindeki askerler Tebriz'e girmeyi başardılar. Şeyh Muhammet Hiyabani ile birlikte Azadistan hükümeti yöneticileri idam edildi.

2. Dünya savaşı sırasında İngilizlerle Sovyetler anlaşmışlar İran'a girmişlerdi. Kuzey İran'ı Sovyetler, Güney'i İngilizler tutmuşlardı. 1943 yılında yapılan seçimde Tebriz'den Mir Cafer Pişerevi İran parlementosuna girdi. Pişerevi inançlı bir sosyalisti. Yaşamının en güzel on bir yılını zindanlarda işkencelerle geçirmişti. Ancak İran parlementosu **Pişeveri** yanlısı milletvekillerinin mazbatalarını onaylamadı. Pişeveri Tebriz'e döndü. Geniş katılımlı bir halk kurultayı topladı. Halk kurultayı 39 kişilik bir ulusal kurul seçti ve isteklerini belirledi.

12 Aralık 1945'te Tebriz'de Özerk Azerbeycan Cumhuriyeti kuruldu. Azerice ulusal basın ve öğretim kurumları oluşturuldu. Tebriz' de bir üniversite açıldı. İşçilere 8 saatlik çalışma süresi belirlendi. Kadın hakları tanındı. Toprak reformu yasası onaylandı ve uygulanmaya başladı. Sağlıkevleri, hastaneler açıldı. Ancak İran büyük güçlerle Özerk Azerbeycan'a yüklendi. 1946'da devlet başkanı Pişeveri yenildi. Birkaç arkadaşı ile birlikte Kuzey Azerbeycan'a sığındı. (Pişeveri, Sovyet Azerbeycan'ında 11 Temmuz 1947'de, karanlık bir trafik kazasında ölecektir.) Özerk devletin yaşamı böylece son buldu.

Güney Azerbeycan günümüzde İran devletinin bir eyaletidir. Başkenti Tebriz'dir. Şahlığın devrildiği günlerde Azerice kimi dergi ve gazeteler yayınlanmış, Azerbeycan'a özgürlük sözleri verilmiştir. Ancak dinsel yönetimin kökleşmesi ile verilen haklar bir bir geri alınmış, İran halkları İslam Devrimi görüntüsü altında Fars ulusçuluğu içinde eritilmeye başlanmıştır.

3.1.3. Yazın

Azericenin özellikleri 13-14. yüzyıllarda doğmaya başlar. O çağlarda Azerice Anadolu Türkçesi ile iç içedir. Azericenin özellikleri diye gösterilen kimi özellikler Anadolu Türkçesinde de vardır. O çağda Türk dili uzak alanlara yayılmıştır. Ancak arada iyi bir iletişim bulunur. 12. yüzyılda Ahmet Yesevi'de, 13. yüzyılda Assaluk'ta Oğuzca özellikler saptanır. Nevai'de ve Çağataycada Azeri özellikleri izlenir. Böylece ilk yüzyıllarda Azeri-Anadolu Türkçesi ayrımı bulunmaz. Sultan Velet'te, Yunus'ta (14. yy) Azeri Türkçesinin özellikleri görülür. Ayrım daha sonraki siyasal koşullara ve buna bağlı dil gelişmelerine dayanır.

Kimi araştırmacılar 14. yüzyıldan kalan Dede Korkut ve Kadı Burhanettin Divanı'nı Azerice sayarlar. Nedir, bunlarda Azericenin özellikleri tam anlamıyle görülmez. Kadı Burhanettin'in dilini tam Azerice saymak ve Azericeyi Sivas'a dek uzanmış kabul etmek doğru değildir. O dönemde Azericenin özellikleri Batı Oğuzca içindedir. Azeri-Anadolu Türkçesi ayrımı bundan sonradır. Tümüyle Azerice yazdığı söylenen Fuzuli'de bile Anadolu Türkçesi kullanımları vardır. O dönemde iki dilin özellikleri kesin ayrılmamıştır.

Hasanoğlu'nun şiirleri, Azericenin ilk örneklerinden sayılır. Elde divanı bulunmaz. Yalnız iki Türkçe gazeli bize ulaşmıştır:

Apardı gönlümü bir hoş kamer yüz canfeza dilber
Ne dilberi şahit, ne şahidi server
Men ölsem, sen büti şengül sürahi eyleme kulkul
Ne kulkul kulkuli bade, ne bade bade-i ahmer
Başımdan getmedi hergiz seninle içtiğim bade
Ne bade bade-i mesti, ne mesti mesti-i sagar
Hasanoğlu sana gerçi duacıdır veli sadık
Ne sadık, sadık-ı bende; ne bende bende-i çâker

Kadı Burhaneddin Azeri şairler zincirinin ikinci halkasını oluşturur. Salur boyundan Kayseri kadısı Şemseddin Mehmet'in oğludur. Şam ve Mısır'da okudu, Sivas'ta bir beylik kurup, Sultan sanını aldı.. Akkoyunluların kurucusu Kara Osman'la yaptığı savaşta öldürüldü. Türkçeyi başarı ile kullanan şair, duyarlı, içten dizelerle şiirler yazdı.

Nesimi, yalnız Azeri yazının değil, tüm Türk yazının en güçlü şairlerinden. Hurufi tarikatının kurucusu Fazlulah'ın kızı ile evlendi ve Hurifi akımını benimsedi Şiirlerini genellikle hurufi öğretisinin düşünceleri ile donattı, düşünsel ögelerle süsledi. Lirik, çok güzel şiirler yazdı.

Dede Korkut, Ahmet Harami Destanı, Kadı Burhanettin Divanı, Nesimi ve **Fuzuli**'nin yapıtları Eski Azericenin ürünleri sayılır. Fuzuli ve Habibi'den sonra Azericenin özellikleri giderek yoğunlaşır. 18. yüzyılda **Molla Penah Vakıf,** 19.yüzyılda M**irza Fethali Ahundzâde, Hakverdi, Sâbir** gibi yazar ve ozanlar halk diline yakın bir yazı dili kullanmaya özen gösterirler. Böylece Azeri konuşma dili özellikleri yazı diline yansır.

Azericeyi Türkiye Türkçesinden ayıran dil sınırını bulmak zordur. Erzurum ve Urfa ağzında Azeri özellikleri bulunur. Azerice kendi içinde de kimi ağızlara ayrılır. Kuzey ve Güney Azerbeycan ağızları güçlü biçimde birbirinden ayrılırlar.

Kuzey Azerbeycan eski yazın dili geleneğini günümüzde de sürdürür. 1 Ocak 1929'a dek Arap yazısı, 1939'a dek Latin yazısı ve ondan sonra da Kiril yazısı kabul edilir. Günümüzde yeniden Latin yazısına dönülmüştür. Molla Penah Vakıf, Mirza Fethali Ahundzâde, Celil Mehmet Kulizâde çağdaş Azerbeycan yazının kurucularıdır.

Güney Azericenin yerleşmiş bir yazın dili bulunmaz. Tebriz ağzı yazın dili olarak kullanılır. Daha çok halk yazını geleneği vardır. Son dönemdeki en büyük ozanı **Şehriyar**'dır. Türkiye'de de ilgi uyandıran **Heyder Babaya Selam** ünlü yapıtıdır. Genelde Güney Azerice, ağır biçimde Farsçanın etkisindedir. Eskiden beri Arap yazısı kullanılır. Güney Azerice eğitim, öğretim dili olmamıştır.

3.1.4. Sözvarlığı

Azericenin sözcük varlığının kökenini Türkçe sözler oluşturur. Oğuzca sözcükler yanında Devinim içinde kendi yapısında oluşmuş sözcükler vardır. Bu sözcüklerle Türkiye Türkçesinden ve öbür Oğuz dillerinden ayrılır:

arvat 'kadın'	*bayır 'ev dışı'*
bulag 'pınar'	*çöl 'ev dışı'*
danış- 'konuşmak'	*dolan- 'geçinmek'*
düş- 'inmek'	*erte 'erken'*
gabax 'ön'	*gayır-'yapmak'*
gutar-'bitirmek'	*kend 'köy'*
sahla-'durdurmak'	*subay 'bekâr'*
tap- 'bulmak'	*uşag 'çocuk'*
yağış 'yağmur'	*yarın 'ertesi gün'*

Bunlar dışında Azericede Arapça, Farsça, Rusça sözcükler daha fazladır.

3.1.5. Ses Dizgesi

Azericede 9 ünlü bulunur. Açık ve kapalı e ünlüleri ayrı yazaçlarla gösterilir. Yakın dönemde latin yazısına geçilince açık e ünlüsü ters e yazacı ile gösterilmeye başlanmıştır. Türkiye Türkçesinde i ünlüsü ile söylenen birçok sözcük Azericede kapalı e ünlüsü iledir.

gét- 'gitmek'	*héç 'hiç'*
néce 'nice'	*élim 'ilim'*
éhtimal 'ihtimal'	*dolan- 'geçinmek'*

Azericede ünlü uyumu güçlüdür. Çok kez yabancı sözcükler de ünlü uyumuna girerler:

bağça 'bahçe'	*halda 'halde'*
kayda 'kaide'	

Dudak benzeşmesi sınırlıdır. *o / ö* ünlüleri eklerde kullanılmaz.

sövgüliydi 'sevgiliydi'	*çeyniyür 'çiyniyor'*
süti 'sütü'	*süri 'sürü'*

Eski Türkçenin uzun ünlüleri Azericede kullanılmaz. Ses düşmesi sonucu ortaya çıkan ünlü uzunlukları ise yazıda belirtilmez.

Sözbaşında *ı-* ünlüsü bulunmaz.

ılıg 'ılık'	*ılışdırmag 'ılıştırmak'*
irag 'ırak'	*irg 'ırk'*
irmag 'ırrmak'	*isinmäk 'ısınmak'*
işıg 'ışık'	*irz 'ırz'*

Türkiyede Türkçesinde *u* ve *ü* ünlüleri ile söylenin kimi sözcükler *o* ve *ö* ünlüleri ile kullanılır:

dodax 'dudak'	*oyan- 'uyanmak'*
ovunmag 'avunmak'	*gözel 'güzel'*
ölke 'ülke'	*toyux 'tavuk'*
tülkü 'tilki'	

v Ünsüzünden önce gelen ünlülerde yuvarlaklaşma olur:

bülöv 'bileği'	*ovurd 'avurt's*
ovçı 'avcı'	*ovuç 'avuç'*
söv- 'sevmek'	*dövlet 'devlet'*
öv 'ev'	*dovşan 'tavşan'*
alov 'alev'	

Azericede 23 ünsüz vardır. Sözbaşında *h-* ünsüzü bulunur. Oğuz dilleri ile birlikte çağdaş Türk dillerinin çoğunda *h-* sesi sözbaşında bulunmaz. *h-* sesi, ses ulaması olarak tanımlanır. Azerice ve Gagavuzcada *h-* ilişmesi olayı yaygındır:

hör- 'örmek'	*hörümcek 'örümcek'*
hörgü 'örgü'	*hürk- 'ürkme'*
höyle 'öyle'	*hovçılar 'imdatçılar'*

Önseste *y-* ünsüzü düşer:

il <ET yıl 'yıl'	*ilan <ET yılan 'yılan'*
ulduz <ET yılız 'yıldız'	ürek <ET yürek 'yürek'
üzük 'yüzük'	üz <ET yüz 'yüz'
ıldırım 'yıldırım'	iti < ET. yiti 'keskin'
igid <ET yigit 'yiğit'	

Eski Türkçenin sözbaşı *t-, k-, k-* ünsüzleri Azericede de *d-, g-, g-* ünsüzlerine dönüşür. Nedir, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bunun karşıtı örnekler de vardır:

diş <ET. tiş 'diş'	*dil <ET. til 'dil'*
dağ <ET. tag 'dağ'	*gel- <ET. kel- 'gelmek'*
gét- <ET. kit- 'gitmek'	*gör- <ET. kör- 'görmek'*
gara <ET. kara 'kara'	*guş <ET. kuş 'kuş'*
gapı < ET. kapıg 'kapı'	

Nitekim Türkiye Türkçesinde *d-*'ye dönüşmüş eski ***t-*** sesinin korunduğu örnekler vardır:

tök- <ET tök- 'dökmek'	*tut <ET tut- 'dut'*
toxunmag <ET tokın- 'dokunmak'	*tärpänmäk <ET tep- 'deprenmek'*
tikân <ET tik- 'diken'	*tikiş <ET tik- 'dikiş'*
toxumag <ET toku- 'dokumak'	*töküntü <ET tik- 'döküntü'*

Kimileyin Eski Türkçenin *k-* önsesi korunur:

keçmiş 'geçen' <ET keç-	*keçänlärdä 'bu günlerde'*
kölgä 'gölge' <ET kölge	*keçid 'geçit'*
keyik <ET keyik 'geyik'	*kimi 'gibi'*
köç <ET köç 'göç'	*köçäri 'göçebe'*
köynäk 'gömlek'	*könül 'gönül'*
köks 'göğüs'	

Eski Türkçe'nin iç ve son seste *-k-, -k* ünsüzü Azerice'de **-***x-, -x* ya da *-g* ünsüzüne dönüşür:

ayax 'ayak' <ET.adak -	*ax- 'akmak' <ET. ak-*
bax- 'bak-' < ET. bak-	*doxsan <ET tokuz on 'doksan'*
yoxuş 'yokuş'	*yıx- <ET yık-'yıkmak'*
duymag 'duymak'	

Genizsil seslerden önce gelen *b* sesleri *m* sesine dönüşür:

min 'bin'	*men 'ben'*
muna 'buna'	*moynuz 'boynuz'*

Söz içinde kimi ünsüzlerde ikizleşme olur:

eşşek 'eşek'	*sekkiz 'sekiz'*
dogguz 'dokuz'	*addım 'adım'*
saggal 'sakal'	

Kimi sözcüklerde sözsonu *-k* ünsüzü *-y* ünsüzüne dönüşür:

göy 'gök'	*çiy 'çiğ'*

-g- Ünsüzünün iki ünlü arasında *-y-* ya da *-v-* ünsüzüne dönüştüğü olur:

soyuk 'soğuk'	*toyuh 'tavuk' <ET.takıgu*
däyänäk 'değnek'	*düymä 'düğme'*
däyänäk 'değnek'	*däymäk 'değmek'*
däyär 'değer'	*däyirman 'değirmen'*
däyişik 'değişik'	

Azericede oldukça çok göçüşme olayı görülür:

yarpax 'yaprak'	*torpax 'toprak'*
arvad 'avrat'	*kirpik 'kiprik'*
körpü 'köprü'	

Türkiye Türkçesi'ne karşıt olarak söz sonunda *-b, -c, -d, -g* ünsüzleri kullanılabilir:

ac 'aç	*uc 'uç'*
iğid 'yiğit'	*kitab 'kitap'*
gurd 'kurt'	*armud 'armut'*
polad 'çelik'ard 'art'	*and 'ant'*
balıg 'balık'	*ancag 'ancak'*

3.1.6. Örgü

Çoğul, *-lar/-ler* eki ile sağlanır:

kişi-ler 'insanlar' müellim-ler 'öğretmenler'

İyelik ekleri Türkiye Türkçesini anımsatır:

Tekil	*Çoğul*
1. Kişi *-ım/-im*	*-mız/-miz*
2. Kişi *-ın/-in*	*-niz/-iniz*
3. Kişi *-sı/-i*	*-ları/-i*

küçe-m 'sokağım'	*ata-m 'babam'*	*eşig-im 'kapım'*

küçe-n	*ata-n*	*eşig-in*
küçe-si	*ata-sı*	*eişg-i*
küçe-miz	*ata-mız*	*eşig-imiz*
küçe:niz	*at-nız*	*eşig-iniz*
küçeleri	*ata-ları*	*eşig-leri*

Tamlayan durumu *-ın /-nın* eki ile kurulur:

kitab-ın 'kitabın'	*ata-nın 'babanın'*
baxçalar-un 'bahçelerin'	*körpü-nün 'köprünün'*
gelem-in 'kalemin'	*kişi-nin 'adamın'*

Belirtme durumu *-ı/-i, -nı/-ni* ekidir.

kitab-ı 'kitabı'	*ata-nı 'babayı'*
hava-nı 'havayı'	*iynä-ni 'iyneyi'*
guzu-nu 'kuzuyu'	*sürücü-nü 'sürücüyü'*

Yönelme durumu *-a/-e ve -ya/-ye* eki ile karşılanır:

kitab-a 'kitaba'	*ata-ya 'babaya'*
deniz-e 'denize'	*nene-ye 'anneye'*
maşın-a 'arabaya'	*gabag-ına 'önüne'*

Bulunma *-da/ -de* eki ile sağlanır:

kitab-da 'kitapta'	*ata-da 'babada'*
Bakı-da 'Bakü'de'	*dag-da 'dağda'*
Hesen-de 'Hasan'da'	*kend-de 'kentte, köyde'*

Çıkma durumu *-dan/-den* eki ile karşılanır:

kitab-dan 'kitaptan'	*ata-dan 'babadan'*
Gence-den 'Gence'den'	*şer'-den 'şiirden'*
atam-dan 'babamdan'	*yalan-dan 'yalandan'*

Eşitlik *-ca/-çe* eki ile sağlanır. Türkiye Türkçesine göre daha kullanımlıdır:

birce 'bir defacık, bir kere olsun'	*tekce 'yalnız'*
dilince 'dili gibi'	*mençe 'benim gibi'*
körpece 'körpece'	*zorbaca 'zorbaca'*

Aitlik *-ki* eki ile karşılanır:

menimki 'benimki'	*yol-da-ki 'yoldaki'*
mektep-de-ki 'okuldaki'	*kitap-da-ki 'kitaptaki'*

Kişi sözcükleri, bakımından Azerice Türkiye Türkçesine göre büyük ayrım göstermez. Yalnız 1. tekil kişi sözü "men" biçimindedir.

men	*sen*	*o*	*biz*	*siz*	*onlar*
menin	*senin*	*onun*	*bizim*	*sizin*	*onların*
meni	*seni*	*onu*	*bizi*	*sizi*	*onları*
mene	*sene*	*ona*	*bize*	*size*	*ona*
mende	*sende*	*onda*	*bizde*	*sizde*	*onlarda*
menden	*senden*	*ondan*	*bizden*	*sizden*	*onlardan*

Dönüşlü sözcük olarak *"öz"* kullanılır: *özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özleri.*

özümde 'kendimde'	*özüm özüne gurban 'ben sana kurban*

Gösterme sözcükleri:

bu 'bu	*o 'o'*	*hamin 'bu'*
hemen 'o'	*béle 'böyle'*	*éle 'öyle'*
ha bı 'şu'		

"şu" sözü Azericede bulunmaz. Bunun yerine *"ha bı"* kullanılır:

ha bı beş barmağım 'şu benim beş parmağım'

Belgisiz sözcükler:

biri 'biri'	*kimi 'kimi'*	*kimse 'kimse'*
hamı 'tümü'	*bezi 'kimi'*	*here 'herkes'*
her şey 'herşey'	*héç kim 'hiç kimse'*	*héç ne 'hiç bir şey'*
her hansı 'herhangi'		

Niteleme ve durum sözcükleri:

aheste 'yavaş'	*boş 'gereksiz, anlamsız'*	*çepeki 'eğri'*
derhal 'hemen'	*e'la 'pekiyi'*	*gara 'kara'*
gısa 'kısa'	*gözel 'güzel'*	*köhne 'eski'*
pis 'kötü'	*sakit 'dingin'*	*telesik 'acele'*
tez 'ivedi'	*uzun 'uzun'*	*yavaş 'yavaş'*
yaxşı 'iyi'		
yéyin 'ivedi, hızlı'		

Ölçü sözcükleri:

az çox 'az çok'	*azdan çoxdan*	*bir nefesde 'bir anlık'*
boş 'boş'	*daha çox 'daha çok'*	*derin 'derin'*
dolu 'dolu'	*iri 'iri'*	*o gader 'öylesine'*
uzun 'uzun'	*yuxa 'yufka'*	

Yer ve yön sözcükleri:

aşağı 'aşağı'	*beri 'beri'*	*bura 'bura'*
dalı 'arka'	*gabax 'ön'*	*geri 'geri'*
içeri 'içeri'	*ileri 'ileri'*	*yaxın 'yakın'*
yuxarı 'yukarı'	*yuxa 'yufka'*	

Burada bir klub açılmışdır 'Burada bir kulüp alışmış'

Uzaxda yaşayan tacirlerin ağ uzun gulagları süretle sağa sola, şimala ve cenuba getmeye telesirdi 'Uzakta yaşayan tüccarların ak köpekleri süratle sağa sola, kuzeye güneye, gitmeye acele ederlerdi'

Zaman sözcükleri

Türkiye Türkçesine göre kimi değişik sözler kullanılır:

axır 'sonra'	*axırda 'sonunda'*	*axşam 'akşam'*
biçin üsti 'hasat vakti'	*daim 'her zaman'*	*dünen 'dün'*
gec 'geç'	*indi 'şimdi'*	*öz vaxtında 'zamanında'*
seher 'sabah'	*sonra 'sonra'*	*tez 'erken"*

Sayı adlarında önemli bir ayrım görülmez. Kimi ses değişimleri söz konusudur. Kimi sayı adında ses ikilemesi oluşmuştur: *bir '1', iki '2', üç '3', dörd '4', beş '5', altı '6',, yeddi '7', sekkiz '8', dogguz '9', on '10'*

Sıra sayıları *-ıncı/-inci* ekleri ile yapılır. Ağızlarda *-mıncı/ -minci* biçiminde kullanımlar da vardır:

üçüncü 'üçüncü'	*ikiminci 'ikinci'*

Kesir sayıları:

ikide bir hisse 'ikide bir'	*bir tam onda beş 'bişr, onda beş'*

Üleştirme

birer 'birer'	*üçşer 'üçer'*

Renk adları şöyledir:

yaşıl 'yeşil'	*göy 'mavi'*
gırmızı 'kırmızı'	*boz 'gri'*
ağ 'ak'	*sarımtıl 'sarımtırak'*
gıpgırmızı 'kıpkırmızı'	

Tat bildiren sözcükler:

turş 'ekşi'	*acı 'acı'*
şor 'tuzlu'	*şirin 'tatlı'*

Üstünlük anlatımı *'daha*' sözü ile sağlanır. Seyrek olarak *-rax* eki de kullanılır.

göyçek 'güzel'	*yaxşı 'iyi'*
yaşıl 'yeşil'	*yaxşırax 'daha iyi'*
göy 'mavi'	

Pekiştirme, Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. İlk sesleme **-p** ya da **-m** seslerinin eklenmesi ile yapılır.

gömgöy 'yem yeşil'	*düpdünya 'tüm dünya'*

-lı/-li: Kökte anlatılan niteliğin eşyada olduğunu bildiren, genellikle nitelik, özellik vasıf bildiren sıfatlar oluşturur. Bu eklerle yapılan sözlerin bir bölümü ad olarak, ortaya çıkar. Tüm bunlara karşın, bu ekler sıfat ve ad türetirler:

Genceli Cevat 'Genceli Cevat'	*kendli meselesi 'köylü sorunu'*
sevimli uşağ 'sevimli çocuk'	*yağlı aş 'yağlı yemek'*
biligli şakird 'bilgili öğrenci'	*atlı goşun 'atlı asker'*
maraglı söhbet 'ilginç söyleşi'	*üzlü gonag 'saygın konuk'*

Bu ekin karşıtı, ya da olumsuzu olarak –*sız /-siz* eki kullanılır:

könülsüz 'gönülsüz'	*uçsuz 'uçsuz'*
havasız 'havasız'	*yağsız 'yağsız'*
xetasız 'hatasız'	*ayıbsız 'kusursuz'*
günahsız 'suçsuz'	*susuz 'susuz'*
dilsiz 'dilsiz'	*üreksiz 'cesaretsiz'*
duzsuz 'tuzsuz'	*dadsız 'tatsız'*

Bunun dışında *-çı, lıg, -cıl* ekleri ile sıfat işlevinde kullanılan sözcükler türetilir:

yalançı uşag 'yalancı çocuk'	*südçü arvad 'sütçü kadın'*
gumlug yer 'kumlu yer'	*dağlığ hisse 'dağlı kesim'*
otlug sahe 'otlu alan'	*aylıg plan 'aylık plan'*
saatlıg iş 'saatlik iş'	
dostlug münasibeti 'dostluk ilişkisi'	
yoldaşlıg elakasi 'arkadaşlık ilişkisi'	

Soru Sözcükleri

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azeircede de soru, soru sözcükleri ve soru eki ile yapılır. Soru eki büyük ve küçük ünlü uyumlarına uyar. Soru sözcüklerinde Türkiye Türkçesine göre kimi ayrımlar bulunur:

haçan 'ne zaman'	*hansı 'hangi'*
harada/ harda 'nerde'	*haradan/ hardan 'nerden'*
haraya, hara 'nere, nereye'	*kim 'kim'*
nä 'ne'	*nä gäder 'kaç, ne kadar'*
nä üçün 'neden'	*ne vaxt 'ne zaman'*
näcä 'nasıl'	*näçä 'kaç'*
näçänci 'kaçıncı'	*niyä 'niye'*

3.1.7. İlgi

Türkiye Türkçesinde kullanılan ilgeçler Azericede de vardır.

bäri 'beri'	*başga 'başka'*
değin 'kadar'	*dek 'dek'*
doğru 'doğru'	*dolayı 'dolayı*
evvel 'önce'	*gabax 'önce"*
gädär 'kadar'	*geder 'kadar'*
geyri 'başka'	*görä 'göre'*
ilä 'ile'	*kimi 'gibi, kadar'*
o täräf 'öte'	*sarı 'doğru'*
sora 'sonra'	*tekin 'gibi'*
üçün 'için'	*yolun üste 'yolunun üstüne'*

Azerice **bağlaç**lar bakımından da Türkiye Türkçesinden önemli ayrım göstermez:

demäk ' demek'	*demäli 'demek'*
häm... häm 'hem... hem'	*amma 'ama'*
ancag 'ancak'	*çünki 'çünkü'*
halbuki 'oysa'	*istär.. istärsä 'gerek.. gerek'*
hagigatän 'nitekim'	*nä... nä 'ne... ne'*
ya... ya (da) 'ya... ya'	*vä 've'*
lakin 'ama'	

3.1.8. Devinim

Kişi Eki, Tütkiye Türkçesinde olduğu gibi üç özellik gösterir. Kişi sözcüğünden kaynaklanan, iyelik ekinden çıkmıış ve buyrum kipinde kullanılan eklerdir bunlar.

Kişi sözcüğünden kaynaklanan kişi ekleri:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-am/ -em*	*-ıx/ -ik, -ux, -ük*
2. kişi	*-san/ -sen*	*-sınız/ -siniz*

3. kişi	-	*-lar*

İyelik kökenli kişi eki:

1. kişi	*-m*	*-x/ -k,*
2. kişi	*-n*	*-nız/ .niz, -uz/-üz, -z*
3. kişi	-	*-lar/-ler*

Buyrum kipi:

1. kişi	*-ım/-im*	*-ag/-eg*
2. kişi	-	*-nız/-niz*
3. kişi	*-sin/-sın*	*-sınlar/-sinler*

Ekeylemin kullanımında Türkiye Türkçesine göre kimi ayrımlar bulunur. Özellikle 1. ve 2. tekil kişilerde bağlantı ünlüsü */a/, /e/* biçimindedir. 1. Çoğul kişi ise, *-ıg, (-k, -ug, -ük)* eki ile karşılanır, olumsuzu *deyil* sözcüğü ile yapılır.

müällim-äm 'öğretmenim'	*yorgun-am*	*yorgun deyil-em*
müällim-sän 'öğretmensin'	*yorgun-san*	*yorgun deyil-sen*
müällim-dir 'öğretmendir'	*yorgun-dur*	*yorgun deyil*
müällim-ig 'öğretmeniz'	*yorgun-ug*	*yorgun deyil-ig*
müällim-siniz 'öğretmensiniz'	*yorgun-sunuz*	*yorgun deyil-siniz*
müällim-dir-lär 'öğretmenler'	*yorgun-durlar*	*yorgun deyil-ler*

Öykü *i-di-* biçimbirimine kişi ekinin gelmesi ile anlatılır:

yorgun idi-m 'yorgundum'	*şakird deyil idi-m*
yorgun idi-n	*şakird deyil idi-n*
yorgun idi	*şakird deyil idi*
yorgun idi-k	*şakird deyil idi-k*
yorgun idi-niz	*nä... nä 'ne... ne'*
ya... ya (da) 'ya... ya'	*şakird deyil idi-niz*
yorgun idi-ler	*şakird deyil idi-ler*

Koşul *i-se* ekeyleminin kısalmış biçimi ile yapılır:

gözel-se-sem	*gözel deyil-se-m*
gözel-se-n	*gözel deyil-se-n*
gözel-se	*gözel deyil-se*
gözel-se-k	*gözel deyil-se-k*
gözel-se-niz	*gözel deyil-se-niz*
gözel-se-le	*gözel deyil-se-ler*

Eylem çekimi ekeyleme koşut biçimde sürer.

Belirli geçmiş zaman *-dı-/-di-* eki ile anlatılır.

oxu-du-m 'okudum'	*iç-di-m 'içtim'*
oxu-du-n	*iç-di-n*
oxu-du	*iç-di*
oxu-du-q	*iç-di-k*
oxu-du-nuz	*iç-di-niz*
oxu-du-lar	*iç-di-lär*

Belirsiz geçmiş zaman *-mış /-miş* eki ı ile anlatılır.

al-mış-am 'almışım'	*gäl-miş-äm 'gelmişim'*
al-mış-san	*gäl-miş-sän*
al-mış(dır)	*gäl-miş-(dir)*
al-mış-ıq	*gäl-miş-ik*
al-mış-sınız	*gäl-miş-siniz*
al-mış-dır-lar	*gäl-miş-dir-lär*

Azericede *-p ulaç* eki ile yapılan bir belirsiz geçmiş zaman çekimi daha vardır. Ancak bu kullanımda 1. tekil ve çoğul kişiler bulunmaz. *gäl-ip-sän 'gelmişsin'* *oxu-y-ub-san 'okumuşsun'*

gäl-ip / gäl-ip-di 'gelmiş'	*oxu-y-ub-du 'okumuş'*
gäl-ip-siniz 'gelmişsiniz'	*oxu-y-ub-sunuz 'okumuşsunuz'*
gäl-ip-lär 'gelmişler'	*oxu-y-ub-lar 'okumuşlar'*

Şimdiki zaman eki *-yor-* Azericede bulunmaz. Şimdiki zaman *-ır-/ -ir-, -ur-/-ür-* eki ile karşılanır.

gäl-ir-äm 'geliyorum'	*oxu-r-am*
gäl-ir-sän	*oxu-r-san*
gäl-ir	*oxu-r*
gäl-ir-ik	*oxu-r-uq*
gäl-ir-siniz	*oxu-r-sunuz*
gäl-ir-lär	*oxu-r-lar*

Şimdiki zamanın **olumsuzu** Türkiye Türkçesine göre biraz değişiktir:

g*äl-mi-r-äm 'gelmiyorum'*	*oxu-mu-r-am*
gäl-mi-r-sän	*oxu-mu-r-san*
gäl-mi-r	*oxu-mu-r*
gäl-mi-r-ik	*oxu-mu-r-ug*
gäl-mi-r-siniz	*oxu-mu-r-sunuz*
gäl-mi-r-lär	*oxu-mu-r-lar*

Geniş zaman *-ar-/-er-* eki ile anlatılır:

gal-ar-am 'kalırım'	*işle-y-er-em*
gal-ma-r-am 'kalmam'	*işle-me-y-er-em*
gal-ar-san	*işle-y-er r*
gal-ar-ıg	*işle-y-er-ik*
gal-ar.sınız	*işle-y-er-siniz*
gal-ar-lar	*işle-yer-ler*

Gelecek zaman *-acak-/-äcäk-* eki Azericede bulunur. Kesin olmayan geleceği anlatır:

gäl-äcäy-äm 'geleceğim'	*oxu-y-acağ-am 'okuyacağım'*
gäl-äcäk-sän	*oxu-y-acag-san*
gäl-äcäk (dir)	*oxu-y-acag*
gäl-äcäy-ik	*oxu-y-acag-ıg*
gäl-äcäk-siniz	*oxu-y-acag-sınız*
gäl-äcäk-(dir)-lär	*oxu-y-acag-dır)-lar*

Ancak bu ekin kullanımı işlek değildir. Azericede gelecek zaman genellikle geniş zaman eki ile anlatılır. *-ar/-er, -yar/-yer* eki aynı zamanda gelecek zamanı da kapsar:

oxu-r-am 'okuyorum, okuyacağım

Geniş zaman ya da belirsiz gelecek olacak tanımlanan bu kipin olumsuzu şöyledir:

g*äl-mär-äm*	*oxu-mar-am*
gäl-mäz-sän	*oxu-maz-san*
gäl-mäz	*oxu-maz*
gäl-mär-ik	*oxu-mar-ıg*
gäl-mäz-siriz	*oxu-maz-sınız*
gäl-mäz-lär	*oxu-maz-lar*

Azeri Türkçesinde *-ası/-esi* eki de gelecek zamanı karşılar:

gäl-äsi-y-äm 'geleceğim'	*oxu-y-ası-y-am 'okuyacağım'*
gäl-äsi-sän	*oxu-y-ası-san*
gäl-äsi- (dir)	*oxu-y-ası (dır)*
gäl-äsi-y-ik	*oxu-y-ası-y-ıg*
gäl-äsi-siniz	*oxu-y-ası-sınız*
gäl-äsi-(dir)-lär	*oxu-y-ası-(dır)-lar*

-ası/-esi eki, gelecek zamandan başka gereklik işlevi de yapar. Ancak gereklik işlek değildir. Böylece gereklik çekimi, yardımcı eylem gibi işlev yapar.

Buyrumun değişik kullanımları vardır. Sözgelimi *-gil* buyurum ekinin *-gilen* biçiminde kullanımı vardır.

aparsunlar 'götürsünler'	*buyurgilen 'buyur'*
gitmeyünüz 'gitmeyiniz'	

Koşul Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **-***sa/-se* iledir:

gäl-sä-m 'gelsem'	*oxu-sa-m 'okusam'*
gäl-sä-n	*oxu-san*
gäl-sä	*oxu-sa*
gäl-sä-k	*oku-sa-g*
gäl-sä-niz	*oxu-sa-nız*
gäl-sä-lär	*oxu-sa-lar*

Gereklik üç türlü yapılır. Asıl gereklik kullanımı *-malı/-mäli eki* iledir. Bu kullanım şöyledir:

g*äl-mäli-y-äm*	*oxu-malı-y-am*
gäl-mäli-sän	*oxu-malı-san*
gäl-mäli-(dir)	*oxu-malı-(dır)*
gäl-mäli-y-ik	*oxu-malı-y-ık*
gäl-mäli-siniz	*oxu-malı-sınız*
gäl-mäli-(dir)-lär	*oxu-malı-dır-lar*

Öbür kullanımları *-ası/ -äsi* eki iledir. Çekimi yukardaki örneklerde olduğu gibidir. Gereklik anlamı kazanması bir kip olayıdır. Ayrıca *gäräk* sözü kullanılarak gereklik yapılır:

ala-sı-y-am 'almam gerek'	g*äräk gäläm 'gelmeliyim'*
al-ası-san	*gäräk gäläsän*

al-ası.dır	*gäräk gälä*
al-ası-yıg	*gäräk gäläk*
al-ası-sınız	*gäräk gäläsiniz*
al-ası-dır-lar	*gäräk gälälär*

İstek *-a/-e* eki ile kurulur. Ünlü ile biten eylemlerde araya */y/* kaynaştırma ünsüzü girer.

g*äl-äm 'geleyim'*	*yaz-a-m 'ytazayım'*
gäl-ä-sän	*yaz-a-san*
gäl-ä	*yaz-a*
gäl-ä-k	*yaz-ag*
gäl-ä-siniz	*yaz-a-sınız*
gäl-ä-lär	*yaz-a-lar*

Bileşik zaman kullanımında Azerice ile Türkiye Türkçesi arasında büyük bir ayırım bulunmaz.

Öykülü bileşik zaman kullanımı *-ı(y)dı /-i(y)di* ekiyle yapılır:

g*äl-ir-dim 'gelirdim'*
gäl-miş-dik 'gelmemiştik'
gäl-mäli-di 'gelmeliydi'
gäl-mäli-y-di 'gelmeliydi'
gäl-sä-y-di 'gelseydi'
gäl-a-y-di 'geleydi'
gäl-ä-si-y-di 'gelesiydi'

Söylentili bileşik zamanı *-(y)mış/ (-(y)-miş, -y-muş,-y-müş)* eki ile yapılır.

gäl-miş-miş 'gelmişmiş'
gäl-ir-miş 'gelirmiş'
gäl-är-miş 'gelirmiş'
gäl-ä-cäy- miş 'gelecekmiş'
gäl-sä-y-miş 'gelseymiş'
gäl-y-miş 'geleymiş'
gäl-mäli-y-miş 'gelmeliymiş'
gäl-ä-si-y-miş 'gelesiymiş'

Koşul bileşik zaman, Türkiye Türkçesinde olduğu gbi, *-(y)-sa /-(y)sä* ekiyle yapılır:

g*äl-di-sä 'geldiyse'*
gäl-miş-sä 'gelmişse'
gäl-ir-sä 'gelirse'
gäl-är-sä 'gelirse'
gäl-acäy-sä 'gelecekse'
gäl-mäli-y-sä 'gelmeliyse'
gäl-ä-si-y-ä 'gelesiye'

Koşullu bileşik zamanda da ekeylem ayrı kullanılabilir:

g*äl-är isä 'gelirse'*	*gäl-mäli ise 'gelmeliyse'*

Yeterlik, *bil-* yardımcı eylemi ile sağlanır. Azericede yerterliğin olumsuzu da *bil-* yardımcı eylemi ile yapılır. Türkiye Türkçesinde kullanılan *-ama/-ämä* biçimi Azericede bulunmaz.

g*äl-ä-bil-di-m 'gelebildim'*	*gäl-ä-bil-mä-di-m 'gelemedim'*
gäl-ä-bil-miş-sän	*gäl-ä-bil-mä-miş-sän 'gelememişsin'*
gäl-ä-bil-ir	*gäl-ä-bil-mä-miş- 'gelememiş'*
gäl-ä-bil-ir-ik 'gelebiliriz'	*gäl-ä-bil-mär-ik 'gelemeyiz'*
gäl-ä-bil-mäli-y-äm 'gelebilmeliyim'	*gäl-ä-bil-mä-miş-äm 'gelemedim*
gäl-ä-bil-mir-äm 'gelemiyorum'	*gäl-ä-mä-y-äcäy-äm 'gelemeyeceğim'*
gäl-ä-bil-mär-äm 'gelemem'	

Ettirgen çatı *-dır-, -t-, -dar-, -zer-, -r- :*

iç-ir- 'içirmek'	*gül-dür- 'güldürmek'*
gon-dar- 'kondurmak'	*çıx-a-t- 'çıkartmak'*
dönderip 'döndürmüş'	*örgenderdi 'öğretirdi'*

Dönüşlü ve edilgen çatılar *-l-, -ıl-,-n-,-ın-:*

yıka-n- 'yıkanmak'	*dara-n- 'taranmak'*
yuy-un- 'yıkanmak'	*dé-yi-l-meyip 'denmemiş'*

Ortaç

-an/-en: Türkiye Türkçesinden ayrı olarak, Azericede *-dık/-dik* biçiminde bir hareket de anlatır.

açılmıyan 'açılmayan'	*oturan adam 'oturan adam'*

-acag/-ecek: Gelecek zaman ortacı yapar.

oxunacag kitab 'okunacak kitap'

-mış/-miş: Geçmiş zaman ortacı kurar.

sökülmüş maşin 'sökülmüş makina, araba'

-asıl-esi: Gelecek zamanı anlatır. Türkiye Türkçesinden daha işlektir.

g*äl-äsi adam 'gelecek zaman'*	*häledilläsi iş 'çözülecek iş'*
var-ası 'varacak'	*yazıl-ası 'yazılacak'*
başla-y-ası 'başlayacak'	*gid-esi 'gidecek'*

-ar/-er Geniş zaman ortacı ekidir.

ax-ar su 'akar su'	*gül-er üz 'güler yüz'*

-diyi/-düyü:

bildiyimiz iş 'bildiğimiz iş'

-ar -maz/-mez Geniş zaman ortacının olumsuzudur.

baxar baxmaz	g*älär gälmäz*

-madan:

yaz-madan 'yazmadan'	*işlä-mädän 'çalışmadan'*

-malı/-meli: Gelecek zaman ortacıdır:

demeli 'diyecek'	*gör-mäli iş 'görülecek iş'*
oxunmalı kitab 'okunacak kitap'	*gül-mäli söz 'gülünç söz'*

Ulaç

-anda/-ende: Azericenin özgün ulaç ekidir. *-an/-en* ortaç eki ile *-da/-de* bulunma durumunun bileşiminden oluşur. Türkiye *Türkçesindeki -dıkta/-dikte* ya da *-ınca/-ince* ulacının işlevindedir.

yapanda 'yaptıkta'	*gelende 'geldikte'*
axanda 'akınca'	*baxanda 'bakınca'*

-ıb/-ib, -yıb/-yib: Türkiye Türkçesindeki bağlama ulucadır. Aynı işlevde kullanılır:

gel-ib 'gelip'	*oxu-yub 'okuyup'*
çeyne-yib 'çiğneyip'	*gör-me-yib 'görmeyip'*
baxıb 'bakıp'	*bil-ib 'bilip'*
sürü-y-üb 'sürüyüp'	

-uban/-üben: Geçmişte, Azeri yazınında şiir ve düzyazıda sevilmiş ve geniş bir kullanım alanı bulmuş ulaç ekidir. Ahmet Caferoğlu günümüzde Kuban ve Ayrım ağızlarında kullanıldığını bildirir. -arak/-erek ulacının yerinde kullanılmıştır.

eğülüben 'eğilerek'	*gelüben 'gelerek'*

-a/-e, -ya/-ye: Türkiye Türkçesinde de var olan, ünlü ile yapılan ortaçtır. İkileme biçiminde sık kullanımlıdır.

oxu-ya oxu-ya 'okuya okuya'
bil-e bil-e 'bile bile'

-ınca/-ince:

gel-ince 'gelince'	*ye-yince 'yiyince'*
bax-ın-ca 'bakınca'	*oxu-y-unca 'okuyunca'*
gör-üncä 'görünce'	

-arag/-äräg

duy-arag 'duyarak'	*gör-äräk 'görerek'*

3.1.9. Örnek
Loğmanla Şeyirdi

Günlerin bir günü Loğman bir şeyirdi seyahet éleye éleye bir şehere geldiler. Onlar menzil tutub rahatlanandan sonra Loğman şeyirdindi bazara gönderdi ki, çörek, yağ, şor alıb getirsin. Şeyirdi bazara égéldib yağın, gıymetini xeber aldı. Ona déldiler:

Batmanı yüz dinardı.

Soruşdu:

-Çörek néçeyedi?

-Onun da batmanı yüz dinar.

Soruşdu:

-Bes şoru néçeye vérirsiniz?

Déldiler:

-Batmanı yüz dinar.

Şeyird bazarda neyin giymetini soruşdu, "yüz dinardır" déldiler. O, sévine sévine ustanın yanına gelib dedi:

-Ne yaxşı şehere gelmişik. Yüz dinardan baha giymet yoxdu.

Loğman diggetle şeyirde gulag asıb dédi:

-Éle ise burada galmag olmaz, téz çıxıb gétmeliyik.

Şeyird dédi:

-Ne üçün?

Loğman dédi:

-Bir yérde ki, yağla şora ferg goyulmadı, orda yaşamag meslehet déyil.

Şeyird ustasına él'tiraz élledi. Loğman öz sözünün üstünde dayandı, ancag helelik, bu şeherde galmaga razılıg vérdi. Bir néçe günden sonra car çekildiyini éşitdiler. Me'lum oldu ki, bu gün bir neferi padişahın emri ile asacaglar. Loğman şeyirdi ile dar ağacı gurulmuş méydana geldi. Adamlar toplaşandan sonra padşa vezirleri ile gélib bir terefde oturdu, üzünü mügessire tutub dédi:

-Bu saat tegsirlerini bir bir dé, kendiri öz elinle boğazına kéçir ki seni assınlar. ***(Ehliman Ahundov,*** *Azerbeycan Halk Yazını Örnekleri)*

4.1. AFŞARLAR

Afşarca, Azeri Türkçesinin bir kolu sayılır. Afşarlar 24 (ya da 22) Oğuz boyundan biridir. Afşarlar, geçmişte sayıca büyük yer tutarlar, önemli görevler üstlenirler. Günümüzde Afganistan'dan Türkiye'ye dek çeşitli ülkelere yayılmışlar, oralarda öbür Türklerle karışmışlardır. Kimi Afşar oymakları Sovyet Azerbeycanında ve Suriye'dedir.

Oğuz söylencesine göre Afşarlar, Yıldız Hanın büyük oğlu Afşar'dan gelirler. Yıldız, Oğuz Hanın büyük oğludur. Oguz'un Bozoklar kolundandır. Eski metinlerde bu ad "Afşar" ya da "Afşar" biçiminde geçer. İlk kez Arap tarihçisi Makrizi anar. Sözcük orda bir köy adıdır. Kaşgarlı Mahmut ise 24 Oğuz boyunun altıncısı olarak Afşarları gösterir. Afşar sözünü "işini çabuk yapan" biçiminde yorumlar. Reşidüddin ise bu sözü "çevik ve vahşi hayvan avına hevesli" biçiminde tanımlar. Vambéry'e göre Afşar "toplayıcı, zaptiye neferi, mübaşir" demektir. Németh sözcüğün Kırım Tatarcasında yaşayan "auş-" eylemine dayandığını savunur. 'İtaat etmek, izin vermek' kökündendir ve "uysal" anlamındadır.

Afşarlar, Asya'da Dede Korkut Destanlarında "Oğuzeli" diye geçen Sırderya bölgesinde yaşarlar. Selçuk imparatorluğu kurulmadan önce Seyhun Irmağı kıyılarında ve Kıpçak bozkırlarında gözükürler. Selçukluların kuruluşundan sonra 11. yüzyılda büyük göç ile birlikte Horasan üzerinden İran, Irak, Anadolu ve Suriye'ye yayılırlar. Afşarlar, Oğuzlar içinde her dönemde önemli yer tutarlar. Kınık ve Kayılarda olduğu gibi devlet kurar, önemli ocaklar yetiştirirler. 11. yüzyıl sonlarında Suriye'de Aksungurlar egemen olur. Karamanoğulları, Akkoyunlu, Zengiler öbür ünlü Afşar ocaklarıdır.

Safevilerin İran'da yönetime geçmelerinden sonra Afşarları daha belirgin biçimde tarih sayfalarında izleriz. O dönemde Afşarlar önce Akkoyunlu birliği içinde yer alırlar. Safevilerin kurulmasına öbür Türk boyları ile birlikte önemli katkıları olur. 16. yüzyılda Şah İsmail döneminde Şii mezhebine girmeye başlarlar. I. Tahmasb döneminde Aşarlu oymağından Halil Bey 10.000 çadırlık Afşar topluluğuna egemendir. Bu oymak içinde birçok ocak yer alır. Ocaklar Safevi devleti içinde yayılmışlardır. Eski Türk örgütlenme biçimi ile birbirine bağlılardır. 1.Abbas zamanında devlet içinde iyice güç kazanırlar. Bölgesel yönetimler Afşarların elindedir. Çok geçmeden Safevi tahtını da elde ederler. Böylece 18. yüzyılda Nadir Şah gibi büyük bir devlet adamı çıkarırlar. Nadir Şah, Horasan'da yaşayan Kırkılar Afşar oymağındandır. Onun döneminde Safevi Devleti içinde soylu bir askeri sınıf olurlar. İran Tahtı Kacar ailesinin eline geçtiğinde de etkinlikleri sürer. Dış ülkelere yapılan akınlarda, iç ayaklanmaların bastırılmasında Afşarlar ön sırada yer alırlar. Geniş alanlarda at koştururlar.

Günümüzde İran Afşarları yarı göçebe olarak yaşarlar. Oymak düzenini sürdürürler. Yaylak ve kışlakları vardır. Tarım, hayvancılık ve dokumacılıkla geçinirler. Şiraz, İsfahan, Kazerin ve Urimiye çevresinde yaşarlar. Safeviler döneminde Kuzistan'a yerleşmiş olan Aşarlu oymağı, Nadir Şah'ın ölümünden sonra iyiden iyiye yıpranıp dağılır. Şimdi onlardan kimse bulunmaz. Kırkılar oymağından küçük bir topluluk Afganistan başkenti Kabil yakınlarında yaşar. İran ve Afganistan Afşarları Şii'dir.

Günümüzde 500.000 dolayında Afşar bulunduğu söylenir.

Suriye Afşarları Selçuklulardan sonra derlenerek Güney Anadolu' da toplanırlar. 13. yüzyılda başka Türkmen oymaklarının da desteği ile Karamanoğlu beyliğini kurarlar. Beylik Osmanlı egemenliğine girdikten sonra Afşarlar yeniden göçebe yaşamlarına dönerler. Günümüzde Çukurova, İçel, Antalya, Maraş yöresinde görülen yarı göçebe Afşarlar bunların torunlarıdır. Türkiye Afşarlarının Alevi ve Sünni olanları vardır. Eski Türk geleneklerini oldukça iyi korurlar.

4.1.1. Ses Dizgesi

Afşarcanın ayrı yazı dili bulunmaz. İran Afşarlarının dili Azericenin bir kolu olarak gösterilir. Afganistan Afşar Ağzı üzerine ise şimdiye dek iki çalışma yapılmıştır. Bunlara bakarak Afşarcanın özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

Ünlü uyumu Farsçanın güçlü etkisi sonucu bozulmaya başlamıştır. Kimi eklerin yalnız kalın ve ince kullanımları vardır. Ünlü uyumuna aykırı birçok örnek bulunur. Sözgelimi:

alte 'altı'	*ase 'hangisi'*
eylamah 'eylemek'	*bace 'bacı'*
dale 'arka'	*değerman 'değirmen'*
doşek 'döşek'	*düduk 'düdük'*
gape 'kapı'	*inag 'inek'*
tape 'tepe'	*yagle 'yağlı'*

Dudak uyumu da Afşarcada oluşmamıştır.

Eski Türkçenin uzun ünlüleri genellikle Afşarcada korunmaz.

beeş <ET. bêş 'beş'	*geeçi <ET keçi 'keçi'*
geece 'gece' <keçe	*oot <OT õt 'ateş'*
ootiz 'otuz' <ET ottız	*tooh <OT tok 'tok'*

Birkaç örnekte uzun ünlülerin izi görülür. Kimi sözcükler ise ilk seslemde güçlü biçimde vurgulanır. Bunların uzun ünlülerin kalıntısı olup olmadığı kesin bilinmez.

Afşarcada açık ve kapalı e ünlüleri belirgin biçimde korunur. Kapalı é ünlüsü birçok sözcükte kullanılır:

dé- 'demek'	*déri 'déri'*
déşir- 'devşirmek'	*éér- 'ermék'*
éşit- 'işitmek'	*gééçi 'keçi'*
vér- 'vermek'	*yétmiş 'yemiş'*

Farsçanın etkisiyle dudaksı a (yuvarlak a) sesi Afşarcada yaygın biçimde kullanılır (Baskıda bu sesi gösteremiyoruz, özür dileriz).

ağartı 'başlık'	*arvat 'kadın'*
ata 'baba'	*barmah 'parmak'*
baş 'baş'	*bacanah 'bacanak'*
çadur 'çadır'	

Her üç durumdaki (başta, içte, ortada) i ünlüsü Afşarcada yaygın biçimde e ünlüsüne dönüşür:

bér 'bir'	*béz 'biz'*
ellé 'elli'	*éké 'iki'*
sekgéz 'sekiz'	*égde 'iğde'*
demér 'demir'	*dérsek 'dirsek'*
déz 'diz'	*pés 'pis'*
kél 'kil'	*tolké 'tilki'*

Çok sayıda sözcükte başta ve içteki ö ünlüleri e ünlüsüne dönüşür.

béyle 'böyle'	*çérek 'çörek'*
dért 'dört'	*déş 'döş'*
élmah 'ölmek'	*éz 'öz'*
ézge 'özge'	*gérmah 'görmek'*
kélge 'gölge'	*kéynek 'gömlek'*

tékmah 'dökmek'	

Birtakım sözcüklerde söziçi *-u-* ünlüsü *-ı-* ünlüsüne dönüşür:

bı 'bu'	*bırda 'burda'*
yıharı 'yukarı'	*çamır 'çamur'*
ohımah 'okumak'	*ootız 'otuz'*
tohımah 'dokumak'	

Bir iki sözcükte Eski Türkçenin sözbaşı *b-* ünsüzü korunur:

bire 'pire'	*bişirmah 'pişirmek'*

Türkiye Türkçesi ve Azericede olduğu gibi Eski Türkçenin */b-/* ünsüzü v- ünsüzüne dönüşür:

var ET. bar 'var'	*vér- <ET. ber- 'ver'*
vur- ET ur- 'vurmak'	

Eski Türkçenin sözbaşı */k-/* sesleri */g-/* ünsüzüne dönüşür. Eski Türkçenin *k-* sesinin korunduğu örnekler çok azdır. Bu kural yabancı sözcüklerde bile görülür.

gaç- <ET kaç- 'kaçmak'	*gal- <ET kal- 'kalmak'*
gapé <ET kapg 'kapı'	*gavun <F 'kavun'*
gırmızı <A 'kırmızı'	*gız <ET kız 'kız'*

İç ve son seste *-k-, -k* ünsüzü kurallı biçimde -x-, -x ünsüzüne dönüşür:

ax 'ak'	*bacanax 'bacanak'*
barmax 'parmak'	*doxsan 'doksan'*
tavox 'tavuk'	

Ses ikilemesi olayı ile Afşarcada da karşılaşırız:

ikké <ET eki 'iki'	*daşşax <DLT taşak 'taşak'*
yeddé <ET yiti 'yedi'	*sekgéz <ET sekiz 'sekiz'*
doggoz <ET tokuz 'dokuz'	

Önseste *y-* düşmesi olayı Afşarcada yaygındır:

éél <ET yél 'yel'	*éémax <ET yé- 'yemek'*
il <ET yıl 'yıl'	*iilan <ET yılan 'yılan'*
iik <ET yük 'yük'	*it- <ET yit- 'yitmek'*
iiz <ET yüz 'yüz'	*igirmi <DLT yigirmi 'yirmi'*
ıldız <ET yultuz 'yıldız'	

4.1.2. Örgü

Çoğul ve durum ekleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir:

Adıllar da Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. "*men, sen o, béz, séz, ollar"* biçiminde söylenirler. Dönüşlü sözcük 'kendi' anlamındaki *"éz"* sözüdür.

İyelik ekleri:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m el-im 'elim'*	*-imiz el-imiz 'elimiz'*
2. kişi	*-y el-iy 'elin'*	*-iyiz el-iyiz 'eliniz'*
3. kişi	*-i el-i 'eli'*	*-leri el-leri 'elleri'*

Sayı adları Azericede olduğu gibidir.

4.1.3. Devinim

Eylemlerin kullanılışı Azericeyi andırır. *-p* eki geçmiş zaman eki olarak kullanılır. Afşarcada, -dı, -mış ve -ıp olmak üzere üç geçmiş zaman kullanımı vardır.

Geniş zaman ve şimdiki zaman birliktedir. Çekimi şöyledir:

gelirem 'gilirim'	*gelirik 'geliriz'*
gelirey 'gelirsin'	*geliriz 'gelirsiniz'*
gelir 'gelir'	*gelirler 'gelirler'*

4.1.4.Örnek

gézleri yaladır alar canımı	*Gözleri eladır alır canımı*
kiprigi neşterdir téker kanımı	*Kipriği neşterdir döker kanımı*
emri, emri, can emri, gel ki	*Emri, Emri can Emri, gel ki*
kurbanıy menem	*kurbanın benim*
ilda bir kurban keseller,	*Yılda bir kurban kaserler,*
ginde kurbanıy menem	*günde kurbanın benim*
bî vafadır vay bu dünya,	*Vefasızdır bu dünya*
çox veren çox can çeker	*Çok veren çok can çeker*
géydeym keçeylen meşhur déye	*Gidiyorum geceyle, meşhur diye*
elvan otagına kurban oldugum	*Elvan otagına kurban olduğum*
aklımı başımdan zar eyledi	*Aklımı başımdan aldı*
taze refnakına kurban olduğum	*Taze revnakına kurban olduğum.*

4.2. KAŞKAYLAR

İran'da Şiraz kenti ile Taşk gölünün güneydoğusunda otururlar. 40 000 aileden oluşan bir topluluktur. Sayıları 450-500.000 dolayındadır. Güney İran'ın Fars eyaleti bunların denetimi altındadır. Yarı göçebe bir yaşam sürerler. Büyük bir bölge hareket alanlarıdır. Kışın İran körfezinin yakınındaki bölgede kışlarlar. Yazın Kuzey İsfahan eyaleti çevresinde yaylarlar. Böylece yarım ay biçiminde bir alana göç bölgesi olarak enine boyuna yayılmışlardır. Karaağaç Irmağı boyunca uzayan alan, kışlaktır. İsfahan, Şiraz yolunun batısındaki çevre ile Şikanrud ve Melbur ırmaklarının yukarı yatağı yaz göçü yurtlarıdır. Bu ölçüde geniş bir alanda göç seyredecektir. Nedir, göçler yeterince düzenlidir. Eski Türk örgütlenme biçimi göçlerin düzen içinde yürümesini sağlar. Birçok oymak, boy ve kola ayrılmış Kaşkay topluluğunun göçleri iyi bir yönetim içinde sürer. Kendilerine özgü geleneklere bağlı bir yasama düzenleri vardır.

Kaşkay adı '*alnı beyaz lekeli at'* anlamındaki '*kaşka'*sözündendir.

19. yüzyılda Kaşkaylar Talhu Türk oymağı beyi Canı Bey soyunca yönetilirler. Birçok siyasal olaylara karışırlar. Yerleşmeye zorlanırlar. Bir bölümü yerleşir. Bir bölümü Hamse ve Bahtiyar gibi Fars boyları arasına yerleştirilir.

Son araştırmalara göre Kaşkaylar 55 oymağa ayrılırlar. Yazılı tarihleri bulunmaz. Amerikalı gezginler, 1951 yılında Basra Körfezi çayırları-Zagros dağları arasındaki bölgede yaşayan göçebe Kaşkay Türklerinin göçünü anlatırlar. Kaşkay büyüklerinin verdikleri bilgilere göre, Oğuz boylarından gelirler. Hülagu Han döneminde Doğu Türkistan'dan çıkıp Afganistan ve Kuzey İran'a yayılırlar. Bugünkü yerlerine 1600 yıllarında gelirler. İran'a bağımlılardır, ancak gerçekte, hanlar o dönemde aşiret sınırları içindeki Kaşkaylara egemendir. Han yönetimindeki Kaşkay boylarını daha alt birimlerde 'kalantor' (althan), kethudalar ve aksakallar yönetir. Aksakal denetiminde birkaç büyük aile, kethuda yönetiminde 100 dolayında aile vardır. Babadan oğula geçen hanlığa varislerden hangisinin uygun olduğuna aksakallar karar verir. Han, kalantorlarca han ailesi içinden seçilir. Kan bağına dayalı göçebe feodal yaşam biçimi Kaşkaylar arasında yaşar. Toplumsal dayanışma doruklardadır. 100 ailelik göçebe topluluğun başkanı Şir Ali, komşu Kalış'ın 100 hayvanı ölmüştür. Şir Ali 100 aileden 100 hayvan toplar, Kalış'a verir. Olayı Amerikalı gezginlere şöyle açıklar: "İyi ve kötü yazgıyı tümümüz paylaşırız. Hiçbir Kaşgarlı aile yoksulluğa düşmez. Kalış ölmüş olsaydı ona yine sürü verecek ve oğlu ailenn sorumluluğunu yüklenecek yaşa gelinceye dek sürüyü üretecektik." 100 ailenin başkanı Şir Ali'nin 160 koyunu, 6 atı ve 8 devesi vardır.

O yıl yaylada iken, erken kar yağar. Kethuda, dönüş kararı için adamlarını toplar, tartışırlar. Üç gün içinde göç kararı alınır. Han'a elçi yollanıp göç onayı alınır. Kethuda Gorgali, bunun nedenini açıklar: Göç geniş çaplı bir eylemdir. Binlerce insan koyunları, atları, develeri ve eşyalarıyla 300 mile yakın bir yol alacaktır. Devinim bir askeri yürüyüş eylemi gibi düzenlenmelidir. Sözgelimi, bizim güneyimizdeki topluluk bizimle aynı zamanda yola çıkmalıdır ki, oraya vardığımızda boş otlak, su ve kamp yeri bulabilelim. Yoğun bir göç hazırlığı yapılır. Sürü gözden geçirilir, arık hayvanlar kesilir. Atlar nallanır, develerin sırt yaralarına bakılır. Torbalar yamanır, eşya paketlenir. Aksakallar çadır çadır dolaşıp herkesin hazırlıklarını izler. Son gece büyük bir şölen verilir, koyun kızartılır. Ateşler çevresinde geceyarısan dek türküler söylenir, oyunlar oynanır. Göç sabahı borazancı, kethudanın çadırının yanında uzun uzun boru çalar. Sonra kethudanın direkleri çekilir, çadır düşer. Öteki ailelerler de aynı işi yaparlar. Bir saat yürüyüşten sonra, durup denetim yapılır. kethuda: "İlk gün yavaştır. Sonra günde ortalama 10 ile 12 mil yol alırız. Üç gün yürürüz. Sonra sürü kendisini toplasın diye bir ya da daha çok gün duruyuruz. İki ayda 280 mil yaparız" diye açıklar. Yolda ayağı kırılan, ölen atlar olur. İnsan ve hayvanlarda ayak ağrıları görülür. Dar bir geçitte korkunç bir tipiye yakalanırlar. Hayvanlar ürker. Bütün gece çalışarak durum denetim alıtına alınır. Daha sonra oradan geçeceklerin boş çayır, kamp yeri ve su bulmaları için, aralıklıksız düzenli yürüyüş sürer. Baharda 280 millik göç, aynı yol ve yerlerden geçerek ters yönde yinelenecektir.

Bu yaşam biçimi için Amerikalı yazarlar "günlük yaşamları iki bin yıl önceki atalarından pek az ayrılır" derler.

Kökenleri kesin bilinmez. Aralarında anlatılanlara göre Oğuz boylarından kopmuşlardır. Orta Asya'ya yerleştikten sonra Cengiz Hanın ordusuna katılırlar. Bu ordu ile birlikte İran'a gelip yerleşirler. Kafkasya eteklerinden gelenleri bulunduğu gibi kendini Akkoyunlulardan sayanlar da vardır. Buna benzer başka söylenceler aralarında yaşar.

Genellikle Moğol akınları sırasında kuzeydeki Türklerden kopup geldikleri sanılır. Dilleri daha çok Azericenin bir ağzı sayılır. Son zamanlarda Türkiye Türkçesine yakınlığı bulunduğu ileri sürülür.

1871-1872 yıllarında İran'da yaşanan kıtlık nedeniyle kimi oymaklar yerleşir yaşama geçmişlerdir. Yerleşik yaşa geçme ve İranlılar arasında erimelerine karşın, 1. Dünya savaşında İran'a giren İngiilizlere karşı yiğitçe direnmişler, 2. dünya savaşında İngiliz-Rus birlikleri ile çarpışmışlardır. 2. Dünya savaşında İngilizlerin elinden İran'daki Türk Büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray'ın yardımı ile kurtulmuşlar, bunun üzerine kimi umutlara kapılmışlardır.

Kaşkay ve Aynalu Türkçesinde daha çok Farsçanın etkisiyle ünlü uyumu bozulmuştur.

dağe <ET tag 'dağa'	*dağde <ET tag 'dağda'*
dağler <ET tag 'dağlar'	*ate <ET ata 'baba'*
kare <ET kara 'kara'	*üraksiz <ET yürek 'yüreksiz'*

Kimi sözlerde Eski Türkçenin uzun ünlüleri korunur.

yııl <ET yıl 'yıl'	*aaya <ET 'ay'*
diiş <ET tiş 'diş'	*uuh <ET ok 'ok'*
üülüm <ET öl- 'ölüm'	*süüz <ET söz 'söz'*
baaş <ET baş 'baş'	*aat <ET at 'at'*
aaz <ET yaz 'yaz'	*çooh ET köp 'çok'*
vaar <ET bar 'var'	

Ne var ki, bu örneklerin bir bölümünde bulunan uzun ünlüler sonradan ortaya çıkan türdendir. Sözgelimi "ad" sözünde değil de "at" sözünde uzun a bulunması düşündürücüdür.

Fundamenta'da Kaşkay ve Aynalucada şu eylem çekimleri verilir:

Kaşkayca	Aynaluca
gaymişam 'giyiyorum'	*isirem 'isterim'*
gaymişañ'giyiyorsun'	*isiren 'istiyorsun'*
gaymiş 'giyiyor'	*isir 'ister'*
gaymişak 'giyiyoruz'	*isirek 'istiyoruz'*
gaymişañiz 'giyiyorsunuz'	*isireñiz 'istiyorsunuz'*
gaymişlar 'giyiyorlar'	*sirler 'istiyorlar'*

Kaşkay ve Aynaluların belli bir yazınları bulunmaz. Kuşkusuz halk yazınları vardır. Dil ve yazınları yeterince incelenmemiştir.

4.3. KACARLAR

Kacarlar, sayılarının azlığına karşın, İran yönetimini uzun süre elinde tutmuş bir Türk boyudur. Sayıları 40.000 dolayındadır.

Vambery'ye göre "Kacar" adı 'kaçak, firari' anlamındadır.

İran şahları soyunun atası sayılan Sertak Noyan'ın oğlu Kacar'dan geldikleri için bu adı alırlar. Anayurtları Türkistan'dır. Bir aralık Suriye sınırlarına yakın bir yerde otururlar. 1400 yılında Şam'a akın yapan Timur'un ağır baskılarını duyarlar. Türkistan'a göçme zorunda kalırlar. Bu göç sırasında bir bölümü Azerbeycan, bir bölümü ise Irak'a yerleşir. İran'a göçleri bu olaylardan sonradır. 14-15. yüzyıllarda İran'a yerleşirler.

Timur egemenliği sarsılınca Kacarlara akraba olan Akkoyunlu Uzun Hasan Bey Azerbeycan'da devlet kurar. Böylece Kacar uruğu güç kazanır. Safevilerden 1. Şah Abbas döneminde Kafkasya'da yaşarlar. Şah bunların güçlendiklerini sezip Hazar kıyılarında Esterabad'a yerleştirir. Böylece Şah, Kacarları Türkiye Türklerinden uzak tutmak ister. Tüm bu önlemlere karşın Kacarlar örgütlenme üstünlükleri ile 1794'te İran tahtını ellerine geçirirler. O tarihten 1925 yılına değin İran yönetimini ellerinde tutarlar. Günümüzde Kacar uruğu Gurgan, Şaku ve Mazenderan eyaletlerinde yaşarlar. Bir bölümü göçebedir. Sürüleri ile yaşarlar. Öbürleri ise yerleşiktir. Tarımla yaşamlarını sürdürürler.

Dilleri tümüyle Azericenin bir koludur. Zaten İran Türklerinin ayrımı daha çok örgütlenme ayrımıdır.

5. HORASANLILAR

İran'nın Horasan bölgesinde yaşayan Türklerin dilidir. Yakın zamana değin bu bölgede Türkmence ya da Azerice gibi Oğuz öbeği dillerinden birinin konuşulduğu ileri sürülmüştür. Son yıllarda yerinde yapılan incelemeler sonunda bu dilin kendine özgü özellikler taşıdığı ve başlı başına bir Oğuz dili olduğu anlaşılmıştır.

Horasan Türkleri, en çok Bocnurd, Nişabur, Deregez, Kuçan, Meşed illeri ile çevresine yayılmışlardır. Yaşadıkları alanın güneyini İran çölleri kaplar. Kuzeyde Özerk Türkmenistan, Doğuda Afganistan ile sınır komşusu olurlar. Horasan, batıda Hazar Denizine dek uzanır. Hazar'ın güneyinde yaşayan Türkmenler de komşularıdır. Horasan'ın güneyine doğru inildikçe bu dili konuşanların sayısı azalır. Kuzeyde ise Türkmenistan' da dar bir alanda konuşulur. Ürgenç, Hive, Hazar-Asp ağızları ile büyük yakınlık gösterir. İran ve Türkmenistan'da toplam 2.000.000 'a yakın kişi bu dili konuşur.

Horasan Türklerinin tarihleri kesin bilinmez. Büyük olasılıkla Oğuzların bu topraklara gelip batıya kaymalarında Horasan'a yerleşip kalırlar. Bundan sonra Asya'da yaşanan olaylara koşut olarak, çoğunluğu Türk çeşitli devletlerin içinde yer alırlar. Tüm Ortaçağ boyunca Anadolu ve Ön Asya Türklerini gizemci akımlarla etkilerinde tutarlar. Ahmet Yesevi ve sonraki gizemcilerin öğretilerini işleyip Anadolu'ya iletirler. Dervişleri, savaşçı gâzileri Anadolu içlerine sürerler. Emevi yönetimine son veren Ebu Müslüm eylemi Horasan'da başlar. Böylece Horasan adı bir kez daha tüm İslam ülkelerinde yankılanır. Safevi Devleti kurulduktan sonra bir süre Safevilerle Özbekler arasında yönetim çekişmesine neden olurlar. Sonunda Şah İsmail'in savaşı kazanması ile İran'a bağlanırlar. O günden bugüne Horasan'ın büyük bir bölümü İran sınırları içindedir. Tarihsel Horasan kökende daha geniş bir alanı içine alır. Günümüzde Tarihsel Horasan'ın kimi bölümleri Sovyetler Birliği ve Afganistan'dadır.

"Horasanca" adı yapay bir addır. Bu ad Horasan Türklerine ilk kez Göttingen Türkoloji bölümünce verilmiştir. Halk kendi dillerini "Türki" olarak adlandırır. Böylece Azericeden ve Türkmenceden ayırır. "Horasan" adı Fars kökenlidir. "hur" 'güneş' ve"-asan" 'ülke' adlarından oluşur. 'Güneş ülkesi' anlamındadır.

5.1. Yaşam

Horasan Türkleri Şii Müslümanlığa inanırlar. Bir iki yüzyıl önce yerleşik yaşama geçmişlerdir. Tarım ve hayvancılıkla geçinirler. Aralarında eski yaşam biçiminin kimi özelliklerini korurlar. Nedir, hiç bir zaman komşuları Türkmenler ölçüsünde eski Türk yaşam biçimine bağlı kalmazlar. Oymaklar, boylar biçiminde örgütlenme, yaylak-kışlak ayrımı gibi göçebe Türk yaşamının kimi ögelerini çoktan unutmuşlardır. Yoksul bir yaşam düzeyleri vardır. Sünni Müslümanlığa inanan Türkmenlerle ilişkileri çok sınırlıdır. Kız alıp vermezler.

5.2. Yazın

Şimdiye dek Horasan Türkçesinin konumu bilinmediği için yazını da yeterince araştırılmamıştır. Eski Anadolu Türkçesi örnekleri olarak tanımlanan Mevlana, Behçet-el Hadaik gibi yapıtları bu bakış açısından yeniden ele almak gerekir.

Yakın dönemde Horasanca dil ve yazın bakımından işlenmemiştir. İran Türkleri arasında etkin olan Azeri yazınının gölgesinde kalmıştır. Bunun dışında Mahdum Kulu ve başka Türkmence halk yazını ürünleri Horasan'da çok dar bir çevrede okunur. Kendi aralarında önemli bir yazın bulunmaz.

5.3. Konum

Horasancanın Türk dili ocağındaki yerini belirleyen **Prof. Dr. Doerfer**'dir. Doerfer'e göre, Makedonya'dan İç Asya'ya dek yayılmış Oğuzca çeşitli dil ve ağızları ile bir zincirin halkalarını andırır. Horasanca, şimdiye dek kopuk gibi gözüken Türkmence ile Azerice

arasındaki halkayı oluşturur. Kimi ses özellikleri ile Türkmenceye benzer. Ama sözcük kuruluşu yönünden Türkmenceden çok Azericeye yakındır. Nedir, sözvarlığı bakımından Azericeden kesin biçimde ayrılır.

Horasanca Türk dili tarihi açısında büyük önem taşır. Sözgelimi Horasancada şu önemli özellikler saptanır:

-gay-/-gey- Gelecek zaman eki yaşayan kimi Horasan ağızlarında ve eski Horasancada kullanılır.

Çağdaş Oğuz dillerinde kimi sözlerde v- sesine dönüşmüş Eski Türkçenin b- sesleri korunur.

Yine öbür Oğuz dillerinde bulunmayan *-men, -sen* biçimindeki kişi ekleri bulunur.

Mevlana'nın yapıtlarında hiçbir zaman Doğu Türkçesine özgü *-nıñ* tamlayan eki, *-ga/-ge* yönelme eki ve *-nı/-ni* belirtme eki bulunmaz. Ancak Mevlana'da "*bol-"* eylemi vardır. *"-gay"* Gelecek zaman eki kullanılır. "*-men"* kişi eki bulunur. Bilindiği gibi Mevlana Belh'ten gelmiştir. 13. yüzyılda orda Horasanca konuşulmuş olmalıdır. Nitekim Belh Türkmenlerin eline 16. yüzyılda geçecektir. Aynı durum Behcet-ül Hadaik (şiir bölümleri) ve Kitab al-Fara'iz'in için de geçerlidir. Doğu Türkçesine özgü kimi ögeler ile Oğuzca durum ekleri birlikte kullanılır. Bu dönem Anadolu Türkçesinden kimi örnekler şöyledir:

bol-gay 'olacak'	*bol-gay-men 'olacağım'*
yarguya barur men 'yargıya varacağım'	

Bu bilgiler ışığında Eski Anadolu Türkçesinde bireysel özellik sanılan kimi ses olaylarını yorumlamak şimdi olasıdır. Bu dil, Moğolların önünden kaçıp Anadolu'ya sığınan Türklerin dili olmalıdır. Daha sonra Anadolu Türkçesi içinde eriyecektir.

Aynı biçimde İbni Mühenna da Horasanca yazmış olmalıdır. Büyük olasılıkla İbni Mühenna Merv'lidir. Yapıtında aşağıdaki gibi kimi ikili kullanımlar vardır:

ne bol-gay 'ne olacak'	*ne ol-gay 'ne olacak'*

Merv de 16. yüzyılda Türkmenlerin eline geçer. Öte yandan İbni Mühenna'daki bu özellikleri Melioranski'nin savunduğu biçimde "Azerice" diye açıklamak da olası değildir. Sonuçta Horasanca tarihsel açıdan türkolojiye şu yenilikleri getirir:

1. Şimdiye dek "Oğuz Özbekçesi" diye tanımlanan dil gerçekte Kuzey Horasancadır. İran'da konuşulan Horasancaya sıkı sıkıya bağlıdır. Bu dilde "olmak" eylemi bol-, vol- ve ol- gibi değişik biçimlerde kullanılmıştır. Oysa ne Türkmencede ne de Özbekçede böyle bir kullanım sözkonusudur.

2. Menges ve Pocelvevski Türkmenistan'ın İran sınırında konuşulan Türkmenceyi asıl Türkmenceden katı çizgilerle ayırırlar. İran sınırında konuşulan dil Horasancadır.

3. İbni Mühenna'nın "Al-Biladna" (ülkemin dili) diye adlandırdığı dil Horasancadır.

4. Eski Anadolu Türkçesinde iki değişik tabaka sezilir. Bunlar Eski Anadolu Türkçesi ile Eski Horasancadır. Eski Anadolu Türkçesinde görülen *"olga - bolga"* ikili kullanımı bu tabakalardan kaynaklanır.

Horasancanın Oğuzca içindeki yeri şöyledir:

Horasancada Türkmencede olduğu gibi *"ber-" 'vermek'* eylemi kullanılır. Oysa 13. yüzyılda Eski Anadolu Türkçesinde "var-" 'varmak', "ver-" eylemleri işlenir. 11-12.yüzyıllarda Batı Selçukça ile Doğu Selçukça arasında bu ayrım doğmamıştır.Bir Selçuk beyinin adı "Tangrı-bermiş" (Tanrı verdi) biçimindedir. Yaklaşık 1150 yılında Batı Selçukçada "karu barursan" 'nereye gidiyorsun' kullanımı vardır. Bu durumda Horasanca 11-12. yüzyıllarda Selçukçada olan kimi özellikleri korur. Batıya göçen Oğuzların dilinde gerçekleşen değişimleri yapmaz. Kimi konularda Türkmencede olduğu gibi eski özellikleri korur. Batı Oğuzcada bulunan kimi sözleri de yaşatır. Sözgelimi Azeri ve Türkmencedeki "tapmak" sözüne karşı "bulmak" sözü kullanılır. Tüm bu özellikleri ile Türkmence, Azerice ve Türkiye Türkçesinden ayrılır.

Dört Oğuz dilinin tarihsel gelişimi şöyle olmalıdır: Selçukça 10. yüzyılda bölünür. Horasan, Azeri ve Anadolu Türkleri topluca bir öbek oluştururlar. Türkmenlerden ayrılırlar. Türkmenler kapalı toplum düzeni içinde yaşamlarını sürdürürler. Horasan Türkleri Horasan'da kalırlar. Azeri ve Anadolu Türkleri batıya yolculuklarını sürdürürler. Horasanca Türkmencedeki kimi özellikleri korur. 16.yüzyılda Türkmen yayılması sonunda Horasan ikiye bölünür. Oğuz Özbekçesi adı verilen Kuzey Horasanca Güney Horasanca'dan ayrılır. Kuzey Horasanca Kıpçak ve Özbek etkileri ile gelişir. Merv ve Belh ağızları oluşur. Batıda ise Azerice ile Osmanlıca birbirinden ayrılır. Azerice kimi noktalarda Doğu Oğuzcaya bağlı kalır. Bu noktalar Azericeyi Horasancaya yaklaştırır. Horasancanın Oğuz dilleri arasındaki yeri kabaca şöyledir:

Oğuzca:
Türkmence
Horasanca
Azerice
Türkiye Türkçesi

5.4. Sözvarlığı

Sözvarlığı genellikle Oğuzcadır. Ama Azericede kullanılan 'ana', 'baba' anlamlarındaki 'dede', 'nene' sözleri Horasancada bulunmaz. Bu arada Türkçede seyrek kullanılan kimi sözcükler bu dilde yaşar:

kire 'ince'	*sussıx 'susuz'*
aaça <Mo aça 'uzak'	
izah 'uzak' (< uzak ile yırak sözcüklerinin karışımı	

Horasanca'nın yazı dili bulunmaz. Yalnız konuşma dili olarak kullanılır. Bu bakımdan bütün bir Horasancanın özelliğinden söz etmek olanaksızdır. Bu dilin Türkçe içindeki konumu ve özellikleri 1969 yılında Göttingen türkoloji bölümünün yerinde yaptığı ağız araştırmaları sonunda ortaya konur. **Fuat Bozkurt** ile Macar türkoloğu **Fazsy, Bojnurd** ağzını incelerler. Güney ağızları güçlü biçimde Farsçanın etkisinde kalmıştır. Bu yüzden çok kullanılan kimi Türkçe sözlerin yerini Farsça sözler almıştır.

5.5. Ses Dizgesi

Horasancada dokuz ünlü bulunur.

Farsçanın güçlü biçimde etkisiyle yaklaşık tüm Horasan ağızlarında **büyük ünlü uyumu** bozulmuştur. Ayrıca *-mak/-max* eylemlik ve -di geçmiş zaman ekleri yalnız bir biçimde kullanılır. Yabancı sözcükler ünlü uyumuna uymazlar. Dudak benzeşmesi ise tümden gelişmemiştir.

get-max 'gitmek'	*bil-max 'bilmek'*
ağer 'ağır'	*oxi-din 'okudun'*
oyna-di 'oynadı'	*alle 'elli'*
ane 'ana'	*amcey 'meme'*
alme 'elma'	*atmiş 'altmış'*
bişıg 'pişmiş'	*doşek 'döşek'*
daale 'arka'	*işşıg 'ışık'*
dooli 'dolu'	

Genelde Türkmencede olduğu gibi Horasancada da Eski Türkçenin uzun ünlüleri korunur. Ancak Farsçanın etkisiyle çeşitli ağızlarda uzun ünlülerin korunması değişik olur. Doğal konumu gereği Deregez bölgesi ağzı, uzun ünlüleri en iyi biçimde korur. Şu örneklerde uzun ünlüler bulunur:

aat <DLT aat 'ad'	*baaş <DLT baaş 'kafa'*
béés <DLT beeş 'beş	*béez <DLT beez 'bez'*
dooli 'dolu'	*géél <DLT kööl 'göl'*
yool 'yol'	*gaaş 'kaş'*
béél 'bel'	*béér- 'vermek'*
déért 'dört'	*héél 'ıslak'*
yee- 'yemek'	*oodin 'odun'*
oocah 'ocak'	*oon 'on'*
geece 'gece'	

Açık ve kapalı e ünlüsü kesin olarak ayrılır. Birinci seslemde kapalı e ünlüleri özgün biçimde kullanılır.

béél 'bel'	*béér- 'vermek'*
béés 'beş'	*béez 'bez'*
çéyne 'çiğnemek'	*dé- 'demek'*
déve 'deve'	*ét- 'etmek'*
vér- 'vermek'	*ékki 'iki'*
gét- 'gitmek'	*yér 'yer'*
kérpi 'kiprik'	*yél 'yel'*

/a-/, /-a-/ > /o-/, /-o-/: Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Yabancı sözcüklerde de görülür.

dovar 'davar'	*govın 'kavun'*
ovsar <Fa.efsar 'üzengi'	

/e-/, /-e-/> /a-/, /-a-/ Farsça'nın etkisiyle oluşmuş bir ses olayıdır. Başta ve içteki açık e sesleri a ünlüsüne yakın bir sese dönüşür.

alay <DLT elek 'elek'	*al 'el'*
alle 'elli'	*ar 'er, erkek'*
amcey 'meme'	*at 'et'*
atey 'etek'	*damir 'demir'*
galin 'gelin'	*ékki 'iki'*

-i-,-i > -e-,-e: Büyük olasılıkla bu da Farsçanın etkisine bağlıdır. i ünlüsü kapalı e ünlüsüne çevrilir.

aağÉr 'ağır'	*aastÉ < OT.astın 'alt'*
allÉ 'elli'	*kÉrpi 'kiprik*
kÉm 'kim'	*sekÉz 'sekiz'*
yettÉ 'yedi'	*yegÉrmÉ 'yirmi'*

ö-,-ö- > e-,-e-: Horasancanın birçok ağzında kurallı biçimde bu ses olayı vardır. Farsçanın etkisine bağlı olmalıdır.

berey 'böbrek'	*çel 'çöl'*
dey- 'döğmek'	*çerey 'çörek'*
deşey 'döşek'	*egeç 'öğeç, teke'*
el- 'ölmek'	*en 'ön'*
ep- 'öpmek'	*ergen- 'öğrenmek*
eez 'öz, kendi'	*geel 'göl'*
gengs 'göğüs'	*ger- 'görmek'*
gez 'göz'	*heel<Uy höol'ıslak'*
keyney 'gömlek'	*kelge 'gölge'*

tek- 'dökmek'	

-u- > -ı-: Yukardaki ö > e değişimine koşut bir ses olayıdır.

bırın 'burun'	*gılax 'kulak'*
mırad 'murat'	*vır- 'vurmak'*
yımırta 'yumurta'	*yıt- 'yutmak'*
goyrıx 'kuyruk'	*govın 'kavun'*
goyın 'koyun'	*otız 'otuz'*
uldız 'yıldız'	

-ü- > -i-: Horasancanın özgün özelliklerindendir. Birçok örnekte görülür. Farsça etkisiyle doğmuş olmalıdır.

birge 'pire'	*dikan 'dükkan'*
diş- 'düşmek'	*diz 'düz'*
gil- 'gülmek'	*gin 'gün'*
iç 'üç'	*isd 'üst'*
izim 'üzüm'	*kil 'kül'*
kirey 'kürek'	*sipirge 'süpürge'*
sit 'süt'	

-b- > -v- : Sık görülen bir ses olayıdır. Yabancı sözlerde de bu değişim saptanır:

çivin <Os.çibin 'sinek'	*gavr <Ar.kabr 'mezar'*
levas < Fa.libas, giysi'	*sivil <Fa.sebil 'bıyık'*
tevar <Fa.tabar 'balta'	

-ç-, -ç > -ş-, -ş: Türkçenin çeşitli kollarında görülen bu ses olayı ile Horasan Türkçesinde kimi Türkçe ve yabancı sözlerde karşılaşılır:

a*ş- 'açmak'*	*agaş 'ağaç'*
geş- 'geçmek'	*gaş- 'kaçmak'*
heş 'hiç'	*iş 'üç'*

-d > -t: Yabancı sözcüklerde görülen bir ses olayıdır. Sözcüğü Türkçenin kurallarına uydurma kaygısı ile doğar:

biit <Fa.bid 'sögüt'	*damat <F damad 'damat'*
haştad <F heştad 'seksen'	*kebut < F kebud 'mavi*
nahut <F nuhud 'nohut'	*nevet <F neved 'yüz'*
horşit <F hurşid 'güneş'	

-g-: Günümüz Oğuz dillerinde düşmüş olan Eski Türkçenin -g-ünsüzü seyrek olarak Horasancada korunur:

birge <OT bürge 'pire'	*gısga <Uy kısga 'kısa'*
gargış <OT kargış 'karış'	

h-: Çok seyrek olarak Eski Türkçenin sözbaşı h- sesleri Horasancada korunur:

haççı 'acı	*heel <Uy. höol 'ıslak'*

-k > -y: Birçok Türkçe ve yabancı sözcükte görülen Horasancaya özgü yaygın bir ses olayıdır.

aahey <Fa.ahek 'kireç'	*amcey 'emcek, meme'*

atey 'etek'	*eşşey 'eşek'*
birey 'böbrek'	*çerey 'çörek, ekmek'*
dezzey 'tezek'	*dirsey 'dirsek'*
deşey 'döşek'	*eley 'elek'*
iney 'inek'	*irey 'yürek'*
keyney 'gömlek'	*kiçiy 'küçük'*
kirey 'kürek'	*şişey 'şişek'*

b- > m-: Sözbaşı *b-* ünsüzü onu izleyen seslemde genizsil ünsüz burunursu m- ünsüzüne dönüşür. Türkçenin birçok kolunda yaygın olan bu ses olayı Horasancada da görülür:

men 'ben'	*mana 'bana'*
min 'bin'	*min- 'binmek'*

Genizsil n: Horasancada çoğunlukla Eski Türkçenin genizsil ñ sesi korunur. Bu bakımdan Horasanca Türkmenceye koşutluk gösterir.

doñguz 'domuz'	*eñ'ön'*
miñ 'bin'	*yañı 'yeni'*
yuñ'yün'	*karañgı 'karanlık'*

q- > - g-: İç Anadolu ağızlarından doğuya doğru tüm Oğuz dillerinde olan bu ses değişimi Horasan Türkçesinde de vardır. Türkçe ve yabancı sözlerde görülür:

gabr 'kabr, mezar'	*gal- 'kalmak'*
gale 'kale'	*ganat 'kanat'*
gara 'kara'	*garangı 'karanlık'*
garga 'karga'	*gargış 'karış'*
garrı 'yaşlı'	*gar 'kar'*
gatıh 'ayran'	*gatır 'katır'*
gazan 'kazan'	*gıl 'kıl'*
gılıç 'kılıç'	*gırh 'kırk'*
gısga 'kısa'	*goç 'koç'*

-q > -x : Eski ve Orta Türkçenin söz sonu *-q* ünsüzü Horasancada *-x* ünsüzü ile karşılanır:

bax- 'bakmak'	*dırnax 'tırnak'*
dudax 'dudak'	*gırx 'kırk'*
oocax 'ocak'	*oğlax 'oğlak'*
yox 'yok'	*yastıx 'yastık'*

-q- > -x-: Söz içinde *-q- >-x- d*eğişimi ile daha az karşılaşılır:

axşam <DLT axşam 'akşam'	*arxa <ET arka 'arka'*
oxı- <ET okı- 'okumak'	*toxı- <DLT tokı- 'dokumak'*
toxlı <DLT toklı 'toklu'	*yaxın <ET yakın 'yakın'*

-q > -g: Birkaç örnekte bu ses değişimi ile de karşılaşılır:

aydıllıg <DLT aydıñ 'aydınlık'	*ağ <ET ak 'ak'*
ocag <ET oçak 'ocak'	*goymag <ET kodmak 'koymak'*

t- : Horasancada, yaklaşık hiçbir Oğuz dilinde kullanılmayan kimi örneklerde önseste *t-* ünsüzü korunur:

tek- <ET tök- 'dökmek'	*tohı- <ET toku- 'dokumak'*
touşan <ET tavukan 'tavşan'	*toolı <ET tolu 'dolu'*
tur- <ET tur 'durmak'	

y- düşmesi: Azericede olduğu gibi Horasancada da kimi sözcüklerde *y-* sesi düşer:

il <ET yıl 'yıl'	*ilan <ET yılan 'yılan'*
irey ET yürek 'yürek'	*it- <ET yitmek 'yitmek'*
itte <Uy.yitti 'acı'	*iiz <ET yüz 'yüz'*
iiz <ET yüz 'yüz, surat'	*ulduz <ET yıldız 'yıldız'*

Benzeşme: Kökeni kolay söyleme isteğine dayanan benzeşme kimi örneklerde görülür:

allın 'alnın'	*aydıllıg <DLT aydıñ-lık 'aydınlık'*
ginniz <ET kündüz 'gündüz'	*issinde 'üstünde'*
ossun <DLT bol-sun 'olsun'	

Ses ikilemesi, Horasancada oldukça sık görülen bir ses olayıdır.

aşşağé <DLT aşak 'aşağı'	*eşşey <ET eşkek 'eşek'*
bäyyat < 'bayat'	*derri <DLT teri 'deri'*
dezzäy <DLT tezek 'tezek'	*dokguz <ET tokuz 'dokuz'*
ekki <ET eki 'iki'	*garrı <ET karı 'yaşlı'*
gurrı <ET kurug 'kuru'	*sakgal <ET sakal 'sakal'*
işşıg 'ışık'	*sekkez<ET sekiz 'sekiz'*
teppe <ET töbü 'tepe'	*toppuk<DLT topık 'topuk'*
yekke 'büyük, iri'	*yetti <ET yiti 'yedi'*

5.6. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* biçimindedir. Ses olayları nedeniyle çok kez *-la/-le* biçiminde kullanıldığı olur.

ev-le 'evler'	*kişi-le 'adamlar'*

İyelik ekleri şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-im*	*-imiz*
2. kişi	*-iñ*	*-iniz*
3. kişi	*-i*	*-leri*

äl-im 'elim'	*älim-iñ'elimin'*
ayag-ım 'ayağım'	*alim-i 'elimi'*

Tamlayan durumu *-ıñ/-iñ, -nıñ/-niñ* ya da *-yıñ/-yiñ* biçimindedir.

är-iñbacısı 'görümce'	*dağ-ıñbaşında'dağınbaşında'*
ali-yiñdişi 'Ali'nin dişi'	*xoda-yıñişi 'Tanrının işi'*

Belirtme durumu *-ı* ya da *-nı* ekleri ile karşılanır.

aay-ı 'ayı'	*baazaar-ı 'pazarı'*
dünya-nı 'dünyayı'	*goca-nı 'yaşlıyı'*
kişi-ni 'adamı'	*goşın-ı 'askeri'*

Yönelme durumu *-a* ya da *-ya* eki ile anlatılır.

ev-e 'eve'	*geeçi-ye 'keçiye'*
kişi-ye 'adama'	*at-ı-n-a 'atına'*

Bulunma durum eki *-da* biçimindedir. Benzeşme yüzünden *-na/ -ne* biçiminde kullanıldığı da olur.

agaşlıg-da 'ağaçlıkta'	*biyaaban-da 'çölde'*
äl-i-n-nä 'elinde	*at-ı-n-a 'atına'*

Çıkma durumu *-dan e*ki ile sağlanır. Benzeşme sonucu *-nan/ -nen* biçiminde kullanıldığı da olur.

çeşme-dän 'çeşmeden'	*dağ-dan 'dağdan'*
daaş-dan 'taştan'	*bey-in,den 'beyinden'*
äl-in-nän 'elinden'	*äl-imiz-nän 'elimizden'*

Araç eki olarak kökeni *"birlen"* sözüne dayanan *-nan/-nen* kullanılır.

salaam-nän 'selamla'	*gilmag-ınan 'gülmekle'*
äl-ler-iy-nän 'elleri ile'	*at-ı-n-a 'atına'*

Eşitlik anlatımı *"kimin"* sözcüğü *"-layın"* ve *"-dey"* ekleri ile karşılanır. Ayrıca eşitlik eki *-ça/-çä* kullanılır:

galaniñyaxın-na-ça 'şehrin yakınına dek'
daga-çan 'dağa değin'

Yön eki *-arı/-äri* kalıplaşmış biçimde bir iki örnekte yaşar:

iç-äri 'içeri'	*soñ-ra 'sonra'*

Kişi Sözcükleri

men	*sen*	*o*	*biz*	*siz*	*ola*
meniñ	*seniñ*	*onıñ*	*biziñ*	*siziñ*	*olariñ*
maña	*saña*	*oña*	*bize*	*size*	*olara*
meni	*seni*	*onı*	*bizi*	*sizi*	*oları*
mende	*sende*	*onda*	*bizde*	*sizde*	*olarda*
menden	*senden*	*ondan*	*bizden*	*sizden*	*olardan*
meniineñ	*seniineñ*	*onıınañ*	*biziineñ*	*siziineñ*	*olarıneñ*

Gösterme Sözcükleri

bu / bı	*şu / şo*	*o*
munıñ	*şunıñ*	*onıñ*
muña	*şuña*	*oña*
munı	*şunı*	*onı*
munda	*şunda*	*onda*
mundan	*şundan*	*ondan*
munineñ	*şunineñ*	*onineñ*

Dönüşlü Sözcük olarak *"kendi"* anlamındaki "*ééz"* <*öz* sözü kullanılır.

éézine fikr ederdi 'kendi kendine düşünürdü'
éézini eldirdi 'kendini öldürdü'
éézimi bir garrının levasına saldım 'kendimi bir yaşlının kılığına soktum'

Belgisiz Sözcükler

her neme 'her ne'	*birisi 'biri'*
heşkim 'hiç kimse'	*felaanekes 'filanca'*

Sayı Sözcükleri

Türkiye Türkçesine göre, yalnız ses değişimleri var: 1. *bir, 2. ékki, 3. iç, 4. dert, 5. bieş, altı, 7. yetdé, 8. sekkéz , 9. dokgoz,, 10. oon, 20. yiermé, 30. outız, 40. gırx, 50. áállé, 60. altmış, 70. yetmiş, 80. haştâd, 90. neved, 100. üz , 1000. miñ.*

Sıra sayıları -inci/-minci ekleri ile yapılır:

bieşinçi 'beşinci'	*állimінçi 'ellinci'*

Üleştirme sayıları -ar/-er, -şar/-şer eki ile anlatılır:

birer 'birer'	*bieşer 'beşer'*

Horasanca, belirteçler bakımından, Oğuz dillerinden ve Türkiye Türkçesinden ses değişimleri dışında ayrım göstermez. Yalnız bir dizi Farsça belirteç de kullanılır.

Zaman Sözcükleri olarak aşağıdaki sözcükler kullanılır:

álân 'şimdi' <A. alân	*bád 'sonra' <A. ba'd*
bádän 'sonra, ardından'	*bu il 'bu yıl'*
bugin 'bugün'	*dønäyn 'dün'*
ertäynän 'sabah erken'	*bırgin 'öbürsü gün'*
ilärsi gin 'önceki gün'	*indi 'şimdi'*
sáhár 'sabah'	*soñra 'sonra'*
zehrdä 'öğlen' <A. zuhr	

Durum Sözcükleri olarak aşağıdaki sözler kullanılır:

áslän 'kökende, gerçekte'	*álbättä 'elbette'*
bøylä 'böyle'	*çox 'çok'*
dägil 'değil'	*gänäm 'yine'*
hátmän 'kesin'	*xáyli 'çok'*
xølasa 'özetle'	*øyle 'öyle'*
yavaş 'yavaş'	*yäñiden 'yeniden'*

Yer Yön sözcüklerine şu örnekler verilebilir:

aşşagıdan 'aşağıdan'	*baş aşşagı 'baş aşağı'*
bo yer 'bura'	*bo yerde 'burda'*
dâle 'arka'	*içeri 'içire'*
içinde 'içinde'	*ilersi 'ilerisi'*
iläy 'ileri'	*ırak 'uzak'*
izâk 'uzak'	*taydan 'aşağıdan'*
o yer 'ora'	*orä 'ora'*
orda 'orda'	*yıxarı 'yukarı'*

Soru Sözcükleri olarak şu sözler kullanılır:

hârda 'nerde'	*haybiri 'hangi'*
haybirisi 'hangisi'	*hâydä 'nerde'*
nädä 'nerde'	*nämä 'niçin'*
nämiçin 'niçin'	*nämiye 'niçin'*
närä 'nere'	*närdän 'nerden'*
neçä 'kaç'	*neçe defä 'kaç kez'*

5.7. İlgi

İlgeç olarak aşağıdaki sözcükler kullanılır:

için 'için'	*kimin 'gibi, kadar, değin'*
teki 'gibi'	*çelli 'gibi'*
tekin 'gibi'	

Horasancada bağlaç olarak kullanılan sözcüklerin yaklaşık tümü yabancı kökenlidir. Şu sözcükler bağlaç olarak kullanılır:

ki 'ki'	*fagat 'fakat'*
çon 'çunki'	*ágär 'eğer'*
çunki 'çünkü'	*ama 'ama'*
vaxdı 'o zaman ki'	*ve 've'*
u 've'	*veli 'ama, velakin'*
hem 'hem'	*de 'de'*
her neme 'her neyse'	

5.8. Devinim

Horasancada ekeylem Azericeyi anımsatır. Durağan sözcüklerden ad tümcesi yapar. **Ekeylem** olarak kullanılan ekler şunlardır:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-am, -yam*	*-ay*
2. kişi	*-añ*	*-añız*
3. kişi	*-dı (çok seyrek-dır)*	*-dılan*

Bu arada *"barmak"* eylemi ile ad tümcesi yapılır. Ad tümcelerine şu örnekleri gösterebiliriz:

evde baram 'evdeyim'	*evdeyäm 'evdeyim'*
İran'dayam 'İran'dayım'	*sen kimen 'sen kimsin?'*
bo xatın xurşit tekindi 'bu kadın güneş gibidir'	

Belirli geçmiş zaman *-dı-* eki ile anlatılır:

aldım 'aldım'	*bagışladım 'bağışladım'*
çaxdım 'çaktım'	*çıxardım 'çıkardım'*
asmadım 'asmadım'	*géttiñ'gittin'*
oxıdıñ 'okudun'	*aldı 'aldı'*
aşdı 'aştı'	*bildi 'bildi'*
bérmedi 'vermedi'	*gelmedi 'gelmedi'*
çaxdü 'vurduk'	*gétdü 'gittik'*
tekdü 'döktük'	*yırttü 'yırttık'*
çaxdiñiz 'çaktınız'	*gétdiñiz 'gittiniz'*
çaxdılan 'vurdular'	*çıxdılan 'çıktılar'*

Belirsiz geçmiş zaman *-ıptı* eki ile sağlanır:

geliptilem 'gelmişim'	*goyıpdıram 'koymuşum'*
yépdilem 'yemişim'	*geliptileñ 'gelmişsin'*
yéptilen 'yemişsin'	*duruptı 'durmuştu'*
eldiripti 'öldürmüştü'	*yépti 'yemişti'*
geliptiley 'gelmişiz'	*yéptiley 'yemişler'*

Şimdiki zaman *-y-* eki ile yapılır.

biliyem 'biliyorum'	*geliyem 'geliyorum'*
deniyéyñ 'dönüyorsun'	*otıryañ 'oturuyorsun'*
yiyeñ' yiyorsun'	*içelmey 'içmiyorsun'*
agrıye 'ağrıyor'	*çekiliyer 'çekiliyor'*
geliyer 'geliyor'	*oxşıyer 'benziyor'*
geliyey 'geliyoruz'	*isdeyex 'istiyoruz'*
yiyey 'yiyoruz'	*gedey 'gidiyoruz'*
geleñiz 'geliyorsunuz'	*geliyeñiz 'geliyorsunuz'*
istiyeñiz 'istiyorsunuz'	*yiyeñiz 'yiyorsunuz'*
geliyellen 'geliyorlar	*isteyelen 'istiyorlar'*

Geniş zaman *-r* eki iledir. Ses olayları ile değişik söylenildikleri olur:

di-y-er-em 'derim'	*géd-er-em 'giderim'*
gel-lem 'gelirim'	*işle-y-er-em 'çalışırım'*
kiter-rem 'getiririm'	*géderen 'gidersin'*
bil-mez 'bilmez'	

Buyurum kullanımı da istek kullanımını andırır. Benzer biçimde kullanılır:

al 'al'	*diş 'düş'*
vur 'vur'	*alsın 'alsın'*
çıxsın 'çıksın'	*gelsin 'gelsin'*
alıñ'alın'	*yeñ'yiyin'*
eldirsilen 'öldürsünler'	*otırsılan 'otursunlar'*

Dilek şu biçimde yapılır:

eldirüm 'öldüreyim'	*gedüm 'gideyim^*
geleñ'gelisin	*geley 'gelsin'*
otirañniz 'oturun'	*tutañiz 'tutasınız'*

İstek Türkiye Türkçesinden büyük ayrım göstermez:

al 'al'	*gopar 'kopar'*
getü 'getir'	*alsın 'alsın'*
çıxsın 'çıksın'	*alıñ'alın*
eldirsilen 'öldürsünler'	*otırsılen 'otursunlar'*

Belirli geçmişin öyküsü *-erdi* eki ile yapılır.

géderdim 'giderdim'	*géderdiñ'giderdin'*
géderdi 'giderdi'	*bilerdi 'bilirdi'*
géderdü 'giderdik'	*géderdiñiz 'giderdiniz'*

Şimdiki zamanın öyküsü *-udi-* eki ile anlatılır. (u ünlüsü uzun ünlüdür.)

geludim 'geliyordum'	*oturudém 'oturuyordum'*
gédudiñ'gidiyordun'	*yazudiñ'yazıyordun'*
galudi 'kalıyordu'	*yazudi 'yazıyordu'*
gédudiñiz 'gidiyordunuz'	*yazudiñiz 'yazıyordunuz'*
géludilen 'geliyorlardı'	*yazudilen 'yazıyorlardı'*

5.9. Örnek

ginlerden bir gin geşdi emir el-mu'mininiñ dişi a'gurdi. her neme deva etdi dişine eraj olmadi. dedi selman ged bir nefer tap getir. meni için hàkãyeti danişdin ki, menişidmemiş olim.

selman bi gini ta axşama kimin gezdi gezdi hişkimi germedi ki, ezinden çox bilsiniñ. bu yeni gayitdi geldi: ya ali, men birisini germedim ki, ezimden çox bilsin.

ertaynan selman gene yerinden hareket etdi. bazari gezdi, gerdi bir gujay u anda geliye. sorişti goja: sen ékki gindi nemiye başıya deniyey, sen kimeñ? dedi men selman-em. aliyin diş agriya. get dedi, nafar geti ki, bir hakayati danişdin, men bilmesem. bad bo goja dedi: men bir hekayati biliyem, gedey! ali bilmes.

gojani giterdi getirdi ali'yin yanina.. ya ali, salam berdi. bad az salamdan goja otırdi. ded ey goja bi hekayati daniş ki ya aslan men eşidmemiş olim.

goja dedi: ya ali men bir nefer pehlivan idim. tamami-ye dunyani şuratim tutdi. men bir gin bir yerden gozar etdim. gerdim bir nefer. bir biyabanda bir gasri bam miniñ -bir çeşmey-i eññinde bar ki huşin dagliya. men istedim bu çeşmeden getdim suv içim. bir nefer golami geldi. mene; gayit, bi çeşmeden sen su iç almayn.

bad men mıña golag asmadim, çunke magrur ıdım, golag asmadim. bu getdi munin agasi geldi. mene heyvet verdi: gayit! men gayitmadim. meniñ kemerimdan tutdi, goydi yerde. vaxdi ki goydi yerde- men aşşagdan taydan dedim ki, basa, men sana golamam. meni eldirme. her neme desen çeşm. bo, bi sezimi eşiddi, geñsimin isdinden turdı. men mının elinden epdim, men oldım mına gılam.

6. TÜRKMENLER

Türkmenler yoğun biçimde Türkmenistan Cumhuriyetinde yaşar. Ülkede 5.725.200 kişi yaşar ve bunun dört- dört buçuk milyonu Türkmenlerdir. Kalan Türkmenler Özbek, Karakalpak gibi Türk illerine dağılmış durumdadır. Ayrıca 2.00.000 dolayında Türkmen Afganistan, Çin, İran ve Türkiye'de yaşar. Toplam sayıları altı milyon dolayındadır.

Türkmenistan Cumhuriyeti Hazar'ın doğusunda yer alır. Güneyde İran, güneydoğuda Özbekistan, kuzeydoğuda Karakalpaklarla komşu olur. Başkenti Aşkabat'tır. 1992 yılında bağımsızlığa kavuşmuştur.

Türkmen adı ilk kez Divanü Lügat-it Türk'te geçer. Kaşgarlı Türkmen adını Oğuz adı ile eşanlamlı olarak kullanır ve bu adı bir söylence ile birlikte anar. Söylencede, *Büyük İskender Asya içlerine ilerlerken Balasagun'da oturan Türk kağan doğuya çekilir. Orda, daha sonra Oğuz boylarını oluşturacak 22 kişi kalır. Az sonra bunlara 2 kişi daha katılır. Bunlar büyük İskender'in karşısına götürülür. İskender üzerlerinde Türk belgeleri bulunan bu 24 kişiyi görünce Farsça olarak 'Türke benzer' anlamında "Türkmanend" der. Türkmen adı burdan kalır. (Divanü Lugat-it Türk, Çeviri 3. s.411-415)* Söylenceye dayanan bu savın bilimsel yanı bulunmaz. Vambery'e göre Türk kök ve -men ekinden oluşur. 'Türkler' anlamındadır. Ariac, "türk- kuman" adlarının birleşiminden çıktığını söyler. Hüseyin Hüsamettin, -men ekinin büyüklük eki olduğunu savunur ve 'büyük Türk' anlamına geldiğini bildirir. Saim Ali Dilemre Arapça "tuggar" sözüne dayandırır ve 'ticaret adamı, kervan adamı' diye açıklar. J.Deny ise -man/-men ekinin üstünlük, büyüklük eki olduğunu bildirir, "Türk-men" sözünün 'koyu Türk, öz Türk' anlamına geldiğini savunur. Ligeti'ye göre de 'soylu Türk' anlamındadır. Bilim adamları çevresinde genellikle J.Deny'nin açıklaması doğru bulunur.

Türkmenler, Oğuzların Selçuk yönetiminde, oldukça özgür kalırlar. Sık sık Selçuklularla kapışırlar. Gerek o dönemde gerekse daha sonraki yüzyıllarda hep başına buyruk kalırlar. Kendi başlarına bir devlet kuramazlar. Boy özelliklerini çağlarca aralarında yaşatırlar. Dış dünyaya ve yenilileşmeye kapalı kalırlar. Bozkırların baş eğmeyen halkı diye tanımlanan bir özellik gösterirler.

15. yüzyılda Anadolu'daki Türkmen boyları, beyleri Uzun Hasan yönetiminde derlenip önemli bir birlik kurarlar. Ak ve Kara-Koyunlu oymakları adı ile tarihe geçerler. Safevi devletinin kuruluşunda büyük katkıları olur. Böylece İran yönetiminde söz sahibi durumuna gelirler. 16. yüzyıldan sonra Safevi devletinin yöneticileri ve Şahın sancaktarı olurlar. "Han", "sultan" gibi sanlar alırlar. Nedir, giderek güçleri azalır.

16. yüzyılda Türkmen boyları yurtlarından çıkarlar. Hive ve Buhara'yı ele geçirirler. Özbekleri ve Farsları denetimlerine alırlar. Şeybani Hanın ordusunda etkin güç olurlar. 1878 Berlin toplantısında İngiltere'nin Afganistan'ı denetleme hakkına karşılık Çarlık Rusyası Türkmenistan'ın yönetim hakkını elde eder. Buna bağlı olarak 1880-1887 arasında tüm Türkmenistan Çarlık Rusya'sına katılır. Bu zoraki katılım 1990 yılına değin sürer. Sovyetler birliğinin dağılması ile Türkmenistan bağımsızlığına kavuşur.

Türkmenlerin uzun süre yerleşik halklarla ilişkileri olmuştur. Buna karşın göçebe özelliğini yitirmemişlerdir. Elden geldiğince göçebe yaşamını sürdürmüşlerdir. Ancak yaşadıkları bölge kurak olduğu için, yalnızca hayvancılıkla geçinememişlerdir. Merv'deki, Teke Türkmenleri gibi kimileri, eskiden yerleşiklerin oturdukları topraklarda kalmışlardır. 19.yüzyılda Türkmenler göçebe (Çavra) yerleşik (Çomur) diye ikiye ayrıldı. Türkmen boylar uzun süre tarımla uğraşmalarına karşı, göçebe geçmişlerin anısı olan yurtlarda yaşarlardı. Vambery'nin gezisi sırasında Hazar Denizi kıyısındaki bir balıkçı köyü olan Gümüştepe bile yurtlardan kurulmuştu. Türkmen yurtlarının içi döşeli olurdu. Keçe döşemenin üzerine halı serilirdi. Duvarlara nakışlı heybeler asılırdı.

Türkmen boyları birbirinden çok uzaklarda yaşarlardı. Birkaç bağımsız boy vardı ve çoğunlukla birbirine düşmandı. Günümüzde de süren en önemli Türkmen boyları şunlardı:

1. Çavdar
2. İmrili
3. Yomut, Hazarın doğusunda uzanan alanda yaşarlardı.
4. Göklen, İran sınırında Atrek ırmağı boyunda yaşarlardı.
5. Teke, Merv bölgesini ele geçirmişlerdi.
6. Sarık, Afganistana doğru uzanan alanda bulunurlardı.
7. Salur, İran sınırında Göklanların doğusunda kalırlardı.
8. Ersarı, Merv'in kuzeyini tutmuşlardı.

Boylar da kendi içinde oymaklara ayrılırdı.

6.1. Yazın

Türkmen yazını 13. yüzyılda başlar. Türkmen yazın dili Eski Türkmence içinde doğar. Yazının gelişmesi ile yerleşip yaygınlaşır. Günümüze uzanan Türkmen yazını her şeyden önce sözlü destan geleneğine bağlıdır. 7-8. yüzyıllarda başlayan Oğuz göçlerinden beri Türklerin çevresini oluşturan bozkır ve çöller yoğun kültür etkilerine kapalıdır. Bu ortamda Türkmenlerde halk tipi destan yazını gelişmiştir. Zengin bir folklar ve halk yazını geleneği vardır. Destan türü çok işlenen bir konudur. Halk tipi bu destanlar içinde *"Köroğlu"* ünlüdür. Öte yandan "*Yusuf ile Züleyha", "Tahir ile Zühre"* gibi ünlü aşk öyküleri de Türkmenler arasında yaygındır. Bunun yanında *"Kerem ile Aslı",* "Şahsenem ile Garip" bu türün ünlü halk öyküleridir. Bunlar tüm doğu halklarına özgü destan konularıdır. Özellikle 18. yüzyıldan kalan Andabili'nin Leyla ile Mecnun'u ünlüdür. Yazar, Nurmuhammet Garip Andabili (1711-1770) Köhne Ürgeç'te yaşamıştır.

Türkmen destanının özgün özelliği, Özbek, Kazak ve Kırgız destanlarına göre büyük ölçüde İslam düşüncesi ile dolu olmasıdır. Destanlarda düzyazı kesimler ağırlıklıdır.

Türkmenlerde destan ozanlarına "Bahşi" denir. Bu sözcük Çinceden alınmadır. Eski Çince "Pak-şi" bilgin anlamındaki sözcükten türemedir. Ayrıca Türkmenlerde "aşık" sözü de kullanılır.

Kimi bilim adamları Türkmen yazınını 13. yüzyıldan da öncelere götürürler. **Kısse-i Yusuf** ile 12. yüzyıldan kalan **Ahmet Yesevi**'nin Divan-ı Hikmet'ini Eski Türkmence sayarlar. Onlara göre Eski Türkmence 12-15.yüzyıllarda Kıpçak etkisinde kalır. 15-17. yüzyıllarda klasik Türkmen yazı dili oluşur. **Ebülgazi Bahadır Han, Azadi, Mahdum Kuli, Seydi** gibi ozanlar, yazarlar bu dili işlerler. 17-19. yüzyıllarda **Zelili, Gaybi, Molla Nefes, Abdül Sattar Kazi** gibi yazarların dili olur.

Türkmenler ise en eski Türkmen ozanı olarak **Burhanettin Sivasi** (1344-1397)'yi gösterirler. Gerçekte Sivasi'nin ataları Anadolu'ya göçmüşlerdir. Sivasi divanını Anadolu Türkçesi ile yazmıştır. Öte yandan 15. yüzyılda yaşayan **Vefai** Türkmen olmasına karşın şiirlerini Çağatayca yazmıştır. Ahmet Yesevi türünde yazdığı dizeler "İslamın Nurları (1464) adını taşır. Bu şiirlerde 14.-15. yüzyılda yaşayan Azeri ozan Nesimi'nin etkileri açıkça görülür.

Türkmen yazarlarının çalışmalarının dile büyük katkısı olur. Bu bakımdan özellikle Mahdum Kuli'nin emeği önemli bir aşamadır. Mahdum Kuli'nin 1730-1780 yılları arasında yaşadığı sanılır. Şiirlerinden Gurgen kenti yöresindeki Hacı Kovşan'da doğduğu anlaşılır. Hive ve Buhara'da medrese eğitimi görür. İran, Azerbeycan Afganistan'ı gezer. Çevresine göre çok kültürlü bir kişidir. Arap ve komşu Müslüman halkların yazınını ve folklarını bilir. Siyasal bakımdan çalkantılı bir dönemde yaşamıştır. Türkmen boylarının başbuğlarını durmadan birliğe çağırmıştır. Başbuğları ve dinadamlarının çevresinde yaşanan bozuklukları sert dille eleştirmiştir. Kendisi de inançlı bir Müslümandır. Şiirlerinde acıklı biçimde öbür dünyayı anlatmıştır. Ayrıca özlemleri, ayrılıkları, acıları yansıtmıştır. Türkmen halk dilini kullanmıştır. Geleneğe sıkı sıkıya bağlı olmasına karşın, Türkmen şiirine, temel biçim olan "Goşgi" (koşma) türünü sokmuştur.

Ondan sonra 18.yüzyılın sonlarına doğru, yeğeni Delili ile ardından Seyidi gelir. 19.yüzyılda Mehmet Veli Kemine, toplum hicivleriyle ve Molla Nepes (doğ.1810) daha çok şiirleriyle tanınır. Miskin Kılıç (Molla Kılıç doğ. 1850)'ın eserleri arasında en ünlüleri Batir Nepes (1880), Bek-Zâde ve Kurban (1890) destanlarıdır. Ancak tüm bu ozanlardan da yazılı ürün günümüze ulaşmamıştır.

Çağdaş Türkmen yazının gelişimi böyle bir geleneğe dayanır. Günümüz Türkmen yazarlarının yaklaşık tümü gazetecilikten gelmiştir. Şiirleri, yazıları önce gazetelerde çıkmıştır. Düzyazı sanatı ve dram şimdilerde de yeterince gelişmemiştir. Rus yazınından çeviri otuzlu yıllara dayanır. Çağdaş Türkmen yazınının en önemli adları şunlardır: A. Kauşutov(1903-1953), Hacı İsmailov, Beki Saitakov, K.Kurbansahatov, Hüseyin Muhtarov.

Türkmence Oğuzcanın eski dil özelliklerini korur. Ayrıca, öbür Oğuz dillerinde bulunmayan kimi ögeleri içerir. Bu, Türkmenlerin Kıpçak ve Çağatay dilli boylar arasında kalmalarından kaynaklanır.

Büyük Ekim devrimine dek, Türkmence yazıp okuyanların sayısı çok azdır. 1929'a dek Arap yazısı kullanılır. 1929'da Latin yazısı kabul edilir. 1939'a ise bugünkü Kiril kökenli yazıya geçilir.

6.2. Sözvarlığı

Türkmencenin sözvarlığının kökünü Türkmen kökenli sözler oluşturur. Ancak iç gelişimi ve Kıpçak- Çağatay etkileri yüzünden kimi sözcükler öbür Oğuz dillerinden değişiktir. Ayrıca Moğolca, Arapça, Farsça, Rusça sözcükler vardır. Farsça sözlerin bir bölümü Harezmce aracılığı ile girmiştir. Rusça sözcükler ise 1880'de Türkmenistan'ın Rus Çarlığının egemenliğine girmesinden sonra Türkmenceye girerler. Ekim devriminden sonra bu akın hızlanır. Alıntı sözler genellikle Türkmencenin ses ve dilbilgisi kurallarına uyarlar. Son dönemlerde ise Türkmence kendi olanakları ile sözcük üretimine başlar. Yeni siyasal-toplumsal terimlerin Türkmencede karşılanmasına özen gösterilir.

6.3. Ağız

Türkmence'nin çok ağzı vardır. Bu uzun süre yaygın bir yazıdilinin olmamasından ve Türkmenlerin dağınık alanlara yayılmış olmalarından kaynaklanır. İran ve Afganistan'da konuşulan Türkmence ile Türkmenistan Türkmencesi arasında önemli ayrımlar görülür. Ayrıca Türkmenistan'da birçok yerel ağız saptanır.

Truhmence adı verilen Türkmen ağzı Kuzey Kafkasya'da Stavropol bölgesinde konuşulur. Bu bölgede yaşayan Çavdur, Sonchacı ve İkdir oymaklarının dilidir. Çeşitli ses ve yapı özellikleri ile Türkmen yazı dilinden ayrılır.

Bu ağızda uzun ünlüler bulunmaz.

ac 'aç' <aac	*yol 'yol' <yool*

Başta ve içte ünlüler arasında *-t-* sesi korunur.-d- sesine dönüşmez:

taşla- 'taşlamak' <daaşla-

o ve ö Sesleri yalnız ilk seslemde bulunabilir.

köpek 'köpek' < köpök

Ünlüler arasında **p** ve **k** sesleri **sızıcı** biçime dönüşür:

tewa 'tepe' < depe	*çıxar 'çıkar' < çıkar*

m/ n Ünsüzlerinden sonra çoğul eki *-nar/ -ner* biçimindedir:

can-nar 'canlar' < canlar

Olumsuzluk eki *-mas/-mes* biçimindedir. Oysa Türkmencede *-mar/-mer* durumundadır:

yaz-mas-sın 'yazmazsın' < yaz-mar-sın

6.4. Ses Dizgesi

Türkmencenin ses düzeni Oğuz dillerinde olduğu gibidir. Ancak kendine özgü kimi özellikleri vardır.

Türkmencede 9 ünlü, 23 ünsüz vardır.

Türkmence, açık ve kapalı *e* ünlüsünü korumak bakımından Türkiye Türkçesinden ayrılır.

Büyük ünlü uyumu korunur.

Dudak uyumu, düz ünlü ile başlayan sözcüklerde bulunur. Yuvarlak ünlü ile başlayan sözler dudak uyumuna girmez:

üçin <ET üçin 'için'	*görüşip <*ET kör- 'görüşüp'*
*öpüsi <*ET köp 'tümü'*	*ötünip <ET ötinip 'rica edip'*

Türkmence, Eski Türkçenin **uzun ünlü**lerini koruyan sayılı Türk dillerinden biridir. Kimi sözcüklerde ünlünün uzun olup olmamasına göre anlam değişir:

at <ET at 'at'	*ãt <ET ãt 'ad'*
bîl <ET bîl 'bel'	*bîz 'biz, delme aygıtı'*
biz <ET biz 'biz, kişi sözcüğü'	*daş <ET taş 'dış'*
dãş <ET tãş 'taş'	*düş- 'düşmek'*
düüş 'rüya'	*er <ET er erken'*
êr <ET êr 'koca'	*gãtbık 'kabuk'*
gê r- <ET ker- 'germek'	*gız- <ET kız- 'kızmak'*
gîz <ET kîz 'kız'	*gurut 'yoğurt kurutu'*
gûrt 'kurt'	*käädi 'kedi'*
õba 'köy'	*ôç <ET öç 'öc'*
ôl 'yaş'	*ot <ET ot 'bitki'*
õt <ET õt 'od, ateş'	*öç- 'sönmek'*
sãna-<ET sãna- 'saymak'	*var <ET bar 'mevcut'*
vãr- <ET bãr-'varmak'	

Türkmence özellikle ilk seslemde Eski Türkçenin uzun ünlülerini korumuştur.

gãr <ET kar 'kar'	*õn<ET on 'on'*
gııyz <ET kız 'kız'	*duuz <ET tuz 'tuz'*
uun <OT un 'un'	*duuz <ET tuz 'tuz'*
güüç<ET küç 'güç'	

Yabancı dillerden girmiş sözcüklerdeki uzun ünlüler de korunur.

käär 'iş'<E. kâr	*tääsir 'etki'<A. tesir*
caay 'yapı'<E. cây	

Uzun ünlülerin bir bölümü ise bir ünsüze dönüşür:

yazuv 'yazı'<ET yâzı	*düyş 'düş'*
süciy 'tatlı'<sücüg	*süyt 'süt'<ET sût*

İçseste *-v-* ünsüzünden önceki ünlüler yuvarlaklaşır:

ovaz <F avaz 'avaz'	*dovam <A devam 'devam'*
zovk <A zevk 'zevk'	*öv <ET eb 'ev'*

Bağlantı ünlüsü olarak a/e ünlüleri kullanılır:

ok-a-p 'okuyup'	*gar-a-şan 'karışan'*

Kapalı *é* ünlüsü yerine genellikle uzun *i* ünlüsü kullanılır:

gîce <ET kéçe 'gece'	*îr <E érken 'erken'*
gîñişlik <ET kéñiş 'enlem'	*în <ET én 'en'*
îlçi <ET élçi 'elçi'	*îl <ET él 'el'*

Çağataycaya benzeyen yanlar yanında, Osmanlıcayı andıran özellikler de vardır:

bol- <ET bol- 'olmak'	*bar <ET bar 'var'*
men <ET men 'ben'	*muna <ET muna 'buna'*

-p ulaç eki sözcüğe doğrudan bağlanır. Böylece sözcükler değişik görünüm kazanır.

başla-p <ET başla- 'başlayıp'	*ok-a-p <ET oku- 'okuyup'*

Eski Türkçenin genizsil n sesi korunur:

señ <ET señ 'sen'	*öñ <ET öñ 'ön'*
gîñişlik <ET kéñiş 'genişlik'	

Önseste *k-* ünsüzü *g-* ünsüzüne dönüşür:

gara <ET kara 'kara'	*gulak <ET kulgak 'kulak'*
gul <ET kul 'kul'	*gapırga 'kaburga'*

Yer yer içseste de *-k-* ünsüzü *-g-* ünsüzüne dönüşür:

vagt < A vaqt 'vakit'	*yagşılık <*ET yakşı 'iyilik'*

Yabancı sözcükmerdeki İçseste ve sonseste *-f-, -f* ünsüzü *-p-, -p* ünsüzüne dönüşür:

tarap <A. taraf 'taraf'	*parahat <A farahat 'ferahat'*
teklip <A teklif 'teklif'	*pelsepe <A fesefe 'felsefe'*
sıpat <A sıfat 'sıfat'	*pikir <A fikr 'fikir'*
tãypa <A tayfa 'tayfa'	*kãpır <A kafir 'kafir'*

Önseste *y-* ünsüzü -özellikle *ı* ve *i* ünlülerinden önce- düşer:

ip <ET yıp 'ip'	*iy <ET yıd 'koku'*
igid <ET yigit 'yiğit'	*ilan <ET yılan 'yılan'*
irag <ET yırak 'ırak'	*işıg <ET yışık 'ışık'*
ince <ET yînçke 'ince'	*ulduz <ET yultuz 'yıldız'*
üz <ET yûz 'yüz'	*ürek <ET yürek 'yürek'*

-rak/-rek ölçüştürme eki kullanılır:

azırak 'daha az'	*şeylerem 'biraz şöyle'*
hayırlarak 'daha hayırlı'	

6.5. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* 'dir.

barmak-lar 'parmaklar'	*el-ler 'eller'*
kitap-lar 'kitaplar'	*depter-ler 'defterler'*

İyelik ekleri şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	***-m, -ım/-im***	***-mız /-miz, -ımız/-imiz***
	oobâ-m 'köyüm'	*oobâ-mız 'köyümüz'*
	baş-ım 'başım'	*baş-ımız 'başımız'*
	gol-um 'kolum'	*gol-umız 'kolumuz'*
	üzüm-im 'üzüm'	*üzüm-imiz 'üzümümüz'*
	almaa-m 'elmam'	*almaa-mız 'elmamız'*

	Tekil	**Çoğul**
2. kişi	***-ñ', -ıñ'***	***-ñ'ız /-ñ'iz, -ıñ'ız/-iñ'iz***
	oobâ-ñ'köyün'	*oobâ-ñız 'köyünüz'*
	baş-ıñ 'başın'	*baş-ıñ'nız'*
	gol-uñ 'kolun'	*gol-uñ'ız 'kolunuz'*
	üzüm-iñ 'üzümün'	*üzüm-iñiz 'üzümünüz'*
	almaa-ñ'elman'	*almaa-ñız 'elmanız'*

	Tekil	**Çoğul**
3. kişi	***-ı/-i, -sı/-si***	***-ı/-i, -sı/-si***
	ooba-sı 'köyü'	*oobâ-ları 'köyleri'*
	baş-ı 'başı'	*başı 'başları'*
	gol-ı 'kolu'	*gol-ı 'kolları'*

	üzüm-i 'üzümü'	*üzüm-i 'üzümleri'*
	almaa-sı 'elması'	*almaa-sı 'elması'*

3. Tekil kişide *-u/-ü, -su/-sü* kullanılmaz.

Tamlayan durumu *-ñ, -ıñ, -nıñ* ekleri ile sağlanır. Genizsil *ñ* sesinin korunması bakımından Azericeden ve Türkiye Türkçesinden ayrılır. İkinci seslemden sonra bağlantı ünlüsü olarak ü/ü kullanılmaz.

gııyz-ıñ 'kızın'	*olan-nıñ 'oğlanın'*
ata-nıñ 'babanın'	*baş-ıñ 'başın'*
üzüm-iñ 'üzümün'	*almaa-nıñ 'elmanın'*

Belirtme durumu ünsüzle biten sözcüklere **-ı/-i, ünlü ile biten sözcüklere -nı/-ni** eki getirilerek yapılır:

baş-ı 'başı'	*gol-ı 'eli'*
üzüm-i 'üzümü'	*alma-nı 'elmayı'*
oot-ı 'ateşi'	*at-ı 'atı'*
oobaa-nı 'obayı'	*yokarıı-nı 'yukarıyı'*

Yönelme eli *-a/-ä* eki ile karşılanır. Eski Türkçenin *-ga/-gä* yönelme eki pek seyrek kullanılır. İyelik eklerinden sonra *-na/-nä* kullanılır.

baş-a 'başa'	*göz-ä 'göze'*
öy-ä 'eve'	*öy-ü-n-ä 'evine'*
ooba-sı-n-a 'obasına'	*dost-lar-ga 'dostlara'*
söz-gä 'söze'	

Ünlü ile biten sözcüklerde ünlü ile ek kaynaşır. Ek uzun a ya da e sesine dönüşür:

kiş-ee 'kişiye'	*tañr-aa 'tanrıya'*
ark-aa 'arkaya'	*alm-aa 'elmaya'*
geç-ee	*gap-aa 'kapıya'*

Bulunma durumu ***-da/-de*** eki ile sağlanır. Sözcükten sonra iyelik eki gelecek olursa durum eki ile iyelik eki arasına, Türkiye Türkçesinde adın n'si adı verilen *-n-* ünsüzü girer.

dağ-da 'dağda'	*oba-sı-n-da 'obasında'*
baş-da 'başta'	*göz-de 'gözde'*
öy-de- 'evde'	*göz-ü-n-de 'gözünde'*

Çıkma durumu *-dan/-den* eki ile karşılanır.

dere-den 'dereden'	*söygü-den 'sevgiden'*
ooba-dan 'obadan'	*baş-dan 'baştan'*
göz-den 'gözden'	*alma-dan 'elmadan'*

İyelik ekinden sonra araya **adıl n'**si girer:

baş-ı-n-dan 'başından'	*göz-i-n-den 'gözünden'*
alma-sı-n,dan 'elmasından'	*oba-sı-n-dan 'köyünden'*

Türkmencede öbür Oğuz dillerinde bulunmayan kimi yapım ekleri bulunur. Bunların bir bölümü Farsçadır. Ancak bir bölümü Eski Türkçeye dayanır.

-daş eki Türkmencede çok kullanıllır.

pikir-der 'fikirdaş'	*yürek-deş 'gönlüdaş'*
oba-daş 'aynı köyden'	

Kişi Sözcükleri Türkiye Türkçesindeki gibidir. Küçük ses değişimleri vardır:

men	*sen*	*ol*	*biz*	*siz*	*olar*
meniñ	*seniñ*	*onıñ*	*biziñ*	*siziñ*	*olarıñ*
maña	*saña*	*oña*	*bize*	*size*	*olara*
meni	*seni*	*onı*	*bizi*	*sizi*	*oları*
mende	*sende*	*onda*	*bizde*	*sizde*	*olarda*
menden	*senden*	*ondan*	*bizden*	*sizden*	*olardan*

Dönüşlü *"ööz"* sözüdür.

öözim 'kendim'	*öözimiz 'kendimiz'*
öözüñ 'kendin'	*öözüñiz 'kendiniz'*
öözi 'kendi'	*öözleri 'kendileri*

Gösterme Sözcükleri

Sık kullanılan iki **gösterme adılları *buu, şuu, şol*** sözcükleridir. Yukarda görüldüğü gibi, gösterme adılları durum eki aldıklarında araya adıl n'si girer. Tamlayan durum eki ile yönelme ekinde n sesi genizsil söylenir. Durum ekleri ile kullanımı şu biçimdedir:

bu 'bu'	*şuu 'şu'*	*ol 'o'*	*şol 'şu, işte'*
munıñ 'bunun'	*şuunıñ 'şunun'*	*onıñ*	*şonıñ*
muña 'buna'	*şuuña 'şuna'*	*ona*	*şona*
munı 'bunu'	*şuunı 'şunu'*	*onı*	*şonı*
munda 'bunda'	*şuunda 'şunda'*	*onda*	*şonda*
mundan 'bundan'	*şuundan 'şundan'*	*ondan*	*şondan*

Belgisiz Sözcükler

bir, biri 'biri'	*hiç 'hiç'*
hiç haçan 'hiç bir zaman'	*hiç hansı 'hiç biri'*
hiç kes 'hiç kimse'	*hiç kim 'hiç kimse'*
hiç zat 'hiç kimse'	*neme 'şey'*
pılan 'filan'	

Durum sözcükleri:

açıgrak 'açıkça'	*beyle 'böyle'*
beylak 'böylece'	*derbi dagın 'darmadağın'*
düzüvrek 'uygun'	*eyle 'öyle'*
gayım 'sıkı'	*has 'iyice'*
şeyle 'şöyle'	*temiz 'temiz'*

Ölçü sözcükleri

artık 'fazla'	*avnık 'küçük küçük'*
az 'az'	*az kem 'az eksik'*
bir neçe 'kimi'	*bir neme 'biraz'*
birden-ikiden 'bir iki'	*birentek 'birçok'*

hemme 'hep'	*kem 'az'*
kemsiz 'eksiksiz'	*köp 'çok'*
köplenç 'çoğunlukla'	*munça 'bunca'*
nogsan 'eksik'	*örän 'çok'*

Yer-Yön sözcükleri:

alıs 'uzak'	*arka, aşak 'aşağı'*
ast 'alt'	*aşak 'aşağı'*
baka 'yönünde'	*bakan 'karşı'*
başına 'başına'	*daş 'dış'*
daşarı 'dışarı'	*içeri 'içeri'*
içerik 'içeriye'	*ilerligine 'ileriye'*
ilerrek 'daha ileri'	*öñ 'ön'*
üst 'üst'	*yıkarı 'yukarı'*
yırag 'uzak'	*yokarı , yokarık 'yukarı'*
yüzüne 'üstüne'	

Zaman sözcükleri:

agşam 'akşam'	*agşamaara 'akşam üstü'*
badına 'hemen'	*basım 'hızlı'*
bayrak 'önce'	*caş' kuşluk'*
derrev 'derhal'	*deslap 'önce'*
entek 'henüz'	*erte 'yarın'*
gezek 'kez'	*gış 'kış'*
güpbe 'birden'	*hemişe 'daima'*
indi 'şimdi'	*ir u giç 'er geç'*
ogrın 'gizlice'	*onsoñ 'en sonunda'*
ozal 'önce'	*öñki 'önceki'*
soñ 'sonra'	*tiz 'ivedi'*
ür 'erken'	

Sayı adlarında kimi ses ayrılıkları vardır: *bir '1', iki '2', üç '3', döört '4', beeş '5', altı '6', yedi '7', sekiz' 8', doqız '9', oon '10', yegrimi '20', otız '30', qırk '40', elli '50', altmış '60', yetmiş '70', segsen '80', dogsan '90', yüz '100', müñ '1000'.*

Sıra sayıları *-ımcı/-imci ve -mıncı/-minci* ekleriyle yapılır:

beşimci 'beşinci'	*altımcı 'altıncı'*

-rak/-rek **karşılaştırma** eki Türkmencede işlektir. Öbür Türk dillerinden değişik olarak Türkmencede azalma, karşılaştırma yapar.

aazıraaq 'daha az'	*hayırlı-raaq 'daha hayırlı'*

Türkiye Türkçesindeki bütün sıfat ekleri Türkmencede de vardır. Sözgelimi:

*-mtıl/-ımtıl***:** Benzerlik, yakınlık kavramları verir. Türkçesdeki -ımtırak, -imsi eklerine yakın işlevdedir.

gar-ımtıl 'kara gibi, karaya yakın'
göğ-imtil 'mavimsi'

-ımtık: Bu ek de yukardakine yakın işlevdedir.

ac-ımtıq 'acımsı'

-ca/-ce: Yakınlık, benzerlik anlamları katar. Türkiye Türkçesinde aynı işlevde kullanılır. Türkmencede daha işlektir.

gara-ca 'karaca'	*ala-ca 'alaca'*
gök-ce 'gökçe'	

-ki/-kı: Türkiye Türkçesindeki ilgi ekidir. Birşeyle ilgili olma, onun bir bölümü olma gibi anlamlar verir:

aşağıdaki 'aşağıdaki'

Soru sözcükleri

gaysı 'ha	*haçan 'ne zaman'*
hansı 'hangi'	*haysı' hangi'*
kayyaqtiñ 'nereden'	*kim 'kim'*
nääçä 'kaç'	*nääçinçi 'kaçıncı'*
näähiili 'nasıl'	*nääma üçin 'niçin'*
nääme üçin 'niçin'	*näärse 'ne'*
nädin 'nereden'	*nähili 'nasıl'*
näme 'ne'	*nege 'nasıl'*
nenen 'ne'	*neneñ 'ne ile'*
neneñ 'si 'nasıl'	*ni 'ne'*
nice 'nice'	*niçik 'ne biçim'*
nirä 'nereye'	*nirde 'nerede'*
nire 'nere'	*nire 'nereye'*
nirede 'nerede'	

6.6. İlgi

İlgeç işlevinde bir dizi sözcük kullanılır. Bunlarından kimileri şunlardır:

gaysı 'ha	*haçan 'ne zaman'*
hansı 'hangi'	*haysı' hangi'*
bääri 'beri'	*baka '-a doğru'*
başga 'başka'	*bilän "ile'*
çenli 'kadar'	*dogrı 'doğru'*
garaman 'bakarak, göre'	*gayrı'gayri, başka'*
görää 'göre'	*ol tarap 'öte'*
oval 'önce, daha önceleri'	*ozal 'daha önce'*
özge 'başka'	*sarı ^yan, taraf'*
üçin 'için'	*yaalı 'gibi'*
yaña 'taraf, yan'	

Bağlaç işlevinde kullanılan sözcükler şunlardır:

aay halkası 'halbuki'	*aayın aagıllaması 'halbuki'*
bolsa 'oysa'	*çünki 'çünkü'*
diiymäk 'demek'	*diymeli 'demek*
emmaa 'ama, ancak'	*eysem-de 'oysa'*
hakıkatdan de 'hitekim'	*iste... iste 'gerek... gerek'*
meselem 'sözgelimi'	*ne... ne 'ne... ne'*
ve 've'	*veliin ' ancak'*
veliin 'ancak'	*yaa... yaa 'ya... ya*
yööne 'ancak'	*yööne 'oysa'*

6.7. Devinim

Eylem çekiminde 1. kişi eklerinin kullanımı biraz değişiktir:

	Tekil	Çoğul
1. kişi	*ın/-in* *-m*	*-s (Geniş ve Şimdiki z.)* *-k (Gelecek, koşul, ge.)*

al-maz-ın 'almıyorum'	*al-mar-ıs 'almıyoruz'*
gel-yeer-im 'geliyorum'	*gel-yeer-s 'geliriz'*
gel-di-m 'geldim'	*gel-di-k 'geldik'*
al-sa-m-dım 'alsaydım'	*al-sa-q-dı-q 'alsaydık'*
gel-meli-di-m 'gelmeliydim'	*gel-meli-dik 'gelmeliydik'*

Ekeylem ad soylu sözcükleri yüklem olarak kullanmamızı sağlar. Türkmencede ekeylem çekimi biraz değişiktir:

Türkmen-dir-in 'Türkmenim'	*oquvçı-dır-ın 'öğrenciyim'*
Türkmen-(dir)-siñ	*oquvçı-(dır)-sıñ*
Türkmen (-dir)	*oquvçı-(dır)*
Türkmen-dir-is	*oquvçı-(dır)-ıs*
Türkmen-(-dir)-siñiz	*oquvçı-(dır)-sıñız*
Türkmen (dirler)	*oquvçı-(dırlar)*

Türkmence kişi sözcüğü kullanıldığında, ekeyleme gerek kalmaz:

Men Türkmen 'Ben Türkmenim'
Sen Türkmen.
Olar Türkmen

Öykü

-dı/-di eki ile kurulur. Ünlü ile biten sözcüklere, araya bağlantı ünsüzü **y** girmez:

Türkmen-di-m 'Türkmendim'	*oquvçı-dı-m 'öğrenciydim'*
Türkmen-di-ñ	*oquvçı-dı-ñ*
Türkmen-di.	*oquvçı-dı*
Türkmen-di-k	*oquvçı-dı-q*
Türkmen-di-ñiz	*oquvçı-dı-ñız*
Türkmen-di-ler	*oquvçı-dı-lar*

Söylenti iki türlü yapılır:

1. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **-mış/-miş** eki ile:

men oquvçı-mış-ın 'öğrenciymişim'
sen oquvçı-mış-sıñ
ol oquvçı-mış

biz oquvçı-mış-ık
siz oquvçı-mış-sıñız
olar oquvçı-mış-lar

2. **eken** 'iken' ekeylemi ile:

baar eken-im 'varmışım'
baar eken-iñ 'varmışsın'
baar ekeni 'varmış'
baar ekenik / baar ekenimiz
baar ekeniñiz
baar ekenler

genelde Oğuz dillerinde olduğu gibidir. Bileşik eylem kuruluşları, yapım ekleri ile yeni eylem yapımı Türkmencede de bulunan özelliklerdir.

Belirli geçmiş zaman *-dı-* eki ile yapılır. Birinci ve ikinci kişilerde yuvarlak ünlüleri ek *-du/-dü,* ikinci seslemden sonra *-dı/-di* biçiminde yazılır. Üçüncü kişide hep *-dı/-di* biçiminde yazılır.

al-dı-m 'aldım'	*gör-düm 'gördüm'*
al-dı-ñ	*gör-düñ*
al-dı.	*gör-di*
al-dı-k	*gör-dü-k*
al-dı-ñız	*gör-dü-ñiz*
al-dı-lar	*gör-di-ler*
öldür-di-m	*düşün-di-m*
öldür-di-ñ	*düşün-di-ñ*
öldür-di	*düşün-di*
öldür-di-k	*düşün-di-k*
öldür-di-ñiz	*düşün-di-ñiz*
öldür-di-ler 'öldürdüler'	*düşün-di-ler*

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Türkmencede de bu ek bileşik zaman kurar. Geniş, şimdiki ve gelecek zamanın öyküsü bu -dı eki ile yapılır.

gel-yer-di 'geliyordu'	*al-yar-dı 'alıyordu'*
al-ar-dı-nız 'alırdınız'	*al-cak-dı-ñız 'alacaktınız'*

Bu ek aynı zamanda ulaç ekinden sonra da kullanılır:

yaz-ıp-dım 'yazmıştım'	*gel-ip-dik 'gelmiştik'*
xoş gelipsiz 'hoş gelmişsiniz'	

Belirsiz geçmiş zaman *-pdir (-pdır)* eki ile yapılır.

alı-pdır-ın 'almışım'	*gör-üpdir-in 'görmüşüm'*
al-ıpdır-sıñ	*gör-üpdir-siñ*
al-ıpdır	*gör-üpdir*
al-ıpdırıs	*gör-üpdir-is*
al-ıpdır-sıñız	*gör-üpdir-siñiz*
al-ıpdır-lar	*gö-üpdir-ler*

Yalnız 3. tekil ve çoğul kişinin *-mış/-miş* eki ile de belirsiz geçmişi yapılabilir:

al-mış 'almış'	*gör-müş 'görmüş'*

düşün-miş 'düşünmüş'	*gel-miş-ler 'gelmişler'*

ve -an/-en Ortaç ekleri de geçmiş zaman işlevindedir.

Şimdiki zaman *-yaar/-yäär* eki ile kurulur. Bu ek Türkmenceye özgüdür. Başka hiçbir Türk dilinde görülmez. Aynı ek geniş zamanı da karşılar. Türkmencede geniş zamanla şimdiki zaman iç içedir.

al-yaar-ın 'alıyorum'	*gör-yäär-in 'görüyorum'*
al-yaar-sıñ	*gör-yäär-siñ*
al-yaar	*gör-yäär*
al-yaar-ıs	*gör-yäär-is*
al-yaar-sıñız	*gör-yäär-siñiz*
al-yaar-lar	*gör-yäär-ler*

Şimdiki zamanın olumsuzunda değişik kullanımları var. Bunlardan biri '*yok'* sözcüğü ile. Sözgelimi *"alanım yok"* kullanımı şöyle:

al-a-mooq 'aldığım yok, alamıyorum'
al-a-ñooq 'aldığın yok, alamıyorsun'
al-a-nooq 'aldığı yok, alamıyor'
al-a-zooq 'aldığımız yok, alamıyoruz'
al-a-ñ-zooq 'aldığınız yok, alamıyorsunuz'
al-a-nooq-lar 'aldıkları yok, alamıyorlar'

Olumsuzluk ekinin kullanımı şöyle:

gör-me-yäär-in 'görmüyorum
yaz-ma-yaar-ın 'yazıyorum, yazarım'
gel-me-yäär-sin 'geliyorsun'
tap-ma-yaar-ın 'buluyorum, bulurum'
dişle-me-yäär 'dişliyor'

İki tür şimdiki zaman kullanımı daha var:
1. Somut şimdiki zaman *-ıır* eki ile sağlanır.

yat-ıır 'yatıyor'	*otıır 'oturuyor'*

2. **Olası şimdiki** zaman:

yaz-yandır-ın 'yazıyorumdur'	*gel-yendir-in 'geliyorumdur'*

3. **Şimdiki** zamanın geçmişi:

yaz-amoq 'yazıyormuş'	*gel-emoq 'geliyormuş'*

İki tür **gelecek zaman kullanımı vardır. -ar/-er** ile yapılan gelecek zaman gerçekte geniş zamanı anlatır. Geleceği de kapsaması bakımından gelecek zaman işlevi kazanır. Belirsiz bir geleceği anlatır:

al-ar-ın 'alırım, alacağım'	*gör-er-in 'görürüm'*
al-ar-sıñ	*gör-er-siñ*
al-ar	*gör-yäär*
al-ar-ıs	*gör-er*
al-yaar-sıñız	*gör-er-is*
al-ar-sıñız	*gör-er-siñiz*
al-ar-lar	*gör-er-ler*
gel-er-siñ 'gelirsin'	*yaz-ar-ın 'yazacağım'*
bol-ar 'olur, olacak'	*bat-ar-sın 'batarsın'*

Kesin gelecek *-cak/-cek* eki ile kurulur. Ancak bu tür gelecek zamanda kişi ekleri kullanılmaz. Tümcede kullanılan kişi sözcükleri eylemi kimin yaptığını belirler:

men gel-cek 'geleceğim'	*sen yaz-cak 'yazacaksın'*
ol yaz-cak 'yazacak'	*biz gel-cek 'geleceğiz'*

Koşul *-sa/-se* eki ile yapılır:

yaz-sa-m 'yazsam'	*gel-se-m 'gelsem'*
yaz-sa-ñ	*gel-se-ñ*
yaz-sa	*gel-se*
yazs-sa-q	*gel-se-k*
yaz-sa-ñız	*gel-se-ñiz*
yaz-sa-lar	*gel-se-ler*

Bilindiği gibi olumsuzluk eki eylemde tabandan sonra gelir. Tüm öbür ekler onu izler:

gel-me-sem 'gelmesem'	*yaz-ma-sam 'yazmasam'*
gel-me-se-ñ 'gelmesek'	*yaz-ma-sañiz*
gel-me-se-k	*yaz-ma-sa-k*
gel-me-se-ñiz	*yaz-ma-sañız*

Söyleyişe incelik katmak için, 2. çoğul kişi çekiminden sonra *-lañ/-leñ* eki getirilebilir:

al-sa-*ñız-lañ 'alıverin'*	*gel-se-ñizleñ 'geliverin'*

Ama bu ekler yalnız eylem köklerine gelir. Adlara hiç gelmez. Oysa Türkiye Türkçesinde ve Gagavuzcada *-sa/-se eki* adlara da gelebilir. **Buyurum** ekinin kullanımı şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-ayın/-eyin-*	*-ay*
2. kişi	*gın/-gin, -sana/-sene*	*-ın/-in, -sañızla, -sañızlan*
3. kişi	*-sın/-sin*	*-sınlar/-sinler*

tut-ayın 'tutayım'	*tut-alın 'tutalım'*
tut, tut-gın, tut-san	*tut-sanızla 'tutun'*
tut-sun 'tutsun'	*tut-sun-lar 'tutsunlar'*

Buyurum kipinde her kişi için ayrı bir ek kullanılır:

al-ayın	*gör-eyin*
al (gın)	*gör (gün)*
al-sın	*gör-sün*
al-alıiñ	*gör-eliiñ*
al-ıñ	*gör-üñ*
al-sınlar	*gör-sünler*

Buyurum 1. tekil ve çoğul kişide bu kullanım istek anlatır. Yaklaşık *'alayım, göreyim'* anlamlarını kapsar. 2. tekil kişi *-aay/-eey* eki ile de yapılabilir:

al-aay 'al'	*gör-eey 'gör'*
tut-aay 'tut'	*oq-aay 'oku'*

1. Çoğul kişide *al-aliin, ok-aaliin* kullanımları ikiden çok kişi içindir. *'Alalım, okuyalım'* anlamlarındadır. İki kişi için *'alaalı, okaalı'* biçimleri kullanılır.

Gereklik *-malı/-meli* eki ile kurulur. Nedir, gereklik ekinden sonra kişi ekleri değil de kişi sözcükleri gelir.

men yaz-malı 'yazmalıyım'
biz yaz-malı 'yazmalıyız'
sen yaz-malı 'yazmalısın'
siz yaz-malı'yazmalasınız'
ol yaz-malı 'yazlamalı'
olar yaz-malı 'yazmalılar'

İkinci bir gereklik kullanımı daha ardır. -malı-dır/-meli-dir eki ile yapılır. Bu ikinci kullanım kişi ekleri iledir:

al-malıdır-ın 'almalıyım'	*gör-melidir-in 'görmeliyim'*
al-malıdır-zıñ	*gör-melidir-siñ*
al-malıdır-ıs	*gör-melidir-is*
al-malıdır-sıñız	*gör-melidir-siñiz*
al-malı	*gör-meli*

Gerekliğin olumsuz biçimi *-ma/-me* eki ile değil de *"del"* sözü ya da *-sız/-siz* eki ile yapılır:

yazmalı del 'yazmamalı'	*yazmasız 'yazmamalıyız'*

Dilek *-ayadı/-eyedi, -asın/-esin* ekleri ile yapılır.

tut-ayadı 'tutaydı'	*yazma-yadı 'yazmayaydı'*
gel-eyedim 'geleydim'	*öl-mesin 'ölmesin'*

Dilek kipi ile *"gerek"* ve *"belki"* sözleri çok kullanılır.

belki er tutayadı 'belki bir koca bulur'

-makçı/-mekçi ekinin gereklik kullanımına benzer bir tür işlevi vardır.

goşul-makçı	*goyber- mekçidir*
mene almakçı del 'beni almak zorunda değil'	

-ış, -ası,-sı ekleri eylemlik ekleridir.

görn-üş 'görünüş'	*iç-iş 'içiş'*
yör-iş'yürüyüş'	*gid-esi (gelmez) 'gidesi gelmez'*
ok-asım (geleyer) 'okuyasım gelir'	
gidesimiz (gelyer) 'gidesimiz geliyor'	

Yeterlik Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **bilmek** yardımcı eylemi ile kurulur. Temel eyleme -a/-e ulacı değil, -p ulacı eklenir.

al-ı-p biler 'alabilir'	*ok-a-p bildi 'okuyabildi'*

Olumsuz çekiminde olumsuzluk ekini yardımcı eylem alır:

al-ı-p bil-me-s 'alamaz'	*ok-a-p bilmedi 'okuyamadı'*

Türkmencede yeterlik anlatımı bolmak eylemi ile de sağlanır:

al-ı-p bolyar 'alabilir'	*ok-a-p bolmaz 'okuyamaz'*

Birleşik zaman kuruluşları ilke olarak Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Kökende ekeyleme gelen öykü, söylenti ve koşul eklerini bir başka ekin üstüne gelmesi ile sağlanır.

Öykülü bileşik zamanlar *-dı/-di* eki ile kurulur. Ünlülerden sonra araya *y* bağlantı ünsüzü girmez.

al-yaar-dı-m 'alıyordum'	*al-aar-dı-ñ 'alırdun'*
al-ar-dı 'alırdı'	*al-ar-dı-k 'alırdık'*
al-maz-dı-m 'almazdım'	*al-sa-dım 'alsaydım'*

Kişi sözcükleri ile kullanılan gelecek zaman ve gereklik kipleri de öykülü bileşik zamanda kişi eki alır.

al-acak-dı-m	*al-malı-dı-m*
al,acak-dı-ñ	*al-malı-dıñ*
al-acak-dı	*al-malı-dı*
al-acak-dı-k	*al-malı-dı-k*
al-acak-dı-ñız	*al-malı-dıñız*
al-acak-dı-lar	*al-malı-dı-lar*

Bu iki kipin öykülerinin olumsuzları ***dääl*** *'değil'* sözcüğü ile yapılır. Gerekliğin öyküsü için ise -makçı-dı biçimi kullanılır

alacak dääldim 'almayacaktım'
alacak dääldiñ 'almayacaktın'
alacak dääldi 'almayacaktı'
almalı dääldim 'almamalıydım'
almalı dääldiñ 'almamalıydın'
al-mak-çı-dı-m 'almalıydım'
al-mak-çı-dı-ñ 'almalıydın'

Belirsiz geçmişin öyküsü *-p* ya da *-an/-en* eki üzerine *-di* ekinin gelmesi ile sağlanır.

al-ı-p-dı-ñ 'almıştın'	*al-an-dıñ 'almıştın'*

Söylenti çekimi ekeylemin **eken** *'imiş'* kullanımı ile yapılır.

eken-iim 'imişim'
eken-iiñ

eken
eken-iik
eken-iiñiz

Yalın kiplere "eken" ekeylemi eklenmesi ile söylenti anlatımı sağlanır.

alar eken-im 'alırmışım'	*alar eken-iñ 'larmışsın'*

Ortaç

-an/-en,: Geniş zaman ortacı yapar. Kimileyin geçmişi de içine alır ve Türkiye Türkçesindeki *-mış* ortaç ekinin işlevini üstlenir:

di-yen 'diyen, demiş olan'	*al-an 'almış olan'*
gören 'gören, görmüş olan'	*okaan 'okuyan, okumuş olan'*
çörek bişir-yen işçiler 'ekmek pişiren işçiler'	
tagtında otır-an pâdüşâh 'tahtında oturan padişah'	

Bu ekin -**gan** biçimi de geçer:

bozulgan şehrimi 'bozulmuş şehrimi'

-yaan/-yään eki ise bir süreklilik anlamı verir. Su anda yapılmakta olan işi anlatır.

al-yaan 'almakta olan'	*gör-yeen 'görmekte olan'*
oka,-yaan 'okumakta olan'	

-cak/-cek: Gelecek zaman ortacı kurar.

okacak oglan 'okuyacak olan oğlan'
iişlecek aadam 'çalışacak olan adam'
iişlemecek adam 'çalışmayacak olan adam'

-ar/-er :Geniş zaman ortacı yapar. Olumsuzu -maz/-mez biçimindedir.

akar suv 'akar su'	*güler yüz 'güler yüz'*

Ulaç ekleri Türkiye Türkçesine göre daha azdır:

-a/-e ,-ı/-i, -y*:* Türkiye Türkçesinde ünlü ile karşılanan ulaç ekidir.

İkileme biçiminde kullanılır:

dur-a dur-a 'dura dura'	*ağla-y ağla-y 'ağlaya ağlaya'*
gel-e gel-e 'ele gele'	*-agada/-egede,-agadan/-egeden*

-p*:* Bu ulaç eki ünlü almaksızın sözcüğe eklenir.

başla-p 'başlayıp'	*oka-p 'okuyup'*
iişlääp 'çalışıp'	

-maan/-mään*:-p* ulaç ekinin olumsuz biçimidir. Türkiye Türkçesinde-ki *-madan/-meden* ulacı ile aynı işlevdedir.

gara-man 'bakmayıp'	*al-maan 'almadan'*
oq-maan 'okumadan'	*gel-mään 'gelmeden'*

-kaa/-kää ekeylemin ulacıdır. türkiye Türkçesindeki iken ulacı ile aynı işlevdedir. *-an* ve *-cak* eklerinden sonra gelir. Türkçede ulaçlar kişi eki almazlar. Ancak bu ek ile yapılan ulacın Türkmencede ek alması ilginçtir.

al-anqaam 'ben almışken'	*al-maan 'almadan'*
al-anqaañ 'sen almışken'	*gel-mään 'gelmeden'*
al-anqaa 'o almışken'	*gel-ecek-kääñ 'sen gelecekken'*
al-anqaak 'biz almışken'	*gel-ecek-kääk*
al-anqaañız 'siz almışken'	*gel-ecek-kääñiz*
al-anqaalar 'onlar almışken'	*gel-ecek-käälär*

Aynı biçimde adların üzerine de gelir:

çaağaa-kaa-m 'ben çocuk iken'	*işçi-kääñ 'sen işçi iken'*

6.8. Örnek

18. yüzyılda yaşayan **Mahdum Kuli**, Türkmen yazınınn klasiği sayılır. 1733 yılında Türkmenistan'ın Gican adlı yerleşim merkezinde doğar. Kendisi gibi düşünür ve ozan Devletmemmet (Azadi)'nin oğludur. Türkmenin Göklen boyundandır. Elsanatları ile geçimini sağlayan yoksul bir babanın oğlu olarak büyük. Baba Devletmemmet beyin 60 yaşında ölmesi üzerine Mahtumkuli bir ağıt yazar:

Altmış yaşda novruz günü lu yıldı,
Turdı acal, yolun tusdı atamın.
Bu dünyenin işi beyleymiş beli
Ömrünin tanapın kesdi atamın.

Ağır dövletlere könül goymadı,
Bu cahanın aşretini söymedi,
Eski şaldan artık puşeş geymedi,
Ahret öyi boldı kasdı atamın.

Diyrdi: Dünye durmaz, ömre batı yok
Gündiz roza, gice bolsa ukı yok,
Münkür bilmez, muhlusların şeki yok,
Pıgamber destidir desti atamın.

7. SALARLAR

Salarlar, Köknar Gölü'nün güney doğusuna doğru Huanhe Irmağı kıyılarında Sinhay ilinin yüksek dağlık kesimlerinde otururlar. Güney kıyılarda oturanlara 1954 yılında Sinhua ilinde özerklik tanınır. Burada 20 bin dolayında Salar yaşar. Ayrıca Kansu Eyaletinde Sinzan-Uygur özerk bölgesinde ve Çin yönetimindeki öbür batı eyaletlerinde dağınık olarak otururlar. Böylece toplam 30 bin kişi bu dili konuşur.

Son yıllara dek türkologlarca Yeni Uygurcanın ağzı olarak ele alındı. Kıpçak-Türkmen koluna sokuldu. Nitekim Fundamenta'da Kaar Grönbech Salarcayı Sarı Uygurca ile birlikte elle alır. Bu durum, dilin özelliklerini yeterince tanımamadan kaynaklanır. Son araştırmalar Uygurca ile köken bakımından ilişkisi olmadığını ortaya koymuştur.

Salar adı, Türkmen boylarından **Salgur /Salur** adından gelir. Bu ad ilk olarak Divan'da geçer. Daha sonra Dede Korkut öykülerinde anılır.

Salarlar Oğuz soylu Türklerdir. Kökende Türkmenlerin Salır uruğundan gelirler. Birçok destan ve söylenceleri vardır. Nitekim Çin'deki halk arasında bir söylence anlatılır. Bu söylenceye göre, *"Salır uruğu Karaman ve Akman adlı iki kardeş boydan oluşur. Karamanlar ile Akmanlar, Ahmet Yesevi'nin oğlunu öldürürler. Ahmet Yesevi onlara kargış verir. Türkmenistan'da yaşayamaz olurlar. Topraklarını bırakıp Çin'e göçmek zorunda kalırlar."* Nitekim kendileri de Türkmenlerin Teke oymağından olduklarını söylerler. Benzer bir söylence de Türkmenistan'da yaşayan Salarlar arasında anlatılır.

Salarlar arasında kimi ilginç gelenekler yaşar. Eski düğünlerinde şöyle bir gösteri canlandırılır: Karaman beyi elinde Kuran'la ak deve üstünde gelir.

Salarların bugüne dek tarihleri yazılmamıştır.

14. yüzyıla dek Kıpçaklar arasında kalırlar. Çin kaynaklarına göre 1370 yılında Min soyu zamanında Doğu Türkistan'a göçmeye başlarlar. Huanhe ırmağı boylarında Çin, Moğol ve Tibetliler arasına yerleşirler. Bu topraklara yerleştikten sonra özellikle çoğunluktaki Uygurlarla yoğun ilişkileri olur. Sarı Uygur ve Yeni Uygurlarla karşılıklı etkileşimleri bundan sonra başlar.

İslamlığın Sünni mezhebine inanırlar. Tarımla uğraşırlar.

7.1. Sözvarlığı

Salarcada Oğuz kökenli sözcükler ağırlıklıdır. Ayrıca Kıpçakçadan çok sayıda sözcük vardır. Bunlar, Semerkant yakınlarında Kıpçakların arasında yaşadıkları zaman alınmış olmalıdır. Bunun dışında çok sayıda Çin, Moğol, Tibet, Arap, Fars dillerinden alıntı sözcük bulunur. Türk dillerinde işlerliğini yitirmiş bir dizi sözcük burda yaşamaktadır. Arapça Farsça sözcükler Doğu Türkistan'a (11- 13. yüzyıllardan) göçten önceki dönemdendir. Sözvarlığındaki bu çok renkliliğe şu örnekleri gösterebiliriz:

dos- 'bitirmek' < Mo.	*çañ 'deri' < Çin*
çirix 'asker' <Mo.	*çıñ'gerçek' <Çin.*
dego 'hemen' < Çin.	*qaça 'söz' < Tib.*
ken 'parça' < Çin.	*qon 'büyük' < Çin.*
lorciha 'hemen' < Tib.	*uşıl- 'bakmak' <Mo.*

Kendi ağızlarına dayanan yazı dili bulunmaz. Yazı dili olarak Yeni Uygurca'yı kullanırlar.

7.2. Ses Dizgesi

Salarcada 9 ünlü vardır. Kimi ağızlarda açık *e ü*nlüsünün yaygın biçimde söylendiği anlaşılır. Eski Türkçenin uzun ünlüleri seyrek olarak birkaç örnekte korunur:

ãci '□< ET âçıg 'acı'	*ãçıx- < ET âç 'aç' acık-*
õtın <ET õtın 'odun'	*õçux <ET õçak 'ocak'*
sãrı <ET sãrıg 'sarı'	*pûtax 'budak'.*

Ayrıca kimi ses olayları yüzünden uzun söylenen ünlüler vardır.

Ses değişimleri yüzünde büyük ünlü uyumu pek çok örnekte bozulmuştur. Özellikle *i* ünlüsü ile *q* ünsüzünün kimi sözcüklerde birlikte kullanımı çelişkili bir durum oluşturur. Böylece ünlü uyumunun değişik biçimde bozulmuş örnekleri ile karşımıza çıkar. Kimi sözcüklerin ise iki, üç tür kullanımı vardır. Birleştirici yazıdili geleneği bulunmadığı için bu tür değişik kullanımlarla sık karşılaşılır:

qun/ gun <ET kün 'gün'	*qir-<ET kir- 'girmek'*
qiçi <ET kiçig 'küçük'	*qirbar-/qirber-'giriver'*
paşqa <ET başka 'başka'	*ãci <ET ãçıg 'acı'*
sãri / sãrı <ET sãrıg 'sarı'	*ulli / uli <ET ulug 'ulu'*
kuşli <ET küçlüg 'güçlü'	*işinda <ET içinte 'içinde'*

Dudak benzeşmesi oluşmamıştır. Özellikle yuvarlak ünlülerle başlayan sözcüklerde küçük ünlü uyumunun bozulduğu görülür:

susınten 'susundan'	*ullı <ET ulug 'ulu'*
kuşli <ET küçlüg 'güçlü'	*õtın <ET õtın 'odun'*
totıx <ET todak 'dudak'	*õçıx <ET õçak 'ocak'*

Türkiye Türkçesindeki tüm ünlüler türlü nitelikte (açık, kapalı, uzun, kısa) söylenişleri ile Salarcada vardır.

Türkiye Türkçesine göre ünlülerde şu değişimler olmuştur:

Kimileyin a ünlüsü daralır ve *ı* ünlüsüne dönüşür:

bırmax 'parmak'

Yukardaki ses değişimine koşut biçimde e ünlüsü daralır ve *ı* ünlüsüne dönüşür:

yirix <Et yürek 'yürek'	*çirix <ET çerig 'çeri, asker'*
dig <ET teg- 'değmek'	*kiyin <ET kel- 'gelin'*
pixi <ET bedük 'büyük'	

Seyrek olarak *ü* ünlüsünün *i* ünlüsüne dönüştüğü olur:

yirix 'yürek'	*kiçi 'küçük'*

u > ı ; ü > i dönüşümü gözlenir:

pırın 'burun'	*ullı <ET ulug 'ulu'*
kuşli <ET küçlüg 'güçlü'	*pixi <ET bedük 'büyük'*

Sözcükler ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerin kullanımına göre ikili söylenir:

kil- /gıl- <ET kıl- 'yapmak'	*qara /gara <ET kara 'kara'*
ter- /der- <ET ter- 'dermek'	*tag /dag <ET tag 'dağ'*
tiril- /diril- <ET tiril- 'dirilmek'	*toqus /dokus <ET tokuz 'dokuz'*
töt /döt <ET tört 'dört'	*toy- /doy- <ET toy- 'doymak'*

Bu özellik en çok *k-/g-* ünsüzlerinde görülür. *p-/b-, ç-/c* ünsüzlerinde daha azdır:

br/pr, pir/pır, pür/fir 'bir'	*pil-/bil- 'bilmek'*
çiçex/ ciceh 'çiçek'	

Önseste *b-* sesi çoğunlukla *p-* sesine dönüşür:

pagır- <ET bagır- 'bağırmak'	*paş <ET baş 'baş'*
peg <ET beg 'bey'	*pezik <ET bedük 'büyük'*
pırnınga 'önce'	*pu <ET bu 'bu'*
pırın <ET burın 'burun'	*purı <ET böri 'kurt'*

Önseste *y-* ünsüzü *x-* ünsüzüne dönüşür:

xır- 'yırmak'	*xür- 'yürümek'*
xirix 'yürek'	*xasken 'yaşarken'*
xir gil- 'yürüye gelmek'	

Önsesteki *q-* sesi seyrek olarak *x-* sesine dönüşür:

xorx- 'korkmak'	*xusax 'kusak'*
xaxd 'kağıt'	

İçseste ve sonseste *-q-, -q* ünsüzünün *-x-, -x* ünsüzüne dönüşümüne daha sık tanık olunur:

oxu- 'okumak'	*ixinci 'ikinci'*

Önsesteki *k-* ünsüzünün *y-* ünsüzüne dönüşümüne pek çok örnek vardır.

Önseste *t-* ünsüzü korunur:

tağ <ET tag 'dağ'	*tokos <ET tokuz 'dokuz'*
temur <ET temir 'demir'	*teşüx <ET teş- 'deşik'*
töve <ET tiyö 'deve'	

İçseste *-t-/-ç-* ya da *-t-/-c-* sesleri arasında değişim vardır:

yiti/ yitti- yici-yitsi 'yedi'	*öt-/öç- 'geçmek'*
otur-/oçur- 'çıkmak'	

İçseste *-t-* ünsüzünün *-x-* ünsüzüne dönüştüğü olur:

yet-/yex- 'yetmek'	*çit-/çix- 'çitmek'*

Önseste *y-* ünsüzü yaygın biçimde kullanılır.

yasıl 'yeşil'	*yetker- 'yetişmek'*
yırlagak 'şarkıcı'	*yülüga 'birlikte'*

7.3. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* biçimindedir. Ses değişimi ile *-nar/-ner* biçiminde de söylendiği olur:

apa-ler 'babalar'	*kün-ler 'günler'*

İyelik eki Oğuz dillerinde olduğu gibidir. Yalnız Çincenin etkisiyle iyelik ekinin çoğul kullanımları yitmiştir. Böylece iyelik kullanımı şu görünümdedir:

	Tekil	Çoğul
1. kişi	*--m elim 'elim'*	*oglim 'oğlum'*
2. kişi	*-n elin 'elin'*	*oglin 'oğlun'*
3. kişi	*-i eli 'elin'*	*- ogli 'oğlu'*

Çoğul kişilerde iyelik anlatımı yalnız kişi sözcükleri ile vurgulanır.

minigi elim 'benim elim'	*pisinigi elim 'bizim elimiz'*
sinigi elin 'senin elin'	*silinigi elin 'sizin eliniz'*
anigi eli 'onun eli'	*vulaniki eli 'onların eli'*

İyelik eki ile durum ekleri arasına gelen *adıl n'*si Salarcada korunur:

taş-i-n-da 'dışında'	*iş-i-n-da 'içinde'*
yãn-ı-n-a 'yanına'	*il-i-n-da 'önünde'*
sus-ı-n-ten 'suyundan'	

Araştırmalara göre iyelik ekinin yitimi 15. yüzyıldan sonradır. Daha önce öbür Oğuz dillerinde olduğu gibidir.

Altı durum vardır. Durum ekleri genellikle Oğuz öbeği dillerinde olduğu gibidir. Ancak yer yer Kıpçak etkisi de görülür. Seyrek olarak Kıpçakça durum eklerinin kullanıldığı olur.

Tamlayan *-nın* eki ile karşılanır. Kıpçak etkisiyle **-nıgi/-nigi** ekinin kullanıldığına da tanık olunur.

pogdeni (çı) 'buğdayın'

Belirtme -nı eki iledir.

pogde-ni 'buğdayı'

Yönelme *-a/-e* eki iledir. Ayrıca *-ga/-ge* ekinin kullanıldığı da olur.

pogde-ga 'buğdaya'	*öyi-na 'evine'*

Bulunma -ta/-te, -da/-de ekleri ile sağlanır.

pogde-de 'buğdayda'	*tag-da 'dağda'*

Çıkma -tan/-ten, -dan/-den ekleri ile karşılanır.

pogde-den 'buğdaydan'	*yol-den 'evden'*
tag-din 'dağdan'	

Kişi Sözcüklerinde çoğul kişilerde değişiklik vardır.

men 'ben'	*pise 'biz'*
sen 'sen'	*sele (r) 'siz'*
ol 'o'	*ullar / vule (r) 'onlar'*

Dönüşlü sözcük "*üz"* sözüdür. Görüldüğü gibi "*öz"* sözünün bozulmuş biçimidir.

izınıge 'kendisinin'	*üzı 'kendi'*

Belgisiz sözcük olarak *"xatı"* sözü kullanılır. *'Herhangi biri'* anlamındadır:

Sayılar Oğuz dillerinde olduğu gibidir. Sayıların söylenişleri şöyledir:

1. *pir, 2. iki '3. üş / üç, 4. töt, 5. peş/beş, 6. alti / altı, 7.yiti / yeti, 8. sekis, 9. togus, 10.on / un, 20. yigirmi, 30. otus /otbuz, 40. gırık , 50. elli.*

Bundan sonraki onlu sayılar değişiktir:

60. elli on, 70. elli yigirmi, 80. elli otuz, 90. elli gırıx, 100. yüz, 1000. min, 10. 000. zanzu (Bu söz Çincedendir.)

Sıra sayıları bakımından da kimi özellikler gösterir. Sıra sayıları hemen hiç kullanılmaz. -inci eki ise sayılarla birleşerek ay adı olarak kullanılır:

pirinçi 'ocak'	*onunçu 'ekim'*
on ikinçi 'aralık'	

Karşılaştırma -*rax* eli ile yapılır:

yaxşi-rax 'daha iyi, iyice'

Üstünlük "xutu, çox, tip, en" sözleri ile sağlanır.

xutu yaşil 'daha yeşil'

Bunun dışında sıfat işlevinde kullanılan sözlere şu örnekleri verebiliriz:

atuo 'büyük'	*cadıx 'büyük'*
yaxşi 'iyi'kqon 'büyük'	*ullı 'büyük'*

Belirteçler sıfatlardan kesin biçimde ayrılmaz. Sıfatlar eylemleri etkilediklerinde belirteç işlevi üstlenirler. Belirteç işlevinde kullanılan sözlere birkaç örnek olarak şu sözleri gösterebiliriz:

kala 'nereye, nerede'	*lorcixâ 'birdenbire'*
niçix 'niçin, nasıl'	*acı 'arkası'*
ogrindin tagindin 'hızlıca'	*elte 'böylece'*
acına 'ardına'	*dego 'hemen, derhal'*
yaxşara 'iyice'	

7.4. İlgi

Salarcada oldukça değişik sözler ilgeç olarak kullanılırlar. Dilin yeterli incelenmesi ile yeni sözcüklerin de bulunacağı açıktır. Şimdilik şu örnekleri gösterebiliriz:

sarı ' taraf'	*pile 'ile'*
keyin 'sonra'	*-le/-la 'ile'*
dagı 'dahi'	*kama 'gibi, benzer'*

7.5. Devinim

Kökende Oğuz dilleri kökenli olmasına karşın, eylemlerde kimi özgün özellikler bulundurur. Özellikle zaman kullanımında değişik biçimler bulunur.

Tekil 1. kişi eki olarak *-m* ya da *-men*; tekil 2. kişi için *-ñ/-sıñ* ekleri kullanılır:

pilmes 'ben bilmem'	*tuyto /tuyzo 'doydum'*
men paşla vagi 'ben başta (giderek) varacağım'	
men xoñiter 'ben han olurum'	

Şimdiki zaman iki biçimde kullanılır:

1.	*-pör* Türkiye Türkçesindeki *-yor,* Türkmencedeki *-yar/-yer* ekinin karşılığıdır. *men vapor 'ben varıyorum'*.
2.	*-ar/-er, -ır* (Geniş zaman işlevinde kullanılır.)

	men alır 'ben alırım'men kiler ' ben gelirim'.

Eylemlere kişi ve çokluk eki eklenmez. Bu anlatımlar kişi sözcükleri ile sağlanır.
Olumsuzluk genel olarak -ma/-me eki sağlanır. Kullanımı şöyledir:

-e/-r (-ma+s/r, -me+s/r) .

Ayrıca "*yohtur*" sözü ile olumsuz anlam verilebilir.

almır / almes 'almıyor, almaz'
kil yoxtur ' gelmedi, geleceği yok'

Gelecek Zaman iki biçimdedir:

1.	-gur eki ile. *men vaxgur 'ben bakarım'*
2.	-ar/-er, -ır/-ir eki ile yapılan gelecek zaman gelecekle birlikte geniş zamanı da kapsar

itler oluşur gadanı körse, âşık söyünür belanı görse 'itler uluşur dilenciyi görünce, aşık sevinir belayı görünce'
min keler 'ben gelirim, geleceğim'

Geçmiş zaman üç biçimdedir:

1.	***-tı*:** Türkiye Türkçesindeki **belirli geçmiş** zaman ekidir. Bu ekin *-zi* biçiminde kullanımı da vardır:

yansati 'dedi'
neme boldi işken 'ne oldu?'
biz kelduk, u bolsa uyerde kaldi 'biz geldik (oysa) o, orda kaldı'
kakası öyina kelzi 'ağabeyi evine geldi'
apasına yaşazi 'babasına söyledi'

2.	*-mış:* Türkiye Türkçesindeki **belirsiz geçmiş** zaman ekidir. *yansamiş 'demiş'*
3.	*-an+ dır:* Kıpçakça etkisiyle oluşmuş bir geçmiş zaman kuruluşudur. *men sugandır 'satmıştım'*

Geçmiş zaman analitik yolla da sağlanır. Sözgelimi:

men oxugan var /yoxtır	*okudum /okumadım*

Çatı ekleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir:
Edilgen çatı -l- eki ile kurulur.
Dönüşlü -n- eki ile sağlanır.
Ortaklık -ış- eki ile anlatılır:

öxreş- 'bağrışmak'	*vurış- 'vuruşmak'*

Ettirgen *-ar- /-er-, -ır, -dır- /-tur-, -gır-, -gus-*
Ortaç işlevinde şu ekler kullanlır:

-guçı /-guçu : Türkiye Türkçesindeki *-ici* ekinin işlevindedir.

turguçu 'yaşayan'

-gan /-gen: Dilimizdeki *-an/-en* eki ile aynı köktendir. *-an/ en* ekinin işlevinin yanısıra *-mış/-mış* ortacı işlevinde de kullanılır:

algan 'alan, almış'

eger men bilgen bolsam, kelmes edim 'ben bilmiş olsaydım gelmezdim'

-gur: Dilimizdeki *-ır/-ir* ortaç ekinin koşutudur.

algır 'alır'

Ulaç ekleri bakımından Salarca oldukça zengindir. Bunların bir bölümü Türkiye Türkçesinde de vardır. Aynı kullanım özelliklerini gösterir. Kalan ekler ise daha çok bileşik eklerdir.

-a/-e: Türkiye Türkçesindeki ünlü ile yapılan ulaç eki ile aynı işlevdedir.

-ıp: Bağlama ulacıdır. Çok kullanılır..

-mitux:

-ta/-te:

-tile /-çile:

-gançah /-gençex:

-gani/-geni, -gana/-gene

-gula/-kila:

-gudana/-kitana:

-keli: Türkiye Türkçesindeki -alı/-eli eki ile aynı işlevdedir.

Sözdizimi bakımından önemli bir ayrım göstermez. Türkçenin olağan söz sırasını korur. Yalın halk ağzı olarak kullanıldığı için tümceler kısadır. Bileşik tümceler de dilde bulunmasına karşın, bu tümceler öylesine karmaşık değildir.

8. ÖZBEKLER

Özbekçe Türkiye Türkçesinden sonra en önemli Türk dilidir. Türkiye Türkçesinin ardından en çok konuşulan Türk dilidir ve en iyi işlenmiş Türk dilidir. Üzerinde çok çalışılmış bir dildir. 2001 verilerine göre yirmi beş milyon kişi Özbekçe konuşur. Özbek Cumhuriyeti'nin nüfusu 25.155.064 kişdir. Bunun % 79'unu Özbekler oluşturur. Ayrıca 800.00 dolayında Tacikistan'da; 350.000 Kırgızistan'da; 220.000 Kazakistan'da; 180.000 Türkmenistan'da yaşar. Bağımsız Devletler Topluluğu dışında Afganistan ve Çin'de Özbekler vardır. Özbek Cumhuriyeti'nin başkenti Taşkent'tir.

Özbekler kökende Karluk, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin karışımından oluşurlar. Bu üç boyun dil özelliklerini Özbekçede bulmak olanaklıdır.

Özbek adı, Altınordu Hanlığı'nın bölünmesinden sonra bugünkü Özbekistan'da kurulan Akordu Hanı Özbek Han'ın (1312-1340) adından gelir. Denis Sinor'a göre sözcük "*oguz+ bek"* sözlerinin bileşiminden çıkar. Türk bilimadamı Hasan Eren ise bu adın *"özü-berk"* sözünden geldiğini söyler. Bu açıklamaya göre sözcük 'özü sağlam' anlamındadır. Benzer ad kullanımları Türkçede vardır. Sözgelimi "Tınıbek", "Canıbek" adları bu türdendir.

Cengiz Han döneminde devlet Moğol egemenliğine girmelerine karşın ulusal kimliklerini ve kültürlerini korumuşlardır. Moğol yönetiminin dağılmasından sonra da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Timurlar döneminde taht savaşlarının dışında kalmışlardır. Bunun sonunda Batu'nun kardeşi fieybani soyundan gelen Ebul Hayr (1428-1468) büyük dedesi Özbek'in adını verdiği devleti kurup bağımsızlığını açıklamıştır (1428). Böylece Özbekistan kurulmuştur. Kazak Türklerinin ayrılışı ve kuzeye çekilişleri de bu döneme rastlar.

Özbekistan'ı bu yıllarda uğraştıran sorun Kalmuklar olmuştur. Yarım yüzyılı aşkın bir süre Moğol kökenli halklarla savaşmışlar, yenmişler yenilmişler; sonuçta zayıf düşmüşlerdir. 1500 yılında Özbek tahtında güçlü bir han görüyoruz. Bu fieybani Handır. Özbekleri yeniden derliyor ve Özbek birliğini sağlıyor. Timur soyundan Babür fiah'ı da yeniyor. Özbek egemenliğini Orta Asya'ya yayıyor. Ancak, aynı yıllarda İran'da Azeri Türklerini derleyip güçlü bir devlet kuran fiah İsmail ile çarpışmaya girişiyor. 1510 yılında fieybani fiah İsmail'e karşı yaptığı savaşta ağır yenilgiye uğruyor ve savaş alanında ölüyor. fiah İsmail eski Türk geleneğine uyarak fieybani'nin kafatasını kadeh yapıyor. Ancak Özbekler yine kendilerini topluyorlar ve devletlerini yaşatıyorlar. Bu dönemde Osmanlılarla işbirliği yapıyorlar.

Bundan sonraki iki yüzyıl boyunca Orta Asya'da Özbekleri çevre halklarla sınır savaşları içinde buluyoruz. Sınırlar genişliyor, sınırlar daralıyor. Orta Asya'nın insan kalabalığı içinde acımasız boğazlaşma sürüyor. Ardından ise batıdan doğuya yayılma dalgası başlıyor. Bu Rus yayılmasıdır. Batı'da teknik ilerlemişti. Sanayi devrimi gerçekleşmiş, yeni silâhlar benimsenmişti. Ruslar bu değişmelere ayak uydurmuşlardı. Toplar, tüfekler, kılıcına güvenen Orta Asya atlıları ile yüz yüze geliyordu. Üstelik şimdi Orta Asya'da birbirleriyle savaşan çağın akışından habersiz hanlıklar vardı. Çarlık Rusya'sı ise Tatar, Başkurt, Kazak engellerini aşmış geliyordu. Sözgelimi Özbekler bu dönemde Rusların yardımı ile Pamir çevresinde kimi toprakları almışlardı. Hive'nin batışından sonra bu hanlığın doğusunu ülkelerine katmışlardı. Ancak bir süre sonra Buhara Emiri, Çar'ın buyruğunda olmayı ve gümrük birliğine girmeyi, kabul etti. Sonuçta Çarlık Rusya'sı, Özbekistan'ı 1860-1880 yılları arasında topraklarına kattı.

1903-1905 Rus-Japon savaşında Çarlığın yenilmesi Rusya'da tutsak halklar arasında ulusal akımları güçlendirdi. Ancak çarlık yönetimi Türk halkları arasında çağdaş kültüre uyum sağlayacak kurumları kesinlikle engellemişti. Okul, gazete, kitap, bilim dernekleri yok denecek ölçüdeydi. Çarlık sürekli Rus göçmenler yerleştiriyordu. Emirlere ve toprak ağalarına dokunmuyor, feodal düzenin sürmesini çıkarlarına uygun buluyordu. Buhara Emiri her yıl bir kez Rus Çarı'nın Kırım'daki yazlık sarayına, ona

bağlılığını bildirmeye gidiyordu. Her gidişinde Buhara halkının ekmeğinden koparılan altın yığınları ve değerli hediyeler götürüyordu.

Özellikle son Buhara Emiri Seyyid-Emir Alim Han dönemi tam bir utanç tablosu oldu. Bir iki hafta içinde zindanlardaki kanlı katilleri cellat başı atayıp 2000'in üzerinde genci "**ceditci**" "**yenici**"" diye kendi önünde boğazlattı.

Bir Türk subayı olan **Hüsamettin Tugaç** 1917 yılında Taşkent'i şöyle betimler:

"İslam Taşkenti ise Rus semtinden bir demir köprü ile ayrılır. Toprak sokaklar, hepsi yüksek avlu duvarları ile çevrili tek katlı kerpiç evlerdir. Sokaklardan arklar içinde sular geçer. Yer yer açılmış çukurlarda birikir ve bir çukurdan öbürüne atlar. Bu suları içerler. Abdest alırlar, ayaklar yıkanır. Köpekler de içer. Akarsu pislik tutmazmış. Pislik diyorlar, mikrop nedir bilmezler. Bundan hastalık çıkacağını da anlamazlar. Hastalık Allah'tan gelir, Allah dilerse geçer. Çocuklar karpuz kabuklarını alır kemirirler. Benim bulunduğum o sıralarda İslam Taşkent'inde bulaşıcı hastalıklar vardı. Gün olurdu ki sabahları tabut tabutu takip ederdi. Rus semtinde böyle bir şey yok. Bir zamanlar Altınordu'yu bozup Moskova önlerine kadar dayanan Timurlenk ordusunun kahraman insanlarının yurdu olan bu yerlerin halkı, zalim bir düşmanın ve ondan daha da korkunç olan cehaletin ve bilgisizliğin elinde eriyip sönüp gitmektedir."

Özbekistan 20. yüzyılda ulusallık akımına gözlerini böyle bir ortamda açtı. I. Dünya Savaşı sonunda Çarlık çökünce ulusal uyanış Özbekistan topraklarına da sıçradı. Ancak aydınlar parmakla sayılacak kadar azdı. Sınıf sorunları, toprak sorunları, uzun süren yabancı egemenliğinin ruhlarda tortulaştırdığı aşağılık duyguları içinde bu ülke kendini Türk bile saymıyordu. Kalıplaşmış, donmuş, yalnızca geriye çeken bir din şekilciliği içinde her gün biraz daha eriyordu. Buhara Beyi ise modası geçmiş devletini koruyabilmek için Ruslarla işbirliği yapmaktan bile kaçınmıyordu. Bu ortamda yerli ilericiler Bolşeviklerle bir olup Buhara Emirini devirmeyi başardılar. Onun kanlı sarayını da anısı silinsin diye ateşe verip yaktılar. 1920 yılında Emir, Afganistan'a kaçtı. Bağımsızlık yanlısı genç bir kesim Cumhuriyet yönetimi kurdu. Ama bu yönetim, biraz da Bolşevik ya da sol güçlerin desteği ile sağlanmıştı. Moskova Buhara'da bir temsilcilik bürosu açmıştı. Ama Orta Asya'da Bolşevik milisler ve Kızıl birlikler vardı. Taşkent tümden onların denetimindeydi. Çağların aymazlığı içinde yaşayan Türkistan'da Bolşevikler çekildiği anda bir gerici ayaklanma olması her an söz konusuydu. Hüsamettin Tugaç şunları yazıyor:

"Rus inkilabı Çarlığın baskısını Türkistan halkı üzerinden kaldırmış. Fakat şimdi karşılarında Çarlık idaresinden daha zalim bir ulema idaresi var. Gençlerin en büyük düşmanı kara taassubun ve koyu cehaletin güdücüsü ve koruyucusu olan bu kazi (kadı, hoca, ulema) zümresidir."

"Bunlar, Rus Çarı'na "Akpadişah" diye tapınan ve halkı da arkasından sürükleyen İslam uleması adıyla geçinirler. Gençlerle aralarında açılan büyük uçurum, Turan dergisinde çıkan resimlerle iyice açılmış. Bu resimler kazileri çileden çıkarmış. ***"Ziyalıların katli helaldir****" fetvasını vermişler. Bunun üzerine halk bu gençlerin aleyhine harekete geçmiş, ve Hokant'ta altı genci taşla öldürmüşler."*

Özbekistan'da durum böyledir. Halk "akpadişah" adını verdiği Rus Çarı'nın utkusu için dualar eder. Yetiştirdiği aydın ve yarı aydınına düşman kesilir.

Oysa Özbekistan Taşkent yanında Buhara ve Semerkant gibi geçmişin büyük uygarlıklarını yaşatmış kentleri bağrında taşıyordu. Buhara için Buhara-yı fierif; "Kutsal Buhara" sözü kullanılırdı. Kentin 12 kapısı vardı. 10-16. yüzyıllar arasında Buhara, Orta Asya uygarlığının, dinsel kültürün, şiirin, gizemciliğin ve kanatları Çin'den Ege'ye uzanan İslam uygarlığının, söz götürmez saltanatını yaşamıştı. Semerkant'ta Uluğ Bey rasathanesi bulunuyordu.

Ama 20. yüzyıl başlarında Buhara kasvetli ve karışıktı. Bilinmeyen geleceklere gebe, ölü bir kentti. Ruslar ise Buhara'ya değil, yeni Buhara'ya yerleşmişlerdi. Böylesine bir ortamda Osmanlı Devleti eski harbiye nazırı Enver Paşa Türkistan Türklerini

kurtarmak üzere Buhara'ya gitmişti. Enver Paşa'nın eylemi çok sınırlı kaldı ve 4 Ağustos 1922 günü Bolşeviklerle yaptığı çarpışmada öldürüldü.

Özbekistan'ın Sovyet Birliği'ne içindeki yaşamı 1993 yılına dek sürdü. Beş Türk ulusu içinde Özbekler de bağımsızlığına kavuştu. Taşkent başkentli Özbekeli Cumhuriyeti böylesine bir geçmişe dayanır.

8.1. Yazın

Eski Çağatay yazın geleneğine dayanan Özbekçenin zengin bir yazını vardır. Ali fiir Nevai geleneğine dayanır. Timurlular döneminde başlayan yazınsal çabalar biçemi doruklara ulaştıran Çağatay edebiyatı geleneğini doğurur. Çok yönlü, üretken yazar Ali fiir Nevai (1441-1506) böyle bir geleneğin ürünüdür. Zengin sözvarlığı, düzenli, güçlü tümce kuruluşu ve anlatım gücüne sahip dille şiir ve düzyazı türünde değişik konularda ürünler vermiştir.

Harezmli Muhammed Salih Bey'in (1455-1506) **fieybani nâme'si** 9000 dizeden oluşur. Mesnevi türünde yazılmıştır. Canlı bir anlatımı vardır.

17 ve 18. yüzyıllarda Orta Asya yazını Özbek yazınının öncülüğünü yapmıştır. Bu dönemde öylesine parlak adlar yetişmemiştir. Çağatayların siyasal kalıtı, karşı konulmaz biçimde çökmektedir. Ancak 19. yüzyıl başlarında Hokand Hanı Ömer Han'ın koruyuculuğu altında bir yazın çevresi oluşmuştur.

20. yüzyıl başlarında ise Orta Asya yazını bir geçiş dönemi yaşar. Geçiş döneminde çoğu yazarlar siyasal olarak Ceditciliğin (yeniciliğin) etkisi altındadır. Daha önce de kısaca değindiğimiz gibi, yeniciliğin kesin sınırlarını çizmek olanaksızdır. Daha çok toplumu uyutan, geri bırakan din baskısına karşı bir akımdır. Çağdaş uygarlık içinde, ulusal değerler ve ulusal bağımsızlık düşüncesini savunur. Bu akım Türkistan'da Sovyet Devrimi'nden sonra da uzun süre yaşamıştır. Sadrettin Ayini "Buhara Cellatları" romanında cedidciliğin ölçülerini şöyle sıralar:

"Ceditlerle cedit olmayanların birbirinden ayırt edilebilmesi için, Buharalı kadılar, şeriat hükümlerine dayanarak şöyle buyurmuşlardı:

-Her kim ki gömleğinde düğme vardır, o bir cedit'tir.

-Her kim ki kısa ceket giyer, cedit'tir.

-Her kim ki sakalını tıraş eder ve bıyığını uzatır, o bir cedit'tir.

-Her kim ki oğlunu yeni okullara yazdırır, Rusya'daki ya da İstanbul'daki okullara yollar, her kim ki gazete okur ya da okuyanlarla ahbaplık eder, mutlaka cedit'tir.

-Her kim ki böylelerini korur, onların suçsuz olduklarını ispata kalkar, o da cedit'tir.

İşte ceditlerin belli başlı özellikleri bunlardı. Kendileriyse,

görüldükleri yerlerde yakalanıp öldürülmeliydiler."

Fıtrat, Çolpan, Batu gibi Çağatay Çevresi yazarları ceditçi akımın öncüleridir.

Muhammed Emin Hoca Hukimî (1850-1903) egemen çevrelere ve din adamlarına karşı yazdığı hicivlerle ünlüdür. Onu yenicilere sokamayız. Ancak Yenicilerin düşünsel öncüsü sayabiliriz.

Sovyet Özbek yazınının asıl kurucuları olarak **Hamza Hakimzâde Niyazi** ile **Sadrettin Ayini** anılır. Sovyet döneminin başlangıç yıllarında yetişmişlerdir.

Sadrettin Ayini (1879-1955), yapıtlarını başlangıçta Çağatayca ve Farsça sonraları, Özbekçe ve Tacikçe yazmıştır. Sovyet Tacik yazınının babası sayılır. Aynı zamanda ilk Sovyet Özbek yazarıdır. Özel bir yazın türü olarak karşılıklı konuşma ve toplu konuşma türlerini edebiyata sokmuştur. "Buhara Cellatları" (1920), "Bir Tefecinin Ölümü" gibi kitapları Türkiye Türkçesine de çevrilmiştir.

Hamza Hakimzâde ilk Özbek dram yazarı ve besteci sayılır. En güçlü yapıtı "Toprak Ağası ve Tarım İşçisi" (1918) dir. Orta Asya tarım işçisinin insanlığa aykırı yazgısı betimler. "Maysara'nın İşleri" (1926) ve "Peçenin Sırları" (1927) adlı yapıtlarında kadın haklarını savunur. Hakimzâde Özbek yazınında toplumcu gerçekçiliğin önemli temsilcisi sayılır.

Genç yazarlar arasında şair ve öykücü **Gaffar Gulam** (doğ. 1903), **Muhammedof Aybek** (doğ. 1905) anılmaya değer. Bunları izleyen bir dizi genç yazar yetişmiştir. Son dönemde Özbek yazınında tüm yazınsal türlerde yapıtlar verilmiştir.

8.2. Sözvarlığı

Özbekçede Türkiye Türkçesine göre sözcüklerin kullanımında kimi anlam ve işlev değişikliği vardır. Günlük yaşamla ilgili kimi sözcükler bile Özbekçede ayrı köklerdendir. Kimi sözcükler ise yabancı kökenlidir:

kol 'el'	*àyak 'ayak'*
barmak 'parmak'	*topug 'diz'*
bàş 'baş'	*yelke 'omuz'*
agıs 'ağız'	*burun 'burun'*
tirsek 'dirsek'	*kulàk 'kulak'*
tàmak 'damak'	*ong 'sağ'*
çap 'sol'	*sigir 'inek'*
tavuk 'tavuk'	*xoras 'horoz'*
kuyan 'tavşan'	*tülki 'tilki'*
üy 'ev'	*tikislik 'ova'*
asman 'gök'	*tüye 'deve'*
küçü 'it'	*suv 'su*
çoçka 'öküz'	*kuyan 'tavşan'*

Sözvarlığının temelini Türkçe kökenli sözcükler oluşturur. 19. yüzyıla dek Özbekçe Arap ve Fars dillerinin büyük ölçüde etkisinde kalır. Bu yüzden Özbekçede çok sayıda gereksiz Arapça ve Farsça sözcük bulunur. Ekim devriminden sonra ulusal bilinçle bunların ayıklanmasına girişilir. Bir yandan dilin kendi yapım olanakları işletilir. Öte yandan ağızlardan alınan sözler yazı dilinde işlenir. Böylece dilin sözvarlığının, Türkçe kökenli sözcüklerle karşılanmasına gidilir. Nedir, bundan sonra Rusça ve Batı dillerinden sözcükler girmeye başlar. Özbekçede *adlara olduğu gibi eylemlere ait ekler bulunması da özgün bir özelliktir.*

8.3. Ağız

Özbekçenin dört ağzı vardır:

1. Kıpçak Özbekçesi: Kırgız ve Kıpçaklar arasında on bin kişi bu ağzı konuşur. Kazakçaya yakın bir ağızdır. Semerkant'ın güney ve güneybatısında ve Türkistan'ın güneybatısında konuşulur. Bu ağız, Kazakçanın eski özelliklerini korur. Günümüzde Özbekçenin etkisi sonucu eski özgün kullanımlar yitmiştir.

2. Oğuz Özbekçesi: Kökende bir Oğuz dilidir. Doğu etkisiyle karışmıştır.

3. Kuzey Özbekçe: 1937 yılına dek Özbek yazı dili olarak kullanılır. /ö/, /ü/, /i/ ünlülerini bulundurur. Bu ağızda ünlü uyumu vardır. Farsça etkisi ile ünlü bozulması azdır.

4. Güney Özbekçe: Ağır biçimde İran dillerinin etkisinde kalmıştır.

i ünlüsü **ı ü**nlüsüne dönüşmüştür.

ö ünlüsü **o** ünlüsüne dönüşmüştür

ü ünlüsü **u** ünlüsüne dönüşmüştür

1937'den sonra bu ağız Kiril yazısı ile yazı dili olarak kullanılır.

8.4. Vurgu

Sözcüklerin çoğu belli bir seslemde vurgulanır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi genellikle son seslemdedir. (Aşağıdaki örneklerde vurgulu seslemler koyu yazılmıştır.)

kazan 'kazan'	*bulut 'bulut'*
uzak 'uzak'	*uzakdan 'uzaktan'*

Ancak birtakım ekler vurgulanmaz. Bu yüzden böylesi eklerden önceki seslemler vurgulanır:

bar-a-men 'varıyorum'	*tanıtur-a-yın 'tanıştırayım'*

Kimi sözcüklerde ise vurgu bulunmaz. Konuşucunun söyleme biçimine bağlıdır:

bu nima? 'bu ne'

bizlär nimä gunah kıldık 'ne biçim bir suç işledik.'

sizlär nimä iş kılasizlar 'ne biçim işler yapıyorsunuz?'

8.5. Ses Dizgesi

Özbekçe eski Çağatay dilinden kaynaklanır. Çağatay-Kıpçak dili üzerinden gelişir. Zengin ve işlenmiş bir devlet dilinin torunudur. 20. yüzyıl başlarında Özbek yazar ve ozanlar Kuzey Özbekçeyi yazın dili olarak kullanırlar. Kuzey Özbekçe ünlü uyumunu korur. Oysa son dönemde Taşkent ağzı esas alınır. Taşkent ağzında ise uyum bulunmaz.

19. yüzyıldan başlayarak Özbek yazın dili, burjuva uluslarının panislavist siyasası sonucunda bir tür kendine özgü özellikleri yitirmeye başlar. Gereksiz Arapça sözcük ve alıntılarla dolar. Oğuz ve Kıpçak dillerinin anlatımları zenginleşmeye başlar. Artık 20. yüzyıl başlarında yazın diline canlı konuşma dilinden söz ve anlatım ögeleri alınmaya başlanır. Özbekçe bir tür biçimleşme evresi geçirir.

Ekim devriminden önce geniş yığınlar okuma yazma bilmez. Genel kültür düzeyi düşüktür. Özbek dilinde yazılan zengin edebiyatı az sayıda belli bir seçkin tabaka izler. Sözgelimi 1814'de tüm Özbekistan'da toplam 17.500 ögrencinin ders gördüğü (yaklaşık tümü ilkokul) 165 okul vardır. Yüksek öğretim kurumu ise bulunmaz. 1965'te ise 8337 okulda 2.300.000 kişi öğrenim görür. Bunun yanı sıra 31 yüksek okulda 154.000 kişi yüksek öğrenim yapar. Öğretim dili Rusça ve Özbekçedir. 1913 yılında 37 değişik kitap 87 bin basılırken, 1964'te 840 kitaptan 15 milyon basılır. Özbekler 1927'e dek Arap yazısını; 1928-1937 arasında Latin yazısını, ondan sonra Kiril yazısı kullanırlar.

Özbekçe yazı düzeni Rus yazısına dayanır. 35 yazaç kullanılır. Özbekçenin ses düzeni kendine özgü özellikleri ile öbür Türk dillerinden ayrılır. Bu ayrım öncelikle ünlüler düzeninde görülür.

Bir Özbekçe dilbilgisi yazan Alman bilimci Prof. von Gabain bu dilin batıda derli toplu tanınmasını sağlamıştır. Ancak Prof. Gabain'in daha çok ağızlardan yararlanması çeşitli eksiklere neden olmuştur. Prof. Gabain'e göre Özbekçede dokuz ünlü bulunur. Gerçekte ağızlar göz önünde tutulduğuda bu sav doğrudur. Ancak Özbekçe yazı dilinde altı ünlü vardır. Söz konusu ünlüler şunlardır:

a à ø o u e i

Ne ki ünlüler 10 yazaç ile gösterilir. Özbekçede ı ünlüsü bulunmaz. ı ünlüsü ile olan alıntı sözcüklerde bile ı ünlüsü i ünlüsüne dönüşür.

Uzun ünlüler bulunmaz. Ancak konuşma dilinde ses düşmesi yüzünden kimi ünlülerin uzun söylendiği olur.

Özbek yazı dilinde Farsça etkisi sözcük varlığında ve ses düzeninde açıkça izlenir. Ünlü uyumu bozulmuştur. Özbek yazı dilinde yaklaşık tüm Türk dillerinde tanık olunan ünlü uyumu bulunmaz. Dil benzeşmesinde olduğu gibi dudak benzeşmesi de bozulmuştur:

keldilar 'geldiler'	*işlayman 'çalışıyorum'*
àtä <ET ata 'baba'	*àrä <ET ara 'ara'*
bàli <baglıg 'bağlı'	*bitmàk <ET bit- 'bitmek'*
àldir- <ET al- 'aldırmak'	*agiz <ET agız 'ağız'*
boyin 'boyun'	*bukik <ET bük- 'bükük'*
suwsiz <ET subsuz 'susuz'	*togri <ET togru 'doğru'*

Taşkent ağzında ilk seslemdeki dudaksı *a* ünlüsü yazı dilinde *o* ünlüsü ile gösterilir. Bu nedenle birtakım Türkçe sözleri tanımak zorlaşır. *-mak* eylemlik eki bile *-mok* biçimine dönüşür. (Biz çevriyazımda bu ünlüyü *à* imi ile gösterdik. Latin yazında Özbeklerin bu sesi böyle bir im ile göstermeleri, Türk dilinde yazılı anlaşmayı kolaylaştıracaktır.)

hàzır <A 'hazır, şimdi'	*bàr <ET bar 'var'*
àl-<ET al- 'almak	*bàş <ET baş 'baş'*
bàşla- <ET başla- 'başlamak'	*àta <ET ata 'ata'*
àyàk <ET ayak 'ayak'	*àk <ET ak 'ak, beyaz'*
bàg <ET bag 'bağ'	*tàğ <ET tag 'dağ'*

Son seslemde a ünlüsü değişmeksizin kullanılır:

konca <kanca 'ne kadar'	*ona <ET ana 'ana'*
urta <Et ortu 'orta'	*nima <ET neme 'ne'*

Eski Türkçenin kapalı *é* ünlüsü korunur. Bunun yanında Eski Türkçede ilk seslemdeki açık *ä* ünlüleri de kapalı *é* ünlüsü dönüşür:

ber- <ET bér- 'vermek'	*beş <ET béş 'beş'*
ye- <ET yé- 'yemek'	*keyin <ET kedin 'sonra'*
yer <ET yér 'yer'	*er- <ET är 'er, erkek'*
eski <ET äski 'eski'	*keräk <ET kärgäk 'gerek'*

ı ünlüsü yalnız artdamaksı *k/g* ünsüzü yanında korunur. Bunun dışında kurallı olarak *i* ünlüsüne dönüşür. Böylece büyük ünlü uyumu bozulmuş olur:

àltin <ET altun	*piçàk <*ET bıç- 'kesmek' 'bıçak'*
yil <ET yıl 'yıl'	*kiz <ET kız 'kız'*
àgiz <ET agız 'ağız'	*aygir <ET adgır 'aygır'*
tin- <ET tın- 'dinlemek'	*ayir- <ET adır- 'ayırmak'*

Eski Türkçenin *i* ünlüsü korunur:

bil- <ET bil- 'bilmek'	*kir- <ET kir- 'girmek'*
bir <ET bir 'bir'	*bilik <ET bilig 'bilgi'*
tirik <ET tirig 'diri'	

Eski ve Genel Türkçenin *o* ünlüsü korunur:

boy <ET bod 'boy, vtcut'	*koy- <ET kod- 'koymak'*
on <ET on 'on'	*bol- <Et bol- 'olmak'*

Türkçenin *ö* ünlüsü korunur:

öl- <ET öl- 'ölmek'	*öz <ET öz 'kendi, öz'*
böl- <ET böl- 'bölmek'	*böri <ET böri 'kurt'*
köz <ET köz 'göz'	*tört <ET tört 'dört'*

Türkçenin *u* ünlüsünde genelde herhangi bir değişme olmaz:

bulut <ET bulıt 'bulut'	*buzàk <ET buzagu 'buzağı'*
ottuz <ET otuz 'otuz'	*buka <ET buka 'boğa'*
muz <OT buz 'buz'	*kuş <ET kuş 'kuş'*

Eski Türkçenin *ü* ünlüsü Özbek yazıdilinde korunur. Güney yöresi ağızlarında, İran dillerinin etkisi ile bu ünlü *u* ile *ü* arasında bir orta ünlüye dönüşmüştür.

üç <ET üç 'üç'	*tüş- <ET tüş- 'inmek'*
küç <ET küç 'güç'	*kümüş <ET kümüş 'gümüş'*
kül- <ET kül- 'gülmek'	*süt <ET süt 'süt'*

Çok seslemli sözcüklerin sonundaki Eski Türkçenin *-ıg/-ig* ses birlikleri *-ık/-ik* biçimine dönüşür:

ayik <ET adıg 'ayı'	*aççik <ET açıg 'acı'*
sarik <ET sarıg 'sarı'	*tàglik <ET taglıg 'dağlı'*
bilik <ET bilig 'bilgi'	*ilik <ET yılıg 'ılık'*
tirik <ET tirig 'diri'	*olik <ölüg 'ölü'*

Eski Türkçenin *b-* önsesi genellikle korunur:

bàş <ET baş 'baş'	*bar <ET bar 'bar'*
bit- <ET bit- 'bitmek'	*bay <ET bay 'zengin'*
boş <ET boş 'boş'	*bil- <ET bil- 'bilmek'*

İçinde genizsil *n/ñ* bulunan sözcüklerde *b- > m-* değişimi görülür:

ming <ET bıñ/__/ biñ 'bin'	*mung <ET buñ 'sıkıntı'*
min- <ET bin- 'binmek'	*muz <OT buz 'buz'*
men <ET ben 'ben'	

Kimi sözcüklerde *b-> p-* değişimi vardır:

piş- <ET bış- 'pişmek'	*piçàk <ET bıçak 'bıçak'*

Eski Türkçenin *ç-, -ç-, -ç* ünsüzü her üç durumda da korunur:

çerig <ET çerig 'ordu'	*çök- <ET çök- 'çökmek'*
çın <ET çın <Ç 'gerçek'	*çàp- <ET çap- 'kaçmak'*
aççık <ET açıg 'acı'	*içir- <ET içir- 'içirmek'*
àç- <ET aç- 'açmak'	*kàç- <ET kaç- 'kaçmak'*
kılıç <ET kılıç 'kılıç'	*köç- <ET köç- 'göçmek'*

Eski Türkçenin *-ð-, -ð* ünsüzü Genel Türkçe*ð*e *-y-, -y* ünsüzüne *ð*önüşür. Özbekçe*ð*e *ð*e kural geçerli*ð*ir:

aygır <ET aðgır 'aygır'	*ayir- <ET aðır- 'ayırmak'*
keyin <ET keðin 'sonra'	*toy- <ET toð- 'ðoymak'*
ayak <ET aðak 'ayak'	*kiy- <ET keð- 'giymek'*

Eski Türkçenin *g* içsesi kimi sözcüklerde ötümsüzleşir ve *k* ünsüzüne dönüşür. Kimi örneklerde ise düşer:

kıska <ET kısga 'kısa'	*taràk <ET targak 'tarak'*
sıçkàn <ET sıçgan 'sıçan'	

Eski Türkçenin her üç konumdaki kalın ve ince *k-, -k-, -k* ünsüzü Özbekçede korunur:

keç <ET keç 'geç'	*keyim <ET kedim 'giysi, giyim'*
keyin <ET kedin 'sonra	*kel- <ET kel- 'gelmek'*
kül- <ET kül- 'gülmek'	*keräk <ET kergek 'önemli, gerek'*
kılıç <ET kılıç 'kılıç'	*køñil <ET köñil 'gönül'*
bükil-<KM bükül-'bükülmek'	*kökär <OT köker- 'göğermek'*
yük <ET yük 'yük'	*bàk- <ET bak- 'bakmak'*

Eski Türkçenin s- sesi korunur:

sàt- <ET sat- 'satmak'	*sigir <ET sıgır 'inek'*
suw <ET sub 'su'	*sıçkàn <ET sıçgan 'sıçan'*
sàkàl <ET sakal 'sakal'	*sàç<ET saç 'saç'*

İçses ve sonseste *-ş-, -ş* ünüsüzü korunur:

eşik <ET eşik 'eşik'	*yaxşi <OT yakşı 'iyi, güzel'*
yaşa- <ET yaşa- 'yaşamak'	*taşi- <ET taşu- 'taşımak'*
kümüş <ET kümüş 'gümüş'	*kuş <ET kuş 'kuş'*

Türkiye Türkçesinde d- ye dönüşen Eski Türkçenin *t-* önsesi korunur:

tàg <ET tag 'dağ'	*ter- <ET ter- 'dermek'*
toy- <ET toð- 'doymak'	*tiş <ET tış 'diş'*
tört <ET tört 'dört'	*tur- <ET tur- durmak'*
tàp- <ET tap- 'bulmak'	*tokkız <ET tokuz 'dokuz'*

Aynı biçimde içses ve sonsesteki *-t-, -t* ünsüzleri Özbekçede korunur:

etik <ET etük 'çizme'	ottuz <ET otuz 'otuz'
bulut <ET bulıt 'bulut'	*àt- <ET at- 'atmak'*
sàt- <ET sat- 'satmak'	*àt <ET at 'ad'*

Eski ve Genel Türkçenin her üç durumdaki *y-, -y-, -y* ünsüzü korunur:

yày <ET yay 'yaz'	*yıl <ET yıl 'yıl'*
boyin <ET boyun 'boyun'	*taya- <ET taya- 'dayamak'*
oyin <ET oyun 'oyun'	*tay <OT tay 'tay'*

Eski Türkçenin iç ve sonsesteki -z-, -z ünsüzü korunur:

kızıl <ET kızıl 'kızıl'	*üzil- <ET üzül- 'üzül'*
köz <ET köz 'göz'	*süz <ET söz- 'sözmek'*
yüz <ET yüz 'yüz'	*biz <ET biz 'biz'*

Kimi sözcüklerde önseste h- ulaması vardır:

hökiz 'öküz'	*havuc 'avuç'*

8.6. Örgü

Çoğul anlatımı *-lar* eki ile sağlanır. Ekin yalnız kalın ünlülü biçimi vardır. *-ler* biçimi kullanılmaz.

kişi-làr 'insanlar'	*kündüz-làr 'gündüzler'*
keçä-làr 'geceler'	*kün-làr 'günler'*
kız-làr 'kızlar'	*kiçik-làr 'küçükler'*

-k, -z, -iş, -lik ekleri de çoğul işlevinde kullanılabilir:

İyelik ekleri Oğuz dillerinde olduğu gibidir. Ekin yuvarlak ünlülü biçimi bulunmaz. Böylece ekin yalnızca bir tür söylenişi vardır. Olmasında ve eski *g* ögesinin kullanılmasındadır.

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-im* *bàla-m 'çàcuğum'* *kol-im 'elim'* *köz-im 'gözüm'* *äkä-m 'ağabeyim'*	*-imiz* *bàla-mız 'çàcuğumuz'* *kol-imiz 'elimiz'* *köz-imiz 'gözümüz'* *äkä-miz*
2. kişi	**Tekil** *-ing* *bàla-ñ' çocuğun'* *kol-ing 'elin'* *äkä-ng 'ağabeyin'* *köz-ing 'gözün'*	**Çoğul** *-iñiz* *bàla-ñiz 'çocuğunuz'* *kol-ingiz 'eliniz'* *äkä-ngiz 'ağabeyiniz'* *köz-ingiz 'gözünüz'*
3. kişi	**Tekil** *-(s)i* *bàla-si 'çàcuğu'* *qol-i 'eli'* *köz-i 'gözü'* *äkä-si 'ağabeyi'*	**Çoğul** *-silari* *bàla-si-lar (i)* *qol-lär-i 'elleri'* *köz-läri 'gözleri'* *äkä-lär-i 'ağabeyleri'*

Oğuz dillerinde olduğu gibi 6 durum eki vardır. Ayrım, yine eklerin birleşmesinde ve yönelme durumunda eski g sesinin korunmasındadır.

Tamlayan durumu (Özbekçede 'karatkıs kelişi' terimi kullanılır) *-ning* eki ile karşılanır. Genizsil *n (ñ)* sesinin dönüşümü yüzünden ek bu biçime girmiştir.

suv-nıng 'suyun'
daraxt-nıng 'ağacın'
şunıñ dek køp sözler bilän 'böylesi çok sözlerle'
bizniñ kebi kışlak xalkları 'bizim gibi köy halkı'
bularnıñ içinde 'bunların içinde'
anıñ ortasıda 'onun ortasında'

Belirtme durumu ***-ni*** eki ile karşılanır. Bu ek ünsüz ile biten sözcüklere de bu biçimde gelir. Araya ünlü girmez. Buna Özbekçede "tüşüm kelişi" adı verilir.

qolımka bir ikki tängä-ni berip kätti ᴨelime bir iki çift tengeyi (parayı) verdi.

şularnı hec kimse üyüge yol bermäsün 'bunları kimse evine çağırmasın'

yüräylik, däryälärni boylayık 'ırmak boyunca gitmek istiyoruz'

Berlin-ni sayahat kıl- 'Berlin'e seyahat etmek' biyinin üyini tapıb barıştılar 'beyin evini bulup vardılar'

kitab-nı 'kitabı'	*suv-nı'suyu'*
kol-ni 'eli'	*ànäni 'anayı'*

Yönelme durumu *-ka/ -gä"_* ekleri ile karşılanır. İyelik ekinden sonra araya adıl n'si girmez:

suv-gä 'suya'	*uyi-gä 'evine'*
eşik tegi-gä 'kapı dibine'	*köksi-gä 'göğsüne'*
bärk-kä 'yaprağa'	*keräligi-gä 'gerekliğe'*
çeçäk-kä 'çiçeğe'	*tàk-ka 'dağa'*
ayak-ka 'ayağa'	*kol-gä 'ele'*
yurt tupragıgä 'yurt toprağına'	*ànä-gä 'anneye'*

Çağataycada olduğu gibi Özbekçede de **adıl** *n'si* kullanılmaz. Böylece iyelik ekine durum eki doğrudan gelip bağlanır:

uyidä 'evinde'	*yuzida 'yüzünde'*
şairniñ başıda 'şairin başında'	*kol-i-dä 'onun elinde'*

Bulunma durumuna Özbekçede "*orun kelişi"* denir. *-dä* eki ile anlatılır:

suv-da 'suda'

menin atam on beş kün şaharda yürip keldi 'babam on beş gün şehirde gezip geldi.'

köp vakt sökütta kaldılar 'çok zaman sövüşte kaldılar' 'uzun süre birbirine sövdüler'

Çıkma durumu *-dän* eki ile karşılanır. Özbekçede "køsüm kelişi" adı verilir. Tüm Türk dillerinde olduğu gibi, pek çok işlevi vardır:

huş-dan ket- 'bayılmak'	*suv-dan 'sudan'*

käsäl bolkanımız-dan 'hasta olduğumuz için'

kara sätin-dän tikilgän ton 'kara setenden dikilmiş giysi'

balalar-dan bıvravın saylav aladır ' çocuklardan birini seçip alır'

bizniñ zarbdar işcilärdän ällä kancası cakcaklaşıb külişib 'bizim büyük işçilerden kimisi konuşup gülüşür.'

Bunun yanında ağızlarda **-dın/-din e**ki de kullanılır.

Eşitlik eki *-ça* Özbekçede de vardır. Nicelik anlatır.

alaldagıça 'anlaşıldığı gibi'

aytganıñca bolur 'söylediği gibi olur'

yaxşılıx-ca 'iyilikçe'

menim-ce 'bence'

bir kiläm üstide aylarca otıra aladırlar 'bir kilim üstünde aylarca oturmaktalar'

Kişi sözcükleri içinde 3. tekil kişi Türkiye Türkçesinden ayrı olarak "*u*" biçimindedir. Öbürlerinde büyük ayrım bulunmaz:

men	*sen*	*u/ ul/ ol*	*biz*	*siz*	*ular*
meniñ	*seniñ*	*unıñ*	*biziñ*	*siziñ*	*ularnıñ*
meni	*seni*	*uni*	*bizni*	*sizni*	*ularnı*
mengä	*sengä*	*unga*	*bizgä*	*sizgä*	*ularga*
mendä	*sendä*	*unda*	*bizdä*	*sizdä*	*ularda*
mendän	*sendän*	*undan*	*bizdän*	*sizdän*	*ulardan*

Dönüş sözcük *"öz"* sözüdür. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi pekiştirmede kullanılır Sözgelimi:

atämniñ özi 'babam kendisi'

Ayrıca iyelik işlevini pekiştirmede kullanılır:

öz kitabim 'kendi kitabım'

Gösterme sözcükleri yalın durumda büyük ayrım göstermez. Ancak Özbekçede gösterme sözcüğü çoğul eki aldığında araya adın n'si girmez:

bu 'bu'	*bu-lär 'bunlar'*
uş ' şu'	*u-lär 'onlar'*
uşa 'şunlar'	*uşbu 'işte bu'*

Durum ekleri aldıklarında araya *adıl n'*si girer:

bu-n-gä 'buna'	*u-n-gä 'ona'*
bu-n-dä 'bunda'	*u-n-dän 'ondan'*

Belgisiz sözcükler:

älläkçan 'hanidir'	*kimdir 'biri'*
älläni mä 'birkez'	*älläkayer 'herhangi bir yer'*
biràv 'birisi'	*älläkim 'biri'*
falàn 'falan	*ba'zı 'kimi'*
kandäydir 'herhangi bir'	

Durum belirten sözcükler:

bundäy 'böyle'	*bunäka 'böyle'*
undäy 'şöyle'	*şundäy 'şöyle'*
gözäl 'güzel'	*çiràyli 'güzel'*
yàxşi 'iyi, güzel'	*yàmàn 'kötü'*
sekin 'yavaş'	*ästä 'yavaş' < F. Aheste*
yänä 'yine'	*fäkat 'fakat'*
togri 'doğru'	*egri 'eğri'*
şubhä 'kuşkusuz'	*mutlak 'kesinlikle'*
älbättä 'elbette'	*ümümän 'genelde'*
istisnàsiz 'genellikle'	*esli 'uslu'*
yuvàş 'uslu'	*àdàbli 'uslu'*

togrı aytasız 'doğru söylüyorsunuz'	
tez yügürmäk 'tez koşmak'	*yaxşı surettä 'iyi biçimde'*

Ölçü belirten sözcükler:

àz 'az'	*küp 'çok'*
cudä 'pek'	*qança 'ne kadar'*

Yer, yön belirten sözcükler:

àld (i) 'ileri, ön'	*aldıka 'ileriye'*
àlga 'illeri'	*àrka 'arka'*
ast 'alt'	*àst (ki) 'aşağı)*
bu yakka 'buraya'	*bu yer 'bura'*
bu yerdä 'burda'	*bu yergä 'buraya'*
çep 'sol'	*çep kolga 'sola'*
içkäri 'içeri'	*içkärigä 'içeriye'*
ilgäri 'ileri'	*karşi 'karşı'*
näri 'öte'	*ong 'sağ'*
oñka 'sağa'	*päst (ki) 'aşağı'*
täg 'alt'	*täşkari 'dışarı'*
tàmàn 'karşı, ön'	*täşkari 'dışarı'*
taşkarıka 'dışarıya'	*tüb 'alt'*
u yer 'şura'	*üst 'üst'*
yàn 'yan'	*yukàri 'yukarı'*

Zaman sözcükleri:

àldin 'önce'	*ävväl 'önce'*
älläqaçan 'hanidir, çoktan'	*båyä 'şimdi, henüz, yakında'*
ävvälgi kün 'önceki gün'	*bähàrdä 'baharda'*
bugün, bukün 'bugün'	*endi 'şimdi'*
ertä 'yarın, erken'	*hàzır 'şimdi'*
ilgäri kün 'önceki gün'	*käyin 'sonra'*
keçä 'dün'	*keyin 'sonra'*
kışdä 'kışın'	*köklämdä 'baharda'*
øtgän yıl 'geçen yıl'	*üzdä 'güzün'*
yäkinda 'demin'	*yäkindä bolgan 'deminki'*
yàzdä 'yazın'	

Sayıların söylenişinde Türkiye Türkçesine göre kimi ses ayrımları bulunur: *bir, ikki, üç, tört, beş, altı, yetti, sekkiz, tokkız, on, yigirme, ottız, kırk, ellik, altmış, yetmiş, seksen, toksan, yüz, miñ.*

Kimi sayı adlarında ses ikilemesi olayı görülür: *ikki '2". yetti '7', sekkiz '8', tokkız '9', ottiz '30', ellik '50'*

Toplu sayılar *-öv* ya da *-ala* eki ile belirtilir:

ikki-öv 'ikişer'	*üç-ala 'üçer'*

Bölmeli sayılar çıkma durum eki ile anlatılır:

üç-dan 'üçte'	*beştan 'beşte'*

Kesir sayıları anlatımında "*tam"* anlamında *"butun"* sözü kullanılır.

ikki bütün 'iki tam'	*üçdan iki 'üçte iki'*

Küçültme *-gina, -iş, -imtir, -imtil* ekleri ile yapılır.

Karşılaştırma üç biçimde yapılır: *-rok* eki ile:

güzalrok 'daha güzel'	*küçlirok 'daha güçlü'*
sovükrok 'daha soğuk'	*accikrok 'daha acı'*
burunrok 'daha ilerde'	*yaxşirok 'daha iyi'*
duristrok 'daha doğru'	

Üstünlük "*eñ, cuda, goyat, nihoyat*" sözcükleri ile anlatılır.

eñ küçli 'en güçlü'	*eñ yaxşi 'en iyi'*
eñ sovuk 'en soğuk'	

Yineleme ve **pekiştirme** sözcükleri de kullanılır.

yaxşi yaxşi 'güzel güzel'	*kipkizil 'kıpkızıl'*

Soru, soru sözleriyle ve soru ekiyle olmak üzere iki biçimde kurulur. Özbekçede sık kullanılan soru sözcükleri şunlar:

ba'zi 'kimi (si)	*esingdämi 'hani'*
kim 'kim'	*kimsä 'kimse'*
ne 'ne'	*neçä 'ne kadar'*
neçä märtä 'kaç kez'	*neçün 'niçin'*
neçik, neçük 'nasıl'	*negä 'niçin'*
nimä 'ne'	*nimädän 'neden, niçin'*
qaçan 'ne zaman'	*qaläy 'kim'*
qanaka 'ne biçim'	*qançä 'ne kadar, kaç'*
qançälik 'ne kadar'	*qandaq 'nasıl'*
qandäy 'nasıl, ne biçim'	*qani 'kim'*
qay 'hangi'	*qaydä 'nerede'*
qaydän, qayakdän 'nereden'	*qaysi 'hangi'*
qayerdä 'nerde'	*qayerdän 'nerden'*

Özbekçede soru eki *-mi* biçimindedir ve sözcüğe bitişik yazılır:

Menmi keldim 'ben mi geldim'	*Bumi bizim üy? 'Bu mu bizim ev'*

8.7. İlgi

İlgi kuran sözcüklerin Türkçenin genel yapısında olduğu gibi bir işlevi vardır. Kimileyin bağlaç, kimileyin ilgeç işlevinde kullanılırlar. Başka sözcük türlerinden biçim birimlerin de bu işlevlerde kullanıldığı olur.

İlgeç

Özbekçede kimi değişik ilgeçlerle karşılaşırız. Kullanım olanakları bakımından belirteçlere yakın işlevde görev üstlenirler. Ayrıca **-day -dey, -dak/-dek** eki de bu anlama yakın bir görevde kullanılır. Nitelik anlatır:

aşık 'artık, daha çok'	*beri 'beri'*
bilän 'ile'	*dawur 'kadar'*
däy 'deg, değin'	*käbi 'gibi'*
kadär 'kadar, gibi, dek'	*karängändä 'karşılaştırınca'*

karşi 'karşı'	*keyin 'sonra'*
körä 'göre'	*näri 'öte'*
säbäbli 'dolayı, ötürü'	*sayin 'sayarak'*
siz üçün 'sizin için'	*taman 'doğru'*
tàmàn 'doğru'	*täşkari 'dışarı'*
u taraf 'öte'	*üçün 'için, üzere'*
yaraşa 'uygun'	

Bağlaç

ämma 'ama, fakat'	*bilän 'ile'*
çünki 'çünkü'	*demäk (-ki) 'demek ki'*
fakat 'fakat, ancak'	*häkıkatän 'nitekim'*
hàlbuki 'oysa, halbuki'	*häm 'de, da'*
häm.. häm 'hem... hem'	*hätta 'hatta'*
mäsälän 'sözgelimi'	*nä... nä 'ne... ne'*
vä 've'	*yà... yà 'ya... ya'*
yàki.. yàki 'gerek... gerek'	*yàlgız 'yalnız'*

8.8. Devinim

Eylemler Özbekçede önemli yer tutar. Çekimlerde Oğuz dillerine göre kimi ayrımlar görülür. Özellikle zaman kullanımlarında ayrımlar bulunur. Kiplerin birbiri yerine kullanılır. Zaman kaydırması yapılır. Bu bakımdan zaman ayrımını yapmak oldukça güç olur.

Ekeylemde kişi ekleri şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-män*	*-miz*
2. kişi	*-sän*	*-siz*
3. kişi	*-dir*	*-dir (ulär)*

teşakkür etamen 'teşekkür ederim'	
Özbek-män 'Özbek'im'	*yàş-män 'gencim'*
Özbek-sän	*yàş-sän*
Özbek-dir	*yàş-dir*
Öz.ek-miz	*yàş-miz*
Özbek-siz	*yàş-siz*
Özbek-dir (ulär)	*yàş-(ulär)*

Ekeylemin geçmiş zamanları ve koşulu *e- (mek)* ile kurulur. Belirli geçmiş çekimi şöyledir:

yàş-e-di-m 'gençtim'	*yàş-e-di-k*
yàş-e-id-ing	*yàş-e-di-ngiz*
yàş-e-di	*yàş-e-di-lär*

Belirsiz geçmiş zaman çekimi şu biçimdedir:

yàş-e-kän-män 'gençmişim'	*yàş-e-kän-miz*
yàş-e-kän-sän	*yàş-e-kän-si*
yàş-e-kän	*yàş-e-kän(-lär)*

Ekeylemin **olumsuzu** *"emes" 'değil'* sözü ile yapılır.

yaxşi emäs men 'iyi değilim'	*yaxşi emäs edim 'iyi değildim'*

Ayrıca, yazı dilinde Türkiye Türkçesinde *"-dır"* ekini karşılayan *"érür"* ekeylemi kullanılır.

Eylem çekimlerinde de küçük ayrımlarla aynı kişi ekleri kullanılır.

Belirli geçmiş zaman iki türlüdür. Birinci türü Türkiye Türkçesindeki gibi *-di* eki iledir. Az önce yapılan bir işi, devinimi anlatır.

kel-di-m 'geldim'	*bol-di-m 'oldum'*
kel-di-ng	*bol-di-ng*
kel-di	*bol-di*
kel-di-k	*bol-di-k*
kel-di-ngiz	*bol-di-ngiz*
kel-di-lär	*bol-di-(lär)*

Belirli geçmişin ikinci türü *-gän* eki ile kurulur. Bu *-di* eki ile yapılan geçmişten daha uzak bir zaman anlatır. Sözgelimi dün ya da daha önce yapılmış bir iş için -gän kullanılır. Ancak bu ayrım kesin değildir. Çoğunlukla bu iki ek karışık kullanılır.

kel-gän-män 'geldim'	*bol-gän-män 'oldum'*
kel-gän-sän	*bol-gän-sän*
kel-gän	*bol-gän*
kel-gän-miz	*bol-gän-miz*
kel-gän-siz	*bol-gän-siz*
kel-gän-(lär)	*bol-gän-(lär)*
(kel-iş-gän)	*(bol-iş-gän)*

Belirsiz Geçmiş Zaman da iki türlü kurulur. Birinci türü *-(i)b* ulaç eki ile üzerine kişi ekinin gelmesi ile oluşur:

Geniş zaman -r eki ile sağlanır:

kel-är-män 'gelirim'

Şiimdiki zaman şu biçimlerde kullanılır:

1. Kesin şimdiki zaman: -yäp ekleri ile yapılır.

kel-yäp-män 'geliyorum'	*okı-yäp-män 'okuyorum'*
kel-yäp-sän	*okı-yäp-sän*
kel-yäp-ti	*okı-yäp-ti*
kel-yäp-miz	*okı-yäp-miz*
kel-yäp-siz	*okı-yäp-siz*
kel-yäp-ti (lär)	*okı-yäp-ti(lär)*

2. *-(ä)yàtir* Eki de şimdiki zaman kurmada kullanılır:

kel-äyàtir-män	*okı-äyàtir-män*
kel-äyàtir--sän	*okı-äyàtir-sän*
kel-äyàtir-	*okı-äyàtir*
kel-äyàtir-miz	*okı-äyàtir-miz*
kel-äyàtir-siz	*okı-äyàtir-siz*
kel-äyàtir-(lär)	*okı-äyàtir (lär)*
(kel-iş-äyàtir)	*(okı-şäyàtir)*

3. Bir kaynakta (Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü) *-màkdä* eki ile şimdiki zaman yapıldığı söylenir. Bu kullanım şimdiki zaman işlevi verebilir. Gerçekte ekeylem çekimidir. Türkiye Türkçesinde de aynı biçimde kullanılmımdadır. Sözgelimi, *"gelmekte-yim"* söyleyişi ile *"odadayım"* söyleyişi aynı konumdadır. Bu kullanımın olumsuzu yoktur.

kel-màk-dä-män 'gelmekteyim'	*okı-màk-dä-män*
kel-màk-dä-sän	*okı-màk-dä-sän*
kel-màk-dä	*okı-màk-dä*
kel-màk-dä-miz	*okı-màk-dä-miz*
kel-màk-dä-siz	*okı-màk-dä-siz*
kel-màk-dä-(lär)	*okı-màk-dä-(lär)*
kel-iş-màk-dä	*(okı-ş-màk-dä)*

Yine aynı kaynakta dördüncü tür şimdiki zaman çekimi verilir. Buna göre *-màkçi* ekine kişi ekinin gelmesi ile niyet anlatan gelecek zaman çekimi yapıldığı söylenir. Ancak bu çekim de ekeylemle yapılan bir çekimdir. *-mak* eylemlik eki, addan ad yapan *-çi* eki ile genişletilmiştir. Buna kişi ekinin gelmesi ile ad eylem çekimi ortaya çıkmıştır. Bir niyet bildiren işlevle ad tümcesi kurulmuştur.

kel-màkçi-män	*okı-màkçi-män*
'gelmek niyetindeyim'	*'okumak niyetindeyim'*
kel-màkçi-sän	*okı-màkçi-sän*
kel-màkçi	*okı-màkçi*
kel-màkçi-miz	*okı-màkçi-miz*
kel-màkçi-siz	*okı-màkçi-siz*
kel-màkçi (-lär)	*okı-màkçi (lär)*
kel-màk-dä-män	*okış-màkçi)*

yazmakçi edim 'yazmak amacındaydım'
ne demekçisiz 'ne diyeceksiniz, ne istiyorsunuz?'
şunu demekçimen ki 'şunu demek istiyorum ki'

Olumsuz biçim şöyle anlatılır:

kel-màkçi emäs-män 'gelmeyeceğim'

kel-màkçi emäs-sän 'gelmeyeceksin, gelmek istemiyorsun'

Geniş zaman *-a-/ -y-* eki ile sağlanır:

yaz-a-män 'yazarım, yazıyorum'	*oqı-y-män 'okurum'*
yaz-a-sän	*oqı-y-sän*
yaz-a-di	*oqı-y-di*
yaz-a-miz	*oqı-y-miz*
yaz-a-siz	*oqı-y-siz*
yaz-a-di-lär	*oqı-y-di-lär*

Olumsuzu *-ma-y-* eki ile yapılır:

yaz-ma-y-män 'yazmam, yazmıyorum'

Gelecek zaman dört türlü kurulur. Gerçekte bunların bir bölümü öbür zamanları karşılar. Zaman kaydırması biçiminde gelecek için kullanılır.

***a. -äcäk** eki ile yapılır:*

yaz-äcäk-män 'yazacağım'

yaz-äcäk-sän
yaz-äcäk
yaz-äcäk-miz
yaz-äcäk-siz
yaz-äcäk-(lär)

Eylemlik eki olarak -mak ve -ş ekleri kullanılır. -ş ile yapılan eylemlikler yaygın kullanılır:

almagmiz 'almamız'
yaydirmagmiz 'yaymamız'
otirişga taklif et- 'oturmaya teklif etmek'
kitap yazmaktä edim 'kitap yazmaktaydım'

Buyrum

Her kişi için kullanılır. Her kişinin ayrı eki vardır:

kel-ä-y (in)	*oqı-y-(in)*
kel-gin	*oqı-gın*
kel-sin	*oqı-sin*
kel-äylik	*oqı-ylik*
kel-ingiz	*oqı-ngiz*
kel-sin(lär)	*oqı-sin(lär)*

Koşul, Genel Türkçede olduğu gibi *-sä eki ile yapılır.*

kel-sä-m 'gelsem'	*oqı-sä-m 'okusam'*
kel-sä-ng	*qoı-sä-ng*
kel-sä	*oqı-sä*
kel-sä-k	*oqı-sä-k*
kel-sä-ngiz	*oqı-sä-ngiz*
kel-sä (lär)	*oqı-sä (lär)*
kel-iş-sä	*oqı-ş-sä*

Gereklik kipi için, Özbekçede bağımsız bir biçimbirim bulunmaz. Gereklik anlatımı bir tür ad tümcesidir. Yüklem işlevindeki eylem -iş eylemlik eki ile ad biçimine sokulur. Buna kişi kavramı kazandıracak olan iyelik eki gelir. Ardından "kerȁk" sözcüğü kullanılır. Türkiye Türkçesindeki "gelmem gerek, söylemem gerek' kuruluşunda bir kullanım ortaya çıkar. Nitekim, gerekliğin olumsuzu "emäs" 'değil' sözcüğü ile kurulur.

kel-iş-im keräk	*oqış-im keräk*
'gelmeliyim, gelmem gerek'	*'okumam keräk, okumalıyım'*
kel-iş-ing keräk	*oqış-ıng keräk*
kel-iş-i keräk	*oqı-ş-ı keräk*
kel-iş-imiz keräk	*oqı-ş-ımız keräk*
kel-iş-ingiz keräk	*oqı-ş-ıngız keräk*
kel-iş-läri keräk	*oqı-ş-läri keräk*
kel-iş-im keräk emäs	
'gelmemeliyim'	
kel-iş-ing keräk emäs	
'gelmemelisin'	

Eylemde olumsuzluk, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, eylem köküne *-mä* olumsuzluk ekinin geltirilmesi ile sağlanır. Sözgelimi *-gän* eki ile yapılan belirli geçmiş zaman çekiminin olumsuzu şöyle yapılır:

kel-mä-gän-män 'gelmedim'	*oqı-mä-gän-män*
kel-mä-gän-sän	*oqı-mä-gän-sän*
kel-mä-gän	*oqı-mä-gän*
kel-mä-gän-miz	*oqı-mä-gän-miz*
kel-mä-gän-siz	*oqı-mä-gän-siz*
kel-mä-gän (lär)	*oqı-mä-gän (lär)*

Ekeylemin olumsuz biçimi *emäs 'değil' ve yok* 'yok' *sözcükleri ile yapılır.* Bu kullanım Türkiye Türkçesinden daha yoğundur. Özbekçede ada dönüşmüş eylemler ekeylemin bu olumsuz biçimleri ile çekime girerler.

kel-gän emäs-män 'gelmedim'	*kel-gän-im yok 'geldiğim yok'*
kel-gän emäs-sän	*kel-gän-ing yok*
kel-gän emäs	*kel-gän-i yok*
kel-gän emäs-miz	*kel-gän-imiz yok*
kel-gän emäs-siz	*kel-gän-ingiz yok*
kel-gän emäs(lär)	*kel-gän-(lär)i yok*

-(ä)r eki ile yapılan geniş zaman, ve belirsiz gelecek anlatan kullanımın olumsuzu -mäs ekiyle kurulur:q

kel-mäs-män 'gelmem'	*oqı-mäs-män 'okumam'*
kel-mäs-sän	*oqı-mäs-sän*
kel-mäs	*oqı-mäs*
kel-mäs-miz	*oqı-mäs-miz*
kel-mäs-siz	*oqı-mäs-siz*
kel-mäs(lär)	*oqı-mäs (lär)*
(kel-iş-mäs)	*(oqı-ş-mäs)*

Yeterlik *-ä* ulacı ile biten eyleme *àl-* eyleminin getirilmesi ile yapılır. Kişi eki *àl-eylemine eklenir.* Olumsuz biçiminde *àl- eylemi üzerine olumsuzluk eki gelir. Yeterlik kullanımı şu biçimdedir:*

Eylem-ä + àl + (olumsuzluk eki) + kip + Kişi eki

kel-àl-di-m	*ya da kelä-àl-di-m* ***'gelebildim'***
kel-àl-mä-di-m	*kelä àl-mä-di-m 'gelemedim'*

kel-àl-mä -gän-män 'gelemedim'

kelä àl-i-b-sän 'gelebilmişsin'

kelä àl-mä-b-di gelememiş'

kel-àl-yä-p-miz 'gelebiliyoruz'

kelä àl-mä-yà-tir-siz 'gelemiyorsunuz'

kelä àl-män 'gelebileceğim, gelebilirim'

kel-àl-mäy-män 'gelemem, gelemeyeceğim'

kel-àl-sä-k 'gelebilirsek'

kel-àl-mä-sä-ngiz 'gelemeseniz'

kelä àl-i-ş-im keräk 'gelebilmeliyim

Bileşik zaman Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ekeylem aracılığı ile kurulur. Ekeylemin *e-di-* biçimine, kişi eki gelerek çekim sağlanır. Ekeylemde değişme olmaz. Değişim yalnız asıl eyleme gelen eklerdedir.

Belirsiz geçmişin öyküsü iki biçimdedir:

kel-gän e-di-m 'gelmiştim'	*kel-ib e-di-m 'gelmiştim'*
kel-gän e-di-ng	*kel-ib e-di-ng*
kel-gän e-di	*kel-ib e-di*
kel-gän e-di-k	*kel-ib e-di-k*
kel-gän e-di-ngiz	*kel-ib e-di-ngiz*
kel-gän e-di (lär)	*kel-ib e-di(lär)*

Şimdiki zamanın öyküsü aynı ilkeye göre kurulur. *-ä-yàt-gän e-* ve *-màk-dä e-* biçiminde şimdiki zamanın öyküsü yapılır:

kel-ä-yàt-gän edim	*kel-màk-dä edim*
'geliyordum'	*'gelmekteydim'*
kel-ä-yàt-gän eding	*kel-màk-dä e-di-ng*
kel-ä-yàt-gän edi	*kel-màk-dä e-di*
kel-ä-yàt-gän edik	*kel-màk-dä e-di-k*
kel-ä-yàt-gän edi-ngiz	*kel-màk-dä e-di-ngiz*
kel-ä-yàt-gän edi(lär)	*kel-màk-dä e-di(lär)*

Geniş zamanın öyküsü olumluda *-(ä)r,* olumsuzda *-mäs* ekiyle yapılır.

kel-är edim 'gelirdim'	*kel-mäs e-di-m 'gelmezdim'*
kel-är e-di-ng	*kel-mäs e-di-ng*
kel-är e-di	*kel-mäs e-di*
kel-är e-di-k	*kel-mäs e-di-k*
kel-är e-di-ngiz	*kel-mäs e-di-ngiz*
kel-är e-di-(lär)	*kel-mäs e-di-(lär)*

Koşulun öyküsünde kişi eki ekeyleme değil, asıl eyleme gelir.

kel-sä-m edi 'gelseydim'	*kel-sä-k edi*
kel-sä-ng edi	*kel-sä-ngiz edi*
kel-sä edi	*kel-sä ed (lär)*

Gerekliğin öyküsünde çekimin sonuna yalnız ekeylemin *edi* biçimi getirilir:

kel-iş-im keräk edi	*kel-iş-imiz keräk edi*
kel-iş-ing keräk edi	*kel-iş-ingiz keräk edi*
kel-iş-i keräk edi	*kel-iş-(lär)i edi*

Yeterlik ve olumsuz çekimlerin öykülerinde bir değişim olmaz. Yalın çekimlerde olduğu gibidir.

kel-mä-gän e-di-m 'gelmemiştim'

kel-mä-yat-gän e-di 'gelmiyordu'

kel-mä-säk edi 'gelmeseydik'

kel-iş-inginiz keräk emäs 'gelmeniz gerekmezdi'

Ortaç

"imek" eyleminin ortacı "kenini / idügini 'olduğunu, idiğini' biçim ve anlamlarında kullanılır.

Türkiye Türkçesindeki -an/-en ortaç eki Özbekçede **-gän** biçimindedir. Türkiye Türkçesindeki -an/-en ortaç eki ile aynı işlevdedir.

meniñ yazgän xatim 'benim yazdığım mektup'

atämgä xat yazgäniñiz yaxşi edi 'babama mektup yazmanız iyi idi'

kel-gän àdàm 'gelen adam' *oqı-gan 'okuyan'*

Bu ortaç ekinden sonra iyelik eki geldiği olur:

balälär külgäni külgän 'çocuklar çok güldü'

uni körmägänimgä bir yil boldi 'onu görmeyeli bir yıl oldu'

kel-gän 'gelen'

-ar: Türkiye Türkçesindeki "-r " geniş zaman ortacıdır.

oqar 'okur'	*yazar 'yazar'*

-digan /-etgan:

kelaetgan 'gelen' *kiladigan 'yapan'*	*aytadigan 'söyleyen'*

-acak /yacak: Bu ortaç eki çağdaş *Özbekçede arkaik durumdadır.*

oqiyacak 'okuyacak'

-mış ortaç eki burda bulunmaz.

-güsi eki (eski -gu/gü ekinden çıkar) Türkiye Türkçesindeki -acak ortacı işlevinde kullanılır:

kelgüsi günler 'gelecek günler'	*eşitgüsi kel- 'işitesi gelmek'*

Ortaç eklerinin olumsuzu -yük sözü ve -ma olumsuzluk eki ile sağlanır. Sözgelimi:

işlayatgani yuk 'çalışacağı yok'

işlayamayatgan 'çalışmayan'

keleyatgani yuk 'geleceği yok'

kelmagan 'gelmeyen'

Ulaç

-a, -i, -y : Türkiye Türkçesindeki ünlü ile yapılan ulaç ekidir. Tek başına kullanılmaz. Yineleme biçiminde ya da bileşik eylemlerle kullanılır. Özbekçede çeşitli yardımcı eylemlerle değişik işlevlerde kullanılır. *"al-"* yardımcı eylemi ile yeterlik eylemi yapar:

yaz-ä-al- 'yazabilmek' *kelä kelä 'gele gele'* *oqiy àldi 'okuyabildi'*	*oqıy okıy 'okuya okuya'* *kelä bàşladi*

Bu ulaç çeşitli eylemlerle bileşik eylem kurar:

yazä-başla- 'yazmaya başlamak'	*yazä-ber- 'yazıvermek'*
yazä-bil- 'yazabilmek'	*ölä-yaz 'öle yazmak'*
uxläy kalin 'uyuya kalın'	

Bu ulacın olumsuzu *-may/-mäy* eki ile yapılır. Türkiye Türkçesindeki *"-arak/-erek"* ekinin işlevine yakın bir işlevde kullanılır:

meni körmäy ötüp ketti 'beni görmeksizin geçip gitti'

-p ulaç eki ünlü almaksızın kullanılır.

üygä kirip otirdi 'eve girip oturdu'

surap 'sorup'

külip külip sözledi 'gülüp gülüp konuştu'

xatini ölüp u yalgız kaldi 'eşi öldü o yalnız kaldı'

-gaç/-qaç*:* Türkiye Türkçesindeki "hemen, anında" anlamları veren "-maz/-mez", "-ınca/-ince" ulaçlarının işlevindedir.

xatni oqup bolgäç atämgä qaytardim 'mektubu okur okumaz babama geri verdim'

atäsini körmägäç yıglay başladı 'babasını görmeyince ağlamaya başladı'

-gunça /-qunca Ulaç eki Türkiye Türkçesindeki -ınca eki ile aynı işlevdedir. Zaman bildirir.

qılmagunça 'kılmayınca'

atam kelgünçe men gazätä oqidim 'babam gelinceye dek ben gazete okudum'

-gali/-kali*:* Türkiye Türkçesinde "için" ilgeci ile kullanılan eylemlik ekine benzer bir işlevde kullanılır. Konuşma dilinde -ga -ni/ -kani gibi kullanıldığı da olur:

sizgä pul bergäli keldim 'size para vermeye geldim'

ürgäni 'öğrenmek için'

8.9. Örnek

Prof. Dr. András J. E. Bodrogligeti "Klasik Orta Asya Türk Edebiyatı" başlıklı yazısında Namganlı şair Roza fiakirova'nın "Bu Keçä" adlı şiirini şöyle verir:

bul keçä
qaträ şäbnäm indi közgä, men pärişàn bul keçä.
külmägäy handàn läbim, köngildä äfgàn bul keçä.
dävridin dàd aylab ötgän ul Üväysiy, Nàdirä,
kämtärin külbäm içidä boldi mehmàn bul keçä
takdira lä'nät tàşin àtgän garib Mahzünä häm
qàra ötmiş kulfätidin äytdi dàstàn bul keçä
men bahtu dävlätim häm sevgilim şe'rdir debàn,
tänhà ötgän Zebunnisà häm hamàylan bul keçä
tinglädim färyàdlarni közde yàş, köngildä gam
tek özimning hürligimdan bàşım àsmàn bul keçä.
àtdi tàng ketdi ular singib qarà tın bagridä
etdiler bir nurli tàngni mengä ehsàn bu keçä.

Bu Gece
Gözyaşı damlası indi göze, ben perişan bu gece
Gülmüyor gülen dudaklarım, gönülde hüzün bu gece.
Çağından yakınıp giden o Üveysi ve Nadire
Yoksul kulübem içinde oldu konuk bu gece.
Kötü kaderine lanet taşı atan garip Mahzune de
Kara yazgısını eyledi destan bu gece
Ben, 'baht-ı devletim; sevgilim şiirdir' diyen
Yalnız Zebunnisa da teşrif eyledi bu gece.
Dinledim feryatlarını gözde yaş, gönülde gam,
Ne ki, kendi özgürlüğümden başım asuman bu gece.
Attı tan, gitti onlar sinip karalığın bağrında
Ettiler bir nurlu tanı bana ihsan bu gece.

9.1. YENİ UYGURLAR

Uygurların büyük bir bölümü Çin Halk cumhuriyetinin Özerk Uygur (Sin-Kiang Eyaleti) bölgesinde yaşarlar. Yüzölçümü 1.800.000 km^2'dir. 1982 sayımına göre sayıları 5.957.112 dir. Bu sayının gerçeği yansıtmadığı; Çin'deki Uygurlar üzerinde çok korkunç bir eritme politikası uygulandığı ve Uygurların gerçek sayısının 17-20 milyon arasında olduğu söylenir. Başkent Urumçi kentidir.

Ayrıca Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen Cumhuriyetlerinde Yeni Uygurlar bulunur. Bunların sayıları 176. 276 kişi olarak bildirilir. Doğu Türkistan kolay geçit vermeyen, yüksek dağlarla çevrili bir kaleyi andırır. Kuzeyde Sayan Dağlarının güneyinden başlar. Aynı yönde Altay Dağlarını içine alarak Tanrı Dağlarına dek uzanır. Güneydoğu yönünden Cungarya üzerinden Hami ve Komul'a uzanır. Doğu'da Çin ve Moğolistan, batı ve kuzeyde Sovyetler Birliği'ne bağlı Batı Türkistan ve Afganistan, güneyde Hindistan ve Tibet ile komşudur.

Yeni Uygurların yaşadıkları bu topraklarda eski dönemlerde büyük hanlıklar yaşamıştır. 8. yüzyıl ortalarında Uygur Devleti burda kurulur. Yüz yıl sürecek yaşamında, Uygur Devleti, Türklüğe verimli bir kültür kalıtı bırakır. 9. yüzyılda bu topraklar göçebe Kırgızların elindedir. 11-12. yüzyıllarda Kaşgar, İslami Türk dil, yazın ve kültürünün merkezi durumundadır. Türkçenin ilk sözlük ve dilbilgisi burda yazılır. İlk şiir ve düzyazı geleneği burada oluşur. Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacip, Ebu Abdullah Hüseyin, "Türkistan Tarihi" yazarı Necdeddin Muhammed ibn Adnan, Kaşgar tarihi yazarı Hüseyin el-Almai bu geleneğin temsilcileridir.

Doğu Türkistan, daha sonraları Moğol ayaklanma ve yayılmasının çemberinden geçecektir. 1209 yılında Kuzey Çin üzerine yürüyen Cengiz Han bu bölgeden kendisine asker katıp yoluna devam eder. Ülke 1227'den sonra Cengizoğullarından Çağataylara bağlanır. Çeşitli siyasal olaylar sonunda 15-16. yüzyıllarda bölgenin bir bölümü Moğollar, bir bölümü Çinlilerce yönetilir. Topraklar Kaşgar, Yarkent, Yeni Hisar, Hotan, Aksu, Kuçar illeri çevresinde yönetim birimlerine ayrılır. Halk birleştirici bir ulus adı yerine, günümüzde de kullanılan "Kaşgarlı", "Yarkentli" gibi kent adlarıyla anılır. 16. yüzyılda Hokand Hanlığı'ndan kopup gelen bir bölüm Özbek de buralara yerleşir. 1759'da Doğu Türkistan Çin saldırısına uğrar. 17. yüzyıl sonunda bölgenin denetimi Çinlilerin elindedir. Daha sonra derebeylikler dönemi başlar.

Doğu Türkistan Asya'nın unutulmuş yüreğidir. O topraklar Orta Çağda Türk kültürüne beşiklik yapmıştır. Oysa bu ülkenin bağımsızlığı son dönemlerde büyük güçlerin pazarlık konusu olmuştur. Son yüz yıl içinde yapılan irili ufaklı 400 ayaklanma kanlı biçimde bastırılmıştır.

Doğu Türkistan'ın özgürlük savaşçısı Yakup Bey'dir. 1870'te Yakup Bey başkent Kaşgar olmak üzere Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurar. Türkiye'ye bağlılığını bildirir. Sultan Aziz adına hutbe okutur. Babıali bu devleti tanır. Türkistan'a askeri uzmanlar gönderilir. Gerçekte devletin bağımsızlığı Çin ile Rusya arasındaki yarışmaya dayanır. Nitekim bir süre sonra Çin ile Rusya anlaşıp Yakup Bey devletini ortadan kaldırırlar. Böylece devlet ancak 17 yıl bağımsız kalabilir. 1877 yılında Çin, Doğu Türkistan'ı tutacak ve "yeni sömürge" anlamında "Sinkiang" adını verip yönetecektir.

1917-1927 yıllarında Doğu Türkistan Çin ile Rusya arasında yine ekonomik ve politik etkinlik alanı olarak tartışma konusu olur. 1933 ağustosunda Doğu Türkistan'ın bir bölümünden (Kaşgar kesimi) Çin güçleri çekilmek durumunda kalır. Bölgede Türk yönetimi kurulur ve Hoca Niyazi Hacı cumhurbaşkanı olur. Dış yardımdan yoksun, ortaçağ yaşam ortamındaki bir ülkenin uzun süre bağımsız kalması olası değildir. 15 fiubat 1934'te cumhurbaşkanı Niyazi Hoca, Çin'e karşı, Sovyet korunmasını istemek durumunda kalır. 2. Dünya Savaşı'nın zor yıllarında Sovyetler Birliği kendi başının kaygısına düşer. O ortam içinde 1942 yılında Doğu Türkistan Sovyet egemenliğinden de sıyrılır. Ancak 1943'te Milliyetçi Çin güçleri Doğu Türkistan'ı tutarlar. 1949 yılında ise onların yerini Kızıl Çin güçleri alacaktır.

Bilim çevrelerinde geniş bir ad ile "Doğu Türkçesi" diye anılan bu Türkçe, Doğu ve Batı Türkistan'da konuşulan (Kıpçakça ve Türkmence dışında) Yeni Uygurca, Tarançi ve Özbekçeyi kapsar. Rarloff 1882'de bu dile "Orta Asya Lehçeleri" der. Taranci, Hami, Aksu, Yarkent ve Çağatay bölgelerinde konuşulduğunu belirtir. Sözkonusu diller çağların içinde geniş alanlara yayılır, Uygur, Karahanlı ve Çağatay devletlerinin dili olur. Türlü kültürel ve tarihsel dönemleri yaşayıp günümüze dek gelir. Türk yazın dilinin en büyük dalının uzantısıdır. Kimi bölgesel adlarla ayrılmasına karşın bütünü içinde bir yazın dilidir. Geçen yüzyılın ortalarından beri Doğu Türkistan üzerine araştırma yapan bilimadamları burda konuşulan dile "Türkü, Çağatayca, Doğu Türkçesi" gibi adlar verirler. Batı Türkistan halkı ise kendilerinin eski yazını sürdürdüklerini ileri sürerler. Özbeklerin torunları olduklarını savunurlar.

Doğu Türkistan Türkçesi böylesine çok renkli adlar ve terimler kargaşasını birlikte getirir. Ama kargaşa uzun sürmez. 1921'de Taşkent'te toplanan Doğu Türkistanlı aydınlar ve bilim adamları kendilerine "Uygur" adını uygun bulurlar. O dönemde benimsenen bu ad bilim çevrelerinde de tutunur. Günümüzde Doğu Türkistan Türkçesi için "Yeni Uygurca" adı yerleşmiştir.

9.1.1. Yazın

Doğu Türkistan Eski Türk anıtlarından **Altun Yaruk'**un ülkesidir. Onu izleyen **Nom Bitig, Maytrisimit** gibi Türk dünyasının ünlü yapıtlarını yaratmış alandır.

Altın Yaruk'un ilk yaprağında 'altın ışık' anlamı verilir. Uygur Türkçesine Çinceden çevrilmiştir. Buda dininin kurallarını ve Buda'nın yaşamını içine alan öyküleri kapsar. Budistlerin kutsal kitabıdır. Budizm'in dinsel kurallarını, düşün düzenini, çeşitli konulardaki ilkelerini ağır tümcelerle, ayrıntılı biçimde açıklar. El verdiğince açık bir dille yazılmıştır. Türkçe deyim ve terimlere yer verilmiştir. Dil bakımından basit gibi gözüken sözcüklerin derin anlamları vardır. Konu olarak Budizm'in ana ilkelerinden olan, canlı öldürmenin büyük günah sayılması düşüncesi üzerine kuruludur. İçerik olarak şöyledir: Bir kentin beyi kızının düğünü nedeniyle birçok hayvanı öldürür. Bu yüzden cezaya uğrar. Cezadan derin bir inançla, pişmanlık duyduktan sonra kurtulur. Öldürdüğü hayvanlar da hayvan dünyasından kurtulup insan dünyasına geçerler. Bey bu kurtuluşu kutsal kitap Altun Yaruk'u yazdırmaya karar verdikten ve dua ettikten sonra kazandığı sevaplar nedeniyle bulmuştur.

Mayitrisimit Budizm'in ana yapıtlarından sayılır. 1902-1914 yılında yapılan Alman kazılarında Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinde bulunmuştur. Türkçede özgün bir yapıt değil; çeviridir. En eski metnin 3. yüzyılda Hindistan'da yazıldığı sanılır. "Mayitrisimit" adı 'Buda ile karşılaşma' anlamındadır.

Tüm bu görkemli geçmişe karşın günümüzde, **Yeni Uygurcanın** önemli klasik yazını bulunmaz. Bölge daha çok halk yazını ile zengindir. 19.yüzyıl ortalarında yaşamış Mulla Bilâl ile Seyit Muhammet Kâşi ünlü şairleridir.

Doğu Türkistan'ın toplumsal yaşam ögelerinden biri "maşrab" toplantılarıdır. Bu toplantılar genç kuşağın gelenekler içinde eğitimini üstlenir. Uzun kış gecelerinde otuz kişi (kendi deyimleri ile "ottuz ogul") Rabguzü, Câmü, Firdevsi gibi tanınmış İran, Orta Asya yazarlarının yapıtlarından kesitler okurlar. Basit halk tabakası ise eğitici meddah (kendi dillerinde maddal) hikâyelerine ilgi gösterir. Tüm bunların ötesinde halkın üzerinde Ahmet Yesevi'nin tinsel bir ağırlığı vardır.

17-18. yüzyıllarda Uygur yazını tarihsel şiir geleneğini sürdürür. Bu dönemde Yarkentli Molla Hamuş Ahu fiehname-i Türki'yi düzyazı ile yazar. Molla Muhammed Bini Tömür ise Kellile ve Dimne'yi Uygurca kaleme alır.

18. yüzyıl Uygur şiirinin özgün örneklerini yaratan Kaşgarlı Muhammed İmin Hocamkulı Hırkıti, Yarkentli Muhammed Sıddık Zelili ve Hotan'lı Nöbiti 'nin Uygur yazınında özel bir yeri bulunur.

Bu ozanların yaşadıkları dönem, Uygurların büyük bunalım yıllarıdır. Yarkent Hanlığı sona ermiştir. Çing soyu Kuzey batıya sokulmaya çalışır. Uygurlar arasından peygamber soyundan geldiğini söyleyen aileler, Doğu Türkistan'da Ak Dağlı ve Kara Dağlı adlı iki büyük mezhep ortaya tarlar. Mezhep çatışmasını kıyıma dönüşür. Ak Dağlıların hocaı, Keşmir ve Tibet'in de desteği ile 1678'de hanlığı ele geçirir. Tanrı Dağları'nın güneyinde yağma, sürgün kıyım birbirini izler.

Hırkıti, Zelili ve Nöbeti böyle karanlık dönemde bilgisizliğe ve vahşete karşı direnirler. Halkın bilinçlenmesi yolunda şiirler yazarlar.

Hırkıti (1634-1724) Kaşgar'ın yenişehir bucağının Tazgun köyünde doğar. Medrese eğitimi görür. Muhabbetname-Mihnetname destanı, Uygur yazınındaki özgün lirik destanlar- dandır. Mesnevi biçimide yazar. Seba, gül, bülbül gibi sembollerini kullanır. Destanda bir gazelde bülbülün dilinden kendisinin güle olan sevgisini şöyle dile getirir:

Didi: kaydın bolursen murgi huşhuan

Didi bülbül: makanim ermes Eiyan

Didi: ne vechidin eylersen apgan?

Didi: bir gül üçün bağrim mening kan

Muhammet Sıdık Zelili (1674-1759) Yarken'te yoksul bir ailenin çocuğu olarak doğar. Sefername destanı ve Tezkere-i Hoca Muhammed Destanı ile başka şiirleri vardır. Çağını en büyük temsilcisi sayılır. Bir gazeli şöyledir:

Kalendermen cahanni terk edip kıldım seper tenha,

Çu sumrugiki pervaz eylegen bi balu per tenha

fiehi ruhi-ziminnig tehtu-tacin arzı kılmay

Gadayu-fikrilercün seyr itermen behruber tenha.

Fena şehrideki avare bolgan helkni kördüm,

Cunun tuygan edipdur her birini derbeder tenha.

Nöbiti, Zelili'den sonra gelen ünlü bir lirik ve romantik şairdir. 17. yüzyılın sonu ile, 18. yüzyılın ilk yarısında Hotan'da yaşar. Uygur şiirinin güzel, akılcı, lirik geleneğini sürdürür. Gazellerini ince söz sanatları ile bezer. Benzetme ve mecazlardan yararlanır:

Körüpmen olturupdur hüns bağ içre bir dildar

Yüzi ayu, közi çolpan, perişţehuy, gül ruhsâr

Keşi mikrap ya munber, közidur çeşme-i kevser,

Kedi çun Serv ya er-er, yaruş kuş kiyik reftâr

Yuzidu bir behi taban, lebidu leili ya marcan,

Bolupmen vale-i heyran, sözi şirinu-huş güftâr.

Tulum aydek camaliga Köngul keyd boldi halige,

Kaçan yetküm visâlige Köngülni aldı olmekkâr

9.1.2. Sözvarlığı

Yeni Uygurcanın sözvarlığının kökenini Türkçe sözcükler oluşturur. Birtakım Eski Uygurca sözcükler günümüzde kullanılır.

adak 'ayak'	*ikki 'iki'*
tört 'dört'	*tenri 'tanrı'*
tonguz 'domuz'	*kün 'gün'*

Öte yandan yazıtlarda geçen birçok sözcük Yeni Uygurcada bulunmaz. Bütünü içinde sözvarlığı daha çok Oğuzcaya yakındır.

Bunun dışında Moğolca, Arapça, Farsça, sözcükler bulunur. 1950'den sonra Çince sözlerin sayısı önemli biçimde artar.

Yabancı sözcükler genellikle Türkçenin kurallarına uygun biçimde söylenir.

9.1.3. Ağız

Yeni Uygurcanın üç büyük ağzı vardır.

Merkez ağzı çok geniş bir alanda konuşulur. Kaşgar, Turfan, Aksu ağızları bu bölüme girer.

Hotan ağzı Hotan kenti ve çevresinde konuşulur.

Labnor ağzı Taklamakan çölünün doğusunda Lablon ve Kalkinik çevresinde konuşulur.

9.1.4. Ses Dizgesi

Büyük ünlü uyumu, çeşitli ses değişmeleri yüzünden bozulmuştur. Uygurcada ünlü uyumunu bozan etkenler, şu başlıklar altında incelenebilir:

1. Sözcükler kalın ince ünlülerle bitişlerine göre değiş, söyleniş biçimlerine göre ek alırlar:

alim-lar <A 'alim 'alimler'	*banki-da <L bank 'bankada'*
til- lar <ET tıl 'diller'	*iz-lar <ET iz 'izler'*
iş-ka <ET iş 'işe'	

2. Yeni Uygurcada büyük ünlü uyumunu aksatan en önemli özellik ı ve i ünlülerinin bir yazaçla birleştirilmesidir:

béliq-lar-ni 'balıkları'	*qattiliqliq 'katılık'*
qol-i-da 'kolunda'	*qil-gan-i 'yapanı'*
*aldi-ma-p-tu <*alda-ma-p-tu 'aldatmamış'*	
*añlimigan <*añla-ma-gan 'anlamamış'*	
bali-lar <ET bala 'çocuklar'	

3. Kimi eklerin yalnız bir tür kullanımı vardır. Eşitlik eki *-ça,* çoğul eki *-lar,* belirtme *-ni,* ortaç *-diken;* yine ortaç *-gan* biçimindedir:

uygur-çe 'Uygurca'	*köz-üñ-lar 'gözünüz'*
kel-se-ñ-ler 'gelseniz'	*bér-i-diken 'gidecekmiş'*
*körüval- <*körüp al 'görmek'*	*taşlavet- <*taşlap et- 'atmak'*

Küçük ünlü uyumunun durumu, büyük ünlü uyumunu anımsatır. Kimi eklerin yalnız düz ya da yuvarlak ünlülü biçimleri vardır. Böylece bu ekler sözcüğün ünlüsüne bağlı kalmazlar.

Yokluk anlatan ek *-siz,* ortaç eki *-gına/-gine; -kına/-kine;* ilgi eki *-kı, -ki, -gı/-gi;* uğraş eki *-çi;* iyelik ekleri yalnız ince düz ünlülü kullanımları ile; çıkma durmu *-dın;* belirli geçmiş eki *-ti;* ikinci kişi eki *-gın/-gin, -kın/-kin;* sıfat ve ad yapımeki *-di;* aygıt adı yapan *-guç/-güç, -kuç/-küç;* eylemden uğraş adı yapan *-guçi/-güçi, -kuçi/-küçi;* soyut ad ve sıfatlar yapan *-gur/-gür, -kur-kür*; yine aynı türden *-gu/-gü;* ekeylemde vurgulama belirten *-dur, -tur* soru eki *-mu;* aygıt adı yapan *-duruk/-dürük, -turuk/-türük;* küçültme sözcükleri yapan *-çuk;* yakınlık, benzerlik belirten sıfat türü sözcükler yapan *-mtul*; ortaç

eki *-duk/-tuk;* ettirgen çatı ekleri *-gur/-gür, -kur/-kür; -guz/-güz, -kuz/-küz; -dur/-dür, -tur/-tür; -ur/-ür* yalnız düz ya da yuvarlak ünlü ile kullanılırlar.

yol-siz 'yolsuz'	*çoñ-gina 'büyücek'*
burun-ki 'önceki'	*su-çi 'sucu'*
köz-i-miz 'gözümüz'	*köz-i-ñiz 'gözünüz'*
köz-i 'gözü'	*köz-niñ 'gözün'*
bol-gin 'ol'	*yuyun-di 'pis su'*
aç-kuç 'açar, anahtar'	*küzet-küçi 'bekçi'*
sez-gür 'duyarlı, zeki'	*sez-gü 'sezgi, duygu'*
oku-guçi-dur 'öğrencidir'	*kel-di-mu 'geldi mi'*
égiz-duruk 'ağızlık, gem'	*bali-çuk 'yavrucuk'*
kara-mtul 'karamsı'	*bil-sun 'bilsin'*
bad-duk 'gittik'	*kir-gür- 'girdirmek'*
iç-küz- 'içirmek'	*iç-ür- 'içirmek'*

Gerileyici benzeşme nedeniyle, kimi ekler sözcüğün kökündeki ünlülere etki eder. Bu yüzden *a* ünlüsü *e, é, i* ünülerine dönüşür:

béş-i <ET baş-ı 'başı'	*çoñ-gina 'büyücek'*
él-ip <ET alıp 'alıp'	*su-çi 'sucu'*
san-i-m <ET san- sayım'	*köz-i-ñiz 'gözünüz'*
yézik <OT yazık 'yazı, yazıt'	*köz-niñ 'gözün'*
bésim <basım 'basınç'	*yuyun-di 'pis su'*
tévip <A tabib 'tabip'	*küzet-küçi 'bekçi'*
exmek <A ahmak 'ahmak'	*sez-gü 'sezgi, duygu'*
bext <F bahd 'baht'	*kel-di-mu 'geldi mi'*

Çok seslemli sözcüklerde açık ve orta seslemde bulunan *a* ünlüsü, sözcüğün ek alması ile *i* ünlüsüne dönüşür:

ani-si <ET ana 'anası'	*bali-da <OT bala 'çocukta'*
başki-si <OT başka 'başkası'	*yatig-i-m <ET yatak 'yatağım'*
başli-gin-im <OT başlaganım 'başladığım'	
almi-lir-i <OT alma-ları 'elmaları'	

Kökende uzun ünlülü olan kimi yabancı sözcüklerde yukardaki ses olayı gelişmez:

karar-i-m <A karar 'kararım'	*bala-lar < F belâ 'belalar'*
terekkiyat-i <A tarakki 'terakkisi'	*padişa-lar <F 'padişahlar'*

Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi ya da daha sonra gelen *u* ünlüsünün etkisi ile *a> o* değişimi görülür:

ov <ET av 'av'	*oç <ET avıç 'avuç'*
toşkan <ET tabışkan 'tavşan'	*toxu <ET takıgu 'tavuk'*
oçuk <OT açuk	*komuş <OT kamış 'kamış'*
yoşur <OT yoşur- 'gizlemek'	

Eski Türkçenin *e* ünlüsü, kimi sözcüklerde incelir kapalı *é* ya da *i* ünlüsüne dönüşür:

ékin <ET ekin	*éşek <ET eşgek*
kérek <ET kergek	*kél-eçek <ET kel- 'gelecek'*

Eski Türkçenin *e* ünlüsü dudaksı ünsüzlerin etkisi ya da ikinci seslemdeki ü ünlüsünün gerileyici benzeşmesi ile *ö* ünlüsüne dönüşür:

töge <ET tebe 'deve'	*öy <ET eb 'ev'*
söy- <ET seb- 'sevmek'	*öksük <OT eksük 'eksik'*
böşük <ET beşik'	*tömür <ET temir 'demir'*

İçseste *ı > i* dönüşümü vardır. Daha önce de değindiğimiz gibi bu iki ünlü aynı yazaçla gösterilir:

yirak <OT yırak 'uzak'	*kimiz <ET kımız'*
piçak <ET bıçak 'bıçak'	*kil- <ET kıl- 'kılmak'*
at-lik <ET atlıg 'atlı'	*kattik <ET katıg 'katı'*

i ünlüsü iç seslemde arkasındaki *a* ünlüsünü inceltip *e* ünlüsüne dönüştürür. *i* ünlüsünün bu benzeşmesi dilde geniş yer tutar. Benzeşme sözcüğün önsesinden başlayıp sürekli ilerler. Sözcüklerde ünlü sırasının değişmesine neden olur. *ı > i* değişimi de güçlüdür. Böylece Yeni Uygurca iki önemli ses değişimi ile Özbekçeden ayrılır:

1) Türkçenin ı ünlüsü, Yeni Uygurcada *i* ünlüsüne dönüşmüştür. Buna bağlı olarak benzeşme sonucu sözcüğün tümden söylenişi değişmiştir:

beş-im <ET baş 'başım'	*egiz <ET agız 'ağız'*
elivatimän <ET al- 'alıyorum'	*atiniñ <ET ata 'atının'*

2) Yeni Uygurcada *i* benzeşmesi bulunmaz. Ünlü uyumu bozulmuştur.

agir <ET agır 'ağır'	*alip <ET alıp 'alıp'*
ani <ET 'onu'	*bargini <bargeni 'vardığı'*
başi <ET başı 'başı'	*çadir <OT çatır 'çadır'*
munçelik/ munçuluk 'buncalık'	*satkini 'satkanı:sattığını'*
yagi <'yagı 'düşman'	

Tüm bunlara karşın Yeni Uygurca ağızlarında i ünlüsü de bulunur:

iş 'iş'	*kaldı 'kaldı'*	*hazır 'şimdi'*

ı ünlüsünü i ünlüsüne dönüştüren örnekler de çoktur:

agir 'ağır'	*alip' alıp'*
ani 'anı, onu'	*bargini 'vardığı'*
başi 'başı'	*çadir 'çadır'*
munçelik 'buncalık'	*satkini 'sattığı'*
yagi 'yağı'	*yakin 'yakın'*

Ancak, bugünkü Uygur yazısında *ı* sesini karşılayan yazaç bulunmaz. Bütün *ı* sesleri *i* ile yazılır. Kalın *k* ve *ğ* sesleri yanındaki *i* yazacının *ı* olduğu varsayılır.

İlerleyici benzeşme sonucu, ileri seslemlerde bulunan açık *e* ünlüsü *i* ünlüsüne dönüşür.

işligisi <işlegesi 'işlemesin'

Öte yandan üç seslemli yabancı sözcüklerin ikinci sesleminde e sesi yerine i gelir:

memliket <A memleket 'memleket'	*hariket <A hareket 'hareket'*

Sözcük içinde i sesi bulunmazsa ünlü uyumu bozulmaz.

baş <ET baş 'baş'	*al- <ET al- 'almak'*
algan <ET al- 'alan'	*satgan <ET sat- 'satan, satmış'*

-u- ünlüsü gerileyici benzeşme yapar. -u- ünlüsü kendinden önce gelen a ünlüsüne etki eder. Onu yuvarlaklaştırır:

oçuk <ET açuk 'açık'	*ozuk <ET azuk 'azık'*
oruk <ET aruk 'arık'	*hotun 'hatun, kadın'*
tomur<ET tamar 'damar'	*tonut- <ET tanut-'tanıt'*
nomus <Yun. nom 'namus'	

-ü- ile olan kimi sözcüklerde de yukardakine koşut gerileyici benzeşme olayı görülür:

ösrük < esrük 'esrik, sarhoş'	*tömür < temür 'demir'*

a ve e ünlülerinin i ünlüsüne dönüşmeleri pek yaygındır. Bağlantı ünlülerinde de şu değişimler olur:

a, e, a > ü

e > ü

kılisen < kıl-asen 'kılıyorsun'	*kılimen < kıl-amen 'kılıyorum'*
bol-misa 'olmazsa'	*bolumen 'oluyorum'*
özeñ 'özün'	*oltırar 'oturur'*
koyap 'koyup'	*bolap 'olup'*
küyep 'görüp'	

Önseste *b-* ünsüzü genellikle korunur:

bars <ET bars 'pars'	*bürge <ET bürge 'pire'*
bac <OT baç 'vergi'	*balduki 'önceki'*
bileyk <ET bilek 'bilek'	*bogaz <Et boguz, bogaz 'yiyecek'*
bölek 'başka'	*büzige 'bu yana'*
bağlimak 'büzmek'	*buyruk 'buyruk'*
ber <ET ber- 'vermek'	*bar <ET bar 'var'*

Birkaç örnekte *b-* önsesinin *m-* sesine dönüştüğü görülür:

mañ- 'yürümek'	*möñüz 'boynuz'*
möşük 'kedi'	*muz <ET buz 'buz'*
maña 'bana'	*meñiz <ET beñiz 'beniz'*
monçak <ET bonçuk	*men <ET ben 'ben'*
meyrem <bayram 'bayram'	

Ancak önseste *b-* ünsüzünün *p-* ünsüzüne dönüştüğü örnekler de vardır:

pük- *<ET bük- 'bükmek'*	*pütün <bütin 'bütün'*
pistek 'büklüm'	*putak <OT budak 'budak'*
pütmek <ET bit- 'bitmek'	*piçak <ET bıçak bıçak'*
piçmak <ET biç, bıç- 'biçmek'	*patmak <ET bat- 'batmak'*
patkak 'bataklık'	*palta 'balta'*
paçak<OT bacak 'baldır'	*patur- <ET batır- 'banmak'*

Önseste *ç-* ünsüzü de korunur:

*çaptur- <*DLT çap- 'koşturmak'*	*çeñ <DLT çeñ 'bir çalgı aygıtı'*
çaliş- 'güreşmek'	*çörül- 'çevrilmek*
çuginçi 'demirci'	*çakırtkan 'gösterişli'*

Yabancı sözcüklerde bulunan *f* ünsüzü *p* ünsüzüne dönüşür:

pelsepe <L 'felsefe'	*terep <A 'taraf'*
peket <A 'fakat'	*pil <F 'fil'*
aptap <F âf_-tâb 'güneş'	

Önseste *k-* ünsüzleri korunur. Türkiye Türkçesinde *g-* sesine dönüşmüş pek çok sözcük Yeni Uygurcada eski biçimi ile kullanılır:

kara-<ET kara- 'bakmak'	*terep <A 'taraf'*
kala 'inek, sığır'	*pil <F 'fil'*
kâtta <ET kata 'büyük, iri'	
keñeş <DLT keñeş 'danışma, önerme'	
kés<ET keçe 'keçe'	

Birkaç örnekte *k-* ünsüzü ötümlüleşip *g-* ünsüzüne dönüşür:

gözel <ET közel < Sansk. kuşayel 'güzel'	
gériç <OT karış 'karış'	*gulaç <DLT kulaç 'kulaç'*

Özellikle içseste, seyrek olarak da önseste *-k-* ünsüzünün *-x-* ünsüzüne dönüştüğü görülür. Bu değişim yabancı sözcüklerde de izlenir:

xoşna <koşni 'komşu'	*toxmak <ET tokmak 'tokmak'*
toxta- <OT tokta- 'durmak'	*puxra <A fukara 'uyruk'*
mexset <A maksad 'maksat'	*nuxsan <F nuksan 'noksan'*
uxla- 'uyumak'	*uxturuş 'yüce anlayış'*
toxo 'tavuk'	*téxi 'dahi'*

Gerileyici benzeşme sonucu içinde *-ç* ünsüzü geçen sözcüklerde *ç-> ş-* değişimi görülür:

çaç <ET saç 'saç'	*çaç- <ET saç- 'saçmak'*
çaşkan <ET sıçgan 'sıçan'	*çeçindi <saçıntı 'saçıntı'*

Önseste *t-* ünsüzü kurallı biçimde korunur:

tir- <ET ter- 'dermek'	*tala- 'talan etmek'*
tarik- 'darılmak, kızmak'	*tayıldır- 'kaydırmak'*
ték 'dip'	*teyerle- 'hazırlamak'*
tiklim- 'dikilmek'	*tindur- 'dinlenmek'*
torgay 'tarla kuşu'	*tola 'çok'*
töge 'düğümlemek'	*tömürçi 'demirci'*

İçinde *-ş* ünsüzü bulunan birkaç sözcükte *t-* ünsüzü *ç-* ünsüzüne dönüşür:

çüş- <ET tüş- 'inmek'	*çüş <ET tüş 'düş'*
çişi <ET tişi 'dişi'	*çiş <ET tiş 'diş'*
döşek <OT töşek 'döşek'	

Önseste *y-* ve *h-* ulamaları görülür:

yagaç <ET ıgaç 'ağaç'	*yulgun 'ılıgın ağacı'*
hakıl<A akl 'akıl'	*höküz 'öküz'*

Eski Türkçenin sözsonu *-g* ünsüzü genellikle *-k* ünsüzüne dönüşür. Kimi sözcüklerin her iki ünsüzle söylendiği de olur.

açig / açik <ET açıg 'acı'	*katık <ET katıg 'katı'*
ulug/uluk <ET ulug 'ulu'	*kaydag 'nasıl'*
andak /andag <ET andag 'böylece'	

Eski Türkçenin -lıg sıfat yapım eki (Türkiye Türkçesinde -lı/-li biçimindedir) -lık olmuştur:

p ünsüzü *v* ünsüzüne dönüşür:

mektevimiz 'mektebimiz'	*aptavi 'güneşi'*
Kaşgarlık 'Kaşgarlı'	*Turpanlık 'Turfanlı'*
Taşkintlik 'Taşkentli'	*Aksuluk 'Aksulu'*

Birçok örnekte Eski Türkçenin *r* sesi korunur.

er- 'imek'	*er-sem 'isem'*
er-di 'idi'	*er-ür 'eder'*
er-diñ 'idin'	

Kimi sözcüklerde ünsüz ikilemesi görülür:

assig <OT asıg 'yarar'	*kattık <ET katıg 'katı'*
ikki <ET iki 'iki'	*aççik <ET açıg 'acı'*
uşşak <OT uşak 'küçük'	*neççe <ET neçe 'ne kadar'*

r düşmesi genellikle çok yaygındır. Ayrıca *r* > *y* değişimi vardır.

deya 'derya'	*muzlani 'bunları'*
çıkadugan 'çıkadurgan'	*yas 'rast'*
ey 'er'	*bayıp 'barıp'*
köyep 'görüp'	*neye 'nere'*
tömüy <tömür 'demir'	

Kimi durumlarda r > l değişimi görülür:

kala- < kara- 'bakmak'

Eski Türkçede *y-* ile başlayan sözcüklerinden kimileri Uygurcada *j-*'li biçimde ikili kullanılmaları vardır:

yil / jil <ET yıl 'yıl'	*yurt /urt <ET yurt 'yurt'*
yigit / jigit <ET yigit 'yiğit'	*yigerme / jigerme <ET yigirmi*
yürek / jürek <ET yürek 'yürek'	*yétim / jitim 'yetim'*

Olumsuzluk ekinde *-z* ünsüzü *-s* ünsüzüne dönüşür:

bol-mas <ET bolmaz 'almaz'	*iç-mes <ET içmez 'içmez'*
e-mis <ET er-mez "değil'	

Bildirme ekinde *-r* ünsüzü düşmüştür. *-dır* eki *-du* ya *-da/ -do* biçiminde geçer.

Kimi yabancı sözcüklerde yan yana aynı iki ünsüzden biri düşer:

mezin <A mü'ezzin 'müezzin'	*ehmiyet <A ehemmiyet 'önem'*
deyuz <A deyyus	*dukan <A dükkân*

Ses düşmesi olayı ile de oldukça sık karşılaşılır. Özellikle *l, r, t, h* ünsüzlerinin düştüğü görülür:

töt <ET törk 'dört'	*ogak <ET orgak 'orak'*
derex <F deraht 'ağaç'	*kaptu <kaliptu 'kalmış'*
mes <F mest 'mest'	*guna <F gunah 'günah'*

Ünsüz türemesine birkaç örnek vardır. Önseste *h-* ulaması biçiminde gelişen bir ses olayıdır:

hürk- <ET ürk- 'ürkmek'	*harva <araba 'araba'*
höküz <ET öküz 'öküz'	*höl- <ET öl- 'ıslak'*

Bunun yanında içseste *-ş-* türemesine örnekler vardır:

işt <ET it 'it'	*işt- <ET it- 'itmek'*

Ünlü ile biten süzcüklere iyelik eki geldiğinde araya *-y-* ünsüzünün girdiği olur:

arzu-y-um 'arzum'	*guna-y-imiz 'günahımız'*
derya-y-ıñlar 'ırmağınız'	*tohu-ru-uñ 'tavuğun'*
kino-r-i 'sineması'	

9.1.5. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* biçimlerindedir.

at-lar 'atlar'	*it-ler 'itler'*
kitap-lar 'kitaplar'	*bali-lar "çocuklar'*
öy-ler 'evler'	*iş-lar 'işler'*

İyelik eklerinin kullanımında önemli ayrımlar bulunmaz.

1. Tekil kişide iyelik eki *-m* biçimindedir. Bağlantı ünlüsü olarak *-i, -ü, -u* kullanılır:

alma-m 'elmem'	*iş-i-m 'işim'*
yüz-ü-m 'yüzüm'	*öy-ü-m 'evim'*

2. Tekil kişi iyelik eki genizsil *-ñ* ile karşılanır. Bağlantı ünlüleri yine *-i, -u, -ü* sesleridir:

alma-ñ 'elman'	*iş-i-ñ 'işin'*
yüz-ü-ñ 'yüzün'	*öy-ü-ñ 'evin'*

Ölçülü, ince söyleyiş biçiminde *-ñiz* eki kullanılır:

almi-ñiz 'elmanız'	*iş-i-ñiz 'işiniz'*
yüz-i-mz 'yüzümüz'	*öy-i-ñiz 'eviniz'*

3. Tekil kişi iyelik eki *-i, -si* biçimindedir.

almi-si 'elması'	*iş-i 'işi'*
yüz-i 'yüzü'	*öy-i 'evi'*

1. Çoğul kişi *-miz* eki ile karşılanır. Bağlantı ünlüsü *-i, -u, -ü* sesleridir:

almi-miz 'elmamız'	*iş-i-miz 'işimiz'*
yüz-i-miz 'yüzümüz'	*öy-i-miz 'evimiz'*

2. Çoğul kişide *-ñlar* eki de kullanılır. Sözgelimi:

alma-ñlar 'elmanız'	*iş-i-ñlar 'işiniz'*
yüz-ü-ñlar yüzünüz'	*öy-ü-ñlar 'eviniz'*

İnce, ölçülü söyleyişlerde *-liri* eki kullanılır:

almi-liri 'elmaları'	*iş-liri 'işleri'*
yüz-liri 'yüzleri'	*öy-liri 'evleri'*

3. Çoğul kişide de *-i* ve *-si* ekleri kullanılır. Uygur Türkçesinde iyelik ekinin 3. kişide tekil ve çoğul kullanımı aynıdır. Çoğul, tamlayan ile anlatılır. Sözgelimi *uniñ kelimi /ularniñ kelimi* biçiminde bir kullanım aradaki tekil-çoğul ayrımını vurgular.

almi-si 'elmaları'	*iş-i 'işleri'*
yüz-i 'yüzleri'	*öy-i 'evleri'*

Sonu ünlü ile biten kimi sözcüklerde iyelik eki ile sözcük arasına *y* (seyrek olarak *r*) kaynaştırma ünsüzü gelir. Bu sözcükler kökende ünsüzle biten ya da uzun söylenişli birimlerdir:

su-y-um <ET sub 'suyum'	*yañyu-y-iniz 'patatesiniz'*
toxu-r-imiz <ET takıgu 'tavuğumuz'	

Tamlayan eki *-niñ* biçimindedir. Yazıda yalnız bu biçimde gösterilmesine karşın, günlük konuşmada dudak uyumuna girdiği söylenir:

köl-niñ 'gölün'	*adem-ni" adamın'*
öy-niñ 'evin'	*at-niñ 'atın'*
kişi-niñ 'kişinin'	*almi-niñ 'elmanın'*

Belirtme *-ni* eki ile karşılanır. İyelik eki üzerinde, özellikle şiirde -n biçiminde de kullanılır. Ayrıca bu ekin ilgi eki yerinde kullanıldığı da olur:

adem-ni 'adamı'	*til-ni 'dili'*
almi-ni 'elmayı'	*iş-ni 'işi'*
küç-ni 'gücü'	*kol-lar-ni 'kolları'*

Yönelme durumu *-ga/-ge, -ka/-ke* eki ile anlatılır. Ötümsüz ünsüzlerden sonra uyuma göre ek -ke/-ka biçimindedir. Ötümlü ünsüzlerden ve ünlülerden sonra yumuşak ünsüzler gelir. İyelik ekinden sonra araya nadıl n'si girmez:

bal-si-ga 'çocuğuna'	*öy-i-ge 'evine'*
almi-ga 'elmaya'	*öy-ge 'eve'*
at-ka 'ata'	*almi-ga 'elmaya'*
kol-i-ga eline'	*iş-i-ñ-ge 'senin işine'*

Ancak 1. ve 2.tekil kişi sözcüklerinde, tamlayan eki üzerine yöneme eki gelebilir:

meniñga 'bana'	*seninga 'sana'*
bizge 'bize'	*sizge 'ise'*

Öbür kişi sözcüklerinde bu ek doğrudan eklenir.

Bulunma durumu *-da/-de, -ta/-te* eki ile anlatılır. Eklendiği sözcüğün ötümlü ve ötümsüz bitişine göre ses değişimine uğrar. Bulunma durumu eki üzerine -di/-ti biçimine girer. İyelik ekinden sonra adıl n 'si kullanılmaz.

öy-de 'evde'	*adem-de 'adamda'*
at-ta 'at-ta'	*almi-da 'elmada'*
mektep-te 'okulda'	*öy-di-min 'evdeyim'*
at-ti-dur 'attadır'	*könül-di-ki 'gönüldeki'*
öy-i-de 'evinde'	

Çıkma durumu *-din/-tin* eki ile karşılanır. Ek ünsüz uyumuna göre sözcüğe ötümlü ya da ötümsüz (d/t) biçimde eklenir:

kol-din 'elden'	*adem-din 'adamdan'*
almi-din 'elmadan'	*öy-din 'evden'*
iş-tin 'işten'	*küç-tin 'güçten'*

Yönelme durumunda olduğu gibi 1. ve 2. tekil kişi sözcükleri üzerine tamlayan ekinden sonra çıkma eki de gelebilir:

meniñdin 'benden'	*seniñdin 'senden'*
andın 'ondan'	*yerdin 'yerden'*
altundın 'altından'	*padişahdin 'padişahdan'*

Eşitlik ve benzerlik *-çe* eki ile karşılanır. Ne ki, ekin *-çi-lik* biçiminde genişlemişi bu durumu karşılar. Benzerlik gibilik işlevi dek, tek ilgeci ile anlatılır:

meniñçe 'bence, bana göre'	*baturlarçe 'yiğitçe'*
şunçe ' o kadar'	*boyunçilik 'senin boyuna kadar'*
tagdek 'dağ gibi'	*kitaptek 'kitap gibi'*

Yeni Uygurcada adıl *n'*si kullanılmaz. Bu nedenle adıl *n'*si ile birlikte söylenen yönelme durumu *-ña/-na* bulunmaz.

yüzige 'yüzüne'	*özlerige 'özlerine'*
keşiga 'karşısına'	*öyiga 'evine'*
içide 'içinde'	*boyıda 'boyunda'*
yüzidä 'yüzünde'	*koynudın 'koynundan'*

Kişi sözcükleri bakımından Yeni Uygurca kendine özgü özellikler gösterir. Tekil kişi adılları bulunma ve çıkma durumlarında başka hiçbir Türk dilinde gözükmeyen biçimleri bulundurur.

men	*sen*	*u*	*biz*	*siler*	*ular*
meniñ	*seniñ*	*uniñ*	*bizniñ*	*silerniñ*	*ularniñ*
meni	*seni*	*uni*	*bizni*	*silerni*	*ularni*
maña	*saña*	*uniga*	*bizge*	*silerge*	*ularga*
meniñde	*seniñde*	*uniñda*	*bizde*	*silerde*	*ularda*
meniñdin	*seniñdin*	*uniñdin*	*bizdin*	*silerdin*	*ulardin*

Uygur Türkçesinde *"siz"* kişi sözcüğü,ı ikinci tekil kişiyi karşılar. İncelik, kibarlık için kullanılır. Yine tekil kişi için saygı belirtmek amacıyle kullanılan, *sili* "sizleri' ve *özliri* sözcükleri vardır. İkinci kişinin çoğul biçimi *senler* sözü karşılanır.

Adlara gelen durum ekleri, olduğu gibi adıllara da gelir. Tamlayan durum eki şöyle gelir:

Yukarda durum eklerini verirken değindiğimiz gibi kişi sözcüklerinde bir ek yığılması olayı vardır. Bulunma ve çıkma durum eklerinin tamlayan eki üzerine gelmesi ile de kullanılır.

mändä 'bende'	*mändin 'benden'*
sände 'sende'	*sändin 'senden'*

Bu kullanımların yanı sıra şu örnekler de görülür:

meninde 'bende'	*menindin 'benden'*
seninde 'sende'	*senindin 'senden'*
uninde 'onda'	*unundin'ondan'*

Dönüşlü "*öz"* sözcüğüdür.

öz 'kendi'	*özem 'kendim'*
özü 'kendisi'	*özenler 'kendiler'*
özleri 'kendileri'	

Gösterme sözcükleri şunlar:

bu 'bu'	*şu 'şu'*
monu 'bunu'	*eşu 'işte şu'*
u 'şu'	*uşbu 'işte bu'*
mana 'işte bu'	*eyne 'işte o'*

Durum belirten sözcükler;

andaq 'öyle'	*aran 'güçlükle'*
bekar 'boşuna'	*çapsen 'hızlı'*
derhal 'derhal'	*eniq 'belli, açık'*
etey 'mahsus, kasten'	*mundaq 'böyle'*
sözsiz 'kuşkusuz'	*teste 'zorla'*
tez 'tez'	*tuyuqsiz 'ansızın'*
ümümen 'genellikle'	*xoşal 'menmun'*
yaxşi 'iyi'	

Ölçü belirten sözcükler:

artuqçe 'daha çok'	*azgına 'azıcık'*
bek 'pek	*bir talay 'bir çok'*
çiq 'çok'	*ecayip 'acayip'*
en 'en'	*gayet 'çok'*
hesabsız 'ölçüsüz'	*kem 'az'*
köp 'çok'	*nahayiti 'son derece'*
nurgun 'çok'	*sel 'biraz'*
xeli 'çok, hayli'	*xoyma 'çok, gayet'*
zep 'çok'	

Yer ve **yön** sözcükleri:

alga 'ileri'	*azgına 'azıcık'*
arta 'arka'	*bir talay 'bir çok'*
içkiri 'içeri'	*ecayip 'acayip'*
munda 'burda'	*gayet 'çok'*
qarşi 'karşı'	*kem 'az'*

tüvendiki 'aşağı'	*nahayiti 'son derece'*
yuquri 'yukarı'	*sel 'biraz'*

Zaman sözleri olarak şu sözcükler kullanılır:

avval 'ilk, önce'	*axir 'sonra'*
axşam 'akşam'	*bügün 'bugün*
emdi 'şimdi'	*ete 'erte, yeın'*
etilikke 'ertesi gün'	*haman 'hemen'*
hazir 'şimdi'	*heli 'henüz'*
herqaçan 'her zaman'	*kileryıl 'gelecek yıl'*
keçkurun 'akşam üstü'	*keyin 'sonra'*
kündüz 'gündüz'	*ögün 'o gün'*
ögünlükke 'öbür gün'	*tünügün 'dün'*
ülüşkün 'geçen gün'	*yeziçe 'yazın'*
qişiçe 'kışın'	

Sayı adları Genel Türkçede olduğu gibidir. Yalnız, kimi ses olayları ile değişimler vardır: B*ir, ikki, üç, tört, beş, alte, yétté, sekkiz, tokkuz, on, yigérmé, ottuz, kırk, ellik, almiş, yetmiş, seksen, toxsan, yuz, miñ.*

Aksu ağzında sayılarda kimi özgün kullanımlar saptanır:

ikki kem otuz 'yirmi sekiz'	*ikki kem 'kirik 'otuz sekiz'*

Toplu sayılar *-lap/-lep, -din/-tin* ekleri ile anlatılır.

yüzlep 'yüzü birden'	*törttin 'dördü birden'*

Üleştirme sayıları *-lan/-ilen, -ülen* ekleri ile sağlanır.

ikkilen 'ikişer'	*üçlen 'üçer'*

Karşılaştırma *-rak* eki ile sağlanır:

yaxşirak 'daha iyi'	*tolugirak 'daha dolu'*
eksirek 'daha eksik'	*kararak 'daha kara'*

Üstünlük şu sözcüklerle anlatılır:

eñ 'en'	*intayın 'en sonunda'*
nehayiti 'en son'	

Pekiştirme *-p* eki almış ilk seslemin yinelenmesi ile yapılır.

tap taza 'taptaze'	*kap kara 'kapkara'*

Küçültme *-mtu* ve *-uç* ekleri ile kurulur.

Soru sözcükleri şunlar:

birnäçä 'nasıl, nice'	*kim 'kim'*
kimge 'kime'	*kimniki 'kiminki'*
näççä 'ne kadar'	*näççinci 'kaçıncı'*
nädä 'nerde'	*nägä 'nereye'*
nä 'ne'	*näçün 'niçin'*

nämä 'ne'	*nämä için, nemä üçün 'niçin'*
nämeşkä, nemişkä 'neden, niçin'	*qaani 'hani'*
qaçan 'ne zaman'	*qançä 'ne qadar'*
qançinci 'qaçıncı'	*qandaq 'nasıl'*
qayärä 'nere'	*qayärdä 'nerde'*
qaydan 'nerden'	*qayergä 'nereye'*
qaysi 'hangi'	*qaysisi 'hangisi'*

9.1.6. İlgi

İlgeç işlevinde kullanılan sözcüklere şunlar örnek verilebilir:

al 'önde'	*ara 'ara'*
arka 'arka'	*asra 'alt'*
başka 'başka'	*beri 'beri*
bilän 'ile'	*-giçe 'dek, kadar'*
kebi 'gibi'	*dek / tek 'bibi)*
kädär 'kadar'	*keyin 'sonra'*
körä 'göre'	*neri 'öte'*
özge 'başka'	*sävädin 'dolayı'*
taş 'dış'	*togra 'doğru'*
u täräp 'öte'	*üçün 'için'*
üst 'üst'	*yana 'ile, ve'*
yekin 'kadar'	

Bağlaç işlevinde kullanılan sözcükler şunlardır:

amma 'ama, ancak'	*birak 'ama, ancak'*
çünki 'çünkü'	*demäk (ki) 'demek ki'*
häkikitän 'nitekim'	*halä 'halbuki'*
halbuki 'oysa'	*häm... häm 'hem... hem'*
lekin 'ancak'	*mäsilän 'sözgelimi'*
nä... nä (olumsuz eylemle) 'ne.. ne'	*şola 'halbuki'*
vä 've'	*vä... vä 'ya... ya'*
yäki... yäki 'gerek... gerek	*eger 'eğer'*

9.1.7. Devinim

Kişi sözcüklerinden kaynaklanan **kişi ekleri** aşağıda gösterildiği gibidir.

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-men*	*-miz*
2. kişi	*-sen (incelikli -siz)*	*-siler*
3. kişi	*-dur*	*-dur*

İyelik kökenli **kişi ekleri** şu biçimdedir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m*	*-k*
2. kişi	*-ñ*	*-ñlar*
3. kişi	*-(-dur/-tur)*	*-(-dur/-tur)*

Ekeylem *e-* eylemidir. Türkiye Türkçesindeki kullanımına benzer. Dört kip kullanımı vardır.

Geniş zaman çekimi kişi sözü kökenli kişi eklerinin ad türü sözcüklere gelmesi ile kurulur:

yaş-men 'gencim'	*yaş emesmen 'genç değilim'*
yaş-sen 'gençsin'	*yaş emessen 'genç değilsin'*
yaş-siz 'gençsiniz'	*yaş emes-siz 'genç değilsiniz'*
yaş(dur) 'gençtir'	*yaş emes (tur) 'genç değildir'*
yaş-mız 'genciz'	*yaş emesmiz 'genç değiliz'*
yaş-siler 'gençsiniz'	*yaş emessiler 'genç değilsiniz'*
yaş (dur) 'gençler'	*yaş emes (tur)*
'genç değiller'	

Öykü çekiminde ekeylem *e-di- (i-di-)* biçimindedir. (Bu ses kapalı *e* ile *i* sesi arasında bir ünlüdür. Kimi araştırmalarda *i,* kimilerinde yazacı ile gösterilir.) Buna iyelik kökenli kişi ekleri gelir:

yaş idim 'gençtim'	*yaş iduk 'gençtik'*
yaş idiñ /idiñiz	*yaş idiñlar*
yaş idi	*yaş idi*

Olumsuz söyleniş yine *emes 'değil'* sözü iledir:

gözel emes-idim 'güzel değildim'	*gözel emes-idiñ 'güzel değildin'*

Söylenti iki biçimde kurulur. Her iki çekimde de kişi sözü kökenli kişi ekleri kullanılır. Birincisi ekeylemin *iken 'imiş'* biçimi iledir. Yaygın biçimde kullanılır:

gözel iken-men 'güzelmişim'	*gözel eken-biz 'güzelmişiz'*
gözel iken-sen	*gözel iken-siler*
gözel iken	*gözel iken*

İkinci çekim Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-miş* eki ile oluşturulur:

gözel imiş-men (güzelmişim)	*gözel imiş -biz*
gözel imiş-sen (imiş-siz)	*gözel imiş-siler*
gözel imiş	*gözel imiş*

Olumsuz biçimi *emes iken-* birimleri üzerine kişi sözü kökenli kişi eklerinin getirilmesi ile sağlanır:

gözel emes iken-men 'güzel değilmişim'

gözel emes iken-siz 'güzel değilmişsiniz'

Ekeylemin **koşul** çekiminin çok az kullanıldığı bildirilir. *-se* ekinin gelmesi ile kurulur:

yaş ésem 'gençsem'	*yaş ések 'gençsek'*
yaş éseñ 'gençsen'	*yaş éseñler 'gençseniz'*
yaş ése	*yaş ése 'gençse'*

Ayrıca "*yok*" ve "*emes*" sözleri ile olumsuzluk anlatılabilir. Yalnız bu kullanımlar daha çok ortaçların olumsuz yapılmalarında sınırlıdır.

algan emes 'almış değilim'	*bilginim yok 'bildiğim yok'*
körginim yok 'gördüğüm yok'	

Belirli geçmiş zaman *-di (-ti, -dü, -du, tu,-tü)* eki ile yapılır.

keldim 'geldim'	*bardim 'gittim'*	*köç-tü-m 'göçtüm*

keldiñ	*bardiñ*	*köçtüñ*
keldi	*bardi*	*köçtü*
kelduk	*barduk*	*köçtük*
keldinlar	*bardiñlar*	*köçtüñlar*
keldi (kelişti)	*bardi (barişti)*	*köçti (köçişti)*

Eylemin *-gan (-gen, -kan/-ken)* eki ile adlaştırılıp üzerine iyelik eki getirilmesi ve ad tümcesi yüklemleri *bar / yok* sözcükleri yardımı ile belirsiz geçmiş kurulduğu belirtilir. Eylemin kimin yaptığı iyelik eki aracılığı ile vurgulanır. Bu kullanımın yaygın olmadığı söylenir:

yaz-gin-im yok 'yazmadım, yazdığımız yok'	
yaz-gin-iñ bar 'yazdın, yazmışlığın var'	
yazgini yok	*yazgini bar*
yazginimiz yok	*yazginimiz bar*
yazginiñlar yok	*yazginiñlar bar*

Belirsiz geçmiş zamanın kullanımı *-gan/-gen* eki iledir. Bu kullanım kişi kökenli kişi ekleri ile söylenir. Ayrıca -di- eki ile bu kullanım genişletilebilir:

kel-gen-men 'gelmişim'	*köç-ken-men 'göçmüşüm'*
yaz-gan-di-men 'yazmışım'	*işli-gen-di-men 'çalışmışım'*
käl-gen-señ	*köç-ken-señ*
källişdim	

Belirsiz geçmiş zamanın ikinci kullanımı *-(i)p(ti)* ekiyle kurulur. Kişi kökenli kişi ekleri eklenir:

keliptimen 'gelmişim'	*köçüptimen 'göçmüşüm'*
kelipen 'gelmişsin'	*köçüpsen 'göçmüşsün'*
keliptu	*köçüptu*
keliptimiz	*köçüptimiz*
kelipsiler	*köçüpsiler*
keliptu	*köçüptu*

Şimdiki zaman iki biçimde anlatılır.

Şimdiki zamanın birinci kullanımı eyleme *-vati* eki getirilmesiyle yapılır. Kişi sözü kökenli kişi ekleri eylemi yapanı belirler. İkinci kişide incelikle şöyleyişte *-siz* kişi eki kullanılır. 3. Kişide *tur-* yardımcı iyleminin ekleşmiş biçimi *-du* kişieki görevini üstlenmiştir.

işli-vati-men 'çalışıyorum'	*küt-ü-vati-men 'bekliyorum'*
işli-vati-sen	*küt-ü-vati-sen*
işli-vati-du	*küt-ü-vati-du*
işli-vati-miz	*küt-ü-vati-miz*
işli-vati-siler	*küt-ü-vati-siler*
işli-vati-du	*küt-ü-vati-du*

2. **Şimdiki** zaman, ünsüzle biten eylemlere *-i* ünlü ile bitenlere *-y* eki gelmesi ile kurulur. Kişi sözü kökenli kişi ekleri eylemi yapanı belirler. Olumsuzu -mey eki ile anlatılır:

kelimen 'geliyorum'	*körimen 'görüyorum'*
kelisen	*körisen 'görüyorsun'*
kelidu	*köridu*

kelimiz	*köremiz*
kelisiler	*körisiler*
kelidu	*köridu*
kelmeymen 'gelmiyorum'	*körmeymen 'görmüyorum'*

Ayrıca *-makti/-mekti <-makta/-mekte* eki ile de şimdiki zaman anlatılır. Bu kullanım kökende, adtümcesinin şimdiki zaman anlatımıdır. Yaygın kullanılmaz. Olumsuzu emes 'değil' sözcüğü ile kurulur:

körmektimen 'görmekteyim'	*yazmaktimen 'yazmaktayım'*
körmektsen	*yazmaktisen*
körmekte	*yazmakta*
körmekte emesmiz	*yazmakta emesmiz*
körmekte emessiler	*yazmakta emessiler*
körmekte emes	*yazmakta emes*

Geniş zaman genellikle *-r, -ar, -er* kimileyin *-ur/*-ür ekleri ile kurulur. Olumsuzu *-mas/-mes* eki ile anlatılır. Adıl kökenli kişi ekleri eylemi bütünler:

işlermen 'çalışırım'	*yazmasmen 'yazmam'*
işlersen	*yazmassen*
işler	*yazmas*
işlermiz	*yazmasmiz*
işlersiler	*yazmazsiler*
işler /işlerler	*yazmas / yazmaslar*

Gelecek zamanın birkaç türlü anlatıldığı bildirilir. En çok kullanılan biçim ünsüzle biten eylemlere *-i*, ünlü ile biten eylemlere -y ekinin gelmesiyle kurulan biçimdir. İş ve eylemin söylenilen zamandan sonra gerçekleşeceğini bildirir. Adıl kökenli kişi ekler eklenir. İkinci kişi için ince söyleyişlerde -siz eki kullanılır. Üçüncü kişide *tur-* yardımcı eyleminin ekleşmiş biçimi *-du* eki gelir. Olumsuz söyleyiş *-ma-y / -me-y-* eki ile karşılanır:

küt-i-men 'bekleyeceğim'	*işli-me-y-men 'çalışmıyorum'*
küt-i-sen	*işli-me-y-sen*
küt-i-du	*işli-me-y-du*
küt-i-miz	*işli-me-y-miz*
küt-i-siler	*işli-me-y-siler*
küt-i-du / küt-ü-ş-i-du	*işli-me-ydu / işle-ş-me-y-du*

Gelecek zamanın ikinci anlatım biçimi ad tümcesi kuruluşundadır. *-mak-çi /-mek-*çi eki ile eylem adlaşmıştır. Bunun üzerine kişi sözü kökenli kişi ekleri gelir. Yaklaşık olarak bir işe istekli olmak, yapmak istemek gibi bir anlam verilir. Olumsuzu emes *'değil'* sözcüğü ile yapılır. İçinde bulunan zamandan sonraya yönelik bir zaman diliminde işin yapılacağını anlatır.

yaz-makçi emes-men 'yazmayacağım'	
yaz-makçi emes-sen	*küt-mekçi-sen 'bekleyeceksin'*
yaz-makçi emes	*küt-mekçi*
yaz-makçi emes-miz	*küt-mekçi-miz*
yaz-makçi emes-siler	*küt-mekçi-siler*
yaz-makçi emes	*küt-mekçi*

Gelecek zamanın üçüncü tür kullanımı da ad tümcesi kuruluşu biçimindedir. Ünsüzle biten eylemlere *-idigan <adigan, -edigan,* ünlü ile biten eylemlere -ydigan

ekinin gelmesiyle yapılır. İkinci kişide incelikle söyleyişte -siz kişi eki kullanılır. Olumsuz söyleyişte *-ma/-me ya da emes 'değil'* sözü kullanılır:

yaz-ma-y-digan (di)-men	*küt-digan(-di)-men*
yaz-ma-y-digan-sen	*küt-digan-sen*
yaz-ma-y-digan (-du)	*küt-digan (-du)*
yaz-ma-y-digan-di-miz	*küt-digan-di-miz*
yaz-ma-y-digan-di-siler	*küt-digan-siler*
yaz-ma-y-digan (lar)	*küt-idigan (-lar)*

Gelecek zamanın dördüncü tür kullanımı ile Çağatay Türkçesi örneklerinde karşılaşılır. Seyrek karşılaşılan eskicil bir kullanımdır. Ortaç eki *-gu* eki aracılığı ile anlatılır. Ortaç eki, iyelik eki aracılığı ile genişletilir:

Ölmesemmi, mana u bolgusi yumşak 'Ölünce o olacak yumşak'

Hemme canni kilgusimen ketligam 'Bütün canları edeceğim katliam'

-r. -ar/-er eki kökende geniş zaman anlatımını sağlayan bu ek, gelecek zamanı da kapsar.

öter 'geçer, geçecek'	*öler 'ölür, ölecek'*
äytar 'söyler, söyleyecek'	*käler 'gelir, gelecek'*

b. *-makçı/-mikçi:*

almakçi 'alacak'	*barmakçi 'varacak'*
ketmakçi 'gidecek'	*okumakçi 'okuyacak'*

Soru eki *-mu* biçimindedir. Büyük ve küçük ünlü uyumuna girmez. Yalnız kalın yuvarlak ünlülü biçimi kullanılır. Soru eki eklendiği sözcükle bileşik yazılır.

bar-mu' var mı'	*emes-mu 'değil mi'*
mümkin-mu 'olanaklı mı'	*men-mu 'ben mi'*
bar-mu 'var mı'	*bali-mu 'çocuk mu'*
tillar-mu 'diller mi'	*koli-mu 'eli mi'*

Uygurcada *'acaba'* anlamı katan *'-mikin', -kin', '-ki'* ekleri de vardır.

bar-mikin 'acaba var mı'	*var-ki 'var mıdır'*
kaysi-kin 'acaba hangisi'	

Çatı eklerinde değişiklik bulunmaz.

Edilgen çatı *-in-, -l-, -ül-* ekleri ile kurulur.

Dönüşlü çatı *-l-, -in-,-n*, ekleri ile sağlanır.

İşteş çatı eki *-ş-, -şi-* dir

Ettirgen çatı *-t-, -dur-/-tür-, -küz-, -ar-, -ur-/- ür-* ekleri ile yapılır.

Buyrum oldukça karmaşık bir yapı sunar. İstek kipinin buyrum işlevi ile kullandığı olur. Bu nedenle Türkiye Türkçesinde bulunmayan buyrum kullanımları vardır. Her kişi için ayrı kişi eki kullanılır.

Birinci tekil kişi için, ünlü biten eylemlerden sonra *-y*, ünsüzle biten eylemlerden sonra *-a/-ey* eki kullanılır:

işle-y 'çalışayım'	*kör-ey 'göreyim'*

Bu kip için ünsüz türevleri ile *-gin (gin, -kin, qin)* ile kimileyin *-gil* eki de görev yapar:

işle-gin 'çalış'	*kör-gil 'gör'*

sat-kil 'sat'	

2. kişi eki tekilde *-ñ eki* ek belirgin ulamdır. Bunun yanında ince söyleyişlerde çoğul ulamları tekil işlevinde kullanılır. Böylece *-ñız* ve çoğulda *-ñlar* ekleri ile karşılanır:

eşle-ñ 'çalışınız' *al-ıñlar 'alınız'*	*kör-ü-ñlar 'görünüz'*

Ayrıca *-sile* eki de saygı belirterek buyurum işlevinde geçer:

al-sile 'alınız, alsanız'	*kör-sile 'görünüz'*

Tekil üçüncü kişi için *-sun* eki kullanılır:

işli-sun 'çalışsın'	*kör-sun 'görsün'*

Çoğul birinci kişi ünlü ile biten sözcüklere *-y,* ünsüzle biten eylemlere *-eyli* eki getirilerek buyrum yapılır:

işle-yli 'çalışalım'	*kör-yli 'görelim'*

Bunlar dışında özellikle folklor gereçlerinde *-ayluk* ve *-ili* ekileri ile karşılaşılır:

kil-ayluk 'yapalım'	*oyniş-ili 'oynaşalım'*

Çoğul ikinci kişi *-ñlar*, kimi zaman *-ñ* eki ile salanır:

işle-ñlar 'çalışın'	*kör-ü-ñ 'görün'*

Üçüncü çoğul kişi tekil biçimle aynıdır. Yalnız çoğul vurgulanmak istenirse -ş- eki getirilir:

kör-sun 'görsün'	*kör-üş-sun 'görsünler'*

İstek kipinin de birkaç türlü anlatım olanağı vardır. En çok kullanılanı *-gay (-gey, -kay/-key)* eki ile yapılandır. 2. Tekil kişide ince söyleyişlerde *-siz* kişi eki kullanılır. 3. Çoğul kişide *-lar* eki işlevini sürdürür. Olumsuzu *-ma/-me* eylem olumsuzluk eki ile anlatılır. Adıl kökenli kişi ekleri gelir:

yaz-gay-men 'yazayım'	*küt-key-men 'bekleyeyim'*
yaz-ga-sen	*küt-key-sen*
yaz-gay	*küt-key*
yaz-gay-miz	*küt-key-miz*
yaz-gay-siler	*küt-key-siler*
yaz-gay (-lar)	*küt-key (-ler)*

İstek *-gu (-gü, -ku/-kü)* ortaç eki üzerine iyelik eki getirilmesi ile de anlatılır. Adtümcesi konumunda bir anlatım olanağıdır bu. Ortaç adlaşmıştır ve iyelik eki ile yapan belirtilir. Ardından *bar 'var'* ya da *yok "yok"* sözcüklerinden biri gelir; ya da *kel-'gelmek'* eylem çekimi getirilir. Ancak eylem hep üçüncü tekil kişi çekimi iledir:

yaz-gu-m bar 'yazasım var'	*işli-gü-m kel- 'çalışasım gel-'*
yaz-gu-ñ bar	*işli-gü-ñ kel-*
yaz-gu-si bar	*işli-gü-si kel-*
yaz-gu-miz bar	*işli-gü-miz kel-*
yaz-gu-ñlar bar	*işli-gü-ñlar kel-*
yaz-gu-si bar	*işl-gü-si kel-*

Koşul *-sa/-se* eki ile kurulur. İyelik kökenli kişi ekleri eklenir. Olumsuz biçiminde -ma/-me olumsuzluk eki gelir.:

yaz-sa-m 'yazsam'	*küt-se-m 'beklesem'*	*işli-se-m 'çalışsam'*
yaz-sa-ñ	*küt-se-ñ*	*işli-se-ñ*
yaz-sa	*küt-se*	*işli-se*
yaz-sa-k	*küt-se-k*	*işli-se-k*
yaz-sa-ñlar	*küt-se-ñlar*	*işli-se-ñlar*
yaz-sa / yaz-si-lar	*küt-se /küt-se-ler*	*işli-si-ler*
yéz-i-ş-sa	*küt-ü-ş-se*	*işle-ş-se*

Gereklik kipi iki türlü anlatılır. Genellikle dilek koşul *-sa/-se* ile kurulan ve *kérek* sözü getirilen anlatım biçimidir. Bu kullanımda koşul çekiminde olduğu gibi eylem iyelik kökenli kişi eki aracılığı ile çekime girer ve *kérek* sözü ile işin yapılması gerekliği vurgulanmış olur:

yaz-sa-m kérek 'yazmam gerek''	*küt-se-m'beklemem gerek*
yaz-sa-ñ kérek	*küt-se-ñ kérek*
yaz-sa kérek	*küt-se kérek*
yaz-sa-k kérek	*küt-se-k kérek*
yaz-sa-ñlar kérek	*küt-se-ñlar kérek*
yaz-sa / yaz-si-lar kérek	*küt-se /küt-se-ler kérek*
yéz-i-ş-sa kérek	*küt-ü-ş-se kérek*
işle-ş-se kérek	

Gerekliğin ikinci kullanımı ad tümcesi kuruluşundadır. Eylem *-iş* eylemlik eki aracılığı ile da dönüşür. Bunu eylemin kimin etkinliğinde olduğunu belirten iyelik eki izler. Ardından yine *kérek* sezcüğü gelir:

bil-iş-im kérek ' bilmem gerek	*bilmeliyim'*
bil-iş-iñ kérek emes 'bilmemen gerek, bilmelisin'	
yéz-iş-im kérek emes 'yazmalıyım'	*işli-ş-im kérek 'çalışmalıyım'*
yéz-iş-iñ kérek emes	*işli-ş-iñ kérek*
yéz-iş-i kérek emes	*işli-ş-i kérek*
yéz-iş-i-miz kérek emes	*işli-ş-miz kérek*
yéz-iş-iñlar kérek emes	*işli-ş-i ñlar kérek*
yéz-iş-liri kérek emes	*işle-ş-liri kérek*

Bileşik kipler Türkçenin genel yapısında olduğu gibi ekeylem üzerinden sağlanır. Böylece üç bileşik kip kuruluşu çıkar. Öykü, söylenti koşul.

ket-ken-ti-ñ 'gitmiştin'	*bol-mas-ti 'olmazdı'*
kil-gan (é)-dim 'yapmıştım'	*kil-gin-im yok edi 'gelmediydim'*
kil-iv-idiñ 'yapmıştın'	*kil-iv-idik 'gelmiştik'*
kil-miş-di 'yapmıştı'	*kil-miş erdi 'yapmıştı'*
kil-i-vatatti-ñ 'yapıyordun'	*kil--vatattuk 'yapıyorduk'*

Kuşku *-r, -ar,-er, -gan, -bargandu* ekleri ile sağlanır.

-mak/-mek eylemlik ekidir.

Yeni Uygurcada eylem bileşimleri pek çoktur. Bu eylem birleşmeleri halk dilinde büzülme, ünlü düşmesi özellikle orta seslem düşmesi, ünsüz değişmeleri gibi ses

olayları yüzünden çok bozulurlar. İyiden iyiye küçülürler. Aşağıdaki yardımcı eylemlerle ulaçlı bileşik eylemler kurulur:

yat-, dur-, cür- < yür-

barivatimen <bar-ıp yata-men 'varmaktayım'

terikivatkanlıgını < tarıkıp-yat-kan-lıg-ı-nı 'darılıp durduğu

nukılmayvatıdu < kılmayıp-yata-dur 'kılmadan durur'

kilıvermemsen < kılı-ver-mez müsen 'yapıvermez misin?'

bilemdikin < bile-mi-dur-iken 'biliyor mudur?'

sezemdikin < seze-mu-dir-iken 'seziyor mudur?'

zarikıvattıñmu <zarık-ıp-yata-yattın mı? 'Sıkılıverdin mi?'

Ortaç

-gan (-gän,-kan, -kän	
köy-gän ot 'yanan atiş'	*ötgen 'geçen*
alga 'alan'	*çikkan 'çıkan'*
kör-gin-im 'gördüğü'	*bargını*

9.1.8. Örnek

Sada

Burunki ötken zamanda Alitagniñ béri yékida, Karitagniñ néri yékida, bir tüzleñde caylaşkan melide bir er-xotun yaşigan éken. Ularniñ birmu balisi yok éken. Er bolsa dañki ketken palvan éken. Künlerniñ biride xoşna yéziga bir düşmenler kélip hucum kilganda, bu ademni palvan rétide yardemge çakiriptu:

Kéter aldida palvan xotuni bilen xoşlaşkanda dégen éken: Egerde men séniñ boşinişiñga yétip kelmisem, yaki birimiz ölüp ketgidek bolsak, bala-çakimiz bilen körüşüp-tépişiş üçün ogul tugsañ oñ mürisige tumar püt, kiz tugsañ-sol mürisige tumar püt. fiuniñ arkilik men balilirimni tapidigan bolay,-dep vesiyet kaldurgan éken.

Bir neçe zaman ötkendin kéyin ayali ogul tuguptékenmiş. Dégendekla ogliniñ oñ mürisige tumar pütküzüptu. Bu ogul jil sanap emes, kün sanap ösüşke başlaydu. fiundak ösüp jürip, baturlarçe küçke toluptu. Koçida oynap jürgen dostlirini ve özidin çoñ balilarni urup jikitidéken. Künlerniñ biride bir tul xotunniñ balisini urup jikitkanda, apisi jürgep çikip: "Hey técimelniñ balisi, saklanda, sen méniñ balamni urgiçe, ténep ketken da-dañni tapsañ bolmamdu?"-déptu. He dégende bala bu sözlerge étivar bermey jürüptu. Bu parañlar ve hakaretler bir neççe kétim kaytilgandin kéyin, bala oylinip kaptu: "Rast, méniñ dadam nedékine? Ye apammu dadam togrisida heç nerse éytkini yok. Kandakla bolmisun buni sorap, biliş kérek-"dégen oyga kélip apisiga: "Komaş korup bergin",- deptu.*Ettiler bir nurlu tanı bana ihsan bu gece.*

Seda

Evvel zaman içinde Aladağ'ın beri yanında, Karadağ'ın öte yanında bir ovaya yerleşmiş mahalde bir karıkocaya yaşarmış. Onların bir çocuğu bile yokmuş. Erkek ünlü bir yiğitmiş. Günlerin birinde komşu ovaya düşmanlar hücum edince bu kişiyi yiğit diye yardıma çağırmışlar.

Gitmeden önce yiğit hatunu ile birlikte olduğu zaman şöyle demiş:

-Eğer ben senin doğumuna yetişemezsem veya birimiz ölüp gidecek olursak, çoluk çocuğumuz ile görüşüp buluşmamız için erkek doğurursan sağ omuzuna muska yaz, kız doğurursan sol omuzuna muska yaz. Bunlar yardımıyle ben çocuklarımı bulabileyim- diye vasiyet bırakmış.

*Bir nice zaman geçtikten sonra, hanımı oğlan doğurmuş. Aynı konuştukları gibi oğlunun sağ omuzuna muska yazdırmış. Bu oğlan yıl sayarak değil, gün sayarak büyümeye başlamış. Böyle büyüyerek, bahadırlar kadar güçlü olmuş. Sokakta oynarken arkadaşlarını ve kendinden büyük çocukları dövermiş. Günlerin birinde bir dul kadının çocuğunu dövünce, anası gelip: "Hey serserinin çocuğu, sığıntı, sen benim çocuğumu döveceğine, yolunu şaşırmış babanı bulsan olmaz mı?" demiş. Bir süre çocuk bu sözleri önemsememiş. Bu sözler ve hakaretler birkaç kez yinelendikten sonra, çocuk düşünmüş: "Doğru benim babam nerede acaba?" Hem annem de babam hakkında birşey demedi. Herhalde bunu sorup öğrenmem gerek" diye düşünüp annesine "Bana kavurga kavur" demiş. (Dr. **Rıdvan Öztürk** Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara 1994)*

hayvanatnıñ tilini ürgengen kişi

bir adam bar iken, ol havanatnıñ tilini bilet iken, bir küni eniñ keşiga bir kişi keliptu; maña hayvanatnıñ tilini ürgetip qoysan dep. degendin kin ol kişi aytiptu: men saña ürgetip qoyimen, ürgendin kin sen kişige ayssañ, ya xotunuñga ayssañ, şol vaxda ölüsen. deptu. degendin kin ol kişi aytiptu: "men hergiz kişige aytmaymen" dedi. degendin kin ol kişi ürgetti. bir neçen kündin kin heme xayvanatnıñ tilini ürgendi. ol kişniñ öyide möşügi bar idi, bir iti bar idi. bir eşegi bar idi, iki uy bar idi.

bir küni öyige bardı, möşik bilen iti sözleşti. it möşiktin suredi: sen köñnüñde neme tileysen? dep. möşik ayıttı: egemniñ er xotun ikilesiniñ közi qargu bolsa, öy içide qoygan göş kaymaq bolsa, ogurlap yeysem deymen, dep köñnümde şunıu tileymen" dedi. andın kin möşük ittin suredi: "sen köñnüñde neme tileysen?" dep. degendin kin it ayıttı: "egem bay bolsa, meli tola bolsa, men keçesi uxlımay, egemniñ melini yaxşi baqsam, egem mendin razi bolsa, maña yaxşi aş bers, dep şunı tileymen, dedi. degendin kin ol kişi möşik bilen itniñ sözieg küldi. andın kin möşükni taşlap urup etti. andin xotunı suredi: sen neçen küldin, qayda yürüp keldiñ? olturup özeñge özeñ külisen, möşükni taşlap urup ettiñ, seniñ köñniñde bir yaman iş bar. eniñ uçun şundaq qilisen, dedi. köñnüñde yamalliq bolmısa ras sözüñni maña aytkin dedi. xotunı uruştı. ras sözni aytay dese, ol kişi ölüdü, aytmay dese xotunı tola uruştı. axir xotunıga aytmedi. xotunını qamçı bilen urdı. andın kin xotunı u sözni surumedi.

Hayvanların Dilini Öğrenen Kişi

Bir adam vardı. O hayvanların dilini bilirdi. Bir gün onon kapısına bir kişi geldi. "Bana hayvanların dilini öğretiversen" diye. Dedikten sonra o kişi söyledi: "Ben sana öğretiveririm. Öğrendikten sonra, sen birine söylesen, ya da karına söylesen, o an ölürsün, dedi. Dedikten sonra, o kişi söyledi: Ben hiç kimseye söylemem. Karıma söylemem" dedi. Dedikten sonra, o kimse öğretti. Bir nice günden sonra, tüm hayvanların dilini öğrendi. O kimsenin evinde kedisi vardı, bir iti vardı, bir eşeği vardı, iki öküzü vardı.

Bir gün evine döndü. Kedi ile iti konuştu. İt kediden sordu: "Sen gönlünde ne olmasını istersi?" diye. Kede söyledi: "Sahibim er- kadının ikisinin gözü kör olsa. Evi içinde konmuş kaymak olsa, çalıp yesem diyorum" diyerek "gönlümde bunu diliyorum" dedi. Ondan sonrakedi ite sordu: "Sen gönlünde ne diliyorsun?" diye. Dedikten sonra, it yanıtladı: "Sahibim zengin olsa, malı çok olsa, ben gece uyumaksızın sahibimin malını iyi beklesem, sahibim benden razı olsa, bana güzel yiyecek verse, diye bunu diliyorum" dedi. Dedikten sonra, o kimse, kedi ile itin sözüne güldü. Ondan sonra kediyi taşlayıp döğdü.. O zaman karısı sordu: "Sen niye güldün? Nerede dolaşıp geldin? Oturup kendi kendine gülüyorsun. Kediyi taşlayıp döğdün. Senin könlünde kötü bir iş var. Onun için böyle yapıyorsun. Kötülük yoksa doğru sözü bana söyle" dedi. Karısı kavga etti. Doğru sözü söyleyecek olsa, o kimse ölürdü, söylemese, karısı çok beter kavga etti. Sonuçta karısına söylemedi. Karısını kamçı ile döğdü. Ondan sonra karısı o sözü sürdürmedi.

9.2. TARANÇİLER

Tarançiler, İli vadisinde yaşarlar. 18. yüzyılda yaşadıkları Kaşgar, Yarkent, Aksu, Hoten, Turfan, Uş kentlerinden alınarak İli vadisine göçe zorlanmışlardır. Daha önce ise Kalmuk hanlıkları döneminde savaş tutsağı olarak bu altı kentten alınıp İli yöresine götürülmüşlerdir. Bu topraklarda ekinçilik yaparlar. Doğu Türkistan Çinlilerin eline geçtikten sonra göç politikası sürdürülür. Doğu Türkistan içlerinden İli yöresine tutsak yerleştirilir. Tutsaklar yaşamları sırasında tarımla uğraşırlar. Bu nedenle "tarımcı" anlamında "Tarançı" adı ile anılırlar.

Tarançice günümüzde Uygurca içine karışmış bir ağızdır. Tarançice uzun süre öbür Türk yazı dillerinden uzak kaldığı için kimi eski dil biçimlerini korur. Bu bakımdan birçok araştırmacı Tarançi ağzını Uygurcanın uzantısı sayar. Bang, Codex Cumanicus ile Tarançi ağzı arasında ses benzerliklerini gösterir. Buna dayanarak sonradan yanılacağı bir savı ortaya atar ve Tarançilerle Kumanları birleştirmeye kalkar. Türkologların Turfan kazılarında çıkan gereçleri okumalarına yardımcı olur.

Radloff, 1862'de Tarançiler arasında bir yıl kalır. Bir dizi gereç derler. Bu gereçleri Proben'in 6. cildinde verir. 1897-1907 yılları arasında Patusov Tarançilerden gereç derler. Nedir, bu sayısız gereci çevriyazı kullanmaksızın Arap yazısı ile yayınlar.

9.2.1. Ses Dizgesi

Tarançi ağzında ı sesi bulunmaz. Onun yerine i ünlüsü kullanılır. Bu nedenle ünlü uyumu da bozulmuştur.

bardim 'vardım'	*aldi 'aldı'*
keliptu 'gelmişti'	*aytmaymen 'söylemem'*

Dudak benzeşmesi tam değildir. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi kimi sözcüklerde ikinci seslemde u ünlüsü bulunursa da dudak benzeşmesi daha oluşmamıştır:

olturup 'oturup'	*urup 'vurup'*
özüm 'kendim'	*özeñ'kendin'*

Yabancı sözcüklerdeki f ünsüzü p sesine dönüşür:

payda 'fayda'	*vepa 'vefa'*
perman 'ferman'	*ependi 'efendi'*

Önseste b- ünsüzü korunur:

bol- 'olmak'	*bar 'var'*
bay 'zengin'	*ber- 'vermek'*
bilen 'ile'	*böke 'beli bükülmüş'*

Önseste *k-* sesi vardır:

kargu 'kör'	*koş 'çifçi*
kaçan 'ne zaman'	*kassap 'kasap'*

Önseste t- sesi korunur:

tile- 'dilemek'	*tayak 'dayak'*
tirmek 'dermek'	*til 'dil'*

r ve l ünsüzleri sık sık düşer.

Gerileyici benzeşme olayı yaygındır.

elip < alip 'alıp'	*berip < barip 'varıp'*
hotun < hatun'	*ozuk < azuk 'azık'*
oruk < aruk 'arık, zayıf'	

9.2.2. Örgü

Tamlayan durumu *-niñ* eki ile karşılanır:

xayvanat-nıñ 'hayvanların'	*uy-niñ'öküzün'*
kiş-niñ öyide 'adamın evinde'	

Belirtme *-ni* eki ile anlatılır:

til-i-ni 'dilini'	*biz-ni 'bizi'*

Yönelme durumu *-ga/-ge* eki iledir:

xotun-um-ga 'hanımıma'	*yaz-ga 'yaza'*

Bulunma durum eki *-da/-de* 'dir.

öy-i-de 'evinde'	*köñnü-ñ-de 'gönlünde'*
iç-i-de 'içinde'	*kay-da 'nerde'*

Çıkma durum eki *-din* biçimindedir. Pek seyrek olarak *-dan* biçiminde kullanıldığı olur:

bolgan-dın 'olduktan'	*sen-in-din 'senden'*

9.2.3. İlgi

İlgeç işlevinde:

bilen 'ile'	*kin 'sonra'*

9.2.4. Devinim

Eylem kullanımları Yeni Uygurcada olduğu gibidir.

fiimdiki zaman *-a-* eki ile anlatılır.

alamen 'alıyorum'	*kelemen 'geliyorum'*

Geniş zaman *-r-* eki ile anlatılır. Ancak geniş zaman aynı zamanda gelecek zamanı da kapsar:

alırmen 'alırım, alacağım'

Kimi zaman -r- geniş zaman eki düşer. Böyle durumlarda yanındaki ünlü uzar.

alıımen < alırmen 'alırım'

kiim < kidim < kedim 'giyim, giysi'

Belirli geçmiş zaman -tı eki ile yapılır:

koşka kat-tı 'çifte kattı'	*ürget-ti 'öğretti'*
sözleş-ti 'konuştu'	*ayıt-tı'dedi'*
kayda bar-dıñ-lar 'nerdeydiniz?'	

Belirsiz geçmiş -p ulaç eki ile kurulur. Bu ek Tarançicede ortaç işlevinde de kullanılır:

alıb-men 'almışım'	*alıbsen 'almış'*
alıbtur 'aldı'	

Olumsuzluk eki *-ma/-me* biçimindedir. Ancak kimi zaman -may/-mey biçiminde kullanılır:

yemeydu 'yemiyordu'

kil-may-men 'yapmıyorum'

-gu eki gereklik ve gelecek zaman işlevinde kullanılır.

-gan Ortaç eki tüm Kıpçak dillerinde olduğu gibi Tarançi ağzında da bulunur. Sık kullanımlıdır.

haydaydı-gan 'sürülen'	*koy-gan 'koymuş'*
bolgande kin 'olduktan sonra'	
kil-gen 'gülen, güldüğü'	

Ekin -kan biçiminde kullanımı da vardır:

çik-kan-da 'çıkanda'

Tarançice sonuçta Yeni Uygurcanın bir ağzı durumundadır. Yazı dili olamamıştır.

10. SARI UYGURLAR

Sarı Uygurlar Doğu Türkistan'ın doğusunda Kansu eyaletinin güneye doğru uzanan bozkır ve dağlık alanında yaşarlar. Kendilerine **Sarıg Yugur** adını verirler. Vadide oturanlarına "oylıg", dağlık yerlerde oturanlarına "taglıg" derler. Sayıları on dört bin dolayındadır. 1982 sayımına göre Sunan Yugur bölgesinde 10.569; Minghua, Huancheng ve Dahe bölgesinde 4500 yaşadığı belirtilir. Bu topraklar Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sunan başkentli eyaletinde dört ayrı etnik öbek yaşar. Bunlar Moğol, Çin, Tibet ve Sarı Uygurlardır. Ortak dil olarak Çinceyi kullanırlar.

Sarı Uygurların kökenlerini tam kestirmek olanaksızdır. bilim çevrelerince genellikle Doğu Uygur Devletini kuran Uygurların soyundan geldikleri varsayılır. Bu varsayıma göre, Kırgızlar Uygur devletini yıkınca kimi Türk boyları doğuya çekilirler. Uygurların bir bölümü Turfan'a göçer. Öbür bölümü ise 9. yüzyıl ortalarında Kansu iline sığınır. Bir başka görüşe göre Kırgızların torunlarıdır.

Çin kaynakları Kansu Uygurlarından pek az söz eder. Kansu'da oturan Uygurlar çok eskilerde, daha Moğol çağında Sarı Uygur adı ile anılırlar. Onları Papa'nın elçisi Plano Caprini (1246) bu adla andığı gibi, 13. yüzyılda Çin Moğol hanedanının resmi tarihi, Yüan-şı da böyle tanır. Bu ikinci kaynak Moğol komutanı Subutay'ın 1226'da Hami'nin taşlı çölünü geçerek Sarı Uygurlara boyun eğdirdiğini söyler. Daha sonraki bir Çin kitabı Sarı Uygurların nerede oturduklarını da yakından anlatır. 1081'de Çin başkentini ziyaret eden bir Hotan elçisi de Hotan'dan Tangut'a giderken Sarı Uygurların çölünden geç-tiklerini bildirir. Tüm bu verilere göre Sarı Uygurlar eskiden beri bugün de yaşadıkları Kansu dolaylarında otururlar. 13. yüzyılda Çin'in batı sınırlarında görünen Müslüman orduları Sarı Uygurlarla da savaşırlar.

Rus bilgini Patonin, 1884-86 yılları arasında Tangut bölgesine gezi düzenler. Potanin Yögur köylerine, yerleşim bölgelerine uğrar. Moğolca konuşan fiira Yögurlar ile Türkçe konuşan Kara Yögur'dan bilgeler derler. Potanin'in belirttiğine göre Kara Yögurlar *Yağlak* ve *Hurungut* olmak üzere iki kola ayrılır. Bu bölümlenme daha küçük birimlere; ailelere (:otok) dek indirgenir. 1906-1908 yıllarında Finli bilgin Mannerheim'ı Sarı Uygurlar arasında görürüz. Mannerheim Sarı Uygurlardan ve fiire Yugurlardan gereçler derleyecektir. 1909-1913 yıllarında ise Malov'un gezisi ve ayrıntılı çalışmaları vardır.

Sarı Uygurların yaşadıkları bölge genelde dağlıktır. Ne ki, Sarı Uygurlardan bozkırda yaşayanlar da vardır. Çin, Moğol, Tibet halkları ile kuşatılmış alanlarda sıkışıp kalmışlardır. Çinli, Moğol ya da Tangutlar arasında, nereye yerleşmişlerse orda dillerini yitirmişler, yabancı ulusların içinde tümüyle erimişlerdir.

Bir bölümü fiamanlığa inanır. Bir bölümü ise Moğol ve Tibetlilerde olduğu gibi Lamaist- Budisttir. İslamlıkla hiç ilişkileri olmamıştır. Eski Budist dinini olduğu gibi korumuşlar, yalnız bu bölgede yayılmış olan tarikate, Lamaizme katılmışlardır. Bu katılımları da yeni değildir. Büyük olasılıkla Moğol çağının sonlarındadır. Sarı Uygurca yazı dili olamamıştır. Bugün yalnız aile içinde konuşulan, yaşlıların bildiği bir dil durumundadır. Bayram ve fiamanist dinsel törenlerde Türkçe okuyan şamanları çağırırlar. Artık Türkçe konuşmayanlar bile bu biçimde geleneklerini sürdürürler. Böylece Sarı Uygurlar yitip gitmekte olan Türk boylarından biridir. Eski geleneklerinden pek bir şey kalmamıştır. Efsaneleri yoktur, masal nedir bilmezler. Kendi dillerinde türkü bile söyleyemezler.

10.1. Sözvarlığı

Sözvarlığında özellikle Çince, Moğolca ve Lamacılık yoluyla giren Tibetçe sözcükler bulunur. İslam etkisi ile karşılaşılmaz. Arapça sözcük hemen hiç bulunmaz. Sözcüklerde türlü ses değişmeleri, kaynaşmalar görülür. Çin dilinin etkisi ile dilin sözvarlığı ses ve yapıbilgisi bakımından önemli değişmelere uğrar. Bu durum ilk

bakışta Türk yazı diline alışık olanlar için yadırganır. Gerçekte Türk dili kuralları düzenli olarak yaşamaktadır. Yabancı sözcüklere bile Türkçe ekler getiriler.

şu-la- 'satın almak' <Çince şu 'alışveriş' sözünden

Sarı Uygurcanın eski yazın ürünleri tam bilinmez. Büyük olasılıkla Eski Uygurcanın özgün yapıtı olan Altın Yaruk Sarı Uygurcanın da yapıtıdır. Bugün Uygur yazısının ne olduğunu bilmeyen Sarı Uygur toprağında 17. yüzyılda bu kocaman kitabın örneği yazılır. Yapıtın Uygurcaya çevirisi ise çok daha önceleri büyük olasılıkla Turfan'da bulunan öbür Uygurca Budist yapıtlarla aynı dönemde yapılmıştır.

Sözvarlığının aslını Eski Türkçe kökenli sözler oluşturur. Birçok Eski Türkçe sözcüğü günümüze dek koruması bakımından özgün bir Türk dilidir. Sözgelimi:

ay- 'demek'	*sı- 'kırmak'*
tıs- 'yatmak'	*tız- 'yazmak'*
pıtıg 'mektup, kitap'	*gurtga 'yaşlı'*
tıl 'uyku'	*menek 'para'*
tez- 'kaçmak'	*toz- 'doymak'*
araçı 'elçi'	

Çok sayıda **Moğolca** sözcük vardır:

kerel 'ışık'	*kurım 'dua'*
nöker 'arkadaş'	*pelek 'hediye'*
karo 'haber'	*şıl 'ayna, cam'*
törte 'gelecek yıl'	*tamar 'çok'*
takı- 'anmak'	*asar 'harabe'*
amıtan 'hayvan'	*aga 'ağabey'*
car 'misk' <cagar	*cigen 'eşek' <elçigen*

Çince sözlere örnek:

yor 'ay'	*yüen 'eski'*
kanna 'vurmak'	*ko 'ocak*
kola- 'görüşmek'	*ma 'at'*
lu / olu 'ejderha'	*lom 'yasa, kural' ET nom*
ts'un 'köy'	

Tibetçe sözlere örnek:

rkam 'sandık'	*saktan 'sandal ağacı'*
seton 'konuk'	*ırkesul 'Buda'*

10.2. Vurgu

Vurgu genellikle son seslemdedir. Son seslemden önceki seslem üzerinde ek vurgu bulunması Sarı Uygurcanın özgün özelliklerinden biridir.

10.3. Ses Dizgesi

Sarı Uygurca yeterince bilinmez. Elde var olan bilgilere göre Sarı Uygurca, Eski Uygurcanın birçok özgün özelliğini yapısında korur. Bu bakımdan çok önemlidir. Öte yandan Güney Sibirya Türkçesine geçiş durumundadır. Bu dili, Malov ve Tenişev gibi bilim adamlarının sınırlı çalışmaları ile tanırız.

Sarı Uygurcada *a, e, ı, i, o, ö, u, ü* olmak üzere sekiz ünlü vardır. Ayrıca bunların yanbiçimleri bulunur. ö ünlüsünün ikiz ünlülü örnekleriyle karşılaşılır. Yazı dili ol-

mamasından dolayı, derlenen gereçlerde kesin bir söyleniş biçimi bulunmaz. Bir sözcük birden çok biçimde görülür. Bu da Eski Türkçeye göre, Sarı Uygurcadaki ses değişimlerini saptama güçlüğünü ortaya çıkarır. Ünlü uyumu bozulmuştur. Kimi sözcükler uyumdan çıkmış, kimi de art ünlülü biçime dönüşmüştür. Birçok sözcük kökü kalın ve ince ünlü ile iki biçimde söylenir. Sözgelimi:

pil- /pıl- 'bilmek'	*kün / kun 'güneş'*
ün-/un- 'çıkmak'	*irk/ırk 'mutlu'*
tagey/tagay 'dayı'	*ser-/sar-'sarmak'*
selgin/salkın 'serin'	*ündün/undun 'doğu'*
mızge 'bize'	*uzınge 'kendine'*
seninga 'sana'	*pugınko'bugünkü'*

Dudak benzeşmesi ya da küçük ünlü uyumu da bulunmaz. Yuvarlak ünlülerden sonra düz; düz ünlülerden sonra seyrek de olsa yuvarlak ünlüler gelebilir:

koñıl 'gönül'	*kumıs 'gümüş'*
yogın 'kalın'	*uygırnı 'Uygur'u'*
yolnı 'yolu'	*agur- 'hastalanmak'*
ogılıñga 'oğluna'	*azuk 'azık'*
ketür-'götür'	*tagınko 'dünkü'*
pırıngo 'daha önce'	

İlgi eki *-ki* kökende ünlü uyumuna uyar. Ancak yukarda olduğu gibi kimi örneklerde *-ko, -g*o biçimine dönüştüğü ve her iki ünlü uyumuna da girmediği olur.

Eski Türkçenin a ünlüsü genellikle korunur:

ak <ET ak 'ak'	*ala <ET ala 'ala'*
par- '<ET bar- varmak'	*bas- <ET bas- 'basmak'*
tap- <ET tap- 'bulmak'	

Genellikle *e, é i, o, ö, u* ünlülerinde değişme olur.

Sözgelimi *e* ve *é* ünlüsü Sarı Uygurcada kimi örneklerde korunur, kimi örneklerde ise i, ı, ü, a ünlüsüne dönüşür:

peg 'bey' <ET beg	*peri/ pırı 'beri' <ET berü*
igen 'omuz' <ET egin	*isir- 'sarhoş olmak' <ET esür-*
kis- 'kesmek' <ET kes-	*nagu/ nagı 'ne, niye' <ET negü*
sakıs 'sekiz' <ET sekiz	*ti-/ di- 'demek'*
kük/ kek <ET kök 'gök'	*kun <ET kün 'gün'*
küp <köp 'çok'	*pıgın 'bugün'*
kese/kise <ET kişi 'kişi'	*karu 'haber'*
ırk/ırık 'fal, baht'	*eşt/ışt ' köpek'*
bel-/pel-/pıl-/pil- 'bilmek'	

Eski Türkçenin ı ünlüsü Sarı Uygurcada genellikle korunur. kimi örneklerde ise değişik ünlülere dönüşür:

ahldı 'altı'	*kozı 'kuzu' <ET kozı*
ızıt-/ezit-/izit- 'yollamak'<ET ıd-	*tarıg 'darı, buğday' <ET tarıg*
ırk / erk 'fal, şans' <ET ırk	*eşt 'it' <ET ıt*
yıg-/ yik- 'yığmak' <ET yıg-	*yilan 'yılan'*
tel 'dil' <ET tıl	

Aynı kararsız durum i ünlüsü için de geçerlidir. Kimi örneklerde korunur, kimi örneklerde ise *ı, e, u* ünlülerine dönüşür:

pız 'biz'	*pıtıg 'kitap, mektup' <ET bitig*
emıg 'göğüs' <ET emig	*ını 'küçük kardeş' <ET ini*
eç- / iş- 'içmek'	*tek- 'dikmek' <ET tik-*
tezgen 'dizgin' <OT tizgin	*tulko /tulku 'tilki' <ET tülkü*

Sarı Uygurcada *o* ünlüsü çoğunlukla korunmuştur. Kimi örneklerde değişik ünlülerle karşılandığı da olur:

poz 'boy, vücut' <ET bod	*on /un 'on'*
kol- / kul- 'dilemek, istemek' <ET kol	
sol/ söl /sul 'sol'	*yöz- 'geçmek' <ET oz*
kun- 'konmak, gecelemek' <ET kon-	

Eski Türkçenin *ö* ünlüsü çoğunlukla korunur. Kimi örneklerde ise *e, o, u, ü* ünlülerine dönüşür:

kül / köl 'göl' <ET köl	*öl-/ yul-/ yül- 'ölmek'*
köm-/ kem- 'gömmek' <ET köm-	*kez/ küz 'göz' <ET köz*
op- 'öpmek' <ET öp-	*kuñul 'gönül' <ET könül*
yulug 'ölü' <ET ölüg	*tüsek 'döşek' <ET töşek*

Kimi örneklerde ikizleşme görülür:

gioz 'göz' <ET köz	*dıort 'dört' <ET tört*

Eski Türkçenin u ünlüsü çoğunlukla korunmakla birlikte, kimi örneklerde ı ya da o olarak gözükür:

puka/ bıka/ pıka 'boğa' <ET buka	*pız 'buz <ET buz*
payı- 'zenginleşmek' <ET bayu-	*yogın 'kalın, yoğun' <ET yogın*
kor/ kur 'kuşak' <ET ET kur -	*yola 'meşale' <ET yula*

Eski Türkçe *ü* ünlüsünün konumu da Sarı Uygurcada değişkendir. Çoğunlukla korunur. Kimi örneklerde ise *e, ı, o, ö* ve *u* ünlülerine dönüşür:

küntüs/ kuntus 'gündüz' ET küntüz	*süt/ sut/ sot 'süt' <ET süt*
üç/ uş 'üç' <ET üç	*ün-/un-/on-'çıkmak'<ET ün-*
iser- 'sarhoşlamak' <ET esür-	*işge 'içki' <ET içkü*
pıt- 'bitmek' <ET büt-	*tıt-/ tüt-/ tut- 'tütmük'*
kon 'gün' <ET kün	*ton 'gece' <ET tün*
kumos/ kumus / kumıs 'gümüş'	*ulus 'pay, hisse' <ET ülüş*

Eski Türkçenin özgün uzun ünlüleri Sarı Uygurcada yaşamaz. Ses düşmesi nedeniyle söylenişte kimi ünlülerin uzun söylendiği olur.

Sarı Uygurcada Eski Türkçenin **ünsüzler**i genellikle korunur. Ne ki kimi ötümsüzlerin yarı ötümlü, ötümlülerin ötümsüz duruma geçtikleri görülür. Yazı dili bulunmadığı için kesin kurallar saptamak olanaksızdır. Değişik araştırmacıların verdikleri bilgilerden 33 ünsüz ünsüz bulunduğu söylenir. Ünsüzlerin kalın ve ince söylenişleri bulunur.

Önseste *b-* ünsüzü kurallı biçimde *p-* sesine dönüşür. Bu bakımdan Sarı Uygurcada *p-* önsesi sık kullanılır:

pol- 'olmak' <ET bol-	*paş/ pas 'baş' <ET baş*

peg 'bey' <ET beg	*poz 'boy, vücut' <ET bod*
pezik 'büyük' <ET bedük	*pırnınga 'önce' <ET burungu*
pagır- 'bağımak' <ET bagır-	*pat- 'batmak, yitmek' <ET bat-*
pag 'ip, urgan' <ET bag	*pasa 'de, da' <ET basa 'sonra'*
pelek 'hediye' <ET belek	*perey 'bir ay' <bir ay*

Önseste *b-* sesi kimi sözlerde *m-* ünsüzüne dönüşür. Bu Genel Türkçedeki eğilimde olduğu gibidir. Kendinden sonra gelen genizsil n ünsüzünün etkisiyledir:

mañ- 'yürümek'	*mandır- 'giydirmek'*
mle 'böyle'	*müüs 'boynuz'*
mıla 'erkek çocuk, bala'	*menge- 'kurban getirmek'*
meñ/ mıñ 'bin' <ET bıñ -	*-*

Pek seyrek olarak eski sözbaşı *b-* sesinin *v-* ile karşılandığı olur:

vosa 'olsa' <ET bol-	*vucin 'bunun için'*
var 'var' <ET bar	*vol- / pol- 'olmak' <ET bol-*

Oysa söz içinde söz sonunda *-b-*, *-b* ünsüzü *-v-*, *-v* ünsüzüne dönüşür:

yalvar- 'yalvarmak' <ET yalbar	*yuvaş 'sakin'*
epçi 'kadın' <ET eb 'ev'	*söyün- 'sevinmek' <ET sebin-*

Eski Türkçenin *ç* ünsüzü genellikle korunur. Söziçi ve sözsonunda *c*, *j* ve *ş* seslerine dönüştüğü olur:

çagra- 'haykırmak' <OT çakır	*çal- 'biçmek, kesmek' <ET çal-*
çiz- 'yazmak' <ET çız- 'çizmek'	*açı- 'kızmak' <ET açı- 'acımak'*
açıg 'acı' < ET açıg	*koyçı' çoban' <ET koyçı*
türtinci 'dördüncü' <ET törtünç	*eske 'teke' <ET eçkü 'keçi'*
suçig 'hayırlı istek' <ET süçig 'tatı'	

Sarı Uygurların dilinde Eski Türkçenin iç ve sondaki *-ð-*, *-ð* sesi *-z-*, *-z* biçiminde kullanılır. Bu ses özelliği nedeniyle Sarı Uygurca Hakasçaya yakındır. Sözkonusu ses Türkiye Türkçesinde *-y-*, *-y* ünsüzü ile karşılanır:

azak 'ayak' <ET aðak	*azırıl- 'ayrılmak' <ET aðrıl-*
uzu- 'uyumak' <ET uðu-	*poz 'boy, vücut' <ET boð*
ezer 'eyer' <ET eder	*pezik 'büyük' <ET beðük*
ezertık' sonra'<eðer-sözünden	*kozu 'aşağı' < ET koðu*
pezi- 'büyümek' <ET beðü-	*azgır 'aygır' <ET aðgır*
ız- 'yollamak' <ET ıð-	*küzegü 'güveyi' <ET küðegü*
uzı- 'uyumak' <ET uðı-	*ked- 'giymek' <ET keð-*

Eski Türkçenin *g* ünsüzü Sarı Uygurcada *g* ünsüzü genellikle korunur. Bir iki örnekte ötümsüzleştiği, düştüğü ya da v ünüszüne dönüştüğü olur:

kıska 'kısa' <ET kısga	*targak 'tarak' <ET targak*
yakta- 'yağlamak' <ET yalga-	*arıg 'temiz' <ET arıg*
azıg 'azı' <ET azıg	*sarıg 'sarı' <ET sarıg*
yamag 'yama' <ET yamag	*yalga- 'yalamak' <ET yalga-*

Önseste ötümsüz sesler yaygındır. Bu bakımdan *q-/ k-* önsesleri çok kullanılır. Bu sesler iç- ve sonseste de genellikle korunur:

qaga 'nereye'	*qaqır- 'çağırmaq'*
qaqıs- 'kakışma, itişmeq'-	*qarı- 'yaşlanmaq'*
qarq 'burun'	*qarı 'haber, yanıt'*
qayta 'nerde'	*köküşqon 'güvercin'*
qulalastır- 'qolaylaştırmaq'	*qus 'öqüz'*
kelin 'gelin'	*kün / hon 'gün, güneş' <ET kün*
kise 'kişi'	*küñel 'gönül'*
kurtka 'yaşlı kadın'	*arka 'arka'*
sakın- 'düşünmek' <ET sakın-	*karı- 'yaşlanmak' <ET karı-*
ahsak 'aksak' <ET aksak	

Eski Türkçenin *l* ünsüzü kimi örneklerde korunur. Ne ki, çok kez *k, ñ, ş, t, z* gibi komşu ünsüzlere bağlı olarak çeşitli değişmelere uğrar:

arıgla- temizlemek' <ET arıgla-	*kıl- 'yapmak' <ET kıl-*
añna- 'anlamak' <ET añla-	*tinna- 'dinlemek' <ET tıñla-*
tergen 'tekerlek' <ET tilgen	*küzdıg 'gözlü' <ET küzlüg*
paştıg 'başkan' <ET başlıg 'başlı'	

Sarı Uygurcada Eski Türkçenin genizsil *ñ* sesi genellikle korunur. Birkaç örnekte *m, n, v* seslerine dönüştüğü olur:

sıñar 'yarı, yarım' <ET sıñar	*sıñı 'küçük kızkardeş' <ET siñil*
tıñıs/tovıs 'domuz'<ET toñuz	*yañı / yaña 'yeni' <ET yañı*
sımık 'kemik' <ET süñik	*meñ '1000' <ET bıñ*
oñ / uñ 'doğru' <ET oñ	*soñ 'son, sonra' <ET soñ*
yerin 'irin' <ET iriñ / yiriñ	*otun / otın 'odun' <ET otuñ*

Eski Türkçenin söziçi ve sözsonu -p-, -p ünsüzü korunur ya da çeşitli dudak ünsüzlerine dönüştürülür:

a tep- 'tepmek' <ET tep-	*ava 'baba' <ET apa*
kevek 'başak kalıntısı'<OT kepek -	*kevık 'köpük' <ET köpük -*

Eski Türkçenin *r* ünsüzü genellikle korunur. Kimi durumlarda bu sesin düşütüğüne tanık olunur:

ara 'ara' <ET ara	*art- 'artmak' <ET art-*
er 'erkek' <ET er	*kork- 'korkmak' <ET kork-*
yara- 'yaramak' <ET yara-	*e- 'olmak' <ET er-*
köküt- / küket- 'göstermek' <ET körkit-	

Sarı Uygurcada Eski Türkçe'nin *ş* ünsüzü, özellikte sonseste pek çok sözcükte *s* ünsüzüne dönüşür.

paş 'baş' <ET baş -	*yaş 'yaş, göz yaşı' <ET yaş*
kise / kese 'kişi, insan' <ET kişi	*tese / tise 'dişi' <ET tişi*
as- 'aşmak, geçmek' <ET aş-	*kus 'kuş' <ET kuş*
sız- 'şişmek' <ET şış-	*tuz- / toz- 'karşılamak' <ET tuş-*

Önseste *t-* ünsüzü korunur. Türkiye Türkçesinde *d-* sesine dönüşmüş pekçok sözcük Sarı Uygurcada *t-* ünsüzüyle karşılanır:

taka 'tavuk'	*tañgırak 'ahbap, tanıdık'*

tañgar 'sabah, tan'	*tarıg 'darı'*
telık 'delik'	*terük 'direk'*
tınna- 'dinlemek'	*tuñdesık 'giysi takımı'*
tam 'duvar' <ET tam	*tart- 'çekmek' <ET tart*
tayan- 'dayanmak'<ET tayan-	*togur- 'doğurmak' <ET tugur-*
toskan 'tavşan' <ET tabışgan	*teñer 'gök' <ET teñri*

Eski Türkçenin *y* ünsüzü, söziçi ve sözsonunda korunur. Önseste genellikle korunmasına karşın, kimi örneklerde *ç-, c-* ünsüzüne dönüştüğü görülür. Bu özelliği ile Sarı Uygurca Hakasçadan uzaklaşır. Sözkonusu ses Hakasçada *ç-* ile karşılanır olmuştur.

yasıl 'yeşil' <ET yãşıl	*yağı 'düşman' <ET yagı*
yegen/egen 'yeğen'<ET yegen	*yigırma 'yirmi'<ET yegirmi*
yürek 'yürek' <ET yürek	*yetker- 'başarmak' <ET yet-*
yiñir 'akşam, gece'	*yırlagak 'şarkıcı' <ET yır 'şarkı'*
çükür- 'koşmak' <ET yügür-	*cete/ ceti 'yedi' <ET yeti*
cok ' yok' <ET yok	*yasa- 'yaşamak' <ET yaşa-*
yıltus 'yıldız' <ET yultuz	*yüñ 'yün' <ET yuñ*
yüs 'yüz' <ET yüz	*yürgen- 'öğrenmek' <ET ögren-*
yurguz- 'yürümek'	

İki ünlü arasındaki *-z-* sesi korunur. Bunun dışındaki durumlarda genellikle *s* ünsüzüne dönüşür:

azıglıg 'azı dişli' <ET azıglıg	*azık 'azık' <ET azık*
kızıl 'kızıl' <ET kızıl	*uzun 'uzun' <ET uzun*
az 'az' <ET az	*tiz 'diz' <ET tiz*
otus 'otuz' <ET otuz	*ügüs 'ırmak' <ET ügüz*
agız 'ağız' <ET agız	

Göçüşme örneği ile de karşılaşılır:

olgan /oglan 'oğlan'

Ses türemesi olayı ile karşılaşırız. Ses türemesinde *v-* ve *h-* sesleri türeyen seslerdir.

vun - un 'on'	*harka - arka 'arka'*

Ses düşmesi olayı ile de karşılaşılır. Ancak tüm bu ses olayları ağızdan ağıza değişik kullanımlara dayanır.

koun <ET kony/ koy 'koyun'

10.4. Örgü

Çoğul *-lar/-ler* ekidir. Ses değişmeleri ile *-nar/-ner, -tar/ -ter, -dar/-der* biçimleri de kullanılır:

attar 'adlar'	*işter 'işler'*
azaktar 'ayaklar'	*pegler 'beyler'*
secdıglar 'kadınlar'	*küzegiler 'güveyiler'*

İyelik eki Genel Türkçeden oldukça ayrılır. Çincenin etkisiyle 2. ve 3 kişi dışında yapıbilgisi özelliği göstermez. Çoğul kişilerde çoğul eki bulunmaz. Çoğul olduğu ya kişi sözlerinden ya da metnin gelişinden anlaşılır. İyelik eki hemen tüm kişiler için -n ve sı/-si ekleri ile anlatılır. 1. *-ñ,* II. *-ñ,* II. *-ı/-sı, -u/-su* biçiminde bir ek kullanımı gözükür.

meniñ atan 'babam'	*mısteriñ atan 'babamız'*
seniñ atan 'baban'	*sileriñ atan 'babanız'*
kiniñ atası 'babası'	*olarnıñ atası 'babaları'*

Tamlayan durumu *-nıñ/-niñ, -tıñ/-tiñ, -dıñ/-diñ* ekleri iledir:

kız-dıñ 'kızın'	*mla-nıñ 'erkek çocuğun'*
kisi-ler-nıñ 'kimselerin'	*kisenin sunun*

Belirtme durumu *-nı/-ni, -tı/-ti, -dı/-di* ekleri ile sağlanır:

taltakı-nı 'ruhu'	*at-tı 'atı'*

Yönelme durumu *-ga/-ge, -ka/-ke* eki ile karşılanır:

üy-ge 'eve'	*aça-sı-n-ga 'babasına'*
kız-ga 'kıza'	*koy-ga 'koyuna'*
agıl-ga 'ağıla'	*axıs-ka 'ağıza'*

Bulunma durumu *-ta/-te, -da/-de* ekleri iledir.

pagı-ta 'ciğerde'	*iş-te 'içinde'*
nerakın-da 'öbür yanda'	*kol-da 'gölde'*

Çıkma durumu *-dan/-tan, -tın/-dın, -den* ekleri ile anlatılır:

an-dan 'ondan'	*terik-ten 'ağaçtan'*
tag-dan 'dağdan'	*mın-dan 'bundan'*
kaş-tın 'kaçtan'	*paş-tan 'baştan'*

Kişi sözcükleri, Türkiye Türkçesi ve Genel Türkçeye göre kimi ayrımlar gösterir.

men 'ben'	*sen 'sen'*	*kol 'o'*
tıs / mız 'biz'	*siler 'siz'*	*kolar 'onlar'*
anası men mla kalgan deptro 'anası benim çocuğum öldü der'		

3. Tekil ve çoğul kişide kullanılan "*kol", "kolar"* sözünün kökeni bilinmez. Çuvaşçadaki *"ki"* kişi sözü ile aynı köktendir.

Dönüşlü sözcüğü olarak "kendi" anlamındaki ve *"üz"* sözü üzerinden çekilir. Ses değişimi nedeniyle değişik söyleyişleri kullanılır:

esı / uzu	*esım /uzum*

Gösterme sözcükleri:

pu / po 'bu'	*ki / ko 'o'*
gu / gun 'işte'	*ça 'işte'*

"pu" 'bu' sözcüğü durum ekleri ile kullanıldığında önses *"m"* ünsüzüne dönüşür.

munıñ 'bunun'	*moga 'buna'*
munı 'bunu'	*mınta 'bunda'*
mıntan 'bundan'	*mındag 'bunun gibi'*
mındago / mındako 'böylesi' <ET büntegi	

Soru sözcükleri *"ka"* ve *"ne"* köklerinden kaynaklanır.

kım 'kim'	*kan 'kim, nasıl, nerede'*
ne 'ne'	*nime 'niçin'*
nito 'niçin'	*kaç 'kaç'*
kaysı 'hangisi'	*kaga 'nereye'*
kayta 'nerede'	

Karşılaştırma *-dag/-deg, -tag/-teg* ve *-rak/-rek* eki ile anlatılır.

kıztag 'kız kadar'	*yüteg 'ev kadar'*
oñırak 'daha iyi, daha becerikli' < oñ 'salim' sözünden	

Üstünlük *-yın/-tin, ımisrek, imisrek, -n/-v, -sansarıg* ekleri ile anlatılır.

Sayı düzeni, Sarı Uygurcanın en özgün yanlarından biridir. Eski Türk yazıtlarında kullanılan sayı düzeni hiç değişmeksizin Sarı Uygurlar arasında yaşar. Ayrıca kimi sayı sözlerinin söylenişleri de eskiliğini korur:

on '10'	*igırmo '20'*
uçon '30"	*torton '40'*
peson '50'	*alton '60'*
yetton '70'	*tokuson '90'*

Onluklar arasındaki sayıların kullanılışı eski Türk yazıtlarında olduğu gibidir. Sözgelimi:

iki yigirmi '12'	*per yıgırma '11'*
peşıgırma '15'	*per otus '21'*
perotus '29"	*uçon '30'*

Sayılarda ayrıca Çinceden geçmiş 'artı, ek, ilave' anlamında *"lin"* sözü kullanılır.

per yüz lin tokıs 'bir yüz bir de dokuz : 109'

Durum sözcükleri olarak:

iney	*yaxşıgo 'iyice'*

Zaman sözcüğü:

pıgın 'bugün'	*tagın 'dün'*
pırnınga	*soñıskon <soñısı kün 'ertesi gün'*

Yer sözcükleri olarak:

purge 'bura'	*kayton 'orda'*
kozu 'aşağı'	

Ölçü sözcükleri olarak:

azur 'azıcık'	*kep 'çok'*
kevırek 'çokça'	

10.5. Devinim

Çincenin etkisi ile Sarı Uygurcada **kişi ekleri** kalkmıştır. Kişi, çözümsel yolla belirlenir.

Ekeylemin eski biçimi olan *er- S*arı Uygurca'da korunmuştur. Geniş zaman *"er"* Türkiye Türkçesi'ndeki *"-dır/-dir*" yerine geçtiği gibi, belirli geçmiş "*-di*" yerine de geçer.

yok er 'yoktur'	*par er 'vardır'*
polgan er 'ola idi'	*bolgımes er 'olmaya idi'*

Bu eski "*erür*" burada "*ere*" biçiminde de gözükür.

algımes ere 'almaz, almayacak'	*salgışire 'koya idi'*

Ekeylemin geniş zamanı olan *"-dır"* koşacı yanında bu dilde *"-dro"* biçimi de vardır. Bunun *"dır ol"* bileşiminden oluştuğu sanılır.

Soru *"mi"* eki ile sağlanır. Bu ek üzerine de "*-dro"* ekeylem koşacı gelebilir:

kız var mi dro 'kız var mı?'	*kisi va mi dro 'kişi var mı?*
kelgen mi dro 'gelmiş midir?'	*pezik mi dro 'büyük müdür?'*

Eylemler, özellikle zaman kuruluşları bakımından kimi özgün özellikler taşır.

Geçmiş zaman üç türlüdür:

1. **Belirli geçmiş** zaman *-te/ -tı, -ti, -da/ -de, -dı* ekleri ile sağlanır. Görüldüğü gibi, bunlar kökende Türkiye Türkçesindeki *-dı/ -di* ekinin çeşitlemeleridir:

karate 'baktım'	*kelti 'geldim'*

2. **Belirsiz geçmiş** kipinin yapısı *bar- (kök) + ıp (ulaç) + tur (yardımcı eylem)* görünümündedir. Kişi eki kalkmıştır:

men satıptro 'ben satmışım'	*men pergendro 'vurmuşum'*

3. **Kesinlik bildiren** geçmiş zaman *-gan (ortaç)+ dro (tur- eylemi)/ -kan +tro biçim*birimleri ile anlatılır:

men pergendro 'vurmuşum'	*men oñşegantro 'ben okudum'*

3. *-r ulaç eki ile -tro/-dır, -tır/-dır* kullanımı vardır:

men satıptro 'satmışım'

Şimdiki zaman üç biçimde kurulur. Herbirinin kendine özgü kuruluş ve anlatım incelikleri bulunur.

1. *-p (ulaç) + par (varmak eylemi)*

men mañıppar 'varıyorum'

2. *-i / -o + dro* :

sen manıdro 'sen varıyorsun'	*kol manudro 'o varıyor'*

Bu ekin 2. ve 3 kişi kullanımları *-p-par + -i/- o + -tro* biçiminde yapılır:

Çoğul kişilerde çoğul eki bulunmaz. Bu yüzden çoğul kişilerin kişi sözcükleri ile vurgulanması gerekir:

mıs manıppar 'biz varıyoruz'	*siler manudro / manıppar 'varıyorsunuz'*
kolar manudro / manıppar 'varıyorlar'	

3. fiimdiki zaman-*gak/-gek +ogan: + tro / trı + ere / ire:-ogan + tır / tro:*

alagantır 'alıyorum'	*tızgaktro ' yazıyorum'*
tutgak tro 'tutuyor, tutmak üzeredir'	*kelgektro ' geliyor, gelirler'*
kılgaktro 'kılıyorlar, kılarlar'	

Gelecek zamanın dört türlü kullanımı vardır. Bu kullanımlar arasında ince işlev ayrımları bulunur. Eylemin söylendiği anda başlayan olayın sürekliliği, kesinliği, gerekliliği zamanlar arasındaki ince ayrımlarla belirtilir.

1. *-gıs -tır / -tro, -metto -ere, -metto -ire*

körgıstro 'görürüm'	*körgıser 'görürsün'*
digiş tro 'der, söyler'	*kisiler mangıştro 'kişiler gelirler'*

2. **Belirsiz gelecek** *-ar/-er, -ır, -ir, -r* ekleri ile anlatılır:

men parar 'giderim'	*men yörkener 'öğrenirim'*

3. Kökende durum ve istek anlatan *-gı /-gi, -gu/-go, -ko* eki kimileyin gelecek zamanı da kapsar:

tetko 'ederim'	*kelgo 'gelecek'*
pargo 'varacak'	*yigo 'yiyecek'*
oynago 'oynayacak'	*aytkılo vargo 'söylemeye gidiyorum'*

4. Kesinlik bildiren geniş zaman *-gır/ -kur + tro (tur- eylemi)* birimleri ile kurulur:

men tapkırtro 'kesin bulurum'

Dilek ve koşul kipi eki olarak *-nsar/-nser* biçimleri gösterilir. Bunun yanında kimi metinlerde *-sa/ -se ve -sar/ -ser* ekinin geçtiği de görülür:

etinser 'edinse'	*karasar 'baksa'*
aç içinser 'yemek yeseydiniz'	*yarasar 'yardım edeydiniz'*

Dilek kipi 1. tekil kişide *-in-* eki iledir. Bu eski *"-ayın"* ekinden gelmedir.

perin 'vereyim'	*kalin 'kalayım'*
alin 'alayım'	*karein 'bakayım'*
aytkay 'söyleyeyim'	*kelgey 'gelsin'*
polgay 'ola'	*vugay 'ola'*

1. Çoğul kişi *-ina* eki ile karşılanır:

parina 'varalım'	*surina 'soralım'*
kelina 'gelelim'	*yırlına 'türkü söyleyeyim'*
içine 'içelim'	

Edilgen *-l-* eki ile yapılır.

Dönüşlü *-n-* eki iledir

Ortaklık -s- eki anlatır:

kakıs- 'kakışmak, itişmek'	*sıkas- 'sıkışmak'*

Ettirgen ekleri bakımından Sarı Uygurca çok zengindir. fiu sıralayacağımız eklerin tümü ettirgen çatı eki olarak kullanılır: *-tır /-dır- -t-, -r-, -ar-, -ir-, -gır-, -gız-, -gut-, -ker-*

kulalastır- 'kolaylaştırmak'	*mandır- 'giydirmek'*

Sarı Uygurcada ulaç eklerinin özgün bir yeri vardır.

-Ünlü *(-a, -u, -e, -o,)* genellikle ikileme olarak kullanılır.

sura sura 'sora sora'	*içe içe 'içe içe'*
pere pere 'vere vere'	*alo 'alarak'*

-p, -v, -ıp: Türkiye Türkçesindeki *-p* ulaç eki ile aynı kökendendir.

kakırıp 'çağırıp'	*parıp 'varıp'*
perip 'verip'	*dep 'deyip'*

-gaş:

kılgaş 'yaparak'

-kindce /-kendce, -gendce: Türkiye Türkçesindeki *-ince/ -ınca* ulaç eki ile aynı işlevdedir.

yigence 'yiyince'

-gıla / -kıla, -gile/ -kele: -arak/-erek ekini andırır.

tilegele 'isteyerek'

Ortaç ekleri oldukça azdır.

-gan/-gen, -kan/-ken: Türkiye Türkçesindeki *-an/-en* ortacı ile aynı kökendendir. İşlevi de aynıdır.

yırlagan 'türkü söyleyen'	*ayatkan 'söyleyen'*
tegen 'diyen'	*yasagan 'yaşayan'*

-ar/-er: Geniş zaman ortacı işlevindedir.

perer 'verir'	*satar 'satar'*

Sözdizimi oldukça az yabancı dillerin etkisinde kalmıştır. Tümcede ögelerin sırası genel Türkçede olduğu gibidir.

İnısın calavatkan yerge hetıptro 'Kardeşinin saklandığı yere yettiler'

konırcan hüsıpka hetkenta otma tamıpto 'Konırcan eve (yetiştiğinde) sobada ateş yanıyordu'

10.6. Örnek

men atka Hı Zihua diyik. men buyılı dıordan ahldı. mende bes mula bar. bezigi mula yigirmi aldı. şiginci mula yigirmi bes. úcinci mula yigirmi şiki. dıordinci mula sagıs yigirmi. besinci mula yidi yigirme. men zuanlay oyda dogkan. mende acam anam hosı bar. mende uş aga bar. şigi gızaga bar. mende uş ını bar.

Benim adım He Zihua. Ben bu yıl kırk altı(yım). Benim beş çocuğum var. Büyük çocuk yirmi altısında. İkinci çocuk yirmi beş. Üçüncü çocuk yirmi iki. Dördüncü çocuk yirmi sekiz. Beşinci çocuk on yedi. Ben Minghua vadisinde doğdum. Benim üç ağabeyim var. İki kızkardeşim var.

men mlaga kelin algşerni. pezikenıñ kızdı meniñ mlaga kelin aléin; men ma işke araçı kakırıp araçı ma kızdıñga parıp kızdıñ açasınga per pelek perip tep tro: seniñ bu kızdı gun da vir kisenıñ mlaga per dep tro.

andan ol kızdıñ açası andag dep tro: berse bereén dep tro. andan araçı kelip mında mlanıñ açasıñga deptro kızdı beréin titi dep tro. andanla mlanıñ açası kalın teatkış er dep tro. araçı işke araçı parıp kızdıñ açasınga karu dep tro, saga kalın teatin deptro: kız ma pezil tro.

andanla kalın teatıp tro pırnınga işke at işkencılıkke işke ça verein dep tro, per kus verıptro; kalın dürton altı dep tro, dürton altı çañ işte işke yıgırma yez saz mı par mi dro.

andan la mla beş yıgırma yasagan mi dro, kız çıgırma yasagan mı dro, vu yurnıñ dürt yañaga kelın algış mı dro. andan la mlanın açası andag dep tro mlaga: am bo yançan sı yor bor tre vu yorgo takı per ey kap tro. oñırak nar-ver mañ. iskogo kulalastırsa kise soñ cigıp tro, yus pogış tro, digeş tro.

tarıgdan uş tagar ug, koydan on yulugış tro, arakıdan yuz tın algış tro. andan la kise kakırgış tro: yırlagak kız yırcı kızga yıurlagak kise kakırgış tro. işke kakır te; ay tigen yırlagak dürt kise kakırgış tro.

11. KAZAKLAR

Büyük Türk uluslarından biri olan Kazaklar, Türk toplulukları içinde "Kıpçak" koluna girerler. Bu kola giren uluslar çok geniş alana yayılmışlardır. Kıpçakça doğuda Altaylardan batıda Karadeniz'in kuzey kıyılarına değin uzanan geniş bir alanda konuşulur. Böyle geniş bir alana yayılmış olmasına karşın Kıpçak öbeği kendi içinde yakın bir birlik gösterir.

Kıpçak kolundan olan Kazakça 50. kuzey enlem çizgisine değin uzanır. Orada Batı Sibirya Türk dillerine komşu olur. Güneyde ise Özbekçe ve Yeni Uygurca ile çevrilidir.

Kazakçanın Kıpçakça içinde özgün bir yeri vardır. Kıpçakçanın en geniş alanda konuşulan koludur. Dinyeper'den başlayarak Volga'nın doğu kesimlerine değin geniş bozkırlar için 11. yüzyıldan 15. yüzyıla değin Arap ve Acem kaynakları Deşt-i Kıpçak adını kullanırlar. Türkçeye "Kıpçak Bozkırı" diye çevirebileceğimiz bu alan Kazak Türklerinin bilinen en eski yurtlarıdır.

Günümüzde Kazakların toplu olarak yaşadıkları Bağımsız devletler topluluğuna bağlı Kazak Cumhuriyeti Aral Gölü'nden Hazar Denizi'ne değin uzanan bu Kıpçak Bozkırları üzerinde kurulmuştur. Başkenti Alma-Ata olup şimdilerde yüzü aşkın orta ve büyük yerleşim merkezine sahiptir. Zengin yeraltı kaynakları vardır. Bu kaynakların işletilmeye başlanması ile kurulan sanayileşme sonucu yakın geçmişte Kazak toplum yapısında önemli değişmeler olur.

Kazakların büyük çoğunluğu yakın zamana değin tarihsel Türk göçebe yaşamını aralarında sürdürürler. Son yıllarda hayvancılığa dayanan eski Kazak yaşam biçimi yalnız çobanlar arasında sürer. Göçebelik ortadan kalkmaktadır.

2001 verilerine göre, dünyada on beş milyonu aşkın kişi Kazakça konuşur. Kazakistan Cumhuriyetinin nüfusu 2001 sayımına göre 16.731.303 dır. Bunun yedi milyonunu Kazaklar oluşturur. Ayrıca Rus Federasyonu ile Özbekistan'da bir milyonu aşkın, ve Türkmenistan, Kırgızistan. Tacikistan'da iki yüz bin dolayında Kazaklar vardır. Bunlar dışında Çin Halk Cumhuriyetinde bir milyonu aşkın Kazak yaşar. Bunların çoğu Sinkiang eyaletinin Özerk Kazak bölgesi ile Muri ve Barkol çevresinde toplanmıştır. Ayrıca az sayıda Kazak Afganistan, İran ve Türkiye'de bulunur.

11. 1. Kazak Adı

"Kazak" sözünün anlamı ve geçmişi günümüze değin çeşitli türkologlarca araştırılmasına karşın, herkesin görüşbirliğine vardığı bir açıklama ortaya konmamıştır. Zeki Velidi Togan "Kazak" adının önceleri sultanlar için kullanıldığını söyler. Ona göre ad, daha sonra anlam genişlemesine uğrar. Sultanlara bağlı oymaklar ve devlet için de kullanılır. Togan yazısında "Siyasal bir amaçla, bir ayaklanma sonucu, çok kez ailesi olmaksızın (boydak) ve kimi zaman da ailesi ile birlikte toplumdan uzaklaşan, kırlara çekilen başkaldırıcılara "kazak" denir. Bunlar yönetimi ele geçirinceye değin maceracıdırlar. Türk boylarında gençler ergenlik çağına eriştiklerinde eşkıyalık amacı ile evlerinden ayrıldıkları zaman "kazak" adı verilir. Arap kaynaklarında 'ksal' biçiminde yazılan bu ad, İbn Athal el-Kufe'de 'ksâk' biçiminde geçer. Bu halk Selçuklular döneminde de bulunuyordu" görüşünü savunur. Bu açıklamaya göre Kazakların 10-11. yüzyılda oluşmaları gerekir. Ancak Reşit Rahmeti Arat, Zeki Velidi'nin bu görüşüne katılmaz. Arat'a göre Kazak sözü Şeyh Süleyman Buhari'de açıklandığı gibi "hür, serbes, bİ-hânman, bekâr, mert, yiğit, cesur" anlamındadır. Söz aynı anlamı ile Slavcaya da girer. Slavcada sınır boylarındaki ayrılacalıklı bir askeri sınıfına ad olur. Ne var ki, Arat, Kazakların eski bir geçmişi olmadığını, 15. yüzyılda Kıpçak bozkırlarında dolaşan birtakım Özbek'in ana kitleden kopması sonucu ortaya çıktığını ileri sürer. İki türkoloğun Kazakların oluşumu konusunda verdikleri zaman arasında en az dört beşyüzyıl gibi, azımsanmayacak bir zaman dilimi vardır. Arat'a inanacak olursak Kazakçanın 15. yüzyılda Özbekçe'den ayrılmış olması gerekir.

Ahmet Caferoğlu'na göre "Kazak" sözü, Kumukçada kullanıldığı gibi "silahşör, kızan, askerlik yükümlüsü" anlamındadır. Ayrıca, Caferoğlu Kazakların Cengiz Han'ın fetihleri sırasında yeniden tarih sahnesine çıktıklarını ileri sürer. Ancak bu konuda kaynak göstermez.

11.2. Geçmiş

Genellikle Kazak tarihi Kazakların 15. yüzyılda Özbek Hanı Abu'l Hayr'a başkaldırmaları ile başlatılır. Bu, Kazakların tarihte doğrudan etkin olmalarının başlangıcıdır. Gerçekte Kazakların geçmişini daha eskilerde aramak gerekir. Oysa Kazaklar ister Özbeklerden kopmuşolsunlar, ister Altınordu içinde yaşayan Kıpçak ögeleri ile onlara karışan Özbeklerden ortaya çıkmış olsunlar, Kazakları önce Çuçi ulusu içinde aramak gerekir.

Cengiz Han ölmeden önce imparatorluğunu başhatunundan doğan Çuçi, Çağatay, Ögedey, Tuluy adlı dört oğlu arasında paylaştırır. Bu dağılımda Moğolistan'ın batısında bulunan topraklar büyük oğlu Çuçi'ye düşer. Çuçi topraklarının ana çekirdeğini Kıpçak Bozkırları oluşturur. Bu imparatorluk Batu döneminde doğu Avrupa'yı da topraklarına katarak gerçek anlamda Altınordu'yu ortaya çıkarır.

Altınordu İmparatorluğu, tüm imparatorluklarda olduğu gibi, birçok ulusu içinde barındırır. 11.yüzyılda Kıpçaklar bütün Kıpçak bozkırlarında egemen duruma gelirler. 12. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'ya saldırırlar.

Altınordu tahtında Moğol soylu hanlar bulunmasına karşın, Kıpçak bozkırları ve imparatorluk içinde Moğollar hiçbir zaman çoğunluğu oluşturamazlar. Bu topraklarda yoğun bir Moğol kitlesi bile bulunmaz. Devlet içinde tüm Moğolların sayısı 20-30 bin kişiyi aşmaz. Türlü boylardan Türk oymakları Kıpçak bozkırlarında egemen durumdadır. Daha sonra Moğollar ve çeşitli Türk boyları Kıpçaklar içinde erir ve görkemli bir Kıpçak ulusu doğar. Bu türkleşme olayının ne denli ivedi ve yaygın olduğu 14. yüzyılda Altınordu'da Moğolca yerine Türkçenin yazın dili olmasından anlaşılır. Bu dil Kıpçak ve Oğuzcanın özelliklerini taşır. Altınordu'da 15. yüzyılda hiç kimsenin Moğolca konuşmadığı anlaşılır. Hanların "Yarlık" adı verilen resmi buyrukları bile ya Orta Asya yazın dili ile ya da yerli Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınır. Oysa 13. yüzyılda diplomatik yazışmalarda Moğolca kullanılmıştır.

13. yüzyıl ortalarında Berke Han döneminde Altınordu Hanlığı islamlığı kabul eder. Han ve çevresinin İslamlığı seçmelerine karşın, İslamlık halk arasında yeterince yayılmaz.

14. yüzyıl ortalarında Altınordu içindeki bölünmeler iyice ortaya çıkmaya başlar. Daha sonra Altınordu, Akordu ve Gökordu adları ile ikiye bölünür. Akordu Güney Sibirya havzasındaki topraklarla, Aral Gölünün kuzeydoğusu, İşim, Sarısu Irmakları arasında kurulur. Kıpçak bozkırları, Kazakistan'ın Batı Sibirya toprakları içindedir. Akordu'ya kimi 15. yüzyıl tarihçileri Özbek ulusu adını verirler. Bu ad, 1321-1340 yıllarında Altınordu tahtına geçmiş Özbek Handan gelir. 15. yüzyılın ikinci yarısında Akordu tahtına geçen Toktamış Han, Gökordu'yu da yenerek bir ara Altınordu'yu yeniden birleştirmeyi başarır. Ancak Timur'a yenilmesi ile aynı yüzyılın sonunda Altınordu tümüyle dağılır. Altınordu'nun kuzey ve batı topraklarında Kazan, Kırım, Kasım Hanlıkları kurulur. Özbekler güney Sibirya'da egemendir. Kazaklar boylardan oluşurlar ve Özbeklerin yönetiminde yaşarlar. Özbek başkenti bugünkü Tobolsk kentinin batısına düşen Tura kentidir. 1428 yılında Özbek tahtına geçen Abu'l Hayr, Sığnak kentini alarak orayı başkent yapar. Böylece Özbek egemenliği Maveraünnehr'e kayar. Ama burada Kalmuk saldırıları ile karşılaşırlar. Abu'l-hayr 1457 yılında Kalmuklara karşı yaptığı savaşta yenilir. Bunun üzerine kimi boylar Abu'l-Hayr'a güvenini yitirir. Doğuya doğru çekilirler. Moğolistan'a doğru çekilen bu uruğlar orda Kırgızlarla karışır ve Kazak Kırgızlar diye anılmaya başlarlar. Bütün ciddi kaynaklar Kazakların Özbek yönetiminden kopan bu uruğlar olduğu konusunda birleşir.

Doğuya doğru kayan bu uruğlar Kirey ve Canıbek Han yönetiminde birleşirler. Başka uruğların da katılmaları ile kısa zamanda 200.000 kişilik bir topluluk oluştururlar.

Böylece 16. yüzyılda bugünkü Kazakistan'ın doğusunda Kazak egemenliği kesinlik kazanır. 17. yüzyıl Kazak kültür tarihinde gelişme çağıdır. Bu yüzyılda tahta geçen Tauke Han döneminde Kazak gelenek, görenek ve töreleri düzenli biçimde saptanır. Tauke Han gereçlerin derlenmesinde altı kişi görevlendirir. Tauke Han da dahil olmak üzere bu gereçlerin derlenmesinde yedi kişi çalıştığı için bunlara Ceti Yargı 'yedi vasiyet' adı verilir.

Aynı çağda Kazaklar cüzlere ayrılır. Bu, bir tür eski göçebe Türk yaşam biçiminin Kıpçak bozkırlarına göre kurumlaşmasıdır. Kazak ulusunun o zaman kurumlaşan ve yakın döneme dek süren yaşam biçimi şöyledir: Koca ulus **Ulu, Orta, Küçük Cüz** olmak üzere üç büyük orduya ayrılır. Cüzler boylara, boylar oymaklara, obalara bölünür. Ayrımlar üç beş çadırdan oluşan avullara değin uzanır. Ailede kadın ile erkeğin görevleri kesin çizgilerle birbirinden ayrılır. Katı kurallı bir düzen egemendir. Avullar bey ailesinden birisini kendilerine bey seçerler. Koca ulus tüm ev eşyaları ve hayvanları ile yaz-kış, düzenli biçimde göçünü sürdürür. Kervan yazın sulak, kışın kuytu yerlerde konaklar. Her oymağın yaylağı, kışlağı, sulağı, otlağı bellidir. Göçebe yaşam sürülmesine karşın tarım savsaklanmaz. Ancak, tarıma elverişli topraklar az olduğu için bu işsınırlıdır. El işleri yaygındır. Avcılık bir tür spordur. Av şahini yetiştirilir. Hayvan postundan yapılmışyuvarlak çadırlarda yaşanır. İslam dinine inanılır. Ama Şamanlık sayısız inanç ve yaşam kuralları ile ayaktadır. Zengin ve coşkulu halk şiiri geleneği sürer. Gösterişli düğünler yapılır. Düğünlere uzak obalardan ozanlar çağrılır. Şiir yarışmaları düzenlenir. Övgüler, kahramanlık destanları, tarihsel destanlar okunur. Kızlı erkekli gençler karşılıklı türkü yarışmaları yaparlar. Kadınlarda erkekten kaç-göç bulunmaz. Bu özellikleri ile Kazaklar 17. yüzyılda benzeri hiçbir yerde görülmeyen görkemli bir göçebe devleti kurarlar. Yabancı ulusların kültürlerinden etkilenmeksizin eski, ulusal gelenekleri ile düzenli hareket halinde bir devletin kurucusu olurlar.

Ne yazık ki, cüzler biçiminde örgütlenme Kazaklara birçok zarar da verir. Yaylak kışlak çekişmesi yüzünden oymaklar arasında sık sık çatışma çıkar. Cüzler birbirine düşer. Bu arada Kazakistan ile arasındaki küçük hanlıkları kaldıran Rusya 18. yüzyılda Kazak sınırlarına dayanır. Doğuda ise Kalmuk saldırısı hiçbir zaman eksilmemiştir. Kazakların yıpranmasına, perişan olmasına neden olmuştur. Bir de Asya uygarlığının gerileyişi işin içine girince bu yüzyılda Kazak insanını bekleyen tehlikelerin büyüklüğü anlaşılır. Cüzler arasında çekişme böylesine bir dönemde ortaya çıkar. 1718'de Küçük Cüz hanı Abu'l-Hayr büyük han olmak ister. Bu kabul edilmeyince bağımsızlığını ilan eder. Oysa o sıralarda bütün Kazaklar doğudan Kalmuk ve kuzeyden Rus kıskacı içine girmişlerdir. Bu insanlarda dışdüşmana karşı birlik olma bilinci de yoktur. Büyük bir aymazlık içinde gerektiğinde düşmanla bir olup kendi soydaşlarına karşı savaşırlar. Böyle bir ortamda 1723 yılında Ulu Cüzler Kalmuk eğemenliğini tanımak zorunda kalırlar. Kalmukların ardından Çin boyunduruğu Ulu Cüzleri tehdit eder. Tüm bunların yanı sıra Ruslar da güneye sarkarlar. Bütün Kazaklar 1734 yılında Rus egemenliğini tanırlar. Ama uzun süre kendi içlerinde özgür yaşarlar. Gerçek anlamda 1882 yılında Rusya'ya bağlanacaklardır. Böylece Kazak tarihinin tutsaklık dönemi başlar. Ortaçağ karanlıklarına bırakılan bu insanlar sürekli sömürülür. Ayaklanma denemeleri kanlı biçimde bastırılır. Bu ayaklanmalar içinde Sırım Batır, Keynesarı, Navrız Bay ayaklanmaları çok büyüktür. İşte 20. yüzyıl başlarında Çarlık Rusyasında ulusal akımlar başladığında Kazak halkı yorgun, bitkin kendi yazgısına bırakılmış durumdadır. Çarlığın güttüğü uzun süreli toprak siyaseti Kazakları gittikçe artan bir ekonomik bastı altına almıştır. Yüz elli yılı aşkın bir süre bu toprakları denetiminde tutan Çarlık yönetimi Kazak insanı için yalnız vergi alan umacı gibidir. Bozkırlara okul, hastane, yol gibi en küçük uygarlık götürülmemiştir. 19. yüzyıl sonlarına değin Kazaklar, devlet ilişkilerini bile Tatar tercümanlar aracılığı ile sürdürmüşlerdir. Kazak öğrencilerin Rus okullarına gitmelerine ancak 1870 yılında izin verilir.

1917 Devrimi ile Çarlık Rusyasının çöküşünde Kazak boyları böylesine sağır ve dilsiz durumdadır. Bozkırı tutuşturacak kıvılcım bu insanlar içinden çıkacaktır. Az da olsa Ufa, Orenburg, Kazan, Troysk gibi kentlerdeki okullara devam eden Kazak gençleri bozkırı tutuşturacak ilk kıvılcımlardır. İlk Kazak aydın ve eğitimci kodrosu Rus okullarında yetişmiştir.

Orenburg'da yapılan 1917 Genel Kazak Kurultayı ülkenin örgütlenmesi konusunda çok önemli kararlar alır. Kazakların ulusal partisi olan Alaş Partisi oluşur. İç savaş sırasında Alaş Partisi Alaşorda adı altında Sırderya ile Yedisu eyaletleri dışında bütün Kazakistan'ın bağımsızlığını açıklar. Ağustos 1917'de Bükey Han yönetiminde Kazakistan Hükümeti kurulur. Ama bu hükümet hem beyaz, hem de Kızıl orduya karşı savaşmak durumundadır. Beyaz ordunun yenilmesi ile Kızılordu karşısında ciddi bir engel kalmaz. 1919 yılı yazında Alaşorda hükümeti dağılır. Kazakistan Sovyetler Birliğine katılır.

Bundan sonra Kazakistan Sovyetler birliğinde özerk bir devlet olarak yönetilmeye başlar. 1929 yılında başkent, Kızılordu'dan Alma-Ata'ya alınır. 1936'da yönetimde yeni bir düzenleme yapılır.

1992 sonrasında bağımsızlığını kazanmanın ardından yeniden bir yapılanma sürecine giren Kazakistan başkenti Astana'ya aldı.

11.3. Yazın

Bütün ulusların yazını destan, ağıt, türkü gibi sözlü halk yazını ürünleri ile başlar. Bunlar çağlarca süren değişme ve gelişmeden sonra yazıya geçirilir. Böylece halk yazını zamanımızda dal budak salan çağdaşyazınlara kaynaklık eder. Kuşkusuz Kazakların da ilk yazınsal ürünleri halk yazını ürünleridir. Sözlü yazın, ulusal ruhu, halkın kişiliğini ve dünya görüşünü en iyi yansıtan aynadır. Sevgiyi, coşkuyu, üzüntüyü yansıtan türkü, destan ve şarkılar; halk bilgeliğini yansıtan atasözleri, bu yazının birer birimidir.

Kazak halk yazını çok zengindir. Bu, bozkırların kişi ruhuna verdiği coşkun duygudan kaynaklanır. Düğün törenleri, ölüm ağıtları günümüzde de Kazaklar arasında yaşamaktadır. Ayrılık motiflerini yansıtan "Koştasu" türküleri Kazaklar arasında sevilen bir türdür. Bu türkülerde Rus yayılmacılığı, Kalmuk saldırıları, acılar, özlemler, tutkular dile getirilir. Sanki bozkırlardan bir çığlık yükselir.

Halk yazını çeşitleri arasında özellikle masal, öykü ve destanlar büyük yer tutar. Olağanüstü büyülü konuları işleyen halk masalları, ince ve güzel halk buluşlarını içinde barındırır. Kalmuklara ve Ruslara karşı savaşmış halk yiğitleri onların yazınında destanlaşmıştır, efsaneleşmiştir. **Koblandı Batır, Keynesarı, Navrız Bay** öyküleri bu tür destanlardır. Kahramanlık öykü ve destanları yanında aşk konusu da Kazak halk yazınında önemli bir yer tutar. Kazak yaşamının bir incisi sayılan **Kozı Korpeş** ve **Bayan Slu** maceraları özgün Kazak sevgi öyküleridir. **Ayman** ve **Çolpan** da bu tür destandır.

Kazak halk yazınında ahundların önemli bir yeri vardır. Bunlar bizdeki halk ozanlarını andırır. Hem şiir yazar, hem de okurlar. Bu tür halk ozanlarının başında **Buhar-Jırau** (1693-1787) gelir. Onu **Nısansay, Doshoca, Kuderi, Muhamme**t **Ötemiş** izler.

19. yüzyıl ortalarında Rusya içinde başlayan ulusal uyanış öbür Türk uluslarında olduğu gibi Kazaklarda da öncelikle kendini yazın ve eğitimde gösterir. Çağdaş bir yazının temelleri atılmaya başlanır. Bu temeli, Rus okullarında eğitim görmüşilk Kazak aydınları atarlar. Kazak düşünce, eğitim ve yazının öncüsü sayılan üç kişi şunlardır:

Çokan Velikanov (1835-1865): Cengiz Han soyundan gelir. Omsk'ta Rus akademisinde okur. Sibirya ve Orta Asya'nın çeşitli yerlerinde görev yapar. Genç yaşında insanbilim ve coğrafyaya ilgi duyar. Kazaklar ve komşu Türkler üzerine eserler yazar. Böylece Kazak ve Kırgız folklorunun ilk araştırmacısı olur. Bu yapıtlar günümüzde de Kazakistan'ın sosyal ve kültürel antropolojisi için büyük önem taşır. Dostoyevski ile yakın dostluk kurar. Dostoyevski, Velikanav'dan "bozkır ve bozkır halkının ilk tanıtıcısı odur" diye söz eder. Velikanof göçebe halkı uyandırmak için eğitimin önemini vurgular. Batı ve Rus dünyasının tanıtılması gerektiğini savunur. Kendi de soylu bir aileden gelmesine karşın, Kazak soylularına karşı savaşım verir.Yoksul ve göçebelerin çağlardır daldıkları

aymazlıktan bir an önce uyanmalarını ister. Boy düzeni içinde yaşamın ve koyu İslam kültürünün gelişmeye engel olduğunu belirtir.

Velikanov bağımsızlık düşüncesinin de ilk bilinçli savunucusudur. "Cahillik ve yoksulluk şimdi tüm Maveraünnehr'i sarmıştır. Semerkant, Taşkent, Fergane, Hive ve Buhara kütüphaneleri ile Semerkant rasathanesi Tatarlarca yıkılıp yakılmıştır. Rus hükümeti ve Tatar mollaları Kazakistan' dan çekilmelidir" diyerek Kazak ulusculuğunun ilk kuramcısı olur. Genç yaşta ölmesine karşın düşünceleri kendinden sonra gelen bütün Kazak aydınlarını etkiler.

İbray Altınsarı (1814-1880): Çağdaş anlamda ilk Kazak eğitimcidir. 1859 yılında Orenburg'da Kazakçanın dilbilgisi araştırıcısı İlminski'yi tanıması yaşamının dönüm noktası olur. İlminski'nin yönlendirmesi üzerine Kazakça üzerine eğilir. Kazakçanın bir yazın ve sanat dili olarak gelişmesine çalışır. Kazak dilindeki metinleri kapsayan bir seçilmiş eserler dergisi yayınlar. Bu yolda ilerleyerek ilk Kazak düzyazısını yaratır. Rus klasiklerini Kazakçaya çevirir. Böylece çeviri yazınının da kurucusu olur. 1847 yılında Tugay bölgesine okul müfettişi olarak gittiğinde Kazakçanın okula, öğretime girmesini sağlar.

Abay Kunanbay (1845-1904): Abay çağdaş Kazak yazının kurucusu sayılır. Semipalatensk'te eğitim gördüğü gençlik yıllarında bir yandan doğu kültürünü tanırken, bir yandan da Rus yazınını inceler, kendi kendini yetiştirir. 1880'de ilk Kazak ozan ve yazarı olarak ortaya çıkar. "Bozkır Ozanı" olarak ünlenir. Yalnız yazar olarak değil, çeviri ile de Kazak kültürüne katkıda bulunur. Kazakçayı ustaca kullanması, kıvrak anlatımı, halk yazını ve folkloru ürünlerini büyük bir başarı ile kullanması ile kendinden sonra gelecek yazarlar kuşağına çığır açar. Anlatımda satirik ögelere ağırlık verir.

Tüm bu yanları ile Velikanov, Altınsarı ve Abay Kazak yazın, eğitim ve çağdaş kültürünün kurucusu olurlar. Onların izinden yürüyen **Seken Seyfulin** (1894-1938), **Beyimbet Maylin** (1894- 1938), **İlyas Canügirov** (1894-1939),

Muhtar Avezov (1897-1961)'un çağdaş Kazak yazınında özgün bir yeri vardır. Doğu ve Batı yazını ile donan yazar, Kazak yaşamını yansıtan büyük ürünler vermiştir. Çocukluğu Kazak sözlü yazın ve folklorunun zengin örnekleri olan kahramanlık destanlarını dinlemek, ezberlemekle geçti. Daha sonra Rus oukllarında eğitim gördü ve Batı yazını ürünleri ile tanıştı. 1917 yılında ilk ürününü verdi: Enlik-Kebek. Bundan sonra sürekli yazdı. 1920'lerde **Kökserek** öyküsü le doruğa ulaştı. Kökserek'te bozkır ve yaban yaşamının güçlüklerini işliyordu. Yazar canlıların, özellikle kurtların yaşamı üzerine ilgi çekici, canlı, somut betimlemeler yapıyordu. Bozkır, yaban yaşamı, doğallık, katılık, acımazsızlık, töreler, toplumsal kurumlar ve toplum ortamını büyük bir başarı ile yansıtıyordu.

Bundan sonra öykü, oyun, roman, eleştiri türlerinde yazın yaşamını sürdüren yazarın en önemli yapıtı **Abay Yolu** (1961) adlı romanıdır. Yirmi yıl gibi uzun bir süre bu roman üzerinde çalışmış, son biçimini ancak ölmeden önce verip yayınlamıştır. Kitapta büyük Kazak şairi Abay'ın yaşamı çevresinde Kazak yaşamını vermiştir. 1917 Sovyet Devrimi öncesi Kazak konar-göçer yaşamını bütün ayrıntıları ile gözler önüne serer. Bu bakımdan yapıt, Kazak yaşamının bir belgeliği konumundadır.

11.4. Yazı

Kazak yazıdili ve yazısının temeli Abay tarafından atılır. 1923 yılına değin Kazaklar Arap yazısını kullanırlar. Arap yazısının özelliği nedeniyle bu daha çok ortak Orta Asya yazın Türkçesinin yazı düzenidir. Kazaklar arasında o dönemlerde okur yazar sayısı da çok azdır. Yazı halk arasında genellikle dinsel amaçla kullanılır. 1928 yılında Sovyetler

Birliğinde yaşayan öbür Türk uluslarında olduğu gibi Kazaklar da Latin yazısını kullanmaya başlarlar. Latin yazısının kullanılması ile Kazak konuşma dilinin özellikleri daha çok yazıdiline yansır. 1940 yılı sonlarında ise Kiril yazısına geçilir.

11.5. Konum

Kazakçanın içinde bulunduğu Türkçe kolu genellikle "Kıpçak Dilleri" olarak adlandırılır. Radloff ve Benzing "Batı Türkçesi" adını verirler. Resenen "Kuzeybatı kolu" olarak adlandırır. Samoyloviç "*kalgan*" kolu içine sokar. Özetle söylemek gerekirse, adlar değişik olsa bile içindeki diller pek değişmez. Bu öbeğin belirgin özellikleri şunlardır:

1. Önseste Eski Türkçenin *q-, k-, t-* gibi ötümsüz ünsüzleri korunur.

2. Sonseste *-g* ünsüzü ünlüleşmeye yüz tutmuşya da dudaksı -w ünsüzüne dönüşmüştür. Böylece Eski Türkçenin *-g* ünsüzleri bu dil kolunda *-ı, -u, -w* sesleri ile karşılanır.

3. Önseste *y-* ünsüzü *c-* ya da ona yakın ünsüzlere dönüşmüştür.

4. *ç* ünsüzü şünsüzüne dönüşmüştür.

5. İçseste ve sonseste *-ş-, -ş* ünsüzü kurallı olarak *-s-, -s* ünsüzü- ne dönüşür.

6. Bu dillerde tamlayan durum eki /-nın/ yönelme -ga/-ge, belirtme -nı biçimindedir.

11.6. Sözvarlığı

Kazakçanın sözvarlığının aslını Türkçe kökenli sözler oluşturur. Ekim devriminden önceki Kazakça göçebe ve yarı göçebe yaşam biçimini yansıtan sözlerle doludur. Bu sözcük varlığı sözlü yazında yaşamıştır. O dönemlerde bilimsel ve teknik terimler Kazakçada pek bulunmaz. Hayvancılıkla ilgili gereğinden çok sözcük vardır. O dönemlerde Arapça ve Farsça kökenli bir çok sözcük de Kazakçada yaşar. Ekim devriminden sonra Kazakça çağdaşuygarlık ve yazın dili olmaya başlar. Bir yandan halk arasında yaşayan sözcükler yeni anlam ve yaşam kazanır. Dilin öz yapım ögeleri canlanır. Böylece yeni sözler yapılır. Bu arada Rusçadan birçok sözcük alınır.

11.7. Vurgu

Kazakçanın vurgu düzeni genel Türkçede olduğu gibidir. Genellikle vurgu son seslem üzerindedir. Birtakım sözlerin değişik vurgulandığı olur.

11.8. Ses Dizgesi

Kazak yazıdilinde 9 ünlü bulunur. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazakçada da uzun ünlü bulunmaz.

Büyük ünlü uyumu tam olarak Kazakçada egemendir.

üydegilerimiz 'evdekilerimiz	*seksenderde 'seksenlerde'*
balamız 'çocuğumuz'	*toksandarda 'doksanlarda'*

Küçük ünlü uyumu, ya da dudak benzeşmesi düz ünlü bulunduran sözcüklerde görülür.

alıp 'alıp'	*barıp 'varıp'*
cetip 'yetip'	

Yuvarlak sözcüklerde dudak benzeşmesi görülmez.

öltir- <ET öltir- 'öldürmek'	*orıs- <ET orış- 'vuruşmak'*
özine <ET öz 'kendine'	*sözi minen 'sözüyle'*

Kimi sözcüklerde Eski Tüekçe *e* ünlüsü i ünlüsüne dönüşür:

iyi <ET. eðgü 'iyi'	*biyik <ET. beðük 2yüksek'*
biy <ET. beg 'bey'	*iyek <ET. eñek 'çene'*
kiyik <ET. keyik 'geyik'	*siyrek <OT. seðrek 'seyrek'*
tiy- <ET. teg- 'değmek'	*diyirmen <OT .tegirmen 'değirmen'*

Türkiye Türkçesinde kimi sözcüklerin ilk sesleminde /*i/* ünlüsü ile söylenen ses Kazakçada e ünlüsü ile karşılanır:

eki <ET iki 'iki'	*edi <ET erti 'idi'*
endi <ET amtı 'şimdi'	*esit- <ET eşit- 'işitmek'*

Birtakım sözcüklerde ilk seslemdeki o ünlüsü u ünlüsüne dönüşür:

bug- <OT. bog- 'boğmak'	*buka <ET. boka 'boğa'*
buwra <OT bogra 'buğra'	*buz- <ET. boz- 'bozmak'*

Kazak yazıdilinde 26 ünsüz vardır. Bunlardan *f, c, ç, v, h* ünsüzleri yalnız alıntı sözcüklerde kullanılır. önsüzlerin kullanımı bakımından kimi noktalarda Türkiye Türkçesinden ayrılır.

Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesindeki her üç durumdaki *ç* ünsüzü Kazakçada *ş* ünsüzü ile karşılanır.

şak <ET çak- 'çakmak'	*şakır- <ET çagır- 'çağırmak'*
şaş <ET saç- 'saç'	*akşa <OT akça 'akça, para'*
keşe <ET keçe 'gece'	*ökşe <OT ökçe 'ökçe'*
kılış <ET kılıç 'kılıç'	*agaş <ET yıgaç 'ağaç'*

f ünsüzü kökende Türkçede bulunmayan bir sestir. Eski Türkçe ve çağdaş Türk dillerinde bu sesi bulunduran sözcüklerin büyük bir bölümü yabancı dillerden alıntı sözcüklerdir. Kazakçada yabancı sözcüklerde bulunan *f* ünsüzü kurallı olarak *p* ünsüzüne dönüşür:

apganıstan 'Afganistan'	*aptap <F 'aftab, güneş'*
apız <A 'hafız'	*pars <F 'farz'*
apta <F 'hafta'	*pakır <A 'yoksul'*
payda <F 'fayda'	*pil <F 'fil'*
sapar <A 'sefer'	*tarap <F 'taraf'*
zayıp <A 'zayıf'	*musapır <A 'misafir'*

ı ünlüsünü izleyen seslemlerde Türkçenin *g* ünsüzü *y* ünsüzüne dönüşür:

cıy- <ET yıg- 'yığmak'	*cıyın <ET yıgın 'yığın'*
biday <ET bugday 'buğday'	*sıyır <ET sıgır'sığır, inek'*

Eski Türkçenin söziçi ve sözsonu *-g-, -g* ünsüzü iyiden iyiye ünlüleşmeye yüz tutar:

awıl <ET agıl 'ağıl, köy'	*bura <OT bugra 'buğra'*
awız <ET agız 'ağız'	*boyaw <OT boyag 'boya'*
büzaw buzagu 'buzağı'	*taw <ET tag 'dağ'*
baw <ET bag 'bağ'	*dew- <ET te- 'demek'*

Kökende *h-* ünsüzü Türkçede önseste kullanılmaz. Kazakçaya girmiş sözlerdeki *h-* ünsüzü kurallı olarak düşer:

acı <A 'hacı'	*aram <A 'haram'*
ammam <F 'hamam'	*em <F 'hem'*
er <F 'her'	*eş <F 'hiç'*
apta <F 'hafta'	*ökim <A 'hüküm'*

Birtakım yabancı sözlerdeki boğazsı *h-* sesi Kazak yazı dilinde korunur. Bir bölümünde ise k- ünsüzüne dönüşür:

xabar <A 'haber'	*xalık <A 'halk'*
kazır <A 'hazır'	*koraz <F 'horoz'*
kuday <F 'huda, tanrı'	*kuş <F 'hoş'*

Kazakçanın ve öbür Kıpçak dillerinin en özgün özelliklerinden biri sözbaşında Eski Türkçenin patlayıcı *k-* sesini kurallı biçimde korunmuşolmalarıdır. Bilindiği gibi bu ses Türkiye Türkçesinin de içinde bulunduğu Oğuzcada *g-* sesine dönüşür:

kelin <ET kelin 'gelin'	*kerek <ET kerek 'gerek'*
kök <ET kök 'gök'	*kir- <ET kir- 'girmek'*
kün <ET kün 'gün'	*kör-<ET kör- 'görmek'*

Türkçenin *-ñ-, -ñ* sesi Kazakçada korunur. Oysa Türkiye Türkçesi yazıdilinde bu ses *-n-, -n* sesine dönmüştür.

doñız <ET toñız 'domuz'	*caña <ET yaña'yine'*
cañbır <ET yagmur 'yağmur'	*ciñil <ET yiñil 'ince'*
köleñge <ET kölge 'gölge'	*üzeñgi <ET 'üzengi'*
siñir <ET siñir 'sinir'	*tañday ET tamak 'damak'*
tıñda- <ET tıñla- 'tınlamak'	*tañiri <ET teñri 'tanrı'*
erteñ <ET erte 'yarın'	*mıñ <ET biñ 'bin'*
tañ <ET tañ 'sabah'	

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazakçada da önseste kalın k- ünsüzü korunmuştur. Buna pek çok örnek vardır. Ancak Türkiye Türkçesi yazıdilinde de bu ses kuralı egemen olduğu için örnek verme gereğini duymuyoruz.

Genelde Türkçede önseste *ş-* ünsüzü kullanılmaz. Önseste ve sonseste kullanılır. *ç-* sesinin *ş-* sesine dönüşmesi nedeniyle Kazakçada önseste *ş-* ünsüzü ile çok karşılaşılır. Türkçe sözcüklerde içseste ve sonseste bulunan *-ş-, -ş* ünsüzü kurallı olarak *-s-, -s* ünsüzüne dönüşür.

bas <ET baş 'baş'	*basda- <ET başla- 'başlamak'*
baska <ET başka 'başka'	*bis-<ET biş- 'pişmek'*
kisi <ET kişi 'kişi, adam'	*kümis ET kümiş 'gümüş'*
kamıs <ET kamış 'kamış'	*cas <ET yaş 'yaş'*
tis <ET tiş 'diş'	*casıl <ET yaşıl 'yaşıl'*

Türkçenin geçmişinde ve bütün Türk dillerinde önseste kullanılan ünsüzlerin çoğu *k-, q-, t-, ç-, b-* gibi çoğu patlamalı ünsüzlerdir. b- ünsüzü dışında bunların tümü tonsuz, sert ünsüzlerdir. *s-* ve *y-* sesleri ise sızmalı ve akıcı ünsüzler arasında, patlamalılara en yakın olan ünsüzdür. *b-* ve *y-* sesleri sayılmayacak olursa en eski yazı dilinin belirlendiği lehçelerin tümünde önseste bulunan ünsüzler serttir. Daha sonra oluşan yazıdillerinde önsesteki bu sert seslerin koşutları olan yumuşak sesler ile, sert ses s-'nin koşutu ş- sesi kullanılmaya başlanır.

Böylece Oğuz dillerinde Eski Türkçenin önseste t- sesi d- sesine dönüşmüştür. Oysa Kıpçak dillerinde ve Kazakçada Eski Türkçenin bu t- sesi korunur. Türkiye

Türkçesi yazıdilinde ve özellikle Anadolu ağızlarında d- ünsüzü ile söylenen pek çok sözcük Kazakçada t- ünsüzü ile karşılanır.

tam <ET tam 'dam'	*tar <ET tar 'dar'*
tarı <ET tarıg 'darı'	*taw <ET tag 'dağ'*
temir <ET temir 'demir'	*teñiz <ET teñiz 'deniz'*
teri <ET teri 'deri'	*tirek <ET tirek 'derik'*
tüye <ET teve 'deve'	*toksan <ET toksan 'doksan'*
tol- <Et tol- 'dolmak'	*ton <ET ton 'don, giysi'*
tögil- 'dökülmek'	*tön- <ET tön- 'dönmek'*
*tilmaş <*ET til 'dilmaç'*	*tiyirman <ET tegirmen 'değirmen'*

Kıpçak dilleri ve Kazakçanın Türkiye Türkçesi ile Oğuzcadan ayrılan önemli özelliklerinden biri Eski Türkçenin önsesteki *y-* ünsüzünü *c-* sesi ya da ona yakın seslerden birine çevirmişolmasıdır. Kazakçada Eski Türkçenin ve Oğuzcanın *y-* önsesi *c-* ünsüzü ile karşılanır. Buna pekçok örnek vardır:

caga <ET yaka 'yaka, kıyı'	*cak- <ET yak- 'yakmak'*
cakın <ET yakın 'yakın'	*caksı <ET yakşı 'yakşı, iyi, güzel'*
calgız <ET yalıñuz 'yalnız'	*caman <ET yaman 'yaman'*
cañbır <ET yagmur 'yağmur'	*capırak <ET yaprak 'yaprak'*
carak <ET yarak 'silah'	*carar <ET yarar 'yarar'*

Benzeşme ve benzeşmezlik olayları Kazakçada iç içe ve yaygın ses olaylarıdır. Bu ses olayları nedeniyle Kazakçanın sesbilgisinde olan değişmeler yapıbilgisine de yansımışve bu nedenle Kazakçayı öbür Türkler arasında daha zor anlaşılır duruma sokmuştur. Genelde benzeşme olayı daha çok sözcüklerde "söz sınır" diye bilinen kök, taban ya da söz bitiminde akıcı ünsüzlerin bulunduğu yerlerde oluşur. Bu kural ekler için de geçerlidir. Bu yönleriyle benzeşme ve benzeşmezlik Kazakça ve Kıpçak dillerinde yapı özelliği taşır. Eklerin ve köklerin değişmesine neden olur. Sözcükleri Genel Türkçedeki kullanımlarından uzaklaştırır. Bu olayların yaygınlaşması ile yeni kurallar doğar.

Türkçede benzeşme en önce eklerin ünsüzlerinin, köklerin bitişünsüzüne uyumunda görülür. Bu Türkiye Türkçesinin de yaygın özelliklerinden biridir. Sözgelimi:

-dı-di	*geçmiş zaman eki*
-da-de	*bulunma durumu eki*
-dan-den	*çıkma durumu eki*

bir sözcüğe eklenirken sözcüğün bitiş ünsüzüne uyar. Ona göre ötümlü ve ötümsüz olur.

- két-tim 'gittim'	*caz-dım 'yazdım'*
- két-ken 'giden'	*sekiz-de 'sekizde'*

Aynı türden benzeşme Kazakçada belirtme ve tamlayan eklerinde de görülür. Çünkü Kazakçada bu ekler daha değişik görünümdedir:

kız-dıñ 'kızın'	*agaş-tıñ 'ağacın'*
kız-dı 'kızı'	*mektep-ti 'okulu'*

Benzeşmezlik olayı nedeniyle Eski Türkçenin *-nıñ-niñ* tamlayan eki Kazakçada *-dıñ-diñ; -nı-ni* belirtme eki -dı-di biçimine girmiştir. Bu noktada bir benzeşmezlik sözkonusudur. Ancak ekin bu biçime girmesinden sonra eklendiği sözün bitişünsüzüne göre ötümlü ya da ötümsüz olarak kullanılması benzeşme olayı olmaktadır.

it-tiñ 'itin'	*kazak-tı 'Kazak'ı'*
urıs-tıñ 'Rus'un'	*kılış-tı 'kılıcı'*

Tamlayan ve belirtme eklerindeki değişme şu durumlarda ortaya çıkar: Birtakım ünsüzlerden sonra */-n/* ile başlayan eklerde (ve bu arada Eski Türkçeden gelen tamlayan ve belirtme eklerinde ek başındaki */n/* ünsüzü d ünsüzüne dönüşür. Böylece ekler:

-nıñ tamlayan eki dıñ	*-nı belirtme eki dı*

durumuna gelir. Bu ünsüzler *-k, -k, -t, -ş, -l, -r, -y, -z* ünsüzleridir. Ancak bu seslerden sonra da ek iki biçimde kullanılır. *-l, -r, -y, -z,* ünsüzlerinden sonra ötümlü olarak kullanılırlar. Tamlayan eki Kazakçada *-m, -n, -ñ* seslerinden sonra *-nıñ/-niñ* biçimindedir. Eski biçimini korumuştur. Bu seslerden sonra gelen belirtme eki -dı/-di biçimindedir.

adam-dı 'adamı'	*adam-nıñ 'adamın'*
atam-dı 'babamı'	*atam-nıñ babamın'*
duşman-dı 'düşmanı'	*duşman-nıñ 'düşmanın'*

Başka bir benzeşme *-tl-* seslerinin *-tt-* sesleri dönüşümü biçiminde olur. Bu benzeşme nedeniyle -t- sesi ile biten sözcüklere gelen çoğul ekleri -tar/-ter biçimine gelir.

at-tar 'atlar'	*it-ter 'itler'*

Aynı biçimdeki benzeşme nedeniyle addan ad yapan *-lı/-li* eki Kazakçada *-dı/-di* biçimindedir.

at-tı 'atlı'	*tat-tı 'tatlı'*

Kazakçada */-* ünsüzü ile başlayan ekler, ünlülerden ve *-ay, -oy* diftonglarından sonra değişmeden kalır. Bunun dışında seslere eklendiğinde *-d* ünsüzüne çevrilir. Sözü geçen *-d-* ünsüzü eklendiği sözün bitişünsüzüne göre -d ya da -t biçiminde söylenir.

Seslem düşmesi olayı, birbirine benzer ya da eşit seslerden oluşan iki seslemden birinin düşmesidir. Seslem düşmesi bakımından Kazakçanın Türk dilleri arasında ayrı bir yeri vardır. Türk dillerinde seslem düşmesi nedeniyle iki üç sözcüğün birleşmesinden oluşmuş büyük sözcükler küçülürler, tanınmaz duruma gelirler. Ekini kökünü bulmak olanaksızlaşır. Kazakçanın Genel Türkçe içinde zor anlaşılır yanlarından biri de sözcüklerde oluşan bu seslem yutumu olayıdır:

bıyal 'böylece, bu biçimde'	*söyt- 'böyle yaparak'*
birak 'eğer, şayet'	*uşak ' üç tane'*
söytip 'şöylece'	*öytkeni 'öylece, oysaki'*

11.9. Örgü

Ses olayları nedeniyle Kazakçada çoğul eki çok renklidir. Ünlülerden ve r, v, y ünsüzlerinden sonra *-lar, -ler; l, m, n, ñ* ünsüzlerinden sonra *-dar, -der; k, p, t, s* ünsüzlerinden *sonra -tar, -ter* ekleri kullanılır. Böylece çoğul *-lar/-ler, -dar/-der, -tar/-ter* ekleri ile olmak üzere altı biçimde gözükür.

bala-lar 'çocuklar	*şeşe-ler 'anneler'*
kalı-lar 'halılar'	*dökey-ler 'başkanlar'*
tal-dar 'dallar'	*tağam-dar 'yemekler'*
tañ'dar' tanlar'	*tevip-ter 'tasbipler'*
at-tar 'atlar'	*tas-tar 'taşlar'*
kız-dar 'kızlar'	*ayak-tar 'ayaklar'*

İyelik ekleri şöyledir:

	Tekil	Çoğul
1. kişi	*-ım* *kız-ımız 'kızımız'* *baba-m 'babam'* *üy-im 'evim'*	*-ımız* *- kız-ımız* *baba-mız* *üy-imiz*
2. kişi	*-ıñ* *kız-ıñ 'kızın'* *baba-ñ* *üy-üñ*	*-ñız* *kız-ıñız* *baba-ñız* *üy-iñiz*
3. kişi	*-ı kız-ı 'kızı'* *kkız-ı 'kızları'* *baba-sı* *üy-i*	*-ları* *kız-ları 'kızları'* *baba-ları* *üy-leri*

Kazak yazıdilinde dudak benzeşmesi bulunmadığı için iyelik ekinin *u* ve *ü* ünlüsü ile şöylenişi kullanılmaz.

Durum ekleri Kazakçada Türkiye Türkçesine göre oldukça değişiktir. Ancak durum ekleri iyelik ekleri üzerine geldiğinde söyleniş Oğuz dillerindekine yaklaşır.

Tamlayan durumu *-nıñ/-niñ, -dıñ/-diñ, -tıñ/-tiñ* ekleri ile karşılanır. Ünlülerden ve *m, n, ñ* ünsüzlerinden sonra *-nıñ, -niñ;* l, r, v, y, z ünsüzlerinden sonra *-dıñ, diñ; k, p, t, s, ş* ünsüzlerinden sonra *-tıñ, -tiñ* biçiminde kullanılır.

adam-dıñ'adamın'	*kız-dıñ'kızın'*
kız-ım-nıñ 'kızımın'	*üzim-niñ 'üzümün'*
bala-nıñ 'çocuğun'	*ton-nıñ 'giysinin'*
köl-di*ñ 'gölün'*	*kar-dıñ 'karın'*
at-tıñ 'atın'	*tas-tın 'taşın'*
köylek-tiñ 'gömleğin'	

Belirtme durumu *-nı/-ni, -tı/-ti* ekleri ile söylenir. Ünlülerden sonra *-nı, -ni; m, n, ñ, l, r, v, y, z* ünsüzlerinden sonr*a -dı, -di; k, p, s, ş* ünsüzlerinden sonra *-tı, -ti* biçiminde kullanılır.

bala-nı 'çocuğu'	*üzim-di 'üzümü'*
ton-dı 'giysiyi'	*añ-dı 'avı'*
köl-di 'gölü'	*üy-di 'evi'*
köylek-ti 'gömleği'	*top-tı 'topu'*
tas-tı 'taşı'	*aş-tı 'açı'*

Yönelme durumu *-ga, -ge, -ka/-ke* eki ile anlatılır. Ünlü ve ötümlü ünsüzlerden sonra *-ga, -ge;* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-ka, -ke* biçimindedir.

adam-ga 'adama'	*at-ka 'ata'*
kız-ım-a 'kızıma'	*añ- ga 'ava'*
köl-ge 'göle'	*kar-ga 'kara*

köylek-ke 'gömleğe'	*top-ka 'topluluğa'*

Bulunma durumu eki *-da/-de, -ta/-te* 'dir. Ünlüler ve ötümlü ünsüzlerden sonra *-da, -de*; ötümsüz ünsüzlerden sonra *-ta, -te* biçiminde kullanılır:

adam-da 'adamda'	*at-ta 'atta'*
kız-ım-da 'kızımda'	*üzim-de 'üzümde'*
köl-de 'gölde'	*köylek-te 'gömlekte'*
at-ta 'atta'	*aş-ta 'açta'*

Çıkma durumu *-dan/-den, -tan/-ten,* eki ile karşılanır. Ünlü ve ötümlü ünsüzlerden sonra *-dan, -den;* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-tan, -ten* biçiminde kullanılır:

adam-dan 'adamdan'	*at-tan 'attan'*
kız-ım-dan 'kızımdan'	*köl-den 'gölden'*
üy-den 'evden'	*köylek-ten 'gömlekten'*
tas-tan 'taştan'	*aş-tan 'açtan'*

Durum ekleri, iyelik eklerinin üzerine geldiklerinde kimi değişikliklere uğrarlar.

Yönelme durum eki, 1. ve 2. tekil iyilek ekleri güzerine geldiğinde *-a, -e* biçiminde kullanılır. 3. kişi iyelik ekinden sonra *-na, -ne* biçimindedir:

at-ım-a 'atıma'	*at-ıñ-a 'atına'*
köz-im-e 'gözümü'	*köz-iñ-e 'gözüne'*
at-ı-na 'atına	*köz-i-ne 'gözüne'*

Belirme durum eki, 3. kişi iyelik ekinden sonra *-n* biçiminde kullanılır:

atı-ı-n 'atını'	*köz-i-n 'gözünü'*

Bulunma durumu, 3. kişi iyelik ekinden sonra, iyelik eki ile, durum eki arasına n ünsüzü girer:

at-ı-n-da atında'	*köz-i-n-de 'gözünde'*

1. ve 2. çoğul kişi eki dışında, iyelik üzerine gelen çıkma durum eki *-nan, -nen* biçimindedir:

at-ım-nan 'atımdan'	*at-ıñ-nan 'senin atından'*
köz-im-nen 'gözümden'	*köz-i-nen 'onun gözünden'*

Tamlayan durumu üzerine -ki ilgi eki geldiğinde, ekin *-ñ* sesi düşer:

siz-di-ki 'sizinki'	*beri-miz-di-ki 'hepimizinki'*

Araç eki ünlüler ve ötümlü ünsüzlerden sonra *-men, -menen; z* ünsüzünden sonr *-ben, -benen;* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-pen, -penen* biçimindedir:

baba-men 'çocukla'	*üzim-nen 'üzümle'*
kar-men 'kar ile'	*kız-ben 'kızla'*
köylek-pen 'gömlekle'	*at-pen 'atla'*
bala-menen 'çocukla'	*üzim-menen 'üzümle'*

Kişi sözcükleri Türkiye Türkçesindekine yakın biçimdedir. Durum ekler ile kullanımlarında kimi ayrımlar gözükür. Sırası ile yalın, tamlayan, belirtme, yönelme, bulunma, çıkma ve araç durum ekleri ile kullanımı aşağıda olduğu gibidir. Ayrıca saygı

incelik işlevi ile kullandığımız *siz* sözü Kazakçada iki biçimde kullanılır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *siz* kişi sözcüğü yanında, *sender* sözü de bu işlevde söylenir.

men	*sen*	*ol*	*biz*	*sender*	*olar*
meniñ	*seniñ*	*onıñ*	*bizdiñ*	*senderdiñ*	*olardıñ*
meni	*seni*	*onı*	*bizdi*	*senderdi*	*olardı*
magan	*sagan*	*ogan*	*bizge*	*senderge*	*olarga*
mende	*sende*	*onda*	*bizde*	*senderde*	*olarda*
menen	*senen*	*onan*	*bizden*	*senderden*	*olardan*
menimen	*senimen*	*onıman*	*bizben*	*sendermen*	*olarmen*

D**önüşlü** sözcük *öz* sözüdür. İyelik ekleri ile şu görünümdedir:

özim 'kendim'	öziñ *'kendin'*
özi 'kendisi'	*özimiz 'kendimiz'*
öziñiz 'kendiniz'	*özderi 'kendileri'*

bul 'bu', mına 'bu', osı 'o', sol 'o', ol 'o', ana 'o' **gösterme** sözcükleri. Sözcüklerin çoğulları *bular 'bunlar', osılar 'onlar', solar 'şurlar', mınalar 'bunlar', analar 'onlar'* biçiminde. Görüldüğü gibi gösterme sözcükleri bakımından Kazakça zengin. Durum ekleri ile kullanımları aşağıda olduğu gibi:

bul	*mına*	*osı*	*sol*	*ana*
bunıñ	*mınanıñ*	*osınıñ*	*sonıñ*	*ananıñ*
bunı	*mınanı*	*osını*	*sonı*	*ananı*
bugan	*mınagan*	*osıgan*	*sogan*	*anagan*
bunda	*mınada*	*osında*	*sonda*	*anada*
budan	*mınadan*	*osıdan*	*sodan*	*anadan*
munımen	-	*osımen*	*sonımen*	-

Belgisiz sözcükler:

külli 'tümü'	*büttin 'bütün'*
barşa'tümü'	*birew 'birkaçı'*
birşene 'bir ikisi'	*eşkim 'hiç kimse'*
kaysı 'hangisi'	

Sayı adları Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Küçük ses değişmeleri göz önüne alınmazsa arada önemli ayrım bulunmaz: bir:1, *eki 'iki', üş 'üç', tört 'dört', bes 'beş', altı 'altı', ceti 'yedi', segiz 'sekiz', togız 'dokuz', on 'on', cıyırma 'yirmi', otız 'otuz', kırk 'kırk', elü 'elli', alpıs 'altmış', cetpis 'yetmiş', seksen 'seksen', toksan 'doksan', cüz 'yüz', min 'bin'.*

Durum belirten sözler şunlardır:

ekserşe	*birge*
tikeley	*közbe*
köz	

Ölçü belirten sözlere şunlar örnek gösterilebilir:

onşa 'onca'	*cüzdey 'yüzlerce'*
talay 'deniz gibi'	*ondan 'onlarca'*

Yer ve yön belirten sözcükler:

ilgeri 'ileri'	*aldan 'önden'*
artta 'artta'	*üste 'üstte'*
keyin 'geride'	

Zaman sözcükleri:

bugin 'bugün'	*bıltır 'geçen yıl'*
keşke 'geçerek'	*erten 'yarın'*
kazır 'şimdi'	

Sıra sayıları *-ınsı, -nşı* eki ile yapılır:

altı-nsı 'altıncı'	*kırk-ınşı 'kırkıncı'*

Üleştirme sayıları *-ar/-er, -sar/-ser* eki ile yapılır:

altı-sar 'altışar'	*bes-er 'beşer'*

Kesin olmayan sayılar *-day/-dey* eki ile anlatılır:

bes-dey 'beş kadar'	*cüz-dey 'yüz kadar'*

Karşılaştırma *-rak/-rek* eki ile yapılır.

kıska-rak 'daha kısa'	*kişi-rek 'daha küçük'*

Küçültme*-dau/-deü, -tau/-teü, -lau/-leü* eki ile yapılır.

uzın-dau 'uzunca'	*ciñişkil-eü 'hafifçe'*

Pekiştirme yapılırken Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sözcüğün ilk seslemine *-p* ünsüzü getirilir:

ap-ak 'apak'	*kıp-kızıl 'kıpkızıl'*

Üstünlük belirtme "*en" ve "tım"* sözcükleri ile yapılır:

en caksı 'en iyi'	*tım kıyım ' pek büyük'*

Amaç belirten sözler şunlardır:

edeyi	*edeyilep*
kasakana 'kasıtlı'	*corta*

Soru, soru eki ve soru sözleri aracılığı ile yapılır. Ne ki, Kazakçada soru eki ses olayları nedeniyle değişik görünümlerde karşımıza çıkar. Ekin ünlüsü değişerek */a/, /e/* sesine dönüşmüştür. Baştaki ünsüz ise */m/, /b/, /p/* biçimlerinde kullanılır. Bu seslerin değişim alanları şöyledir:

1. Ünlülerden ve */l/, /r/, /v/, /y/* ünsüzlerinden sonra ek *ma, me* biçimindedir.

bala ma 'çocuk mu'	*tal ma 'dal mı'*
jer me 'yer mi'	*ton ba 'elbise mi'*
tañ ba 'tan mı'	

2. */m/, /n/, /ñ/, /z/* ünsüzlerinden sonra *ba, be* biçimindedir.

tañ ba 'tan mı'	*jaz ba 'yaz mı'*

3. */k/, /p/, /t/, /s/, /ş/* ünsüzlerinden sonra *pa, pe* olarak kullanılır.

köylek pe 'gömlek mi'	*tok pa 'tok mu'*
at pa 'at mı'	*kıs pa 'kış mı'*

Soru sözcükleri şunlardır:

kajerde 'nerde'	*kalay 'nasıl'*
kanday 'nasıl'	*kanşa 'nice, kaç'*
kayda 'nerede'	*kaydan 'nereden'*
kaysışı 'kaçıncı'	*kim 'kim'*
ne 'ne'	*ne sebepti 'niçin'*
ne üşin 'niçin'	*nege'neden'*
nelikten 'niçin'	*nemene 'ne'*
neşinşi 'kaçıncı'	

11.10. İlgi

İlgeç

Kazakçada ilgeç olan sözler azdır. Anlam ve görevleri daha çok tümce içinde birlikte olduğu sözlerle belirlenen sözcüklerdir. Kimileyin tümcede öbür sözcük türleri de ilgeç işlevinde kullanılabilir.

ar jak 'öte'	*argı bet 'öte'*
beri 'beri'	*birge 'birlikte'*
boyınşa 'göre'	*burın 'önce'*
-day /-dey 'gibi'	*-den /-dan 'dolayı'*
deyin 'kadar'	*keyin 'sonra'*
köre 'göre'	*-men / -pen 'ile'*
sıyaktı 'gibi, kadar'	*sol sebepti 'dolayı'*
soñ 'sonra'	*songı 'sonra'*
sonşa 'kadar'	*şeyin 'kadar'*
taman	*tuvra 'doğru'*
üşin 'için'	

Bağlaç

Türkçenin genel yapısında olduğu gibi bağlaç olan sözler de Kazakçada sayılıdır.

alayda 'ama, halbuki, 'oysa'	*ana 'yine'*
äri... äri 'hem... hem'	*aytkanday 'nitekim'*
äytse de 'ancak'	*birak 'ama'*
birak 'birlikte'	*birese... birese 'ya... ya'*
da... da 'hem... hem'	*degemen 'ancak'*
demek 'demek, ama'	*eger 'eğer'*
häm 've'	*jane 've, yine'*
kelay... solay 'gerek gerek'	*mäselän 'sözgelimi'*
men 'ile'	*mısalı 'örneğin'*
ne... ne 'gerek... gerek, ya... ya'	*ne... ne (olumsuz eylemle) 'ne... ne'*
öytkeni 'demek'	*sondıktan 'çünkü'*
söytse de 'oysa'	

11.11. Devinim

Kişi sözcüğü kökenli **kişi ekleri** şöyledir:

	Tekil	Çoğul
1. kişi	*-mın/-pın*	*-mız/-pız*
	okışı-mın 'öğreniyim'	*okışı-mız 'öğrenciyiz'*
	coldas-pın 'arkadaşım'	*coldas-pız 'arkadaşız'*
2. kişi	*-sın -sızdar, -sındar*	
	okışı-sın 'öğrencisin'	*okışı-sındar 'öğrencisiniz'*
	coldas-sın 'yoldaşsın'	
3. kişi	*- (eksiz)*	*- (eksiz)*
	okışı 'öğrenci'	*okışı 'öğrenciler'*
	coldas 'arkadaş'	*coldas 'arkadaşlar'*

Ekeylemin kullanımıda Türkiye Türkçesine göre, kimi ayrımlar bulunur.

Kazak-pın 'Kazağım'	*bala-pın 'çocuğum'*
Kazak-sıñ 'Kazaksın'	*bala-sıñ 'çocuksun'*
Kazak 'Kazaktır'	*bala 'çocuk'*
Kazak-pız 'Kazağız'	*bala-pız 'çocuğuz'*
Kazak-sıñdar 'Kazaksınız'	*bala-sıñdar 'çocuksunuz'*
(Onlar) Kazak 'Kazaktırlar'	*bala 'çocukdurlar'*

Konum anlatımı olarak tanımlayabileceğimiz bu kip doğrudan kişi ekinin ad köküne gelmesi ile oluşur. Görüldüğü gibi kişi sözcüğü kökenli kişi ekidir bu kipe eklenen. Birinci kişi ekleri ses olayları nedeniyle, değişik biçimlerde söylenir. Bu değişimleri şöyle özetleyebiliriz:

Ünlülerden ve *l, r, y, v* ünsüzlerinden sonra ek *m* sesi ile söylenir; birinci tekil kişide *-mın,* çoğul kişide -mız biçimindedir. *m, n, ñ, z* ünsüzlerinden sonra bile söyelinir; *-bın, -bız* biçimindedir. *k, p, t, s, ş* ünsüzlerinden sonra ekin nsesi *p* ünsüzüne dönüşür, ek *-pın, -pız* biçimlerinde kullanılır.

bala emes-pin 'çocuk değilim'	*bala-emes-siñ 'çocuk değilsin'*
bala- emes 'çocuk değil'	*baba-emes-piz 'çocuk değiliz'*
baba emes-siñder 'çocuk değiller'	*olar baba emes. 'çocuk değiller'*

Öykü *edi 'idi'* sözü ile sağlanır:

bala edi-m 'çocuktum'	*bala edi-ñ 'çocuktun'*
bala edi 'çocuktu'	*bala edi-k 'çocuktuk'*
bala edi-ñder 'çocuktular'	*olar bala edi 'onlar çocuktu'*

Söylenti *eken 'iken'* sözcüğü ile yapılır:

bala eken-bin 'çocukmuşum'	bala eken-si*ñ 'çocukmuşsun'*
bala eken 'çocukmuş'	*bala eken-biz*
baba eken-siñer 'çocukmuşsunuz'	*olar bala eken 'onlar çocukmuş'*

Koşul *-sa/ -se* eki ile anlatılır

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazakçada da ekeylemle yapılan ad tümceleri *emes 'değil'* ya da *jok 'yok*' birimleri ile olumsuz yapılır. Bu bağlamda *-gan* ortaç eki ile kurulan belirli geçmiş zaman da ad tümcesi olarak algılanır, olumsuzu *jok* sözü ile yapılır. Nitekim istenirse -gan eki üzerine iyelik eki getirilebilir:

bil-gen-im jok 'bildiğim yok'	*bil-gen-iñ jok 'bildiğin yok'*

Aynı biçimde, yüklemi ekeylem olarak algılanan şu kipler e*mes 'değil'* sözü ile olumsuz yapılır:

-uv-da eki ile kurulan şimdiki zaman kipi:

jaz-uv-da emes-pin 'yazmıyorum'
jaz-uv-da emes-siñ 'yazmıyorsun

-mak (şı) ekiyle kurulan gelecek zaman:

al-mak (şı) emes-pin 'almayacağım'
al-mak-şı emes-siñ 'almayacaksın'

Eylemler bakımından Kazakça öbür Türk dillerine göre daha karmaşık bir yapı gösterir.

Belirli geçmiş *-dı/-di, -tı/-ti* eki ile yapılır:

kör-di-m 'gördüm'	*aş-tı-m 'açtım'*
kör-di-ñ 'gördün'	*aş-tı-ñ 'açtın'*
kör-di 'gördü'	*aş-tı 'açtı'*
kör-dik 'gördük'	*aş-tı-k 'açtık'*
kör-diñ-der 'gördünüz'	*aş-tı-ñ-dan 'açtınız'*
kör-di-ler 'gördüler'	*öl-di 'öldü, ler'*

Belirli geçmişin ikinci kullanımı *-gan/-gen* eki aracılığı ile yapılır:

al-gan-mın 'aldım'	*kör-gen-min 'gördüm'*
al-gan-sıñ 'aldın'	*kör-gen-siñ 'gördün'*
al-gan 'aldı'	*kör-gen 'gördü'*
al-gan-bız 'aldık'	*kör-gen-biz 'gördük'*
al-gan-sıñ-dar 'aldınız'	*kör-gen-siñ-der 'gördünüz'*

Belirsiz geçmiş kipi *-ip/-ıp* eki aracılığı ile sağlanır. Bu ekin üzerine *-tı* belirli geçmiş eki getirilmesi ile belirsiz geçmişin öyküsü anlatılır. Uzak geçmiş bildirilir. Türkiye Türkçesindeki *-mıştı/-mişti* eki işlevindedir:

al-ıp-pın 'almışım'	*ber-mep-pin 'vermemişim'*
al-ıp-sıñ 'almışsın'	*ber-mep-siñ 'vermemşsin'*
al-ıp-tı 'almış'	*ber-me-p-ti 'vermemiş'*
al-ıp-pız 'laşmışız'	*ber-me-p-piz 'vermemişiz'*
al-ıp-sıñ-dar 'almışsınız'	*ber-me-p-siñ-der 'vermemiş.'*
al-ıp-tı 'almışlar'	*ber-me-p-ti 'vermemişler'*
kel-ip-ti-mis 'gelmiştik'	
kel-gen-sin 'gelmişsin'	

Geniş zaman *-r* eki ile sağlanır. Türkiye Türkçesindeki geniş zaman dilimine benzer bir kavram anlatılır:

otır 'oturur'	*catır 'yatar'*

Şimdiki zamanın üç tür kullanımı vardır. Birinci tür şimdiki zaman eki ünsüzlerden sonra *-a/-e;* ünlülerden sonra *-y* biçimindedir:

kel-e-min 'geliyorum'	*kir-e-min 'giriyorum'*
al-a-mın 'alıyorum'	*ber-e-mey-min 'vermiyorum'*
al-a-sıñ 'alıyorsun'	*ber-mey-siñ 'vermiyorsun'*
al-a-dı 'alıyor'	*ber-mey-di 'vermiyor'*
al-a-mız 'alıyoruz'	*ber-mey-miz 'vermiyoruz'*
al-a-sıñ-dar 'alıyorsunuz'	*ber-mey-siñ-der 'vermi.'*
al-a-dı 'alıyorlar'	*ber-mey-di 'vermiyorlar'*

Bu kip geniş ve gelecek zamanları da kapsar. Bu nedenle Türkiye Türkçesinde 'alırım, alacağım' anlamlarına da gelebilir.

Şimdiki zamanın ikinci biçimi *otır, jatır, tur, jür* yardımcı eylemleri ile sağlanır.Eylem *-p* eki aracılığı ile ulaca dönüştürülür. Ardından yukardaki yardımcı eylemlerden birine kişi eki getirilir:

jazıp otırmın	*jazıp jatırmın*	*jazıpturmın*	*jazıp jürmin*
jazıp otırsıñ	*jazıp jatırsıñ*	*jazıptursıñ*	*jazıp jürsiñ*
jazıp otır	*jazıp jatır*	*jazıptur*	*jazıp jür*
jazıp otırmız	*jazıp jatırmız*	*jazıpturmız*	*jazıp jürmiz*
jazıp otırsıñdar	*jazıp jatırsıñdar*	*jazıptursıñdar*	*jazıp jürsiñder*
jazıp otır	*jazıp jatır*	*jazıptur*	*jazıp jür*

Bu kullanımlar arasında ince bir kip ayrımı olduğu anlaşılmaktadır. Sözgelimi *otır* ile kurulan şimdiki zaman kipi eylemin o anda yapılmakta olduğunu anlatır. *Jatır* ile kurulan şimdiki zaman kipi, daha geniş bir zaman dilimini kapsar; düne, bugüne, yarına yayılmış bir süreci içine alır. Eylemin kısa aralıklarla, sürekli yapılması durumunda *tur* ile kurulan şimdiki zaman kipi kullanılır. Şimdiki zamanın sürekliliği ise *jür* ile yapılan kiple anlatılır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde olduğu gibi eylemin eylemlik eki ile adlaşmış biçime *-da, -de* bulunma durumu eki getirilir. Ad tümcesinin şimdiki zaman çekimi gibi kişi sözü kökenli kişi eki eklenir. Böylece o anda bir işin gerçekleştirildiği anlatılır:

jaz-uv-da-mın 'yazmaktayım'	*iste-v-de-min 'çalışmaktayım'*
jaz-uv-da-sıñ	*iste-v-de-sin*
jaz-uv-da	*iste-v-de*
jaz-uv-da-mız	*iste-v-de-miz*
jaz-uv-da-sıñdar	*iste-v-de-siñder*
jaz-uv-da	*iste-v-de*

Gelecek zaman dört türlüdür. Birinci tür gelecek zaman, ünsüzlerden sonra *-a, -e;* ünlülerden sonra *-y* eki ile yapılır.

bar-a-mın 'gideceğim'	*kel-e-min*	*okı-y-mın*
bar-a-sıñ	*kel-e-siñ*	*okı-y-sıñ*
bar-a-dı	*kel-e-di*	*okı-y-dı*
bar-a-mız	*kel-e-miz*	*okı-y-mız*
bar-a-sıñdar	*kel-e-siñder*	*okı-y-sıñdar*
bar-a-dı	*kel-e-di*	*okı-y-dı*

okı-v-ım kerek emes 'okumam gerekmez'

okı-v-ıñ kerek emes 'okuman gerekmez'

jaz-uv-ım teyis (ti) emes 'yazmamalıyom'
jaz-uv-ıñ teyis(ti) emes 'yazmamalısın'

Bu kip, şimdiki zamanla birlikte geniş zamanı da kapsar. Türkiye Türkçesine 'gidiyorum, giderim' biçiminde çevrilebilir.

İkincisi **belirsiz gelecek** zamandır. Ünsüzlerden sonra *-ar, -er*; ünlülerden sonra *-r* ekiyle kurulur. *almak, vermek, okumak* eylemlerinin çekimi aşağıdaki gibidir:

al-ar- mın	*ber-er-min*	*okı-r-mın*
al-ar-sıñ	*ber-er-siñ*	*okı-r-sıñ*
al-ar	*ber-er*	*okı-r*
al-ar-mız	*ber-er-miz*	*okı-r-mız*
al-ar-sıñdan	*ber-er-siñder*	*okı-r-sıñdar*
al-ar	*ber-er*	*okı-r*

Eylemin *-galı, -geli* ulaç eki ile belirteç işlevine sokulup *jatır, jür, otır, tur* yardımcı eylemleri ile bileşik eylem kurması ile yakın gelecek zaman kurulduğu bildirilir:

bar-galı jatır-mın	*kel-geli otır-mın*
yakında gideceğim'	*'yakında geleceğim'*
bar-galı yatır-sıñ	*kel-geli otır-sıñ*
bar-galı jat-ır	*kel-geli otır*
bar-galı jatır-mız	*kel-geli otır-mız*
bar-galı jatır-sıñdar	*kel-geli otır-sıñdar*
bar-galı jatır	*kel-geli otır*

Dördüncüsü amaçlama, isteme anlatan gelecek zamandır. Türkiye Türkçesinde yaklaşık olarak *-mekçi olmak* biçiminde söyleyebileceğimiz bir kip olanağıdır. Eylem, *-mak (şı), -mek (şi)* biçiminde adlaştırılır. Ek ünlülerden ve *l, r, v, y* ünsüzlerinden sonra *-mek (şi), -mak (şı); m, n, ñ* ünsüzlerinden sonra *-bak (şı), -bek (şi)* biçimindedir. Bundan sonra kişi sözü kökenli kişi ekleri eklenir. Bu kip yaklaşık olarak almak istiyorum, alacağım biçiminde Türkiye Türkçesine çevrilebilir. Sözgelimi *almak, gezmek, söylemek*'in *almak niyetindeyim, gezmek niyetindeyim, söylemek niyetindeyim* anlamları ile çekimi aşağıdaki gibidir:

al-mak-pın	*kez-bekşi-pin*	*ayt-pakşı-mın*
al-mak-sıñ	*kez-bekşi-siñ*	*ayt-pakşı-sıñ*
al-mak	*kez-bekşi*	*ayt-pakşı*
al-mak-pız	*kez-bekşi-miz*	*ayt-pakşı-mız*
al-mak-sıñdar	*kez-bekşi-siñder*	*ayt-pakşı-sıñdar*
al-mak	*kez-bekşi*	*ayt-pakşı*

Eylemlerin **olumsuzluk** biçimi *-ma, -me* eki ile sağlanır. Benzeşme ve benzeşmezlik gibi ses olayları nedeniyle, ekin değişik biçimlerde söylenir.

Ek, ünlülerden ve *l, r, v, y* ünsüzlerinden sonra *-ma, me; m, n, ñ, z* ünsüzlerinden sonra *-ba, -be; k, p, t, s, ş* ünsüzlerinden sonra *-pa, pe* görünümündedir.

al-ma-dım 'almadım'	*kör-me-gen-siñ*
jaz-ba-ppız 'yazmamışız	*tik-pe-y-di 'dikmiyor''*
tap-pa-y-mın 'bulmuyorum'	*em,be-se-k 'emmesek'*
al-ma-gay-sıñ 'almayasın'	*kara-ma-y-ım 'bakmayayım'*
kir-me 'girme'	

Belirsiz gelecek zamanın olumsuz kuruluşu biraz değişiktir:

okı-mas-pın 'okumam'	*tak-pas-pın 'takmam'*
okı-mas-sıñ	*tak-pas-sıñ*
okı-mas	*tak-pas*
okı-mas-pız	*tak-pas-pız*
okı-mas-sıñdar	*tak-pas-sıñdar*
okı-mas	*tak-pas*

Buyrum *-sıñ/-siñ* ve istek *-ayın/-eyin* eki ile sağlanır:

kel-siñ 'gelsin'	*öl-siñ 'ölsün'*
sakır-a-yın 'çağır-ayım'	*cür-eyin 'yürüyeyim'*
ala-ayın alayım'	*kör-eyin 'göreyim'*
al 'al'	*kör 'gör'*
al-sın 'alsın'	*kör-sin 'görsün'*
al-ayık 'alalım'	*kör-eyik 'görelim'*
al-ıñ-dar 'alsınlar'	*kör-siñ-der 'görsünler'*

Buyrum kipinin sonuna *-şı, -şi* ekinin getirilmesi ile, kipe bir *tezlik ivedilik* anlamları katılır:

al-a-y-ın-şı 'hemen alayım, alıvereyim'

okı-yık-şı 'okuyuverelim' *okı-ñdar-şı 'okuyuverin'*

Gereklik kipinin iki tür kullanımı vardır. Birinci kullanımı eylem *-uv, -üv* eki ile adlaştırılır. Buna iyelik eki getirilir. Ardından kerek 'gerek' sözü eklenir:

jaz-uuv-ım kerek 'yazmalıyım'	*okı-v-ım kerek 'okumam gerek'*
jaz-uv-ıñ kerek	*okı-v-ıñ kerek*
jaz-uv-ı kerek	*okı-ı-ı kerek*
jaz-uv-ımız kerek	*okı-v-ımız kerek*
jaz-uv-larıñ kerek	*okı-v-larıñ kerek*
jaz-uv-ı kerek	*okı-v-ı kerek*

Kipin başında kişi sözcüğü kullanılması durumunda, adlaşmış eylemle tamlama kurduğu için, kişi sözü tamlayan durumunda bulunur:

meniñ jazuvım kerek	*seniñ jazuvıñ kerek*

Kerek sözcüğü yerine *hacet* sözünün Kazakça söylenişi olan *kacet* de kullanılabilir:

meniñ jazuvım kacet	*seniñ jazuvıñ kacet*

Gereklik kipinin ikinci kullanımı *teyis* sözcüğü ile sağlanır. Kuruluş bakımından birinci kullanımdan ayrılmaz. Eylem, *-uv, -üv* eylemlik eki aracılığı ile ada dönüştürülür. Bu kalıba iyelik eki aracılığı ile kişi kavaramı katılır. Ardından *teyis* ya da *teyisti* sözcüğü eklenir:

jaz-uv-ım teyis 'yazmalıyım'	*okıv-ım teyisti*
jaz-uv-ıñ teyis	*okı-v-ıñ teyisti*
jaz-uv-ı teyis	*okı-v-ı teyisti*
jaz-uv-ımız teyis	*okı-v-ımız teyisti*
jaz-uv-larıñ teyis	*okıv-larıñ teyisti*
jaz-uv-ı teyis	*okı-vı teyis*

Bu kipin kişi sözü ile kullanmında, kişi sözcüğü yalın durumda bulunur. Böylece iyelik eki ile kişi arasında koşutluk kurulmaz:

men jaz-uv-ım teyis	*sen jaz-uv-ıñ teyis*

İstek kipinin iki ayrı kullanımı vardır. Birincisi *-gay/-gey*, *-kay/ -key* eki ile yapılır:

kel-ey-min 'geleyim'	*kör-ey-min 'göreyim'*
bar-gay-mın 'gideyim'	*iş-key-min 'içeyim'*
bar-gay-sıñ	*iş-key-siñ*
bar-gay	*iş-key*
bar-gay-mız	*iş-key-miz*
bar-gay-sıñdar	*iş-key-siñder*
bar-gay	*iş-key*

İkinci tür dilek kullanımında eylem, *-gı/-gi* eki ile adlaşır. Adlaşmış biçimine iyelik eki gelir. Bu kuruluş *keledi 'gelir'* sözcüğü ile bitirilir:

bar-gı-m keledi 'gidesim gelir'	*iş-ki-m keledi 'içesim gelir'*
bar-gı-ñ keledi	*iş-ki-ñ keledi*
bar-gı-sı keledi	*iş-ki-si keledi*
bar-gı-mız keledi	*iş-ki-miz keledi*
bar-gı-larıñ keledi	*iş-ki-leriñ keledi*
bar-gı-ları keledi	*iş-ki-leri keledi*

Dilek- Koşul *-sa-/-se-* eki ile sağlanır.

ber-se-m 'versem'	*okı-sa-n 'okusan'*
ber-se-ñ	*okı-sa-ñ*
ber-se	*okı-sa*
ber-se-k	*okı-sa-k*
ber-señder	*okı-sañdar*
ber-se	*okı-sa*

Koşul çekimine *-şı, -şi* ekinin getirilmesi ile, kipin kullanımına *pişmanlık, rica* ve *buyrum* anlamları veren bir kavram katılır:

al-sa-m-şı 'alsaydım ya'	*kel-se-şi 'gelseydi ya'*
al-sa-ñ-şı 'alıversene, alsana'	*bil-se-ñder-şi 'bilsenize'*

Yine koşul çekimi, *goy (koy)* sözcüğü ile genişletilebilir. Böylece bir rica, bir dilek anlamları katılmış olunur:

al-sa-m goy 'keşke alsam'	*kör-se-k koy 'keşke görsek'*
jaz-sa-*ñdar goy 'keşke yazsanız'*	

Yeterlik *-a, -e, -y* ulaç eki üzerine *al-* eyleminin getirilmesi ile sağlanır:

bar-a al-ma-dı-m 'gidemedim'	*ba-a al-a-mın 'gidebilirim'*
söyle-y al-a-r-mız 'söyleyebiliriz'	

Bileşik kipler ekeylem çekimleri aracılığı ile kurulur.

Öykülü anlatımlar ekeylemin ***edi*** *'idi'* birimi ile sağlanır:

al-gan edi-m 'almıştım'	*al-gan edi-ñ 'almıştın'*

al-gan edi-k 'almıştık'	*al-gan edi-ñder 'almıştınız'*
bar-uv-da edi-m 'gitmekteydim'	*ber-er edi-ñ 'verirdin'*
ber-mes edi-ñder 'vermezdiniz'	*ayt-pakşı edi 'söyleyecekti'*
kel-gey edi-ñiz 'geleydiniz'	*okı-vı kerek edi 'okması gerekti'*

Koşulun öyküsünde kişi eki, koşul eki üzerine gelir:

al-sa-m edi 'alsaydım'	*al-sa-ñ edi 'alsaydın'*
al-sa-k edi 'alsaydık'	*al-sa-ñdar edi 'alsaydınız'*

Edilgen eylem çatısı *-l-* ve *-n-*, ekleri ile sağlanır.

cekil- 'ulaşılmak'

cından- 'bunamak, delirmek'

Dönüşlü çatı *-n-, -l-, -s-, -ıs-* ekleri ile yapılır:

İşteş çatı *-ş-* eki ile sağlanır.

köris- 'görüşmek'

orıs- 'vuruşmak, savaşmak'

Ettirgen çatı *-it-, -t-, -dır-, -gır-, -gız-* ekleri ile kurulur:

uzayt- 'uzatmak'	*öltir- "öldürmek'*
pisir- 'pişirmek'	*kaşır- 'kaçırmak'*
kaygır- inlemek, sızlamak'	*bitir- 'bitirmek'*
kızdır- 'kızdırmak'	*şıgart- 'çıkartmak'*

Eylemlik ekleri:

-mak	*-makşı*	*-uşı*

Ulaç ekleri şunlardır:

-a/-e, -y	*-galı/-geli, -kalı/-keli -p*

Ortaç ekleri şunlardır:

-gan/-gen, -kan/-ken	*-atın*
-ar	

Kazakçada *-mış* ve *-acak* ortaç ekleri bulunmaz.

Eylemlerde olumsuzluk *-ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* ekleri ile sağlanır. Ayrıca *"cok" 'yok'* ve *"emes" 'değil'* sözleri ile olumsuz anlam verilir:

ol kelgen cok'o gelmedi'

algan emespin 'almadım, almışdeğilim'

11.12. Örnek

Közin aulga kelgesin eki künnen soñ aştı. Jurt asırauga könedi desti. Kişkene Kurmaş Kökserek dep at koyıp aldı. Ertendi-keş aynalasınan şıkpaydı. Özine jeke askuygış-itayak azir boldı. Bayrın köterip, tırbanıp jürüge aynalgan son, moynına jip tagıldı.

Üy işinen şıkpaydı. Tün balasında Kurmaş kasına alıp jatadı. Sol üşin kari ajesiniñ koynınan da şıgıp ketti. Bölek jatadı. Kasında ne ayak jagında körpeniñ astında Kökserek jatadı.

Jaz ortasına jakındagan kez boldı. Kökserek ülkeydi. Semirip jondanganday da boldı. Birak ülkeyisi daladagıday emes, besendey. Auldagı özigürbı küşikterden sonşa ülken emes.

Bu uakıka şeyin Kökserek aul itinan köresini kördi. Birde-bir it munı dos körmeydi, mañına jakındatpaydı. Kaskırga şabatın batıl töbetter bunı talan ta tastaydı. Özge köp it te ırıldap ürp, keyde tap berip, er jerinen tstep taptıp ketedi.

Kurmaş kasında bolganda tayak jemeyi. Birak erjete bastagan sayın büdan nesi köz jazıp kala berdi. Sonday kezde Köksekrekke ılgi jey ittep kezdesedi.

Bir uakıt ülken üydin ülken kara ala töbeti oñanaşada bunı alıp sogıp, köp ezgiledi. Bunı talap jatkanın körip, özge ittep de kelin şabınan alıp, borbayınan sozgılap öltirüge aynalıp edi. Şañ-şüñmen balalar, ñuykendep jıılıp kep, ittepdi urıp, zorga ayırıp aldı.

Gözünü avula geldiği iki günden sonra açtı. İnsanlar "Beslenmeye razı oldu" dediler. Küçük Kurmaş, "Kökserek" diye ad verip bu yavruyu aldı. Gün boyunca etrafından ayrılmıyor. Kendisi için özel yiyecek çanağı hazırladı. Göğsünü kaldırıp, hareketlenip yürümeye başlayınca boynuna ip takıldı.

Evin içinden çıkmıyor. Geceleri Kurmaş onu yanına alıp yatıyor. Bu yüzden yaşlı ninesinin koynunda yatmamaya başladı. Ayrı yatıyor. Yanında veya ayak ucunda, yorganın altında Kökserek yatıyor.

Yaz ortasına yaklaşıldı. Kökserek büyüdü. Semirip güçlendi. Fakat büyümesi serbest yaşayan kurtlar gibi olmadı, az oldu. Avulda bulunan kendi yaşıtlarından o kadar büyük değil.

O vakte kadar Kökserek avuldaki köpeklerden eziyet gördü. Hiçbir köpek onu dost görmüyor, yanına yaklaştırmıyor. Kurda saldıran korkusuz kurt köpekleri onu dalayıp bırakıyor. Başka köpekler de hırlayıp, bazen aniden saldırıp, dişleriyle her tarafını ısırıyorlar.

Kurmaş yanında olduğu zamanlar dayak yemiyor. Fakat büyüdükçe sahibi ordan ayrıldı. Bu durumda düşman köpekler Kökserek'le sürekli olarak karşılaşıyorlar.

Bir keresinde büyük bir evin büyük alaca köpeği onun gözünden uzak bir yerde yakalayıp, yere düşürüp iyice ezdi. Onu boğduğunu gören başka köpekler de saldırıp, karın altından dalayıp, baldırından çekiştirip öldüreceklerdi. Çocuklar ve büyükler koşup, köpeklere vurup, zorla ayırıp kurtardılar.

(Avezof, Kökserek, 3 bölüm)

12. KARAKALPAKLAR

Karakalpakça, Özerk Karakalpak Cumhuriyetin % 31'ini oluşturan Karakalpakların dilidir. Özerk Karakalpak Cumhuriyeti önceleri Kazakistan'a bağlı iken günümüzde Özbekistan'a bağlıdır. Özerk alanın toprakları 206.000 km'dir. Karakalpak özerk bölge nüfusu 1999 sayımına göre 1.418.100 kişidir. Karakalpaklar sayısı ise 550-600 bin kişi arasındadır. Başkentleri T**örtköl** (Nukus)'tur. Ayrıca Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Astrahan'da Karakalpaklar yaşarlar. Birkaç bin Karakalpak da Afganistan'a yerleşmiştir. Böylece yeryüzünde toplam 650.000'ie yakın Karakalpak vardır.

Karakalpakların ve Karakalpakçanın tarihsel gelişimi konusunda pek az bilgi var. Bir söylentiye göre Volga (İdil) ırmağı kıyısından gelip bu topraklara yerleşmişler. Büyük olasılıkla Peçeneklerin soyundan gelirler. Peçenekler 10-12. yüzyıllarda Avrupa'yı titreten ünlü Türk halklarıdır. Kıpçak- Peçenek güçleri bir güç oluşturup 1078'de Edirne'yi ele geçirirler. 1103'te Ruslara karşı savaşırlar. Daha sonra Karakalpaklar Altınordu Hanlığı içinde yer alırlar. Ardından Büyük Nogay Ordusuna girerler. 15-16. yüzyıllarda Kazak ve Nogaylar gibi Karakalpaklar da birlikten ayrılırlar. 16. yüzyılda Seyhun Irmağı havzasına yerleşirler. Bir aralık Kalmukların akınına uğrarlar. Ancak her dönemde kendi varlıklarını korurlar. Nedir, tarihsel yaşam gelişimleri daha çok Hive Hanlığının yazgısına bağlı kalır.

Karakalpak adı ilk kez 16-17. yüzyıllarda geçer. 18. yüzyılda Avrupalı kaynaklar Karakalpakların Sırderya'nın aşağı yatağında yaşadıklarını bildirirler. Akaba'da balıkçılık yaparlar. Daha sonraları buradan sürülürler. Bu kez Can-ı Derya (Yeni Irmak), Kuvan Derya çevresinde ortaya çıkarlar. 1920 de Hive Hanı Rusları bu topraklardan sürer. Bağımsız Hive Cumhuriyeti kurulur. Karakalpaklar bir yandan Hive Hanlığının vergileri, öte yandan Türkmen saldırıları yüzünden yerleşik yaşamı bırakırlar. Sınır kesimlerinde yerleşik yaşam olanaksızdır. Daha sonra özgür bir ilerleme ortamı bulurlar. Zor ödenir vergilerden ve sınır baskınlarından kurtulurlar. Yeniden Akaba'ya dönerler. Tarım ve ekincilikle uğraşmaya başlarlar. Meyve, sebze yetiştirirler. Özellikle darı üretirler. (Bu arada tarıglag 'tarla' kökünden gelen "tarı/darı" ve benzeri sözlerin öz Türkçe olduklarını belirtelim. Tarımla ilgili bu gibi sözlerin varlığının eski Türklerin yaşamında çok eski dönemlerden beri bulunduğunu vurgulayalım. Ve de bu verilere dayanarak Türklerin çok eski dönemlerde yerleşik yaşam sürdüklerini, dış etkenlerle göçebe yaşama geçtikleri olasılığına değinelim.) Günümüzde de Karakalpakların tarıma dayanan yaşamları sürer. Amuderya'dan küçük kanallarla su alınır. "Çıgır" adlı dönme dolaplarla bu sular yüksek-lere ulaştırılır. "Künde" adı verilen ve günümüze dek kullanılan ağaç sabanlarla toprak işlenir. Hayvancılık ve balıkçılık tarım yanında önemli geçim kaynağıdır. (Kökende Türklerde balıkçılık bulunmaz. Nitekim Anadolu'da da Türkler balıkçılığı daha önce oralarda oturan halklardan öğrenirler.) El işlemeciliği önemli değildir. Pamuk işleme tezgahları giderek artmaktadır. Bunlar gelişen endüstrinin sesidir. Türkistan'ın büyük bir bölümü pamukla uğraşır. Yiyeceğin büyük bir bölümü dışardan gelir. Devrimden önce buralarda yerleşim merkezi olarak kent bulunmaz. Karakalpak tipi çadır (görünümü Kazak-Kırgız çadırlarından ayrılır) ve kerpiç damlarda yaşanır. Şimdilerde yeni yeni kentlerin oluştuğu izlenir.

Karakalpak adı büyük olasılıkla kara ve kalpak sözlerinden oluşur. Türk ad koyma geleneğinde bu tür adlar vardır. İran'da yaşayan Karapapakların adı da bu türdendir.

Karakalpakça, Nogay ve Kazakçaya çok yakındır. Gerçekte bu dili Kazakçanın ağzı olarak yorumlamak olanaklıdır. Bu halkın uzak geçmişinde olduğu gibi, dilin tarihsel gelişimi de onlarla birliktedir. 19. yüzyıl sonuna dek yazı dili tüm Türkistan halkının kullandığı yazın dili olan Türki'dir. Ekim devrimine dek Karakalpaklarca da kullanılır. Okur yazar sayısı % 2 gibi düşük bir düzeydedir. Sovyet döneminde yazı dilinin sorunlarına çözüm getirilir. 1924'de Karakalpakçaya uyarlanmış Arap yazısı kullanılmaya başlanır. 1928'de Latin yazısına geçilir. Ağustos 1940'ta ise Kiril yazısına dönüş olacaktır.

12.1. Yazın

Gerçek anlamda bir Karakalpak yazınından söz etmek olası değildir. Geçmişin anılarına dayanan kahramanlık destanları, epik yapıtlar vardır. Altınordu döneminde doğmuş "Koblan", "Ersani", "Er Koşay", "Alpamıs" ve "Kırk Kız" gibi epik ürünler bugün de sevilerek okunur.

Kırk Kız destanı, oldukça uzun, manzum bir destandır. Destanda Gülayım adlı kız, kırk kız arkadaşı ile bir kalede oturur. Kalmuk saldırısına karşı hazırlanır. Kalmuklar saldırır. Gülayım'ın babası ölür. Gülayım ile yoldaşları öç alırlar. Bu arada Gülayım bir delikanlıya aşık olur. Birlikte Nadir Şah'a karşı savaşırlar.

18. yüzyıl Karakalpak ozanlarından **Jien Tagay Ulı** ünlüdür. Aynı zamanda ünlü bir destancıdır. *Poskan El* (Parçalanmış El) adlı destanında ağır ve acımasız saldırılara uğrayan halkının umutsuz, insanlığa küsmüş duygularını dile getirir. On üç yaşında yetim kalan Mümaim adlı bir kızın yaşam öyküsü, yeni bir yurt arayış uğraşı ile birleştirilir. *"Ata Jurtı Türkisan"* adlı destan ise Karakalpak halkının göçünü ve zorla yerinden edilmesini anlatır. *Jien Tagay Ulı*'nın yardımıyla Türkistan illerine yayılmasını dile getirir.

Öbür ünlü Karakalpak ozanları arasında **Berdah**, **Ajiniyaz** ve **Kosıbay-Ulı** sayılabilir. Berdah, Ali Şir Nevai, Fuzuli, Mahdum Kuli gibi Orta Asya yazınının ustalarının etkisinde yetişir. Kahramanlarını ve konularını doğunun Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha, Ferhat ile Şirin, Zaloğlu Rüstem, Şah Senem, Garip gibi tiplerinden seçer. **Aliniyaz** şiirlerini Nevai söyleyiş ve biçeminde yazar. *Künhoja* (1799-1880) ise yaşam gözlemlerini anlatır. *"Şolpanlar"* (Çobanlar) ve "Orakşılar" (Orakçılar) şiirleri bu tür gözlemlerin ürünüdür. Seksenlik koca ozan halk arasında sevilen bir söylence olur. **Kosıbay Ulı** (1824-1878) "*Ellerim Bardı", "Şıktı Jan"* gibi yanık şiirleri ile tanınır.

12.2. Sözvarlığı

Karakalpakçanın sözvarlığının ağırlığını Türkçe kökenli sözcükler oluşturur. Türkçenin çeşitli katman ve dil öbeklerinden sözcükler vardır. Kıpçak tabakası ağırlıklıdır. Ancak Oğuz-Uygur öbeğine özgü sözler de kullanılır.

Yabancı kökenli sözcükler içinde Moğolca sözcükler ağırlık taşır. Ayrıca Arapça-Farsça sözcükler vardır. Son dönemde ise Rusça ve Rusça üzerinden giren Batı kökenli sözler çoğalmaya başlamıştır.

12.3. Vurgu

Vurgu genel Türkçede olduğu gibi, son seslemdedir. Kimi kuraldışı söylenişler de vardır. Özellikle Rusçadan giren sözcüklerde ve özel adlarda bu kurala uyulmadığı olur.

12.4. Ses Dizgesi

Karakalpakça Kıpçak öbeğinin Kıpçak-Nogay alt bölümündendir. Kıpçak dillerinin genel özelliklerini taşır. Kırgızca ve Kazakçayı andırır. Gerçekte Karakalpakça yazı dili olarak bunlardan büyük ayrım göstermez.

Çağdaş Karakalpakçada 9 ünlü vardır. Açık ve kapalı e ünlüsü ayrı biçimde kullanılır. Nedir, Karakalpakçada ünlüler yaygın biçimde çift ünlülü kullanılır. Böylece 12 ünlü kullanımı doğar: *ua, ue, uı, üi, üu, uu, uü, ıü, üü, ıu, ıi, ii.*

Uzun ünlü bulunmaz. Yalnız güney ağzında Türkmencenin etkisi ile seyrek olarak uzun ünlülü kullanımlarla karşılaşılır.

Ünlü uyumu tamdır. Dudak benzeşmesi bulunmaz. Kırgızcada olduğu gibi ilerleyici yuvarlaklaşmalar bulunur.

sözgö 'söze'	*körgönün 'gördüğünü'*

İçte ve sondaki u ünlüsü yazıdada i ünlüsü ile gösterilir:

boldi 'oldu'	*kondi 'kondu'*

Önseste *ç-* ünsüzü sık sık *ş-* ünsüzüne dönüşür. Oysa Türkiye Türkçesinde bu sesle Türkçe sözcük başlamaz.

şakır- 'çağırmak'	*şap- 'koşmak'*
şarwaşılık 'hayvancılık'	*şege 'çivi'*
şuku- 'gagalamak'	*şıbatıl- 'ilişmek'*
şöl 'çöl'	*şarıg 'çarık'*

Önseste *ç-* ünsüzünün *s-* ünsüzüne dönüştüğüne de örnek vardır:

say 'çay, ırmak'

Kıpçak dillerinde olduğu gibi önseste ötümsüz ünsüzler korunur. Bu bağlamda *k-* ve *k- ö*nsesleri Karakalpakçada yaygın biçimde kullanılır:

keme 'gemi'	*kepir 'yaşlı kadın'*
kiygir- 'giydirmek'	*kiyat 'gelmek' < kele-yat*
kıyınşılık 'işkence'	*koraw 'ağıl'*
kaltıra- 'titremek'	*kara- 'bakmak'*

Önseste *p-* ünsüzü de sıkça kullanılır:

pisiriwli 'pişirilmiş'	*pukar 'Buhara'*
puşuk 'basık burun'	*pışık 'kedi'*

Yukardaki örneğe koşut olarak önseste *t-* sesi de korunur:

tastay 'taşgibi'	*tirişilik 'yaşam'*
tuwla- 'kızmak, öfkelenmek'	*tüñ- 'dönmek'*

Kıpçakçanın yukarda verdiğimiz genel kuralına karşın, Karakalpakçada önseste ötümlü ünsüzlerle de sıkça karşılaşılır. Önseste *b-, d-, g-* ünsüzlerinin oldukça yaygın olması Oğuz öbeğinin etkisine bağlanır:

düz 'düz'	*doslık 'dostluk'*
dorba 'torba'	*gezek 'gezen'*
güres 'güreş'	*güzet- 'gözetmek'*
barık 'varış'	*ber- 'vermek'ü*
boz 'boz'	*bürge 'pire'*

Önseste *b-* ünsüzünün *m-* ünsüzüne dönüştüğü olur:

murun 'burun, ön'	*magan 'bana'*
mınaw 'işte'	*mingiz- 'bindirmek'*

Önseste (kalın) *g-* ünsüzü kullanılmaz. Ancak kimi örneklerde görülür:

garga 'karga'	*galaba 'kalabalık'*
gumşa- 'kılşamak'	*gıl- 'yapmak, kılmak'*

Genizsil *ñ* sesi genelikle korunur:

çañagı 'deminki'	*eñişinde 'içinde en iyisi'*
kalıñ'tuzak'	*tüñ- 'dönmek'*

İçseste de *-p-* ünsüzünün *-b-* üzerinden *-w-* ünsüzüne dönüştüğü olur:

tawup 'tapıp, bulup'	*dawus 'ses'*

-w- sesine dönüşüm oldukça çoktur. Sözgelimi *-ğ-* sesi birçok örnekte *-w-* sesine dönüşür:

awuz <ET agız 'ağızz'	*awullas- 'aynı köyden ol.'*
bakırawık 'bağıran'	*biröw <ET biregü 'biri'*
caw- 'yağmak'	*elüw <ET ellig 'elli'*
istew 'iş'	

Bunlardan genizsil *n* sesinin *w* sesine dönüştüğüne örnek vardır:

köwil 'gönül'

Tüm bu öbek dillerde olduğu gibi önseste *y-* ünsüzü *c-* ünsüzüne dönüşmesi yaygın bir ses olayıdır:

cıl <ET yıl 'yıl'	*cas <ET yãş 'genç'*
col <ET yõl 'yol'	*cigit <ET yigit 'yiğit'*
caw <ET yagı 'düşman'	*caxıllap <*ET yak 'yaklaşıp'*
çañagı 'deminki'	*caw 'yağmak'*
cazdırıl- 'çözülmek'	*ciber- 'yollamak'*
*cilli 'deli' <*ET yelli sözünden*	*cosul- 'coşmak'*
coy- 'kaybetmek'	*cuk- 'yapışmak'*
cuwaz 'yavaş, dingin'	*cüyrik 'koşan at, yüğrük'*

Önseste *-g-* ünsüzü *-w-* ünsüzüne dönüşür.

awul <ET. agıl 'köy'	*köwün <ET. köñül 'gönül'*
tuwgan <ET toggan 'doğan'	*elüw <ET. elig 'elli'*

Bununla birlikte kimi eski sözcüklerdeki *-g/-gi/-gu* sesi korunur:

iygilik <edgülük 'iyilik'	*sargay- < sarıg-ad-'sararmak'*

ç ünsüzü Türk kökenli sözcüklerde kurallı olarak kullanılmaz. Yalnız ödünç sözlerde bulunur. Önseste ve içsesteki *-ç-,-ç* sesi *-ş-,-ş,* ünsüzüne dönüşür:

agaş <ET yıgaç 'agaç'	*tışkan <ET sıçgan 'sıçan'*
keş <ET keç 'geç'	

İçseste ve sonsesteki *-ş-, -ş* ünsüzleri *-s-, -s* ünsüzüne dönüşür:

is <ET iş 'iş'	*kisi <ET kişi 'kişi'*
atalas 'akraba'	*bes <ET beş 'beş'*
cosıl- 'coşmak'	*ellestir- 'barıştırmak'*
iste- 'işlemek'	*bas <ET baş 'baş'*
pisir- 'pişirmek'	*tastay <ET tas 'taş gibi'*

Eski Türkçenin *t-* önsesi kimi sözcüklerde ötümlüleşir ve *d-* sesine dönüşür:

diz- <ET tiz- 'dizmek'	*duman <ET tuman 'duman'*
düz- <ET tüz- 'düz'	*dize 'diz' Kzk. tize*

Karakalpakçada benzeşme ve seslem düşümü olayları yaygındır:

-lm- > -mm-:	*kemmeydi < kelmeydi 'gelmiyor'*
-nl- > -ll-	*cilli 'cinli' seller < sen-ler 'sizler'*
-nd- > -nn-	*sonnan 'şundan'*
-çş- > -şş-	*başşı 'başçı'*
-şm- > -şb-	d*üşban 'düşman'*

Öntüreme olayı ile de karşılaşılır:

irehet 'rahat',	*ıradıo 'radyo'*

12.5. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* biçimindedir. Ses olayları yüzünden *-nar/-ner* biçiminde kullanıldığı da olur:

at-lar 'atlar'	*suy-lar 'sular'*
köl-ler 'göller'	*cer-ler 'yerler'*
kim-ler 'kimler'	*ne-ler 'neler'*
kün-ner 'günler'	*katın-nar 'kadınlar'*
ton-nar 'giysiler'	

İyelik Ekleri:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m,-ım/-im*	*-mız/-miz,-ımız/-imiz*
2. kişi	*-ıñ/-iñ*	*-ñız/-ñiz,-ıñız/-iñiz*
3. kişi	*-sı/-si,-ı/-i*	*-sı/-si,-ı/-i*

Durum eklerinin değişik biçimleri vardır:

Tamlayan durumunun dört tür kullanımı vardır:

-nıñ/ -niñ*:*Ünlüyle ya da m, n, *ñ* ünsüzleri ile biten sözcüklerde tamlayan durumu bu biçimdedir:

bala-nıñ 'çocuğun'	*kim-niñ 'kimin'*
adam-nıñ 'adamın'	*şopan-nıñ 'çobanın'*

-tıñ/-dıñ eki, r, l, w, y ünsüzleri ile biten sözcüklerde kullanılır:

koy-dıñ 'koyunun'	*kar-dıñ*
kus-tıñ 'kuşun'	*iyt-tiñ 'itin'*

Belirtme durumu eki genelde ***–nı/-ni*** biçimindedir. Ancak benzeşme nedeniyle ***–dı/-tı*** biçimlerinde de görülebilir: (Yazı dilinde gösterilmemesine karşın ağızlarda belirtme durum eki *l, m, n, r* gibi akıcı ünsüzlerden sonra ***-nı*** biçiminde kullanılır.)

şopan-dı 'çıbanı'	*bala-nı 'çocuğunu'*
muz-dı 'buzu'	*itt-ti 'köpeği'*
üy-di 'evi'	*mal-dı 'malı'kus-tı 'kuşu'*

Üçüncü kişi iyelik eklerinden sonra –***n*** biçiminde gözüktüğü de olur.

bala-sı-n 'çocuğunu'	*üy-i-n 'evini'*

Yönelme ekinin çok değişik biçimde kullanımları vardır: ***-ga/-ge, -ka/-ke, -a/-e, -na/-ne,*** yönelme belirten eklerdir. Genelde eski g ünsüzü korunur. *-n* ünsüzünden sonra ***-ña/-ñe*** biçimindem de gözükür:

men-ñe 'bana'	*kaban-ña 'yaban domuzuna'*
bala-m-a 'çocuğuma'	*kız-ı-ñ-a 'senin kızına'*
kızına'ogan 'ona'	

Ancak iyelik ekinden sonra *-na/-ne* biçiminde söylendiği görülür:

bala-*sı-na 'çocuğuna'*	*üy-i-n-e 'evine'*

Bunun dışında *-ga/-ge, -xa/-xe, -a/-e* biçimlerinde kullanılır.

şopan-ka 'çobana'	*düşmen-ge 'düşmana'*
koy-ga 'koyuna'	*agaş-ga 'ağaca'*
tiş-ge 'dişe'	*kez-ge 'göze'*
kız-ga 'kıza'	*üy-ge 'eve'*
agaş-ka 'ağaca'	*iyt-ke 'köpeğe'*

Tekil kişi ve gösterme sözcüklerinden sonra –***gan*** biçiminde kullanımı ile de karşılaşılır:

magan 'bana'	*sagan 'sana'*
ogan 'ona'	*sogan 'ona'*

Bulunma durumu –***da,-de*** ve titreşimsiz ünsüzlerden sonra ***–ta,-te*** şeklindedir.

kus-ta 'kuşta'	*üy-de 'evde'*
bala-da 'çocukta'	*iyt-te 'köpekte'*
tiş-te 'dişde'	*ana-da 'anada'*
adam-da 'adamda'	*agaş-ta 'ağaçta'*

Çıkma durumu ***-dan/-den, -tan/-ten, -nan/-nen*** *b*içimindedir:

şopan-dan'çobandan'	*düşmen-den 'düşmandan'*
adam-nan 'adamdan'	*ekeňnen 'babandan'*
tiş-ten 'dişten'	*ana-dan 'anadan'*
agaş-tan 'ağaçtan'	*kus-tan 'kuştan'*
üy-i-nen 'evinden'	*eke-ñ-nen 'babandan'*

Eşitlik durumu ***–şa/-şe (<-ça/-çe), -day/-dey, -tay/-tey, -dayın/-deyin*** ekleri ile karşılanır:

men-iñ-şe 'bence'	*sen-iñ-şe 'sence'*
men-dey 'benim gibi'	*özün-dey 'kendisi gbi'*
börü-dey 'kurt gibi	*kunduz-şa 'kunduz gibi'*
kus-tay 'kuş kadar, kuş gibi'	*ört-tey 'ateş gibi'*
ul 'oğul gibi'	*bu-lar-dayın 'bunlar gibi'*

Araç eki olarak ***benen, penen, menen*****,** kullanılır:

adam menen 'adamla'	*kar menen 'karla'*
kız benen 'kızla'	*kus penen 'kuşla'*
at penen 'atla'	

i'

Yön eki olarak ***–arı/-eri, -ra/-re*** kullanılır. Ayrıca eskicik biçimlerde Eski Türkçenin -***garı/-geri*** eki ile karşılaşılır:

işkeri 'içeri'	*jogarı 'yukarı'*
ilgeri 'ileri'	*tışkarı 'dışarı'*

Kişi sözlerinin ilginç özellikleri vardır. Genellikle kişi sözleri Oğuzca'da olduğu gibidir. Oğuzcadan kimi küçük ayrımlar gösterirler. Sözgelimi 2. çoğul kişi sözcüğü olarak "siz" sözü yanında "sizler" ve "senler" de kullanılır. Benzer biçimde 1. çoğul kişide "bizler" sözü işlektir.

Kişi sözcükleri:

men	*sen*	*ol*	*bizler*	*sizler*	*olar*
meniñ	*seniñ*	*onıñ*	*bizlerdiñ*	*silerdiñ*	*olardıñ*
magan	*sagan*	*ogan*	*bizge*	*sizlerge*	*olarga*
meni	*seni*	*onı*	*bizlerdi*	*sizlerdi*	*olardı*
mende	*sende*	*onda*	*bizlerde*	*sizlerde*	*olarda*
mennen	*sennen*	*onnan*	*bizlerden*	*sizlerden*	*olardan*

Dönüşlü sözcük olarak **öz** sözü kullanılır**.** *öz-im, öz-iñ, öz-i, öz-imiz, öz-iñiz, öz-leri* biçiminde çekilir.

Gösterme sözcükleri *bul, mına, usı, ol, sol, anaw* sözcükleridir. Durum ekleri ile kulanımları şöyledir:

bul 'bu'	*sol 'şu'*	*mına 'bu,şu'*	*anaw 'o'*
bunıñ	*sonıñ*	*mınanıñ*	*ananıñ*
bugan	*sogan*	*mınagan*	*anagan*
bunı	*sonı*	*mınanı*	*ananı*
bunda	*sonda*	*mınada*	*anada*
bunnan	*sonnan*	*mınadan*	*anadan*

Ayrıca Karakalpakçada gösterme sözü olarak şu sözcükler kullanılır:

osı 'şu'	*barlık 'işte'*
pütlül 'bütün'	*kay 'hangi'*

Soru genel Türkçede olduğu biçimde soru sözcükleri ve soru eki ile olmak üzere iki biçimde sorulur. Soru sözcükleri, kökende *ne* ve *ga* sözcükleri ile türevlerinden oluşur:

ne 'ne, hangi	*neşinşi ' hangi, kaçıncı'*
nişe 'ne kadar, kaç'	*neşewi '*
ka 'hangi'	*kay 'hangi'*
anşa 'ne kadar'	*kaysı 'hangi'*
kanday 'hangi'	*kayda 'nereye'*
kaydan 'nereden'	*katsısı 'hangisi'*
kim 'kim	*kimler 'kimler'*

Soru eki mı/mi benzeşme olayına dayanan ses değişimleri yüzünden *mı/mi* yanında *ma/me, pa/pe, ba/be, bı/bi* biçimlerinde kullanılır. Ayrıca 'değil mi' anlamında *şa* biçimbirimi vardır.

Belgisiz sözcükler

barlığı 'hepsi'	*kim de kim 'herhangi biri'*
heş kim 'hiç kimse'	*bir neme/bir deme 'birşey'*
birew 'biri'	*edewir 'bir çok, nice'*
bazı 'bazı'	*barlık 'bütün'*
baksa 'başka'	*bir talay 'bir çok'*

Durum sözcükleri

bulay 'böyle,şöyle'	*olay 'öyle'*
birge 'birlikte'	*bılayşa'böylece'*

Ölçü sözcükleri

eň 'en'	*asa 'çok, pek'*
köp 'çok'	*oğada 'pek çok'*
talay 'çok'	*azmaz 'az biraz'*
küte 'çok, pek'	*jüde 'çok'*
asa 'çok, pek'	*az 'az'*

Yer- yön sözcükleri

berirek 'daha yakın'	*arman 'uzak,öte'*
ilgeri 'ileri'	*tömen 'aşağı'*

Zaman sözcükleri:

keşe 'dün'	*tünde'gece'*
tüste 'öğle vakti'	*bügin 'önce'*
erte 'yarın, sabahleyin'	*tünev küni 'geçen gün'*
bıltır 'geçen yıl'	*hazir 'şimdi'*
ertede 'önce'	*bıltır'geçen yıl'*
aylap 'aylarca'	*kün sayın 'her gün'*
akşam 'gece'	*yarım akşamda 'gece yarısı'*
burın 'önce'	*aldı burın 'ilk önce'*
keyin 'sonra'	*udayı 'her zaman'*

Karşılaştırma sözcükleri

ne…ne 'ne..ne'	*meyli…meyli 'ister istemez'*
ga…ga 'gah,geh'	*bazda…bazda 'bazen…bazen'*

Güçlendirme sözcükleri

Sayı sözcükleri Oğuzcaya benzer: *bir,eki, üş, tört, bes, altı, ceta, segiz, togız, on, cigirm, otız, kırk, elli, alpı, cetpis, seksen, toksan, cüz , mın, onmın*

Sıra sayıları *-inşi* eki ile sağlanır: *birinşi 'birinci', altınşı 'altıncı', ellinşi 'ellinci', onınşı 'onuncu'*

Ancak Karakalpakçada topluluk bildiren *-ekev/-üsev* eki vardır.

eköw 'ikişer', besöw 'beşer'

Sıfatlar Karakalpakçada çok renkli görüntü sunarlar. Sözgelimi şu ekler kullanılır:

-gılt: Türkiye Türkçesindeki *"-ımsı"* ekine yakın bir işlevi vardır: *sargılt 'sarımsı'*

-şa: Türkiye Türkçesindeki *-ca/ -ce* ekinin karşıtıdır: *akışa 'akça'*

-şıl: Türkiye Türkçesindeki *-cıl* ekinin koşutudur: *sarışıl 'sarışın'*

-rak: Türkiye Türkçesindeki "gibi, çala, benzer' anlamlarını verir: *alarak 'ala gibi, alarak'*

12.6. İlgi

bola 'için'	*uşın 'için'*
menen, benen, pinen 'ile'	*bilen 'ile'*
arkalı 'ile, vasıtasıyle'	*sebepli 'için'*
kibi 'gibi'	*yanlı 'gibi'*
sıyaklı 'gibi'	*sekili 'gibi'*
terizli 'gibi'	*jene 've, dahi'*
yamasa 'veya'	*da, de, ta, te 've, sonra'*
tagı 'ayrıca, bundan başka'	*hem… hem 'hem… hem'*
meyli… meyli 'ister… ister'	*ne… ne 'ne… ne'*

12.7. Devinim

Ekeylem *er-* biçimindedir. Ekeylemin durum, belirli geçmiş, belirsiz geçmiş ve koşul kullanımları bulunur.

Durum bildiren çekim, yalnız kişi ekinin gelmesiyle oluşur.

Kişi ekleri şu biçimdedir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*–man/-men(-pan,-pen)*	*-mız/-miz(-bız,-biz/-pız,-piz)*
2. kişi	*–san/-sen*	*-sız(lar)/-siz(ler)*
3. kişi	*eksiz*	*- eksiz(veya –dı,-di.-tı,-ti)*

cas-ma +gencim', caş-sa 'gençsin', çaş-dı 'gençtir', caşübız 'genciz'

üyde-me 'evdeyim', üyde-se êvdesin', üyde-di 'evdedir', üyde-biz 'evdeyiz.

Öykü kullanımı *e-di* biçimindedir. ***e-di*** biçimime ekeylemin ulanması ile çekim yapılır: *edi-m, edi-ñ, edi, edi-k, edi-giz, edi-le biçiminde çekilir.*

Tulpan-edim 'yiğittim', tulpan-ediñ 'yiğit idin'

Söylenti *bolgan 'olan'* ortacına kişi eklerinin gelişi ile kurulur: *cas bolgan ma 'gençmişim', cas blgan-sa 'gençmişsin', cas bolgan-dı 'gençmiş'*

Koşul, ekeylemin ***e-se-m, e-se-n, e-se, e-se-k, e-se-giz, e-se-ler*** biçimimdeki çekimin kullanılması ile yapılır*: aruw esem 'güzelsem', aruw esen 'güzelsen'.*

Eylem çekimleri kişi eklerinin eylem tabanına gelmesi ile yapılır. Genel Türkçede olduğu gibi iki tür kişi eki vardır

Birinci tip çekim eki şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**

1. kişi	*-man/-men, -pan/-pen*	*- mız/-miz, -bız/-biz, -pız/-piz*
2. kişi	*-san/-sen*	-sız/-siz (ler)
3. kişi	*-dı/-d, -tı/ti*	(eksiz) *-dı/-di, -tı/-ti*

Bu tür kişi eki belirsiz geçmiş, gelecek, geniş, ve şimdiki zaman çekimlerinde kullanılır.

2. Tip kişi ekleri iyelik kökenlidir.

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*–m*	*-k*
2. kişi	*-ñ*	*- ñiz(lar)/- ñiz(ler)*
3. kişi	(eksiz)	(eksiz)

Bu kişi ekleri belirli geçmiş, koşul ve gereklik çekimlerinde kullanılır.

alçak-pan 'alacağım'	*alçak-pız 'alacağız'*
alıp-pan 'almışım'	*alıp-pız 'almışız'*

Belirli geçmiş zaman *-dı/-di,-tı/-ti* eki ile anlatılır:

ket-di-m, ket-di-ñ 'gittim,gittin'	*ayttı 'söyledi'*
suwı kurıdı 'suyu kurudu'	*iştim 'içtim'*
aylanba-d-ım 'dolaşmadım'	*sizler aldıñızlar, olar aldı.'aldınız,aldılar'*

Belirsiz geçmiş zaman ***-gan/-gen,-kan/-ken*** ekine kişi eklerinin gelmesi ile sağlanır:

bergen-men 'vermişim'	*tüsüngen 'düşünmüş'*
külgenmen 'gülmüşüm'	*işkenmen 'içmişim'*
sen alıpsan 'almışsın'	*islepti 'çalıştı'*

-ır, -ıp/ -ip ekleri üzerine kiş ekleri gelmesi ile de belirsiz geçmiş anlatılır:

tüsin-ip-pin 'düşünmüşüm'	*tüsün-ip-piz 'düşünmüşüz'*
tüsin-ip-sen 'düşünmüşsün'	*tüsin-ip-siz 'düşünmüşsünüz'*

Geniş zaman ***–ar,-er*** ekleri getirilerek yapılır:

alar ma 'alır mı?'	*sen almasaň 'almayacaksın'*
men islermen 'çalışacağım'	*ol işpes 'içmeyecek'*

Şimdiki zaman, söylenen zamanı anlattığı gibi gelecekte olacağı da kapsar. İki türlü yapılır:

1. ***-a-/-e-,-i-,-ar-/-er-,*** eki ile:

al-a-man 'alıyorum'	*bol-a-men 'oluyorum'*
kör-e-di 'görüyor'	*öl-e-di <öl-e-dir 'ölüyor'*
tasla-y-a-dı<taşlaydır 'atıyor'	*sor-a-y-sız 'soruyorsunuz'*

2. Şimdiki zaman anlatımı için ***yat-, tur-*** gibi ulaçlarla kullanılan bileşik eylemlerden de yararlanılır:

(al-)-ıp cat-ır-man 'almaktayım'

kelatır < kel-e-yat-ır 'gelmektedir'
bakatugan <bakaturgan 'bakmakta'
biletun bolsa < bile-turgan bolsa 'bilmekte olsa'

Gelecek zaman da iki biçimde yapılır:

1. -acak/-ecek:

alacaksız 'alacaksınız'

2. -ar/-er:

alarsız 'alırsınız, alacaksınız'

Buyrum *-sa/-se* eki ile kurulur:

nasıygatın tutbasa 'öğüdünü tutmasa'
bolsa kerek 'olsa gerek'

Gereklik anlamı iki farklı şekil ile sağlanır:

1.-ıw,-iw kerek

alıwı kerek 'alması gerek'

2.-maq,-mek kerek

almak kerek 'almalı'

İstek dört farklı şekilde yapılır:

*1.-**kı,-ğı,-ki,-gi***

islegim keldi 'çalışmak istedim'

*2.**-maqşı-mekşi,-baqşı,-bekşi,-paqşı,-pekşi***

men ketpekşimen'gideceğim'

3.-ğay,-gey,-gay,-key

islegeymen 'çalışacağım'

4.-se,-sa

İşseň 'içsen'

Koşul kipi –sa,-se ekleri ile yapılır:

almakşımısaň? 'almak mı istiyorsun?'
baslağay ma?'başlayacak mı?'

Öykülü bileşik zamanlar "***edi***" ekeylemi ile anlatılır.

catkan eken 'yatmıştı'

Söylentili Bileşik zamanlar *bolgan* sözcüğü aracılığı ile kurulur.

Koşullu bileşik zamanlar -***sa/se*** eki üzerine 2. tür kişi eklerinin gelmesi ile sağlanır.

Kıvamlık kuruluşları genelde Türkiye Türkçesini anımsatır:

Yeterlik *al-* eylemi ile kurulur: *jete al-* 'yetebilmek', *köre al-* 'görebilmek'

Tezlik *ber-* 'ver' eylemi ile kurulur. *soray ber* 'soruver', *keleber* 'geliver',*ere ber-* 'yetişivermek'

Sürerlik birkaç biçimde kurulur.

–***p otır***-eylemi yardımı ile anlatılır: *söylesip otırdı* 'konuşadurdu'

-***p jat-*** eki ile yapılır :*karap jatgannan* 'çalışmayandan'

tur- fiili ile yapılır:*okıy tur* 'okuya dur'

-p barat- şeklinde yapılır:*uşıp baratırgan kuş* 'uçup duran kuş'

-a,-e,-y gör-:*söge gör-* 'sövp durmak'

Yakınlık *–a jazla-* kurgusu ile sağlanır: *urırsıp kala jazladım* 'dövüşe yazdım'

Çatı ekleri çok çeşitlidir.

Edilgen eylem -il-/-ıl-,-ın-/-in-,-n ekleri ile yapılır.

at-al-'adlandırılmak'	*qıy-ıl- 'kesilmek'*

Dönüşlü eylem -n/-in,-ık/-ik,-k ekleri ile sağlanır.

oyla-n- 'düşünmek'	*küy-in 'acı çekmek'*

İşteş eylem *-s, -ıs/-is,* ekleri iledir.

aytıs- 'atışmak'

külis- 'gülüşmek'

Ettirgen çatı değişik eklerle kurulur. Ettirgen çatı bakımından Karakalpakça zengin kullanım olanakları sunar. Bunların bir bölümü Türkiye Türkçesinde de kullanılır. Bir bölümü ise Kıpçak dillerine özgü eklerdir:

-dır/-dir,-tır/-tir,-ıt/-it,-t

elles-tir- 'barıştırmak'

-kız/-gız, -ız/-iz

min-giz- 'bindirmek'

-ır/-ir,-ar/-er

şak-ır- 'çağırmak'

-gır/-gir,-kar

kiy-gir- giydirmek'

Eylemlik ekleri bakımından daha zengindir.

-v/-ıv/-iv Türkiye Türkçesindeki *"-iş"* eylemlik ekine ve "*-im"* yapım ekine yakın bir işlevi vardır.

ke-liv 'gelim'
ıyr-ım yumak'
ağ-ım 'akıntı'

-ıs :

tu-rıs 'duruş'	*cür-is 'yürüyüş'*
bat-ıs 'batı'	*şığ-ıs 'çıkma,çıkış'*

-kı/-ki,-gı/-gi :

al-gı 'alım'	*süz-gi 'süzgeç'*
buralkı 'başka,yabancı'	*sül-gi 'havlu'*

-mak/-mek :

bol-mak 'olmak'	*üylendirmek 'evlendirmek'*
iy-mek 'eğri'	*şak-mak 'çakmak taşı'*

Ortaç ekleri çok değildir. Çok kullanımlı birkaç ek vardır.

-gan /-gen, -kan/-ken Geniş zaman ortacıdır. Türkiye Türkçesindeki "*-an/-en"* eki ile aynı köktendir.

cak-kan 'yatan'	*pis-ken 'olgun'*
ketken soñ 'gittikten sonra'	*jabıs-kan 'yapışkan'*

-ar/-er, -r Geniş zaman ortacıdır. Türkiye Türkçesinde aynı işlevde kullanılır.

-a/-e, -i + tugun

bolatugun 'olmuş'

Ulaç ekleri bakımından Tükiye Türkçesiyle bir iki ekte ayrı kullanım vardır.

Sözgelimi -p bağlama ulacının kullanımı bakımından büyük bir ayrılık göstermez. Çok kullanılır.

cazdırılıp 'yazdırılıp'	*dep 'deyip'*
körüp 'görüp'	*ketip 'gidip'*

-a/-e Türkiye Türkçesindeki ünlü ile yapılan ulaç ekidir.

kete jazladı 'neredeyse gidecekti'
sen barağoy 'sen gidedur'

-gali/-geli: Türkiye Türkçesindeki *"-alı/-eli"* ulaç eki ile aynı işlevdedir.

men kelgeli 'ben geleli'	*ketkeli beri'gideli beri'*

-ganşa/-kanşa: Türkiye Türkçesindeki "-ınca/-ince" yakın bir işlevi vardır.

kün batkanşa 'güneş batana kadar'
men ketkenşe 'ben gidene kadar'

Ayrıca *-ganda/-gende* ve *-ın* ulaç ekleri Karakalpakçada sıkça kullanılan eklerdir.

bolganda 'başladığında'
körgende 'görünce'

Tüm bu konumu ile Karakalpakça Kazakçaya çok yakındır. Bu yakınlık sözdizimi için de geçerlidir. Kısa yalın tümceler anlatımda yeğlenir.

12.8. Örnek

kan köp bolsa, caw köp boladı: biy köp bolsa, taw köp boladı. er tuwgan cerine, iyt toygan cerine. adam-tilinen, mal şaxınan (baylanadı). emen agaştıñ iyilgeni-sıganı, kızıl cüzlü cigittiñ kızarganı ölgeni. sıpayı sırın casırmaydı, puşuk kisi murnun casırmaydı. tay tuwlap üyirinen şıkpas. atalastıñatı ozganşa. awullastıñ tayı ossın. awullasıñ kim bolsa, atalasıñ sol boladı. şortan balık caksı bolsa kıywaga barmas pas edi. kar bir cawsa terek eki cawadı. aşlıkta ölgen ozar. iygilik istiñ keşi cok. tışkannıñ eceli cetse, pışıktıñ kuyrıgınan tisleydi. segiz kırlı balıktı, togız kırlı cigit aladı. dıykanşılık biri bes, şarwaşılık ogan es. sabır tibi-sarı altın sargaygan ceter mıratka, asıkkan kalar uyatka. zaman saz bolmasa, zamanga saz bol. caw menen söylesseñ, kıradı da coyadı; baylar menen söylesseñ, malıñnıñ semizin soyadı; biyler menen söylesseñ, basına dawdı üyedi; molla menen söylesseñ , basına akır zaman saladı da koyadı. palga senbe. sıpayı toñbas kaltırar. tawık körgönün şokuydı, molla-bilgenin okuydı. beregen kolım alagan, beregen kalıkka caragan. cuwaz tananı padaşı minedi. bersñ alasañ, ekseñ orasañ. eñbek etseñ, emerseñ. baydan cagadı, baldan tamadı. kızım üydö, kılıgı düzdö (tısta). köşerimdi col biledi, konarımdı say biledi. corga mingen coldasınan ayrılar; köp casagan kurdasınan ayırlar. elüw cılda el caña (cañarar), kırık cılda kazan caña (cañarar). bilek bir bolsa da barmak baska. balalı üy-bazar, balasız üy-kuw mazar. sıpayı sökkenin sıylaydı. atanıñ köwüni balada, balanıñ köwüni dalada. süymegenge süykenbe-baxañ keter; mıñ tıllalık gelleñdi bir pul eder. camanga isiñ tüspesin, kalıñga kusuñ tüspesiñ. bir sınagan camandı, eki kaytara sınama, sınamay köwniñ tınama. sırın bilmegen attıñ sırtınan aylanba (aylayma). cüyrikten cüyrik şıksa, ayagı tıpır-tıpır. sezikliş sekirer. asık oynagan azar, top oynagan tozar, eñ işinde berinen de koy bagıp, köten cegen ozar. tanıgan cerde toy sıylı, tanımagan cerde boy sıylı.

üyrök ben baka

bir kölde mäkan etip, dos bolıp eki üyrök bir baka bir neşe cıllar catkan eken. ol köldiñ bir künleri suwı kuruptı. eki üyrök aytıptı: "bizlerdiñ tiriligimiz suw menen edi, bul köldin suwı kurudı,cene bir kölgö barıp mäkan etsek kalay boladı"- degen. bul sözdi baka esitip : "meniñ köwlimniñ koşı tirişiligimniñ awkatı senler menen edi, senler ketken soñ nagıp bir özim kün köremen"- dep cılay bergen. bul bakanıñ halın eki üyrök körüp: "munıñ menen äwel dos bolıp edik, munı nagıp cılatıp taslap ketemiz, bir iyle-menen bargan cerimizge alıp ketsek kalay boladı" -dedi. onda biröwi : "kalay alıp ketemiz- dedi- bir şöptiñ bir cagınan men tisleyin, bir cagınan sen tisle, ortasınan bakanı tisleteyik sonıñ menen bakanı alıp köteremiz" dedi. onda biröwi: "baka degen bir awuz bolatugun edi, awuzı cazdırılıp ketip öziniñ äceline sebep bolıp bizlerdi uyatka koymasa, bakaga anıt bereyik söylemeytugunga"- dep bakaga kelip bul sırlardı ayıttı. baka: "meni alıp ketseñiz söylemeyin" dep anıt işti. biröwi şöptiñ basınan tislep, biröwi bir basınan tislep, ortasınan bakanı tisletip aspanga alıp uştı. ömirde aspandı körmegen baka üyreklerdiñ kanatınıñ şarapatı menen aspannıñ tamaşasın körüp köñli cosılıp mas bolıp baratırgan edi. colı bir şarbak yelattıñ üstine keldi. bir neşe adamlar dalaga şıgıp turgan eken. eki üyrektiñ aspanda bakanı alıp baratırganın körüp hayran kalıp -"tääcip kılmak kerek, mına eki üyrektiñ bakanı iyle menen alıp baratırganın"- dedi. sonda baka aytti: "meniñ bul baratkanımdı körmegenlerdiñ közi şıksın" dep wark etti, awuzı şöpten cazdırılıp ketti, cerge tüsüp, öz basına özi cetti. her kim özinen akıllınıñ nasıygatın tutbasa bakaday bolsa kerek.

Ördek ile Kurbağa

Bir gölde yerleşip dost olan iki ördek bir kurbağa bir nice yıllar yaşamışlardı. O gölün bir gün suyu kurudu. İki ördek: "Bizlerin yaşamı su ileydi. Bu gölün suyu kurudu. Yeni bir göle varıp yerleşsek nasıl olur?" dediler. Bu sözü işten kurbağa: "Benim gönlümün hoşu, yaşamımın yiyeceği sizlerleydi. Sizler gittikten sonra ne yaparım, bir başıma gün göremem." diye ağladı. Bu kurbağanın durumunu iki ördek görüp: "bununla eskiden dost olduk. Bunu nasıl ağlayarak taş gibi bırakıp gideriz, bir çözüm bulup gideceğimiz yerimize alıp gitsek nasıl olur?" dediler. O zaman biri: "nasıl alıp gideriz?" dedi. "Bir çöpün bir ucundan ben dişimle tutayım, bir ucundan sen tut. Ortasından kurbağa dişi ile tutsun. Böylece kurbağayı alıp götürürüz" dedi. O zaman biri "kurbağa denen bir ağız var ki, ağzı çözülüp gider, kendi ölümüne neden olur, bizleri günaha sokmasa,, kurbağaya konuşmayacağına yemin ettirelim" dedi. Kurbağaya gelip bu sırları söyledi. Kurbağa "beni alıp gidin, söylemem" diye ant içti. Biri çöpün bir ucundan tuttu, öbürü öbür başıdan dişi ile kavradı. Ortasından kurbağa dişini geçirip gökyüzüne alıp uçtu. Yaşamında gökyüzünü görmeyen kurbağa ördeklerin kanadının şerefi ile gökyüzünün görünümünü görüp gönlü coştu; mest olup kendinden geçti. Yolu bir göçebe otağının üstüne geldi. Birkaç kişi dışarı çıkmış duruyorlardı. İki ördeğin gökyüzünde kurbağayı alıp götürmesini görüp şaşırdılar. "Hayret etmek gerek buna! İki ördeğin kurbağayı hile ile alıp götürmesine"- dediler. O zaman kurbağa "benim bu gitmemi görmeyenlerin gözü çıksın" diyerek vark diye ağzını çöpten uzaklaştırdı. Yere düşüp kendi başını kendi yedi. Her kim kendine verilen öğüdü tutmazsa kurbağa gibi olur.

13. KIRGIZLAR

Kırgızlar, Sovyetler Birliği'nin 1992'de dağılması ile kurulan, Kırgızistan Cumhuriyetinde yaşarlar. Kırgızelinin nüfusu 1999 sayımına göre, 4.753.003 kişidir. Bunun 3.000.000'unu Kırgızlar oluşturur.. Ayrıca Özbekistan, Tacikistan ve Kazakistan'da Kırgız vardır. 150.000 aşkın Kırgız Çin Halk Cumhuriyetinin Sing-Kiang Uygur Özerk bölgesinde ve Moğol Halk Cumhuriyetinin batı bölgelerinde Afganistan'ın kuzey doğusunda ve Pakistan'da yaşar. Böylece üç buçuk milyon dolayında Kırgız vardır.

Günümüzde Kırgızların toplu biçimde yaşadıkları Kırgızistan toprakları 198.500 km'dir. Ülke, Tanrı Dağı ve Ala Dağ bölgesini içine alır. Topraklar dar vadilerle bölünmüşdağlık bir alandır. Güneybatıda Çin Halk Cumhuriyeti, güneyde Tacikistan Cumhuriyeti, Kuzeyde Kazak Cumhuriyeti ile komşudur. Başkenti Bişkek'tir.

Bilginler Kırgızları Orta Asya'nın en eski halklarından biri sayarlar. Trombetti, Ramstedt, Kai Donner gibi bilimadamlarına göre kökenleri eski Asyalı halklara dayanır. Kaynaklar, uzunca süre Türkçenin yanında, eski dillerini de anladıklarını ve konuştuklarını bildirir. Bu eski dilin ne olduğu bilinmekten çok sezilmektedir. Bilginler, Yenisey yöresinde yaşayan ve tükenmek üzere bulunan eski Asyalı halkların dil kırıntılarında, Kırgız, Az ve Çık boylarının izini bulduklarını sanırlar. Bu eriyen halklar zincirinin son halkası Yeniseyli Ostyaklardır.

Kırgızlardan ilk kez İÖ 201 yılında Çin kaynakları söz ediyor. O dönemde Yenisey yataklarında ve Sayan dağları yamaçlarında yaşarlar. Ormanların kuytu kesimlerinde yalın bir yaşam sürerler. Tam bu aşamada savaşçı Türk komşularının etkisi altında eski yaşam biçimlerini bırakırlar. Türkçe konuşmaya başlarlar.

Sonraları tarihte daha belirgin biçimde gözükürler. 6-8. yüzyıllarda bağımsız devlet kurarlar. Bu dönemde Baykal gölünün batısında, Yenisey Irmağı kaynaklarında yaşarlar. İÖ 2. yüzyılda yaşadıkları söylenen alandan oldukça kuzeyde bulunurlar. 560'larda Mukan Kağan döneminde Göktürk İmparatorluğuna bağlanırlar. 630 yılında Göktürk hanlığının tutsaklık dönemi başlayınca, Kırgızlar bağımsız devlet durumuna gelirler. Ne ki bu bağımsızlık dönemi uzun sürmez. Doğu Göktürk devleti yeniden bağımsızlığına kavuşuyor. Kapğan Han 696 yılında Kırgız ülkesine güçlü bir akın düzenliyor. Bu akında Kırgızlar yenik düşer. Kırgız Hanı öldürülür ve Kırgızlar Göktürk egemenliğine girmek zorunda kalırlar.

Ancak Göktürk egemenliğinden hoşnut olmadıkları anlaşılıyor. Fırsatını bulunca Göktürklere karşı ayaklanıyorlar. Tonyukuk anıtında şöyle anılırlar:

> *"Ayrıca Kırgız güçlü kağan düşmanımız oldu. O üç kağan konuşup "Altın-Yışta buluşayıl diye konuştular. Doğuda Türk kağanına saldıralam, ona karşı savaşmazsak, her biçimde o bizi yener."*

Yazıtlarda adı geçen Çık ve Az boyları büyük olasılıkla Kırgız boylarıdır. Bilge Han'a adanan yazıtta ise şöyle söz edilir:

> *"Yirmi altı yaşımda Çik halkı, Kırgızlarla birlikte (bize) düşman oldu. Yenisey (ırmağını) geçerek Çiklilere doğru akın yaptım. Onlarla Örpen'de savaştım. Askerlerini mızrakladım. Az halkını bağımlı kıldım. Yirmi yedi yaşımda Kırgızlara doğru sefer yaptım. Mızrak batımı karı sökerek, Köğmen dağlarını aşıp Kırgız halkını uykuda iken bastım. Kırgız hakanı ile Songa dağlarında savaştım. Hakanlarını öldürdüm. Devletini orada zaptettim.*

Yazıtta anlatılan olaylar 709-709 yıllarında geçer. İkinci Doğu Türk Kağanlığının veziri Tonyukuk ve Kağanın oğlu kışın Sayan Dağı'nı aşıp, gece baskını yaparlar. Uykudaki Yenisey Kırgızlarını yönetimleri altına alırlar.

Bu akından sonra Göktürklere ne ölçüde uydukları da belli değil. Büyük olasılıkla Bilge Han döneminin sonlarına doğru ortaya çıkan ayaklanmalar zincirinde Kırgızlar da yer almıştır. Göktürk devletinin yıkılması ile Orta Asya yönetimini Uygurlar ellerine

geçiriyorlar. Bu dönemde Uygurların üstün egemenliğini tanımak durumda kalıyorlar. Ne var ki, bu isteksiz bağlılık döneminde de pek uysal durmuyorlar. Uygur devleti içindeyken Moğolistan ile Tiyenşan'ı tümüyle topraklarına katıyorlar. Böylece Batı Türk Hakanlığına giren ilk büyük Türk devletinin temelini atmış olurlar.

Bu dönemde 840 yılında Orhun Vadisindeki Uygur Devletini yıkıp Ötüken'de öz yönetimlerini kuruyorlar. Bugünkü Moğolistan'da uzun süre başına buyruk yaşıyorlar. Bu bağımsız Kırgız Devleti 80 yıla yakın yaşıyor.

10. yüzyıl başlarında Hitaylar Çin'in kuzeydoğusunu egemenlikleri altına alıyorlar. Liao adlı bir soy yönetiminde devlet kuruyorlar. Ardından 924 yılında Moğolistan'a girip, yukarı Orhun yöresine değin olan yerlerle birlikte Kara Balgasun'u ele geçiriyorlar. Kırgızları kuzeye, eski yerlerine sürüyorlar. Bu arada kimi Kırgız boyları da batıya doğru çekiliyor. Yenisey Kırgızları 1702 yılına dek Yenisey'de oturuyorlar. Öbür kol ise Tiyanşan ve Pamir yöresine yerleşiyor.

Kaşgarlı Mahmut, Divan'da Kırgız Türkçesini öğrendiğini söyler. Kaşgarlı, Yenisey yöresinde bulunmadığına göre, Kırgızcayı Tiyenşan'da öğrenmiştir.

1207 yılına değin Kırgızlar eski topraklarında bağımsız yaşıyorlar. Bundan sonra güçlenen Moğol hanı Cengiz Han'ın egemenliğini tanımak zorunda kalıyorlar. Türk hanları için kutsal bir değer taşıyan Ötüken'i Moğollara kaptırıyorlar. Oysa Ötüken'i Uygurları yıkıp ele geçirmişlerdir. On yıl (1217) sonra bir ayaklanma girişiminde bulunuyorlar. Ayaklanmayı bastırmak üzere Cengiz oğlu Cuci Han'ı görevlendiriyor. Cuci, Yenisey'i geçip ayaklanmayı bastırıyor. Öyle ki bu yenilgiden sonra Kırgızlar bir daha bellerini doğrultamayacak duruma geliyorlar. İki ayrı boya ayrılıyorlar. Her boy kendi beyi yönetiminde, Moğol egemenliğinde yaşamını sürdürmek zorunda kalıyor.

Bir Kırgız boyu, Altay ve Tannu-Ola dağlarının kuzeyinde yaşıyor. İkinci boy, Tanrı Dağlarının batı eteklerinde, bugünkü Kırgızistan topraklarında otağ kuruyor.

Çin kaynaklarının eski Kırgızlar üzerine verdikleri kırık dökük bilgilere göre bir zamanlar Kansu'nun batısından kalkıp daha batıya göçmüşlerdir. Sonra Altay Dağları boyunda Sayan yakınlarına düşen yurtlarına gelmişlerdir. Göktürk ve Uygurlarla pek dostça olmayan bağlarını bu Sayan boyundaki yurtlarında kurarlar. O sıralarda birtakım boylardan oluşurlar.

Çin kaynaklarına göre, o dönemde Hıristiyanlığa inanırlar. Uzun boylu, kızıl saçlı, gök gözlülerdir. Kara rengin uğursuzluğuna inanırlar. Onurlarına düşkün, yürekli yiğit insanlardır. Ülkeleri pek soğuktur. Kışaylarında büyük ırmakları bile yarı yarıya donar. Darı, buğday arpa ile birlikte bir tür yulaf ekerler. Ezme değirmeni ile bunlardan un yaparlar. Darıdan ekmek yaparlar, şarap vurmada kullanırlar. Çok iri ve güçlü atları vardır. Ayrıca deve, sığır, koyun beslerler. Ülkelerinde altın, demir, kalay bulunur. Bu demirden pek keskin silahlar yapılır. Demir üretimi sürekli Türklere akar. Silah olarak okları, yayları vardır. Atlılar kendilerine ağaçtan kalkan yaparlar. Kalkanlar atlıların ayaklarını, bacaklarını korur. Bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanları vardır. Bunlarla kendilerini kılıç ile oklara karşı korurlar. Hanları kendilerine **a-ji** sanını verirler. Bir bayrak altında toplanıp kızıl renge tapınımda bulunurlar. Tüm boylar kımız içip, etle beslenirler. Ölülerini yakıp kemiklerini toplarlar. Bu kemikleri bir yıl sonra gömerler. Yazıları ile dilleri Uygurlarınki gibidir. Kurttan türeyen soydan değillerdir.

Kırgızların "kızıl saçlı gök gözlü" biçimimdeki görünümleri 11. yüzyılda Arap yazar Gardizi'ce de doğrulanır. Gardizi bu görünümü maymun türüne benzetir. Tüm bu betimlemelerdeki Kırgız tipi, Türk tipine benzemez.

Arap gezgin Ebu Dülef de 943 yılında Kırgızlardan söz eder. Ebu Dülef'e göre, Kırgızlar deve eti yemezler. Kendilerine özgü yazıları vardır. Tapınakları bulunur. Tapınım sırasında ozansı deyişler okurlar. Tapınımlarını güneye dönerek yaparlar. Zuhal ve Zühre yıldızlarını uğurlu, Merih'i uğursuz sayarlar. Yılda üç kez bayramları vardır. Aydınlatıcılarını söndürmezler. Aydınlatıcı, içindeki yakıt bitinceye değin yanar. Bayrakları yeşildir. Ülkelerinde yırtıcı hayvan çoktur. Geceleri çevreyi aydınlatan bir tür

taş vardır. Aydınlatıcı yerine çok kez bu taşı kullanırlar. Bu başka yerlerde kullanılmaz. Yönetimlerini hanları sağlar. Hanın katında ancak kırk yaşını aşmış kişiler oturabilir.

Görünüşte kimi dinlere girmelerine karşın, Kırgızlar 16. yüzyıla dek koyu Şamanisttirler. Bundan sonra Müslümanlığa girmeye başlarlar. Ancak 19. yüzyıl ortalarına dek onların Müslümanlıkları, çok basit İslam gelenekleri uygulamak türündendir. Meleklere inanışları şamanların iyi ruhlara inanışlarından ayrılmaz. Büyük dileklerde kurban kesme geleneği Altay Şamanları ile aynıdır. Hayvanın karnı yarılıp yürek ve ciğeri çıkarılır. Aynı dönemlerde anlatılan ölü gömme töreninin de İslamla ilişkisi yoktur.

Nitekim 16.yüzyılın son çeyreğinde Türkistan'da gezi yapan Mehmet Sait Efendi, Kırgızlar üzerine şu bilgileri veriyor: *"Bunların padişahları yoktur, beyleri vardır. Ne kâfir ne de Müslümandırlar. Ülkeleri sarp dağlardır. Oraları başarı ile savunurlar. Yadacılıkta ustadırlar. Ölünün cesedini gömmezler. Tabuta koyup ağaçlar üzerinde bırakırlar."*

Kırgızların kurdukları devletler Orhun-Yenisey bölgesinden başlayarak çeşitli alanlarda zaman zaman yükselir ve çöker. 16. yüzyılda güçlü beyler yetiştirirler. Bütün orta Tiyenşan ve Pamirlerdeki göçebe Türkleri kendi yönetimlerine toplarlar. Çiğrek, İçkilik, Turuğ ve Mangıslar Kırgızların boyları olarak sayılmaya başlıyor. Bundan sonra Kırgız adı boy adı olmaktan çıkıp ulus adı olma sürecine girer.

Çarlık Rusyasınca istila edilinceye dek Kazan Hanlığının yönetiminde yaşarlar. 1606'dan 1642 yılına dek Ruslara karşı kardeş Kazak boyları ile birlikte kanlı ve sürekli direnişgösterirler. Bu dönemde Rus kaynakları onları Kazaklardan ayırmak için Kara Kırgız ya da Vahşi Kaya Kırgızı gibi adlar verirler. Kazak engelini aştıktan sonra Ruslar bu kez doğrudan Kırgız topraklarına dayanırlar. 1860'da Kuzey Kırgızeli, ardından öbür Kırgız toprakları Rus Çarlığının egemenliğine girer.

15-16. yüzyıllarda Kırgızlar ayrı boylardan oluşur. O günden beri bilinen Kırgız boy örgütlenme biçimi şöyledir: Önce bütün Kırgızlar Sağ ve Sol olmak üzere iki büyük boya ayrılırlar. Bu boylar da kendi içlerinde bölünürler. Böylece eski Türk örgütlenme biçimi tüm ayrıntısı ile Kırgızlar arasında yaşar:

1. Ong (Sağ)

a. Tagay:

1. Bugü: 'Geyik' anlamındadır. Tekes ve Isık göllerinin doğu kıyılarında otururlar.

2. Sarı Bagış: On bir oymaktan oluşurlar. Isık Gölünün kuzeydoğusunda yaşarlar.

3. Sultu: Yedi oymaktan oluşurlar. Çay Irmağı kuyusunda otururlar.

4. Çirk: 'Asker' anlamındadır. Hokkand'da yaşarlar.

5. Bağış

6. Sayak

b. Ede-Gene: Andican ırmağı yöresinde yaşarlar. İki uruğa ayrılırlar.

1. Monguş

2. İçkilik

***2. Sol:** Bunların sayıları daha azdır. Üç uruğa bölünürler.*

1. Saru

2. Kuşçu

3. Munduz

Kuşkusuz bu bölünmeler sürer. Obalara dek indirgeyen bir örgütlenme biçimi ile göçebe ulusun yönetim düzeni sağlanır. Nedir, geçmişin göçebe ulusu şimdilerde

yerleşiktir. Yaşamını tarım ve hayvancılıkla sürdürür. At yetiştirip tütün, pamuk, pirinç, şeker pancarı üretir.

Tüm bu geçmişi ile Kırgızlar Orta Asya bozkırlarının gerçek temsilcileridir. Kırgız, çölü ve göçebeliği temsil eder. Kar ve kum fırtınaları içinde yaşar. Kırgızların yüzü daha çocukken kavrulur, buruşur. Ruhu ise bozkırın uçsuz bucaksızlığı içinde, her zaman bir afet bekler gibi mütevekkil, kendi içine sinmiştir. Bunun için Kırgız hep sessizdir.

13.1. Kırgız Adı

Kırgız adı, K.İ. Petrov'a göre "kırgız" 'kırmızı' sözüne -z çoğul ekinin gelmesinden ortaya çıtmıştır. 'Kırmızılar, kırmızı adamlar' anlamındadır. N. A. Baskakov ise "kırmızı oğuzlar" birleşiminden *(kırgu oğuz/ guz-kırgız)* doğduğunu söyler. Ona göre, bu ad 'güneyde oturan Oğuzlar' anlamındadır. A. N. Kononov da Petrov gibi düşünür. 'Kırmızı' anlamındaki "kır" kökü ile -gın/-gıt,-gız biçimindeki çoğul ekinden çıktığını söyler. Zeynelov da bu adı "kırmızı" anlamı ile açıklar. Ona göre "kırgut-kırkız" 'kırmızı yüz' köküne dayanır. Uygurlar Kırgızlara Hakas derler. Sonraları "Kirgisler" diye adlanırlar. Kırgız adı burdan gelir.

13.2. Yazın

Kırgızların olağanüstü içli bir halk yazınları vardır. Akıcı Kırgız dili biçimi ve anlatımı şiirin kalıbına dökülür. Kırgız destanları bu gerecin ürünü olarak yansır. Konular yalın ve güzel anlatılır. Çağların sert bağımsızlık savaşları dile getirilir. Akınlar kopuzun sesi ile canlanır. Tüm bu yaratımlar kuşaktan kuşağa aktarılır. Coşkulu halk yazını düzeyine yükselir. Yeni ozanlar yetişir. Göçten göçe taşınan kopuzların acıklı sesi ile bu destanları ozanlar halka duyurur. Tarihe yansıyan Kırgız acıları içli destanların dizelerine gizlenir. İşte bunun en özgün örneği Manas destanıdır.

Manas, Kırgız ve Orta Asya Türkleri arasında büyük ilgi görmüş bir yapıttır. Öyle ki halk arasında "manasçı"lar türemiştir. Sözgelimi A. Sagımbay Orozbak (1867-1930) üç ayda Manas'ı söylemeyi bitiremez. O, bir manasçı geleneğinin son halkasıdır.

Manas, Barthold ve kimi bilim adamlarının savına göre 9-10. yüzyıllarda oluşur. O dönem, Kırgız Devletinin en parlak çağıdır. Yapıtın konusu kısaca şöyledir:

Kırgız beyinin ölümü üzerine, Kalmuklar Kırgız ülkesine saldırırlar. Obaları yıkar, çadırları yakarlar. Akça kızları cariye, yiğit oğlanları köle yaparlar. Direnen Kırgız obalarını Altaylara sürerler. Sürgüne yollanan oymaklardan birinin beyi olan Yakup Bey bir gün güzel bir düş görür. Bu düşü iyeye yorar ve Tanrıdan bir oğul ister. Eşi Çayırdı Hatun'un canı pars yüreği ister ve Manas doğar. Manas sekiz yaşına geldiğinde Kalmuk çocuklarını kovalar. Kalmuklar bu çocuğu isterler. Yakup Bey Manas'ı vermez. Kalmuklar Kırgız çadırlarını yıkmaya başlar. Manas gizlendiği mağaradan çıkar, atına atlar. Kalmukları geri püskürtür. Kalmuk ordusu dağılır. Kırgızlar, Altayların kuytu bir köşesine kaçarlar. Ama Esen Han kovalamasını sürdürür. Yakup Beyin obasını yerle bir etmeye yeminlidir. Altaylarda Kırgızların izini bulur. Kırgız obası üzerine yürür. Kırgızlarla savaşır. Manas Almanboz adlı atı üstünde Kalmuklara karşı direnişi yönetir. Atlar kişner, köpekler havlar. Davul zurna savaş türküsü çalar.Manas'ın bir elinde kargı, bir elinde kalkan vardır. Her vuruşta iki kişiyi indirir. Ünlü Kalmuk yiğidi Yolay'a karşı döğüşür. Yolay'ı perişan eder. Önüne katıp kovalamaya başlar. Yolay'ı tam yakalayacağı sıra Yolay yada taşını atar. Yada taşı gizemli bir taştır. O anda gökten yağmur yağar, göz gözü görmez. Ortalığı toz duman kaplar. Böyle bir ortamda Manas Yolay'ı elinden kaçırır.

Kalmukları püskürttükten sonra Manas Kırgız birliğini sağlamaya koyulur. Obaları, oymakları gezer. Yılgın Kırgızlara özgüven kazandırmak ister. Gönülgücünü yükseltici konuşmalar yapar. Ardından bir şölen verir. Tüm oba beylerini bu şölene çağırır. Çarpıcı

konuşmalar yapar. Şölende kımız içilir. At, deve kesilir. Manas halkı birliğe çağırır. Katılan oba beyleri Manas'ı başbuğ seçerler. Manas Kırgız bağımsızlığını sağlayacağına ant içer. Bağımsızlık için bir ordu derlenir. En yakın Kalmuk karakolu olan Arkanik Kalasine saldırı düzenlenir. Bu kalede binlerce Kalmuk askeri kalır. Kırgızları denetim altında tutarlar. Kalenin alınması başarılırsa, Kırgız bağımsızlığı sağlanacaktır. Manas ordusu ile kaleyi kuşatır. Korkunç bir çarpışma başlar. Kırgız atlıları sıra sıra kaleye saldırır. Bir ara Kalmuklar saldırıya geçer. Kalenin kapılarını açarlar. Kaleden yedi fil çıkar. Bu filler silahlı askerlerle doludur. Filler Manas'ın askerleri üzerine yürüyünce atlar ürker. Kırgızlar korku ile dağılırlar. Manas atını ileri sürer. Bir filin hortumunu keser. O fil korkunç çığlıkla kaçar. Öbür filer de dağılır. Kırgızlar yeniden derlenir. Karmukları bozarlar. Kale alınır.

Sıra Kırgız topraklarına en yakın yerde oturan Alevke Han'a gelmiştir. Onu da bu topraklardan kovmak gerekir. Alevke Han da gelişmeleri izler. Bir ordu derler. Ama sonra Manas'la savaşla başa çıkamayacağını anlar. Manas'ı al ile avlamayı düşünür. Manas'ın ordusu geldiğinde onu karşılar. Bir gece konuk edeceğini söyler. Manas'ın askerlerini zehirlemek ister. Ama Manas askerlerini öğütlemiştir. Alevke Han'ın sunduğu yemekleri yemezler. Alevke Han şaşırır. Kırgız topraklarından çekip gider.

Bu arada Kırgızların iç çekişmeleri de bitmez. Şoruk Han adlı bir Kırgız beyi Tagarma kalesinde yaşar. Şoruk Han Manas'ın başarısını çekemez. Manas'ın denetimindeki kimi yaylaları buyruğuna almak ister. Bir ordu ile Manas'ın üzerine yürür. Kabil yakınlarına otağ kurar. Şoruk Han'ın Akıyal adında 16 yaşında çok güzel bir kızı vardır. Babasına bir düş gördüğünü söyler. Düşünde, kuzeyden dağları sürükleyen bir sel gelmiştir. Askerlerinin önünü kesmiştir. Kendisi altın yapraklı bir çınar ağacı bulmuş, ona sarılmıştır. Babası da yanına çıkmıştır. Bu düş ile babasını uyarmak ister. Ona engel olmak ister Ama başaramaz. Manas'ın ordusu hazırlıksız olmasına karşın, Şoruk Han'ın ordusunu durdurur. Şoruk Han, savaşı kazanamayacağını anlar. Yanındaki büyücüsünü satıcı giysisinde Kırgızlara yollar. Büyücü içlerine içki dolu şişeleri Manas'ın otağına götürür. Ama Manas da kendi büyücüleri aracılığı ile adamın kimliğini öğrenir. İçkileri yere döktürür. Şoruk Han'ın ordusunu darmadağın eder. Manas Akılay ile evlenir.

Kalmuk prenslerinden Almambet, babasına ters düşer. Babasından bu adaletsiz yönetime son vermesini ister. Babası ile uyuşamayınca büyük han Esen Han'a çıkar. Ama o da böyle, doğru olmayan bir düzenden yanadır. Canını zor kurtarır ve Manas'a sığınır. Manas ise o gece bu olayı düşünde görmüştür ve Almambet'i beklemektedir. Manas'ın annesinin iki göksünden ak süt akar. Manas ile Almambet birer göğsüne sarılıp emer, sonsuza dek kardeş olurlar.

Manas kendine yaraşır bir eş arar. Gerçi Akılay ile evlenmiştir, ama o törelere göre bir evlilik değildir. Buhara Han'ı Temür Han'ın kızının ününü duymuştur. Arkadaşlarını yollar ve bilgi edinir. Temür Han'ın Kızı Kanıkey gerçekten dişi kaplandır. Babası Yakup Beyi isteyici yollar. Çok ağır bir başlık öder. Kanıkey Hanımla evlenir.

Manas'a Kırgızların ihaneti de sürer. Közkaman boyu Moğollaşmış bir Kırgız boyudur. Çin dinine taparlar, Çin töresine uyarlar. Esen Han'a yaranmak için Manas'a tuzak kurarlar. Manas'a bir mektup yollarlar. "Kötü yazgı bizi Çin iline atıt. Bizi Çin'e çoban etti. Ama kökümüzü unutmadık. Bizi kabul buyur" derler. Manas'ı bu mektup pek sevindirir. Ama Kanıkey Hanımla Çayırdı Hatun'un içine bir kurt düşer. "Kalmuktan gelen kardeş olmaz, adı adımıza; dini dinimize uymaz" derler. Ne ki Manas, Közkaman ocağını sevinçe karşılar. Obada bir yer verir. Günlerden birgün Közkaman ocağı Manas'ı çadırına çağırır. Manas'a zehirli içki içirip bir kuyuya atarlar. Kanıkey hanımın gözü seğrir. Manas'ın başına kötü bir iş geldiğini anlar. Manas'ı kuyadan kurtarır. Közkaman ocağı Çin'e sığınır

Taşkent yakınlarında Köketay adlı yaşlı bir Kırgız ölür. Bokburun adlı oğulluğu, ölüm törenine herkesi çağırır, Manas'ı çağırmaz. Ama çağrılan Moğol, kalmuk, Çin, Mançular tepesine çıkarlar. Bokburun'a hakarete başlarlar. Bokburun Manas'tan yardım ister.

Manas, çok saygı duyduğu Köketay'ın aşına katılır. Yanına yiğitlerini alır. Bu ölüm aşı değil, ölüm yarışıdır. Bir çok yarış düzenlenir, birçok oyun kurulur. Asya'nın tüm yiğitleri yarışır. Para atımı yarışı ile yarış başlar. Kazıkların üstüne, altın gümüş paralar konur. Bu paralar okla düşürülecektir. Kalmuk, Moğol, Mançu, Kırgız, Afgan, Urum hanları ölüm aşına katılmışlardır. Çin ve Kalmuk Hanlarının ok atışı ile yarış açılır. Manas paraları vurur.

Bundan sonra güreş başlar. Kalmuk yiğidi Yolay ortaya çıkar. Yolay canavar gibi bir adamdır. Kimse Yolay'ın karşısına çıkmak istemez. Kazak Hanı Koşay, Yolay'ın karşısına çıkmak zorunda kalır. Koşay çok yaşlıdır. Tüm buna karşın Koşay Yolay'ı yere vurur.

Büyük yarış ise Konurbay ile Manas arasında başlar. Konurbay, Manas'ın Kırgız topraklarından attığı Alevke Han'ın oğludur. Konurbay ile Manas arasında süngü, kalkanlı bir dövüş başlar. Manas Konurbay'ı atından düşürür. Kırgızlar, Konrubay'ın atını ödül olarak almak isterler. Manas engel olur. Büyük ödülü kazanır.

Son yarış at yarışıdır. Altı gün önce yollanan atlar dönmektedir. Manas'ın Akkula adlı atı yarışı kazanır. Ama Kalmuklar ödülü yağmalar. Kırgızlar ödülü isterler. Kırgızlarla Kalmuklar arasında döğüş çıkar. Kalmuklar bir türlü uyuşmazlar. İş büyür. Kırgızlar da savaş kararı alırlar. Manas önbilgi edinmek için, Almambet'i yanına alıp Çin topraklarına girer. Çin üzerine bilgi edinir. Manas geri döner, Almambet Manas'ın Kırk yiğidinden Sırgak ile yola koyulur. Öncü olarak ön bilgi toplayacaktır. Yol bin bir engel, bin bir tuzakla doludur. Ama Almambet bu tuzakları bilir. Sözgelimi Kızıl Tilki vardır. Kızıl Tilki on günlük yoldan koku alır. Haberci Ördek ise altı aylık yoldan haber alır. Ayrıca bir Dağ Koçu bulunur. Almambet tüm bu engelleri aşar. Çin ülkesinin durumunu öğrenir. Konurbay dev bir ordu ile Kırgızlar üzerine yürümektedir. Sırgak ile Almambet gerekli bilgiyi Manas'a iletir. Manas bir ordu ile Kalmuk saldırısını beklemektedir. Manas ile Konurbay tutuşur. Manas Konurbay'ı kovalarken İtgeçmez ırmağına düşer. Kalmuk askerleri ok yağdırır. Almambet yetişir, Manas'ı kıyıya çeker. Kalmuk askerleri yorulmuştur. Konurbay ordusunu geri çeker. Ordusuna çekidüzen verir. Ertesi gün savaş yeniden başlar. Ortaya Kalmukların insan azmanı yiğitleri Madıkan çıkar. Bu Madıkan, tek gözlüdür. Tek boynuzlu gök boğa üzerinde savaşır. Gökboğayı bir attan daha iyi çekip çevirir. Madıkan savaş alanında Kırgızları kesip biçer. Kanıkey Hanım Kırgızlara azık yollar. Madıkan'a karşı Manas çıkar. Kırgızlar, Madıkan'ı ortaya alıp öldürür. Konurbay ordusunu düzenleyip yeniden saldırıya geçer. Dalga dalga Kalmuk askerleri akar. Manas'ın önüne Konurbay yeniden çıkar. Manas Konurbay'ı önüne katar. Amansız bir kovalama sürer. Konurbay, Manas'ı ıssız çöle çeker. Kalmuk kalesine doğru atlar koşar. Almambet uzaktan bu kovalamayı görür. Manas'ın bir tuzağa doğru ilerlediğini anlar. Atını sürer. Manas, Kalmuk kalesine girmek üzereyken atının dizgininden yakalar. Geri döndüğünde Manas, birçok yiğidin öldüğünü görür. Savaşa kargışlar yağdırır. Ordusunu geri çeker. Çadırında dinlenmeye koyulur. O günlerde Konurbay çadırına gelir. Talas'a uğurlamak istediğini söyler. Barış önerisinde bulunur. Bu öneri Manas'ı sevindirir. Çadırını toplar. Otağından uzaklaşır. Ne ki yol boyu Konurbay giderek tavır değiştirir. Manas'a hakarete başlar. Manas'ın silahını almasına olanak bırakmaz ve saldırıya geçer. Manas atı üzerinde kendisini savunmaya çalışır. Manas'ın Kırk yiğidi yetişip Manas'ı kurtarır. Bu sırada Kalmuklar da gelmiştir. Kırgızlarla Kalmuklar arasında yeniden savaş başlar. Manas Konurbay'ın aybaltası ile yara almıştır. Dağotları ile sarıp iyileştirirler. Kırgızlar iyice yorulmuşur. Ölüler birbirini izler. Büyük savaş başlamıştır. Yine savaş türküleri söylenir. Yine davullar vurur, zurnalar çalar. Kalmuk askerleri Manas'ı çembere alır. Almambet Yada taşını oraya atar. Göz gözü görmez olur. Manas çemberi yarar.

Konurbay en çok Almambet'e kızgındır. Çünkü o Kalmuk kökenlidir. Her defasında Manas'ın yardımına koşar. Manas'ı tüm belalardan kurtarır. Almambet'in üzerine yürür. Sırgak, onu bir kargı vuruşu ile devirir. Ne ki, Almambet ile Çuvak iki ayrı yerde Kalmuk çemberinde kalmıştı. Hele Çuvak çembere düşeli dokuz gün olmuştur ve yalnızdır. Uzaktan bir yalın kılıç atlının doludizgin geldiğini görür. Bu gelen Almambet'tir. Kendisini

Çuvak'ın yanına sipere atar. Sevinçle sarılırlar. Almambet Çuvak'a ölüm sonrası dileklerin sayar. Atı kurban edilecektir. Eşi Aruke arkadaşı Macikle evlenecektir.

Kırgız saflarında ağıtlar okunur. Kırk yiğitlerden birçoğu ölmüş. Kırgız kayıpları büyük. Siperler darma dağın. Yanık ölüm ağıtları söylenir. Almambet ile Çuvak ölmüş. Manas yürekten sarsılmış. Almambet'in öcünü almaya yemin etmiş. Atına binmiş sürüyor Kalmuk askerinin içine. Engellemek isteyenleri dinlemiyor. Önüne gelene vuruyor, vuruyor. Oysa Kalmuklar kara kayaların ardına keskin okçuları yerleştirmiş bekliyorlar. Manas'ın atı ilerliyor. İlk ok, atı Akkula'yı deviriyor. Manas Akkula'nın kulağı ile yelesini kesip alıyor. Kalmuk siperlerinde zafer çığlıkları yükseliyor. Fıçı fıçı şaraplar içiliyor. *Manas ağır bir ok yarası ile kıvranıyor.*

Kanıkey Hanım birden uykusundan sıçrar. Manas'ın başı sıkıntıdadır. Bir at hazırlar. Heybeye yiyecek ilaç kor. Manas'a bir mektup yollar. Kırgız cephesinde durum kötüdür. Manas elinde kalan bir avuç yorgun savaşçı ile Kalmuklara karşı direnir. Yaralı savaşçılar yaralarına aldırmadan savaşırlar. Kanıkey Hanımın ulağı Kırgızlara büyük bir gönülgücü olmuştur. Kalmukları geri atarlar. Savaş alanındaki ölüleri bulurlar. Almambet, Çuvak ve öbür yiğitlerin ölülerini atlara develere yüklerler.

Kalmuk savaşının acı haberi Kırgız obalarında yankılanır. Koca Talas kara yasa batmıştır. Ölüm ağıtları içinde yaralı, yorgun savaşçılar karşılanır. Kanıkey Hanım Çuvak ile Almambet'in çadırını kendi çadırının yanını taşımıştır. Manas'ın bir oğlu olmuştur bu arada. Manas ilk kez oğlunu görecektir. Manas en önde savaşçılar obaya dönerler. Karşılayıcıların en önünde Kanıkey Hanım vardır. Kucağında oğlu ile Manas'ı beklemektedir. Manas, oğlu Semetey'in alnına dokunur. Tüm karşılayıcılar Manas ne yapacak diye bekler. Manas çığlık atarak ağlamaya başlar. Almamabet'in eşi ağıtlar söyler. Bütün toplum yaşin yaşin ağlar. Manas'ın av kuşu bile ağlar. Manas güçsüz ve perişandır. Kanıkey alıp çadıra götürür. Derin bir uykuya dalar. Tan ağarırken uyanır. Korkunç bir düş görmüştür. Düşünde biri onu çağırmaktadır. Manas, bunun düş mü gerçek mi olduğunun ayrımına varamaz. Atını eğeler. Önü sıra uğursuz bir gölge ona yol göstermektedir. Gölge Almambet'in mezarı başında durur. Bu Almambet'in ölüsünü taşıyan Sarala adlı attır. Manas, atından iner. Almambet'in mezarına kapanır. Ağıtlar yakar. Mezarın başında ayıktığında başucunda Kanıkey Hanımı görür. Kanıkey hanım Manas'ın yarasını incelemiştir. Manas zehirli bir okla vurulmuştur ve ok, hala vucudundadır. Kanıkey oku çıkarır. Ama Manas yorgun ve bitkindir. Ölceğini bilir. Ölüm sonrası dileklerini bildirir. Kendisi öldükten sonra Kanıkey hanım o topraklarda durmayacaktır. Babası Temür Han'ın yanına gidecektir. Semetey orada eğitim görecektir. Talas'ta güvenlikli olmayacaktır. Kardeşleri ve amcası Kanıkey'e dirlik vermeyecektir. Bunlar Manas'ın öngürüşleri ve ölüm sonrası dilekleridir. Manas, Kanıkey'den mezarının yerinin bile bildirmemesini ister. Bu sözlerden sonra Kanıkey Manas'ı çadıra getirir. O gece Manas ölür. Kanıkey gece kazdırdığı mezara gizlice Manas'ı gömer. Sabahleyin Manas'ın ölüsünü törenle gömerler. Kanıkey oğlu Semetey'i alır, babası Temür Han'ın yanına doğru yola çıkar.

Manas destanının birinci bölümü Manas'ın ölümü ile biter. İkinci bölüm, Semetey'in öyküsüdür. Uzun, dev destan baştan sona savaş betimlemeleri ile doludur. Bu betimlemeler çok kez yinelemelerdir. Sözgelimi Semetey'in öyküsü ile Manas'ın öyküsü iç içe gibidir. Yer ve kişi adlarının bölümden bölüme karıştırıldığı olur. Bir bölümde Kalmuk başkenti olarak Pekin anılır, başka bir bölümde değişik bir yer adı geçer. Tüm destana eski Türk töreleri, inançları serpiştirilmiştir. İslam görüntüsü içinde Şaman inançları yaşar. Yada taşı kullanılır. Ancak yada taşını Kırgızlar değil de Kalmuklar kullanır. At kurbanı, kımız günlük yaşamın bir parçasıdır. Ayrıca sonraki dönemlerin ögeleri de geçer destanda. Sözgelimi dürbün kullanılır.

Radloff, Kırgız destan söyleme geleneğini şöyle betimler:

"Usta bir Kırgız halk şairi, olayların sırasını bildiği sürece her konuda doğaçlama şiir söyleyebilir. İçlerinden en usta olan bir saz şairine şu ya da bu türküyü söyleyebilir mi, diye sorduğumda, 'İstediğimiz her türküyü söyleyebilirim, türkü söylemek Tanrı

vergisi bana. Söylediğim türkülerden hiçbirinin sözlerini ezberlemedim. Bütün sözler kendiliğinden gelir dudağıma' der.''

Radloff'a göre, Kırgızların tümü ozandır. İçlerinden yalnız meslekten olanlar halk karşısına çıksa bile, nerdeyse herkes doğaçlama bir kahramanlık türküsü söyleyebilir. Uğraşı ozanlık olan kimseler şenlikten şenliğe gider, türkülerini kopuz denen iki telli bir saz eşliğinde söylerler. Tekniklerini ise Radlov şöyle anlatır:

"Az çok yeteneği olan her ozan her zaman doğaçlama türkü okur. Öyle ki, bir ozanın bir türküyü yeniden aynı biçimde söylemesi beklenemez. Ama her keresinde de yeni bir şiir yazar anlamına gelmez bu. Ozanın yaptığı iş piyanistinkine benzer. Piyanist belli bir anın esinlenmesiyle nasıl biildiği havaları uyumlu kalıba döker. Böylece eskiyi yeni yaparsa, ozan da aynı şeyi yapar. Uzun bir ustalık dönemi sonunda, anlatılan öykünün akışına uyan bir biçimde bir araya getirdiği bir çeşit 'üretme ögeleri' dizisi edinmiştir. bunlar bir kahramanın doğuşu, büyüyüşü, silahların yüceliği, savaş hazırlığı, savaşın fırtınası, kahramanın savaştan önce konuştukları, insanların ve atların anlatılması, bir gelinin güzelliğinin övülmesi gibi belli olayları ve durumları betimleyen imgelerdi. Ozanın sanatı bu duruk parçaları durumun gerektirdiği biçimde bir araya getirmek, gene o duruma göre uydurduğu dizelerle bu ayrı bölümleri birleştirmekti. Bu kalıplar birçok değişik biçimlerde kullanılabilir. Ozan birkaç fırça vuruşuyla bir olayı canlandırabileceği gibi, o olayı bütün ayrıntılarıyle ve epik bütünlüğüyle işlemesini de bilirdi. Bir ozan bu öğeleri ne kadar iyi bilirse, ustalığı o ölçüde ayrıntılı, dinleyenleri sıkmadan kendini yeteneği de o kadar güçlü olurdu... Nasıl hiç durmadan konuşup, masal anlatabilirse, bir gün, bir hafta, bir ay boyunca durmadan türkü söyleyebilirdi''.

Radloff, Kırgızların şiirlerini saptamak için gösterdiği çabaları da açıklar:

"Bütün çabalarıma karşır, türkülerini tam bir başarıyle kağıda geçiremedim. Aynı türküyü yinelemeleri, ağır ağır söyleyerek yazdırmaları, benim onları sık sık durdurmam, türkünün iyi okunması için gerekli olan coşkunluğu yok ediyordu. Ozan daha önce tutkuyla söylediği türküyü, ancak yorgun ve bıkkın bir sesle yazdırıyordu".

İşte çağdaş Kırgız yazını bu geleneğin ürünüdür. Roman- öykü yazarlığı böylesine bir geçmişe dayanır. Kırgız sözlü yazının ezgi ile için içe girmiş bir bir şiir geleneğine dayanır. Ölüm törenlerinde **koşok** adlı ölüm ağıtları okunur. Özlem ve yakınma anlatan şiirlere koştoşu ya da koştasu, övgülere **moktoo,** taşlamalara **kordoo** denir. Atasözleri, masallar, güldürüler, Keloğlan tipini anımsatan **Kel, Köse** ertegileri canlı biçimde yaşar.

1924 yılında Taşkent'te çıkan **Erkin Too** (Özgür Dağ) adlı gazetede çağdaş Kırgız yazının ilk çekirdeği atılır. Aynı dönemde Kırgızistan'da Kırgızca değişik gazeteler ve dergiler çıkmaya başlar. Bu dönemde büyük ölçüde Sovyet övgüsünü öne getiren ürünler yayınlanır. 1938 kıyımında Alaş Ordacı ulusçu aydınların silinmesi ile meydan tümden Sovyet övgücülerine kalır. İkinci Dünya savaşı yıllarında vatan topraklarının kurtarılması konusu, öbür devletlerde olduğu gibi Kırgız yazınının sarar. Kırk-ellili yıllar, bu konunun yoğunluk kazandığı ürünlerle doludur. Günümüzde, Kırgızlar birçok ünlü yazar yetiştirmişlerdir. Buna, **Cengiz Aytmatov** (1928), **T. Sadıbekov**, **T. Abdumomunov**, **D. Abdıkalıkov**, **T. Umataliyef, Sh. Beishenaliyev**, **A. Tokmabayev, K. Malikov** örnek gösterilebilir. Kırgız yazın dilinin gelişiminde çevirilerin önemli katkısı bulunur. Son yıllarda Rus klasiklerinin tümü Kırgız diline çevrilir.

13.3. Sözvarlığı

Sözvarlığı bakımından Kırgızca zengin ve çok renklidir. Bu onun akraba ve uzak dillerle kuşatılmasından olmalıdır. Kırgızcanın sözvarlığının temelini Türkçe kökenli eski Kırgızca sözcükler oluşturur. Eski Türkçenin tek seslemli kimi sözcükleri Kırgızcada iki seslemlidir: Orhun yazıtlarındaki kimi Türkçe sözcükler Kırgırcada yaşamını sürdürür.

ökün- 'pişman olmak'	*sıkta- 'ağlamak'*
küñ 'kadın köle'	*buluñ- 'köşe, bucak'*

Ayrıca çok sayıda Moğolca, Tunguzca, sözcükler vardır:

aga <Mo aka 'ağabey'	*çeber <Mo 'eli uz kadın'*
daldala- <Mo daldala- 'örtmek'	*uçura- <Mo uçira- 'karşılamak'*

Arapça, Farsça ve sözcüklerin bir bölümü olduğu gibi kullanılır. Bir bölümü ise ses değişimleri sonucu tanınmayacak duruma gelmiştir:

Özellikle son dönemde giren Rusca sözcük Kırgızcada kullanılır.

Kırgızcanın sözvarlığı Sovyet döneminde zenginleşir. Ağızlardan derlenen sözcüklere yeni anlam katılarak kullanıma sokulur. Eski köklerden yeni sözcükler yapılır. Böylece çağdaş yazın dilinin yapı taşları yaratılır.

13.4. Ağız

Geçmişte ayrı boylara ayrılmaları nedeniyle Kırgız dili sayısız alt ağızlara bölünür. Bu alt ağızlar Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı biçiminde üç ana ağızda incelenir. Alt ağızlar arasındaki ayrımlar daha çok komşu dillerin etkisi ile belirlenir. Sözgelimi Güney alt ağzında Tacik, Özbek, Fars ve Arap dillerinin etkisi ağır basar. Tarihsel olarak Kırgızca üç gelişim evresinde incelenir:

Eski Kırgızca (8-9. yüzyıllar) konuşulduğu alanda eski Uygur ve Oğuzca ile sürekli ilişkide bulunmuştur. O dillerle birçok ortak yanları vardır. Çağdaş Sibirya Türklerinin büyük bir bölümü genetik bakımdan Kırgızca ile ilişkilidir.

Orta Kırgızca (10-15. yüzyıllar): Bu dönemden elde belge bulunmaz. Kırgız boyları arasında sıkı bir bağ vardır. Göçebe bir ulusun dili olarak halk arasında ve halk yazınında işlenmiştir.

Yeni Kırgızca (15. yüzyıldan sonra): 18. yüzyıl ortalarına dek Kırgız boyları arasındaki sıkı bağlantı sürer. Bu dönemde Kırgızcaya Arapça Farsça sözcükler girer. Bu sözcükler tüm Kırgızcaya yayılır. 18. yüzyıl ortalarından Ekim devrimine dek ağızlar arası ayrımlar oluşur. Son dönemde ise ağızlar arası ayrımlar azalmışlardır. Ortak yazın dili arama çabaları başlar.

Prof. Dr. Etem Teneşiv'in "Kırgızların ve Kırgızcanın Kökeni Sorunu Üzerine" adlı yazısı Kırgızcanın geçmişi üzerine yeni bakış getirir. Tenişev'e göre, Çinin **Fuyuy** ilinde yaşayan Kırgızlar Eski Kırgızların torunudur. Eskicil yapısı nedeniyle Fuyuy Kırgızcası büyük önem taşır. Araştırmacının Sarı Uygur, Hakas, Şor, Çulum lehçeleri verileri ile bütünleme yaptığı yazı büyük önem taşır.

Kırgızca son dönemlerde yazı diline kavuşmuş dillerdendir. Ekim devriminden önce yazıları bulunmaz. 1925 yılında düzenlenen İlk Kırgız Abecesi 25 Arap yazacına dayanır. 1926-28 yıllarında Latin yazısı ile yeni bir Kırgız yazısı yaratılır. Bu yazının yerini 1940'da Kiril yazısı alır. 1992'de yeniden latin yazısına geçilme kararı alınır.

Son dönemde yazın dili niteliği kazanmasına karşın Kırgızca hızlı bir biçimde gelişir. Bu bağlamda dilin toplumsal işlevi artar. Dilin yaşamın alt katmanında ataerkil üretim ve ilkel yaşam biçimi ile sınırlı kullanımı aşılır. Günümüzde Kırgızca çağdaş bir ulusun yaşamının her alanında kullanılan bir dildir.

13.5. Ses Dizgesi

Kırgızcada sekiz ünlü vardır. Bunun sekizinin de uzun ve olağan söylenişleri bulunur. Uzun ünlüler Altaycada olduğu gibi genellikle büzülme sonucu ortaya çıkmış ikincil uzunluklardır. Ancak 6 uzun ünlünün söylenişi yazıda gösterilir. Bunlar */aa/, /éé/, /oo/, /ee/, /uu/, /üü/* ünlüleridir. Bir sözcükte ünlünün uzun olup olmamasına göre anlam değişir.

mal 'varlık'	*maal 'zaman'*

Bunun yanısıra pek az sözcükte birincil ünlü uzunlukları korunur:

*câ- 'yay' <*AT yây*	*cû- 'yıkanmak' <AT*yû-*
*tânı- 'tanımak' <AT *tânı-*	

Ses değişimleri bakımdan Kırgızca, Kazakçaya benzer. Gerçekte bu iki dili ayırmak bile zordur.

Büyük ünlü uyumu Kırgızcada egemendir.

Eski Türkçenin a ünlüsü korunur:

al- <ET al- 'almak'	*ak <ET ak 'ak'*
bar <ET bar 'var'	*kaç- <ET kaç 'kaçmak'*

Ses öbeklerinin büzülmesi sonucu kimi sözcüklerde *â* uzaması ortaya çıkar:

câ <ET yag 'yağ'	*câk <KM yañak 'yanak'*
sâ- <ET sag- 'sağmak'	*cân <*yagan 'yağmur'*

Ünlülerde ilerleyici yuvarlaklaşma olayı Kırgızcanın özgün ses olaylarından biridir. Geniş-yuvarlak ünlüler *o-ö* ve dar yuvarlak ünlü *ü*'den sonra gelen *a-e* düz geniş ünlüleri yuvarlaklaşır:

orto <ET orta 'orta'	*közgö <ET köz-ge 'göze'*
oyno- <ET oyna- 'oynamak'	*töşö- <ET töşe- 'döşemek'*
ögöy <ET ögey 'üvey'	*cürök <ET yürek 'yürek'*
kürök <ET kürgek 'kürek'	*tö-lor 'dağlar'*
özünçö 'kendince'	*köçmön 'göçmen'*
bolgon 'olan'	*bolso 'olsa'*

Eski Türkçenin *e* ve *ê* ünlüleri Kırgızcada genellikle e biçiminde bulunur. Kimi sözcüklerde *y* ile komşuluk nedeniyle daralıp *i* ünlüsüne dönüşür:

ber- <ET bér- 'vermek'	*keç- <ET keç- 'geçmek'*
em <ET em 'ilaç'	*cer <ET yér 'yer'*
beş <ET béş 'beş'	*ce- <ET yé- 'yemek'*
kél- <ET kel- 'gelmek'	*mén <ET ben 'ben'*
éki <ET eki 'iki'	*biyik <ET bedük 'büyük'*
kiy- <ET ked- 'giymek'	

Çeşitli ses öbeklerinin büzülmesi sonucu ikincil uzun ê ünlüsü ortaya çıkmıştır:

ê < ET idi/ige 'sahip, Tanrı'	*êk <ET eñek 'çene'*
êr <ET eder 'eyer	*cên <ET yegen 'yeğen'*

Eski Türkçenin *ı* ünlüsü Kırgızcada korunur:

altı <ET altı 'altı'	*ıyla- <ET agla 'ağlamak'*
kıl- <ET kıl- 'yapmak'	*cılu <ET yılıg 'ılık'*

Eski Türkçenin *i* ünlüsü de korunur:

bir <ET bir 'bir'	*bil- <ET bil- 'bilmek'*
iç <ET iç 'iç'	*kir <ET kir 'kir'*
tile- <ET tile 'dilemek'	*tiri / tirü <ET tirig 'canlı'*

Esk Türkçenin *o* ünlüsünde herhangi bir değişim olmaz:

sol- <ET sol 'sol'	*boy <ET bod 'boy, vücut'*
koy- <ET kod- 'koymak'	*on <ET on 'on'*

Eski Türkçenin *ö* ünlüsünde herhangi bir değişme olmaz:

köl <ET köl 'göl'	*köm- <ET köm- 'gömmek'*
öl- <ET öl- 'ölmek'	*köynök <ET köñlek 'gömlek'*
köz <ET köz 'göz'	*öz <ET öz 'öz, kendi'*

Eski Türkçenin *u* ve *ü* ünlülerinde de bir değişme olmaz:

buka <ET buka 'boğa'	*uzak <ET uzak 'uzun'*
bulut <ET bulıt 'bulut'	*kuş <ET kuş 'kuş'*
kül- <ET kül- 'gülmek'	*kümüş <ET kümüş 'gümüş'*
süt <ET süt 'süt'	*tüş- <ET tüş- 'düşmek, inmek'*

Eski Türkçenin *g, gi, gu, gü* sesleri Kırgızcada ünlüleşir. Bu ünlülerin yuvarlaklaşmasıyle Kırgızca, Kazakçadan ayrılır:

tõ <ET tag 'dağ'	*õz <ET agız 'ağız'*
õ <ET ag 'ağ'	*õru <ET agrıg 'ağrı, hastalık'*
bõ <ET bag 'bağ'	*ayõ- <ET ayag 'saygı' 'acıma'*
ayõlû <ET ayaglıg 'saygın'	*bõ <ET bag 'bağ'*
öö <ET eb 'ev'	*aytuu <*ayt- 'söylemek' 'söz'*
uluu <ET ulug 'ulu'	*biröö <ET biregü 'birtek'*
cõ <ET yagı 'düşman'	*kõn <ET kagun 'kavun'*
muzõ <ET buzagu 'buzağı'	*kırõ <ET kıragu 'kırağı'*
töö <ET tebi 'deve'	*söök <ET süñek 'kemik'*
cõ <ET yadag 'yaya'	*bülöö <ET bilegü 'bileği'*
elüü <ET elig 'elli'	*tirüü <ET tirig 'diri'*

Ön- ve son seste *b / p* ünsüzleri çok kullanılır. Buna karşılık *v/f* ünsüzleri pek seyrektir:

bar <ET bar 'var, varlık'	*ber-<ET ber- 'vermek'*
bol- <ET bol- 'olmak'	*buyum 'nesne'*
bettek- 'karşılaşmak'	*baş <ET baş 'baş'*
buka <ET buka 'boğa'	*boş <ET boş 'boş'*

İçinde *n/ ñ* gibi genizsil sesler bulunan sözcüklerde baştaki *b-* ünsüzü *m-* ünsüzüne dönüşür:

maşak <ET başak 'başak'	*min <ET biñ, bıñ 'bin'*
muñ <ET buñ 'sıkıntı, yokluk'	*moyun <ET boyun 'buyun'*
murun <ET burun 'burun'	*muz <ET buz 'buz'*

Her üç durumdaki *ç-, -ç-, -ç* ünsüzü korunur:

çerü <ET çerig 'ordu'	*çap- <ET çap- kaçmak, koşmak'*
çök- <ET çök- 'çökmek'	*çın <ET çın <Ç 'gerçek'*
açuu- <ET açıg 'acı'	*açık <ET açuk 'açık'*
açı- <ET açı- 'acımak'	*içir- <ET içür- 'içirmek'*
keçik- <ET keçik- 'gecikmek'	*aç- <ET aç- 'açmak'*
iç- <ET iç- 'içmek'	*kulaç <ET kulaç 'kulaç'*
kılıç <ET kılıç 'kılıç'	*tilmeç <OT tılmaç 'tercüman'*

Eski Türkçedeki *-d-, -d* ünsüzü Genel Türkçede olduğu gibi Kırgızcada da *-y-, -y* ünsüzüne dönüşür:

ayak <ET adak 'ayak'	*aygır <ET adgır 'aygır'*
ayır- <ET adır- 'ayırmak'	*kiyin <ET kédin 'sonra'*
toy- <ET tod- 'doymak'	*uy <ET ud 'inek'*

Eski Türkçenin söziçi *g* ünsüzü düşer ya da ötümsüzleşir:

tarak <ET targak 'tarak'	*kerek <ET kergek 'gerek'*
eşek <ET eşgek 'eşek'	*kıska <ET kısga 'kısa'*

Önseste Eski Türkçenin kalın ve ince *k-* sesi kurallı biçimde korunur:

keniri <ET keñiş 'geniş'	*kir- <ET kir- 'girmek'*
kelin <ET kelin 'gelin'	*kül- <ET kül- 'gülmek'*
kün <ET kün 'güneş'	*kös <ET köz 'göz'*
köön <ET köñil 'gönül'	*küçö-<ET küç 'güçlenmek'*
kence <ET kenç 'genç'	*kan <ET kan 'kan'*
kaç- <ET kaç- 'kaçmak'	*kulaç <OT kulaç 'kulaç'*

İçseste Eski Türkçenin kalın ve ince *-k-* ünsüzü ötümlüleşip *-g-* ünsüzüne dönüşür:

agıt- <ET akıt- 'akın etmek'	*bügül- <ET bükül- 'bükülmek'*
tügön- <ET tüken- 'bitmek'	*tögül- <ET tökül- 'dökülmek'*

İç ve sonseteki *-p-, -p* ünsüzü Kırgızcada korunur:

köp <ET köp 'çok'	*cap- <ET yap- 'örtmek, yapmak'*
tap- <ET tap- 'bulmak'	*tep- <ET tep- 'tepmek'*

İki ünlü arasındaki *-p-* ünsüzü *-b-* ünsüzüne dönüşür:

tabıl- <ET tapıl- 'bulunmak'	*köbük <ET köpük 'köpük'*
*köbey <*köp-ey 'çoğalmak'*	*cabıl- <Çag. çapıl- 'koşmak'*

Önseste *s-* ünsüzü genellikle korunur:

sat- <ET sat- 'satmak'	*sol <ET sol 'sol'*
sür- <ET sür- 'sürmek'	*süz- <ET süz- 'süzmek'*

Gerileyici benzeşme sonucu *-ç* ile biten sözcüklerde önsesteki *s-* ünsüzü *ç-* ünsüzüne dönüşür:

çıçkan <ET sıçgan 'sıçan'	*çaç- <ET saç- 'saçmak'*

İç- ve sonseste *-ş-, -ş* ünsüzü korunur:

baş <ET baş 'baş'	*boş <ET boş 'boş'*
taş <ET taş 'taş'	*beş <ET beş 'beş'*
kuş <ET kuş 'kuş'	*kümüş <ET kümüş 'gümüş'*
eşik <ET éşik 'eşik'	*aşa- <ET aşa 'yemek yemek'*
taşı- <ET taşu- 'taşımak'	*töşö- <ET töşe- 'döşemek'*

Önseste Eski Türkçenin *t-* sesi -birkaç sözcük dışında- kurallı biçimde korunur:

taamay 'doğru'	*teğere 'çevre'*
tındu <ET tınlıg 'canlı'	*tobırak <ET toprak 'toprak'*

too <ET tag 'dağ'	*ti- <ET ti- 'demek'*
tap- <ET tap- 'bulmak'	*tört <ET tört 'dört'*
tiş <ET tiş 'diş'	*tep- <ET tep- 'tepmek'*

Birkaç aykırı örnekte *t-> d-* değişimi görülür:

de- <ET té- 'demek'	*dagı <ET tagı 'dahi'*
doñuz <ET toñuz 'domuz'	*deñiz <ET teñiz 'deniz'*

Kıpçak dillerinin özgün ses değişimi *y- > c-* Kırgızcada da görülür:

cön <ET yön 'yön'	*curt <ET yurt 'yurt'*
caşa- <ET yaşa- 'yaşamak'	*cok <ET yok 'yok'*
cat- <ET yat- 'yatmak'	*coo <ET yagı 'yağı, düşman'*
cay <ET yay 'yaz'	*cıl <ET yıl 'yıl'*
cer <ET yer 'yer'	*cakşı <OT yakşı 'iyi'*

Söziçi ve sözsonundaki *-z-, -z* ünsüzü korunur:

üzül- <ET üzül- 'bitmek'	*kızıl <ET kızıl 'kızıl'*
cüz <ET yüz 'yüz'	*köz <ET köz 'göz'*
az <ET az 'az'	*süz- 'ET süz- 'süzmek'*

13.6. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler,* benzeşme-benzeşmezlik gibi ses olaylar nedeniyle çoğunluk *-dar/-der* biçiminde kullanılır. Çoğul eki yalnız ünlü ile biten sözcüklerde değişime uğramaz. Böylece *-lor, -lör, -dar, -der, -dor, -dör, -tar, -ter, -tor, -tör* biçimlerinde çok sayıda çoğul eki türü ile karşılaşırız:

ene-ler 'anneler'	*bala-lar 'çocuklar'*
köçö-lör 'sokaklar'	*surõlor 'sorular'*
üy-lör 'evler'	*kelin-den 'gelinler'*
adam-dar 'adamlar'	*ayal-dar 'kadınlar'*
col-dor 'kadınlar'	*caş-tar 'gençler*
jıl- dar 'yıllar'	*mal-dar 'mallar'*

İyelik ekelirnde kimi ses değişimlerine karşın, büyük ayrım görülmez. En önemli ayrım, 2 kişilerde *n* sesi yerine genizsil *n* (*ñ)* sesinin, 1. çoğul kişide *m* sesi yerine *b* sesinin kullanılmasıdır.

1. Tekil kişide iyelik *-m, -ım, -im, -um, -üm* biçimlerinde kullanılır:

baş-ım 'başım'	*üy-üm 'evim'*
ene-m 'annem'	*ömür-üm 'ömrüm'*
balta-m 'baltam'	

2. Tekil kişi iyelik eki *-ñ, -ıñ, -iñ, -uñ, -üñ* biçimlerindedir:

baş-ıñ 'başın'	*üy-üñ 'vin'*
balta-ñ	*ömür-üñ 'yaşamın'*

3. Tekil kişi eki *-ı, -i, -u, -ü, -sı, -si, -su, -sü* biçimlerindedir:

balta-sı 'baltası'	*-baş-ı 'başı'*
üy-ü 'evi'	*ene-si 'anası'*
ömür-ü 'yaşamı'	

1. Çoğul kişi eki *-biz, -bız, -buz, -büz, -ıbız, -ibiz, -ubuz, -übüz* biçimlerindedir:

balta-bız 'baltamız'	*baş-ıbız 'başımız'*
üy-übüz 'evimiz'	*ene-biz 'anamız'*
ömür-übüz 'yaşamımız'	

2. Çoğul kişi eki ile*-ñar, -ñer, -ñor, -ñör, -ıñar, -iñer, -uñar, -üñör* biçimlerinde karşılaşırız. İncelik belirtmek için çoğul eki ile birlikte kullanılır ve *-ñizder, -ñızdar* biçimlerinde söylenir:

baş-ıñar 'başınız'	*üyü-ñör 'eviniz'*
ene-ñer enneniz'	*ömrü-ñör 'yaşamınız'*
balta-ñızdar	*baş-ıñızdar*

3. Çoğul kişi iyelik eki *-ı, -i, -u, -ü, -sı, -si, -su, -sü* biçimindedir:

balta-sı 'baltaları'	*baş-ı 'başı'*
üy-ü 'evi'	*ene-si 'annesi'*

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi iyelik ekinden önceki sözcüğe ilgi durum eki gelir.

attın sırı enesine maalım, kızdın sırı törkününö maalım. 'atın sırrı sahibine malum, kızın sırrı yakınına malum.'

erdin künü nardın bulu emes 'erin kanı genç devesinin değeri değildir.'

utiriliktin küçü bidite 'dirliğin gücü birlikte' ekinin biri 'ikinin biri'

atamdın eki kara atı 'babamın iki kara atı'

Kırgızcada beş durum eki vardır. Ünlü yuvarlaklaşması yüzünden bunların kullanımında kimi ünlü ve ünsüz değişmeleri olur:

Tamlayan eki ses benzeşmeleri nedeniyle çok çeşitli biçimlerde karşımıza çıkar: **-***nın, -nin, -nun, -nün, -dın, -din, -dun, -dün, -tın, -tin, -tun, -tün*

ata-nın 'babanın'	*mektep-tin 'okulun'*
kolhoz-dun 'olhozun'	*ene-nin 'annenin'*
eli-nin 'halkının'	*el-ibiz-din 'halkımızın'*
üy-dün 'evin'	*tün-dün 'gecenin'*

Belirtme durumu *-nı, -ni, -nu, -nü, -dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti -tu, -tü* ekleri ile karşılanır:

ata-nı 'babayı'	*mektep-ti 'okulu'*
kolhoz-du 'kolhozu'	*bala-nı 'çocuğu'*
cer-di 'yeri'	*siz-di 'sizi'*
col-du 'yolu'	*kitep-ti 'kitabı'*

Yönelme *-ga, -ge, -go, -gö, -ka, -ke, -ko, -kö* ekleri ile anlatılır. 1 ve 2. iyilek ekinden sonra *-ne, -ne, -no,-nö* biçimindedir:

mektep-ke 'okula'	*kolhoz-go 'kolhoza'*
taraza-ga 'pencereye'	*bülö-gö 'aileye'*
el-ge 'halka'	*ümüt-kö 'umuda'*
cagat-ka 'kağıda'	*top-ko 'bölüme'*

ata-ma-a 'babama'	*köz-ü-nö 'gözüne'*

Bulunma -da, *-de, -do, -dö, -ta, -te, -to, -tö* biçiminde kullanılır. 3 kişi iyelik ekinden sonra araya adın n'si girer:

ata-da 'babada'	*mektep-te 'okuldu'*
kolhoz-do 'kolhozda'	*şãr-da 'şehirde'*
cer-de 'yerde'	*col-do 'yolda'*
köz-dö 'gözde'	*kış-ta 'kışta'*
kitep-te 'kitapta'	*turmuş-to 'yaşamda*
ata-sı-n-da 'babasında'	*cer-i-n-de 'yerinde4*
õz-u-n-do 'ağzında'	*cön-ü-n-dö 'yönünde, hakkında'*

Çıkma durumu ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra *-den, -den, -don, -dön*; ötümsüz ünsüzlerden sonra *-tan, -ten, -ton, -tön* ekiyle karşılanır. 3. kişi iyelik ekinden sonra *-nan, -nen, -non, -nön* biçiminde kullanılır:

ata-dan 'babadan'	*mektep-ten 'okuldan'*
kolhoz-don 'kolhozdan'	*şãr-dan 'şehirden'*
cer-den 'yerden'	*col-don 'yoldan'*
köz-dön 'gözden'	*kış-tan 'kıştan'*
tüş-tön 'döşten'	*közü-nön 'gözünden'*

Kişi sözcükleri Oğuzcayı andırır. 2. Tekil kişide incelik göstermek için *siz,* 2. çoğul kişide *sizder* kullanılır. Tekil kişilerde tamlayan ve belirtme durumunun n ünsüzü düşer.

men	*sen / siz*	*al*	*biz*	*siler/sizder*	*alar*
menin	*senin/ siznin*	*anın*	*bizin*	*silerdin*	*aların*
maga	*saga/ sizge*	*aga*	*bizge*	*silerge*	*alarga*
meni	*seni// sizdi*	*andı*	*bizdi*	*silerda*	*alardı*
mende	*sende/ sizde*	*anda*	*bizde*	*silerde*	*alarda*
menden	*senden/ sizden*	*andan*	*bizden*	*silerden*	*alardan*

Gösterme sözcükleri:

bu, bul	*oşo*	*tigi*	*bular*	*oşolor*	*tigiler*
munun	*oşonun*	*tiginin*	*bulardın*	*oşolordın*	*tigilerdin*
buga	*oşogo*	*tigige*	*bularga*	*oşolorgo*	*tigilerge*
munu	*oşonu*	*tigini*	*bulardı*	*oşolordu*	*tigilerdi*
munda	*oşondo*	*tiginde*	*bularda*	*oşolordo*	*tigilerde*
mundan	*oşondon*	*tiginden*	*bulardan*	*oşolordon*	*tigilerden*

3. Kişi iyelik ekinden sonra Kırgızcada da adıl n'si kullanılır.

Dönüşlü "*öz*" sözcüğüdür. İyelik eki ile birlikte kullanılır. İki anlamı vardır.

1. '*kendisi'* yerine dönüşlülük anlatır:

andın atası özü keldi 'onun babası kendisi geldi'.

2. Tamlayan durumu eki ile '*kendine ait'* anlamını verir:

özünün üyünö kayttı 'kendi evine döndü'

ar kim özün er oyloyt 'Herkes kendini er (kişi) sanır.'

ura albağan çokmor öz başına tiyet 'Nere vuracağını bilmeyen çomak başına değer'

Belgisiz sözcükler:

birö 'bir'	*kimdir birö 'biri'*
bir nerse 'birşey'	*bir neme 'birşey'*
alda kim 'biri'	*alda emne 'birşey'*
alda kanday 'ne idiğü belirsiz'	*barı 'tümü'*
bardıgı 'tümü'	*camı 'hepsi'*
bütkül 'bütün'	*barça 'bütün'*
eç kim 'hiç kimse'	*eç nerse 'hiçbirşey'*
eç kaçan 'hiçbir zaman'	

Sayı sözleri kökende Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir.

bir '1', eki '2', üş '3',' tört '4', bes 5', altı '6', ceti '7', sekkiz '8', togus '9', on '10'.

'

Karşılaştırma *-rak* eki ile yapılır.

suluurak 'daha sulu'	*kiçireek 'daha küçük'*

Abartma, yükseltme sözdizimi yöntemiyle yapılır:

en kısga 'en kısa'	*kıpkızıl 'kıpkızıl'*

Sıra sayıları *-inç* eki ve türevleri ile anlatılır:

birinçi 'birinci'	*ekinçi 'ekinç'*
altınçı 'altıncı'	*cetinç 'yedinci'*

Topluluk sayısı *-öö* eki ile anlatılır.

biröö 'birer birer'	*üçöö 'üçü birden'*

Soru

Soru sözleri ve soru eki aracılığı ile soru tümceleri kurulur. Soru eki ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra *-bı, -bi, -bu, -bü;* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-pı, -p, -pu, -pü* biçimindedir. Soru eki, kişi eklerinden sonra gelir:

al-a-mın-bı 'alıyor muyum'	*al-ar-sıñ-bı 'alır mısın'*
al-bas-pı 'almazmı'	*al-makçı emes-pi 'almayacak mı'*
körö al-a-sız-bı 'görebiliyor musunuz'	
men emgekçiminbi? 'ben emekçi miyim?'	
men emgekçi emesminbi? 'ben emekçi değil miyim?'	

Kırgızcada kullanılan kimi soru sözleri şunlardır:

emne 'ne'	*emne üçün 'neden, niçin'*
kança 'nice'	*kançancı 'kaçıncı'*
kanday 'nasıl'	*kayda 'nerede, nereye'*
kayerden 'nerden'	*kim 'kim'*
ne 'ne'	*neçe ' nice'*
neçenci 'kaçıncı'	*nege 'niçin'*

13.6. İlgi

İlgeç işlevinde de kulanılan sözcüklere şunlar örnek gösterilebilir:

antkeni 'demek'	*beri 'beri'*
cakın 'kadar'	*çeyin 'kadar'*
çondug menen 'kadar'	*demek 'demek'*
karaganda 'göre'	*kiyin 'sonra'*
kökö 'göre'	*kölömü menen 'kadar'*
mañday 'öte'	*menen 'ile'*
sıyaku 'gibi'	*tuura 'doğru'*
tüz 'doğru'	*üçün 'dolayı'*

Bağlaç işlevinde kullanılabilen sözcüklere şu örnekler verilebilir:

akıykattan 'nitekim'	*bırok 'oysa, 'ama, ancak'*
cana 've"	*ce... çe. 'ya, ya'*
da 'da'	*da.. da 'ne, ne*
da.. dagı 'hem, hem'	*dagı 'da, dahi'*
kantse da 'halbuki'	*kerek bolso 'gerekse'*
maselen 'örneğin'	*misalı 'sözgelişi'*
oşentse da 'oysa'	*oşondoy bolsa 'oysa'*
oşonduktan 'çünkü'	*üçün 'dolayı'*

13.7. Devinim

Kişi eki şöyle:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-min*	*-piz / -biz*
2. kişi	*-sin/-siz*	*-siler /-sizder*
3. kişi	-	-

Ad tümcesinin **ekeylem** aracılığı kuruluşu Türkçenin temel kurallarından biridir.

Konum kipi, ad türü sözcüklere kişi sözü kökenli kişi eklerinin gelmesi ile sağlanır:

emgekçi-min 'ben emekçiyim'	*biz emgekçi-biz 'biz emekçiyiz'*
sen emgekçi-sin 'sen emekçisin'	*siler emgekçi-siñer'siz emekçisiniz'*
al emgekçi 'o emekçidir'	*alar emgekçi 'onlar emekçi'*

Öykü*"ele" 'idi'* biçimindedir. Buna iyelik kökenli kişi ekleri gelir:

al okûçu ele 'o öğrenci'	*kış ele 'kıştı'*
men okûçu elem 'öğrenci idim'	*bız okûçu elek 'öğrenciydek'*
sen okûçu eleñ	*sizder okûçu eleñer*
al okûçu ele	*alar okûçu ele*

Söylenti ekeylem "*eken" 'imiş'* biçimindedir. Adıl kökenli kişi ekleri eklenir:

men okûçu ekenmin	*biz okûçu ekenbiz*
sen okûçu ekensiñ	*siz okûçu ekensiñer*
al okûçu eken	*alar okûçu eken*

Sahiplik "*bar"* *'var'*, ve sahip olmama *"jok" 'yok*' sözleri ile anlatılır. Sözgelimi:

bukada kaydın jok, inekte torkun jok 'boğada kayın yok, inekte akraba yok'.

sanaası jok, uykuçı, akılı jok külküçüp 'tasası olmayan uykucu, aklı olmayan gülücüdür'.

katınluu jerde çelek bar 'Kadın olan yerde koğu var'

Ekeylemin olumsuzu "**emes"** sözcüğü ile yapılır. Bu sözcük ekeylemin olumsuz biçimidir.

kolhozcu emes 'kolhozcu değil'	
men kolhozçu emesmin 'ben kolhozcu değilim'	
Kırgız emesmin 'Kırgız değilim'	*biz okuçu emespiz 'öğrenci değiliz*

Kırgızca bol zaman kullanımlı bir dildir. Bu bakımdan öbür Türk dillerinden ayrılır.

Belirli geçmiş zaman iki türlüdü. Birincisi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü* eki ile anlatılır.

kel-di-m 'geldim'	*aç-tı-m 'açtım'*	*kör-düm 'gördüm'*
kel-di-ñ 'geldin	*aç-tı-ñ*	*kör-dü-ñ*
kel-di 'geldi'	*aç-tı*	*kör-dü*
kel-di-k 'geldik'	*aç-tı-k*	*kör-dü-k*
kel-di-ñer 'geldiniz'	*aç-tı-ñar*	*kör-dü-ñör*
kel-iş-ti 'geldiler'	*aç-ış-tı*	*kör-üş-tü*

bu adam keldi 'bu adam geldi'	*çay iştim 'çay içtim'*
bir alma jedim 'bir elma yedim'	*almanı jedim 'elmayı yedim'*

Görüldüğü gibi, üçüncü çoğul kişi anlatımı, eylem gövdesine *-ış* ekinin eklenmesi ile sağlanır. Yine, olumsuz kuruluşta *-ma* eki, belirli geçmiş ekinden önce gelir. Soru eki yeni bir sözcük gibi eklenir:

kal-ış-dı 'kaldılar'	*kaldım 'kaldım'*
kalbadım 'kalmadım'	*kaldım bı' kaldım mı'*
kaldıñ 'kaldın'	*kalbadın 'kalmadın'*
kaldın bı 'kaldın mı'	*kaldı 'kalmadı'*
kalbadı 'kalmadı'	*kaldı bı 'kaldı mı'*
kaldık 'kaldık'	*kalbadık 'kalmadık'*
kaldık bı'kaldık mı'	*kaldıñar 'kaldınız'*
kalbadınar 'kalmadınız'	*kaldıñızdan 'kalmadınız'*
kalbadınızdar 'kalmadınız'	*kalıştı 'kaldılar'*
kalışbadı 'kalmadılar'	

Belirli geçmişin ikinci tür kullanımı *-gan, -gen* eki aracılığı iledir. Ek, ünlü ve ünsüz uyumlarına göre *-gon, -gön, -kan, -ken, -kon, -kön* biçimlerde eylemlere eklenir. Kuruluşa kişi sözü kökenli kişi ekleri gelir. Üçüncü çoğul kişi kullanımı yine *-ış* eki aracılığı ile sağlanır. Kişi ekinden önce *-dır, -dir, -dur, -dür* ekinin geldiği olur:

aç-kan-mın 'açtım'	*kör-gön-mün 'gördüm'*
aç-kan-sıñ	*kör-gön-süñ*
aç-kan	*kör-gön*
aç-kan-bız	*kör-gön-büz*
aç-kan-sıñar	*kör-gön-süñör*
aç-ış-kan	*kör-üş-kön*
aç-kan-dır-mın 'açtım'	*kör-gön-dür-büz 'gördük'*
aç-ış-kan-dır 'açtılar'	

Belirsiz geçmiş *-(ı)ptır, -(i)ptir, -(u)ptur, -(ü)ptür* ekiyle yapılır. Ekteki *t* ve *tır* biriminin kimi durumlarda düştüğü olur. Açmak, yaşamak, görmek eylemlerinin belirsiz geçmiş çekimi aşağıda sunulduğu gibidir:

aç-ıptır-mın	*caşa-ptır-mın*	*kör-üptür-mün*
aç-ıptır-sıñ	*caşa-ptır-sıñ*	*kör-üptür-süñ*
aç-ıptır	*caşa-ptır*	*kör-üptür*
açı-ıptır-bız	*caşa-ptır-bız*	*kör-üptür-büz*
aç-ıptır-sıñar	*caşa-ptır-sıñar*	*kör-üptür-söñör*
aç-ış-ıptır	*caşa-şı-ptır*	*kör-üş-üptür*
aç-ıpır-mın	*caşa-p-sıñ*	*kör-üp-süñ*

Görüldüğü gibi *-iptir* eki ile etkisi hala duyulan ve konuşan için unutulmayan olayı anlatır. Buna göre anlatan:

a. Başkasından duymuştur ya da kendisi düşünmüştür.

b. Olaya kendisi tanık olmuştur.

Olumsuz ve soru biçimi belirli geçmiş zamanda olduğu gibidir.

sopusungan moldonun üyünön jeti kamandın başı çıgıptır

'sofulanan mollanının evinden yedi domuz başı çıkmıştır.'

biz silerdey jakta okupturbuz bu? 'biz sizler gibi iyi okumuşmuyuz?'

Alışılmışlık, **sürerlik belirten geçmiş zaman***-çu, -çü* eki ile anlatılır. Geçmişte yapılmış sürekli, alışılmış yinelenen bir olayı anlatmada bu kip kullanılır. Olumsuz ve soru biçimi geçmiş anlatımında olduğu gibidir:

al-çu-mun 'alır oldum'	*kör-çü-mün 'görür oldum'*
al-çu-su*ñ*	*kör-çü-süñ*
al-çu	*kör-çü*
al-çu-.uz	*kör-çü-büz*
al-çu-suñar	*kör-çü-süñör*
al,ış-çu	*kör-üş-çü*

aladı uzatuu uçun joldoştoru menen çurkap çıguuçu

'onlardan uzak durmak için arkadaşları ile çıkıp gitti'

Şimdiki zaman, ünsüzlerden sonra *-a, -e, -o, -ö;* ünlülerden sonra *-y* eki aracılığı ile kurulur. Bu kullanım aynı zamanda geniş zamanı da karşılar:

al-a-mın / al-a-m	*kör-ö-mün / kör-ö-m*	*oku-y-mun / oku-y-m*
al-a-sıñ	*kör-ö-süñ*	*oku-y-suñ*
al-a-t	*kör-ö-t*	*oku-y-t*
al-a-bız	*kör-ö-büz*	*oku-y-buz*
al-a-sıñar	*kör-ö-süñör*	*oku-y-suñor*
al-ış-at	*kör-üş-öt*	*oku-şo-t*

Şimdiki zamanın ikinci bir kullanım biçimi daha vardır. Bu kullanım eyleme *-p* ulaç eki getirilir. Sonra *otur, cat, cür, tur* yardımcı eylemi ile bileşik eylem biçimine sokulur. Kişi eki yardımcı eyleme getirilir:

al-ıp otur-omun 'alıyorum'	*oku-p cat-amın 'okuyorum'*
al-ıp otur-osuñ	*oku-p cat-asıñ*
al-ıp otur-ot	*oku-p cat-at*
al-ıp otur-obuz	*oku-p cat-abız*

al-ıp otur-osuñor	*oku-p cat-asıñar*
al-ıp otur-uşot	*oku-p cat-ışat*

Gelecek Zamanın üç tür kullanımı vardır. Birinci tür gelecek zaman yukarıda şimdiki zaman kullanımında anlattığımız biçimdedir. Ünsüzlerden sonra *-a, -e, -o, -ö* ünlüleri, ünlülerden sonra *-y* ünsüzü getirilerik oluşturulan şimdiki zaman kullanımı aynı zamanda gelecek zamanı da içine alır.

İkincisi **belirsiz gelecek zaman**dır. Türkiye Türkçesindeki geniş zaman kipini anımsatır. Gerçekte, geleceğe yönelik geniş zaman kavramı verir. *-ar, -er, -or, -ör* ekiyle anlatılır. Ünlülerden sonra ek yalnız *-r* biçimindedir:

al-ar-mın	*kör-ör-mün*	*oku-r-mun*
al-ar-sıñ	*kör-ör-süñ*	*oku-r-suñ*
al-ar	*kör-ör*	*oku-r*
al-ar-bız	*kör-ör-büz*	*oku-r-buz*
al-ar-sıñar	*kör-ör-süñör*	*oku-r-suñor*
al-ış-ar	*kör-üş-ör*	*oku-ş-or*

Üçüncüsü **istekli olma anlatan gelecek zaman**dır. Bu kavram *-mak, -mek, -mok, -mök* eylemlik eki ya da bunu genişlemiş biçimi olun *-makçı, -mekçi, -mokçu, -mökçü* eki ile anlatılır. Gerçekte bu kuruluş bir ad tümcesidir. Eylem, eylemlik eki ile ad duruman sokulmuştur. Bunun üzerine kişi sözü kökenli kişi eki getirilerek gelecek zaman kavramı sağlanmış olur. Sözgelimi aşağıdaki eylemler Türkiye Türkçesine '*almak istiyorum, alacağım', 'görmek istiyorum, göreceğim'* biçiminde çevrilebilir:

al-mak-mın 'almak niyetindeyim'	*kör-mökçü-mün*
al-mak-sıñ	*kör-mökçü-süñ*
al-mak	*kör-mökçü*
al-mak-pız	*kör-mökçü-büz*
al-mak-sıñar	*kör-mökçü-süñör*
al-ış-mak	*kör-üş-mökçü*

Eyleme **olumsuz** anlam veren *-ma, -me* eki, ses değişimleri sonucu Kırgızcada çok değişik biçimlerde söylenir olmuştur. Ünlü ve ötümlü ünlülerden sonra *-ba, -be, -bo, -bö;* ötümsüz ünlülerden sonra *-pa, -pe, -po, -pö* biçimlerinde kullanılır:

açpadım 'açmadım'	*körbödük 'görmedik'*
açpaganpız 'açmadık'	*caşabatırsıñ 'yaşamamışsın'*
körüşpöptür 'görmemişler'	*albayt 'almıyor'*
okuşpoyt 'okumuyorlar'	*körbösöñör 'görmeseniz'*

Geniş zaman olumsuz eki *-bas, -bes, -bos, -bös, -pas, -pes, -pos, -pös* biçimindedir:

albasmın 'almam'	*albassın 'almazsın'*
körbös 'görmez'	*körböspüz 'görmeyiz'*
açpassıñar 'açmazsınız'	

Söylediğimiz gibi ekeylemin olumsuzu *"emes"* sözüdür. Niyetli gelecek zaman anlatmada bu olumsuzluk biçimi kullanılır:

almak emesmin 'alıcı değilim'

körmökçü emesiñer 'görmeyeceksiniz'

İstek çekiminin olumsunda *"cok" 'yok'* ya da *kel-* eyleminin olumsuzu kullanılır:

Buyrum kipi altı kişi için de kullanılır. Kimi kişilerde buyrumla karışık istek anlatır.

1. Tekil kişi *-ayın, -eyin, -oyun, -öyün, -yın, -yin, - yun, -yün* ekleri ile kurulur:

al-ay-ın 'alayım'	*kör- öy-ün 'göreyim'*
oku-y-un 'okuyayım'	

2. Tekil kişi eksik ya da *-gın, -gin, -gun, -gün, -kun, -kün, -ñız, -ñiz , -ñuz, -ñüz, -ıñız, -iñiz, -uñuz, -üñüz* ekleri ile yapılır:

al (gın, gıl)	*kör (gün, gül)*
oku (gun, gul)	*bar 'var'*
bar-gın 'var'	*kül-gün 'gül'*
bar-ıñız 'varın'	

3. Tekil kişide *-sın, -sin, -sun, -sün* eklereri kullanılır:

al-sınız 'var'	*kül-sün 'gülsün'*
kör-sün 'görsün'	*oku-sun 'okusun'*

1. Çoğul kişide *-alı(k), -eli(k), -olu(k), -ölü(k), -ylı(k), -yli(k), -ylu(k), -ylü(k)* ekleri kullanılır:

al-alı (k)	*kör-ölü (k)*
oku-ylu (k)	*ar-alı(k) 'varalım'*

2. Çoğul kişi *-gıla, -gile, -gula, -gülö, -kıla, -kile, -kula, -külö* ekleri ile yapılır:

al-gıla 'alın'	*kör-gülö 'görün'*
bar-gıla 'varın'	*ket-kile 'gidin'*
kel-gile 'gelin'	*oku-gulo 'okuyun'*

3. Çoğul kişi *-sın, -sin, -sun, -sün* ekleri ile anlatılır:

al-ış-sın 'alsınlar'	*kör-üş-sün 'görsünler'*
oku-ş-sun 'kusunlar'	*barış-sın 'varsınlar'*
külüş-sün 'gülsünler'	

Koşul çekimi *-sa, -se, -so, -sö* eki ile yapılır:

al-sa-m 'alsam'	*kör-sö-m 'görsem'*
al-sa-ñ	*kör-sö-ñ*
al-sa	*kör-sö*
al-sa-k	*kör-sö-k*
al-sa-ñar	*kör-sö-ñör*
al,ış-sa	*kör-üş-sö*

Gereklik iki biçimde yapılır:

1. *-uv, -üv, -v* eki ile eylemlik yapılır. Buna iyelik eki getirilir. Onu "kerek" sözü izler. Kökende ad gereklik tümcesidir bu tür anlatımlar. Türkiye Türkçesindeki *'yapmam gerek', 'söylemem gerek'* kullanımına denk düşen söyleyişlerdir. Sözcükten önce kişi sözcüğü getirildiğinde kişi sözcüğü tamlayan durumu eki akır. Eylemlik iyelik eki aldığı için bu doğal bir durumdur:

jazuvım kerek 'yazmam gerek'	*jazuvımız kerek 'yazmamız gerek'*
jazuvıñ kerek 'yazmalısın'	*yazuvlarıñ kerek 'yazmalısınız'*

jazuvı kerek	*jazuvı kerek*
meniñ okıvım kerek 'benim okumam gerek'	

"Kerek" sözü yerine Arapça kökenli kacet 'hacet' sözü de gelebilir.

2. Türk gereklik kullanımı yine *-v, -uv, -üv* eylemlik eki ile yapılır. Eylemliği iyelik eki getirilir. Bundan sonra "teyis" sözü ile gereklik vurgulanır. Kökende buraya dek, yukardaki türle arada bir ayrım bulunmaz. Ne ki, bu tür söylenişe kişi sözcüğü yalın biçimde kullanılır:

jazuv-ım teyis 'yazmalıyım'	*jazuv-ımız teyis 'yazmalıyız'*
jazuv-ıñ teyis 'yazman gerek'	*jazuv-larıñ teyis 'yazmalısınız'*
jazuv-ı teyis "yazmalı'	*jazuv-ı teyis 'yazmalılır'*

İstek Kırgızcada iki biçimde kurulur.

1. *-gay/-gey ele+kişi eki:*

bargay ele-m 'varayım'	*bargay elek 'varalım'*
bargay eleñ 'varasın'	*bargay eleñer 'varasınız'*
bargay ele 'vara'	*bargay ele / barışkay ele*

2. *-gı+iyelik+bar-Eylemlik eki* ile: Ada dönüştürülen eylem üzerine iyelik eki gelir ardından *bar 'var',* ya da *kelet 'gelir'* sözcüğü ile istek kipi anlatılmış olur:

al-gı-m bar 'alasım var'	*kör-gö-m kelet 'göresim gelir'*
al-g-ñ bar	*kör-gö-ñ kelet*
al-gı-sı bar	*kör-gö-sü kelet*
al-gı-bız bar	*kör-gü-büz kelet*
al-gı-ñar bar	*kör-gü-ñör kelet*
al-gı-sı bar	*kör-gü-sü kelet*

Edilgen çatı *-l-,-ıl-,-n-,-ın* ekleri ile sağlanır.

Dönüşlü çatı *-n-,-ın-* ekleri ile anlatılır.

Ortaklaşa çatı *-ş-, -ış-* ekleri ile karşılanır.

Ettirgen çatı eklerinden *-gız-, -giz-, kar-, -ker-, -kaz-, -kez* ekleri Türkiye Türkçesinde kullanılmayan eklerdir:

kirgüzü 'girdirmek'	*tiygizü 'değdirmek'*
cürgüzü 'yürütmek'	*bilgüzü 'bildirmek*
ötkörü 'geçirmek'	*bitközü 'bitirmek'*
ötközü 'geçirmek'	*bikközü 'bitirmek'*

Ortaç eklerinde kimi zaman ve kullanım ayrılıkları görülür:

-ar, -er, -or, -ör daha çok gelecek zaman kavramı taşır:

keler çak 'gelecek zaman'	*bolor iş 'olacak iş'*
bolorun 'olacağını'	*kelerin 'geleceğini'*

-gan, -gen, -gon geniş zaman kavramı veren otaçlar yapmada kullanılır:

algan 'alan'	*bergen 'veren'*
körgön 'gören'	*çıkkan 'çıkan'*

-bas, -bes, -bos, -bös olamsuz geniş zaman kavramı veren ortaç yapım ekidir. Türkiye Türkçesindeki *-maz, -mez* ortaç eki ile aynıdır:

aytılbas sır 'söylenmez sır'	*bolbos iş 'olmaz iş'*

Ayrıca *-ooçu/-uuçu* eki ile kimi başka eklerin de ortaç yapımında kullanıldığı bildirilir.

Ulaç ekleri bakımından da Türkiye Türkçesine göre kimi ayrımlar bulunur:

-p eki yaplaşık olarak Türkiye Türkçesi ile aynı işlevde kullaılır. Ünlü ile biten eylemlere doğrudan, ünsüzle biten eylemlere bağlantı ünlüsü ile eklenir. Türkiye Türkçesinde kullanılan kaynaştırma *y* ünsüzü kullanılmaz. m ile biten eylemlerde ekin ünlüsü düşer, eylemin ünlüsü uzar. *p* ile biten eylemlerde ekle eylem kaynaşır, eylemin ünlüsü uzar:

alıp 'alıp'	*kelip 'gelip'*
körüp 'görüp'	*saktap 'saklayıp'*
tãmp <tamıp 'damlayıp'	*êmp <emip 'emip'*
têp '□<tepip 'tepip'	*çãp □<çapıp 'koşup'*

-ganı, -geni, -gonu, -gönü bir amaç için anlamı veren belirteç türü sözcükler yapımında kullanılan ulaç ekidir.

alganı 'almak için'	*bilgeni 'bilmek için'*
körgönü 'görmek için'	*tüşköü 'döşmek için'*

-gıça, -giçe, -guça, -güçe "incaya dek" anlamı veren belirteç yapan ektir:

algıça 'alıncaya dek'	*ölgüçe 'ölünceye dek'*

-bay, -bey olumsuzluk belirten ulaç ekidir. Türkiye Türkçesindeki *-maden, -meden* ulacı ile aynı işlevdedi:

albay 'almadan'	*körböy 'görmeden'*
açpay 'açmadan'	

-meyinçe, -meyinçe, -moyunça eki Türkiye Türkçesindeki *-madan -meden, -maksızın* ile aynı işlevdedir:

almayınça 'almadan'	*bolmoyunça 'olmayınca'*
körmöyünçe 'görmeden'	

-bastan, -besten, -boston eki de olumsuz ulaçlar yapan ektir:

albastan 'almadan'	*berbesten 'vermeden'*
körböstön 'görmeden'	

Tümce örnekleri:

bul adam keldi 'bu adam geldi

bul adam bay 'bu adam zengin'.

bul adam jumuşçu 'bu adam işçi'

bir alma jedim 'bir elma yedim'

bir almanı jedim 'bir elmayı yedim'

bul almanı jedim 'bu elmayı yedim'/ almanı jedim 'elmayı yedim'

çaynı içtim 'çayı içtim'

üygö kiremin 'eve girdim'

atka mindim 'ata bindim'

okuuçular partaga oturuşat 'öğrenciler sıralara oturur'.

şeerde kızın kördüm 'şehirde kızını gördüm'

üydön keldik 'evden geldik'

köpüröödön keçti 'köprüden geçti'

13.8. Örnek

Manas Destanı'nda Almambet'in Müslüman olup Kökçö'den ayrılması ve Manas'a katılması bölümünün başı Emine Gürsoy-Naskali çevirisi ile şöyledir:

Cér cér bolgondo,	*Yer yer olduğunda,*
suu suu bolgondo,	*su su olduğunda,*
altı atanın uulu Kapır bar éken	*Altı babanın oğulları kafirken*
üç atanın uulu	*üç babanın oğulları*
Busurman bar éken	
	müslüman iken
Törk arıştuu Oyrottun-	*Dört yandan Oyrot'un*
kıl cakaluu Oyrotton-	*ince yakalı Oyrot'un*
altın aydar, çok bélbeü	*altın örgülü, saçaklı kuşaklı*
Kara-kandın balası,	*Kara Han'ın oğlu,*
kabılan tuugan Almambét,	*Kaplan doğan Almambet*
top ooliya ciylıp,	*tüm evliyanın toplanıp*
top oozınan bütüptü,	*hep bir ağızdan okumasıyla,*
bar ooliya ciylıp	*tüm evliyalar toplanıp,*
batasınan bütüptü,	*Fatiha duasıyla*
Arçaluu Mazar azret	*Arçaluu Mazar Hazret'in*
Aldasınan bütüptü!	*Allah'ından olmuştu.*
'Almambet tuudu!' dégende,	*Almambet dünyaya geldiğinde*
ala too korkkondon bas boldu,	*Ala- dağ korkudan eğildi,*
agın-suu korkkondan say boldu,	*akan su korkudan kurudu.*

14. TATARLAR

Tatarca, Bağımsız Devletler Topluluğunun birçok cumhuriyetinde ve çeşitli özerk bölgelerinde konuşulur. Özerk devletcikte son sayımlara göre 3.642.000 kişi yaşar. Bulqarın % 30'unu Tatarlar oluşturur. Bağımsız Devletler Topluluğunda toplam 6 milyonu aşkın Tatar yaşar. Eski dönemlerden beri burada yaşayan Tatarlara, Kazan başkenti nedeniyle 'Kazan Tatarları' adı verilir. Burası Volga' nın yukarı dirseğindedir.

Tatarlar yaşadıkları yerlere göre Kazan (Volga) Tatarları, Dobruca Tatarları, Sibirya Tatarları, Kırım Tatarları gibi kimi kollara ayrılırlar. Tatarlar ayrıca Çuvaşeli ve Mordvinia gibi bölgeler ile birtakım büyük Sovyet kentlerinde otururlar.

Tatar adı ilk kez Orhun Yazıtlarında geçer. Tatar adı Türk olmayan toplulukları gösterir. O dönemde Yenisey Tatarları Moğolca konuşurlar. Moğol belgelerinde Moğol halkının adı olduğu belirtilir. Ancak, Çin Seddi yakınlarındaki Çağan Tatarlarının (Ongutlar) dili Türkçedir. Daha sonra Batı'da, Tatar adı Moğollara ve azınlıkta olan Moğol tabakasına giren Türkler için kullanılır. Kökende Tatar adı Moğol birliği içindeki bir Türk oymağının adı olmalıdır. Bu sözün Türkçe Tatmış, Tatıran özel adları ile aynı kökten olduğu sanılır. Vambery 'yabancı' anlamındaki "tat" kökü ile -er ekinden çıktığını söyler. Sözcüğün kesin anlamı bilinmez. Kimi bilim adamlarına göre bu ad Moğolcadır.

14. 1. KAZAN TATARLARI

Bugünkü Tatareli topraklarına Türkler çok eski dönemlerde gelip yerleşmişlerdir. 5. yüzyılda Bulgarlar İdil boylarında yüksek bir uygarlık kurmuşlardır. 11. yüzyılda Kıpçak-Kuman karışımı yeni bir Türk dalgası Volga boylarına gelmiştir. Moğol yayılmasına dek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yayılmadan sonra bu topraklar Altınordu Hanlığı içindedir. Altınordu'nun bunalımlı yıllarında 1437'de Uluğ Muhammet Han, Kazan Hanlığını kurmuştur. Yüzyılı aşkın bir süre yaşayacak uygar bir devletin temelleri atılmıştır böylece. Kazan Hanlığının sınırları oldukça geniştir. Sözgelimi günümüzdeki Çuvaş Cumhuriyeti toprakları Çeremis bölgesi hanlığın sınırları içindedir.

O çağlarda Türk-Rus ilişkileri kendini en çok Tatarlarda duyurmuştur. Tatar ilinin Moskova'ya çok yakın oluşu ilk savaşların patlamasına neden olmuştur. Kazan Hanlığı hemen kuruluşunun ardından Moskova Knezliği ile savaşlara başlamıştır.

Tarih boyunca uzak alanlarda, değişik cephelerde Türklerle savaşa girişecek Rusların yükselişi ilginç özellikler gösterir. Türk-Rus çatışmasını ve Rus ruhunu bilmek ilginç olacaktır. Ustad **Şevket Süreyya Aydemir** *Suyu Arayan Adam* adlı anılarında bu konuda değeri tartışılmayacak bilgiler verir. Onun anlatısında kimi bölümler şöyledir:

Moskova'nın nihayet sekiz yüz yıllık bir geçmişi vardır. İlk Mozkova ve orada ilk kale, şimdi içinde bulunduğum bu Kremlin toprağının Moskova kasabası, gerek kalenin içindeki bütün yapılar, senenin uzun aylarında dize kadar çıkan bir çamur deryası ortasında birtakım ahşap çatılardan ve şarampollerden ibaretti. Sokak vazifesini gören aralıklardaki çamur akıntılarının üzerine bir taraftan diğer tarafa geçebilmek için yer yer ağaç gövdeleri uzatılırdı. Rus dili bugünkü kaldırım, köprü kelimelerini bu ilk ağaç gövdelerinden aldı. Moskova kurulurken etrafta nüfus yok denecek kadar azdı. Ve seyrek birtakım kabileler, yarı bataklık ormanlarda avcılık, arıcılık ve bazı alanlarda; kuru ağaç dallarını toprağın üstünde sapan yerine sürtmek suretiyle kabartılan toprakları tohumlayarak, adaletsiz ve vasıtasız bir ziraatle geçiniyorlardı. Bu "kuru dal" kökünden Rus dili "çift sürmek" kelimesini kazandı. Henüz ev kelimesi yoktu. Dam, yahut dom: ev, izbe= köyevi, saray= samanlık ve benzeri kelimeler, Şarktakki Türk kavimlerinden yavaş yavaş alındı. Hatta bu ilk zamanlarda ortada pek Rus bile yoktu. Rusların vatanı daha ziyade Galiçya, Karpatlar tarafıydı. Daha sonra Rus ovasına yayıldılar. Hatta Moskova' ya bile adını Ruslar değil, Finler, Ince olarak verdiler. Hulasa örneğin 1000 yıl önce ortada, ilerdeki Rus saltanatından nişan veren pek bir şey yoktu. Halbuki o tarihte,

örneğin Orta Asya'daki Belh şehrinde 2000 cami sayılıyordu. Bağdat'ta ise kervanlar, şehrin varoşlarından çıkabilmek için, birkaç gün konup göçmek zorundaydılar.

Rusların ilk tarihi dokuzuncu yüzyılda (888-889) Kiyef Kinyazı Vladimir zamanlarında, Bizans Hırıstiyanlığının ve Rum alfabesinin, güneyden Rus ovalarına girişiyle başlar. O vakitte bu ovalar, hatta Urallardan Tuna'ya kadar, Turani kavimlerin elindeydi. Örneğin bütün Ukrayna ovalarında Hun artıkları ile, Polvesler, Avarlar, Kumanlar hâkimdi. İslavlar daha ziyade Kiyef taraflarında ve kasabaması bazı yerlerde gruplaşmışlardı. Sekizinci yüzyılda bu ovaların başşehri Kiyef'ti. İlk Hırıstiyanlığın merkezi de burası oldu. Gerek o zaman gerek daha sonraları, Moskova'nın Rus ovası şehirleri üstünde sivrileceğine dair hiç bir belirti yoktu.

Kaldı ki Rusların, hatta Kiyef'te bile, hükümran olacak hanedanları da mevcut değildi. Aslında birer köyden ibaret olan Rus şehirleri, hükümranlarını daima diğer memleketlerin asil ailelerinden kiralarlardı. Bir İsveçli olan Rurik Sülâlesi, sekizinci yüzyıldan itibaren Kiyef'te ve diğer şehirlerde idareyi bu yoldan eline almıştı. Bu şehirlerin hepsi, prensleri aynı hanedandan olmakla beraber, bağımsız yaşarlardı. Daha sonraları da, en kuvvetli zamanlarında bile Moğol hanlarına vergi verirlerdi. Bu vergi verme şekli nihayet, Moğol hanlarına daimi tabiiyetle neticelendi.

Kiyef çökünce, bir aralık şimalde Vladimir şehri parladı. Fakat Moskova prensleri, Moğollara daha çok sadaket gösterince, nihayet Büyük Kinyaz (Prens) oldular. Hülâsa, Mokova'nın asıl saltanatı Korkunç İvan'la başlar (1546-1548).

Bir Moğol prensesinden doğan Korkunç İvan, yaşını doldurup da anasını bir kenara itince, birden tahta oturmadı. Kendi yerine evvela Kasım Tatarlarından olan Bek Polat'ı oturttu. Ona biat etti ve kendisi bir manastıra çekildi. Orada asıl saltanat devrinin usul ve kuvvetlerini garip bir şuurla hazırladı. Evvela Opriçnina denilen ve bugünkü Rusya'dan NKVD emrindeki hususi silahlı polis kuvvetini hatırlatan teşkilâtı kurdu. Opriçnina da bugünkü NKVD gibi, hem gizli istihbarat, hem terör işleriyle uğraşacaktı. Sonra da hükümetinin diğer teşkilâtını tamamladı.

Mutlak bir hükümdar olmak ve her şeyden önce saltanatına engel saydığı Boyar-Bayarlardan (Beylerden) intikam almak sabitfikri, bütün hareketlerine hâkimdi. Tahta bu hislerle döndü. Kapandığı manastırla olan alâkasını da kesmedi.

Bütün hareketleriyle korkunç ve dengesiz bir hükümdar oldu. Her gün kaba bir rahip elbisesi içinde, başını taştan taşa vurarak cezbeli ibadetlere dalardı. Sonra manastırın çan kulelerinde, halsiz düşünceye kadar çan çalardı. Fakat daha sonra birden sefahat sahneleri başlardı. O zaman; Allah, din, İncil, kilise, her şey unutulurdu. Etrafındaki herkes, yani daha birkaç saat önce kendisiyle cezbeli ibadet yarışına girenler, şimdi mukaddesatı tahkir için birbirleriyle yarış ederlerdi. Nihayet gün sadizm buhranları içinde devam ederdi.

O zaman işkence odalarına geçilirdi. Boyarların, asılzâdelerin, esirlerin dilleri kesilirdi. Kemikleri kırılırdı. Derileri yüzülürdü. Her gün başka başka işkence usulleri icat edilirdi. Hatta kenid oğlu bile bu işkence cenderelerinden kurtulamadı. babasının elinden can verdi. Tıpkı daha sonra, Deli Petro'nun (1662-1725) oğlunun başına geldiği gibi...

Günler böyle geçerdi. Ama bu, onun, yarın bütün Rusyaların çarı olmasına engel olmadı. Devlet anlamında kafası, gene korkunç bir titizlikle işliyordu. Çar, yani hükümdar olarak öldüğü zaman, mülkün toprakları Çin sınırından, Baltık Denizi'ne, Kuzey Buzdenizi'nden Karadeniz'e kadar genişlemişti.

Rusya'nın tarihi hakikaten gariptir. Bu tarih, büyük, şerefli meydan muharebeleri, şanlı muzafferiyetler yerine, sonu gelmez yenilgiler, ikide bir çöküşler, parçalanışlarla doludur. Korkunç İvan'dan sonra da böyle oldu. Fakat bu yenilgiler ve çöküşlerin ardından, daima memleketin alabildiğine genişlemesi gelir. Bu neticeler, izah edilemeyecek şeylerdir. Rus tarihinde daima, kılıçtan ziyade hile ve tedbir rol oynar.

Sonsuz bir Şark sabrı, bu devlete, icabında her şeyi feda etmek, toprakları bırakmak, şehirleri yakmak, ya en miskin bir taassupla baş eğerek, yahut da bir kenara çekilerek işin sonunu telâşsızca beklemek kudretini vermiştir.

Bu bekleyiş, bazen Moğolların Altın Ordu hâkimiyeti altında olduğu gibi, yüzyıllarca sürer. Fakat bu bekleyişlerin ardı daima iyi gelmiştir. Rus ordularını bir sürü yenilgilerden sonra, geçen yüzyılda Çin'e, Berlin'e, Viyana'ya, İtalya'ya, Paris'e sokan (1814) Rus çarının bu zaferleri, esaslı bir tek meydan muharebesi kazanılmadan başarılmıştır.

1439 yılında Uluğ Muhammet Han Moskova üzerine akın yapmıştır. Rus ordusunu dağıtmış, Moskova'nın iç kalesini de kuşatmıştır. Ancak bu kaleyi aşamamış; Moskova'nın dış mahallelerini yıkıp geri dönmüştür. Tatarların bu üstünlüğü 1469 yılına değin sürmüştür. Bu dönemden sonra Rus saldırıları başlamıştır. Karadan ve ırmak üzerinden pek çok kez Kazan'ı kuşatmışlardır. Bu dönemde savaşlar iki yanın da eşitliği biçiminde geçmiştir. Karşılıklı akınlarda büyük başarılar elde edilemiştir. 1485 yılından sonra ise üstünlük Moskova'nın eline geçmiştir. Bu dönemde Rusların Kazan'ın iç işlerine karıştıkları, kimileyin kendilerine bağlı kimseleri Kazan tahtına oturttukları anlaşılmaktadır. Gerçi bundan sonraki dönemde de üstün Hanların Kazan tahtına oturduğu olmuştur. Arada Osmanlılarla dayanışma girişimlerinde bulunmuşlardır. Ancak zaman çarkı Ruslar için çalışmıştır. 1547 ylında Moskova Knezliğine Korkunç İvan oturmuştur. Korkunç İvan yönetime geçtiği ilk günlerden başlayarak gözlerini Kazan Hanlığı üzerinden ayırmamıştır. Bir kaç kez kenti kuşatmış, ama kente girememiştir. 1552 yılında yaptığı üç aylık bir kuşatma sonucunda kente girmeyi başarmıştır. Ancak şehir sokak sokak savunulmuştur. Kazan tümden ele geçirildikten sonra eli silah tutan Türklerin tümü kılıçtan geçirilmiştir. Kadın, kız ve çocuklar Rus askerlerine dağıtılmıştır.

Kazan'ın düşmesinden sonra da Tatar direnişi sürmüştür. Ancak son direnişler de Çalım Kalesinin düşmesi ile 1556 yılında kırılmıştır. Ruslar Kazan ülkesinde kendilerine göre düzenlemeler yapmışlar. 18. yüzyıla değin Moskova'da Kazan işlerine bakan bir daire aracılığı ile beylik biçiminde yönetmişlerdir. 1708 yılında ise Rusya'nın bir ili biçimine dönüştürmüşlerdir.

Yer, konum ve kültür bakımından Tatarlarla Çuvaşve çeşitli Fin Ugr halkları (Modvin, Vodyak, Toharemik) iç içedir. Bu halklar dil ve kültürleri ile birbirine güçlü etkiler yapmışlardır. Bu evrede Tatarcaya pek çok Çuvaşça sözcük girer. Tatar ve Çuvaşçadan da bir çok sözcük Volga Fincesine geçer.

Ekonomik ve kültürel yönden Kazan Tatarları Çarlık döneminde de iyi durum-dadırlar. Tatar köyleri genellikle aynı konumdaki Rus köylerinden daha temiz ve zengindir. Kamışlarla kaplı ak boyalı evlerde otururlar. Okula gönderilen kız ve erkek öğrenciler yaklaşık Rusların üç katıdır. Rus öğrencilerin de Tatar okullarına devam ettiği olur. İslam inançları içinde ayrı bir yaşam biçimleri vardır. İstanbul ile özel ve kültürel ilişki içindedirler. Uygar ve kültürlü insanlardır. Alışverişte ayrı bir yetenekleri vardır.

Tüm bu özellikleri ile Tatarlar 1917 yılına değin Rusya'daki Türk soylu halkların önderi işlevini görmüşlerdir. Rusya içinde ulusal akımlar başladığında ilk türkçü görüşler Tatar aydınlarında belirmiştir.

14.1.1. Yazın

Altınordu imparatorluğunu kuran Türk boylarının torunlarıdır. 1905 Devrimine dek Tatarlar Türki denen yazın dilini kullanırlar. 15-16. yüzyıllarda Kazan Hanlığının desteği ile oluşan Tatar yazın geleneği çağlar boyu sürer. 16. yüzyıl ortalarında Muhammetyar, 17. yüzyılın ikinci yarısında Mavl Kuli, 18. yüzyıl sonlarında Otuz İmeni (doğ. 1730 dolayında) ile Molla Abdunnasır Kursavi (1765-1813) ünlüdür. Her ikisi de İslamlığa karşı savaşmışlar, ceditçiliğin öncüleri olmuşlardır.

Tatar yazın dilinin yaygınlık kazanması, 19. yüzyılın ikinci yarısında Tatar kentsoylu sınıfının oluşum yıllarına rastlar. Bu dönemde Tatar aydınları yazı dilini konuşma diline

yaklaştırma yolunu ararlar. Halk dili Kıpçak dili özellikleri ile işlenip zenginleştirilir. Böylece eski yazın dili olan Çağatayca canlandırılır. Yeni bir yazın dili ortaya çıkar. Böyle bir bilinç ile doğan Kazan Tatarcası her dalda önemli ürünler yaratır.

19. yüzyılda bunlarla aynı görüşleri paylaşan Şehabettin Mercani (1818-1889) yetişmiştir. Bulgar ve Kazan tarihleri üzerine ilk bilimsel araştırmaları yapmıştır. Dinsel konularda yazılar yazmıştır. Ulusunun fanatik düşünceleri kırması için savaşmıştır.

Kayyum Nasıri (1824-1902) ise, döneminin ileri bir Tatar eğitimcisidir. Okul düzeninin Rus örneğine göre yenilenmesi için uğraşmıştır. Kazan Tatarcasının yazın dili olma yolundaki gelişimini desteklemiştir. Bu amaçla Tatarcanın dilbilgisini yazmıştır.

İlk Tatar romanları bu dönemde yazılmaya başlandı. Musa Akyiğitzade "Hüsamettin Molla (1886)" ile ilk önemli ürünü veriyordu. Bunu Zahir Bilgiyev'in "Büyük Günah" ve "Binlerce" gibi yapıtları izledi.

19. yüzyıl sonlarına doğru eski düzen Tatar okulları bırakılmaya başlandı. Eski Tatar okulları ya özel ya da İslam okullarıydı. Yeni düzen okullar kısa sürede başarıya ulaştı. Bu okullar Tatar soylularından ve zenginlerinden destek görüyordu. Bu arada 1905 devriminin ardından sonra, Tatarca okullarda öğretilmeye başlamıştı. Tatar yazınında sosyalist arayışlar işleniyordu. Ayaz İshaki (1878-1955) en önemli nesir yazarı olarak sivrildi. Çok sayıda roman ve güldürü yazdı. Başlangıçta köklü bir sosyalizmi savunan yazar, Ekim Devriminin ardından bu düşüncesinden dönmüştü. Yaşamının son yıllarında ise tümden ulusal akıma yöneldi.

Gerçek anlamda ulusal Tatar ozanı Abdullah Tukay (1886- 1913)'dır. 27 yıllık kısa yaşamında Kazan Türkçesinin en içli şiirlerini yazmıştır. Sözcük seçiminde, ölçek ve uyak kullanımında büyük bir başarı göstermiştir. İçli anlatımı ile Tatar yazınında özgün bir yeri vardır.

Tukay, Kazan'a geldikten sonra görüşlerinde büyük bir değişme ve olgunlaşma kendini gösterir. Çünkü Kazan her türlü görüşten insanın yaşadığı büyük bir kültür merkezidir. Yine gazetelerde çalışır, bugünkü Tatar edebiyat ve sanatının öncüleri olan **Fatih Emirhan, Galisgar Kamal** gibi yazar ve fikir adamları ile yakın dost olur. Değeri bilinen, sevilen bir şair ve yazardır. **Hüriyyette, Terbiyet-il Etfalga, Biraderane Nesiyhet** gibi pek çok şiirlerini bu dönemde yazar. Bu Türkçe kelimelerle donanmış şiirler 1907 yılındandır. Bu yıldan sonra, ancak yeri geldikçe Türkiye Türkçesinin kelimelerini kullanır. Saf Tatarlık düşüncesine yönelir. Edindiğimiz izlenimlere göre, İsmail Gaspıralı'nın bütün Türk halklarına yönelik yürüttüğü "*dilde, fikirde, iş'te birdemlik (birlik)*" çalışmaları Kırım dışında yaşayanları korkutur. Gaspıralı tehlikeli bir pantürkçü olarak görülür. Asya halklarının Türkiye dil ve kültürü içinde eritilmesinden korkulur. Yazılan eserlerde pek çok Tatar aydını Osmanlılar ve Türkiye Türkleri ile Tatarlar arasında tarihi, etnik ve kültürel birliktelik bulunmadığını israrlı bir biçimde vurgulama gereği duymuşlardır. Bunun daha çok Rus siyasetinden kaynaklandığı anlaşılıyor. "Türkiye sizin siyasi ve kültürel varlığınızı bitirecek" savı ile dış Türkler arasında anlamsız bir korku yaratırken, kendisi ayrı ayrı yazı birimleri ile Rusçayı resmi ve ortak dil olarak yerleştirmeyi başarmıştır. Çok iyi Rusça bilmeyen dışlanmış ya da kendi alanında yükselememiştir. Yükselmek için, benliğini unutma ve partiye yakınlık ölçü alınmıştır. Bu yüzden birçok gerçek değerli Tatar, kıyıya itilmiş, yeteneksizler yer, düzey, san sahibi olmuşlardır. Çok yakın zamana kadar, sokaktaki Ruslar bile Tatar halka Rusça konuşması için baskı yapmıştır. Tatarlar yeni yeni kendi dillerini korkmadan konuşmaya başlamışlardır. Tatar halkının pek büyük bir oranı anadilini doğru düzgün bilmez. Köylerde yaşayanlar az-buçuk geleneksel toplum yapısı içinde anadillerini tam unutmadan yaşamlarını sürdüreb ilmişlerdir. Birçok aydında "bir kuşun iki kanadı olur: Bizim kanatlarımızın biri Tatarca, biri Rusça" diye bu oluşuma yardımcı olmuşlardır. Ne var ki, Tatar kanadı hep "kırık kanat" olarak kalmıştır. Çünkü Tatarca hiçbir zaman eğitim zincirindeki yerini alamamıştır. Anaokulundan başlayıp, yükseköğeretimde biten eğitim zinciri bir bütündür. Eğitim zincirinin bir halkasının eksik olması ondaki bütünlüğü bozar. Özellikle diller açısından bu bütünlük büyük bir önem taşır. Tatarca hiçbir zaman eğitim dili olmamıştır. Eğitim dili olmak bir yana, okullarda ikinci dil olarak da düzenli

öğretilmemiştir. Ancak şimdilerde biraz da korku ve kuşku içinde okullarda Tatarca öğretimine yer verilebilmektedir. Bayramlarda, törenlerde Bulgar atalarından, miras Altınordu devletinden sözetmekle birlikte ondan öncesine, Orta Asya kökenine inen henüz yok. Türkiye Türkçesiyle dil yapısı ve sözvarlığında görlülen büyük ortaklığa şaşırmamakla birlikte bunun nedeninin Asya kökeni olduğunu anlayıp kabul eden henüz yoktur.

Rus Devriminin ardından emekçi yazını dönemine girmiştir. Tukay'ın yaşıtları ve düşün arkadaşları arasında en önemlisi, en güçlüsü ve en çok yönlüsü Alimcan İbrahimof (1887-1938)'tur. Ekim Devriminden sonra Bolşevikler yanında yer almıştır.

İlk Tatar tiyatrosunu 1905 yılında Abdullah Kari (öl.1920) kurmuştur. O zamandan bu yana birçok yerli oyun yazarınca bu gelenek geliştirilmiştir.

Ekim Devriminden sonra Tatar yazın dilinin gelişmesinde yeni bir dönem başlamıştır. Tatar yazın dili yeni biçim almıştır. Toplumun tüm katmanlarına yayılmıştır. Bölgesel ağızlar birleşmiştir. Günümüzde ilk, orta okullarda ve liselerde Tatarca öğretilir. Tatar dil ve yazını okullarda ve kimi yüksek öğretim kurumlarında incelenir. Musa Celil Tatarcanın ölümsüz şiirlerini yazar.

Tatarlar 1926 yılında değin Arap yazısını kullanmışlardır. Bu tarihte latin yazısını alırlar. 1938'e dek Latin yazısı geçerli olur. O dönemden beri ise Rus yazısını kullanırlar.

Genel anlamda baktığımızda Tatarca, Türkiye Türkçesinden kimi ayrımlar gösterir. Günümüde Kiril yazısında biraz da zorlama ile kimi ayrımlar yapılmıştır.

14.1.2. Ses Dizgesi

Kazan Tatar yazısı yazaç sayısı bakımından Türkiye Türkçesinden zengin görünüşlüdür. Ne var ki, 35 yazaçtan *ts, sç, ya (ye), yo (yö)* gibi çift ses değerindeki harfler genelde Rusçadan geçmiş sözcüklerde kullanılır. Genizsil *(ñ)* ve hırıltılı */h/ (x)* sesleri de Tatarcada vardır. Ses değeri bakımından Anadolu Ağızlarında kullanılan seslerle eşdeğerlidir. Tatarcada ayrıca iki */v/* sesi vardır. Bu ses dudaklar büzülerek söylenir. Yazı dilinde */ü/* yazacı ile gösterilir.

Çağdaş Kazan Tatar yazı dilinde ünlüleri karşılayan on yazaç vardır:

a	*e*	*é*	*ı*	*i*
o	*ö*	*ø*	*u*	*ü*

Kimi zaman */a/, /e/, /u/, /ü/, /i/* ünlülerinde uzun; */o/, /ö/, /ı/, /e/* ünlülerinde dar söylenişlerine tanık olunur. Ayrıca */ıi/* ikili ünlü kullanımı ile de karşılaşılır. Ancak çeşitli birleşmelerde iki ünlü yan yana geldiği için görünüşte bir ikili ünlü kullanımı gibi gözükür.

Büyük ünlü uyumu kuralı egemendir. **Dudak benzeşmesi** gelişmemiştir. */u/* ve */ü/* ünlüsü bulunduran sözcüklerde dudak benzeşmesi tümden bozulmuştur:

utır- <ET oltur- 'otur'	*kulı <ET kol 'kolu'*
kultık <ET koltuk 'koltuk'	*kuwış 'izleme'*
küñilsizlen- <ET köñül 'gönülsüzlenmek'	
kıstır- <ET kıstır- 'kıstırmak'	*bulıv 'kibarlaşmık'*
kızrıv <ET kız-'kızartmak'	*yar buyı 'kıyı'*
kızaru 'kızarmak'	

Eski Türkçenin */ä/, /e/* ünlüleri aynı biçimde bir değişime uğrar ve ilk seslemde */i/* ünlüsüne dönüşür:

min <ET män 'ben'	*sin <ET sän 'sen'*
kis- <ET käs- 'kesmek'	*timir <ET tämir*
biş <ET beş 'beş'	*bir- <ET. ber- 'vermek*

bil <ET bel 'bel'	*kil- <ET käl- 'gelmek'*
ir <OT er 'er'	*tir- <ET tir- 'dermek'*
dingiz <KM te 'deniz'	*işü 'delmek'*
tikli(m) 'dek, kadar'	*ilek <OT elek 'elek'*
illi <ET elig 'elli'	*ilçi <ET elçi 'elçi'*
il <ET elig 'el'	*ikmek <ET ekmek 'ekmek'*
iyü <ET edgü 'eğmek'	

Eski ve Genel Türkçenin */ı/* sesi, kısa söylenir. Ancak ses yazıda olağan */ı/* ünlüsü ile gösterilir.

kırık <ET kırk 'kırk'	*kız <ET tız 'kız'*

Uzun ve kısa /ı/ ünlüsü her yerde zayıflar. Bu zayıf ünlü yazımda /e/ ile gösterilir:

ber <ET bir 'bir'	*bez <ET biz 'biz'*
elek <ET ilik 'ilik'	*esse <ET isig 'sıcak'*
keçe <ET kiçig 'küçük'	*keşe <ET kişi 'kişi'*
tel <ET tıl 'dil'	

Eski ve Genel Türkçedeki */o/* ünlüsü */u/* ünlüsüne dönüşür:

ut <ET oot 'od, ateş'	*ul <ET oglan 'oğlan'*
yul <ET yol 'yol'	*sul <ET sol 'sol'*
utır- <ET oltır- 'oturmak'	*bulgança 'oldukça'*
bul- <ET bol- 'olmak'	*suga <ET sogan 'soğan'*
uku <ET okı- 'okumak'	*uçak <ET oçak 'ocak'*
yuk <ET yok 'yok'	*bul- <ET bol- 'olmak'*

/u/ ünlüsünde ise bunun karşıtı bir durum gelişir. Eski ve Genel Türkçenin */u/* ünlüsü (*/o/* ile */u/* ünlüsü arasında) */o/* ünlüsüne yakın bir ünlüye dönüşür:

oçsız <ET uçsuz 'uçsuz'	*oçkıç <*ET uç- 'uçak'*
oç- <ET uç- 'uçmak'	*ofık <A. ufuk 'ufuk'*
urını 'uğrak'	*urau <ET ugra- 'uğramak'*
yurau <ET ugur 'uğur'	*olı <ET ulug 'ulu'*
urtak 'ortak, genel'	*on <ET un 'un'*
onıtuçan 'unutkan'	*urtak <ET ortak 'ortak, genel'*
on <ET un 'un'	*onıtuçan <*ET unıt- 'unutkan'*
ozatu <ET uzat- 'eşlik et-' 'uğurlamak'	

***Dustlarım**, qardeşlerim, siz **mullalarga** eytigiz:*

*Bu iki **yulnı,** mini kümgeç, **ukurlar** kabrime **(Tukay)***

Dostlarım, kardeşlerim, siz hocalara söyleyin

Bu iki yolu, beni gömünce okurlar kabrime

ö ünlüsü *ü* ünlüsüne dönüşmüştür:

bülme <ET böl- 'bölme, oda'	*büteni 'öbürü'*
ütev <ET öte-' 'ödemek'	*bülek 'ödül'*
ütiç <DLT ötünç 'ödünç'	*üpke <ET öpke 'öfke'*

ükçe 'ökçe'	*ügiz <ET öküz 'öküz'*
ütirü 'öldürmek'	*yün <ET yön 'yön'*
süz <ET söz 'söz'	*dürt <ET tört 'dört'*
sün- <ET sön- 'sönmek'	*kük <ET kök 'gök, mavi'*
küz <ET köz 'göz'	

/ü/ ünlüsü */ö/* ünlüsüne dönüşür. Bu değişim yabancı sözcüklerde de izlenir. Değişik kaynaklardan gelen */y/* sesi önünde *ö > ü* değişimi gerçekleşmiştir. Bu durumda */ö/* sesi, */ü/*'den gelen kısa ü ile karşılanır.

ömit <F. ümid 'ümit'	*ös / öst <ET üst 'üst'*
örk- <ET ürk- 'ürkmek'	*östevine <*ET üst 'üst' 'üstelik'*
öske alu 'üstelemek'	*öçin <ET üçün 'için, üzüre'*
yöz <ET yüz 'yüz'	*töz <ET tüz 'düz'*
öç <ET üç 'üç'	*öçpoçmak 'üçgen'*
töş- <ET tüş- 'düşmek'	*öskorma 'üst yapı'*
süy- <ET seb- 'sevmek'	*küy- <ET köy- 'yanmak'*
*süyle- <*ET sözle- 'söylemek'*	*üy- <ET ög- 'yığmak'*
düye <ET tebe 'deve'	

Bu dilde 28 ünsüz kullanılır. 7 ünsüz Rusçadan alınmıştır ve daha çok Rusça sözcüklerde geçer.

Arapça sözcüklerdeki "ayın" sesi Kazan Tatarcasında */g/* sesine dönüşür:

galim <ar. 'alim 'alim'	*magarif <ar. ma'arif 'maarif'*
gıylim <ar. 'ilm 'bilim'	*nizag <ar. ni'za 'niza'*
doga <ar. du'a 'dua'	*matbugat <ar. matbu'at 'basın'*
gıyfetli <ar. 'iffetli 'bakire	*igane <ar. i'ane 'bağış*

Tüm Kıpçak dillerinde olduğu gibi Eski Türkçedeki */g/*, */**g**/* ünsüzü */w/* ünsüzüne dönüşür. */-ug, -oğ, -ov, -gu/* söylenişi */-wu/* ve giderek tümden ünlüleşip */-uu/* biçimine dönüşür. Biraz da ünlüleşir.

Eski Türkçenin */b-/* önsesi korunur:

bir- <ET ber- vermek'	*bar <ET bar- 'var'*
balkı- 'parlamak'	*bilgisiz 'belli olmayan'*
bügüle 'bükülerek'	*bütünley 'tümüyle'*

Barmıylarmı**? Min **baram,** elbet, **baram,

***Barmasam,** dønya yøzi **bulsın** xeram!.." (Tukay: Kesikbaş)*

Gitmiyorlar mı, ben gideyim elbet, giderim

Gitmesem, dünya yüzü bana olsun haram.

***Bau bilen** ul éşni yaxşı jayladı:*

*Bir oçın **Başnıñ** tiline **beyledi**. (Tukay: Kesikbaş)*

Bağ ile o işini iyi yaptı:

Bir ucunu Baş'ın diline bağladı.

Genizsil seslerden önce gelen /*b-/* önsesinin /*m-/* sesine dönüştüğü olur:

muñ <ET buñ 'sıkıntı'	*muyın <ET boyun 'boyun'*
miña 'bana'	*manu 'banmak'*
min <ET men 'ben'	*miñ 'bencil'*
monda 'beri, burda'	*mullık 'bolluk, bereket'*
mıyık <ET bıyık 'bıyık'	*miñ 'bin'*
minü <ET bi 'binmek'	*mul 'bol'*
muyınça 'boncuk'	*muyın 'boyun'*
möñrev 'böğürmek'	*mondıy 'böyle'*

Eski Türkçenin */ç/* ünsüzü her üç durumda korunur:

çeç <ET saç 'saç'	*timinçi <ET temirçi 'demirci'*
çibin <ET çıbın 'sinek'	*açı <*açığ 'acı'*
kuçak <OT kuçak 'kucak'	

Eski Türkçenin */k-/* önsesi korunur:

kil- <ET kül- 'gülmek'	*köç<ET küç 'güç'*
kivik, kibik 'gibi'	*kiliş 'gibi'*
küçke 'güçlükle'	*küt- 'gütmek, beklemek'*
kilişsiz 'kaba'	*kiñ 'geniş'*
kirek 'gerek'	*köçsiz 'gevşek'*
kiyirü 'germek'	*kök 'gök'*

Yukardaki ses olayına koşut olarak Eski Türkçenin /*k-/* önsesi korunur: Kalın */k/* sesi işlevindeki bu sesin yazıda gösterilip gösterilmediği belli değil.

kabırga 'kaburga'	*kabık 'kabuk'*
kara- 'bakmak'	*aycak 'ne zaman'*
kaysı 'hangi, gibi'	*kaya 'nerde'*
kurgan 'kurgu'	*kuyu 'koymak*
kuış 'kovuk'	*kuyı 'koyu'*

İçseste kalın ve ince /k/ seslerinin ötümlüleşmesine tanık olunur:

*sugış <*sok- 'vurmak', 'savaş'*	*yıgıl- <ET yıkıl- 'yıkılmak'*
tigip <ET tik- 'dikip'	

Eski Türkçenin genizsil */ñ/* ünsüzü sonseste kurallı biçimde korunur. İçseste ise çoğunlukla korunur. Kimi durumlarda ise /g/ ünsüzüne dönüşür:

uñ <ET oñ 'sağ'	*muñ <ET buñ 'sıkıntı'*
kin <ET käñ 'geniş'	*siñir <ET siñir 'sinir'*
küñil <ET köñil 'gönül'	*mügiz <OT müñüz 'boynuz'*
süyäk <KM süñük 'kemik'	*miy <KM mäñi 'beyin'*

Eski Türkçenin /s/ ünsüzü genellikle korunur. Ancak */ç/* ünsüzünden önce gerileyici benzeşmeye uğrar ve */ç/* ünsüzüne dönüşür:

çäç <ET saç 'saç'	*çirat 'sıra'*
çäçü <ET saç- 'saçmak'	*çängü <OT sançıg 'sancı'*
çaçak <OT saçak 'saçak'	*çäç- <ET saç- 'ekmek'*

Aynı türden ses olayı */t/* sesi için de geçerlidir. Eski Türkçenin /t/ sesi, her üç durumda da genellikle korunur:

I	*tor- <ET tur- 'durmak'*
tamçı 'damla'	*tal- <ET tal- 'dalmak, yorulmak'*
tapkır 'defa, kez'	*tarsın- 'darılmak'*
tigiz 'düz'	*tugan 'doğan'*
*yutım <*ET yut- 'yudum'*	

Ancak önseste kimi sözcüklerde */t- > d-/* değişimi olmuştur:

di- <ET te- 'demek'	*diñiz <ET teñiz 'deniz'*
dürt <ET tört 'dört'	

Eski ve Genel Türkçenin */y-/* sesi, çoğunlukla korunur. Ancak ilk seslemde /ı, i/ ünlülerinden önce ve kendisini /y/ ünsüzünün izlemesi durumunda /c/ sesine dönüşür:

cäy <ET yay 'yaz'	*cir <Et yer 'yer'*
cil <ET yel 'yel'	*cimiş <ET yemiş 'yemiş'*
cıy- <ET yıg- 'yığmak'	*cäyäw <ET yadag 'yaya'*
cılı <OT yılıg 'ılık'	*cim <ET yem 'yem'*
cimiş <OT yemiş 'yemiş'	*ciñ <ET yeñ 'yen'*

14.1.3. Örgü

Çoğul eki *-lar/ -ler* biçiminde:

kitap-lar 'kitaplar	*bulıt-lar 'bulutlar'*

İyelik eklerinde kimi ses değişiklikleri vardır. Tekil ve çoğul olarak kullanılarına sayısız örnek gösterilebilir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	***-m,-em,-ım***	***-ebez, -ıbız***
	avıl-ım 'köyüm'	*avıl-ıbız 'köyümüz'*
	öy-im 'evim'	*öy-ibiz 'evimiz'*

	Tekil	**Çoğul**
2. kişi	*-ñ, -eñ,-ıñ/*	*-gız, -igiz*
	avılıñ 'köyün'	*avıl-ıgız 'köyünüz'*
	öy-iñ 'evin'	*öy-igiz 'eviniz'*

	Tekil	**Çoğul**
3. kişi	***-e,-ı,-se,-sı***	***-e, -ı, -se, -sı***
	avıl-ı 'köyü'	*avıl-ları 'köyü'*
	öy-i 'evi'	*öy-leri 'evleri'*

Tamlayan durumu *-**nıñ/-ni**ñ* eki ile karşılanır:

urman-nıñ'ormanın'	*kitap-nıñ 'kitabın'*
kegaz-nıñ 'kağıdın'	*at-nıñ'atın'*
kişi-niñ 'adamın, kişinin'	

Belirtme durumu *-nı/ -ni -n* eki iledir:

urman-nı 'ormanı'	*kitapnı 'kitabı'*
kegaz-nı 'kağıdı'	*at-nı 'atı'*
kişi-ni 'kişiyi'	

3. Kişi iyelik ekinden sonra *-n* ünsüzü belirtme görevini üstlenir:

isim-in 'onun adını'	*kala-sın 'şehrini'*
şigırler-in 'şiirlerin'	

Yönelme durumu *-ga/-ge, -ka/-ke, -na/-ne, -a/-e* eki ile anlatılır.

urman-ga 'ormana'	*kitap-ka 'kitaba'*
kegaz-ga 'kağıda'	*baba-ga 'babaya'*
kır-ga 'yana'	*öy-ge 'eve'*
kişi-ge 'kişiye'	*at-ka 'ata'*
sebep-ke 'nedene'	

İyelik eklerinden sonra 1. ve 2. tekil kişilerde *-e/-a* biçimine dönüşür:

öy-i-me 'evime'	*öy-i-ñ-e 'evine'*

3. Tekil ikişi iyelik ekinden sonra *-na/-ne* biçimindedir:

öy-i-ne 'evine'	*öy-leri-ne 'evlerine*

Bulunma, *-da/-de, -ta/-te* ile karşılanır:

urman-da 'ormanda'	*kitapta 'kitap-ta'*
kegaz-da 'kağıtta'	*bala-da 'çocukta'*
öy-de 'evde'	*mektep-te 'okulda'*

Çıkma durumu *-dan/-den, -tan/-ten* eki iledir. Ancak benzeşme olayı nedeniyle, genizsil (*m, n, ñ)* seslerden sonra *-nan/-nen* biçiminde kullanılışına da tanık olunur.

bala-dan 'çocuktan'	*kegaz-dan 'kağıttan'*
kitap-tan 'kitaptan'	*kegaz-dan 'kağıttan'*
arasın-nan 'arasından'	*urman-nan 'ormandan'*

3. Kişi iyelik ekinden sonra *-nan/-nen* biçimindedir.

yul-ın-nan 'yolundan'	*art-ın-nan 'onun ardından'*
öy-ler-in-nen 'oevlerinden	*eniy-in-ñen 'anenden'*

Eşitlik *-ça/ -çe* eki ile sağlanır:

kapka-gaça 'kapıya dek'	*gadet-ém-çe 'adetimce'*
min-ém-çe 'bence'	*tüşem-geçe 'tavana dek'*

Araç anlatımı için "ile" sözcüğünün Tatarca söylenişi *'bélen'* sözcüğü kullanılır:

ceyev belen 'yaya olarak'	*eni bélen 'ana ile'*
pistolet bélen 'tabanca ile'	*sinéñ bélen 'seninle'*

İlgi eki ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra *-gı/ -gé;* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-kı/ -ké* biçimindedir.

aktık-kı 'sonuncu yıl'	*arasında-gı 'arasındaki'*
çet-te-gé 'dıştaki'	*uçak-ta-gı 'ocaktaki'*

Karşılaştırma –*rak/-rek* eki ile **sağlanır.**

zegıyfrek cir 'daha zayıf yer'	*köçlérek kéşé 'daha güçlü adam'*
bézden iréklérek halıklar 'bizden özgür halklar'	
azrak éş 'dahaaz iş'	*kübrek akça 'daha çok para'*

Kişi sözcükleri Tatarcada oldukça özgündür:

Yalın	**Tamlayan**	**Belirtme**	**Yönelme**	**Bulunma**	**Çıkma**
min 'ben'	*minén*	*miné*	*mina*	*minde*	*minen*
sin	*sinéñ*	*siné*	*sina*	*sinde*	*sinen*
ul	*anıñ*	*anı*	*aña*	*anda*	*andan*
béz	*béznéñ*	*bénzé*	*bézge*	*bézde*	*bézden*
séz	*sézéñ*	*sézé*	*sézge*	*sézde*	*sézden*
alar	*alarnıñ*	*alarnı*	*alarga*	*alarda*	*alardan*

Dönüşlülük "*üz"* sözcüğü ile vurgulanır. Bu söz yalın olarak ya da çeşitli durum ekleri almış biçimde kullanılır. Anlatımda vurgulama görevi yaptığı gibi, tümcenin bir ögesi olarak da işlevler üstlenir.

Gösterme sözcükleri:

bu 'bu'	*ul 'o'*
anıñ 'onun'	*anda 'onda'*
annan 'ondan'	*monıñ' bunun'*
moña 'buna'	*şuşı 'şu'*
tege 'işte'	*bolay 'bunlar'*
mondıy 'bunun gibi'	

Belgisiz sözcükler olarak birçok sözcük görülür.

felen 'filan'	*elle kim 'her kim',*
elle nerse 'her ne',	*kayçandır 'nicedir'*
kémdér 'biri'	*bérev 'biri'*

Betimleme Sözcükleri

Anlatıma derinlik katan sözcükler, Türkçenin genel yapısı gereği kullanıldıkları yerlere göre işlev kazanırlar. Zaman, durum, konum, ortamı görüntülemeye yarar bu tür sözcüklerdir. Tukay'ın iki ikiliğinde **renk** adları şöyle kullanılır.

***Ak, kızıl, al, sap-sarı. zeñger, yeşilden** çeçekler;*
*Her tarafka **temli** isler çeçekli bu çeçekler.*

*Üpkeliler çeçeklerni **tørli tøsli** kübelek-*
ler kilip, kitken bulup, tagın da şunda çügelep.

Sayı adlarında salt ses değişiklikleri görülür:

bér 'bir', iké 'iki', öç 'üç', dürt 'dört', biş'beş', altı 'altı' , jide 'yedi', sigéz, 'sekiz' , tugız 'dokuz' , un 'on', égérmé 'yirmi', utız 'otuz', kırk 'kırk', ille 'elli', altmış'altmış', citmi ş'yetmiş', siksén 'seksen', tuksan 'doksan', yöz 'yüz', meñ 'bin'

Sıra sayıları *-çe* eki ile yapılır:

bérinçe 'birinci'	*ikénçe 'ikinci'*
bişénçe 'beşinci'	*altınçı 'altıncı'*

Kesirli sayılar Türkiye Türkçesinden biraz değişik söylenir:

öçten bér 'üçte bir'	*bişten iké 'beşte iki'*

Üleştirme sayıları *-ar/-er, -şar/-şer* eki ile yapılır:

ikéşer 'ikişer'	*altışar 'altışar'*
bişer 'beşer'	*unar 'onar'*
égérméşer 'yirmişer'	

Türkiye Türkçesinden ayrı olarak Tatarcada *-lap/-lep* eki vardır. Bu ek **-larca/-lerce** anlamı verir.

onlap 'onlarca'	*miñlep 'binlerce'*

Karşılaştırma eki olarak *-raq/ -rek* kullanılır. Bu eklere Tukay metinlerinde de rastlanır.

koprak 'daha çok',	*azraq 'daha az'*

Zaman sözcükleri

bıyıl 'buyıl'	*kiçe 'dün'*
élék 'önce'	*közén 'güzün'*
bügin 'bugün'	*irtege 'yarın'*
yazıñ 'yazın'	*küziñ 'güzün'*
jey 'yaz'	*qış 'kış'*
køniñ	

Yön sözcükleri değişik sözler kullanılır. Kimi örnekler verecek olursak:

***uñ yaqta** 'sağ yanda'*	***sul yaqta** 'sol yanda'*
***sulda** 'solda'*	***tüben '**aşağı, aşağılık, alçak'*
***anda '**orada'*	***monda** 'burada'*
alda 'önde, önce'	

Ölçü sözcükleri:

öp / küp 'çok' *az / ez 'az'*

gına / gine, qına / kine '-ıcık, -icik'

ez-mez 'az çok'

şundıy / mondıy 'şöyle/ böyle'

Soru, soru eki ya da soru sözcükleri yardımı ile soru tümceleri oluşturulur. Yazımda soru eki sözcüğe bitişik yazılır. Ad tümceleri de aynı biçimde soru yapılır. Sık kullanılan soru sözcükleri şunlardır:

kaya 'nereye'	*kayçan 'ne zaman, nice'*
kayda 'nasıl, 'nerde'	*kaysı 'hangi'*
kim 'kim'	*näçinci 'kaçıncı'*
nä 'ne'	*nerse 'ne'*
ni öçin 'neden'	*niçä 'nice, kaç'*
niçaklı 'kaç'	*niçik 'nasıl'*
niden 'neden'	*nigä 'niçin, niye'*
niliktän 'niçin'	*nimä 'ne'*
nindi 'nasıl'	*nireden 'nereden'*

14.1.4. İlgi

İlgeç:

aklı 'kadar'	*ar yak 'öte, karşı'*
başka 'başka'	*bilän 'ile'*
birge 'beri'	*biri 'beri'*
büten 'başka'	*buyınca 'göre'*
çikle 'kadar'	*döris 'doğru'*
ilä 'ile'	*kadär 'kadar'*
karşı yak 'öte'	*kibik 'kadar'*
kivik 'gibi'	*küre 'göre'*
monda 'beri'	*öçin 'için, dolayı'*
sımak 'gibi'	*soñ 'sonra'*
soñ ınnan 'sonra'	*suñ 'sonra'*
şikilli 'gibi'	*tikli(m) 'kadar'*
tösli 'gibi'	*töz 'doğru'*
turı 'doğru'	*üzgä 'ayrıca'*
xätle 'kadar'	

Bağlaç işlevinde kullanılan sözcüklere şunlar örnek gösterilebilir:

ämma 'ama'	*çınında 'nitekim'*
çönki 'çünkü'	*da... da... 'hem, hem'*
dimäk 'demek'	*häm 'hem'*
häm şulay uk 've de'	*häm.. häm 'hem, hem'*
kiräk.. kiräk 'gerek, gerek'	*läkin 'ama, lakin'*
mäsälän 'sözgelimi'	*misal öçin 'örneğin'*
ni... ni... 'ne, ne'	*nurlu alka 'oysa'*
şulay bulgaç 'demek'	*vä 've'*
yä... yä 'ya, ya'	

14.1.5. Devinim

Kişi ekleri işöyle:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-dım*	-
2. kişi	*-dıñ*	*-dıgız*
3. kişi	*-dı*	*-dılar.*

Ekeylemin konum/durum anlatımı sözcüğe yalnız **kişi eklerin** gelmesi ile sağlanır.

Tatar-mın 'Tatar'ım'	*yulda-mın 'yoldayım'*
Tatar-sıñ	*yulda-sıñ*
(ul) Tatar	*ul yulda*
Tatar-bız	*yulda-bız*
Tatar-sız	*yulda-sız*
(ular) Tatar	*(ular) yulda*

Ekeylemin olumsuzu "**tügil"** *değil* sözü ile yapılır.

Tatar tügil-min 'Tatar değilim'
Tatar tügil-siñ
Tatar tügil
Tatar tügil-biz
Tatar tügil-siz
Tatar tügil.

Tatarcada *"olmak"* eylemi *"bul-"* biçimindedir. Ad tümcesinde yüklem olarak kullanlır ve bildirme anlatır:

min atiyiñ bulam 'ben babanım'	*ul yazıçı bula 'o yazardır'*

Öykü *idi* sözüne kişi eklerinin gelmesi ile yapılır.

yulda idi-m 'yoldaydım'
yulda idi-ñ
yulda idi
yulda idik
yulda idigiz
yulda idiler

Söylenti iken sözcüğü ile yapılır:

yulda iken-min 'yoldaymışım'
yulda iken-siñ
yulda iken
yulda iken-biz
yulda iken-siz
yulda iken.

Koşul *-sa/ -se* eki ilşe sağlanır.

Eylemler çok renkli kullanım olanaklarını içerir. Eylemin (geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman almak üzere) üç zamanı vardır.

Belirli geçmiş zaman *-dı/-tı, -di/-ti* eki ile sağlanır.

al-dı-m 'aldım'	*kür-di-m 'gördüm'*

al-dı-ñ	*kür-di-ñ*
al-dı	*kür-di*
al-dı-k	*kür-di-k*
aldı-ğız	*kür-di-giz*
al-dı-lar	*kür-di-ler*

Belirsiz geçmiş zaman *-gan/gen, -kan/-ken* ortaç eki ile yapılır. Ayrıca şimdiki zaman eki üzerine *"ide" 'idi'* ek eyleminin eklenmesi ile bileşik zaman kurulur.

al-gan-mın 'almışım'	*aç-kan-mın 'açmışım'*
al-gan-sıñ	*aç-kan-sıñ*
al-gan	*aç-kan*
al-gan-bıs	*aç-kan-bıs*
al-gan-nız	*aç-kan-sız*
al-gan-(nar)	*aç-kan-(nar)*

Geniş zaman *-ar/-er, -ır/-ir, -r*; olumsuzu *-mas/-mes* ekleri ile anlatılır:

kiler 'gelir'	*ukar 'okur'*
alır 'alır'	*kilmes 'gelmez'*
kürmes 'görmez'	*almas 'almaz'*

Şimdiki zaman ünsüzle biten eylemlere *-a/-e* ünlü ile bitenlere *-ı-iy* eki getirilerek yapılır. Ünsüz ile biten sözcüklere doğrudan ünlü biçiminde eklenir. Ünlü ile biten sözcüklere araya koruma ünsüzü girer:

bar-a-m 'gidiyorum'	*kil-e-m 'geliyorum'ñ*	*başlıy-mın 'başıyorum'*
bar-a-sıñ	*kil-e-siñ*	*başlıy-sıñ*
bar-a	*kil-e*	*başlıy*
bar-a bız	*kil-e-biz*	*başlıy-bız*
bar-a-sız	*kil-e-siz*	*başlıy-sız*
bar-a-lar	*kil-e-(ler)*	*başlıy-lar*

Gelecek zaman *-acak/-ecek, -yacak/-yecek* ekili ile anlatılır:

kilecek-mén 'geleceğim'	*ukıyaçak-séñ 'okuyacaksın'*
kürecek 'görecek'	*yuv-açak-bız 'yuyacağız'*
süyle-yeçek-séz	*oruş-açak-sız 'vuruşacaksınız'*

Buyrum'da kişi için ayrı kişi eki kullanılır:

bar-ıym 'varayım'	*kür-im 'göreyim'*
bar	*kür*
bar-sın	*kür-sin*
bar-ıyk	*kür-iyk*
bar-gız	*kürgiz*
bar-sın-nar	*kür-sin-ner*

Gereklik *kirek* sözcüğü yardımı ile sağlanır. Kişi sözcüğü yönelme eki alır.

miña alırga kirek 'almam gerek'	*miña tülerge kirek 'ödemem gerek'*
siña alırga kerek	*siña tülerge kirek*
aña alırga kerek	*aña tülerge kirek*
bizge alırga kerek	*bizge tülerge kirek*
sizge alırga kerek	*sizge tülerge kirek*

alarga alırga kerek	*alarga tülerge kirek*

Gereklik kipinin ikinci kuruluşu *tiyiş* sözcüğü aracılığı iledir:

min kilirge tiyiş (min) 'gelmeliyim'	*min ukışga tiyiş (min) 'okumalıyım'*
sin kilirge tiyiş (sin)	*sin ukışga tiyiş (sin)*
ul kilirge tiyiş	*ul ukışga tiyiş*
biz kilirge tiyiş (biz)	*biz) ukışga tiyiş (biz)*
siz kilirge tiyiş (siz)	*ukışga tiyiş (siz)*
alar kilirge tiyiş (ler)	*alar ukışga tiyiş (ler)*

İstek kipi "***kile***" sözü ile sağlanır. Eylem kök ya da tabanına *-ası/-esi* getirilir. Onu iyelik eki izler. Ardından *kile* sözü gelir ve kişi eki eklenir:

bar-ası-m kile 'gidesim geliyor'	*kür-esi-m kile 'göresim gelir'*
bar-ası-ñ kile	*kür-esi-i kile*
bar-ası kile	*kür-esi kile*
bar-ası-bız kile	*kür-esi-biz kile*
bar-ası-gız kile	*kür-esi-giz kile*
bar-ası-(ları) kile	*kür-esi-(leri) kile*

Alay da møfti xezret jigitni küre.Tayagın alıp, jigitni ***qıynarga kile başlıy (Tukay: Xalık Edebiyatı)***

Dilek-Koşul *-sa/-se* eki aracılığı ile kurulur:

bar-sa-m 'gitsem, gidersem'	*yeşese-m 'yaşaam, yaşarsam'*
bar-sa-ñ	*yaşe-se-ñ*
bar-sa	*yaşe-se-ñ*
bar-sa-k	*yaşe-se*
bar-sa-gız	*yaşe-segiz*
bar-sa-(lar)	*yaşe-se-(ler)*

Olumsuzluk *-ma/-me* eki ile karşılanır. Bunun dışında "*tügil*" 'değil' ve "*yuk" 'yok'* sözleri kullanılır.

Öykülü bileşik zaman *i-* ekeylemi aracılığı ile sağlanır:

kürir idi 'görürdü'	*kür-mes idi 'örmezdi'*
al-gan idi-k 'almıştık'	*uyı-y idi-giz 'oynuyordunuz'*
kal-gan idi-ñ 'kalmıştın'	*miña alırga kirek idi 'almalıydım'*
sin kilirge tiyiş idiñ 'gelmeliydin'	*digen idi 'demişti'*

Söylentili bileşik zaman *iken* biçimi iile yapılır:

bar-gan i-ken 'gitmişmiş'	*bar-ma-yacak iken 'varmayacakmış'*
kür-me-s i-ken-biz 'görmezmişiz'	

Koşullu bileşik zaman *-sa/ -se* eki aracılığı ile sağlanır.

Edilgen çatı *-ıl/-él,-ın,-én, -n* ekleri ile yapılır.

atılu 'atılıyor'	*birelü 'veriliyor'*
yazıla 'yazılıyor'	

Dönüşlü çatı *-n, -ın/ -en* eki ile sağlanır:

bizenü 'bezeniyor'	

Ortaklık çatı eki *-ş, -ış, -éş, -élaşu* ekleri ile karşılanır.

tubış- 'buluşmak'	*kileş- 'gelip gitmek'*
küréş- görüşmek'	

Ettirgen çatı ekleri *-t, -dır, -dér/-dar, -gér/-ger, -set* ekleridir.

kızart- 'kızartmak'	*azdır- 'azdırmak'*

Ortaç

-mış ve *-dık* ekleri yerine bol bol *-gan* ortacının kullanılışına tanık olunur. Tatarcadaki ortaç ekleri topluca şunlardır:

-gan/-gen, -qan/-ken

bar-gan 'giden'	*kür-gen 'gören'*
tap-kan 'bulan'	*bi-me-gen 'bilmeyen'*

-uçı/-üçi

kayt-ucu 'dönücü'	*bar-uçı 'giden'*
kil-üçi 'gelici'	*uyna-uçı 'oynayan'*

-açaq/-eçek, -yaçaq/-yeçek

kil-eçek kün 'gelecek gün'	*uyna-yaçak artist 'oynayacak oyuncu'*

-ır/-ér, -ar/-er

oç-ar koş 'uçar kuş'	*eyt-ir süz 'söylenir söz'*

-ası/-esi

bar-ası yul gidilecek yol'	*kar-ısı kino 'görülecek film'*

-mas/-mes

bul-mas hıyal 'olmayacak düş'	*kür-mez küz Görmez göz'*

Ulaç

Tatarcada her tür ulaç kullanımı yaygındır. Türkiye Türkçesine göre daha çok ve daha sık ulaç kullanımları ile karşılaşırız. Kimi kullanımlarda ayrılıklar gözlenir.

-a/ -e, -ıy Türkiye Türkçesindeki *-arak/-erek* ulaç ekine yakın işlevdei İkileme olarak kullanılır:

bara bara 'gide gide'	*kil-e kile 'gele gele'*

-p, -ıp/-ép Türkiye Türkçesindeki *-p* ulacı ile aynı işlevdedir. Kimi zaman *-arak* ulacının görevini de üstlenir.

kil-ip 'gelip'	*kür-ip 'görüp'*

uyn-ap 'oynayıp'	*yeşe-p 'yaşayıp'*

-gaç/-geç, -kaç/-keç Türkiye Türkçesindeki -ınca/-ince ulaç eki ile aynı işlevdedir.

al-gaç 'alınca'	*kayt-gaç 'geri dönünce'*
kir-geç 'girince'	*kal-ma-gaç 'kalmayınca'*

-arak/ -erek

kil-erek 'gelerek'	*al-arak 'alarak'*

-mıyça (-miçe)

ukı-mıyça 'okumadan'	*kil-miçe 'gelmeden',*
aşa-mıyça 'yemeden'	*kür-miçe 'görmeden'*

-ganda/ -gende

ukı-ganda 'okuduğu zaman'	*ki-gende 'giydiği zaman'*
kayt-kanda 'döndüğünde'	*uyn-aganda 'oynadığı zaman'*

-gançe/-gençé,-kançı/-kençé Türkiye Türkçesindeki -ınca/-ince ortaç ekine yakın bir işlevdedir.

ukı-gançı 'okuyuncaya dek'	*kil-gençi 'gelinceye dek'*
kayt-kançı 'dönünceye dek'	*çit-kençi 'yetişinceye dek'*

Yeterlik *al-* yardımcı eylemi ile yapılır:

kür-e al-a 'görebilir'	*kür-al.ma-dı-m 'göremedim'*
bar-a al-ba-s 'gidemez'	*tüz-el-mi-sin 'dayanamazsın'*

14.1.6. Örnek

BİZNİ URINSIZ YAMANLIYLAR

Sedagat bizde yuqmış; bulmasa, yalganımız bardır;
Nifaq vıstavqasında küp midal alganımız bardır.

Tabiblik feni yuq dip te yamanlıylar, di, doşmannar;
Merizlerni yasin biirlen cugıp yıqqanımız bardır.

Zagon bilgen yurist yuq bizde dip uynau xata xetta,
Piçen, şalkan bazarında zagon satqanımız bardır.

Uñay tormış bolay da, hiç imibiz baş yañalıqqa;
Qotırsınnar bozıq yeşler, alar: çalbarları tardır.

Xudajniklar ve ressamner de bardın, yuq diyelmaslar,
Medine, Mekke dip, tørli buyau satqanımız bardır.

BİZİ YERSİZ KÖTÜLÜYORLAR

Bizde sadakat yokmuş, olmasın (varsın), yalanımız vardır;
İkiyüzlülük sergisinde çok madalya alanımız vardır.

Tıp bilimi yok diyerek de kötülüyorlar düşmanlar;
Hastaları Yasin ile vurup yere serenimiz vardır.

Kanun bilen hukukçu yok bizde derler hatta;
Ot (saman), buğday pazarında kanun (kitabı) satanımız vardır.

Rahat hayat budur (ki), hiç baş eğmeyiz yeniliğe,
Kudursunlar sapık gençler, onların pantolonları dardır.

Ressamlar ve satıcılar da vardır, yok diyemezler;
Medine Mekke deyip türlü resimler satanımız vardır.

14. 2. KIRIM TATARLARI

Tatarların bir kolu Kırım'da yaşar. Kırım Tatarcası çeşitli bakımlardan Kazan Tatarcasından ve öbür Tatar ağızlarından ayrılır. Bu Kırım'ın değişik Türk boylarının uğrak yeri ve yaşam alanı oluşundandır.

Kırım sözü "kale, istihkam" anlamına gelir.

Türkler Kırım'a eski dönemlerde gelmeye başlarlar. Kırım'da Türklerin geçmişi 4. yüzyılda Hunlulara dek iner. 8.yüzyılda Museviliğe inanan Hazar Devletinin bir bölümü olur.

Daha sonra Altınordu toprakları içindedir. 13. yüzyıl sonlarında Altınordu'da iç kavgalar başlar. 1438 yılında Hacı Giray Kırım Hanlığını kurar. Daha sonraki yıllarda adına para bastırır. Bu sıralarda Kırım'a yine Türk göçleri olur. Hacı Giray komşu devletlerle ilişkiye geçe. Osmanlı donanması ile birlikte Cenevizliler'in elinde bulunan Kefe limanını kuşatır. Hacı Giray'ın ölümünden sonra Kırım'da iç kavgalar başlar. Son anda 1468 yılında Kırım tahtına Osmanlıların da güvenilir adamı Mengi Giray geçer. Nedir, 1474 yılında Altınordu Hanı Seyit Ahmet Han Kırım'a saldıracak ve Mengi Giray yeniden tahtından olacaktır. Hiç istemeyerek Cenevizlilere sığınacaktır. Karşıtı olan Nur Devlet Kırım Hanlığına getirilecektir. Ama bu evrede olağanüstü bir olay gerçekleşir. 1475'te Gedik Ahmet Paşa yönetimindeki Osmanlı donanması Kırım kıyılarındadır. Görevi bu kıyılardaki Ceneviz sömürgelerini ortadan kaldırmaktır. Paşa, Kefe'yi ele geçirir ve Kırım'ı da Osmanlılara bağlar. Mengli Giray Han (1467-1515) ilk Kırım beyi olarak görev alır. Etkin, yiğit savaşçı kişiliği ile bu han, uzun hükümranlığı sırasında Kırım Tatarlarının komşuları üzerinde gücünü pekiştirir. Kırım iki büyük devlet arasında sıkışıp kalmasına karşın, uzun süre ayakta kalabilir. Bu soydan birkaçı Astrahan ve Kazan tahtına oturur. Besarabya'daki Nogay Tatarları, Kuban ırmağı yöresi Kafkas halkları hanın ordusuna katılır. Kırım atlı birlikleri silezya'dan Hazar denizine dek uzanan alanda at oynatırlar. Moskova'ya en az beş kez sokulurlar. Bir akında yalnız Kremlin ayakta kalabilir.

Mengli-Giray'ın oğlu Muhammed-Giray döneminde (1515-1523) Kırım Tatarlarının üstün konumları sürer. Rusların altın Ordu'ya ödedikleri haracı bunlar alır. Moskova tehlikeden kurtulmanın anısana yüzyıllarca dinsel tören düzenler. Devlet Giray (1550-1577), Korkunç İvan döneminde Astrahan Devletinin çöküşü üzerine, 1571'de Moskova önlerine girer. Bora Gazi Giray'ın (1588-1607) Kırım hanları içinde ayrı bir yeri vardır. İran'da yedi yıl tutsak kalır. Oradan kaçıp tahta geçer. Yiğit bir savaşçı, iyi bir şairdir. Osmanlı devletinin yanında Macaristan'daki savaşlara katılır.

Sultanların kıskançlığı ve sadrazamların entrikalı ile Osmanlı devletinde ortam bozulur. kırım hanları ailesinden bir kaç kişi, İstanbul'da ya da başka kentlerde rehin tutulur. Bunlar gerektiğinde hana karşı ayaklandırılır. Bu yüzden hanlar sürekli güvensizlik içinde tetikte dururlar. Sonunda han ailesi içinde çekişmeler başlar. III. Muhammed Giray 1623'te kendisini hanlıktan indirmeye gelen Osmanlı ordusunu yenerse de hanlık zayıflamıştır. Han ocağı içindeki çekişme, oymaklara dek yayılır.

4. Muhammed Giray dömende Kırım hanlığı yine yükselişe geçer. 1657-1763'te Ruslara karşı büyük utkular kazanılır. 1660 yılında bir günde Volga'da otuz bin Rus ezilir.

Ne ki, Rus yayılması uzun soluklu ve sabırlıdır. Ruslar gittikçe güneye doğru kayarlar. Sınır boylarına yeni kaleler yaparlar, Rus yerleştirirler. 18. yüzyıl başlarında Kuban yöresindeki Nogay Tatarlarının büyük bir bölümü Kırım'da sığınmak zorunda kalır. 1736'da Ruslar Kırım'a karşı büyük bir akın yaparlar. Bahçesaray'ı yakıp yıkarlar.

Kerim-Giray döneminde Kırım ulularası siyasete karışır. 1758-1764 ve 1768'de büyük Frederik'in yandaşı olarak kuzeye akınlar yapar. Bu akına katılan Macar kökenli Fransız Baron de Tott, -aynı zamanda Çanakkale korunaklarını da onarmıştır- ilginç gözlemler yansıtır. Kerim Giray'ı akından dönüşte Moldavya Rumen prensi zehirletir. Baron de Tott anılarında bu olayı şöyle anlatır:

"*Umudumuzu yitirdik. Hanı bir daha göreceğimi sanmadım. Beni görmek ve konuşmak istediğini bildirdiler. Kerim Giray'ın yattığı odaya girdim. Divan katibi ile yapılacaklar konusunda düşüncelerini bitirmek üzereydi. Çevresindeki kağıtları göstererek şöyle dedi: 'İşte son eserim ve sonuncu dakikalarımı sana ayırıyorum.' Bütün zorlamama karşın üzerime çöken üzüntüyü gizleyemediğimi gördünce: 'Artık vedalaşalım, senin duyarlığın beni de yumuşatıyor. Oysa ben daha neşeli göçmek istiyordum.' Odanın öbür ucunda bekleyen altı çalgıcıya çalmalarını işaret etti. Bir saat sonra, ezginin vuruşları arasında zavallı hanın son nefesini verdiğini işittim."*

Kerim Giray'dan sonra beceriksiz gölge hanlar gelir. Yaklaşan Rus tehlikesine karşı önlem alamazlar. Sonuçta 1783 Küçük Kaynarca antlaşması ile kırım Rusya'ya bağlanır. Osmanlı denetimi biter.

Bundan sonra Türkler sürekli Anadolu'ya akın ederler. 19. yüzyıl sonlarında Anadolu'ya göçen Kırımlıların sayısının 300.000 dolayında olduğu sanılır. 700'e yakın köy sahipsiz, boşkalır. 1856 Kırım Savaşından sonra 200. 000 Türk daha Türkiye'ye sığınır. Böylece Kırım halkının % 60'ı Türkiye'ye göçer. Kırım, 1917 Ekim Sosyalist Devrimine dek Tavrid adı ile yönetilir. Devrim günlerinde kısa süre bağımsız kalır. 1917 Aralığında Türk ileri gelenler, Bahçesaray'da bir kurultay düzenler. Kurultayın ardından birkaç haftalık Kırım Devleti kurulur. Alman ve Osmanlı hükümetleri bu devleti tanırlar. Ne var ki bu bağımsızlık uzun sürmez. Bu kez Bolşevikler Kırım'a girerler. Ama Sosyalistler de Rus Çarlığı'nın "Tatarsız Kırım" ilkesine bağlı kalmışlardır. 18. yüzyılda bu topraklara göçmeye başlayan Ruslar, Tatarları Kırım'da görmeye dayanamazlar. Sosyalist dönemde ilk Tatar sürgünü gerçekleşir. 150. 000 Tatar Asya'nın yolunu tutar. 1920 yılında Kırım, Sovyetler Birliği içinde özerk yapıya kavuşur.

1924 yılında Kırım'da 714 bin kişinin yaşadığı bilinir. Bunun, %25'ini Türkler oluşturur. Bunun büyük bölümü Tatar, Nogay gibi Kıpçak kolu Türkleridir. Kalanlar, Oğuz kökenlidir. Oğuz kökenlilerin Kırım'ın Osmanlı yönetimi döneminde oraya geçtikleri sanılır.

2.Dünya Savaşı sırasında Kırım yine büyük devletlerin ilgi konusu olur. Almanlar Kırım'ı işgal edince Kırım Türkleri arasında yeni umutlar uyanır. Halk ikiye bölünür. Tatarların büyük çoğunluğu Alman desteği ile bağımsızlıklarına kavuşacaklarına inanır. Bu yüzden Alman Faşizmine omuz verir. Bu olayı ünlü yazar Nadir Nadi anılarında şöyle anlatır:

"Kırım Tatarları ikiye bölünmüşlerdi. Bir kısmı Sovyet ordusu saflarında Almanlara karşı savaşıyor, bir kısmı da, bağımsızlıklarını kazanmak umudu ile Alman tarafını tutuyordu. Bunlar; Simferopol'da bir akşam yemeği verdiler. Altmış yetmiş kişinin oturduğu salonda davetlilerin çoğu; aralarında iyi Türkçe konuşan Alman subayları idi. Yemeğin sonuna doğru bir Tatar ayağa kalkarak, bir nutuk söyledi. Bu nutuk üzerimizde soğuk bir duşetkisi yaptı. Adam iki de bir Hitler'den söz ediyor:

-Hitler Hazretleri bizi kurtardı. Hitler Hazretleri sayesinde hürriyetimize ve bağımsızlığımıza kavuşacağız. Hitler Hazretlerine minnet duyguları ile bağlıyız, diyordu.

Necmettin Sadak dayanamadı. Tatarlardan sonra o da ayağa kalkarak son derece temkinli gayet ağırbaşlı fakat Türkçe bilen Almanların da anlayacakları bir dille Tatara cevap verirken, hürriyet ve bağımsızlık kavramlarının niteliği üzerinde durdu. Özgürlük, ancak onu hak eden milletlerin, kendi çabaları ile ulaşabilecekleri bir ülkü idi. Bir millet başkalarının lutfu sayesinde bağımsız olamazdı. Bu gerçeği öğrenmeyenler daima hayal kırıklığına uğrayacaklardı."

Gerçekten yazarın söylediği gibi olacak 2. Dünya Savaşından sonra Kırım Türkleri, Hitler Faşizmi ile işbirliği yaptıkları gerekçesiyle yurtlarından sürülürler. 1944 yılında Stalin'in çok gizli bir buyruğu ile Türklerin Kırım'dan boşaltılması başlar. 15 dakika içinde eşyalarını toplayıp trene bindirilirler. 200.000 Türk Kırım'ı boşaltır. Bunların yarısı yolda ölecektir. Kalanlar Orta Asya'ya sürülür. Çoğunluğu Özbekistan topraklarına yerleştirilir.

Bu acı olaylar ise, yine Kırımlı bir yazarın Romanlarına yansır. Cengiz Dağcı, "Korkunç Yıllar", "Yurdunu Kaybeden Adam", "Onlar da İnsandı" gibi yapıtlarında savaş yıllarını ve sonrasını anlatır. 1957 yılında yurtlarına dönmelerine izin verilir. 1990 dan sonra Sovyetlerin dağılması ile Kırım'a yeni bir dönüş dalgası başlar. 200.000 Tatar yeniden Kırım'a gelir. Günümüzde bu yerleşim evresi yaşanmaktadır. Sovyetler Birliğinin dağılmasında sonra Kırım toprakları Ukrayna ile Rusya arasında çekişme konusudur.

Kırım'ın tarihsel başkenti Bahçesaray'dır. Son dönemlerde ise merkezi ise Akçamescit'tir. Kırım Tatarcasından ancak olasılıkla söz edilebilir. Öncelikle bu dil artık Kırım'da konuşulmaz. Kırım Tatarları daha çok Özbekistan olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan gibi Orta Asya ülkelerine sürülürler.

Ekin, tütün, üzüm Kırım Tatarlarının ana kazanç kaynaklarıdır. Kırım şarabı Kafkasların en iyi şarabı olarak tutulur. Hayvancılık onların yaşamında çok az yer tutar.

14.2.1. Yazın

Kırım Türklerinin başlangıçtan beri gelişmiş bir yazınları vardır. Kırım yazın geleneği dört kaynaktan beslenir: Geleneksel sözlü halk yazını, Osmanlı yazını, Kazan Tatar yazını, Rus ve Batı yazını.

Çora-batır, Koplandı -batır, Esebay-batır, Edige, Er-tagın destanları geleneksel Kırım yazınının en özgün örnekleridir. Bunun yanında *Nar-kamış, Kozı Körpeş, Bayan Sulu, Boz Yigit* gibi lirik-epik destanlar vardır. Bu ve bunun gibi Kırım halk yazını örneklerini 1896'da Radloff derler. Aynı türde bir çalışmayı 1980'de Cafer Bekirof yapar.

Kırım Tatarcasından elde bulunan İlk yazılı ürünler 17- 18. yüzyıldandır. Bunlarda Osmanlı yazı dilinin etkileri görülür. **Mengli Giray, Saadet Giray, Sahib Giray, Devlet Giray, II.Gazi Giray, Bahadır Giray** ünlü Kırımlı şairlerdir. Kırım Türkçesinin gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Sonraları Kırım'da medrese ve tekke yazını da gelişir. Halk yazını türleri işlenmeye başlar.

Kırım, Türk tarihinde buruk bir anının adı olarak yaşar. O bitek topraklarda Türk'ün acı yazgısı yeşermiş gibidir. 1851 yılında Kırım'ın Bahçesaray kentinin Avcı köyünde bir çocuk doğar. Türk düşününe ışık saçacak bu çocuk **İsmail Gaspıralı'**dır. İsmail, Moskova askeri idadisinde okuduğu yıllarda Rusya içindeki öbür uluslar arasında gelişen ulusculuk akımlarını izler. Bir süre öğretmenlik yapar. Ardından Paris'e gider. Dönüşte, Kırım'da **Tercüman** adlı gazeteyi çıkarmaya başlar. Gazeteyi tüm Türk dünyasının anlayacağı sade bir dille yayınlar. Türk dünyasında "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesini ortaya atar. Bu ilke salt Rusya Türkleri arasında değil, İstanbul'da Türkiye Türkleri arasında da geniş yankılar yapar. Gasrılanın ölümünden sonra da bir süre yayınını sürdüren *Tercüman* toplam 31 yıl Türk dünyasına öncülük eder.

Türklük bilim alanında da çalışan **Bekir Sıtkı Çobanzâde** (1893-1939) Kırım'ın yetiştirdiği önemli adlardan biridir. 1926'da Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji kurultayının düzenlenmesine öncülük eder. Kurultayda Türk Lehçeleri Arasındaki Karşılıklı İlgiler" adlı bildiri sunar. Ertesi yıl Sovyetler Birliği Yeni Yazı Merkez Kuruluna seçilir. Kaşgarlı Mahmut, Ali Şir Nevai gibi Türk büyüklerinin yapıtları üzerinde çalışır.

1917 Ekim Devriminin ardından Kırım Tatar yazını yeni bir döneme girer. **Ömer İpçi** (1897-1955), **Cafer Gafar** (1898-1938), **Abdullah Latifzâde** toplumcu yazının öcüleri olurlar. Ne ki, tüm bu çabalarına karşın ulusçu suçlamasıyle yaşamları karanlık ölümlerle biter.

2. Dünya savaşından sonra yetişen **Cengiz Dağcı** ulusçu Kırım Tatar yanının öncüsüdür. Kırım halkının acılarını, sıkıntılarını içli bir dille romanlarında yansıtır.

Son yıllarda Kırım'da çıkan *Salgır* dergisi, Kırım Tatar kültürünün sözcüsü olmuştur. **Eşref Şeminzâde** (1908-1987) *Kaval* (1965), *Togan* Kaya (1968) adlı şiir kitaplarında ulusal birlik ve ulusal benlik konularını işler. Kimi şiirleri türkü sözü olarak bestelenen ozan, Kırım Tatar şiirine yeni bir soluk getirir.

14.2.2. Ağız

Kırım Tatarcası tarihsel olarak Kıpçak dilinden çıkar. Sonradan Oğuzcanın -özellikle Osmanlıcanın- etkisinde kalır. Bu yüzden Kıpçakça ile Oğuzcanın özelliklerini bulundurur. Ayrıca Karluk öbeği özelliklerini de taşır.

Kırım Türkleri köken bakımından üç Türk boyundan oluşur:

1. Oğuzlar: *Şehir* ve *dağ (taw)* halkının büyük bölümü Oğuz kökenlidir. Dilleri karışıktır.

2. Tatarlar: Kırım kıyılarında ve kentlerde otururlar.

3. Nogaylar: Kuzey Kırım düzlüklerinde yaşarlar.

Bu üç Türk boyu dışında az sayıda Karay ve Kırımcık Türkleri vardır.

Kırım Tatarcası belli ölçüde Ekim devriminden sonra yazı dili olarak öğrenilir. Dilleri Oğuzca ile karışık olmasına karşın Kıpçak öbeğinin özelliklerini taşır.

Kırım Türkçesi iki ana ağıza ayrılır:

1. **Kuzey Kırım Ağzı**: Genellikle Kıpçak ögeleri egemendir. Eski ve Genel Türkçenin */y-/* önsesi bu ağızda */c-/* ile karşılanır:

col <ET yol 'yol'	*cayaw <OT yadag 'yaya'*
cıy- <ET yıg- 'yığmak'	*cok <ET yok 'yok'*

Eski Türkçenin */t-/* önsesi korunur:

taw <ET tag 'dağ'	*tat <ET tât 'tad'*
tur- <ET tur- 'durmak'	*tiş <ET tîş 'diş'*
tüş- <ET tüş- 'düşmek'	

Dudak uyumu bulunmaz.

2. **Güney Kırım Ağzı**: Daha çok Oğuz-Selçuk ögeleri egemendir. Kuzey ağzına karşıt ses özelliklerine yapısında barındırır. Eski ve Genel Türkçenin */y-/* önsesi korunur. Eski Türkçenin */t-/* önsesi bu ağızda /*d-/* ünsüzüne dönüşür. Dudak benzeşmesi tam oluşmuştur.

Bu iki ağıza bir de geçiş konumunda olan **Orta Kırım Ağzı** katılır. Sözkonusu ağız Kuzey ve Güney ağızları arasında bir köprü durumundadır. Orta Kırım Ağzında dudak benzeşmesi ikinci sesleme dek ilerlemiştir:

Kuzey	Orta	Güney
tuzlık	*tuzluk*	*tuzlux 'tuzluk'*
çüriklik	*çürüklik*	*çürüklük*
kurılış	*kurulış*	*xuruluş*
koyli	*koylü*	*koylü*

Kırım Türkleri 1928 yılına dek Arap yazısını, 1938'e dek Latin yazısını, ondan sonra Kiril yazısını kullanırlar.

Yukarda da değindiğimiz gibi, Kırım Türkçesinin oluşumu karmaşıktır. Bu nedenle genel kurallardan sözetmek zordur.

14.2.3. Ses Dizgesi

Büyük ünlü uyumu kurallı olarak Kırım Türkçesinde de egemendir. Ne ki yukardaki *koyli/ koylü 'köylü'* sözcüklerinde olduğu gibi kimi zaman ünlü uyumunun bozulduğuna tanık olunur. Küçük ünlü uyumu ise tüm ağızlarda yaygın değildir ve tam oluşmamıştır. Aykırı örnekler vardır:

bulunıp 'bulunup'	*coştırıcı 'coşturucu'*
dortunci 'dörtüncü'	*içün 'için'*
kulunçli 'gülünç'	*koylulik 'köylülük'*
koylulik 'köylülük'	*kurıp 'kurup'*

İlk seslemde *é* ünlüsü bulunur:

sén <ET sen 'sen'	*mén <ET ben/ men 'ben'*
él <ET el 'el'	*yél <ET yel 'yel'*
éki <ET eki/ iki 'iki'	*éndi <*ET amtı 'şimdi'*
ét- <ET et- 'etmek'	*dé- <ET te- 'demek'*

Kırım'da yazılmış yarlıklardan **Eminek Mirza**'ya ait iki bitikte düzenli biçimde önseste *e-* ünlüsü *i-* ünsülüne dönüşür:

ir- <ET er- 'imek'	*siyrek <ET. sedrek 'seyrek'*
tiy- <ET. teg- 'deymek'	*iyer <KM. eder 'eyer'*

/ö/ ve */ü/* ünlüleri orta ünlülere dönüşür. Bu seslerin */o/* ile */ö/* ünlüsü arası */ø/* ve */u/* ile */ü/* ünlüsü arası */ú/* ünlüsü kullanılır.

koş< ET. kuş 'kuş'	*ulan <oglan 'oğlan'*
sogık 'soğuk'	

Kimi örneklerde ö ünlüsü, ü ünlüsüne dönüşür:

üyle <ET. öd 'zaman' öğle'	*büyrek <OT. bögür 'böbrek'*
küy- <ET. köy- 'yanmak'	*tüy- <ET. tög- 'döğmek'*
uluk 'oluk'	

Türkiye Türkçesinde kimi yakın seslere dönüşen Eski Türkçenin */b-/* önsesi çok kez korunur:

bar 'var'	*barlık 'varlık'*
bar- 'varmak'	*bay 'zewngin'*
beg 'pek'	*ber- 'vermek'*
bota 'deve yavrusu'	*biş- 'pişmek'*

Benzeşme nedniyle kimi sözcüklerde *b* ünsüznün *m-* ünsüzüne dönüştüğü olur:

min – *'binmek'*	*mında <bunta 'bunda'*

Arapça ve Farsça sözcüklerde çoğunluğu önseste, */h/* ünsüzü düşer:

angi <F hangı <ET kangı'hangi'	*ikaye <A hikâye 'hikâye'*
muim <A mühim 'mühim'	*azır <A hazır 'hazır'*
araket <A hareket 'hareket'	*ayat <A hayat 'hayat'*
ep <F hep 'hep'	*er <F her 'her'*
ava < F hava	*aves <F 'heves'*

İçseste *-h-, -ğ-* ünsüzlerinin düşmesi sonunu kimi sözcüklerde büzülme olur:

tâ <daha 'daha'	*bayâ <bayagı 'bayağı'*

Kimi durumlarda Eski Türkçenin genizsil */ñ/* ünsüzü korunur:

soñki <ET soñ 'sonki'	*onıñ 'onun'*
yañı <ET yañı 'yeni	*eki eliñ bek beyaz 'iki elin pek peyaz'*
cebiñe sımaz 'cebine sığmaz'	*kimseler tuymaz 'kimseler duymaz'*
üleceğim derdiñden 'öleceğim derdinden	

Genel ve Eski Türkçenin sözbaşı */y-/* sesi Kırım Türkçesinde genellikle korunur.

yañı <ET yangı 'yeni'	*yardım 'yardım'*
yıl <ET yıl 'yıl'	*yer <ET yir 'yer'*
yok <ET yok 'yok'	

Ne ki bu ses, Kuzey Ağzında */c-/* sesine dönüşür:

col <ET yol 'yol'	
caş <ET yaş, 'genç'	*caprak <ET yapırgak 'yaprak'*
cay <ET yay 'yay'	*curt <ET yurt 'yurt'*
ciber- 'göndermek'	*ciyren 'iğrenmek'*

Genel ve Eski Türkçenin */ç/* ünsüzü Kırım Türkçesinde */ş/* ünsüzüne dönüşür:

üş <ET üç 'üç'	*aş <ET âç 'aç'*
iş- <ET iç- 'içmek'	

Önseste Eski Türkçenin */k-/ ve /t-/* ünsüzleri Kuzey ağzında çoğunlukla korunur:

keme <ET kemi 'gemi'	*köl <ET köl 'göl'*
kizli <ET kizle- 'gizlemek' 'gizli'	*kulunçli <ET kül- 'gülünç'*
tört <ET tört 'dört'	*tol- <ET tol- 'dolmak'*
tınla-<ET tıñla- 'dinlemek'	*tüş- <ET tüş-'düşmek'*

Güney ağzında, kimi sözcüklerde kalın */k/* ünsüzü */x/* ünsüzüne dönüşür:

tuzlux 'tuzluk'	*xuruluş 'kuruluş'*

Güney ağızlarında çoğunluk bunların ötümlü karşılıkları kullanılır. Yazıdilinde arasıra */g-/* ve */d-/* seslerinin kullanıldığı da olur.

Oğuzcanın etkisiyle önseste */b-/* ünsüzü kullanılır:

bin <ET bin 'bin'	*boyun <ET boyın 'boyun'*
burun <ET burın 'burun'	*boynuz 'boynuz'*

Seyrek olarak */ş/* ünsüzünün */s/* ünsüzüne dönüştüğü olur:

as 'aş'

/w/ ünsüzünün kendinden önceki ünlüye etkisi özgün Kıpçak özelliğidir. Eski */-g/* ünsüzü, */-w/* olur. Sözsonunda */ığ/ /iğ/* ses bileşimleri */uw/, /üw/* seslerine dönüşür:

*aluw <*alıg 'alma'*	*berüw <*berüğ 'verme'*
*bitirüw <*bitirig 'bitirme'*	*kelüw <*kelig 'gelme'*
taw < ET. tağ 'dağ'	*tow- <ET tog- 'doğmak'*
uruw <ET urug 'uruğ'	*caw <ET yag 'yag'*

awuz <ET agız 'ağız'	*süyer- <ET seb- 'sever'*

Söylediğimiz gibi, Kırım Tatarcası değişik Türkçe kollarının etkisinde gelişmiş bir bileşimdir. Yapısında kimi Oğuzca ögeleri de bulundurur:

adım <ET atım 'adım'	*değil <ET tegül 'değil'*
gece <ET keçe 'gece'	*kadın <ET katın 'kadın'*
ocak <ET oçak 'ocak'	*ol- <ET bol- 'olmak'*
oda <ET otag 'oda'	

14.2.4. Örgü

Çoğul *-lar/ -lar* eki ile sağlanır.

karaman-lar 'kahramanlar'	*kıyınlık-lar 'sıkıntılar'*
kişi-ler 'insanlar'	*kün-ler 'günler'*

İyelik ekleri Oğuzcada olduğu gibidir.

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	-m: *aşım 'yemeğim'*	-mız/-miz, -muz/-müz *aşımız*
2. kişi	-ñ: *aşıñ'yemeğin'*	-ñız/-ñiz, -ñ, uz/-ñüz: *aşanız*
3. kişi	-u/-ü,-sı/-si*: aşı 'yemeği'*	-ları/-leri: *aşları 'yemekleri'*

Örgü ekleri Kıpçakçada olduğu gibidir:

Tamlayan durumu**-*nıñ/-ñin,*** eki ile anlatılır:

Üyimizniñ ögi funduk	*Evimizin önü fındık*
funduğıñ talına kunduk	*Fındığın dalına konduk*
bir yigetniñ muynın urduk	*Bir yiğidin boynunu vurduk*
Kapustanıñ koçanı	*Kapuskanın koçanı*
Almanıñ aşı	*Almanın aşı*
koş keldiñ safa keldiñ	*Hoş geldin sefa geldin*
Bah-saray yaşı	*Bahçesaray genci*

Belirtme: *-nı/-ni, -n*

Tamdan tama kezeysiñ	*Damdan dama gezersin*
Çiçekler-ni ezeysin	*Çiçekleri ezersin*
Emine-yi kürgende	*Emineyi görence*
cancıgıñden bezeysin	*Cancığından bezersin*
yol-ımız-nı 'yolumuzu'	*yarlıg-nı 'yarlığı'*
sözüm-ni 'sözümü'	*şehri-ni 'şehri'*

Yönelme durumu ***-ga/-ge/,-ka/-ke*** ekleri ile sağlanır:

Kar yağar alçaxlarga	*Kar yağar alçaklara*
sarılıy saçaxlarga	*Sarılır saçaklara*
seni tugran aneler	*Seni doğuran ana*
sığmasın kuçaxlarga	*Sığmasın kucaklara*

taş-ka 'taşa'	*siz-ge 'size'*
yer-ge 'yere'	*agız-ga 'ağıza'*

Bulunma durumu ***-da/-de, -ta/-te*** eki ile karşılanır:

Ayşe hanım nerede	*Ayşe hanım nerede*
su toldora derede	*Su doldurur derede*
ince kafes buynında	*İnce kafes boynunda*
şekerleri kuynında	*Şekerleri koynunda*

taş-ta 'taşta'	*derya-da 'denizde'*
yol-da 'yolda'	*içi-n-de 'içinde'*

Çıkma *-dan/-den, -tan/-ten* eski yarlıglarda ***-dın/-din*** biçimi de saptanır.

şah-dın 'şahtan'	*taraf-dın 'taraftan'*
taş-tan 'taştan'	*kişimiz-den 'kişimizden'*

Araç eki olarak genellikle *-nan/-nen* pek seyrek *-n* kullanılır.

bala-nen 'çocukla'	*kişi-nen 'kişiyle'*
at-nen ' atla'	*sıgır-nen 'suğırla'*
yaz-ın 'yazın'	*kış-ın'kışın'*

Eşitlik eki olarak ***–ça/-çe, -ca/-ce, -dayın/-deyin*** kullanılır:

yañı-ca 'daha yeni'	*kereg-ince 'gereğince'*
gül-day 'gül gibi'	*biz-dayın 'bizim gibi'*

Kişi sözcükleri Oğuzcaya yakındır:

men	*sen*	*anaw/ o*	*biz*	*siz*	*olar*
menin	*senin/ seeñ*	*anawın*	*bizin*	*sizin*	*oların*
meni	*seni*	*anawnı*	*bizni*	*sizni*	*olarnı*
bañа /maga	*saga /saa*	*oña*	*bize*	*size*	*alara*
mende	*sende*	*anawda*	*bizde*	*sizde*	*olarda*
menden	*senden*	*anawdan*	*bizden*	*sizden*	*onlardan*
menday	*senday*				

Dönüşlü sözcük olarak ***öz*** sözcüğü yanında ***kendi*** sözcüğü de kullanılır. Örgü ekleri ile kullanımı kişi sözcüklerinde olduğu gibidir.

Gösterme sözcükleri olarak "*bu", "anaw" mına 'işte'* kullanılır:

aña 'işte'	*aña-mına 'şu-bu'*
anaw 'o'	*bu/ bo 'bu'*
mına 'işte'	*mınaw 'bu'*
mınawı 'bu'	*mında 'burada'*
mından 'buradan'	*mınnawday 'bunun gibi'*
naw 'şu'	*nawday 'şöyle'*
o 'o'	*onda 'onda'*
oş 'şu'	*şuday 'şunun gibi'*
şunaydın 'şunun gibi'	

Soru sözcükleri:

kim 'kim'	*kimge 'kime'*

ka 'hani'	*kayak 'hangi yan'*
kayda 'nerede'	*kaydan 'nereden'*
kaydıy 'nasıl'	*kayer 'nereye'*
ne 'ne'	*niçün/ nişin 'niçin'*
kaysı 'hangi'	*angi 'hangi'*
neday 'nasıl'	*nasıl 'nasıl'*

Yer ve yön belirten sözcükler:

anayak 'öbüryan'	*tüğben 'aşağı'*
keri 'geri'	*doru 'doğru'*
minyer 'bura, burası'	*oñ 'sağ'*
onda 'orada'	*saw 'sağ'*
alt 'alt'	*aşşı 'aşağı'*
oyak 'o yan'	*ald 'ön'*
anayak 'öbür yan'	*ãve 'yukarı'*

Zaman belirten sözcükler:

ewel 'önce'	*erten 'sabah'*
erte 'erken'	*şindi 'şimdi'*
elen 'hâlâ'	*emen 'hemen'*
endi 'artık'	*yarın 'yarın'*

Durum belirten sözcükler:

bulay 'böyle'	*olay 'öyle'*
bulaytip 'böylece'	*olaytip 'öylece'*
şulay 'şöyle'	*olayna 'öye'*
onday 'onun gibi'	*oysem 'oysa'*

14.2.5. İlgi

İlgeçler bakımından da büyük ayrım göstermez. Sık kullanımlı ilgeçlere şunları örnek verebilir:

-nän 'ile'	*-minän 'ile'*
kibi 'gibi'	*-day/ -däy 'gibi'*
beri 'beri'	*birle 'ile'*
için/ üşün 'için'	*üzere/ üzerge 'üzere'*
köre 'göre'	*kadar 'kadar'*
taba 'doğru'	*dep 'için'*

Bağlaçlar Türkiye Türlkçesinde olduğu gibi yabancı kökenlidir:

eer 'eğer'	*ama 'amam2*
lakin 'lâkin'	*pakat 'fakat'*

14.2.6. Devinim

Eylem kullanımları Oğuzca ile Kıpçakçanın karışımıdır. Oğuzcada yaygın eklerin yanı sıra Kıpçakçaya özgü ekler de yaşar. Ekeylemin olumsuzu *tawal 'değil'* sözcüğü ile kurulur.

Kişi eklerinde İki ayrı biçim gözükür:

Kişi sözcüğü kökenli kişi ekleri şu biçimdedir:

-man/-men	*-mız/-miz, -muz/-müz*
-sıñ/-sin	*-sız/-siz (-sıñız/-siñiz) -suz/-süz*
-	*-lar/-ler*

İyelik kökenli kişi ekleri şu biçimdedir:

-m	*-k*
-ñ/-ñ	*-ñız/-ñiz*
-	*-lar*

Ekeylemde bildirme kişi eklerinin gelmesi ile anlatılır:

Tatar-mın 'Tatarım'	bşz kayda-mız 'biz nredeyiz'
Sen kiyik-si*ñ 'yabansin'*	*siz bala-sız 'siz çocuksunuz'*
O bilgir (dir) 'o bilgindir'	*olar kiyev-dir 'onlar damattır'*

Öyküleme *e-* ekeylemime ***–dı/-di*** ekinin eklenmesi ile sağlanır:

bala e-e-dim 'çocuktum'	*bala e-di-k*
bala e-di-ñ 'çocuktun'	*bala e-di-ñiz*
bala e-di	*bala e-di-ler.*

Söylenti, *eken* sözü üzerine kişi sözcüğü kökenli kişi eklerinin gelmesi ile anlatılır:

eken-im 'imişim'	*eken-miz 'imişiz'*
eken-siñ 'imişsin'	*eken-siñiz 'imişsiniz'*
eken	*eken-ler 'imişler'*

Koşul, *olmak* eyleminin ***–sa/-se*** eki ile çekilmesi ile anlatılır.

dilber ol-sa-m 'güzelsem'	yaramay ol-sa-k 'kötüysek'
oca ol-sa-*ñ 'hocaysan'*	*yahşı ol-sa-ñız 'iyiyseniz'*

Eylem çekimleri de bu düzeni anımsatır:

Belirli geçmiş zaman *-dı/-di* eki ile kurulur:

yaz-dı-m 'yazdım'	*kel-di-m 'geldim'*
yaz-dı-ñ	*kel-di-ñ*
yaz-dı	*kel-di*
yaz-dı-k	*kel-di-k*
yaz-dı-ñız	*kel-di-ñiz*
yaz-dı-lar	*kel-di-ler*

Kalpaklarımızını kiygizdiler	*Kalpaklarımızı giydirdiler*
Afstriyanıñ yuluna tizdiler	*Avusturya'nın yoluna dizdiler*
epimizge birer birer	*Hepimize birer birer*
ekşir yüz patrun berdiler	*İkişer yüz patron verdiler*

sor-dum 'sondum'	*bol-dum 'oldum'*
dimedin 'demedin'	*ti-dük 'dedik'*
könder-dük 'gönderdik'	*sevün-dük 'sevindi*

Belirsiz geçmiş *-gan/-gen, -ga/-ge, -kan/-ken* ekidir. Ancak kimileyin belirli geçmiş işlevi ile kullanılır:

şık-ga man 'çıkmışım'	*kel-gen-im 'gelmişim'*
şık-ga sıñ	*kel-gen- siñ*
şık-gan	*kel-gen*
şık-ga-mız	*kel-gen-miz*
şık-ga-sız	*kel-gen-siz*
şık-gan-lan	*kel-gen-ler*

şok babalar şeyit bolgan	*Çok çocuklar şehit oldu*
şok babalar ülep bolgan	*Çok babalar ölüp gitti*
sizinnen de kürişerek	*Sizinle de görüşmemiz*
mahşere kalgan	*Mahşere kaldı*
şeyitler için	*Şehitler için*
duya kılgan	*Dua etti*

Kaynanañ çorba pişirgen	*Kaynanan çorba pişirmiş*
İçine sıçan tüşürgen	*İçine sıçak düşürmüş*
alayım almayım degende	*Alayım, almayayım derken*
barmaçığın pişirgen	*Parmakcığın pişirmiş*

Belirsiz geçmiş-*mış/-miş* eki ile de karşılanır:

de-miş 'demiş'	*alar erdim 'almıştım, alırdım'*
kal-mamış 'kalmamış'	*alacak edi 'alacaktı'*
var-mış / bar-mış 'varmış'	

Geniş zaman *-r* ve *-y* ekleri ile karşılanır. *-y* eki aynı zamanda şimdiki zamanı da karşılar. Geniş zamanın olumsuzu *-maz/-mez* eki ile sağlanır:

başla-r-m (man) 'başlarım'	*ket-me-m 'gtmem'*
başla-r-sıñ	*ket-ez-siñ*
başla-r	*ket-mez*
başla-r-mız	*ket-mez-miz*
başla-r-sız (sıñ)	*ket-mez-siz*
başla-r-lar	*ket-mez-ler*

Em süyersiñ em süymezsiñ	*Hem seversin, hem sevmezsin*
akşam bolsa keliysiñ	*Akşam olsa gelmezsin*
seni baña süleđiler	*Seni bana söylediler*
sen başxasın süyersiñ	*Sen başkasını seversin*

Şimdiki zaman iki biçimde gözükür. Birinci kullanım-*a/-e,-ay/-ey* ekleri iledir:

kel-e-men 'geliyorum'	*başla-y-man*
kel-e-siñ	*başla-y-sıñ*
kel-e	*başla-y*
kel-e-miz	*başla-y-mız*
kel-e-siz (-siñiz)	*başla-y-sız (-sıñız)*
kel-e-ler	*başla-y-lar*

Şimdiki zamanın ikinci kullanımı *-eyatır* biçimbirimi iledir:

kel-eyatır-man	*kel-eyatır-mız*
kel-eyatır-sıñ	*kel-eyatır-sız*
kel-eyatır	*kel-eyatır-lar*

Gelecek zaman için *-acak/-ecek* ekinin kullanıldığı görülür:

yaz-acağ-ım /yazacakman	*ket-cek-men 'gideceğim'*
yaz-acak-sıñ 'yazacaksın'	*ket-cek-siñ*
yaz-acak	*ket-cek*
yaz-cak-mız	*ket-cek-miz*
yaz-acak-sız (sıñ ız)	*ket-cek-siz (-siñ iz)*
yaz-acak-lar	*ket-cek-ler*

Alim sen ülеceksiñ	*Ali'm sen öleceksin*
mezara kireceksiñ	*Mezara gireceksin*
tokos takta tübinde	*Dokuz tahta dibinde*
ne cevab bereceksiñ	*Ne cevap vereceksin*

Buyrum kipi istek kipi ile karışık bir özellik gösterir:

Birinci kişi: *-ayım/ -eyim, -ıyım/-iyim, -uyum/-üyüm. bereyim 'vereyim'*

İkinci tekil kişi eksiz kullanılır: *ber 'ver'*

Üçüncü tekil kişi *sıñ/ -siñ, -suñ/-süñ* eki iledir: *bensiñ*

Birinci çoğul kişidi *-ayık/-eyik, -ıyık/-iyik, -uyuk/-üyük* eki kullanılır: *bereyik 'verelim'*

İkinci çoğul kişi *-ñız/-ñiz, -ñuz/-ñüz* ekleri ile karşılanır: beri*ñiz 'veriniz'*

Üçüncü çoğul kişide -sı*ñlar/-siñler, -suñlar/-süñler* ekleri kullanıılır: *bersiñler 'vesinler'.*

Gereklik *-malı/-meli* eki ile Karşılanır:

ket-meli-m 'gitmeleyim'	*ket-meli-miz*
ket-meli-siñ	*ket-meli-siz (siñiz)*
ket-meli	*ket-meli-ler*

Koşul kipinde *-sa/-se* eki kullanılır:

ber-se-m 'versem'	*ber-se-k*
ber-se-ñ	*ber-se-ñ iz*
ber-se	*ber-se-ler*

Ortaç ekleri olarak şu biçimbirimler kullanılır:

-gan/-gen Türkiye Türkçesindeki *-an/-en* ve *-dık/-dik* eklerinin işlevlerini üstlenir:

aytılgan 'söylenen, söylenmiş, söylendik'

ket-gen 'giden, gitmiş, gittik'

-r, -ar/-er, -ır/-ir geniş zaman ortacıdır.

ak-ar 'akar'	*çal-ar 'çalar'*

-maz/-mez olumsuz geniş zamanın olumsuz ortacıdır:

kül-mez 'gülmez'	*ayt-maz 'söylemez'*

-cak/-ecek gelecek zaman ortacıdır:

yaz-acak 'yazacak'	*kel-ecek 'gelecek'*

Ulaç ekleri bakımından büyük ayrım göstermez:

Bağlama ulacı olarak *-p* canlıdır:

salla-p

Durum ve zaman belirtmede kullanılan şu ekleri sıralayabiliriz:

-arak/-erek:salla-yara	*-madan/-meden*
-mazdan/-mezden:	*-ganda/-gende:*
-a/-e:	*-may/-mey:*
al-may 'almayıp'	*kel-mey 'gelmeyip'*

14.2.7. Örnek

Zsuzsa Kakuk'un yayınladığı "Kırım Tatar Şarkıları" kitabında pek çok örnek vardır. Birkaç dörtlüğü buraya alıyoruz:

A kız seni küreyim	*A kız seni göreyim*
siya saçıñ üreyim	*Siyah saçın öreyim*
eger beni süyerseñ	*Eğer beni seversen*
aç kapını kireyim	*Aç kapını gireyim*
Ak İdilge sal kelgen	*Ak İdil'e sal gelmiş*
çıkacak yeri tarkelgen	*Çıkış yeri dar gelmiş*
Peterde yok Moskovda yok	*Petersburg'da, Moskova'da yok*
bizim kibik çifk kelgen	*Bizim gibi çift gelmiş*
Bazarga adam yulladım	*Pazara adam yolladım*
tuz yerine et algan	*Tuz yerine et aldı*
bizim yaşlar vaynada	*Bizim gençler savaşta*
cümle kızlar tul kalgan	*Bütün kızlar dul kaldı*
Keten külmek tikermen	*Keten gömlek dikerim*
tikermen de süker men	*Dikerim de sökerim*
ne ellerge birir men	*Ne ellere veririm*
ne kendim vaz geçermen	*Ne kendim vaz geçerim*

14.3. BATI SİBİRYA TATARLARI

Tümen, Tobolsk, Tara, Baraba yöresinde yaşarlar. Çulum Çayı yatağı ile Tomsk ilinde yerleşmiş Türk soylu halklardır.

Batı Sibirya topraklarının bir bölümünü Cengiz Han, 1220 yılında Tabayga Han yönetimine vermişti. Bu alan Tobol, İşim, Tuba, İrtiş ırmakları çevresini içine alıyordu. Hanlığın yönetim yeri Tura ırmağı boyunda, günümüzde Tümen şehri yerinde yer alan Çinki-Tura kentiydi. Daha sonraları bu topraklar Altın-Ordu Hanlığının denetiminde bağımsızlığını sürdürdü. Altın Ordu'nun dağılmasının ardından Kasım Hanlığına bağlı sayıldı. 1428'de Cengiz soyundan Şeybanilerden Ebülhayr burayı ele geçirdi. 1480 yıllarında Şeybanilerden bir başka kol, İbek'e yerleşti.

Kasım Hanlığı'ın 1552 yılında Rusların eline geçmesi ile Türk dünyasının batıdaki en güçlü kalesi düşmüştü. Bu olay Sibirya Türkleri arasında, gönülgücü çöküşüne neden oldu. Sibirya Tatarları sıranın kendilerine geldiğini seziyorlardı. Yönetim yeri, Tura'dan daha güvenli bir yer olan İskir'e alındı. Sibirya Tatar beyi Yadigâr Han barışçı yöntemlerle beyliği koruma düşüncesiyle 1555'te Moskova'ya elçi yolladı. Elçi aracılıığı ile son başarısı nedeniyle Moskova'yı kutladı. Rus üstünlüğünü tanıdı. Bunun üzerine Rus Elçisi İskir'e geldi. Aynı yıllarda, **Küçüm Han** kimi bozkır Kazaklarının başında bulunuyordu. 1556 yılında Sibirya Hanlığı'na baskınlar yapmaya başladı. 1563'te Yadigâr Han'ı yenerek İskir'i ele geçirdi. Tüm Sibirya Hanlığı Küçüm Han'ın denetimine girdi. E bül Gazi'ye göre, -Sibirya Tatar Hanlığının en etkin hanı - Küçüm Han (1556-1593) Çuçi yolu ile 13. göbekten Cengiz Han'ın torunu oluyordu.

Küçüm Han da başlangıçta, Yadigâr Han gibi Ruslarla çatışmak istemedi. Barışçı yöntemlerle Beyliği ayakta tutma çabasına girdi. Moskova'ya yolladığı elçi aracılı ile *"dost olmak istersen dost olalım; savaşmak istersen çarpışalım"* içeriğinde yarlıg iletti. Küçüm Han'ın on sekiz yıl sürecek zor yılları başlıyordu. Bu süre içinde sürekli Ruslara karşı devletini ayakta tutmak için direnecek, çeşitli yöntemler arayacaktı. Nitekim 1572 yarlıgında Küçüm Han, Moskova'ya her yıl belli bir vergi vermeyi öneriyordu. Artık bağımsızlık ruhu çöküşe geçmişti.

Küçüm Han İslamın Sibirya'ya yayılmasını istiyordu. Gerçekte İslamlık daha önce de az-çok Sibirya'ya sokulmuştu. Küçüm Han, İslamı yaymayı amaç edindi. Çevre Türk ülkelerden din adamları çağırarak İslam yayılmasına ivme katmak istedi. Buhara beyine bir elçi yollayarak, bir şeyh ile bir seyit soyu istedi (1572-73). Buhara Beyi Şerbeti şeyhi ile on din adamı yolladı. Halka islamı benimsetmek için, Rızaeddin Fahreddin Ürgenç'ten gelen Şerbeti şeyhinin ağzından küçük bir kitapçık yazdı. Küçüm Han döneminden kalacak tek Türkçe yapıt bu oldu. Aynı biçimde Kazan'dan birçok dinadamı getirdi. Ne ki, bu din adamlarının ivecen tavırları tepki topladı. Kimi yerde halk ayaklanmasına ve güven yitimine neden oldu.

Öte yandan Rus yayılmasına karşı Sibirya savunması çok zordu. Sibirya halkı oldukça azdı ve dağınık biçimde geniş alanlardaki ırmak ve göl kıyılarına yayılmıştı. Büyük ölçüde konar-göçer olarak yaşıyorlardı. O güne dek, özgücünden çok, komşuları arasındaki güç dengesi nedeniyle ayakta kalmıştı. Kasım Hanlığının çöküşü ile doğuya doğru akacak Rus seli önünde engel kalmamıştı. Sibirya Hanlığı, yaşam ve donanımı ile çağın gerilerinde kalmıştı. Halkı bir arada tutmak ve denetlemek ok ve yay gibi ilkel silahlarla sağlanıyordu. Bu koşullarda top-tüfek gibi ateşli silahlara karşı dayanmak olanaksızdı. Küçüm Han'ın yaşamı bu savaşım içinde geçti. Dünya tarihinde Slav halklarının yükseliş çağı ile bu yayılma dönemi örtüşüyordu.

1572 sonrasında bir yandan Rus yayılması korkusu, öte yandan islama karşı tepki nedeniyle Türk halkı arasında tedirginlik arttı. Ayaklanmalar başladı. Küçüm Han'ın kardeşi Muhammet Kul denetimi sağlamak için güçleri ile Kama boylarına dek ilerledi. Perm'e giden yolları inceledi.

Bu arada Ruslar da boş durmuyorlar, Sibirya'yı ele geçirme fırsatı kolluyorlardı. Gerginlik giderek tımandı ve 1574'te Küçüm Han'ın yakını Muhammet Kul'un Rus elçisini

öldürmesi ile ilişkiler tümden koptu. Bunu silahlı çarpışma döneminin izlemesi kaçınılmazdı. Bu sırada Ruslar, Yarmak adlı eski bir asi komutan yönetiminde bulunuyorlardı. Küçüm Han, başkent İşkim'i korunaklarla donattı. Muhammet Kul yönetimindeki Tatar güçleri Baba Hasan köyü yakınlarında Ruslara saldırdı. Beş gün süren çarpımalar sonunda Muhammet Kul geri çekilmek zorunda kaldı. Karaça kenti Yarmak'ın eline geçti. Ama bu başarı Ruslara da pahalıya oturmuştu. Yarmak'ın elinde yalnız 545 kişi kalmıştı. Ruslar, kışlamak için seçtikleri Çavuş bölgesini ele geçirememişti. Türkler ise onları tümden kovacak durumda değillerdi. Yöre halkının bir bölümü -özellikle Finler- Ruslara boyun eğmişti. Moskova yeni güçlerle Yarmak'ı destekledi. Düşmanın yaklaşması üzerine, Küçüm Han İşkir'i boşalttı. 25 Ekim 1581'de Ruslar İşkir'e girdi. Türk halkın bir bölümü Küçüm Hanla birlikte kentten çekildi. Ruslar denetimine giren bölge halkından vergi toplamaya başladı. Finler Rus boyunduruğunu hemen tanımışlardı. Türkler ise yorgu ve yılgındı. Ruslar, vergi toplamak için pek açılamıyorlardı. Uzaklara gidenler Küçüm güçlerice pusuya düşürülüp yok ediliyordu. Bu evrede Küçüm Han'ın sağ kolu Muhammet Kul, bir ihanet sonucu Ruslara tutsak düştü ve Moskova'ya gönderildi. Ruslar 500 kişilik yeni bir güçle Sibirya'yı destekledi.

Küçüm Han elinde kalan güçlerle sürekli göçüyor, düşmanı gözetliyordu. Rus komutan Yarmak 300 kişilik güçle erzak sağlamak için İrtiş'in yukarı kesimine çıktı. Küçüm Han'ın elideki Kullar bölgesine saldırdı. Beş gün süren kuşatma sonuçsuz kaldı. Bu arada Yarmak Buhara'dan bir ticaret kervanı geldiği haberini aldı. Bu kervanı vurmayı kurdu. Ne var ki bu haber asılsız çıktı. Yorgun askerleri ile İrtiş üzerindeki bir adaya çekildi. Küçüm Han, bir baskınla Yarmak ve tüm adamlarını kılıçtan geçirdi. İskir'de bekleyen 150 kişilik koruma gücü arkadaşlarının başına gelenleri duymuşlardı. Korku ile İşkir'i boşaltıp Rusya'ya doğru çekildiler.

Ruslar savaşı kaybetmişler, ama Sibirya'nın yapısını tanımışlardı. 1580'de yeni güçler gönderdiler. Bu gelenler, Tümen ırmağı kıyısında ilk Rus kenti olan Tümen'i kurdular. Burayı tutunma yeri yapıp Tura, Pisma, Tavda, Tobol kıyılarını denetime aldılar. Bir yıl sonra Moskova 500 kişilik ikinci bir güç yolladı. Bölgede Rus denetimine giren alan gün geçtikçe genişliyordu.

1590'da Küçüm Han yeni bir denemeye girişti. Tüm güçleri ile Tobol kentine dek ilerledi. Kente saldırmak yerine çevre köyleri yağmaladı. Küçüm, salt Rusları değil, Ruslara ister istemez suskun kalan Türk köylerini de vurdu. Bir yıl sonra Ruslar karşı saldırıya geçti. Çil Köl adlı küçük bir göl yakınlarında Küçüm Han güçleri kuşatıldı. Küçüm'ün birçok adamı öldürüldü, pekçok kişi tusak edildi. Tutsaklar arasında Küçüm'ün iki eşi ve Abu'l-Hayr adlı oğlu da vardı. Küçüm Han kaçıp kurtulmayı başarmıştı. Ama Tobol, Tavda, Konda ve Obi ırmakları yöresinde oturan halk Rus egemenliğini benimsemişti. Ruslar sürekli yeni kentler ve korunaklar yapıyor, kuzeye doğru yayılıyor, bölge halkını buyruklarlarına sokuyorlar, buyruklarına girmeyen beyleri ya tutsak ediyorlar, ya da öldürüyorlardı. Ostyakların yaşadığı Surgut kenti 1593'te Rusların eline geçti.

Küçüm Han çevresinde kalan güçlerle Rus yayılmasını izliyor, elverişli fırsat kolluyor, İrtiş'i izleyerek güneye doğru çekiliyordu. Ruslar için hâlâ bir tehlike sayılıyordu. Ruslar Küçüm Han'ın peşini bırakmıyorlardı. Küçüm'ü izlerken ilerledikleri kesimlere tutunma merkezleri yapıyorlardı. 1594'te Tara ırmağı kıyısında bir kent kurulmak için 1540 kişilik yaya ve atlı Rus gücü yola çıktı. Küçüm Han'ı tuttuğu söylenen halka kıyım yapıldı.

1598'de Ruslar, Küçüm denetinmindeki Oba ırmağı kıyılarındaki Urmın bölgesine girdi. Küçüm Han 20 Ağustos 1598'de ağır bir yenilgiye uğradı. Ailesi ve yakınları dışında tüm güçleri Rusların eline geçti. Tutsaklar arasında kardeşi Altun ve oğlu Kanay ile iki torunu da vardı. Bunlar Moskova'ya gönderildi. Küçüm Han kardeşi Ali ile birlikte kaçıp Obi ırmağının yukarılarına doğru uzaklaştı. Bu yenilgiden sonra adı bir daha anılmaz oldu. Kazak-Kırgız çöllerinde sönüp gitti. Bir söylentiye göre, onu Nogaylar öldürdü. İnandırıcı olmayan başka bir söylentiye göre, Başkurtlar arasına gidip orada öldü. Ebül Gazi'ye göre Mangıtlat arasına çekildi ve orada yaşamını tamamladı.

1601 yılında Küçüm Han oğlu Ali, kimi boylarca Han olarak benimsendi. Ruslara karşı Nogay ve Kalmuklardan da destek gören Ali Han, 1606'da bir akın yaptı. Tara'ya dek ilerledi. Ama Sibirya halklarının Ruslara karşı direnişleri giderek tavsıyordu. Ali Han'ın direnişi de başarılı sonuç vermedi. Bu sırada Küçüm oğullarından İşim, Moskova'dan kaçmayı başarıp kardeşi Ali Han'a katıldı. Ali Han'ın ölümünden sonra direnişleri sürdürdü. 1628 ve 1634 ayaklanmaları Küçüm oğullarının etkinliği ile gerçekleşti. Ama Ruslar 1665'te tüm direniş güçlerini ezdi. 1670'te tüm direnişler bitti. Sibirya Tatarlarının yenilmesinden sonra sıra Altay halklarına geldi.

17. yüzyılda Sibirya Tatarları toplu olarak yaşıyorlardı. Sayıları oldukça yüksekti. Günümüzde Ruslar arasına dağılmışlardır. Sayılarının 100.000 dolayında olduğu söylenir. Yazıları bulunmaz.

14.3.1. Ağız

Dilleri Güney Sibirya Türkçesine bir köprü işlevindedir ve çok az öğrenilir. Kazak ve Özbeklere yakın oturdukları için dillerinde bu dillerin etkisi vardır:

Sibirya Tatarcasının Türk dilleri arasında daha çok Şor ve Hakas dilleri ile ortak özellikleri bulunur. Onu bağımsız bir değil de Şor ve Hakasçanın ağzı sayanlar da var.

Sibirya Tatarcasının, Aşağı Sibirya Ağızı ve Yukarı Sibirya Ağzı olmak üzere iki ağzı bulunduğu söylenir.

14.3.2. Ses Dizgesi

ç ünsüzü *s* ya da *ts* ünsüzüne dönüşür.

z ünsüzü *s* ünsüzüne dönüşür:

İçseste *-s-* ünsüzü *-z-* ünsüzüne dönüşür: *adazı 'atası'*

İçseste *-t-* ünsüzü *-d-* ünsüzüne dönüşür:

İç seste *-k-* ünsüzü *-g-* ünsüzüne dönüşür:

ogugan <okugan 'okumuş'

14.3.3. Örgü

İyelik ekleri genellikle Oğuzcaya benzer. Çoğul ekinin kullanımında ayrım görülür.

14.3.4. Devinim

Bu dildeki zaman kullanımında da kimi ayrımlar var.

Şimdiki zaman

piledim 'biliyorum'	*turturum 'duruyorum'*
turuvotim 'duruyorum'	*pulubulut 'bilirim'*

Geçmiş zaman:

kaldi 'kaldı'	*ol polgan 'o oldu'*
parıvgam 'varmışım'	*poladıgam 'oldum'*
par yatkam 'varmaktayım'	*etkelek 'etmekteydik'*

Gelecek zaman:

allık 'alacağız'	*par yadarım 'varmış olacağım'*

15. BAŞKURTLAR

Başkurtlar Orta İdil bölgesinde yaşarlar. Tatarların doğusunda otururlar. Ufa, Perm, Orenburg, Samara gibi eskinin askeri kentlerinde yaşarlar. Ülkeyi yer yer ormanlarla kaplı Ural dağları ikiye böler. Başkurtlar vadilere ve dağlık kesimlere yerleşmişlerdir. Dağ dizisinin güney kesimlerinde zengin maden yatakları vardır. Başkurtlar hayvancılık ve tarımla uğraşırlar. Başkentleri **Ufa**'dır.

Başkurtların büyük çoğunluğu (% 75'den fazlası) Özerk Başkurteli topraklarında yaşarlar. Başkurtelinde 1999 sayımlarına göre 3.944.000 kişi yaşar. Ayrıca, Rus federasyonunun çeşitli bölgelerinde küçük topluluklar biçiminde yaşayan Başkurtlar vardır. Böylece Başkurtların toplu sayıları son verilere göre iki milyona yakındır. Tatarlarla aynı bölgede yaşayan çok sayıda Başkurt anadil olarak Tatarcayı kullanırlar. Gerçekte dilleri Tatarcanın bir ağzı gibidir.

Başkurt sözünün kökeni üzerine kimi savlar vardır. Sözcüğü "*baş-kurt*" biçiminde açıklamak yanlıştır. "Kurt" sözcüğü son dönemlerde Türkçede yer alır. Kimi bilim adamları sözcüğün baş-kor-t biçimlerinden oluştuğunu ileri sürerler. Bu açıklamaya göre, 'boy' anlamına gelen "**kor**" sözüne, **-t** çoğul eki eklenmiştir. Buna göre bu ad "başboylar, birinci boylar" anlamına gelir. Németh sözcüğün "beş- oğur" kökünden geldiğini söyler. Munkacsi sözcüğü "**beş-oğuz-**t (çoğul eki)" biçiminde açıklar. Ona göre '*Beş-oğuzlar*' anlamındadır. Abdullah Battal Taymas, Başkurtlara, Kazak ve Nogayların "İstek" adını verdiklerini söyler. Evliya Çelebi'de ise "Hiştek" biçimde anılırlar.

Günümüzde Başkurtların kökeni kesin bilinmez. Birçok araştırmacı kökende Macar olduklarını ileri sürer. Gerçekten Başkurtçada Macarca sözcükler vardır. Batılı bilim adamları tip olarak Fin-Ugurlara yakın bulurlar. Böylece, Başkurtların sonradan türkleştikleri savı bilim çevrelerinde yaygındır.

Başkurtların bir devlet geleneği olmamıştır. Ayrı boyların, başka başka beyler yönetimdeki beylikleri biçiminde yaşamışlardır. Bu yüzden Urallara uzanan tüm yayılmalarda kolayca ezilmişlerdir. Sözgelimi 13.yüzyılda Moğol yayılmasında Batu Han'ın devletine katılmak zorunda kalmışlardır. Altınordu devletinin dağılmasından sonra Başkurların doğu kesimi Timuroğullarından Şeybanilerin (Sibirya Hanlığının) yönetimindedir. Güneybatısı ise Nogay beyliği egemenliğindedir. 15-16.yüzyıllarda Sibirya hanlığının yönetiminde kalmışlardır.

Başkurtlar Ural yöresine İrtiş düzlüğünden gelmişlerdir. Günümüz-de de İrtiş boylarında, Batı Sibirya'da Pamir yöresinde Başkurt adı ile karşılaşılır.

Başkurtlardan ilk kez Arap coğrafyacısı Ibni Fadlan gezi günlüğünde söz eder. İbni Fadlan 923 yılında yaptığı gezide ayrıntılı biçimde Volga boylarını anlatır. Çuvaş-Başkurt ilişkilerine değinir. Söylediğine göre o sıralarda Başkurtlar Çuvaşları geri püskürtmüşlerdir. Batuta'dan o dönemlerdeki Başkurt inançları üzerine de bilgiler alırız. Batuta'nın söylediğine göre aralarından kimilerinin on iki tanrısı vardır. Kışın, yazın, yağmurun, yelin, ağaçların, insanların, hayvanların, suyun, gecenin, gündüzün, ölümün, yaşamın ve yerin ayrı ayrı tanrıları bulunur. Gökte bulunan tanrı tümünün en büyüğüdür. Ancak o öbürleri ile anlaşarak hareket eder.

Yine Batuta'nın söylediğine göre aralarında yılana ve balıklara tapanlar vardır. Bir bölümü turna kuşuna taparlar. Turna kuşuna tapmaları şöyle bir söylenceye dayanır: Başkurtlar bir gün düşmanla savaşırken yenilmişler. Bu sırada düşmanların arkasından turnalar bağırmaya başlamışlar. Düşman bundan korkunç korkup ürkmüş. Utku kazanmalarına karşın korkup kaçıp yenik düşmüşler. Bu olay üzerine Başkurtlar turnalara tapmaya başlamışlar. "Bunlar bizim tanrılarımızdır. İşte yaptıkları ortada. Düşmanımızı yendiler" demişler.

Başkurtlar 14. yüzyılda İslam'ı seçmişlerdir. Altınordu egemenliği döneminde Başkurteli'nin bir bölümü Astrahan, bir bölümü, Sibirya Hanlığına bağlıdır. Daha sonra batı kesimi Nogay-Mangıt beylerine, doğu bölümü Küçüm Han ve oğullarının egemenliği

altında girer. 16. yüzyıl ortalarında Başkurtların bir bölümü Ruslara vergi ödemek zorunda kalır. 17. yüzyıl sonlarına dek aralıklarla Başkurt direnişi sürer. Yüzyılın sonuna doğru tüm direniş ezilecek ve Başkurtlar Rus Çarlığı'ına bağlanırlar.

Bu dönemde Ural demir işletmeleri de çalışmaya açılmıştır. 18. yüzyılda Başkurt ve Tatarların çok kötü yaşam koşulları içinde oldukları yazılır. Kimi kaynaklar Başkurt topraklarının ellerinden alındığı bildirilmektedir. 2. Katerina dönemine rastlayan bu günlerde ünlü Rus köylü ayaklanması başlar. 1773-74 yıllarında **Emilian Pugaçov** öncülüğünde girişilen eyleme Başkurtlar da katılırlar. Pugaçov Başkurtlara tam bağımsızlık söz vermiştir. Böylece Kazan ve Başkurtlardan destek bulur. 1774 yazında Pugaçov, Kazan'a doğru doludizgin yaklaşırken ordusu Tatar ve Başkurtların da katılımı ile büyüdükçe büyür. Yirmi bin dolayında insan çevresinde toplanır. Ancak ayaklanma bastırıldı ve elebaşlar ağır cezalara çarptırılır.

Başkurtlar, Kazan Hanlığı içinde yaşamışlardır. Sonra Rusya egemenliğine girmişlerdir. O zamanlar küçük göçebe öbekleri biçiminde yaşarlar. Yazı çadırlarda kışı köylerde geçirirler. Genellikle tarım, hayvancılık ve arıcılıkla uğraşırlar.

Başkurtça yakın dönemde yazı diline kavuşmuş dillerdendir. Çarlık döneminde yazı dili olarak Arap yazısı ile yazılan Türki'yi kullanırlar. 1929'da Başkurt yazı dili yaratılır. Bu Latin kökenli yazıdır. Metin ve ders kitapları hazırlamak amacıyla bir kurul seçilir. 1939'dan bu yana Kiril yazısını kullanılır.

15.1. Yazın

Başkurt yazını da halk yazınına dayanır. Başkurtların zengin bir halk yazını geleneği vardır. *Sesen* adı verilen eski ozanları andıran ozanlar, halk yazını geleneğini günümüze taşırlar. Adı bilinen ilk sesen **Habrav**'dır. Başkurtlar arasında olduğunca, Kazak bozkırlarında, Kırım'da ve Nogay ellerinde ün kazanmıştır. **Yirense** de ünlü başka bir sesendir. Sesenleri yaşamı halk arasında söylence ile örülür.

Başkurt halk kültürünün en önemli türü destanlardır. Destanlar konu bakımından iki başlıkta incelenir: Toplumsal yaşam, Tarihsel-mitolojik olaylar.

Akha Kola, Kara Yurga, Kunır Buga, Zoyatülek menen Hıvhılıv, Zöhre menen Aldar, Boz-Yigit destanları konularını toplumsal yaşamdan alırlar. Aşk, yiğitlik gibi ögelerle süslüdür.

Mitolojik detaylarda evrenin ve çanlıların yaratılması, ulusal kahramanlar, tarihsel olaylar ele alınır. *Akbuzat, Alpamış, İzevkey menen Morazım, Küsek Bey, Karas menen Akşa, Ural Batır* bu tür destanlardır.

Çağdaş Başkurt yazını 1924'te Ufa'da çıkan Başkurtistan adlı günlük gazete le başlar. Kazan Tatar dil ve yazınından ayrılır. Bu kopuş ve gelişme 1924'te çıkan Bilim ve 1927'de yayın yaşamına giren Sesan dergileri ile pekişir. Başkurtça okul kitapları hazırlanır. Oyunlar yazılır, çeviriler yapılır. 1930'lu yıllarda Başkurt yazarlar çıkmaya başlar. **Seyfi Küdaş**, **Hacibünnecar Öteki**, **Şehzade Babiç** bu dönemde adını duyaran yazarlardır. **Kerim Togan**, ise yakın dönemlerde yetişmiş ünlü yazarlardandır. Şiir ve oyunlar yazmıştır.

15.2. Sözvarlığı

Sözvarlığının kökenini Türkçe sözcükler oluşturur. Eski Oğuz ve Kıpçak dillerinden sözler vardır. Tatarcanın sözvarlığında büyük etkisi vardır. Tatarlar ve Başkurtlar uzun süre aynı yazı dilini kullanmışlardır. Tatarcadaki tüm sözler Başkurtçada da kullanılır. Bunun dışında Arapça ve Farsça sözler vardır.

Sovyet döneminde sözvarlığında önemli değişimler olmuştur. Ağızlarından çok sayıda sözcük, yazı diline kazandırılır. İşlerliği yitmişsözcükler yeniden yazı diline alınır.

Eski köklerden yeni sözcükler yapılır. Ancak bu dönemde Rusçadan çok sayıda sözcük girmeye başlar.

15.3. Ağız

Başkurtçanın günümüzde üç ağzı var.

Dağ Başkurtçası, kuzeydoğu ve güneydoğuda konuşulur. Türk Fin-Ugr ve Moğol dillerinin iç içe gelişimi sonucu doğmuştur. Başkurtçanın kimi eski özelliklerini taşıması bakımından özgündür.

Ova Başkurtçası güneybatı ve orta Başkurteli'nde konuşulur.

Buyan Başkurtçası kuzeybatıda konuşulur.

Başkurt yazın dili kökende Dağ Başkurtçasına dayanır. Ancak Ova Başkurtçasının kimi özelliklerini de almıştır.

15.4. Ses Dizgesi

Başkurtça, Türk dili ocağının Kıpçak kolunda yer alır. Kendisine en yakın Türk dili Tatarcadan önemli ses değişimleri ile ayrılır. Tatarcanın belirleyici ses özellikleri olan *o > u, ö > ü, u > ú, ü > í* değişimlerini paylaşır. Bu ünlü değişimleri ve ara ünlüler, Başkurtçanın da özgün özelliklerindendir.

Büyük ünlü kuralı egemendir. Küçük dudak benzeşmesi kuralı oluşmuştur.

tötön <ET tütün 'tütün'	*bögön <ET bukün 'bugün'*
bolot < ET bulut, bulıt 'bulut'	*börkö- 'püskürtmek'*
kölömhöre- 'gülümsemek'	*ösön <ET üçün 'için'*
*yokohoz <*ET udık 'uykusuz'*	*yondoz <ET yultuz 'yıldız'*

Eski Türkçenin a ünlüsü Başkurtçada genellikle korunur:

ayır- <ET aðır- 'ayırmak'	*ayak <ET aðak 'ayak'*
baw <ET bag 'bağ, ip'	

Kimi sözcüklerde Eski Türkçenin *a* ünlüsü Başkurtçada açık e ünlüsüne dönüşür:

ed <ET az 'az'	*esi <ET açıg 'acı'*
yeyin <ET yayın 'yayın balığı'	yey- <ET yad- 'yaymak'
yeş <ET yaş, 'gözyaşı'	yeşir- <ET yaşır- 'gizlemek'

Eski Türkçenin açık ve kapalı *e* ünlüleri Başkurtçada ayrılmaz. İkisi de ilk seslemde i, öbür seslemlerde açık *e* biçiminde kullanılır:

bil <ET bél 'bel'	*min <ET ben 'ben'*
bit <ET bet 'bet, beniz'	*biş <ET béş 'beş'*
bid <ET bez 'bez'	*bidek <ET bezeklik 'bezek'*
tiyiv <ET teg- 'değmek'	*tirmen <ET tegirmen 'değirmen'*
tişik <ET teşik 'deşik'	*tiliriv 'delirmek'*
timir<ET temir 'demir'	*tiri <ET teri 'deri'*

Başkurtçada Eski Türkçenin *ı* ünlüsü herhangi bir değişime uğramaz.

Eski Türkçenin i ünlüsü Başkurtçada her durumda kısa biçimde söylenir. Yazıda göstetirmeyen bu ses özelliği çevriyazıda "˘" imi konarak belirtilir. Tüm sözcüklerde bu ünlü kısa söylenişlidir:

bil- <ET bil- 'bilmek'	*tiri < ET tirig 'diri'*

kiyid <ET kiðiz 'kilim'	

o Ünlüsü *u* ünlüsüne dönüşür:

turav 'doğramak'	*tura <ET togru 'dağru'*
un <ET on ' on'	*uyın <Et oyun 'oyun'*
tıvıv <ET togum 'doğum'	*tuvuv <ET togur- 'doğurmak'*
tukıma <ET tokın-'dokuma'	*ubır 'öbür'*
usak <ET oçak 'ocak'	*utın <ET otuñ 'odun'*
ul <ET oglan 'oğlan'	*uk <ET ok 'ok'*
ukıv<ET okı- 'okumak'	*tük- <ET tök- 'dökmek'*

ö ünlüsü *ü* ünlüsüne dönüşür:

ügid <ET öküz 'öksüz'	*üs <ET öç 'öç'*
üt <ET öd 'öd'	*hüd <ET söz söz'*
tük- <ET tök- 'dökmek'	*üd <ET öz 'öz'*
ültir- <ET öltür- 'öldürmek'	*kügersin <ET kökerçin 'güvercin'*
üli <ET ölüg 'ölü'	*üb- <ET öp- 'öpmek'*
ul <ET oglan 'oğlan'	*uk <ET ok 'ok'*
ukıv<ET okı- 'okumak'	*tük- <ET tök- 'dökmek'*

Eski Türkçenin *u* ünlüsü de Başkurtçda *ú ünlüsüne dönüşür.* Kril yazısında *o* yazacı ile gösterilen bu ses bir ara ünlüdür.

ús- <ET uç- 'uçmak'	*búd <ET buz 'buz'*
túd <ET tuz 'tuz'	*kúndús <ET kunduz 'kunduz'*
kúyrúk <ET kuðruk 'kuyruk'	

Eski Türkçenin *ü* ünlüsü Başkurtçada *í* ünlüsüne dönüşür. Başlangıçta sözettiğimiz gibi bu ses de bir ara ünlüdür.

kíl- <ET kül- 'gülmek'	*tíş <ET tüş 'düş'*
kímíş <ET kümüş 'gümüş'	*kíd <ET küz 'güz'*
bíyík <ET beðük 'büyük'	

Kimi sözcüklerde Eski Türkçenin u ünlüsü ı sesine dönüşmüştür:

urın <ET orun 'yer'	*muyın <ET boyun 'boyun'*
tultır- <ET toltur- 'doldurmak'	*kurkıt- <ET korkut- 'korkutmak'*

Ünsüzler bakımından kendine özgü kimi özellikler gösterir:

Eski Türkçenin *b-* önsesi Başkurtçada kurallı biçimde korunur:

bısak <ET bıçak 'bıçak'	*biş- <ET biş- 'pişmek'*
bar- <ET bar- 'varmak'	*barmak <ET barmak 'parmak'*
bir- <ET bér- 'vermek'	

İçinde genizsil ünsüz *(n, ñ, m)* bulunan sözcüklerde *b- > m-* değişimi görülür:

muyın <ET boyun'	*murun <ET burun*
min <ET ben 'ben'	*meñgi <ET beñgü 'bengi'*
miñ <ET bıñ 'bin'	

İçseste ve sonseste *b* ünsüzü art ünlülü sözcüklerde *w,* ön ünlülü sözcüklerde *-y* ünsüzüne dönüşür:

hıw <ET sub 'su'	*kawış- <ET kabış- 'kavuşmak'*
yıwaş <ET yabaş "sakin, uslu'	*üy <ET eb 'ev'*
hüy- <ET seb- 'sevmek'	

Eski Türkçenin *ç* ünsüzü üç durumda da *s* ünsüzüne dönüşür:

satır <ET çadır 'çadır'	*sak <ET çag 'zaman, çağ'*
süp <ET çöp 'çöp'	*bısak <ET bıçak 'bıçak'*
us- <ET uç- 'uçmak'	*os- <ET uç- 'uçmak'*

Eski Türkçenin *-ð-, -ð* sesi Genel Türkçede olduğu gibi, Başkurtçada da *-y-, -y* ünsüzüne dönüşür.

aygır <ET aðgır	*ayır- <ET aðır- 'ayırmak'*
ayak <ET aðak 'ayak'	

İçseste *-d-* ünsüzünün ses olayları nedeniyle *-n-* ünsüzüne dönüştüğü olur:

tini < tedi 'dedi'	*tinim 'dedim'*

Önseste genellikle *k-* ünsüzü korunur:

*kuyaş <*ET kün 'güneş'*	*küyle- 'türkü söylemek'*
*kügersin <*ET kök- 'güverçin'*	*küsiv <ET köç- 'göçmek'*
kükrek 'göğüs'	*kük <ET kök 'gök'*
kül <ET köl 'göl'	*küldek <*ET kö 'gömlek'*
kümiv <ET köm- 'gömmek'	

Önseste *s-* ünsüzü *h-* ünsüzüne dönüşür:

hıyır <ET sıgır 'sığır'	*hıw <ET sub 'su'*
harı <ET sarıg 'sarı'	*haw <ET sag 'sağ'*
höt <ET süt 'süt'	*hin <ET sen 'sen'*
hid <ET siz 'siz'	*higed <ET sekiz 'sekiz'*
hıl 'su' <ET.sub	*hulış <ET solu- 'soluk'*
höz- <ET süz- 'süzmek'	

Önseste *t-* ünsüzü korunur:

talpın- 'çırpınmak'	*tınslık 'dinçlik'*
tezre 'pencere'	*tirbe- 'sallamak'*
tav 'dağ'	*taralıv 'dağılmak'*
talak 'dalak'	*tulkın 'dalga'*
tamır 'damar'	*tar 'dar'*

z ünsüzü *d* ünsüzü ile karşılanır. Bu ses *z* ile *d* sesi arasında bir ünsüzdür. çevriyazıda değişik imlerle gösterilir. Söylenişi değişik olan bu sesi tanımlamak oldukça zordur.

tilhid <ET tılsız 'dilsiz'	*tidme <*ET tiz- 'dizi'*
bid <ET biz 'biz'	*bidiñ 'bizim'*
bidniñ 'bizim'	*bolmad <ET bolmaz 'olmaz'*
tid <ET tiz'diz	*tugıd <ET tokuz 'dokuz'*

Addan ad yapan ekler *-lik, -li, siz, -çi, -inçi, -çık* ekleri Başkurtçada da işlevini sürdürür. Ancak ekin ünlüsü *u, ü* ünlülerinden sonra *ı, i* öte yandan *o, ö* ünlülerinden sonra *o, ö* biçiminde kullanılır. İçsesteki *ç* ünsüzü *s* ünsüzüne dönüşür:

*küzlik <*ET köz 'gözlük'*	*küzli <ET közlig 'gözlü'*
küzhiz <ET köz 'gözsüz'	*yulsı <ET yol 'yolcu'*
unısı <ET on 'onuncu'	*komlok <DLT kum 'kumluk'*
komlo<DLT kum 'kumlu'	*komhoz <DLT kum 'kumsuz'*
ösönsö <ET üç 'üçüncü'	*koşsok ET kuş 'kuşçuk'*

Ayrıca *-kay, -sa, -daş, -av, -lap* ekleri ad ve sıfat işlevinde kullanılan sözcükler türetmede kullanılan eklerdir.

kükrese 'yelek'	*bülikse 'parça'*
zamandaş 'zamandaş'	*sirdeş 'sırdaş'*
başkay 'başçık'	*kürşikey 'komşucuk'*
esekeyim 'anneciğim'	*ösöv 'üçü birden'*
unav 'onu birden'	*yözlöp 'yüzlerce'*
unlap 'onlarca'	*miñlep 'binlerce'*

Eylemden ad yapan eklerden **eylemlik** ekleri *-rga,* ve *-w* öncelikle değinilmesi gereken eklerdir. Bunlar Türkiye Türkçesinde bulunmaz.

yazırga 'yazmak'	*yürüw 'yürümek'*
yarışıw 'yarışmak'	*ukıw 'okumak'*

Bu türden *-sı* eki bizdeki *-cı* ekini karşılar:

yavsı 'görücü'	*küzetsi 'gözcü'*
küzetivsi 'gözetmen'	*kedimsi 'gerici'*

Türkiye Türkçesinde baştaki *k* sesi düşmüş *-ak* eki, Başkurtçada Eski Türkçedekine yakın bir biçimde *-gak, -gek; -kak, -kek* olarak kullanılır:

bat-kak 'batak'	*işkek 'kayık küreği'.*

Yine bu türde *-ıs* eki vardır. Türkiye Türkçesindeki *-iş* ekinin Başkurtça söylenişidir:

ışanıs 'inanç'	*aşıgıs 'ivedi'*
ütinis 'dilek, dica'	*kürhetkis 'gösterge'*

Aynı türe girecek başka bir ek de *-ımta* birimidir.

hözümte < süz-'den 'sonuç'	*ilimte 'ilgi'*
barımta 'gidiş'	

Eylemden ad yapan ekler, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi çoktur. Çoğu ses ayrımları ile Başkurtçada yer alır. Bu türden *-dık* eki Türkiye Türkçesindeki *-ıntı* ekinin işlevindedir:

kaldık 'kalıntı'	*tabıldık 'buluntu'*

15.5. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler*'dir. Ancak kendinden önce gelen seslerin etkisiyle değişik kullanımlar bulunur. Ünlülerden sonra *-lar, -ler; l, m, n, ñ* ünsüzlerinden sonra *-dar, -der; r, v, y, z*

ünsüzlerinden sonra *-zar, -zer; b, ç, f, h, x, k, p, s, ş, t* ünsüzlerinden sonra -tar, -ter biçimindedir.

külder 'göller'	*tawzar 'dağlar'*
kitaptar 'kitaplar'	*itter 'itler'*
kavındar 'kavunlar'	*balalar 'çocuklar'*
hüzzer 'sözler'	*klubtar 'kulüpler'*
öyzer 'evler'	*ister 'kokular'*

İyelik ekleri Türkiye Türkçesine göre biraz daha değişiktir:

	Tekil	Çoğul
1. kişi	***-m***	***-bız***
	atım 'atım'	*atıbız 'atımız'*
	balam 'çocuğum'	*balabız 'çocuğumuz'*
	işim 'işim'	*işibiz 'şimiz'*
	öyöm 'evim'	*öyöbüz 'evimiz'*

	Tekil	Çoğul
2. kişi	***-ñ (genizsil)***	***-gız***
	atıñ 'atın'	*atıgız 'atınız'*
	balañ 'çocuğun'	*balağız 'çocuğunuz'*
	işiñ 'işin'	*işigiz 'işiniz'*
	öyöñ 'evin'	*öyögöz 'eviniz'*

	Tekil	Çoğul
3. kişi	***-ı***	***-hı***
	atı 'atı'	*at-hı 'atları'*
	balahı 'çocuğu'	*balaları 'çocukları'*
	işi 'işi'	*işteri 'işleri'*
	öyö 'evi'	*öyderi 'evleri'*

Tamlayan durumu kökende *-nıñ* eki ile sağlanır. Ancak ses olayları ile ekin çok çeşitli kullanımı ortaya çıkmıştır. *o, ö* ünlülerinden sonra *-noñ, -nöñ,* öbür ünlülerden sonra *-nıñ, -niñ; l, m, n, ñ* ünsüzlerinden sonra -dı*ñ, -diñ, -doñ, -döñ; r, v, y, z* seslerinden sonra *-zıñ, -zin, -zoñ, -zöñ* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-tıñ, tiñ, -toñ, -töñ* biçimleri kullanılır.

balanıñ 'çocugun'	*kişiniñ 'kişinin'*
horonoñ 'sorunun'	*yuldıñ 'yolun'*
uramdıñ 'caddenin'	*yirziñ 'yerin'*
höylevziñ 'konuşmanın'	*öyzön 'evin'*
kızzıñ 'kızın'	*taraftıñ 'tarafın'*
işiktin 'kapının'	*baylıktıñ 'zenginliğin'*

Belirtme durumu kökende **-nı** eki ile söylenir. Ancak ses değişmeleri yüzünden *-ne, -no, -nö, -dı/-di, -de, -do/-dö, -zı, -ze, -zo, -zö, -tı, -te, -to, -tö* gibi 16 kullanımı vardır.

balanı 'çocuğu'	*attı 'atı'*
işti 'işi'	*deristi 'dersi'*
yuldı 'yolu'	*kişin 'kişiyi'*
horono 'soruyu'	*yendi 'yeni'*

Yönelme durumu *-ga/-ge* eki ile anlatılır. Ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra *-ğa, -ğe;* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-ka, -ke* biçiminde kullanılır.

balaga 'çocuğa'	*kişige 'kişiye'*
horoğa 'soruya'	*höylevge 'konuşmaya'*
kızğa 'kıza'	*tarafka 'tarafa'*

Bulunma durumu *-ta/-te* eki ile karşılanır. Ne ki yine ses olayları ile bir dizi değişik kullanım ortaya çıkmıştır. Ünlülerden sonra *-la, -le; l, m, n, ñ* ünsüzlerinden sonra *-da, -de; r, v, y, z* ünsüzlerinden sonra *-za, -ze;* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-ta, -te* biçimindedir.

balala 'çocukta'	*kişile 'kişide'*
horola 'soruda'	*yulda 'yolda'*
yinde 'yende'	*yirze 'yerde'*
kızza 'kızda'	*işikte 'kapıda'*
işte 'işte'	*atta 'atta'*

Çıkma durumu *-tan/-ten* eki iledir. Ünlülerden sonra *-nan, -nen; l, m, n, ñ* ünsüzlerinden sonra *-dan, -den; r, v, y, z* ünsüzlerinden sonra *-zan, -zen;* ötümsüz ünsüzlerden sonra -t*an, -ten* biçiminde kullanılır:

balanan 'çocuktan'	*kişinen 'kişiden'*
horonan 'sorudan'	*yuldan 'yoldan'*
uramdan 'caddeden'	*yirzen 'yerden'*
höylevzen 'konuşmadan'	*öyzen 'evden'*
kızzan 'kızdan'	*baylıktan 'zenginlikten'*

Kişi sözcükleri ile kullanımı ise şöyledir:

min eñu kıganım 'benim okuduğum'

hin eñu kıganıñ 'senin okuduğun'

unın ukıganı 'senin okuduğun'

bezzen ukıganıbız 'bizim okuduğumuz'

hezzen 'ukıganıgız 'sizin okuduğunuz'

ularzın ukıgandarı 'onların okuduğu'

Kişi sözcüklerinde kimi ses değişimleri gözükür. Yalın, tamlayan, belirtme, yönelme, bulunma, çıkma durum ekleri ile kulanımlarında kimi ses değişimleri görülür:

Yalın	*min*	*hin*	*ul*	*biz*	*hiz*	*ular*
Tamlayan	*miniñ*	*hiniñ*	*unıñ*	*bizziñ*	*hizziñ*	*ularzıñ*
Belirtme	*mini*	*hini*	*unı*	*bizzi*	*hizzi*	*ularzı*
Yönelme	*miñe*	*hiñe*	*uğa*	*bizge*	*hizge*	*ularga*
Bulunma	*minde*	*hinde*	*unda*	*bizze*	*hizze*	*ularza*
Çıkma	*minden*	*hinden*	*undan*	*bizzen*	*hizzen*	*ularzan*

Dönüşlü sözcük Türkiye Türkçesindeki '*kendi'* karşılığı kullanılan "*üz" 'öz'* sözüdür. (Bu z ünsüzü, d ile z arasında bir ünsüzdür)

üzim 'kendim	*üziñ 'kendin'*
üzi 'kendi'	*üzibiz 'kendimiz'*
üzigiz 'kendiniz'	*üzzeri 'kendileri'*

Gösterme sözcüğü olarak şu sözcükler kullanılır:

bu	*oşo*	*ul*	*bular*	*oşolar*	*ular*
bınıñ	*oşonoñ*	*unıñ*	*bılarzıñ*	*oşolarzıñ*	*ularzıñ*
bını	*oşono*	*unı*	*bılarzı*	*oşolarzı*	*ularzı*
bığa	*oşona*	*uğa*	*bılarğa*	*oşolarğa*	*ularğa*
bında	*oşonda*	*unda*	*bılarza*	*oşolarza*	*ularza*
bınan	*oşonan*	*unan*	*bılarzan*	*oşolarzan*	*ularzan*

Ayrıca aşağıdaki gösterme sözlerine örnek:

tige 'öbür teki'	*anav 'öbürü, ordaki'*
bıl 'bu'	*şul 'şu'*

Belgisiz sözcükler:

berni 'biri'	*ber kim 'bir kimse'*
kember 'kimi'	*hemmeh 'tümü'*
kimdir 'biri'	*elleni 'bir şey'*
elle kayza 'bir yerde'	*his kim 'hiç kimse'*
his neme 'hiçbirşey'	*tılehe neme 'herşey'*

Sayı düzeni Genel Türkçede olduğu gibidir. Sayı sözcüklerinde ise kimi ses değişmeleri görülür: 1, *ber, 2. ike, 3. ös, 4. dürt, 5. biş, 6. altı, 7. ete, 8. higez 9. tugız, 10. un, 20. egerme,30. utız,40. kırk, 50. ille, 60. altmış, 70. etmeş, 80. hikken, 90. tikhan, 100. yöz.*

Sıra sayıları *-ınsı* eki ile yapılır:

berinsi 'birinci'	*ununsı'onuncu'*
altınsı 'altıncı'	*'*

Topluluk sayıları *-au* eki ile anlatılır:

altau 'altısı birden'	*anau 'onu birden'*

Üleştirme sayıları *-ar/-er* eki ile kurulur:

bişer 'beşer'	*unar 'onar'*

Karşılaştırma çıkma eki üzerine ve *-rak/-rek* eki yapılır:

agas taktanan odonorak 'ağaç tahtadan daha uzun'

bıl bülmä heddekenä karaganda yakşırak 'bu bölme

(oda) sizinkine bakarak (göre) daha iyi'

"gına" sözü ile sıfatlarda üstünlük derecesi anlatılır.

öy matur gına 'ev çok güzel'

Ayrıca (kimileyin *-p* eki almış) ikilemelerle **pekiştirme** yapılır.

kıp kızıl 'kıp kızıl'	*üte yaksı 'çok iyi'*
olo olo öyğer 'büyük büyük evler'	*in yaksı 'en iyi'*

-sa: Türkiye Türkçesindeki *-ça* ekinin karşılığıdır.

Başkort-sa 'Başkurtça'

-day: Eski Türkçenin "teg" sözünden gelir. Türkiye Türkçesinde 'gibi' anlamında kullanılır. Ünlü uyumuna girer.

koştay 'koç gibi'	*şunıñ ösön 'bu yüzden'*
öd 'yukarı'	*ad 'aşağı'*
al 'orta'	*art 'arka'*
tış'dışarı'	*urta 'orta'*
yak 'yan, kıyı'	*kın 'kıyı'*
karşı 'karşı'	

Soru

Başkurtça da soru, soru eki ve soru sözleri ile olmak üzere iki türde yapılır. Soru eki *-mı, -mi* biçimindedir. Hangi sözcük sorulmak istenirse onun ardına eklenir. Ancak *o, ö* ile biten sözcüklerden sonra *-mo, -mö* biçimnde söylenir.

Soru sözcükleri olarak kullanılan biçimbirimler şunlardır:

ka yerdän 'nerden'	*kalay 'ne biçim'*
kasan 'ne zaman'	*kay 'hangi'*
kaya 'nereye'	*kayda 'nerde'*
kaydan 'nereden'	*kayhi 'hangi'*
kemder 'kimler'	*kem 'kim'*
küp mi 'nice'	*närsä 'ne'*
neme 'niçin'	*ney 'ne'*
ni 'ne'	*ni käzär 'kaç'*
ni ösön 'niçin'	*ni saklı 'nice, kaç'*
nigä 'niçin'	*niliktän 'niçin'*
nimä 'ne'	*ninä 'niye'*
nindey 'nasıl'	*nindey 'ne biçim'*
nisä 'kaç'	*nisä 'nice'*
nisik 'nasıl'	*nişek 'nasıl'*

15.6. İlgi

Türkçede kullanılan **ilgeçler** Başkurtça için de geçerlidir. Tek ayrım, ses değişmelerinden kaynaklanır.

ar'yak 'öte'	*bı yakka 'beri'*
bında 'beri'	*buyınsa 'göre'*
hımak 'gibi'	*huñ 'sonra'*
huñınan 'sonra'	*ilä 'ile'*
karşı yak 'öte'	*käzär 'kadar'*
kivik 'gibi'	*kürä 'göre'*
minän 'ile'	*ösön 'için'*
saklı 'kadar'	*şikilli 'gibi'*
tikli(m) 'kadar'	*töslö 'gibi'*
töz 'doğru'	*tura 'dağru'*

Bağlaç işlevinde kullanılan sözcükler şunlardır:

ämmä 'ama, ancak'	*da... da 'de, de'*
häm 'hem'	*häm şulay uk 'hem de'*

häm.. häm 'hem, hem'	*ısınlap ta 'nitekim'*
käräk. käräk 'gerek, gerek'	*läkin 'ama'*
mäsälän 'örneğin'	*misal ösön 'örneğin'*
ni... ni... 'ne, ne'	*sönki 'çünkü'*
şulay bulgas 'demek'	*timäk 'demek'*
vä 've'	*xälbuki 'oysa'*
yä... yä 'ya, ya'	

15.7. Devinim

Ekeylemin **geniş** zamanı kişi sözcüğü kökenli kişi ekinin ada gelmesi ile kurulur:

yul-da-mın 'yoldayım'	*tügil-min 'değilim'*
yul-da-hıñ	*tügil-hiñ*
yul-da	*tügil*
yul-da-bız	*tügil-bez*
yul-da-hız	*tügil-hiz*
(ular) yul-da	*(ular) tügil*

Öykülemede ekeylem üzerine *-ni-* eki ve iyelik kökenli kişi ekleri gelir:

yulda i-n-im 'yoldaydım'	*tügil i-ni-m 'değildim'*
yuldu i-ni-ñ	*tügil i-ni-ñ*
yulda ini	*tügil ini*
yulda inik	*tügil inik*
yulda iniğiz	*tügil iniğiz*
yulda iniler	*tügil iniler*

Söylenti *iken 'imiş*' sözcüğü ile yapılır. Adıl kökenli kişi eki ile kullanılır:

yulda ikenmin 'yoldaymışım'	*tügil ikenhiñ 'değilminşsin'*

Eylem çekimleri yaklaşık tüm Türk dillerinde bulunan kipler burada da kullanılır. Evlemlik eki –v biçimindedir:

kapla-v 'kaplamak'	*aldan-ıv 'kanmak'*
it-iv 'etmek'	*sıg-ıv 'çıkmak'*

Eylemlere gelen iyelik kökenli kişi ekleri şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m*	*-k*
2. kişi	*-ñ*	*-ğız*
3. kişi	-	*-lar*

Belirli geçmiş zamanın ses olayları nedeniyle oldukça değişik kullanımları vardır. Ünlülerden sonra *-nı, -nı; m, n, ñ* ünsüzlerinden sonra *-dı, di; r, v, y, z* ünsüzlerinden sonra *-zı, -zi,* (bu z sesi, *d* ile z arasında bir sestir, çevriyazılarda değişik imlerle gösterilir) ötümsüz ünsüzlerden sonra -tı, -ti biçimindedir. Değişimler bunlarla da bitmez. *o* ve *ö* ünlülerini izleyen sözcüklerde ekin ünlüsü de *o , ö* ile söylenir. Böylece *-no, -nö, -do, -dö, -zo, -zö, -to, -tö* biçimlerinde kullanılır. Sözgelimi oldum, başladım, durdum, bekledim eylemlerinin çekimleri şöyledir:

bul-dı-m	*baş-la-nı-m*	*tor-zo-m*	*köt-tö-m*
bul-dı-ñ	*baş-la-nı-ñ*	*tor-zo-ñ*	*köt-tö-ñ*
bul-dı	*baş-la-nı*	*tor-zo*	*köt-tö*

bul-dı-k	*baş-la-nı-k*	*tor-zo-k*	*köt-tö-k*
bul-dı-ğız	*başla-nı-ğız*	*tor-zo-ğoz*	*köt-tö-göz*
bul-dı-lar	*baş-la-nı-lar*	*tor-zo-lar*	*köt-tö-ler*

Belirsiz geçmiş -gan /-gen eki ile kurulur. Ne ki ses değişimleri ile bu kip de çok renklilik sergiler. Ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra *-ğan, -gen*, ötümsüz ünsüzlerden sonra *-kan, -ken* biçimindedir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, bu kip ile kişi sözcüğü kökenli kişi ekleri kullanılır. Bu nedenle kişi sözlerinde görüler değişim kişi eklerine de yansımıştır. Sözgelimi *almak, söylemek, açmak* eylemlerinin çekimi şöyledir:

al-ğan-mın	*höyle-gen-min*	*askan-mın*
al-ğan-hıñ	*höyle-gen-hiñ*	*as-kan-hıñ*
al-ğan	*höyle-gen*	*as-kan*
al-ğan-bız	*höyle-gen-biz*	*as-kan-hız*
al-ğan-(dar)	*höyle-gen-(der)*	*as-kan-(dar)*

Geniş zaman *-ır* eki ile anlatılır. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri sözlüğünde bu kip "belirsiz gelecek zaman" olarak tanımlanır. Ünsüzlerden sonra *-ır, -ir, -ar, -er;* ünlülerden sonra *-r* biçimindedir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kişi sözü kökenli kişi ekleri ile kullanılır. Olumsuzu "-ma/-me" eki getirilerek yapılır:

alırmın 'alırım'	*almam 'almam'*
alırhıñ 'alırsın'	*almadhıñ*
alır 'alır'	*almad*
alırbız 'alırız'	*almabıd*
alırhız 'alırsınız'	*almahıgıd*
alırzar 'alırlar'	*almadtar*

Şimdiki zaman *-yor* eki bulunmaz. Onun yerine *-a / -y* eki ile geniş zaman değerinde olan bir çekim biçimi gelişmiştir.

kil-e-m (in) 'geliyorum'	*aşa-y-mın 'yiyorum'*
kil-e-hiñ	*aşa-y-hıñ*
kil-e	*aşa-y*
kil-e-biz	*aşa-y-bız*
kil-e-hiz	*aşa-y-hız*
kil-e (ler)	*aşa-y (zar)*

Gelecek zaman iki türlüdür. Türkiye Türkçesindeki *-r* geniş zaman eki, burada gelecek zaman görevini üstlenmiştir. Ünsüzlerden sonra *-ır, -ir, ar, -er;* ünlülerden sonra -r biçiminde eklenir. Bu kipin işlevi, 'belirsiz gelecek zaman' biçiminde tanımlanır. Sözgelimi gelmek, yatmak, okumak eylemlerinin gelecek zaman çekimi şöyledir:

kil-ir-min	*yat-ar-mın*	*ukı-r-mın*
kil-ir-hiñ	*yat-ar-hıñ*	*ukı-r-hıñ*
kil-ir	*yat-ar*	*ukı-r*
kil-ir-biz	*yat-ar-bız*	*ukı-r-biz*
kil-ir-hiz	*yat-ar-hız*	*ukı-r-hız*
kil-ir (zer)	*yat-ar- (zar)*	*ukı-r (zar)*

Kesin gelecek zaman, *-asak, -esek* ekiyle yapılır. Ünlü ile biten eylemlerde araya y ünsüzü girer. Bu kipin *gelmek* ve *yemek* çekimleri şöyledir:

kil-esek-min 'geleceğim'	*asa-yasak-mın*
kilesekhiñ	*asa-yasak-hıñ*
kil-esek	*asa-yasak*

kil-esek-biz	*asa-yasak-bız*
kil-esek-hiz	*asa-yasak-hız*
kil-esek (ter)	*asa-yasak (tar)*
kilmäyäsäkmen 'gelmeyeceğim'	

Buyrum kipinde her kişide ayrı ek kullanılır. Sözgelimi *gitmek, görmek, yemek, kalkmak* eylemlerinin buyrum çekimleri şöyledir:

bar-ayım	*kür-eyim*	*aşay-ım*	*tor-ayım*
bar	*kür*	*aşa*	*tor*
bar-hın	*kür-hin*	*aşa-hın*	*tor-hon*
bar-ayık	*kür-eyik*	*aşa-yık*	*tor-ayık*
bar-ığız	*kür-iğiz*	*aşa-ğız*	*tor-oğoz*
bar-hındar	*kür-hinder*	*aşa-hındar*	*tor-hondar*

Gereklik kipi *'kerek 'gerek'* sözü kullanılarak kurulur. Kişi sözcüğü yönelme durum eki alır. Eyleme *-ırga* eki getirilir ve '*kerek'* sözü ile tümce bitirilir. Sözgelimi mi*ñe alırga kerek* biçimindeki söyleniş *Imam gerek, almalıyım* anlamlarına gelir. Eyleme ya da gerek sözüne kişi eki gelmez. Bu durumda kiş sözcüğünün kullanılması zorunlu olur.

miñe alırga kerek	*miñe yeşerge kerek*
hiñe alırğa kerek	*hiñe yeşerge kerek*
uğa alırğa kerek	*uğa yeşerge kerek*
bizge alırğa kerek	*bizge yeşerge kerek*
hizge alırğa kerek	*hizge yeşerge kerek*
ularğa alırğa kerek	*ularğa yeşerge kere*

İstek kipi *"kile" 'geliyor* sözü kullanılarak kurulur. Eyleme *-ahı* eki getirilerek adlaştırılır. Ardından iyelik eki gelir. Sonra *kile 'geliyor'* sözü ile kip bitirilir.

bar-ahı-m kile 'gidesim geliyor'	*kür-ehi-m kile 'göresim geliyor'*
bar-ahıñ kile	*kür-ehi-ñ kile*
bar-ahı kile	*kür-ehi kile*
bar-ahı-bız kile	*kür-ehi-biz kile*
bar-ahı-ğız kile	*kür-ehi-giz kile*
bar-ahı (ları)	*kür-ehi (leri)*

Dilek- koşul eki *-ha, he* biçimindedir:

kil-he-m 'gelsem'	*aşa-ha-m 'yesem'*
kil-he-ñ	*aşa-ha-ñ*
kil-he	*aşa-ha*
kil-he-k	*aşa-ha-k*
kil-he-ğiz	*aşa-ha-ğız*
kil-he (ler)	*aşa-ha (lar)*

Eylemler *-ma, -me* eki ile **olumsuz** yapılır.

almanım 'almadım'	*tormanık 'kalkmadık'*
asmağanbız 'açmadık'	*kilmeymin 'gelmiyorum'*
aşamayhın 'yemiyonsun'	*kilmeyesek 'gelmeyecek'*
barmahağız 'gitmezseniz'	*kürmeyim 'görmeyeyim'*
aşama 'yeme'	*tormağız 'kalkmayınız'*
tormahındar 'kalkmasınlar'	

Soru tümcesi, soru sözcükleri ya da *-mı, -mi* soru eki ile kurulur. Ek kişi eklerinden sonra gelir. *o, ö* ile biten sözcüklere *-mo, -mö* biçimlerinde eklenir. Ek sözcükten ayrılmaz; bileşik yazılır.

kittikmi 'gittik mi'	*almağanhıñmı 'almadın mı'*
bilmeyhigizmi 'bilmiyor musunuz'	*bulmasmı 'olmaz mı'*
torzomo 'kalktı mı'	*kölhönmö 'gülsün mü'*

Bileşik kipler, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ekeylem yardımı ile kurulur. Ekeylemin belirli geçmişi *(inim, iniñ, ini, inik, inigiz, iniler)* ile öykülü bileşik zamanlar, belirsiz geçmişi *(iken)* ile söylentili bileşik zamanlar kurulur.

uylagan inik 'düşünmüştük'	*höyleşe inigiz 'konuşuyordunuz'*
almas ini 'almazdı'	*kilirge tiyiş iniñ 'gelmeliydin'*
miñe kürirge kerek ini 'görmeliydim'	
alğan ikenmin 'almışmışım'	*almas ikenhiñ 'almazmışsın'*
alaçak iken 'alacakmış'	

Ettirgen çatı eklerinde kimi değişiklikler gözlenir. *-ğız-* eki Başkurtça- da kullanılır. Ekin *-giz-, -kiz-, -ğoz-* gibi kullanımları vardır. Ayrıca *-kır-, -z-* ettirgen çatı ekleri kullanılır:

yatkız- 'yatırmak'	*kirgiz- 'giydirmek'*
torğoz- 'durdurmak'	*yatkır- 'yatırmak'*
ağız- 'akıtmak'	

Ortaç

-gan, -gen, -kan, -ken Türkiye Türkçesindeki *-an/-en* geniş zaman ortacı.

barğan 'varan'	*kölgen 'gülen'*
askan 'açan'	*kitken 'giden'*
almağan 'almayan'	*min torğan yort 'yaşadığım ev'*

-a, -e, -y eki de aynı işlevde kullanılır:

akmay torğan 'akmayan'	*ağa torğan 'akan, akmakta olan'*

Geçmiş zaman ortacı eki *-mış, -miş* Başkurtçada da bulunur:

hanalmış eybir 'sayılmış şey'	*isilmiş şerep 'içilmiş şarap'*

Geniş zaman ortacı *-r* Başkurtçada bulunur. Bağlantı ünlüsüne göre *-ar, -er, -ır, -ir* biçimleri vardır:

yöğer 'yüzer'	*osar koş 'uçar kuş'*
eytir hüz 'söylenir söz'	

Geniş zaman ortacının olumsuzu *-mas, -mes* biçimindedir:

bulmas xıyal 'lmayacak hayal, düş'

Gelecek zaman ortacı *-ahı* ekidir:

kilähe yäygä 'gelecek yaza'	*barahı yul 'gidecek yol'*
uylap torahı la yuk 'düşünülmeyecek işdeğil'	
karayhı kino 'seyredilecek film'	

Türkiye Türkçesindeki -ası ekini anımsatan *-ıvsı, -ivsi, -vsi b*içimindeki geniş zaman ortacı Başkurtçada kendine özgü kullanım olanağı sergiler:

uynavsı bala 'oynayan çocuk'	*kilivsi 'gelen'*
barıvsıı 'varan, giden'	

Ulaç

-p ulaç eki işlektir:

kitep bular mı iken 'gidebilinir mi?'

alıp 'alıp'	*kilip 'gelip'*
kürip 'görüp'	*torop 'durup'*
kölöp 'gülüp'	*uynap 'oynayıp'*

Ünlü ile yapılan ulaç eki de işlevini sürdürür. Burada *-a, -e* biçimindedir ya da *-y* ünsüzü ile kullanılır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ikilemelerde kullanılır:

xoray xoray 'sora sora'	*bötönläy 'bütünüyle'*
bara bara 'gide gide'	*küre küre 'göre göre'*

Bunun dışında *-arak, -ğas, ges, -kas, -kes; ğanda, -maysa, -mayınsa, -ğansı,* ekleri ünlü ve ünsüz uyumlarına göre değişik kulllanımları ile canlı biçimde kullanılan ulaç ekleridir. Toplucu örnekleyecek olursak:

alarak 'alarak'	*kilerek 'gelerek'*
alğas 'alınca'	*birges 'verince'*
askas 'açınca'	*itkes 'edince'*
kalmağas 'kalmayınca'	*alğanda 'aldığı zaman'*
birgende 'verdiği zaman'	*aşamaysa 'yemeden'*
almaysa 'almadan'	*kürmeyse "görmeden'*
aşamayınsa 'yemeden'	*kürmeyinse 'görmeden'*
kartayğansı 'yaşlanıncaya dek'	*yiktensi 'yetişinceye dek'*

Yeterlik *al-* yadımcı eylemi ile kurulur. Yeterlik biçimde kullanılmak istenen eyleme *-a-* ünlüsü getirilir. Onu *al-* eylemi izler. Olumsuz biçime sokulacaksa olumsuzluk eki gelir. Sonra kip eki ve kişi eki gelir. Kimi sözcüklerde ünlü kaynaşması olur.

kile almanı 'gelemedi'	*küre alabız 'görebiliyoruz'*
kile almashıñ 'gelemezsin'	*tüzelmeyhiñ 'dayanamazsınız'*

15.8. Örnek

Ural Batur

Boron-boron borondan	*Öncelerin öncesinde,*
Keşe-mazar bulmaga	*Kişioğlunun olmadığı*
Kilep ayak basmgan	*Gelip ayak basmadığı*
(Ul tirele koro yer	*(O taraflarda kuru yerin*
Barlıgın his kem belmegen)	*Varlığını hiç kimselerin bilmediği*
Dürt yagın diñgez uratgan	*Dört yanını deniz sarmış*
Bulgan, ti, ber urın	*Varmış de bir yer*
Unda bulgan, ti, boron	*Orada varmış, de, eskiden*
Yenbirze tigen kart menen	*Yenbirizi adlı atıyla*

Yenbike tigen ber karsık	*Yenbike adlı bir ana*
Kayza barha, ularga	*Nereye giderlerse onlara*
Ul urında yul asık.	*Orada yol açık.*

Emine Ceylan, A. Tahirov'un *Kızıl Korumalar* adlı yapıtından bir kesiti Türkiye Türkçesine şöyle çevirir:

yad tiz kildi. Mart ayınıñ adagında uk künder kalıp yılındı. Kündüz irgen kar hıwzarı, büten yıldarzagı kiwik, yaz tünderinde tuñırga la ülgüre almanılar. Aprel başında uk Ural tawınıñ kün'yak itekterinen sıgıp kaya taşlı taw aralarınan burula burula aga turgan irili-vaklı yılgalar, kar hıwzarınan işeyip taştılar, ütken urındarınan Uraldıñ bay tupraktarın aktarıp, üzzerine butap, kuyırtıp Yayık yılgahına kuyzular.

İlkyaz erken geldi. Daha Mart ayının sonunda günler çabucak ısında. Gündüz eriyen kar suları, öbür yıllarda olduğu gibi, bahar gecelerinde donmaya zaman bulamadılar. Nisan başında, Ural dağlarının güney eteklerinden çıkıp sarp kayalı dağ aralarından döne döne akıp duran irili ufaklı ırmaklar, kar sularıyla çoğalıp taştılar. Geçtikleri yerlerdi Ural dağlarının zengin topraklarını alıp, kendileriine katıp Volga ırmağına döktüler.

16. KARAYLAR

Karaylar, günümüzde anılara karışmak üzere olan Türk boylarından biridir. Türk soylu halklar içinde, eski dönemde en batıda oturanlar Karaylar olmuşlardır. Kırım'dan Litvanya'ya dek geniş alanlara yayılmışlardır.

"Karay" ya da "Karaim" adı İbrani kökenlidir. "Okur" anlamındaki "kârâ" sözüne "-im" çoğul ekinin gelmesinden oluşur. Karayca Kıpçakçanın önemli bir koludur. 13. yüz-yıldan kalan Codex Cumanicus bu dilin dedesi durumundadır.

Geçmişleri pek eskilere iner. Uzak geçmişte Karadeniz kıyılarında Kumanların egemenliğinde yaşarlar. Kumanlar 9-10. yüzyılda Asya'dan batıya doğru ilerlemişTürk boyudur. Çin'in kuzeyinde yer alan Kıtay Devletinin genişlemesi ile Asya'nın bağrında yine bir sarsıntı başlar. Birçok halk yerinden oynar. Kumanların batıya göçlerine de bu olay neden olur. 11. yüzyılda Rus kaynakları Kumanların Batıya ilerlediklerini yazarlar. Nedir, adları "Kuman" değil de "Polovto" olarak geçer. Doğu kaynaklarında Kıpçak, Macar ve Bizans kaynaklarında Kuman adı ile anılırlar. Birliklerinde -daha sonra aralarında eriyecek olan- Kimek Türkleri de vardır. 11. yüzyılda Macaristan'a girerler. Karaylar da bu birlik içindedir.

Hazarlar kökenlerini Hazarlara bağlarlar. Kimi bilim adamları da bu görüşü savu-nurlar. Daha önce de değindiğimiz gibi Hazarlar Avrupa'nın Kafkaslarla Volga arasında bölümünde yönetim kuran Musevi inançlı Türk devletidir. 7. yüzyıldan 10. yüzyıla değin parlak çağını yaşar. Bu dönemde önemli rol oynar. 740 yılında Hazar Han'ı sarayı ve askeri komutanları Yahudi dinini benimserler. Bu din Hazarların resmi dini durumuna gelir. Yahudi Hazarların imparatorluk yıkıldıktan sonra, 12-13. yüzyıllarda hangi inancı sürdürdükleri kesin bilinmez.

İstanbul Karayları'nın geçmişi, 8. yüzyılda Bizans'a başlayan Karay göçüne dayanır. Bu dönemde Hazar İmparatorluğu gücünün doruklarındadır. Toplu göç ise 10. yüzyılda gerçekleşir. Bu dönemlerde Hazar İmparatorluğu güçlü biçimde ayaktadır. Hazar İmpratorluğu dağıldıktan sonra, Karaylar Avrupa içinde dağılırlar. İstanbul'da uzun süre içe kapalı bir yaşam sürerler. 1918 yangınına dek toplu olarak Hasköy'de yaşarlar. Ayrıca Eminönü, Karaköy, Fener, Balat ve Üsküdar'da oturanlar bulunur. Haliç'te 70 Karay ailesi yaşar. Karaköy adı da onların anısına dayanır. Karay-köy kökünden gelir. Hasköy yangınından sonra İstanbul'un değişik semtlerine dağılırlar. Bu dağılma onların erimelerine neden olur. Günümüzde İstanbul Karaylarının sayısı yüz kişiyi bulmaz.

Rusya Karayları Hazarların dağılma dönemi göçlerinden kaynaklanır. Hazar İmparatorlu'nun yıkılma sürecinde Avrupa'ya yayılan Karay göçü uzak alanlara ulaşır. Yahudi araştırmacılara göre, bir Karay kolu 12-13. yüzyıllarda Kırım'a gelir. Regensburg'lu Yahudi gezgin Petahyah, bu bölgede Karaylarla karşılaştığı bildirir.

Kırım Karayları 1420'de Algiray Hanedanının yönetime gelmesinin ardından Menku, Çiftkale, Solhat şehirlerine çekilirler. Bu dönemde Karay ileri gelenlerine Tarkan sanı verilir. Gözleve'de kendi mahkemeleri bulunur. 17. Yüzyılda kendilerini ziyaret eden Evliya Çelebi şu bilgileri verir:

Menkub Kalesinin bütün Yahudileri Karay mezhebindendir. Öbür Yahudiler, bu mezhepten Yahudileri sevmezler. Bunlar Yahudilerin Kızılbaşlarıdır. Ancak bunlar Musevidirler. Tevrat ve Zebur okurlar. Fakat Çufur lisauı (İbranice) bilmezler. Bunları tümü Tatrca konuşur, şapka giymezler., tatar kalpağı giyerler. Bu Karay Yahudileri Menkub ve Çufutkale'de oturular. Bunlar Bahçesaray'a sabahleyin gider, akşama kadar ticaretle uğraşır, akşamleyin geri dönerler.

Karaylar, 1772 yıulında Kırım'ın Rusların eline geçişine değin Kırım'da özgür yaşam sürerler. Kırım Rus egemenliğine geçince bir kesimi İstanbul'a göçer.

1897 sayımına göre tüm Rusya'da toplam 12.894 Karay yaşar. 1929 yılında ise Batı Ukrayna'da 900 Karay vardır.

Geçmişte Kırım, Karaylar Türklerinin ekseni konumdundadır. Başka bölgelerdeki Karaylara oradan dinadmı gönderilir. Dinsel ve kültürel etkinlikler yönlendirilir. Ne ki, Bolşevik İhtilalinden sonra,Kırım'da Karay dili ve inancı yasaklanır. Odessa ve Kiev dinevleri kapatılır.

Polonya-Litvanya Karayları, 2. Dünya savaşı öncesine değin, küçük kapalı topluluklar biçiminde Troki, Luck, Haliç kentlerinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.. Savaş yıllarında hızla erimişlerdir.. Kimi kaynaklara göre Hitler Faşizmi Karayları Yahudi değil Türk saymıştır. Bu nedenle faşizmden büyük zarar görmemişlerdir. Spiegel Dergisinin eski sayılarından birinde bu konuda bir yazı yer alır. Spiegel yazarı Karay din adamı ile birlikte Berlin'e dek yaptığı gerilimli yolculuğu anlatır. Gazeteci, Berlin'de Karayların Musevi değil Türk kabul edildiklerini bu nedenle kıyıma uğramadıklarını söyler.

Günümüzde Litvanya'da 256, Kırımda 800 Karay yaşamını sürdürür. 2000'li yılların başlarında Litvanya'nın Türkiye Büyükelçisi de bir Karaydı. Halina Kobeckaita, Litvanya'nın Türkiye büyükelçisi idi. Karayların en büyük kesimi bu konumdadır.

Son yıllarda Karaylar üzerine önemli çalışmalar yapılıyor. Dünyada yitmek üzere olan dilleri belgeleme işini üstlenen Alman dilbilim girişimcileri, Karaylar üzerine çalışmaları destekliyorlar. Bu girişimcilerin desteği ile araştırmalarını sürdüren Bayan **Eva Agnes Csato,** Karaylar üzerine bize sıcak bilgiler sunuyor. Son yazılarından biri **Konuşulan Haliç Karaycası** başlığını taşıyor. Bu yazısında Karaycanın son durumu üzerine bize şu bilgileri sunuyor:

Karaycanın günümüzde konuşulan iki ağzı var: Litvanya'daki **Trakai** ağzı, Ukrayna'daki **Haliç** ağzı. Kırım Karaycası ölmesine karşın, Kırım ve Moskova Karay toplulukları bu dili yaşatma çabasındalar. Litvanya Karyacasını oldukça güzel konuşan elli kişi var günümüzde. Bunların çoğunluğu Vilnius, Trakai ve Ponevezys'de oturuyor.

Polonya'da ise yüzün üzerinde Karay yaşıyor. Çoğunluğu 2. Dünya savaşı sırasında ya da sonrasında eski yerleşim birimlerinden göçmüşler. Bunlar içinde eski kuşaktan olanların pek azı dillerini anlıyor. Karayca ev içi dili olarak Polonya'da hiçbir ailede kullanılmıyor.

Haliç, Batı Ukrayna'da Galiçya bölgesinde yer alır. Lember'den 150 km uzaktadır. Bu yörede en büyük kent İvano Frankins'k, eski Stanislaw, Karayca Taşlı Sagar'dır. Galiçya yüzyılın başlarına dek Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun topraklarıydı. Sonra Polonya'nın ardından Sovyetler Birliği'nin denetimine girdi. Günümüzde Ukrayna Cumhuriyeti sınırları içinde. Karayların dil kullanım geleneği, politik değişimlere göre değişen çok dilliliktir. Bunlar, Ukraynaca, Polence, Rusça gibi dillerdir. Eski Karaylar okullarda Almanca ve İbranice de öğrenirlerdi.

Haliç ağzı günümüzde iyice tükenme tehlikesi ile yüz yüzedir. Haliçte yarı ve tam Karayca konuşanların sayısı yalnız altı kişiye düşmüştür.. Bunun dışında Haliç ağzını konuşanlar İvano-Frankivs'k'te yaşıyorlar. Ama Karayca düzeyleri çok düşük. Onlar yalnızca "unutmuşlar". Bunun dışında Haliç ağzı, Trakai'de konuşluyor. Orada yaşayan iki kız kardeş dillerini korumuşlar. Bunlar birlikte yaşıyorlar ve böylece, günlük konuşmaları ile Haliç Karaycasını yaşatma olanağını sürdürüyorlar. İki ağız arasındaki büyük ayrım nedeniyle Trakai Karayları normal olarak hiç Karayca konuşmuyorlar. Trakai'ye yerleştirilmiş öbür Haliç Karayları ise ya Karayca bilmiyorlar ya da Trakai Karaycası konuşuyorlar.

Haliç'teki tüm Karaylar beş kadın ve bir erkekten oluşuyor. Bunlar birbirleri ile sıkı ilişki içindeler. Kent merkezindeki Karay Sokağında komşu olarak yaşıyorlar. Günümüzde Karay bayramarını kutluyorlar, geleneksel Karay mutfağından yemekler

yapıyolar. Karaycayı tam olarak bilen üçünün yaşları yetmişin üzerinde. Bunlar günlük konşmalarını Karayca olarak sürdürüyorlar.

Haliç Karaylarının dinsel törenlerini yerine getirme olanakları yok. Ölçüsüz değerdeki dinevleri **Kenesa** 80'li yıllarda yıkılmış. Şimdilerde onun yerinde bir apartman yükseliyor. Kenesa yıkılırken, Karaylar orada korunan kitap ve dinsel kutsal eşyaları yıkımdan kurtarırlar. En büyük sıkıntı oradaki lahit ve kürsüyü kurtarmada yaşanmış. Ama onları Sabina Zayanczkowska'nın evine saklamayı başarmışlar. Günümde kürsü yeniden elden geçirilerek Kırım'da, Eupartoria Kenesa'sıda yerine konmuş. Boynuz bezği ise Vlnius Kenesasında yerini almış.

Ada Zarahovicz, ölen babasından kalan paha biçilmez kitap kolleksiyonunu, Eupatoria Kenesası'na bağışlamış. Haliç'te hiç kimse bu kitapları okuyacak düzeyde değil. İbrani yazısı ile yazılmış Karaimce kitapları okumak onlar için olanaksız. Ama Karay aileleri eski dua kitaplarını koruyorlar. Bir bayan Karay, dua sırasıda dua kitabı Xummas'ı masaya açık bıraktıklarını söylüyor. "Kitap sizin için duayı kendiliğinden okur" inancını yaşıyorlar.

Topluluk her koşulda kader birliği yaparak yaşıyor. Karaylar birlikteliklerini sürdürüyorlar ve en kötü koşullarda bile kültürel ve dinsel kimliklerini oldukça iyi koruyorlar. Bu şöyle olanaklı oluyor: Eski yerleşim merkezleri olan Karay sokağında yaşıyorlar. Ne yazık ki, günümüzde, bu komşuluk yaşamı da tehlikede. Devlet kentin eski evlerini yıkıp yerine apartmanlar dikme düşüncesinde. Bu Karaylar için büyük bir trajedi olacak. Yüzyıllardır oturdukları, içinde büyüdükleri ve günümüzde de yaşadıkları evleri yitirecekler. Ukrayna'da yaşam koşulları şu günlerde pek ağır. Sözgelimi, yaşlılar aylarca emekli aylığı alamıyorlar. Bunlar, içinde tavuk besledikleri, sebze, patetes ektikleri küçük bir bahçe olmaksızın çok zor geçinebilirler.

Karaim mezarlığı Haliç'te Dinyester limanının tepesinde bulunuyor. Eski mezar taşları Maceva, İbranice olan eski yazıları ile hala çok güzel korunmuş durumda. Büyük ekonomik sıkıntılarına karşın Karay topluluğu mezarlığa bir korunak duvarı yaptırabilmiş.

Litvanya'daki Karay topluluğu yeniden derlenmiş olmasına karşın, Haliç Karayları bunlardan çok az yararlanıyorlar. En büyük sorun iki ağır arasındaki büyük ayrım. Haliç Karayları Troki Karaylarını çok az anladıklarını söylüyorlar. Her iki ağız, sözvarlığı, sesdizgesi, dilbilgisi açısından oldukça birbirinden uzaklaşmış. Ayrılık son dönemlerde giderek artmış. Litvanya'da yaşayan Karaylar Litvan dilinden alıntı sözcükleri kullanıyorlar. Bunları Haliç Karayları bilmiyor. Ayrıca konşanlar ruhsal olarak ağızlar arası iletişime pek hazır değiller. Troki Karayları ile iletişimde şaşkınlık yaşıyorlar.

Ayrıca yazı ayrımı giderek artmış. Litvanya Karayları, Litvanya yazısından kaynaklanan yeni bir yazı düzeni kullanıyorlar. Tüm yeni yayınlarını bu yazı ile yazıyorlar. Polonya yazısına dayanan eski Karay yazı düzeni her iki ağız konuşanlarınca da biliniyor. Oysa Litvanya yazısına dayanan yeni Karay yazısını Haliç Karaylarına tümden yabancı geliyor. Ancak zorluklar biraz da abartılıyor. Nitekim, Litvanya Karayı ile Ukrayna Karayı arasındaki bir mektuplaşmada anlaşma gerçekleşebiliyor. Oysa her iki kesim de güçlükten yakınıyor.

16.1. Din

Karaylar Tevrat'ı kutsal kitap tanırlar ve Karayik'a inanırlar. Kutsal kitap olarak Talmud'u tanımazlar. Bu nedenle Talmud'u esas alan Rabbani mezhebinde ayrılırlar. Yazılı Tora'yı yani Tannah'ı oluşturan 39 kitapçığı benimserler. Bunlar Musa'ya indiğine inanılan beş kitabı içeren Tevrat ile, Musa'dan sonra gelen peygamberlerin kitaplarıdır. Sözlü anlatıları kabul etmezler. Tüm bu inanç dizgesi içinde Musevilerden ayrılırlar. Muhammet'i İslam, İsa'yı Hıristiyanlığın peygemberiolarak tanırlar. Kökende Musevilerle aralarında mezhep ayrılığı bulunmasına karşın, kendi inançlarını ayrı bir din sayarlar.

Karayi inancına göre sabah akşam güne iki kez tapınım yapılır. Bu tapınımlarda Zeburdan dualar okunur. Bu dualar Karaycadır. Sözkonusu kutsal kitaplar Karaycaya çevrilmişlerdir. Ayrıca şubat ve bayram günlerinde sabah akşam tapınımlarına ek olarak

başka tapınımlar yaparlar. Kendi takimlerine göre nisanın 13'ünden şivan ayının 23'üne değin 70 gün oruç tutarlar..

16.2. Yazın

Karaycadan ilk yazılı belgeler dinsel gereçlerdir. Karay dinadamları Tevratı Karaycaya çevirmişlerdir. 1528 yılında Venedik'te İbranice basılmış ilahi kitaplarında Karayca kimi kesikler vardır.

1731 yılında Kırım'da açılan Karay basımevinde ilk olarak *Mekabbey-Dua Kitabı* ve Karay ağzıyle kimi ilahiler yayınlanır. İncil'in Karay Türkçesi ile ilk yayını, 19. yüzyılın ilk yarısında yapılır. 1832-1835'te İstanbul'da , Tevrat Karay Türkçesinde yayınlanır.

Küçük bir topluluk oldukları için Karaylar eski dönemlerden beri dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir. Sözgelimi Karl Foy, Galiçya'daki Haliç'te konuşulan Karay-Türkçesinden dil örnekleri (Karaimisch-türkische Sprachproben aus Kaliç in Galizien, MSOS I) adlı çalışmasını 1898'de yayınlar. Onu Radloff'un çalışmaları izler.

2. Dünya Savaşı sonrasında ise yitip gitmekte olduklarını gören Sovyet türkologları kurullar oluşturup araştırırlar. Dilbilgisi ve sözlüğünü ortaya koyarlar. Karayca ilk Tevrat ise 1832'de İstanbul'da basılmıştır.

Pinehes Malecki (1854-1928), Troki Karay ağzıyla tövbe ilahileri derler. Bu derlemelerini *Sarnavları qutulma yazıhlardan* adlı yapıtında toplar. Daha sonra **Kovalski**, *Karaim Metinleri* adlı çalışmasında bu derlemeleri ve kendi derlemelerini birleştirir.

Karay halk yazınında *zemerler* ve *qinalar* "ağıtlar" önemli bir yer tutar. Düğünlerde *Muzyul qanla* "dertli gelin" türküsü okunur.

İbrani yazısı ile saptanmış Karayca birçok yazma Krakov Bilimler Akademisi ile Leningrat Asya Müzesindedir. Gereçlerde İbranice yanında Arapça-Farsça sözcükler de bulunur.

Çağdaş Karay yazının önde gelen adı **Aleksander Markowicz** (1875-1944)'tir. Şair, yazar, çevirmen, yayıncı olarak Karay kültürüne büyük önem vermiştir. Yayınladığı *Karay Avazı* adlı derginin Karay yaşamını yansıtmada önemli işlevi olmuştur. *Yanhı Yıllar* (Yeni Türküler), *Tozdurhan Birtik* (Dağılmış Buğday) adlı prosaları vardır. **Zacharios Abrahomiciz** (1878-1903) *Karay edim Karay bar men* adlı şiiriyle büyük ün kazanmıştır. Bu şiir ezgi ile söylenmiş ve Karaylar arasında bir tür ulusal türkü olmuştur.

Josef Ben Jesua, Anan Ben Davud döneminden kalma bir tapınağın onarımı için Kudüs'e yaptığı yolculuğu ve başından geçenleri Qaranui bulut adlı kitabında anlatır. Ayrıca konusunu günlük Karay yaşamından alan kimi şiirleri *Karay Avazı*'nda yayınlanır.

Litvanya Karaylarından **Mykolas Firkoviçius**, 1991'de *Men Karay ürianiam* (Karayca öğreniyorum) adlı bir kitap yayınlamıştır. Ayrıca 1935'te çıkan **Syzymon Firkowicz**'in *Karay Koltenalary* (Karay Dualaları) kitabını 1993'te yeni eklemelerle bastırmış, 1994'te *David' Bijinin Machtav Çozmachlary* (Davut Kralın Övgü Şarkıları) adıyla Zebur'u yayınlamıştır.

16.3. Sözvarlığı

Karaycanın sözvarlığı yamalı bohçayı andırır. Sözvarlığının kökende Türkçeye dayanır. Ancak, Türkçenin eski katmanlarından kimi özgün sözler vardır. Birtakım Uygurca terimler korunur.

yav <ET yagı 'yağı'	*tarlav <DLT tarıglag 'tarla'*
utru <ET utru 'karşı'	*butar 'ganimet'*
uştmax <Sog.'cennet'	*yer-suv <ET yer sub 'ülke'*
öksyuz <ET ögsüz 'yetim'	*törya- 'doğmak'*
körpya 'koyun derisi'	

Gün ve ay adları da öbür Türk dillerinden ayrıdır:

yex kuyup 'pazar'	*bayram kuyun '5. gün'*
ulag ay 'ağustos'	*kışay 'ocak'*
artıx ay 'nisan'	

İslam kökenli Arapça-Farsça sözcükler de iki katmandandır. Birtakım Arapça-Farsça sözcükler doğrudan Kıpçakça üzerindendir. Günümüz Karaycasında görülen ve zaman zaman Codex Cumanicus ile koşutluklar gösteren bu ödünçleme olayı 10. yüzyılda gerçekleşmiş olmalıdır. Sözgelimi:

şagar <F şahr 'şehir' (CC.sagar)	*gilaf <F.gül-ab 'gül'*
mogor <F muhr 'mühür'	*afta <F hafte 'hafta'*
sagat <A sa'at 'saat'	

islam dininden kaynaklanan birkaç sözcük 18. yüzyılda girmiştir. Daha eski dönemlerden kalan kimi islam sözleri Karaylar islamlığı seçmiş Türk komşularından almışlardır.

din <A 'din'	*umma <A 'ümmet'*
şarayat <A 'şeriat'	*cımat <A 'cemaat'*
cehinnem <A 'cehennem'	*ömur <A 'ömür'*
dunya <A 'dünya'	*kurban <A 'kurban'*
kıbla <A 'kıble'	*kuvat <A 'kuvvet'*
enayat <A 'inayet'	*akıl A 'akıl'*
fayda <A 'yarar'	*dost <F 'dost'*
pak <A 'temiz'	

Bunlar yanında Karaycada Hıristiyan Türklerden kalan Codex Cumanicus'takine yakın islamsal sözler bulunur:

bezargan 'bezirgan' (CC.bazargan)	
bosta	*bağ 'bağ'*
bazar 'pazar'	*xurma 'hurma' (CC.xorma)*
xıyar 'hıyar' (CC.heyar)	

Yunancadan alınmış sözler vardır:

adonay 'tanrı'	*avan 'günah'*
dör 'kuşak'	*şem 'ad'*
guf 'beden'	*gerab 'gemi'*

Altınordu Hanlığı döneminde Moğolcadan alınmıştoplumsal sözler bulunur. Bu Moğolca sözcüklerin çoğu Codex'te de vardır. Karaycadaki Slavca ödünç sözler yaklaşık 15. yüzyılda alınmışa benzerler.

smola 'şanssızlık'	*izba 'oda'*
peç 'ocak'	

16.4. Ağız

Karaycanın üç ana ağzı var. Ağız ayrımları genellikle ses değişimlerine dayanır. Sözcük kullanımlarında kimi ayrılıklar bulunur.

1. Kuzey ağzı: Litvanya'da yaşayan Karay ağzıdır. Ponizwicz, Troki ve Wilno kentlerinde konuşulur. Bu ağız asıl Karayca olarak tanımlanır. Ağızda *ö, ü* gibi dar yuvarlak ünlüler kullanılır. *e* ünlüsü i ünlüsüne dönüşür:

kelgyanlyar <kelgenler 'gelenler'	

a ünlüsünün e ünlüsüne dönüştüğü olur. Buna bağlı olarak şu geçişler olur:

"ay" seslemi "*ey"* seslemine dönüşür:

aley / alay 'öylece'	*saya 'sana'*

i ünlüsü *ı* ünlüsüne dönüşür:

min / mın 'bin'	*biz/ bız 'biz'*
siz /sız 'siz'	

2. Güney ağzı: Ukrayna Cumhuriyetinde yaşayan Karayların ağzıdır. Haliç ve Luck'ta konuşulur.

Kuzey ağzında kulanılan ö, ü dar yuvarlak ünlüler yerine bu ağızda e ve i ünlüleri kullanılır.

ş Ünsüzü *s* ünsüzüne dönüşür.

ç ünsüzü *c* ünsüzüne dönüşür.

Genizsil *ñ* ünsüzü n ünsüzüne dönüşür.

3. Kırım ağzı: Kırım'da konuşulur. İşlenmiş zengin bir yazı dili vardır. Kuzey ağzı ile yazıya geçirilmiştir.

16.5. Ses Dizgesi

Ortak bir yazı dili bulunmadığı için Karaycanın dil özelliklerini anlatırken değişik ağızların özelliklerinden sözetmek olısıdır. **Troki** ağzında 8 ünlü *(a, e, ı, i, o, ö, u, ü)* vardır. Haliç ağzında altı ünlü bulunur. *(ö, ü)* ünlüleri bulunmaz. o Ünlüsü yalnız ilk seslemde kullanılır. Karaycada ikili ünlü kullanımları vardır. */ai/, /ia/, /ui/, /ıı/* ünlülerinin yan yana kullanıldığına tanık olunur.

Ünlü uyumu bozulmuştur. Türkçenin kimi ünlülerinde aşağıdaki yönde değişmeler olmuştur:

e ünlüsü *a, ö* ünlüsü *o* sesine dönüşür:

aliy 'öyle'	*biyanç 'sevinç'*
caxle- 'çabalamak'	*çebar 'güzel'*
erklan- 'sahip olmak'	*iştırıl- 'toplanmak'*
kipla- 'güçlendirmek'	*yerga 'sıra, tabaka'*

Kimi sözlürde *ü* ünlüsü *u* ünlüsüne dönüşmüştür:

körum 'görgü, gelenek'	

Büyük ünlü uyumunun yanı sıra küçük ünlü uyumu da bozulmuştur. Dudak benzeşmesi tam değildir.

uvlum 'oğlum'	*abravçu 'koruyucu'*
aruv 'arı, temiz'	*tavus- 'bitmek'*

Kimi sözlerde ön ve içseste *o* ünlüsü *u* ünlüsüne dönüşür:

tuvuşlu <ET tog- 'doğuştan'	*ukşaş <OT okşa- 'benzer'*
ulan <ET ogul 'oğlan'	

Kimi örneklerde *v* ünsüzü önündeki ünlüler *-u-* ünlüsüne dönüşür:

tuvul <ET tegül 'değil'	*yuvux 'yakın'*
uvuç <ET avıç 'avuç'	

Ünlülerin böylesine inceden kalına dönüşümüne karşın yanlarındaki ünsüzler ince söylenir. Karaycada ünsüz uyumu vardır.

kozumda <ET köz 'gözümde'	*suvarlık 'severlik, sevgi'*

Önseste *b-* ünsüzü genellikle korunur:

balkı- <OT balkı- 'parlamak'	*boluşlux 'yardım'*
*bunlux <*ET bu 'böylece'*	*buruñgu <OT burungu 'önceki,*
en eski'	

Yabancı dillerden geçen sözlerde *h-* önsesinin *g-* ünsüzüne geçtiği olur:

gar <F 'her'	*geç <F 'hiç'*

Önseste *k-* ve *q-* ünsüzleri korunur:

kip 'güç'	*körum 'görgü, gelenek'*
kögot 'çimen'	*kökrak 'göğüs'*
kırıy 'yer, ülke'	*klak 'istek'*
kuyaş'güneş'	*kurşa- 'kuşatmak'*

Önseste *m-* ünsüzü genellikle yabancı sözcüklerde kullanılır. Türkçe sözcüklerde bir iki örnekte *b-* ünsüzünden dönüşmüş *m-* önsesi ile karşılaşılır:

maya 'bana'

Önseste *t-* ünsüzü korunur:

taçan- 'kaçmak'	*tirlik <ET tirlik 'dirlik'*
toxta- <OT tokta- 'durmak'	*töz- <ET töz- 'dayanmak'*
*tübran- <*ET tep- 'deprenmek'*	*tüp <ET tüp 'dip'*
tuvar <ET tavar 'davar'	*tuvuştan <ET tog- 'doğuştan'*

Türk dillerinde tür ayrımı bulunmaz. Gagavuzcada olduğu gibi Karaycada da komşu Slav dillerinin etkisiyle *-ka/-ga, -çıya* dişi tür eki kullanılır:

oruska 'Rus kadın'

16.6. Örgü

Çoğul *-lar/-ler* eki ile yapılır.

kızlar 'kızlar'	*atlar 'atlar'*
analar 'analar'	

İyelik eki Troki ağzında Oğuz dillerinden biraz değişiktir. 3. tekil kişi eki *-ıy,* çoğul kişi eki *-ıyız* biçimindedir:

aney 'anan'	*aneyiz 'ananız'*

Haliç ağzında **iyelik** ekleri Oğuz dillerinde olduğu gibidir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-ım anam*	*-ımız anamız*
2. kişi	*-ın anan*	*-ınız ananız*
3. kişi	*-ı/-sı anası*	*-ları anaları*

Troki ağzında iyelik eki 2. kişide değişiktir:

Tekil	Çoğul
-ıy, -iy, -y, -uy, -iuy *séniy it-iy 'senin itin'* *sénin koz-uy 'senin gözün'*	*-ıyız, -iyiz, -iyz, -yiz, -uyuz* *siznin it-iyz 'sizin itiniz'*

Tamlayan durumu *-nun/-ni* biçimindedir.

yaratılmax-nın 'yaratılışın' *uvul-nun 'oğlunun'*	*at-nın 'atın'*

Belirtme durumu -nı/-ni ile karşılanır:

yer-ni 'yeri' uvul-nu 'oğlunu'	*köklar-ni 'gökleri'*

Yönelme durumu *-ka/-ke, -ga/-ge, -ha* ekleri ile karşılanır:

uvul-ga 'oğula' *uvul-ha 'oğula'*	*at-ka 'ata'*

Bulunmadurumu *-ta/-te* eki ile anlatılır:

uvul-da 'oğulda'	*atta 'atta'*

Çıkma durumu *-tan/-ten* belirtilir:

uvuldan 'oğuldan'	*attan 'attan'*

Birliktelik durumu *-ba/-be* eki ile anlatılır. Bu ek bakımından Oğuz dillerinden ayrılır.

uvul-ba 'oğulla'	*at-ba 'at ile'*

Kişi sözcükleri bakımından Genel Türkçeden ayrılmaz. Ancak durum ekleri ile kullanımlarında kimi ses değişimleri görülür.

men	*sen*	*ol*	*biz*	*siz*	*alar*
ménim	*sénin*	*anun*	*biznin*	*siznin*	*alarnın*
meni	*seni*	*anı*	*bizni*	*sizni*	*alarnı*
menimbia	*seninbia*	*anınba*	*bizninbia*	*sizninbia*	*alarba*
maya	*saya*	*anar*	*bizgia*	*sizgia*	*alarha*
mende	*sende*	*anda*	*bizdia*	*sizdia*	*alarda*

mendian	*sendian*	*andan*	*bizdian*	*sizdian*	*alardan*

Dönüşlü sözcük '*öz'* dür.

özüm 'kendim'	*özümüz 'kendimiz'*
özüy 'kendin'	*özüyüz 'kendiniz*
özü 'kendi'	*özleri 'kendileri'*

Gösterme sözcükleri:

bu 'bu'	*bular 'bunlar'*
ol 'o'	*alar 'onlar'*
uşpu 'işte bu'	*oşol 'şu'*

Belgisiz sözcükler şunlar:

kişide 'kimse'	*birde 'biri'*
nemit 'hiç biri'	

Sayılar Oğuz dillerinden büyük ayrılık göstermez. Küçük ses ayrımları vardır:

bir, éki, üç, dört, béş, altı, yedi, segiz, tohuz, on, égirmi, otuz, kırx, énli, altmış, yetmiş, seksen, toxsan, yuz, min, tümen,

Sıra sayıları *-ıncı* eki ile yapılır. Yalnız "birinci" yerine "*burungu*" sözü de kullanılır:

birinçi, ékinçi, üçünçü, dörtünçü, beşnçi, altınçı, yedinçi, segizinçi, tohuzunçu, onunçu, égirminçi, otuzunçu, kırxınçı, énlinçi, altımışınçı, yetmişinçi, sekseninçi, toxsanınçı, yüzünçü, mininçi, tümeninçi.

Üleştirme sayıları *-arı/-şarı* ekleri ile kurulur:

bireri, ékşeri, üçeri, dörteri, beşeri, altışarı, yedişeri, segizeri, tohuzarı, onarı. égirmişeri, otuzarı, yuzeri.

Topluluk sayıları *-ov, -ev* ekleri ile yapılır:

éköv, üçöv, dörtöv, beşöv, altov, jedöv, segizöv, tohuzov, onov,

Topluluk sayıları *-lan/ -len* eki ile genişletilir. Böylece *'ikisi birden, üçüyle'* türünden bir anlam elde edilir:

ékövlen, üçövlen, dörtövlen, beşövlen, altovlan, yedövlen, segizövlen, tohuzov-lan, onovlan.

Karşılaştırma *-rak* eki ile kurulur.

yarıkrak 'daha aydınlık'	*yuvuzrak 'daha yavuz'*

Renk adları şöyle:

ax 'ak', kara 'kara', kiök 'gök', kızıl 'kızıl', kırmızı 'kırmızı',

Ölçü belirten sözcükler:

ullu 'büyük'	*kiçi 'küçük'*
inçkia 'ince'	*bazıç 'kalın'*
kén 'geniş'	*tar 'dar'*

Üstünlük *"enk"* sözü ile anlatılır.

Küçültme *-çek, -muş* ekleri ile kurulur:

inçkayçek 'incecik'	*kızılmuş 'kırmızımsı'*

Bulundurma, sahiplik belirten sözcük yapmada kullanılan *-lı/-li* eki Karaycada da işlevini sürdürür:

bir yer-li 'bir yerli'	*bir din-li 'bir dinli'*
bir zaman-lı 'bir zamanlı'	*bir tür-lü 'bir türlü'*
bir can-lı 'bir canlı'	*bir til-li 'bir dilli'*

Zaman belirten sözcüklere şu örnekleri verebiliriz:

erte 'yarın'	*bugun 'bugün'*
anuz 'henüz'	*iñgir 'tan, alaca karanlık'*

Yer ve yön belirten sözcüklerden yaygın kullanılanlar şunlar:

alın 'ön'	*alnı 'önü'*
alnına 'önüne'	*alnından 'önünden'*
ara 'ara'	*arası 'arası'*
arasına 'arasına'	*arasından 'arasından'*
art 'art, arka'	*artı 'ardı'*
artına 'ardına'	*artından 'ardından'*
artkarı 'arka'	*aşagartın 'aşağıdan'*
iç 'iç'	*ilgar 'ileri'*
karşı 'karşı'	*kat 'kat'*
katı 'katı	*katına 'katına'*
katından' katından	*tübü 'altı'*
tübünden 'altından'	*tübüne 'altına'*
tüp 'alt'	*utru 'karşı'*
üst 'üst'	*üstü 'üstü'*
üstünden 'üstünden'	*üstüne 'üstüne'*
yan 'yan'	*yogartın 'yukarı'*

Ölçü belirten sözler:

astrı 'pek, çok'	*az 'az'*
bek 'pek'	*bunça 'bu kadar'*
çox 'çok'	*köp 'çok'*

Sorma işlemi soru eki ya da soru sözcükleri aracılığı ile sağlanır. Soru eki-*mı, -mi, -mo, -mö, -ma, -me* biçimlerinde kullanılır:

barır-mo? 'gider mi'	*işlediy-mi? 'çalıştı mı?'*

Soru sözcükleri:

kaçan 'hangi'	*kayda 'nerde'*
kaydan 'nerden'	*kaysı 'hangi'*
keyge 'kime'	*kim 'kim'*
kimbe 'kim ile'	*kimde 'kimde'*
kimden 'kinden'	*kimge 'kime'*
kimni 'kimi'	*kimnin 'kimin'*
ne 'ne'	*nebe 'ne ile'*

neçe 'kaç, nice'	*nede 'nede'*
neden 'neden'	*nege 'neye'*
neni 'neyi'	*nenin 'neyin'*
netek 'nasıl, ne gibi'	*netekli 'ne biçim'*
nék 'niçin'	*tübüne 'altına'*

16.7. İlgi

İlgeç olarak kullanılan sözcükler şunlar:

aşıra 'aşağı'	*başxa 'başka'*
déria 'doğru'	*déyin 'dek, değin'*
kibik 'gibi'	*kioria 'göre'*
sartın 'karşı'	*son 'sonra'*
sortun 'sonra'	*üçiun 'için'*

16.8. Devinim

Ekeylem *é-* biçimindedir:

men	*é-di-m 'ben idim'*	*biz*	*é-dik*
sen	*é-di-j*	*siz*	*é-di-yiz*
ol	*é-di*	*alar*	*é-di-ler*

Kişi eklerinde kimi ses değişimleri görülür:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-mın, -min*	*-bız, -biz*
2. kişi	*-sın, -sin*	*-sız, -siz*
3. kişi	*-dır*	

Karaycada eylemler zaman kullanımı bakımından Oğuz öbeğinden kimi ayrımlar gösterir.

Belirli geçmiş zaman *-dı/-di,-tı/-ti* eki ile anlatılır. Kişi eklerinde kimi ses değişimleri görülür:

at-tı-m 'attım'	*öp-tü-m*
at-tı-y	*öp-tü-y*
at-tı	*öp-tü*
at-tı-x	*öp-tü-x*
at-tı-yız	*öp-tü-yuz*
at-tılar	*öp-tü-yuz*

uç-tu-x 'uçtuk'	*két-ti-yiz 'gittiniz'*
çıx-tı-y 'çıktın'	*iç-ti-k 'içtik'*
tüş-tü-k 'düştük'	*ayt-tı-x 'söyledik'*
balkı-dı 'parladı	*'in-di 'indi'*
yarat-tı 'yarattı'	

Belirli geçmişin olumsuzu Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-ma-* olumsuzluk ekinden sonra belirli geçmiş ekinin gelmesi ile kurulur:

al-ma-dı-m 'almadım'	*öp-me-di-m 'öpmedim'*
al-a-dı-y	*öp-me-di-y*

al-ma-dı	*öp-me-di*
al-ma-dı-x	*öp-me-di-k*
al-ma-dı-yız	*öp-me-di-yiz*
al-ma-dı-lar	*öp-me-di-ler*

Nék bizge inanmadıyız? 'Bize niçin inanmadınız?'

alar bizninbe öbüşmediler 'onlar bizimle öpüşmediler'

Geniş zamanın öyküsü ekeylemin *édi* biçimi ile yapılır:

alır édim 'alırdım'	*kélir édim 'gelirdim'*
sanar édiy 'sayardın'	*kiotiur édik 'götürürdük'*

Şimdiki zaman *-a/ -e, -y* ekleri ile sağlanır.

sane-y-mın 'sayıyorun'	*sane-y-bız*
sane-y-sın	*sane-y-sız*
sane-y-dır	*sane-y-dırlar*

Olumsuz biçiminde ***-ma/-me*** ekinin ünlüsünde daralma olur. Böylece ek *-mı/-mi* biçiminde kullanılır:

al-mı-y-mın 'almıyorum'	*kel-mi-y-min 'gelmiyorum'*
al-mı-y-sın 'almıyorsun'	*kel-mi-y-sin 'gelmiyorsun'*
al-mı-y-dır 'almıyor'	*kel-mi-y-dir 'gelmiyor'*
al-mı-y-mız 'almıyoruz'	*kel-mi-y-miz 'gelmiyoruz'*
al-mı-y-sız 'almıyorsunuz'	*kel-mi-y-siz 'gelmiyorsunuz'*
al-mı-y-dırlar 'almıyorlar'	*kel-mi-y-dirler 'gelmiyorlar'*
alamen 'alıyorum'	*kelemem 'geliyorum'*

Günlük konuşma dilinde şimdiki zamanın yutuma uğradığı görülür:

alam 'alıyorum'	*kelem 'geliyorum'*

Geniş zaman *-r, -ır/-ar,-er*, ekleri ile anlatılır:

alırmen 'alırım'	*kelirmen 'gelirim'*

İstek *-hey, -xey, -key, -géy, -kéy* ekleri ile kurulur:

bar-hey-mın 'varayım'	*kél-géy-min 'geleyim'*
bar-hey-sın	*kél-géy-sin*
bar-hey	*kél-gé*
bar-hey-bız	*kél-géy-biz*
bar-hey-sız	*kél-géy-siz*
bar-hey-lar	*kél-gey-ler*

Dilek - **Koşul *-sa, -sia, -se, -sé*** ekleri ile sağlanır:

ayt-sa-m 'söylesem'	*kior-sia-m 'görsem'*
ayt-se-y	*kior-sé.y*
aty-sa	*kior-sia*
ayt-sax	*kior-sia-k*
ayt-sa-yuz	*kior-sia-yiz*
ayt-sa-lar	*kior-sia-liar*

Bileşik zaman *é*- ekeylem yardımı ile kurulur:

al-ır édi-m 'alırdım'	*kel-ir éd-m*
kötür-ür édi-y 'götürürdün'	*kel-ir édi-y 'gelirdin'*
atar édi 'atardı'	*sana-r édi 'sayardı*
kez-er édik 'gezerdik'	*çal-ır édi-k 'çalırdık*
üren-ir édi-yiz 'öğrenirdiniz'	*işle-r édi-yiz 'çalışırdınız'*
üren-ir édi 'öğrenirdiler'	

Bileşik kiplerin olumsuz kullanımında bir ayrım bulunmaz:

nek meni tınlamas édiy? 'beni niçin dinlemezdin'

Yahşı ki bizni unutmas édiyiz 'iyiki bizi unutmazdınız'

Eylemlik -***ma/-me*** ve -***may*** ekleri ile yapılır.

kelme 'gelme'	*almay 'almak'*
balkırma 'parlama'	

Karaycada beş **ulaç** eki var. Kullanım bakımından Türkiye Türkçesinden ayrılık göstermez.

-p ulacı Türkiye Türkçesinde de çok kullanılan bağlama ulacıdır.

körup 'görüp'

-a Türkiye Türkçesinde de kullanılan ünlü ulaçtır.

-adogonça / -agoç Türkiye Türkçesindeki -arak/-erek ulacına yakın bir işlevi vardır:

aytadogoç 'söyleyerek'

-gaçox

-gınça

Ortaç kullanımı bakımından da önemli ayrılık göstermez. Sık kullanımlı ortaçlar şunlardır:

-gan/-gen, -kan/-ken:

kelgen 'gelen'	*barxan 'varan'*

-adogon:

baradovgon 'var'

-uvçu:

aytuvçu 'söyleyici'

Tümce düzeni, Slav dillerinin etkisi ile oldukça bozulmuştur. Türkçede ana ögenin sonda gelmesi ilkesi bozulmuştur. Yüklem tümcenin başlarında (genellikle ikinci sırada) kullanılır. Sözcük sırasında değişiklik tamlamalarda da görülür. Bu duruma pek çok örnek vardır.

ayırıç bundan 'bundan başka'

neçik bilovlu 'bildiğimiz gibi'
başlıgında yaratılmaxnın 'yaratılışın başlangıcında'
da ayttı tenri bolsun avlaxlıx ortasında ol suvlarnın
da bolsun ayırıçlıx arasına suvlarnın suvlan bıla.
've tanrı dedi: o suların ortasında boşluk olsun, sular
ile sular arasında da ayrılık olsun'

16.9. Örnek

iri mamanın töşagi katnı yaş uvlunun (Büyükannenin genç oğula ninnisi)

kuyaş endi iñgir boldu	*Güneş battı, karanlık oldu*
yukla uvlum yukla	*Uyu oğlum uyu*
işançlardan canım toldu	*İnançlardan ruhum doldu*
yukla uvlum yukla	*Uyu oğlum uyu*
anuz balkır kuyaşımız	*Henüz parlar güneşimiz*
yarıx bolur tirliğimiz	*Aydınlık olur yaşamımız*
men inanam, süvar uvlum	*Ben inanırım sevgili oğlum*
ki biyançli senden bolum	*ki senden mutlu olayım*
bolus küçlu, ösup unglu	*Güçlü ol, ulu büyü*
muft davul sen karay uvlu	*Boşuna sen Karay oğlu degilsin*
avaldagı zamanlardan	*Çok eski zamanlardan*
ketmit tenri karaylardan	*Gitmez tanrı Karaylardan*
suvar uvlum tıñla meni	*Sevgili oğlum dinle beni*
astrı abra sen diniyni	*Pek koru sen dinini*
tirligiyda köp kaygılar	*Yaşamında çok kaygılar*
seni uvlum utrularlar	*Seni oğlum karşılarlar*
bolsun tenri işançıyda	*Olsun Tanrı inancında*
ol boluşur kaygılarda	*O yardım eder sıkıntılarında*
uıvlum saya süyerligim	*Oğlum sana sevgilerim*
saya menim bar tirligim	*Sana benim tüm yaşamım*
üran süvma üragiydan	*Sevgi olsun yüreğinde*
süv dünyanı bar klagıydan	*Sev dünyayı tüm istekten*
eki aziz orunlarnı	*İki ermiş makamları*
tut esiyde sen alarnı	*Tut aklında sen onları*
siyon bolsun umsunçuyda	*Siyon olsun umudunda*
da trox bolsun sagışıyda	*Tevrat olsun düşüncende*
saya körkum, kley mazzalnı,	*Sana dileğim şans gelir*
küçlu tögam yaşlarımnı	*Güçlü dökem yaşlarımı*
inan uvlum kelir vaxtlar	*inan oğlum gelir zamanlar*
biyançlardan canıy tolar	*İnançlardan ruhun dolar*
aruv çıkar kuyaşımız	*Arı doğar güneşimiz*

şatır bolur tirligimiz	*Mutlu olur yaşamımıız*
kuyaş çıxsa men oyatım	*Güneş çıksa ben uyandırayım*
men "tan yaxşı" saya aytım	*Ben "gün aydın" sana diyeyim.*

17. NOGAYLAR

Nogayca özerk Karaçay-Çerkez yönetiminin Stavropol bölgesinde konuşulur. Ayrıca Nogaylar, Astrahan bölgesinde, Krasnodar sınırları içinde ve Özerk Dağıstan Cumhuriyetinde öbekleşmiş biçimde yaşarlar. Böylece toplam 75.564 Nogay vardır. Bunlar Kafkasya'da yaşayan Nogaylardır. Ayrıca Kırım ve Dobruca'da oturan Nogaylar vardır.

Nogay adı 1270-1299 yıllarında Altınordu'da büyük etkinlik kazanmışolan Nogay Bey'in adından gelir. Ona bağlı il ve uruğlara Nogay adı verilir. Bu uruğlar 15. yüzyıl ortalarında Aşağı İdil ve Yayık bölgesine göç ederler. Kendi bey ve mirzalarının yönetimindedirler. Şırın, Arın, Kıpçak, Argun, Alçın, Katay ve Mangıt adlı yedi uruğları vardır. Uruğlar "Yedisan" adıyla bilinirler. bunlardan başta Şırın olmak üzere ilk dördü Kırım yönüne gitmiştir. Kalanlar bir süre Aşağı İdil boyunda göç ederler.

Kırım Hanlığı tarihinde Nogaylar uzun süre sorun olurlar. Bunların denetim altında tutulmaları büyük güçlükler doğurur. Ancak asıl Nogay kitlesi Volga Irmağının doğu kesiminde yaşar. Yayık ve Cim ırmakları boylarından Sırderya dek uzanan alana yayılmışlardır. Nogayların doğu uruğu daha çok Mangıt adı ile bilinir ve Nogay adı gibi kullanılır.

Kazan Hanlığının Rusların eline geçmesinden önce Nogay-Mangıt uruğunun göç alanı kuzeyde Kama Irmağına dek uzanır. Kazan Hanlığı ile çoğunluk iyi ilişki içindedirler. Kazan Hanlığının düşmesi ve Rus yayılışının Aşağı İdil'e doğru gelişmesi Nogay uruğunun göç alanını daraltır. Nogaylar arasında geçim sıkıntısı baş gösterir. Bu kez Nogay ileri gelenlerinden bir bölümü çıkar sağlamak amacıyle Çarlık Rusya'sına yaklaşmayı düşünürler. Bir bölümü ise Rus Çarı ile savaştan yanadır. Böylece Nogay ulusu birbirine düşman iki bölüme ayrılır. Uruğlar arasında amansız bir savaşbaşlar. Bu savaşım ise yalnızca Rusya'nın işine yarar. 1555'te Rusya'ya karşı savaşımı sürdüren Yusuf Mirza tuzağa düşürülerek öldürülür.

Kardeşi İsmail Mirza Rus yandaşıdır. Rus desteği ile bey olacağını sanır. Ancak bu kez ona karşı, Yusuf Mirza'nın oğulları savaşımı sürdürür. İsmail Mirza'ya karşı gelen uruğlardan birçoğu İdil'in batı kesimi ile Kırım'a göçe başlarlar. 1557-1558 'de Aşağı İdil ve Yayık boylarında korkunç kıtlık ve açlık vardır. Bunlar göçe zorlayan olaylardır. Yüzbinlerce hayvan ölmüş, Nogaylar arasında açlık başgöstermiştir. On binlerce Nogay çocuğu Ruslara köle olarak satılır ya da bırakılır. Bu ortamda İsmail Mirza'nın karşıtlarından bir bölüm buz tutmuşİdil'i geçerler. "Kırım yönüne" gitmeye başlarlar. Devlet Giray Han bunlara Kuban boyu ve Azak çevresinde yer gösterir. Bunlara "Küçük Nogay ulusu" adı verilir. "Büyük Nogay Ulusu" ise İdil Irmağının doğusunda bulunan daha kalabalık kitledir. Böylece 1557-1558 den sonra Nogay Ulusu ikiye bölünmüş olur. Küçük Nogay Ulusu Kırım hanları ve Osmanlı Devleti'nin izlediği siyasete uyar. Ruslara karşı savaşır.

1580'de Rusların Yayık Irmağı yatağındaki Saraycık kentini ele geçirmelerinden sonra Nogayların Türkistanla ilişkisi kesilir. Durumları gün geçtikçe bozulur. 17. yüzyıl başlarında Rusya'da başlayan Çarlık kavgası bir süre Nogaylar arasında umut ışığı yakar. Nedir, bu da uzun sürmez. Bu kez de doğudan yeni bir saldırı dalgası Nogayları rahat bırakmaz. Bu Kalmuk saldırısıdır. Kalmuk saldırıları sonucunda Nogaylar bir güç olmaktan çıkarlar. Nogay uruğları üçe bölünmüştür. Bir bölümü İdil'in iki yanında kalırlar. Bir bölümü Kuban boyundadır, bir kesimi de Kırım Hanlarınca Tuna boylarına yerleştirilmişlerdir. Böylece 17. yüzyıl ortalarından sonra Nogay Ulusu artık tarihe karışmıştır.

Bu dönemlerde Nogaylar koyu göçebelerdir. Ekincilikle uğraşmazlar. "Derme evlerini" iki tekerlekli yüksek araba üzerinde taşırlar. Göç yerine geldikten sonra evi yere indirirler. Orada yeni göçe dek kalırlar. Çok az darı ekerler ve darı butkası 'darı yarması pilavı' yerler. Asıl besinleri et-süt ürünleridir. Ekmek yemezler. Ekmek yerlerse, ekmeğin yüreklerine yapışıp öleceklerini sanırlar. Mangıt-Nogayların bu koyu göçebe yaşamını

1555'lerde onları gören Osmanlı denizcisi Seydi Ali Reis betimler. 1660'larda Nogaylar arasında gezen Evliya Çelebi de benzer gözlemleri yansıtır. Seydi Ali Reis bunların sürekli kervan vurduklarından acı acı yakınır. Evliya Çelebi bunların boyuna at eti yediklerini ve ekmekten kaçındıklarını anlatır. Ama yürekliliklerini övmekten de geri durmaz. Sürekli gaza ettiklerini yücelterek söyler.

Tuna boyuna göçen Nogaylar zorunlu olarak göçebeliği bırakıp yerleşik yaşama geçerler. Bunlardan birçoğu Rus yayılması karşısında Türkiye'ye göçecektir.

Karakalpakça ve Kazakça, Nogaycaya en yakın dillerdir. Tarihsel olarak Nogaylar, Karakalpaklar ve Kazaklarla birlikte öbür Kıpçak boylarında olduğu gibi Altınordu içinde yer alırlar. Oldukça yakın geçmişte kopan Nogayordu adı ile ondan ayrılırlar. 15. özellikle 16. yüzyılda Ural Irmağı ağzında yer alan Saraycık'ta yaşarlar. Bilindiği gibi Saraycık Altınordu Hanlığından eski yapıtları bulundurur. Daha önceki yerleşme bölgeleri Ukrayna'nın Nogavsk kentidir.

Ekim Devriminden önce Nogaylar arasında da okur yazar sayısı çok düşüktür. Yazı pek sınırlı alanlarda kullanılır. Tüm Orta Asya'nın yazı dili olan "Türkü" Nogayların da yazı dilidir. Arap yazısı kullanılır. Ekim devriminden sonra Nogaycanın yazı dili yaratılır. 1930'lu yıllarda Latin yazısını kullanırlar. 1938'den beri Kiril yazısı ile okur yazarlar.

Nogayların tümü kendi yazın dillerini kullanmazlar. Astrahan Nogayları Tatarcayı, Dağıstan Nogaylarının bir bölümü (Hasayurt ve Babayurt bölgelerinde oturanlar) Kumukçayı yazın dili olarak kullanırlar.

17.1. Sözvarlığı

Nogaycanın sözvarlığı kökeni Türkçeden kaynaklanır. Kıpçak- Nogay ögeleri ağırlıklıdır. Ayrıca Arapça-Farsça, Kafkas dillerinden sözcükler, Moğolca, Tunguzca ögeler ve Rusça sözcükleri bulundurur.

Nogaycada vurgu Genel Türkçede olduğu gibi son seslemdedir.

17.2. Ses Dizgesi

Nogaycada sekiz ünlü vardır. Ünlüler bakımından Oğuz dillerinden büyük ayrım göstermez. Büyük ünlü Uyumu kurallı olarak dile egemendir.

habar <A. Haber ‘haber’	mırza <F. Mirza ‘bey, mirza’
tüye <ET.tebe, teve 'deve'	*üyinizge ketken'evinize gitmiş'*
kozlorımızgo 'gözlerimize'	*sözdiñ ‘sözden’*

Dudak benzeşmesi oluşmamıştır.

yuvırt <ET. yogurt ‘yoğurt’	*korkınış <ET. korkunç*
moyın <ET. boyın ‘boyun’	

İlk seslemde kapalı *é* sesi yaygındır.

éndi <ET. Uş endi i'şimdi'	*éken <ET er- 'iken'*
dép<ET. T- 'deyip'	*yér<ET yir 'yer'*

Önseste Eski Türkçenin ***y-*** ünsüzü korunur.

yol <ET. yol 'yol'	*yılan <ET. yılan 'yılan'*
yaş <ET. yaş 'yaş'	*yat- <ET. yat- 'yatmak'*
yelke 'omuz'	*yayna- 'parlamak'*

Önseste (yabancı sözcüklerdeki) ***c***- ünsüzü ***y***- ünsüzüne dönüşür:

yanakam <F. can+akam	*yavap<A. cavab 'cevap'*
yadı <A. cadı 'cadı'	*yan <F. can 'can'*

Ayrıca *-**cak*** gelecek zaman eki *-**yak*** biçimine dönüşmüştür.

Her üç durumdaki *ç-, -ç-, -ç* ünsüzü *ş-, -ş-, -ş* ünsüzüne dönüşür:

şık- < ET çık- 'çıkmak'	*şıgar- <ET. çık- 'çıkarmak'*
iş- ' < Et. iç-içmek'	*şıbın <ET. çibin<çibin'sinek'*
k'aş <ET. kaç 'kaç'	*şaş <ET saç 'saç'*

Eski Türkçedeki iç ve son sesteki ***-ş-, -ş*** ünsüzü *-s-, -s* ünsüzüne dönüşür:

sol <ET uş ol 'şu'	*sıdır- <ET sıdı- 'sıyırmak'*
kus <ET. kuş 'kuş'	*sıyır <ET. sıgır 'sığır'*
bas <ET. baş 'baş'	*tas <ET. taş 'taş'*
bos <ET boş 'boş'	*t'us <ET. tüş 'düş'*
yoldas <ET. yol-taş 'yoldaş'	*as <ET. aş 'aş'*

Yabancı sözcüklerdeki ***f-*** ve *v-* ünsüzü ***p-*** ünsüzüne dönüşür:

palşı <A. fal 'falcı'	*payda <A. faide 'fayda'*
panar<Yu. phanatrion 'fener'	*pagon <R. wagon 'vagon'*

Kıpçakçanın genel özelliğini yansıtan ***-g-*** ünsüzünün ***-w-*** ünsüzüne dönüşümü Nogaycada da vardır. Türkiye Türkçesinde ***-ğ-*** biçiminde gösterilen Eski Türkçenin *-g-* içsesi Nogaycada *-y-* ya da -w- ünsüzüne dönüşmüştür:

erüw <ET arıg 'arı'	*yuwır <ET yugır-'koşmak'*
tuwıl <ET<tügil 'değil'	*sıyır <ET sıgır 'sığır'*
aşuwlan- <ET öpke 'öfkelenmek'	*bawır <ET bagır 'bağır, göğüs'*
*sawlay <*ET sag 'canlı, sağ'*	*sıy <ET sıg- 'sığmak, girmek'*
tiy- <ET teg- 'dokunmak, değmek' yuwık 'yakın'	

Önseste ***q-*** ve ***k-*** sesleri korunur:

kalay 'nasıl'	*karlık- 'sesi kısılmak'*
kuyıl- 'dökülmek'	*küş <ET. kü ç'güç'*
kişkey 'küçük'	*kez- <ET. kez- 'gezmek'*

Türkçenin özgün genizsil ***ñ*** sesi Nogaycada korunur:

anıñ 'onun'	*kim-niñ' kimin'*
ädem-niñ 'adamın'	*yılan-nıñ'yılanın'*

17.3. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* biçimindedir.

avıl-lar	*kelin-ler 'gelinler'*
üyler 'evler'	*yıl-lar 'yıllar'*

İyelik ekleri:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m, -ım/-im*	*-mız/-miz*
2. kişi	*-n, -ın/ -in*	*-nız/-niz,-ınız/-iniz*

3. kişi	*-sı/-si, -ı/-i*	*-sı/-si*

bala-m 'çocuğum'	*bala-mız*
bala-ñ	*bala-ñız*
bala-sı	*baka-ları*

Tamlayan *-nıñ/-niñ, -dıñ/-diñ, -tıñ/-tiñ,* ekleri ile karşılanır.

edém-niñ'adamın'	*atı-nıñ'adının'*
ot-tıñ'otun'	*taş-tıñ'taşın'*
sogır-dıñ'körün'	*teniz-diñ'denizin'*

Belirtme *-nı/-ni,-dı/-di* ekleri ile anlatılır:

baka-dı 'kurbağayı	*sopagımdı 'sokağımı*
söz-di 'sözü'	*anañ-dı 'anneni'*
köz-di 'gözü'	*karşkır-nı 'kurdu'*

Yönelme eki ünlü ve titreşimli ünsüzlerden sonra ***-ga/-ge*,** titreşimsiz ünsüzlerden sonra ***-ka/-ke*** biçimindedir:

buz-ga 'buza'	*konak-ka 'konuğa'*
esik-ke 'kapıya'	*kala-ga 'şehre'*
at-ka 'ata'	*karşkır-ga 'kurda'*

Bulunma *-da/-de, -ta/-te* biçimindedir.

astın-da 'altında'	*kes-te 'gecede'*
yas-ta 'gençte'	*kün-de 'günde*
üy-de 'evde'	*için-de 'içinde'*

Çıkma *-dan/-den, m, n, ñ* ünsüzlerinden sonra ***-nan/-nen, -tan/-ten*** biçimlerindedir.

üy-den 'evden'	*kün-nen 'günden'*
kay-dan 'nereden'	*sözü-nen 'sözünden'*
alıs-tan 'uzaktan'	*Babay-dan 'Babay'dan'*

Araç eki, *-n, -la/-le, -lay/-ley* biçimimndedir:

akır-ın 'yavaşça'	*al-dın 'önce'*
yañıla 'yeni olarak'	*yas-lay 'gençken'*
at-layın 'at gibi'	

Eşitlik anlatımı ***–şa/-şe*** ile sağlanır:

köşke 'mavimsi'	*uzınşa 'uzunca'*

Yön gösterme *–garu/-gerü* eki ile anlatılır:

yogarı 'yukarı'	*ilgerü 'ileri'*

Soru eki *–ma/-me,-ba/-be, -pa/-pe* biçimlerinde gözükür**.** *–z* ünsüzsü ile beiten sözcüklere –ba/-be, ünlü ve titreşimli ünsüzle biten sözcüklere *–pa/pe;* titreşimsiz ünsüzlerle biten sözcüklere *–pa/-pe* biçiminde eklenir.

Kişi sözcükleri Kazakçada olduğu gibidir:

men,	*sen,*	*ol*	*biz* *bizler*	*siz* *sizler*	*olar*
meniñ	*seniñ*	*onıñ*	*biziñ*	*siziñ*	*olarıñ*
meni	*seni*	*onı*	*bizi*	*sizi*	*oları*
maga	*saga*	*oga*	*bizge*	*sizge*	*olarga*
mende	*sende*	*onda*	*bizde*	*sizde*	*olarda*
mennen	*sennen*	*onnan*	*bizden*	*sizden*	*olardan*

Dönüşlü sözcük "*öz, özim, özimdiki, özimdey*" sözleridir.

öz-im 'kendim	*öz-imiz 'kendimiz'*
öz-iñ 'kendin'	*öz-iñiz 'kendiniz'*
öz-i	*öz-ler-i 'kendileri'*

Gösterme sözcükleri Türkiye Türkçesine göre kimi ayrılıklar bulunur:

bul 'bu'	*sol 'şu'*
ol 'o'	*soga 'şuna'*
sosı 'şu'	*mınav 'işte'*
ene 'işte'	*ana 'işte'*
anav 'işte'	*sonday 'şöylece'*
munday 'böylece'	*sosınday 'şunun gibi'*
anaw 'işte'	

Soru sözcükleri:

kalay 'nasıl'	*kaşan 'nice, ne zaman'*
kayda 'nerde'	*kanday 'nasıl'*
kaysı 'hangi'	*neşe 'kaç, nice'*
kim 'kim'	*ne 'ne'*
neşeser 'kaçı, nicesi'	*nege 'niçin'*

Belgisiz sözcüklere şu örnekler verilebilir:

birev 'biri'	*berisi 'tümü'*
ekşim 'hiç kimse'	*köteremiz 'tümümüz'*
bütin 'bütün	*kaybir 'kimi'*
er 'her'	*baksa 'başka'*

Betimleme sözleri

alıs 'uzak'	*kart 'yaşlı'*
arık 'yorgun'	*keñ 'geniş'*
kişkey 'küçük'	*uzın 'uzun'*
kıska 'kısa'	*yigerli 'cesur'*
yaman 'kötü'	*şıdamlı 'dayanıklı'*
ötkir 'keskin'	*yuvan 'kalın'*
tögerek 'dairesel'	*taza 'temiz'*
biyik 'büyük'	*yılı 'ılık'*

Yer-yön sözcükleri**:**

eri-beri 'öte beri'	ayı yak 'öte, karşı'

keri ‘geri’	yogarı ‘yukarı’
tömen ‘aşağı’	munda ‘beri’

Zaman sözcükleri:

aldıngı 'önce'	*aldınsıday 'önceki gibi'*
armagan 'ileri'	*awel 'şu anda'*
bagana 'demin'	*bulay 'böyle'*
durus 'doğru'	*emdi 'şimdi'*
éndigi 'şimdiki'	*ertede 'önce'*
sonra 'sonra'	*birsügü ‘öbürsü gün’*

Sayı adları Oğuzcada olduğu gibidir. Yalnız Oğuz dillerinde bulunmayan *-av/-ev* ve *-lik* ekleri kullanılır:

altav 'altısı birden'	*segizlik 'sekizlik'*

Üleştirme sayıları *-ar/-er, -sar/-ser, -lap/-lep, -arlap/-erlep* ekleri ile sağlanır:

onar 'onar'	*onlap 'onar'*

17.4. İlgi

Genel Türkçede kullanılan ilgi sözleri, kimi ses değişimleri ile Nogaycada da kullanılır:

kader, kadar ‘kadar’	*köre ‘göre’*
şaklı ‘kadar’	*karap ‘-e karşı’*
eri ‘-den beri’	*abratın ‘den sonra’*
berbetin ‘-den beri’	*tagı ‘dahi’*
ama ‘ama’	*tek ‘ama’*
bolgan uşın ‘ama’	*eger ‘eğer’*
munday bolsa ‘oysa’	*üşin ‘için’*

Ayrıca ek olarak kulanılan ‘gibi’işlevinde *–day/-dey*, *-tay/-tey*, ile’ işlevinde *–lan/-len, -nan/-nen, -man/-men, -pan/-pen* biçimbirimleri kullanılır.

17.5. Devinim

Kişi ekleri:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-man/-men,-min,-pan/-pen*	*-miz /-mız, _pız/-piz*
2. kişi	*-san/-sen,-sın/-sin*	*-siz/-sız*
3. kişi	kişi *-di (-dır'dan dönüşme)*	*-lar/ler,*

Ekeylem:

Bir durağan sözcüğe kişieklerinin gelmesi ile durum belirten ekeylem çekimi gerçekleşir:

erüv-men ‘iyiyim’	*yalgız-ban ‘yalnızım’*
erüv-siñ	*yalgızsıñ*
erüv-di ‘yiydir’	*yalgız-dı ‘yalnızdır’*
erüv-miz ‘iyiiyiz’	*yalgız_sız ‘yalnızsınız’*
erüv-ler ‘iyiler’	*yalgız-lar ‘yalnızlar’*

Olumsuzu *tavıl* ‘değil’ sözcüğü ile sağlanır:

bay tuvılman ‘zengin değilim’	*arık tuvılmız ‘yogun değiliz’*

Ekeylemin **öykü** kullanımı *edi* ‘idi’ biçimi ile yapılır:

yas ‘edim ‘gençtim’	*yas edimiz ‘gençtik’*
yas ediñ ‘gençtin’	*yas ediñiz ‘gençtiniz’*

Söylenti kipi *eken* ve *bolgan* biçimbirimleri ile yapılır:

arık- ekenmen ‘zayıfmışım’	*arık bolganman ‘yorgunmuşum’*
arık eken-miz	*arık-bolgan-mız*
arık ekensiñ ‘yorrgunmuşsunuz’	*arık bolgansıñ*

Koşul *bol-sa* eylemi ile sağlanır:

yigerli bolsam ‘yiğitsem’	*yigerli bolsañ ‘yiğitsen’*

Eylem:

Belirli Geçmiş zaman *–dı/-di, -tı/-ti* ekleri aracılığı ile kurulur:

yiberedi 'yolladı'	*etedi 'ediyor'*
kara-dı-m ‘baktım’	*kara-dı-k ‘baktık’*
kara-dı-ñ ‘baktın’	*kara-dı-ñız ‘baktınız’*
kara-dı ‘baktı’	*kara-dı-lar ‘baktılar’*

Olumsuz biçimi *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* ekleriyle yapılır:

yaz-ba-dı ‘yazmadı’	*sal-ma-dı ‘koymadı’*
üz-be-di-ler ‘kesmediler’	*tap-pa-dım ‘bulmadım’*

Belirsiz geçmiş *–gan/-gen, -kan/-ken* ortacı ile yapılır:

İş-ken-men ‘içtim, içmişim’	*sok-kan-man ‘vurdum, vurmuşum’*
İş-ken-siñ	*sok-kan-sıñ*
İş-ken	*sok-kan*
İş-ken-miz	*sok-kanm-mız*
İş-ken-siz	*sok-kan-sız*
İş-ken-ler	*sok-kan-lar*

Belirsiz geçmiş zamanın bir başka biçimi –ıp ulaç eki üzerimnne kişi eklerinin gelmesiyledir

bar-ıp-pan ‘gitmişim’	*bar-ıp-sıñ ‘gitmiş’*
bar-ıp-pız ‘gitmişiz’	*bar-ıp-sız ‘gitmişsiniz’*

Şimdiki zaman *-a/-e* eki iledir. önlü ile biten sözcüklerde *-ay/ -ey* biçiminde kullanılır. Şimdiki zaman ile gelecek zaman tam anlamıyle birbirinden ayrılmaz.

bar-a-man ‘giderim’	*bar-ıp-sıñ ‘gitmiş’*
kara-y-sın ‘bakıyorsun’	*bar-ıp-sız ‘gitmişsiniz’*
kara-y-sıñ ‘bakıyorsun’	*söyley—ysiz ‘konuşuyorsunuz’*

Kesin şimdiki zaman anlatımı *-a/-e, -y* ulaçları üzerine *yat-* yardımcı eylemi ve *-ır/-ir, -ar/-er* ekinin getirilmesi ile sağlanır:

bara yatırman 'varmaktayım'	

Gelecek zaman *-yak (-cak* ekinden dönüşme) ile söylenir.

tisleyek 'dişleyecek'	*aytaya 'söyleyecek'*
asayak 'yiyecek'	

Buyrum, Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir:

ayt 'söyle'	*ayt-ınız 'söyleyin'*
ayt-sın 'söylesin'	*ayt-sınlar 'söylesinler'*
kar-y-ım 'bakayım'	isle –yim 'çalışayım'
kara 'bak'	isle 'çalış
kara-*ñız 'bakınız'*	*is-le-ñiz 'çalışınız'*
kara-sıñ 'baksın!	*İsle-siñ 'çaloşsın'*
kara-yık 'bakalım'	*isle-yik 'çalışalım'*
kara-ñız 'bakınız'	*isle-ñiz 'çalışınız'*
kara-sın-lar 'baksınlar'	*isle-sin-ler 'çalışsınlar'*

Olumsuz eki *-ma/-me* ses olayları nedeniyle zaman zaman *-ba/-be, -pa/-pe* biçiminde kullanıldığı olur:

yazba 'yazma'	*kespe 'kesme'*
şıgarma 'çıkarma'	*alma 'alma'*

Koşul *-sa/ -se* eki iledir:

barsa 'gitsem'	*barsañ 'gitsen'*
barsak 'gitsekk'	*bar-sa-ñız 'gitseniz'*

İstek ***-gay/-gey, -ay/-ey*** ekleri iledir:

baygaymen 'varmalıyım'	*barayım 'varmak istiyorum'*

Gereklik ***–ma-ga kerek*** biçiminde kurulur**:**

ye-me-ge kerek-pen 'yemeliyim'	*oz-ba-ga kerek-pen 'geçmeliyim'*
ye-me-ge kerek—siz	*oz-ba-ga kerek-siz*

Edilgen çatı ***-ıl/-il,-l, -ın/-in, -n*** ekleri ile yapılır.

kuy-ıl- 'dökülmek'	*yab-ıl- 'kaplanmak'*

İşteş çatı ***-ıs/-is, -s*** ekleri ile sağlanır.

Dönüşlü çatı ***-n, -ın/-in*** ekleri iledir.

aşuwla-n- 'öfkelenmek'	*äzirle-n- 'hazırlanmak'*

Ettirgen çatı ekleri Türkçede olduğu gibi kalabalıktır:

-dır/-dir, -tır/-tir, -ır/-ir, -r, -ar/-er, -gıst, -gız, -ız

Kökende üç eylemlik eki vardır. Ancak ses olayları ile değişik kullanımlar gözükür.

-mak/-mek, -bak/-bek, -pak/-pek Türkiye Türkçesindeki *-mak/ -mek* ekinin değişik şöylenişli çeşitlemedir. Aynı işlevdedir.

almak 'almak'	*kaldırmak 'kaldırmak'*

-ıs/-is : Türkiye Türkçesindeki *-ış/-iş* ekidir.

alıs 'alış'	*kelis 'geliş'*

-uw /-w : Türkiye Türkçesindeki *-ma/-me* eylemlik ekinin işlevindedir.

aluw 'alım'	*kelüw 'gelim'*

Ortaç ekleri sayı bakımından çok değildir.

-ar/-er,-ır/-ir: Genişzaman ortacıdır. Türkiye Türkçesinde benzer bir işlevi vardır.

-ayak/-eyek, -yak/-yek*,* -ek: Türkiye Türkçesindeki *-acak/-ecek* ortacı ile aynı köktendir.

-atagan/-etegen: Bileşik ortaç ekidir.

*-**gan/-gen, -kan/-ken*** geniş zaman ortacıdır.

Ulaç eklerinin geniş kullanım alanları vardır.

-a/-e: Türkçenin ünlü ile yapılan ulaç ekidir. Genişbir kullanım alanı vardır. Ayrıca ikilemeli ulaç yapar.

-ganda/-gende*:* Yaklaşık olarak Türkiye Türkçesindeki *-ınca/-in-ce* ulaç ekinin işlevindedir.

kartay-ganda 'yaşlanınca'

***-gannan/-gennen*:** Bileşik ulaç ekidir.

*-**ganday/-gendey:*** Bileşik ulaç ekidir.

-galı/-geli*:* Türkiye Türkçesindeki *-alı/-eli* ulaç eki ile aynı köktendir. Benzer işlevde ulaç yapar.

-ıp/-ip: Ulaçlı bileşik eylemler arasında *yat-* ve *tur-* eylemlerinin kullanımı yaygındır. Bu kullanım yukarda değindimiz gibi şimdiki zaman anlatımı verir.

bara yat- 'varmak üzere bulunmak'

kitap okuy yata-men 'kitap okuyuveriyorum'

*"**tagan**"* yardımcı eylem kullanımı vardır. Bu eski *"**turgan**"* köküne dayanmaktadır.

saklaytagan 'saklar'

söyleytagan 'söyleyip duran'

yaşay tagan 'yaşayıp duran'

bilmey-tagan 'bilmeyip duran'

17.6. Örnek

karakgustıñ az bolganlıgı akında ertegi

burun zamanda karagus patşası şegertkediñ patşası man érisiptiler.

-éger de ekewimiz sogıssak, menim äskerim seniñ äskeriñdi yeñer édi- dep karagus patşası aytıptı.

-yok, seniñ äskeriñ yeñmes edi, seniñ äskeriñdi menim äskerim yeñer edi- dep şegertgediñ patşası aytıptı.

sonda karagus patşası:

-seniñ yüz äskeriñe menim bir äskerim- depdi

-seniñ bir äskerin menim yüz äskerime tuwıl, mıñ äskeriñ bolsa da, men yeñermen- degen şegertgedin patşası.

-dä, oaly bolsa sogısayık- degen karaguslar patşlası.

- ne baska, sogıssyık- degen karaguslar patşası.

-ne baska, sogıssak sogısayık, tek, men seni-men kara yerde sogıspan, men seni- men tañizdiñ

üstinde sogısarman. érten tañda teñizdiñ üstine şıgarsıñ, sonda sogıstı baslarmız- degen şegertke padşadsı.

-ékinşi kün érteñ zamanda, özi aytkanday, karaguslar patşası öziniñ äskerin bäri de karaguslardı alıp, teñizdiñ üstine şıgardı.

ékinşi bir yaktan şegertkediñ patşası, bulıttay étip, köktiñ yüzin kaplatıp, teñizdiñ üstine öz äskeri - şegertkelerdi alıp kaladi.

sol yerde bular ékewi sogıstı baslaydılar. Karaguslar şegertkelerdi tislep, şokıp aşaganın aşap, aşamaganın öltirip taslaydılar. Şegertkelerdiñ bolsa, on besi - yırması bir karagustıñ üstine yabılıp, kanatların kırkpaga baslaydılar.

olardıñ solay sogısuwı-man tüski mezgillik zaman yetip-yetpey, karaguslar top ta top, top ta top étip, yer-yerden suwga yıgılıp baslaydılar. sol yerden ıolar özleriniñ yeñileyegin nilip biraz kalganı bir azanakay küşi men teñizdiñ üstinnen kara yerge kaşadılar. şegertkediñ artı bolsa, bulıttay bolıp äli de kelüwde bolıptı.

karaguslardıñ sol kara yerge kasıp aman kalganlarınnan yer yüzine karagus yayılıptı. éne süytip, karagustıñ sanınıñ az boluwına şegertke sebep bolıptı.

Kartalın Az Oluşu Üzerine Öykü

Eski zamanda kartal padişahı ile çekirge padişahı bahse tutuştu.

-Eger ki, ikimiz savaşsak, benim askerim senin askerini yener- diye kartal padişahı konuştu.

-Yok, senin askerin yenmez, senin askerini benim askerim yener- diye çekirge padişahı karşılıkı verdi.

O zaman kartal padişahı:

-Senin yüz askerine benim bir askerim- dedi.

-Senin bir askerin benim yüz askerime değil, bin askerin olsa bile, ben ye- nerim- dedi çekirge padişahı.

-Peki, öyleyse savaşalım, yalnız ben seninle karada savaşmam, ben seninle denizin üstünde savaşırım. Yarın tan atarken denizin üstüne çıkarsın, o zaman savaşa başlarız- dedi çekirge padişahı

İkinci gün önceki zamanda, kendi söylediği gibi, kartallar padişahı kendinin askerini tüm kartalları alıp denizin üstüne çıktı.

İkinci bir karşıdan çekirgelerin padişahı bulut gibi olup göğün yüzünü kaplayıp denizin üstüne kendi askeri çekirgeleri alıp geldi.

O yerde bunlar ikisi savaşa başladılar. Kartallar çekirgeleri dişleyip vurup yiyebildiklerini yiyip, yiyemediklerini öldürüp atıyorlardı. Çekirgelerin ise on beşi-yirmisi bir kartalın üstüne çullanıp kanatlarını kırmaya başladılar.

Onlardan böylece saldırışı ile zaman yteter yetmez kartallat top top edip bir bir suya yığılmaya başladılar. O yarda onlar kendilerinin yenildiklerini anlayıp biraz kalanı son güçleri ile denizin üstünden karaya kaçtılar. Çekirgenin kalanı ise bulut gibi olup gelip geçti.

Kartalların böylece karaya kaçıp kurtulanlardan kartallar yeryüzüne yayıldı. İşte şöylece kartalın sayısının az oluşuna çekirge neden oldu.

18. KARAÇAY - BALKARLAR

Karaçay ve Balkarlar, Özerk Karaçay-Çerkez bölgesinin kuzeyinde yaşarlar. Kuzey Kafkasya'da yan yana otururlar. Dilleri birbirlerinden ayrılmayacak ölçüde yakındır. Uzak geçmişte Balkarlarla Karaçayların atası ortaktır. Bu alan ortak boylarına adını veren Türk boylarının dilinden arta kalan ortak dille kendini gösterir.

Karaçayca ve Balkarca Türk dilleri içinde Kıpçak dil öbeğine girer. Onun alt bölümü olan Karadeniz-Hazar dilleri dalı içindedir. Bu dala "Yeni Kumanca" adı verilir. Kırım Tatarcası ile Karayimce de bu dalda ele alınır. "Yeni Kumanca" Kazan, Batı Sibirya Türkçeleri ile 13. yüzyıl sonunda yazıldığı sanılan Codex Cumanicus'un devamı sayılır. Genellikle bu öbekteki diller fazla ses değişimine uğramamışlardır. Sesler duruluğunu yitirmemiştir. Eski Türkçeden pek ayrılmaz. Özellikle ötümsüz ünsüzler pek durudur.

Toplu olarak sayıları 197.000 kişidir. Karaçaylar, 131.000; Balkarlar, 66 bin dolayındadır. Balkarlar uzun yıllar Kabardian ve Çeçenlerin komşusu olarak yaşamışlardır. Bu komşuluk karşılıklı kültürel etkileşime neden olmuştur.

Karaçay adının kökeni karanlıktır. Halk açıklamasına göre, "kara" ve "çay" sözlerinden gelir. Karaçay adı Osmanlı kaynaklarında ilk 16. yüzyılda geçer. Topkapı Sarayı belgeliği Mühimme Defterinin 44. cildinde 6 Aralık 1568 günlü 222 hükümlü bir buyruk yer alır. Osmanlı hazinesinin Azak yolu ile Demirkapı-Şirvan'a ulaştırılmasında katkıları nedeniyle Karaçay beyi Kaziy Oğlu Mirzabek'e yollanan ödülden söz edilir. Yine Mühimme Defterinin 32. cildinde 10 Mayıs 1578 günlü belgede tarihte ilk kez Balkar adı geçer.

Rus kaynaklarında Karaçay adı ilk olarak 17. yüzyılda geçer. Rus elçisinin 1649 yılında yazdığı bir bildiride "Karaçai' biçiminde anılır. Bilimsel açıklamaya göre büyük olasılıkla "*kart" yaşlı' ve "esey" 'ana'* sözlerinden oluşur. 'Yaşlı ana' biçiminde çevirlebilir ve 'ana yurt' anlamındadır. *kart+esey > karaesey > karaçey > karaçay* değişimi ile bugünkü biçimi alır.

Balkar sözünün ise "çeşme" anlamındaki "bulak" sözüne -ar" ekinin gelmesinden ortaya çıktığı sanılır. "Balık-ar" birleşiminden oluştuğu da söylenir.

Karaçay-Balkar- Kumuk oymakları kökende birbirine çok yakın Kafkas halklarıdır. Kimi söylentilere göre ataları önceleri Anadolu'da oturmuşlardır. Sonra Kırım'a geçerler. Oradan Kuzey Kafkasya'ya akın ederler. Kimi söylencelere göre ise kökende Kırımlılardır. 15. yüzyılda Kafkasya'ya gelip yerleşmişlerdir.

İslamlığa ne zaman girdikleri bilinmez. Klaproth, 1728 yılında Kabarday İshak Efendi aracılığı ile İslamlığı seçtiklerini yazar. Genel kanı bu halkların oldukça geç dönemlerde İslamı benimsedikleri yolundadır. 1250'li yıllarda aralarında yaşayan Flaman gezgin Rubruk Kıpçakların ölü gömme törenlerini şöyle anlatır:

> *"Kıpçaklar ölülerinin üzerine büyük bir tepecik yaparlar. Onn üzerine de bir insan yontusu dikerler. Yontunun yüzü hep doğuya bakar. Varlıklılar mezarın üzerine büyük bir piramit yaptırırlar. Bu bir tür küçük evden oluşur. Mezara ölünün yiyip içmesi için et ve kımız konur."*

Tüm bu anlatılanlar, Karaçay Balkar bölgesindeki kazıbilim verileri ile doğrulanır.

Balkarların kökeni üzerine değişik görüşler vardır. Miller, Balkar / Bulgar ad benzerliğinden yola çıkarak, Balkarları Hun -Türk devletinin yıkılışından sonra oluşan "Kafkasya Bulgarları"nın soyundan sayar.

Hunlar Orta Asya'dan batıya göçerek İS 370-375 yıllarında Volga ırmağını geçerler. Batı Hunların bir kolu olan Bulgar Türkleri 3-4. yüzyıllarda Kuban bölgesine yerleşirler. Nitekim Hunlar 330 yılında Kafkasların güneyine dek inmişlerdir. Bunlar Hunların Bulgar koludur. 3. yüzyılda yaşayan Suriyeli tarihçi Mar Abas Katuni'ye göre Bulgar Türkleri İÖ 149-127 yıllarında Kafkasya'nın kuzeyinde bulunurlar.

558 yılında Kafkasya'ya gelen Avarlar kimi Bulgar boyları ile birlikte Balkanlarda Tuna boylarına göçerler. 671 yılında Asparuh Bey yönetiminde Balkanlara girerler. Bugünkü Bulgar ülkesine adlarını verirler ve Slavlar arasında eriyip yok olurlar.

Kafkaslarda kalan Kuban Bulgarları ise Alan ve Çerkezlerle yaşamayı sürdürürler.

Hun Türk imparatorluğunun yıkılışından sonra Azak, Don ve Kuban boylarında yerleşen Bulgar Türkleri 6. yüzyılın ortalarında Orta Asya'dan gelen Türk boylarının baskısı altında değişik alanlara yayılırlar. Kuzeye yukarı İdil'e ve batıya Tuna boylarına kayarlar. Onlardan bir kol Kafkas dağlarına çekilir. Bunlar Kara Bulgar adı ile tanınırlar. Bu kurama göre, Bulgarlarla Balkarlar arasındaki ilişki Kara Bulgar ile Karaçay Balkar adları arasında bir koşukluk vardır.

Eski dönemlerde atalarının daha kuzeyde, Kuzey Kafkaslar'da yaşadıkları sanılır. Orada Kıpçaklaşmışoldukları düşünülür. Moğol yayılması sırasında yeniden Kafkaslara çekildikleri bilinir.

Kendi aralarında yaşayan söylencelere göre, Karaçayları şimdiki yurtlarına Karça adlı beyleri getirmiştir. Karça adı zamanla değişerek Karaçay biçimen dönüşmüştür.

Karaçay-Balkarlar kendilerine Tavlu (Dağlı) adını verdikleri ve. dillerini ise Tav til ya da Tavça adlandırdıkları bildirilir. 19. yüzyıl başlarında Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'ı gezen Klaproth, Karaçay-Balkarlar üzerine geniş bilgiler verir. 1812'de Berlin'de yayınlanan kitabında bu halk üzerine ilginç gözlemleri vardır. Ufuk Tavkul'u Klaproht'tan şu kesiti verir:

> *"Çerkezler bunlara Karçaga-Kuşha derler. Tatarlar ise Kara Çerkez derler. Onlar Çerkezlerden önce Kabarday'a yerleşmişlerdir. Karaçay adını beylerinin* ***Karça*** *adından almışlardır. Mingi Tav dedikleri Elburz dağının kuzey eteklerinde yaşarlar.*
>
> *Beyleri her aileden düzenli olarak beş dişi koyun alır. Ayrıca toprak sahiplerii bundan başka at, öküz, yamçı, bakır kazan da verirler. Karaçaylı'ların beylerine karşı kşisel yükümlülükleri yoktur. Ancak özdenler (ikinci sınıf soylular) beylerine denetim sırasında atla eşlik etmek zorundadırlar.*
>
> *Karaçaylar, Malkar ve Çegemler gibi putataparlardır. Bundan otuz iki yıl önce İshak Efendi Kabarday onlara İslamı benimsetmiştir.*
>
> *Karaçaylılar Kafkasyanın en güzel halklarındandır. Ak tenli, kara gözlü, belirgin güzel çizgileri ve olağanüstü güvez vüctları vardır. Göçebe Tatar ve Nogaylarda görülen basık yüz, çekik göz onlarda görülmez. Moğol ırklar ile bir karışımları yoktur. Gürcülere benzerler.*
>
> *Geleneklerine göre bir kadınla evlenirler. Ancak, aralarında iki ya da üç kadınla evlenenler de vardır. Öbür dağlıların karşıtı, Karaçay erkekleri eşlerine çok sevgi gösterirler. Onlarda kadın erkeğin hizmetçisi durumunda değildir. Prens eşleri ayrı evlerde otururlar ve yabancılarla görüşmezler.*
>
> *Karaçaylılar, komşuları Çerkez ve Abazaların karşıtı, hırsızlık ve dolandırıcılık nedir bilmezler. Özverili ve çalışkandırlar.*

19. yüzyıl başlarında bağımsızlıklarını yitirirler. 1828'den beri resmen Rus yönetimi altındadırlar. 1917'den sonra Çerkezlerle ortak yönetim kururlar. 1926'dan bu yana yeni bir yönetim birimi içinde özerk olarak yaşarlar. 2. Dünya Savaşı sırasında Hitler faşizmi ile işbirliği yaptıkları gerekçesi ile yurtlarından sürülürler. 11 Şubat 1957'de çıkan bir yasa ile eski yurtlarına dönmelerine izin verilir. Nedir, dağılan halkın derlenmesi öylesine kolay olmaz.

Balkar-Karaçay yazın dilinin oluşması Sovyet yönetiminin kurulması ve Kyamizov, K. Kuliyev gibi yazarların göze çarpan yapıtlarının çıkmasıyla aynı zamana raslar. Ekim devriminden önce bu halkların bir yazı geleneği bulunmaz. Birçok araştırmacı Karaçay-

Balkarcanın ancak ağızlarını ve sözlü halk yazınını inceleyebilirler. Balkar-Karaçay yazısı önceleri Latin yazısına dayanır. Daha sonra Rus yazısı temel alınır.

18.1. Yazın

Ekim Devrimi öncesinde Karacay-Balkarlarda halk yazını vardır. Kafkas dağlarının sarp, derin vadilerinde doğa ile iç içe bir yaşam süren halk arasında okur yazar bulunmaz. Bu nedenle sözlü anlatı geleneğine yaslanan halk yazını yaygındır. Söylenceler, halk öyküleri, destanlar, türküler bu halklar arasında sevilen konuları oluşturur. En önemli ünlü halk yazını örneklerinden Avcı Bineger destanının 12-13. yüzyıllardan kaldığı sanılır.

19. yüzyıl sonlarında Yusuf Haçir adlı bir hak şairinin dinsel içerikli şiirleri vardır. Aynı yüzyılda yaşayan Kasbot Koçhar, Appa Canıbek, İsmail Semen ve Kazım Meçi, halk şiiri geleneğinin en ünlü adlarıdır.

Ekim Devrimi'nden sonraki dönemi çağdaş yazın dönemi saymak gerekir. Hasan Appa'nın 1930 yılında yayınladığı *Kara Sandık* Karaçay Balkar dilinde yazılmış ilk roman sayılır. Yazar romanında Komunist partisinin yönlendirmesi doğrultusunda Karaçay'daki feodal düzeni eleştirir. Sosyalist düzenin ezilen alt katman insanlarına kurtuluğu getirdiğini savunur. Ne ki, Hasan Appa'yı bu savunduğu görüşler de kurtaramaz ve daha sonra, Sovyet karşıtı görüşler nedeniyle öldürülür. Romanının son iki cildi ancak 1958 yılında Karaçayların Sibirya sürgününden dönmelerinden sonra basılır.

18.2. Sözvarlığı

Sözvarlığının aslını Türkçe sözcükler oluşturur. Ayrıca Moğol, Arap, Fars, Kafkas ve Rus dillerinden sözcükler kullanılır. Kimi eskicil sözcükleri yapısından barındırır:

*oşa-/ uşa- <*ET oguşa- 'benzemek'*	*cuvuk <ET yagur-, yaguk 'yakın'*
cek <Uy. yek 'şeytan'	*tal- <Uy. tal- 'yorulmak'*
sıyıt- <ET sıgıt- 'çığlık at-'	*örten <Uy örten 'yangın'*
arkav <DLT arkag 'iplik, argaç'	*bagana <Uy bakana 'direk'*
bışlak <Uy pişlek 'peyner'	*culuv <Uy yulug 'fidye'*

18.3. Ağız

Buradaki diller iki büyük ağıza altında toplanır. Birinci bölümde Karaçay-Bashan- Çegem (Hakaniye) ortak ağızları ele alınır. İkinci ana ağız Çerek ağzıdır. İki ağız topluluğu arasında kimi seslerde değişimler vardır.

Sözgelimi Karaçay-Bashan-Çegem ağzındaki iç ve sondaki *-ç-, -ç* ünsüzü Çerek ağzında sızıcı *-ts-, -ts* ünsüzüne dönüşür:

Karaçay-Bashan-Çegem	**Çerek**
bıçak <ET bıçak 'bıçak'	*bıtsak*
*açhıç <*ET aç- 'açar, anahtar'*	*atshıts*
üç <ET üç 'üç'	*üts*
*küçük <*ET kiçik 'enik'*	*kütsük*

Eski Türkçenin *y-* önsesi Karaçay-Bashan-Çegem ağzında *c-* Çegem ağzında sızıcı *z(dz)-* biçimindedir:

Karaçay-Bashan-Çegem	**Çerek**
cılan <ET yılan 'yılan'	*dzılan*
caş <ET yaş 'genç'	*dzaş*
col <ET yol 'yol'	*dzol*

Karaçay-Bashan-Çegem ağızlarında Eski Türkçenin *-p-, -p* ünsüzü, *-b-,-p* ya da *-b-* , *-b* ünsüzü ile karşılanır. Buna karşılık Çerek azında bu ses -f-, -f ünsüzüne dönüşür:

Karaçay-Bashan-Çegem	**Çerek**
acaşıb 'şaşırıp'	*adzaşıf*
üleşinibdi <ET üleş- 'üleşmek'	*üleşinifdi*
köp <ET köp 'çok'	*köf*

Bunlar dışında Karaçay-Bashan-Çegem ağızlarnda eski Türkçenin ince k, ünsüzü genellikle korunur. Çerek ağzında -g ünsüzüne dönüşür. Sözgelimi:

kiyiz <DLT kiwiz, kidhiz 'keçe'	*giyiz*
keng <ET keñ'geniş'	*geng*
köz <ET köz 'göz'	*göz*
küzgü <DLT közüngü 'ayna'	*güzgü*

Yazın dili Karaçay Bashan Çegem ağzını temel alarak yaratılır. 1928 yılından beri Kiril yazısını kullanırlar.

18.4. Konum

Karaçay-Balkar dilinin geçmişi üzerinde yakın döneme değin bir sis perdesi inmiş gibidir. Son yıllarda bulunan runik yazılı belgelerle aydınlanmaya başlar. Bölgede bulunan runik yazılı belgeler, birçok bakımdan Orhun yazıtlarına benzer. Kırık dökük belgelerdeki yazı, Orhun yazıtlarından daha önceki dönemlerde oluşmuş, bir yazı düzeni izlenimi verir. Dil olarak, Hun-Bulgar Türkçenin özelliklerini düşündürür. Bu soy birliği varsayımını kimi dil özellikleri destekler. Sözgelimi, Karaçay bölgesinde bulunan bir yazıt şöyle bir çevriyazı ile okunur:

elteber kunga tize canga 'Elteber, taş duvar diziyor'

Dört sözcükten oluşan yalın tümcedeki Elteber ve Kunga sözcükleri ilginç. *Elteber,* Uygurlarda ve İdil Bulgarlarında 'lider, öncü' anlamında bir sözcük. Yazıtta geçen *kunga* sözcüğü, 'taş duvar' anlamına gelir. Günümüz Karaçay-Balkar Türkçesinde *huna* biçiminde kullanılır.

Yine aynı bölgede bir kaya üzerine runik yazı ile şu tümce kazılmış.

cugutur ekc belüg tiketüki cal eki kice oyuv oyduk

'İkinci dağ keçisi cugutur ayında anıtın diklimdiği yıl iki küçük süs oyduk.

Yazıttan anlaşıldığına göre, oniki hayvanlı yıl izlencesi kullanılır. Yazıtta geçen *cugutur* sözcüğü günümüz Karaçay- Balkar Türkçesinde dağ keçisi anlamında kullanılır. Yazıtta 'yıl' anamında kullanılan *cal* sözcüğü Bulgar Türkçesinin bir başka özelliğini yansıtır. Önseste *y-* ünsüzü bakımından Bulgar Türkçesinde kimi ağız ayrımları olduğu anlaşılır. Bu verilere göre, Ana Türkçedeki *y-* önsesi Bulgar Türkçesi ağızlarında *c-, d-dz-* ünsüzlerinden biri ile karşılanır. Nitekim Karçay bölgesinin Tokmak-Kaya yöresinde bulunan kimi yazıtlarda Ana Türkçe *y-* ünsüzü yerine d- sesi kullanılır. Sözgelimi bir belge şöyledir:

sögü dog ızıh der 'Sögü'ye tören yapılan yer'

Belgede yer alan *doğ <ET yog*, *'tören'*, *der <ET yer 'yer'*, sözcükleridir.

Karaçay'ın Arhız bölgesinde ortaya çıkan bir Bulgar yazıtı ise şöyle okunur:

dog ışıv en eş men ög bka uluma bökmetim uy... eren az ayrıltım

'Ben Ög Bka, tören yerinde oğluma doyamadım, o yiğitten ayrıldım.'

Sarkel'de bulunan bir belgede ise 'yag' sözcüğü *dag'* biçiminde geçer. Bu sözcük Kuban bulgarlarından Kabardin Çerkezcesine geçmiştir. Çerkezcede *daga* biçiminde kullanılır. Macarcaya, Kuban Bulgarcasından geçmiş sözcükler, Kuban Bulgarlarının Karaçayların atası olduğu savını pekiştirir.

Urallardan Kuban bölgesine göçen, uzun yıllar Kafkasya'da Bulgar Türkleri ile komşuluk ederler. Bu ortak yaşam sırasında Bulgar Türkçesinden Macarcaya pek çok sözcük girer. Macar Türkolog Zoltan Gombocz, Macarların Kafkasya'da Kuban bölgesinde yaşadıkları dönemde Bulgar Türkçesinden Macarca'ya geçen üç yüz sözcük saptar. Bu sözcüklerin bırçoğu Karaçay-Balkar dillerinde yaşar. Kimileri ise, Çerkez ve Oset dillerine de girmiştir. Birkaç örnek şöyle sıralanır:

Karaçay-Balkarca	**Macarca**
çum 'kızılcık'	*som*
çavka 'karga'	*çoka*
eger 'tazı, av köpeği'	*agar*
kavra 'kamış parçası'	*koro*
keli 'hayvan'	*kölyü'*
kep 'kalıp'	*kep*
kürüç 'dişbudak ağacı'	*köriş*
purç 'karabiber'	*bors*
urçuk 'iğ'	*orso*

Karaçay-Balkar dilinin Kuban Bulgarlarından kalan kimi özellikleri koruduğunu, Baskakov gibi günümüz türkologları da benimser. 3-4. yüzyıllardan başlayarak Kafkaslara yerleşen ve orada dillerinden kültürlerinden önemli izler bırakan Hun-Bulgarlar bugünkü Karaçay-Balkar halkının etnik yapısının çekirdiğini oluşturduğu gözlenir.

Karaçay-Balkar dili üzerine ilk ciddi çalışmaları Wilhelm Pröhle yapar. Pröhle, 1915 yılında Balkar Bölgesinin Çerek vadisine gider. Bu bölgeden derlemeler yapar. Bunlar 1915 yılında Keleti Szemle dergisinde yayınlanır. Daha sonraları ise Omelyan Pritsak'ın çalışmaları önemli yer tutar. 1966'da Baskakov'un yönetiminde yayınlanan *Karaçay-Malkar tilni gramatikası* Bu dil üzerine yapılmış önemli dilbilgisi sayılır.

18.5. Ses Dizgesi

Karaçay-Balkar yazı dilinde sekiz ünlü vardır. Bunlar Türkiye Türkçesinde de bulunan ünlülerdir: *a, e, ı, i o, ö, u, ü.*

Ayrıca seslem kaynaşması sonucu eylem çekimlerinde ikincil uzun ünlülerle karşılaşılır. Bu uzunluklar içseslerde bulunan ünsüzlerin zamanla eriyip yitmesi ile, bu ünsüzlerden her birinin kendi seslemi içinde bulunan ünlünün kendisinden önceki seslem ünlüsü ile kaynaşmasından oluşur. Bu olay sonucu sözcüklerin seslem sayılarında eksilme olur:

êm <yêm <edim, yedim 'yedim'	*êñ, yêñ 'idin, 'yedin'*
êd, yêd, eêt 'edi, yedi'	*êk 'edik', yêk 'yedik'*
êgiz, yêgiz 'ediğiz, yediğiz'	*uuw <OT agu 'zehir'*
t'uur <ET tabar 'davar'	*suu <ET sub 'su'*

Büyük ünlü uyumu kurallı biçimde bu dillerde de egemendir.

elléribéz 'ellerimiz'	*orakçılarıbız 'ekincilerimiz'*

Ancak özellikle Balkarcada içsesteki *y* ünsüzü, kendinden önce gelen kalın ünlüleri inceltir. Bu nedenle ünlü uyumunda kimi aksamalara neden olur:

ziyak <OT yañak 'yanak'	*tiyak <OT tayak 'dayanak'*
büyur- 'buyurmak'	*ziyın 'yığın'*
siyla- 'hürmet etmek'	*üyan- 'uyanmak'*
üyat 'utanç'	*tüyak 'tırnak'*
ziyau <ET yadag 'yaya'	*biyagı <OT bayakı 'önceki'*

Bunun yanında Arapça Farsçadan girmiş sözcüklerin birçoğu ünlü uyumuna girmiştir:

rahmat < A 'rahmet'	*salam < A 'selam'*
nıyamat <A 'nimet'	*mınasıp < A 'münasıb'*
suvab < A 'sevab'	*şahar < F 'şehir'*

Dudak benzeşmesi tam oluşmamıştır. Kimi sözcüklerin birinci ve ikinci seslemlerinde dudak benzeşmesi görülür. Çok az olarak sonraki seslemlerde de kuralın izleri ile karşılaşılır. Ne ki, yerleşmiş bir kuraldan söz edilemez. Eklerde ise dudak uyumu görülmez. Özellikle Balkarcada ilk seslemde yuvarlak ünlü (o, ö, u, ü) bulunduran sözcüklerde, daha sonraki seslemlerde sık sık yuvarlak ünlü bulunur.

bürcö <OT bürge 'pire'	*öfhö <OT öpke 'öfke'*

İlk seslemde *e* ünlüsü kullanılır (Ural öbeği dillerinde bu ses kullanılmaz):

men 'ben'	*sen 'sen'*
eki 'iki'	*deb 'deyip'*
et- 'etmek'	*ket- 'gitmek'*
edi 'idi'	

Karaçaycada kimi örneklerde önseste *y-* türemesi vardır. Ancak bu olay kurallı değildir. Aynı sözün iki tür söylenişi ile karşılaşılır:

er /yer <ET yer 'er'	*ek'i / yek'i <ET eki 'iki'*
el /yel <ET el 'il, memleket'	*elt- /yelt- 'iletmek'*
emlik / yemlik 'sert, şiddetli'	*entta / yentta 'şimdi'*
erk'ek / yerk'ek 'erkek'	*erkin / yerkin 'hür, bağımsız'*
es / yes <OT us 'bellek, us'	*ese /yese <ET erse 'ise'*
*esle- / yesle-<*ET us 'anımsamak'*	*esen / yesen 'esen, sağ, salim'*
eşek / yeşek 'eşek'	*eşit- / yeşit- 'işitmik'*

Önseste *e-* ünlüsü kimi örneklerde *i-* ünlüsüne dönüşür:

iy- 'eğmek'	*iyir- 'eğirmek'*
igi <ET eðgü 'iyi'	*iye 'büyük kız kardeş' < OT eke*

Bunun yanında e- ünlüsünün ü- ünlüsüne dönüştüğü olur:

üy <ET eb 'ev'	*ün <OT egin/ eñin 'omuz'*

İçseste *-e-* ünlüsünün değişik söylenişleri vardır. Bu ünlü Balkar ve Kumukçada *-ı-* ünlüsü ile karşılanırken, Karaçaycada *-i-* ya da *-ı-* ünlüleri ile karşılanır:

kiyik <ET keyik 'geyik'	*miyik /biyik <ET bedük 'büyük'*
tiy- <ET teg- 'değmek'	*deri <OT tegre 'çevre'*

cıyırma <OT yigirmi 'yirmi'	

Kimi örneklerde aynı ses *-ü-* ünlüsü ile karşılanır:

t'üye /tewe <ET tewe, tebe 'deve'	*süy- <ET seb- 'sevmek'*
çüyre- <OT çevür- 'çevirmek'	*tüyül < ET tegül 'değil'*

Ünsüz uyumu bozulmuştur. Kimi sözcüklerde ötümsüz *-t* ve *-k* ünsüzlerinden sonra ötümlü ekler gelir. Sözgelimi yönelme durum ekinde:

batmax-ga 'bataklığa'	*bit-ge 'bite'*

Çıkma durum ekinde:

batmax-dan 'bataktan'	*bit-den 'bitten'*

-gan ortaç ekinde:

kork-gan ''korkan'	*ket-gen 'giden'*

Eski Türkçenin *b-* sesi genellikle korunmuştur:

bar <ET bar 'var, mal mülk'	*bar- <ET bar- 'varmak'*
barmak <ET barñak 'parmak'	*belgi <OT belgü 'belge'*
bek / beg <OT berk'pek, katı'	*ber- <ET ber- 'vermek'*
beri <ET berü 'beri'	*bu'ul- <ET bog- 'boğmak'*
bol- <ET bol- 'olmak'	*bulga- <ET bulga- 'bulamak'*

Genizsil seslerin önünde önsesteki *b-* ünsüzü *m-* ünsüzü ile karşılanır:

maka <ET baka 'kurbağa'	*men <ET ben, men 'ben'*
miñ <ET biñ 'bin'	*min- <ET bin- 'binmek'*
müyüz <ET büñüz 'boynuz'	*mıyı <OT beñi 'beyin'*

Kıpçakçanın özgün ses özelliklerinden biri, Eski Türkçenin *-g* sonses ünsüzünün *-w* ya da *-y* ünsüzüne dönüşmesi olayıdır. Ayrıca -gı/-gu seslemi *-wu/-uu, -v* biçiminde ünlüleşir. Bu özellikler Kazak, Kırgız ve Karakalpakçada da bulunur. Böylece Karaçay-Balkarcada Türkiye Türkçesinde ğ ünsüzü ile karşıladığımız ses ünlüleşmeye başlamıştır. Bu nedenle sözkonusu ğ ünsüzü w ünsüzü ile karşılanır:

taw <ET tag 'dağ'	*caw <ET yag 'yağ'*
tawuk <ET taqıgu 'tavuk'	*cayaw <ET yadag 'yaya'*
awur <ET agır 'ağır'	*awuz <ET agız 'ağız'*
caw <ET yagı 'düşman'	*uw <KM agu 'zehir'*
cuwuk <ET yaguk 'yakın'	*buzow <OT buzagu 'buzağı'*
kıraw <ET 'kırağu ' kıragı'	*bilew <OT bilegü 'bileyi'*
küyew <ET küdegü 'güveyi'	*buw- <ET bog- 'boğmak'*
tuw- <ET tug-'doğmak'	*kuw- <ET kog- 'koğmak'*
suwuk <ET soguk- 'soğuk'	*tatu <ET tatıg 'tat'*

Kimi sözcüklerde ise giderek tümden düşmüştür:

ul <ET ogul 'oğul'	*urla- <*ET ur- 'çalmak' <oğurla-*
üren- <ET ögren- 'öğrenmek'	*üret- <ET ögret- 'öğretmek'*
uw /uu' <ET ab, aw 'av'	*kuu- <ET kog- koğmak'*
buu <OT bugu 'bir geyik türü'	*buu- <ET bog- 'boğmak'*

Karaçay Balkarcada Eski Türkçenin *k-* ünsüzü genellikle korunur:

kız <ET kız 'kız'	*karındaş /k'arnaş <ET karındaş*
koy/ k'oy <ET koñ 'koyun'	*kara- / k'ara- <ET kara- 'bakmak'*
koy- / k'oy- <OT koy- 'koymak'	*katın <ET katun*

Kimi örneklerde ise ***x-*** ünsüzüne dönüşür:

xum <OT kum 'kum'	*xurt <OT kurt 'kurt'*
xonşu <ET koñşı 'komşu'	*xatın ET katun 'kadın'*
xuyu <ET kudug 'kuyu'	*xaşı- <ET kaşı- 'kaşımak'*

Kimi sözcüklerde ötümsüz ünsüzlerden sonra ***-q-*** ünsüzü ***-x-*** ünsüzüne dönüşür. Sözgelimi yönelme eki ***-ha*** durumuna gelir:

at-ha 'ata'

-gan ortacı *-**xan*** biçiminde söylenir:

tap-xan 'bulmuş'	*tışhan 'sıçan'*

Orhun Yazıtlarından beri Türkçede görülen genizsil ***ñ*** ünsüzünün ***g*** sesine dönüşümü öbür Kıpçak dillerinde olduğu gibi Karaçaycada da bulunur. 2. çoğul kişi iyelik ve çekim eklerinde bu değişim en canlı biçimde görülür:

bürçegiz 'pireniz'	*koyuguz 'koyunuz'*
barıgız 'hepiniz'	*kaytıgız 'dönünüz'*

Düz ünlülerde yuvarlaklaşma görürlür:

tülkü 'tilki' <OT tilkü	*çüy / ç'üy / çüy ' çivi' < OT çey*
børú / börü 'kurt' <OT böri	

Kimi sözlerde *c-* ses ulaması vardır:

cesir 'esir'	*cıla- 'ağlamak'*

Önseste *k-* ünsüzü korunur:

kişdik 'kedi'	*küy- 'yanmak'*
kiyiz 'keçe'	*keng 'geniş'*
köz <ET köz 'göz'	*küzgü <OT közgü ayna'*
küse- 'istemek'	*közü- 'bu sırada'*
kayt- 'dönmek'	*kıyır 'kenar'*
kora- 'yitmek'	*kurman 'kurban'*

Eski Türkçenin genizsil *n* sesi bu üç ağızda genellikle korunur. Kimileyin ikizleme biçiminde *-ññ-*, kimileyin tek olarak bu üç dilde kullanılır. Bir karşılaştırma yapmak bakımından Kumuk, Balkar ve Karaçaycadaki görünümü şöyledir:

doñuz / toññuz / t'oññuz 'domuz'	*singir / siññir / siññir 'sinir'*
süññü 'süngü'	*deññiz / teññiz / t'eññiz 'deniz'*
teññiri / teyri / t'eyri 'tanrı'	*yaññı / zaññı / caññı 'yanı'*
yañlış / zañlıc / caññıl- 'yanlış'	*yeññil / ceññil / zeññil 'yeğnik'*

Öte yandan kimi durumlarda bu sesin *-y-* ünüsüzen dönüştüğü görülür:

doñuz / toññuz / t'oññuz 'domuz'	
süyek 'kemik' <OT süñük '	*yayak / ziyak / cayak 'yanak'*

Ayrıca *ñ* sesnin olağan *n* sesine ve dönüşmesine ve düşmesine de örnekler vardır.

gøn / köl / k'öl 'gönül' < OT köñül	
süyek 'kemik' < OT süñük	*yün / zün / cün 'yün' <OT yüñ*

Önseste *t-* sesi de korunur:

taw <ET tag 'dağ'	*tebre- 'yola düşmek'*
teñlik 'denklik, eşitlik'	*tentre- 'sersemleşmek'*
t'eññiz <OT teñiz 'deniz'	*t'eş- <OT teş- 'deşmek'*
tiz- <OT tiz- 'dizmek'	*toññuz 'domuz'*
toru <OT torug 'doru'	*t'ön- <OT tön- 'dönmek'*

Önseste *y-* ünsüzü Kıpçak dillerinde değişik görünüler alır. Bir birine yakın bu üç ağızda (Karaçay, Balkar, Kumuk) ayrı *y-* ünsüzü değişik biçimlerde söylenir. Kumukçada genel olarak *y-* ünsüzü korunur. Karaçaycada *c-*, Balkarcada *z-* ile karşılanır:

calan / zalan <ET yalgan 'yalan'	*caz / zaz 'yaz'*
ceñ / zeñ <ET yeñ 'yen, giysi kolu'	*caş /zaş <ET yaş 'genç'*
yılı- / cılı- / zılı- 'ılımak'	
yılkı / cılkı /zılkı 'yılkı'	*yip / cip/ zip 'ip'*
yır / cır / zır 'şarkı'	*yilik / cilik / zilik ' ilik'*
yol / col / zol <ET yol 'yol'	*yolluz /colduz / dulduz 'yıldız*

18.6. Örgü

Çoğul ekinde kurallı olarak *-r* sesi düşer. Böylece çoğul eki Karaçay- Balkarcada *-la/-le* biçimindedir:

karaçaylıla 'karaçaylılar'	*culduzla 'yıldızlar*
cavla <ET. yagılar 'düşmanlar'	*adamla 'adamlar'*
malla 'mallar'	*almala 'elmalar'*
tawla 'dağlar'	*cigitle 'yiğitler'*

Ancak çoğul ekinden sonra iyelik eki gelirse *-r* sesi korunur:

almalarım 'elmalarım'	*adamlarım 'adamlarım'*
mallarıñ'malların'	*kitablarım 'kitaplarım'*

cerle carıldıla de cek çıktı 'Yerler yarıldılar da şeytan çıktı'

bizni haparıbızını kimle barıp aytırla 'Bizim haberimizi kimler gidip söylerler'

Ullu-Karaçayda tavlu kartlaga... 'Ulu Karaçay'da dağlı yaşlılara'

bashannı tavların küsey öldü 'Bashan'ın dağlarına hasret kalıp öldü'

İyelik ekleri Oğuz dillerinde olduğu gibidir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m, -ım*	*-bız, -ıbız*
2. kişi	*-ıñ*	*-gız, -ıgız*
3. kişi	*-ı, -sı*	*-(lar)-ı ataları*

atam 'babam'	*atabız 'babamız'*
kitabım 'kitabım'	*kitabıbız 'kitabımız'*
atañ' baban'	*atagız 'babanız'*
atası 'babası'	*ataları 'babaları'*
kitabı 'kitabı'	*kitabları 'kitapları'*

1. ve 2. kişi eylem çekimlerinde *-n* ünsüzü düşer:

bar-a-ma 'varıyorum'	*et-er-me 'ederim'*
et-er-se 'edersin	*ber-ir-me 'veririm'*
kel-mez-se 'gitmezsin'	*kork-a-sa 'korkuyorsun'*

Bu dillerde altı durum eki vardır. Eski Türkçenin araç eki bu dillerde yaşar.

Tamlayan ve belirtme durumu ***-nı/-ni*** eki ile karşılanır. (Özbekçede olduğu gibi) belirtme durum eki ile kullanılır. (Bu ağızlarda genizsil sesler kurallı olarak düşer. Büyük olasılıkla bu ***-nı/-ni*** eki, ***-nıñ/-niñ*** ekinden türemedir.)

tiş-ni 'dişin, dişi'	*adam-nı 'adamın, adamı'*
ana-nı 'ananın, anası'	*anam-nı 'anamın, anamı'*
üynü 'evin, evi'	*atanı 'babanın', babayı'*
tavnu 'dağın, dağı'	*arbanı 'arabanın, arabayı'*

Karaçaycada 1. ve 2. kişi iyelik ekinden sonra ***-n*** sesi düşer ve belirtme ve tamlayan durumları *-i/-i* biçimine dönüşür:

üyümü 'evimin, evimi'	*atamı 'babamın, babamı'*

cılkımı kara baytalı 'At sürümün kara kısrağı'

ay öhtez Kavkaz, tavlarıngı başı kar 'Ey mağrur Kafkas dağlarının başı kar'

Sanlarımı eritedi, tavlu kızı közleri 'Vücudumu eritiyor dağlı kızın gözleri'

Yönelme eki ***-ga/-ge, -ha*** biçimindedir:

köz-ge 'göze'	*kız-ga 'kıza'*
üy-ge 'eve'	*taş-ha 'taşa'*
at-ha 'ata'	*kılıç-ha 'kılıca'*
suw-ga 'suya, ırmağa'	

İyelik eklerinden sonra ***–a/-e*** biçiminde de kullanılır:

men-ñe 'bana'	*kaban-ña 'yaban domuzuna'*
bala-m-a 'çocuğuma'	*kız-ı-ñ-a 'senin kızına'*
üy-i-n-e evine'	*ata-sı-na 'babasına'*
ogan 'on	*tiş-ge 'dişe'*

Tekil kişi ve gösterme sözcüklerinden sonra ***–gan*** biçiminde kullanımı ile de karşılaşılır:

magan 'bana'	*sagan 'sana'*
ogan 'ona'	*sogan 'ona'*

Bulunma durumu ***-da/-de*** eki ile karşılanır:

carık-da 'ışıkta'	*ana-da 'anada'*

bala-da 'çocukta'	*terek-de 'ağaçta'*
adam-da 'adamda'	*tav-da'dağda'*

Çıkma durumu *-**dan/-den** b*içimindedir:

at-dan 'attan'	*el-den 'köyden'*
eşik-den 'kapıdan'	*carık-dan 'ışıktan'*
tav-dan 'dağdan'	*ana-dan 'anadan'*

Eşitlik durumu ***–ça, lay/-ley, kibik*** ekleri ile karşılanır:

kün-ça 'güneş gibi'	*tav-ça 'dağ gibi'*
meni-ça 'benim gbi'	*kılıç-lay 'kılıç gibi'*
caş kibik 'genç gibi'	*bizni kibik 'bizim gibi'*

Araç eki olarak ***bla <ET birle** 'ile'* kullanılır:

meni bla 'benimle'	*araba bla 'araba ile'*
kamçı bla 'kamçı ile'	*küzgü bla 'ayna ile'*
kök bla cer 'gök ile yer'	*kara baytal bla 'kara kısrak gibi'*

Yön eki olarak ***–ga/-ge, ha + ilgi sözü*** kullanılır. Ayrıca eskicik biçimlerde

tavla-ga taba 'dağlara doğru'	üy-ge taba 'eve doğru'
mani taba 'bana doğğru'	seni taba 'sana doğru'

Eski Türkçenin *-**garı/-geri*** eki ile karşılaşılır:

işkeri 'içeri'	*jogarı 'yukarı'*
ilgeri 'ileri'	*tışkarı 'dışarı'*

Kişi sözcükleri *men, sen, ol* biçimindedir. Belirtme durumundaki kullanımları meni, seni anı biçimindedir.

men	*sen*	*ol*	*biz*	*siz*	*ala /ala*
menin	*senin*	*anın*	*bizin*	*sizin*	*aların*
meni	*seni*	*anı*	*bizni*	*sini*	*alını*

Birinci ve ikinci kişide tamlayan durumu ile belirtme durumu değişiktir:

bizni 'bizim'	*sizni 'sizin'*

Yönelme durumunda da kimi ayrımlar görülür:

mannga 'bana'	*bizge 'bize'*
sannga 'sana'	*sizge 'size'*
annga 'onu'e	*alaga 'onlara'*

Bu caman aruv bizni içibizden nek çıkdı: Bu kötü hastalık içimizden niye çıktı?

Satanay Biyçe annga alay aythandı: Sanatay biyçe ona söylemiş.

Eşikleni açıp annga karagandı : Kapılıra açıp ona bakmiş.

Sannga bergen kümüş kamamı biley bar: Sana verdiğim gümüş kamamı bile-yerek git.

Caşırtın mannga karap ışardı: Gizlice bana bakıp gülümsedi.

Dönüşlü sözcük olarak *kes* sözcüğü kullanılır. Bu sözcük Codex Cumanicus'ta *kensi, kendisü* biçimindedir.

kesim 'kendim'	*kesing 'kendin'*
kesi 'kendisi'	*kesibiz 'kendimiz'*
kesigiz 'kendiniz'	*kesleri 'kendileri'*

Gösterme sözü olarak "*argı","bılay", "bergi", "biyagı", "ançaşar", "mınçançı*" sözleri kullanılır:

ma 'işte'		*mayna 'işte'*	
bu 'bu'	*ol 'o'*	*bıla 'bunlar'*	*ala 'onlar'*
munı 'bunu'	*anı*	*bılanı 'bunları'*	*alanı 'onları*
mınga 'buna'	*anga 'ona'*	*bılaga 'bunlara'*	*alaga 'onlara'*
mında 'bunda'	*anda 'onda'*	*bılada 'bunlarda'*	*alada 'onlarda'*
mından 'bundan'	*andan 'ondan'*	*bıladan 'bunlardan'*	*aladan*
munuça 'bunun gibi'	*anıça*	*bılaça*	*alaça*

Belgisiz sözcükler:

artık 'fazla'	*başha 'başka, ayrı, farklı'*
bütev 'bütün'.	*har 'her'*
neme 'nesne, şey'	*önge 'başka'bir-bir 'kimi'*
özge 'başka'	*say / saylav 'bütün, tümüyle'*

Sayı sözcükleri aynı olmakla birlikte onlu sayılarda kimi özgün değişiklikler vardır: *1: bir, 2: eki, 3: üç, 4: tört, 5: beş, 6: altı, 7: ceti, 8: segiz/ as, 9: toguz, 10: on*

20: cıyırma	*30: cıyırma bla on*
40: eki cıyırma	*50: eki cıyırma bla on*
60: üç cıyırma	*70: üç cıyırma bla on*
80: tört cıyırma	*90: tört cıyırma blo on*
100: beş cıyırma,	*100: cüz,*
1000: miñ	*10.000: tümen*

Üleştirme sayıları *-ar/ er, -şar/-şer* eki ile yapılır:

bir-er, eki, şer, üç-er, altı-şar 'altışar' be-şer 'beşer'

T**opluluk** bildiren sayılar *-au/-eü* eki ile sağlanır.

ekev/ ekevlen 'kik kişi'	*altav 'altı kişi'*
beşevlen 'beş kişi'	*cetevlen 'yedi kişi'*

Karşılaştırma *-rak/-rek* eki ile yapılır.

ullurak 'daha büyük'	*kararak 'daha kara'*

Zaman sözcükleri:

algı 'önceki'	*algı burun 'ilk önce, evvela'*
alıka 'daha'	*alkın 'daha'*
allı bla 'ilk önce'	*allında 'ilk önce'*
bek alga 'ilk önce'	*bıltır 'geçen yıl'*
birsi kün 'öncaki gün'	*biyagında '^demin, biraz önce'*

burun 'birinci, önce'	*busagatda 'şimdi, şu anda'*
bügün 'bugün'	*byugyun 'bugün'*
caygıda 'yazın'	*cazgıda 'baharda'*
cıl 'yıl'	*çıg alga 'ilk önce'*
em alga 'ilk önce'	*em artında 'en sonunda'*
endi 'şimdi'	*endi 'şimdi'*
endigi 'şimdiki'	*endilede 'şimdilerde'*
entda 'yine'	*erlay 'oguna 'derhal, hemen'*
ertde 'erken'	*ertden 'sabah'*
ertdenbla 'sabahleyin'	*erten 'yarın'*
haman 'hep, sürekli, daima'	*har kuru 'her zaman, sürekli'*
ıyık 'hafta'	*ingir 'akşam'*
iñgirlixte 'akşama doğru'	*kaçan 'na zaman'*
keç 'geç'	*keçe 'gece'*
kışhıda 'kışın'	*künorta 'öple'*
sora 'sonra'	*şöndü 'şimdi'*
tamay 'sürekli'	*tambla 'yarın*
tang bla 'yarın',	*taymazdan 'sürekli'*
tohtamazdan 'sürekli'	*tügel 'daha, henüz'*
tünene 'dün'	*tünenegi 'dünkü'*
tünenli 'dünden beri'	

Yer - yön sözcükleri şunlar:

alayda 'orada'	*alda 'önde'*
alga 'ileri'	*alıs 'uzak'*
anda 'orda'	*argı 'karşı'*
arlak 'az öte'	*artda 'arkada, geride'*
artha 'geri'	*artxa 'arkaya'*
bergi 'bu yan'	*beri 'beri'*
berlak 'az beri'	*bılayda 'burada, buralarda'*
cuvuk 'yakın'	*engişge 'aşağı'*
içgeri 'içeri'	*keng 'uzak'*
keri 'geri'	*kün bathan 'batı'*
kün çıkgan 'doğu'	*mında 'burada'*
minda 'burda'	*ogarı 'yukarı'*
ong 'sağ'	*örge 'yukarı'*
sol 'sol'	*tışına 'dışarı'*
töben 'aşağı'	*uzak 'uzak'*

Ölçü sözcükleri:

artada 'sonra'	*aslam 'çok'*
az 'az'	*bek 'pek'*
çıng 'en'	*dagı da 'daha'*
em 'en'	*entda 'daha'*
hazna 'pek'	*igi kesek 'epeyce'*
kem 'az'	*köb/ köp 'çok'*
tang kesek' 'epeyce'	

Üstünlük "*em, bek, düm, cıng, bek"* sözleri eklerek anlatılır.

em ullu 'en büyük'	*em suuk 'en soğuk'*
cıng kızıl 'pek kezıl, kıp kızı'	

Niteleme sözcükleri:

ak 'ak'	*alaşa 'alçak'*
alay / allay 'öyle'	*aman 'kötü'*
aruv 'güzel'	*avur 'ağır'*
bılay / bıllay 'böyle'	*cengil 'hafif'*
erşi 'çirkin'	*gitçe 'küçük'*
kang 'geniş'	*kara 'siyah'*
kısha 'kısa'	*kızıl 'kırmızı'*
kök 'mavi'	*miyik 'yüksek'*
mor 'boz'	*tar 'dar'*
ullu 'büyük'	*uzun 'uzun'*

Soru sözcükleri:

kalay 'nasıl'	*kaydagı 'neredeki'*
kaysı 'hangi'	*kim 'kim'*
kim bla 'kiminle'	*neça 'kaç'*
nege 'niye, niçin'	*nek 'neden, niçin'*
nellay 'nasıl'	*nellay 'nasıl'*
nellay bir 'ne kadar'	*nença 'kaç'*
nençançı 'kaçıncı'	*nençaşar 'kaçar'*
nençavlan 'kaç kişi'	

18.7. İlgi

İlgeç işlevinde şu sözcükler kullanılır:

alga 'önce'	*amaltın 'yüzünden'*
artda 'sonra'	*başha 'başka'*
bla 'ile'	*deb 'diye'*
kibik 'gibi'	*köre 'göre'*
özge 'başka'	*sebebli 'dolayı'*
üçüç 'için'	*deri 'kadar'*

Bağlaç olan sözcükler:

... da .... da 'hem.... hem'	*alay a 'ama, fakat'*
alay bolgalıkga 'ama, fakat'	*alay bolganı üçün 'ama, fakat'*
artıksız da 'özellikle'	*çıntı 'yani, sanki'*
emda 've'	*ne 'ya, veya'*
ne da 'ya da'	*ne üçün deseng 'çünkü'*
ne.... ne 'ya..., ya'	*nek degende 'çünkü'*
tab 'hatta'	

18.8. Devinim

İki tür **kişi eki** var Karaçay-Balkarcada:

Birinci tip çekim eki şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-ma/me*	*-bız/-biz*
2. kişi	-sa/se	-sız/-siz
3. kişi	-dı/-d, -du/-dü	-la/-le, -dıla/-dile

Bu tür kişi eki belirsiz geçmiş, gelecek, geniş, ve şimdiki zaman çekimlerinde kullanılır.

2. Tip kişi ekleri şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*–m*	*-k*
2. kişi	*-ñ*	*-gız/-giz, -guz/-güz*
3. kişi	-	*-la/le*

Bu kişi ekleri belirli geçmiş, koşul ve istek çekimlerinde kullanılır.

	Tekil	**Çoğul**	
1. tür	*2. tür*	*1. tür*	*2. tür*
1. kişi	*-ma/ -me*	*-m*	*-bız/ -biz, -k*
2. kişi	*-sa/ -se*	*-ng*	*-sız/ -siz, -gız/ -giz*
3. kişi	*-dı/ -di*	*-la/ -le*	*-la/ -le*

Ekeylem durum kullanımı, yalnız kişi eki ile anlatılır. 1. tür kişi eki kullanılır.

üy-de-me 'evdeyim'	*üy-de-biz*
üy-de-se	*üy-de-siz*
üy-de-di	*üy-de-dile*

Öykü anlatımı ekeylemin ***e-di*** biçimindedir. 2. tür kişi ekleri kullanılır:

tulpar-edi-m 'yiğittim'	*tulpar-edi-k*
tulpar-edi-ng	*tulpar-edi-giz*
tulpar-edi	*tulpar-edi-le*

Söylenti *bol-**gan*** karşılanır. 1. tür kişi eki kullanılır:

tulpar bol-gan-ma 'yiğitmişim'	*tulpar-bol-gan-bız*

Koşul çekiminde ekeylem ***e-se-*** biçimindedir.

çermer-ese-m 'becerikliysem'	*çermer-ese-k*
çermer-ese-ng	*çermer-ese-giz*
çermer-ese	*çermer-ese-le*

Eylemde zaman kullanımları zengindir.

Belirli geçmiş zaman ***-dıl -di, -du/ -dü*** eki iledir:

kayt-dı-m 'döndüm'	*kayt-dı-k 'döndük'*
kayt-dı-ng 'döndün'	*kayt-dı-gız 'döndünüz'*
kayt-dı 'döndü'	*kayt-dı-la 'döndüler'*

Belirsiz geçmiş zaman ***-gan/-gen*** eki anlatılır.

ber-gen-me 'vermişim'	*ber-gen--biz 'vermişiz'*
ber-gen-se 'vermişsin'	*ber-gen-siz 'vermişsiniz'*
ber-gen 'vermiş'	*ber-gen-dile 'vermişler'*

Belirsiz geçmiş *-p/ -b* ulaç eki aracılı ile de anlatılır:

caz-ıb-dı 'yazmış'	*kel-ib-di 'gelmiş'*

Ayrıca *-**xan/-xen*** gibi çeşitlemleri de kullanılır.

tol-gan-ma 'dolmuştu'	*barganma 'varmışım'*
aytxandı 'söylemişti'	

Geniş zaman ***-r, -ar/ -er*** eki ile karşılanır:

aşa-r-ma 'yerim'	*aşa-r-bız 'yeriz'*
aşa-r-sa 'yersin'	*aşa-r-sız 'yersiniz'*
aşa-r 'yer'	*aşa-r-la 'yerler'*

Olumsuzu *-maz/ -mez* eki üzerine aynı kişi eklerinin gelmesi ile yapılır:

aşa-maz-ma 'yemem'	*aşa-maz-bız 'yemeyiz'*

Şimdiki zaman iki biçimde söylenir:

1. Ünsüzle biten eylemlerte ***-a-/-e*** ünlüsü ile anlatılan şimdiki zaman daha çok geniş zamanla şimdiki zamanın arasında bir zaman kavramını karşılar:

bil-e-me 'bilirim, biliyorum'	*bar-a-bız 'varırız, varıyoruz'*
bil-e-se 'biliyorsun'	*bil-e-siz*
bil-e	*bil-e-dile*

Bu ek ünlü ile biten eylemlerede ***-y-*** biçimindedir:

aşa-y.ma 'yiyorum'	*boşa-y-bız 'bitiriyoruz'*

2. Şimdiki zaman için ayrıca ***-a/ etur-/ -y tur-*** biçimi kullanılır:

işle-y tura-ma 'yapıyorum'	*işle-y tura-bız*
işle-y tura-sa 'çalışıyorsau	*işle-y tura-sız*

Gelecek zamanın eklendiği eyleme göre üç tür kullanımı vardır:

1. Ünlü ile biten sözcükler ***-rık/ -rik*** eki eklenir:

caşa-rık-ma 'yaşayacağım'	*caşa-rık-bız*
caşa-rık-sa	*caşa-rık-sız*
caşa-rık-dı	*caşa.rık-dıla*

2. Ünsüzle biten eylemlere *-**arık/ -erik*** eklenir:

ket-erik-me 'gideceğim'	*ket-erik-biz*
ket-erik-se	*ket-erik-siz*
ket-erik-di	*ket-erik-dile*

3. *-**lık-/ -lik*** eki *r* ve *l* ile biten ünsüzlere gelir:

kel-lik-me 'geleceğim'	*bar-lık-bız 'varacağız'*
ber-lik-se 'vereceksin'	*kör-lük-siz 'göreceksiniz'*
ber-lik-di	*ber-lik-dile*

Gerlecek zamanın **olumsuz**u Karaçay-Balkarcada değişiktir:

kob-arık-tül-me 'kalkmayacağım'	*kob-arık-tül-büz*
kob-arık-tül-se	*kob-arık-tül-süz*
kob-arık-tül-dü	*kob-arık-tül-düle*

Buyrumda kişi ekleri değişiktir:

kör-eyim 'göreyim'	*kör-eyik 'görelim'*
kör 'gör'	*kör-ügüz 'görün''*
kör-sün 'görsün'	*kör-sünle 'görsünler'*

2. tekil kişi için *-gın/ -gin, gun/ -gün* de kullanılır:

kör-gün 'gör	*cat-hın 'yat'*
bar-gın 'git'	*aşa-gın 'ye'*

Gereklik *-arga/ -erge kerek* biçimi ile karşılanır:

bar-argar kerek-me 'gitmeliyim'	*bar-arga kerek-biz 'gitmeliyiz'*
bar-arga kerek-se	*bar-arga kerek-siz*
bar-arga kerek	*bar-arga kerek-dile*

Gereklik kipinin *-ar/ -er kerekli* biçiminde kullanınmı da var:

*çab-ır kerekli-**me 'koşmalıyım'***	*çab-ır kerekli-biz*
çab-ır kerekli-se	*çab-ır kerekli-siz*
çab-ır kerekli-di	*çab-ır kerekli-dile*

İstek *-ay/-ey* eki ile anlatılır. Yalnız birinci kişi tekil ve çoğul çekiminde saptanır:

bereyim 'vereyim'	*bereyik 'verelim'*
beresin 'veresin'	*bereyin 'verin'*
bersin 'versin'	*bersinle 'versinler'*

Dilek Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-sa/ -se* eki ile kurulur:

ber-se-m 'versem'	*ber-se-k*
ber-se-ng 'versen'	*ber-se-giz 'verseniz'*
ber-se 'verse'	*ber-se--le 'verseler'*

Bileşik zamanlar ekeylem aracılığı ile kurulur. Türkçenin genel yapısında olduğu biçimde üç bileşik zaman kuruluşu var: *Öykülü, söylentili, koşullu.*

Öykülü bileşik zaman yalın kip üzerine ekeylemin öykü biçiminin gelmesi ile kurulur;

Geniş zamanın öyküsü şöyle:

aytır-e-di-m / aytır-e-m 'söylerdim'	*aytır-e-di-k / aytır-e-k*
aytır-e-di-ng / aytır-e-ng	*aytır-e-di-giz / aytır-e-giz*
aytır-e-di / aytır-e-d	*aytır-e-di-le / aytır-e-lle*

Şimdiki zamanın öyküsü:

bil-e-di-m / bil-e-m 'biliyordum'	*bil-e-di-k / bil-ek*
bil-e-di-ng / bil-e-ng	*bil-e-di-giz / bil-e-giz*
bil-e-di / bil-e-d	*bil-e-di-le / bil-e-lle*

Belirsiz geçmişin öyküsü:

ket-gen-e-di-m / ket-gen-em	*ket-gen-e-di-k / ket-gen-ek 'gitmiştik'*
ket-gen-e-di-ng / ket-gen-eng	*ket-gen-e-di-giz / ket-gen-egiz*
ket-gen-e-di / ket-gen-ed	*ket-gen-e-di-le / ket-gen-elle*

Gelecek zamanın öyküsü:

allık-e-di-m / allık-e-m 'alacaktım'	
allık-a-di-k / allık-e-k	
allık-e-di-ng / allık-e-ng	*allık-e-di-giz / allık-e-giz*
allık-e-di / allık-e-d	*allık-e-di-le / allık-e-lle*

İsteğin öyküsü ayını zamanda dilek-koşulun öyküsünü de karşılar:

bol-gay-e-di-m / bol-gay-e-m 'olaydım, olsaydım'	*bol-gay-e-di-k / bol-gay-e-k*
bol-gay-e-di-ng / bol-gay-e-ng	*bol-gay-e-di-giz / bol-gay-e-giz*
bol-gay-e-di / bol-gay-e-d	*bol-gay-e-di-le / bol-gay-e-lle*

Gerekliğin öyküsü:

eterge kerek e-di-m 'yapmalıydım'	*eterge kerek e-di-k*
eterge kerek-em	*eterge kerek e-di-m*

Söylentili bileşik zaman *bol-gan* sözcüğü aracılılığı ile kurulur.

Şimdiki zamanın söylentisi:

bar-a bol-gan-ma 'gidiyormuşum'	*bar-a bol-gan-bız*
bar-a bol-gan-sa	*bar-a bol-gan-msız*
bar-a bol-gan-dı	*bar-a bol-gan-dıla*

Gelecek zamanın söylentisi:

bar-lık bol-gan-ma 'gidecekmişim'	*bar-lık bol-gan-bız*
bar-lık bol-gan-sa	*bar-lık bol-gan-sız*
bar-lık bol-gan-dı	*bar-lık bol-gan-dıla*

Koşullu bileşik zaman *-sa-/ -se-* eki aracılığı ile kurulur:

Şimdiki zamanın koşulu:

at-a-se-m 'atıyorsam'	*at-a-se-k*
at-a-se-ng	*at-a-se-giz*
at-a-se	*at-a-se-le*

Belirli geçmişin koşulu:

kel-di-m ese 'geldimse'	*kel-di-m ese*
kel-di-ng ese	*kel-di esek*
kel-di- ese	*kel-di-le ese*

Belirsiz geçmişin koşulu:

oku-gan e-se-m 'okumuşsam'	*oku-gan e-se-k*
oku-gan e-se-ng	*oku-gan e-se-giz*
oku-gan e-se	*oku-gan e-se-le*

Gelecek zamanın koşulu:

öl-lük-e-se-m 'öleceksem'	*öl-lük-e-se-k*
öl-lük-e-se-ng	*öl-lük-e-se-giz*
öl-lük-e-se	*öl-lük-e-se-le*

Gerekliğin koşulu:

aşarga karak e-se-m 'yemeliysem'	*aşarga karak e-se-k*
aşarga karak e-se-ng	*aşarga karak e-se-giz*
aşarga karak e-se	*aşarga karak e-se-le*

Ortaç:

-gan/-gen, -kan/-xan Türkiye Türkçesindeki *-an/-en* ortacı ile aynı işlevde. *-gan/-gen* ortacı kesin bir zamanla sınırlı olmayan bitmiş bir olayı anlatır. *-ngan/-ngen, -xan/-xen* gibi çeşitlemeleri de kullanılır.

aşa-gan 'yiyen'	*ket-gen 'giden'*
ber-gen 'veren'	*öl-gen 'ölen'*

Ilyuşa alada caşagan atasını kart egeçin kördü 'İlyuşa, yakınında yaşayan yaşlı kızın babasını gördü'

-r, -ar/-er, -ur/ -ür geniş zaman ortacıdır. Olumsuzu **-maz/-mez** ile yapılır.

aş-ar zat 'yenir şey'	*ölür ot 'öldürür ot, zehir'*
bat-ar kün 'batacak güneş'	*cat-ar orung 'yatacak yer'*
aş-amaz 'yemez'	*köer-mez 'görmez'*

-arlık geniş zaman ortacıdır.

kel-lik konak 'gelecek yer'	*cat-arık cer 'yatyacak yer'*

meni katın allık caşga ne da anı kibik bir zaxta nem uşa bolur da 'beni kadın alınacak yaşa ne de onun gibi bir şeyle karşılaştırabilir'

kelellik 'gelecek kimse'

munu etallıgıbız zoxtu 'bunu edebileceğimiz yoktur'

-wçu süreklilik ve bir amaç için kullanılır:

konax kelüçü üy 'konuk odası'	*cazusuz 'yazısız'*

Ulaç:

-**p** bağlama ulacı, Karaçaycada çok kullanılan bir ulaç ekidir.

de-b 'deyip'	*bar-ıb 'varıp'*
çıgarıb 'çıkarıp'	*caşa-b 'yaşayıp'*
cıltır-ab 'parlayıp'	*cat-ıb 'yatıp'*

sora karnaşı da k'elip bulayda bulayda kalıp k'etk'en- dile 'sonra kardeşi de gelip burda kalıp gittiler'

üc at tagılıp körgöndile 'üç at takılmışgördüler'

men aña karab tebredim 'ben ona bakmaya başladım'

anı çındayçıkların kiydirib başyladı 'onun çorapcıklarını giydirmeye başladı'

Ekin belirsiz geçmiş zaman işlevinde kullanımı da var:

zazılıf-tı / cazılıf-tı 'yazılmış'

tüyme salınıftı'düğme sallanmış'

k"imni k"örgensiz darmannan saw bolup 'kimi gördünüz dermanla sağ olmuş'

-***a/-e, -y ünlü*** ile yapılan ulaç ekidir.

cıla-y 'ağlayarak'	*aş-ay 'yiyerek'*
kel-e 'gelerek'	*al-a 'alarak'*

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu ulaç bileşik eylem kurmada da kullanılır:

uça kel- 'uçarak gelmek, uçup gelmek'

seni tiley kelgebiz 'seni dileyerek geliyoruz'

caza söz 'yazılmış söz'

Olumsuzu ***-may*** eki ile yapılır. ***-manıy*** eki de bu ulacın olumsuz kullanımıdır.

kör-mey/ kör-meyn 'görmeden'	*bar-may 'bar-mayın 'varmaksızın'*
bil-mey / bil-meyin 'bilmeksizin'	*bet-mey / ber-meyin 'vermeksizin'*

kişi baxcaga bargandı kobuzun soga soga 'adam sopasıyla oynaya oynaya bahçeye vardı'

bara bara kolxozga keldik 'vara vara kolhoza geldik'

-maganlay / -megenley de olumsuzluk bildirir.

ayt-maganlay 'söylemeden'	*bil-megenley 'bilmeden'*
kir-megenley 'girmeden'	*kör-megenley 'görmeksizin'*

-ganlay/ -genley, hanlay

bar-ganlay 'gidince'	*caz-ganlay 'yazınca'*
öl-genley 'ölünce'	*kat-genley 'gidince'*

-gınçın/-ginçin ve çeşitlemeleri 'değin, kadar' anlamında ulaçlar yapar:

bar-gonçın 'gidinceye dek'	*ber-ginçin 'verinceye dek'*
bat-hınçın 'batıcaya dek'	*kel-ginçin 'gelinceye dek'*

men k'elginçi sen bulayda saklap tur 'ben gelinceye

dek burda bekle'

kışbolguncuyer 'kışolancaya kadar'

18.9. Örnek

Karaçay halk yazınında Avcı Bineger öyküsü ünlüdür. Şiir biçiminde olan öyküde, avcı Bineger'in yıkımı anlatılır. Bineger, gençliğinden beri amansız bir avcıdır, peç çok geyik öldürmüştür. Günlerden bir gün kardeşi Umar ağır bir hastalığa yakalanır. Bu İt ağrısı denen bir sayrılıktır. İyleşmesi için ak maralın sütü gereklidir. Bineger bu sütü bulmak için geyik avına çıkar. Çok güzel, dişi bir geyikle karşılaşır. Günlerce bu dişi geyiğin ardından koşar. Dişi geyik gerçekte Av tanrısının kızı Fatima'dır. Geyik kendisini tanıtır. Avcı, geyiğin sıradan bir geyik olmadığını öğrenir. Buna karşın, geyiği izlemeyi sürdürür. Fatima, Bineger'e kargış verir. Bineger kendini yalçın bir kayanın başında bulur. On beş gün boyunca orada yaşar. Yakınları Bineger'in izini sürüp kayanın eteğine gelirler. Bineger'i görürler. Ancak kayadan inme olanağı bulunmaz. Bineger karısının isteği üzerine kandisini kayadan aşağı atar.

Bineger

Biyleni biyi Gezdohnu ulanı Bineger
karnaşıñ Umar seni it avruvdan avruydu
aña cararık ak maralnı sütüdü
anı tutarık ana karnaşıñı itidi.
Bineger bardı ana karnaşına it tiley
ala anı anda konak kibik körmelle
maral tutarga bir it küçüknü bermelle
ana karındaşından, oy, it tilegen it bolsun
meni caum da Bineger'ley tüp bolsun
ol andan çıktı kiyikle turgan tavlaga
çartlap çıktı üç ayaklı maral allına
allay tübesin, teyri, meni ceti kallıma!
süre-kaça, ala örledile miyikge
arı çıkganlay tuban bastı, cars boldu
ak maralı köz tuvrasından tas boldu.

Bineger

Beyler beyi Gezdoh'un oğlu Bineger
Kardeşin Umar it ağrısına tutulmuş
Ona yarar ak maralın sütü
Onu tutabilecek dayının iti
Bineger vardı dayısına it diledi
Onlar onu orda konuk gibi görmüyorlar
Maral tutmak için bir yavru köpeği vermiyorlar
Dayısından ey, it dileyen, it olsun.
Benim düşmanım da Bineger gibi kahrolsun.
O oradan çıktı geyiklerin yaşadığı dağlara
Birdenbire çıktı üçayakalı maral önüne
Böyle çıksın Tanrım, benim yedi düşmanıma,

Kovalaşarak onlar çıktılar yükseğe,

Oraya çıkınca duman bastı, karanlık oldu.

Ak maralı göz önünde kayboldu.

19. KUMUKLAR

Kumuklar Özerk Dağıstan Cumhuriyeti'nde yaşarlar. 1989 sayımına göre 282.178 Kumuk vardır. Hazar Denizinin kuzey kıyısı boyunca uzanan Dağıstan Cumhuriyeti topraklarını yerleşmişlerdir. Ayrıca Özerk Çeçen-İnguş ve Özerk Kuzey Ossetion bölgelerinde küçük topluluklar biçiminde Kumuklar yaşar.

"Kumuk" sözcüğünün kökeni ile ilgili değişik görüşler ortaya atılmıştır. Bu adın birbirine yakın değişik söylenişleri vardır. Kaşgarlı Divan'da "**Kumuk"** sözünü "*bir zaman yanında bulunduğu beylerden birinin ad*ı" biçiminde açıklar. "Kumukla-" *eylemi ise "Bir kimsenin Kumuk boyundan olduğu söylenmek istersen böyle denir. Bu bir adamın adıdır"* biçiminde tanımlanır. Kimileri bu sözcüğün Kıpçak yerine kullanılan "Kimaki" sözcüğü olduğunu ileri sürerler. Bir bölüm bilim adamı ise Lak yerleşmesi anlamına gelen "Kazı-kumuk" adıyle ilgili olduğunu savunur. Kimi bilim adamları "kum" sözcüğü ile ilgili olduğunu bildirir.

Son zamanlara dek Dağıstan dağlık alanında yaşayanlar "kumyk" sözcüğünü ovalık ve bozkırlarda yaşayanlar için kullanırlardı.

Kumuk geçmişi üzerine sağlam bilgilerden yoksunuz. Klaproth, Hazarların soyundan geldiklerini savunur. Vambery, 8. yy'dan beri bugünkü topraklarda yaşadıklarını söyler. Bekir Sıtkı Çobanzade'ye göre Karaçay- Balkarlardan kopmuşlardır. Samoyloviç de bu görüşe katılır.

Ahmet Caferoğlu'na göre, 7. yüzyıldan başlayarak Hazar Devleti sınırları içinde yer alırlar. Oğuz-Kıpçak boylarının karışımından oluşurlar. Altın-ordu döneminde ve öncesinde Kumukların yazgısı Kuzey ve Doğu Kafkasyada'ki Türk boylarının yazgısı ile birlikte ele alınmalı.

Kumuk geçmişi 16- yüzyıl ortalarında oldukça aydındır. Terek ırmağından Derbent'e dek olan alanda son Kumuk Hanı Şahmal Çoban egemendir. 1578'de Şahmal-Çoban'ın ölşümü ile devlet bölünür. 5. oğlu Sultan But, Sulak ile Terek arasında bağımsız bir beylik kurar. Beylik Dağıstan'ın en kuzeyinde yer alan saf Kumuk beyliğidir. Oluşumu ardından beylik Ruslarla yüz yüze gelir. kazaqn-Astrahan hanlıkları yıkılmışRuslar Kafkaslara doğru sarkmışlardır. Ruslar İdil (Volga) y-Hazar yolu ile Kumukeli kıyılarına 30 asker çıkarırlar. Dış düşmanın gözükmesi ile Şahman Çoban oğulları arasındaki eğmenlik yarışı durur. Kumuk etkinliği ve ve ünü artar. 1593'ta Sulak ırmağı kıyılarına Koyşu kalersini kurarlar. Tarki yakınlarına ikinci bir kale kurmak isteyince, Şahmal Çoban oğullarının yoğun direnişi ile karşılanışırlar. Ama kaleyi yapmayı başarırılar. 16045'te Sultan But, Dağıstanlı ve Çerkezlerin de desteğini alarak Ruslara karşı saldırıya geçer. Rusları bölgeden kovar. Bu arada Kumak birliğini sağlama çalışır. Bir kardeşimnin denetimindeki Sulak-Terek bölgesini devletine katar. Dört bir yanda dağınık yaşayan Kumukları derler, bu bölgeye yerleştirir. Çil Yurt'u başkent yapar. Rusların kaçışının ardından, başkenti Tuman ilçesine alır. Bu bölgeyi kardeşi Kazan Alp'in denetimine verir. Tuman bölgesi ile kimi Kumuk köyleri ise, oğulları Aytemür ile Kazan Alp'in denetimindedir. 19. yüzyıl başlarında bular 5000 aile syılırlar. Miçikiç bölgesi ise üç bölgeye ayrılmıştır:

1. Tav-Miçikiç (Dağ Miçikiç),
2. Agaç-Miçikiç (Orman Miçikiç),
3. Tüz Miçikiç (Ova Miçikiç).

Evliya Çelebi Derbent'e dek yerlere egemen Şamhallıların, Dağıstan'ın 7 hanlığını denetlediklerini yazar. Kumuk ülkesindan 'Kumukistan' diye söz eder. Tavusta ile Dağıstan arasında gösterediği bu ülke için "Dağıstan-ı Kumuk" terimini kullanır.

17. yüzyıl ortalarına dek Dağlık Kumuk halkı, seçtiği beylerle süren yönetim geleneği ile yaşar. 18. yüzyılda bunun yerini soydan gelen nhanların yönatimi alır. Ülke Derbent-Terek ve Dağlık Kumukistan diye iki bölüme ayrılır. 19. yüzyılda tüm bu topraklarla birlikte güneydaki Kaytak bölgesinde Kumukça konuşulur. Kdsi'ya göre, Dağıstan halkı da bu Türrkçeyi anlar. Bu yüzyılda Kumukça, dil, kültür ve soy sınınırlarının çok ötesinde geniç alanlarda kullanım olanağı kazanmaıştır.

Eski dönemlerde Kumuk boyları arasında ak-sakallar kurulu aracılığı ile yönetim geleneği vardır. Ruslarla ilişkinden sonra feodal düzen koşullarının Kumuklar arasında da yayıldığına tanık olunur. Halk arasında toplumsal katmanlar belirir. Tarki (Şamhalılar soyulu biy), çanka (anası soylu olmayan), bağımsız özdenler (toprak soyluları), yarı bağımsız özdenler, özgür köylüler ve kullar gibi katmanlar doğar.

Kumukeli, doğudan batıya uzanan Hazar denizi kuzeyindeki tarihsel geçit yolları üzerinde yer alır. Bu yol göç ve alımsatım geçiş kuşağı, yol uğrağıdır. Ama aynı ölçüde zor bir bölgedir.

16. yüzyıldan 19. yüzyılın ikinci yarısına dek Rus ordularının yayılma dalgasına sahne olur. Halk bitkin ve yorgun düşer. Tüm bunlara karşın, 1917'de Rus çarlığının çöküşü ile Kumuk halkında bağımsızlık arayışları başlar. Kuzey Kafkas Müslümanları içinde öncü olurlar. Dağıstan halklarına ve öbür Müslümanlara göre aydın ve devlet adamı yetiştirmişlerdir. 1918 Kuzey Kafkas Halkları bağımsızlık kurultayında Kumukça tüm Kuzey Kafkasya'ının ortak dili olarak benimsenir.

Kumuklar sayıca az olmalarına karşın, geniş bir alana yayılırlar. Uzun süre bir birlik oluşturamazlar. 13. yüzyılda Cengiz Han döneminde Büyük ve Küçükorda birlikleri içinde yer alırlar. Sonra bir bölümü Rus, bir bölümü İran egemenliğine girer.

19.1. Yazın

Kumuk yazı geleneği 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkmaya başlar. İlk olarak kilise kullanır. Ayrıca romanlar yazılmaya başlanır. 1883'te St.Petersburg' da basılan Muhammed Osmanzâde'nin Nogay ve Kumuk Şiirleri Antolojisi ilk yazın ürünlerine örnek gösterilebilir.

Kumuk Türkçesi ile ilgili ilk bilgiler Klaproth'un Kaukasische Saprache (Kafkas Dilleri) 1814 adlı kitabının Kaukasische Sprachproben (Kafkasça dil örnekleri) adlı bölümünde bulunur. Julius Néhmeth'in Kumukça üzerine çalışmaları daha kapsamlıdır. 1911 yılında yayınlanan Keleti Szemle dergisinin 12 sayısında Kumükisches Studien I. Bölüm adı altında ilk incelemelerini yayınlar. Burada Kumukça ve Balkarcanın söz-lüğünü işler. Aynı dergisinin 1913'te yayınlanan 13. sayısında Kumukça halk şiiri örneklerini ele alır.

Kumuk Türkçesi 1918 Kuzey Kafkasya halkları ulusal kurultayında tüm Kuzey Kafkasya'nın birleştirici ortak dili kabul edilir.

Kumuklar önce Arap yazısını kullanırlar. Ama bu yazı Kumukçanın ses özelliklerini gereği gibi yansıtmaz. Kumuk halkının cahil kalmasına neden olur. Devrimden sonra yeni bir yazı dili yaratılır. 1927'de Latin yazısı kullanılmaya başlanır. 1938'den beri ise Kiril yazısı ile yazılır. Kumukça Dağıstan'ın birbirinden etkilenen altı yazın dilinden biridir. Bu etkilenmenin sonuçlarını, 1910'da Balkar ve Kumuk dillerini incelemek için Kafkasya'ya gelen ünlü Macar bilim adamı Németh, devrimden önce ortaya koyar. Devrimden sonra Kumukçada Rusçadan alınan sözcüklerin sayısı artar.

19. 2. Ağız

Kumukça üç ağıza ayrılır. *Buynak, Hasav-yurt, Kaytak.* Buynak ve Hasav-yurt ağızları yazı dilini oluştururlar. Bunlar Kaytak ağzından ses,- yapı-, tümce-bilgisi ve sözvarlığıı bakımlarından ayrılır.

Kumukçanın sözvarlığının kökenini Türkçe sözcükler oluşturur. Arapça-Farsça sözler yanında son dönemlerde alınmış Rusça ödünç sözler bulunur. Ayrıca Kafkas dillerinden alınmış sözcükler vardır.

19.3. Konum

Kumuk Türkçesinin gösterdiği ses özellikleri nedeniyle Bekir Sıtkı Çobanzâde, Kumukçayı Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesi arasında bir yere koyar. Samoyloviç de Türkçe dil bölümlemesinde Kumukçayı konuşulduğu alan ve yakın ilişkileri nedeniyle Azericeye yakınlığına değinir. Gerçekten de Kumukça kimi önemli ses özellikleri bakımından kendi öbeğindeki öbür dillerden ayrılır. Sözgelimi Eski Türkçe'nin önsesteki *y-* sesi Kumukçada korunmasına karşın Karaçaycada c-, Balkarcada *c-* ünsüzüne dönüşür:

Kumukça	**Karaçayça**	**Balkarca**
yaz	*caz*	*zaz*
yılkı	*cılkı*	*zılkı*
yen	*cen*	*zen*

19.4. Ses Dizgesi

Kumukçada sekiz ünlü vardır. Yazı dilinde açık ve kapalı *e* ünlüleri aynı yazaçla gösterilir. Büyük ünlü uyumu kalın ünlülü sözcüklerde daha güçlü biçimde egemendir. Birkaç örnekte ünlü uyumu bozulmuştur:

yila- 'ağlamak'	*çaçira- 'sıçramak'*
babiş 'ördek'	

Dudak benzeşmesi tam oluşmamıştır. Kimi sözcüklere gelen eklerde dudak uyumuna doğru bir eğilim görülür.

Kumukçada Türkçenin birincil uzun ünlüleri bulunmaz. Kimi ses olayları sonucu ikincil uzun u ünlüsü geçer:

tû- 'doğmak'	*bû- 'boğmak'*

Ancak söylenişte ara ünlüler vardır. Sözgelimi *u* ünlüsü ile *ü* ünlüsü arasında söylen bir *ú* sesi vardır. Kimi kez *ü,* kimileyin *i* ünlüsünden dönüşmüştür:

úçún <ET üçün 'için'	*túp <ET tüp 'dip'*
úy-nú <ET eb 'evi'	*túppe túz <*ET tüp tüz 'düpe düz'*
kúy-ú bulan 'bununla birlikte'	*úç <ET üç 'üç'*
gúç <ET küç 'güç'	*gúnnúz <ET kün 'gündüz'*

Yukardaki ünlüye koşut ø ünlüsü vardır. *o* ile *ö* arasında bir ünlüdür.

dørt 'dört'	*køp 'çok'*
øzge 'başka'	*gøre 'göre'*

Önseste *ä, e < i* değişimi izlenir:

iyer- 'izlemek' <ET. ädär-	*iy- 'emek' < ET. äg-*
iyle- 'ıslatmak' < OT ädlä-	*iri- 'erimek' < ET. eri-*

Dudak ünsüzlerinin etkisiyle kimi sözcüklerde yuvarlaklaşma olur:

awzubuz 'ağzımız'	*awçu 'avcı'*
bawubuz 'bağımız'	*kamuş 'kamış'*

bulan 'ile' <ET. birlä	*üyür 'sürü' < ET. ögür*

Kumukçada yirmi üç ünsüz kullanılır. Birtakım ünsüzler salt alıntı sözcüklerde geçer.

Önseste *b-* ünsüzü genellikle korunur:

bar- 'varmak'	*ber- 'vermek'*
bol- 'olmak'	*barmak 'parmak'*
bek 'pek'	*biş- 'pişmek'*

Birçok Türk dilinde olduğu gibi ardından gelen genizsil *ñ* ünsüzünün etkisi ile kimi sözlerde *m* ünsüzüne dönüştüğü olur:

miñ 'bin'	*munu 'bunu'*
men 'ben'	*mamuk 'pamuk'*
mişik 'kedi'	*mıyık 'bıyık'*

Esik Türkçenin içsesteki *-b-* ünsüzü kimi sözcüklerde *-m-* ile karşılanır:

tömen <ET töbün 'aşağı'	*komuz <ET kobuz 'akardiyon, mızıka'*

Bunu yanında kimi sözlerde *b-* sesi korunur:

boyun' boyun'	*burun 'burun'*
barı 'tümü'	*baw 'bağ'*

Kimi sözcüklerde Halaççada olduğu gibi sözbaşında *h-* ünsüzü bulunur:

hau 'av'	*hiz 'iz'*
hin 'in'	*høkún- 'pişman olmak'*

Öndamaksıl *g* ünsüzü *y* ünsüzüne dönüşür:

biy 'bey' <ET. bäg	*iyir- 'eğirmek' <ET. ägir-*
kiyir- sokmak' <ET. kigür-	*tüy- 'düğümlemek' <ET. tüg.*
üyren- 'öğrenmek' <ET.ögrän-	*üyret- 'öğretmek' <ET. ögrät-*
üyür 'sürü' <ET. ögür	

Artdamaksıl *ğ* ünsüzü *w* ünsüzüne dönüşür:

awur 'ağır'	*awuz <ET agız 'ağız'*
awruw 'ağrı'	*aruw <ET arıg 'arı, temiz'*
aytuw 'konuşma' < ET. aytıg	*getaw 'gidiş' <ET. ketig*
süyüw 'sevgi' <ET. säbig	

Genizsil *ñ* sesi korunur:

miñ 'bin'	*taññı 'sabah, tan'*
deñiz 'deniz'	

Önseste ince *k-* ünsüzü *g-* ünsüzüne dönüşür:

geç- < ET käç- *'geçmek'*	*geç < ET. keç 'geç'*
geçe 'gece' < ET. keçä	*gel-' <ET. käl- 'gelmek'*

gerti 'doğru' < ET. kerti	*geter- < ET. ketär- 'getirmek'*
göter- 'kaldırmak' < ET. kötür	*göz <ET köz 'göz'-*
gindik <ET kindik 'göbek'	*gerti <ET kirtü 'doğru, gerçer'*

gemede gemeçi bulan uruşma 'Gemide gemici ile döğüşme'

geçe yürügen erten süyünür 'Gece yürüyer, sabah sevinir'

gün görmegen gün görse 'Güneş görmeyen, güneş görse'

gündüz çırak yandırır 'Gündüz mum yakar'

gök gögürçün men bolup 'Mavi güvercin men olup'

Sözbaşında *k-* ünsüzü kimi sözcüklerde gırtlaksı sızıcı *x-* ünsüzüne dönüşür:

xonşu <ET konşı 'komşu'	*xum <ET kum 'kum'*
xurt <ET kurt 'kurt'	*xaşı- <ET kaşı- 'kaşımak'*

Önseste *y-* ünsüzü çok kez korunur:

yigit <ET yigit 'yiğit'	*yanñur <ET yagmur 'yağmur'*
yigirmi <ET yigirmi 'yirmi'	*yır <ET yır 'şarkı, türkü'*
*yasavul <*yasa 'kanun adamı'*	*yolavçu <*ET yol 'yolcu'*

Ancak kimi örneklerde -özellikle *ı, i* ve *u* önünde- öbür Kıpçak dillerinde olduğu gibi *c-* ünsüzüne dönüşür:

cibin 'sinek'	*cuw- 'yunmak'*
cıy- 'yığmak'	*cirgen- ET yigrän*

Önseste *t-* ünsüzünün durum iki türlüdür. Kimi örneklerde *d-* ünsüzüne dönüşür:

de- 'demik'	*denñiz 'deniz'*
dørt 'dört'	*dúgú 'pirinç'*
donñuz 'domuz'	

Bir bölümünde ise eski *t-* ünüsüzü korunur:

terek 'ağaç'	*taw 'dağ'*
tebre- 'yola düşmek'	*tübe- 'karşılaşmak'*

19.5. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* eki ile yapılır. Ancak -lar/-ler çoğul ekinden sonra iyelik, yönelme ve tamlayan durum eklerinden biri gelirse çoğul ekinin *-r* ünsüzü düşer.

aş 'yemek'	*aşlaga 'yemeklere'*
aşlanı 'yemeklerini'	*yollanı 'yollarını'*
yer-den-tin 'yeri üzerinden'	

İyelik kullanımı Oğuz dillerinden biraz değişiktir. Ayırım daha çok çoğul kişide görülür:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-ım taş-ım*	*-(ı) bız taş-ıbız*
2. kişi	*-ıñ taş-ıñ*	*-(ı)gız taş-ıgız*
3. kişi	*-(s)ı (n) taş-ı*	*-ları taş-ları*

yoldaşman	*yoldaşbız*
yoldaşsan	*yoldaşsız*
yoldaş	*yoldaş*

Tamlayan ile **belirtme durumu** eki aynı biçimdedir. Her ikisi de *-nı* eki ile karşılanır. Bu durum iyelik ekinden *-n* ünsüzünün düşmesi sonucunda doğmuştur. Böylece ünsüzlerle biten sözcüklerde *-nı* eki kullanılır. Belirtme durumuna birkaç örnek verecek olursak:

taş-nı 'taşı'	*gişileni gørdúm 'kişileri gördüm'*
içi getkenni iştanı bilir 'içi gideni (isal olanı) donu bilir'	
arçup aşar alma-nı 'elmayı soyup yer'	

Ekin tamlayan işlevinde kullanımı şöyledir:

túkúnú terisi koyan teriden yaxşı
'tilkinin derisi tavşan derisinden iyidir'
toknu gøzú hikmatta 'tokun gözü hikmettedir'
Ahmatnı børkú 'Ahmet'in börkü'

Kumukçada belirtme durumunun eksiz anlatımı da olasıdır.

*asılsız anga minse **atasın** tanımaz*
'asılsız ata binse babasını tanımaz'
açulansañ burnuñ hap 'kızarsan burnunu kopar'

Yine 3. tekil kişi eki (*-sın*)'dan sonra belirtme durumu *-ı* biçiminde görülebilir:

alaşanı ayaktan, biyigini baştan yibermek gerek
'küçüğünü ayaktan, büyüğünü başından bırakmak gerek'

-n ve *m* iyelik ekleriyle biten sözcüklerden sonra, *-ı* eki kullanılır:

atamı gørdúm 'babamı gördüm'
hayvanıñ ı soyduñ 'hayvanını yüzdün'

Genel *-nı* eki yanında tamlayan eki, kişi sözlerinden ve *-n, -m* iyelik ekleriyle biten sözcüklerden sonra *-ı* eki kullanılır:

meni gøzúm 'benim gözüm'	*onu başı 'onun .başı'*
atamı kitabı 'babamın kitabı'	

Yönelme ekinde Eski Türkçenin *-g* sesinin korunduğu olur. Böylece -ga/-ge biçiminde kullanılır. Yalnız, kişi sözcükleri ile kulanımlarında değişiklik gözlenir.

işçi-ge 'işçiye'	*olar-ga 'onlara'*
agaç-ga 'ağaca'	*ay-ga 'aya'*
gişi-ge 'kişiye'	*iş-ge 'işe'*
yer-ge 'yere'	

Ama -a/-e biçimi de vardır:

suw-a 'suya'

Bulunma eki-*da/-de* biçimindedir. *m, n* ve *ñ* ünsüzleri ile biten sözcüklerde ek -na/-ne biçimine dönüşür.

al-da 'öncede'	*at-ta 'atta'*
bala-da 'çocukta'	*yol-da 'yolda'*
aran-na 'ahırda'	*saban-na 'sabanda'*

Çıkma *-dan/-den* eki ile anlatılır. Ayrıca -dın/-din eki de kullanılır.

al-dın 'önceden'	*hawa-tin 'havadan'*
gerti-tin 'gerçekten'	*gerti-den 'gerçekten'*
alaşa-tin 'aşağıdan'	*ata-m-dan 'babamdan'*
taş-dan 'taştan'	*men-den 'benden'*
til-den 'dilden'	*søzden 'sözden'*

İlgi eki *-ki* biçimindedir. İyilek ekine yakın bir işlevde sahiplik, ilgi bildirir:

meniki 'benimki'	*seniki 'seninki'*
onuki 'onunki	*bizinki 'bizimki'*
sizinki 'sizinki'	*onlanıki 'onlarınki'*

Kişi sözcükleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Küçük ayrımlar bulunur. Durum ekleriyle kullanımları şu biçimdedir:

Yalın	*men*	*sen*	*ol*	*biz*	*siz*	*olar, alar*
Tamlayan	*meni*	*seni*	*onu*	*bizin*	*sizin*	*olanı*
Belirtme	*meni*	*seni*	*onu*	*bizin*	*sizin*	*olanı*
Yönelme	*maga*	*saga*	*ogar*	*bizge*	*sizge*	*olaga*
Bulunma	*mende*	*sende*	*onda*	*bizde*	*sizde*	*olarda*
	menne	*senne*	*onna*			*alarda*
Çıkma	*menden*	*senden*	*ondan*	*bizden*	*sizden*	*olardan*
	mennen	*sonnen*	*onnan*			*alarda*

G**österme** sözlerinin durum ekleri ile birlikte kullanımları şöyle:

Yalın	*bu*	*bular*	*şu / şo*	*şular*	*şol*	*şolar*
Tamlayan	*munu*	*bulanı*	*şunu*	*şulanı*	*şonu*	*şolanı*
Belirtme	*munu*	*bulanı*	*şunu*	*şulanı*	*şonu*	*şolanı*
Yönelme	*bugar*	*bulaga*	*şugar*	*şulaga*	*şogar*	*şolaga*
Bulunma	*munda*	*bularda*	*şunda*	*şularda*	*şonda*	*şolarda*
Çıkma	*mundan*	*bulardar*	*şundan*	*şulardan*	*şondan*	*şolardan*

Bunlar dışında *hona, ona, hana, muna hawuna* sözcükleri gösterme sözcüğü olarak kullanılır. Ayrıca *o / ol* ve *olar* sözcükleri gösterme sözcüğü olarak da işlevini sürdürür. Çekimi kimi kişi sözcüklerinde olduğu gibidir.

Dönüşlü sözcük *øz* sözüdür. Sözcüğün iyelik eki ile kullanımı *øzüm, øzün, øzü, øzübüz, øzügüz, øzler* biçimindedir.

øzlani paydası çun 'kendi yararınız için'

Kimi **soru** sözleri şunlar:

kim 'kim'	*kimiçun 'kimin için'*
ne 'ne'	*nege 'niye'*
neçik 'niçin'	*ne yerge 'nereye'*

Soru sözlerinin durum ekleri ile kullanımları ise şöyledir:

Yalın	*kim*	*kimler*	*ne*	*neler*
Tamla	*kimni*	*kimleni*	*neni*	*neleni*
Belirtme	*kimni*	*kimleni*	*neni*	*neleni*
Yönelme	*kimge*	*kimlege*	*neger*	*nelege*
Çıkma	*kimden*	*kimlerden*	*neden*	*neleden*

Belgisiz sözcükler Türkiye Türkçesinde olduğu gibi.

palança 'falanca'	*kimse*
bir kimse 'hiç biri'	*har 'her'*
har kes 'herkes'	*har biri 'herbiri'*
harisi 'her'	*heç 'hiç'*
hepsi 'tama'	*barı 'tümü'*
bir zat 'bir şey'	*bir neçe 'birkaç'*

Sayı adları bakımdan özgün yanı bulunmaz: *bir '1', eki '2', úç '3', dørt '4', beş '5', altı '6', yetti '7', segiz '8', toguz '9', on '10', yigirma / yiyirma '20', otuz '30^, kırk '40', elli, '50', altmış '60', yetmiş '70', seksen '80', toksan '90', yúz '100', miñ '1000'*

Sıra sayıları *-ınçı* ekiyle belirtilir:

birinçi 'birinci'	*ekinçi 'ikinci'*
onunçu 'onuncu'	*birinmçe 'binci'*
başlangı 'birinci'	

Üleştirme *-ar/-er* ile yapılır.

birer 'birer'	*ikişer 'ikişer'*

Toplu sayılar *-aw* eki ile kurulur:

birew 'biriyle'	*ekew 'ikisi birden'*
beşew 'beşi birden'	*on-av 'onu birden'*

Karşılaştırma kimi ön ek kullanmı ile anlatılır:

lap ullu 'daha büyük'
boppo boş'tümden boş, daha boş'

Yaklaşıklık *-lap* eki ile kurulur:

ekilep 'iki kadar'	*beşlep 'beş dolayında'*
dörtlep 'dört kadar'	*onlap 'on dolayında'*

Kesir sayı sözleri şunlardır:

yarım sagat 'yarım saat'	*yartı etmek 'yarım ekmek'*
çerek 'çeyrek'	

Bunun dışında Kumukçada **ondalı** kullanımlarda da vardır:

onda bir 'onda bir'	*beşte eki 'beşte iki'*
yüzde beş 'yözde beş'	*beşden biri 'beşte bir'*
ekiden bir 'ikide bir'	*úçnú ekisi 'üçte iki'*
beşni yartısı 'beşte iki'	*birni yeti bolup bir pay*

Belirteç olarak kullanılan sözlere şunlar örnek gösterilebilir:

asta 'aşağıda'	*bugun 'bugün'*
kep 'çok'	*kaçan 'ne zaman'*
kaydan 'nereden'	*asta 'aşağıda'*
'kúyde 'yöntemiyle'	*yaññıdan 'yeniden'*

19.6. İlgi

İlgeçler bakımından Genel Türkçeden ayrım göstermez. Ancak ilgeç işlevinde kullanılan pek çok sözcük vardır. Bu sözcüklere şunlar örnek gösterilebilir:

ald 'ön'	*ara 'ara'*
art 'arka'	*bulan 'ile'*
day 'gibi'	*kırıy 'kıyı'*
kol-u bulan 'kolu ile'	*orta 'orta'*
tış 'dış, dışarı'	*tup 'yer, dip'*
úçún 'için'	*úst 'üst'*
üç 'iç'	*yak 'yan'*
yan 'yan'	*yanımda 'yanımda'*
yimik 'gibi'	

stol-nu tubunde 'masanın altında'

taw-nu tubunde 'dağın dibinde'

uy-nu aldı-na 'evin önünde'

terek-ni art-ın-dan 'ağacın arkasından'

tuken-ni yag-ında 'dükkanın yanında'

sınık yapgan kalkısı bulan-gı u '

19.7. Devinim

Geçmiş zaman kimi kullanımları ile Kıpçak dillerinde olduğu gibidir.

Belirli geçmiş zaman söylenişinde bir ayrım bulunmaz:

gel-di-m	*at-dı-m*
gel-di-ñ	*at-dı-ñ*
gel-di	*at-dı*
gel-di-k	*at-dı-k*
gel-di-giz	*at-dı-gız*
gel-di-ler	*at,dı-lar*

Belirsiz geçmiş zaman Kumukçada değişik biçimde söylenir. *-miş* eki Kumukçada bulunmaz:

ayt-gan-men 'söylemişim'	*kel-gen-men 'gelmişim'*
ayt-gan-sen	*get-gen-sen*
ayt-gan	*get-gen*

ayt-gan-bız	*getgen-biz*
ayt-gan-sız	*get-gen,siz*
ayt-gan-lar	*get,gen-ler*
ayta edim 'söylediydim'	*kelgen edim 'gelirdim'*

Şimdiki zaman *-a/ -y* eki üzerine kişi ekinin gelmesi ile sağlanır:

al-a-man	*işle-y-men*
al-a-san	*işle-y-sen*
al-a	*işle-y*
al-a-bız	*işle-y-biz*
al-a-sız	*işle-y-siz*
al-a-lar / al-a	*işle-y-ler / işle-y*

Zaman kaydırması ile gerektiğinde şimdiki zaman eki gelecek zaman işlevinde kullanılır.

Geniş zaman *-ar/-er* ve kimileyin *-ur/-ur* eki ile söylenir. Gelecek zamanı da kapsar.

ayt-ar-man 'söylerim'	*bararman 'varırım'*
al-ar-san 'alırsın'	*kelermen 'gelirim'*
al-ar 'alır'	
al-ar-bız 'alırız'	
al-ar-sız 'alırsınız'	
al-ar-lar 'alırlar'	

Gelecek zaman için ayrıca *-jak/-cak* eki kullanılır:

bil-eçek-men 'bileceğim"	*aşa-yacak-man*
bil-eçek-sen	*aşa-yacak-san*
bil-eçek	*aşa-yacak*
bil-ecek-biz	*aşa-yacak-bız*
bil-ecek-sz	*aşa-yacak-sız*
bil-ecek-ler	*aşa-yacak-lar / aşa-yacak*
aytjakman 'söyleyeceğim'	*kelecekmen 'geleceğim'*
satacagım atım 'satacağım atım'	

Buyrum kullanımı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir.

aytsın 'söylesin'	*aytıgız 'sözleyiniz'*
söyle-yim	*yaz-ayım*
söyle	*yaz*
söyle-sin	*yaz-sın*
soyle-yik	*yaz-ayık*
soyle-gız	*yaz-ıgız*
soyle-sinler	*yaz-sınlar*

Dilek-Koşul *-sa/-se* eki ile yapılır. İyelik kökenli kişi eki alır:

aytsam 'söylesem'	*barsa 'varsa'*
bol-sa-m	*gel-se-m*
bol-sa-ñ	*gel-se-ñ*
bol-sa	*gel-se*

bol-sa-k	*gel-se-k*
bol-sa-gız	*gel-se-giz*
bol-sa-lar / bol-sa	*gel-se-ler / gel-se*

İstek her kişi için değişik kişi ekinin gelmesi ile kurulur:

s*øyle-yim*	*yaza-yım*
søyle	*yaz*
søyle-sin	*yaz-sın*
søyle-yik	*yaza-yık*
søyle-giz	*yaz-ıgız*
søyle-sinler / søylesin	*yaz-sınlar*
küseyim 'isteyeyim'	*soylanasın 'düşesin'*

Kumukçada bir işin olmasını umma, birşeyi sevip sevmemeyi anlatan ve alkış-kargışlarda çok kullanılan *-gın/ -gıu*r ekleri vardır:

ølgún- / ølgúr- 'ölsün'	*sokur bolgun 'kör olsun'*
bilgin 'bil'	*gøzúñ çıkgır 'gözün çıksın'*

Eylemlik eki olarak *-mak* ve *-ıv* ekleri kullanılır:

a*ytmak 'söylemek'*	*sermev 'yakalama'*

Çatı ekleri bakımından Kumukça zengindir.

Ettirgen çatı *-ar-, -dar-, dır-, -gar-, -gız-, -ır-, -ız-, -sat, -t-* ekleri ile kurulur ve çok çeşitli kullanım olanağı sunar:

agar- 'ağarmak'	*çıgar- çıkarmak'*
kaytar- 'dönmek'	*kopar-/ komar- 'koparmak'*
avdar- 'devirmek'	*bildir- 'bildirmek'*
geltir- 'getirmek'	*katıştır- 'karıştırmak'*
ozdur- 'savuşturmak'	*øltúr- 'öldürmek'*
toltur- 'doldurmak'	*kutgar- 'kurtarmak'*
oñgar- 'onarmak, düzenlemek'	*øtger- 'geçirmek'*
suwgar- 'sulamak'	*aggız-'akıtmak'*
girgiz- 'sokmak'	*tirgiz- 'diriltmek'*
turguz- 'durdurmak'	*bişir- 'pişirmek'*
göçür- 'tercüme etmek'	*emiz- 'emzirmek'*
tamız- 'damlatmak'	*gøset- 'göstermek'*
esgilt- 'eksiltmek'	*úrkút- 'ürkütmek'*

Kumukçada ettirgenlik işlevindeki eklerin üst üste geldikleri üst üste gelerek kullanıldıklarına tanık olunur.

aşatdır- 'yedirtmek'	*úyretdir- 'öğrettir'*
bişirt- 'pişirtmek'	*emizdir- 'emzirtmek'*

Edilgen çatı, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -l- eki ile kurulur:

artıl- 'çoğalmak'	*asıl- 'asılmak'*
kurtul-'kurtulmak'	*yazıl- 'yazılmak'*

Edilgen çatı -n- eki ile kurulur:

cuwun- 'yıkanmak'	*giyin- 'giyinmek'*
gørú- 'görünmek'	*kaşın- 'kaşınmak'*
türlen- 'değişikliğe uğramak'	

İşteş çatı -ş- eki ile sağlanır:

atış- 'atışmak'	*talaş- 'dalaşmak'*
tabuş- 'karşılaşmak'	*uruş- 'vuruşmak'*
yaraş- 'barışmak'	

Ortaç ekleri:

-ası*:* Gelecek zaman ortacı yapar. Türkiye Türkçesindeki koşutu *-ası* eki ile alnı işlevdedir. Kumukçada seyrek kullanılır.

çıkasa malga yesi yaw 'çıkacak mala sahibi düşman'

-agan/-egen: Şimdiki zaman ortacı kurar.

aşaygan 'yiyen'	*bişegen 'ipşen'*

-açak/-ecek*:* Türkiye Türkçesindeki *-acak/-ecek* ortacı ile aynı görevdedir. Gelecek zaman ortacıdır.

men sataçak at 'satacağım at'

işni eteçek adam 'işi yapacak adam'

men etecek kulluk barmı 'benim yapacağım iş var mı?'

-**gan/-gen***:* Geçmiş zaman ortacıdır. Türkiye Türkçesindeki *-an/-en* ortacının işlevindedir.

sınık yapgan kalgısı bulangı uy 'çatısı çinko yapılmışev'

bizge gelgen konak 'bize gelmiş olan kunuk'

sen tutgan çabak 'senin tutmuş olduğun balık'

çuwulgan opurak 'yıkanmış giysi'

-gur: Şimdiki zaman ve gelecek zaman kavramları veren ortaçlar yapar. Çoğunlukla alkış ve kargışlarda kullanılır.

buzulgur oçak 'sönecek ocak'	*yaşagır ulan 'yaşayacak oğlan'*

-r, -ar/-er, -ur/-ür: Geniş zaman ve yakın gelecek belirten ortaçlar kurar. En kısa sürede olacak bir iş ya da durumu belirtmek için kullanılır. Olumsuzu -mas biçimindedir. Yaklaşık olarak Türkiye Türkçesindeki *-ar/-er* ekinn görevini üstlenmiştir.

bolur adam on yaşında baş olur, bolmas adam kırk yaşında yaş bolur. 'Olacak adam, on yaşında baş olur, olmayacak adam, kırk yaşında çocuk olur.'

Ulaç ekleri Türkiye Türkçesindekine yakındır. Şu ulaç kullanımlarına tanık oluruz:

-ganlı: Türkiye Türkçesindeki *-alı* eki ile aynı işlevdedir:

sen bizge gelmegenli úç ay bitdi ' sen bize gelmeyeli üç ay geçti'

men maktabga yúrúngeli xıylı zaman bola 'ben okuya gideli çok zaman oluyor'

-gança*:* Türkiye Türkçesindeki *-yınça* ekinin işlevini üstlenmiştir:

men getgençe sen kayt 'ben gidince sen dön'
kangança suw içdim 'kanınca su içtim'
toygança aşadı 'doyunca yedi'

-p: Türkiye Türkçesindeki bağlama ulacıdır. Kumukça daha fazla işlevde kullanılır. Sözgelimi bu ulaç üzerinden gelecek zaman anlatılır:

çay içdim şeker tişlep 'şeker dişleyip çay içtim'
yilarman oylap 'düşünerek ağlıyorum'
gelip bolmaz biz 'biz gelmeyeceğiz'
ekişerlep 'ikişerleyip'

-a/-e, -ya/-y*e:* İkilemeli ulaç yapımında kullanılan ulaç ekidir.

yuruy yuruy 'yürüye yürüye'	*ayta ayta 'söylene söylene'*
altınçılay 'altılayarak'	*gøre gøre 'gör göre'*

Ekin olumsuzu *-may/-mey* biçimindedir:

sønmey sønmey 'sönmeye sönmeye'
yaramay 'işe yaramaz, olanaksız'

Bu ulaç eki üzerine kişi eklerinin getirilmesi ile şimdiki zaman kullanımı elde edilir. Böylece elde edilen şimdiki zaman kullanımı kimi ağızlarda gelecek zamanı da anlatır.

bara-man 'geliyorum'	*bar-may-bıs 'varmıyoruz'*
bara-san 'geliyorsun'	*bar-may-sız'varmıyorsu'*
bara 'geliyor'	*bar-may-lar 'varmıyorlar'*

-maylı/-meyli: Ulaç ile yapılan yukardaki kullanımın olumsuz biçimidir. Aynı işlevlerde kullanılır.

-gınça/-ginçe: Türkiye Türkçesindeki *-ince/-ınca* ulacının karşılığıdır.

sen meni suyemuseñ, ullu bolgınçaga toxta 'sen beni
seviyorsan büyük oluncaya dek bekle'

19.7. Örnek

çımçık, túlkú wa karga

bir terekde çımçıknı úyası bolgan, har yıl şo çımçık şonda úçbala çıgara bolgan. har zaman túlkú gelip "gesermen teregingni, eltermen teregingini" dep onu bir balası aşay bolgan. soñ bir gún çımçık yılap turaganda karga gelip bugar soragan:

-ne bolgan çımçık, nege yılaysen- dep.

-har yıl úç balam bola, har yıl túlkú gelip aşap koya, bu yıl da birisin aşagan, tangala da gelip aşacak-dep, çımçık.

-şogar etme hilla bilmeymisen? -dep karga. soñ karga bugar:

-dagı gezik sen şogar: gesmege baltang barmı, eltmege arbang barmı dep aytarsan- dep. túlkú bayagılay gelip:

-gesermen teregingni, eltermen yada balangnı aşayımı?- dep. çımçık:

-gesmege baltang barmı, eltmege arban bar mı?- dep. túlkú soray:

-munu saga kim úyretdi?- dep.

çımçık ayta:

karga dosum úyretdi- dep.

túlkú ayta:

-karga kaydadır?- dep.

-karga yar yagada- dep, çımçık:

soñ túlkú onda bara, karga yap yagada konup bola. túlkú munu barıp tuta. karga bugar ayta: wasiyat eteyim- dep. karga túlkúden soray:

-bugún ne gúndúd?- dep.

úlkú arbagún dep aytmaga: arba... dep awzın açganda karga mundan kutulup pıp-p-p dep uçup gete.

Serçe, Tilki ile Karga

Bir ağaçta serçenin yuvası varmış. Her yıl bu serçe orada üç yavru doğururmuş Her zaman tilki gelip "keserim derini, götütürüm derini" deyip onun bir yavrusunu yermiş. Sonra bir gün, serçe ağlaryı duruken karga gelip buna sormuş:

"Ne oldu serçe, niye ağlıyorsun" demiş.

"Her yıl üç yavrum oluyor, her yıl tilki gelip yiyiveriyor. Bu yıl da birini yedi, yarın gelip yiyecek demiş serçe.

"Endişe etme hile bilmez misin? Demiş karga. Sonra kagga buna:

"Yine geldiğinde sen ona: 'kesmeye baltan var mı? Götürmeye araban var mı' diye konuşasın. Ardından Tilki gelmiş.

"Derini keserim, postunu alırım ya da yavrunu yiyeyim mi? Demiş. Serçe:

"Kesmeye baltan var mı, götürtmeye araban var mı? Demiş. Tilki sormuş:

"Bunu sana kim öğretti demiş.

Serçe demiş ki:

"Karga dostum öğretti" demiş.

Tilki demiş ki:

"Karga nerededir"

"Karga karşı kıyıda" demiş serçe.

Sonra tilki oraya varmış, karga karşı yakada konmuş duruyormuş. Tilki varıp bunu yakalamış. Bu kez karga: Vasiyet edeyim" demiş Karga tilkiden sormuş:

"Bugün ne günüdür?"

Tilki "Çarşamba" diye söylemeye kalkınca : Çarşa.. diye ağzını açınca karga bundan kurtulup pırr diye uçup gitmiş.

20. TUVİNLER

Batı Türkistan ve Kırgızistan topraklarından sonra, İç Asya'da yeni bir Türk ülkesi ile karşılaşırız. Burası Tuvin Cumhuriyetidir. Ülke, Moğol Cumhuriyetinin kuzeybatısına düşer. Kuzeyden Sayan, güneyden Tannu-ola Dağları ile çevrili bir vadidir. Bu topraklar Göktürk, Uygur, Kırgız, Moğol devletlerinin çekirdek alanı olmuştur. Tuva devletinin başkenti, **Kızıl** kentidir. 1999 sayımına göre, Tuvin özerk devletinde 338.557 kişi yaşar. Bunun % 60'ını Tuvinler oluşturur. Böylece 200.000 dolayında Tuvin bu devletçiğin sınırları içindedir. Bu cumhuriyette ayrıca Rus, Hakas ve başka halklar bulunur. Küçük bir Tuvin topluluğu, Krasnoyarsk'da ve 30. 000 Tuva, Moğolistan'da yaşar. Ayrıca Çin'in Sincan özerk bölgesinde küçük bir Tuvin topluluğu yamanını sürdürür. Sonuçta toplam 250.000 dolayında Tuvinin yaşar gezegenimizde.

Tuvinler kendilerine Tyva, Kiji ya da Tıvalar derler. Bilimsel araştırmalarda Uryanhaylar, Soyotlar, Soyonlar ve Tannu-Tuvalar diye anılırlar. Kendilerinin bu boyların soyundan geldiklerine inanırlar. Kimi bilim adamları türkleşmiş Samoyetler olduklarını ileri sürerler. Çin kaynağı Tang Annalen'de Tuvinlerden "ottan yapılmış kulübelerde yaşarlar. Hayvancılıkla ve ekin ile uğraşırlar" diye söz edilir.

Tuva adı eski Çin kaynaklarındaki T'o-pa boy adından gelir. Hun birliği içinde yer alan T'o-pa'lar Kuzey Çin'de, 200 yıl süren T'o-pa Wei devletini kurmuşlardır. Bu nedenle T'o-pa Türkleri, Çin kaynaklarında 3. yüzyıldan beri anılırlar. 261 yılında devlet kurmuşlardır. 310 yılında Çin'in kuzeyini ele geçirmişlerdir. Bunlar Siyenpi'lerin bir koludur. 550 yılına değin tüm kuzey Çin bunların egemenliğinde kalmıştır. 7. yüzyılda Çin kaynakları ilkel biçimde yaşayan bir "Dubo" boyundan sözederler. 647'de bunlardan Çin sarayına bir elçi kurulu gelmiştir. Bu boy bugünkü Urenhaların bulunduğu alanda oturur. Büyük olasılıkla ilkel yaşam süren bu boy Çin'e egemen olmuş T'o-paların anayurtlarında kalan soydaşlarıdır. Böylece günümüzdeki Tuvalar ise 5-7 yüzyıllarda Çini yöneten T'o-pa (ya da değişik bir yazımla Toba)'ların soyundan gelirler. Tuba- Urenhalar Büyük Moğol imparatorluğu kurulduktan sonra hep Moğollara komşu olarak yaşamışlardır. Onların yüksek egemenliğini tanımışlardır. Ancak iç işlerinde özgür olmuşlardır. Nitekim 13. yüzyıldan kalan Moğolların Gizli Tarihin'de orman halkları arasında gösterilir. Camİ-üt-Tevarih'te, Reşidüddin, 13. yüzyılda o çevrede Uryangıt adlı iki boyun yaşadığını söyler. "Urenha" Moğolcada "Ormanlı kişi" demektir. Eski Türkçede bu anlamda "yışkişi" sözü kullanılır. Camİ'üt-tevarih'te bu halk "Orman halkı" olarak anılır. Büyük olasılıkla bu boy, büyük Türk devletleri döneminde sürekli kıyıda, Altay ormanlarında kalmıştır. Belki de Orhun Yazıtlarında "Ötüken yış" adı verilen kutsal ormanlarda yaşamışlardır.

Macar türkoloğu Ligeti'nin söyleyişi ile Tuva, oldukça garip bir devletciktir. Bilginlerden başka onunla ilgilenen nerdeyse yok gibidir. Sibirya ile İç Asya sınırları bulunan bu küçük ülkeye bilginlerin ilgisini çekecek her neden vardır. Halkı Türk-Tatar türünden insanlardır. Lamaizm'i bilirler, ancak asıl dinleri Şamanizmdir. Ren geyiği kültürünün en güney sınırı buradan geçer. Bu özellik Tuvin ülkesine özgün yaşam biçimi kazandırır. Sibirya'nın bu özel hayvanı Tuva'da hem atın hem de sığırın yerini tutar. Gerçekte bu dağlık ve ormanlık ülkede her ikisi de pek az bulunur. Tuva halkı doğu komşusu Moğolistan gibi hayvan yetiştirici göçebe değildir. Bu işle hiç bir zaman uğraşmamıştır da. O ormanda yaşayan avcıdır. Bu işin tam uzmanıdır. Ancak son dönemlerde yerleşik yaşama geçiş başlamıştır.

Mini mini Tuva, bağımsızlığı uğruna koca Çin'e kafa tutmuş; kendisine göre koca bir dev olan Moğolistan ile pençeleşmiştir. Moğol egemenliğinin ardından 1860 Pekin Antlaşması ile Tannu Tuva Çinlilerce bağımsız devlet olarak tanınmış olmasına karşın uygulamada 1914 yılına değin Moğolistan'la birlikte Çin hükümetine bağlıdır. Halk beş sancağa ayrılmıştır. Her sancağın yönetimi bir beye verilmiştir.

1903 yılında bölgeye Rus ilgisi başlar. Rus devleti "ezilmiş Tuba ulusunu Çin ve Moğol baskısından kurtarmak" için Altay dağlarını aşıp Urenha ülkesine ayak basar. Hemen bu ülkeye göçmenler yerleştirme önlemleri düşünür. 1913 yılında "Urenha beylerinin çağrısı ve ezilmiş Urenha ulusunun dileği ile" Tuva topraklarına girer.

Rusya'nın Avrupa bozkırlarını ve çölleri aşarak doğuda Büyük Okyanus'a, güneyde ise Çin'e dayanmasının öyküsü ilginçtir. Nitekim sıcak denize inmeleri yolunda bir vasiyetin bulunduğu bilinir. Rus yayılması konusunda değerli yazar **Şevket Süreyya Aydemir** şunları söyler:

> *"Oysa Ruslar, doğru ya da yanlış, kendilerini hiçbir zaman yalnız Rus topraklarının çerçevesi içinde saymazlar. Daha geçen yüzyıldan beri nice aydın, Rusya'yı bir Avrupa-Asya ülkesi ve Rusları, Avrupa-Asyalı bir toplum olarak ele aldılar. Gerçekte büyük Rus şovenizmi denen anlayış da bundan başka bir şey değildi. Unutulmamalı ki, yaşamının sonlarında Dostoyevski bile bu Rus şovenizmine kendisini kaptırdı. Ancak Ruslar, büyük Rus şovenizminin bu gelişmesine karşın kendilerini "üstün ırk" düşüncesinden çok "geniş alan" heyecanına vermişlerdi. Bunun içindir ki, Avrupa-Asya jeopolitiği onlara her zaman çekici göründü. Onlar için Avrupa-Asya, bir Avrupa ve Asya birliğidir. Bu düşüncede olanlar için Rusya; ne yalnız Avrupa, ne de yalnız Asya ülkesidir. Tam karşıtı, her ikisinin birleşimidir. Avrupa; Asya'nın yalnızca bir parçası, batıya doğru uzanışıdır. Asıl olan Asya'dır. Avrupa- Asyalı ulus deyince Rus ırkçılığı, bu kavramın içinde bir üstün ırktan çok, oldukça hoşgörülü bir ırk ekseninde bir ırklar karışımını düşler. Ekonomik ve siyasal nedenlerle doğan iç yayılmalar, isteyerek ya da istemeyerek düzenlenen göçler, halklar karıştırması, "Irksal koyuluğu sulandırmak için yapılan düzenli yerleştirmeler" bu amaç için doğru sayılır."*

Böylesi bir ruhla Ruslar Altayları da aşıp güneyde Çin sınırına ulaşmışlardı. Ancak, artık Çarlık Rusya'sı düşü de bitmiş, yeni bir dönem başlamıştı. Bu Asya'nın ezilmiş halklarının savunuculuğuydu. Yazarın söz ettiği Rus jeopolitiği bu kez onun içine sinmişti.

Çarlık Rusya'sının çökmesi, bu Rus düşüne olanak vermedi. Ruslar geri çekilmek zorunda kaldı. Tuvinler, Altay Türkleri ve Moğollarla birlikte bağımsızlık savaşına giriştiler. 1921'de Tuva Halk Cumhurriyrtini kurdular. Tuva Devletinin bağımsızlığı 1925'te Sovyetler Birliğince de tanındı. Bir anlamda Çin ile Rusya arasında tampon işlevi görecekti. Nitekim Tuva Cumhuriyetinin bu konumu biçimsel bile olsa 1944 yılına değin sürdü. 1944 yılında 2. Dünya Savaşının son yıllarında Tuva devleti, yapılan kurultay sonucunda, zoraki gönüllülükle(!) Sovyetler Birliğine katıldı. Sonuçta Tuvin Devleti yine ilginç bir rekor kırdı. Türkiye'den sonra en uzun süre yaşayan Türk devleti olma özelliğini taşıdı. 1991'de Rusya Federasyonu içinde özerk cumhuriyet konumuna girdi

20.1. Yazın

Uzakdoğu'ya doğru uzanan geniş bozkırlarda ya da buzlarla kaplı alanlarda yaşayan Türk halkları yazın bakımından birdir. 1930 ya da 1940'lı yıllara değin yazılı yazınları yoktur. Yalnızca sözlü yazınları bulunur. Dediğimiz gibi, bu halklar sayıca azdır. Avcılık ve hayvancıkla dirliklerini sağlarlar. Yaşam düzeyleri İç Asya'daki soydaşlarından çok daha düşüktür. Ve belki de bu yüzden yiğitlik destanları da bu halklar arasında gelişmemiştir. Bu halklar arasında yaşayan destanlar büyük bir bütünün bölümleridir. Tümüyle anlatılmaz. Destanlar birbirleriyle iç bağlantısı olmayan kesitlerden oluşur. Bu durum çok kez halk öyküleri için de geçerlidir. Deyişlerde genellikle dize, uyak gibi kurallar bulunmaz. Büyük bir özgürlük vardır. Oysa konular son derece somut ve canlıdır. Ancak bu güzelim konular çok kez, öznenin sık sık değişmesi ile anlaşılmaz durumdadır. Karşılıklı konuşmalarda da genellikle Orta Asya Türk geleneği değil de; Moğol anlatı geleneği uygulanır. Bu olay salt yiğitlerin adlarıyla sınırlı değildir. Kimi eşya adları ve yiğitlerin kişilikleri için de geçerlidir. 17-18. yüzyıllar boyunca Altayların güney eteklerinde egemenlik kurmaya başlayan Lamaizm de bu bölüme girer. Lamaizmle birlikte salt dinsel ögler ve çizimler girmez. Moğolistan, Tibet ve Hindistan'ın söylence ve masalları üzerine motif ve çizimler de akın eder. Her şeye karşın destanlardaki en belirgin öge Şamanlıktır.

Halk yazınında dörtlüklerden kurulmuş "ir" türü yaygındır. Bilinen tek uyak biçimi Uygur halk türkülerinden kalan uyak düzenidir. Bu yalnız Moğol ve Ural dillerinde karşımıza çıkan özgün bir görünümdür.

Ayrıca Altaylarda küçük bir Tuvalı göçmen topluluk yaşar. Bu topluluğun büyükçe bir bölümü Moğolistan'da, kalanı Çin sınırları içinde yer alır. Beş bin kişilik bu Tuvalı topluluk halkbilim ve dil açısından özgün özellikleri yaşatır. Alman Halkbilimci **Dr. Erika Taube** bu topluluk üzerinde yoğun araştırmalar yapmıştır. Taube'nin verdiği bilgilere göre, halkın büyük kesimi hayvan sürüleri ile geçimlerini sürdürürler. Aralarında atalarının yaşam biçimini, kültürünü ve geleneklerini korurlar. Pek azı öğretmen ya da memurdur. Sağlam bir etnik kültürel topluluk olarak kalmışlardır. Canlı sözlü geleneğe dayanan zengin bir halk şiiri vardır. Masallar en özgün biçimiyle aralarında korunmuştur. Sözgelimi Ergen Öl masalında, masal kahramanı Erlik Han, ölüler ülkesine giderken bir kara köpekle karşılaşır. Köpeğin ağzına bir koyun kuyruğu tıkar. Köpeği boğarak öldürür. Kuyruğunu kesip ağzına tıkar. Daha sonra ölüler ülkesinde bu köpek kahramanı bekler. Ona yardımcı olur. Köpeğin bu biçimde öldürülmesi ve gömülmesi Altaylı Tuvalar arasında çok onurlu bir olaydır. Ölüler ülkesinde köpekle yeniden karşılaşmak, bir rastlantı değildir, bilinçli yapılmış bir eylemdir. Kahraman, ilerde köpeğin yardımını güvence altına almak için yapmıştır bu işi.

Türk ve Moğol kahramanlık masallarının özgün bir motifi vardır. Kahraman söylencesel bir kuşun yavrularını dev bir yılandan kurtarır. Kahraman yılanı öldürür. Anaç kuş yuvaya döndüğünde, karşılık olarak masal kahramanına başı dara düşünce kendisine yardım edebileceğini söyler. Bu masalın bir türünde ise dünya ağacındaki yuvaya kuş değil, deve gelir. İşin ilginç yanı, kanatlı deve resmi Sogut çaydanlığına işlenmiş motiflerdendir. Böylece kanatlı deve motifi de eski bir geçmişe dayanır. Kanatlı deve motifi, bölgesel, etnik bir temelden çıkar. Büyük olasılıkla ileri yaşların sembolüdür.

Tüm baskı ve yasaklamalara karşın Şaman inancını sürdürürler. Altaylı Tuvinler arasında kirpinin üç yaratıcı tanrının en akıllısı olduğuna inanılır. Aralarında anlatılan bir söylenceye göre, kirpi yeryüzünü yaratmıştır. İnsanların yaratılmasında, dillerin dağılmasında önemli bir görev üstlenmiştir. Bu halk şiirinde ortaya çıkan Ak Tanrı Kirpi, ögesi de eskilere iniyor. İÖ 1. yüzyıldan İskitlerden kalma altın kirpi kalıntısı var. İS. 1 yüzyıldan kalan Güney Sibirya ve Orta Asya söylencelerine uygun olarak, bu Odos kalıntıları, sırtında güneş taşıyan bu kirpi figürleri buna dahildir. Böylece insanlara güneşi veren kirpi söylencesi de İS. 1. yüzyılda bilindiği anlaşılıyor.

Şaman buyruk ve deyişleri salt din ve halk bilim açısından önem taşımaz. Yazın bakımından da önemlidir. Sözgelimi, en azından şamanın açıklama yapmak gereğini duyduğu durumlarda başvurduğu anlatım ögeleri önem taşır. Gökyüzü egemeni Ülgen ülkesine, ya da yer altı sahibi Erlik Han'ın karanlık ülkesine yaptığı gezilerin betimlenmesi yazınsal anlatıları oluştururur. Şaman deyişleri daha çok hastaların iyileşmesine hizmet eder. Ev hayvanlarının kutsanması, kurban kesme, ruh çağırma, şeytan kovma amacıyla yapılan şaman törenleri, deyişleri yazınsal değer taşımaz. Öte yandan şaman metinleri, şamanın açıklaması olmaksızın anlaşılmaz. Kendine özgü terimler içerir. Öyle ki, her metinde şamandan şamana değişen terimler vardır.

Sovyet döneminde ise önemli bir yazın bulunmaz. Öğretici, propoganda metinleri vardır. Tüm bunların yanında özgün halk konuları savsaklanmamıştır. En azından masal ve öykülerin bir bölümü derlenmiştir.

20.2. Sözvarlığı

Tuvincenin sözvarlığı Türkçenin kimi eski özelliklerini barındırması bakımından ilgi çekicidir. Türkçenin değişik katmanlarından sözcükler Tuvacada yaşar. Orhun Türkçesinde ve Orta Türkçede bulunan birçok sözcük özgün biçimi ile Tuvacada kullanılır:

Azıg <ET. azıg 'azı diş'	*bot 'kendi' <ET*
Çıdıg <ET yıdıg 'çürük, kokmuş'	*kuduruk 'kuyruk' <ET*
ört 'ateş, yalın' <ET	*silig 'arı, temiz' <ET*
torgu 'ipek' <ET	*orun 'yer' <ET*

Moğolca sözcükler sözvarlığında önemli bir yer tutar. Ayrıca son yıllarda Rusçadan sözcükler girmeye başlamıştır.

albañ 'iş' <Mo	*añgi 'sınıf' <Mo*
azıra- 'beslemek' <Mo	*asra 'kare' <Mo*
zavod 'fabrika' <Rus	*junal 'dergi' <Rus*

20.3. Konum

Tuvince, kimi arkaik özellikleri yapısında korur. Eski Uygur, eski Oğuz ve bugünkü Karakas-Yakut Türkçelerinin kimi özelliklerini içerir. Bu diller topluca Türk dilinin Uygur öbeğinin Uygur- Tukui kolunu oluştururlar. Ancak bu kol içinde bile Tuvince ses, sözcük ve dilbilgisi özellikleri bakımından ayrı bir yer tutar. Tuvinceye Moğolcanın etkisi tüm doğu dillerinden daha büyüktür. 12. yüzyılda başlayan Moğolca sözcük akını l930'lara değin sürer. Ayrıca eski Fin-Ugr ve Samoyet dillerinden alınmış ögeler bulunur. Altay, Çin ve Tibet dilleri de çeşitli dönemlerde Tuvinceye etki ederler. Sovyet döneminde ise Rusçanın etkisi çok büyüktür. Öğretim ve kültürle ilgili bir çok yeni sözcük ve terim Rusçadan alınır.

Tuvince, yakın dönemde yazı diline kavuşur. 1921 Ulusal Bağımsızlık Devriminden önce iş çevrelerinde ve günlük yaşamda çok sınırlı biçimde Moğolca kullanılır. Bu gelenek Tuva Cumhuriyeti kurulduktan sonra da 15 yıl sürer. Gazeteler, kitaplar Moğolca basılır. Çağdaş Tuvin yazısının temeli 1930'da atılır. Latin yazısı Tuvinceye uyarlanır. 1941'de Kiril yazısı kabul edilir. Günümüzde Tuvince, radyo ve televizyon yayınlarından gazete, dergi ve kitaplara değin kullanılan, gelişen bir dildir. Tuvin halkının % 90'ı okuryazardır.

20.4. Ses Dizgesi

Tuvincede de büyük ünlü uyumu egemendir. Küçük ünlü uyumu tam değildir. Kırgızca ve Güney Altaycada olduğu gibi ünlü yuvarlaklaşması vardır.

Tuvincede 8 ünlü vardır. Kapalı ve açık e ayrımı bulunmaz. Ünlüler duru kalmıştır. Ünlülerde kurala varan değişimler gözlenmez. Ünsüz düşmesi sonucu uzun ünlüler oluşur. Ünlüler iki ünlü ile yazılır:

bar <ET bar 'var'	*baar <ET bagır 'bağır'*
er <ET er 'er'	*eer- <ET er- 'ulaşmak'*
ol <ET ol 'o'	*ool <ET ogul 'oğul'*
dün <ET tün 'gece'	*düün <ET tün 'dün'*
ıt <ET ıt 'it'	*ııt 'ses'*
sok <ET sok- 'vur'	*sook <ET soguk 'soğuk'*

Talat Tekin'e göre Tuvincede Eski Türkçenin uzun ünlüleri kısalmış, kısa ünlüler gırtlaksı ünlüye dönüşmüştür:

at 'ad' <AT ãd	*a't 'at' <AT*hat*
düş 'rüya' <AT tûş	*tü'ş- 'inmek' <AT tüş-*
kıs 'kız' <AT kîz	*kı's- 'kısmak' <AT kıs-*

Tuvincede Genel Türkçenin *a* ünlüsü korunur. Yalnız kimi örneklerde ünlü daralması sonucu değişmeler olduğu izlenir:

bılçak 'balçık' <ET balkaç	*dıran- 'taranmak' <* taran-*
kılın 'kalın' <ET kalın	*kımçı 'kamçı' <ET kamçı*
sıp 'sap' <OT sap	*mındıg 'böylece' <ET muntag*

Eski Türkçenin ı ünlüsünde herhangi bir değişme olmaz. Bu bakımdan Türkiye Türkçesi ile arada kimi küçük ayrımlar gözlenir:

*bıt 'bit' <AT *bît*	*ıt 'it' <ET ıt*
ıs 'is, duman' <ET îs	*bıjar- 'pişirmek' <ET bış-*

ıyaş 'ağaç' <ET ıgaç	*dıl / dılçı 'dilci' <ET tıl*

Ünsüzler bakımından Tuvince Türkiye Türkçesinden oldukça değişik bir görünüm sunar. Kimileyin Eski Türkçeye yaklaşır, kimileyin Eski Türkçenin ünsüzlerini değiştirir.

Önseste b ünsüzü korunur. Yalnız n/ñ ünsüzleriyle komşu olması durumunda değişme olur:

buluñ 'yön, cihet' <ET buluñ	*balıg 'yaralı' <MK balıg*
bulut 'bulut' <ET bulıt	*burun / murun 'ön' <ET burun*
moyun 'boyun' <ET boyın	*muñ 'bin' <ET bıñ*
men 'ben' <ET ben	

Tuvincede Genel Türkçenin her üç durumdaki *ç-, -ç-, -ç* ünsüzü ş ünsüzüne dönüşür. İçseste iki ünlü arasında -ş- üzerinden -j- ünsüzüne geçişim olur:

şın 'gerçek' <ET çın <Çin.	*şöl 'kır' <ET çöl*
şag 'çağ, zaman' <ET çag	*küjenig 'çaba' <ET. küç 'güç'*
uş- / ujar 'uçmak' <ET uç-	*bijek 'bıçak' <OT bıçak*
üş 'üç' <ET üç	*ıyaş 'ağaç' <ET ıgaç*

Uğraş bildiren sözcükler yapan -çı/-çi eki ekinde bu ses korunur:

dılçı 'dilci'	*emçi 'doktor' <OT emçi*
oynakçı 'oyuncu'	*şınçı 'gerçekçi'*

Eski Türkçenin *-ð-, -ð* sesi Tuvincede kurallı biçimde korunur. Ancak bir ünlü bir ünsüz arasında ve söz sonunda ötümsüzleşip *t* ünsüzüne dönüşür:

ıdık 'kutsal' <ET ıduk	*kıdıg 'kıyı' <ET kıdıg*
çıdıg 'çürük, bozuk' <ET yıdıg 'kötü koku'	
adıg 'ayı' <ET adıg	*ked- 'gitmek' <ET ked-*
hadın 'kayın' <ET kadın	*bedik 'büyük' <ET bedük*
adak 'ayak' <ET adak	*adır-'ayırmak' <ET adır-*
buduk 'boya' <ET bodag	*kuduk 'kuyu' <ET kudug*
bot 'öz, nefis' <ET bod 'boy'	*çıt 'koku' <ET yıd*
tot- 'doymak' <ET tod-	*çat- 'yaymak' <ET yad-*

Eski Türkçenin *g* ünsüzü bir ünsüzden sonra ve sonseste korunur. Söziçinde bir ünlüden sonra ve iki ünlü arasında düşer. Bu durumlarda kendinden önceki ünlü uzar:

çılıg <ET ılıg 'ılık'	*emig <ET emig 'meme'*
ulug <ET ulug 'ulu'	*sürüg '<ET sürüg 'sürü'*
silig <ET silig 'arı, temiz'	*sarıg <ET sarıg 'sarı'*
îla- <ET ıgla-' ağlamak'	*çîr- <ET yıg- 'yığmak,'*
kû- <OT kugu 'kuğu'	*sîn <ET sıgun 'maral'*
ôret- <ET ögret- 'öğretmek'	

Eski Türkçenin genizsil *ñ* sesi yaygın biçimde kullanılır:

oñ 'on' <ET oñ	*oñ 'sağ yan' <ET oñ*
miñ- 'binmek' <ET biñ-	*miñ 'bin' <ET biñ*

Eski Türkçenin önsesteki *b-* ünsüzü *p-* ile karşılanır:

pir <ET bir 'bir'	*pol- <ET bol- 'olmak'*
peş <ET beş 'beş'	*paz- <ET bas- 'basmak'*

Eski Türkçenin *g* ünsüzü içseste bir ünlüden sonra ve sonseste korunur. Oysa içseste bir ünlüden sonra, iki ünlü arasında düşer. Bu durumda kendinden önceki ünlünün uzamasına neden olur:

îla - 'ağlamak' <ET ıgla-	*kû- 'kuğu' < OT kugu*
sîn 'maral' <ET sıgun	*õret- 'öğretmek' <ET ögret-*
çılıg 'ılık' <ET ılıg / yılıg	*emig 'meme' <ET emig*
ulug 'ulu, büyük' <ET ulug	*sarıg 'sarı' <ET sarıg*
sürüg 'sürü' <ET sürüg	*silig 'arı, temiz' <ET silig*
bilig 'bilim' <ET bilig	

Kimi sözcüklerde Eski ve Orta Türkçenin *k-* ünsüzü *x-* ünsüzüne dönüşür:

xoy <GT koy 'koy'	*xar 'kar' <ET kar*
xol 'kol' <ET kol	*xın 'kın' <ET kın*
xan 'kan' <ET kan	*xüreş 'güreş' <GT küreş*
xün 'gün' <ET kün	

Genellikle önseste Türkçenin kalın ve ince *k-* ünsüzü korunur:

kıdıg 'kıyı' <ET kıdıg	*kuş 'kuş' <ET kuş*
kas 'kaz' <DLT kaz	*kal <ET kal 'kıl'*
kara mal 'sığır'	*kınırak 'türkü'*
kos 'köz, kor' <ET köz	*kuçıyak 'kuşcuk'*
kurgut 'kurt' <DLT kurt	*kurçan- 'kuşanmak'*
keçüü 'geçit'	*köznök 'pencere'*

İçseste *-k- /-q-* ünsüzü iki ünlü arasında *-g-* ünsüzüne dönüşür:

hiriger- <OT kirik- 'kirlenmek'	*sugar /suk- <OT suk- 'sokmak'*
kögerer /köker- <OT köker- 'göğermek'	

İçseste -l- ünsüzü komşu ünsüzün etkisi benzeşmeye uğrar ve değişik görüntüler sunur:

çıttaar <ET yıdla- 'koklamak'	*çâktıg <*yañaklıg ET yañak*
bustur /buzul-/ <OT yaz- 'çözmek'	*tıptır / tıvıl-/ <ET tap- 'bulmak'*

Nitekim *m* ve *n* ünsüzlerinden sonra ilerleyici benzeşmeye uğrar, *m* ya da *n* ünsüzüne dönüşür:

tınnıg <ET tıllıg 'canlı'	*çıldık <ET yıllık 'yıllık'*
emneer /emne- <ET emle- İyileştirme'	*hıldıg <ET kıl 'kıllı'*

Bir iki örnekte bu ses korunur:

bilig <ET bilig 'bilim'	*buluñ <ET buluñ 'yön'*

Önseste ve ve bir ünlü ile bir ünsüz arasında, ötümsüz ünsüzlerin yanında *-p-,* ötümlü ünsüzlerin yanında *-b-* ünsüzüne dönüşür:

*çetpes <*yetmez OT yet- 'yedmek, yedeğinde götürmek'*
külbüs <OT külmiz 'karaca'

İçseste Eski Türkçenin *-m-* ünsüzü *-v-* ünsüzüne dönüşür:

savañ <ET saman 'saman'	*eves <ET ermez 'değil'*
dives <ET te- 'demez, söylemez'	

İçseste bir ünlü ile ünsüz arasındaki *-n-* ünsüzü, komşu ünsüze göre benzeşmeye uğrar:

*ekti <*egin-i- ET egin*	*sıstır / sızın- <ET sız- 'sızmak'*
mêñ <ET meniñ 'benim'	*mõñ <ET munuñ 'bunun'*

Eski Türkçenin genizsil *ñ* sesi genellikle korunur:

deñ < ET teñ 'denk, eşit'	*eñ < ET añ/ eñ 'en üstünlük'*
oñ < ET oñ 'sağ'	*öñ < ET öñ 'renk'*
soñ < ET soñ 'son'	*dañ < ET tañ 'tan, şafak'*

Bir iki örnekte *g* ünsüzüne dönüşür:

ergek <OT erñek / ernek 'parmak'	*ulug ergek 'büyük parmak'*
dırbak < ET tırñak 'tırnak'	*çâ- < ET yañı 'yeni'*

Genel ve Eski Türkçenin *s-* önsesi Tuvincede *ç-* sesine dönüşür:

çaç <ET saç 'saç'	*çagan 'yıldız'*
çümirik 'sümük'	

Eski Türkçenin içsesteki *-p-* Tuvincede ünsüzü iki ünlü arasında ötümlü *-v-* ünsüzüne dönüşür. Bir ünlü ile bir ünsüz arasında ve sonra korunur:

şavar / şap- <OT çap- 'dövmek'	*hevenek 'GT 'kepenek*
hevek <ET kepek 'Kepek'	*tever ' ay' <ET tep-'vurmak'*
*devig 'oyun, dans ' <*ET tep- 'vur-'*	
düp < ET tüp 'dip'	*hap 'kap, kase'*

Esk Türkçenin *r* ünsüzü içseste iki ünlü arasında düşer. buna bağlı olarak komşu ünlü uzar. Ayrıca *er-* eyleminde de düşer. Ama sonseste tüm örneklerde korunur.

kör- <ET kör-/ kôr- 'görmek'	*bâr <ET bar- 'varmak'*

Önseste Eski ve Ortak Türkçenin *s-* ünsüzü korunur. Ancak içseste *-s-* ünsüzü yerine *-z-* ünsüzü gelir:

bolzo <ET bolsa 'olsa'	*kezip 'kesip' <ET kes-*
kas <OT kaz 'kaz'	*ezen bol- 'esen olmak'*
izig <ET isig 'sıcak'	*küzel 'istek' <ET küse- 'dile-'*
ızırar/ ızır- <ET ısır- 'ısırmak'	*azar / as- <ET es- 'asmak'*

İçseste *-ş-* ünsüzü iki ünlü arasında ötümlüleşerek *-j-* ünsüzüne dönüşür. Sonseste ise korunur:

dıgıjar 'yığışmak' <ET tık-	*çajıt- GT yaşıt 'yaşıt'*
dejik <ET teşük 'delik, deşik'	*çajı 'göz yaşı' <ET çaş 'yaş'*
caş <ET çaş' 'yaş, nem'	

Önseste Eski Türkçenin *t-* ünsüzü birtakım örnekte korunur:

tarı- <ET tarı- 'ekip biçmek'	*tar <ET tar 'dar'*
teve <OT teve 'deve'	*tapkır 'bilmece' < ET tap-*
tegenek 'diken'	*tişte- <ET tiş 'dişlemek'*
tüü <OT tüg 'yün, tüy'	

İçseste iki ünlü arasında *-t-* ünsüzü kurallı biçimde ötümlüleşip *-d-* ünüsüzüne dönüşür:

sadıg <ET satıg 'alışveriş'	*tudar /tut-/ <ET tutu- 'tumak'*
tudum <ET tut- 'tutam, demet'	*kadıg <ET katıg 'katı'*
ködür- <ET köter- 'kaldırmak'	*ada <ET ata 'baba'*

Sonseste *-t* ünsüzü düzenli biçimde korunur:

but <ET but 'but'

Eski ve Ortak Türkçenin *y-* önsesi kurallı biçimde *c-* ünsüzü ile karşılanır:

çag <ET yag 'yağ'	*çajıt <ET yaşut 'gizli'*
çañgı <ET yañku 'yankı'	*çarım <ET yarım 'yarım'*

çem 'azık' <ET yem 'yem'	*çit- <ET yit 'yitmek'*
çer <ET yir 'yer'	*çidig <ET yitig 'keskin'*
çok <ET yok 'yok'	*çürek <ET yürek 'yürek'*
çıldıs <ET yultuz 'yıldız'	*çat- 'yaşamak'*
çol <ET yol 'yol'	*çuuk <ET yakın 'yakın'*
çiş <ET yış 'orman'	*çugul- <ET yıkıl- 'yıkılmak'*

İçseste ve sonseste y ünsüzü korunur.

İçseste Eski Türkçenin z ünsüzü iki ünlü arasında korunur. Ancak bir ünlü ile bir ünsüz arasında ötümsüzleşip -s- ünsüzüne dönüşür.

sezik <ET sezik 'sezme, kuşku'	*uzak <ET uzak 'uzak'*
uzun <ET uzun 'uzun'	*sızın- <ET sız- 'sızmak'*
köskü 'ileri gelen, gözgü' <ET köz 'göz'	
öske <ET özgü 'başka'	

Sonseste ötümsüzleşip *-s* ünsüzüne dönüşür:

kundus <ET kunduz	*bis <ET biz 'biz'*
küs <ET küz 'güz'	*semis <ET semiz 'semiz'*
sös <ET söz 'söz'	*is <ET iz 'iz'*

20.5. Örgü

Çoğul eki *-lar/-ler* biçimindedir. Benzeşme nedeniyle *-tar/-ter* ve *-nar/-ner* biçimlerinde de kullanılır.

kıs-tar 'kızlar'	*at-tar 'atlar'*

İyelik ekinin bağlantı ünlülerine göre değişme dışında aşağıdaki gibidir:

	Tekil		**Çoğul**
1. kişi	***-m***	*meeñ nomum 'kitabım'*	*-**vıs** ejivis 'arkadaşımız'*
2. kişi	***-ñ***	*(seeñ) açañ 'baban'*	***-ñarı**ejiñer 'arkadaşınız'*
3. kişi	***-(z)ı***	*a't bajı 'at başı'*	***-(z)ı** eji 'eşi, arkadaşı'*

Örgü eklerinin kullanımı Kıpçak ve Hakas ağızlarını anımsatır.

Tamlayan durumu *-nıñ eki* ile sağlanır. Ancak benzeşme nedeniyle sözcüğün son sesine göre 12 değişik biçimde kullanılır. *-dıñ, -tıñ* ve bunların küçük ünlü uyumuna göre değişik ünlülerle kullanımları ile yapılır:

dağ-nıñ 'dağın'	*mal-dıñ 'malın'*
at-tıñ 'at-ın'	*ot-tu*ñ 'ateşin'
inek-tiñ 'ineğin'	*hat-tıñ 'rüzgarın'*
hol-duñ 'elin'	*hün-nüñ 'güneşin'*
şöl-düñ 'alanın'	*nom-nuñ 'kitabın'*

Yönelme durumu *-ga/-ge, -ka/-ke* ekleri ile sağlanır:

at-ka 'ata'	*dag-ga' dağa',*
höl-ge 'göle'	*inek-ke 'ineğe'*
daş-ka 'taşa'	*öörenikiç-ge 'öğrenciye'*
stol-ga 'masaya'	

Belirtme durumu *-nı, -di, -tı* ekleriyledir:

börü-nü 'kurdu',	*mal-dı'malı',*
inek-ti 'ineği'	*har-nı 'karı'*

tal-dı 'dalı'	*zavod-tu 'fabrikayı'*

Bulunma durumu *-da/-de, -ta/-te* ekleriyle karşılanır:

höl-de 'gölde',	*dag-da 'dağa',*
ejik-te 'kapıda'	*ulus-ta 'halkta'*

Çıkma durumu *-dan/-den, -tan/-ten* ekleriyle anlatılır:

at-tan 'attan',	*höl-den 'gölden'*
ulus-tan 'halktan'	*dag-dan 'dağdan'*
pöş-ten 'sedirden'	*hem-den 'ırmak kolundan'*

Yön durumu *-çe/-je / -dive* ekleri ile sağlanır:

inek-çe 'ineğe doğru'	*şınaa-je 'vadiye doğru'*
inek-tive 'ineğe'	*kiji-dive 'kişiye doğru'*
oruk-çe 'yola doğru'	*börü-düve 'kurda doğru'*

İyelik ekleri üzerine durum ekleri geldiğinde söyleniş Oğuz dillerine yaklaşır:

at-dın-dan 'at-ın-dan'

Kişi sözcükleri Tuvincede söyleniş ve kullanım bakımından Genel Türkçeden büyük ayırılık göstermez. Değişimler genellikle seslerdedir.

Yalın	*men*	*sen*	*ol*	*bis*	*siler*	*olar*
Tamlayan	*meeñ*	*seeñ*	*ooñ*	*bistiñ*	*silerniñ*	*olarnıñ*
Belirtme	*meni*	*seni*	*onu*	*bisti*	*silerni*	*olarnı*
Yönelme	*meñee*	*señee*	*añaa*	*biske*	*silerge*	*olarga*
Bulunma	*mende*	*sende*	*onda*	*biste*	*silerde*	*olarda*
Çıkma	*menden*	*senden*	*oon*	*bisten*	*silerden*	*olardan*
Eşit	*mençe*	*sençe*	*olçe*	*bisçe*	*silerje*	*olarje*

Gösterme sözcükleri *ol, bo düü* sözleridir. Durum ekleri ile kullanımlarında kimi özellikler taşırlar. (Aşağıdaki örneklerde uzun ünlüler çift ünlü ile gösterilmiştir.)

moon 'bunun'	*dööñ 'şunun'*
monu 'bunu'	*döönü 'şunu'*
maa 'buna'	*dügä 'şuna'*
mında 'bunda'	*dügdä 'şunda'*
moon 'bundan'	*döön 'şundan'*
bocä 'bunca'	*dööcä 'şunca'*

Yalın	**Tamla**	**Yönel**	**Belirt**	**Bulun**	**Çıkma**	**Eşitlik**
bo	*moon*	*manaa*	*monon*	*mında*	*mınaan*	*mınça*
ol	*onon*	*anaa*	*onu*	*ında*	*onnon*	*olça*
düü	*düün*	*dügee*	*düünü*	*dügde*	*düün*	*düünçe*

Betimleme sözcükleri:

ulug 'büyük'	*biçi/ biçii 'küçük'*
kılın 'kalın'	*çinge 'ince'*
algıg 'geniş'	*tar 'dar'*
çaraş 'güzel'	*çaraş eves 'çirkin'*
bagay 'kötü'	*kıska 'kısa'*
uzun 'uzuzn'	*aar 'ağır'*
açıg 'acı'	*çiik 'hafif'*

Karşılaştırma ve üstünlük *eñ* ya da ***eñ-ne*** sözcüğü ile yapılır.

eñ-ne iki 'en iyi'	*eñ çaraş 'en güzel'*

Belgisiz sözcüklere şu örnekler verilebilir:

şuptuzu 'tümü'	*çü-daa bolza 'hepsi',*
kançan-daa bolza 'tümü'	*bügü 'bütün'*
hünbürüzü 'her gün'	*hamık 'bütün'*
kiiji bürüzü 'her kişi'	*dögerezi 'hepsi'*
çamdııvıs 'kimimiz'	*kım-bir 'biri'*

Dönüşlü sözcük olarak *'kendi'* anlamındaki *bot* sözü kullanılır.

bod-um 'kendim'	*bod-uñ 'kendin'*
bod-u 'kendi'	*bod-uvus 'kendimiz'*
bod-uñar 'kendileriniz'	*bot-tarı 'kendileri'*
bot-ım-nıñ 'kendimin'	*botus-tıñ 'senin'*

Sayı adları kimi ses değişiklikleri ile Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir:
bir '1', iyi : 2, üş '3', dürt '4', bej 5', altı '6', cedi '7', ses '8', tos '9', on '10', cerbi '20', ujen '30', dörten '40', bejen '50', aldan '60', ceden '70', sezen '80', tozan '90', cüs '100'

Sıra sayıları *-kı/-ki* eki ve Moğolca *"dugaar"* sözü ile sağlanır

bışkı'birinci'	*iyigi 'ikinci'*
beşki'beşinci'	*on dugaar 'onuncu'*

Üleştirme sayıları *-eleen/-alaan, -elee/-alaa, -eldirzi/-aldırzı* ekleri ile yapılır:

bış üşeleen 'üçer'	*aldalaan 'altışar'*
bejeldirizi 'beşinci	

Kesirli sayılar *-lan/-tan* ekleri ile yapılır:

birlen 'birde'	*üşten 'üçte'*

Küçültme *-sımaar/-zımaar, -il, -ıldır* ekleri ile yapılır:

köksümleer 'mavimsi'	*uluczumaar 'büyücek'*

Üstünlük "*en*" sözü ile sağlanır:

en ulug 'en büyük'	*en kök 'en mavi'*

Pekiştirme üç biçimde yapılır:
a. Eklerle: *-kır, -gır;-ıngır* ekleri ile kimi sıfatlar pekiştirilebilir.

kızıl-gır 'kıpkızıl'

b. Sözcüklerle. *"en", "dıka", "hölçök"* sözleri ile sıfatların daha güçlü anlamları vurgulanır.

en kızıl 'en kızıl'

c. Yinelemeler. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ilk seslemin yinelenmesi ile pekiştirme yapılar:

sap-sarık 'sap sarı'	*ap-ak 'ap ak'*

Zaman sözleri şunlardır:

emi 'şimdi'	*püün 'bugün'*
düün 'hemen'	*kışın 'kışın'*
çayın 'yazın',	*küzün 'güzün'*
ınçan 'o zaman'	*erte 'erken'*
aan 'sonra'	*oray 'geç'*

Yer belirten sözcüklere şunlar örnek verilebilir:

daştın 'dışarda'	*işkeer 'içerde'*
burungar 'öndeki'	*ıñay 'öte, öteye, oaraya'*

Soru, iki biçimde yapılır. Türkiye Türkçesindeki *mı/mi* soru eki Tuvincede ***be*** biçiminde bağımsız bir birimdir.Ünlü ve ünsüz uyumlarına girmez, bağımsız bir sözcük gibi kullanılır. Tümcede hangi öge sorulmak istenirse ondan sonra gelir:

belen be 'kolay mı?'	*bıjıg be? 'sağlam mı?'*
unda tıdıg bar be? 'orada inşaat var mı?'	
üjen kiji bar be? 'otuz kişi var mı?'	

Ayrıca şu soru sözcükleri kullanılır::

çop 'niçin, neden'	*cüü, cül 'ne'*
çüü, çül 'ne'	*çeje 'kaç, ne kadar'*
çüler 'neler'	*çüler 'neler'*
çeje, çege 'kim',	*kayt <kayu et- 'ne et-'*
yun 'ne'	*çüge 'neden'*
çüden 'neden'	*kajan 'ne zaman'*
kandıg 'nasıl'	*kança 'nasıl'*

20.6. İlgi

öske 'özge'	*ujun 'için'*
tudum 'o kadar'	*ışkaş 'gibi'*
çedir 'kadar'	*beer 'beri'*
ujun 'için'	*deeş 'için'*
ışkaş 'gibi'	*dek 'kadar'*
bile 'ile'	*öske 'başka'*
angıda 'başka'	*hire 'kadar'*
yazugaar 'kadar'	*çüge deerge 'çünkü'*
baza 've'	*azı 'veya'*
töleede 'için'	*hire 'kadar'*

20.7. Devinim

Kişi sözcüğü ya da iyelik kökenli olmak üzere iki tür kişi eki buklunur.

Kişi sözcüğü kökenli kişi ekleri şöyledir:

1. kişi	*men*	*bis*
2. kişi	*sen*	*siler*
3. kişi	**-**	*-lar/-ler, -nar/-ner, -tar/-ter*

İyelik kökenli kişi ekleri:

1. kişi	*-m*	*-vıs, -vis, -vus, -vüs*
2. kişi	*-ñ*	*-ñar/-ñer*
3. kişi	*--*	*(lar/-ler)*

Eylem kullanımları Eski Türkçenin kimi kullanımlarını içerir. Bu bakımdan Tuvincede eylem kullanımları özgün ve çok renklidir.

Ekeylem "er-" biçimindedir. Ad türü sözcüklerin yüklem olarak kullanımlarında Tuvacada kimi eskicil özellikler gösterir. Kişi eki yerine doğrudan kişi sözcükleri kullanılır.

ergen 'iken'	*erse 'ise'*
men öörenikçi	*men 'ben öğrenciyim'*
bis öörenikçi bis 'biz öğrenciyiz'	

Belirli geçmiş zaman *-dı* eki ile anlatılır. Kişi eklerinde Türkiye Türkçesine göre kimi ayrımlar bulunur.

aldım 'aldım'	*bul-du-m*
aldıñ 'aldın'	*bul-du-*ñ
aldı 'aldı'	*bul-du*
aldı-vıs 'aldık'	*bul-du-vus*
aldıñan 'aldılar'	*bul-du-*ñan
aldılar 'aldılar	*al-dı-lar*

Belirsiz geçmiş, belirli geçmiş gibi de algılanır ve *–gan/-gen, -kan/-ken , -an/-en* ortaç eki ile kurulur. Kişi sözcükleri kişi eki işlevinde kullanılır: En sık kullanılan geçmiş zaman kipidir.

al-gan men 'aldım, almışım'	*kör-gen men 'gördüm, görmüşüm'*
al-gan sen	*kör-gen sen*

Ayrıca ***–ıp+tir*** ek bileşimininkişi sözcükleri ile çekimi ile geçmiş zaman kurulur:

al-ıp-tır men 'almışım'	*udu-p-tur men 'uyumuşum'*
al-ıp-tır sen 'almışsın'	*udu-p-tur sen 'uyumuşsun'*

Bir başka tür geçmiş zaman –çık/-çik ekinden sonra kişi sözcüklerinin gelmesi ile yapılır:

al-çık men 'aldım'	*oyna-jık sen 'oynadın'*
al-çık bis 'oynadık'	*oyna-jık bis 'oynadık'*
al-çık siler 'oynadınız	*oyna-jık siler 'oynadınız'*

Beşinci tür geçmiş zaman kullanımı ***-bışaan, -mışaan, -pışaan, -vışaan*** eklerinden sonra kişi sözcükleinin gelmesi ile kurulur:

al-bışaan men 'almışım'	*kör-büşaan sen 'görmüşüz'*
al-bışaan bis 'almışız'	*kö-büşaan siler 'görmüşsünüz'*

Geniş zaman *-kay/-gey* eki ile yapılır:

aar-gay 'gider'	*bul-gay 'bulur"*
al-gay-men 'alırım'	*bul-gay-men 'varırım'*

Şimdiki zaman *-a(y)/-e(y)* eki ile kurulur:

aytır-a-dır men 'soruyorum'	*köre dir men 'görüyorum'*
boday-dır men 'düşünüyorum'	

Gelecek zaman *–r* ekinden sonra kişi sözcüklerinin gelmesi ile kurulur:

az-ar men 'kaybolacağım'	*bay-ur sen 'zengin olacaksın'*
udu-r bis 'uyuyacağız'	*çi-ir siler 'yiyeceksiniz'*

Buyurum kipi, kses olayları nedeniyle karmaşık bir yapı gösterir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi 2. tekil kişi eksizdir. Buyurum çekimi yaklaşık olarak şu görünümdedir:

al-ıyn 'alayım'	*al-ııñar 'alalım'*
al 'al'	*al-ıñar 'alınız'*
al-zın 'alsın'	*al-zın-nar 'alsınlar'*

İstek kipi, *-gay/gey, -kay/-key* ekinden sonra kişi sözcülklerinin gelmesi ile yapılır:

al-gay men 'alayım'	*al-gay sen 'alasın'*

Gereklik kipi *ujurlug herek* biçimbirimleri ile kurulur:

alır ujurlug herek men 'almalıyım'	*alır ujurlug herek sen 'almalısın'*

Koşul kipi *za/-ze, -zı/-zi* ve ***–sı/-si*** eki üzerine iyelik kökenli kişi ekleri, sonra yeniden ***–za*** ekinin gelmesi ile gelmesi ile sağlanır:

al-zı-m-za 'alsam'	*al-zıñ-za 'alsan'*
ket-siñ-ze 'giyinse'	*al-zıvıs-za 'alsak'*
ket-sivis-ze 'giysek'	*al-zıñar-za 'alsanız'*
al-za 'alsa (lar)	*ket-siñer-ze 'giyinseniz'*

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi üç tür bileşik kip kurgusu vardır.

Öykülü bileşik kip, *-gan/gen* ortaç eki ile biten eylemden sonra *bol-, tur-, çor-* eylemlerine *–dı/-di* öykü eki ve üzerine iyelik kökenli kişi eklerinin gelmesi ile kurulur.

al-gan bol-du-m 'aldıydım'	*al-gan tur-du-ñ 'aldıydın'*
kal-gan 'çor-du-m 'kalıyordum'	

Söylentili bileşik kip

-gan geçmiş zaman eki almış eylemlerden sonra *bol-, tur-, çor-* yardımcı eylemlerine –gan getirilerek yapılır.

al-gan bol-gam men 'almışmışım'	*al-gan turgan sen 'almışmışsın'*
ap turur bolgan bis 'almışmışız'	*albaab bolgan men 'bağlamamışım'*

Koşullu bileşik kip,

bol- 'ol-' eylemine *–za* koşul ekinin getirilmesi ile kurulrr.

al-gan bol-zumza 'almışsam'	*al-gan bol-zuñ-za 'almışsan'*
al-gan bozuvıs-sa 'almışsak'	*al-gan bol-zuñar-za 'almışsanız*

Olumsuzluk eki kökende *-ma/-me* biçimbirimidir. Ses olayları nedeniyle bunun *-ta/-te, -ba/-be, -pa-/-pe-, -va/-ve* biçiminde kullanıldığı olur.

al-ba-dım 'almadım'	*kel-be-di-m 'gelmedim'*
uş-pa-dıñ 'uçmadın'	*ös-pe-di-v 'büyümedik'*
kel-be 'gelme'	*kes-be 'kesme'*
kör-be- 'görme'	

Edilgen eylem, *-l-* eki ile yapılır.

kör-ül- 'görülmek'	*aj-ıl- 'açılmak'*

Dönüşlü çatı, *-n-, -ş-, -l-* eki ile yapılır.

kör-ün- 'gözükmek'	*kurça-n- 'kuşanmak'*

İşteş çatı, *-ş-* eki ile yapılır.

kör-üş- 'görüşmek'	*ermek-teş- 'söyleşmek'*

Ettirgen çatı, *-t-, -tır-, -dır-, -ır-, -gıs-* ekleri ile sağlanır.

kes-tir- 'kestirmek'	*kör-güs- 'göstermek'*
uyguz- 'uyandırmak'	

Addan eylem yapan *-la/-le* eki Tuvincede ses olayları nedeniyle *-da/-de* biçiminde de kullanılır:

karakta- 'üzülmek'	*karavulda- 'gözetlemek'*
kovuta- 'atı arabaya koşmak'	*tişte- 'dişlemek, gagalamak'*

Ortaçlarda kimi özgün kullanımlar bulunur. Sözgelimi *"-kay, -tık"* biçiminde gelecek zaman ortacı vardır.

at-gaytık 'atacak'	*sındır-gaytık 'kıracak'*
üçür-geytik 'uçuracak'	

Ortaç olarak kullanılan ***-tu*** eki vardır. Türkiye Türkçesindeki -***an/-en*** ekine yakın işlevde ñullanır:

basıt-tu 'yürüyen'

Türkiye Türkçesinde değişik olarak *–gı/-gi+deg* ortaç eki bulunur. Olumsuz –baa olumsuzluk eki ile yapılır:

çag-gı deg ças 'yağacak yağmur'	*çag-baa deg ças 'yağmayacak yağmur'*
kel- deg ulus 'gelecek kişiler'	*kel-bee deg ulus 'gelmeyecek kişiler'*
bar-gı deg maşina 'gelecek araba'	*öl-gü deg kırgan 'ölecek yaşlı'*

Tuvincede bulunan başka bir ortaç eki de *–galak/-gelek* bileşik ekidir. Henüz gerçekleşmedi, birzdan gerçekleşecek anlamları verir:

bış-kalak tara 'olgunlaşacak ekin'	*üngelek hün 'doğmaküzer güneş'*

Tuvincede –r ortacı gelecek zaman a

Ulaç eklerinde pek ayrım bulunmaz. Türkiye Türkçesinde (kullanımlı olan) "-p" ulacı Tuvincede de işlektir.

ajıp kal- 'açıp kalmak'	*çööp 'çöküp'*
cep 'yiyip'	*bijip 'yazıp*

,

Ünlü olarak kullanılan ulaç eki de vardır:

ajır-a < aş-ır 'geçerek'	*körn-ü 'görerek' <körün-*
adırl-ı 'ayrılarak' <ardıl-	*kir-e 'girerek'*

Tuvincede *-töy* ulaç eki de kullanılır. Türkiye Türkçesindeki *-arak/-erek* ulaç ekine yakın işlevdedir:

örböktöy 'sararak'

Bunlar dışında ***–ga/-geş, -aş/-eş, -gala/-gele, -ala/-ele*** ulaç ekleri bulınur.

Ulaçlarla bileşik eylem yapılır. **Kıvamlık** kullanımları aşağıdaki biçimdedir:

Yeterlik, *-ay + al-* biçimindedir:

çugaal-ay al 'konuşabilmek'	*biji-y al- 'yazabilmek'*

Tezlik, ***–ay/ey*** ulacına ***ber*** yardımcı eylemi gelmesi ile yapılır:

cövidi 'yiyeverdi'	*ud-uy ber-gen 'uyuyuvermiş'*
bij-p kag- 'yazıvermek	*üd-ep kag- 'uğrayıvermek'*

Sürerlik, *-p* ulaç ekine ***tur-, çıt-, olur-, çır***- yardımcı eylemlerinden birinin gelmesi ile sağlanır:

mañña-p çor 'koşuyyor'	*düjüp tur 'inmekte'*
çorup odu 'yürüyor'	*ud-p çıdır 'uyuyor'*

20.7. Örnek

çörök karatıgan

müüstüü kara attuu kagan cattı. anıñ kiyninde sürököy uurçı kiji ugulat. ol kijiniñ atı savarka. anı kaan aldırdı. 'ce Savarka, sen sürögöy uurujı kiji dep aydadılar. meniñ müüstüü kara adım tuyuk temir savoysınga suga la sumoktop salayın. sen anı tünde uurlap alarzıñ ba? alıp bolbozoñ moynuñ kezip salarım." savarka ayttı: "kem yok uurlay alarım, bolbozam öltürüp sal." onıñ keçkede karatıkaan müüstüü kara atı savoysınga suvala somoktop koydı. peş saldattı karavuldap koydı. "kaytıp Savarka keler bolsa at uurlıga, moynını keze çaptar." pir saldatka savoysınıñ külüçini berip saldı kaan. tün kirdi saldattar karavuldap turdı, attı. savarka keldi, körüp cürdi. ondıñ saanandı: "kaytıp pu attı men

uurlır?" ondıñ kaandıñ böz örgöziniñ ejigine arayın pazıp keldi. tıñnap turdı. kaan uktap kaltır. aydarda savarka kaannıñ böz örgözine kirip keldi. kaannıñ çirezine pazıp keldi. kaan uktay kaltır. aydarda savarka kaannıñ tonın alıp kiydi. börügini alıp kiydi, kılıcını salındı. karatu-kaan bolup cazanıp aldı. bir çetvert kabak arakını aldı. saldattarına pazıp keldi: "savarka keldi be?" dep suradı. saldattar: "yok, yok kelbedi" dedi. ayerde kaan bolup Savarka ayıttı: "emi kelbes orto tün ödö berdi, emi bu aragıdı içter, onuñ soñda catıp uktalar. arakıdı içip beş saldat ezirik boldı. kırın-terin cugula berdi. aydarda savarka saldattıñ küliçti alıv aldı. savoyzınıñejigini aça soktı. müüstü kara attı çıgarıp aldı. povozko kovutap aldı, senzey çıgıp otırıv aldı. "ezen bolzın saldattar!" dep örö-tövön t'le verdi. tañ yarıdı, kün çıktı. Karatu:kaan turup aldı. tışgarı çıgıp pazıp cürdi. savoyzını körör bolzo poratkazı adjılıp kalgan. saldattar çaltıyta aşıp kalgan. karatu-kaan: "bo sler kaytkan attarıñ kayda? savarka uurlap alıp pargan, sler uktap kalgan?" saldattar tura la ayttı: "kospodin üçörgö sler piske pir tajuur arakı pergen, pis anı içele uktap kalgan". karatıkaan sürököy çugultadı: "sler menme le savarkanı tanıbaskaytkan polton. andıy bolzo savarkanıñ moynınıüçin slerdin moyınnarın kezedim". ejige aldırıp keldi. moynını beş saldattıñ kezip saldı.

Karatıbey Masalı

Boynuzlu kara atlı kagan yaşardı. Bir gün çok hırsız kişi ile karşılaştı. O adamın adı Savarka'ydı. Onu han aldırdı. "Ey Savarka, sen çok hırsız biriymişsin diye söylediler. Ben, boynuzlu kara atım Tuyuk Temir'i ahıra sokup kilitlesem, sen onu gece çalıp alır mısın? Alamazsan boynunu keserim." Savarka dedi: "Kuşkusuz çalıp alırım, yapamazsam öldürüp at." Ondan sonra Karatı Bey boynuzlu kara atı ahıra sokup kilitledi. Beş askeri bekçi koydu. Askerlerine dedi: 'Dönüp Savarka gelecek olsa, atı çalacak. Boynunu kesin. "Bir askere ahırın anahtarını verdi Kaan. Akşam bastı, askerler beklemeye başladı atı. Savarka geldi, görüp gitti. Sonra düşündü: "Gidip bu atı ben çalar mıyım?" Sonra beyin çadırının eşiğine basıp geldi. Dinledi, Bey uyuyakalmış. Böylece Savarka beyin çadırına gelip girdi.Beyin tahtına yaklaşıp ulaştı. Bey uyumakta. Böylece Savarka beyin giysilerini alıp giydi, börkünü alıp takındı, kılıcını kuşandı. Karatı Bey görünümünü aldı. Bir çeyrek rakı alıp geldi. Çıkıp askerlere vardı. "Savartka geldi mi?" diye sordu. Askerler: "Yok, gelmedi" dedi. O zaman Savarka Bey olup şöyle dedi: "Şimdi gelmez, akşam geçti. Şimdi bu rakıyı için, ondan sonra yatıp uyuyun." Rakıyı içen beş asker sarhoş olup oraya buraya devrildi. Böylece Savarka askerden anahtarı alıverdi. Ahırın kapsını açtı. Boynuzlu kara atı çıkarıverdi. Atı arabaya koştu. Eğilerek oturuverdi. "Esenlikle kalın askerler" deyip yukarıya doğru yürüyüp gitti. Tan aydınlandı, gün çıktı Karatu Bey, kalktı. Dışarı çıkıp yürüdü. Ahırını gördü ki, kapı açık kalmış. Askerler açıp kalmış. Karatı Bey, "Bu sizler ne yapıyorsunuz? Atlarım nerde? Savarka çalıp alıp gitmiş, sizler uyudunuz mu?" Askerler şöyle söylediler: "Beyefendi, içmeye siz bize bir kap rakı verdiniz. Biz onu içince uyuya kalmışız." Karatı Bey, çok kızdı. "Siz benimle Savarka'yı nasıl tanımaz oldunuz?" Öyleyse Savarka'nın boynu için sizlerin boyunlarını keserim". kapıya çıkartıp getirdi. Beş askerin boynunu kestirdi.

21.1. HAKASLAR

Geçen yüzyılda Abakan Türkleri olarak adlandırılan Güney Sibirya Türkleri'nin bir bölümüne Hakaslar adı verilmiştir. Minusin, Abakan, Yenisey ve Sibirya Türkleri adları ile de anılırlar. Abakan vadisi olarak adlandırılan bölgeye Hakaslar, 17-18.yüzyıllarda Kırgızların boşaltması sonrası yerleşirler. Bu bölge güney Sibirya'nın doğsuna düşer.

Hakasça Yenisey Irmağının orta kesiminde ve kollarından Abakan ve Çulum'un yukarı bölümlerinde konuşulur. Hakas ülkesinin yüz ölçümü 42.900 km', nüfusu 2001 sayımına göre 514.295'tir.dir. Başkenti **Abakan** kentidir. Hakasların % 90'ı Özerk Hakas Bölgesinde yaşar. Kalanlar küçük topluluklar biçiminde Özerk Tuva Cumhuriyetinde ve Rus Federasyonunun Tomsk bölgesinde yaşarlar. 100.000 aşkın kişi Hakasça konuşur.

Hakasların yaşadıkları bu alan, önemli Türk tarihsel kalıntılarının gizli olduğu kazıbilim merkezidir. Kimi kazılar sonucunda çok eski dönemlerdendemir, altın, gümüş gereçler ve takılarlar bulunmuştur. İÖ 7 ve 1. yüzyıllarda Orta Yenisey ve Abakan yöresi, Sakaların egemenliğindedir. Sözkonusu dönemle ilgili uçan geyikler, oynayan aslanlar, zürafa sembolleri ele geçmiştir. Höyük mezarlarda pek çok eşya yanında güç göstergesi altından çeşitli nesneler, silahlar, toprak kaplar bulunmuştur.

İS 6. yüzyılda Çin Kaynakları Kırgız sözünü **hia-kia-sseau** biçiminde saptarlar. Bu veriden yola çıkan İbrahim Kafesoğlu, Hakasları Kırgızların atası olarak gösterir. 6-9. yüzyıllarda Ötüken'de Hakas devleti kurulur. Halkının bir milyon dolayında olduğu sanılır. Doğuda Baykal gölünden, batıda Altay dağlarına dek geniş alanlara uzanır. Değerli kürkler, soylu atlar, silah üretirler, mamut dişleri işlerler. 13. yüzyılda Moğol saldırısına uğrarlar. 1380 yılında Altınordu Devleti içinde yer alırlar. Altınordu'nun yıkılışından sonra Sibir Hanlığına bağlanırlar. Sirbir Hanlığının başotağı Çinki (Çimki) kentidir. Bu şehre daha sonraları Tura denir. Mamukoğlu Taybuga bilinen ilk hanlarıdır. Daha sonraları başkent, bugünkü Yenisey ve İrtiş yatağına yakın bir yerde bulunan İsker kentine alınır. 1552'de Kazan Hanlığı'nın yıkılması ile Sibir Hanlığı da Rus baskısına girer. 1580'de Ruslar ateşli silahlarla donanmış iki bin kişilik güçle Batı Sibirya'daki Çimki/ Tura kentini ele geçirir. Bir yıl sonra da başkent İsker düşer. Ruslar İrtiş ve Toba ırmaklarının birleştiği yere tutunma merkezi olarak, Tobolsk kentini kurarlar. 1598'de Küçüm Han denetimindeki Güney ve Batı Sibirya'daki tüm alanları yitirir. 17.yüzyılda bölge tümüyle Rusların denetimindedir.

Ruslar yerli halka "*yasak* "adlı ağır vergiler korlar. Vergi halktan kürk olarak alınır. Samur, tilki ve başka av hayvanlarının kürkleri zorla toplanarak Moskova'ya yollanır. Bu arada yeni yerleşim mekezleri kurulur. Sürekli Rus Kazakları bölgeye kaydırılır.

Sovyet Devriminden önce Hakasların ortak bir adı yoktu. Şor, Kaç, Kızıl, Beltir, Koybal, Sagay gibi boy adları ya da Abakan Tatarları, Minusink Tatarları biçiminde yer adları ile anılırlardı. W. Radloff, bu birbirinden ayrı, çok renkli boyların karışımını "uzun yıllar bir arada yaşama sonucu, yaşam biçimleri ve dillerinde birliktelik oluşması" biçiminde tanımlar. Hakaslar Kırgızların kalıntısıdır.

Sovyet döneminde tüm boylar sosyalist bir devlet içinde toplanır. Kırgız adının Çince söylenişi olan "Hakas" sözü 1930'da bu devletin adı olur.

Boylardan oluşmalarına karşın, yaşam ve inanış bakımından bir bütünlük gösterirler. Hıristiyan dininden sayılmalarına karşın Şamanlığa inanırlar. Haziran ayında yaptıkları "Tas Tayı" adlı dinsel bayramları vardı. Bayramda komşu boylar toplanırlar. Törenler düzenlerler. Eğlenti yaparlar. Konuklara kımız sunulur. Gelecek yıl yapılacak bayramın kurbanı seçilir. Bu kısrak, aygır ya da herhangi bir hayvandır. Kurban renkli şeritlerle süslenir. Dinsel törenden sonra yemekler yenir, cirit oynanır. Güreşler yapılır. Kopuz çalınır. Türküler söylenir.

Evlenme ve gömme törenleri de Şaman inançlarına göredir.

Abakan Türkleri arasında destan edebiyatı yaygındır. Ozanlara büyük ilgi ve hayranlık vardır. Kahramanlıklar, aşklar destan biçiminde anlatılır.

20. yüzyıla değin Hakasların yazılı yazınları bulunmaz. Çok zengin sözlü yazınları vardır. Hakas Türkleri yüzyıllar ötesinden günümüze ulaşmasında sözlü yazın en önemli taşıyıcı olmuştur. Öykü, ağıt, bilmece, türkü, şarkı, destanlar sözlü yazının belli

başlı türlerindendir. Özellikle kahramanlık destanları, anlatıcıların kişlikleri ile bütünleşen içerik ve motifler ile Hakas yaşamında özel bir yer tutar.

Hakasça son yıllarda yazı düzenine kavuşmuş bir dildir. Yazı düzeni ve yazı kullanımı Sovyet döneminde başlar. Hakas yazı dilinin tarihsel gelişimi üç döneme ayrılır:

1. Sovyet yönetiminin kurulmasından 1928'e dek olan dönem: 1924'te bir yazı devrim kurulu oluşturulur. Kurul Kiril yazısını temel alarak özenli biçimde Hakasça yazı düzenini yaratır.
2. 1928-1938 arası Latin yazısı dönemi: 1928'de latin kökenli yazı Hakasçaya uyarlanır. 1938'e dek bu yazı kullanılır.
3. 1939'dan sonraki dönem: Kiril yazısına dayanan yazı kabul edilir ve bu yazı günümüzde de kullanılır.

Hakas yazı dili önceleri Kaç ağzına dayanır. Okuryazar kişilerin çoğunluğu bu özel ağızla konuşurlar. Bunu izleyen yıllarda Sagay ağzı giderek artan bir önem kazanır.

Sovyet döneminde Hakas yazı dilinin toplumsal işlevinde gözle görülür önemli gelişmeler olur. Hakasça eğitim dili olarak işlenmeye başlar. Hakasçada çok sayıda gazete ve dergi çıkar. Günümüzde Hakasça şiir, öykü, giderek roman ve oyunlar bile yazılır.

21.1.1. Sözvarlığı

Hakasçanın sözvarlığı Türkçe kökenli sözlerden oluşur. Sözvarlığında bir dizi eskicil sözcüğü korur. Türkçenin öbür kollarında bulunmaya kimi Eski Türkçe sözcükler Hakasçada yaşar:

puluñ <ET buluñ 'köşe, bucak'	*çuga <ET yuyka 'ince'*
körtik <ET kürtük 'kar fırtınası'	*çızı- <ET yıdı- 'kokmak'*
çayha- <ET yayka- 'sallanmak'	*silig <ET silig 'güzel, hoş'*

Ayrıca çok sayıda Moğolca sözcük vardır:

xuragan <Mo kuragan 'kuzu'	*abızın <Mo abisun 'gelin'*
ilbek <Mo elbeg 'çok'	*sıray <Mo çiray 'yüz, çehre'*

Yakın dönemde oldukça çok Rusça sözcük girmiştir. Hakasçada Arapça ve Farsça sözcüklere seyrek olarak karşılaşılır. Uzun bir yol kat ederek girmiş olan bu sözlerde önemli ses değişimleri bulunur.

21.1.2. Vurgu

Vurgu son seslemdedir. Değişik konumlarda vurgunun yer değiştirdiği olur.

21.1.3. Ses Dizgesi

Hakaseli içinde toplanan Türkler çeşitli Türk boylarının birleşiminden oluşur. Bu nedenle Hakasça Sagay, Kaçin, Kızıl, Koybal, Beltir, Şor boylarının ağızlarının birleşiminde ortaya çıkmıştır. Aralarında ortak bir dil gelişmiştir. Dilleri Uygur-Oğuz öbeğine girer. Ses ve yapıbilgisi özellikleri ile öbür dillerden ayrılır.

Hakasçada 9 ünlü vardır. Bunlardan sekizinin uzun ve olağan kullanımları bulunur. Uzun ünlüler *aa, uu, oo* biçiminde yan yana yazılarak gösterilir. *ö, ü* ünlülerinin Hakasçaya özgü söylenişleri vardır. Genellikle ünlüler bakımından büyük değişimler gözükmez, ünlüler duru biçimde korunmuştur. Yalnız i ünlüsü düzenli biçimde kısa olarak söylenir.

Tuvince ve Türkmencede olduğu gibi uzun ünlülerin kullanımı yaygındır. Nedir, uzun ünlülerin çoğu ses değişmeleri ile ortaya çıkmıştır. Türkçenin özgün uzun ünlülerini koruyan pek az örnek vardır:

*püün <*pu-gün 'bugün'*	*oo <*oğu 'ağu' <ET agu*
*xaar- <*kız-gar-'kızartmak'*	*aal < ağıl 'köy' <ET agıl*
ööt < ET.ood 'ateş' <ET o:t	*ool 'oğul' <ET ogıl*
paar 'bağır, ciğer' <ET bagır	

Büyük ünlü uyumu vardır:

pugday 'buğday' <ET bugday	*çürek 'yürek' <E yürek*
agaştar 'ağaçlar' <ET ıgaç	*çarımdıx 'yarım' <ET yarım*

Dudak benzeşmesi tam değildir. Kurallı olarak bulunmaz. Sık sık bozulduğu olur. Daha çok ekleri dudak uyumu kuralına girdikleri görülür.

köölen- 'gönüllenmek' <ET köñül	
körindes 'ayna' <ET körin-*	*noonime 'herhangi bir nesne'*
pazox (baba ok'tan) 'yeniden, bir kez daha'	

Hakasçada *a* ünlüsünde önemli bir değişime gözükmez:

aar 'ağır' <ET agır	*açı- 'ağrımak, acımak' <ET açı-*
arıg 'koru, ağaçlık' <ET arıg	*at 'ad, isim' <ET at*

e ünlüsü, yazıdilinde ilk seslemde Tatar ve Başkurtçada olduğu gibi, kurallı olara *i* sesine dönüşür:

ib <ET eb 'ev'	*idek <OT etek 'etek'*
irin <ET erin sözünden 'erin'	*kis- <ET kes- 'kesmek'*
igìr <ET égri 'eğri'	*idìl- <ET étil- 'yapılmak'*
ibìr- <ET ebir- 'evirmek'	*ìzìk <ET éşik 'eşik'*
in- <ET én- 'inmek'	*im <ET em 'ilaç'*
izìr- <ET esür- 'sarhoş olmak'	*öski <ET eçkü 'keçi'*
min <ET men 'ben'	*sin <ET sen 'sen'*
pig <ET beg 'bey'	*tir <ET ter 'ter'*
pil <ET bel 'bel'	*çiton <ET yetion 'yetmiş'*

İkinci seslemde *e* sesi korunur:

ige- <OT ége- 'eğelemek'	*çürek <ET yürek 'yürek'*
ìnek <ET inek 'inek'	*idek <ET etek 'etek'*
elìk <OT elik 'dağ keçisi'	*em- <ET em- 'emmek'*

Hakaççada Eski Türkçenin *i* ünsülü düzenli biçimde kısa ì ünlüsüne dönüşür. Yutuma yaklaşan bir söylenişi vardır:

ìrìn <ET iriñ 'irin, sümük'	*ìn <ET in 'in, mağara'*
kìzì <ET kişi 'kişi, insan'	*ilìg <ET elig 'elli'*

Ö ünlüsünde herhangi bir değişim görülmez. Eski Türkçenin her üç durumdaki *ö- , -ö-, -ö* ünlüsü olduğu gibi korunur:

ölig <ET ölüg 'ölü'	*köm- <ET köm- 'gömmek'*
kögis <ET köküz 'göğüs'	*öñ <ET öñ 'güzellik, renk'*
pörik <OT börk başlık'	*töl <ET tl 'soy, kuşak'*

Eski Türkçenin ü ünlüsünde ilk seslem sonrasında dar söylenir. Bunun dışında herhangi bir değişim görülmez.

üs <ET üç 'üç'	*üzün <ET üçün 'için'*
ülüs ET ülüş 'pay, hisse'	*süt <ET süt 'süt'*
kündes <ET kündüz 'gündüz'	*tögìl- <ET tökül- 'dökülmek'*

Ünsüzler bakımından Hakasca, kendine özgü kimi özellikleri taşır. Ünsüz düzeni Eski Türkçenin ünsüz düzeni kimi konumda korunmuş kimi konumda değişime uğramıştır.

Eski Türkçenin *b-* ünsüzü *p-* ünsüzüne dönüşür:

pölik <ET bölük 'bölük, kesim'	*pazıg <*ET basıg 'vergi', 'basım'*
pol- <ET bol- 'olmak'	*pir- <ET bér- 'vermek'*
pag <ET bag 'bağ'	*pay <ET bay 'zengin'*
par <ET bar 'var'	*pas <ET baş 'baş'*

pin 'ben' <ET ben	*par- 'varmak' <ET bar-*
pagır 'bakır' <ET bagır	*pil- 'bilmek' <ET bil-*
pizer 'beşer' <ET beş	*pözik <ET bedük 'büyük'*
pus <ET buz 'buz'	*pil <ET bil- 'bilmek'*

Kimi sözcüklerde *b-, -b-* ünsüzü *m-, -m-* ünsüzüne dönüşür. Bu ses değişimi kendinden sonra gelen genizsil sesin etkisi gelişen bu ses olayı, Eski Türkçe dönemine dek uzanan bir sürecin ürünüdür:

möri <ET böri 'kurt'	*mün- <ET bin- 'binmek'*
moyın <ET boyın 'boyun'	*min <ET ben 'ben'*
muñ <ET miñ 'bin'	*muygak <ET muygak maral'*
müüs <ET müyüz 'boynuz'	

Eski Türkçenin iç- ve sonesteki *-b-, -b* ünsüzü ötümsüz ünsüzlerden önce *p-* ünsüzüne dönüşür. Bunun dışında korunur:

ipçi <ET ebçi / evçi 'kadın'	*xabıs- <ET kabış- 'kavuşmak'*
tibe <ET tebi 'deve'	*sablıg <OT çavlıg 'ünlü'*

ç ünsüzü önseste ve sonseste *s-* ünsüzüne dönüşür. İçseste kimi ağızlarda korunur. Kimi ağızlarda ise *-z-* ya da *-c-* ünsüzüne dönüşür:

sıx- <ET çık- 'çıkmak'	*sın <ET çın <Ç 'gerçek'*
sıray <ET 'çıray 'güzel yüz'	*sipken <ET çepken 'çepken'*
soglıg <ET. çog 'alev'	*söp <ET çöp 'çöp'*
xılıs <ET kılıç 'kılıç'	*sañ <ET çañ 'çan, zil'*

Türkiye Türkçesinde *-y-, -y* ile karşılanan Eski Türkçenin *-d-,-d* ünsüzü Hakasçada *-z-, -z* ya da *-s-, -s* sesi ile karşılanır:

azak <ET adak 'ayak'	*ashır <ET adgır 'aygır'*
kizir- <ET kidgir- 'giydir'	*pözik <ET bedük 'büyük'*
kizin <ET. kidin 'arka'	*çazag <ET yadag 'yaya'*
xuzurux <ET kuduruk 'kuyruk'	*azıg <ET adıg 'ayı'*
ashır- <ET adgır- 'aygır'	*izer <ET eder 'eyer'*
çızıg <ET yıdıg 'kokmuş'	*is <ET ed 'mal, eşya'*
çıs <ET yıd 'koku'	*xazıñ <ET kadıñ 'kayın ağacı'*
xuzurux <ET kudruk 'kuyruk'	*kis- <ET ked- 'giymek'*

Türkiye Türkçesinde düşmüş olan Eski Türkçenin *-g-, -g* ünsüzü içseste kimi örneklerde, özellikle ek başında ve sonseste korunur. İçsete iki ünlü arasında düşer, kendinden önceki ünlünün uzamasına neden olur:

sug-dı 'suyu'	*sargal- 'sararmak'*
tadlıg <ET tatlıg 'tatlı'	*ulıg <ET ulıg 'ulu'*
agırıg <ET agrıg 'hastalık, ağrı'	*xurug <ET kurug 'kuru'*
asxır <ET adgır 'aygır'	*xatıg <ET katıg 'katı'*
kirek <ET kergek 'gerek'	*aal <ET agıl 'ağıl'*
aar <ET agır 'ağır'	*aas <ET agız 'ağız'*
sook <ET sogık 'soğuk'	*çııl- <ET yıgıl- 'yığılmak'*

Önseste ötümsüz ünsüzler yaygın kullanılışlıdır. Eski Türkçenin ötümsüz k- önsesi korunmuştur:

kül- <ET kül- 'gülmek'	*küş <ET küç 'güç'*
kis- <ET ked- 'giymek'	*kös- <ET köç- 'göçmek'*
kör- <ET kör- 'görmek'	*kümüs <ET kümüş 'gümüş'*
küs <ET küz 'sonyaz'	

Eski Türkçenin *n* ünsüzü söziçinde ve sözsonunda korunur:

köni <ET köni 'doğru'	*inìs <OT éniş- 'iniş'*
xarın <ET karın 'karın'	*agın <ET akın 'sel'*

Eski Türkçenin genizsil *ñ* ünsüzü sonseste genellikle korunur, içseste düşebilir:

niñ <ET yeñ 'yen, kol'	*çin- <ET yeñ- 'yenmek'*
iñ <ET eñ 'en, pek'	*xazıñ <ET kadıñ 'kayın ağacı'*
öñ <ET öñ 'güzellik, yöz'	*muñ <ET miñ 'bin'*
sañ <ET çañ 'çan, zil'	*seek <ET siñek 'sinek'*
söök <ET süñük 'kemik'	*siir <ET siñir 'sinir'*

Üç durumdaki kalın *k-, -k-, -k* ünsüzü kurallı biçimde *x* sesine dönüşür:

xaçan 'ne zaman'	*xal- <ET kal- 'kalmak'*
xan <ET kan 'kan'	*xar <ET kar 'kar'*
xarax 'göz' <ET.karag 'göz bebe.	*xarındas <ET karındaş 'kardeş'*
xas <ET kaç 'kaç'	*xaya <ET kaya 'kaya'*

Seyrek olarak *-p-* ünsüzü *-m-* ünsüzüne dönüşür:

arma 'arpa'

Eski Türkçenin *r* ünsüzünde herhangi bir değişme olmaz:

agrin <akrun ET akri 'sessiz, dingin'	
ara <ET ara 'ara'	*arda- <ET arta 'bozulmak'*
arıt- <ET arıt- 'arıtmak'	*xarın <ET karın 'karın'*
ört <ET ört 'ateş'	*tamır <ET tamır 'demir'*
tar <ET tar 'dar'	*pìr <ET bir 'bir'*

Eski Türkçenin *s* ünsüzü önseste ve sonseste korunur. İçseste iki ünlü arasında ötümlüleşir ve *-z-* ünsüzüne dönüşür:

sarıg <ET sarıg 'sarı'	*sizìk <ET sezik 'kuşku'*
sagıs <ET sakış 'kaygı'	*sat- <ET sat- 'satmak'*
ızır- <ET ısır- ısırmak'	*azıra- <ET asıra- 'beslemek'*

İçseste *-ş-* ünsüzü iki ünlü arasında *-s-* ünsüzü üzerinden ötümlüleşip *-z-* ünsüzüne dönüşür. Bağımsız sözcük ek almazsa yine -s' ünsüzü kullanılır:

*azıg <*ET aş- 'geçit'*	*kizi <ET kişi 'insan, kişi'*
azıra <ET aş- 'aşırı'	*pizer <ET beşer 'beşer'*
tas /tazı <ET taş 'taşı'	*pas /pazı <ET baş 'başı'*
izen <ET esen 'esen'	*izzennezip 'selamlaşıp'*
xos-/ xozılar <ET koş- 'koşulur'	*kizi <ET kişi 'kişi'*

Sonseste *-ş* ünsüzü kurallı biçimde *-s* ünsüzüne dönüşür:

algıs <ET alkış 'alkış'	*çaxsı <ET yakşı 'iyi, yakşı'*
ças <ET yaş 'yaş'	*is- <ET iç- 'işitmek'*
kiste- 'kişnemek'	*pas <ET baş- 'baş'*
agas <ET ıgaç 'ağaç'	*oxsas <GT okşaş 'benzer'*
pos <ET boş 'boş'	*pıs- <ET bış- 'bişmek'*

Eski Türkçenin *t-* ünsüzü için Hakasçada korunur:

tag <ET tag 'dağ'	*tap- <ET tap- 'bulmak'*
tal <ET tal 'dal'	*tay <ET tay 'tay'*
tayan- <ET tayan- 'dayanmak'	*tıñna- 'dinlemek'*
*tigey <*ET tik- 'dikey'*	*tigir <ET tengri 'gök, tanrı'*
timir <ET temir 'demir'	*tizik 'delik'*
tolı <ET tolı 'dolu'	*til <ET tıl 'dil'*

tiş <ET tiş 'diş'	*tuban 'duman'*
tüş- <ET tüş- 'düşmek'	*tur- <ET tur- 'durmak'*
tüp <ET tüp 'dip'	

Sibirya Türk dillerinde olduğu gibi Hakasçada da *l-* ünsüzü (*-la, -lar,-lı,-lıg* gibi eklerde) kimi ötümlü ünsüzlerden sonra *d-* ötümsüz ünsüzlerden sonra *-t* ünsüzüne dönüşür:

Bulunma anlatan ve çokluk sıfat işlevinde kullanılan *-lıg* yapım eki, *-tıg* biçimindedir*: attıg < at -lıg 'atlı'*

Çoğul eki *-lar > -dar/-der,-tar/-ter* biçimine dönüşmüştür:

at-tar 'atlar'	*agas-tar < ağaçlar*

-g-, -g- ,-k-, -n-, -n-, -b-, -y- ünsüzleri kimi zaman düşerler. Bunun sonucunda ünlü uzamaları doğar.

aar < ET agır	*sook <ET soguk*
ööy <ET ögey 'üvey'	*aas < ET agız*
ool <ET ogul	*püül< ET 'bu yıl'*

Önseste *y-* ünsüzü sözbaşında kurallı olarak *ç-* ünsüzüne dönüşür:

çox <ET yok 'yok'	*çil <ET yel 'yel'*
çiti <ET yeti 'yedi'	*çaxşı <ET yakşı ' yakşı, güzel'*
çıl <ET yıl 'yıl'	*çer <ET yir 'yer'*
çara <ET yara 'yara'	*çalgıs 'yalnız'*
ças <ET yaş 'yaş'	*çat- 'yatmak'*
çadag <ET yadag 'yaya'	*çeen <ET yegen 'yeğen*

İçinde genizsil *n, ñ* sesler bulunan sözcüklerde *y-* önsesi *n-* sesine dönüşür:

nımırxa <ET yumurtga 'yumurta'	*nañmır <ET yagmur 'yağmur'*
naax <ET yañak 'yanak'	*nımah <GT ydmak 'anlatı'*
nan- <ET yan- 'dönmek'	*nimis <ET yémiş 'yemiş'*

İçseste *-t-* ünsüzü *-d-* ünsüzüne dönüşür:

saduu <ET satıg 'satı, ticaret'	*tüdün <ET tütün- 'duman, tütün'*
püdir- <ET bitir- 'bitirmek'	*odır- <ET oltur-'oturmak'*
ködirpol- 'götürebilmek'	*ideg <ET etek 'etek'*
tadlıg <ET tatlıg 'tatlı'	

Sonseste *-z* ünsüzünün *-s* ünsüzüne döndüğü olur:

as <ET az 'az'	*çalgıs 'yalnız'*
çıldıs <ET yıltuz 'yıldız'	*çibes <ET yemez 'yemez'*
xıs <ET kız 'kız'	*ashır <*azgır <ET adgır 'aygır'*
xas- <ET kaz- 'kazmak'	*kös <ET köz 'göz'*

Esk Türkçenin *ny* ünsüzü Hakasçada *y* biçiminde sürer:

köy- <ET küny- 'göyünmek'	*xoy <ET kony 'koyun'*

Benzeşme olayına çeşitli örneklerde rastlanır:

hozan-nar 'tavşanlar'	*at-tıg < atlıg 'atlı'*

Çoğul eki Genel Türkçede olduğu gibi *-lar /-ler* eki ile sağlanır. Çeşitli ses değişmeleri nedeniyle *-nar /-ner,-tar/-ter* biçimlerinde de kullanıldığı olur:

mal-lar 'mallar'	*çir-ler 'yerler'*
agas-tar 'ağaçlar'	*an-nar 'hayvanlar'*
student-ter 'öğrenciler'	*at-tar 'atla*

21.1.4. Örgü

İyelik ekleri genellikle Oğuz dillerindeki gibidir. Küçük ayrılıklar görülür:

	Tekil	Çoğul
1. kişi	***-m,-ım:*** *çir-im 'yerim'* *pala-m 'çocuğum'*	***-bıs, -bis, -ıbıs, -ibis*** *çir-ibis 'yerimiz'* *pala-bıs 'çocuğumuz'*
2. kişi	***-n, -ın:*** *çir-iñ 'yerin'* *pala-ñ'çocuğun'*	***-ñar,- ñer,-ıñar,-iñer:*** *çir-iner 'yeriniz'* *pala-nar 'çocuğunuz'*
3. kişi	***-ı,-i,-zı,-zi, -sı/-si*** *çir- i 'yeri'* *pala-zı*	***-ı,-i,-zı,-zi, -sı/-si*** *çir-leri 'yerleri'* *pala-ları*

Çağdaş Hakas dilinde **yalın durum** eksizdir:

tura 'ev'	*mal 'mal'*

Tamlayan *-nıñ/-niñ,-tıñ/-tiñ*:

tura-nıñ 'evin	*mal-nıñ 'malın'*
pala-nıñ 'çocuğun'	*agas-tar-dıñ 'ağaçların'*
añçı-nıñ izi 'avcının izi	*örtek-tiñ çügi 'ördeğin tüyü*

Belirtme durumu *-**nı / -ni,-tı/-ti*** eki ile anlatılır:

tura-nı 'evi'	*mal-nı 'malı'*
pala-nı 'çocuğu'	*agas-tar-dı 'ağaçları'*
ügretçi-ni 'öğretmeni'	*pür-ni yaprağı*

Yönelme *-**ga /-ge,-ka/-ke,-a/-a:***

tura-ga 'eve'	*mal-ga 'mala'*
uygu-ga 'uykuya'	*agas-tar-ga 'ağaçlara'*
mal-ga 'mala'	*ib-ge 'eve'*

Bulunma durumu *-**da / -de,-ta/-te*** eki ile sağlanır:

tura-ta 'evde'	*mal-da 'malda'*
agas-tar-da 'ağaçlarda'	*sas-ta 'saçta'*
çar-da 'kıyıda'	*arıg-da 'ormanda'*

Çıkma durumu *-dañ/-deñ,-tañ/-teñ, -nañ/-neñ* eki ile anlatılır.

tura-tan 'evden'	*mal-dan'maldan'*
agas-tar-dan 'ağaçlardan'	*nañmır-dan 'yağmurdan'*
*vagon-na**ñ 'vagondan'***	***su-um-nañ 'suyumdan'***

Yön eki eski Türkçe ***-gar/-ger*** ekinden kaynaklanır. Ses değişmeleri yüzünden Hakasçada *-**zar/-zer, -sar/-ser*** biçimlerinde kullanılır. Sözgelimi:

çar 'kıyı, sahil'	*çar-zar 'sahile doğru'*
sas 'bataklık'	*sas-sar 'bataklığa doğru'*

Araç işlevinde kullanım kökende 'ile' ilgecinin ekleşmiş biçimine dayanır.*-**nañ** /-**neñ*** biçimindedir:

argızı-nan 'arkadaşı ile'	*maşina-nan 'araba ile'*
sin-nen 'seninle'	*orinis-nen 'sevinçle'*
sssla-nañ 'parmakla'	*surıg-nañ 'soruyle, sorunla'*

Bu ek Şor ağzında *-ba/-be* biçimindedir:

pala-ba 'çocuk ile'	*agas-tar-ba 'ağaçlarla'*

Kişi sözcüklerinin yalın, tamlayan, belirtme, yönelme, bulunma, çıkma durumlarında kullanımları şöyledir:

min	*sin*	*ol*	*pis*	*siler*	*olar*
miniñ	*siniñ*	*anıñ*	*pistiñ*	*silerniñ*	*olarnıñ*
mini	*sini*	*anı*	*pisti*	*sirerni*	*olarnı*
magaa	*sagaa*	*agaa*	*piske*	*siserege*	*olaraga*
minide	*sinide*	*anda*	*piste*	*sirerde*	*olarda*
minneñ	*sinneñ*	*annañ*	*pisteñ*	*sirerdeñ*	*olardañ*

Ayrıca yön eki kullanılır. Doğru anlamında kullanılan bu ekin kişi sözcükleri ile kullanımı şöyle:

minzer 'bana doğru'	*sinzer 'sana doğru'*
anızar 'ona doğru'	*pisizer 'bize doğru'*
sirerzer 'size doğru'	*olarzar 'ona doğru'*

Dönüşlü sözcük "*pos" "öz"* sözleridir.

poz-ım 'kendim' poz-ı

Gösterme sözcükleri Genel Türkçeden büyük ayrım göstermez. Değişimler daha çok seslerdedir:

pu 'bu'	*ol 'o'*
tigi 'şu, obürü'	*pular 'bunlar'*

Soru sözlerine şu örnekleri verebiliriz:

kem 'kim'	*name 'niçin'*
haydag 'nasıl'	*hança 'ne kadar'*
nince 'kaç'	*hayzı 'hangi'*
nime 'ne'	*hayca 'nasıl'*

Belgisiz sözcük olarak *"kemde?", "nimede?", "haçanda?"* kullanılır.

tiksi 'bütün	*toza 'bütün'*
hayzı 'bazısı'	*pahsa 'başka'*
parçan 'bütün'	*köp 'çok'*
artıh 'fazla'	*pir dee 'hiç'*

Ölçü sözcükleri**:**

ugaa 'çok'	*ulug 'büyük'*
kiçig 'küçük'	*çoon 'kalın'*
halbah 'geniş'	*silig 'güzel'*
çiben 'çirkin'	*homay 'kötü'*
hısha 'kısa'	*uzun 'uzun'*
sidikj 'zor'	*niik 'hafif'*

Yer-yön sözcükleri:

çogar 'yukarı'	töbin 'aşağı'
indire 'ileri'	kider 'batıya'
tashar 'dışarı'	andar 'oraya'
mundar 'buraya'	peer 'beri'

alnında 'önünde'	kistiinde 'ardında'
çagında 'yakında'	piger 'beri'

Zaman sözcüklerine şu örnekler verilebilir:

irte 'erken'	*irten 'abah'*
kicee 'dün'	*horam 'akşamleyin'*
paya 'demin'	*püül 'bu yıl'tañda 'yarın'*
puruñçul 'önceki yıl'	*kündüs 'gündüz'*
soñar 'gelecek yıl'	*hıshızın 'kışın'*

Sayı adlarında kimi ses değişimleri olmuştur:

1. *pir, 2. iki, 3. üs, 4. tört, 5. pes, 6. alta, 7. citi, 8. sigis, 9. togıs, 10. on, 20. çibirgi, 30. otıs, 40. xırıx, 50. ilig, pezon, 60. alton, 70. çiton, 80. segizon, 90. togızon, 100. çüs, 1000. mun, ondüs.*

Sıra sayılan *-ınçı* eki ile yapılır:

ikinçi 'ikinci'	*onın-çı 'onuncu'*
tort-inçi 'dördüncü'	*üzinçi 'üçüncü'*

Üleştirme sayıları *-ar/-er,-arlap/-erlep* ekleri ile yapılır:

pir-er 'birer'	*togız-ar 'dokuzar'*
on-ar 'onar'	*üz-er 'üçer'*
piz-er 'beşer'	*tört-er 'dörter'*

Topluluk sayıları *-olan/-ölen* eki ile sağlanır:

segiz-ölön 'sekizi birden'	*üz-ölen 'yüzer'*

Karşılaştırma "*arak"* sözcüğü (ya da eki) ile sağlanır.

kızıl arak 'kızılca'	*kara arak 'karaca'*

Pekiştirme Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ilk sesleme *-p* ya da *-g* sesinin eklenmesi ve sözcüğün yinelenmesi ile yapılır:

kap kara 'kapkara'	*ulug uzun 'up uzun'*

21.1.5. Devinim

Kişi ekleri iyelik ve kişi eki kökenli olmak üzere ikiye ayrılırlar.

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m,-mın,-bın* *al-dı-m*	*-bıs,-pıs, -bus,-mıs,-mus* *al-dı-bıs 'aldık'*
2. kişi	*-sıñ, -zıñ* *al-dı-sıñ*	*-gar, -nar, -zıgar, -zugar,* *-nan,-ınar, al-dı-nar*
3. kişi	*-dır,-dur, -ol* *al-dı, ol*	*-dar,-tar* *al-dı-dar*

Ekeylemim durum bildiren kullanımı, durağan bir sözcüğü kişi sözcüğü kökenli kişi ekinin gelmesi ile anlatılır:

min ügretçi-bimn 'öğretmenim'	*pis ügretçi-bis 'öğrenciyiz'*
sin ügretçi-ziñ	*sirer ügretçi-zer 'siz öğretmisiniz'*

Öyküleme *pol- 'olmak'* eylemi ile sağlanır. Bu eyleme ***–ga*** öykü eki ile, iyelik kökenli kişi eki getirilerek yapılır:

min pay pol-ga-m 'zengindim'	*pis pay pol-ga-bıs*
sin pay pol-ga-ñ	*sirer pay pol-ga-ñar*

Söylenti *pol-* *'olmak'* eylemine ***–ptır*** eki getirilmesi ile kurlur. Çekim kişi sözcüğü kökenki kişi ekleri aracılığı ile sağlanır:

min pay pol-ıptır-bın 'zenginmişi'	*pis bay pol-ıptır-bıs 'zenginmişiz'*
sin pay pol-ıptır—zın	*sirer pay pol-ıptır-zar*

Koşul çekimi, ***pol-*** eylemine ***–za-*** koşul ekinin getirilmesi ile anlatılır. Çekim iyelik kökenli kişi ekleri ile sürer:

min pay pol-za-m 'zenginsen'	*pıs pay pol-zabıs 'zenginsek'*
sin pay pol-za-ñ	*sirer pay pol-za-ñar 'zenginseniz'*

Belirli Geçmiş zaman ***–dı/-di, -tı/-ti*** ekleri anlatılır. Bu kip iyelik kökenli kişi ekleri ile çekilir:

kör-di-m 'gördüm	*kör-di-bis 'gördük'*
kör-di-ñ 'gördün'	*kör-di-ñer 'gördünüz'*
şık-tı-ñ'çıktın'	*par-dı 'vardı'*

Belirli Geçmişin ikinci bir kullanımı ***–gan/-gen, -han/-hen, -ken, -an/en*** ekleri yardımı ile kurulur:

kör-ge-bin 'gördüm'	*kör-ge-bis 'gördük'*
kör-ge-ziñ 'gördün'	*kör-ge-zer 'gördünüz'*

Belirsiz Geçmiş zaman ***–p*** ulaç eki üzerine ***–tır*** ekinin gelmesi ile oluşturulur. Kimileyn ***–p*** ulaç eki düşer:

uz-u-tur-bın 'uyumuşum'	*uzu-p-tır-bıs 'uyumuşuz'*
uzu-p-tır-zıñ 'uyumuşsun'	*uzu-p-tır-zar 'uyumuşsunuz*

Olumsuzu biraz değişik kuruluştadır:

al-bin-dır-bın 'almamışım'	kör-bindir-bin 'görmemişim'

Belirsiz geçmiş zaman ***-gan/-kan, -xan*** ekleri ile belirtilir:

kengenem 'gelmişim'	*şıxxan 'çıkmış'*
pil-gen bilmiş'	*parıv-gam 'varmışım'*
poladigam 'olmuşum'	

Eski Türkçenin ***-yuk*** geçmiş zaman eki Hakasçada ***-çuh, -çıh*** biçiminde yaşar. Bu ek yardımı ile Belirsiz geçmişin bir başka kullanımı yapılır. Ek, ***–çıh, -çik, cıh, -cik*** biçimlerinde gözükür::

al-cıh-pın 'almışım'	*al-cıh-pıs*
al-cıh-sıñ 'almışsın'	*acıh-sar 'almışsınız'*
par-çıh 'varmış, gitmiş'	

Başka bir geçmiş zaman kullanımı da ***–cañ, -ceñ, -çañ, -çeñ*** eki iledir:

sat-çañ-mın 'sattım'	*sat-çañ-mıs*
sat-çañ-zıñ 'sattın'	*sat-çañ-zar 'sattınız'*

Geniş zaman ***-r*** ek ile ile karşılanır. Bu kullanım ayını zamanda gelecek zamanı da karşılar.

kelerim 'gelirim'	*kilir 'gelir*
sanıdır 'sayar	*parır 'varır'*

Şimdiki zaman ***-ça/-çe, -çat/-çet -çadır/-çedir, -dır/-dir*** ekleri ile yapılır.

ırlapça 'okur'	*uçuxça 'uçuyor*
tözençedir 'düzüyor'	*ırlaçanmın 'okuyorum'*
pasta-p-ça-zam 'başlıyorum'	pasta-p-ça-bıs 'başlıyoruz'

pasta-p-ça-bıs 'başlıyoruz'	

Gelecek zaman -***gadıg /-galak, -gelek*** ekleri ile karşılanır:

kelgedig 'geleceğiz'	*körgelek 'göreceğiz'*

Ayrıca Hakascada Doğu Hun dilleri için özgün olan ***-arga (-er-ge, -rga)*** eylemlik eki kullanılır:

togınarga 'işlemek'	*oynırga 'oynamak'*
ügrenerge 'öğrenmek'	*uzırga 'yatmak'*

Sibirya ağızlarında ulaçlı bileşik eylemler çok kullanılır. Hakasçada da bileşik eylemler çok işlektir.

Bunlar eylem kökünü yitirecek ölçüde kaynaşmaya uğrarlar.

yat- eyleminin geniş zamanı "***yatar***" ve "***yatağan***" (ortaç) ses olayları ile -***ça*** olarak eylemin durumunu belirlerler:

odır-ça < otıra - yatar 'oturuyor, oturur'
odır-çan-mın < otır-a yat-gan-mın 'oturuyorum'
pol-çan-mın < bol-a- yat-gan-mın 'olurum, oluyorum'
it-çen-zin < ite- yat-gan-sın 'yapıyorsun, ediyorsun'
it-çet-ken < ite- yat-kan 'yapmış, etmiş'
it-çe-ler < ite- yatarlar 'ederler, yaparlar'

-p-ça :

tip-çe < tip-yatar 'der,söyler'
tilep-çe < tilep yatar 'diler'
oynap-ça-zın < oynap yatar-sın 'oynuyorsun'

Olumsuzluk *-ma/-me* eki ile karşılanır. Ek Şorcada ses değişimleri ile *-pa/-pe, -ba/-be* biçiminde de kullanlır.

Ortaç ekleri olarak *-gan/-gen, -kan/-ken, -galak/-gelek, -kalak/-kelek, -ar/-er, -gadır/-gedir* kullanılır. Bunlar, Türkiye Türkçesindeki benzerlerinden ses ayrımı bakımından ayrılırlar.

Ulaç eklerinin durumu da ortaç eklerini anımsatır. Bağlama ulacı olarak, *-p, -ıp/-ip,-a/-e;* süreklilik belirten *-ala/-ele* ve zaman ulacı olarak *-kança/-kençe* kullanılır. Görüldüğü gibi, Türkiye Türkçesinde kullanılan ulaç ekleri ile büyük koşutluk bulunur.

21.1.6. Örnek

Hakas Türklerinin Altın Arığ Destanı'nı Dr. Fatma Özkan ülkemizde de yayınlamıştır. Destanın özeti ve girişi şöyledir:

Altay dağının eteklerinde, uçsuz bucaksız Ak deniz uzanır. Ak çiçekli vadilerde aygırlı yılkılar yayılır. Ak denizin kıyısında halkın yaşadığı büyük bir köy kuruludur. Köyün ortasında hanın güzel ve ak evi vardır. Evin önündeki direğe ak yeleli Ak Boz at bağlıdır. Güzel ak evde halkın hanı-beyi yetiştirilen hayvanların sahibi Picen Arıg yaşar.

Picen Arıg, bu güzel yurdun gerçek hakanı Alp Han ve hanın hanımı Ak Ölen Arıg yaşamının son yıllarında dünyaya gelen oğullarını yetiştiremeden öldüğü için altı yaşındaki Çibetey Han'ı yetiştirmekle görevlendirilmiştir.Çocuk büyüyünceye kadar ülkenin hanı Picen Arıg olacaktır. Ancak başkasının çocuğunu büyütmekle, bir şey kazanamayacağını, ülkeye han olamayacağını düşünür. Bir gece geç saatte babası Altın Sayzan'a danışmak üzere, İcen Arığ ile birlikte yola çıkar. Babaları bu düşünceyi doğru bulmaz. Yurdu koruyan sonsuz iradeli güçlü Huu İney böyle bir şeye izin vermeyeceğini söyler. Kızını yönetim tutkusundan kurtarmaya çalışır. Picen Arığ, Huu İney'in varlığını tehlike görmez. Köyün ardında, Kirim dağının doruklarındaki altın sivri başlı Ak kayanın

içinde ölümsüz yiğit Altın Arığ ile, altın yeleli, altın toynaklı atı Ak Buz'un, vatanı ve Alp Han'ın soyunu koruduğunu anlatır. Picen Arığ, babasını ikna edemez. Gece karanlıkta kendilerini korumak amacıyla ondan aldığı canlı, gizemli kılıçla Ak yada'daki Altın Arığ ile atı Ak-Boz'u ve altı yaşındaki Alp Han'ın oğlunu, başlarını keserek öldürür. Babası Altın Sayzan, kızlarının yaptığı şi benimsemez, ne ki ona yardım etmek zorunda kalır.

Picen Arığ, hanların giyindiği altın yakalı giysiyi giyer. Hanların kullandığı altın bastonu eline alır. Halkın han-beyi olur. Halka iyi davranmaz: Semiz hayvanları kestirmez. Onları ölmüş hayvan etiyle besler. Picen Arığ birgün, han giysilerini giyip, ak güzel evin önünde durur. O anda uçup giden dişi ala kuzgun ile erkek kara kuzgunu görür. Ala kuzgunu tutsak alır. Kara kuzgunu, evlenmek istediği Sarı dağın eteklerinde, Sarı danizin kıyısındaki halkın hanı-beyi Alp Saaday'a yollar. Üç gün içinde dönmezse kara kuzgunu öldüreceğini söyler. Üç gün içerisinde kara kuzgun şu haberi getirir: Çirkin ve güçlü kahraman Alp Saaday üç gün içinde içerisinde gelecektir. Gerçekten üç gün sonra Alp Saaday gelir. Picen Arığ ve İcen Arığ onu ağırlar, yemek içki sunarlar. Alp Saaday Picen Arığ'a kendisini ne için çağırdığını sorar. Picen Arığ, ülkelerinde onun gibi kahraman erkeğin bulunmadığını söyler. Orada kalarak kendilerini korumasını ister. Yemek sırasında rakı içtiği için sarhoş olan İcen Arığ ise, Alp Saaday'ın karşısında şarkı söyleyerek, ablasının güzel kız olduğunu, onunla evlenmesini istediğini ağzından kaçırır. Bu öneriye kızan Alp Saaday vedalaşmadan çıkıp gider. Ancak, Altay dağına yaklaştığı sırada, arkasına dönüp bakınca, Picen Arığ'ın kapının önünde durduğunu görür.Picen Arığ ona son derece güzel ve çekici gelir. Düşüncesini değiştirip geri döner. Picen Arığ ile evlenir. Üç gün, üç gece süren düğünden sonra, Picen Arığ, Alp Saaday'a nerede yaşayacaklarını sorar. Alp Saaday kahraman insanların yurtlarını bırakmamaları gerktiğini söyler. Bu nedenle ülkesine gideceğini bildirir. Picen Arığ, halkını ve hayvalarını zorla alır, Alp Saaday'ın ülkesine götürür. Karşı çıknları, yürüyemeyen hayvanları, yaşlı kadın, erkeği yolda öldürüp ağaç dallarına asar.

Yolculuk sürerken, Altay dağının üzerinde üç kulaç boyunda bir bozkurt belirir. Kurt, güzel yurdun viran olduğunu, ocakların yıkıldığını, bacaların tütmediğini görür. Bozkurt uluyarak görünüm değiştirir. Huu İney (Kuğu Hanım) donuna girer. Dizlerine vurarak, yurdu için gözyaşı döker. Yeniden Kurt donuna girer. Halkın ardından dağlar, dereler aşmış onlara ulaşmıştır. Huu İney bu kez de, iki gözü ggörmeyen çocuk donuna girer. Ağlayarak halka seslenir. Neden bu duruma düştüklerini sorar. Halkın arasında İney Kökçin adlı bir kadın, Huu İney'e olup biteni anlatır. Olara yollarına devam etmesini söyleyerek, geri döner. Altay dağına çıkarak, boş kalan yurduna bakarken, boş kalan bir evin önünde duran Kara Kula adlı atı görür. Oraya yaklaşınca atın yanındaki yiğit, anı "anne" diye seslenir. Onun annes olduğunu söyler. Huu İney, biraz düşününce bu yiğidin gerçekten oğlu olduğunu anımsar. Huu İney, Hulatay adlı oğlundan Kara Kula atını eyerleyerek kendisi ile birlikte gelmesini ister. Birlikte Kirim dağna giderek, dağın doruğundaki Ak Kaya'ya giderler. Huu İney Hayvan gibi sesler çıkararak, kuş gibi öterek, Ak Kaya'nın kapısının açılmasını sağlar. Ak Kaya'nın içinde, başı kesilmiş Çibetey Han ile Altın Arığ ve atı Ak Boz'ü grürler. Bunların başını İcen Arığ ile Picen Arığ kesmiştir. Huu İney, yaşamı bahasına bengisu ile bunları diriltir. Altın Arığ, Çibetey Han ve Ak Boz, Ak kayadan çıkarlar. Huu İney kayanın içinde kalır. Çok geçmeden Ak kaya parçalanır. Kaya parçalanmadan önce, Huu İney, Alp Han'ın altı yaşında öksüz kalan oğluna kim olduğunu anlatır. Ona Kara Kula atlı Çibetey Han adını verir. Oğlu Hulatay'a, yaşça küçük olsa da Çibetey Han'a saygı göstermesi gerektiğini söyler. Çünkü onun ülkenin gerçek hanı olduğunu bildirir. Alp Saaday'ın ülkesine giderek, Picen Arığ ile İcen Arığ'ı öldürmelerini, halkı ve hayvanları yurda geri getirmesini vasiyet eder.

Altın Arığ ile Hulatay, atlarna binerler. Çibetey Han uçan halıya oturur. Alp Saaday'ın ülkesine gitmek üzere yola çıkarlar. Yolda Hulatay, han olmak hırsıyla, Çibetey'i okla vurur. Altın Arığ canlanmıştır ama, bilinci henüz yerine gelmediği için, Hulatay'ın ettiği kötülüğün ayrımında değildir. Alp Saaday'ın evine vardıklarında Picen Arığ ile İcen Arığ korkuya kapılırlar. Konukarı Altın Arığ ile Hulatay'ı ağırlarlar. Altın Arığ Sarı Dağın üzerinden seslenir. Hulatay'ın Çibetey'i öldürmesi konusunuda kendisini uyaran yiğidi izleyerek Sarı Dağa çıkar. Gerçeği ondan öğrenir. Geri döndüğünde, Hulatay'ın Picen Arığ, İcen Arığ ve Alp Saaday'ı öldürdüğünü, Çibetey'i otlardan ilaç yaparak dirilttiğini öğrenir. Onu cezalandırmaktan cayar.

Hulatay, Çibetey Han'ı Altın Arığ'ın Altay dağında kalarak hayvanlara bakması, köye inmemesi konusunda ikna eder. Bunun üzerine Çibetey Han, Altın Arığ'dan Altay dağında kalarak, hayvanlara bakmasını ister. Altın Arığ, Altay dağında kalır. Hulatay ile Çibetey, halkı ile birlikte mutlu ve dingin bir yaşam sürmeye başlar. Çibetey Han, Han denizinin kıyısında yaşayan dokuz kulaç boyunda, bükülmez kanatlı Han Pozırah adlı atı olan Alp Han Kızı ile Hulatay ise, Pora Han'ın kızı Pora Ninci ile evlenir.

Hulatay ile Çibetey Han'ın eşleri bebek beklerler. Çibetey Han ile Hulatay, büyük köyün içinde ayran ve kımız içerek, rahatça yaşarlar. Çiibetey Han, Hulatay'a böyle bir yaşamın kendilerine yakışmayacağını söyler. Akına çıkmak gerektiğini bildirir. Onlar başkalarının yurdunu talan edip dönerken, yurtlarının talan edildiğini görürler. Başlarına gelen yıkımı, mallarına mal katma hırsına bağlar, pişmanlık duyarlar. Darma dağnık edilen, sürülen halkı, hayvanları aramak üzere, yola düşerler. Tapınağa ve kalın bir ağacın gövdesine, doğacak çocuklarına kendilerini izlemesi için yazı yazarlar.

Çibetey Han ile Hulatay, Kara dağda altı alp ile savaşırlar. Bu arada Pora Ninci, çocuğunu dünyaya getirir. Annesinin adını taşıyan Hulatay'ın oğlu, babasını aramak üzere yola çıkar. Tapınakta ve ağaç gövdesindeki yazıları okur. Alp Han Kız ile Çibetey Han'n oğlu onun yanından geçip giderler. Pora Ninci'nin oğlu atını beğenmeyip, taşla vurup öldürür. Yürüyerek yerin dibindeki Kara dağa ulaşır. Orada Çibetey Han ile Hulatay düşman alplaryla savaşır. Altın Arığ da, kara yüzlü kara taş gözlü düşmanlarla savaşır. Pora Ninci'nin oğlu, Altın Arığ'a arkadan vurur. Altın Arır, düşmana vurması için uyarırsa da dinlemez. Bunun üzerine Altın Arığ, Hulatay ile Pora Ninci'nin oğlunu öldürmek zorunda kalır. Ölülerini Kara denize atar.

Altın Arığ, çift tırnaklı mitolojik yaratık olan düşmanı ve öbür altı alpi öldürür. Kara Han'ın ülkeini Çibetey Han ile Alp Han Kız'ın oğluna verir. Ayrıca ona ve atına ad koyar. Onu Kanlı Kılıç adı verir. Güneydeki Parlak dağının eteklerinde yaşayan, Ay Parlak Han'ın kızı Parlak Tuna ile evlenmesinin uygun olacağını söyler.

Çibetey Han ile Hulatay yurtllarına dönünce, Pora Ninci, kocasına oğlunun dönmediğini söyler. Oğlunu Altın Arığ'ın öldürmesinden kuşkulanan kötü kalpli Pora Nininci, öç alabilmek için silkinerek yılana dönüşür. buna üzülen Hulatay'ı teselli eden Alp Han, Pora Ninci'nin kötü niyetli birisi olduğunu, Hulatay'ın aklını başından aldığını anlatır. Hulatay'a, Kün kızı iyi niyetli, ak düşünceli Kün Arığ ile evlenmesini salık verir.

Bükülmez kanatlı Han Pozırah altı Kanlı Kılıç, Parlak Tana'yı görmek üzere, Ay Parlak Han'ın sarayına gider. Burada, Altın Arığ gibi kendiliğinden yaratılmış Ay Kara Taş adlı bir alpla karşılaşır. Ay Kara Taş, onlara Altın Arığ ile evlenmek istediğini söyler.Kanlı Kılıç yerin altından gelen bu alpı halası Altın Arığ'a yaraşır bulmaz. Halasından hesap sorar. Halası Altın Arığ'ın haddini bildirmek için Kara Taş ile savaşır, onu öldürür.

Altın Arığ, köye döndükten sonra, Kanlı Kılıç ile Parlak Tana dokuz gün, dokuz gece süren düğünle evlenir. Altın Arığ, düğünde sarhoş olur. Yaşlı bir kadının bir sorusuna kimi gizemini açıklar: Buna göre, kendisi halkı için acı çekmek üzere yaratılmıştır. Ruhu bedeninde değil, erişilmez uzaklıktaki Ak

Tasxıl dağının doruğundaki Altın kayada bulunan altın tüylü, iki başlı guguk kuşundadır. Olağanüstü güç ve özelliklere sahip olan kahraman kız, Altın Arığ'ın gizemini böylece öğrenir.

Pora Nici, bu gizi öğrenmiştir artık. Yılan dersinden yapılmış canlı, uçan halısına oturur. Altan Kaya'ya ulaşıp guguk kuşunu yakalar. Bu sırada Altın Arığ, bir dağın tepesinde savaşan alpler görür. Bu alplerden biri döğüşü kaybetmek ve ölmek üzeredir. Yenilmek üzere olan alpin kızı Altın Arığ'dan yardım ister. Altın Arığ üstün gelen alple savaşır. Üç yılın sonunda onu öldürür. Türkü söyleyerek yola çıkar. Türkünün atına halkı için kendiliğinden yaratıldığını, halkı için acı çektiğini, artık ölüm zamanının yaklaştığını söyler. Dürbünü ile Pora Ninci'nin yılan derisi canlı halısıyla uçtuğunu görmüştür. Ak kayaya yaklaşınca, yerde gördüğü yılan derisi de bunu doğrular. Tam bu sırada, Pora Ninci, guguk kuşunun bir başını koparınca Ak-Boz, ölür. Pora Ninci, ölüyü kızıl kum yapar. İkinci başını koparınca, Altın Arığ'ın ak kanı saçıldıktan sonra ölür. Kemikleri beyaz kum yığınına dönüşür. Pora Ninci, yılan derisine bürünüp, canlı uçan halısına binip uçar gider.

Kanlı Kılıç'ın yurdunda bir yıldan beri savaş sürer. Hulatay ve Çibetey Han ölmüştür. Kanlı Kılıç, gece gündüz, Altın Arığ halasının dönmeyişine ağlar. Alp Han Kız da görümcesinin dönmemesinden endişelidir. Bükülmez kanatlı Han Pozırah adlı atına biner. Bir yılda ulanıcak uzaklığı yedi günde geçer. Ay Parlak Han'ın ülkesine gelir. Altın Arığ'ı aradığını söyler. Dünürü, Ay Parlak Han, Alp Han Kız'a, Altın Arığ'ın son olarak altı yıl önce evine uğradığını, o zamandan beri onu hiç görmediğini söyler. Alp Han Kız, iz sürerek Ak kayanın yakınına dek gider. Orada kızıl ve ak kum yığınını görür. Durumu anlar, ağlamaya başlar. O sırada ak sakallı ve ak saçlı bir yaşlı, kum yığınlarının içinden Altın Arığ'ın topuk kemiğine üç kez vurunca bir alp ortaya çıkar. Bastonuyla Ak-Boz'un toynağına üç kez dokununca, ak tavşana benzeyen bir at ortaya çıkar.Bu alp ve at, Altın Arığ ile Ak-Boz'un soyundan gelmiştir. Yaşlı adam, alpa Taptaan Mirgen, atına Ak Oy adını verir. Ayrıca Tataan Mirgen'e yurtlarını yeniden düzene sokması için bir sarı kuşak verir.

Alp Han Kız ile Taptaan Mirgen, Altın Arığ'ın son olarak savaştığı yere gelirler. Burada, Ay Mirgen'in evine konuk olurlar. Ay Mirgen'in Altın Nakış adlı bir kız kardeşi vardır. Altın Nakış, yenilmekte olan babası için Altın Arığ'dan yardım ister. Yardım ederse, yaşam boyu Altan Arığ'a minnet duyacak, ona hizmet edecektir. Alp Han Kız, Altın Arığ'a verdiği sözü anımsatır. Ondan Taptaan Mirgen ile evlenmesini ister. Altın Nakış, bu öneriyi benimser. Yurtlarına getmek üzere yola çıkarlar.

Taptaan Mirgen, yaşlı adamın kendisine verdiği sarı kayışla yurdu düşmanlardan temizler. Alp Han Kız, bengü su ile ölenleri diriltir. Sönen ateşi yeniden yakar. Dirilen Çibetey Han, halkını ve hayvanlarını alarak yurduna geri döner. Alp Han Kız, halası Altın Arığ için üzülen oğlu Kanlı Kılıç'a olup biteni anlatır. Bu sırada, Taptaan Mirgen, Pora Ninci'yi kayışıyla yakalar. Onu ateşte yakarak, külünü göğe savururlar.

İşler böylece yoluna girer. Kötüler cezalandırılır. Tibet Han yurduna döner. Düğün, dernek kurulur. Kanlı Kılıç ile Parlak Tana, Taptaan Mirgen ile de Altın Nakış evlenir. Hulatay, ak düşünceli, iyi niyetli Han Saçak ile yaşamını birleştirir. Halk mutlu ve esindir. Kanlı Kılıç'ın han olmasına karar verilir. Artık gerekmez diye, savaş araçlarını bir kıyıya atarlar. Atları başı boş bırakırlar.

Kanlı Kılıç, halka adil davranır. Atı olmayana at, evi olmayana ev verir. "Öksüz oğlanları yetiştirip er eder, öksüz tayları at eder". Bütün halklar barış içinde yaşar.

Çiri pasti püdipçedir	*Yeryüzü oluşmakta*
Çizi pasti tazıpçadır	*Sıradağlar dizilmekte*
Çirni'ñ pözigi ax tasxıllar	*Yerin yüsekliği ak doruklar*
Ösklep pargan turglapçadır	*Oluşmakta*
Su çalbağı ağın sular	*Coşkun, gür akan sular*
Ax çazılarga tüzire axxlap	*Ak vadilere yayılarak akıp*
Alton-çiton tolgalıp, axxlapçadır.	*Altmış-yetmiş kola ayrılmakta*
Oylar , xırlar ösklep pargan	*Engin kırlar yeşermiş*
Oyım-köller pütklep pargan	*Derin göller oluşmuş*
Oyım-köllerniñ tübinde	*Derin göllerin dibinde*
Oy-tarba palıxtar	*Büyülü balıklar yetişmekte*
öskleböкçededir	
Agas-tazı ösklep pargan	*Ağaç, taş oluşmakta*
Ças taygalar, çayxalızıp turglapçadır	*Genç ağaçlar sallanıp durmakta*
Ças taygalarda xarsaxtıg añnar oylasçadadır,	*Genç ağaçlarda sincaplar oynamaktadır*
Xannatıg xustar uçuxxlapçadadır	*Kanatlı kuşlar uçmakta*
Çirniñ pözigi Altay sın turçadadır	*Yeryüzünün doruğu Altay yükseliyor*
Altay sınnıñaltında	*Altay dağının eteğinde*
Suğ çalbağı Ax talay suğ	*Uçsuz bucaksız Akdeniz suyu*
Anda çalbayıp, kileyip, agıpçadır.	*Orada çağlayıp gelip akmakta*
Ax talay suğ agıp pargan çirde	*Akdaniz suyunun aktığı yerde*

21. 2. ŞORLAR

Şorlar Kuzey Altay ve Kuznetskiy Altay toprakları ile Hakas, Dağlık Altay illeri yöresinde yaşarlar. Mraass, Tom ve Kondom Tom Irmakları boylarında yerleşmişlerdir. Altay Dağlarının kuzey eteklerinde yaşarlar. Bu bölgedeki ormanlık alanlarda otururlar. Büyük köylere yerleşmişlerdir. Bu bölge doğu Sibirya'ya düşer. Rus ve batı kaynaklarında Altaylılar, Teleütler ve Kara Orman Türkleri, Kara Tatarlar gibi değişik adlar verilir. Kendilerinin benimsediği bir boy adı yoktur. Daha çok kıyılarında yaşadıkları ırmakların adlarını kullanırlar. Radloff tüm bu halkı "Şor" adı altında toplamıştır. Sayıları 20.000 dolayındadır.

Son budunbilim araştırmalarına göre Şorların kültürleri üzerinde Sibirya Ugorlarının (Ostyaklar, Vogullar) etkileri vardır. Şor boyları Samoyetlere çok yakınlık gösterirler.

Şorca 19. yüzyıl ortalarında Hıristiyanlığı yaymak isteyen din adamlarınca araştırılmaya başlanır. Bir dizi Hıristiyan metni Şorcaya çevrilir. Yeni metinler geliştirilir. N. P. Direnkova, Şor Folkloru adlı kitabında bu ağızdan derlenmişgereçleri toplar. Dil bakımından önemli bir yapıttır. Bundan sonra Radloff derlemeler yapar. Onun incelemelerini Verbitski, Katanov ve Malov'un çalışmaları izler.

Şorca, Sibirya Türk dillerindendir. Altay ve Hakas Türkçelerine yakındır. Yazı dili olarak işlenmez. İki büyük ağıza ayrılır. 1927 yılında Mrassa ağzı üzerine kurulmuş olan Şor yazı dili, Hakas yazı dilinin ortaya çıkması ile 1946'da yazı dili olmaktan çıkarılır. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılması ile, 1991 yılında yeniden yazı dili işlevi kazandığı söylenir.

21.2.1. Yazı Dili

Yazı dili gelişmemiş olmasına karşın Şorca, sözvarlığı bakımından zengindir. Özelikle avcılık, av kültürü, balıkçılık, ağaç işçiliği ile ilgili sözcüklerle görkemli bir orman halkı dilidir. Bitki ve hayvan adları bakımından zengindir. Sözvarlığında kimi katmanlar vardır. Samoyet, Ket dillerinden alınmış sözler yanında, tüm Altay Türçesinde olduğu gibi Moğolca sözcüklerin sayısı yüksektir. Ayrıca Rusçadan çok sayıda sözcük vardır. Kuşkusuz sözvarlığının Türkçe sözcükler oluşturur. Ne ki, öbür Altay ağızlarındaki gibi ses değişimleri ile sözcükler Genel Türkçeden uzaklaşmışlardır. Sözgelimi:

pörü 'kurt'	*muz 'buz'*
ool 'oğul'	*paar 'ciğer'*
küe 'güvey'	*cer 'yer'*
paş'baş'	*par 'var'*
şık- 'çıkmak'	

21.2.2. Ağız

Şorcanın iki ağzı vardır. Bunlar Mrassa ve Kondom ağızlarıdır. Bunlar Altay ağızları ile Hakasçanın ağızları arasında değişen özellikler sunarlar. Kimileyin birine, kimileyin öbürüne yakınlık gösterirler. Bu ağızlarda yerel ayrımlar yoğundur. Gerçekte, Altay bölgesinde konuşulan dillerde bir dilin değişmesi için tüm koşullar vardır. Dağların kestiği vadilerde geniş alana yayılmış ağızlar birbiri ile bağlantı kuramaz. Birleştirici yazı dili bulunmaz. Bu bakımdan sözkonusu ağızların kesin kurallarını koymak güçtür. Değişik araştırmalarda, bu ağızlar değişik başlıklarda ele alınır. Sözgelimi Talat Tekin Türk Dilleri kitabında bu ağızları "*Ayak / taglıg grubu: Altaycanın diyalektleri; Aşağı Çulım, Kondom ve Aşağı Tom diyalektleri*" başlığı altında inceler. Emine Ceylan, Çağdaş Türk Dili dergisinde yayınlanan iki yazısında iki ayrı başlıkta ele alır. Birincisi, *Orta Çulım, Mrass-Yukarı Tom Ağızları;* ikincisi, *Aşağı Çulım, Kondom-Aşağı Tom Ağızları*'dır. Bu ağızların çok renkli özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:

21.2.3. Ses Dizgesi

Şorcada sekiz ünlü vardır. Sekiz ünlünün uzun ve normal kullanımları bulunur. Uzun ünlüler genellikle ünsüz erimesi sonucu çıkmış ikincil uzun ünlülerdir. Uzun ünlüler aynı yazacın iki kez yanyana yazılması ile gösterilir.

ool 'oğul' <ET ogıl	*paar 'ciğer' <ET bagır*

*aal 'köy' <*agul*	*enee 'anneye' <ene-ge*
kıır- okumak <ET kıkır-	*püün 'bugün' <po kün*
*püül 'bu yıl' <*po çıl*	*kelbeen 'gelmeyen' <kelbe-gen*

Ancak az sayıda örnekte Ana Türkçenin gerçek uzun ünlülerinin korunduğu da gözlenir:

aak 'yumurta akı' <ET a:k	*aas- 'yitmek' <ET a:z-*
aazı (iyelik eki ile) 'azınlık' <ET a:z.	*enee 'anneye' <ene-ge*

Ünsüz sayısı yirmi beştir. Ünsüzlerin bir bölümü yalnız alıntı sözcüklerde kullanılır. Büyük ünlü uyumu kuralı egemendir.

nanmur 'yağmur'	*moyun 'boyun*
pala 'çocuk'	*pugday 'buğday'*
agaştar 'ağaçlar'	*çürek 'yürek'*

Küçük ünlü uyumu kurallı olarak bulunmaz. Sık sık bozulduğu olur. Daha çok eklerin dudak uyumu kuralına girdikleri görülür.

Önsesteki *b-* sesleri kurallı biçimde *p-* sesine dönüşmüştür:

paar 'karaciğer' <ET bagır	*pag 'ip, bağ' <ET ba:g*
paş 'baş' <ET ba:ş	*per- 'vermek' <ET bé:r*
par- 'gitmek' <ET bar-	*pol- 'olmak' <ET bol-*
purnu 'burun' <ET burun	*pış- 'pişmek' <ET bış-*
pulut 'bulut' <ET bulıt	*pörü 'kurt' <ET böri:*
pış- 'biçmek' <ET biç-, bıç-	*pil- 'bilmek' <ET bil-*

İçinde genizsil ünsüz bulunan sözcüklerde ise *b- > m-* değişimi görülür. Gerçekte bu değişim, Eski Türkçeden beri görülen bir ses olayıdır. Ancak Şorcadaki *b-> m-* değişimi salt genizsil seslerin etkisi ile sınırlı değildir:

mün- 'binmek' <ET bin-	*men 'ben' <ET ben, men*
meg 'ben, çil' <ET beñ	*malta 'balta' <ET baltu, balto*
mözük 'yüksek, yüce' <ET bedük	*mus 'buz' <ET bu:z*
mursak 'porsuk' Alt. borsok	*malkaş 'çamur' Alt. balşak*

Eski Türkçenin ön ve sonsesteki *-ç-, -ç* ünsüzü Şorcada *-ş-, -ş* ünsüzüne dönüşür:

şerig 'ordu' <ET çerig	*şañ 'çan' <ET çañ <*Ç*
şık- 'çıkmak' <ET çık-	*şın 'gerçek' <ET çın <Ç*
şök- 'çökmek' <ET çök-	*şöp 'çöp' <ET çö:b*
üş 'üç' <ET üç	*keş- 'geçmek' <ET keç-*

Önseste ötümsüz ünsüzler yaygın kullanılışlıdır. Eski Türkçenin ince ve kalın *k-* ünsüzü korunur:

kiyik 'geyik' <ET kéyik	*kir- 'girmek' <ET kir-*
kiji 'kişi' <ET kişi	*köl 'göl' <ET kö:l*
köş- 'göçmek' <ET köç-	*kün 'gün <ET kün*
kan 'kan' <ET ka:n	*kas- 'kazmak' <ET kaz-*
kaçan 'ne zaman' <ET kaçan	*kurug 'kuru' <ET kurug*

Eski Türkçenin genizsil *n (ñ)* sesi korunur:

añ 'vahşi hayvan' <ET añ	*eñ 'en, daha' <ET eñ*
iriñ 'irin' <ET iriñ	*kazıñ 'kayın ağacı' <OT kadın*
oduñ 'odun' <ET otıñ	*oñ 'sağ' <ET oñ*
tañ 'tan' <ET tañ	*toñ- 'donmak' <ET toñ-*

Eski Şor yazı dilinin Mrass-Yukarı Tom ağızları ile Orta Çulım ağzında, Ana ve Eski Türkçenin *-d-, -d* sesleri *-z-, -z* sesine dönüşür.

kozan 'tavşan' <ET kodan	*kuzuruk 'kuyruk' <ET kudruk*
askır 'aygır' <ET adgır	*ıs- 'yollamak' <ET ıd-*
pozı 'boy' <ET bod	*kazıñ 'kayın ağacı' <ET kadıñ*
mözük 'büyük' <ET bedük	

Aşağı Çulım- Kondom-Aşağı Tom ağızlarında Eski Türkçenin *-d-, -d* sesi *-y-, -y* ünsüzüne dönüşür:

koyan 'tavşan' <ET kodan	*kuyruk 'kuyruk' <ET kudruk*
aygır 'aygır' <ET adgır	*piyik 'büyük' <Et bedük*
kiy- 'giymek' <ked-	

Eski Türkçenin **g* ünsüzü, bu ağızlarda her konumda korunur:

ulug 'ulu' <ET ulug	*kamuştug 'kamışlı' <ET kamışlıg*
par-gan 'varan' <ET bar-gan	*agrıg 'ağrı' <ET agrıg*
kidzig 'küçük' <ET kiçig	*sug-lug 'sulu" <ET sublıg*
kel-gen 'gelen' <ET kel-gen	*kabug 'kapı' <ET kapıg*
kölge 'gölge' <ET kölge	

Eski Türkçenin *t-* önsesi de korunur:

tag 'dağ' <ET ta:g	*tap 'bulmak' <ET tap-*
tayan- 'dayanmak' <ET tayan-	*toñ- 'donmak' <ET toñ-*
til 'dil' <ET tıl, til	*tüş- 'inmek' <ET tüş-*
tün 'gece' <ET tün	*teg- 'değmek' <ET teg-*

Önseste ve sonseste *ç* ünsüzü *ş* ünsüzüne dönüşür:

şık- 'çıkmak' <ET çık-	*agaş 'ağaç' <ET yıgaç*
ş'anak 'kızak' Alt. çanak	*ş'apkan 'koşan' Alt. çapkan*
ş'ık- 'çıkmak' Alt. çık-	

Önseste Eski Türkçenin ***y***- ünsüzü, Orta Çulım, Mrass-Yukarı Tom ağızlarında ***ç-*** ünsüzüne dönüşmüştür. iç ve sonseste korunmuştur:

çaa 'düşman' <ET yagı	*çap- 'kapamak' <ET yap-*
çag 'yağ' <ET ya:g	*çagın 'yakın' <ET yakın'*
çer 'yer' <ET yé:r	*çet- 'yetişmek' <ET yét-*
çıs 'koku, pis koku' <ET yı:d	*çun- 'yıkamak' <ET yu:-*
çay "yaz' <ET yay	*çol 'yol' <ET yol*
çok 'yok' <ET yok	*çürek 'yürek' <ET yürek*

Sonseste *-z* sesi *-s* sesine dönüşmüştür:

aas 'ağız' <ET agız	*aas- 'azmak' <ET a:z-*
kas- 'kazmak' <kaz-	*kıs 'kız' <ET kı:z*
pis 'biz' <ET biz	*tus 'tuz' <ET tu:*

Eski Türkçenin içsesteki *-b* ünsüzü, Aşağı Çulım, Komdom,-Tom ağızlarında iki örnekte *-g* sesine dönüşür:

sug 'suyu' <ET sub	*iig 'ev' <ET eb*

21.2.4. Örgü

Çoğul *-lar/-ler* eki ile karşılanır. Ancak ses değişimi yüzünden *-tar/-ter, -nar/-ner* biçimine dönüştüğü olur:

bukva-lar 'harfler'	*nom-nar 'kitaplar'*
kam-nar 'kamlar'	*kulak-tar 'kulaklar'*
sös-ter 'sözler'	

İyelik ekleri Altay ve Hakascada olduğu gibidir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*- (ı)m*	*-bıs/-bis, ıbıs/-ibis*
2. kişi	*-(ı)ñ*	*-ların, -ıñtarın, -ıñnarın*
3. kişi	*-ı, -zı/-zi*	*-ları, -tarı, -narı*

pala-m 'çocuğum'	*pala-bıs 'çocuğumuz'*
pala-n 'çocuğun'	*pala-ların 'çocuklarınız'*
pala-zı 'çocuğu'	*pala-ları 'çocukları'*

Tamlayan durumu *-nıñ /-niñ, -dıñ/-diñ* eki iledir:

pala-nıñ 'çocuğun'	*agaş-tar-dıñ 'ağaçların'*
kaya-nıñ 'kayanın'	*kam-nıñ 'kamın'*
kebe-nin 'kayığın'	*kan-nıñ 'hanın'*
pıçak-tıñ 'bıçağın'	*tebir-diñ 'demirin'*

Belirtme durumu eki *-nı/-ni, dı* dır.

pala-nı 'çocuğu	*agaştar-dı 'ağaçları'*
kiji-ni 'kişiyi'	*kaya-nı 'kyayı'*
kebe-ni 'kayığı'	*kazı-nı 'kayını'*

Yönelme durum eki *-ga/-ge* biçimindedir:

uygu-ga 'uykuya'	*agaştar-ga 'ağaçlara'*
kaya-ga 'kayaya'	*kebe-ge 'kayığa'*
toy-ga 'düğüne'	*sös-ke 'söze'*

Bulunma durumu *-da/-de* eki iledir:

pala-da 'çocukta'	*agaştar-da 'ağaçlarda'*
kebe,de 'kayıkta'	*kan-da 'handa'*
tebir-de 'demirde'	*pıçak-ta 'bıçakta'*

Çıkma durumu *-dın/-din* eki ile karşılanır. Yukarı Tom Mrass ağzında *-dañ, -nañ* biçimi de kullanılır*:*

pala-dın 'çocuktan'	*agaş-tın-dan 'ağaçlard*an'
men-din 'benden'	*üg-din 'evden'*
kiji-deñ 'kişiden'	*kuday-dañ 'Hudadan'*
sug-dañ 'sudan'	*toy-dañ 'düğünden'*
elik-teñ 'karacadan'	*kan-nañ 'handan'*

-ba/-be eki ile **birliktelik**, **araç** durumu yapılır:

pala-ba 'çocuk ile'	*agaştar-ba 'ağaçlarla'*
tili-be 'diliyle'	*sug-ba 'suyla'*
pıçak-pa 'bıçakla'	*kam-ma 'kamla'*

Şorca, Eski Türk dillerinin birçok kişi sözcüğünü korur.

Kişi sözcükleri:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*men*	*pis*
2. kişi	*sen*	*siler/ sler*
3. kişi	*ol*	*ılar/ lar, pılar/ plar*

Birinci çoğul kişi *pis <ET biz* sözüdür. İkinci çoğul kişi *siler/ sler <*si+ler* biçimindedir. Üçüncü çoğul kişi sözcüğü *ılar/ lar* sözüdür. Kişi sözcüklerinin durum ekleri ile kullanımları şöyledir:

meeñ 'benim	*seeñ 'senin'*	*aañ 'onun'*
meni 'beni'	*seni 'seni'*	*anı 'onu'*
maga (maa)	*saga (saa) 'sana'*	*aga (aa) 'ona'*
mende 'bende'	*sende 'sende'*	*anda 'onda'*
meneñ 'benden'	*seneñ 'senden'*	*anañ 'ondan'*
pistiñ 'bizim'	*silerdiñ 'sizlerin'*	*ılardıñ/ pılardıñ 'onların*
pisti 'bizi'	*silerdi 'sizi'*	*ılardı/ pılardı 'onları'*
piske 'bize'	*silerge 'sizlere'*	*ılarga/ pılarga 'onlarda'*
piste 'bizde'	*silerde 'sizlerde'*	*ılerde/ pılarda 'onlarda'*
pisteñ 'bizden'	*silerdeñ 'sizlerden'*	*ılardañ/ pılardañ*

Gösterme sözcükleri:

po 'bu'	*tigi 'şu'*	*ol 'o'*
pooñ 'bunun'	*tiginiñ*	*aañ 'onun'*
ponı 'bunu'	*tigini 'şunu'*	*anı 'anı'*
poo/ poga 'buna'	*tigii/ tigige 'şuna'*	*aga/ aa 'ona'*
mında 'bunda'	*tigide 'şunda'*	*anda 'onda'*
mınañ 'ondan'	*tigideñ 'şundan'*	*anañ 'ondan'*
pooñma 'bununla'	*tigibe 'şununla'*	*aañma 'onunla'*
punarı 'bunlar'	*tigileri 'şunlar'*	*anarı 'onlar'*
ponardıñ 'bunların'	*tigilerdiñ 'şunun'*	*anardıñ 'onun'*
ponardı 'bunları'	*tigilerdi 'şunları'*	*anardı 'onları'*
ponarga 'onlara'	*tigimerge 'şunlara'*	*anarga 'onlara'*
ponarda 'bunlarda'	*tigimerde 'şunlarda'*	*anarda 'onlarda'*
ponardañ 'bun.dan'	*tigilerdeñ 'şun.dan'*	*anardañ 'onlardan'*
ponarba 'bunlarla'	*tigilerse 'şunlarla'*	*anarba 'onlarla'*

parçın 'tüm'	*tooza 'işte'*
tügeze 'bütün, hep'	*tekşi 'bütün, hep'*

Soru sözcüğü olarak *kem 'kim'* ve *'noo 'ne'* sözcükleri kullanılır:

kem-nin 'kimin'	*noo-nın 'neyin*
kem-ni 'kimi'	*noo-nı 'neyi'*
kem-ge 'kime'	*noo-ga 'neye'*
kem-de 'kimde'	*noo-da 'nede'*
kem-neñ 'kimden'	*noo-dañ 'neden'*
kem-me 'kimle'	*noo-ba 'neyle'*
kay 'ne'	

Dönüşlü sözcük olarak *pozı~pozu* sözü kullanılır. Bu sözcük Eski Türkçe *bôd "boy"* sözüne dayanır. Sözcüğün iyelik eki ile birlikte kalıplaşmış biçimi, dönüşlü sözcük olarak Şor Türkçesinde kullanılır:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*pozım*	*pozıbıs, pozubus, poyıbıs*
2. kişi	*pozıñ, pozuñ, poyuñ*	*postarıñ, poyların*
3. kişi	*pozı, pozu, poyı*	*postarı, poyları*

Karşılaştırma *-arak, -arık* sözcük (ya da eki) ile sağlanır:

kızıl arak 'kızılca'	*kara arak 'karaca'*

Pekiştirme Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ilk sesleme *-p* ya da *-g* sesinin eklenmesi ve sözcüğün yinelenmesi ile yapılır:

kap kara 'kap kara'	*ulug uzun 'up uzun'*

Sayı adları Eski Türkçeye dayanır:

pir 'bir' <ET bir	
üş 'üç' <ET üç	
peş 'beş' <ET beş	
çetti 'yedi' <ET yiti	
togus 'dokuz' <ET tokuz	
çebirge <ET yigirmi/ iygon <iki on 'yirmi'	
odus 'otuz' <ET otuz, üjon <üç on	
kırık 'kırk' <ET kırk, törton <tört on	
elgig 'elli' <ET elig, ilig	*alton 'altmış' <altı-on*
çetton 'yetmiş' <çetti+on	*sekizon 'seksen' <ET sekiz on*
toguzon 'doksan' <ET tokuz on	*çüs 'yüz' <ET yüz*
muñ 'bin' <ET biñ, bıñ, miñ	***pir çüs pir** 'yüz bir'*
***pir çüs iygi** 'yüz iki'*	***iygi çüs** 'iki yüz'*
***muñ** 'bin' <ET biñ*	***pir muñ pir** 'bin bir'*
***on muñ** 'on bin'*	***çüs muñ** 'yüz bin'*
***pir milyon** 'bir milyon'.*	

Sıra sayıları *-inçi, -ınçı, -üngü* ekleri ile kurulur: ***pirinçi** 'birinci'*, ***iyginçi** 'ikinci'*, ***üçüngi** 'üçüncü'*, ***törtünçi** 'dördüncü'*, ***pejinçi** 'beşinci'*, ***altınçi** 'altıncı'*, ***çettinçi** 'yedinci'*, ***segizinçi** 'sekizinci'*, ***toguzınçı** 'dokuzuncu'*, ***onınçı** 'onuncu'*

Üleştirme sayıları *-deñ/-dañ, -teñ/-tañ* ekleri ile kurulur: ***iygide**ñ 'ikişer'*, ***üşte**ñ 'üçer'*, ***peşteñ** 'beşir'*, ***onna**ñ 'onar'*

Kesir sayları değişik biçimlerde kullanılır: ***onnıñ pir pölügü** '1/10, çegirbeeñ, **(<çegirbeni**ñ) **üş pölügü** 3/20**,** çetti pölüktiñ altızı* (veya)

21.2.5. İlgi

çilep 'gibi'	*töönçe 'kadar'*
teze 'da, de'	*şeni 'gibi'*
saara 'e doğru'	*özere 'ile'*
oşkaş 'gibi, kadar'	*közübe 'ile, birlikte'*
eedok 'de, dahi'	*ançe 'kadar'*

21.2.6. Devinim

Şor Türkçesinde eylem kuruluşları zengindir. Eylemlerin yaklaşık tümü Türkçe kökenlidir. İki türlü kişi eki vardır:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-b°n, -b°n, -m°m, -p°m*	*-b°s, -m°s, -p°s*
2. kişi	*-z°n, -s°n*	*-zaar, -saar, -zar, -sar*
3. kişi	-	*- lar, -nar/-ler, -tar-ter* -ler

İkinci tür kişi ekleri şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m*	*-b°s,*
2. kişi	*-ñ*	*-aar, -ar*
3. kişi	-	*-lar, -ler*

aas- 'azmak' <ET aaz-	*açı- 'acıkmak' <ET açı-*
ada- 'ad vermek' <ET ata-	*agrı- 'ağrımak' <ET agrı-*
ıs- 'göndermek' <ET ııd-	*iş- 'içmek' <ET iş-*
kas- 'kazmak' <ET kaz-	*kes- 'giymek' <ET keed-*

Zaman kullanımları çok zengindir. Aynı zaman birkaç biçimde söylenir.

Olumsuzluk -ma/-me eki ile karşılanı. Ek, Şorcada ses değişimleri ile *-pa/-pe, -ba/-be* biçiminde de kullanılır.

Belirli geçmiş zaman, yaklaşık tüm ağızlarda *-tı/-dı* ekleri ile anlatılır.

kel-dim 'geldi'	*şık-tım 'çıktım'*
kel-di-ñ	*şık-tı-ñ*
kel-di	*şık-tı*
kel-di-bis	*şık-tı-bıs*
kel-daar	*şık-taar*
kel-di-ler	*şık-tı-lar*

Olumsuz çekiminde *-ma/-me* olumsuzluk ekinin yanı sıra ses benzeşmesi nedeniyle *-ba-/-be, -pa/-pe* biçimleri de kullanılır:

şık-pa-dı-m 'çıkmadım'	*kel-be-di-m 'gelmedim'*
nan-ma-dı-m 'dönmedim'	*par-ba-dı 'gitmedi'*

Belirsiz geçmiş zaman *-gan/-kan* ekleri ile belirtilir:

kelgenem 'gelmişim'	*şıkkan 'çıkmış'*
men uklaam 'uyudum' <ukla-gan men	
ol uklaan 'uyudu' <ukla-gan	
men algam 'aldım' <al-gan men	
sen alganzıñ 'aldın' <al-gan-sın	

Geçmiş zaman Orta Çulım Ağzında *-p + ıs-kan (<ıd-gan)* kuruluşu ile anlatılır:

men paarııskam 'gittim' <par-ı-p ıs-kan <bar-ıp ıd-gan

Geçmiş zaman kullanımı Orta Çulım Ağzında *-a + -dıgan/ -digen (<turgan)* biçiminde de gözükür:

şıgadigam 'çıktım' <çık-a tur-gan

Geçmiş zaman yine Orta Çulım Ağzında *yat- + -kan* eki ile söylenir:

men paar yatkan 'gittim' <bar-ır yat-kan

Gerçekleşmemiş geçmiş zaman anlatımı da vardır. Orta Çulım Ağzında bu zaman dilimi *-kalak/ -kelek, -aalak/ -eelek* eki ile anlatılır:

men uz-alak-ıım 'daha uyumadım' <udu-galak men

Yalın geçmiş zaman *-çañ/ -çeñ* eki ile sağlanır:

sler bar-çañ-nar 'gittiniz'	*pol-çañ-ım 'oldum'*

Geniş zaman *-e+tur-ur* biçimi ile kurulur:

men pileedim 'bilirim, biliyorum' <bil-e tur-ur men
keleedim 'gelirim, geliyorum' <kel-e tur-ur-men

Olumsuz biçimi "yok" sözünden ile sağlanır. Ne ki, sözcük iyice eridiği için kesin biçimde gözükmez:

men plerroom 'bilmiyorum' <bil-er yok-um

Geniş zaman Orta Çulım Ağzında *-p + yat-* biçimi ile sağlanır:

men keepyedim 'gelirim' <kel-i-p yat-ır-ım

Geniş zamanın Orta Çulım Ağzında başka bir kullanım biçimi de *-p + ot'- (oltur-)* görünümündedir:

men paarvot'im 'giderim' <bar-ı-p oltur-ur men
men parıp oduram 'giderim' <bar-ı-p oltur-ur men

Şimdiki zaman *-p+ca/ -cat/ -çır* kuruluşu ile anlatılır:

ol uzupçır 'uyuyor' <udu-p yat-ır
kelepce 'gelecek' <kel-ep cat
şıkapçam 'çıkacağım' <çık-ıp ça men

Şimdiki zamanın bir başka kullanımı da *-a/-e+-dır/-dir, -tır/-tir* biçimindedir:

paradırım 'gidiyorum' <bar-a-tur-ur men

Şimdiki zamanı karşılamak için *-a/-e + çör- (<yorı- 'yürümek')* eki de kullanılır:

men paraçörim 'yürüyorum' <bar-a yorı-r men

Belirsiz gelecek zaman *-ar/-er, -ır/-ir* ekleri ile sağlanır:

men sal-ar-ım 'salacağım'

Gelecek zaman *-luk/-lük, -tuk/-tük, -ruk/-rük, -suk/-sük, -nuk/-nük, -şuk/-şük, -puk/-pük, -yuk/-yük* ekleri ile sağlanır:

tappok 'bulacak' <tap-ur-luk *çattk 'yatacak' <yat-ur-luk*

Gelecek zaman *-gadıg /-galak, -gelek* ekleri ile karşılanır:

kelgedig 'geliriz' *körgelek 'göreceğiz'*

Gelecek zaman Orta Çulım ağzında -r + yat- ekleri ile da anlatılır.

men par yadarım 'gideceğim' <bar-ır yat-ar-ım.

Olasılıklı gelecek zaman Mrass-Yukarı Tom ağızlarında *-kadıg/-kedig* ekler ile anlatılır:

men par-gadıg-ım 'gidebilirim'

Koşul kipi Genel Türkçeye yakın bir biçimde *-sa/ -ze* eki ile anlatılır:

pol-za-m 'olsam' *çat-sa-m 'yatsam'*

İstek kipi -gay/-gey, -kay/-key ekleri ile karşılanır:

at-kay-ım 'atayım' *çat-kay-ım 'yatayım'*

Ortaç ekleri, Genel Türkçede olduğu gibi, sıfat, sıfat ve ad işlevinde yan tümce kurmaya yardımcı ögelerdir. Kimi ses ayrımları ile Şor ağızlarında kullanılırlar. Sözgelimi Türkiye Türkçesindeki -a/-en ortacı burada ***-gan/-gen, -kan/-ken*** biçimindedir. Türkiye Türçesindeki geniş zaman ortacı ***-r,*** bu ağızlarda da yaygındır. Ayrıca eklerin birleşmesi ile oluşmuş ***-galak/-gelek, -kalak/-kelek*** ve ***-gadır/-gedir*** ortaçları vardır.

Ulaç ekleri için de aynı durum sözkonusudur. Belirteç ve belirteç işlevinde yan tümce kurmaya yardımcı olan bu ögelerde genel Türkçeden büyük ayrım göstermezler. Bağlama, zamanlama, yineleme işlevleri ile canlı biçimde kullanılırlar. ***-p, -ıp/-ip; -a/-e; -ala/-ele; -kança/-kençe***

Sözdizimi bakımından Genel Türkçeden ayrılmaz. Daha çok günlük dil olarak gelişmiş bir dil için geçerli kısa tümceli yalın anlatımlar yaygındır.

21. 3. KAÇLAR

Abakan vadisinde otururlar. Sayıları 20. 000 dolayındadır. Eski dönemlerde Yenisey ırmağının kollarından Kas dolaylarında oturmuşlardır. Kendilerine "Kaas" adını vermeleri bundandır. 17. yüzyıl sonlarında Irtiş yöresindeki kimi Türk boyları bunları yerleştirmek isteyen Rusların baskısı ile Tomsk kenti kuzeyindeki Yenisey yöresine sıkıştırılırlar. Bu yüzden bunların önemli bir bölümü Krasnoyarsk'tan oldukça uzakta olan Kaç Irmağı kıyılarına yerleşmek zorunda kalırlar.

Castren'e göre Kaçlar bir zamanlar Kaç Irmağı kıyılarında yaşarken Ara Türkleri ile birleşmişlerdir. Ayrıca Kırgız ve Tubalarla karışmışlardır.

Ağızları Sagay ağzına çok yakındır.

21. 4. KOYBALLAR

Ute Irmağı boyu ile Abakan ırmağının sağ kıyısında yaşarlar. Yaklaşık 2000 kişiden oluşan bir boydur. Castren'e göre Koyballar 13 ana boya ayrılırlar. Soyları Yenisey Ostyakları ve Samoyetlerle karışmıştır. Nitekim Castren, Koybalların bir zamanlar dillerinde çok sayıda Samoyet ve Ostyak ögeleri kullandıklarına tanık olduğunu bildirir. Patkanov ile Latkin ise Koyballarıtürkleşmişsamoyetlerden sayarlar.

Ağızları Kaç ve Sağay ağzının karışımından türemiştir.

21. 5. KIZILLAR

Yüs bozkırında Ak ve Kara Yüs ormanları boylarında otururlar. Sayıları 20.000 dolayındadır. Kaç Türkleri ile komşu olurlar.

Ağızları Hakasçanın dördüncü koludur. Sagay ağzından çok Kaç ağzına yakındır.

21. 6. BELTİRLER

Sagaylarla karışık otururlar. Nitekim Sagaylarla bir birlik oluştururlar. Kimi budunbilimciler Sagayların bir boyu sayarlar. Sayıları 12.000 dolayındadır.

21. 7. SAGAYLAR

Minusinsk eyaletinin güneybatısına düşen Askıs Irmağının yukarı yatağına doğru uzanan alanda otururlar. Sayıları 27. 000 dolayındadır. Onu aşkın oymağa ayrılırlar. Kırgızların soyundan geldikleri sanılır.

21. 8. ÇULIMLAR

Çulım Türkçesi, Çulım Irmağı kıyısında yaşayan Türklerin dilidir. Bunlar Tomsk ilinde otururlar. Bu yörede yaşayan Türkler, Çulım Tatarları olarak bilinir. Aşağı Çulım ve Orta Çulım olmak üzere iki büyük öbeğe ayrılmış bulunan Çulım Türklerinin toplam sayısı 1987 sayımına göre 11. 125'tir.

Bu bölgede yaşayan Türkleri, Ketlerin (Yenisey Ostyakları), Türk halklarıyla karışması sonucu ortaya çıkmış bir topluluktur. Ayrıca Sibirya Hanlığının çökmesinden sonra doğuyu göçen Tatarlar ile 17. yüzyılda bölgeye gelip yerleşmiş olan Buharalılar da bu yapı içinde yer alırlar. *(Bak. Batı Sibirya Tatarları)* 18. yüzyılda resmen Hırıstiyanlığa girerler. Günümüzde avcılık ve balıkçılık en önemli gelir kaynaklarıdır.

Yazıdili bulunmayan Türk dillerindendir. Messerschmidt. Radloff, Katanof, Maloff gibi bilim adamları üzerinde durmuşlardır.

22. ALTAYLILAR

Altayca, Rus Federasyonunun Altay sınırları içinde yer alan Özerk Gorno Altay bölgesinde konuşulur. 1922 yılında "Tuulu Altay" Dağlı Altay adı ile Sovyetler Birliğine bağlı özerk bir ülke kuruldu. Bu bölge l947 yılına değin Oyrot eyaleti adı ile anılırdı. Bu yıl yapılan bir düzenleme ile Moğol kökenli Oyrot boyunun adı eyaletten kaldırıldı. Asıl yaşayan halkın adı eyaletin adı oldu. Eyaletin toprakları 92.600 km'dir. Altay Türklerinin sayısı 1989 sayımına göre, 70. 777'dir.

Altay Türkleri, adını ünlü dağlardan alır. Türkçe *'altın'*, Moğolca *'altan'* sözleri ile aynı köktendir. Altay Türklerinin ilk yurtları Türklerin anayurdu olarak da gösterilen Altay Dağlarıdır.

Altay Türklerinin Kıpçakların uzantısı oldukları sanılır. Altay boy adlarının çoğu eski Türk boy adlarıdır. Biraz Moğollarla karışmışolmalarına karşın en saf kalmışTürk soyu sayılırlar. Yakın zamana değin küçük öbekler biçiminde dışa kapalı bir yaşam sürerler. İslam din ve kültüründen etkilenmezler. Şaman inançlarına bağlı kalırlar. 19. yüzyıl başlarında Rus din adamları aralarında hıristiyanlığı yaymaya başlar. Günümüzde Hıristiyan dininde sayılırlar.

Altaylar çeşitli boy ve soylara ayrılırlar. Bu boy ve soy ayrımları dilde ağız ayrılıklarına da neden olmuştur. En önce iki büyük öbekte incelenirler:

22.1. GÜNEY ALTAYLILAR

22.1.1. ALTAY KİJİ

Kendilerini *Öz Altaylı* ya da *Oryot* olarak sayarlar. Sayıları 36.000 dolayındadır. Katun, Çaruş, Pesçanaya ırmakları kıyılarında yaşarlar. Kendilerine *Altay-kiji* ya da *Oyrot* adını verirler. Komşularınca Dağ Kakmukları ya da Ak Kalmuklar olarak adlandırılırlar. Asıl Altay halkını belirleyen en güçlü koldur. Katun, Ursul, Sema, Peşçanaya, Çarış ve Mayma ırmakları boylarında yaşarlar. Mayma ırmağı boylarında oturanlarına Mayma ya da Mayma Kiji adı da verilir.

Örnek

ösküzek dep uul bolgan, ol kıra tartkan. ol ele attu bolgon. ogo ayu kelgen, ayu suragan : "sen bu ele attı kanayda etken?" degen. onon kiyninde aytkan.: "meni baza ayanda daza" degen ayu. "men see k(ı)ra tart pereyin, danıs la meni ele et." ayudı ol kayna buula ala, ele etken. ayu kıra tartkan. olor kıranı tartıp bojoy lo, çalkanaş salgan. ayu aytkan: "aştın salamın men alayın", ösküzek aytkan: "ajın men alayın". ösküzek küsküde çalkandı duugan, ayu kojo bolgon anda. olor çalkandı bogrobko salgan, daskıda ösküzek diy koygon. ayu kuru artkan. ösküzekti ayu diirge sanangan. ösküzek aytkan. "odın tartarım, aldagı ulustarıma odın tartıp perele, kelerim, oyinde (onon kiyninde) sen meni diirin" tegen.ösküzek ayuga kel dadarda, ösküzekke tülki tuştagan. ol tüküle ösküzek depteşke. tülkü ogo aytkan: "sen moynına kozo bulap al" degen. ösküzek aytı: "men kayda la barzam sen kiynimnen kojo eeçip dür" degen. oynında olorgo ayu uçragan. ösküzekke ayu aytkan: "A sen keldin- me? emdi le seni diirim." tedi. Ösküzek kozo lo şınıradı. Ayu çım tura tüjip suradı "sen ösküzek, odunga dürün-ma? tedi. ol tönöşti kapşagay kes dep, ösküzek aytı. ayu tönöş bolup, çım tura berdi. ösküzek ayudı aray malta la çaap turdı. ayu dıga la berdi onon tülkü aytı:"sen onı çanagına ne salıp albay turun?" ösküzek çanagına salıp aldı. "sen onı ne tanmay turun?" ösküzek tanap aldı. "sen maltandı çanagına kapşagay salıp ala la barak" dep tülkü ayttı. ösküzek malta la ayudın bajın dara çaap iydi. dara çaap iygen sonında ösküzek dana berdi. tülki ogo sümelendi: ayudın terezi le ederge.

Ösküzek adında bir çocuk varmış, tarla süremiş. Onun ala bir atı varmış. Yanına ayı gelmiş ve "Atının nasıl ala yaptın?" diye sormuş. çocuk da demiş ki "At kendiliğinden böyle olmuş". O zaman ayı kendisini de böyle yapmasının rica etmiş. Bunu yaparsa tarlasını süreceğine sözvermiş. O zaman o ayıyı kayın

ağacına bağlamış ve (onu) ala yapmış. Ayı tarlayı sürmeye başlamış. Tarlayı sürdükdten sonra turp ekmeye başlamışlar. Ayı demiş ki "Samanı ben alırım", Ösküzekdemiş ki "Ekmeği ben alırım. Güzün Ösküzek turpu toplamış ayı da orada imiş. Turpu bodruma koymuşlar. Ösküzek de yazın onu yemiş. Ayı hiçbirşeysiz kalmış. Ayı ösküzek'i yemek istemiş. Ösküzek "Ben odun taşıyacağım, evdekilere odun götürdükten sonra gelirim sen de beni yersin" demiş. (Ösküzek) ayının yanına giderken, tilkiyle karşılaşmış. Ösküzek akıldanışmaya karar vermiş. Tilki Ösküzek'e boynuna çıngırak bağlamasını salık vermiş. Ösküzek tilkiye "ben nereye gidersem, se de peşimden gel" demiş. Gelirken ayı ile karşılaşmış. "A, sen misin, şimdi ben seni yerim" demiş. Ösküzek çıngırağı çaldırmaya başlamış. Ayı sesini kesmiş ve "sen odun almaya gittin mi?" diye sormuş. Ösküzek "hadi, çabuk bu kütüğü kes" . Ayı sesini kesmiş ve donakalmış. Ösküzek yavaş yavaş ayıyı kesmeye başlamış. Ayı düşmüş. Sonra tilki "neden onu arabaya koymuyorsun*" demiş. Ösküzek onu arabaya koymuş. "Neden onu bağlamıyorsun?" Ösküzek onu bağlamış. Tilki yeniden "çabuk baltayı arabaya koy ve gidelim". Ösküzek baltayla ayının kafasını kesmiş. Bundan sonra ösküzek evine dönmüş. Tilkiye de ayı derisinden pos dikmesini öğüt vermiş.

22.1.2. TELEVÜTLER

Rusya Federasyonu'nun Kemerova ilindeki Belova ilçesinde Büyük Baçat ve Küçük Baçat ırmakları havzasındaki köylerde yaşarlar. Az sayıda Televüt de Dağlık Altay Cumhuriyetine bağlı kimi yerleşim birimlerinde yaşam sürer. Büyük çoğunluğu Büyük ve Küçük Baçat bölgesinde yerleşmiştir. Sayıları 2000-dolayındadır. Gittikçe azalan sayıları ile tükenmeye tehlikesi ile yüzyüze gelmişlerdir. Rus Kazaklarının Sibirya'yı ele geçirmesi sonrasında göç ve sürgün dalgaları ile bölgede artan Rus dalgası içinde erimeye başlamışlardır. Yalnız Televütler değil, Sibirya'nın uçsuz bucaksız derinliklerinde, ormanlarında, tundralarında yaşayan çeşitli Türk halkları, Samoyetler, öbür halklar azınlık durumuna düşmüşlerdir.

Televütler'in Tölöslerin torunları oldukları sanılır. Tölösler 6-8. yüzyıllarda Kök Türk Kağanlığına bağlı, dirliğini hayvancılıkla sağlayan Türk boyudur. Televütler, telengitlerle akrabadırlar.

Televütler, 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarında İrtiş bozkırlarında, Ob ırmağı kolları kıyılarında göçebe olarak yaşarlar. Daha sonra Cungarya devleti egemenliği altında Telengut adıyle gözükürler. 1658- 1665 yıllarında, bugünkü yaşadıkları alana yerleşirler. Rusların Sibirya4yı ele geçirmesi ile Rus kaynaklarında anılmaya başlarlar. Bu kaynaklar Televütlerder **Ak Kalmuklar** diye söz ederler. Bu adlandırma kimi Moğol boyları ile birlikte yaşamalarından kaynaklanmış olmalı.

17. Yüzyıl başlarında Rus egemenliğine giren Televütler 4000 çadırlık bir halktır. O dönemde tüm Sibirya'da 50. 000 kişi yaşar. Rus Kazakların açtığı yoldan binlerce, on binlerce Rus, tuz ve kürk elde etmek için Sibirya'ya akın eder. Bunların pekçoğu kurulan kale-kentlere yerleştirilir. Yeni kentler kurulur. Zamanla Sibirya, Çarlık Rusya'sının sürgün bölgesi durumuna gelir. Yerüstü kaynaklarından sonra yeraltı kaynaklarının bulunuşu ile önemi daha da artar. Bundan sonra korkunç bir doğa kıyımı yaşanmaya başlandı. Ağaçlar kesiliyor, yer delik deşik ediliyordu. Kaçaklar, sürgünler, toplum dışı insanlar yanında, azgın devlet görevlileri artıyor, yerli halklar sindiriliyordu. Böylece Sibirya tarihin böyük doğ ve insan kıyımının yaşandığı bir alan olarak günümüze ulaştı. Şimdi can çekiştiren yerli halklar ve egemen Rus çoğunluk var orada. Anadiller siliniyor, Rusça ortak dil olarak damgasını vuruyor.

Televütçe Altay Türkçesinin bir ağzıdır. Bu ağız, eski dönemlerden beri dilbilimcilerin ilgisini çekmiştir. Altay misyonerleri çalışmalarda blunurlar. misyoner V. İ. Verbitskiy Televütler ve Altay Türkleri için bir yazı düzeni oluşturur. 1869 yılında Kazan'da Altay Türkçesinin dilbilgisini yayınlar. Onu Radlof'un çalışmaları izler. Televütlerden Çivalkov Çöbölköp'ün Yaşamı adıyle özümsüz bir yapıt yazar. Bu çalışmayı Radlof Proben'in 1. cildine alır. İşte hiçbir dönemde bağımsız bir yazıdili olamamış Televütçenin böyle bir geçmişi vardır. Bağımsız yazıdili olamamştır ama, Güney Altaycaya dayanan, Altay yazıdilinin kurulmasına katkısı olmuştur Televütçenin.

19. yüzyıl ortalarında Altaylarda misyonerler boy gösterirler. O yüzyılın sonlarında Belovo ilçesinin Çeluhoyevo köyüne bir kilise yapılır. Televütler Hıristiyanlığı seçen ilk Türk boylarından olurlar. Kiliseye bağlı bir okul açılır. Etnoğraf ve besteci A. V. Ahonin'in desteğiyle Tomsk dinadamı yetiştirme okulu bu okula omuz verir. Daha sonra yetişecek yazar ve aydın kuşağı bu okullardan çıkarlar.

1990 sonrasında esen özgürlük yeli ile Tevütller de ülkemizde tanınmaya başladı. Şükrü Haluk Akalın Televüt ağzı sözlüğünü Türkçeye çevirdi. Bu sözlük *(Ryumina-sırkaşeva, Kuçigaşeva: Teleüt Ağzı Sözlüğü, Çevirenler: Şükrü Haluk Akalın, Çaştegin Turgunbayev, TDK Ankara 2000)* 4500 sözcüğü kapsıyor. Ayrıca önsözde önemli bilgiler veriliyor.

22.1.2.1. Ses Dizgesi

Televütçe, Altay Türkçesinin bir ağzı durumunda. Bu halklar arasındaki ayrım da zaten boy biçiminde örgütlenmeden kaynaklanıyor. Bu bakımdan Altay Türkçesinden önemli ayrımı yok. Televütçenin belli başlı özellikleri şunlar:

Ünlülerde önemli bir değişme görülmez. Eski Türkçenin ünlüleri oldukça duru biçimde kullanılır. Kimi durumlarda uzun ünlü kullanımı ile karşılaşılaşılır. Bunların bir bölümü ses düşmesi nedeniyle doğmuş ikincil uzun ünlülerdir.

saa <ET saña 'sana'	*saa- < ET sag- 'sağmak'*
sööl 'siğil'	*sööm 'baş parmak'*
suu < ET sub 'su'	*suuk- <ET soguk 'soğuk'*
suuza- < ET subsa- 'susamak'	

"Bir bölümünde ise, Eski Türkçenin izleri sezilir:
Dudak ünsüzlerinin etkisiyle kimi durumlarda *a* ya da *o* ünlüsünün *u* ünlüsüne dönüştüğü olur:

*uur < *ET agır 'ağır'*	*uul < ET oglan 'oğlan'*
*uurçı < OT *ogrı 'hırsız'*	*uus < ET agız 'agız'*

Önseste Eski Türkçenin *b-* ünsüzü kurallı olarak *p-* ünsüzüne dönüşür:

paka <OT baga 'kurbağa'	*pal <ET bal 'bal'*
paltır <OT baldır 'baldır'	*pas- <ET bas- 'basmak'*
paş <ET başi 'baş'	*pay <ET bay 'zengin'*
per < ET ber- 'ver-'	*pol- < ET bol- 'olmak'*

Eski Türkçenin genizsil ***ñ*** ünsüzü kurallı biçimde korunur. Buna sayısız örnek vardır:

añ 'yırtıcı hayvan'	*añçı 'avcı'*
d'añı <ET yañı 'yeni'	*d'eñ <OT yeñ 'yen'*
köñül- <ET köñil 'gönül'	

Eski Türkçenin *-ş-* ünsüzü *-j-* ünsüzüne dönüşür:

tiji <ET tişi 'dişi'	*töjö- <ET töşe- 'döşemek'*
töjök <Et töşek 'döşek'	*tiji- <ET şiş- 'şişmek'*

Eski Türkçenin *t-* önsesi kurallı olarak korunur:

talay 'deniz'	*tamak 'boğaz'*
tamga 'damga'	*tar 'dar'*
teermen 'değirmen'	*tirü 'diri'*
tiskin 'dizgin'	*tün 'gece'*
tündük 'kuzey'	*töl 'soy'*
tabışkak 'bilmece'	

Eski Türkçenin önses *y-* ünsüzü *d'-* ile karşılanır:

d'ajıl < ET yaşıl 'yeşil'	*d!jı < ET yaş 'yaş'*
d'aman < OT yaman 'yama'	*d'amgır <ET yag- 'yağmur'*

d'aş <ET yaş 'yaş, ıslak'	*d'er < ET yer 'yer'*
d'ok <ET yok 'yok'	*d'üs- <OT yüz- 'yüz-'*

Eski Türkçedeki -z sesi -s ünsüzüne dönüşür:

sös < ET. söz 'söz'	*sös ukpas 'söz dinlemez'*
sözkö kirbes 'söze uymaz'	

22.1.2.2. Örgü

İyelik eki Genel Türkçede olduğu gibi *-/ı/-i* ünlüleridir.

Tamlayan *-tıñ/ -tiñ* eki ile karşılanır:

sös-tiñ tazıl-ı 'sözün kökü'	*sös-tiñ tözögöz-i 'sözün gövdesi'*
tamak-tıñ üdi 'yutak'	
suu-dıñ tereñiniñ kemd'üz-i 'su derinliği ölçü birimi'	

Yönelme *-ka/-ke, -ko/ -kö* gibi eklerle karşılanır:

söz-kö kirbes 'söze girmez'

Sayı sözcükleri:

pir '12, eki '2', üç '3', tört '4', peş '5', altı '6', d'eti '7', segis '8', togus '9', on '10', d'irme '20', odus '30', kırık '40', alton '60', d'eton '70', segizon '80', toguzon '90', d'üs '100', muñ '1000'

Kişi sözcükleri:

men 'ben'	*sen 'sen'*
pis 'biz'	

Dönüşlü sözcük:

ös 'kendi'	*poyı 'kendi'*

Gösterme sözcükleri:

anaarı 'oraya'	*anaartın 'oradan'*
anañ 'ondan sonra'	*anaartınañ 'yan taraftan'*
anañ 'o zamana dek'	*ança 'o kadar'*
anda 'orada'	*andag 'oradaki'*
andıy 'öyle'	*anıñ üçün 'onun için'*
arı 'ora, öte'	*mına 'işte'*
mınarı 'buradan'	*mınartıunañ 'buradan'*
munça 'bunca'	*mında 'burada'*
mındıy 'böylece'	*mını 'bunu'*
onon 'işte'	*''pu 'bu'*

Zaman sözcükleri:

d'añırada 'demin'	*d'as 'ilkyaz'*
d'ay 'yaz'	*dañıla 'dwmin'*
emdi 'şimdi'	*keç 'akşam'*
piyilgı 'şimdiki'	*puun/ pügün 'bugün'*
tañ erteñ 'sabah erken'	*tañda 'yarın'*
tüş 'öğle, öğlen'	*tüştegi 'gündüz'*
uzak emes 'demin'	*uzaktagı 'eski, eskiden'*

Soru sözcükleri:

kaçan 'ne zaman'	*kajı 'hangi'*
kança 'ne kadar'	*kani 'nereye'*
kayda 'nerede'	*kaydan 'nereden'*

kaydaga- 'ne yap-'	*kaydında 'nasıl'*
kem 'kim'	*kemniñ 'kimin'*
ne 'ne'	*neme 'ne, şey'*
nemezi 'nesi'	*neni 'neyi'*
neniñ 'neyin'	*neniñ üçün 'niçin, neden'*
nerek 'neden'	

Soru ulamı *pa* biçimindedir.

uçkun-pa- 'susmak'	*uçkunpay 'sessiz'*
urman-bas- 'aşınmaz, sağlam'	*uyal-ba-s 'utanmaz'*

Yön sözcükleri:

arka 'arka, sırt'	*d'ajana 'yanında'*
d'ajnajın 'birlikte yan yana'	*d'andıra 'geri, geriye'*
d'anında 'yanında'	

22.1.2.3. İlgi

çeyen 'kadar, dek, değin'	*çılap 'gibi'*
d'etire 'kadar, değin, dek'	*suunda 'sonra'*
uçun/ üçün 'için'	*ta 'ne... ne'*

Ekeylemin olumsuzu *emes 'değil'* olarak kullanılır.

sen emeze men 'sen değilsen ben'

22.1.3. TELENGİTLER

Orhun Yazıtlarında adı geçen Telengitler Tölös gölü çevresinde ve Çuy, Çulışman, Argut, Ulagan ırmakları çevresinde otururlar. Sayıları 3000-5000 arasındadır. Asıl Telengitler Koş-Ağaç yöresiyle, Çuy ve Argut ırmakları boyunda otururlar. 18. yüzyılda Ruslar bunlara "Uryanhay", "Uryanhay Kalmukları adını veriler. 1856 yılına dek çift vergi ödemek zorunda kalırlar. Tölösler ise, Ulagan çevresi, Koş-Ağaç'ın kimi kimi bölümlerinde, Çuluşman Başkauz ırmakları boyunda otururlar.

kök dajannın kırında, kök alardın ortozında, köben denistin üstinde kaazala dapkan çadırlu, danıs kök bukalu, karaan emeendu, karıy barganöbeene durtab datkan. emeeninin adı elben dalban, öbeeninin adı karaan kökşin. kara danıs bukazı dajay bargan. kanıytar da argazı çıga bergen, az(ı)ragan balazı dok, alıp dürgen malı dok, aylında döójözi dok. arga çıkkanda danıs bukazın ött(ü)rüp algan. aylar ötköndö artkanı danıs tönmögi artkan. elben dalban emeen öb'eeninen suraan: "et bojogon, eb çıkkan, emdi danıs bukadın tönmegin aş edip içeten turuus. kökşin öbeen emeenine ayıtkan: "arga çıkkanda, aş ta edip işse kerek." elben-dalban emeen turgan, artkan bu kadın tönmegin algan, aş çabatan dönöjile çapkan, artkan uçunda boyının tizezine çapkan. tizezi tijip, uçunda uul bala tapban. uul balazın kan-buuday dep adaan. kan-buuday eki konup "ene" degen, altı konop "ada" degen. ada örökön sügüngen: "attan dakşı uul tabıl: altı konop" adam" diyt. elben-dalban enezi sügüngen: "altı konop, adam" degeni as bedir, eki konup "emen dep adagan". altan beş daştuda tapkan, adı daan kezer bolor bolor, albatı kaykar kuuçundu bolor bolor.

Yeşil ovaların kıyısında yeşil çalıların ortasında, pamuk gibi yumuşak yerde keresteden yapılmış bir evde yalnızca bir mavi danası olan yaşlı bir dede ile nine otururmuş. Ninenin adı Elben-Dalban, dedenin adı ise Kökşin'miş. Biricik danası yaşlanmış. Bütün güçleri tükenmiş. Yetiştirdikleri çocukları yokmuş. Evlerinde malı yokmuş. Hiç halleri kalmadığında, biricik danalarını kesmişler.

Aylar geçmiş danadan bir tek kemik kalmış. Elben-Dalban nine "et bitti, başka bir yerden de bulamayız. Şimdi biricik danamızın bir kemiği kaldı, onu pişirip yiyelim mi?" diye dedeye sormuş. Kökşin dede: "eğer başka et yoksa kemiği pişirip yiyebiliriz". Elben-Dalban nine, danadan kalan kemiği aldı, balta ile vurdu ve dizini yaraladı. Dizleri şişlmiş ve şişikten çocuk doğmuş. Ona Kan-Buuday adını vermişler. Kan-Buuday iki gün sonra "anne" demiş, altı gün sonra da "baba" demiş. babası sevinmiş: "Ne kadar müthiş, altı gün sonra "baba" dedi. "Altı gün sonra baba demesi birşey mi? İki gün sonra anne demesi ne kadar müthiş" diye Elban-Dalban sevindi. Ben onu altmış altı yaşımda doğurdum. Herhalde ünlü bir pehlivan, herhalde tüm insanları şaşırtacak kadar akıllı olacak.

22.2. KUZEY ALTAYLILAR

22.2.1. TUBALAR

Bu boy kendine "*Orman halkı"* anlamında *Yış Kişi* adını verir. Biya, Katun ırmakları ile Teles Gölü arasındaki bölgede yaşarlar. Sayıları 7000 dolayındadır. Dağlık Altay özerk bölgesinin Mayma ve Elekmoner yöresinde yaşayan Altay-kijilerle karışmışlardır.

22.2.2. KUMANDILAR

Biya ırmağının sağ kıyısında ve Lebed ırmağının kaynağından Balıksu (Turoçak) yöresine dek olan bölgede otururlar. Çoğunluğu Solton ve Staraya-Barda bölgesine yerleşmiştir. Küçük obalarda yaşamlarını sürdürürler. Sayıları 7000 dolayındadır. Kendilerine *Kumandı kiji* adını verirler.

22.2.3. LEBETLER

Lebet ırmağı havzasında yaşarlar. Lebet Rusçada 'kuğu' anlamındadır. Bu nedenle halk kendine *ku-kiji* adını verir.

Altay Türkleri eski Türklerin aile örgütü olan 24 soy bölümlemesini yapılarında korurlar. Toplu ve karışık yaşamalarına karşın her birey kendi soyunu bilir. Kendi soyundan her kişiyi soy kardeşi sayar. Onunla evlenmez. Her soyun kendine özgü koruyucu ruhları ve tapınım biçimleri vardır. Yaşadıkları yere birtakım putlar asarlar. Bunlar Kudai denen bir çember içinde kolu-bacakları gerilmiş tanrı görüntüsü, bir keçeye sarılı tavşan postu ya da bir tele bağlı dokuz renkte paçavradır. Şaman inancına göre bu putlar yurda mutluluk ve kut getireceklerdir. Kişileri kötü ruhlardan koruyacaklardır. Evlere ise Yer-su adlı putlar asılacaktır. En büyük tanrı ölgöndür. Karanlıkların egemeni ise Erlik'tir.

22.2.3.1. Sözvarlığı

Altay Türkçesi Arap, Fars etkisinden en uzak Türk dillelerindendir. Halk İslam etkisinden de uzak kaldığı için Ortadoğu dillerinin izi ile pek seyrek karşılaşılır. Moğol-Mançu dillerinden ögeler vardır. Hayvan kültürü ile değişik sözcükler kullanılır. Çeşitli katmanlardan Çince sözcüklerle karşılaşmak olanaklıdır. Son dönemlerde Rusça sözler de bu dillere girmeye başlamıştır. Kuşkusuz sözvarlığının temelini Türkçe kökenli sözler oluşturur. Nitekim eski yazıtlarda geçen Türk boy adları Altay halkları arasında yaşar. *Tölös, Kıpçak, Tirgeş, Todoş, Çıgat* sözlerinin tümü Türk yazıtlarında ya da komşu halkların kaynaklarında anılan eski adlardır. Tüm bu yapısı ile Altay Türkçesi özgün özellikler taşır.

Altaycanın sözvarlığının kökenini Türkçe sözler oluşturur. Altaycada bir dizi özgün Eski Türkçe sözcük yaşamaktadır. Sözgelimi:

biçi-<ET biti 'yazmak'	*kut <ET kut 'güç'*
guş <OT okuş 'akıl, anlayış'	*meçin 'maymun'*

çerig <ET çerig 'ordu'	*akırın 'yavaş'*
möngü <ET bengi 'bengü 'içkeri 'içeri'	

On iki hayvanlı takvimde kullanılan yıl adları kullanılır:

d'ılan 'yılan'	*koy 'koyun'*
meçin 'maymun'	*takaa 'tavuk'*

Tüm bu örneklerde görüldüğü gibi yüzlerce eskicil sözcüğü yapısında korur. Çok sayıda Moğolca sözcük vardır. Özellikle Kuzey ağızlarında bu sayı yüksektir. Kimi bilim adamı Moğolca sözcüklerin Altay döneminden kaldığını ileri sürerken, birtakımı daha yeni dönemlerden, Moğol yayılması zamanından kaldığını savunur.

orun 'yer'	*kon- 'gecelemek'*
aka 'ağabey'	*çeber 'tedbirli'*
çıray 'yüz'	

Son dönemde Kazakça üzerinden girmiş az sayıda Arapça Farsça sözcük vardır:

kuday <F huda 'tanrı'	*ar <F her 'her'*
kat <A hat 'mektup'	

Ses olayları yüzünden bir dizi ekin kullanım biçimi değişmiştir. Sözgelimi *-l-* ile başlayan aşağıdaki eklerin Altaycada kullanımları şöyledir:

-la addan eylem yapım eki -da biçimindedir:

tın-da-n- (tın-la-n-mak' tan) 'nefes almak'

-lı sıfat eki *-dı* biçiminde kullanılır:

kös-tü 'gözlü'	*tındu 'canlı'*
çaldu 'yeleli'	*kanat-tu 'kanatlı'*

Ancak ünlülerden sonra -l- biçimde kullanıldığı olur:

caka-lu 'yakalı'

-lık yapım eki *-dık* biçimindedir.

22.2.3.2. Ağız

İlk kez l840'ta dindamları Altaycanın yazı düzenini kurarlar. Bu yazı dili Televüt ağzına dayanır. Söz konusu yazı dili ile çoğu dinsel içerikli kitaplar basılır. Seyrek olarak dinsel olmayan yazın ürünlerine yer verilir. 1869'da Kazan'da Rusça olarak Altay dilinin dilbilgisi yayınlanır. Altaycanın ağızları belirlenir. Ekim devrimine dek Altayca üzerine çok az bilimsel inceleme yapılır. Ekim devriminden sonra Altay yazı dili yeniden düzenlenir.

Yukarda tanımlandığı gibi, çeşitli boyların birleşiminden oluşan Altay Türklerinin diline genel anlamda "Altayca" denir. Ancak bu boyların dili arasında ses ve biçim ayrılıkları bulunur. Bu nedenle Türk dili genel bölümlenmesinde iki ayrı kolda toplanırlar:

1. Ayak/ taglıg kolu: Kuzey Altay ağızlarından Tuba, Kumandı, Çalkandu ile Aşağı Çulım, Kondom ve Aşağı Tom dilleri bu kola girer.

2. Ayak/ tûlu kolu: Altayca, Kuzey Altay ağızları konuşan Tuba, Kumandı, Çalkandularla, dağlık Altay özerk bölgesinde yaşayan Oyrot ve Teleütlerin yazıdilidir. Altay yazıdili güney ağızları (Oyrot ya da Asıl Altay, Telengit ve Teleüt) üzerine kurulmuştur.

l923 yılında Altay Kiji ağzı esas alınarak Altayca yazı dili kurulur. Bu Kiril yazaçlarına dayanır. l928'te Latin kökenli yazı kabul edilir. 1938'de yeniden düzenlenen Kiril yazısını dönülür. 1948'e dek bu dil Oyrotça adı ile anılır. Drenkova

1940'ta Rusça olarak Oyrotçanın dilbilgisi adlı kitabını yayınlar. Bu çalışma günümüzde de değerini yitirmemiştir.

Kuzey Altayca ile Güney Altayca arasındaki en önemli ayrım, Türk dili bölümlemesinde ölçük olarak kullanılan *ag* ve *ıg* ses birliklerinin durumudur. Taglıg sözcüğü, Kuzey ağızlarında *taglıg* biçiminde söylenirken, güney ağızlarında *tûlu* biçiminde kullanılır.

Altay halkı görüldüğü gibi çeşitli boyların birleşmesinden oluşur. Bunların konuştukları dil genel bir adlandırma ile Altayca diye anılır. Ancak bu boyların konuştukları diller arasında ses ve biçim ayrımları bulunur.

Altayca Türk dili tarihi bakımdan büyük önem taşır. Bu dil, eski Kırgızcanın birçok özelliğini yapısında korur. Moğolca ve başka dillerin etkisinde kaldığı için belli ölçüde Kırgızcadan ayrılır. Öte yandan Altay dönemine özgü bir dizi özelliği de içerir.

22.2.3.3. Ses Dizgesi

Altaycada sekiz ünlü bulunur. Ancak bu ünlülerin normal ve uzun söylenişleri vardır. Uzun ünlüler büzülme sonucu ortaya çıkmış ikincil uzun ünlülerdir.

Altaycada büyük ünlü uyumu egemendir:

kara- <ET kara- 'bakmak'	*kuduk 'kuyu'*
boyı 'boyu'	*colı 'yolu'*
ogı 'oku'	

İkinci ve kimileyin sonraki seslemlerde dudak ünsüzlerinin uyumu güçlü biçimde görülür:

boluş 'yardım'	*cudruk 'yumruk'*
çümdü 'kalın'	

Öte yandan, son seslemde yuvarlaklaşmaya örnekler de vardır

bolzo 'olsa'	*körön 'gören'*
bojot- 'kurtarmak, boşaltmak'	*boloton <bola+turgan 'olan'*
ölbögöndör 'ölmeyenler'	

Altaycada, Oğuz ve öbür Türk dillerine göre, ikinci ve daha sonraki seslemlerde dudak uyumu daha güçlüdür:

tongo 'dana'	*boloton (:bola-turgan) 'olan'*
körgön 'gören'	*köldör 'göller'*
köstör 'gözler'	*koçkor 'koyun'*

Eski Türkçenin *a* ünlüsü Altaycada genellikle korunur:

al- <ET al- 'almak'	*ak <ET ak 'beyaz'*
ak <ET ak- 'akmak'	*kaç- <ET kaç 'kaçmak'*
bar- <ET bar- 'gitmek'	*aş <ET aş 'yiyecek'*

Kimi örneklerde *a* ünlüsünün *e* ünlüsüne dönüştüğü olur:

emdi 'şimdi' <ET amtı	*ene 'ana' <ET ana*

Ayrıca dağnık olarak kimi sözcüklerde *a* ünlüsünün *ı* ünlüsü ile yer der değiştirmesi ile karşılaşılır:

yalañaş 'çıplak' Alt. kiji	*yılañaş (Tuba)*
sañat 'çene' (Alt. yazı dili, Alt. kiji) sañıt Teleüt	
kapşagay / kapşıgay 'daha hızlı' (Alt. yazı dili)	

Eski Türkçenin kapalı ve açık *e* ünlüleri genellikle korunur. Kimi örneklerde ise *i* ünlüsüne dönüşür:

et- 'etmek' <ET et-	*dep <ET tép- 'deyip'*
cer <ET yer 'yer'	*kel- 'gelmek' <ET kel-*

ber- 'vermek' <ET bér-	*em 'ilaç' <ET em*
keç- 'geçmek' <ET keç-	*d'er, t'er, çer 'yer' <ET yer*
beş, biş, peş, piş 'beş' <ET beş	*biyik 'büyük' <ET bedük*
d'i- 'yemek' <ET ye-	*kiy- 'giymek' <ET ked-*
kiyin 'arka, sonra' <ET kédin	

Ayrıca ikinci seslemdeki *ü* ünlüsünün etkisiyle *e* ünlüsünün *ö* ünlüsüne dönüştüğü olur:

ödük 'çizme, bot' <ET etük	*ödük (Alt. kiji)*

Eski Türkçenin *ı* ünlüsü çoğunlukla korunur:

altı 'altı' <ET altı	*tarı- 'ekmek' <ET tarı-*
ıyla- 'ağlamak' <ET ıgla-	*kıs 'kız' <ET kız*

İlk seslemdeki *ı* ünlüsünün ses değişimleri nedeniyle seyrek olarak *u* ya da *o* ünlüsüne dönüştüğü olur:

kuru 'kenar' <KM kıragu	*yulu /yolu 'ılık' <ET yılıg*

Eski Türkçenin *i* ünlüsü de genellikle korunur:

bil- 'bilmek' <ET bilmek	*tile- 'dilemek' <ET tile-*
kir 'kir' <ET kir	*iç 'iç' <ET iç*

Ne ki, Kuzey Altaycanın Kumandı ağzında *i* ünlüsünün genişleyerek *e* ünlüsüne dönüştüğü olur:

ker- /kir- 'girmek' <ET kir-

Kimi ağızlarda ilk seslemdeki *i* ünlüsünün, ikinci sislemdeki uzun *ü (<ig, egü)* ünlüsünün etkisiyle seyrek olarak *ü* ve *ö* ünlüsünü dönüştüğü görülür:

üzû 'sıcaklık' Teleüt <ET isig	*türû 'diri' Teleüt <ET tirig*
ölü 'elli' Teleüt <ET ellig	*pülû 'bileyi' <KM bilegü*

Eski Türkçenin *o* ünlüsü Altaycada çoğunlukla korunur:

boş <ET boş 'boş'	*boy <ET bod 'boy, vücut'*
koy- <ET kod- 'koymak'	*on <ET on 'on'*
sol <ET sol 'sol'	*soñ <ET soñ 'son'*

Kim sözcüklerde *o* ünlüsünün u ünlüsüne donüştüğü olur:

suru (Alt. Kmd.) <OT sorug 'soru'	*bul- / pul- (Kmd.) <ET bol- 'olmak'*
buy / puy (Kmd.) 'kendi' <ET bod 'boy'	
un / on (Kmd.) <ET on 'on'	

Eski Türkçenin ö ünlüsü Altay ağızlarında genellikle korunur:

böl- <ET böl- 'bölmek'	*köl <ET köl 'göl'*
köm- <ET köm- 'gömmek'	*öl- <ET öl- 'ölmek'*

Kumandı ağzında kimi sözcüklerde *ö* ünlüsünün *ü* ünlüsüne dönüştüğü olur:

künek <OT köñlek 'gömlek'	*kür- <ET kör- 'görmek'*
üren- <ET ögren- 'öğrenmek'	*üs <ET öz 'öz, kendi'*
müri <ET böri 'kurt'	

Eski Türkçenin *u* ünlüsü Altay ağızlarında genelikle korunur. Birkaç örnekte *ı* ve *o* ünlüsüne dönüştüğü olur:

buka <ET buka 'boğa'	*uzak <ET uzak 'uzun'*
bulut <ET bulıt 'bulut'	*kuş <ET kuş 'kuş'*
bıza /bozu <ET buzagu 'buzağı'	*d'ımırtka <ET yumurtga 'yumurta'*

Eski Türkçenin *ü* ünlüsü genelikle korunur:

kül- <ET kül- 'gülmek'	*kümüş <ET kümüş 'gümüş'*
süt <ET süt 'süt'	*tüş- <ET tüş- 'düşmek'*
üç <ET üç 'üç'	

Ünsüzler genellikle korunur. Ancak kimi değişimler de olur.

Önseste *b-* ünsüzü genelikle korunur. Kuzey Altay ağızlarında *b-> m-* değişimi ile oldukça sık karşılışılır. Güney Altay ağzlarında bu değişim daha seyrektir:

baş <ET baş 'baş'	*bar- <ET bar- 'varmak'*
bay <ET bay 'sengin'	*buka <ET buka 'boğa'*
majak <ET başak 'ot' 'başak'	*moyın <ET boyın 'boyun'*
mıkın <OT bıkın 'bögür, bıkın'	*möri Kmd. <ET böri 'kurt'*
mars <ET bars 'pars'	

Kumandı ağzında kimi sözcüklerde *b- > p-* değişmi vardır:

paza <ET basa 'sonra'	*par <ET bar- 'varmak'*
peş / beş <ET béş 'beş'	*pir / bir <ET bir 'bir'*
paş / baş <ET baş 'baş'	

Söziçi *-b-* ünsüzü genellikle korunur:

d'abıs <ET yabız 'kötü'	*d'oboş <ET yavaş 'sakin'*
tabar <ET tabar 'mal'	

Önseste *ç-* ünsüzü korunur:

çın <Ç zheng 'gerçek'	*çerü <ET çerig 'ordu'*
çap- <ET çap- 'vurmak'	

Öte yandan Kumandı ağzında *ç- > ş-* değişimi görülür:

şın <Ç 'gerçek'	*şerig <ET çerig 'ordu'*
şap- <ET çap- 'vurmak'	

İçseste *-ç-* ünsüzü korunur. Sonseste ise çoğunlukla korunmasına karşın, yer yer *-ş* ünsüzüne dönüştüğü olur:

açu <ET açıg 'acı'	*açı- <ET açı- 'acımak', ekşimek'*
aç- <ET aç- 'açmak'	*iç- <ET iç- 'içmek'*
kaç- <ET kaç- 'kaçmak'	*tilmeş <ET tilmaç 'tercüman'*
kulaş <KM tulaç 'kulaç'	*kılış <ET kılıç 'kılıç'*

Eski Türkçenin *-d-, -d* ünsüzü, tüm ağızlarda kurallı biçimde *-y-, -y* ünsüzüne dönüşür:

ayak <ET adak 'ayak'	*aygır <ET adgır 'aygır'*
ayrı- <ET adır- 'ayırmak'	*kiyin <ET kéyin 'sonra'*
kiy- <ET ked- 'giymek'	*küy- <ET küd- 'güdmek'*
uy <ET ud 'sığır'	

Eski Türkçenin *g* ünsüzü Altay ağızlarında ötümsüzleşme ya da düşme eğilimdedir. Güney Altay ağızlarında ses düşmesi soncunda *g* ünsüzü yiter.

kıska <ET kısga 'kısa'	*tarak <ET targak 'tarak'*
u, û, õ <ET ag 'ag'	*tû <ET tag 'da□ğ'*
d'uû '<Et yag 'yağ'	*bû <ET bag 'bağ'*
d'ouyu <ET yadag 'yaya'	*õru <ET agrıg 'hastalık'*
ayu <ET ayıg 'ayı'	*katu <ET katıg 'katı'*
aru <ET arıg 'arı, temiz'	*kirlü <ET kirlig 'kirli'*
tirü <ET tirlig 'diri'	*izü <ET isig 'sıcaklık'*

çerü <ET çerig 'ordu'	*bû- <ET bog- 'boğmak'*
kû- <ET kov- 'kovmak'	*tû- <ET tog- 'doğmak'*
bûday <ET bugday 'buğday'	*sû <ET suv 'su'*
üren- <ET ögren- 'öğrenmek'	*tû- <ET tüg- 'düğümlemek'*

Önseste Eski Türkçenin *t-* ünsüzü genellikle korunur:

tû- <ET tag 'dağ'	*tap- <ET tap- 'bulmak'*
tört <ET tört 'dört'	*tiş <ET tiş 'diş'*
de- /di- <ET té- 'demek'	

Önseste kalın ve ince *k-* ünsüzü korunur:

kel- <ET kel- 'gelmek'	*kelin <ET kelin 'gelin'*
kan <ET kan 'kan'	*kül- <ET kül- 'gülmek'*
kün <ET kün 'gün'	

İçsesteki *-k-* ünsüzleri de korunur. Ancak iki ünlü arasındaki *-k-* ünsüzleri ötümlüleşir *-g-* ünsüzüne dönüşür:

tögül <KM tökül- 'dökülmek'	*bügül- <ET bükül- 'bükülmek'*
tügen- <ET tüken- 'tükenmek'	

Sonseste *-k* ünsüzü korunur:

ak <ET ak 'ak, beyaz'	*bak- <ET bak- 'bakmak'*
yük <ET yük 'yük'	

Önseste *s-* ünsüzü genellikle korunur:

sat- <ET sat- 'satmak'	*sol <ET sol 'sol'*
semir-, (Alt.). sebir-, / sepir- (Kmd.) <OT semir- 'semirmek'	
sür- <ET sür- 'sürmek, kovmak'	

Gerileyici benzeşme sonucu *-ç* ile biten sözcüklerde *s-* önsesinin *ç-* ünsüzüne dönüştüğü görülür:

çaç <ET saç 'saç'	*çaç- <saç- 'saçmak, dağıtmak'*
çıçkan <ET sıçkan 'sıçan'	

Sonseste *-ş* ünsüzü genellikle korunur:

baş / paş <ET baş 'baş'	*aş- <ET aş- 'aşmak, geçmek'*
kuş <ET kuş 'kuş'	*kümüş-kümiş <ET kümüş 'gümüş'*

İçseste *-ş-* ünsüzü kurallı olarak *-j-* ünsüzüne dönüşür:

ejik <ET eşik 'eşik'	*ajan- <ET aşa- 'yemek yemek'*
majak <ET başak 'başak'	*tajı- <ET taşı- 'taşımak'*
töjö- / töje- <ET töşe- 'döşemek'	*kiji <ET kişi 'kişi'*
tiji <ET tişi 'dişi'	*bajı <ET baş-ı 'başı'*

İçseste *-t-* ünsüzü *-d-* ünsüzüne dönüşür:

odus <ET otuz 'otuz'	*aydıl- <KM aytıl- 'söylenmek'*
ködür- <ET kötür- 'kaldırmak'	*ödük <ET etük 'çizme'*

Sonseste *-t* ünsüzü korunur:

at <ET at 'ad'	*bulut <ET bulıt 'bulut'*

Sözbaşındaki *y-* ünsüzü *d'-* ünsüzüne dönüşür:

d'ok <ET yok 'yok'	*d'ol <ET yol 'yol'*
d'at- <ET yat- 'yatmak'	*d'ay <ET yay 'yaz'*

d'aja- <ET yaşa- 'yaşamak'	*d'akşı <KM yakşı 'yakşı, iyi'*
d'ıl <ET yıl 'yıl'	*d'er <ET yer 'yer'*

Kuzey Altay ağızlarında, özellikle Kumandı ağzında baştaki *y-* ünsüzü *d'-* ünsüzünün yanı sıra *t'-, ç-, c-* ünsüzüne dönüşür:

t'ay / çay <ET yay 'ayay'	*t'akşı / çakşı <ET yakşı 'iyi'*
d'er / t'er / çer / çir <ET yer 'yer'	*d'ol / çol <ET yol 'yol'*
d'ok / çok <ET yok 'yok'	

Eski Türkçenin *-s-* ünsüzü *-z-* ünsüzüne dönüşür:

arkazı <arkası 'arkası'	*kıs <ET kız 'kız'*
as <ET az 'az'	*d'üs <ET yüz 'yüz'*
köz <ET köz 'göz'	*as- <ET az- 'azmak, yanılmak'*
süs- <ET süz- 'süzmek'	

-z- ünsüzü ise *-s-* ünsüzüne dönüşür:

bazar 'basar'	*kelze 'gelse'*

22.2.3.4. Örgü

Çoğul *-lar/-ler* eki ile karşılanır. Ses olayları nedeniyle ekin *-dar/-der, -dor/-dör, -tar/-ter, -tor/-tör* kullanımları da bulunur.

d'ol-dor 'yollar'	*keme-ler 'sandallar'*
d'ok-tor 'yoklar'	*kazak-tar 'kazaklar'*
uul-dar 'oğullar'	*kıs-tar 'kızlar'*

İyelik eki ünlü ve ünsüz benzeşmeleri nedeniyle çok renklidir. Her kişide bir dizi kullanım biçimi ile karşımıza çıkar.

1. kişi iyelik ekinin *-m, -ım, -im* biçimi yanında kimileyin *-um/ -üm* kullanımları vardır:

d'ol-dor-ım 'yollarım'	*keme-ler-im 'sandallarım'*

2. Tekil kişi *-ñ, -ıñ, -iñ* seyrek olarak -u*ñ/-üñ* biçimindedir:

d'ol-dor-ıñ 'yolların'	*keme-ler-iñ 'sandalların'*

3. Tekil kişi -ı/ *-i, -zı/ -zi* ekleri ile karşılanır:

d'ol-dor-ı 'yolları'	*keme-ler-i 'sandalları'*

1. Çoğul kişi iyelik eki olarak-*bıs, -bis, -ıbıs, -ibis, -ıvıs/ -ivis, -vıs, -vis* ekleri kullanılır:

d'ol-dor-ıbıs 'yollarımız'	*keme-ler-ibis 'sandallarımız'*

2. Çoğul kişi iyelik eki *-gar, -ger, -ıgar, -iger* biçimindedir:

d'ol-dor-ıgar 'yollarınız'	*keme-ler-iger 'sandallarınız'*

3. Çoğul kişi eki tekil kişi eki ile aynıdır:*-zı, -zi, -ı, -i*

d'ol-dor-ı 'yolları'	*keme-ler-i 'sandalları'*

Tamlayan durumu *-nıñ/ -niñ, -dıñ/-diñ, -tıñ/-tiñ* eki ile karşılanır:

adam-nıñ 'adamın'	*mars-tıñ 'parsın'*
buka-nıñ 'boğanın'	*çıçkan-nıñ 'sıçanın'*
taş-tıñ 'taşın'	*aduçı-nıñ 'atıcının'*
caman-nıñ 'yamanın'	*tû-nıñ 'dağın'*

Belirtme durumu için *-nı/-ni, -dı/-di, -tı/-ti, -n* ekleri kullanılır:

adam-nı ' adamı'	*buka-nı 'boğayı'*

mars-tı 'parsı'	*tındular-dı 'canlıları'*
coktar-dı zayıfları'	*agaş-tı 'ağacı'*

Yönelme durumu: *-a/-e, -ga/-ge, -go/-gö, -ka/-ke, -ko/-kö, -o/-ö, -na/-ne* ekleri ile anlatılır:

adam-ga 'adama'	*tû-ga 'dağa'*
agaş-ka 'ağaca'	*buka-ga 'boğaya'*

Bulunma durumu *-da/-de, -do/-dö, -ta/-te, -to/-tö, -nda/-nde* ekleri ile karşılanır:

adam-da 'adamda'	*tû-da 'dağda'*
agaş-ta 'ağaçta'	*buka-da 'boğada'*

Çıkma durumu için-*dañ/-deñ, -doñ/-döñ, -nañ/-neñ, -noñ/-nöñ, -tañ/-teñ* ekleri kullanılır:

adam-dañ 'adamdan'	*cer-deñ 'yerden'*
temir-neñ 'demirden'	*tû-dañ 'dağdan'*
agaş-tañ 'ağaçtan'	*d'ol-doñ 'yoldan'*

Kişi sözcüğü olarak tekil kişiler için *men, sen, ol* (kuzey ağızlarında *ul*); çoğul kişi kişiler için *bis/ bisler (kimi ağızlarda pis), sler / slerler, olor* sözcükleri kullanılır. Durum ekleri adlara geldiği biçimde abu sözcüklere de eklenir.

Sayı adlarında kimi değişik söylenişler vardır. Sözgelimi:

1. *bir, 2. eki 'iki', 3. üç 'üç', 4. tört, 5. beş, 6. altı, 7. yeti, 8. segis, 9. togus, 10. on, 20. yirme, 30. odus, 40. törtön, 50. besen, 60. altan, 70. yeten, 80. segizen, 90. toguzan, 100. yüz, 1000. muñ.'*

22.2.3.5. Devinim

Altayca **eylem** çekimleri bakımından oldukça zengin bir görüntü sunar. Kimi durumlarda Altaycaya özgü kullanımlar vardır. Kişi eklerinin kullanımlarında birtakım ayrımlar bulunur. Aynı zaman dilimi için iki ayrı türden kişi ekinin kullanıldığı olur:

Sözgelimi Eski Türkçenin *-nız* kişi eki *-aar, -gar* biçimlerine dönüşmüştür. Yine burada Türkçe çoğul kişilerdeki *-z* sesi *-r* sesine dönüşmüştür.

cetiriger 'yetiniz'	
boljaar (boluşagar kullanımı üzerinden) =boluşunuz 'yardım ediniz'	

Buyrum kipi Türkçenin bu kolunda oldukça değişiktir.

1. Tekil kişi için *-ayın/-eyin, -oyın, -öyin;* kimi ağızlarda *-oyun/-öyün* ekleri kullanılır:

bar-ayın 'varayım'	*kör-eyin 'göreyim'*
kaç-ayın 'kaçayım'	*iç-eyin 'içeyim'*

2. Tekil kişi eksiz anlatılabildiği gibi, -za*ñ* ve *-gın* ekleri ile de anlatılabilir:

bar 'var'	*bar-gın 'varasın'*
bar-zañ 'varasın'	*kel-gin 'gel'*

3. Tekil kişi için *-zın/ -zin* ekleri kullanılır:

bar-zın 'varsın'	*kel-zin 'gelsin'*
al-zın 'alsın'	*kör-zün 'görsün'*

1. Çoğul kişi *-alık (-ãlık, -aylık) -elik (-êlik, -eylik), -ölik, -alı, -eli, -ölü, -aylı* ve benzeri eklele karşılanır:

bar-alık 'varalım'	*bar-aylı 'varalım'*
ber-elik 'verelim'	*kel-eli 'gelelim'*

2. Çoğul kişi *-gar, -ger, -ıgar/-iger, -zagar/-zeger, -gılagar, -kılagar* gibi değişik eklerle anlatılır:

bar-ıgar 'varın'	*bar-gılagar 'varın'*
bar-zagar 'varın'	*iç-zeger 'içiniz'*

3. Çoğul kişi için genelllikle 3. tekil kişi kullanılır. Kimi zaman da ona -lar çoğul eki eklenir:

bar-zın 'varsınlar'	*bar-zındar 'varsınlar'*
kel-zin 'gelsinler'	*kel-zinder 'gelsinler'*

Koşul kipi ***-za/-ze, -zo /-zö, -sa/-se, -so/-sö*** ekleri ile anlatılır. Eki, kişi ekleri izler:

bar-za-m 'varsam'	*bar-za-bıs 'varsak'*
bar-za-ñ 'varsan'	*bar-za-gar 'varsanız'*
bar-za 'varsa'	*bar-(lar) 'varsalar'*

İstek-Gelecek zaman kavramı ***-gay/-gey, -goy/-göy, -kay/-key, -koy/-köy*** ekleri ile karşılanır:

bar-gay-ım 'varayım, varacağım'	*bar-gay-ıbıs 'varacağız'*
bar-gay-ın 'varasın, varacaksın	*bar-gay-ıgar 'varacaksınız'*
bar-gay-zıñ 'varasın'	*bar-gay-zıgar 'varacaksıız'*
bar-gay 'varsın, varacak'	*bar-gay (lar) 'varacaklar'*

Belirli geçmiş zaman ***-di/-di, -ti/-ti*** ekleri ile yapılır:

bar-dı-m 'vardım'	*bar-dı-bıs / bar-dı-k 'vardık'*
bar-dı-ñ 'vardır'	*bar-dı-gar 'vardınız'*
bar-dı 'vardı'	*bar-dılar 'vardılar'*

Belirsiz geçmiş *-gan/-gen* eki ile kurulur.

Ayrıca *-ın/-in, -ın, -turdu, -aalatı, -gan edi* biçimbirimleri ile geçmişzaman anlatımı sağlanır.

Geniş-Şimdiki zaman dilimi ünsüzle biten eylemlere *-adım/-edim;* ünlüyle biten eylemlere *-ydım, -ydim* getirilerek anlatılır:

bar-adım 'varırım, varacağım'	*bar-adık 'varırız, varacağız'*
bar-adıñ 'varırsın, varacaksın'	*bar-adıgar 'varırsınız'*
bar-adı 'varır, varacak'	*bar-at, bar-adılar*

Şimdiki zaman ayrıca *-ın yat-, -a-dırı, -aat* biçimbirimleri ile anlatılır. Eski Türkçenin "*turur"* eyleminden çıkmış *-t-* eki şimdiki zaman anlatımında önemli bir anlatım ögesidir:

aça-t (ata turur'dan) 'açıyor'	*agat (aka turur'dan) 'akıyor'*
dura-t (duru turur'dan) 'duruyor'	

Gelecek zaman *-atan, -eten, -oton, -ötön, -yton, -ytön* ekleri ile anlatılır.

bar-atanım 'varacağım'	*bar-atanıbıs / bar-atanık*
bar-atanıñ 'varacaksın'	*bar-atanıgar / bar-atanaar*
bar-at 'varacak'	*bar-at, bar-atadılar 'varacaklar'*

Gelecek-Geniş zaman dilimi *-r, -ar/ -er, -or, -ör -at, -y, -t* ekleri ile karşılanır.

bar-ar-ım 'varırım, varacağım'	*bar-arı-bıs 'varırız, varacağız'*
bar-arı-ñ 'varırsın, varacaksın'	*bar-arı-gar 'varırsınız'*
bar-ar 'varır, varacak'	*bar-ar-(lar) 'varırlar'*

Edilgenlik *-l-* eki ile yapılır. Ekin *-il-/-ıl-, -ul-/-ül-* kullanımları vardır.

Dönüşlü eki *-n-* ekidir.

Ortaklık *-ış/-iş* eki ile anlatılır.

Ettirgenlik *-ır-, -dır-, -gır-, -gıs-, -giş-* ekleri ile karşılanır. Başında da değindiğimiz gibi Altaycanın ağızları çok renklidir. Yalnız en belirgin ağız ayrımı Kuzey-Güney ağızları biçimindedir.

Eylemlik ekleri *-u/-ü, -ş, -ış/-iş'*tir.

Altaycada **ortaç**lar "ereñis" adı ile anılır. Sıfat-eylem yapmada kullanılan ekler şunlardır: *-gan/-gen, -galak/-gelek, -(y)atan/-eten, -ar, -er, -gadıy, -gediy, -(açı) /-eçi.*

Bunlar iki başlıkta incelenir. 1. Devinimi ilgi biçimler, 2. Devinimi tamamlayan ve , tamlanan biçimler.

-galak ekinin Sibirya'nın tüm ağızlarında 'şimdiye dek yapılmamış, yapılması beklenen devinimi gösterin biçim olduğu söylenir. *-galak* eki aynı zamanda olumsuzluk anlattığından, olumsuzluk eki konmasına gerek kalmaz. Türkiye Türkçesindeki *-mamış, -mak* eklerine yakın bir işlevi vardır.

çık+kalak kulunga abra d'azaba 'doğmamış taya araba hazırlama'
añçılar emdige d'etire d'an+galak 'Avcılar henüz dönmek üzereler'

-gadıy: Devinimin yapılmak üzere olduğunu, yapılabileceğini anlatır:

ayt+kadıy sözti aydıp d'ür, ayt+pa+gadıy sözti boyında alıp d'ür 'söyleyecek gibi olduğunu söyle, söylemeye niyetli olmadığını söyleme'
eki köstiñ ortozında odus kuçalu koylor tur+gadıy, eki d'arın ortodo odus aygılu mal tur+gadıy 'iki gözün ortasında otuz koçlu koyunlar duruyor gibi, iki omuz ortasında otuz aygırlı at duruyor gibi

-açı: Yalnızca ilgi işlevinde kullanılır. Türkiye Türkçesindeki *-ıcı,* ortaç ekine yakın bir işlevi vardır. Kimileyin uğraş, iş adları da yapılır:

bileeçi kişi 'bilici kişi'
odın d'araaçı malta 'odun yaran balta'
nököş uyukta+açı kişi boldı "Nököş uyuyacak (gibi) oldu'
kıstar çınaardı kör+bö+öçi ulus boldılar 'kızlar Çınaar'ı görmezden geldiler.

-atan ile *-ar* genellikle her zaman yapıladuran, olan devinimi tamamlar.

d'aratan malta 'odun yaran balta'

Ulaç eklerinde kimi ses ve kullanım ayrımları bulunur.

-y, -a/-e Türkiye Türkçesindeki ünlü ile yapılan ulaç eki ile aynı köktendir. *-p* Ulacı da bağlama ulacı işlevinde Altay dillerinde kullanılır. Türkiye Türkçesindeki *-ınca/-nce* ulacına benzer biçimde Altay Türkçesinde *-gınça/-ginçe* ulaç eki kullanılır.-gajın /-gein eki, gelecek zaman ulacı olarak işlevini sürdürür.

22.2.3.6. Örnek

Emine Naskali Gürsoy'un yayınladığı Altay destanıdan bir kesit şöyle:

Alıp cüzi kızıl örttiy,-	*Alpin yüzü kızıl alev gibi*
Ak çıraylu el-albatı	*Ak yüzlü halk*
Altay tübin ödüp öskön.	*ltay'ın eteklerini aşıp yükseldi*
Caraş çeçen tildü aymak	*Tatlı dilli oymak*
Cıldıs çolmon köstü aymak	*Yıldız gözlü oymak*
Künniñ közin böktöp çıkkan	*Güneşin gözünü örtüp*
Küreñ tayga bürkey bergen,	*Alacakaranlık dağı kaplayıp*
Kürküregen turbay kayttı	*Uğuldadı.*
At tınıjı kuu tumandıy-	*Atın soluğu ince duman*
Karanadıy ala malı,	*Alaca davarı bir sürü*
Tük tiyişken tümeni bıyan	*Tüyleri birbirine değen sayısız hayvan.*
Aydıñ közin böktöy bergen	*Ayın gözünü örtüp*
Ala tayga bürkey bergen	*Alaca dağı kaplayıp*
Tibiregen cürbey kayttı.	*Yeri tepe tepe dolandı*
Ceten ayrı kök talaydi	*Yetmiş kollu mavi ırmağı*
Suuzınım dep cada bergen	*İçeceği su diye bildi*
Ceti caan köö taygadı	*Ulu kale misali yedi dağı*
Odorım dep curtay bergen,	*Otlağı diye benimsedi*
Cer çilizin keze bazıp	*Yerin boyun damarını kesip*
Ceten cılga curtay bergen	*Yetmiş yıl burayı yurt bilip*
Alıp-külük Altayına catpay kayttı.	*Alp pehlivan Altay'ında yaşadı.*

Ak-Pös-Kûrçın

Burun-burun, ozo-ozo Ak-pös-Kûrçın Ak-kãn ûlı la Erke-Möndü tayızı d'urtagan. Bir katap Ak-Pös- Kûrçın Karatu-Kãnniñ kızını alarga barıp d'et. Ak-pös-Kûrçın atka münördö künniñ alında bulut kojo ajar, kojo çagar.

Ak-Pös-Kûrçın

Evvel zaman içinde Ak Kan oğlu Ak-Pös-Kurçın ve onun dayısı Erke-Möndü yaşıyordu. Bir gün Ak-Pös-Kurçın Karatu Han'ın kızını almaya gitmiş. Ak-Pös-Kurçın ata bindiğinde güneşin önündeki bulut da onunla birlikte açılır, birlikte batar.

22.3. KARAGASLAR

Güney Sibirya Türk halkları arasında en doğuda oturanlar Karagas Türklerdir. Sayıları 600 dolayındadır. Sayan dağlarının ikiye ayırdığı bölgenin doğu kesiminde otururlar. Bu yer ren geyiği kültürünün başlangıç yeridir. Oka, Uda, Biryusa ve Kan ırmakları arasına düşer.

Castren'e göre "karagas" adı "kara-kaş" sözcüklerinden gelir. Karagasca Eski Uygur ve Oğuz birliklerine katılmışTürk boylarından birinin dilinin uzantısı sayılır. Bu dil Tuba, ya da Karagas adı ile anılır. Tofa sözü eski bir boy olan Duba ile ilgilidir. Bu dil, sözvarlığı ses ve biçimbilgisi bakımlarından Tuva diline çok yakındır. Bu yüzden Tuva dilinin ağzı olarak yorumlayanlar vardır.

Tarihsel Krasnoyarsk ilinde beşulusta birleşen halkın devamı sayılan Tofalar bu adla yaşama geçene dek (1930) boy adlarını korumuşlardır. Bu beşboy şunlardır: 1. Kaş, 2. Sarg-kaş, 3. Çogdu (tyogdı), 4. Kara-Yogdı, 5. Çeptey (Tyeptey).

Şimdilerde İrkuts ilinin Nijneudin bölgesinde otururlar.

Karagascanın yazısı bulunmaz. Bu dilde yazılmışyapıt ya da bu dilden eski belge bulunmaz.

Karagas ağzı yeterince araştırılmamıştır. Ekim devriminden önce Kastren, Katanov gibi bilim adamlarının küçük araştırmaları vardır. Daha sonraları Drenkova birtakım incelemeler yapmıştır.

22.3.1. Sözvarlığı

Karagasca kökende eski Oğuz ve Uygur dillerine dayanır. Sonra Moğol, Mançu ve Rus dillerinin etkisi altında kimi değişimlere uğrar. Bu değişimler daha çok sözcük varlığındadır. Sözvarlığı Türkçeye dayanır. Altaycada Türkçenin kimi değişik katmanlarından sözcüklerle karşılaşırız. Ayrıca Sibirya'da yaşayan Türk dillerinden; Moğol ve Samoyetçeden çok sayıda sözcük vardır.

22.3.2. Ses Dizgesi

Karagascanın ünlü düzeni kendine özgüdür. Kökende dokuz ünlü bulunur. Ne ki, bu dokuz ünlüde nitelik ayrımı vardır. Dokuz ünlünün uzun ve kısa söylenişleri bulunur.

Büyük ünlü uyumu egemendir. Dudak benzeşmesi kurallı değildir. Kimi durumlarda dudak uyumu gözlenir:

bütün 'bütün'	*küş'güç'*
balıg 'yara'	*baarsıg 'bağırsak'*
oruk 'yol'	*sarıg 'sarı'*

Türkiye Türkçesinde -y- sesine dönüşen Eski Türkçenin iç ve sondaki -d-sesi bu ses Karagascada -d- sesi biçimde korunur. Sözgelimi:

kuduruk 'kuyruk'	*adah 'ayak'*

Karagascada Türkiye Türkçesinde yitmiş olan, Eski Türkçenin söz sonu *-g* sesi korunur.

ulug 'ulu'	*sarıg 'sarı'*
sug 'su'	

22.3.3. Örgü

Karagascanın biçim özellikleri Tuvinceyi andırır.

Çoğul -lar/-ler eki ile yapılır. Ses değişmeleri Nedeniyle ekin *-nar/ ner,* -tar/-ter kullanımları da vardır.

taş-tar 'taşlar'	*agac-lar 'ağaçlar'*

İyelik kullanımı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-m, -im*	*-bıs/-bis*
2. kişi	*-n, -ın ata-n 'baban'*	*-nar, -ınar*
3. kişi	*-ı, -zı, -sı*	*-ı, -zı, -sı, atası*

atam 'babam'	*ata-bıs 'babamız'*
ata-n 'baban'	*ata-nar 'babanız'*
ata-sı 'babası'	*ata-sı 'babası'*

Yalın durum eksizdir.
Tamlayan durumu *-nıñ/-niñ, -nuñ/-nüñ, -tıñ/-tiñ* ekleri iledir.
Yönelme durumu eki *-ga/-ge, -ka/-ke* biçimindedir.
Belirtme durumu *-nı/-ni, -tı/-ti* eki ile karşılanır.
Bulunma durumu eki *-da/-de, -ta, -te* ekidir. Oğuz dillerinden değişik olarak Karagascada bulunma durumunun çıkma durumu işlevinde kullanıldığı olur. Sözgelimi bir bütünden bölüm anlatılmak istendiğinde şu ek kullanılır:

şayda içivet 'çaydan içiver'

Çıkma durumu eki *-dan/-den, -tan/-ten* biçimindedir.

Kişi sözcükleri:

min	*sin*	*ol*	*pis*	*sis*	*alar*

Öbür kişi ve gösterme sözlerine şu sözler örnek gösterilebilir:

siler	*kum*
çu	*bo*
teeindig	*inçja*
çute	*küm*

Sayı düzeni Sibirya'da konuşulan Yakut, Altay, Şor dillerinde olduğu gibidir.

22.3.4. Devinim

Eylemlerde çatı kuruluşları Tuvincede olduğu gibidir. Genel Türkçeden ayrılmaz.
Belirli geçmiş zaman *-di* eki ile yapılır:

kel-d-im 'geldim'	*kel-di-vis 'geldiniz'*

Belirsiz geçmiş *-gan/-gen* eki ile karşılanır:

kel-gen-men 'gelmişim'	*kel-jik-men 'gelmişim'*

Şimdiki zaman -görüp/-guru ekleri ile yapılır:

alıp turu men 'alıyorum'	*oluru men 'oturuyorum'*
alırı men	*elbişaanga*

Ortaç ekleri şunlardır: *-gan/-gen, -u/-ü, -turu/-türü, -ar/-ger, -bas/-bes*
Ulaç ekleri: *-a/-e, -ı/-i , -p, -pışangan, -kışa, -beyn, -gaş/-geş*

Sürekli vurguladığımız gibi, Karagasca Tuva, Hakas ve Altay Türkçesine çok yakındır. Kullanımlar sözkonusu dillerde olduğu gibidir. Sözdizimi açısında da önemli en ayrım göstermez.

22.4. BARABALAR

Barabalar Irtiş ve Om ırmakları arasındaki Baraba düzlüklerinde otururlar. Novosibirik ilinin Barabin, Kuybişev, Çanov, Kargat, Şimal ve kıştov bölgelerinde yaşalar. Kendilerine "Paraba" adını verirler. Bu sözcük 'varma' anlamındaki **'barmak'** kökündendir. Barabaların tüm sayıları sekiz bin kişidir.

Baraba Türkleri, genellikle Sibirya Türkleri adı altında anılan Türk boylarından bir kolu oluştururlar. Daha çok yaşadıkları yer adlarına göre adlandırılan öbür boylara karşı, kendi oymak ve uğuğ adlarını korurlar. Yedi oymaktan oluşurlar: *1. Terene, 2. Tarı, 3. Baraba, 4. Kölöbö, 5. Loña, 6. Lüvey, 7. Kargalu.* Küçük köylerde toplu olarak yaşarlar. Tarım, hayvancılık, balıkçılık ve avcılıkla geçinirler.

Barabalar, Sibirya'nın eski yerli Türk halklarındandır. Halk arasında anlatılan bir söylenceye göre, "Baraba" adı, Sibirya Türk Hanlığının son güçlü hanı Küçüm Han dönemine dayanır. Küçüm Han, Tobol ırmağı kıyılarına korunaklı sağlam bir kent kurar. Çevredeki Türk boylarını toplayıp bu kentte güçlü bir merkez oluşturmak ister. Barabaları da bu kente çağırır. Ama Barabalar bu çekici çağırıyı geri çevirirler ve eski yerlerinde kalırlar. Bu nedenle Küçüm Han onlara Baraba adını verir.

Bu söylence bir yana, Altın-Ordu hanı Toktamış (1376-1391) ile o dönemin ünlü beylerinden Edige Bey üzerine öyküler Baraba halk yazınında canlı biçimde korunur. Tüm bu veriler, Barabaların 16. yüzyıl Sibirya tarihinde etrkin işlev üstlendiklerini gösterir.

Küçüm Hanı'ın yenilmesi ile Sibirya'nın batı bölümü Rusları eline geçince, Doğuya doğru bölgede oturan halklarla birlikte Barabalkar Kalmuk egemenliğine girerler. 1. Petro dönemine dek, Barabalar Kalmuklarla Ruslar arasındaki tampon bölgede sıkışıp kalılar. Hem Ruslara ham de Kalmuklara vergi verirler.

Rus egemenliğinin başlangıç yıllarında Rus sürgünler bu topraklara gönderilmeye başlar. Bunu, Rus göçmenlerin bu topraklara gelişi izler. Barabalar hayvan besleme ve avcı yaşam biçimleri nedeniyle geniş alanlara yayılmışlardır. Rus göçmenler geldikçe geri çekilirler. Sonunda bugünkü yaşadıkları bataklıklara sıkışırlar. Önceleri varsıl olan halk günümüzde yörenin en yoksul halkı durumuna düşer. Zor yaşam koşulları altındaki halkın sayısı da giderek azalır. 1865'te 4635 kiş oldukları söylenir. Günümüzdeki baraba eyaletinde Ruslar, Ukranyalılar ve öbür halklar arasında küçücük bir azınlığı oluştururlar.

Radloff'a göre Barabalar köken ve dil bakımından, daha çok Altay halklarına yakındır. Dillerinin en özgün özelliklerini Karagat Gölü yöresinde yaşayan Terene uruğu korur. Sobn dönemlerde bataklık yerlere sıkışmış oldukları için, Baraba ağzo öbür Sibirya Türk boylarına göre, kendi özelliklerini daha iyi korumuş olmasına karşın, Orta Asya ve özellikle İdil yöresi Türk dillerinin etkisi de görülür. Bu nedenle Başkurt, Tatar, Kazak ve Altay dilleri ile ortak yanları vardır. Ne var ki Baraba ağpzı günümüze dek yeterince incelenmiş değildir. Küçüm Han döneminde Barabalar İslamı benimserler. Ama bu başka inançlardan soydaşları ile bağlarını kesmelerine neden olmaz.

Yazınları üzerine yetertli çalışma bulunmaz. Radloff, Terene uruğundan 8 ve Baraba uruğundan 4 öykü verir. Bu öyküler yarı destansı tarihsel öykülerdir. Şiir ve düzanlatı bölümlerden oluşurlar. Açık ve canlı bir biçemle söylenmişlerdir.

22. 4. 1. Ses Dizgesi

Barabaca üzerine çalışmalar Ekim devriminden öncelere uzanır. Radloff, Katanof, Bang gibi bilim adamlarının incelemeleri vardır. Sovyet döneminde ilgi daha da artar.

Barabacada sekiz ünlü vardır. Büyük ünlü uyumu kurallı olarak egemendir. Dudak uyumu yerleşmemiştir.

Ünsüz sayısı ise yirmi beştir. Bu öbek dillerinde olduğu gibi önseste ötümsüz ünsüzler egemendir.

Ses dizgesi Altaycaya yakındır. Bu ağızda Türkçenin */ç/* ünsüzü */ts/* ünsüzü ile karşılanır.

22.4.2. Örgü

İyelik ekinin durumu şöyledir:

	Tekil	Çoğul
1. kişi	*-ım*	*-ıbıs/-ibis, -ımıs/-imis*
2. kişi	*-ın*	*-ınıs, -igis*
3. kişi	*-ı, -sı,-si*	*-i, -sı, -si*

Durum ekleri kökente tüm öbür Altay ağızlarındaki gibidir.
Tamlayan durumu *-nın, -dın* eki ile karşılanır.
Yönelme durumu *-ga/-ge* eki iledir.
Belirtme durumu *-ni/-ni, -dı/-di* biçimindedir.
Bulunma durumu *-da/-de, -ta/ -te* eki ile anlatılır.
Çıkma durumu *-dan/-tan, -nan/-nen* ekleri ile belirtilir.
Adıllar Karagas ve Şorcada olduğu biçimdedir.
Eylemde **Buyurum** kipi *-gıl/-gil* eki ile anlatılır. Zaman kullanımları daha çok Kazakçayı anımsatır.

23. HALAÇLAR

Halaçlar, Tahran'ın 200. km güneyine düşen Kum ve Arak kentleri dolaylarında yaşarlar. Sayıları 30.000 dolayındadır. Halaçlar 57 köye yayılmışlardır. Bilindiği kadarıyla hiç bir dönemde birleştirici bir yazı diline sahip olmamışlardır. Bu yüzden köyler arasında önemli ağız ayrımları bulunur. Sözgelimi batı ağızlarından Talhâb ağzını öbür Halaçlar başka bir dil sayarlar.

Halaçlardan ilk sözedenler, İslam coğrafyacılarıdır. 9-10. yüzyıl kaynaklarına göre Halaçalar, Seyhun'un bu yakasında, Afganistan'da yaşayan göçebe boylardır. Kışlakları Seyhun ötesinde, Talas bölgesinde yer alar. Harezmi'nin Mafatih al-'ulum'inde Halaç ve Kanicina Türkleri Eftalitlerden arata kalan boylar olarak gösterilir. Bu görüşlere dayanan Maquart, günümüzde onaylanmayan görüşler ileri sürer. Ona göre, Halaçlar bir Hint Avrupa boyu, Sakalardan gelirler. Sonradan türkleşmişlerdir.

Nizamu'l-mulk Siyasetname'de Selçuklular döneminde vergi toplamak ve ilişkileri geliştirmek için Halaç ve Türkmenlere Sebüktegin'in yollandığını yazar.

Prof.Dr. Doerfer'e göre, Halaççadan ilk söz eden Kargarlı Mahmut'tur. Kaşgarlı, Halaçları Argu adıyla anar. Dillerinden örnekler verir. Gerçekten bu örneklerin çoğu günümdeki Halaçça ile uyuşur.

Eski kaynaklarda Halaççadan çok az söz edilir. İbni Haldun, Reşidüddin gibi yazarların yapıtlarında Halaçlar üzerine kısa bilgiler vardır. Bu kısa kesitlerden Halaçlar üzerine sağlıklı bilgi edinmek olası değildir. Halaçlar arasında geçmişleri üzerine kimi söylenceler anlatılır. Bunlar halk arasında yayılmış, kesin olmayan dağınık anlatılardır. Bir toplumun geçmişi, söylencelerden yola çıkarak araştırmak sakıncalıdır. Bu bakımdan şimdilik Halaçların geçmişi koyu bir sis tabakası altındadır. Halaççanın araştırmasında kaynak kişi olarak önemli katkısı olan Halaç Türklerinden Moseyyib Arabgol Halaçların geçmişleri ve genel yaşamları üzerine şu bilgileri verir:

Halaç adlı topluluk İran'da Kum, Arak, Tafreşve Save arasında yaşar. Sayıları 18.000 kişidir. 45 köyde otururlar. Eskiden sayıları daha çokmuş. Zamanla kimi köylerin dili değişmiş. Farsça ya da İran'da konuşulan öbür Türk dillerinden biri olmuş.

Halaçların bu bölgeye nereden ve ne zaman geldikleri bilinmiyor. Köşede bucakta anlatılanlara göre Halaçlar kendi istekleri ile gelmemişler. Buralara sürülmüşler. Bu söylenti gerçekten doğru olmalı. Çünkü son yıllara değin Halaçlar arasında bir kırgınlık, bir yabancılık duygusu egemendi. Çocukluğumda hep Halaçların hangi ulustan olduğunu öğrenmek isterdim. Birtakım yaşlılara Halaçların nereden ve nasıl geldiklerini sorardım. Pek çoğu, Halaçların buraya İran Körfezinden geldiğini söylerdi.

Eskiden Halaçların yaylak ve kışlakları varmış. Tarım ve hayvancılıkla geçinirlermiş. O zamanlar yaylaklarına ağıl ve çoban evleri yapmışlar.

Günümüzde Halaçlar köylerde yaşıyorlar. Eskiden olduğu gibi yine tarım ve hayvancılıkla geçiniyorlar. Her köyün seçimle gelen bir "aksakalı" (muhtarı) bulunuyor. Köyde herhangi bir sorun ortaya çıktığında aile büyükleri bir araya geliyorlar. Ne yapılacağına bu toplantıda karar veriyorlar.

Halaçlar Şii Müslümanlar. Dinlerine çok bağlılar. Büyüklerine karşı son derece saygılılar. Konukseverler. Kışın işlerin az olduğu aylarda topluca birbirlerine konuk giderler. Akşam söyleşileri yaparlar.

Evlilikler baba ve ananın izni ile yapılır. Gösterişli düğünleri severler. Düğünler iki ya da üç gün sürer. Düğün günleri süresince, düğün sahibi tüm köy halkına günde iki kez yemek verir. Yaklaşık bütün eski eğlence ve oyunlarımız günümüzde de aramızda yaşar. Nevruz bayramında köy halkı birbirini görmeye gider. Aralarında kin ve düşmanlık olanlar barışır.

Halaçların dili ne Farsça ne de İran'da konuşulan Türkçedir. Şimdiye değin kimse Halaççanın hangi dile bağlı olduğunu bilmiyordu. Prof.Dr. Doerfer, Halaç dilinin Eski Türkçe olduğunu ve bugüne değin geldiğini ortaya çıkardı."

23.1. Konum

Halaççа Türkçe içindeki yeri en son belirlenen Türk dillerinden biridir. Halaççadan ilk gereç derlemesini 1906 yılında Minorski yapar. Bu gereçler 1940'ta yayınlanır. Aynı yazı 1950 yılında Halaç Türk Diyalekti adı ile Türkçeye çevrilir. Sonra İranlı bir dilci Halaççadan bir sözcük dizini yayınlar. Mugaddam adlı dilcinin yayınladığı 184 sayfalık bu kitap bir inceleme değildir. Arap yazısı ile verdiği Halaççа sözlerin ses değerlerini belirtmeye çalışır. Bu gereçlerin yayınlanması Halaççanın özgün kişiliğinin tanınmasına yetmez. Bunun için daha çeyrek yüzyıl geçmesi gerekecektir.

Halaççanın gerçek kişiliğinin ortaya çıkması 1968 yılına dayanır. Bu yıl Göttingen Üniversitesi Türkoloji bölümü İran'a bir araştırma gezisi yapar. 1968 ve ardından 1969 yıllarında yapılan araştırma gezilerinde Halaççadan 57 bant dolusu gereç derlenir. Bu bantlar üzerine çalışan ünlü türkolog Doerfer İran'daki Türk Dilleri adlı kısa yazısında Halaççanın özgün kişiliğine ilk kez değinir. Bunu izleyen Khalaj Materials (1977) kitabında ve çeşitli yazılarında konu ile ilgili araştırmalarını derinleştirir. Halaççanın apayrı özellikler taşıyan bir Türk dili olduğunu ortaya koyar. **Prof.Dr. Doerfer** Halaççanın Türkçe içindeki yerini şöyle gösterir:

* En Eski Türkçe ikiye ayrılıyor. Birinci kolu geniş anlamdaki Ortak Türkçe ikinci kolu Çuvaşça-Bulgarca oluşturuyor. Bu ortak Türkçe de iki kola ayrılıyor. Bunlardan birincisi dar anlamda Ortak Türkçe ikincisi ise Hallaça. Bu ortak Türkçeden Oğuzca, Uygurca, Yakutça, Kıpçakça ve Güney Sibirya Türkçesi ayrılıyor. Sonuçta Halaççа, Çuvaş Bulgarcadan sonra Ortak Türkçeden ayrılan ilk kol.

Doerfer ilk yayınlarından başlayarak, günümüze değin Halaççanın Divanü Lügat-it Türk'te sözü edilen Argu lehçesinin devamı olduğunu savunur.

Argu lehçesi üzerine ad da olsa Divanü Lügat-it Türk'te bilgi bulunur. Kaşgarlı yapıtında Argu Türkçesinin özelliklerine değinir. Kimi sözcükleri "Arguca" diye niteler. Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre, Karahanlıca ve çağın öbür Türk lehçelerindeki *-y-, -y* ünsüzü yerine Argucada *-n-, -n* ünsüzü kullanılır. Bu ses olayını Orhun Türkçesinden başlayarak ele alırsak şöyle bir gelişme karşımıza çıkar:

Orhun Türkçesi -n-,-n	*Argu -n- , -n* *Karahanlıca -y-,-y*

Orhun Türkçesi	**Arguca**	**Karahanlıca**
kon 'koyun'	*kon*	*koy, koyun*
çıgan 'yoksul'	*çıgan*	*çıgay*
kanu 'hangi'	*kanu*	*kayu*
		kânak 'kaymak'
		kien- 'göyünmek'

Divan'da serpiştirilmiş durumda Arguca olarak gösterilen kırka yakın sözcük bulunur. Ancak bu sözcüklerin çoğunu doğrudan Halaççа ile karşılaştırmak zordur. Sözgelimi Kaşgarlı Arguca olarak şu sözleri gösterir:

balıklan- 'çamurlanmak'	*baştar 'orak'*
bének 'tane, habbe'	*bitrik 'fıstık'*
bük 'köşe, bucak'	*çagı 'gürültü'*
çıgan 'yoksul'	*dag 'değil, yok'*
girzi 'havuç'	*idiş'tas'*
kadık 'ağaçtan oyulmuşnesne'	*kânak 'kaymak'*
kél- 'gelmek'	*kon 'koyun'*
katkıç 'çıyana benzer böcek'	*kön- 'yanmak'*
koş'birşeyin eşi, çifti'	*közün- 'görülmek'*
maraz 'ücretle çalışan ırgat'	*ogla 'yiğit'*
tang 'elek'	*tudrıç 'fışkı'*
tümse 'minder'	*tüşrüm 'eğrilmişip yumağı'*
uluş'şehir'	*yung 'yün, pamuk'*

23.2. Sözvarlığı

Halaççanın sözvarlığı beş bakımdan ilginçtir:

1. Halaççа çağdaş Türk dillerinde ölmüş çok sayıda Ana Türkçe sözcüğü barındırır:

üem 'pantolon'	*kişi 'eş, ev kadını'*
hirin 'beyaz'	*hark 'pislik'*
baluk 'köy' ET. balık	*sü- 'kırmak'*
kiden 'düğün'	*u- 'uyku'*
kudgu 'sinek'	*erden 'gelin'*
havul 'iyi' <ET amul 'uslu, yavaş'	

2. Yaklaşık 150 dolayında kaynağı bilinmeyen sözcük vardır. Bunların bir bölümü tüm Halaç ağızlarına yayılmıştır: *hilki 'ağaç'.*

3. Batı Oğuzcada bulunmayan sözcükler vardır:

erin <ET erin 'dudak'	*büeri <ET böri 'kurt'*
kindik <ET kindik 'göbek'	

4. Oğuzcadan iki ayrı tabaka bulunur. Birinci tabakadan sözcüklerde Oğuzcanın tüm özellikleri görülür. Sözgelimi:

gayın <ET kadın 'kadın'	*adaş 'adaş' (Azericeden)*

Oğuzcanın öbür katmanından olan sözcüklerde bir yandan uzun ünlüler korunurken, bir yandan da Oğuzcanın tüm özellikleri izlenir:

dâam 'dam' <ET 'tâm', Azerice 'dam'
güel 'göl' <köl Türkmence 'göl'

Bu örneklerde Oğuzcaya özgü önsesler hemen göze çarpar:

t- yerine	*d-*
k- yerine	*g-*

Ancak söz konusu örnekler uzun ünlüler de korunur. Bu durumda bu sözcükler 15. yüzyıldan önce Oğuzcanın Sonkur-Aynalu-Kaşkay ağızlarından alınmışolmalıdır. Bu ağızlar Azericenin değil, uzun ünlülerin yer yer korunduğu Horasan Türkçesinin ağızlarıdır. Halaççа ile Azerice arasındaki ses düzeni ayrımını şöyle belirleyebiliriz:

Göktürkçe	**Azerice**	**Halaççа**
k-	*g-*	*k-*
â	*a*	*âa*
d	*y*	*d*
a	*ı*	*u*

5. Birkaç sözcük doğrudan Argucadan alınmıştır:

dâg 'değil'	*kanu 'hangi'*
kon 'koyun'	

Tüm bu özellikleri ile Halaççа Türkçenin eski özellikleri koruyan azdeğişmiştutucu bir Türk dilidir. Göktürkçe ile arasında şaşırtıcı özellikler bulunur.

23.3. Ses Dizgesi

Halaççanın ünlüleri Ana Türkçedeki "üç nitelikli ünlü" tipini korurur. Doerfer'e göre Türkçenin yapısında yalnız uzun ünlü değil, iki türlü uzun ünlü bulunur. Bunlar, uzun ve vurgulu uzun ünlülerdir. Böylece Türkçede üç türlü ünlü vardır:

1. Normal ünlü
2. Uzun ünlü

3. Vurgulu uzun ünlü

İki türlü uzun ünlü söylenişi salt Türkçeye özgü bir olay da değildir. Kimi dillerde benzer söylenişler bulunur.

Sözgelimi Halaççada şu örneklerde üç nitelikle ünlü söylenişi açıktır:

Normal ünlü	Uzun ünlü	Vurgulu Uzun ünlü
hat 'at'	*bâş'kafa'*	*tâağ (tâğ) 'dağ'*
		tâar 'dar'

Bu özelliği ile Halaççа Ana Türkçenin özgün ünülü düzenini koruyan biricik Türk dilidir.

Doerfer'e göre Kaşgarlı Mahmut Divan'da Türkçenin üç nitelikle ünlü düzenini göstermiştir. Ama şimdiye değin Halaççа bilinmediği için bunun ayrımına varılmamıştır. Türkmence Türkçe'nin uzun ünlülerini koruyan dillerden biridir. Ama Kaşgarlı Divan'da uzun olarak gösterdiği kimi sözcükler kısa ünlü iledir. Bu nereden kaynaklanır? Açıklaması şöyle olabilir:

Kaşgarlı'da	Türkmencede
bâş 'kafa'	*baş*
kâş 'kaş'	*kâş*

Bu örneklere göre Türkmence, Türkçenin vurgulu uzun ünlülerini korumuştur. Normal uzun ünlüler Türkmencede kısa ünlüye dönüşmüştür. Görüldüğü gibi Kaşgarlı'da uzun ünlü ile gösterilen iki sözden ancak biri Türkmencede uzun ünlü ile, söylenir. Oysa Halaççada durum değişiktir:

Vurgulu uzun ünlü	Uzun ünlülü sözcük
hoot 'ateş'	*oot 'bitki, ot'*

Böylece Halaççada iki türlü uzun ünlü bulunur. Bu ayrım çok açıktır. Aynı sözlerin öbür Türk dillerindeki durumu değişiktir. "Bitki" anlamındaki "ot" sözü bütün Türk dillerinde kısa ünlü iledir. Oysa Ana Türkçede bu sözcük uzun ünlü ile, "ateş" anlamında ki sözcük vurgulu uzun ünlü olmalıdır. Ana Türkçenin ses düzeni şöyle olmalıdır:

oot 'ot, bitki' (vurgusuz)	**poot 'od, ateş' (vurgulu)*

Doerfer bu konuyu "**Halaççada Ünlülerinin Niceliği"** diye çevirebileceğimiz uzun yazısında ele alır. Belirttiğine göre yazıda verilen örnekler dil laboratuarında incelenmiştir:

Vurgulu uzun ünlülü sözcükler:

âat 'ad'	*bâar 'var'*
bâaş 'kafa'	*büeri 'kurt'*
huoçak 'ocak'	*huot 'od, ateş'*
üem 'pantolon'	*köök 'gök, mavi'*
kîız 'kız'	*tâar 'dar'*
tâaş 'taş'	*toon 'giysi, don'*

Uzun ünlülü sözcükler:

âş'yemek'	*bâş 'kafa'*
hengligh 'enli'	*kün 'gün'*
sürdiler 'sürdüler'	*tül 'dil'*
üç 'üç'	*yel 'yel'*
yun 'yün'	

Olağan ünlülü sözcükler:

bidik 'büyük'	*bogarsuk 'bağırsık'*
cugdı 'sinek'	*çakur 'sarı'*
dag 'değil'	*eççi 'keçi'*

erin 'dudak'	*eşke 'eşek'*
hagaç 'ağaç'	*her 'er, erkek'*
heylek 'elek'	*hikmek 'ekmek'*
ilyer 'ileri'	*kidey 'güveyi'*
kindik 'göbek'	*kiryek 'kürek'*
kiden 'düğün'	*kişi 'kadın'*
sıçgan 'sıçan'	*sigir 'sığır'*
tovuşgan 'tavşan'	

Ünsüzler bakımından da Halaççа kimi özgün nitelikleri korur. Göktürkçede söz başında bulunan *k-, t-* ünsüzleri Halaççada korunur. Oysa İran'da konuşulan öbür Türk dillerinde böyle bir olay sözkonusu değildir. Göktürkçenin bu ötümsüz ünsüzlerle başlayan sözcüklerinin bir bölümü Oğuz dillerinde *g-, d-* ünsüzleri ile söylenir:

k- korunmasına örnekler:

kez- 'gezmek'	*kel- 'gelmek'*
köz 'göz'	*ked- 'giymek'*
gieçe 'gece'	*kedgülük 'giysi'*
kergülük 'görülecek'	*köys 'göğüs'*
küiç 'güç, zor'	

Göktürkçedeki kalın *k-* sesi Türkiye Türkçesi yazı dilinde korunur. Ama gerek Anadolu ağızlarında gerekse Azeri ve öbür Oğuz dillerinde *g-* sesine çevrilir. Halaççada da bu ses korunur. Bu bakımdan Hallaççа çevrede konuşulan Oğuz dillerinden ayrılır:

kâan 'kan'	*kâar 'kar'*
kâal- 'kalmak'	*karrı 'yaşlı'*
kattıg 'katı, sert'	*kazgan- 'kazanmak'*

Halaççada *t-* ünsüzü korunur. Gerçi Türkiye Türkçsinde de kimi sözcüklerde korunduğu olmuştur. Ancak Halaççada olduğu gibi düzenli ve yaygın değildir:

tâag 'dag'	*tâalak 'dalak'*
tâar 'dar'	*tâaş'taş'*
téyirmen'değirmen'	*temir'demir'*
teri 'deri'	*tüiş'diş'*
til 'dil'	*tirri 'diri'*
tik- 'dikmek'	

Göktürkçedeki *-d-, -d* sesi günümüz Türk lehçelerinde çeşitli biçimler almıştır:

Çuvaşça -r-, -r ura
Göktürkçe -ð-. -ð aðak
Yakutça -t-, -t atax
Orta Türkçe -ð-, -ð adak
Hakasça -z-, -z azax
Ortak Türkçe -y-, -y ayak

Bu ses Halaççada Göktürkçe ve Orta Türkçede olduğu gibi *-d-, -d* olarak korunur:

bod 'boy' <ET boð	*boda- 'boyamak' <ET boða-*
bodag 'boya' <ET boðug	*bidik, büdük 'büyük' <ET beðük*
hadâk 'ayak' <ET aðak	*hadru 'ayrı' <ET aðrı*
*hadruluk 'ayrılık' <*ET aðrut-*	*hadur 'ayırmak' <ET aðrut-*
tod- 'doymak' <ET toð-	

Göktürkçenin *-n-, -n* sesi de Halaççada olduğu gibi korunur. Bu ses Orta Türkçe döneminde bile Arguca dışındaki Türk lehçelerinde *-y-, -y,* ünsüzüne dönüşmüştür.

Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgiye ve Halçaçanın sözcük varlığındaki kimi benzerliklere dayanarak Doerfer Halaççayı Argucanın ardılı sayar:

Göktürkçe	Arguca	Halaççа
kon 'koyun'	*kon*	*kon*
çıgan 'yoksul'	*çıgan*	*çığan*
kanu 'hangi'	*kanu*	*kanu*
kien- 'göyünmek'		

Halaççada Ana Türkçenin *p-* biçimindeki önsesi *h-* biçiminde korunur. Türkçede birtakım sözlerde *h-* öntüremesi olduğu bilinir. Ancak ilke olarak Halaççada bu söz konusu değildir. Halaççanın sözcük varlığında *h-* ile başlayan pek çok sözcük vardır:

hâara 'ara' <ET ara	*hâarı 'arı' <ET arıg*
hâart 'art' <ET art	*hâay 'ay' <ET ay*
hâaz 'az' <ET az	*hâç- 'açmak' <ET aç-*
haçuk 'açık' <ET açuk	*hadak 'ayak' <ET adak*
hâğrığ 'ağrı' <ET agrıg	*hüel 'nemli, islak' <ET öl*
hikmek 'ekmek' <ET ekmek	*hogrı 'uğru, hırsız' <ET ogrı*
hırak 'ırak" <ET ırak	*helim 'ölüm' <ET ölüm*
hâaçug 'acı' <ET açıg	*hîin 'mağara, in' <ET in*
hirin, hürün 'ak, beyaz' <ET ürüñ	

Halaççada Göktürkçenin sözsonu *-g* sesi korunur. Bu sese Oğuz dillerinde ve kimi Türk dillerinde düşmüştür:

henlig 'enli' <ET enlig	*bodağ 'boya' <ET bodag*
kattığ 'katı' <ET katıg	*hağrığ 'ağrı' <ET agrıg*

23.4. Örgü

Çoğul eklerinde herhangi bir değişiklik bulunmaz.

Halaççanın en önemli ağızlarından olan Harrab ağzında iyelik ekleri şöyledir:

	Tekil	Çoğul
1. kişi	*-m hev-im 'evim'*	*-miz hev-imiz 'evimiz'*
2. kişi	*-y hev-üy 'evin'*	*-üz hev-üz 'eviniz'*
3. kişi	*-i/-si hev-i 'evi'*	*-leri hev-leri 'evleri'*
	bâba-sı 'babası'	*bâba-ları 'babaları'*

Durum eklerinin kullanımı Halaççada çok ilginçtir.

Yalın durum bütün Türk dilinde olduğu gibi eksizdir.

Tamlayan durumu kimi örneklerde tıpkı Orhun Yazıtlarında olduğu gibi eksizdir. Bu durum çağdaş Türk dillerinde görülmeyen bir özelliktir.

bâba hevi 'babanın evi'

Bunun yanında kimi örneklerde ise *-üün, -üüy -ii* iekleri iledir:

alünüün 'elinin'
neneyüüy ogli 'senin annenin oğlu'

Yönelme durumu *-ka/-ke, -a/-e* eki iledir:

bâba-ka 'babaya'	*al-ü-n-e '(senin) eline'*
al-i-n-e '(onun) eline'	*vaddilar taakka 'dağa gittiler'*
keldik şam-a hevke 'akşama eve geldik'	

Belirtme durumu eki *-y, -i* dir:

bâba-y 'babayı'	*hev-i 'evi'*

Bulunma durumu *-ça /-çe,* eki ile karşılanır:

bâba-ça 'babada'	*hev-de 'eve'*
şaam istiçe 'akşam vaktinde'	
bo herçe üç ogul vaaramiş 'bu adamın yanında üç oğlan varmış'	

Bu ek ile bulunma durumu anlatımı Halaççaya özgüdür. Yalnız Orhun Anıtlarında *bel-çe 'bele değin'* biçiminde buna benzer bir kullanım bulunur.

Çıkma durumu -da eki iledir. *bâba-da 'babadan'.* Orhun Türkçesinde de bulunma durum eki olarak bu ek kullanılır. Bulunma durumu aynı zamanda çıkma durumunu da karşılar. Aynı olay çağdaş Türk dilleri içinde Yakutçada görülür. Bunun yanında *-indan/ -inden, iida/-iide, -inda/-iinde* kullanımları da saptanır:

yaarim eşiklerinden hinmiş 'yarim kapılarından çıkmış'
ketünde'ndi 'gerisinden çıkıp geldi'
hem aaçlugda hem aaşlugluxda yikinar 'hem açlıktan, hem de aşıklıktan çekiniyor'

Durum ekleri iyelik eklerinin üzerine geldiklerinde söylenişte önemli değişmeler olur.

Tamlayan eki -nuy durumuna girer.

Yönelme durum eki -a sesine dönüşür. Sonuçta şöyle bir görünüm ortaya çıkar:

bâba-sı-nuy oğlı	*'babasının oğlu'*
bâba-m	*'babama'*
bâba-y-a	*'babana'*
bâba-si-y-a	*babasına'*
bâba-miz-ça	*'babamıza'*
bâba-yiz-ça	*'babanıza'*
bâba-lariye	*'babalarına'*

Görüldüğü gibi durum eklerinin iyelik ekleri ile birlikte kullanımları Oğuz dillerindekine yakındır. Kökende *-ka* biçiminde olan yönelme eki *-n-* ünsüzünden sonra *-nka-* bileşimi üzerinden önce *-na* ve giderek de *-ya* biçimine dönüşmüştür.

Belirtme durumu ünsüzlerden sonra ***-u/-,-i*** eki ile karşılanır:

bâba-m-u kerdüm 'babamı gördüm'

Ünsüzlerden sonra -y eki iledir:

bâba-si-y kerdüm 'babasını gördüm'

Halaççada 3. kişide iyelik ekleri ile durum ekleri arasında adıl n'si bulunmaz.

ogli-da 'oğlunda'

Kişi sözcükleri bakımından Halaçça genel Türkçeden ayrılmaz. Kişi ve gösterme sözcükleri şöyledir:

Yalın	*men*	*sen*	*o*	*biz*	*siz*
Tamla.	*meniy*	*seniy*	*unuy*	*biziy*	*siziy*
Yönel.	*mene*	*sene*	*uya*	*bize*	*size*
Belirt.	*meni*	*seni*	*unu*	*bizi*	*sizi*
Eşit.	*mençe*	*sençe*	*unça*	*bizçe*	*sizçe*

Dönüşlü sözcük *üez* 'kendi' sözüdür.

Sayı adlarında Türkiye Türkçesine göre birtakım değişiklikler vardır. Kimi sayı adlarının Türkçesi yerine Farsçası kullanlır: *bii 'bir', ekki 'iki', üç 'üç', tüert 'dört', büeş 'beş'. alta 'altı'. yüeti 'yedi'. sekkiz 'sekiz', tokkuz 'dokuz', uon 'on'* .

yigirmi 'yirmi'	*otuz-hotuz 'otuz'*
kırk 'kırk'	*elli 'elli'*

altmış 'altmış'	*ekkiotuzuon 'yetmiş'*
ekkikırk 'seksen'	*üçotuz 'doksan'*

Sıra sayıları birtakım Halaç ağızlarında Azerice ve Türkmencede olduğu gibi **-minci** eki iledir:

ekki-minci 'ikinci'	*üç-minci 'üçüncü'*
elli-minci 'ellinci'	*yüz-minci 'yüzüncü'*

Bu sözcüklerin bir bölümü aynı zamanda belirteç işlevinde de kullanılır. Halaççanın belirteçlerinde de kimi ayrımlar vardır. Sözgelimi *'şimdi'* belirteci yerine "*tiem"* sözü kullanılır. Bu sözcük Türkiye Türkçesindeki *"demin"* sözü ile aynı köktendir. Halaççada sık kullanılan belirteçler şunlardır:

bura 'bura'	*ura 'ora'*
nire 'nere'	*ne 'ne'*
kim 'kim'	*câ 'nerede'*
kâni 'nerede'	*ku 'nasıl'*

23.5. İlgi

Halaççada Göktürkçenin kimi ilgeçleri kullanılır:

asra 'altında'	*bere 'beri yan'*
ere 'karşı yan'	*hâga 'arkada'*
saru 'yüzünden'	

23.6. Devinim

Eylemlerde kimi özgün kullanımlar vardır:

Ekeylem Orhun Anıtlarında olduğu gibi *er-* biçimindedir.

Ekeylemin belirsiz geçmiş zamanı *-ti-* eki ile sağlanır:

er-ti 'idi'

Ekeylemin **belirsiz geçmiş** çekimi *-mış* eki ile kurulur:

er-miş'imiş'

Şimdiki zaman çekimi -i- eki ile kurulur. *er-i-* biçimi üzerine kişi eklerinin getirilmesi ile çekim sağlanır.

herin bacusi balduz eri 'erkeğin bacısı baldızdır'

Koşul *-rse-* biçimindedir.

ali-rse-m 'Ali isem, Ali'ysem'

Eylem çekimleri ekeylemde olduğu gibidir.

Geniş zaman Halaççada ünlü diye adlandırabileceğimiz eki ile yapılır. Çok kez -i- ünlüsü kullanılır. Sözgelimi "gelmek" eyleminin geniş zaman çekimi şöyledir:

1. Tekil -um/ -üm	*o:um 'olurum'*
	kel-ü'm 'gelirim'
2. Tekil -üüy/ -uun	*var-uun 'gidersin'*
3. Tekil -ur/-ür, -ar/ -er	*var:ur 'gider',*
	kel-üy 'gelirsin'
	kel-ür 'gelir

1. Çoğul -umı/ ,ümi, -uz/ -üz, -amız/-emiz	
	huuy-u'muz 'söyleriz, deriz'
	kel-i'miz 'geliriz'
2. Çoğul -uyız/-üyiz, -ayız/-eyiz, -unız/ -uniz	*hat-ayz 'atarsınız'*
	kel-üyiz 'gelirsiniz'

3. Çoğul -ular/-üler, -alar/-eler	*kel-iler 'gelirler'*

Şimdiki zaman Türkiye Türkçesine yakın biçimde söylenir. İki eki vardır: *-yor-* ve -tur ekleri ile anlatılır.

kel-yor-um 'geliyorum'	*kel-yor-uk 'geliyoruz'*
bil-iyom 'biliyorum'	*bil-iyok 'biliyoruz'*
kel-yor-uy 'geliyorsun'	*kel-yor-üz 'geliyorsunuz'*
ha-yoor-iin 'söylüyorsun'	*ha-yor-iiz 'söylüyorsunuz'*
kel-yor'geliyor'	*kel-yor-lar 'geliyorlar'*

Belirli geçmiş zaman ise *-ti-* eki ile sağlanır. Ünsüz uyumuna göre ekin değişik kullanımları ortaya çıkar.

kel-ti-m 'geydim'	*kel-ti-k 'geldik'*
kel-ti-y 'geldin'	*kel-ti-yiz 'geldiniz'*
kel-ti-r (i) 'geldi'	*kel-til-ler 'geldiler'*

Belirsiz geçmiş zaman *-mış-* ekidir. Kullanılışı Azericedeki kullanımını anımsatır:

kel-miş- ém 'gelmişim'	*kel-miş-ék 'gelmişiz'*
kel-miş-éy 'gelmişsin'	*kel-miş-éyiz 'gelmişsiniz'*
kel-miş 'gelmiş'	*kel-miş-éller 'gelmişler'*
bo küiz yiz kezi haçilmişher kimle hâydı kilevor. 'Bu kızın yüzü gözü açılmış, herkesle konuşup gülüyor'.	

Gelecek zaman *-ga-* eki ile yapılır:

yekel-ge-m 'geleceğim'	*yekel-ge-k 'geleceğiz'*
yekel-ge-y 'geleceksin'	*yekel-ge-yiz 'geleceğiz'*
yekel-ge 'gelecek'	*yekel-ge-ler 'gelecekler'*

Buyurum kipi Halaççada oldukça karışıktır. Ona yakın Buyurum kullanımı vardır. Buyurum, çoğunlukla -p ulaç eki ile yapılır. 2. tekil kişide bile ek kullanılır. **-p u**laç eki üzerine bilinen kişi ekleri gelir. Birkaç örnek verecek olursak:

yüe-p-idüm 'yiyeyim'
yüep-pi 'ye'
yüe-pite 'yesin'
yüe-pidük 'yiyelim'
yüe-pidiz 'yiyin'
yüe-piteler 'yesinler'

Başka bir buyurum kullanımı da *-di-* ile sağlanır. Çekiminde ilginç ekler bulunur.

1. Tekil -dum/ -düm	*kör-dü-m 'göreyim'*
2. Tekil -i, -gil/-gıl	*kör-i, kör-gil 'gör'*
3. Tekil -ta/ -te	*kör-te 'görsün', al-ta 'alsın'*
1. Çoğul -duk/ -dük,-dak/-dek	*kör-dük 'görelim'*
2. Çoğul -duñ/ -düñiz	*kör-düz 'görün'*
3. Çoğul -talar/-teler	*kör-iteler 'görsünler'*

-gur/-gür eki ile buyurum yapıldığı olur:

büeri yüegür 'kurt yiyesi'

Göktürkçedeki *-gıl/-gil* buyurum ekinin kullanıldığına bile örnekler vardır.

vur-gıl 'vur'	*tut-gıl 'tut'*
uç-gıl 'uç'	

Edilgen çatı *-l-, -n-* ekleri ile kurulur:

kesil- 'kesilmek'	*higul- 'yığılmak'*

allan- 'aldatılmak'	*saanal- 'sayılmak'*

Dönüşlülük de aynı eklerle sağlanır:

bezen- 'süslenmek, bezenmek'	*haçul- 'açılmak'*
hüzül- 'bozulmak, yırtılmak'	

Eylemlik eki olarak *-a, -mak* ve *-gu* ekleri kullanılır:

kel-gü-si olmata 'gelisi olmasın'
kel-gü-çe tâ 'gelinceye dek'

Ortaç ekleri çok ve kullanılışlı ögelerdir. Bütün ortaçlar yüklem olarak kullanılabilirler. Kimi ortaç ekleri Azerice ve öbür Oğuz dilleri ile aynı olmalarına karşın işlev ya da kullanımları aynı değildir.

-duk/-dük: Türkiye Türkçesindeki -dık/-dik ekinin karşıtıdır:

kel-dük-im kin 'geldiğim gün.
kel-dük-im-çe 'geldiğimde'

-mış/-mış: Türkiye Türkçesindeki ile aynı işlevdedir:

puz-il-miş'bozulmuş'	*biş-miş'pişmiş'*

-guluk/-gülük: Genellikle gelecek zaman ortacı işlevinde kullanılır. Göktürkçede işlenen bir ektir:

kel-gülük-em 'gelecek olanım'
tut-guluk-am 'tutacak olanım'

-gılı/-gili: Şimdiki zaman ortacı yapar. Aynı işlevde Göktürkçede de kullanılır:

kel-güli kişi 'gelecek kadın'
keş-güli yil 'gelecek yıl'

-an/-en: Süregelen bir olayı tanımlayan ortaç ekidir. Bu ortaç eki kimi Türk dillerinde geçmiş zaman ortacı yapar:

kel-en yil 'gelecek yıl'	*hikmek yapan 'ekmekçi'*

-agan/-egen: Seyrek kullanılır. Süreklilik, tutkunluk, düşkünlük gibi anlamlar verir:

kül-egen ogul 'güleğen oğul'
yid-egen dere 'kokar dere'

-r Ortaç eki yalnız bir iki kalıplaşmışörnekte geçer:

kün batar 'akşam, batı'	*kün çalar 'doğu'*

Ulaçlar Halaççada az kullanılan dilbilgisi ögeleridir. Birtakım kalıplaşmış sözlerde geçerler.

-a/-e: Kökende "ünlü olarak" eylemlere gelen ulaç ekidir:

ün-e 'aşağı' ('inerek' anlamından)
hâg-a 'yeniden' ('geri giderek, dönerek' anlamından)

-galı/-geli: Türkiye Türkçesindeki -arak/-erek ulaç ekine yakın işlevde kullanılır.

hay-galı 'söylemek için, söyleyerek'
var-galı 'varmak için, vararak'

-p ulaç eki salt Buyurum kipi olarak kullanılır.

23.7. Örnek

Dr. Cevad Heyet Halaççadan şu şiiri verir:

Balam duşman yasal çekmiş ve tange
kara donguz bizü almiş keminge

Sa'idüm Muhsinüm harbe kapaldiz
Hamidüm Hurmuzum senger tutaldiz

İran turpaki duşmanlar yeri dag
vatan sevmegili yurti heri dag

bulit ta gurlamake toli yagmaz
Xalaç şiri balamcan tülki togmaz

neney siti eger bi kün kuş emes
tavuşgan hekmekide parre yese

beyün kuş olmişartik ökçe tarlan
tavuşgan olmişarti yerçe aslan

ogul becermişem belüm eyilmiş
balamcan hay balamcan hay balamcan
daxilem varmakka elde Xuzistan

Şiirin çevirisi Mehmet Ölmez şöyle verir:

Yavrum düşman savaş çığlıkları atıyor
"Kara Domuz" bize karşı pusuya yatıyor,

Said'im, Muhsun'im savaşa katılın,
Hamid'm, Hürmüz'üm siperleri tutun!

İran toprağı düşmanların yeri değil,
vatan sevmeyen yurdunun eri değil,

Bulut gürlemekdikçe dolu yağmaz
Halaç arslanı yavrum, tilki doğmaz.

Ananın sütünü eğer birgün serçe emse,
tavşan da ekmeğinden bir parça yese,

bugün serçe olmuştu gökte kartal,
tavşan olmuştu yerde arslan.

Oğul doğurmuşum belim olmuş iki büklüm,
saç ağartmıştım, dişim dökülmüş,

Yavrum yavrum, ey yavrum,
yalvarırım Huzistan elden çıkmasın.

24. YAKUTLAR

Yakutlar, Rus Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda yer alan Özerk Yakut Cumhuriyetinde yaşarlar. Yakuteli'nde 1.381.000 milyon kişi yaşar. Bunun 450.000'ini Yakutlar oluşturur. Cumhuriyetin toprakları 3.103. 000 km'dir. Ayrıca Yakutça Krasnoyars ülkesinin Taymır ve Evenk ulusal bölgeleri ile Rus Federasyonunun Magadan, Sahalin ve Amur illerinde yaşarlar. Yakutlar Sibirya'nın egemen halkıdır. Rusların bile onlar içinde eridiği olmuştur.

Yakutlar kendilerine ***"Saha"*** adını verirler. Bu, dilimizdeki ***"yaka"*** sözünün karşılığı olmalıdır. Eski söylencelerinde adları "*Uraanhay Saha"* biçiminde geçer. Bu da Yakutların tuvalarla aynı boydan olduğunu düşündürür. Yakut sözü dilimize Rusçadan girmiştir. Sözcüğün kesin anlamı bilinmez. Yakut adı ilk kez 1675 yılında Rus kaynaklarında geçer. Kimi araştırmacılara göre "yakut" sözü Tunguzca "yako" sözüden gelir. Sondaki -t ünsüzü ise Moğolca çoğul ekidir. Kimileri ise sözcüğün Türkçe "yaka" sözü olduğunu savunurlar. Eskiden Yakutlar "*Uranhay*" diye anılır.

Yakutlar bugün yaşadıkları topraklara 13. yüzyılda Moğol yayılması ardından kaçarlar. Büyük olasılıkla Orhun Yazıtlarında anılan ve Baykal Gölü çevresinde yaşadıkları belirtilen **Kurıkan** Türklerinin soyundan gelirler. "Kurukan" sözcüğü Oğuz Kağan destanında çadın anlamında geçer.

Kurıkanlar Tölös boylarından ve Uygur uruglarındandır. Çin kaynaklarına göre, Baykal Gölü'nün batı kıyılarında, Kırkız ülkesinin doğusunda otururlar. Bilge Kağan ve Külteğin yazıtlarında, ise Göktürklerin kuzeyinde oldukları belirtilir. İlteriş'in Göktürkleri yeniden diriltmesi ile onlara düşman kesilirler. Yazıtlarda şöyle denir: *"Tölös ve Tarduş halkını orada düzenlemiş, Yabguyu ve şadı orada atamış. Güneyde Çin ulusu düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan, Tokuz Oğuz halkı düşman imiş. Kırkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtan, Tatabı hep düşman imiş."*

Türk tarihde önemli işlevleri görülmez. Büyük olasılıkla 13-14. yüzyılda Moğol akınının etkisiyle kuzeye çekilirler. 16. yüzyılda orta Lena bölgesine göçtükleri görülür. Genel olarak Lena ırmağı kıyıları yatağı olmak üzere Yana, İndigirka, Kolıma, Olenyok, Anabar ve Vilyuy ırmakları bölgesine yayılmışlardır. 1598'de Ruslar Sibir Hanlığını yıkarlar. Ob ve Yenisey ırmakları kıyısında tutunma merkezleri oluştururlar. 1619'da Ruslara Tutsak düşen Tunguzlardan Yakutların varlığını öğrenirler. Bir yıl sonra bir Rus tüccar Yakuts şehrine gelir. O dönemlerde Yakutlar, Kanekilirler. galas, Megin, Borogon, Betun ve Baturus boylarından oluşan bir toyonluk düzeni içinde yaşarlar. Hanlarına *Uluu Toyon* adını verirler. O sıralarda Uluu Toyon, Kangalas boyunun beyi *Tığın toyon*'dur. Ruslar 1630 yılında Lena kıyısına bir koruma evi kurarlar. Yakutlar bu evi yıkarlar. Ardından Rus güçleri Yakutlara karşı saldırıya geçer. Ama bir sonuç alamazlar. Rus saldırısı beş yıl sürer. 1638'de Ruslar Yakut Askeri yönetimi kurarlar ve Yakutelinin Rusya'nın bir ili sayarlar. Ancak Rus egemenliğinin yüzyılın sonunda tamamlandığı anlaşılır. Yakutların tümü 18. yüzyılda Rus egemenliğine gireceklerdir. Rus yönetimi 1670'te Toyon ve Uluu Toyon yönetim düzeninin yasaklar. Hıristiyan dinin benimsetmet için vergi dışı bırakma ayrıcalığı tanır. Çeşitli baskılarla 19. yüzyılda ise resmen Hıristiyanlığı seçerler. Kimi boylar ağır vergiler yüzünden kuzeyin uzak uçlarına Koma'ya dek kaçar.

1900 yılında, Yakutlar, Çarlık Rusya'sında esen ulusal akımlar sonucunda ilk kez "Yakut Ulusal Birliği" oluştururlar. 1906 yılndaki ayaklanma denemeleri kanlı biçimde bastırılır. Ekim Devriminin ardından yeniden Rus yönetimini tanımazlar. 1918 Şubatında bağımsızlıklarını açıklarlar. kızılordu 1919 Martında Yakutlar üzerine yürür. İki yıl içinde tüm Yakut topraklarını denetimi altına alır. bundan sonra Sovyet Yakut Özerk Cumhuriyeti dönemi başlar. Sovyetler Birliği Dağıldıktan sonra ise Rus Federasyonunun Özerk bölgesi olarak yaşamını sürdürür.

24.1. Yaşam

Sibirya halkları arasında, yalnız Yakutlar at ve sığır beslerler. Bu durum ve eski yurtlarından kalan kimi yaşam biçimleri güneyden geldiklerini açıkça ortaya koyar.

Sözgelimi, Yakutlar nisan ayına "**bus ıstar ıy**" derler. Bu "*buz erir ay*" demektir. Ancak o çevrede Güney Sibirya'da ve Altaylarda karlar haziranda erir.

Eski kaynaklara göre, Ruslar Lena ve Vilnuy ırmakları yataklarına gelmeden, Yakutların geçim kaynağını hayvancılık oluşturur.Özellikle at ve büyükbaş hayvan besleme ağırlıklıdır. Tarihsel söylencelerine göre, atçılık büyük önem taşır. At yılkıları halkın başlıca varlığıdır. At eti, en lezzetli yiyeceklerden sayılır. Bol kımız içilir. At postlarından ve bu postların işlenmesiyle elde edilen deriden giysi, ayakkabı, kaplar yapılır.

Yakutlarda at kültürü büyük önem taşır. Yakut atları kısa boylu, gösterişten uzaktır. Sert doğa koşullarına iyi uyum sağlamış hayvanlardır. Atlar yıl boyunca otlaklarda kendi kendilerine beslenirler. Büyükbaş hayvanları uzun süre ahırlarda tutma becerisi ile korurlar. Avcılık ve balıkçılık yaşamlarında önemli bir tutar.

Yakutlar yazları "**urasa"** adını verdikleri sığır derisi çadırlarda otururlar. Kışın direklerle kurulmuş piramit biçiminde, iyi korunan yurtlarda yaşarlar. Bu topraklar son derece soğuktur. Ancak yeraltı zenginlikleri ve ormanları ile ünlüdür. Yerleşim merkezleri Rus yayılmasından sonra kurulmaya başlanır. Özerk Cumhuriyetin başkenti 74 bin kişinin yaşadığı Yakuts kentidir. Vilyuisk, Verhovansk, Kolima öbür kentleridir.

Yakutlar orta boylu ve genişomuzlu insanlardır. Saçları kara, elmacık kemikleri çıkık, burunları yassı, tenleri esmerdir. Konuksever ve gururlu olurlar. Toplu yaşamayı severler.

18. yy.ın ikinci yarısında Rus yayılması ile birlikte Hıristiyanlığı benimsemeye başlamışlardır. Ancak Şamanlık birçok geleneği ile yaşam biçimi ile ayaktadır. Bir bilgin 1920'ler Yakutlardan kimi Şaman inançlarını derlemiştir.

Şaman olacak adamın ruhu, aşağıda "Cokuo" adlı dağın yanında bulunur. Orada tepesi olmayan, dalları aşağı eğilmiş, büyük bir akçam ağacı vardır. O ağacın şimdi de var olduğu söylenir. Ağacın aşağı dallarından en yükseklerine kadar, bütün dalların budaklarında yuvalar vardır. Ruhlar üst dallardaki yuvalarda eğitilmiş Şamanlar, alt dallarda eğitilmiş Şamanlardan üstün olur.

Şaman olabilmek için önce ruhsal yoğunlaşma gerekir. Kimileri 9 kimileri 7 yaşında ruhlarla bağlantı kurarlar. Bu durum üç yıldan yedi yıla dek sürer. Bu süre içinde onların tüm günahlardan korunmaları gerekir. Ancak hiç kimse bu süre içinde şamanlık yapamaz. Yalnız kehanetlerde bulunmaya başlar.

Şaman olacak gencin nöbet süresi iki-üç, kimileyin altı yıl sürer. Bu bir sayrılıktır. Garip sesler çıkartır ve sayıklar. Bu sesler Şaman'a giren ruhların sesidir. Bu arada hem ataların hem de ölmüş Şamanların ruhları gelir. Ölen Şamanın ruhu ancak aynı kanı taşıyan akrabaya geçer. Yoksa, o şamanın ruhu başıboş dolaşır. Kimileyin bu ruh garip sesler çıkaran şaman adayını bulur. Olağan koşullarda ruhlar, anne tarafından akrabaları seçer. Genç, şaman olmadan önce bir düş görür: Gökten ve yerden önce ölen şamanların ruhu, ile başka ruhlar toplanıp şaman adayını keser, parçalar çıkan kanı şaman davulunun tokmağına alıp pek çok ölümlere neden olan hastalıkların yollarına serperler. Bu üç gün içinde şaman adayı ölü gibi yatar, hiçbir şey yemez ve içmez.

Her şamanın bir ana hayvanı olur. Bu hayvan, mızrak gagalı, keskin pençeli, üç kulaç kuyruklu, büyük bir kuştur. Şaman bu kuşu yaşamında iki kez görür. İlki şaman olduğu zamandır. O zaman şamanın ruhunu eğitmek için gelmiştir. Şamanın ruhunu eğitmek üzere, akçam ağacının dalının budağana götürür. Büyük şamanın ruhu o ağacın dokuzuncu dalının budağında eğitilir. Ana hayvanı ikinci kez gördüğünde ise şamanın ölüm zamanı gelmiştir.

Ulu Şaman toprağa gömülmez, tabuta konur. Tabut yere çakılan kazıklar üzerine kurulur. Bu ağaç kazıklar zamanla çürür, tabut yere düşer. 3, 6 ya da 9 Şaman yeniden kazık çakıp tabutu yerine kor. Aynı işlem üç kez yinelenir. Şamanın ölüm töreninde ala renkli, beyaz başlı bir inek ya da ona benzer bir at kurban edilir.

Günümüz Yakutlarında da bu tür geleneklerin kimilerinin yaşadığı bilinir. Doğan çocuklara şölenle ad konur. Ölünün yanına giysisini koymak gelenektir. Kimi zaman adamın atı da öldürülür, takımları ile birlikte ölünün yanına gömülür. At, sığır eti ve kısrak- inek sütü ile beslenirler. Güneş'e ve ateşe saygı gösterirler. Şamanlar Tanrı ve kötü ruhlarla şaman ilişki kurar.

24.2. Yazın

Yakut yazını, kökleri çok eskilere dayaan masal, destan, yiğitlik söylencesi türünden halk yazını ürünleridir. Bu türden ürünlerden **olonkho** diye anılan yiğitlik öyküleri kuşaktan kuşağa örülerek aktarılmıştır. Kimileri yirmi-otuz bir dizeye ulaşan bu edeestanlar genellile ana kahramanın adıyle anılır. *Nyurgun Bootur, Erbekhtei Bergen, Müljü* gibi adlar verilir. Biçem ve kurgu bakımından birbirini andırır. Tümünde bilgeler, köleler *Abaasy* adı verilen insan yiyen mitolojik varlıklar bulunur.

Destanlarda ortak konu, insanları öldüren *Abaasy* adlı deve karşı, bir kadını ya da bir toprağı kurtarmak için verilen savaştır. Yiğit, köyün ya da boyn mutlu olması için savaşır. Sonunda başarılı olur. Bu ürünler yapı ve kurgu bakımından Türk-Moğol destanlarını andırır. Gösterişli törenler, düşgücü, abartma örnekleri ve zengin benzetmeler içerir. Destanlarda doğa varlıkları, giyim kuşam, evler silahlar ve toplumsal yaşam kuralları üzerine zengin bilgi vardır. Destanlar, çalgı aygıtı olmaksızın türkü biçiminde ezbere okunur.

Sözlü yazın ürünlerinde şiirde uyak bulunmaz. Eski Türk şiirinde olduğu gibi dizelerin ilk seslemindeki ses uyumuna dayanan bir uyak kurulur. Dizeler yedi seslemli ya da daha çok olabilir.

Yazılı Yakut yazını 20. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkar. **A. E. Kulakovskoy** (1879-1926) Yakut yazınının ilk şairi sayılır. Oyun yazarı **A. I. Sofronov** (1886-1936), güldürü ve öykü yazarı **N. D. Neustroev** (1895-1929) anılması gereken adlardır.

Otuzlu yıllarda Yakut yazınında önemli bir filizlenme görülür. **P. A. Oyunuskay Slepcov** (1893-1939) şiir, düzyazı, oyun dallarında usta bir yazar olarak boy gösterir. Ne yazık ki, toplumcu yazar, 1939 kıyımında öldürülür. 1956'da yeniden saygınlığı tanınır. 1960'lı yıllarda 7 ciltlik toplu ürünleri yayınlanır. Rus içsavaşını anlatan *Köngül İriata* (Kartalın vasiyeti) şiiri ve *Kihil Öyün* (Kızıl şaman) adlı şiirli oyunu ünlüdür. Halk şiirinden yararlanan ozan Yakut şiirine hece ölçüsünü sokar. mayakovski'nin etkisinde şiirler yazar.

A. İvanov-Kundo (1898-1934) Şu yıllar adlı yapıtında bir komsomal üyesinin Sovyet devrimini gerçekleştirmek için verdiği çabalarını anlatır.

Daha sonraki yıllarda ikinci Dünya savaşı ile ilgili konular ağırlık kazanır.

Yakutça ilk gazete ve dergiler 1905'te çıkmaya başlayan *Saha Doyuta* (Yakut Dünyası), *Saha Olaha,* (Yakut yaşamı) ile 1912-13'te yayınlanan *Saha Sangata* (Yakut Sesi)'dir.

24.3. Sözvarlığı

Yakutça, Türkçenin değişik katmanlarından dil kesitlerini yapısında taşır. Bu, şu durumdan kaynaklanır: Eski dönemlerde kimi Türk boy ve oymakları, Yakutlara karışmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise, akas, Şor, Tuva, Çulum gibi Sibirya Türkleri ile Yakutların ilişkisi olmuştur. Bütün bu kültürel ilişkiler, Yakutçaya yansımıştır. Yakutçada, Moğol, Tunguz, Mançu dillerinin etkisi açık bir biçimde sezilir.

Yakutçanın sözvarlığının aslını Türkçe kökenli sözcükler oluşturur. Ancak Yakutça öbür Türklerce anlaşılamaz. Bu iki nedenden kaynaklanır:

1. Yakutça, Genel Türkçeden çok önce kopmuştur. Türk dilleri içinde başlı başına bir kol oluşturur. Birçok eskicil özelliği korur. Bu bakımdan Tuvinceye yakındır. Bu yüzden kendine özgü kimi ses değişmelerine uğramıştır.

2. Yakutça, yapısında çok sayıda Mogolca ögeyi barındırır. Bu dilin sözvarlığı, Radloff'a göre şu durumdadır:

% 32.5	*Türkçe*
% 26	*Moğolca*
% 5	*Tunguzca ve Samoyetçe*
% 36.5	*Kökeni bilinmeyen*

Son öbekte yer alan sözcüklerin hangi dilden olduğu bilinmez. Bu sözlerin çoğu Sibirya'nın doğası ile ilgilidir. Belki Yakutlar şimdiki yaşadıkları yerlere gelmeden önce bu topraklarda yaşayan bir halkın dilinden kalmıştır.

Yakutça 13. ya da 14. yüzyılda öbür Türk dillerinden tümden kopar. Bundan sonraki gelişimini bağımsız sürdürür. 19. yüzyıla dek yazı düzeninden uzak kalır. Rus din yayıcılarının etkisi ile bu yüzyılda Yakutça kitaplar yayınlanmaya başlar. Yakutça ilk kitap 1819 yılında Irkuts'ta basılır. Bu ilk kitaplarda Rus abcesi temel olarak alınmış yazı düzeni kullanılır. 34 yazaçtan oluşan bu yazı düzeninde, Yatukçadaki vurgulu ünlüler gösterilmez. Otto Böhtlingk 1851 yılında yeniden Yakutça yazı düzenini belirlemeye koyulur. 29 yazaç ile dört vurgulu ünlü yazacı saptar. Pekarski, sözlüğünü hazırlarken, Böhtlingk'in yazı düzeninden yararlanır. 1899'da basılan sözlüğün ilk cildi 1945'te Türkçeye çevrilir. 1858'de Hitrov, 25 yazaçtan oluşan bir yazı düzeni belirler.

1922-23 yıllarında, Novgorodov, uluslararası sescil yazı düzenine dayanan bir yazı dizgesi oluşturur. Bu abce 30 yazaçtan oluşur. Yine kimi seslerin gösterilmesinde yetersiz kalır. Artık Yakutça, geniş halk kesimince de yazıdili olarak kullanılmaya başlar. Bilim ve yazın dili olma yoluna girer. Bu yazı 1924'te yeniden düzeltilir. 1929 yılına değin söz konusu yazı kullanılır. 1929'da Yakutlar Latin kökenli yazıyı seçerler. 1939'dan bu yana Kiril yazısını kullanırlar. Böylece dilin toplumsal işlevi artar. Günümüzde Yakutça oldukça çok sayıda gazete ve dergi yayınlanır. Bilim ve yazın ürünleri basılır. Rus ve dünya yazının bir çok ürünü Yakutça olarak çıkar. Dil, öğretim dili olarak orta ve yüksek öğretim kurumlarında kullanılır.

24.4. Ağız

Yakutça çok genişbir alanda konuşulmasına karşın büyük ağız ayrımları göstermez. Sözvarlığı, ses ve yapıbilgisi ayrımları bakımından Yakutçanın üç ağzı vardır:

1. Nam-Aldan Ağzı

Bu ağızda dudaksılaşma bulunmaz. Benzeşme olayı çok yaygındır.

xatın 'kadın'	*seriin 'serin'*

2. Kangal-Vilyuy Ağzı

Dudaksılaşma güçlüdür:

xotun 'kadın'	*sörüü 'serin, serinlik'*

3. Dolagan Ağzı

Sibirya'nın kuzeyinde Taymır yarımadasında yaşayan Dolganlar Yakutlar arasında ayrı bir kolu oluştururlar. Bilim çevrelerinde Dolganlar, yakutlaşmış bir Evenki boyu sayılır. Geçimlerini avcılık, balıkçılık yaparak ve ren giyiği besleyerek sağlarlar. Şamanizme inanan Dolganların sayısı 1985 sayımına göre 5100'dür. Dilleri Yakutçanın bir ağzı durumundadır. Marek Stachowski'nin düzenlediği Dolgan kökenbilim sözlüğünde 5000-5300 dolayında sözcük yer alır. Bu sözvarlığının büyük bölümünü Yakutça sözcükler oluşturur. İkinci sırayı Rusça, sözcükler oluşturur.Bu dilden 700 dolayında sözcük vardır. Sözcüklerin büyük bir bölümü kişi ve yer adlarıdır. Ayrıca Moğolcadan165, Evenkice 150 sözcük vardır.

Dolagan ağzı birtakım, eskicil özellik ve sözcükleri yapısında korur. Sözgelimi, Yakutçada *x-* ye dönüşen Eski Türkçenin kalın *k-* ünsüzü Dologancada korunur:

kara 'kara, siyah' Yak. xara < ET. kara
kahan 'ne zaman' Yak. xahan < ET. kaçan

Yakutçada düzenli biçimde s-'ye dönüşen Eski Türkçenin y- sesi, Dolagancada h- ile karşılanır:

hahan- 'sararmak', Yak. sahar < ET. yaşar- 'yeşermek'
hulus 'yıldız', Yak. sulus < ET. yultuz

Öbür ağızlarda görülen ünlü yuvarlaklaşması ve düzleşmesi yoktur.

katun 'kadın'	*serüün 'serin'*

24.5. Vurgu

Vurgu, Genel Türkçede olduğu gibi Yakutçada da son seslemdedir. Buna aykırı örnekler de vardır.

24.6. Ses Dizgesi

Yakutçada 8 ünlü vardır. Bu sekiz ünlünün normal ve uzun biçimleri kullanılır. Yakutça Eski Türkçenin uzun ünlülerini koruyan sayılı Türk dillerinden biridir. Uzun ünlüler, Yakutça dışında Türkmence ve Halaççada düzenli olarak korunur:

*aat 'ad' < AT * aat, ET at*	*ııt 'yollamak' <AT *ııd- ET ıd-*
*kiir- 'girmek' <AT *kiir- ET kir-*	*süüs 'yüz' <AT *yüüz, ET. yüz*
*tuus 'tuz' <AT *tuuz KM tuuz*	*xaas 'kaz' <AT*kaaz*
baar 'var' <ET bar	*aal 'sal'*
xaan 'kan' <ET kan	*xaar 'kar' <ET kar*
taas 'taş' <ET taş	

Ayrıca Yakutçada /uo/, /üe/, ie/, biçiminde ikili ünlü kullanımları vardır. Bu ikizleşmeler, uzun o, ö, e, ve kapalı e ünlülerinden kaynaklanır.

*uon 'on' <AT *oon, ET on*	*suol 'yol' <AT *yool, ET yol*
*küöl 'göl' <AT *kööl, ET köl*	*üöl 'ıslak' <AT *ööl, ET öl*
*sie- 'yemek' <AT *yéé-, ET yé-*	*bies 'beş' <AT *béés, ET béş*
*bier- 'vermek' <AT *béér- ET bér-*	
kiehe 'gece' <ET kice	*sie- 'yemek' <ET ye-*
suol 'yol' <ET yol	*suorat 'yoğurt' <ET yogurt*
suox 'yok'	*tüört 'dört' <ET tört*

Ünlü uyumu öbür Türk dillerine göre daha güçlüdür. Özellikle dudak benzeşmesi çok etkindir. Aynı özellik Kırgızcada da vardır. Sözcüğün ikinci seslemindeki dar-yuvarlak ünlü, ilk seslemdeki geniş-yuvarlak ünlüye benzeşir.

orto 'orta' <ET. orta	*oron 'yer' <ET orun*
suoh 'yok <ET yok	*soloo- 'temizlemek'*

İlk seslemde geniş-yuvarlak ünlü bulunduran sözcükler, düz-geniş ya da yuvarlak-dar ünlülü ekler aldıkları zaman, ekteki ünlüler dudak çekimine uyarak geniş-yuvalak biçimine girer ve yuvarlaklaşır:

kör-dör- 'göstermek'	*öl-ör- 'öldürmek'*
ogo-lox- 'çocuklu'	*börö-höt- 'kurt avcısı'*
börö-lör 'kurtlar'	*ohox-tor 'sobalar'*
ohoh-çut 'sobacı'	*ohoh-çut-tar 'sobacılar'*
olur-bo-toh-tor-o 'oturmamışlardı'	
tölüöh 'dönek'	

İlk seslemdeki a ünlüsü, kimi sözcüklerde korunur. Ancak çoğunlukla ı'ya dönüşür. Tuvacada da görülen bu değişim, belli bir kurala bağlanamaz.

ıl- 'akmak' <ET al-, Tuv. ıl-	*sıt- 'yatmak', Tuv. çı't-<ET yat-*
kınat 'kanat'	*ıt- 'atmak' <ET at-*
ıs- 'saçmak' <ET saç-	*ıy 'ay' 'ET ay*

Bu dilde sözbaşında */l-/,/n-/,/k-/,/r-/,/y-/* ünsüzleri bulunmaz. */l-/ ve /r-/* ünsüzleri ile başlayan alıntı sözlerde ünlü ulaması olur. Sözsonunda */-b/, /-c/, /-d/, /-g/, /-h/, /-l/, /-k/* ünsüzleri bulunmaz. Bu seslerle biten alıntı sözlerde sonsesler ötümsüzlerine dönüşür:

Yakutçada Eski Türkçenin /b-/ ve /t-/ önsesleri korunur:

bâr 'var' <ET bar	*bârı 'tümü'*
bas 'baş' <ET baş	*bây 'zengin' <ET bay*
bür 'bir' <ET bir	*tıl 'dil' <ET til*
tagıs-'dışarı çıkarmak' <ET taşık- sözünden	
terin-'dermek, hazırlamak'	*tüört 'dört' <ET tört*
ti- 'deymek' <ET teg-	*töbö 'tepe' <ET töbü*

Sonseste -ç ünsüzü -s ünsüzü ile karşılanır:

as- 'açmak' <ET aç-	*xas 'kaç' <ET kaç*
ıs- 'saçmak' <ET saç-	*is 'iç' <ET iç*
bıs- 'biçmek' <ET bıç-	*üs 'üç' <ET üç*
küüs 'güç' <ET küç	*aas 'aç' <ET aç*

Özellikle Moğolca sözcüklerdeki */c-/* önsesi Yakutçada */s-/* sesine dönüşür:

sagana 'çağında, zamanında' ("çag" sözü ile günümüzde kullanılmayan '-na' ekinin birleşiminden)
sorudatha- 'buyurmak' <Mo. caru- 'hizmetçisi olmak'
söbüle- 'razı olmak, izin vermek' <Mo. çöp 'tamam, oldu'
saruy- 'yazmak' < Mo. curu- seri 'asker' <AT çerig*
âna-'karar vermek, belirlemek' <sâna- eyleminden)

Eski Türkçenin */-g/* sonsesi /-a/ biçiminde ünlüleşir:

bıa 'bağ' (ET. bag)	*tıa 'dağ' (ET. tag)*
ulu 'büyük' (ET. ulug)	*uru 'soy, kuşak' (ET. urug)*
satıı 'yaya' ET yaya	*yarıı 'hastalık' ET agrıg*
ilii 'el' ET elig	

Eski Türkçenin kalın ve ince /k-/, önsesi genellikle korunur:

kel- 'gelmek'	*kene- 'genişlemek'*
kıl 'saç, tüy, kıl'	*kımıs 'kımız'*
kırâ 'lanet etmek'	*kıs 'kız'*
kös- 'göçmek'	*kus 'ördek'*
kuturuk 'kuyruk'	*kün 'gün, güneş'*

Kimi sözcüklerde ise Eski Türkçenin kalın /k-/ önsesi /x-/ sesine dönüşür:

xal- <ET kalk 'kalkmak'	*xanna 'nerede'*
xarax 'göz' ('gözbebeği' anlamındaki <ET karak sözünden)	
xaya <ET kayu 'hangi'	*xoy <ET kon 'koyun, sine'*
xaas <ET kaç 'kaç'	*xaan <ET kan 'kan'*
xaar <ET kar 'kar'	

Eski ve Genel Türkçenin kalın /-k/ ünsüzü sonseste de /-x/ ünsüzüne dönüşür:

kulgaax 'kulak' <ET kulgak	*ox 'ok' <ET ok*
ınax 'inek'	*atax 'ayak' <ET adak*

Ana Türkçenin iç ve sonsesteki /-d-/ ünsüzü /-t/ ünsüzüne dönüşür:

atax 'ayak'	*ET. adak <AT *hadak*
ıtık'kutsal' <ET. ıdık	*kuturuk 'kuyruk' <ET. kudruk*
suturuk 'yumruk'	*ütüö <ET. edgü 'iyi'*
tot- 'doymak' < ET. tod-	*ket- 'giymek' <ET ked-*

Eski Türkçenin /-k-/ içsesi /-g-/; /-k-/ içsesi /-g-/ sesine dönüşür:

alga 'dua etmek'< alka'övmek'	*arga 'batı, arka'*
bögö 'güçlü, kuvvetli'< bökö	

Eski ve Genel Türkçedeki /s-/ önsesi Yakutçada düşer:

ıs 'saçmak,serpmek'	*al- 'salmak' <ET sal-*
agıs'sekiz' <ET sekiz	*in- 'sinmek' <OT siñ-*
ük 'sidik' <OT sidik	*üt 'süt' <OT süt*
ıa- sağmak' <OT sag-	*uu 'su' <ET sub*
üüt 'süt' <ET süt	*aru 'yağ' <ET sarıg 'sarı'*
ös 'söz' <OT söz	*ık- 'sıkmak' <ET sık-*
emis 'semiz' <OT semiz	*ıs, 'saçmak' <OT saç-*
en 'sen' <ET sen	

Eski Türkçenin /-ş/ sonsesi kimi örneklerde /-s/ sesine dönüşür:

âs- 'aşmak' <ET aş-	*bas 'baş' <ET baş*
kus 'ördek, kuş' <OT kus	*bies 'beş' < AT *béés, Et beş*
*tagıs- 'dışarı çıkmak' <*taşık- eyleminden'*	
*taas 'taş' <AT *taaş, ET taş*	*tüs- 'dümek" <ET tüş-*

Eski Türkçenin */-ş-/* içsesi Yakutçada */-h-/* ünsüzü ile karşılanır:

ahat- 'yedirmek'(âşat- sözünden)
behis 'beşinci' < besis, ET. beşinç
kihi 'kişi' <kisi, ET kişi
kıhın 'kışın'

Sonsesteki */-z/* ünsüzü */-s/* ünsüzüne dönüşür:

*kııs 'kız' <AT*kıız, ET kız*	*kös 'göz' <ET köz*
küs 'güz' <OT küz	*emis 'semiz' <OT semiz*

Eski ve Genel Türkçenin */y-/* önsesi Yakutçada */s-/* sesine dönüşür:

sâs 'yaş' <ET yaş	*sılgı 'yılkı, at' <ET yılkı*
sir 'yer' <ET yir	*siet- 'yedirmek' <ET*
sorgu 'baht, kut' <ET yargu	*süt- 'yitmek' <ET yit-*
sular 'yular'DLT yular	*suorat 'yoğurt' <ET yogurt*
suox 'yok' <ET yok	*sıl 'yıl' < ET. yıl*
*suox 'yok' < AT. *yook*	*saas 'ilkyaz' <AT. *yaaz*
sül- 'yüzmek, soymak'	*saas 'ilkyaz' <AT. *yaaz*
sıa 'yağ' <OT yag	

İçseste *-z-* sesi *-s-* üzerinden *-h-* sesine geçer:

uhun 'uzun' <usun, ET uzun	*kıhıl 'kızıl' <ET kızıl*

Ayrıca ses ikilemesi, iç seslem yutumu, benzeşme, benzeşmezlik gibi ses olayları yüzünden Yakutça Genel Türkçeden çok uzaklaşır. Tüm bunlara yapı değişiklikleri de eklenir.

24.7. Örgü

Çoğul eki -lar/-ler'dir. Ancak ses olayları nedeniyle -tar/-ter-, -dar/-der, -tor/-nor biçiminde kullanıldığı olur. Öte yandan, kimi zaman Eski Türkçenin -t çoğul eki kullanılır. Kimi sözlerin çoğulu değişiktir. Oysa günümüzde bu kökler kullanılmaz:

aga-lar 'babalar'	*kıs-tar 'kızlar'*
uul-lar 'sular'	*uolattar 'oğullar'*
ogo-lar 'çocuklar'	*küöl-ler 'göller'*
ötön-nör 'üzümler'	*äm-när 'ilaçları*
tis-tär 'dişler'	*eret-ter 'erkekler'*

Yakutçada 1. tekil kişi **İyelik** eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **-m** eki ile sağlanır. Bağlantı ünlüsü ünlü uyumlarına göre değişir.

atım 'atım'	*but-um 'budum'*

og-um 'okum'	*uol-um 'oğlum'*
bıar-ım 'bağrım, ciğerim'	*aga-m 'babam'*

2. tekil kişide de Türkye Türkçesine göre önemli bir ayrım bulunmaz. Yalnızca genizsil **-ñ** ünsüzü ile kullanılır. Bu konumu ile Eski Türkçedeki biçimine yakındır:

aga-ñ 'baban'	*üüt-üñ "sütün*
doğor-uñ 'kandeşin'	*ogo-ñ 'çocuğun'*

3. tekil kişi tümüyle değişiktir. **-(t)a** eki ise karşılanır. Kaynaştırma ünsüzü ünsüz uyumuna, a ünlüsü ise ünlü uyumuna göre değişir. Böylece birkaç tür kullanım ortaya çıkar:

ağa-ta 'babası'	*oğo-to 'çocuğu'*
uol-a 'oğlu'	*et-e 'eti'*

1. çoğul kişi iyelik eki ses değişimi nedeniyle yer yer Genel Türkçeden uzaklaşır. -mız biçiminde ek, -bıt biçimine dönüşmüştür. Ünlü ve ünsüz uyumları ile değişik biçimlerde kullanılır:

ağa-bıt 'babamız'	*uol-but 'oğulumuz'*
tîs-pit 'dişimiz'	*ohox-put 'sobamız'*
küm-müt 'günümüz'	*tünnük-püt 'penceremiz'*

2. çoğul kullanım da oldukça değişiktir. **-gıt** eki ile anlatılır. Ne ki, yine ünlü ünsüz uyumları ile değişik söylenişler karşımıza çıkar:

ağa-ğıt 'babanız'	*oğo-ğut 'çocuğunuz'*
tîs-kit 'dişiniz'	*sürex-xit 'kulağınız'*
küñ-ñit 'gününüz'	*iye-git 'anneniz'*

3. çoğul kişi -lara biçimindedir:

cie-lere 'evleri'	*ohox-toro 'sobaları'*
sirey-dere 'yüzleri'	*tünnük-tere 'pencereleri'*
kötör-dörö 'kuşları'	*tölön-nönö 'alevleri'*

Durum ekleri Oğuz dillerine göre çok değişiktir. Yakutçada dört ad durumu saptanır. Tamlayan ve bulunma durumları Yakutçada bulunmaz. Bu durumlar ancak metin içinde anlaşılabilir:

Tamlayan durumu kullanılmaz. Türkçenin anlatım olanağı tamlayanın işlevini iyelik ekinde toplar. Bu durum Yakutçada uygulanır.

guorat otuttan taxsa kergenin sanârgabıta 'şehirde oturan ot bin ailenin güveni'	
saxa tılın 'Yakutça dilbilgisi'	
min ağa-m 'babam'	*en ebe-ñ 'senin büyükannen'*
kini oğo-to 'onun çocuğu'	*kihi ciete 'kişinin evi'*

Belirtme -ı eki ile sağlanır. Durum eki ünlülerinden sonra -nı biçimindedir. Ünlü uyumuna göre değişik görüntüler alır ve sekiz türlerde kullanımı ortaya çıkar:

ağa-nı 'babanı'	*börö-nü 'kurdu'*
küöl-nü 'gölü'	*et-i 'eti'*
xatıñ-ı 'kayını'	*tîh-i 'dişi'*
tünnüg-ü 'pencereyi'	*oho-gu 'ocağı'*

Yönelme *-ga*. eki ile anlatılır. Bu ek *-ka, -ke, -ko, -kö, -ga, -ge, -ha, -he, -ho, -hö, -na, -ne, -no, -nö, -ba, -be, -bo, -bö* biçimlerinde de kullanılabilir. Yönelme durumunun 20 çeşitlemesi vardır. İyelik eki ile birlikte -ar (<-gar) biçiminde kullanılır. Bir bulmacayı andıran çeşitlilikle karşımıza çıkar:

tîs-ke 'dişe'	*tıa-ğa 'dağa'*
oğo-ğo 'çocuğa'	*atax-ha 'ayağa'*
ohox-xo 'ocağa'	*ox-xo 'oka'*
oyuñ-ña 'oyuna'	*oroñ-ño 'yere'*

Bulunma durumu Yakutçada bulunmaz. Gerçekte *-da* eki vardır. Ancak bu ek "bütünden bir parça" anlatma işlevinde kullanılır. Bilindiği gibi Eski Türkçede *-da* eki çıkma ve bulunma, kalma işlevlerini üstlenmiştir. Çıkma işlevinin bir kesiti olan bütünden bir parça anlatma Yakutçada öne geçer. Böylece Türkiye Türkçesinde "*ağaçtan dal*" gibi kullanımları önge geçmiştir.

utaxta kulu 'bana içecek bir şey var'	
uta agal 'su getir'	*arıı-ta 'yağdan'*

Bulunma durumu *-da* eki ses değişimleri ile kişi ve gösterme sözcüklerinde işlevini sürdürür:

man-na 'burada'	*on-na 'orada'*

Yakutçada *-dan* eki gerçek anlamda **çıkma** işlevinde kullanılır.

oyun-tan 'şamandan'	*küöl-ten 'gölden'*
öy-tön 'evden'	*ox-ton 'oktan'*
ağa-ttan 'babadan'	*cie-tten 'evden'*
uol-tan 'oğuldun'	*börö-ttön 'kurttan'*

Birliktelik *-lıın, -tıın, -dıın, -nıın tan /-ıtan, nan/-ınan* ekler ile sağlanır.

atı-nnan 'at ile'	*oğo-non 'çocukla'*
üüt-ünön	*börö-nön 'kurtla'nen 'süt ile'*

Eski Türkçenin *-n* araç eki de eskicil bir örnekte kullanılır: *kıhın 'kışın'*

Yakutçada ortaklık eki de bulunur. Ek bir işi, bir kişi ya da toplulukla yapmayı göstermek için kullanılır. Ek, *-lıın* biçimindedir. Ses benzeşmeleri yüzünden değişik türleri kullanılır:

tal-lun 'komşu ile'	*kihi-liin 'adam ile'*
uol-luun 'oğul ile'	*börö-lüün 'kurt ile'*
saray-dıın 'ahırla'	*ilim-niin 'ağla'*

Yakutçada ay adları değişiktir. Kimileyin sıra sayıları ile kimileyin hayvan yaşı ile ilgili sözcüklerden kurulur. Yakut yaşam biçimine ve kültürüne ışık tutan özellikler içerir. Ocak ayı 't*ohsunnıy*'adı ile karşılanır. 'Dokuzuncu ay' demektir. Şubat, onuncu ay anlamındaki *olunnıy* 'sözüdür. Mart için 'k*ulun tutar*' ya da '*kulun tutar ıy*' terimi kullanılır. Bu sözler 'bir yaşını doldurmamış tayı, anasından ayırma zamanı' anlamındadır. Nisan "*tuus istar ıy*' ya da '*bus ustar ıya'* sözleri ile karşılanır. 'Buzların eridiği ay' demektir. Mayısa karşılık '*lam ıya'* terimi vardır. "Balıkların yumurtladığı ay" anlamındadır. Ayrıca Mayıs için, birinci ay; yıl başı sözleri karşılığı "*pervey maay*" terimi kullanılır. Haziran "*ot iya-bes ıya'* "otların yetiştiği zaman" sözler ile karşılanır. Temmuz için, "*atırcak iya"*: 'çam ağacı ayı', Ağustos için "*tördünnü*": dördüncü ay', Eylül için "*balaban ıya-besini"*: beşinci ay", Ekim için "*altınnı:* altıncı ay", Kasım için "*setinnıy:* yetinci ay", Aralık için "*ahsınnı:* sekizinci ay" terimleri kullanılır.

Kişi sözcükleri Eski Türkçe ve öbür Türk dillerinden oldukça ayrıdır.
Tekil 1. kişi *min* biçimindedir.

miene 'benim'	*miigin 'beni,*
miexe 'bana,	*miigittten 'bizden',*
miiginen 'benimle',	

2. tekil kişi sözcüğü *en* biçimindedir. Önseste s- ünsüzü düşmüştür. Durum ekleri ile kulanımında bir dizi kuraldışılıklarla karşılaşılır:

eyiene 'senin'	*eyigin 'seni'*
eyiexe 'sana'	*eyigitten 'senden'*
eyginen 'seninle'	*eyginniin 'seninle birlikte'*

3. tekil kişi *kini* sözüdür:

kiniene 'onun'	*kinini 'onu'*
kiniexe 'ona'	*kinitten 'ondan'*
kininen 'ononla'	*kiniliin 'onanla'*

1. çoğul kişi *bihigi* sözüdür. Durum ekleri ile birlikte değişik söylenişlerine tanık olunur:

bihiene 'bizim'	*bihigini 'bizi'*
bihiexe 'bize'	*bihigitten 'bizden'*
bihiginen '.izimle'	*bihiginniin 'bizimle'*

İkinci çoğul kişi *ehigin* sözüdür.

ehiene 'sizin'	*ehigini 'sizi'*
ehiexe 'size'	*ehigitten 'sizden'*
ehiexege 'size'	*ehiginen 'sizinle'*
ehiginniin 'sizinle'	

3. çoğul kişi *kiniler* sözüdür:

kinilerine 'onların'	*kinileri 'onları'*
kinilerge 'onlara'	*kinilerten 'onlardan'*
kinilerinen 'onlarla'	*kinilerdin 'onlarla'*

Dönüşlü sözcük '*beye*' sözüdür. '*Kendi, vücut*' anlamlarındadır. Durum ekleri ile kullanımı aşağıdaki gibidir:

min beyem 'ben kendim'	*beyem 'kendim'*
beyeñ 'kendin'	*beyete 'kendisi'*
beyebit 'kendimiz'	*beyegit 'kendiniz'*
beyelere 'kendileri'	

Gösterme sözcükleri:

bu 'bu'	*manı 'bunu'*
manıaxa 'buna'	*mantan 'bundan'*
manan 'bununla'	*manıın 'bununla birlikte'*
manna 'bunda'	*iti 'öteki'*
itini 'ötekini'	*itiniexe 'ötekine'*
itinten 'ötekinden'	*itinne ' ötekinde'*
itinen 'önekiyle'	*itinniin' ötekiyle birlikte'*
siti 'şu, şunlar'	*sitini 'şunu'*
sitiniexe 'şuna'	*sitinten 'şundan'*
sitinen 'şununla'	*sitinriin 'şununla birlikte'*
sitinne 'şunda'	*subu 'şu bu'*
samıaxa 'işte buna'sol 'işte'	*sol 'şu*

Yakutçada **belgisiz** sözcüklere şunlar örnek gösterilebilir:

atın 'başka'	*sorox 'kimi'*
barı 'tümü'	*aayı 'herbiri'*
kim da 'hiçbiri'	*kim erse 'birisi'*
xannık erer 'birisi, herhangi biri'	*daganı 'hiç biri'*
xas eme 'birkaçı, kimileri'	

Soru sözleri olarak şu sözcükler kullanılır:

kim 'kim'	*kimiexe 'kime*
kiminen 'kiminle'	*tuox 'ne'tugu 'neyi'*
tuoxxa 'neye'	*tugunan 'neyle'*
tuoxtan 'neden'	*kimner 'kimler'*
tuoxtar 'neler'	*xahıs 'hangisi'*

Sayı sözlerinin söylenişinde Yakutça ile Genel Türkçe arasında kimi önemli ayrımlar vardır. Onlu sayılar ise tümden değişik söylenir:

biir 'bir	*ikki 'iki'*
üs 'üç'	*tüört 'dört'*
bies 'beş'	*alta 'altı'*
sette 'yedi'	*ağıs 'sekiz'*
togus 'dokuz'	*uon 'on'*
süürbe 'yirmi'	*otut 'otuz'*
tüört uon 'kırk'	*bies uon 'elli'*
alta uon 'altmış'	*sette uon 'yetmiş'*
agıs uon 'seksen'	*togun uon 'doksan'*
süüs 'yüz'	*arkaik mun 'bin'*

Ayrıca ondan sonraki sayıların söylenişinde *ordugu <artukı* sözcüğünün kullanıldığı belirtilir. Böylece eskicil kullanımın izi sürer:

süürbe orduga biir 'yirmi artı bir: 21'
tüördon orduga agıs 'kırk artı sekiz: 48'
ikki süüs süürbe togus 'iki yüz yirmi dokuz'
tıhıssa togus süüs alta uon üs '1963'

Sıra sayıları -ıs eki ile anlatılır:

biiris 'birinci'	*ikkis 'ikinci'*
ühüs 'üçüncü'	*tördüs 'dördüncü'*
altıs 'altıncı'	*onus 'onuncu'*

Üleştirme *-lıı/-lii*, **topluluk** *-ıya/-iye*, **bölmeli** *-lıı/-lii* ekleri aracılığı ile yapılır. Ses olayları nedeniyle kullanımda birçok değişiklikler olur. Birkaç örnekle yetinelim:

biirdü 'birer'	*ikkilii 'ikişer'*
tüörtüü 'dörder'	*biestii 'beşer'*
ikkiye 'ikisi birlikte'	*ühüye 'üçü birlikte'*
biirdii 'her biri'	*altalıı 'altıda bir'*
uon salııta 'zamanın yüzde biri'	

Sıfat olarak kullanılan **belgisiz** sözcüklere şunlar örnek gösterilebilir:

kıra 'az'	*biir 'bir'*
elbex 'çok'	*barı 'bütün'*
aayı 'her'	*axsın 'her'*
sıl ayı 'her yıl'	*kiehe axsın 'her gece'*
xannık ere 'herhangi bir'	*bert agıyax 'çok az'*
xas da 'birkaç'	

Sıfat olarak kullanılan **soru** sözlerine şu örnekler verilebilir:

xas 'kaç'	*xaya 'hangi'*
tuox 'ne'	*xaydax 'nasıl'*
xannagı 'neredeki'	

Belirteç işlevinde kullanılan sözcükler birkaç öbekte toplanır.

Yer Belirteci işlevinde kullanılan sözcükler kökende yer adı olan sözcüklerdir. Gerektiğinde belirteci işlevinde kullanılırlar:

arın 'aşağı, alt'	*alın 'aşağı, alt'*
ürüt 'yukarı'	*is 'içeri'*
tas 'dışarı'	*ilin 'ileri'*
kelin 'geri'	

Zaman sözleri ise şöyledir:

künüs 'gündüz'	*kiehe 'gece'*
tüün künüs 'gece gündüz'	*erde 'erken'*
erdetine 'önceden, erkence'	*bügün 'bugün'*
behege 'dün'	*sarsıarda 'sabahleyin'*
kıhın 'kışın'	*sayın 'yazın'*
inyine 'önce'	*ilik 'henüz'*
anı 'şimde'	*anıttan 'sonra'*
sorox ardıgar 'arasıra, kimileyin'	*iti genye 'bundan sonra'*
ol ikki ardıgar 'o sırada'	*bu ikki ardıgar 'bu sırada'*

Niteleme ve Durum sözcükleri şunlardır:

üçügey 'iyi, güzel'	*bıtaan 'yavaş'*
ulaxan 'büyük, geniş'	*üçügeyidik 'iyice'*
bıtaannık 'yavaşça'	*suhallık 'çabukça'*
bukatın 'tümüyle'	*inne 'böylece'*
emiske 'ansızın, birden'	*baççа 'şöyle'*
mannık 'böyle'	*bu kurduk 'böylece'*
ütüötük 'iyice'	

Ölçü Belirteci olarak kullanılan sözcüklere şunlar örnek gösterilebilir:

olus 'pek çok'	*elbex 'çok'*
kıra 'az'	*agay, agaydık 'oldukça, pek'*
agay ere 'ne az, ne çok'	*alıs, olus 'ölçüsüz, olağanüstü'*
dele 'olağanüstü'	*bert 'pek çok'*
bert elbex 'pek çok, sınırsız'	*bert agıyax 'son derece az'*

24.8. İlgi

İlgeç işlevinde kullanılan sözcüklere şu örnekler gösterilebilir:

ihin 'için'	*kenne 'sonra'*
kurduk 'gibi'	*daganı 'dahi, de'*
da 'da, de'	*kinnine 'dek'*
ürdünen 'karşın'	*ıla 'beri'*
kenitten 'sonra'	*dılı 'gibi'*
ol ihin 'bu yüzden'	*onon 'bundan dolayı'*
anıttan 'bundan sonra'	*büteri 'sonuna dek'*

Yakutçada bağlaçlar çok azdır. Bu Türkçede bağlaçların sonradan ortaya çıkmasından kaynaklanır.

kıtta 'birlikte'	*daganı 'da, ve, hem'*
ebeter 'veya, yahut'	*daganı.. daganı 'hem, hem de'*
ere 'yalnız, ancak'	*ol buollar 'fakat'*
itienne 'zaten'	*otton 'zaten'*
töhö ere 'nasılsa'	*aata 'gerçi'*

24.9. Devinim

Yakutçada, kişi sözcüğü kökenli ve iyelik kökenli olmak üzere iki tür **kişi eki** kullanılır. Bunlar değişik kiplere gelir. Ülkemizde yayınlanan Fatih Kirişçioğlu'nun Saha (Yakut) Türkçesi Grameri adlı çalışmada, eylem kullanımları ile ilgili değişik örnekler verilir.

Kişi sözcüğü kökenli kişi ekleri şimdiki, kesin geçmiş, koşul, genel olarak tamamlanmış devinim kiplerine gelir. Ünlü ve ünsüzle biten eylemlere göre değişik biçimlerde eklenir.

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-bın, bin, bun, bün*	*-bıt, -bit, -but, -büt*
2. kişi	*-gın, -gin, -gun, -gün*	*-gıt, -git, -gut, -güt*
3. kişi	-	*-lar, -ler, -lor, -lör*

İyelik kökenli kişi ekleri belirli ve belirsiz geçmiş, gelecek zaman ve varsayım kiplerinde kullanılır:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-ım, -im, -um, -üm*	*-bıt, -bit, -but, -büt, -pit, -pıt,*
2. kişi	*-ıñ, -iñ, -un, -üñ*	*-gıt, -git, -güt, -xıt, -xut*
3. kişi	*-a, -e*	*-lara, -lere, -tara, -tere*

Buyurum Yakutçada en karışık kip kullanımlarından biri olarak gösterilir. Şimdiki zaman ve gelecek zaman için ayrı buyurum kullanımları bulunduğu belirtilir. Genel olarak kullanımın özellikleri şöyledir: Birinci tekil kişide *-m*; çoğul kişide *-ıax*, ikinci çoğul kişine *-ñ,* üçüncü tekil kişide *-lın,* çoğul kişide *-lınar* ekleri kullanılır. Olumlu ve olumsuz kullanımlarında da ses değişimleri nedeniyle ayrımlar bulunur.

ılî-m 'alayım'	*ıl-tax 'alalım'*
ıl 'al'	*ıl-ıñ*
ıl-lın 'alın'	*ıl-lınlar 'alsınlar'*
siem*îm 'yemeyeyim'*	*sisebetin 'yemeyelim'*
sieme 'yeme'	*siemeñ* 'yemeyin'
siebetin 'yemesin'	*siebetinner 'yemesinler'*
bıxîm 'biçeyim'	*bıhıaxtıbu 'biçelim'*
bıhaar 'biç'	*bıhaarıñ 'biçin'*
bıhıatıî 'biçsin'	*bıhıaxtınnar 'biçsinler'*

Koşul, *-tar <ET -sar* eki ile sağlanır. Adıl kökenli kişi ekleri gelerek bir kişiye bağlanır. Olumsuz biçiminde koşul ekinden önce -ma eki gelir. Ne ki ek, ses değişimi yüzünden -ba/-be ve benzeri söylenişlerle kullanılır.

kel-lerbin 'gelsem'	*kel-lerbit 'gelsek'*
sie-terbin 'yesem'	*sie-beterbit 'yemesek'*
as-targın 'as'	*sie-terget 'yeyin'*
as-tar 'assın'	*as-tarlar 'assınlar'*
kel-ler 'gelse'	*kel-lerler 'gelsinler'*

Gereklik kipi *-taax* eki ile sağlanır. Geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman üzerine bu ekin gelmesi ile üç gerekli kipi kullanımı olduğu bildirilir:

bar-ar-daax-pın 'gitmeliyim'	*bar-ar-daar-pıt 'gitmeliyiz'*
bar-ar-daax-xın 'gitmelisin'	*bar-ar-daax-xıt 'gitmelisiniz'*
bar-ar-daax 'gitmeli'	*bar-ar-daax-tar 'gitmeliler'*
ah-ıax-taax-pın 'açmak zorundayım'	
ahıa suox-taax-pın 'açmak zorunda değilim'	

Şimdiki Zaman - **Geniş Zaman** 1. ve 2. kişilerde *-a* (gerçekte bu eki 'ünlü' biçiminde tanımlamak daha doğru); 3. kişilerde *-ar, -er, -or, -ör* ekiyle kurulur. Ünlüyle biten sözcüklere eklendiğinde ekin ünlüsü dar-uzun biçime dönüşür:

ahî"""-bın 'yerim, yiyorum'	*üle-libin 'çalışırım, çalışıyorum*
kör-öbün 'görüyorum'	*ahî-gın 'yersin'*
bar-ağın 'gidersin'	*olor-oğun 'oturuyorsun'*

Geçmiş Zaman için iki -tı ekiyle kurulur. Ses değişimleri yüzünden ek kimileyin tanınmayacak duruma gelir. Sözgelimi üçüncü tekil kişide ekin ünlüsü geniştir.

bıs-tım 'kestim'	*sana-tım 'düşündüm'*
tot-tum 'doydum'	*bar-dım 'gittim'*
bıs-tıñ 'biçtin'	*olor-duñ 'oturdun'*
kül-lüñ 'güldün'	*olor-du 'oturdu'*
kör-dö 'gördü'	*kön-nö 'düzeltti'*
sap-tıbıt 'örttük'	*olor-dubut 'oturduk'*
bıs-tıgıt 'kestiniz'	*kön-nügüt 'düzelttiniz'*
kör-düler 'gördüler'	*öl-ürler 'öldüler'*
kuttan-nılar 'korktular'	

Gelecek Zaman *-ıax* eki ile yapılır. Olumsuz biçimi suoga 'yok' üzerine iyelik kökenli kişi ekinin gelmesi ile kurulur:

ahı-ağım 'yiyeceğim'	*turu-oğum 'kalkacağım'*
kör-üöğüñ 'göreceksin'	*ahı-ağa 'yyecek'*
bar-ıağa 'gidecek'	*ahı-axpıt 'yiyeceğiz'*
kepsi-expit 'anlatacağız'	*tur-uoxtara 'kalkacağız'*

Dönüşlü eylem *-n-* eki ile kurulur:

kör-ün- 'görmek-görünmek'	*kutta-n- 'korkmak, ürkmek'*
tig-in-'deymek-değinmek'	*de-n- 'denmek, söylenmek'*

Edilgen eylem de *-lın-* eki ile yapılır:

ıl-ın-'denmek-denilmek'	*ayı-lın- 'yayınlanmak'*
hob-on-'birleştir- birleştiril.'	*süörü-lün- 'bağlanmak'*

İşteşeylem *-s-* eki ile kurulur:

bar-ıs- 'var-ış-mak'	*ura-s- 'öpüşmek'*

Ettirgen eylem *-t-,-tar-,-ar-,-ıar-* ekleri ile sağlanır. Ne ki bu ekler eklendikleri ünsüze göre benzeşmeye uğrarlar ve yine tanınmayacak bir biçime gelirler:

ana-t- 'belirtmek'	*xolo-t- 'karşılaştırmak'*
kepse-t- 'konuşturmak'	*äkkire-t- 'sıçratmak'*
ber-der- 'verdirmek'	*bil-ler- 'bildirmek'*
üün-ner- 'yetiştirmek'	*kön-nör- düzeltmek'*
kuot-tar- 'kovmak, çıkarmak'	*aha-t- 'yedirmek'*
öl-ör- 'öldürmek'	

Ekeylem *e-* biçimindedir. Üç yalın kullanımı vardır. Bunlar öykü, söylenti ve koşul biçimleridir. Bileşik zamanlar da bu üç kip aracılığı ile yapılır.

e-ti-m 'idim'	*e-ti-bit 'idik'*
e-ti-ñ 'idin'	*e-ti-git 'idik'*
e-te 'idi'	*e-ti-ler 'idiler'*
e-bit-i-m 'imişim'	*e-bipp-it 'imişiz'*
e-bitt-iñ 'imişsin'	*e-bikk-it 'imişsiniz'*
e-bit 'imiş'	*e-bitter 'imişler'*
e-ter-bin 'isem'	*e-ter-bit 'isek'*
e-ter-gin 'isen'	*e-ter-git 'iseniz'*
e-ter 'ise'	*e-tel-ler 'iseler'*

Eylemlikler eylemlerin ad biçimleridir. Bir devinim adı olarak kullanılırlar. Yakutçada Eski Türkçenin *-ıg, ig, -ug, -üğ* ile uzun ünlü biçiminde söylenin ,*ı, -i, -u, -ü* ünlüleri eylemlik eki olarak kullanılır.

Ortaç kullanımları zengindir. Devinim ve zaman kavramı taşıyan adlar yaparlar. Bir devinimin hangi zamanda geçtiği belirtirler. Yakutçanın Eski Türkçeye yakınlığı bilinir. Ortaçlar bakımından da bu yakınlık gözlenir. Geçmiş, gelecek ve geniş zaman ortacı yapan ekler vardır.

Geçmiş zaman ortaç eklerinden *-tax* eki, eski <-*duk* ekinden gelir. Türkiye Türkçesindeki *-dık* eki eki aynı köktendir. Bizdeki *-en* ortacına yakın işlevde kullanılır. Ekin olumsuzu *-batax* <-*maduk* biçimindedir.

et-tex ayı kıısırar 'söylenen her şeye kızıyor'
kini idete buolbatagın biller 'bunun meslek olmadığını gösteriyor'
bu kösütüllübetex alcarxay 'bu beklenmedik bir şanssızlık'

Türkiye Türkçesinde *-mış* ortacı Yakutçada *-bıt* biçimindedir:

min törüöbüt sirim 'benim töremiş yerim/ doğum yerim'

Geniş zaman ortacı olarak *-ar* eki kullanılır. Olumsuzu *-bat, -pat, -mat* ve benzeri biçmlerde kullanılır. Görüldüğü gibi bu ek Türkiye Türkçesindeki *-maz* ekinin deşik söylenişinden başka birşey değildir.

*onton **ıalcar** ogolor kelliler 'sonra hasta çocuklar geldiler'*
*tas xaya **ürdüger** oloror kihi 'kaya üstünde oturan kişi'*

Yakutçadaki *-an, -en, -on, -ön* ortacı eski *-gan* ortacından gelir. Bizdeki -an en ekine koşuttur. Yine geniş zaman ortaç eki *-aaçı* bizdeki -ıcı ikeni anımsatır.

*onu körön **taxsa**n Omogoygo tıllular*
'Onu görerek dışarı çıkan Omogoy'a haber verirler'
*ce ol **kelen** Elley 'işte o gelen Elley'*
*bir sarsıarda **turan** Omogoy emeexsne*
'bir sabah kalkan Omagoy'un yaşlı karısı'
*min **üöreneeççibin,** kini **üöreteeçi** 'ben öğretmenim, o öğrenci'*

Gelecek zaman ortacı olarak *-ıax, -mıax* eki kullanılır. Bu ek zaman kipi olarak da kullanılır ve *-acak/-ecek* ekine koşuttur.

***keliex** ogo 'gelecek çocuk'*
*ikkien bu Elleyge **oyox barıax**tarın berke bagarar buolan barallar 'ikisi birden bu Elley'e eş olmak için çok istekli imişler'*

Ulaç ekleri ise *-a,-ıa;-an;-aarı;-tar* ekleridir.

-n, an, -on, ortaç eki ünlü ve ikiz ünlülerden sonra *-n* olarak kullanılır. Olumsuz biçimi *-mına, -mine* ekidir. Tüm bu kullanımlar yine ses değişmeleri ile kimileyin tanınmayacak durumda kullanılır. Asıl devinimden önceki devinimi, gerçek devinim başlamadan bu devinimin bitmesi gerektiğini anlatmada kullanılır. Ve en önemlisi betimlemeli eylem kurmada kullanılır:

*Omogoy Baay köygö kuhı oyox ıların ihin **öhöön, söbüleemine***
*'Omugoy Bay kötü kızı **eş** almak istediği için kızarak,*
***kepseten, bilsen,** barı Omogoydaaxxo **tiiyen** keleller*
'konuşup anlaşarak, hepsi Omogoygil'e varıp gelirler

Ünlü biçiminde olan ulaç eki sekiz ünlü ile ve kimi durumlarda uzun ünlü olarak kullanılır. Ünsüzlerden sonra *-a/-e, -o/-ö*; ünlü ve ikiz ünlülerden sonra -ıı/-İİ, -uu/-üü biçimlerinde eklenir. Olumsuz biçimi *-bakka, -bak* ekleridir. Asıl devinimle aynı zamanda olan ve onan amacını gösteren devinimi anlatır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde olduğu gibi betimlemeli eylemlerin önünde kullanılır.

*tabanı **üöskete** bulaha oloror omuk baar*
'geyik besleyerek yaşayan halk vardır'
*Mongolları kıtta **bulaha** olorolloro*
'Moğollarla bilikte karışarak yaşarlar'

Asıl devinimin başlangıcından önce olan devinimi tanımlayan *-aat, -eet* ulaç eki vardır.

tañnaat tagısta 'o giyinir giyinmez çıktı'
*onu **köröt** uolattar üömeller*
'onu görünce oğlanlar gizlice yaklaştılar'

Bir devinimin amacını belirtmek için *-aarı, -eeri* ve olumsuzu *-maarı* ulacı kullanılır. Yaklaşık olarak Türkiye Türkçesindeki *-mak için* kullanımı ile aynı anlamı verir.

***ahaarı** kellibit 'yemek için geldik'*
*min küölge kus **ıtaarı** kiirdim 'göle ördek vurmak için girdim'*

Betimlemeli eylem kullanımları ile Yakutça çok renkli bir görüntüdedir. Betimlemeli eylemler yardımcı eylemlerle ya da eylemden eylem yapım ekleriyle sağlanır.

Yineleme ve sıksık bir olayın anlatılması *-alaa, -talaa, -laa, -atta*a ve *-staa* ekleri ile sağlanır.

İvedilik, tezlik -çıy, -baxtaa, -xaççıy ekleri ile anlatılır.

Yavaşlık ve süreklilik *-ñnaa* eki ile verilir.

Kökende *-an, -en* ve *-a (-u)* ulaçlarıyla yapılan bileşik eylemler Yakutçada çoktur. Zengin betimlemeli eylem kullanımlarına birkaç örnek olarak şunlar gösterilebilir:

turan bar- 'kalkmağa başlamak'
ölön bar- 'ölmeğe başlamak'
ahaabıtınan bardılar 'hemen yemeğe başladılar'
xaampıtınan barda 'o hemen adım attı'
samur tühe turar 'yağmur yağmayı sürdürüyor'
kele turar 'sürekli geliyor'
tıalıran turda 'ansızın yel çıktı'
cieser baran ihebin 'eve gidiyorum'
süüren iher 'o koşuyor'
küle sılcar 'o her zaman gülümser'
külse tüstüler 'ansızın küstüler'

Sözdizimi açısından Yakutça, Genel ve Eski Türkçeyi andırır. Yalın tümceler çok kullanılır. Ad tümceleri ekeylem aracılığı ile kurulur. Karmaşık anlatım bulunmaz. Bu durum, Yakutçanın biraz da çağlarca salt konuşma dili olarak kullanılmasından kaynaklanır. Bunun yanında içiçe, koşullu, bağlı ve sıralı bileşik tümce türleri kullanılır.

min kolhozka suotçuppun 'ben kolhozda muhasebeciyim 'bühüölekten ulaxan suol taxsar 'konutlardan büyük yol ayrılır'
Petya vraçka kepsiir "Min küömeyim uonna bahım ıacar 'Petya doktora "Benim boğazım ve başım ağrıyor" der.
kini duoska attıkar turar uonna suruyar 'o tahtanın önünde durur ve yazar'
Saxalar keller bihigi taptıaxpıt 'Yakutlar gelirse biz sevineceğiz'
kiniler aagallar, suruyallar, kepsiiller uonna saxalıı, nuuççalıı kepseteller 'onlar okullar, yazarlar, ezberlerler ve Yakutça, Rusça anlıtrlar'

Ad tümceleri ekeylemin yanı sıra *baar* 'var' ve *suox* 'yok' sözleri ile kurulur.

ampaar ihiger diriñ onkuçax baar
'ambarın içinde derin kiler var'
bu ciege üs xos baar 'bu evde üç oda var'
min conum elbexter 'benim akrabalarım çoktur'

Yakutçada ayrıca devrik tümce kullanılır.kuşkusuz olumlu, olumsuz ve soru tümceleri işlek biçimde kullanan tümce türleridir. Sonuçta sözdizimi bakımından Yakutça, Genel Türkçeden ayrılmaz.

24.10. Örnek

Talat Tekin Nâzım Hikmet'in Salkım Söğüt şiirini Yakutça çevirisini şöyle verir:

ITÎR ÜÖT
Nazım Hikmet

Sùrder ete û
kördörön sierkiletiger üöt mastarın
Itîr üötter sûyar ete ûga astsrın!
Umayan barbıt sıgınnax kılıstara
ketille tüsen mastarka
sùder ete kıhıl atãx serî
kün kîrer sirge dieri!
Emiske
kötör kurduk
bãhırbıt kurduk kınatıttan
bãhırbıt bîr attãx oxton tüste atıttan!
Xahïrbata,
barbıttarı töttörü ıñırbata,
Kördö ere kini ûlãx xaraxtarınan
ırãtar attãxtar kılbaçıyar bokkuoptarıgar!
O, xãrıanı,
xãrıanı kiniexe,
bötöröñüñen oyor attar kùgenneex mooy
mooydorugar xahan da sıtıa suoğa
bötöröñünen oyor attar kùgenneex
mooydorugar
xahan da sıtıa suoga,
ürüñ serî kennitten kılıhınan
xahan da oxsuoğa suoğa!
Bokkuop tıastara ihillibet buolar,
Attãxtar süten barallar kün kîrer sîriger!
Attãxtar, attãxtar, kıhıl attãxtar
Attara tıal kınatt ãxtar!
Attara tıal kınat...
Attara tıal...
Attara....
At...
Tıal kınattãx attãxtar kurduk
barda olox, öllö sallãt!
Örüs tıaha sınnanna.
küllükter küllüktenne
öññör sotulunna.
Xara sabïlar tardılınna
küöx xaraxtarıgar
namılısta ıtïr üötter
arağas astarın ürdüger!
Itãma ıtïr üöt
ıtãma.
Xaraña û sierkiletigerr ililerin
tüöhüger ûruma!
tüöhüger ûruma!
Itãma!

(Çev. Talat Tekin)

25. ÇUVAŞLAR

Çuvaşlar Rusya'nın Özerk Çuvaşeli Cumhuriyetinde yaşarlar. Çuvaşeli, Moskova'nın 600 km doğusundadır. Volga dizi denen bölgede yer alır. Sayıları 1.900.000 dolayındadır. Bunların l.700.000'i Çuvaş Cumhuriyeti topraklarında yaşar. Başkent Çeboksarı'dır.

Çuvaş halkı Çuvaş Cumhuriyetinin yarısını oluşturur. Çuvaşeli dışındaki Çuvaşlar Tataristan, Başkurtistan ve Bağımsız Devletler'e bağlı cumhuriyetlere dağılmışlardır.

Çuvaş sözü 'uysal, barışsever, sessiz' anlamlarındadır. Sözcük Kazan Tatarcasından alınmış *'yavaş'* sözcüğüdür. Gerçekten Çuvaşlar barışsever, uysal insanlardır.

Çuvaşların kökeni tartışma konusudur. Genel kanıya göre, Çuvaşların geçmişi şöyle bir göç olayına dayanır: İsa'nın doğum yıllarında Hun, Bulgar, Peçenek, Hazar gibi kimi Türk boyları Orta Asya'dan batıya göçerler. Bir süre Kuzey Kafkasya'da yaşadıktan sonra, Doğu Avrupa'ya geçerler. Çuvaşların ataları da bu boylar arasında yer alır. Bulgarlar, Doğu Avrupa'da dağınık boylar biçiminde yaşarlar, değişik dönemlerde, çeşitli devletler kurarlar. Kuban Bulgarları Macarlarla sıkı ilişki içindedir. Macarlar Kuban birliği içinde yer alırlar. Macarcadaki eski Çuvaşça sözcüklerin büyük çoğunluğu, bu Kuban Bulgarlarından kalır.

Avrupa Hunları, 453 yılında Attila'nın ölümünden sonra uzun süre yaşayamazlar. İrnek babasının yerine geçer, ancak Attila'nın kurduğu Hun birliğini koruyamaz. 463'te Şaragur, Onogur, Ugor gibi Hun boyları Karadeniz'in kuzeyinde, Tuna kolları ile Volga arasındaki bozkırlara yerleşir. Bu Hun birliğinin en önemli kolu Bulgarlardır. Söz konusu birlik 6. yüzyıl ortalarında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılır. Bizans Devleti sınırlarını korumak için Uturgur ve Kuturgurları sürekli birbirine düşürür. 6. yüzyıl sonunda Kuturgurlar Azak Denizi'nin batısına, Uturgurlar doğusuna, Kuban boylarına göçerler. 555 yılında Uturgur Bulgarları Kuzey Kafkasya yakınlarında yaşarlar. Daha sonra yeniden Kutigurlara yakın bölgeye yerleşeceklerdir. Kutigurlar Tuna Bulgarları, Uturgurlar ise Volga Bulgarları olarak anılacaklardır.

Tuna Bulgarlarının bundan sonra dört yüz yıllık inişli çıkışlı başdöndürücü bir yaşam vardır. Avar boyunduruğundan sıyrılma çabaları ile başlar bu öykü. O dönemde Avarlar Macaristan'ı merkez tutup yakın halkları yönetimleri altında toplamışlardır. Bölgedeki birçok topluluk gibi, Kuturgurlar da Avar yönetime girmiştir. Kuturgurlar 605-641 yılları arasında Dulo ailesinden Kubrat önderliğinde Avarlara başkaldırırlar. Beş yıl süren savaştan sonra bağımsız Büyük Bulgaristan'ı kurarlar.

Asparuh döneminde Bulgarlar Hazarların baskısıyla sıkışırlar. Don-Dinyeper arasındaki yurtlarından çekilmek zorunda kalırlar. Bizans'tan aldıkları izinle tuna yöresine yerleşirler. 679'da Asparuh Tuna'yı geçip Bizans egemenliğindeki Dobruca'yı tutar. Bizans Kuturgurlardan barış istemek zorunda kalır. Bizans 681'de Tuna Bulgar Devletini resmen tanır. Asparuh'un oğlu Tervel zamanında Bizansla ilişkiler artar. Kurum Han (803-814) döneminde Tuna Bulgar Devleti en parlak yıllarını yaşar. Kurum Han'ın 814'teki İstanbul kuşatması Kurum Han'ın ansızın ölümü yüzünden sonuçsuz kalır. Kurum Han'ın oğlu Omurtag (814-831) zamanında da ülke ekonomik ve kültür bakımından kalkınır. Malamır (832-836)'dan sonra yönetime geçer

Boris Han (852-890) döneminde, 864 yılında Bulgar devleti resmi din olarak Hıristiyanlığı seçer. Yunan papazları halkı vaftiz etmeye başlar. Bulgar kilisesi Bizans'tan bağımsız olarak bir başpapaz yönetimindedir. Bizans ve Bulgar devletleri arasında otuz yıllık bir barış antlaşması yapılır. Boris'in oğlu Simenon (893-927) zamanında Bulgar Türkleri, Hıristiyan kimliği ile slavlaşır. Tuna Bulgarcası, Eski Kilise Slavcası arasında erir. 1018'de Bulgaristan tümüyle Bizans yönetimi altına girer. Tuna Bulgar devleti ortadan kalkar.

Bu dilden, daha önce Bulgarlar bölümünde de sözünü ettiğimiz şu belgeler kalır:

1. Tuna Bulgar Han adları sıralaması (Umor dönemi, 765)

2. Rahip Tudor Doksov'un 907 yılında İskenderiyeli Aziz Athanasius' un vaaz çevirisine düştüğü bir tümcelik not.

3. Nagy Szent-Miklos hazinesindeki Ana Bulgar yazıtlar.
4. Ana Bulgar yazıtlarındaki Türkçe sözcük ve deyimler.
5. Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adlar.
6. Eski Kilise Slavcasındaki Ana Bulgarca ödünç sözcükler.

Volga Bulgarları, Çuvaşların ataları sayılırlar. Kuturgurlardan ayrılan Uturgurların yazgıları değişik biçimde sürecektir. Uturgurlar 6. yüzyıl sonlarında Azak Denizi'nin doğusunda, Kuban boylarına yerleşmişlerdir. Hun birliğinin dağılmasından sonra Orta Volga bölgesine gelirler. Burada Hunlardan kalma topluluklarla karışırlar. O sırada Orta Asya'da 2. Doğu Türk Kağanlığı kurulmuştur. Kağanlığın batı sınırı Volga'ya dayanmıştır. Volga Bulgarları da bu kağanlığın yönetiminde gözükürler. Ama 9-10. yüzyıllardaki yaşamları üzerine pek az bilgimiz vardır. Tuna Bulgarlarında olduğu gibi bir süre Hazar yönetiminde yaşarlar. İslam ülkeleri ile alımsatım bağlantısı kurarlar. Bu bağlantı İran'a, Harezm'e dek uzanır. Toprakları tarıma elverişlidir. Çiftçilikte ileri giderler. İslam ülkeleri ile olan ilişkileri sonucunda İslamlık Bulgarlar arasında yayılmaya başlar. 9. yüzyıl sonunda Volga Bulgarları camileri, okulları ile tüccar ve çiftçi bir topluluk olarak tarih sahnesindedir. Bu yüzyılın sonunda, Bağdat halifesinin Bulgar hükümdarı Almuş'a (921) yolladığı elçi kurulunda İbni Fadlan da vardır. Fadlan ülkesine döndükten sonra Volga Bulgarları ile ilgili anı ve izlenimlerini anlatan bir kitap yazar. Bu dönemde Volga Bulgarları Hazar egemenliğindedir. Başkentleri Volga'ya 6 km uzaktaki Bulgar şehridir. Bulgar kenti ile İslam ülkeleri arasındaki ilişki 11.-12. yüzyıllarda da sürecektir.

Rus Bulgar ilişkisi ilk kez 985 yılında Rus kaynaklarında belgelenir. Belgede Kiyef knezi Vladimir'in Bulgarlar üzerine yürüyüşü anlatılır. Sonra barış yapılır. Bulgarlar 1006'da Ruslarla alım-satım ilişkisine girerler. 13. yüzyılın ilk yarısında Bulgarlar bugünkü yaşadıkları topraklarda gözükürler. Ruslarla aralarında egemenlik savaşı olursa da Rus boyunduruğuna girmezler.

13. yüzyılda Büyük Moğol yayılması gerçekleşir. 1221'de Cengiz orduları, Batı Türkistan'ı ele geçirir. Subutay ve Cebe yönetimindeki İki Moğol tümeni Kafkasları geçer. Bu birliği Bulgarlar, Hazar denizi'nin kuzeyinde pusuya düşürüp kılıçtan geçiriler. 1236 ilkyazında Batu Han yönetimindeki Moğol-Türk ordusu Bulgarlar üzerine yürümeye başlar. Bir yıl sonra Volga Bulgarlarını ele geçirirler. Başkent Bulgar kenti yakılıp yıkılır.

Cengiz Han önderliğinde Türk-Moğol birliği Çin'den Kiev'e, Dinyeper kıyılarına dek toprakları denetimine alır. Dünya tarihinin en geniş alanlara yayılmış bozkır egemenliği kurulmuştur. Moğol yayılması sırasında Bulgarlarla bir sorun yaşanır. 1223 Haziranında Moğollar, Kıpçaklar ve Rusları yenmişlerdir. Bulgarlar, Hazar Denizinin kuzeyinde iki Moğol tümenini pusuya düşürüp kılıçtan geçirirler. 1236 ilkyazında Batu Han yönetimindeki Moğol-Türk ordusu Bulgarlar üzerine yürümeye başlar. 1237 sonyazında Volga Bulgar Devletini ele geçirirler. Başkent Bulgar kentini yerle bir ederler.

Cengiz İmparatorluğu, Cengiz Han'ın ölümünden sonra dört oğlu arasında bölüşülür. Çuvaş Bölgesi Çuçi'ye kalır. Bu topraklar İran'dan Don ve Volga ırmaklarına dek uzanan Altın Ordu Hanlığı içindedir. Altın Ordu kurulduktan sonra Bulgar Hanlığı varlığını sürdürür. Bulgar kenti yeniden onarılır. Ne ki eski önemini bir türlü kazanamaz. Altın Ordu Devletinin merkezi olarak kurulan Saray kentinin gölgesinde kalır. Saray giderek önemli bir alımsatım merkezi olar.

Batu Han döneminde, Altın Ordu daha da büyür ve türkleşir. İslam dini ülkede yayılma olanağı bulur. 14. yüzyılda Altın Ordu sarsılmaya başlar ve imparatorluktan kopmalar olur.

Çuvaşistan 15. yüzyılda kurulan Kazan Hanlığı içindedir. Rus kaynaklarında ilk kez 1524 yılında Vasilsurusk kentinin kuruluşu nedeniyle anılırlar. Bir süre Kazan Türklerinin egemenliğinde yaşarlar. 1552'de Rus Çarı Korkunç İvan döneminde, Kazan Hanlığı yıkılır. Artık Çuvaşeli, Moskova'ya bağlanmıştır. Çuvaşlar Ruslara haraç ödemek zorunda kalırlar. Yoğun ekonomik sıkıntı altında ellerindeki toprakları yavaş yavaş yitirirler. Kendi topraklarında işçi durumuna düşerler. Volga üzerinde taşımacılık

yapmaya başlar. Kimileri yeni yaşam olanağı bulma çabası ile bölgeden uzaklaşır. Aralarından Türkiye'ye göçenler olur.

Bu dönemde Çuvaşlar arasında Hıristiyanlık yayılmaya başlar. 9. yüzyıldan başlayarak İslamla tanışan ve Altın Ordu yönetimindeyken çoğu İslamı seçen Çuvaşlar Rus etkisiyle Hırıstiyanlığı benimserler. Ruslar İncil'i Çuvaşçaya çevirirler. Din yayıcılarının Çuvaşça öğrenmesi için Çuvaşça dilbilgisi düzenlenir. Çuvaş bölgesi 17. yüzyılda Simbirsk ve Kazan eyaletleri arasında bölüşülür.

20. yüzyıl başlarında, bu bölgede bir dizi hükümet karşıtı girişimler olur. 1917 Mant'ında Çeboksarı'da bir Sovyet gücü oluşturulur. 1918 Mayısında bütün Çuvaşistan'a yayılır. Bölge, sivil savaş boyunca, sürekli karşıt görüşlerin çatışma alanı olur. Bolşevikler yönetimi ele alınca, Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde Çuvaş Özerk Bölgesi oluşturulur. 1925'te bölge Çuvaş Özerk Sovyet Cumhuriyeti biçiminde yeni bir yapılanmaya girer. 1990'da Sovyetler Birliği dağılınca Çuvaş Cumhuriyeti adını alır ve Rus Federasyonuna katılır.

25.1. Konum

Çuvaşlar 'Batı Türkleri' olarak tanımlanan öbeğe girerler. Batı Türkleri geçmişte Volga-Ural yöresinden geçip Doğu Avrupa'ya yerleşirler. Dilleri öbür Türk dillerinden oldukça ayrılır. Hunlar, Tuna ve Volga (İdil) Bulgarları, Peçenekler ile Hazarlar bu koldan sayılırlar. Volga Bulgarları dışında öbürlerinin dillerinden pek az gereç kalır. Bu nedenle bu dillerin Batı Türkçesinin kolu oldukları kuşkuludur.

Çuvaşça, Türkçenin Çuvaş-Bulgar kolundan bir Türk dilidir. Bu dala Bulgarca da girer. Volga-Bulgar lehçesi bugünkü Çuvaşçayı andırır. Eldeki Bulgarca gereçlerde deyimler de vardır. Tuna Bulgarlarından kalan "Hanlar Dizini" de bu savı destekler. İki dil arasındaki benzerliklere bakınca, Çuvaşça ile Bulgarcanın ortak bir kaynaktan türediği anlaşılır.

Aralarındaki kimi söylencelere göre, bir zamanlar dağlar aşıp düzlükler geçip Karadeniz yöresine ulaşan Çuvaşların soyundan gelirler. Komşuları arasında 'Dağ halkı' adı ile anılırlar. Nitekim Çeremisler Çuvaşlara 'Dağ halkı' anlamında Kurumkari derler. Kökende Çuvaşlar eski Volga Bulgarlarının orman halkından gelirler.

Çuvaşça çok erken çağlarda Türkçeden ayrılmıştır. **Emine Ceylan** Çuvaşça Artsüremli Sesbilgisi adlı doktora çalışmasında Çuvaşça üzerine tartışmaları özetler. Bu tartışmalar kısaca şöyledir: Türkolojinin kurucusu Radloff, Çuvaşçayı Türk dillerine katmaz. Çuvaşçayı türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili sayar. Çuvaşçanın aşama aşama türkçeleştiğini düşünür:

Birinci aşamada Türkçe sözcükler çok bozuk biçimde alınmıştır. Türkçe a sesi çuvaşçada ı sesine dönüşmüştür. Sözgelimi Türkçe karın sözcüğü Çuvaşçada hırım biçimine girmiştir.

İkinci aşamada Çuvaşlar Türkçe sesleri, yavaş yavaş anlamaya başlarlar. Türkçe *a* ünlüsünü Çuvaşlar *u* biçiminde söylerler. Türkçe *karındaş 'kardeş'* sözcüğünü *hurınDaş* biçiminde kullanırlar.

Üçüncü aşamada Çuvaşça tümden Türkçeleşir. Türkçe sesler olduğu gibi alınır. Sözgelimi Türkçe *a* ünlüsü, Çuvaşlarca da *a* biçiminde kullanılır.

Çuvaşça ve Çuvaşların yeri sorunu 20. yüzyıl başlarında da çok tartışılır. Aşmarin (1898) ve Grønbech (1902) Çuvaşça biçimleri ilk Türkçe biçimlerle karşılaştırırlar. 'Çuvaşça eski biçimlerden çok uzaklaşmıştır ama kimi arkaik özellikler taşıyor' kanısına varırlar.

Çuvaşçanın Moğolca ile ilişkisi de bu dönemde tartışılan konulardandır. Németh başlangıçta Türkçe-Moğolca soy akrabalığına karşı çıkar (1912). Hemen ardından (1913-1914) bu görüşünden döner ve iki dil arasında soy akrabalığı olduğunu söyler. Çuvaşçanın yerini şöyle belirler: "Çuvaşça, bir yandan Türkçe, bir yandan Moğolca özellikler taşır ve bu kimileyin aynı sözcükte ortaya çıkar". Németh, Çuvaşça ve Moğolca arasındaki ortak özelliklerin her iki dil arasında karşılıklı bir etkileşme ile doğduğunu düşünür. Gerçekte Moğollar ile Çuvarlar arasında hiçbir uzam zaman birliği bulunmaz.

Çuvaşçanın yeri konusunda en ayrıntılı çalışanlar Ramstedt ile öğrencisi Poppe'dir. Ramstedt, Çuvaşçanın konumu ile ilgili ünlü yazısında (1923) Çuvaşçayı ilk kez

Türkçenin kurallı bir gelişimi ve Moğolca ile doğrudan akraba sayar. Bütün Türk dillerini ana bir kolda, Çuvaşçayı ayrı bir kolda ele alır.

Ramstedt, Shott (1842)'un ortaya koyduğu Genel Türkçe *z/ ş*= Çuvaşça *r/ l* denklikleri üzerinde durur ve *r* ile *l* fonemlerinin birincil olduğunu Moğolcada da aynı durumlarda *r* ve *l* bulunduğunu ortaya koyar. Ramstedt'in konuyla ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir: Genel Türkçe *z* ve *ş,* Çuvaşçada olduğu gibi Moğolca ve Mançu-Tunguzcada da aynı sözcüklerde *r* ve *l* fonemlerine denk gelir. Çuvaşça bir Türk dilidir ancak, Mançu-unguzca ve Moğolca kesinlikle değil. Bu nedenle Türkçe *z* foneminden Çuvaşça-Mançu-Tunguzca-Moğolca *r*'ye, ya da Türkçe *ş* foneminden Çuvaşça-Mançu Tunguzca-Moğolca *l*'ye bir geçiş düşünülemez. Bu dillerde birbirinden bağımsız bir Rotasizm veya Lamdasizm de gerçekleşmiş olamaz.

Ramstedt, başka pek çok Altayca denkliği ve bu arada Moğolca söz başı *n-, d-, c-, y-* fonemlerinin de Çuvaşça *s-*'ye denk geldiğini ilk kez ortaya koyan araştırmacı olur.

Ramstedt'ten sonra Çuvaşçanın yeri konusunu öğrencisi Poppe tartışır. Poppe'nin Ramstedt'ten kimi noktalarda ayrılır. Poppe, Çuvaşçanın Türk dilleriyle ortak esticil özellikler taşımakla birlikte, bağımsız gelişmiş bir Türk dili olduğunu kabul eder. Altay dil ailesinin üçüncü bir üyesi olarak, Bulgar dalının ses dizgesi taşıdığını ve Bulgarca-Türkçe anadiline gittiğini öne sürer. Ana Türkçe bir *z* ve *ş* dili, Ana Çuvaşça bir *r* ve *l* dili olarak ayrılır. Çuvaşça temel biçimler açısından Genel ya da Ana Türkçeden daha eskidir. Özellikle biçimbilgisi özellikler ve sözvarlığı açısından bu eskilik dikkat çekicidir.

Çuvaşçanın bilimsel araştırmalarına 18. yüzyılda başlanır. 1775 yılında Petersburg'da ilk Çuvaşça dilbilgisi yayınlanır. 1804 yılında Kazan üniversitesinin kurulması ile bu çalışmalar köklülük kazanır. Bu kuruluş, genelde bir çok Türk dili incelemesi için de bir dönüm noktası olur. **Vişnevskiy**, 1836'da Kazan'da Kazan bölgesi din okulları için **'Çuvaşçanın Kuralları ve Sözlüğü'** adlı kitabını yayınlar. 1873'te Çuvaşlardan öğretmen **Jakovlev,** kiril yazısını özenle Çuvaşçaya uyarlar. Yazın yapıtlarının Çuvaşçada basılmalarına öncülük eder. Rus ve batı yazarlarının kimi yapıtları Çuvaşçada yayınlanır.

Çuvaşlar 17. yüzyılda Hıristayınlığı seçmişlerdir. Günümüzde Ortodoks Hıristiyanlığa inanırlar. Ancak Eski Türk inançlarının bir çok izi aralarında yaşar. Eski Türk yaşamının kimi önemli törelerini korurlar. Halk arasında kimi tanrılara kurban adama geleneği sürer.

25.2. Yazın

Çuvaşça zengin halk yazını geleneğinin dilidir. Türküler, şarkılar, halk öyküleri, masallar, atasözleri, bilmecelerle donamış yazın geleneği günümüze dek gelmiştir. Bu yazın ürünleri derlenmiş ve çeşitli yazarlarca bu gelenek sürdürülür. **Lebedev** Çuvaş halk şiir ve halk yaşamını dile getiren *Genç Çuvaş Manzumelerini* 1852 yılında yayınlar. **İ. N. Jurkin** (1848-1943) köy yaşamını anlatan kısa öyküler yazar. **K. V. İvanov**, Çuvaş aile yaşamı ile ilgili şiirler kaleme alır. En ünlü yapıtı *Narspi* adlı dörtbin dizelik epik romanıdır.

1917'den günümüze uzanan Çuvaş yazını dört başlıkta ele alınır. Bu Devinim içinde Çuvaşlar yazarlar, dönemin anlayışına uygun ürünler verirler. Günümüzde kimi yazar ve ozanların adı geçmekte. Ancak bunlar öylesine üstün yapıtlar veriş değiller.

25.3. Sözvarlığı

Çuvaşçanın sözvarlığı çok renkli görünümdedir. Sözcüklerin kökenini Türkçe sözler oluşturur. Sözvarlığının büyük bir bölümünü Tatarcadan alınmış sözcükler oluşturur. Bunlar, değişik dönemlerde Tatarcadan alınmış ve eskilikleri ölçüsünde Çuvaşçanın ses kurallarına uymuşlardır.

çülmek 'çömlek' <Tat. çümlek
senik 'büyük çatal, yaba' <Tat. senek

Ancak Çuvaşçadaki sözcüklerin bir bölümü kendine özgüdür. Sözgelimi:

avtan 'horoz' *çamrak 'genç'*

kive 'yaşlı'	*kukar 'eyri'*
harah 'yalnız'	*sısna 'domuz'*
tula 'buğday'	

Çuvaşçada Arapça ve Farsça sözcükler de oldukça çoktur. Çoğunluğu Tatarca aracılığı ile girmiştir. Önemli bir bölümü ise, büyük olasılıkla Hunlar döneminde Arapça ve Farsçadan alınır. Büyük Bulgaristan ve Hazar Hanlığı döneminde de tüccarlar aracılığı ile kimi Arapça ve Farsça sözler gelir. Sözgelimi Arapçadan şu sözler bulunur:

aval 'önce'	*vahat 'zaman'*
masar 'mezar'	*samana 'zaman'*
savap 'sevap'	*ten 'din'*
holah 'halk'	*hıpar 'haber'*
hisep 'hesap' < Tat. isep	*namıs 'ayıp' <Tat. namıs*

Farsçadan şu örnekleri gösterebiliriz:

asta 'usta'	*sula 'şal'*
sançar 'zincir'	*taşman 'düşman'*
teres 'dürüst'	*çerek 'ekmek, çörek'*

Moğolcadan da bir dizi sözcük vardır:

urna 'arpa'	*pıl 'bal'*
ar 'er'	*puyan 'bayan'*
ene 'inek'	*mul 'mal'*
pattar 'bahadır'	*tusap 'toz'*

Çuvaşlar uzun yıllar doğu Fin halkları ile komşuluk ettikleri için onlarla da aralarında sözcük alışverişi olmuştur. Çuvaşçadan bu dillere çok sayıda sözcük geçmiştir. Çuvaşçada Mari dilinden de birtakım sözcükler vardır.

Çuvaşçada çok sayıda Rusça sözcük bulunur. Bu sözcüklerin sayısı giderek artmaktadır.

25.4. Ağız

Çuvaşça Yukarı Çuvaşça, Aşağı Çuvaşça olmak üzere iki ana ağıza ayrılır. İki ağız arasına sesdüzeni, sözvarlığı bakımından kimi ayrımlar vardır. Sözgelimi, yukarı Çuvaş ağzındaki ilk seslemdeki o ünlüsü Aşağı Çuvaş ağzında u ile karşılanır.

Yukarı Çuvaş Ağzı	**Aşağı Çuvaş Ağzı**
orman 'sokak'	*urman*
sorah 'koyun'	*surah*
vonna 'on'	*vunna*

Yukarı ağızda ünlü uyumu kuralı oldukça korunmuştur. Çoğul eki *-sam/ -sem* biçimindedir. Aşağı ağızda yalnız *-sem* kullanılır. Yukarı ağızda *-a/ -e* ünlüleri ile biten sözcüklerde tamlayan durumu *-yan,* yönelme durumu *-ya*, biçimindedir. Aşağı ağızda -nan/ -nen ve *-na/ -ne* olarak kullanılır. Çuvaş yazın dili aşağı Çuvaş ağzına dayanır.

25.5. Vurgu

Vurgu genel Türkçede olduğu gibidir. Genellikle son seslemdedir. Son seslemde yutuma uğramışses varsa, son seslem vurgulanmaz.

25.6. Ses Dizgesi

Çuvaşçanın ses düzeni Genel ve Eski Türkçeye göre bir bulmacayı andırır.

Türkçenin ana kurallarından olan ünlü uyumu bu dilde de vardır. Son dönemlerde bu kuralın da tavsadığı olur. Tavsama, iki nedenden kaynaklanır:

I. Bileşik sözcük yapma çabasından :

şerşıv 'ülke, doğa' Bu sözcük 'yer' anlamındaki "ser " ve 'su' anlamında kullanılan "şıv" sözlerin bileşiminden oluşmuştur. ser+ şıv köküne dayanır.

2. Kimi eklerin yalnız ince ünlülü kullanımları vardır. Bu ekler kalın ünlü ile olan sözcüklere geldiklerinde de ince ünlü ile kullanılırlar. Ayrıca yabancı sözcüklerde ünlü uyumu bulunmaz.

Çuvaşçada dudak uyumu kurallı değildir. Dudak benzeşmesi birazcık eklerde görülür. Yutulan a ve e ünlüleri dudak benzeşmesine bir geçişi andırır. Kuzey ağızlarında dudak benzeşmesinin geliştiği izlenir.

Çuvaşçada *a, a, e, é, i, ı, o, u, ü* olmak üzere dokuz ünlü vardır. Yazı dilinde o ünlüsü yalnız alıntı sözcüklerde kullanılır. Kapalı ve açık e ünlüleri ayrı yazaçlarla gösterilir. Açık *e* genellikle *a*, kapalı *e* çoğunlukla *i* imi ile göseterilir.

ikki 'iki' < ééki*	*allı 'elli' <eelig*

Ancak bu a ve é ünlüleri bir tür yutuma uğrayan dudaksı ünlülerdir. Kimi araştırmacılar bu ünlüleri ı ve i imleri ile gösterirler. ö ünlüsü Çuvaşçada bulunmaz.

Türkçenin ünlü düzeni doğru düzgün korunmaz. Ünlüler çok kez daralma, yuvarlaklaşma ya da yutulma yüzünden değişime uğrarlar.

Ana Türkçenin uzun ünlüleri Çuvaşçada korunmaz. Bunun yanında uzun ünlüler Çuvaşçada belirgin iz bırakmıştır. Bu bağlamda önsesteki uzun ünlüden önce *v-, y,* türemesi doğmuştur. Önseste *k-* düşmesi sonucu ortaya çıkan *y-* ulaması sözcükleri tümden tanınmaz duruma sokar:

*yüs- 'acıma, eskimek' <*äçı-*	*vıs- 'acıkmak' < *aaç-*
*yul- <*yal- <ial- <*ăl- <*xăl- <*kăl-, DLT kăl- 'kalmak'*	
*yun <*yan <*ian <*ăn <xan<*kăn 'kan'*	
*yur <*yar<*iar <*ăr <*hăr <*kăr DLT kăr 'kar'*	
*siççi 'yedi' <*yééti*	*kivapa 'göbek' <*kööpek*
*çul 'taş' <*tial < 'taal*	*şur 'sazlık, bataklık' <*siar*

Çuvaşçada ilk seslemde çoğunlukla *a* sesi *u* sesine dönüşür:

ulma /DLT alma 'elma'	*hura /ET kara 'kara'*
uhmah ET ak- 'akmak'	*ut /ET at 'at'*
pujah /DLT başak 'başak'	*hur <*kăr DLT kăz 'kaz'*
çul 'taş' < tial < *taal*	*pur <*băr, DLT băr 'var'*
*şur 'sazlık, bataklık' <*siar <*săr*	
*pulı <*bălık 'balık'*	*çul <*tăl 'taş'*

Kimi örneklerde *a* ünlüsü yerine *ı, í* ünlüsü kullanılır:

pıl ET bal 'bal'	*hıram 'karın'*
tıra 'darı'	*híyma <"kănak 'kaymak'*
pir- 'varmak'	*ılttín <*altun 'altın'*
*híBar- <*kăpar- 'kabarmak'*	*çíhí *taguk 'tavuk'*
*ıyt- <*ayt- 'sormak, rica etmek'*	*pıh- <*bak- 'bakmak'*

Kapalı ve açık *e* ünlüleri *a* ünlüsüne dönüşür:

ajak 'eşek'	*sas 'ses'*
taga 'teke'	*alík <*éélik, DLT eşik 'eşik'*
*an- <*één-, ET in- 'inmek'*	*yal <*éél ET el, il 'köy'*

Birtakım sözcüklerde *o* ünlüsü yerine *u* sesi geçer:

puşa 'boş'	*suk 'yok'*
pus- 'bozmak'	*tul- 'dolmak'*

Ancak *o* ve *u* ünlülerinin *a* ünlüsüne dönüştüğü de görülür:

tarna 'turna'	*haram 'kurum, is'*
tapra 'toprak'	*tahar 'dokuz'*
tara 'ağacın tepesi' < doruk sözünden.	

Kimi örneklerde ise ö ünlüsü ü ya da u ünlüsüne dönüşür:

küle 'göl'	*tüşek 'döşek'*
üser- 'öksürmek'	*pöl- 'bölmek'*
kur- 'görmek'	

Birtakım sözcüklerde *e* ünlüsü yerine *i* ünlüsü kullanılır:

pil-lik 'beş'	*sitmel 'yetmiş'*
*siççi 'yedi' <*yeeti*	

Çuvaşçada /i/ ve /ı/ ünlülerinin kapalı /é/ ünlüsüne dönüşmesine de örnekler vardır:

hél ET kız 'kız'	*éne 'inek'*
yégét 'yiğit'	

/u/ ünlüsü yerine */a/* ünlüsü kullanımına da tanık oluruz:

par 'buz'	*şur 'sazlık' <*siar <*saar*

Ancak /u/ ünlüsünün /ı/ ünlüsüne dönüştüğü de olur:

ıyhı 'uyku'	*tırna 'turna'*

ü ünlüsü yerine *e* kullanıldığı görülür:

kel 'kül'	*yezem 'üzüm'*
set 'süt'	

Dudak ünlüsü ile başlayan sözlere çokluk *v-/y-* ulaması olur. Çuvaşçadaki örneklere benzer durum hiç bir Türk dilinde görülmez. Sözgelimi:

val <ET. ol' 'o'	*vıran 'yer <ET. uran'*
vuta <ET. otun' 'odun'	*vatan- DLT utan- 'utanmak'*
varan- ET uð- 'uyanmak'	*vil- ET öl-'ölmek'*
varman DLT orman 'orman'	*veren 'urgan'*
ves- ET uç - 'uçmak'	*vut DLT oot 'ateş, od'*
*visse 'üç' <*üüç*	*yat ET at 'ad'*
yıvar 'ağız'	*yıvaç ET yıgaç 'ağaç'*
yıta 'it'	*yar 'çizgi' < 'iz' sözünden*
*vunı, vun 'on' <*oon DLT on*	*var 'öz, orta' <*ööz*

Çuvaşçada 17 ünsüz bulunur. Ayrıca alıntı sözcüklerde 7 ünsüz daha vardır. Palatal ünsüzlerin varlığı Çuvaşçaya özgü bir özelliktir. /r/, /l/ ünsüzleri /e/, /é/, /i/, /ü/ ünlülerinin yanında incelirler. Yine bir bilmeceyi andıran ünsüz değişimleri şöyledir:

İlk Türkçenin **b-* ünsüzü Çuvaşçada çoğunlukla olarak *p-* sesine dönüşür:

*palli <VB belüw 'mezar taşı' <*belig DLT belgü 'iz, belge'*	
*par- <*bêr- 'vermek'*	*pıl <bal 'bal'*
pılan <bölen DLT bülen 'bir tür geyik'	
*pır- <*bar- 'varmak'*	*pırZa <burçak 'burçak'*
*pıru <*buragu 'buzağı'*	*piDü 'muska' <VB bitig-i 'yazıtı'*
*pillik <*bêl-lik 'beş'*	*pul- <VB bal- <*bol- 'olmak'*
*pus <VB baç-ne 'başında' <*balç 'baş'*	
pah- /ET bak- 'bakmak'	*pahça <F bahçe 'bahçe'*
parah- /ET 'bırakmak'	*par /ET bir 'birpil-*
ET bil- 'bilmek'	*pusla- /ET baş 'başlamak'*
*pil-lik <*béés 'beş'*	

Birkaç örnekte *b-* ünsüzü *m-* ünsüzüne dönüşür.

*mıy <*bõn, DLT bõyın 'boyun'*	
*mıyraGa <*muyur Uy. müyüz 'boynuz'*	

Bunun değişik bir örneği de durum eki almış 'ben' kişi sözcüğünde görülür. ben sözcüğü yalın durumda *ebi* biçimindedir Ancak 'benim' biçimi *manın,* 'bana' *mana*, 'bende' *manra* biçiminde söylenir.

İçte ve sonda *b* sesi, Oğuzca dillerinde olduğu gibi, *v* ünsüzüne dönüşür:

*avlan- 'evlenmek' <*eb 'ev'*

Her üç durumdaki *ç* ünsüzü Çuvaşçada çok kez *s* sesine dönüşür:

sakan- 'asılmak' < çek- eyleminden'	
*sir- <*çüri- 'çürümek'*	*sup- <*çap- 'tokat atmak'*
serem 'çimen' < Tatarca 'çirem' sözünden.	
sık- 'bağlamak' /ET.çak-'	*vissi 'üç'*

Eski Türkçenin sonda ve içteki *-d-, -d* sesi Çuvaşçada *-r-, -r* sesine dönüşür. Bu ses Türkçenin kollarında *d, t, z, y* biçimlerinde gözükür:

*ura 'ayak '<*hadak, ET. adak,Yak. atax, Hak. azak, Hal. hadak*	
here 'kıyı' < ET. kıdıg'	
huran 'kayın ağacı'< ET. kadın'	*hur- 'koymak'< ET. kod-*
*yígír <*éékir, DLT ikkiz 'ikiz'*	

Ancak*d* ünsüzünden sonra *r* bulunursa, **d* sesi *y*'ye dönüşür:

*uyır- 'ayırmak' <*adır-, ET. adır-, SU. azır-, Tuv. adır*

Ünlülerarası durumda *g* ünsüzü kimileyin *v* olur:

*sıvı 'sağ' <*sag*

İlk Türkçenin her üç durumdaki *k-* sesi Çuvaşçada genellikle *h* sesine dönüşür:

*hır <*kîr /GT kîz 'kız'*	*hur <*kãr /GT kãz 'kaz'*
*huran <*kãran /GT kazan 'kazan'*	
hel /DLT kış 'kış'	*hur <*kãr 'kaz'*
hara- 'korkmak'	*hatal-'kurtulmak'*
hıta 'katı, çabuk'	*here 'kıyı'*
hamar 'kendimiz'	*hir 'kır, bozkır'*

Az sayıda örnekte *k-* ünsüzü düşer. Düşmeden doğan uzun ünlü yüzünden *y* türemesi olur:

*yul- 'kalmak' <*yal- <*aal- <*kaal-*	
*yun <*kãn 'kan'*	*yur /DLT kar 'kar'*
yini /DLT kın 'kın'	*yıhır- <*kıygır- 'bağırmak'*
*yur <*kiar <*kãr 'kar'*	*yıvı <*koyug DLT koyug 'koyu'*

Birkaç örnekte önsesteki *k-* ünsüzü Çuvşçada *s-* ünsüzü ile karşılanır. Bu ses değişimi *k-* düşmesi, ardından *y-* ulaması, sonra da *y-> s-* değişimi sonucudur:

*sunat <*yunat <*ianat<*ãnat <xãnat /DLT kanat 'kanat'*

İç ve sondaki *-k- -k* ünsüzleri de çok kez *-h-, -h* ünsüzüne dönüşür:

uhmah <ET ak- 'akmak'	*uhsah /GT aksak 'aksak'*
hın <ET kan 'kan'	*hereh DLT kık 'kırk'*
suhal <ET sakal 'sakal'	*ura 'ayak' < hadak, ET. hadak*

n Ünsüzü içseste korunur. Önseste kimileyin *m-* ünsüzüne dönüşür. Genizsil n sesi önseste de önseste de n ya da m ünsüzü ile karşılanır:

*hırım (karın' <*karın*	*kun 'gün' <*kün*
*pin 'bin' <*biñ*	*kımıl 'gönül' < köñül*

Birkaç örnekte önseste İlk Türkçenin *s-* ünsüzü korunur:

*samır <*semir 'semiz, şişman'*	*sulı <*sãl /DLT sãl 'sal'*
*sivi <*sogı-k DLT sogı- 'soğuk'*	

Birincil **ı* ve **i* ünlüleri önünde **s-* ünsüzü *ş-* ünsüzüne dönüşür:

şıl <sîl <	

Eski Türkçenin içte ve sondaki *-ş-, -ş* ünsüzü Çuvaşçada *-l-, -l* ünsüzü ile karşılanır.

alek ET işik 'eşik'	*hel ET kış 'kış'*
pilek ET 'beş'	*çul ET taş 'taş'*
tul ET taş 'dış'	*sel ET tiş 'diş'*

Önseste Eski Türkçenin *t-* ünsüzü genellikle korunur:

taran 'derin'	*tavra 'çevre' <ET. tegre*
te- /ET te- 'demek'	*tiv- /ET teg- 'değmek'*
*tup- <*tap- 'bulmak' <tap-*	*tıt- /ET tut- 'tutmak'*
*tan <*teñ /DLT teñ 'eşit, denk'*	*tupan <*tapan 'taban'*
tuDi <tãt /DLT tãtıg 'tat'	*tıpra <*toprak /DLT toprak*
*tıl-ik <*tül DLT tüş 'düş, rüya'*	

Sonseste *-*t* ünsüzü korunur:

*put- *bat 'batmak'*	*sut- <*sat- 'satmak'*
*sit- <*yet- 'yetmek'*	*ut <at 'at'*
*vit- <*öt- 'geçmek'*	*surt <*yurt 'ev'*

Ancak birincil ve ikincil *ı, i* ünlülerinden önce *ç* ünsüzüne dönüşür. Söziçi ünlülerarası durumda ve *r, l, n* ünsüzlerinden sonra bulunduğu durumlarda öbür ötümsüz ünsüzler gibi yarı ötümlüleşir:

*çiri 'diri' <*tirig 'diri'*	*siççi 'yedi' <*yîtti ET yiti*
*çar- <*tıð- /DLT tıð-'alı komak'*	*çarak <*tîrek 'direk, dayak'*
çik- <"tık- /DLT tık- 'tıkmak'	*çil- <"til- /DLT til- 'dilmek'*
çim <tî /DLT tîn 'soluk, yaşam'	*çin <*tîn /DLT tîn 'dizgin'*
*çir <*tîr /DLT tîz 'diz'*	*çirne<*tırnak /DLT tırñak 'tırnak'*

-t-> -ç- değişimi eklemelerde de görülür. Sözgelimi *-t* ile biten sözcüklere iyelik eki gelmesi ya da bir eyleme belirli geçmiş eki gelmesi sonucu -t> -ç dönüşümü izlenir:

pürt 'ev' pürç-i 'onun evi'	*yat 'ad' > yaci-i 'onun adı'*
kur- 'gör-' + ti = kur-çi 'gördü'	*par- 'ver-' +ti = par-çi 'verdi'*
sır- 'yaz-' sır+çi 'yazdı' +ıttı = sır+iççi 'yazardı'	
vul- 'oku-' +ıtt ı= vuli+ççi 'okurdu'	

Ayıraca **t-> *s-> ş-* değişimi de görülür:

*şıl 'diş' <*sîl <*tîl /DLT tîş 'diş'*	*şın- <*sion-<*toñ- 'donmak'*
*sim <*tün 'karanlık'*	*sula /GT talak 'dalak'*

Genel Türkçedeki */y-/* önsesi Çuvaşçada */s-/* ünsüzüne dönüşür:

sek- 'yıkmak'	*ser 'yer'*
sırma 'ırmak <yırmak'	*si- 'yemek'*
suran 'yara'	*süre-'dolaşmak<yorı-'*

Eski Türkçedeki içte ve sonda *-z-, -z* ünsüzü *-r-, -r* ünsüzüne dönüşür:

esir 'siz < ET süz'	*hır /ET kız 'kız'*
mar 'yok, değil < ET. er-mez'	*ker 'güz'*
huran 'kazan'	*par 'buz'*

paru 'buzağı'	*amar 'omuz'*
samar 'semiz'	*çır 'yaz'*
sahar 'sekiz'	*tahar 'dokuz'*
veger 'öküz'	

Çuvaşçada ses ikilemesi olayı oldukça yaygın:

kukka 'dayı'	*çakka- 'dövmek'*
tettem 'karanlık'	*ikke 'iki'*
viççe 'üç'	*pillek 'beş'*

Eski Türkçenin genizsil */-ñ/* sonsesi Çuvaşçada tümden yitmiştir. Sonseste */-k/, /-g/* ünsüzleri Çuvaşçada tümden yitmek üzeredir:

hayma 'kaymak'	*sura'tarak'*
pürne' parmak'	

Ünsüzü her üç durumda da korunur. Ancak birincil ve ikincil *ı/i* ünlüsü önünde ş'ye dönüşür:

şınır 'sinir' < sinir*	*şına 'sinek' <* siñek, DLT siñek*

25.7. Örgü

Çoğul *-sem/-sen* eki ile sağlanır. Bu ek başka hiç bir Türk dilinde görülmez. Bu bakımdan Çuvaşça Türk dillerinden önemli bir ayrılık gösterir.

her-sem 'kızlar'	*hın-sem 'kanlar'*
pürne-sem 'parmaklar'	*ıvıl-ım-sem 'oğullarım'*

Sekiz durum anlatımı vardır. Durum ekleri genel çizgilerle Türkçenin özelliklerini taşır.

İyelik ekleri kendine özgü özellikler taşır. 1. ve 2. kişi iyelik ekleri pek sınırlı kullanılırlar.

Tekil iyelik eki *-(ı)m, u, -i/-i;* çoğul iyelik ekleri *-(ı)mır, -ır,* biçimindedir. 3. çoğul iyelik eki bulunmaz.

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-ım*	*-ımır*
2. kişi	*-ın -ır*	
3. kişi	*-i -ı*	

ıvıl-ım 'oğlum'	*ıvıl-ımır 'oğlumuz'*
ıvıl-ın 'olun'	*ıvıl-ır 'olunuz'*
ıvıl-i 'oğlu'	*ıvıl-i 'oğulları'*

Genel Türkçeden ayrı olarak, Çuvaşçada iyelik ekleri, çoğul ekinden önce gelir.

tus-am-sem 'dost-lar-ım'	*her-em-sem 'kız-lar-ım'*

Tamlayan -n,-an,(-ın), -en, (-in), -nan (-nın) -nen (-nin) eki ile yapılır:

samah-an 'sözün'	*pulla-n 'balığın'*
laşa-nan 'atın'	*yurlakan-sen*
sas-i 'şarkıcının sesi'	*puyan-ın 'zenginin'*
İvan-an keneki 'İvan'ın kitabı'	
ku keneke ivan-an 'bu kitap İvan'ın'	

Yönelme ve Belirtme durumları aynı eklerle karşılanır. Bunlar *-a, -i* ünlü ile biten sözlerde *-na/-ne* ve *-ya/ye, -yı/-yi* ekleridir.

İvan keneke vulat 'İvan kitap okuyor'
keneke-sem vulat 'kitaplar okuyor'
İvan keneke-ne vulat 'İvan kitabı okuyor'
saman-a 'söz, sözü''
arman-a 'değirmene, değirmeni'
pull-a 'balığa, balığı'
laşna-na 'ata, atı'

Bulunma durumu eki *l, r, t* ünsüzlerinden sonra *-ra/-re;* öbür ünsüzlerden ve ünlülerden sonra *-ta/-te* biçimindedir.

varman-ta 'ormanda'	*hevel-te 'güneştепı*
'er-te 'yerde'	*man-ra 'bende'*
visse-re 'üçte'	*yal-ti 'köyde'*
yal tulaşeçi sasem 'köyün dışındaki çeşme'	
şıv-ra 'suda'	

Çıkma durumu *-ran/-ren, -tan/-ten* ve *-eçen* ekleri ile karşılanır:

dunya-ran 'dünyadan'	*yultaş-ran 'arkadaştan'*
tençe-ren 'dünyadan'	*laşin-çen 'atından'*
çüreçe-ren ker 'pencereden gir'	*man-ran 'benden'*

Yön bildirmede *-alla/ -elle* eki kullanırılr:

vırman-alla 'ormana doğru'

Neden bildiren *-şın/ -şin* eki vardır:

man-şın 'benim için'

Birliktelik *-pa/ -pe, -pala/ -pele, -palan/ -pelen* ekleri ile sağlanır:

tus-am-sem 'dost-lar-ım'	*her-em-sem 'kız-lar-ım'*
un-pa 'onunla'	

Araç eki *-la'*dır.
Yokluk *-sır/ -sir* eki iledir:

laşa-sır 'atsız'

Eşitlik *-ça* eki ile sağlanır.

Kişi sözcükleri Genel Türkçeye göre büyük ayrılık gösterir.

epe 'ben'	*esi 'sen'*
val 'o'	*epir 'biz'*
esir 'siz'	*visem 'onlar'*

Kişi sözcükleri tamlayan, belirtme, yönelme, bulunma, çıkma, ortaklık durum eki aldıklarında yine değişime uğrar. Yukarıdaki sıralamaya göre, kullanımları şöyledir:'

'ben'	'sen'	'o'	'biz'	'siz'	'onlar'
manan	*sanan*	*unan*	*piren*	*siren*	*vesen*
mana	*sana*	*una*	*pire*	*sire*	*vesene*
manra	*sanra*	*unra*	*pirte*	*sirte*	*vesençe*
manran	*sanran*	*unran*	*pirten*	*sirten*	*vesençen*
manpa	*sanpa*	*unpa*	*pirenpe*	*sirenpe*	*vesenpe*
manşan	*sanşan*	*unşan*	*pirenşen*	*sirenşen*	*vesemşen*

Dönüşlü sözcük yaklaşık tüm Türk dillerinde *"öz", "kendü", "bod"* sözleridir. Oysa Çuvaşçada "*ham"* ve "*haje"* sözleri kullanılır. Bu sözcüğün Ossetçeden geçtiği sanılır:

ham "kendim' *hu 'kendi'*
haman 'kendimin' hama 'kendime'
hamar 'kendimiz' havar'kendiniz'
haysem 'kendileri'

Gösterme sözcükleri:

ku 'bu'	*kunan 'bunun'*
saka 'şu'	*sava 'o'*
leşe 'öteki '	*hajhi 'ötedeki '*
val 'o'	

Belgisiz sözcükler de çok değişiktir. Bu sözcükler tümden tanınmayacak duruma gelmişlerdir.

ta-kam 'herhangi biri'	*temen 'bazı'*
teper 'bir başkası'	*teple 'herhangi bir'*
kam-ta pulin 'her kimse birisi'	*men-te pulin 'her neyse biri'*
ni-kam (ta) 'hiç kimse'	*ni-men(te) 'hiç'*
nimen-te pa man 'hiçbirşey vermedi'	

Sayı adları da Çuvaşçada çok değişmiştir:

per 'bir'	*ike 'iki'*
siçi 'üç'	*tavata 'dört'*
pilek'beş'	*ulta 'altı'*
siççi 'yedi'	*sahar 'sekiz'*
taha 'dokuz'	*vuna 'on'*
sirem 'yirmi'	*vatar 'otuz'*
hereh 'kırk'	*ala 'elli'*
utmal 'altmış'	*sitmel 'yetmiş'*
sakar vunna'seksen'	*tahar vunna 'doksan'*
ser 'yüz'	*pin 'bin'*

Sıra sayıları -meş eki ile yapılır:

ulubta-meş 'altıncı'	*tavatta-meş' dördüncü*
siççe-meş'yedinci'	*sakkârmêş 'sekizinci'*

Üleştirme sayıları *-şar/ -şer* eki ile yapılır:

perer 'birer'	*siç-şer 'üçer'*
vun vişşer 'on üçer'	*siçser 'yedişer'*
sirem perşer 'yirmi birer'	

Topluluk sayıları *-â/n -ên* getirilerek yapılır:

ikkên 'ikimiz'	*sakkarân 'biz sekizimiz'*

Soru sözcükleri da Türkiye Türkçesinden çok uzaktır:

kam 'kim'	*kaman 'kimin'*
kama 'kime 'kimi'	*kamra 'kimde'*
kamran 'kimdem'	*kampa 'kiminle'*
min 'ne'	*menen 'neyin'*
menli 'ne biçim'	*mene 'neye, neyi'*
jelpe 'nasıl'	*hışi 'hangi'*
haşen 'hangisinin'	*haşne 'hangisini'*

25.8. İlgi

Genel Türkçeden uzaklaşma ilgeçlerde de görülür. Çuvaşçada ilgi ve bağlama işlevinde kullanılan sözcükler şunlardır:

aj 'alt'	*'i 'üst'*
um 'ön'	*hu' 'arka'*
aş 'iç'	*herri 'kıyı'*
'um 'yan'	*'uvah 'yakın'*
tel 'yer'	*pat ^yüz'*
huşa 'ara'	*tara 'tepe'*
-ççen 'kadar'	*-şan 'için'*
pek 'gibi'	*'semen 'olduğu gibi'*
hü"an 'arka'	*urla 'karış, üzeri'*
vall 'içi'	*pirki 'yüzünden'*
taran 'kadar'	*tavra 'dolayı'*

tarah 'boyunca'	*yahan 'yakın'*
hire' 'karşı'	*pu'na 'dışında'*

25.9. Devinim

Ekeylem kimileyin söylenmez:

epe pusak 'ben büyüğüm'

Eylem kullanımı bakımından da Çuvaşça Genel Türkçeden ayrılır. Çağların akışı içinde pek çok değişime uğramıştır.

Buyurum bütün tekil ve çoğul kişiler için kullınılır:

sır-am 'yazayım'	*sır-ar 'yazalım'*
sır 'yaz'	*sır-ır 'yazın'*
sır-çi 'yazsın'	*sır-çır 'yazsınlar'*

Olumsuz buyurum Çuvaşçada *-ma/ -ma* olumsuzluk eki ile değil de "***an***" öneki ile yapılır:

an par 'verme'	*an sır-ar 'yazmayalım'*
an sır-çi 'yazmasın'	*an par-ar 'vermeyelim'*

Geçmiş zaman çekimi şöyledir:

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	*-ram/-tam*	*-ramar/-tamar*
2. kişi	*-ran/-tan*	*-rar/-tar*
3. kişi	*-re/-çe*	*-res /-çes*

kilsettem 'gelmiştim'	*kilmesettem 'gelmemiştim'*
vulattam 'okudum'	*vulamastam 'okumadım'*
kilneççe 'gelmiştim'	*pamançe 'vermiştim'*

Belirli geçmiş zaman *-ti* eki ile yapılır:

sır-tı-m 'yazdım'	*sır-tı-mır 'yazdık'*
sır-tı-n	*sır-tı-r*
sır-çi	*sır-çi-s*

Olumsuzu geçmiş zaman ekinden önce *-ma/-me* getirilerek yapılır:

sir-ma-ti-m 'yazmadım'	*sır-ma-tı-mır 'yazmadık'*
kil-me- te-m 'gelmedim'	*vula-ma-ta-m okumadım'*

Şimdiki zaman:

sır-a-t-ıp 'yazıyorum'	*sır-a-t-pır 'yazıyoruz'*
sır-a-t-ın 'yazıyorsun'	*sır-a-t-ır 'yazıyorsunuz'*
sır-a-t 'yazıyor'	*sır-assi 'yazıyorlar'*
kil-e-t-ip 'geliyorum'	

Olumsuzu şimdiki zaman ekinden önce *-mas* eki getirilerek yapılır:

kil-mes-tip 'gelmiyorum'	*vul-mas-tım 'okumuyorum'*

Gelecek zaman *-ı* eki ile yapılır.

sır-ıp 'yazacağım'	*sır-ı-pır 'yazacağız'*
sır-ın 'yazacaksın'	*sır-ır 'yazacaksınız'*
sır-i 'yazacak'	*sır-is 'yazacaklar'*

(Bu ara seslerin tam tanımını yapmak olanaksızdır. Gelecek zaman ünlüsünü kimi araştırmacılar *a* olarak gösterirler. Kitabın ilk baskısında biz de ı sesi yerine *e*; *ı* sesi yerine *a* sesi ile gösterdik. Çevriyazıda birlik sağlanamadığı sürece bu tür sesleri doğru göstermek olanaksızdır.)

kil-ep 'geleceğim'	

sur-ap 'yazacağım'	*kal-ap 'söyleyeceğim'*
sur-an 'yazacaksın'	*kal-an 'söyleyeceksin'*
sur-e 'yazacak'	*kal-e 'söyleyecek'*
sur-apar 'yazacağız'	*kal-apar 'söyleyeceğiz'*
sur-ar 'yazacaksınız'	*kal-ar 'söyleyeceksiniz'*
sur-es 'yazacaklar'	*kal-es 'söyleyecekler'*

Olumsuzu, şimdiki zaman ekinden önce -mas eki getirilmekle yapılır:

kil-mes-ep 'gelmeyeceğim'	*kil-mes-en 'gelmeyeceksiniz'*

Gereklik *-malla/ -melle* eki ile yapılır:

epe kilmelle 'gelmeliyim'	*pel-melle 'bilmeli'*
ese kilmelle 'sen gelmelisin'	*vula-malli 'okumalı'*
epe kilmellemar 'gelmemeliyim'	

Dönüşlü ve **edilgen** eylem *-al,-an* (ya da *-ıl-, -ın-* ekleri ile sağlanır.

sav-ın- 'sevinmek'	*hus-al- 'kırılmak'*

Ettirgen eylem *-tar, -ar, -at* ekleri ile yapılır.
İşteş ekleri *-as, -aş, -at* dir.
vır-ıs- 'vuruşmak'

Soru '*mı*' ulamı ile 'değil' de, *'i'* ve '*şi' 'çe'* ulamları ile sağlanır.
epe sutudent çe? 'ben öğrenci miyim?'
ese sutudent çe? 'sen öğrenci misin'

Eylemlik *-ma/-me* ve *-maşkan, -meşken* ekleri ile yapılır. Ortaç ve ulaç eklerinin bir bölümü, Genel Türkçe ile ortaktır.
Birtakım ekler ise Çuvaşçaya özgüdür.

25.10. Örnek

Emine Ceylan, Çuvaşlar üzerine bir incelemesinde, Çuvaşların en ünlü ozanı, **K. V. İvanhov'un Narspi** adlı uzun şiirinin ilk bölümünü şöyle verir:

Silpi Yalinçe	***Silpi Köyünde***
Puş uyihin visinçe	*Mart ayının sonunda*
Hivel pirhi ışıtsa	*Güneş bahtı ısıtarak*
Silpi Çıvaş yalinçe	*Silpi, Çuvaş köyünde*
Yur irilçi vaskasa.	*Kar eridi çabucak.*
Tusem, sırtsem hup-hura	*Dağlar, tepeler kapkara.*
Yuri kaysa pitniren	*Kar eriyip bitince*
Tuhat' kurık sıp sıra´	*Güçlü otlür yeşerir*
Hivel hıtı hirtniren.	*Güneş kızdırdıkça*
Sivi, hayar hil irtet,	*Gider ağlayıp sızlayarak;*
Sivi kussulipe yiret	*Soğuk gözyaşlarıyla ağalar,*
İrtni kunsın huyhırsa	*Geçmiş gün için haykırarak.*
Putiksempe, varsempe	*Irmaklarda, çaylarda*
Simirilse şıv kirlet	*Su gürleyerek parçalanıyor*
Ançah, minle yirsen te,	*Fakat ne kadar ağlasa da*
Hivel hirtnisem hirtet	*Güneş yaktıkça yakıyor*
Hil kussuli şavlasa	*Kışın gözyaşları ağlayarak*
Yuhsa kayri sırmara	*Çağlayara ırmakta aıkıp gidiyor*
Açi, pıçi vılyasa	*Çoluk çocuk oyanayarak*
Çupsa süret uramha	*Koşup duruyor sokaklarda*

KAYNAKÇA

Akalın, Şükrü Halûk/ Tannagaşeva, N. N. Kurpeşko: Şor Sözlüğü, Adana, 1995.
Akalın, Şükrü Halûk: Şor Türkçesiyle İlgili Yeni Yayınlar ve Çalışmalar, Türk Dili, Ağustos 1993.
Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil I, 2, 3, Ankara 1979-1982.
Aksan, Doğan, Türkçenin Gücü, Ankara 1987.
Aksoy, Ömer Asım, Dil Üzerine Düşünceler, Ankara 1964.
Ali Suavi, Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması, İstanbul 1977.
Arat, Reşit Rahmeti., Makaleler, cilt I, Ankara 1987.
Arat, Reşit Rahmeti., Babürname, I-2-3, İstanbul 1970.
Argunşah, M,- Güngör, H., Gagavuz Türkleri, Ankara 1991.
Arıkoğlu-Kuular, Klara, Tuva Türkçesi Sözlüğü, Ankara 2003.
Ata, A., "Karaçay, "Balkar ve Kumuk Türkçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi", Türkoloji Dergisi, s. 226- 269, AÜ, DTCF y., Ankara 1992.
Ata, A., Harezm-Altınoırdu Türkçesi, İstanbul 2002.
Ayni, S., Buhara Cellâtları, Varlık y., İstanbul 1970.
Avcıoğlu, D., Türklerin Tarihi, I-5, Tekin y., İstanbul 1978.
Aydemir, Ş. S., Suyu Arayan Adam, Remzi K., İstanbul 1967.
Aydemir, Ş. S., Enver Paşa, 3 c., Remzi K., İstanbul 1971.
Bacon, E., Esir Orta Asya, Tercüman y., İstanbul 1978.
Banarlı, N. S., Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, MEB y., İstanbul 1971.
Bağımsızlığın İlk Yılları, Ankara 1994.
Baskakov (yönetiminde), Gagavuz Türkçesi Sözlüğü. Ankara 1991.
Batıbey, K. Ş., Batı Trakya Türk Devleti, İstanbul 1979.
Baykara, H., Azerbeycan'da Yenileşme Hareketleri, Ankara 1966.
Baykara, H., İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri, İstanbul 1978.
Bennigsen, A- Lemercie Kuelkuejay, Stepte Ezan Sesleri, İstanbul 1981.
Bergamalı Kadri, Müyessiret-ül-Ulum (Yayınlayan: Besim Atalay) Ankara 1946.
Bozkurt, F., Türkçe Çağdaş Dilbilgisi, İnkılap K., İstanbul 1994.
Bozkurt, F., Türklerin Dini, Cem y., İstanbul 1995.
Bozkurt, F., Türkiye Türkçesi,(2. Baskı) Hatiboğlu y., Ankara 2000.
Böhtlingk, O., Über die Sprache der Jakuten, St. Petersburg, 1851.
Caferoğlu, A., Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, TDK Ankara 1970.
Caferoğlu, A., Kaşgarlı Mahmut, İstanbul 1970.
Caferoğlu, A., Türk Dili Tarihi I-2, İstanbul 1970-1974.
Caferoğlu, A., Türk Kavimleri, Ankara 1983.
Caroe, O., Sömürülen Topraklar, I-2, İstanbul.
Ceylan, Emine., "Aşağı Çulım, Kondom-Aşağı Tom Ağızları", Çağdaş Türk Dili, c. 8, sayı 94, s. 13-18. Ankara
Ceylan, E., "Orta Çulım, Mrass-Yukarı Tom Ağzları" Çağdaş Türk Dili, c. 8, sayı 88, Ankara, Haziran 1995, s. 6-13.
Ceylan, E., "Çuvaşistan, Çuvaşlar ve Çuvaşça", Çağdaş Türk Dili, c. 7, sayı 83, s. 16-24, Ankara Ocak 1995.
Çağatay, S., Türk Lehçeleri Örnekleri I-2, Ankara 1963, 1972.
Çağatay, S., Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara 1978.
Çeçen, A., Türk Devletleri, İstanbul 1986.
Coşkun, Volkan, Özbek Türkçesi Grameri, Ankara 2000.
Dâkuki, İ., Irak Türkmenleri, Ankara 1970.
Danişmend, İ. H., Türklük Meseleleri, İstanbul 1983.
Dilaçar, A., Türk Diline Genel Bir Bakış, Ankara 1964.
Dilaçar, A., Dil, Diller ve Dilcilik, Ankara 1968.
Dilaçar, A., Devlet Dili Olarak Türkçe, Ankara 1962.
Dilek, İbrahim, Altay Destanları I, Ankara 2002.
Divitçioğlu, S., Kök Türkler, İstanbul 1987.
Doerfer, G. (Hesche, Schienhardt, Tezcan) Khalaj Materials, UAS 115, İndiana University, 1971.
Doerfer, G., Grammatik des Chaladsch, Wiesbaden 1988.

Doerfer, G. "Das Chaladsch- eine archaische Türkische in Zentralpersien", Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Band 118. 1: 79-112, 1968.
Eckmann, J., Çağatayca El Kitabı, İstanbul, 1988.
Eckman, Janos, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Ankara 1996.
Ercilasun, A. B., (yönetiminde) Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ankara 1992.
Ergin, M., Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1970.
Ergin, M., Orhun Abideleri, İstanbul 1970.
Ergin, M., Azeri Türkçesi, İstanbul 1986.
Ergin, Metin,-İbrahimof, Gaynişlam, Başkurt Halk Destanları, Ankara 2000.
Fehar, G., Bulgar Türkleri Tarihi, Ankara 1984.
Gabain, A. M, Alttürkische Grammatik, Wiessbaden 1974.
Gabain, A. M, Özbekische Grammatik, Leipzig 1945.
Galanti, A., Küçük Türk Tetebbuları, İstanbul 1925.
Grenard, F., Babur, Ankara 1971.
Grousset, R., Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1980.
Grönbech, K. Der türkische Sprachbau I, Kopenhaag 1936.
Grönbech, K., Komanisches Wörterbuch, Kopenhag 1942.
Güngör, E., Tarihte Türkler, İstanbul 1988.
Gürsoy-Naskali, E. (Hazırlayan), Sibirya Araştırmaları, Simurg y. İstanbul 1997.
Gürsoy-Naskali, E., Manas, Türksoy y., Ankara 1995.
Gürün, K., Türkler ve Türk Devletleri Tarihi I-2, İstanbul 1982.
Hacıeminoğlu, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara 1996.
Hamilton, J.R. (yay. Vedat Köken): İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Ankara 1998.
Hanser, Oskar, Türkmence El Kitabı, İstanbul 2003.
Hassan, Ü., Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler, İstanbul 1985.
Hazai, G., Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache, Wiesbaden 1978
Heyd, U., Türk Ulusçuluğunun Temelleri, Ankara 1979.
İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler (Hazırlayan İ. Parmaksızoğlu) İstanbul 1971.
İbn Fazlan Seyahatnâmesi (Hazırlayan R. Şeşen) İstanbul 1975.
İmer, K., Türk Dil Devrimi, Ankara 1976.
İnan, A., Türkoloji Hülasaları, İstanbul 1936.
İnan, A., Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968.
İnan, A., Eski Türk Dini, İstanbul 1976.
İpekçioğlu, F., Türk Lehçeleri, Diyarbakır 1987.
Kafesoğlu, İ., Türk Millü Kültürü, Ankara 1977.
Kafesoğlu, İ., Eski Türk Dini, Ankara 1980.
Kafesoğlu, İ., Bulgarların Kökeni, Ankara 1985.
Kafesoğlu, İ., Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İstanbul 1980.
Kaluzynskı, S., Mongolische Elemente in der Jakutischen Sprachen, Warşova 1962.
Karamanlıoğlu, A., Türk Dili, İstanbul 1978.
Kaya, Cevat, Uygurca Altun Yaruk, Ankara 1994.
Kaymaz, Z., "Kumuklar ve Kumuk Türkçesi", I. Milli Kafkasya Sempozyumu ve Aşıklar Şöleni, 25-31 Ekim 1995, Kars, 1995.
Keskinoğlu, O., Bulgaristan'da Türkler, Ankara 1985
Kirişçioğlu, M. F., Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, Ankara 1994.
Koestler, A., Onüçüncü Kabile, İstanbul 1976.
Korkmaz, Z., Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi, Ankara 1963.
Köprülü, M. F., Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul
Krueger, J. R., Chuvash Manual, Bloomington 1961.
Krueger, J. R., Yakut Manual, Bloomington 1962.
Kurat, A. N., Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972.
Levend, A. S., Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara 1972.
Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1986.
Mehmet Emin Efendi, İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat, İstanbul 1986.
Menges, K. H., The Turkic Languages and Peoples, Wiesbaden 1968.
Nadi, N., Perde Aralığından, İstanbul 1979.
Necip, Emir Necipoviç, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Ankara 1995.
Oraltay, H., Kazak Türkleri, İstanbul 1976.
Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987.

Ölmez, M., Hakaslar ve Hakasça, Çağdaş Türk Dili, c. 8, sayı 96, Ankara Şubat 1996, s. 6-12.
Ölmez, M., "Halaçlar ve Halaççça", Çağdaş Türk Dili, c. 7, sayı 84, s. 15-22, Ankara Şubat 1995
Ölmez, M., "Sarı Uygurlar ve Sarı Uygurca", Çağdaş Türk Dili, c. 9, sayı 98, Ankara Nisan 1996, s. 31-38.
Ölmez, M., "Tuvalar ve Tuvaca", Çağdaş Türk Dili, c. 8, sayı 95, s. 10-17.
Ölmez, Z. K., "Altay Türkleri ve Altayca", Çağdaş Türk Dili, c. 9, sayı 99, s. 12-20. Ankara Mayıs 1996.
Ölmez, Z. K., "Kırgızlar ve Kırgızca", Çağdaş Türk Dili, c. 9, sayı 101, s. 38-45.
Ölmez, Z. K., Özbekler ve Özbekçe", Çağdaş Türk Dili, c. 9, sayı 108, s. 24-29.
Ölmez, Z. K., "Yakutlar ve Yakutça", Çağdaş Türk Dili, c. 8, sayı 86, Ankara Nisan 1995, s. 29- 37.
Özkan, F., Altın Arığ, Bilig y, Ankara 1997.
Özkan, N., Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK yayını, Ankara 1996.
Öztürk, Rıdvan, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara 1994.
Paçacıoğlu, B., Orta Türkçe, Sivas 1995.
Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959.
Rasonyi, L., Tarihte Türklük, Ankara 1971.
Räsänen, M., Materialen zur Lautgeschicte der türkischen Sprachen Helsinki 1949.
Räsänen, M., Materialen zur Morpholgie der türkischen Sprachen, Helsinki 1957.
Saray, M., Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, Ankara 1987.
Saray, M., Afganistan ve Türkler, İstanbul 1987.
Saray, M., Atatürk ve Türk Dünyası, İstanbul 1988.
Schreiber, G., Edirne'den Viyana Kapılarına Kadar Türklerden Kalan, İstanbul 1982.
Seferoğlu, Ş. K., Müderrisoğlu Adnan, Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1986.
Sepetçioğlu, M. N., Yaratılış ve Türeyiş, TKAE y., Ankara 1965.
Sertkaya, O. F.,Göktürk Tarihinin Meseleleri, TKAE y., Ankara 1995.
Swietochowski, T., Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbeycanı 1905-1920, İstanbul 1989.
Tavkul, Ufuk: Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür, Ötüken y. İstanbul 1993.
Tavkul, Ufuk: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, TDK y. Ankara 2000.
Tekin, Tekin: Orhun Yazıtları, Simurg y., Ankara 1988.
Tekin, T., Volga Bulgarları Kitabeleri ve Volga Bulgarcası, TDK y., Ankara 1988.
Tekin, T., Tuna Bulgarları ve Dilleri, TDK y., Ankara 1987.
Tekin, T., Hunların Dili, Doruk y., Ankara 1993.
Tekin, T., Japonca ve Altay Dilleri, Doruk y., Ankara 1993.
Tekin, T., Ölmez, M., Türk Dilleri, Simurg y., İstanbul 1995.
Togon, Z. V., Oğuz Destanı, Enderun k., İstanbul 1972.
Togan, Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1982.
Togan, Z. V., Bugünkü Türkili ve Yakın Tarihi, İstanbul
Tuğaç, H., Bir Neslin Dramı, Çağdaş y, İstanbul 1977.
Tuna, O. N., Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi, Ankara 1990.
Turan, Ş., Türk Kültür Tarihi, Ankara 1990.
Ülküsal, M., Dobruca ve Türkler, Ankara 1966.
Ülkütaşır, M. Ş., Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut, Ankara 1972.
Vardar, B., Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara 1982.
Yıldız, Naciye, Manas Destanı, ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tahlil ve Tespitler, Ankara 1995.
Yücel, C., Dış Türkler, İstanbul 1976.
Zenkorsky, S., Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık, Ankara 1971.
Zeynalov, F., Turkologiyanın esasları, Baku 1981.
Zeynalov, F., Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, İstanbul, 1993.

İslam Ansiklopedisi
Türk Dili
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
Türk Kültürü El-Kitabı
Türk Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1931